

Papp Júlia

A mohácsi csata és II. Lajos a 16–19. századi képzőművészetben

Akadémiai doktori értekezés

Budapest, 2022.

Tartalom

Bevezetés

1. A mohácsi csatához kapcsolódó 16–19. századi ábrázolások

1.1. Sokszorosított grafikák a propaganda és az ismeretterjesztés szolgálatában

1.1.1. Egykorú hírlevelek illusztrációi

A páncélos nehézlovasság és a török könnyűlovasság összecsapásának képi toposza

1.1.2. A 16. századi európai törökkép eltérő aspektusainak vizuális megjelenítése

1.1.2.1. „Türkengräuel”: A törökök kegyetlenségének ábrázolása a képi propagandában

Johannes Lichtenberger Pronosticatiója (1488) illusztrációjának többszörös felhasználása
Török rabságba került keresztények ábrázolása

1.1.2.2. Az Oszmán Birodalom iránti „proto-etnográfiai” érdeklődés megjelenése a könyvillusztrációkon

Az Oszmán Birodalom társadalmi berendezkedésének, szokásainak, viseleteinek ábrázolása

Európai foglyok, utazók, követek, képzőművészek kiadványainak a képei
Sigmund Feyerabend török krónikáinak illusztrációi

1.2. A mohácsi csata ábrázolása az *Ehrenspegel des Hauses Österreich*ban

1.3. Oszmán-török miniatúrák

1.4. Az 1526. évi mohácsi csata megjelenése az 1687. évi második mohácsi (nagyharsányi) csata képzőművészeti reprezentációjában

A Lotharingiai-kárpitok

1.5. A mohácsi csata a 18–19. századi képzőművészetben

1.5.1. August Rumel (?): A mohácsi csata (1756–1758) (?)

1.5.2. Dorffmaister István festményei az első és a második mohácsi csatáról (1787)

1.5.3. A mohácsi csata a 19. századi történeti festészetben

1.5.3.1. Than Mór *Mohácsi csatájának* hírlapi vitája (1856)

1.5.3.2. Dobozi Mihály és felesége a történetírásban, az irodalomban és a képzőművészetben

Történetírás

Irodalom

Képzőművészet

1.5.3.3. „A mohácsi temetés” – Perényi Imréné Kanizsai Dorottya a hazai irodalomban és képzőművészetben

Irodalom

Képzőművészet

2. II. Lajos 16–19. századi ábrázolásai

2.1. II. Lajos 1526 előtt készült képmásai

2.1.1. Az 1515. évi bécsi Habsburg-Jagelló kettős eljegyzés képzőművészeti reprezentációja

A kettős eljegyzés I. Miksa 16. századi innsbrucki síremlékének 23. reliefjén

II. Ulászló és I. Zsigmond portréja a 23. reliefen

A kettős eljegyzés a 19. századi osztrák művészetben

2.1.2. Udvari művészet az 1520-as években

2.2. II. Lajos 1526 után készült képmásai

2.2.1. *Miles Christi*

2.2.2. II. Lajos és a mohácsi csata a Habsburgok képi reprezentációjában
Christoph Fuessl emlékére

2.2.3. Coriolanus Mohácson? II. Lajos és a mohácsi csata emlékére (1532)

2.2.4. II. Lajos arcképe Paolo Giovio gyűjteményében

2.3. II. Lajos bizonytalan azonosítású, tévesen számontartott, illetve lappangó ábrázolásai

2.3.1. Királyok találkozása a *Weisskunig* illusztrációján

2.3.2. A *Thun'sches Skizzenbuch* ülőportréja és a *Genealogie* állóképe

2.3.3. V. László és Franciaországi Magdolna páros portréja

2.3.4. Johann von der Pfalz portréja

2.3.5. A *Notre Dame du Sablon legendája*-falikárpit portréja

2.3.6. II. Ulászló és II. Lajos sokszorosított grafikai portréinak felcserélése

2.3.7. II. Lajos lappangó egész alakos képmása

2.4. II. Lajos 16–19. századi ábrázolásának ikonográfiai típusai

2.4.1. II. Lajos páncélos portréi

II. Lajos páncéljai

2.4.1.1. II. Lajos fiktív páncélos ábrázolásai

II. Lajos páncélos fiktív portréja Sigmund von Herberstein oroszországi

útleírásában

II. Lajos páncélos portréja az *Ehrenspegel des Hauses Österreich*ban és

Dzselálzáde Musztafa krónikamásolatának török miniatúráján

Az *Armamentarium Heroicum* (1601) II. Lajos-ábrázolása

A Nádasdy-féle *Mausoleum* (1664) II. Lajos-ábrázolásának 17–19. századi
repciója

2.4.1.2. „II. Lajos páncélja”

„II. Lajos páncélja” a bécsi császári fegyvergyűjteményben

„II. Lajos páncéljának” 19–20. századi repciója

2.4.2. II. Lajos halálának és holtteste megtalálásának ábrázolásai

2.4.2.1. II. Lajos halála

II. Lajos halálának ábrázolása Dorffmaister István csataképein

2.4.2.2. II. Lajos holttestének megtalálása

Die Neu-eröffnete Ottomanische Pforte (1694)

Orlai Petrics Soma és Székely Bertalan festménye

2.5. Az 1526. évi mohácsi csata és II. Lajos halála helyszínének emlékezete

2.5.1. Térképek

2.5.2. Útleírások

2.5.3. A török emlékmű

2.5.4. Helyi megemlékezések és emlékműtervek

2.5.5. A 19. századi emlékmű

2.5.6. Az 1926-os emlékmű terve

2.5.7. A Mohácsi Történelmi Emlékhely (1976)

3. Kitekintés

3.1. Várna és Mohács

3.2. Mohács és Világos

4. Összegzés

Válogatott bibliográfia

Bevezetés

A mohácsi csata és II. Lajos halálának közelgő 500. évfordulója előtt a 2010-es évek végétől Magyarországon megélénkültek az ütközettel foglalkozó tudományos kutatások. A Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézetének munkatársaként a témához kapcsolódó képzőművészeti emlékek vizsgálatával részt vettem az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont és a Pécsi Tudományegyetem konzorciuma által vezetett *Mohács 1526–2026 – Rekonstrukció és emlékezet* című, 2018 elején indult hároméves programban.¹ Alapvetően a 18–19. századi hazai képzőművészettel foglalkozó kutatóként hamar szembesültem azzal, hogy a 19. századi történeti festészet mohácsi csatát és II. Lajost ábrázoló műalkotásai értelmezéséhez, az ikonográfiai típusok vizsgálatához, filozófiai-ideológiai háttérük elemzéséhez elengedhetetlen a témához kapcsolódó korábbi hazai és külföldi műalkotások megismerése, s azzal is, hogy ezek szisztematikus összegyűjtése, rendszerezése, elemzése még nem történt meg. A Jagelló-korszak képzőművészetével, II. Lajos (1506–1526) és Habsburg Mária (1505–1558) udvari kultúrájával, illetve a mohácsi csatához kapcsolódó egyes képzőművészeti ábrázolásokkal foglalkozó tudományos munkákat – régebbieket és moderneket egyaránt – találunk ugyan, a mohácsi csata több évszázados képzőművészeti recepciójának átfogó bemutatása, illetve az ütközet és a hozzá kapcsolódó történeti személyek – köztük II. Lajos – teljes ikonográfiája azonban még nem készült el.²

A tragikus ütközet fél évezredes évfordulója különösen élesen világít rá erre a fájó hiányra, hiszen a mohácsi csata sorsfordító eseményként, helyszíne pedig történeti emlékezhelyként kiemelt helyet foglal el a nemzeti tudatban és emlékezetben. A téma a korábbi művészettörténet-írásban jóval kevesebb figyelmet kapott, mint például a 17. század végi visszafoglaló háborút, vagy az 1848–1849. évi forradalmat és szabadságharcot bemutató műalkotások. Különösen feltűnő a művészettörténeti érdeklődés hiánya, ha azt a történeti és hadtörténeti kutatások korábbi és újabb törekvéseivel és eredményeivel vetjük össze. Jelen munka ezt az adósságot igyekszik törleszteni.

A kutatás során az is nyilvánvalóvá vált, hogy a mohácsi csatához kapcsolódó, a 16–17. században nagyrészt külföldi megrendelésű és kivitelezésű műalkotások vizsgálata számos területen – például a korszak európai és magyarországi törökképének, a keresztény Európa és az iszlám vallású Oszmán Birodalom ellentmondásos kapcsolatának, a csataképfestészetnek, a

* A kézirat az NKFIH 138702. számú, *Az 1526. évi mohácsi csata 16–19. századi képzőművészeti recepciója* című OTKA pályázata, a Nemzeti Kulturális Alap és a bécsi Collegium Hungaricum támogatásával készült.

Köszönöm Ács Pál, Bakó Zsuzsanna, Fabienne Le Bars (Paris, BNF), Boncz Hajnalka, Buzási Enikő, Csáki Tamás, Danku György, Farkas Gábor Farkas, Farkas Zsuzsa, Ferkov Jakab, Galavics Géza, Gödölle Mátyás, Gulyás Borbála, Gulyás Dorottya, Gerhard Jaritz, Hasanović-Kolutác Andrea, Jávora Anna, Jernyei Kiss János, Kasza Péter, Király Erzsébet, Kostyál László, Láng Benedek, Lengyel László, Lővei Pál, Marosi Ernő, Guido Messling, Mikó Árpád, Nagy Ildikó, Orbán Áron, Oross András, Pallag Márta, Pap Norbert, Papházi János, Petneházi Gábor, Plihal Katalin, Pócs Dániel, Révész Emese, Seláf Levente, Serfőző Szabolcs, B. Szabó János, Szalai Béla, Szilágyi András, Szvoboda Gabriella, Tóth Gergely, Ugrý Bálint, Varga Szabolcs, Veszprémi Nóra, Veszprémy Márton, Végh János és Zsoldos Endre értékes tanácsait.

¹ A kutatási programban megjelent publikációk listáját ld.: <https://www.mohacs.btk.mta.hu/publikaciok>

² Ezidáig kéziratban maradt a Magyarországon uralkodó Jagelló királyok ábrázolásait feltehetően az 1940-es években összegyűjtő szakdolgozat (Gozdzik é. n.), illetve II. Ulászló ikonográfiája (Bartos 1988), II. Lajos nyomtatásban megjelent ikonográfiája pedig csak a 16. századi ábrázolásokat gyűjtötte össze (Erdős 2014).

képzőművészeti propagandának stb. vonatkozásában – a szorosan vett témánál jóval nagyobb kitekintésre ad lehetőséget. A feltárt összefüggések, szemléleti változások, kirajzolódó tendenciák egy részét a terveink szerint 2026-ra elkészítendő II. Lajos- és mohácsi csata-ikonográfiákban is be tudjuk majd mutatni, hiszen – az újabb művészettörténeti törekvésekkel összhangban³ – az egyes műalkotások katalógustételében a hozzájuk kapcsolódó előképeket, analógiákat, ikonográfiai- és stíluskapcsolatokat, utóhatásokat is megismertetjük az olvasókkal. Mivel a mohácsi csata és II. Lajos teljes ikonográfiája öt évszázad magyarországi és külföldi képzőművészetét, s ezen belül számos szakterületet (numizmatika, régi nyomtatványok, sokszorosított grafika, 18–19. századi történeti festészet stb.) fog át, összeállításukhoz hazai és külföldi kutatók⁴ tudományos együttműködésére lesz szükség. Jelen munka a II. Lajoshoz és a mohácsi csatához kapcsolódó 16–19. századi műalkotások rendszerező igényű bemutatásával ennek a nagyszabású, hiánypótló munkának az előkészítésére vállalkozik.

A disszertációban azokra a területekre és műalkotásokra fordítottam kiemelt figyelmet, amelyekkel a szakirodalom eddig nem, vagy csak kevéssé foglalkozott, illetve amelyekkel kapcsolatban új kutatási eredményekről, új összefüggések feltárásáról számolhatok be. Épp ezért jutott például a valódi súlyuknál kevesebb hely a 19. századi történeti festészet mohácsi csatát ábrázoló jelentős festményeinek, mert ezekkel a művészettörténet-írás – különösen az utóbbi évtizedekben megélnkülő emlékezhely-kutatás – már sokat foglalkozott, számos új szempontot talált értelmezésükhöz. A tervezett ikonográfiákban ezeket az aránytalanságokat korrigálni fogjuk.

*

A 20. század második évtizedében – talán a csata közelgő 400. évfordulójára készülve – a korszak képzőművészetével is foglalkozó önálló kötet jelent meg II. Lajos udvaráról,⁵ felesége, Mária királyné életéről⁶ és németalföldi helytartói tevékenységéről,⁷ az 1926-os évforduló alkalmából kiadott *Mohácsi emlékkönyv* azonban nem tartalmazott összefoglalást a csata művészeti ábrázolásairól, csupán az ütközethez és II. Lajoshoz kapcsolódó emlékérmekről tett közzé egy írást.⁸ 1926-ban az Ernst Múzeumban kisebb emlékkiállítást rendeztek a csata 400. évfordulója alkalmából, amelyen 19. századi alkotások (Székely Bertalan [1835–1910], Orlai Petrics Soma [1822–1880] műve) mellett 16. századi festményeket, illetve rézmetszeteket is bemutatnak.⁹ A csatával foglalkozó 19. századi költemények, illetve saját versei mellett néhány, a témához kapcsolódó képzőművészeti alkotás reprodukcióját is közzétette Lamperth Géza (1873–1934) író-költő a 400. évforduló alkalmából megjelentetett munkájában.¹⁰ Az 1940-es évek elején elkészült, a magyarországi Jagelló uralkodók ikonográfiáját összeállító egyetemi szakdolgozat nem került publikálásra.¹¹

A mohácsi helytörténeti kutatások a 20. század közepe óta foglalkoztak a csata emlékezetének megörökítésére irányuló korábbi törekvések vizsgálatával,¹² s több

³ Ld. pl. Urbach 2015.

⁴ II. Lajos ikonográfiájának kibővítéséhez például elengedhetetlen azoknak a 16–19. századi cseh kiadványoknak a feldolgozása, amelyek illusztrációi cseh királyként ábrázolták.

⁵ Fógel 1917.

⁶ Ortway 1914.

⁷ Abrudbányai 1913.

⁸ Harsányi 1926, 295–310.

⁹ Ernst 1926.

¹⁰ Lamperth 1926.

¹¹ Gozdzik é. n.

¹² Tihanyi 1950; Tihanyi 1956; Bauhoffer 1976; Rózsás 1995; Ferkov 2008.

képzőművészeti vonatkozású írást tartalmazott az ütközet 450. évfordulóján, 1976-ban megjelent kötet is.¹³ A mohácsi Kanizsai Dorottya Múzeumban¹⁴ 1976 és 2006 között tekinthették meg az érdeklődők *A mohácsi csata* című állandó kiállítást, amelyen az 1980-ban megjelent rövid kiállításvezető tanúsága szerint nem a képzőművészeti, hanem a régészeti, néprajzi anyag dominált.¹⁵ A kiállításon I. (Nagy) Szulejmán (1494–1566) és II. Lajos portréinak és török miniatúráknak a reprodukciói mellett másolatban kiállították Székely Bertalan *II. Lajos holttestének megtalálása* című festményét, illetve Holló Barnabásnak (1865–1917) a lováról leeső II. Lajost ábrázoló szobrát is.

A Jagelló-korszak¹⁶ művészetének kutatása az 1982-es schallaburgi kiállítástól¹⁷ eltekintve itthon csak az utóbbi időben élénkült meg nagyobb mértékben.¹⁸ II. Lajos és Habsburg Mária¹⁹ budai udvarának művészetéről, a korszak kultúrájáról és mindennapjairól nyújtott áttekintést a 2005-ben – Mária születésének 500. évfordulóján – a Budapesti Történeti Múzeumban rendezett *Habsburg Mária, Mohács özvegye* című kiállítás, a hozzá készített magyar és angol nyelvű katalógus, illetve a kiállításához kapcsolódó tanulmánykötet.²⁰ A kiállítás anyagát 2006-ban Pozsonyban is bemutatták,²¹ 2008-ban pedig a belgiumi Musée royal de Mariemont konferenciakötete foglalkozott Habsburg Máriával és korával.²² Figyelmet kapott a Jagelló-kor művészete a 2008-as Reneszánsz Évben a Magyar Nemzeti Galériában rendezett, *Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század)* című kiállításon és annak kétkötetes katalógusában is.²³ Az elemzett korszakból származó számos műalkotást mutattak be a 2016-ban a Budapesti Történeti Múzeumban rendezett *Közös úton. Budapest és Krakkó a középkorban* című kiállításon.²⁴ Újabban megindult a II. Lajos alatti udvari ünnepek, lovagi tornák kutatása,²⁵ néhány éve pedig tanulmány jelent meg II. Lajos

¹³ Baranyai művelődés 1976.

¹⁴ A múzeum jogelődje az 1923-ban alapított II. Lajos Múzeumi Egylet volt, amely Mohácson 1926-tól kiállította a csatához kapcsolódó tárgyi emlékeket, illetve a környéken összegyűjtött római régészeti anyagot. Vö.: Hasanović-Kolutác 2019, 611–612; Hóvári 2019, 543.

¹⁵ Parádi 1980. Vö.: Hasanović-Kolutác 2019, 612.

¹⁶ A korszak történetének 19. századi kutatói közül kiemelkedő jelentőségű Fraknoi Vilmos munkássága. Vö.: Sebők 1995.

¹⁷ Schallaburg 1982. Viszonylag részletesen tárgyalta a Jagelló-korszak művészetét Jan Białostocki (1921–1988) *The Art of the Renaissance in Eastern Europe. Hungary, Bohemia, Poland* (London, 1976) című összefoglaló munkájában. Vö.: Mikó 2011, 4–5.

¹⁸ Újabban ld. pl. Mikó – Verő – Jávör 2008/I.; Mikó – Verő – Jávör 2008/II.; Mikó 2009; Mikó 2011; Mikó 2015; Mikó 2021.

¹⁹ II. Lajos felesége az angolszász nyelvterületeken többnyire Mary of Hungary vagy Mary of Austria néven szerepel. Jelen munkában a hazai és a német szakirodalomban elfogadottabb Habsburg Mária (Maria von Habsburg) nevet használom.

²⁰ Réthelyi 2005; Réthelyi 2005a. A kiállításához kapcsolódó tanulmánykötet: Fuchs – Réthelyi 2007. Ld. még: Réthelyi 2007; Réthelyi 2008; Réthelyi 2010; Réthelyi 2016. Korábban ld: Schlégl 1968.

²¹ Ludiková 2006.

²² Federinov – Docquier 2008. A korszakhoz kapcsolódó legújabb külföldi kutatási eredményekhez vö. pl. Popp – Suckale 2002; Renesancia 2009; Renesancia 2009a; Borkowska 2010; Europa Jagellonica 2012; Nowakowska 2018.

²³ Mikó – Verő – Jávör 2008/I.; Mikó – Verő – Jávör 2008/II.

²⁴ Közös úton 2016.

²⁵ Gulyás 2015; Gulyás 2017; Gulyás 2017a; Gulyás 2022. Korábban ld.: Kubinyi 1995, Kubinyi 1995a. A középkori lovagi tornákról korábban: Fügedi 1986.

16. századi portréiról.²⁶ Bár a mohácsi csata eseményeiről és II. Lajos haláláról beszámoló, fametszetes illusztrációkkal szemléletessé tett korabeli német hírlevelek, röplapok összegyűjtése már a 19. században megindult,²⁷ még a közelmúltban is felbukkant egy eddig számon nem tartott, jelentékeny ábrázolás.²⁸ A mohácsi csatáról 2019-ben a Bölcsészettudományi Kutatóközpont gondozásában megjelent kötetben jelen értekezés szerzője problémafelvető tanulmányt tett közzé, a kiadvány másik három fejezetében pedig rövidebb-hosszabb ismertetés található a csatához köthető képzőművészeti és építészeti alkotásokról.²⁹ Az elmúlt években több írást publikáltam a mohácsi csata, illetve II. Lajos ábrázolásairól.³⁰

A 16–17. századi törökellenes harcok képzőművészeti reprezentációjával foglalkozó kötetek a mohácsi csatához kapcsolódó ábrázolásokat, illetve II. Lajos-képmásokat is vizsgáltak.³¹ A csatához köthető műalkotások közül a legnagyobb figyelem Dorffmaister István (1741–1797) 18. század végi, később ismertetésre kerülő monumentális festményei, illetve a 19. századi történeti festészet műveire irányult.³² Ezek a kutatások – az 1990-es években a hazai művészettörténet-írásban megfigyelhető paradigmaváltásnak megfelelően – már egy új területnek, az emlékezhelyek vizsgálatának³³ a szemszögéből is foglalkoztak a mohácsi csatát ábrázoló 18. század végi és 19. századi festményekkel. Az új megközelítés a 2000-ben rendezett, a mohácsi csata korához, illetve későbbi képzőművészeti recepciójához is számos fontos adalékot szolgáltató *Történelem – kép* című kiállításon és a hozzá kapcsolódó katalógusban és tanulmánykötetben körvonalazódott először a legvilágosabban.³⁴ A mohácsi csata irodalmi és képzőművészeti recepciója értelemszerűen kiemelt helyet foglalt el a 2010-es évek emlékezhely-kutatásaiban is.³⁵

A mohácsi csatához és II. Lajoshoz kapcsolódó számos képzőművészeti illusztrációt tettek közzé a 19. század végének és a 20. század első felének történeti, helytörténeti és művelődéstörténeti összefoglaló munkái,³⁶ illetve a csata történetét feldolgozó újabb forráskiadások, tanulmánykötetek.³⁷ Minden bizonnyal összefügg ez azzal, hogy a történészek tisztában vannak vele, hogy a „Mohácsra vonatkozó kutatási eredményeiket nem kezelhetik pusztán szaktörténeti belügyként, a kulturális emlékezet alakításának meghatározó alakjai pedig koruk lehetőségeinek keretei között odafigyelnek a képzőművészetben, szépirodalomban

²⁶ Erdős 2014, 121–148.

²⁷ Fraknoi 1876a; Kertbeny 1880; Apponyi 1900; Apponyi 1903–1927; Pukánszky 1926; Hubay 1948; Göllner 1961, 240–275 tétel, 134–150; Catalogus librorum 1990, M 739 – M 748. Újabban ld.: Farkas – Szebelédi – Varga 2016, 267–274; VD16. <https://www.bsb-muenchen.de/kompetenzzentren-und-landesweite-dienste/kompetenzzentren/vd-16/>. A mohácsi csatával foglalkozó hírlevelek, népelemek részletes bibliográfiájával: Kasza 2017, 11, 9. jegyzet.

²⁸ Seláf – Tóvizi 2014.

²⁹ Papp 2019, Polgár 2019, 394–396; Hasanović-Kolutác 2019, 592–615; Hóvári 2019, 540–543.

³⁰ Papp 2019a; Papp 2019b; Papp 2020; Papp 2020b; Papp 2021; Papp 2021a; Papp 2021b; Papp 2021c; Papp 2021d; Papp 2021e; Papp 2021f; Papp 2022.

³¹ Rózsa 1973; Galavics 1986.

³² Sinkó 2001, 321; Veszprémi 2013; Keserü 2013. A téma újabban a külföldi szakirodalomban is ismertetésre került: Kuzmová 2018, 76–84.

³³ Vö. pl. Kovács 1996. A nemzeti emlékműállításról korábban ld.: Sinkó 1983.

³⁴ *Történelem – kép* 2000.

³⁵ Ld. pl. Emlékezhelyek 2012; S. Varga – Száraz – Takács 2013.

³⁶ Ld. pl. Szabó 1888; Fraknoi 1896; Szalay – Baróti 1896–1897; Várady 1897; Elekes 1939.

³⁷ Ld. pl. Katona 1976; Katona 1987; B. Szabó 2006; Farkas – Szebelédi – Varga 2016.

vagy értekező prózában megalkotott emlékezeti jelek történettudományos hitelére.”³⁸ A kiemelkedő történeti eseményekhez kapcsolódó kortárs és későbbi irodalmi és képzőművészeti alkotások elemzésének fontosságát jelzi az is, hogy a fogalom megalkotója, Pierre Nora szerint is az emlékezhely (*lieu de mémoire*) értelmezése kiterjedtebb a földrajzi helynél, hiszen beletartozik az irodalmi hagyomány és a tágabb értelemben vett kulturális emlékezet is.³⁹

*

Jelenlegi ismereteink szerint a mohácsi csatáról, illetve annak korabeli helyszínéről nem maradt fenn egykorú, szemtanú által készített magyar vagy európai ábrázolás. Bár a csatát megörökítő, az eseménynél évtizedekkel később készült török miniatúrák között vannak olyanok, amelyek viszonylag pontosan mutatták be a két sereg hadrendjét, nagy valószínűséggel ezek sem helyszíni vázlatok, hanem írott források alapján készültek.⁴⁰ A 16. század első felében pedig már nem volt ritka, hogy a jelentősebb csatákat, várostromokat képzőművészeti alkotásokon is megörökítették. Az 1525-ben a későbbi német-római császár, V. Károly (1500–1558) és I. Ferenc (1494–1547) francia király csapatai között lezajlott, V. Károly győzelmével és a francia uralkodó fogságba esésével végződött paviai csata eseményeit például – a győztes rendkívül erőteljes reprezentációs és propaganda törekvéseinek részeként – festményeken,⁴¹ sokszorosított grafikai alkotásokon,⁴² emlékérmén,⁴³ iparművészeti tárgyakon,⁴⁴ illetve Habsburg Mária későbbi brüsszeli udvari festője, Bernard (Barent, Barend, Bernaert, Bernart) van Orley (1487 k.–1541) tervei nyomán 1525 és 1531 körül készült, hét darabból álló pompás falikárpit-sorozaton⁴⁵ is megjelenítették. Ez utóbbin, amely az V. Károly által birtokolt kárpitok közül – az uralkodónak majdnem száz darabos gyűjteménye volt – elsőként ábrázolt kortárs eseményt, az előtérben feltűnő részletgazdag, narratív csatajelenetek mellett a hadiesemények topografikus-analitikus szemléletű bemutatásával, illetve hiteles portrékkal is találkozunk. A könnyen mobilizálható falikárpitok fontos propagandafunkcióját jelzi, hogy 1556-ban a Gaspard de Coligny (1519–1572) admirális által aláírt békekötéskor

³⁸ Kovács – Mester 2019, 286.

³⁹ Kovács – Mester 2019, 280–281.

⁴⁰ Parádi 1968; Polgár 2019, 394–395.

⁴¹ Többek között pl. a Joachim Patinier (1483 k.–1524) követője által 1530 körül készített kis méretű festmény (KHM GG, 5660. Vö.: Kaiser Karl V. 2000, 121. tétel, 182) vagy Ruprecht Heller 1529 körül készült képe (Stockholm, Nationalmuseum, ltsz.: NM 272) Utóbbihoz vö. pl. Popelka 1984, 9.

⁴² Az idősebb Jörg Breu fametszete: Geisberg 1974, I. kötet, G.356; Hollstein 1957/IV, 174; The New Hollstein 2008/1, 24. tétel, 24–25. Hans Schäuflin 1526-ban készített fametszeten a hadrend bemutatásával és csatajelenetekkel egyaránt találkozunk: Geisberg 1974, III. kötet, G.1089–1094; Hollstein 1996, 47. tétel, 122–124.

⁴³ Bruck 1961; Cuneo 1998, 131; Kaiser Karl V. 2000, 122. tétel, 182.

⁴⁴ Giovanni Bernardi (1494–1553) 1531–1535 körül készült, a csatát ábrázoló hegyikristály cameóját a baltimore-i Walters Art Museum (ltsz.: 41.68) őrzi. Vö: William R. Johnston: William and Henry Walters, the Reticent Collectors. Baltimore 1999.

⁴⁵ Bernard van Orley: A paviai csata. 1525–1531 körül. Nápoly, Museo Capodimonte, ltsz.: IGMN 144483-8. Vö.: Hale 1990: a csatáról készített munkákról: 188–191, Orley kárpitjairól: 250–251; Campbell 2002, 429; Schmitz-Von Ledebur 2013, 38–39; Buchanan 2015, 71, 125–135, 281. A legújabb kutatás a hét falikárpitot a korábbiaktól eltérő sorrendezéssel egy panorámaképszerűen egybefüggő, narratív csatajelenetként értelmezi: Paredes 2014.

Brüsszelben a pavai csatát ábrázoló falikárpittal díszítették a falat, hogy emlékeztessék a franciákat korábbi megalázó vereségükre.⁴⁶

A Bécszet az oszmán hadakkal szemben sikerrel védelmező Niklas Salm hadvezér (1459 k.–1530) mészke tumbáját díszítő, grafikai előképek nyomán készített 12 csatajelenet közül kettő a város 1529. évi ostromát örökítette meg. Az 1548 előtt I. Ferdinánd megrendelésére talán Loy Hering (1485 k.–1564) által faragott síremlék többi jelenete – köztük Pavia 1525. évi ostromáé – a hadvezér korábbi sikeres csatáit mutatta be. A Bécs ostromát ábrázoló két relief topográfiai hűséggel örökítette meg a korabeli épületeket és eseményeket: „Das Relief auf der Schmalseite zeigt in der Mitte die beiderseits des alten Kärntner Turmes durch Minen gesprengten Stadtmauerbreschen, auf die eben Sturmangriffe erfolgen. Links von St. Stephan die Burg mit ihren Ecktürmen, im Vordergrund die halbzerstörten Vorstädte.”⁴⁷ Az egykor a Dorotheerkirche kórusának közepén álló tumba 1879 óta a Votivkirchében (Taufkapelle) található.⁴⁸

Buda 1541–1542. évi ostromait három egykorú sokszorosított grafikai ábrázolás örökítette meg.⁴⁹ Erhard Schön (1491 k.–1542) Nürnbergben készült fametszete, amelyet „Hans Sachs párrímes verse” egészített ki,⁵⁰ azt az ostromot ábrázolta, amelynek során 1541 májusa és augusztusa között I. Ferdinánd (1503–1564) csapatai Wilhelm von Roggendorf (1481 k.–1541) vezetésével próbálták elfoglalni az I. (Szapolyai) János (1487–1540) özvegye, Jagelló Izabella (1519–1559) és Fráter György (1482–1551) által birtokolt budai várat. A metszet nemcsak a város látképét – benne a „topográfiailag hiteles helyen ábrázolt és feliratokkal azonosított”⁵¹ templomokat – örökítette meg, hanem egyfajta narratív előadásmódban az ostrom fontosabb eseményeit, illetve az ostromkészületeket is: a metszeten feltűnnek „a Madárhegy oldalában felállított, a várat lövő ágyúállások, a fővezéri sátor a Madárhegyen (der von Roggendorff Hauptmann) ..., a Zsidó kapu és a palota előudvara közötti leomlasztott és palánkkal újjáépített várfal (die Maur ist abgeschossen und Ein zaun darmb gemacht) az ostromlétrákkal és a fal alatt heverő halottakkal ... valamint az Ónos szigeti, török hajókat lövő és elsüllyesztő ágyúállás.”⁵²

A sikertelen budai ostrom befejezése után néhány nappal török kézre került várat 1542-ben nemzetközi keresztény sereg próbálta – ismét csak eredmény nélkül – visszaszerezni. Az ostromról a nürnbergi Virgil Solis (1514–1562) fametszetet, a pármái születésű Enea Vico (1523–1567) pedig rézmetszetet készített.⁵³ Virgil Solis az előtérben a keresztény sereg táborát, a középtérben a II. Joachim (1505–1571) brandenburgi örgróf által vezetett katonai erők hadrendjét, míg a háttérben a budai látképet örökítette meg.⁵⁴ Enea Vico metszetén hangsúlyos

⁴⁶ Büttner 2000, 95; Buchanan 2015, 9.

⁴⁷ Dürriegl 1979a, 39.

⁴⁸ Kassal-Mikula 1979, 54–56, Abb. 9; Dürriegl 1979a, 38–41; Seipel 2003, 195, X.12. tétel, 530; Schemper-Sparholz 2005, 354–355; <https://www.tuerkengedaechtnis.oeaw.ac.at/ort/votivkirche-tumba-des-niklas-graf-salm/>; Ugrý 2015, 97–98; Gulyás 2020, 215. Vö.: Reusner 1586; Kunze 1993, 542–543.

⁴⁹ Végh 2004, 207; Gödölle 2017; Alchin 2019, 4., 6., 7. tétel; Szalai 2020, 257–261; Szalai 2021, 81–82.

⁵⁰ Seláf 2016, 153; Seláf–Tóvizi 2014, 270. Schön metszetéhez vö.: Geisberg 1974, IV. kötet, G.1269–1273; Hungaria Regia 1999, 183. tétel, 195; Rózsa 1999, 49; Réthelyi 2005, VI-11. tétel, 230 (Basics Beatrix); Smith 2014, 59–62; Közös úton 2016, 6.H.40. tétel, 292 (Benda Judit); Gödölle 2017, 174–185; Alchin 2019, 4. tétel, 40–55.

⁵¹ Gödölle 2017, 175.

⁵² Gödölle 2017, 180.

⁵³ Gödölle 2017, 186–192; Alchin 2019, 6. tétel, 58–67, 7. tétel, 68–71.

⁵⁴ Szalai 2015; Gödölle 2017, 184–188; Végh 2017, 142–143.

ábrázolást kapott a törökök által „a pesti városfal északnyugati saroktornya és a budai vízirondella között”⁵⁵ kifeszített dunai zárólánc, amely egy, az ostromot ábrázoló 1546-os török miniatúrán is szerepel.⁵⁶

Ismert volt a korban a hadifestők, hadiművészek⁵⁷ fogalma is. V. Károly 1535. évi tuniszi hadjáratához például csatlakozott Jan Cornelisz Vermeyen (1504 k.–1559) festő, aki egy 12 darabból álló, a négy hónapos hadjárat legfontosabb eseményeit bemutató, Orley említett paviai képsorozata hatását mutató, reprezentatív falikárpit-sorozatot tervezett.⁵⁸ A tuniszi hadjárat jelentős 16. századi képzőművészeti reprezentációját nemcsak a falikárpitokról készített számos másolat – köztük az, amelyiket a sorozatot megrendelő Habsburg Mária az eredeténél kisebb méretben készíttetett el a brüsszeli szövőműhelyben – jelzi, hanem az is, hogy eseményei sokszorosított grafikákon, ötvöstárgyakon, festményeken is feltűnnek.⁵⁹ Az V. Károly hadvezéri képességeit, stratégiai kiválóságát is bemutatni hivatott falikárpitokon ábrázolt jeleneteket Frans Hogenberg (1535–1590) sokszorosított grafikákon tette népszerűvé.⁶⁰ Néhány munkáján ugyakkor Hogenberg a falikárpitoktól eltérő kompozícióval mutatta be az eseményeket.⁶¹

⁵⁵ Gödölle 2017, 191.

⁵⁶ Gödölle 2017, 191–192. Egy majdnem 600 méter hosszú, a bécsi Kaiserliches Zeughaus épületének udvarán kigyóformán felakasztott zárólánccal a források egy része szerint Mátyás király (1443–1490) záratta el Bécs 1485-ös ostromakor a Dunát az élelmiszerszállító hajók előtt, másik része szerint pedig a törökök használták Budánál. Ld. pl. Fronsperger 1565, CXCIv; Weiskern 1770, 98; Gontier de Faifve 1774, 51; Kurzböck 1779, 58; Kurzböck 1792, 55 stb.; Schmidl 1837, 214; Hackländer 1846, 7; Leber 1846/I, 415–425; Schimmer 1849, 36; Korda 1886/I, 236–238; Thomas 1963, 180. Az egykori bécsi fegyvertár udvarán elhelyezett zárólánc jól látható Josef Daniel Huber 1785 körül készített várostérképen. Wiener Stadt- und Landesarchiv https://www.wien.gv.at/actaproweb2/benutzung/archive.xhtml?id=Stueck++00000020ma8KartoSlg#Stueck_00000020ma8KartoSlg. A térképről ld. pl. Békési – Doppler 2017, 1.1.6. tétel, 28–29.

⁵⁷ Warnke 1992, 68–69.

⁵⁸ A napjainkra megmaradt 10 darabot a madridi Palacio Realban, illetve a sevillai Real Alcazarban őrzik. Bár a 8. és a 11. darab hiányzik, a kartonok, illetve a falikárpitok 18. századi – például egy 1712–1721 között készült, a bécsi Kunsthistorisches Museumban őrzött együttes, illetve 1731 és 1744 között V. (Bourbon) Fülöp megrendelésére az eredeti sorozat, az „editio princeps” megóvása érdekében a madridi Real Fábrica de Tapices de Santa Bárbarában készített – pontos másolatai alapján a teljes sorozat kompozíciója rekonstruálható. Historische Schlachten 1976, 15–28; Vega – Carretero 1986, 73–92; Horn 1989, 2. kötet, 14–17; Hale 1990, 251–253; Ortiz – Godoy – Carretero 1991, 75; Brassat 1992, 191; Büttner 2000, 88–97; Huck 2001; Campbell 2002, 385–391. és 50. tétel, 428–434; Brassat 2003, 314–316; Jordan 2005; Pühringer 2005, 108–109; Silver 2011, 200–202; Schmitz-Von Ledebur 2013, 41–43; Kugler 2013; Kugler – Bauer 2013; Buchanan 2014, 320; Buchanan 2015, 41–43, 72–73, 181–197, 284–287; Silver 2011, 200–202; Silver 2014, 249–251; Bravo-Nieto 2016, 229, 231, 242; Schmitz von Ledebur 2019, 57–63; Schmitz von Ledebur 2019a; Rodriguez-Salgado 2020, 31.

⁵⁹ A tuniszi győzelem propagandacélokra történő kihasználásához vö.: Ágoston 2003, 7–9.

⁶⁰ Kurtze erzeichniss wie Keyser Carolus der V. in Africa Dem König von Tunis ... zurr hulffe komt / [Franz Hogenberg] [Köln, 1560–1623.] A falikárpitokról és Hogenberg metszeteiről ld. pl. Pollak 2010, 117–118; Gschwend – Eichberger 2018, 43; Haag – Sandbichler – Klarer 2019, 4.6. tétel, 147.

⁶¹ Bravo-Nieto 2016, 232.

Mind a pavai csatáról, mind a tuniszi hadjáratról készült falikárpit-sorozat tervezői törekedtek az események pontos ábrázolására, a korabeli hadifelszerelések bemutatására, a topográfia, a városképek, a tájképek, a portrék hitelességére. A tuniszi hadjáratot ábrázoló falikárpit-sorozat például fontos történeti forrást jelent az események rekonstruálásában, annak ellenére, hogy a zsánerjelenetekben alkalmanként a kor népszerű képi toposzait használták fel (például a kecses mozdulatú vízhordó nők), illetve, hogy a bemutatott eseményeket tendenciózusan válogatták össze (vagy hagyták ki őket), annak érdekében, hogy a császár győzelmét a legdicsőségesebbként és a legkeresztényibbként mutathassák be.⁶²

Helyszíni beszámolókkal az Oszmán Birodalom történetírásában is találkozunk: „Számos török krónika úgy született meg, hogy az udvari történész, történetíró szemtanúja lehetett a leírt eseményeknek. Feljegyzéseik komoly forrásértéket képviselnek, amelynek hitelességét még csak emeli, ha illusztráló művész helyszíni működésével párosul.”⁶³ Az 1566. évi szigetvári győzelem utáni államtanácsot ábrázoló miniatúrán például szerepel Ahmed Ferudin udvari történetíró,⁶⁴ illetve a hadjáratban részt vett Dzelálzáde Musztafa történetíró is.⁶⁵

Hangsúlyozni kell természetesen, hogy a történeti események – köztük a csaták, ostromok – teljesen hiteles, pontos megismertetésére semmilyen narratív előadásmód (szemtanú beszámolója, irodalom, képzőművészet, történetírás) nem alkalmas, hiszen a narrátor elbeszélői pozíciójából mindig a megrendelő elvárásai, propagandacéljai, a politikai, ideológiai környezet befolyása vagy a saját szubjektív nézőpontja alapján mutatja be a történéseket. Egyes elemek kiemelésével, mások elhagyásával vagy háttérbe szorításával befolyásolja, manipulálja a befogadóban kialakuló képet, s igaz ez a látszólag objektivitásra törekvő fényképek és dokumentumfilmek készítőire is.⁶⁶ A mohácsi csata esetében számolnunk kell „a nem feltétlenül szerencsés forrásadottságok”-kal is: a hézagos, sokszor egymásnak is ellentmondó források nemcsak megnehezítik, hanem lehetetlenné is teszik az ütközet „hiteles elbeszélését”.⁶⁷ Arra azonban van lehetőség, hogy a forráskritika segítségével összevessük a korábbi nézőpontokat egymással, illetve a saját korunkéival, s megpróbáljuk az egykori történeti valóság minél több részletét megismerni. A történettudomány természetesen a „tények” mellett a „fikciókat” is haszonnal kutathatja a politikai és társadalmi változások vizsgálatakor és interpretálásakor.⁶⁸

A mohácsi csatához kapcsolódó kortárs és későbbi ábrázolások elemzésekor a fentiekkel szemben elsősorban nem a hitelesség elemeit, hanem a műalkotások reprezentációs és propagandafunkcióját, szövegkörnyezetét, előképeit és hatástörténetét, a korabeli tömegkommunikációban betöltött szerepét stb. tudjuk értelmezni. Az ábrázolásokon eltérő megrendelői, művészi vagy kiadói stratégiákkal találkozunk. A mohácsi csatáról közvetlenül az események után született német nyelvű hírleveleket díszítő illusztrációk többsége még nem a csatát, vagy annak helyszínét mutatta be, hanem a katonai zsánerképek műfajához tartozó, sokszor felhasznált, a témához csak lazán vagy egyáltalán nem kapcsolódó (pl. várostrom, város kifosztása, gyermekek megölése) fametszetek voltak. Több ábrázoláson találkozunk olyan, a korban népszerű képi toposszal (például a keresztény nehézlovasság és a török könnyűlovasság összecsapása), amelyik tartalmi vagy szimbolikus megfelelést mutatott az ütközettel. A

⁶² Huck 2001, 96–98; Schmitz-Von Ledebur 2013, 39. Vermeyen ugyanakkor például éppen a Tunisz kifosztását ábrázoló képen ábrázolta önmagát.

⁶³ Fehér 1982, 22.

⁶⁴ Fehér 1978, XLIII. tábla.

⁶⁵ Fehér 1982, 26.

⁶⁶ Vö.: Gyáni 2007; R. Várkonyi 2007.

⁶⁷ B. Szabó 2015, 7–8.

⁶⁸ Vö.: Pühringer 2005, 98, 4. jegyzetben irodalommal.

műalkotások harmadik csoportja népszerű, előképekről kölcsönzött képi toposzokat aktualizál a forrásoknak megfelelően, illetve – a 19. századi történeti festészetet is beleértve – a történeti források, leírások alapján próbálja meg egyfajta korlátozott hitelességgel a legpontosabban rekonstruálni az eseményeket, vagy azok egy-egy részletét.⁶⁹

„Mohács emlékezete abban a tekintetben is egyediként kezelendő, hogy a toposzon belül szinte létrejötte óta problematikusnak számít tisztán nemzeti, avagy világtörténeti jelentőségének a kérdése. Sohasem született végleges döntés arról, hogy olyan szimbolikus eseményként tekintünk-e rá, amelynek révén a magyarok – tragikus következményekkel bár – mégis a világtörténelem kitüntetett pontján találják magukat, vagy tisztán a mi ügyünknek, magyar nemzeti tragédiának gondoljuk.”⁷⁰ Az mindenesetre bizonyos, hogy a 16–17. században a mohácsi csata és II. Lajos alakja mind a történetírásban, mind a (humanista) irodalomban, mind a képzőművészetben nemzetközi érdeklődést is kiváltott. Mivel az ebből az időszakból származó, a mohácsi csatához és II. Lajoshoz kapcsolódó ábrázolások többsége külföldön született vagy külföldi megrendelésű volt, fontos feladat a motívumok előképeinek feltárása és utóéletének vizsgálata. A törökellenes harcok ábrázolásakor egész Európában hasonló képi toposzok és kompozíciós sémák jelentek meg és vándoroltak, rávilágítva a kor képzőművészetének nemzetközi kapcsolati hálójára. A korban a képzőművészek egy részét, köztük éremkészítőket, illetve fa- és rézmetszőket, nagyfokú mobilitás jellemezte, amelyet a reformáció terjedése, a hitelvek miatti üldöztetések, vagyis a művészek sokszor kényszerű vándorlása is felerősített. A fejedelmi udvarok egy részében is területeken átívelő kapcsolatrendszereket találunk: a Habsburgok művészetpártolása például – ahogy Habsburg Mária esetében is látjuk⁷¹ – gyakran a különböző országokban élő, udvart tartó családtagok környezetében is virágzott.⁷² II. (Tiroli) Ferdinánd (1529–1595) főherceg kiterjedt levelezést folytatott az európai fejedelmi udvarokkal, illetve külföldi ügynökökkel képgyűjteménye bővítése érdekében,⁷³ így szerezte meg például II. Lajosnak egy itáliai portrégyűjteményben lévő arcképe másolatát is.

1. A mohácsi csatához kapcsolódó 16–17. századi ábrázolások

A csataábrázolás a 20. századi művészettörténeti kutatásban sokáig háttérbe szorított műfaj volt. Szemléletesen fejezi ki ezt a jelenséget Liselotte Popelkának az 1984-ben a bécsi képzőművészeti akadémián rendezett kiállítás katalógusában szereplő tanulmánya címe: *Schlachtenbilder – Bemerkungen zu einer verachteten Bildgattung*.⁷⁴ A 20. század második felében – az egymást követő két világháború árnyékában – az érdeklődés inkább a korábbi és kortárs ún. háborúellenes művészet, vagyis azoknak az alkotóknak – Jacques Callot (1592–1635), Peter Paul Rubens (1577–1640), Hans Ulrich Frank (1603–1680), Francisco Goya (1746–1828), Otto Dix (1891–1969), Pablo Picasso (1881–1973) stb. – a művei felé fordult, akik a háború borzalmát, kegyetlenségét mutatták be.⁷⁵ A csatakép ugyanakkor a korábbi századokban – mind a közelharcot megjelenítő ábrázolások, mind a monumentális, reprezentatív, gyakran propagandisztikus jellegű, a dicső győzelmet hangsúlyozó, emlékét megőrző, kommemoratív festmények vagy falikárpitok – kedvelt műfaj volt, hiszen a

⁶⁹ Papp 2019; Papp 2019a; Papp 2021a.

⁷⁰ Kovács – Mester 2019, 286.

⁷¹ Vö.: Kerkhoff 2008; Réthelyi 2010a; Gschwend – Eichberger 2018; Pérez 2020.

⁷² Cupperi et al. 2013, 183 (Walter Cupperi).

⁷³ A gyűjteményről ld. pl. Schütz 2002.

⁷⁴ Popelka 1984. Vö.: Pfaffenbichler 1996, 37; Nowosadtko – Rogg 2008, 15.

⁷⁵ Popelka 1984, 15; Nowosadtko – Rogg 2008, 16–17; Engelen 2008, 133. Ld. pl. Callot: *Grand Misères de la Guerre* (1633); Goya: „Desastros de la guerra“.

történelem az ókortól kezdve jórészt a háborúk mentén alakult.⁷⁶ A hadművészet, vagyis a katonai, hadászati ismeretek összessége a 16. századtól fontos alfejezete volt a gyakorlati filozófiának, s része az uralkodói diszciplináknak. Ekkortól jelentek meg azok a gyakran képekkel illusztrált katonai szakkönyvek, amelyek a fejedelmi és nemesi ifjak nevelésének, képzésének fontos eszközei voltak (Kriegslehren), s amelyek – a csataábrázolásokkal együtt – fontos forrásait képezik a korai újkor hadászattal foglalkozó szaktudományoknak.⁷⁷ A legnépszerűbbek, legismertebbek közé tartoztak Leonhard Fronsperger (1520 k.–1575) számos kiadást megért, gazdagon illusztrált kiadványai.⁷⁸

Összetettebb is volt a korábbi korok viszonya a háborúhoz, hadi eseményekhez, s ezek képzőművészeti ábrázolásához. Ez az ambivalens hozzáállás figyelhető meg például abban, hogy ugyanabban a korban vagy ugyanannál a művésznél a háború borzalmainak bemutatásával, illetve egyfajta háborús ethosz hangsúlyozásával egyaránt találkozunk. Az 1520–1530-as években például – mint látni fogjuk – számos sokszorosított grafikai alkotás ábrázolta rendkívül negatív felhanggal a törökök által elkövetett, a gyermekeket, nőket sem kímélő kegyetlenségeket, az V. Károly 1535. évi tuniszi hadjáratát ábrázoló pompás falikárpit-sorozat ugyanakkor a keresztény csapatok diadalát, a császár erejét, hadi jártasságát, stratégiai készségeit dicsőítette.⁷⁹ Az újabb kutatás nem tartja egyértelműnek Jacques Callot háborúkritikáját sem: bár sorozatának címében (*Grand Misères de la Guerre*) – ahogy Goyáéban is – explicit háborúellenességgel találkozunk, a 17. században (s már korábban is) a háború az isteni világrend kikerülhetetlen része volt, amelyben a résztvevők legjobb tudásuk szerint helyt állva dicsőséget szerezhettek maguknak és közösségüknek. A győztes diadalát hangsúlyozta Callot a *Breda átadása* című, emblematikus alkotásában, s munkáiban utalt egy eszkatologikus igazságszolgáltatásra is. Matthias Pfaffenbichler is úgy véli, hogy Hans Ulrich Frank vagy Callot metszetei inkább a hadiszerecsé forgandóságát mutatják be, semmint hogy – modern visszavetítéssel – háborúellenes vádiratok lennének.⁸⁰ A honvédő háborúknak – bennük a vesztes csatáknak (mohácsi csata, II. Lajos halála, Szigetvár 1566. évi ostroma) – erős közösségi ethosza volt, amelyet az eseményeket ábrázoló műalkotások többsége hangsúlyozott is.

A háború megítélése a felvilágosodás ideológiai és a francia forradalom politikai változásai miatt alakul majd át olyan alapvetően, ami újradefiniálja a művészet és a háború viszonyát. Goya a 19. század elején készített *Desastres de la Guerra* című sorozatában, amely a franciák elleni spanyol függetlenségi háború borzalmait mutatta be, már csak az emberi kegyetlenséggel foglalkozott, amit a felvilágosodás és egy hozzá kapcsolódó ideális politikai rend szerint el kell utasítani. Az, hogy Goya rézkarcai politikai okokból csak több mint 50 évvel később, 1863-ban kerültek nyilvánosságra, arra utal, hogy ekkorra a művészet és háború viszonya, kényes politikai egyensúlyuk alapvetően megváltozott.⁸¹

⁷⁶ Popelka 1984; Pfaffenbichler 1996, 37.

⁷⁷ Nowosadtko – Rogg 2008, 26; Brugh 2019. Ld. pl. *Kriegsbuch*, darin die Alte und Neue Militia eigentlich beschrieben un[d] alle[n] Krißneulinge[n], Bau und Büchsenmeistern, zu nutz und guter anleitu[n]g in Druck geben und verfertiget Durch Wilhelm Dilich. Kassel, 1607; Johann Jakobi Wallhausen: *Kriegskunst zu Pferd*. Frankfurt am Main, 1616; Georg Andreas Böckler: *Schola militaris moderna oder neu vermehrte Kriegs-Schule*, darinnen von den nothwendigsten Sachen, die zum Krieg gehören ... gehandelt wird, als da seynd: Geld, Volek, Geschütz, Munition ... mit beygefügtten unterschiedlichen nutzlichen Kriegs-Künsten ... Frankfurt am Main, 1668. stb.

⁷⁸ Ld. pl. Fronsperger 1565; Fronsperger 1573. Vö.: Brugh 2019, 58–85.

⁷⁹ Pühringer 2005, 108–109.

⁸⁰ Pfaffenbichler 1996, 107.

⁸¹ Engelen 2008, 147–150. Vö.: Lankheit 1988, 261.

1.1. Sokszorosított grafikák a propaganda és az ismeretterjesztés szolgálatában

1.1.1. Egykorú hírlevelek illusztrációi

A 16. század első felétől Európában egyre növekvő aggodalommal figyelték a Kelet-Közép-Európában folyó török háború híreit.⁸² A hadieseményekről, várostromokról tudósító hírlevelekhez (Newe Zeyttung) gyakran mellékeltek sokszorosított grafikai ábrázolásokat, leggyakrabban fametszeteket. A mohácsi csatáról tudósító, 1526-ban megjelentetett kiadványok illusztrációinak többsége általános képi toposzokat – várostrom,⁸³ kisebb csatajelenetek⁸⁴; **(1. kép)** Landsknechtek küzdelme,⁸⁵ a törökök kegyetlenkedése – ábrázoló fametszet volt. Találkozunk olyan kiadvánnyal is, amelyet a csatához egyáltalán nem kapcsolódó ábrázolás díszített: egy 1526-os erfurti hírlevél címlapján kiváló minőségű, díszes, építészeti jellegű ornamentális keretet látunk, virágvázákkal, gólyákkal (pelikánokkal?), antikizáló reliefportrékkal.⁸⁶

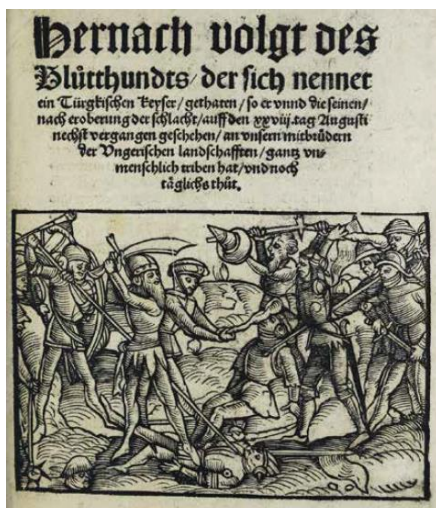
⁸² „A magyarországi ügyek rosszul állnak. Azt mondják, a magyar király vereséget szenvedett és visszavonult Budára, és a török győzelmesen halad előre, amiért is egész Németország erősen fél és retteg.” – írta Agostino da Mula helytartó 1526. szeptember 12-én a velencei Tizek Tanácsának. Farkas – Szebelédi – Varga 2016, 181. Vö.: Horváth 1937.

⁸³ Hernach volget des Bluthundts der sich nennet eyn Türckischen Kayser gethaten, so er und die seinen, nach eroberung der Schlacht, auff den xxviij. tag Augusti ... an unnsern mitbrüdern der hungerischen Landtschafften ... getriben hat ... Nürnberg, Jobst Gutknecht, 1526. Címlap. OSZK RNYT, Röpl. 66. Vö.: Kertbeny 1880, 260. tétel, 56; Göllner 1961, 252. tétel, 139; Catalogus librorum 1990, M 740; VD16, B 5796; Szalai 2021, 26, 81, 107, 31. kép, 131. A kép kapcsolódhatott Buda mohácsi csata utáni elfoglalásához.

⁸⁴ Hernach volgt des Blutthundts, der sich nennet ein türckischen Keyser Gethaten, so er unnd die seinen, nach eroberung der Schlacht, auff den xxviij. tag Augusti ... an unsern Mitbrüdern der ungerischen Landschafften ... triben hat. Basel, 1526. Adam Petri. OSZK RNYT, App. H. 189. A nyomtatvány két metszetet tartalmaz. Vö.: Hubay 1948, 66b. tétel; Göllner 1961, 253. tétel, 139; Catalogus librorum 1990, M 742; Szalai 2021, 25, 93, 108, 25. kép, 128; New zeyttung. Die Schlacht des Turckischen Keyser mit Ludouico etwan König zu Vngern geschehen am tag Johannis entheuptung 1526.[Leipzig, 1526]. (VD16, ZV 11475).

⁸⁵ Eyn new lied von der schlacht die der Ungerisch König und der Türck mit einander gethan haben. Im Speten thon. Nürnberg, 1526. Újabb kiadása: Nürnberg, 1530 körül. Vö.: Kertbeny 1880, 268. tétel, 57; Göllner 1961, 240. tétel, 134; Seláf – Tóvizi 2014, 268–269; Szalai 2021, 25, 93, 109, 28. kép, 129; Hernach volgt des Bluthundts der sich nennet eyn Tuerckischen Keyser gethaten so er vnd die seynen nach eroberung der schlacht auff den. xxviii.tag Augusti nechstvergangen geschehen an vnsern mitbruedern der Vngrischen lantschafften gantz vnmenschlich getriben hat vnd noch teglichs thüt. [1526?] [Nürnberg: Hans Hergot]. (VD16, B 5790).

⁸⁶ New Zeyttung, wie der turckischen Keyser mit dem König von Ungern dye Schlacht gethan hat auff den Tag Johannis Enthauptung. Im Jar 1526. [Erfurt], [Wolfgang Stürmer], [1526]. Vö.: Kertbeny 1880, 254. tétel, 54–55; Farkas – Szebelédi – Varga 2016, 276, 10. kép.

1. kép. *Hernach volgt des Bluthundts...* OSZK, App. H. 189. címlapkép.

A korabeli képek közül a mohácsi csatát legrészletesebben – de nem a szemtanú hitelességével – egy csak néhány éve ismertté vált ábrázolás jelenítette meg. A bambergi Staatsbibliothekban őrzött, *Des Türckischen Keysers Solymon schlacht / So mit dem König von Hungern gethan, Anno XXVI.* című nyomtatvány Mert Sporer mohácsi csatáról szóló 120 soros dalának 38 soros átiratát tette közzé.⁸⁷ Sporer énekének két másik kiadását⁸⁸ a témához nem kapcsolódó ábrázolás (Landsknechtek harca) illusztrálta. Közülük az elsőként megjelentet (pontosabban annak egy próbalevonatát) a művészettörténetírás annak a Hans (Leonhard) Schaufelinnek⁸⁹ [Schäufelein] (1482/1483 k.–1539/1540 k.) a műveként tartja nyilván,⁹⁰ aki az 1510-es évek elején bekerülve a Konrad Peutinger (1465–1547) felügyelete alatt dolgozó művészkörbe az I. Miksa (1459–1519) császár kulturális önreprezentációjában (*Gedechtnus*) fontos szerepet játszó, az uralkodó életét és tetteit bemutató, sokszorosított grafikákkal illusztrált „regények”, a *Weisskunig* és az 1517-ben megjelent *Theuerdank* fametszetei egy részének rajzait is készítette.⁹¹

A Bambergben őrzött egylapos nyomtatványt a keresztény és török hadsereg összecsapását ábrázoló színezett fametszet (**2. kép**) tette szemléletessé. A fólió nagyságú, fekvő formátumú, feltehetően Hans Hergot (?–1527) nürnbergi nyomdájában készült kiadványon egyértelműen a képi ábrázolás dominál: a szokástól eltérően nem a kép illusztrálja a szöveget, hanem a jelenet alá 5 hasábjában nyomtatott vers szolgál a kép magyarázatául. Hasonló formátummal találkozunk – többek között – Erhard Schön Buda 1541. évi ostromát ábrázoló említett fametszetén.⁹² Bár Sporer verse nem tartalmazta a mohácsi csata részletes leírását, az, hogy a keresztények seregében több oroszlános cseh zászló látható, talán a költeménynek azokra a soraira utal, amelyek szerint a csata előtt II. Lajos segítséget kért a csehektől, akik küldtek is neki körülbelül húszezer embert.⁹³

⁸⁷ Bamberg, Staatsbibliothek, jelzete: VI Ba 129. Vö.: Seláf – Tóvizi 2014; Seláf 2016, 152–153; Papp 2019, 166–168; Szalai 2021, 25, 92–93, 29. kép, 131.

⁸⁸ Seláf – Tóvizi 2014, 268–269.

⁸⁹ Neue Deutsche Biographie, Band 22. Berlin 2005, 528–530.

⁹⁰ Seláf – Tóvizi 2014, 268.

⁹¹ Miksa és a művészetek kapcsolatáról ld. pl. Rupprich 1969; Falk – Biedermann 1973; Kunze 1993, 224–244 (I. kötet), 68–73 (II. kötet); Wiesflecker 1986, 306–380; Sauer 2010, 17; Michel – Sternath 2012 (ebben különösen: Schauerte 2012 és Silver 2012); Müller – Ziegeler 2015; Boßmeyer 2015; Krause 2019; Haag – Sandbichler 2019; Madersbacher – Pokorny 2019, stb.

⁹² Seláf 2016, 153; Seláf – Tóvizi 2014, 270.

⁹³ Seláf – Tóvizi 2014, 264–266.

2. kép. *Des Türckischen Keyfers Solymon schlacht / So mit dem König von Hungern gethan, Anno rc. XXVI.*

A fametszet felső részén török és keresztény gyalogosok (köztük Landsknechtek) harcát látjuk, míg a jelenet alsó kétharmada a lovasok összecsapását ábrázolja. Bár az alakok kidolgozása alapján közepes képességű metsző közreműködését feltételezhetjük, a korszak hírleveleinek, röpiratainak címlapján szereplő metszetekénél jóval igényesebb lap mozgalmas, eleven kompozíciója jó minőségű metszet- vagy festményelőkép(ek) felhasználására utal. Míg a keresztény nehézlovasság és a török könnyűlovasság harcának ábrázolásai a korban leggyakrabban az egymással szemben álló ellenséges hadseregeket mutatják be, Sporer versének illusztrációján már az összecsapást láthatjuk: a közelharcban a törökök benyomultak a keresztények közé, sokukat menekülésre kényszerítve. A csata kaotikusságának, szenvedélyességének ezzel a fajta bemutatásával gyakrabban találkozunk a kortárs itáliai és német történeti festményeken, mint a könyvek, hírlevelek és röpiratok illusztrációin. A felső és az alsó résznek egy vízszintes földcsíkkal történő hangsúlyos elválasztása talán azt jelzi, hogy a metsző két vizuális előképet használt, egy gyalogosok, illetve egy lovasok összecsapását ábrázolót.

A páncélos nehézlovasság és a török könnyűlovasság összecsapásának képi toposza

A mohácsi csatáról tudósító külföldi hírlevelek illusztrációinak egy része – köztük a fent említett bambergi fametszet is – a páncélos nehézlovasság és a török könnyűlovasság (szimbolikus értelemben a kereszténység és az iszlám) összecsapását mutatja be. A 15. század óta népszerű képi toposznak számos korábbi és későbbi példáját ismerjük. Az 1450 körül keletkezett, egykor az ausztriai Sankt Lambrecht-i apátságban őrzött, ma a grazi Joanneum Alte Galerie-jében található fogadalmi oltárképen például, amely a magyarok törökök fölött aratott győzelmét örökítette meg, a kép jobb oldalán páncélt viselő magyarok keleties, csúcsos sipkás török könnyűlovasokkal harcolnak.⁹⁴ A keresztények és a törökök ütközetének jelenete feltűnik a Thuróczy-krónika augsburgi kiadásában (1488) is, mégpedig hatszor, „többnyire ott, ahol a

⁹⁴ Hale 1990, 168–169.

szövegben törökkel-tatárral vívott harcról esik szó.⁹⁵ A magyar nehézlovasság és a turbános török könnyűlovasok 16. század eleji páncélban és fegyverekkel vívott harcát ábrázolta az 1512-ben készült máriazelli kisebb *Wunderaltar* középső táblája (Nagy Lajos csatája a törökökkel 1377 körül),⁹⁶ s páncélos lovasok és skorpiós zászlót vivő török könnyűlovasok harcát jelenítette meg Maciej z Miechowa (1457 k.–1523) lengyel történetíró *Descriptio Sarmatiarum Asianae et Europianae et eoru[m] quae in eis co[n]tinent[ur]* című, 1521-ben Krakóban megjelent történeti munkájának fametszetes címlapja is.⁹⁷ Városlátkép előtt páncélos, sisakos lovagok és törökök harcát látjuk azokon a fametszeteken is, amely a Bécs 1529. évi ostromáról tudósító kiadvány,⁹⁸ illetve egy 1535-ös két lapos velencei (?) hírlevél címlapján látható.⁹⁹ A képi toposz korabeli népszerűségét jelzi, hogy Albrecht Altdorfer (1480 k.–1538) is a makedón Nagy Sándor (i. e. 356–i. e. 323) és a perzsa III. Dareiosz (i. e. 381–i. e. 330) között lezajlott ókori isszoszi csatát ábrázoló, a müncheni Alte Pinakothekben őrzött, *Alexanderschlacht* címen ismert festményén¹⁰⁰ 16. század eleji öltözetű páncélos nehézlovasság és többnyire turbánt viselő könnyűlovasság összecsapását festette meg.

A páncélos keresztény lovagok és a török könnyűlovasság találkozása a konkrét csatajelenetet ábrázoló képi toposzon túlmutató, mélyebb jelentésszférával ruházódott fel azon a feltehetően Erhard Schön által készített fametszetes címlapképen, amely Johann Haselbergnek (említve 1514–1537) I. Szulejmán 1529. évi magyarországi és bécsi hadjáratát ismertető, 12 lapos kiadványát díszíti.¹⁰¹ A címlapképen – ahogy a személyek fölé írt szövegekből kiderül – V. Károly császár és lovagjai, illetve I. Szulejmán szultán és katonái találkozása látható stilizált tájképi háttér előtt. Bár az ábrázolás nem felel meg a történeti valóságnak, szemléletesen jeleníti meg a két – politikai manifesztációik szerint egyaránt világalomra törő – birodalom ideológiai-politikai-katonai konfrontációját uralkodók harci körülmények között történő személyes találkozásának bemutatásával. A jelenet propagandisztikus hatását erősítette az uralkodók képmása fölé írt szöveg: V. Károlyt a „kereszténység védelmezőjeként”, a szultánt pedig a keresztény hit „ösellenségeként” („Erbfeind”) említi, azzal a kifejezéssel illetve, amely a 16. században a törökellenes propaganda egyik alapszlogenje volt.¹⁰² A korban a csataleírások is gyakran hangsúlyozták a

⁹⁵ Galavics 1986, 12.

⁹⁶ Graz, Steiermärkisches Landesmuseum Joanneum, Alte Galerie, ltsz.: 386-389. Vö.: Ausstellung 1969, 247. tétel, 62–63; Galavics 1986, 11.

⁹⁷ Vö.: Bárány – Bozzay 2018 (címlapkép); Born 2021, 131.

⁹⁸ Die Belägerung der Statt Wien in Österreych von dem aller grawsamesten Tyrannen vnd verderber der Christenheit dem Türckischen Kayser, genan[n]t Sultan Solimayn, Newlich beschehen, Im Monat September des 1529. [Augsburg], [1529]. Vö.: Dürriegl 1979a, 175. tétel, 79.

⁹⁹ Neue Zeitung von Keiserlichen Maiestat von dem Türcken und von dem grossen Sophi. Aus Venedig gen Augspurg geschriben. 1535. Venedig (?) 1535. Vö.: Kaiser Karl V. 2000, 152. tétel, 195.

¹⁰⁰ Albrecht Altdorfer: Alexanderschlacht (Schlacht bei Issus), 158,4 × 120,3 cm. 1529. München, Bayerische Staatsgemäldesammlungen, Alte Pinakothek, ltsz.: 688.

¹⁰¹ Johann Haselberg, Des türckischẽ Kaysers Heerzug : wie er von Constantinopel mit aller rüstung, zü Ross vnd Füß, zü wasser vnd Land &cṚ. gen Kriechischẽ Weyssenburg kummen, vnd fürter, für die königlichen stat Ofen yn Vngern, ... Nürnberg, Christoph Zell, 1530. Vö.: Born – Dziewulski – Messling 2015, 5. tétel, 90.

¹⁰² Born – Dziewulski – Messling 2015, 5. tétel, 90. Hasonló kompozíciót – két török és két keresztény lovaskatona találkozása egy tájképi háttér előtt – láthatunk Benedict Curipescitz *Wegraysz Keyserlicher Maiestat Legation* című, 1532-ben Heinrich Steiner augsburgi nyomdájában megjelent kiadványának címlapján. Vö.: Smith 2014, 52–53. Az V. Károly és

vallási szembenállást: a hitetlen iszlám sereg az ördög és az Antikrisztus képviselőjeként jelent meg a keresztény sereggel, mint Isten követőivel szemben.¹⁰³

Páncélos keresztény vitézek és törökök harca díszítette Hunyadi János (1407 k.–1456) 1533-ban I. (Szapolyai) János király által készített gyulafehérvári síremlékét is.¹⁰⁴ A várostrom, illetve csatajelenet „ismert toposza a vitézi síremlékeknek”,¹⁰⁵ ilyen ábrázolások kerültek például János Zsigmond (1540–1571) erdélyi fejedelem gyulafehérvári síremlékére, míg édesanyja, Izabella királyné márványtombját az irgalmas szamaritánus története díszítette.¹⁰⁶ Páncélos keresztény, illetve félholdas zászló alatt harcoló török lovasok küzdelmét (pontosabban az utóbbiak menekülését) ábrázolta Pálffy Miklós (1552–1600) 1601 után Paul Mayr augsburgi műhelyében készült, a pozsonyi Szent Márton-templomban elhelyezett síremléke. Az 1598-ban Győrt a törököktől visszafoglaló hős síremlékét a 19. század második felében lebontották, a csatajelenetet ábrázoló reliefet a Pálffy család vöröskői várának egyik szobájában kandallódíszként helyezték el. A befalazott emlék, amelyből kb. 32 × 90 cm látszik, ma is a jelenleg múzeumként működő épületben (Slovenské národné múzeum, Červený Kameň) található. „A jelenet egyértelműen Pálffy hadi sikereire céloz; szerepe ugyanaz, mint a vitézi tumbák oldallapjain látható csatajeleneteknek.”¹⁰⁷

A képi toposz még a 16. század végén is – amikor a lőfegyverek elterjedésével párhuzamosan a páncélos nehézlovasság szerepe a csatákban már jelentősen csökkent – népszerű volt: Johann Nel 1581-ben készült, *Germánia a töröktől sanyargatott Hungaria segítségére siet* című, a törökök által megkínzott Hungariát ábrázoló, később ismertetésre kerülő fametszetes illusztrációján a turbános, hosszú köpenyes török gyalogosokkal középkorias páncélt viselő, sisakos, lándzsás német „lovagok” szállnak szembe. Az ikonográfiai típussal a mohácsi csatáról tudósító hírlevelek címlapjain is találkozunk.¹⁰⁸ **(3. kép)** Az egyik – skorpiós zászlós törökkel harcoló katonákat ábrázoló – kép előterében, a bal oldalon egy földön fekvő, koronás alakot látunk, akit mintha lándzsával ütöttek volna ki az előtte látható, meghökölő lova nyergéből (?) – talán utalásként II. Lajos halálára.¹⁰⁹ Találunk

Szulejmán találkozását ábrázoló 1530-as metszet más eseményeket (például Püspöki városának Christoff von Teuffenbach császári hadvezér csapatai által történt 1594. évi visszafoglalását) illusztráló későbbi alkalmazásairól ld.: Soltész 1976a, 326–327. A fadúcok különböző kiadványokban, különböző témák illusztrációjaként való felhasználására már korábban is láttunk példát, ugyanezzel a jelenséggel találkozunk itt is: az 1592. június 19-i bihácsi csatáról tudósító hírlevél és az 1594-es említett röplap „címképe kétségtávolon azonos dúcra készült, mert mindkét metszeten jól látható, hogy a dúc az alsó keretnél két helyen is megsérült.” Soltész 1976a, 331.

¹⁰³ Smith 2014, 43. Vö.: Pühringer 2005, 101.

¹⁰⁴ Ritoókné 2000; Mikó 2008a; Ritoókné 2012. Vö.: Galavics 1986, 12.

¹⁰⁵ Mikó 2000a.

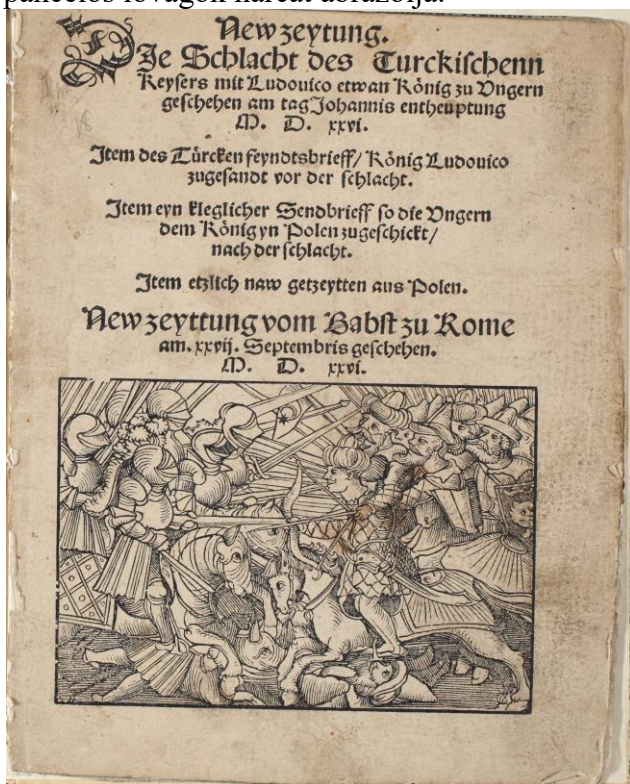
¹⁰⁶ Mikó 1988, 124–125; Mikó 2000a; Mikó 2011, 203.

¹⁰⁷ Mikó 2000b. A csatajelenetet ábrázoló reliefet a 19. század végén – a síremlék lerombolása után, de még a befalazása előtt – Weinwurm Antal fényképe is megörökítette (SZM – MNG Régi Magyar Gyűjtemény). A síremlékről ld. még többek között: Galavics 1986, 32–33, 56–59, 35. kép; Mikó – Pálffy 2002, 139–141. (részletes irodalommal); Renesancia 2009, 793; Renesancia 2009a, II.7.9. tétel, 87. (részletes irodalommal) (Zuzanna Ludiková).

¹⁰⁸ New zeytung. Die Schlacht des turckischenn Keyzers mit Ludouico etwan König zu Vngern geschehen ... [Leipzig, 1526]. Címlap. OSZK RNYT, App. H. 190. Vö.: Kertbeny 1880, 258. tétel, 56; Göllner 1961, 271. tétel, 148; Catalogus librorum 1990, M 744; VD16, ZV 28052; Seláf–Tóvizi 2014, 267; Szalai 2021, 25, 93, 108, 24. kép, 127.

¹⁰⁹ New erbarmliche tzydunge von der groisser Schlacht, so der tuircksch Keyser mit dem Konyneck van Ungern ... Köln, 1526. OSZK RNYT, Röpl. 63e. Vö.: Kertbeny 1880, 259. tétel,

köztük ugyanakkor olyan – minden bizonnyal más kiadványból átvett – fametszetet is, amely kopjás páncélos lovagok harcát ábrázolja.¹¹⁰

3. kép. Címlap. *New zeytung. Die Schlacht des Turckischenn Keyfers mit Ludouico etwan König zu Vngern geschehen...* [Leipzig], 1526.

A német hírleveleken kívül a páncélos keresztény és a könnyűlovas török katonák harcának bemutatásával témánkhoz köthető más alkotásokon is találkozunk. Bár sematikusan, de a magyarok és a törökök harcát jeleníti meg egy Mohács közelébe helyezett jelenet Lázár deák 1528-ban kiadott Magyarország térképén.¹¹¹ Hasonló, de nem megegyező kompozíciót, s rövid (téves adatokat tartalmazó) leírást találunk a térképen Galambóc mellett is, ahol 1428 májusában I. (Luxemburgi) Zsigmond (1368–1437) magyar király sikertelenül ostromolta a törökök által előző évben elfoglalt várat. A bécsi humanista, Johannes Cuspinianus (1473–1529) költségén kiadott térképen a galambóci csata időpontjaként 1409, a török uralkodó nevéként pedig Mahumete szerepelt, bizonyára nem véletlenül, 1409 ugyanis a galambóci csata dátuma Cuspinianusnak a mohácsi csatáról beszámoló buzdító beszédében (*Oratio protreptica Joannis Cuspiniani...* Bécs, 1526) is.¹¹² További kutatást igényel, hogy a Petrus Apianus

56; *Catalogus librorum* 1990, M 743; VD16, N 2129; Seláf –Tóvizi 2014, 266–267; Polgár 2019, 395; Szalai 2021, 25, 93, 108, 27. kép, 129.

¹¹⁰ *New zeytung. Die Schlacht des Turckischenn Keyfers mit Ludouico etwan König zu Vngern geschehen am tag Johannis entheuptung* 1526. H. n. 1526. (VD16, ZV 11475).

¹¹¹ *Tabula Hungari[a]e ad quatuor latera per Lazarum quondam Thomae Strigonien[is] Cardin[alis] Secretariu[m] viru[m] exper[tu]m congesta, ā Georgio Tanstetter Collimitio revisa auctiorq[ue] reddita, atque iamprimu[m] ā Jo[anne] Cuspiniano edita Serenissimo Hungari[a]e et Bohemiae Regi Ferdinando principi et infanti Hispaniarum, Archiduci Austriae [e]tc. sacra, auspicio maiestatis suae, ob reip[ublicae] Christian[a]e usum, opera Petri Apiani de Leyßnigk Mathematici Ingotstadiani invulgata Anno D[omi]ni 1528.* OSZK RNYT, App. M. 136.

¹¹² Kasza – Pálffy 2011, 87.

(1495–1552) ingolstadti nyomdájában négy dúcra készített fametszetes térkép metszői a két csatajelenetet előkép(ek) nyomán vagy önálló invencióból rajzolták-e meg.¹¹³ Annyi bizonyos, hogy a jelenetek bármennyire sematikusak is, az egymással szembenálló, harcoló csapatok, a mindkét csatában fontos szerepet játszó ágyúk jól kivehetők rajtuk. S az is bizonyosnak látszik, hogy ha a fametszők előképeket használtak is, aktualizálták az ábrázolásokat: míg a térkép általunk ismert példányán a mohácsi csatajelenet jobb oldalán látható magyar nehézlovasság nemzetiségét a harcosok kezében tartott piros-fehér [ezüst] sávós zászlók jelzik, a galambóci csatában szintén jobb oldalon – a turbános török könnyűlovassággal szemben – elhelyezkedő keresztény katonák Zsigmond király kétfejű sasos címerével díszített zászlót tartanak. Valószínűnek tűnik – megerősíti a feltételezést a galambóci csata téves dátuma is –, hogy a csatajelenetek térképre metszését Cuspinianus javasolhatta, ő igazíthatta el a német metszőket a zászlókra vonatkozóan, s ő írhatta a rövid magyarázó szövegeket is.¹¹⁴

Keresztes zászló alatt harcoló páncélosok, illetve csúcsos süveget ábrázoló zászlót vivő törökök – igaz, gyalogos – harcát látjuk annak a feltehetően 1550 körül Jakob Frölich strassburgi nyomdájában megjelent nyomtatványnak a címlapján, amely Hans Sachs (?) II. Lajosról szóló bányászénekét tartalmazza. A fametszet valószínűleg ehhez a kiadványhoz készült, a keresztények élén ugyanis egy koronát viselő, kardját magasba emelő páncélos vitézt látunk, minden bizonnyal a címben szereplő királyt szimbolizálva.¹¹⁵ (4. kép)

4. kép. *Ein newer Bergreyen, von Künig Ludwig auss Ungern...* 1550 k. címlapkép.

¹¹³ A *Tabula Hungariae* modern monográfiájában erről nincs adat. Plihál 2013.

¹¹⁴ A térkép alatt közölt rövid Magyarország-ismertetésben olvashatunk – többek között – a 907-ben (itt 908-ban) lejátszódott pozsonyi csatáról is.

¹¹⁵ *Ein newer Bergreyen, von Künig Ludwig auss Ungern : Jm thon, Frölich so will ich singen; Ein ander new Lied, auss der Römer History gezogen : Jn Frauwen Eeren thon* / [Hans Sachs]. (VD16, ZV 28094). Egy 1565-ös kiadás a címlapkép nélkül jelent meg. https://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht?PPN=PPN766457508&PHYSID=PHYS_0005&DMDID= Vö.: Szalai 2021, 25, 93, 107, 23. kép, 127.

1.1.2. A 16. századi európai törökkép eltérő aspektusainak vizuális megjelenítése

1.1.2.1. „Türkenräuel”: A törökök kegyetlenségének ábrázolása a képi propagandában

Az, hogy a 15. század végén, s még inkább a 16. század első felében Európa lakosságának egy része egy idegen kultúrájú és vallású, területszerző igényű, erős ellenség permanens fenyegetésével szembesült, elsődleges reakcióként félelmet és gyűlöletet váltott ki. Az első sokkot a „második Róma”, azaz Konstantinápoly 1453-as török elfoglalása jelentette. V. Miklós pápa 1453-as, a keresztény fejedelmekhez intézett, a törökök elleni harcra buzdító felhívása,¹¹⁶ illetve az ostromról szóló tudósítások, amelyek részletesen beszámoltak az elkövetett szörnyűségekről („Türkenräuel”), már nagyrészt tartalmazták a mohácsi csata, illetve Bécs 1529. évi ostroma¹¹⁷ után még erőteljesebbé váló 16. századi negatív törökkép sztereotípiáit, toposzait.¹¹⁸ A toposz Cuspinianusnak a „Szent Római Birodalom fejedelmeihez és előkelőihez” intézett, a mohácsi csata történetét ismertető buzdító beszédében is feltűnik, összekapcsolva az ázsiaiak puhányságának szintén továbbhagyományozódó toposzával: „Beszéltek számosan, fognak is még beszélni sokan a mohamedán szekta kegyetlenségéről, arról, hogy milyen istentelenül dühöngött mindig a keresztény vérben, hogy olyan, mint a farkas, mely a ragadozástól válik napról napra vadabbá, holott mindenk között a legasszonyosabbak és legpuhányabbak az ázsiaiak, amint régen mondták róluk ...”¹¹⁹

A törököktől való félelmet és az irántuk érzett gyűlöletet a Habsburg Birodalom és a német nyelvterületek szöveges és képi propagandája szisztematikusan felerősítette és ébren tartotta. A 16. században a széles rétegekhez viszonylag gyorsan és nagy távolságra eljutó több ezer hírlevél-¹²⁰ és röplapillusztráció, illetve önálló fametszet gyakran ábrázolta – néha túlzó, apokaliptikus módon felnagyítva – kegyetlenkedéseiket, brutalitásukat. Az ellenséges érzelmek fokozását szolgálta a törököknek az „Erbfeind” mellett leggyakrabban használt elnevezése, a

¹¹⁶ Strohmeier 2005, 149. Enea Silvio Piccolomininek (1405–1464), a későbbi II. Pius pápának Konstantinápoly eleste kapcsán V. Miklóshoz írt, kétségbeesett hangú levelét idézi: Barbarics-Hermanik 2009, 43. Vö: Štefanec 2014, 95.

¹¹⁷ Ld. pl. Dürriegl 1979; Dürriegl 1979a; Opll 2013; Oppl – Scheutz 2020; Bremm 2021.

¹¹⁸ Konrad 2010. Vö. pl. Benda 1936, 20–24; Kissling 1964; Göllner 1978; Hazai 1987; Varga 2000, 56; Barbarics 2000; Höfert 2003; Höfert 2003a; Pühringer 2005, 100 (14. jegyzetben irodalommal); Kramer – Reinkowski 2008, 41–42; Kaufmann 2008, 59–60; Barbarics-Hermanik 2009; Leuschner – Wunsch 2013; Gulyás 2014a; Topkaya 2015; Szuromi 2017, 99; Malcolm 2019. A legkorábbi európai nyomtatott hírlevelek közé tartozik az a Turkenkalenderként is ismert, illusztrációt nem tartalmazó, törökellenes kiadvány, amely csupán kilenc hónappal Konstantinápoly elfoglalása után, 1454 júniusában Johann Gutenberg mainzi nyomdájában *Eyn manung der cristenheit widder die Durcken* címmel jelent meg. Vö.: Geldner 1975; Simon 1988; Wunder 2003, 93; Pühringer 2005, 112–118; Scheutz 2020, 89–93.

¹¹⁹ B. Szabó – Farkas 2020, 272. A törököknek ezt a tulajdonságát Cuspinianus nem sokkal később ismét megemlíti: „Hiszen nincsenek vasból a törökök – mint a közbeszéd tartja –, hogy győzhetetlenek volnának, sőt puhányok és asszonyosak, mindent dühvel és hévvel intéznek, hebehurgyák, de aztán ha erőt tapasztalnak, felhagynak szándékukkal, mint az asszonyok, akik első nekiveselkedésükben messze maguk mögött hagyják a férfiakat, később viszont, ha kissé nehezebb dologba vágtak, saját töprenkedéseiktől ellankadnak.” B. Szabó – Farkas 2020, 274.

¹²⁰ A 16–17. századi német hírlevelekhez vö. pl. Schulze 1978; Schilling 1990; Schumann 1998; Harms – Schilling 2008; Scheutz 2020, 87–89.

„Tyranischer, blutdürstiger Bluthund”,¹²¹ azaz zsarnoki, vérszomjas véreb is, mellyel a mohácsi csatáról beszámoló hírlevelek címében is találkozunk. A világi és egyházi hatóságok által egyaránt politikai eszközként alkalmazott szöveges és képi propaganda ébren tartotta az állandó félelem, fenyegetettség érzését, a mozgósítás mellett a társadalmi rend stabilizálásának érdekében megkísérelve egységbe tömöríteni a lakosságot – például a hadiadók emelésének elfogadtatásával, a felsőbbségnek való engedelmesség és a vallási egység szükségességének hangsúlyozásával. Az üzenet fontos eleme volt tehát, hogy a török terjeszkedés a társadalmi, politikai és vallási viszonyokra (s a társadalom minden rétegére) közvetlen és óriási veszélyt jelent. A félelemkeltés eszköze volt az is, hogy a „kereszténység ősellenségévé” vagy éppen a Gonosszá stilizált törököket gyakran ábrázolták ijesztő, groteszk vagy karikatúraszerű vonásokkal, hogy még jobban kiemeljék idegenszerűségüket.¹²² Az ellenség kegyetlenségének bemutatásakor – mint látni fogjuk – bibliai motívumokat (pl. Betlehemi gyermekgyilkosság) is használtak.¹²³ A sztereotípiák kialakításához ugyanakkor nem is volt szükség a törökökkel való közvetlen érintkezésre – Európa nagy részébe nem jutottak el a török hadak –, „az ellenségkép ugyanis mindenkor a hatalmi propaganda termékének tekintendő. Különösen igaz e megállapítás a »Türkenbild« esetében, mivel a császári udvar a rendelkezésre álló eszközök segítségével mindent elkövetett annak érdekében, hogy az alattvalók gondolatvilágából egy pillanatra se tűnjön el a veszély tudata, tehát a fő cél voltaképpen a törökellenes hangulat szítása volt.”¹²⁴

A keresztény – iszlám, illetve európai – oszmán dichotomikus ellentétpárok¹²⁵ sikerességét jelzi, hogy a reformáció idején a belső vallási ellenfelet gyakran „törökösítették”: Martin Luther (1483–1546) analógiát vont a katolikus és az iszlám tanítás elemei között, míg a katolikus szerzők új törökökként határozták meg a lutheránusokat, vagy felelőssé tették őket az oszmánok sikereiért, a törökök mellett tehát egymást is ősellenségekként határozva meg.¹²⁶ A Luther által Antikrisztusnak és ördögnek nevezett pápa, illetve a törökök kegyetlenkedésétől szenvedő keresztényeket ábrázolta Matthias Gerung (1500 k.–1570) 1530 körül készült fametszete.¹²⁷

A török fenyegetés, az „idegennel”, a „másikkal”, az „ellenséggel” való hangsúlyos és elkerülhetetlen szembenállás kulturális, ideológiai, politikai, katonai téren történt megélése ugyanakkor értelemszerűen fontos katalizátora volt a részben a korábbi keresztény univerzalizmus és szolidaritás talaján kifejlődő európai identitás, önértelmezés megkonstruálásának és elmélyülésének: a latin kereszténység és Európa saját identitását évszázadokon keresztül az iszlámtól való elhatárolódásban határozta meg, önmaga antitéziseként értelmezve az „idegen” világot.¹²⁸ Azzal például, hogy a törökök által rabságba

¹²¹ Fülemile 2015, 90; Fülemile 2016–2017, 75.

¹²² Unverferth 2001, 130. A témához vö.: Wunder 2003, 93; Konrad 2010; Smith 2014, 41–68; Fülemile 2015, 90–91; Barthe 2016, 23.

¹²³ Barbarics 2000, 339; Scheutz 2020, 90; Smith 2021.

¹²⁴ Barbarics 2000, 335. Vö.: Füssel 2006; Gulyás 2012; Gulyás 2014a.

¹²⁵ A jelenség részben az ókori barbár és civilizált világ görögök, illetve rómaiak általi dichotomikus szembeállításának hagyományára vezethető vissza. Rasmussen 2021, 310–311.

¹²⁶ Konrad 2010, 12. bekezdés. Vö. pl. Almond 2010, 19–66; Štefanec 2014, 96–97; Born – Dziejulski – Messling 2015, 119–120; Malcolm 2019, 76–103 (Protestantism, Calvinoturcism, and Turcopapalism). Hans Brosamernek a hétfejű Luthert ábrázoló illusztrációjáról (Johannes Cochlaeus: Sieben Köpffe Martini Luthers vom Hochwirdigen Sacrament des Altars, Leipzig, 1529 k.) ld.: Smith 2021, 287–290.

¹²⁷ Miller 2018, 81. Gerung egy másik lapján a pokolban szenvedő pápistákat és törököket láthatjuk. Miller 2018, 180. Vö.: Smith 2021, 285–287.

¹²⁸ Çirakman 2021, 148–150.

hurcolt emberek esetében nem a nemzetiségüket, hanem keresztény mivoltukat említették, vagy hogy Konstantinápoly elfoglalását a kereszténység (*Christenheit, Christentum*) vereségeként értelmezték,¹²⁹ a keresztény-európai humanitásszemlélet elleni, vallási alapú támadást hangsúlyozták, rámutatva a két eltérő vallás és kultúra (európai szemszögből természetesen a keresztény kultúrával szembeállított barbárság) kibékíthetetlenségére, a harc elkerülhetetlenségére.¹³⁰ Az identitásképző folyamatban a Konstantinápoly eleste után felerősödő pápai törökellenes és keresztesháborús retorikával párhuzamosan az itáliai humanisták egy része is fontos szerepet vállalt.¹³¹ A reformáció mellett az Oszmán Birodalom erőteljes expanziója kényszerítette ki annak az európai transznacionális írott és képi kommunikációnak a megerősödését is (Neue Zeitungen, relatiók, röplapok, vitairatok), amely fontos eleme volt a korajkori nyilvánosság kialakulásának.¹³² Magyarország vonatkozásában a nemzeti és az európai identitáshoz is szorosan kapcsolódott a 15. század elején (*Murus et clipeus fidelium*) kialakult „kereszténység pajzsa, védőbástyája” toposz 16. századi megerősödése is (*propugnaculum et antemurale Christianitatis*).¹³³

A vizuális és irodalmi eszközökkel megkonstruált ellenségkép 15–16. századi kialakításában és megszilárdításában fontos szerepet játszott a törökök eredetének a kérdése.¹³⁴ Az itáliai humanisták által hangoztatott egyik nézet, amely szerint a törökök a trójaiaktól származnak,¹³⁵ fokozatosan háttérbe szorult, ez ugyanis származásilag közel hozta a törököket az európaiakhoz, hiszen közös őseket feltételezett a magukat szintén a trójaiaktól származtató régi rómaiakkal. Az udvari tudósok által összeállított különböző genealógiáikban a Habsburgok is trójai vagy római eredetüket hangoztatták.¹³⁶ A 15. század végétől elterjedt másik nézet, amely szerint a törökök szkítiai eredetűek, alkalmasabb volt arra, hogy egy gyökeresen más világot képviselő, barbár ellenségként határozzák meg őket. Nemcsak azért, mert emiatt a származás miatt semmilyen kapcsolatuk nincs Rómával, a kereszténységgel és Európával, hanem azért is, mert Szkítia ókori lovasnépének megítélése a korban a barbárság, civilizálatlanság, kegyetlenség teljes repertoárját magában foglalta.¹³⁷ A törököket számos humanista író a hunokhoz, mint a kereszténység egykori ellenségeihez hasonlította. Johannes Adelphus (1485 k.–1523) később ismertetésre kerülő *Die Türckisch Chronicájának* egyik képe például a törökök és a hunok eredetével, illetve a keresztények elleni harcával foglalkozó rövid pamfletet illusztrált.¹³⁸ Antonio Bonfini (1427–1502) magyar krónikája 1581-ben Frankfurtban megjelent német nyelvű kiadásának Attila itáliai hadjáratával foglalkozó leírásához – mint látni

¹²⁹ Barbarics-Hermanik 2009, 43–44.

¹³⁰ Kaufmann 2008, 32. A kereszténység vallásos és kulturális önértelmezésének alapmintáit mutatja az Oszmán Birodalomba hurcolt keresztények kiszabadításának, illetve a kereszténység szimbolikus helyei (Konstantinápoly, Jeruzsálem) visszafoglalásának követelése. Kaufmann 2008, 59. Vö.: Strohmeyer 2005, 149–150.

¹³¹ Malcolm 2019, 1–29.

¹³² Guthmüller – Kühlmann 2000, 1.

¹³³ Ld. pl. Györy 1933; Terbe 1936; Waczulik 1937; Ruzsás 1970; Hopp 1992; Rászlai 1994; Jászay 1996; Imre 1997; Varga 2000; Száraz 2012; Srodecki 2015; Csernus 2017, Boda 2019.

¹³⁴ Meserve 2000.

¹³⁵ Vö.: Szilágyi 2012; Tańkowski 2015, 262–264; Szilágyi 2017.

¹³⁶ Lhotsky 1944.

¹³⁷ Konrad 2010, 6. bekezdés. Vö.: Milwright 2006, 333–334; Rasmussen 2021, 323.

¹³⁸ Smith 2014, 15–17. A könyv egyik forrásaként használt kiadványnak, Jörg von Nürnberg török krónikájának – mint látni fogjuk – a címében is együtt jelenik meg a törökök és a hunok eredete: *Antzeygung kurtzlichen und volfurung dess Ursprung des Thurkyschen und hundtyschen volks ...* Vö. pl.: Tańkowski 2015, 268.

fogjuk – egy olyan, török katonákat ábrázoló illusztrációt mellékeltek, amely szinte katalógusszerűen mutatja be az oszmánok kegyetlenségét.¹³⁹

A török katonák által elkövetett rémtetteket bemutató képek legtöbbje az efemer nyomtatott sajtóban – hírleveleken, rölapokon, önálló lapokon – jelent meg. Az oszmán terjeszkedés elleni európai propagandaháború egyik vezető központja Nürnberg volt. Itt jelentek meg Erhard Schön, Niklas Stoer (Stör) (1500 k.–1562 k.) és Hans Sebald Beham (1500–1550) Bécs ostroma után készült metszetei is, amelyek egy része Hans Sachs (1494–1576) verseit illusztrálta.¹⁴⁰ A hírközlő funkcióhoz is kapcsolódott az a különleges, Bécs térképét, illetve látképét ábrázoló, színezett fametszet, amelyet 1530-ban a nürnbergi Niclas Meldeman (1490 k.–1552) adott ki.¹⁴¹ A kör alakú kompozíció jobb felső részén, a bécsi erdő mellett a törökök által elkövetett kegyetlenkedéseket láthatjuk: karóba húzott gyerekeket, megerőszakolt és megölt nőket, megcsonkított holttesteket, menekülő és kegyelemért könyörgő embereket, felgyújtott házakat.¹⁴² A kiadó a vizuális mellett szöveges magyarázattal is szolgált: “In disem waldt / haben die Turcken etlich tausent / von man weib unnd kindern erbermlich erwürgt / die man an vil orten hin und wider also ligent gefunden hat / un(d) was in gefallen hinweg gefürt.”¹⁴³ Figyelemreméltó ugyanakkor, hogy a kép bal oldalán a török tábort látjuk, főző, sátor vagy tűz mellett heverő, beszélgető törökökkel, a kép tehát nemcsak a csatakép, a városkép, a térkép és a tájkép,¹⁴⁴ hanem a katonai zsánerkép műfaját is ötvözte.

A törökök kegyetlenségének ábrázolásával számos későbbi német hírlevélen is találkozunk, köztük egy Buda 1541. évi elfoglalásáról,¹⁴⁵ illetve Gyula 1566-os ostromáról tudósítón.¹⁴⁶ A két hasonló kompozíciójú fametszeten meztelen nőket megölő, gyerekeket karddal kettévágó törököket látunk. Bár az a Wilhelm Peter Zimmermann (?–1630) által készített rézkarc, amely Samuel Dilbaum 17. század elején megjelent Eikónographiájában található, nem a polgári lakosság ellen elkövetett atrocitásokat, hanem a császáriak és a törökök között 1592-ben Petrinánál lezajlott csata eseményeit ábrázolta, a levágott (ahogy a képmagyarázatban olvashatjuk, keresztény) fejekkel megrakott szekerek a törökök kegyetlenségét hangsúlyozták. Ezt az olvasatot erősítette a könyvnek a képhez fűzött magyarázata is, amely szerint a táborot kifosztó törökök a gyermekeket a lábuknál fogva akasztották fel.¹⁴⁷

¹³⁹ Bonfini 1581, 48v.

¹⁴⁰ A Bécs 1529. évi ostroma kapcsán készített néhány fametszetet ld.: Pferschy – Krenn 1986, 196–198; Topkay 2020, 245–246.

¹⁴¹ Oppl 2020, 109. Vö.: Camesina 1863; Oppl 2004; Silver 2011, 197–198; Silver 2014, 247–248; Öhlinger 2017, 3.1.4. tétel, 136–137; Mehnert 2019, 270–271; Oppl – Scheutz 2020.

¹⁴² Topkay 2020, 245–246.

¹⁴³ Scheutz 2020, 105.

¹⁴⁴ Scheutz 2020, 85.

¹⁴⁵ Warhafftige Anzeigung wie es im Leger vor Ofen ergangen ist [S.l. Augsburg]: [s.n. Heinrich Steiner], 1541. Vö.: Szabó 1940, 79. Ugyanez a kép illusztrált egy 1542-es kiadványt is: HJe nach volgend Vier neuwe klägliche/ vnd zů Got rüffende Gesang [...] des Christenlichen blůts/ den Türgken. Augsburg, Heinrich Steiner, 1542 (VD16, V 1027). Vö.: Szalai 2021, 96, 108, 52. kép, 142.

¹⁴⁶ Neue zeyttungen von dem 5. tag Augusti disz 1566. Jars ausz Wien Was sich vor der Vestung Statt vnnd Schloß Jula ... verlossen vnd zugetragen hat. Nürnberg, Hans Köhler, [1566] Vö.: Szabó 1940, 80.

¹⁴⁷ Wilhelm Peter Zimmermann – Samuel Dilbaum: Eikónographia aller deren Ungarischer Stätt, Vöstungen, Castellen vnd Häuser, welche von anfang der regierung Rudolphi deß andern, Römischen Keysers biß auff das 1603 Jar, mit Krieg ... belägert, beschossen, gestürmet ... erobert oder verlohren worden ... Augsburg, 1603. 9. kép. Vö.: Szabó 1940, 87; Cennerné

A törökök kegyetlenségét bemutató ábrázolásokkal ugyanakkor nemcsak a napi eseményekről tudósító hírlevelekben, röplapokban találkozunk: Joseph Grünpeck (Grünbeck) (1473 k.–1532 k.) legnagyobb hatású, 1508-ban megjelent asztrológiai művének egyik illusztrációján a törökök keresztény szerzeteseket gyilkolnak le és lerombolják kolostorukat.¹⁴⁸ Albrecht Dürer (1471–1528) *Tízezer keresztény vértanú* című, a bécsi Kunsthistorisches Museumban őrzött festménye (1508) is egyértelműen a törökellenes harcok metaforája: a keresztény mártírokat török ruhás parancsnok végezteti ki.¹⁴⁹ 16. század eleji díszes török ruhában ábrázolta M S mester az Esztergomi Keresztény Múzeumban őrzött, 1506-ban készült *Kálváriáján* a keresztre feszített Krisztus testét lándzsával átdöfő Longinus római századost.

A törökök kegyetlenkedésének érzékletes leírásával a humanista költészetben is találkozunk: a körmöcbányai születésű Paulus Rubigallus (1515 k.–1577) 1537-ben Wittenbergben megjelent, *Querela Pannoniae ad Germaniam* című költeményében „szenveddéllyel és stiláris erővel jeleníti meg a vad martalóc ellenséget és a kiszolgáltatott védtelenek szenvedését közel ötven soron keresztül ... Az anya karóba húzva látja gyermekét, de még az anyja méhében rejtőzöt is kimetszi a szörnyeteg.”¹⁵⁰

Johannes Lichtenberger Pronosticatiója (1488) illusztrációjának többszörös felhasználása

A törökök kegyetlenségének bemutatásával a mohácsi csatáról tudósító újságokban is találkozunk.¹⁵¹ Az egyik hírlevél címlapján vallásos ikonográfiai típusra (Betlehemi gyermekgyilkosság) visszavezethető fametszet látható.¹⁵² **(5. kép)** Az ábrázolás megtalálható egy olyan augsburgi hírlevél végén is, amely a mohácsi csatát követő török pusztításokról számolt be,¹⁵³ s a kompozíció egy változatával találkozunk azon a fametszeten is, amelyet Bécs 1529. szeptember 26. és október 15. között lezajlott, sikertelen török ostromának

1957. Bár Czennerné szerint a „tárgyalt Zimmermann mű első lapján ugyan az 1603-as évszám szerepel megjelenési időként, a szövegrész végén olvasható impresszum azonban az 1604-es évet jelöli meg a nyomtatás idejének.” (Cennerné 1957, 187), az Europeana honlapján található példány az impresszuma szerint is 1603-ban jelent meg: http://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ15604350X A kép leírása: Cennerné 1957, 198; Farkas – Szebelédi – Varga 2016, 290, 24. kép. Az illusztráció egy 1604-es kiadásból származik: OSZK RNYT, App. H. 677.

¹⁴⁸ Joseph Grünpeck: *Speculum naturalis caelestis et propheticae visionis omnium calamitatum* ... Nürnberg, 1508, CIIIr. Vö.: Green 2011, 48, 77.

¹⁴⁹ Pühringer 2005, 109; Silver 2014, 244–245; Smith 2014, 36–39.

¹⁵⁰ Imre 1995, 23.

¹⁵¹ A témához ld. pl. Harms 1992; Pühringer 2005, különösen 112–118 (5. jegyzetben a kérdés irodalmával); Topkaya 2015.

¹⁵² *Hernach volgt des Blutthundts, der sich nennet eyn Türckischen Keyser, Gethaten, so er und die seinen nach eroberung der Schlacht, auff den xxviiij. tag Augusti ... an unsern mitbrüder der Ungrischen landtschafften ... getryben hat ...* Nürnberg, 1526. Címlap. OSZK RNYT, App. H. 188. Vö.: pl. Göllner 1961, 251. tétel, 138–139; Kulcsár 1981, 231; *Catalogus librorum* 1990, M 741; VD16, ZV 2106; Papp 2019a; Papp 2021a. Hasonló tematikájú metszetek illusztrációit közli: Pukánszky 1926, 281, 283.

¹⁵³ *Hernach volgt des Bluthundts der sych nennedt ein Türckischen Keiser gethaten so er vnd die seinen nach eroberu[n]g der schlacht auff den xxviiij. tag Augusti nechstuergangen geschehen an vnsern mitbrüder der Vngrischen lantschafften gantz vnmenschlich triben hat vn[d] noch teglichs tut.* Augsburg, 1526. (VD16, B 5794). Vö. mindkét kép említésével: Szalai 2021, 26, 81, 107–108, 34–35. kép, 133.

beszámolójához mellékeltek.¹⁵⁴ Feltűnő ugyanakkor, hogy mindhárom lapon – annak ellenére, hogy feliratuk vagy szöveggörnyezetük szerint a törökök által elkövetett kegyetlenségeket ábrázoltak – nem török harcosokat, hanem páncélos keresztény katonákat látunk. Ennek az az oka, hogy a metszetek előképe egy olyan könyvillusztráció volt, amely Johannes Lichtenberger (1426 k.–1503) *Pronosticatio in Latino* című, 1488-ban megjelentetett kiadványában található.¹⁵⁵ A *Hic debet stare Interfectores armati duo vel tres cum gladijs interficientes pueros ut tempore herodis* feliratú,¹⁵⁶ a Betlehemi gyermekgyilkosságot (Máté 2: 16–18.) elrendelő Heródes korára tehát konkrét utalást is tartalmazó fametszeten három, középkori páncélt viselő katona gyermekeket öl meg. **(6. kép)** A 16–17. században számos példát találunk arra, hogy egy-egy sokszorosított grafikai ábrázolást teljesen más – néha az eredetivel ellentétes értelmű – téma illusztrálására használnak fel. Elég, ha arra az „újrahasznosításra” utalunk, „amikor Johann Hoffmann nürnbergi kiadó Zrínyi Miklós 1664-es téli hadjárátát, s a felperzselt föld technikáját bemutató térképét újra felhasználva mutatja be a francia hadsereg kegyetlenségét ...”¹⁵⁷

5. kép. Címlap. *Hernach volgt des Blutthundts, der sich nennet eyn Türckischen Keyser, Gethaten...* Nürnberg, 1526.

6. kép. Könyvillusztráció. In: Johannes Lichtenberger: *Pronosticatio in Latino...* 1488.

¹⁵⁴ Des Turcken Erschreckliche belagerung und Abschiedt der Stat Wien. 1529. [Wittenberg], 1529. Dürriegl 1979a, 174. tétel, 77, 79. Vö.: Soltész 1976a, 4. tétel, 326–327; Kaufmann 2008, Abb. 20a, 102; Smith 2014, 45.

¹⁵⁵ A Lichtenberger-könyv illusztrációja és a mohácsi csata, illetve az 1529. évi bécsi ostrom leírásához mellékelte fametszet kapcsolatáról ld.: Soltész 1976, 29; Soltész 1976a, 326–327; Smith 2014, 43–46. A nagyon kevés példányban fennmaradt ösnyomtatvány facsimile kiadását a 19. század végén publikálták: Rylands 1890. A szakirodalomban vita folyik arról, hol jelent meg az első kiadás, a legelfogadottabbnak tűnő nézet szerint Heidelbergben, Heinrich Knobloch-ter kiadásában. Ld. pl. Zimmermann 2016, 220.

¹⁵⁶ A képek felirata általában az illusztráció felett olvasható, itt azonban átcúszott az előző lap aljára.

¹⁵⁷ G. Etényi 2015, 370.

Johannes Lichtenberger asztrológus¹⁵⁸ a pfalzi Grünbachból származott, erre utal eredeti neve: Grümbach (Grunbach, Grunenbach) is. 1473 és 1477 között III. Frigyes (1415–1493) német-római császár udvari asztrológusaként tevékenykedett. Udvari állása elvesztése után a brambachi plébániát vezette, itt készült el 1488-ban legismertebb munkája, a *Pronosticatio*.¹⁵⁹ A könyv, amely 1576-ig tartalmazott jövendöléseket, először latinul jelent meg, de nagyon hamar már a művelt humanisták által használt latinnál sokkal szélesebb rétegekhez eljutó német és olasz nyelven¹⁶⁰ is kiadták. Az egyfajta népkönyvvé váló kiadvány hosszantartó népszerűségét – 1501-ig Németországban 11, Itáliában 6 kiadása volt,¹⁶¹ a 15–16. századból pedig latin, német, olasz és francia nyelven több mint ötven kiadása ismert – feltehetően annak is köszönhető, hogy a viszonylag rövid, egyszerű nyelvezetű, de jóslatokhoz illő módon gyakran homályos leírásokat 1–2 soros, címszerű szövegekkel magyarázott fametszetes illusztrációk tették szemléletessé: a 72 oldalas első kiadás 45 képet tartalmazott. Lichtenberger műve – első kiadásától kezdve – erőteljes grafikai identitással rendelkezett: az illusztrációkat a későbbi kiadók is a mű lényegi elemeként kezelték, gyakran – vállalva a tetemes költségeket – újrametszelve a kompozíciókat.¹⁶² Az újrametszett ábrázolások – a gyermekgyilkosságot bemutató itt már tükörfordítottan – még egy 1551-ben megjelent kiadásban is megtalálhatók.¹⁶³ A könyv népszerűségét megjelenésekor az is növelhette, hogy a jóslatokban a hírekre éhes olvasók a korabeli európai politikai eseményekkel, az egyházi reformokkal, a török terjeszkedéssel kapcsolatos információkat is kaphattak¹⁶⁴ – ahogy azt például abban a szövegrészben is látni fogjuk, amelyhez a gyermekeket legyilkoló katonákat ábrázoló illusztrációt mellékeltek.

Lichtenberger műve – amely ötvözte a középkori profetikus szövegeket és a kortárs csillagjóslásokat – nagyrészt korábbi (pl. Joacchino da Fiore [Joachim de Floris] [1135 k.–1202]) vagy kortárs asztrológusok jövendöléseit felhasználó, a szisztematikusságot nélkülöző kompiláció volt. Legfontosabb forrása a tudós asztrológus, Paul von Middelburg (1445–1534) prognosztikonja volt,¹⁶⁵ de merített Eberhard Schleusinger (1430 k.–1488 után) 1472-ben, illetve 1474-ben nyomtatásban is megjelent *Tractatus de Cometis* című munkájából is. Lichtenberger „dilettáns, »populáris« prognosztikonokat készít: de épp a szakmaiság hiánya járult hozzá népszerűségéhez, a nála jóval műveltebb Middelburg hamarabb feledésbe

¹⁵⁸ Vö.: Franck 1883; Kurze 1956; Kurze 1958; Kurze 1960; Kurze 1976; Soltész 1976; Hammerstein 1986; Kurze 1986; Andermann 2000, 46–48; Hayton 2007, 67–68; Dukkon 2010; Green 2011; Dukkon 2013, 15; Deimann 2015; Hayton 2015, 49, 51, 174; Zimmermann 2016, 215–234.

¹⁵⁹ Vö.: Schreiber 1911. A 15. századi kiadások: 64–66. (Nr. 4499–4505); Schramm 1932, 1099–1141. kép (az 1492-es mainzi kiadás); Vignjevič 2008; László 2015, 148 skk; Zimmermann 2016, 220–224.

¹⁶⁰ A heidelbergi Heinrich Knobloch 1490 körül, a latin eredetivel szinte párhuzamosan, *Pronosticatio zu theutsch* címmel megjelentette a német kiadást is. Vö.: Kurze 1986, 189; Green 2011, 43, 69.

¹⁶¹ Green 2011, 43. A kiadások felsorolása: 181–183.

¹⁶² Green 2011, 85.

¹⁶³ Die Weissagunge Johannis Liechtenbergers Deutsch mit Schönen Figuren zugericht. Gedruckt zu Franckfurdt am Mayn durch Herman Gölfferichen ... 1551. o. n.

¹⁶⁴ Green 2011, 39. A nyomtatott sajtóban megjelent az a mély szorongás is, amely a keresztény Európa lakóit a belső (eretnekmozgalmak) és a külső (török terjeszkedés) fenyegetettség miatt eltöltötte. Green 2011, 65.

¹⁶⁵ Soltész 1976, 2; Dukkon 2010, 45; Zimmermann 220, 222.

merült.”¹⁶⁶ Nemcsak a korábbi és kortárs asztrológusok voltak ugyanakkor hatással Lichtenbergerre, hanem az ő munkája is a fiatalabb generációra, pl. Joseph Grünpeckre.¹⁶⁷

A jóslások alapja Lichtenbergernél – s már a forrásaként szolgáló Middelburgnál is – a Saturnusnak és a Jupiternek a Skorpió jegyében 1484. november 24-én megfigyelt együttállása volt. Bár Lichtenberger közölt néhány fontos történeti személyiségre – köztük I. Mátyás (1443–1490) magyar királyra – vonatkozó jóslatot, a *Pronosticatio* „gerincét nem a történeti személyiségekre vonatkozó jóslatok alkotják. Sokkal behatóbban tárgyalja az egyházzal kapcsolatos problémákat, várható eseményeket, üldöztetéseket, valamint a népeket általában fenyegető elemi csapásokat, betegségeket s a török veszedelmet.”¹⁶⁸

Lichtenberger kiadványának egy része a Habsburg Birodalom és az egyház jövőjéről szólt, de már nem III. Frigyes, hanem fia, az 1486-ban német királlyá koronázott I. Miksa eszkatologikus szerepének középpontba helyezésével: az egyházak helyzetének rosszabbodása és véres háborúk után I. Miksa az egész világon uralkodni fog.¹⁶⁹ Ehhez a részhez tartozott a gyermekeket legyilkoló katonákat ábrázoló fametszettel illusztrált jóslat is, amely konkrét utalásokat tartalmazott az 1480-as években a franciák és a Habsburgok között kirobbant burgundiai örökösödési háborúra: Pikárdia, Flandria, Franciaország nevének említése mellett a Németalföldön I. Miksa uralkodása alatt (*sub rege Maximiliano*) bekövetkező pusztításokról – közöttük gyermekek megöléséről – is olvashatunk.

A Burgundia fennhatósága alá tartozó területek birtoklásáért Merész Károly (1433–1477) burgundiai herceg halála után Franciaország és a Habsburg Birodalom között háború tört ki. I. Miksa 1477-ben feleségül vette Merész Károly lányát, Máriát, így a házassága révén (*jure uxoris*) jogot formálhatott a területekre. Az öt évig tartó háború után 1482 végén XI. Lajos (1423–1483) francia király békét kötött I. Miksával, amelynek eredményeképpen Pikárdia, Anjou és Burgundia I. Miksának és az az évben lovasbalesetben elhunyt Máriának a lányáé, Margité lett (akit eljegyeztek a francia trónörökösrel), a németalföldi területek pedig I. Miksáé maradtak. Bár a Habsburg uralkodó megszilárdította hatalmát Németalföldön, néhány tartomány és város fellázadt ellene. A bebörtönzésekkel, kivégzésekkel nem tudta elérni az elrettentést, Flandriában és Brabantban általános felkelés robbant ki. 1482 és 1485 között csak erőszakkal tudott uralkodni a területen, s a felkelés idején egyházi méltóságokat is értek atrocitások, talán erre utal a jóslatnak az egyház nyomorgatására utaló sora.

1489-től a felkelők elleni küzdelmet az 1487-ben Mátyás király ellen is harcot indító, 1488-ban németalföldi kormányzóvá kinevezett III. Albert szász herceg (1443–1500) folytatta. Erről Lichtenberger 1488-ban megjelent könyvében természetesen még nem írt, munkája legismertebb és legjelentősebb 16. századi kiadásában, az 1527-ben Wittembergben német nyelven, Martin Luthernek a jóslásokat elítélő, csak a próféták jövőbelátását elfogadó előszavával megjelent kiadásában¹⁷⁰ azonban már nemcsak az eredeti szöveghez mellékelte

¹⁶⁶ Dukkon 2010, 45.

¹⁶⁷ Green 2011, 13. Szó szerinti egyezéseket találunk Lichtenberger könyvének, illetve Johannes Bocardus *Threnodia mirabiliter venturarum militantis ecclesiae* című, 1525 körül megjelent kiadványának szövege között is. Bocardus művéről, az eredeti szöveg teljes közlésével ld.: Secret 1968. A gyermekgyilkosságot ábrázoló fametszettel illusztrált Lichtenberger-jóslattal való szövegegyezést ld. a 192. oldalon.

¹⁶⁸ Soltész 1976, 27.

¹⁶⁹ Zimmermann 2016, 222. Az Oszmán és a Habsburg Birodalom közötti 16. századi hegemoniaharcokban a propaganda mind Szulejmán, mind V. Károly köré kiépítette a világvégekorai uralkodók képét, mintegy apokaliptikus szintre emelve a Habsburg-oszmán hatalmi rivalizálást. Konrad 2010.

¹⁷⁰ Die weissagunge Johannis Lichtenbergers deutsch zugericht mit vleys. Sampt einer nutzlichen vorrede vnd vntrricht D. Martini Luthers. Wie man die selbige vnd gleiche[n]

lapszéli jegyzetben találunk utalást Albert herceg szerepére a németalföldi eseményekben,¹⁷¹ hanem a képalírásban is: „Hie stehet drey geharnischter menner mit blossen messern / und tödten die kindlin / wie zur zeit Herodis. Herzog Albrecht zu Sachsen ynn Flandern streit.” A jóslat szövegét tehát 1527-ben már egyértelműen összekapcsolták a burgundiai örökösödési háború eseményeivel, s fontosnak tartották azt is, hogy a birodalom jövőjével foglalkozó általános jövendölés szövegét konkrét történeti események említésével pontosítsák: a képalírás egyenesen azt sugallja, hogy a gyermekek megölése az Albert herceg vezetésével folyó – valóban kegyetlen, büntető jellegű – háború idején történt.

Mivel az újabb kiadások nem mindig vették át az eredeti kiadvány illusztrációit, a *Pronosticatio* gyermekek legyilkolását ábrázoló kompozíciójának több variánsát ismerjük. Az 1492-ben Mainzban megjelent latin és német nyelvű könyvben¹⁷² például még az első kiadás fametszetével találkozunk, egy ugyanebben az évben Modenában megjelent olasz nyelvű változatot¹⁷³ azonban már az eredetitől némileg eltérő illusztráció díszített. Új, az első kiadásétól jelentősen különböző metszetet készítettett Bartholomaeus Kistler (?–1525) az 1499-ben Strassburgban megjelentetett latin nyelvű kiadásokhoz,¹⁷⁴ amelyen az egyik katona keleties, csavart végű, csúcsos süveget, egy másik pedig turbánszerű (?) fejedőt visel.

Lichtenberger munkáját 1500 és 1521 között Németországban nem adták ki, Itáliában azonban ebben az időszakban is legalább kilenc új kiadása jelent meg.¹⁷⁵ Az 1520-as évek közepétől a német nyelvterületen is visszatért a népszerűségi listákra: 1526-ban négy, 1528-ban hét kiadása jelent meg.¹⁷⁶ Egy 1525 körül, illetve egy 1526-ban megjelent német nyelvű kiadásban találkozunk először azzal a neves történeti festő, idősebb Jörg Breu (Preu) (1475 k.–1537) által készített kompozícióval,¹⁷⁷ amely a mohácsi csatáról beszámoló két említett hírlevél illusztrációjának előképeként szolgálhatott.¹⁷⁸ A két Lichtenberger-könyv fametszete

weissagunge vernemen soll. Wittemberg, 1527. Vö. pl. Warburg 1920, 38–47; Vignjevič 2008, 33–34; Kaufmann 2008, Abb. 20b, 102–103; László 2015, 148 skk; Zimmermann 2016, 226–230.

¹⁷¹ „... Das sihet als sey es von hertzog Albrecht zu Sachsen gesagt / ym niderlandischen streite den Keiser Maximilianum zur lösen”. Die weissagunge Johannis Lichtenbergers deutsch zugericht mit vleys. Sampt einer nutzlichen vorrede vnd vnterricht D. Martini Luthers. Wie man die selbige vnd gleiche[n] weissagunge vernemen soll. Wittemberg, 1527. o.n. [51.]. Albert herceg flandriai hadjáratát ábrázolja a *Weisskunig Die lest ergebung Prabandt und Flandern herzog Albrecht* című illusztrációja is. Der Weisskunig 1888, 292.

¹⁷² *Pronosticatio Latina Anno LXXXVIII ad magnam coniunctionem Saturni et Jovis quae fuit LXXXIII. ac eclipsim solis anni sequentis scz. LXXXV. confecta ...* Mainz [Jakob Meydenbach], 1492.; *Eyn Pronosticatio zu theutsch. ..* Mainz [Jakob Meydenbach] 1492.

¹⁷³ *Pronosticatione in vulgare rara e piu ...* Modena, 1492.

¹⁷⁴ *Hec practica narrat de presenti a[n]no et seque[n]tibus quamplurimis annis de nouis raris et inauditis rebus et gestis que futura sunt in hoc mu[n]do. Argentinae* [Bartholomaeus Kistler], 1499. Schramm 1937, 1772. kép. Kistler 1497-ben Strassburgban német nyelven megjelent kiadásának (*Prenosticatio zu tüetsch die do vssarucht glücks ...*) képeit ld.: Schramm 1937, 1754–1801. kép.

¹⁷⁵ Egy 1521-es, korábban nem Lichtenberger műveként azonosított teljes kiadásról (*Ein wunderliche seltzame Pronosticatio die do außtruckt was gelucks vnd vngel[ue]cks die grossen Coniunction vnd Finsternis gewirckt haben ...* Leipzig, Wolfgang Stöckel, 1521. [VD16, W 4641]) ld.: Green 2011, 43.

¹⁷⁶ Kurze 1986, 189; Green 2011, 43.

¹⁷⁷ Vö.: Soltész 1976, 32–36; Vignjevič 2008, 34; Talkenberger 1990, 59 skk.

¹⁷⁸ *Dyse Practica vnnnd Prenostication ist getruckt worden zu Mentz im MCCCCXCII Jar vnd werdt biß man zelt M.D.LXVII jar ...* [Augsburg, 1525 k.] (A könyvhöz vö.: Hollstein 1957/IV,

megegyezik, csupán annyi a különbség, hogy az 1526-ost díszesebb keret övezi. Figyelemreméltó, hogy míg az 1488-as metszeten mindhárom katonán európai típusú sisakot látunk, Breu kompozícióján a jobb oldali katona turbánszerű fejedőt visel. Ennek kicsit egyszerűsített változata látható a mohácsi csatáról tudósító egyik hírlevél¹⁷⁹ címlapképének jobb oldali katonáján is. Az 1526-os Lichtenberger-kiadvány illusztrációja jelent meg az asztrológiai munka 1528-as,¹⁸⁰ illetve 1530-as kiadásában¹⁸¹ is. A mohácsi csata utáni pusztításokról beszámoló 1526-os augsburgi hírlevél¹⁸² végén található metszeten a jobb oldali katonán azzal a sisakformával találkozunk, amely az 1525 körüli és az 1526-os Lichtenberger-kiadvány fametszetén látható.

Az illusztrációk összehasonlításával nyomon követhető a fadúc többszöri felhasználásának útja. Az 1525 körüli Lichtenberger-kiadás képe egy ép fadúcról készült, míg az 1526-os, 1528-as és 1530-as kiadás fametszetének jobb oldalán a kardot emelő katona karján, illetve az alatta lévő tájképi részen – a képeken kissé eltérő módon, de jól megfigyelhetően – egy elcsúszás látható. Úgy tűnik, a fadúc a jobb szélén függőlegesen kettétört, ám a kiadó nem csináltatott helyette újat, hanem ezt a sérült dűcot használta fel a későbbi kiadásoknál is. A feltételezést megerősíti, hogy mind a mohácsi csatáról tudósító nürnbergi, mind a csata utáni pusztításokról beszámoló augsburgi hírlevelet illusztráló fametszet jobb széléből egy függőleges csík hiányzik: a katona felemelt karjának és a kard markolatának éppen az a része nem látható, amely az 1526-os prognosztikon illusztrációján a sérülés vonalától kifelé esik. Mivel az augsburgi hírlevél fametszete – a hiányzó jobb oldali rész kivételével – pontosan megegyezik az 1525 körül szintén Augsburgban kiadott Lichtenberger-kiadást díszítő illusztrációval, a két kiadványhoz valószínűleg ugyanazt a dűcot használták, a hírlevélnél azonban a nyomdász nem illesztette össze a két darabot, hanem csak a dűc nagyobbik, egy darabban lévő részét használta fel. A fentiekből következtethetünk a sérülés idejére: az mindenképp a mohácsi csatához kapcsolódó két hírlevél megjelenése előtt

178, a metszethez vö.: The New Hollstein 2008/1, 204. tétel, 146, 157); *Dise Practica unnd Prenostication. Ist gedruckt worden zu Mentz im M.CCCC.XCII. Jar Und werdt bisz man zelt M.D.LXVII jar ... 1526.* Egy 1526-ban Kölnben, Petrus Quentel nyomdájában megjelent latin nyelvű kiadványban ugyanakkor még az 1488-as kiadás illusztrációjához nagyon hasonló kompozícióval találkozunk: *Prognosticatio Iohannis Liechtenbergers, qam olim scripsit super magna illa Saturni ac Iouis coniunctione, quae fuit Anno M. CCCC. LXXXIII. praeterea ad eclypsim Solis anni seuentis uidelicet LXXXV. durans in annum us[que] M. D. LXVII. iam iterum sublatis mendis quibus scatebat pluribus, quandiligentissime excussa : Excusum est hoc prognosticum impensis honesti & spectati uiri Petri Quentel, ciuis Coloniensis, quarto Idus Maij [12 May], 1526.*

¹⁷⁹ *Hernach volgt des Blutthundts, der sich nennet eyn Türckischen Keyser, Gethaten, so er vnd die seinen nach eroberung der Schlacht, auff den xxviiij. tag Augusti ... an unsern mitbrüdern der Ungrischen landtschafften ... getryben hat ... Nürnberg, Hans Hergot, 1526. (VD16, B 5791).*

¹⁸⁰ *DJse Practica und Prenostication Iohannis Liechte[n]bergers... [Augsburg, Heinrich Steiner] 1528.*

¹⁸¹ *Dise practica und Prenostication Iohannis Lyechte[n]bergers, ist gedruckt worde[n] zu Me[n]tz im M.CCCCXCII. Jar. Vnd wert biss man zelt M.D.LXVII Jar. : Darin[n] ein jeder mensch abnemen und erken[n]en mag, wie die vergange[n] zeit auch jetzt die gegenwertig in diser Practica zutrifft ... [Augsburg, Heinrich Steiner] 1530.*

¹⁸² *Hernach volgt des Bluthundts der sych nennedt ein Türckischen Keiser gethaten so er vnd die seinen nach eroberu[n]g der schlacht auff den xxviiij. tag Augusti nechstuergangen geschehen an vnsern mitbrüdern der Vngrischen lantschafften gantz vnmenschlich triben hat vn[d] noch teglichs tut. Augsburg, 1526.*

történhetett. Mivel a mohácsi csatáról beszámoló másik, nürnbergi hírlevél címlapképe több eltérést (egyszerűsítést) mutat az augsburgi metszetekhez képest, feltételezhetjük, hogy a kiadó új dúcot készítettett, az augsburgi kép kompozícióját véve át. Abból pedig, hogy – mint láttuk – a nürnbergi hírlevél fametszetének jobb oldalán ugyanaz a rész hiányzik, mint a mohácsi csatáról beszámoló augsburgi kiadvány illusztrációján, arra következtethetünk, hogy a kompozíció előképe ennek a fametszete volt, nem pedig az 1525 körül megjelent Lichtenberger-kiadványé, amely még a törés előtti, teljes dúcról készült.

A Lichtenberger művének említett 1527-es, Luther előszavával kiegészített kiadásában található, a gyermekek megölését ábrázoló kép nemcsak az előképe volt a Bécs 1529-es török ostromáról beszámoló röplap (*Des Turcken erschreckliche Belagerung und Abschiedt der Stat Wien*) illusztrációjának, hanem a két fametszet – ahogy arra a kutatás már korábban rámutatott – ugyanarról a dúcról is készült: a két metszet keretének nyomáshibái pontosan megegyeznek.¹⁸³ A wittenbergi Lufft nyomda által kiadott Lichtenberger-kötet fametszetsorozatát Georg Lemberger¹⁸⁴ (1490/1500 k.–1540/1545 k.) német festő és fametsző készítette.

Az ártatlan gyermekeket megölő katonák képi ábrázolását tehát a korban különböző történeti események szemléletessé tételénél használták fel: a németalföldi tartományok lázadásának leverését éppúgy illusztrálhatta, mint a törökök európai invázióját vagy a párizsi Szent Bertalan éj (1572. augusztus 23–24.) kegyetlenkedéseit. A képzőművészetben mindig is az ördögi kegyetlenség és brutalitás szimbólumaként szereplő bibliai toposz¹⁸⁵ kortárs társadalmi-politikai kontextusba helyezése sajátos érzelmi többletet kölcsönzött az ábrázolásoknak: a szemlélők párhuzamot vonhattak a bibliai történetek és saját koruk eseményei között.¹⁸⁶ Hasonlóan – mint látni fogjuk – azokhoz az exemplumként szolgáló történeti festményekhez, amelyeken az ókori csaták szereplői 16. századi török és német katonai viseletben és fegyverekkel láthatóak.

Úgy tűnik ugyanakkor, hogy a gyerekek lemészárlásának képi toposza – mint az ellenség barbársága, irgalmatlansága szemléletes bemutatásának eszköze – a korban legintenzívebben a törökök európai terjeszkedéséhez kapcsolódott. A katonai erőszak eme sokkoló ábrázolásai az egyik legerőteljesebb képi reprezentációjává váltak a keresztény Európa és az iszlám vallású Oszmán Birodalom 15–17. századi harcának. Az ösztönökre, érzelmekre ható, a félelmet tápláló propagandisztikus ábrázolások fontos szerepet kaptak a keresztény Európára támadó barbár, civilizálatlan „ösellenség” („Erbfeind”) démonizált képének kialakításában és elmélyítésében: azt sugallták, hogy a törökök erkölcs és skrupulus nélküliek, hiszen a társadalom legártatlanabb és védekezésre képtelen tagjait kínozzák és gyilkolják.¹⁸⁷ A törökök ezeken a diabolikus ábrázolásokon gyakran az Antikrisztust személyesítették meg.¹⁸⁸ A mai szemlélő számára is elborzasztóak ezek a saját korukban is minden bizonnyal jelentős morális hatást kifejtő képek, mint például egy Bécs 1529. évi török ostromáról beszámoló

¹⁸³ Soltész 1976, 29; Soltész 1976a, 4. tétel, 326–327.

¹⁸⁴ Reindl 2006, Bd. II. Katalog, H 1527.5.14. tétel, 92; Welle 2017.

¹⁸⁵ Vö.: Nendza 2017.

¹⁸⁶ Kramer – Reinkowski 2008, 41–42; Smith 2014, 43, 46; Theilig 2011, 12. bekezdés, 2. kép.

¹⁸⁷ Kaufmann 2008, 32; Smith 2014, 46, 68. Az „ösellenség” kifejezéssel, illetve a törökök kegyetlenségének hangsúlyozásával még a 17. század második felében is találkozunk: a toposz egy 1663-ban Paul Fürst által Nürnbergben kiadott krónikának mind a címében (*Türckische und Ungarische Chronica, oder Kurtze Historische Beschreibung aller deren, zwischen dem Hochlöblichsten Ertz-Hauß Oesterreich, auch andern Christlichen Potentaten, eines Theils; und dann, dem Erb- und Ertz-Feind der gantzen Christenheit, dem Türcken, anders Theils...*), mind az első fejezetében (*Von Grausamkeit der Türcken / und ihrem Procedere*) szerepel.

¹⁸⁸ Konrad 2010, 16. bekezdés; Miller 2018, 69; Topkay 2020, 246; Scheutz 2020, 90.

hírlevél címlapja,¹⁸⁹ vagy Erhard Schön ugyanehhez a témához kapcsolódó, Hans Sachs versével kiegészített fametszete¹⁹⁰ (7. kép) – mindkettő törökök által karóba húzott vagy kettévágott kisgyerekeket ábrázolt. A kompozíciót később idősebb Hans Weigel (Hanns Weygel) (?–1577 k.) ismét kiadta.¹⁹¹ Gyermeket kettévágó, nőket lefejező törököket látunk Jörg Graff (Jörg Dachsbach, Daxbach) (1480 k.–1542) szintén Bécs ostromának eseményeit bemutató énekének ismeretlen mester által készített fametszetes illusztrációján is.¹⁹² Gyerekek legyilkolását is ábrázolja az *Ein Lied gemacht / wie es im Osterlandt ergangen ist. Als man schreybt 1529. Jar /...* című, a törökök steiermarki átvonulását bemutató, 1529-ben megjelent költemény említett fametszetes illusztrációján,¹⁹³ amely egy 1542-es nyomtatványon,¹⁹⁴ illetve egy 1556-os hírlevél két változatban is kiadott fametszetén is feltűnt.¹⁹⁵

7. kép. Erhard Schön: *A törökök kegyetlenkedése Bécs környékén*. Színezett fametszet. 1529.

¹⁸⁹ Neue Zeyttung vom Türcken. So ein gut freundt / der damit vnd bey gewest ist / vonn Wien herauff gehen Nürnberg geschriben / Dabey von Drey gefangen Turcken / Was man die gefragt / vnd sie darauff geantwort haben. M. D. XXIX. [Würzburg] [Balthasar Müller], 1529. OSZK RNYT, Röpl. 104. Ez a kiadvány a *Neue Zeyttung vom Türcken. So vf. Mitwochen den XX. tag des Weinmons, auß Wien geschriben worden, den nechsten tag nach der Türcken abzug...* [1529] című hírlevél újabb kiadása volt. Az eredeti újság címlapján békésebb ábrázolás, egy kezében zászlót tartó török lovas látható. Vö.: Weller 1872, 51. tétel, 102. A lovas katona képe egy másik hírlevél címlapján is megjelent: *Türkische Belegerung der statt Wienn / So es den vergangen Herbst / inn disem. XXIX. / Jare verschinen / und ergangen hat.* Vö.: Dürriegl 1979a, 152. tétel, 70.

¹⁹⁰ Geisberg 1974, IV. kötet, G.1243; Dürriegl 1979a, 151/7. tétel, 66–67; Horn 1989, C85 tétel; Hollstein 2000, 145–145a. tétel, 18, 22–23; Kaufmann 2008, 32, Abb. 10, 91; Smith 2014, Fig. I.1, 43; Theilig 2011, 9–12. bekezdés, fig. 1; Fülemile 2016–2017, 5.

¹⁹¹ Gedruckt zu Nurmberg durch Johan Weygel Formschneider. Vö.: Theilig 2011, 13. bekezdés; Miller 2018, 68–69. Vö.: Silver 2014, 248–249; Topkaya 2020.

¹⁹² *Ein Lied gemacht / wie es im Osterlandt ergangen ist. Als man schreybt 1529. Jar /und ist in dem thon ...*[1529]. Vö.: Pferschy – Krenn 1986, 10/8. tétel, 196 (illusztráció: 195); Lewis 2012, 195 (illusztráció: 197).

¹⁹³ Geisberg 1974, IV. kötet, G.1593; Pferschy – Krenn 1986, 10/8. tétel, 196; Szalai 2021, 24.

¹⁹⁴ *HJe nach volgend Vier neuwe klägliche/ vnd zů Got rüffende Gesang oder Lieder / wider den Blůtdurstigen Erbfeind und verderber des Christenlichen blůts ...* Augsburg, Heinrich Steiner, 1542. (VD16, V 1027). Vö.: Szalai 2021, 3. tétel, 96, 52. kép, 142.

¹⁹⁵ *Neue Zeitung. Des türckischen Keisers Absagbrieff, so er newlich dem römischen Könige Ferdinando bey seinem Legaten zugesand.* [Wittenberg], [Peter Seitz, d. Ä. (Erben)], 1556. OSZK RNYT, Röpl. 225. Ld.: Pukánszky 1926, 283; Szalai 2021, 96, 108, 70. kép, 155. Az ugyanolyan című kiadványt illusztráló, de ettől az ábrázolástól kicsit eltérő, tükörfordított képet ld.: VD16, N 756.

R. Várkonyi Ágnes úgy vélte, „hogy a gyermeket megölő idegen katona, az elpusztuló gyermek, a halott csecsemő képzete szimbolikusan azt a jelentést rejti magában, hogy a háború megöli a jövőt.”¹⁹⁶ A korai irodalomban és képzőművészetben egyaránt megtalálható toposz elterjedtségét jelzik az általa felhozott – keresztények és törökök pusztításait egyaránt bemutató – példák is, köztük Brodarics csataismertetésének az a korábban kevés figyelmet kapott részlete, amely szerint megtörtént „többek között, amiről azelőtt aligha hallottunk, hogy a szerencsétlen anyák élő kisgyermeküket, nehogy a sírás árulójuk legyen, a földbe ásták, ahol aztán – anyjuk onnan elmenekülvén – levegő nélkül nyomorultul megfulladtak.”¹⁹⁷ A toposz korabeli szimbolikus erejét jól mutatják a mohácsi csatáról 1526 novemberében „hiteles személyek” tudósításai alapján a Santa Clara kolostor főnöknőjének beszámoló cseh úr sorai is: „Mivel a törökök minden nap feltűnően nagy károkat okoztak a gyűjtogatással és a gyilkolással, két magyar püspök, aki a király seregében táborozott, azt akarta, hogy Őfelsége tegyen valamit ellenük. A püspökök a király elé járultak, az egyik egy gyermekfejjel, a másik egy gyermek karját hozván, felmutatták és azt mondták: »Tekintsd ezt a kint és bajt! Tudod és látod, hogy mi és népünk is napról napra pusztulunk a tüztől és az öldökléstől, hát ütközz meg a törökkel, és kergesd el, mert nem tűrhetjük tovább. Ha nem így teszel, kénytelenek leszünk meghódolni előtte.«”¹⁹⁸

Egy 1526-ban megjelent, a mohácsi csatavesztésről tudósító öt oldalas hírlevél címlapképén egy város főterét látjuk, **(8. kép)** ahol a turbános török katonák válogatás nélkül gyilkolják a helyi lakosokat.¹⁹⁹ A képi propaganda hatásának növelése érdekében – mint láttuk – a szöveg végén is találunk egy gyermekek megölését ábrázoló jelenetet. A sokszorosított grafikai kompozíciók többszörös felhasználásának példaként a város főterén gyilkoló törököket ábrázoló fametszettel a kiadó, az augsburgi Heinrich Steiner (Stainer, Stayner) (1500 előtt–1548)²⁰⁰ több későbbi kiadványában is találkozunk, köztük annak az ostromnak a leírásában, amelynek során 1535 júniusában a helyi püspök seregei ostrommal bevették az egy évvel korábban az anabaptisták által elfoglalt Münstert.²⁰¹ A metszet megjelent egy Buda 1541.

¹⁹⁶ R. Várkonyi 2007, 640.

¹⁹⁷ R. Várkonyi 2007, 640.

¹⁹⁸ B. Szabó – Farkas 2020, 207–208.

¹⁹⁹ Hernach volgt des Bluthundts der sych nennedt ein Türckischen Keiser gethaten so er vnd die seinen nach eroberu[n]g der schlacht auff den xxviiij. tag Augusti nechstuergangen geschehen an vnsern mitbrüdern der Vngrischen lantschafften gantz vnmenschlich triben hat vn[d] noch teglichs tut. Augsburg, [Heinrich Steiner] 1526. http://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ204950703. (VD16, B 5794). Vö.: Kertbeny 1880, 261. tétel, 56–57; Kulcsár 1981, 232; Szalai 2021, 3. tétel, 81, 34. kép, 133. A kép a mohácsi csatáról tudósító, említett hírlevél (VD16, B 5796) várostromot ábrázoló címlapjához hasonlóan kapcsolódhatott Budának a csatát követő elfoglalásához. A törököknek a mohácsi csata utáni magyarországi kegyetlenkedéséről közölt tudósítást egy hírlevél: Disz büechlin saget von d' grausamen vnd erschrockenlichen handlung vnd gethaten des Blüthunds d' sich nennet ein Türckischen keyser so er vñ die seinen nach eroberung der Schlacht vff den xxix. tag Augusti nechstuergangen geschehen an vnsern mitbrüdern d' Hungerischẽ Landtschafften gantz vnmenschlich triben hat vñ noch teglichen th[uo]t. [Freiburg/Breisgau, Johann Wörlin, 1526]. (VD16, B 5792). OSZK RNYT, App. H. 187. Vö.: Kertbeny 262. tétel, 57; Göllner 1961, 255. tétel, 140.

²⁰⁰ Vö.: Soltész 1981.

²⁰¹ [Hermann von Mengersen]: Neue zeyttung, Wie die Statt Münster eroberet vnd gewonnen worden ist, am freytag nach Sant Johannes des Teuffers tag, den fünff vnd zwayntzigsten Junij des tausent fünff hundert vnd fünff vnd dreissigsten jar. [Augsburg], [Heinrich Steiner], 1535.

évi török elfoglalásáról beszámoló röpirat címlap utáni illusztrációján is.²⁰² Bár egy modern katalógusban azt olvashatjuk, hogy a fametszen „az égő Buda városának képe látható, amelyen a törökök asszonyokat és gyermekeket kaszabolnak le”,²⁰³ a téma – mint a motívum korábbi felhasználásai jelzik – nem köthető közvetlenül az 1541-es budai eseményekhez. A kompozíció – változtatásokkal – megjelent Steiner 1533-as német nyelvű, részben ifjabb Jörg Breu (1510 k.–1547) által illusztrált Thuküdidész-fordításában is.²⁰⁴ Soltész Zoltánné szerint a Buda 1541. évi elfoglalásáról tudósító hírlevél metszete az 1533-as Thuküdidész-kiadás kicsinyített, átalakított változata: „A Buda 1541. évi elfoglalásáról tudósító röplapunkban a címlap verzőjén levő fametszet nyilván Buda török kézre jutását kívánja szemléltetni; az esemény hiteles ábrázolásának azonban nem tekinthető. E metszet ugyanis kicsinyített változata a kilenc évvel korábban a Steiner-nyomdában megjelent Thucydides-kötet egyik illusztrációjának ... A mintaképül szolgáló fametszet mérete 141 x 155 mm, a röplapunk számára készült kép viszont 118 x 115 mm nagyságú átalakított kópia, amely az eredeti metszetnek a bal felső részletét ismétli meg kisebb-nagyobb változtatásokkal. Legszembetűnőbb az átdolgozás a városkép előterében ábrázolt oszlopcsarnokon. Az eredeti metszeten e csarnok oszlopai között kisebb csoportok tárgyalnak, a kópián viszont semleges fekete háttér előtt emelkedik az épület három oszlopa. Az oszlopcsarnok mögötti jobb oldali épületek helyére pedig felcsapó lángoszlopokat metszett a Steiner-nyomda ügyes illusztrátora. Jobb oldalt mintegy 48 mm, alul kb. 20 mm nagyságú részlet maradt le a Buda ostromának illusztrálására felhasznált, kicsinyített és módosított kópiáról.”²⁰⁵ Úgy tűnik azonban, hogy a kiadó inkább a mohácsi csatához kapcsolódó 1526-os ábrázolás alapján készítette el a fametszővel az ókori történetíró munkáját illusztráló képet, s az eredeti, 1526-os fadúcot használta fel a mohácsi, a münsteri és a budai eseményeket bemutató hírlevélén.²⁰⁶ Vad medveként ábrázolta a kegyetlenkedő törököket Matthias Gerung egyik fametszete.²⁰⁷

²⁰² Vier warhafftige Missiue, eyne der frawen Isabella Künigin vnd nachgelassene Wittib in Vngern, wie vntreulich der Türck vnd die jren mit jr vmbgangen. Die ander, eyns so in der belagerung bey der Künigin im Schloss gewaszt, wie es mit Ofen vor vnd nach der belagerung ergangen. Die dritt, eyns Vngern vor Gran wies jetz zu Ofen zugehe. Die vierdt, des Türckischen Tyrannen an die Siebenbürger. Aus dem Latein inns Teutsch gebracht Anno MDXLII. H. n. [Augsburg]. OSZK RNYT, App. H. 290. Vö.: Lukinich 1940, 15.

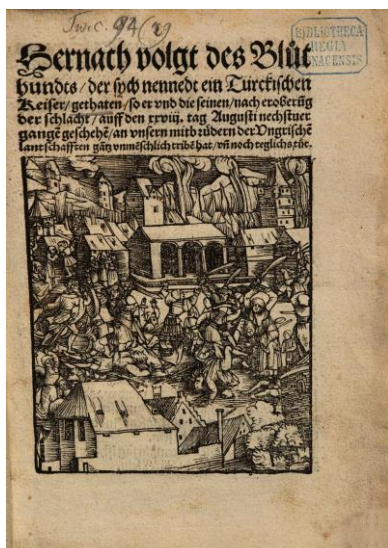
²⁰³ Közös úton 2016, 5.H.63. tétel, 267 (Ekler Péter). Szintén Buda török ostromaként értelmezte a képet: Kulcsár 1981, 232. Vö.: Soltész 1981, 8. kép, 10. tétel, 126.

²⁰⁴ Boner 1533, LXXVIIIr. Vö.: Röttinger 1909, 2–3.

²⁰⁵ Soltész 1981, 10. tétel, 126.

²⁰⁶ Soltészné tanulmányában nem említette sem a mohácsi csatáról, sem a Münster ostromáról tudósító hírlevél illusztrációját.

²⁰⁷ Miller 2018, 83.

8. kép. *Hernach volgt des Bluthundts der sych nennedt ein Türckischen Keiser gethaten...* Címlapkép. 1526.

Török rabságba került keresztények ábrázolása

A törökök barbársága, civilizálatlansága került hangsúlyozásra azokon az ábrázolásokon is, amelyek a rabszolgaként fogságba vetett helyi lakosság szenvedéseit mutatták be.²⁰⁸ A tatárjárás idején rabságba hajtott keresztény lakosok és állataik ábrázolásával már a Thuróczy-krónika 1488-as kiadásaiban találkozunk.²⁰⁹ Hasonló jelenetet – csak itt a törökök által elhurcolt férfiakat, nőket, gyermekeket és állatokat – látunk egy 1522-ben, tehát Nándorfehérvár elfoglalása után egy évvel kinyomtatott „figyelmeztetés” címlapjának jó minőségű fametszetén.²¹⁰ A téma legismertebb képi megfogalmazásai közé tartoznak Erhard Schön, illetve Niklas Stoer fametszetei.²¹¹ Schön 1529-ben Hans Guldenmund (Guldenmundt) (?–1560) nürnbergi kiadójában megjelent lapja egy férfit és nőt rabszolgaként kötőféken vezető török lovast ábrázol, akinek a kezében tartott hosszú zászlórúdon egy átszúrt gyermek látható. A kép mellett – hasonlóan Schön korábban említett, a törökök Bécs melletti kegyetlenkedéseit bemutató lapjához – Hans Sachs verse (*Die gefangen klagten*) olvasható.²¹² Hans Sachs költeményét találjuk Niklas Stoer fametszetén is, amelyen két, díszes fejfedőt viselő török lovas

²⁰⁸ A témához ld. pl. Davis 2003; Delacampagne 2004; Angenendt 2007, 214–219.

²⁰⁹ Kunze 1975, Bildband, 98. kép; *Történelem – kép* 2000, IV–4. tétel, 283 (Wehli Tünde).

²¹⁰ *Ain Ermanung wider die Türcken, und wie sy die Christen durchechtent. Im Land Ungern. [Augsburg], 1522.* Vö.: Pukánszky 1926, 287; Réthelyi 2005, VI-14. tétel, 232 (Wojtilláné Salgó Ágnes) (a korábbi irodalommal); Born 2021, 130; Szalai 2021, 23, 95–96, 106, 21. kép, 126. Szalai Béla szerint az illusztráció a Thuróczy-krónika tatárjárást ábrázoló képe nyomán készült. Szalai 2021, 23. A fametszettel még egy 1556-os kiadvány címlapján is találkozunk. *Newe Zeittung. Des Türckischen Keisers Absagbrieff / so er newlich dem Römischen Könige Ferdinando / bey seinem Legaten zugesand. h. n., 1556.* (VD16, N 757).

²¹¹ Geisberg 1974, IV. kötet, G.1241, G.1243, G.1389, G.1390, G.1391.

²¹² Geisberg 1974, IV. kötet, G.1242; Dürriegl 1979a, 151/6. tétel, 66; Pühringer 2005, 112, 114; Kaufmann 2008, 32, Abb. 6, 86; Hollstein 2000, 144. tétel, 18, 21; Smith 2014, 44, 2.1. kép; Silver 2014, 248–249; Mehnert 2019, 278.

a nyakukra kötözött hám segítségével két gyalogos keresztényt vezet.²¹³ Egy Erhard Schön által készített, Niklas Meldeman által kinyomtatott német nyelvű röplap színezett fametszete azt mutatja be, hogyan kereskednek egy európai faluban vagy városban rendezett rabszolgavásárban a törökök a keresztény foglyokkal. A képen, amely alatt hosszú magyarázó szöveg olvasható, több meztelen nőt – köztük egy Venus pudica mozdulatút –, illetve egy kétségbeesetten futó meztelen férfit is látunk.²¹⁴ (9. kép)

9. kép. *Wie die Turcken mit den Gefangen Christen handeln, Solche die Kauffen oder verkauffen.* [H. n.], [1532 körül].

Heinrich Steiner 1533-ban kiadott Szkander bég-életrajzának egyik – a kötetben többször szereplő – illusztrációján összekötözött kezű keresztény rabokat maguk előtt hajtó török lovasokat látunk, illetve egy harcost, aki vágató lován egy karjait kétségbeesetten az égre emelő, meztelen nőt visz.²¹⁵ A kompozíció háttérben égő falu látható. Az illusztráció megtalálható egy Steiner által megjelentetett Thuküdidész-fordításban,²¹⁶ illetve Veit Traut 1543-ban szintén Steiner által kiadott, az oszmán szultánok életrajzát ismertető munkájában is.²¹⁷ Felirata szerint törökök által elfogott keresztények rabszolgapiacokra szállítását és eladását mutatta be az az említett illusztráció, amelyekkel Leonhardt Fronsperger *Kriegsbuch*-ja 1573. évi harmadik kötetében többször is találkozunk.²¹⁸ A kép előterében török katonák – közülük az egyik karóra tűzött fejet visz – rabszjira fűzött keresztényeket hajtanak maguk előtt. A háttérben égő várost, felakasztott, karóba húzott embereket látunk. A kép a frankfurti könyvkiadó, Sigmund Feyerabend (Feyrabend) (1528–1590) 1581-ben megjelentetett német nyelvű Bonfini-kiadásában sajátos módon ahhoz a szövegrészhez kapcsolódva tűnik fel, amely

²¹³ Geisberg 1974, IV. kötet, G.1389; Pferschy – Krenn 1986, 10/12. tétel, 197–198) (a katalógusban több hasonló témájú metszet található: Pferschy – Krenn 1986, 10/12.–10/16. tétel, 196–197); Mehnert 2019, 278.

²¹⁴ *Wie die Turcken mit den Gefangen Christen handeln, Solche die Kauffen oder verkauffen.* [H. n.], [1532 körül]. OSZK RNYT, App. M. 670. Vö.: Szabó 1940, 76–77. oldal közötti képmelléklet; Geisberg 1974, IV. kötet, G.1274; Pferschy – Krenn 1986, 10/9. tétel, 196–197; Kaufmann 2008, 85, Abb. 5; a témáról: 155. (188. jegyzet, irodalommal); Messerli 2008, 171–174; Farkas – Szebelédi – Varga 2016, 279; Mehnert 2019, 278–280; Topkaya 2020, 249. A szerző úgy véli, hogy a meztelen nők és a menekülő férfiak egy-egy mozdulata a bibliai bűnbeesés és a kiűzetés képi motívumait veszi át.

²¹⁵ Barletius 1533, LXIIIv, LXXIv, CXXIv. Vö.: The New Hollstein 2008/2, 68. tétel, 274; Szalai 2021, 68.

²¹⁶ Boner 1533, XLVv.

²¹⁷ Traut 1543, XXv. A képhez vö.: Lukinich 1940, 38; Szakály 1975, hátsó borító. A kiadványhoz vö.: Soltész 1981, 122, 127.

²¹⁸ Fronsperger 1573, III. kötet, CLXXXVIv, CLXXXVIIr; CCCIIIv. Vö.: Theilig 2011, 14. bekezdés, 3. kép.

szerint Attila hadinépével az Adriai-tengerhez vonulva sok várost elfoglalt: „Item die berümpfte Statt Salonam, darfür er viel Volcks verloren: als er sie erobert / hat er grewlich darinn gewüetet / und sie zerschleiff.“²¹⁹ Bár a fametszeten egyértelműen egy pusztító török sereg látható, a kép érzékletesen jeleníthette meg a korabeli olvasók számára a Nyugat-Európában még ekkor is rettegett hírű hun király kegyetlen, vérengző bosszúját az elfoglalt városban.

Több száz horvátországinak, köztük gyerekeknek az Oszmán Birodalomba történt elhurcolását ábrázoló rézkarc található Samuel Dilbaum említett *Eikónographiája* Wilhelm Peter Zimmermann 31 metszetét tartalmazó második kötetében is.²²⁰ Az európaiak számára szokatlan, különleges téma rendkívül népszerű volt a 19. századi orientalizáló festészetben is. Elég, ha arra a Forray Iván (1817–1852) *Rabszolgavásár Alexandriában* című rajzáról készült litográfiára utalunk, amely a fiatal gróf halála után, 1859-ben az édesanyja, Forray Endréné Brunswik Julia (1786–1866) által kiadott *Utazási albumban* jelent meg.²²¹

*

Hangsúlyozni kell tehát, hogy bár Európában a „sátáni” török képe mellett – mint látni fogjuk – a 16. századtól kimutatható egy pozitívabb vagy legalábbis objektívebb törökkép is,²²² s hogy a törökök szokásairól, viseletéről, mindennapi és családi életéről tudósító képi és szöveges beszámolók (Türckenbüchlein)²²³ árnyalhatták az európaiak törökképét, alapvetően nem tudták átalakítani a barbár, kegyetlen harcosoknak a propaganda által is erőteljesen sulykolt sztereotípiáját.²²⁴ Harciasságuk, az ellenséggel szembeni könyörtelenségük egyébként pozitív elemként az oszmánok énképének is integráns része volt. „Eme fényességes győzelem után a műszülmán harcosok mindenfelé portyázni indultak, és Magyarországot eltipratták lovaikkal: minden irányban öt-tíz napi járőföldre száguldozván, a nagy városokat és falvakat fölégették, a zárdákat és templomokat elpusztították.

Ilyen nagy diadal az előbbi szultánok s a régi khákánok közül egynek sem jutott országrészül.” – írta büszkén Dzselaálzáde Musztafa a mohácsi csata kapcsán.²²⁵

²¹⁹ Bonfini 1581, 48v. Vö.: Papp 2021f.

²²⁰ Samuel Dilbaum: *Eikónographias anderer Teil deren ungarischer Stadt, Vöstungen, Kastellen und Hauser, so mit Krieg beides von des römischen und türkischen Kaisers Kriegsvolk erobert worden*, 1603–1606. Ed. Augsburg 1607. 3. kép (leírása az 1. kép előtt). „3. Tatárok betörése Horvátországba, 1603-ban. Rézkarc, 15,7x25,7 cm. Az előtérben horvát férfiakat rabságba hurcoló törökök és tatárok.” Cennerné 1957, 200.

²²¹ *Utazási Album* Soborsini gróf Forray Iván eredeti rajzai és jegyzetei szerint. Olaszország, Malta, Egyptom. Kiadta gróf Forray Endréné Brunswik Julia grófnő. Pest, 1859. XXIII. kép. Az albumról legújabban: Mészáros 2018, 172–219, 282.

²²² Vö.: Ács 2014; Ács 2015, 176–178; Malcolm 2019; Ács 2021, 88–89. A „jó” török képe jelenik meg például Paolo Giovio, Guillaume Postel vagy Jean Bodin írásaiban. Ács 2014, 267. Postelről, aki például igen pozitív véleménnyel volt az oszmán civilizációról, elsősorban az oktatási, a jogi és a jóléti rendszerről, ld.: Fülemile 2015, 82; Fülemile 2016–2017, 65, 68–69. A törökkép változásáról ld. pl. Ács 2019, 137–220.

²²³ Bár ezek a kiadványok gyakran az objektivitás és autentikusság igényével léptek fel, alapvetően ellenséges képet sugalltak a törökökről. Kaufmann 2008, 6. A műfaj korai példái: Saracenisch, Türkisch vn[d] Mahometisch Glaub, Gesetz, Chronic, Gotsdienst ... [1530] RMK III. 285. (Címlapja illusztrációját ld: Kulcsár 1981, 228); Johann Brentz: *Türcken Büchlein*. Wittemberg, 1537. (címlapján medaillonban egy török mellképe). Vö.: The New Hollstein 2008/1, 249. tétel, 186; Kaufmann 2008, Abb. 13, 94. Abb. 14, 95.

²²⁴ Wunder 2003, 89–92; Barbarics-Hermanik 2009, 72.

²²⁵ Thúry 1896, 167; Molnár 1976, 26.

Jóval részletezőbben, de hasonló büszkeséggel és öntudattal számolt be az akindzsik mohácsi csata utáni könyörtelen pusztításairól egy másik neves udvari történetíró, Kemálpasazáde (Ahmed Semsz-eddin bin Szulejmán ibn Kemál pasa) (1483 k.–1534) is. „A könyörületet nem ismerő lovasság mint kiáradt folyam egyszerre elszéledt a gonoszok tartományaiba s csillogó kardjának tüzes mennykővével minden házat felgyújtott, egyet sem kimélt meg. A fölvert por s a felszálló füst eltakarta a kék ég boltozatát; a föld színe s az egész szemhatár szomorú színt öltött, a nappal világossága sötétségre változott.

Gyászos napok jöttek ez ország szegény fejére,

Füstből öltött magára gyászruhát.

Úgy látszott, hogy e rossz csillagzat alatt születettekért gyászba borult az országuk. Annyi vér folyt az országban, hogy felszálló nedves gőze mint köd tölté meg a levegőt. A gaz hitványokat leöldösték s aztán elrabolták javaikat és családjaikat. Előbb letördelték a töviseket, hogy leszaggathassák a rózsákat; előbb megfojtották a méheket, hogy elvehessék a mézet. Szépet és rútat, erőset és gyöngét, csecsemőt és serdülőt, előkelőt és alacsony származásút, gazdagot és szegényt, szóval: a kit és a mit elérhettek, magokkal vitték. A szent harc tengerébe nyakig merülve egyetlen tűzhelyet sem hagytak a hitetlenség házában, hanem mindnyáját elpusztították. A templomokban és zárdákban kő kövön nem maradt; a vetések azon földeken, melyeken átvonultak, mindenütt elégték. A háború-okozta nyomorúság miatt a papok megunták életüket és megútálták a világot; a szerzeteseket a dulás és pusztítás tüzeinek füstje feketékre festette.

E tűzimádók földét lángba borították,

A hitetlenség házat füstbe burkolták.

Mindenféle oly nagy számban kerültek kézre az értékes tárgyak, a különféle árúk, a lábas jószágok nemei és egyéb zsákmányok, hogy a hit harcosainak vágya teljesen ki volt elégítve. A még soha jól nem lakott éhezőknek megteltek tarisznyáik, a gazdagot még nem is látott szegényeknek tüzői duzzadtak a kincstől.”²²⁶ Kemálpasazádénál tehát megjelenik az ideológiai magyarázat is: a könyörtelen pusztítás a gonosz hitetlenek elleni szent harc eszköze volt.²²⁷ Az oszmánok büszkén vállalták könyörtelenségüket és kegyetlenségüket vizuális reprezentációjukban is. A hitetlenek elpusztítását ábrázoló számos ábrázolás közül elég, ha két magyar vonatkozásút említünk. Egy fantázia jelenetben II. Murád szultánt látjuk, amint álmélkodó udvari emberei előtt kettévágja Hunyadi János acélsisakját, akinek levágott fejű holtteste az előtérben hever. A szultánt több csatában is legyőző magyar hadvezér képzeletbeli megölése minden bizonnyal az oszmán vezető rétegnek a vereségek okozta kognitív disszonanciáját volt hivatva enyhíteni.²²⁸ Matrakcsi Nászuhnak a *Szülejmáname* című, 1558-ban készült krónikában található miniatúráján I. Szulejmán szultán Nándorfehérvár 1521. évi elfoglalásakor – egyébként már az ókorban is alkalmazott kivégzési módként – elefántokkal tapostatja össze a halálra ítélt rabokat.²²⁹

Az Oszmán Birodalom hivatalos ideológiájában ugyanakkor megjelenik a könyörületesség, irgalmasság elve is. Pétervárad 1526. júliusi ostromakor a törökök által elfoglalt vár „porkolábja és a többi előkelők egy toronyba menekültek; mikor aztán kegyelemért kopogtattak felséges személyemnél, én – azon elv értelmében, hogy a »kegyelmezés a győzelem alamizsnája« – megajándékoztam őket legmagasabb kegyelmemmel.”²³⁰ –

²²⁶ Thúry 1893, 254–255. Vö.: Perjés 1979, 427–428.

²²⁷ Ágoston Gábor szerint valójában nem az iszlám vallás és a szent harc volt az oszmán hódítás igazi mozgatórugója, az ideológiában, a propagandában és a legitimációban ugyanakkor fontos szerepe volt a vallásnak. Ágoston 2014, 20.

²²⁸ Isztambul, Topkapu Szeráj Múzeum, ltsz.: Hazine 1523. Fehér 1982, 64–65, 2. kép.

²²⁹ Isztambul, Topkapu Szeráj Múzeum, ltsz.: Hazine 1517.

²³⁰ B. Szabó – Farkas 2020, 259–260.

olvashatjuk Szulejmán szultán 1526. évi győzelmi jelentésében.²³¹ Ugyanezzel a gondolattal találkozunk néhány sorral később is: amikor Ilok (Újlak) ostromakor a vár védői „kegyelemért, pártfogásért és irgalomért esedeztek győzedelmes udvarom porában, én ezen elv szerint: »Midőn erőt vettél ellenségeden, kegyelmezz meg neki«, a nevezett vár lakosait megajándékoztam legmagasabb kegyelmemmel.»²³²

Hangsúlyozni kell természetesen azt is, hogy a katonák kegyetlenkedései, megfélemlítő akciói a civil lakossággal szemben a korban – s ha a 2022. évi orosz-ukrán háború atrocitásaira gondolunk, napjainkig is – a hadviselés bevett eszközei közé tartoztak.²³³ Elég, ha I. Miksa és III. Albert szász herceg említett németalföldi büntető hadjárataira, Mátyás király huszárjaira,²³⁴ Székesfehérvár 1491. évi, I. Miksa zsoldosai általi kegyetlen ostromára, vagy a Sacco di Roma (1527) eseményeire gondolunk.²³⁵ A törökök könyörtelenségéről és ördögi kegyetlenségéről kialakított európai kép tehát nemcsak a valójában sokszínű és összetett identitású²³⁶ Oszmán Birodalom működésének egyetlen aspektusát abszolutizálta, hanem azt is sugallta, hogy ez a fajta erőteljes militarizmus idegen a nyugati normáktól. Valójában azonban a háborúk mozgatták a korabeli Európát is. Számos uralkodója, hadvezére is büszke volt rá, hogy „háborúra született”, ahogy azt egy török szultán mondta magáról²³⁷ – elég, ha Merész Károly vagy Wittelsbach (Harcias, Bellicosus) Fülöp (1503–1548) ragadványnevére gondolunk. Ágoston Gábor úgy véli, hogy a korabeli források szerint az oszmánok „sem voltak harciasabbak riválisaiknál, és az Oszmán Birodalom sem tűnik militarizáltabbnak mint mondjuk a Habsburgoké vagy a Romanovoké.”²³⁸

A törökök diabolikus kegyetlenségének szuggesztív képi bemutatása mellett a korabeli európai képzőművészetben a keresztény seregekhez kapcsolódó háborús agresszió ábrázolására is találunk példákat. Az V. Károly 1535-ös tuniszi hadjáratát bemutató falikárpitokon például keresztények által dolgoztatott gályarabok²³⁹ mellett levágott fejeket, fej nélküli holttesteket,

²³¹ Az „irgalmas cselekedetet” Cuspinianus ezzel szemben így értékelte: „A török, miután birtokba vette a tábort és a megerősített várat, szokása szerint most sem törődött adott szavával, hanem a foglyokat, mint a barmot, örök szolgaságra és nyomorult száműzetésbe hurcolta.” B. Szabó – Farkas 2020, 274.

²³² B. Szabó – Farkas 2020, 260.

²³³ A mohácsi csata utáni török pusztítás sem öncélú kegyetlenkedés volt – hangsúlyozta Perjés Géza –, hanem annak ösztönzése, hogy a magyarok kössenek békét az Oszmán Birodalommal, hiszen a pusztításnál még a törökök békéje is jobb. Igaz, II. Lajos halála miatt már nem volt kivel békét kötni, s Magyarország – Szulejmán akarataival éppen ellentétesen – a Habsburg Birodalom befolyása alá került. Perjés 1979, 444.

²³⁴ A huszárok „nem álltak be a hadrendbe, hanem különálló csapatokban azon kívül foglaltak helyet. Ezeket a huszárokat arra használták, hogy a hadsereg előtt járva pusztítsanak, öldököljenek, gyűjtogassanak, valamint a lakosságban félelmet keltsenek. Hunyadi Mátyás huszárjairól feljegyezték, hogy 1470-ben nem kevesebb, mint harminc szekeret töltöttek meg levágott ellenséges fejekkel, amelyeket Hunyadi Mátyás hajítógépekkel lövetett be ellenfele táborába. Az ausztriai hadjárat sikerének egyik fő oka az volt, hogy a portyázó huszárok elvágták az ellenfél utánpótlási vonalait és iszonyú szenvedést okoztak a környékbeli lakosságnak.” Kovács 2010, 284.

²³⁵ Vö.: Barbarics 2000, 339; Theilig 2011.

²³⁶ Az oszmán-török identitás sokszínűségéről újabban ld. Fodor 2017.

²³⁷ Goffman 2002, 3–4.

²³⁸ Ágoston 2014, 20.

²³⁹ Bár a 16. századtól a törökökről kialakított negatív sztereotípiák fontos eleme volt rabszolgatartásuk, rabszolgák alkalmazásával a középkortól a keresztény Európában is számos helyen találkozunk, s a jelenség még erőteljesebbé vált az európaiak transzatlanti

ledőfött katonákat mindkét „oldalon” látunk. Ugyanígy mindkét részről ábrázolták a gyerekek és nők elleni támadásokat, s az *Auszug des Heeres aus Tunis. Die kaiserlichen Truppen beziehen das Lager bei Rada* című jeleneten mindkét félnél bemutatták, hogy hadizsákmányként kezelték, rabszolgákká tették a nőket.²⁴⁰ V. Károly seregének tuniszi kegyetlenkedéseiről, melynek során a civil lakosokat – köztük a gyermekeket és a nőket – sem kímélték, korabeli és későbbi keresztény források is beszámoltak.²⁴¹

A keresztények által az 1680-as évek visszafoglaló háborúiban elkövetett atrocitások szokatlanul erőteljes ábrázolásával találkozunk Charles Herbel (1656–1702 k.) *Buda elfoglalása* vagy *Buda kifosztása* című, egy később ismertetésre kerülő falikárpit-sorozat előképeként szolgáló festményén is, míg a falikárpiton – amely a győztes hadvezér dicsőítését szolgálta – már visszafogottabb ábrázolás látható.²⁴² Igaz, egy 19. századi katalógus leírása ez utóbbi feldolgozás kegyetlenségét is hangsúlyozza: az „öldöklési és rablási jelenetek” mellett „mindenütt szétmarczangolt, ruháiktól megfosztott hullák hevernek.”²⁴³ Az események óta eltelt 200 év távolsága, vagy csak a keresztények bosszúja jogosságának gondolata ugyanakkor a mai szemlélő számára talán ellentmondásos értékítéletre készítette a szerzőt: „A remekül összeállított, színekben s alakokban dús kép valóban megkapó látványt nyújt.”²⁴⁴

Propagandacélokat is szolgálhattak azok a 16–17. századi oszmán és európai műalkotások, amelyek az ellenfél megölését, fogságba vetését jelenítették meg. Ezek a diadalmas ábrázolások a hadsereg erejét, vezetőinek zsenialitását, tagjainak vitézségét, bátorságát, elszántságát hangsúlyozták. Az ellenség könyörtelen – igaz, csak „virtuális” – megsemmisítését demonstrálta a II. Ulászló (1456–1516) uralkodása alatt, 1501-ben lezajlott budai úrnapi körmenet egyik nagyhatású reprezentációs eleme. A Velencével és Rómával tervezett kereszties hadjárat jóváhagyásának kinyilvánításaként egy fából készített mecset közepére felfüggesztették Mohamed koporsóját, amelyet a szultán és pasák felöltöztetett bábui vettek körbe. Az efemer építményt a felvonulás végén felrobbantották, s a megsérült bábukat a szemlélők „foggal és körömmel” tépték darabokra.²⁴⁵ Erhard Schön 1530-ban készült fametszetén Landsknechtek által hajtott dromedárt, tevét és török hadifoglyokat látunk.²⁴⁶

Mind az oszmán, mind az európai művészetben önálló képi toposszá vált az ellenség levágott fejének ábrázolása. „Az ellenfél fejének levágása és trófeaként, azaz győzelmi jelvényként történő felmutatása az emberiség történetének olyan antropológiai állandója, azaz visszatérő jelensége, amelynek előfordulását a legkülönbözőbb kultúrákból és korszakokból ismerjük.”²⁴⁷ Vizsgált időszakunkban a leggyőzött ellenfél fejének haditrófeaként való büszke bemutatása eleinte inkább oszmán háborús szokás volt, amelyet már a kereszties háborúk idején dokumentáltak. A mohácsi csata után győzelmi jelként vitték I. Szulejmán szultán elé a

rabszolgakereskedelmének virágzásával Fekete-Afrikából Észak- és Dél-Amerika felé, amelyben egy ideig a pápaság is részt vett. Angenendt 2007, 217–228.

²⁴⁰ Pühringer 2005, 108–109.

²⁴¹ Ágoston 2003, 9.

²⁴² Pühringer 2005, 110. A festmény reprodukcióját ld.: Historische Schlachten 1976, 30.

²⁴³ Majláth 1886, 257.

²⁴⁴ Majláth 1886, 891. tétel, 257.

²⁴⁵ Galavics 1986, 13; Gulyás 2014a, 218. 1535-ben Nürnberg városának Tunisz visszafoglalása alkalmából rendezett tűzijátéka végén Hajreddin Barbarossa figurája repült a levegőbe. Gulyás 2014a, 219. A törökellenes tematika a Habsburgok ünnepeinek és reprezentációjának is kedvelt témája volt. Gulyás 2014a, 218.

²⁴⁶ Geisberg 1974, IV. kötet, G.1248.

²⁴⁷ Serfőző Szabolcs: Az ellenfél levágott feje mint trófea – Keleten és Nyugaton. (MNM blog, 2020/10/20). <https://mnm.hu/hu/cikk/az-ellenfel-levagott-feje-mint-trofea-keleten-es-nyugaton>.

magyarok fővezérének, Tomori Pálnak (1475 k.–1526) karóra tűzött fejét.²⁴⁸ Az 1535. évi tuniszi hadjáratot bemutató kárpitokon is találkozunk a keresztények levágott fejét hadvezérüknek felajánló törökök ábrázolásával.²⁴⁹ A motívum 20. század továbbélését jelzi az 1976-ban átadott Mohácsi Történelmi Emlékhely I. Szulejmán szobra, melyen a szultán kötélből font kosarában keresztények levágott fejét látjuk.

Az oszmán győzelmi rituálét később az európaiak is átvették, s megjelent a képzőművészetben is, elég, ha a török fejvel díszített magyar címerábrázolásokra²⁵⁰ vagy Dombay János és Palásthy László 1506. augusztus 1-én II. Ulászló által kiadott címereslevelének egy török fejét levágni készülő vitézt ábrázoló címerképére²⁵¹ gondolunk. A levágott török fejek a hadisikereket bemutató fejedelmi reprezentációban, lovagi játékokban, ünnepi felvonulásokon is gyakran feltűntek. Matthäus Merian (1593–1650) Esaias van Hulsen (1570–1624) *Der Furstlichen Aufzug Und Ritterspil ...* című könyvében (Stuttgart, 1616) megjelent metszetén Johann Friedrich (1582–1628) württembergi herceg 1616. évi stuttgarti udvari ünnepségének magyar gyalogos és lovas harcosait látjuk, akik lándzsájukra 3–4 török fejeket tűztek.²⁵² **(10. kép)** A nagyszombati egyetemen tanult Széchy Gáspár megrendelésére készítette 1663-ban Matthäus Küssel (1629–1681) azt a reprezentatív rézmetszetes tézislapot, amelyen a magyar vitézség apoteózisaként Wesselényi Ferenc (1605–1667) nádort, kassai főkapitányt látjuk – neki ajánlotta unakaöccse, Széchy Gáspár a tézislapot – amint egy kardcsapással levágja török ellenfelének és annak a lovának a fejét. A két levágott fej a földön, Wesselényi lába előtt hever, a még lován ülő török, illetve a még álló ló nyakából – a mai szemlélő számára horrorisztikus módon – sugárban ömlik a vér.²⁵³ **(11. kép)**

²⁴⁸ Fraknoi 1876, 11–12. Cuspinianus – mint látni fogjuk – Tomori fejének levágását párhuzamban állítja azzal, hogy a második pun háború idején Néró Hannibál táborába dobatta be a pun vezér testvérének, Hasdrubálnak a fejét.

²⁴⁹ Karner 2014, 317–318.

²⁵⁰ Csorba 2004; Orsós Julianna: Berekszói Péter címereslevele, 1448. In: Avar Anton (szerk.): A Hunyadiak címereslevelei 1447–1489. Budapest, 2018, 30–33 (32).

²⁵¹ Az elveszett vagy lappangó címereslevél leírását, illetve a csak fényképről ismert címerkép illusztrációját legújabbán ld.: Mikó 2021, 33. tétel, 271 (a korábbi irodalommal).

²⁵² Karner 2014, 318–319.

²⁵³ Wien, Heeresgeschichtliches Museum, ltsz. Bf. 15158. Vö.: Történelem – kép 2000, VI–8.tétel, 368–370. (Galavics Géza, a korábbi irodalommal); Galavics 2004, 58, 5. tétel, 78.

10. kép. Matthäus Merian: Könyvillusztráció. In: *Der Furstlichen Aufzug Und Ritterspil ...* című könyvében (Stuttgart, 1616).

11. kép. *Wesselényi Ferenc hőstette*. Széchy Gáspár tézislapja a nagyszombati egyetemen 1663. Ismeretlen festő után Matthäus Küsel rézmetszete.

Kardra tűzött török fej „díszíti” V. Károly Lipót (Lotharingiai Károly) (1643–1690) lotharingiai herceg, a 17. század végi visszafoglaló háborúk győztes hadvezére egyik ezüst emlékérmét,²⁵⁴ Arnaldo van Westerhout (1651–1725) Buda ostromát ábrázoló, 1686-ban készített nagy méretű rézkarcán és rézmetszetén pedig „a tetemek közt gázoló, török fejeket lándzsákon hordozó harcosok vérfagyasztó tömegjelenete az igazi látványosság.”²⁵⁵ Míg a keresztények fejét (igaz, itt a lakosság tagjaiét is) karóra tűző törökök 16. századi ábrázolásai tehát az európaiak számára az oszmánok állatias, barbár kegyetlenségét tették szemléletessé, a hasonló tartalmú alkotások, Küssel rézmetszete vagy Westerhout rézkarca a keresztények vitézi bátorságát, hadi dicsőségét, a visszafoglaló háborúk korában katonai fölényét demonstrálta, az volt a céljuk, hogy megerősítsék: a törökök legyőzhetők.²⁵⁶

További kutatást igényel, hogy a vizsgált időszakban az oszmánoknál, illetve az európaiaknál megjelent-e a hivatalos ideológiában a fegyveres ellenséggel, illetve a fegyvertelen lakossággal szembeni viselkedés megkülönböztetésének kérdése. Az bizonyos, hogy az európai képi propaganda a keresztény könyörületesség ideológiai talaján állva elítélte az oszmánoknak a civil lakosság – elsősorban a gyermekek és nők – elleni atrocitását. A törökök ellenben – Kemálpasazáde említett leírása alapján legalábbis –, ha szó szerint nem is az elpusztítandó, de a rabságba kényszerítendő ellenséghez sorolták a csecsemőket, gyermekeket is.

Hangsúlyoznunk kell azt is, hogy azzal a szigorú és hősies elhatárolódással, ami az európai propagandában az iszlám vallású Oszmán Birodalmat az egységes, egyidentitású keresztény Európa antitéziseként, összeegyeztethetetlen ellentétéként, „ösellenségként” akarta láttatni, csak fenntartásokkal számolhatunk. A két kultúra kényszerű együttélése ennél jóval ambivalensebb, árnyaltabb képet mutat. Az Oszmán Birodalom maga is egy soknemzetiségű, soknyelvű konglomerátum volt, amelynek fővárosában, Konstantinápolyban az európai követek, utazók, kereskedők egy színes, multikulturális közeggel, illetve az antikvitásnak az oszmán felszín alatt meghúzódó tárgyi hagyományával találkoztak.²⁵⁷ A II. Mehmed alatt fővárossá vált Konstantinápoly már a 15. század végén soknemzetiségű, vegyes vallású város volt, hiszen lakóinak 60 %-a muszlimokból, 40 %-a keresztényekből és zsidókból állt. Itt volt az Oszmán Birodalom hadászati és logisztikai központja, s az Európából érkező hadmérnökök, ágyúöntők, hajóácsok stb. közreműködése révén „technológiai dialógust” folytathattak a keresztény világgal, lépést tartva az európai haditechnika és hajóépítés fejlődésével.²⁵⁸

A kereskedelmi kapcsolatok mellett²⁵⁹ az európaiak egy része (például a franciák, vagy Szapolyai János és Thököly Imre [1657–1705]) időlegesen katonai szövetségre lépett a törökökkel keresztény vetélytársaik ellen.²⁶⁰ Részben a Valois-Habsburg politikai rivalizálás

²⁵⁴ Karner 2014, 323.

²⁵⁵ B. Nagy 1986, 62.

²⁵⁶ Pühringer 2005, 112, 115. A metszethez vö.: Rózsa 1987, 25, 79, 70. jegyzet; Rózsa 1999, 56. tétel.

²⁵⁷ Ács 2021, 63.

²⁵⁸ Ágoston 2014, 30–31.

²⁵⁹ Renda 2021, 167–168.

²⁶⁰ Malcolm 2019, 104–130 (Alliances with the infidel). A magyar politikai vezetők, a végvári vitézek, illetve az itt élő oszmán-török katonák 16–17. századi, sokszor kényszerű „hollóvá válásáról”, a rövidtávú haszonért a törököket segítőkéről ld.: Fodor 2016; Fodor 2020, 11–12.

akadályozta meg Európa törökök elleni összefogását, hiszen I. Ferenc francia király számára, aki Bécs elfoglalására buzdította Szulejmánt, előnyös volt, hogy a törökök elleni kelet-európai harc lekötötte a Habsburg Birodalom katonai erejének egy részét.²⁶¹ V. Károly törekvése, hogy összeurópai harcot indítson a törökök ellen, nemzetközi szinten elsősorban a Habsburgok és a franciák közötti, birodalmi szinten pedig a centralizáló császári és a föderális rendi elemek közötti érdekellentéteken bukott el. Az Oszmán Birodalom a korabeli Európa számára tehát a 16. századtól alkalmanként potenciális szövetséges is volt, így többé-kevésbé része az európai hatalmi rendszernek.²⁶² Bár nem sok sikerrel, de egyes európai országok – köztük Mátyás király és II. Lajos uralkodása alatt Magyarország is – megpróbálták szövetségre lépni az Oszmán Birodalom ellenségével, a szintén muszlim vallású Perzsiával (Iránnal).²⁶³ Kérdéseket vet fel annak az európaiak által hangoztatott erkölcsi fölénynek a jogosultsága is, mellyel a „rabszolgatartó” törököket ítélték el: a Sacco di Roma idején például egyes beszámolók szerint a zsoldosok úgy adták-vették az apácákat a város terein, mint a keleti rabszolgapiacokon a rabszolgákat.

Nem állja meg a helyét az a korban gyakran hangoztatott nézet sem, amely az Oszmán Birodalmat az európai kultúrától teljesen idegen, azt nem értő, ezért szétrombolni akaró műveletlen, barbár hatalomként határozta meg. Az oszmán uralkodók a 15. század végétől kapcsolatba kerültek az európai kultúrával²⁶⁴ – elég, ha a szultáni udvarban 1479–1481 között portréfestőként tevékenykedő Gentile Bellinire (1429–1507) utalunk,²⁶⁵ vagy arra, „hogy a Konstantinápolyban nem járt Tiziano festette Szulejmán, Hürrem és Szulejmán lányának legszebb portréját”.²⁶⁶ Ismerjük V. Károly hadifestőjének, Jan Cornelisz Vemeyennek Mulay Ahmadról 1536 körül készült rézkarcát, amelyen a turbános berber mellképének háttérében antik romok és közelharc jelenetek tűnnek fel.²⁶⁷

Az Oszmán-dinasztia szultánjai „Konstantinápoly elfoglalása (1453) óta Róma örökösének (a »Harmadik Róma« urainak) tekintették magukat, s már II. (Hódító) Mehmed

Már Mátyás király levelezést folytatott II. Mehmed szultánnal a „közös ellenség”, a Habsburgok elleni esetleges együttműködésről. Vö.: Barbarics-Hermanik 2009, 45.

²⁶¹ 1543-ban például I. Ferenc beengedte a keresztény kikötőbe, Toulonba a török flottát, amely itt telelt ki, 1542–1546 között pedig a törökökkel együtt harcolt V. Károly ellen. A török-francia szövetséghez vö.: Isom-Verhaaren 2011.

²⁶² A kiterjedt irodalomból ld. pl. Szakály 1975, 102–105; Krimm – Zerlin 1992; Lewis 1993; Ágoston 2003; Ágoston 2007; Fodor 2004; Gräf 2005; Kuster 2005; Strohmeyer 2005; Angenendt 2007; Kramer – Reinkowski 2008, 50–67; Kaufmann 2008, 56, 67–69; Barbarics-Hermanik 2009, 45–47; Haug-Moritz – Pelizaeus 2010; Ács – Székely 2012; Györkös 2013; Leuschner – Wunsch 2013; Barbarics-Hermanik 2013, 253–266; Štefanec 2014; Fodor – Ács 2017; Malcolm 2019, 57–75; Holm – Rasmussen 2021; Çirakman 2021, 150; Bremm 2021; Ágoston 2022.

²⁶³ Vö. pl.: Fodor 2014; Ács 2019, 201–217.

²⁶⁴ Necipoğlu 2012.

²⁶⁵ Fehér 1971, 6; Born – Dziewulski – Messling 2015, 65. tétel, 158–159; Rasmussen 2015, 57–58; Born – Dziewulski 2015; Fülemile 2016–2017, 53, 56; Renda 2021, 153–159 (European artists at the Ottoman Court).

²⁶⁶ Fülemile 2015, 80. Szulejmán Tiziano által festett portréjának a 16. században számos másolata készült, közéjük tartozik pl. a Magyar Nemzeti Múzeumban (ltsz.: 438. Vö.: Dürriegl 1979a, 91. tétel, 38) és a bécsi Kunsthistorisches Museumban (ltsz.: KHM GG, 2429, 1530-as évek, velencei mester műve. Vö.: Seipel 2003, V. 22. tétel, 414; Born – Dziewulski – Messling 2015, 182–183) őrzött festmény.

²⁶⁷ Bécs, Albertina, ltsz.: DG 1949/467. Vö.: Jenkins 2019, 36. tétel 86–88.

(1432–1481) a római egyetemes világbirodalom feltámasztását tűzte maga elé célul.”²⁶⁸ Az oszmánok legitimációs törekvéseinek része volt, hogy „úgy helyezték el magukat – az antikvitástól örökölt Nyugat-Kelet bináris oppozíciót kifejező görög-trójai mondanévi metaforájában –, hogy adaptálták Rómának és Bizáncnak azt az ideológiáját, amely szerint Bizánc, mint Róma örököse, a trójaiakra mint Róma előzményére, »anyavárosára« tekintett. Ebben a Trójától (Aeneas) Rómán át Bizáncig logikusan meghúzható »mitologikus« genealógiában a törökök anakronisztikus módon önmagukat a kisázsiai trójaiak leszármazottjaiként kezdték látni, s ezt az önpozicionálást görögellenességük is erősítette. Mehmed tíz évvel Konstantinápoly ostroma után egy hadjárat során letért az útvonaláról, hogy Trója romjaihoz, Achilleus és Ajax nyugvóhelyéhez zárándokoljon, csakúgy, mint egykor a római császárok tették.”²⁶⁹ „A magát Constantinus és Justinianus örökében látó, az uralkodásra gondos tanulmányokkal készülő, több nyelven beszélő és író/olvasó császárok (mint például II. Mehmed és I. Szulejmán) az antik irodalmi örökséget tisztelték és tanulmányozták.”²⁷⁰ Szulejmán európai hadjáratainak az ideológiai háttere is az volt, hogy Konstantinápoly és Róma egyesítésével feltámassza az ókori Római Birodalmat, s „második Nagy Sándorként egyetlen birodalomban fogja össze a világot.”²⁷¹

Azt, hogy Szulejmán és környezete tisztában volt az európai kulturális hagyományokkal, jól szemlélteti, hogy világhatalmi terveit is az európai politikai reprezentáció szimbolikus eszközeinek adaptálásával kívánta a világ tudomására hozni. Miután V. Károly 1530-ban – szintén világhatalmi tervei (*monarchia universalis*) manifesztációjaként – Bolognában császárrá koronáztatta magát a pápával, Szulejmán 1532-ben velencei ötvösökkel olyan pompás aranysisakot készíttetett, amelyre az V. Károly által Bolognában viselt koronára, illetve a pápai tiarára egyszerre emlékeztető, tehát szimbolikusan mindkettőt magában foglaló, a már megszerzett Bizánci Birodalmat a Római Birodalommal egyesítő uralmi igényét szimbolizáló négyes koronát helyeztetett,²⁷² ahogy azt Agostino Veneziano (Agostino di Musi) (1490 k.–1540 k.) rézmetszetén láthatjuk.²⁷³ Európai reprezentációs eszközöket használt a Bécs elleni 1532-es tervezett ostromhoz kapcsolódó pompás felvonulásokon is, amelyek híre „a nyomtatványok és metszetek révén gyorsan terjedt. Így lényegében Szulejmán a török birodalmi propaganda szolgálatába állította az imázsgyártás és hírterjesztés hatékony nyugat-európai eszköztárát, a grafikát és a nyomtatást.”²⁷⁴ A Habsburg Birodalom és az Oszmán

²⁶⁸ Fodor 2014, 13–14. Vö.: Fodor 2017, 34–41. Ágoston Gábor hangsúlyozza, hogy bár a mai szociológusok szerint az Oszmán Birodalom valójában nem volt világbirodalom, korabeli ellenfelei annak tartották. Ágoston 2014, 30. Klaus-Jürgen Bremm 2021-ben megjelent könyvének címében (*Die Türken vor Wien. Zwei Weltmächte im Ringen um Europa*) ezzel szemben a két birodalom világhatalomként szerepel. Bremm 2021.

²⁶⁹ Fülemile 2015, 82. Vö.: Faroqhi 2015.

²⁷⁰ Fülemile 2015, 80.

²⁷¹ Fodor 2014, 15. Nagy Sándort és Julius Caesart tekintette példaképének egy korábbi szultán, a Konstantinápolyt elfoglaló (1453) II. Mehmed is. Ld. még pl. Fodor 2004; Necipoğlu 2012, 6–22 (Cosmopolitan cultural orientations and the sultan’s image as the new Alexander); Sudár 2017, 62–65. Az Oszmán Birodalom alapításának folyamatában a legfontosabb esemény Konstantinápoly elfoglalása volt. Ágoston 2014, 30.

²⁷² Ld. pl. Ágoston 2003, 21–22.

²⁷³ Schallaburg 1982, 857. tétel, 703–704 (György Rózsa); Réthelyi 2005, VI-7. tétel, 228 (Basics Beatrix); Kaufmann 2008, Abb. 9, 90; Kramer – Reinkowski 2008, 40; Ágoston 2014, 431; Fodor 2014, 15; Fülemile 2015, 80; Ács 2021, 86.

²⁷⁴ Fülemile 2015, 80. 1533-ban a békekötéssel foglalkozó levelében I. Szulejmán fiának szólította I. Ferdinándot, Ibrahim pasa a testvérének (Bruder), I. Ferdinánd pedig ennek megfelelően atyjának és testvérének nevezte őket. Petritsch 1989, 91.

Birodalom, éppúgy, mint világhuralmi törekvésüket hangoztató imperátorai, V. Károly és I. Szulejmán, valójában nemcsak egymás ellentétei, hanem egymás tükörképei is voltak.²⁷⁵ Törekvéseik megalapozására mindketten használtak legitimációs technikákat és kulturális arculatformálást, a propaganda azonban legerőteljesebben arra irányult, hogy vallási-ideológiai vezetőként határozzák meg magukat: V. Károly a kereszténység, I. Szulejmán pedig az iszlám védelmezőjeként és vezetőjeként.²⁷⁶

A közvetlen európai hatás – mint a mohácsi csatát ábrázoló török miniatúrákat tárgyaló fejezetben látni fogjuk – az oszmán művészet egyes területein is megfigyelhető. Oszmán művészek európai befolyást mutató szultánportrék²⁷⁷ és történeti jelenetek²⁷⁸ mellett európai uralkodókról is festettek arcképeket, illetve európai városokról is készítettek látképeket.²⁷⁹ A Boszniából származó Matrakcsi Nászuh²⁸⁰ (Matrakçı Nasuh) krónikáiról és illusztrátor, I. Szulejmán fegyverhordozója az 1530–1540-es években egy új, valóságghú, topografikus jellegű, kartografikus stílust honosított meg, amelyen az ábrázolt városokat – a nyugat-európai metszetekhez hasonlóan – felülnézetből, szinte térképszerűen mutatta be. Konstantinápolyról készült nagy méretű miniatúráján például térképszerű alaprajzot és madártávlatból ábrázolt épületeket látunk,²⁸¹ de topografikus jellegű látképeken örökítette meg a *Szülejmánnáme* című krónikának Hajreddin [Kheir-ed-Din] Barbarossa (1478 k.–1546) kalózvezér 1543. évi földközi-tengeri hadjárataról szóló részében Toulon, Marseille, Genova városát is.²⁸²

*

A 17. század végén sajátos szemléletváltozás következett be az Oszmán Birodalom európai megítélésében. „Már 1683 őszén, Bécs sikertelen ostroma után komoly politikai tétje volt, hogy sikerül-e a Bécs környékét felégető „ösellenség” kép helyett a kinevethető és legyőzhető török képét megalkotni és elfogadtatni, s a védekezéssel és békekötéssel szemben a támadó háború alternatívájával érvelni a politikai nyilvánosság előtt.”²⁸³ A törekvés egyik legerőteljesebb vizuális megfogalmazását jelentette a flamand Philibert Bouttats (1650–1722) *Consult van de medicijnen inde swaere siekte van den grooten Sultaen ende remedie van hem haest te genesen* című, 1683 körül Antwerpenben készített rézmetszete, Bécs 1683. évi második, szintén sikertelen török ostromának szatirikus allegóriája. A karikatúrán az ágyban fekvő, az Oszmán Birodalmat jelképező szultánhoz érkezett európai orvosok – nemzetiségüket a kép alsó részének felirataiból ismerjük meg – konzultációt tartanak, ám nem találnak megfelelő gyógymódot: úgy tűnik, a beteg menthetetlen. Az illusztráció jobb oldalán a kezében guzsajt tartó Thököly Imrét (Teckli) látjuk (a jelenetet kétsoros vers értelmezi), aki 4000 katonájával IV. Mehmet szultán hadvezére, Kara Musztafa oldalán vett részt Bécs

²⁷⁵ Rasmussen 2021, 307.

²⁷⁶ Ágoston 2014, 47. Az Oszmánok és a Habsburgok párhuzamos világhuralmi propagandájának összehasonlítását ld.: Ágoston 2014, 35–36, 43–62.

²⁷⁷ Renda 2015. A Kelet és Nyugat közötti művészeti hatásokról ld.: Fülemile 2016–2017, 61–62.

²⁷⁸ Necipoğlu 2012, 45–47.

²⁷⁹ Renda 2021, 168–173 (Ottoman Images of Europe).

²⁸⁰ Fehér 1971, 6; Fehér 1973; Fehér 1978, 15; Fehér 1982, 28; Garam 1994, 21, 27; Végh 2004; Matrakçı 2017; Renda 2021, 168–169.

²⁸¹ Fehér 1978, XX. tábla; Fehér 1982, 28, 30. kép; Végh 2004, 208; Hasonló, térképszerű Konstantinápoly-látképet találunk Szejjid Lokman *Hünernáme* című krónikája első kötetében. Vö.: Fehér 1978, 21, III. tábla; Fehér 1982, 30, 41, 3. kép.

²⁸² Garam 1994, 27. Vö.: Fehér 1973.

²⁸³ G. Etényi 2015, 370. Vö.: B. Nagy 1986, 62.

ostromában. A lap alján egy hordozható illemhelyet, mellette a toalettpapírként használt Koránt láthatjuk. A jelenettel találkozunk egy 1688. évre készített népszerű falinaptáron („*Le Grand Turc / Desesperé des medecins.*”) is.²⁸⁴ A satirikus motívum erejét jelzi, hogy kisebb botrányt okozott, amikor a rézmetszet szerepelt a Törökország és Hollandia közötti diplomáciai kapcsolatok felvételének 400 évfordulója alkalmából a Rijksmuseumban rendezett kiállításon. A valóban blaszfémikus motívum magyarázatául szolgálhat a korábban említett törekvés: az addig legyőzhetetlennek hitt, kegyetlen ellenség képe helyett a gyenge, nevetséges, tehát legyőzhető Török Birodalom imázsának kialakítása és elterjesztése. A 17. század végén a karikatúrák mellett elterjedtek a gúnydalok is, majd a 18. században – a valós veszély elmúltával – a „Türkenfurcht”-ot felváltotta a „Türkenmode”.²⁸⁵

1.1.2.2. Az Oszmán Birodalom iránti „proto-etnográfiai” érdeklődés megjelenése a könyvillusztrációkon

A korabeli törökkép fontos összetevőjét jelentették azok a gyakran zsánerelemeket is tartalmazó, a korszak európai törökképének többrétegűségét²⁸⁶ szemléltető ábrázolások, amelyekben az európaiak számára idegen nép egzotikus szokásaival, öltözködésével, vallásával, természeti és épített környezetével találkozunk. A mohácsi csatához, illetve az azt megelőző és követő időszak hazai eseményeihez kapcsolódó nyomtatványokon is feltűnnek olyan ábrázolások, „amelyekben keveredtek a valós hírek az orientalizáló egzotikum zsánereivel.”²⁸⁷ Előkelő turbános török (szultán?) medaillonos profilportréja látható egy 1526-ban Nürnbergben Jobst Gutknecht által megjelentetett, több kiadást megért nyomtatványban, amely I. Szulejmán görögből németre fordított levelét, illetve II. Lajos II. Frigyes (1482–1556) plafzi választófejedelemhez, rajnai palotagrófhoz küldött segélykérő levelének szövegét tartalmazta.²⁸⁸ A „*Die sterck Gottes Ist aller menschen Sigill*” köriratú törökportré nemcsak ebben a kiadványban szerepel újra néhány oldallal később, hanem találkozunk vele Hans Sachs *Conterfaction Theseus der itz Turckischen Keyssers Im M.D.xxvi. Jare.* című, 1526-ban

²⁸⁴ Vö.: Rózsa 1976, 57–58. A naptár alsó képének jelenete: „LA DEFFAITE DES TVRCS / en Hongrie pres DARDA par les Imperiaux le 12 Aoust 1687.” Rózsa 1976, 58.

²⁸⁵ Barbarics 2000, 363–365.

²⁸⁶ A törökök 15–16. századi európai ábrázolásának típusairól, a törökkép változásáról a legrészletesebben ld.: Smith 2014. Vö. még pl: Ingrid Weber 1988; Barbarics 2000; Barbarics 2001; Kurz – Scheutz – Vocolka – Winkelbauer 2005; Rumpf-Dorner 2019; Türkengedächtnis. Az Österreichische Akademie der Wissenschaften tudományos projektje. <https://www.tuerkengedaechtnis.oeaw.ac.at/stb>.

²⁸⁷ Gödölle 2017, 172.

²⁸⁸ Die Abschriefft auß dem Original so der Turck sampt dem könig von Cathey vnd Persien allen Christlichen stenden des Römischen Reichs geschriben haben. Des Königes von Hungern sendtbriefff an Keyserlich Stathalter vnd Regiment / Zugesagter hülf gegen Türckischer Tyranny merunge etc. betreffendt. Nürnberg, 1526. (VD16, T 2196, VD16, U 156). OSZK RNYT, Röpl. 63. Vö.: Kertbeny 1880, 249–253. tétel, 53–54; Hubay 1848, 63. tétel, 20; Göllner 1961, 243. tétel, 135; Catalogus librorum 1990, I. kötet, A–E. A 9 tétel, 3; Die abscrifft ausz dem Original so der Turck sampt dem koenig von Cathey vnd Persien ... Nürnberg, 1526. (VD16, T 2199). Vö.: Apponyi H 177; Hubay 1948, 62. tétel, 20; Catalogus librorum 1990, I. kötet, A–E. A 10. tétel, 4 (RMK III. 266/1–2. példány) (1523-as kiadását ld.: Göllner 1961, 189. tétel, 112).

Nürnbergben megjelent költeményében,²⁸⁹ egy 1526-ban²⁹⁰ és egy 1542-ben²⁹¹ Augsburgban, Heinrich Steiner nyomdájában kiadott röpirat címlapján, illetve Paolo Giovio (Paulus Iovius) (1483–1552) nocerai püspöknek²⁹² az Oszmán Birodalom eredetéről írt munkája 1538-ban szintén Steinernél megjelent német fordításában²⁹³ is. Török lovaskatona látható a mohácsi csatáról szóló egyik hírlevél címlapján,²⁹⁴ (12. kép) egy Kőszeg 1532-es ostromáról tudósító hírlevélen pedig díszes sátrában ülő, előkelő turbános méltóság előtt térdelő törököt látunk, aki baljában a tegezéből kivett nyílvevesszőket, míg jobbában a turbánját tartja. Az életképi jelenet a korabeli szemlélővel különböző rangú törökök ruházatát, viselkedési szokásait ismertette meg.²⁹⁵

12. kép: *Neue Zeittung Wie die Schlacht zu Ungern mit dem Türckischen Keyser ergangen...* 1526. [Wien], 1526.

A hadászati és a „proto-etnográfiai” megközelítés közötti átmenetet jelentették a félelmetes ellenfél katonai mivoltát hangsúlyozó ábrázolások, amelyek a törökök hadiöltözetét, fegyvereit, díszmeneteit örökítették meg.²⁹⁶ Erhard Schön az ellenség kegyetlenkedéseit, illetve a törökök pompás, rendkívül egzotikus díszmenetét egyaránt bemutatta 1532-ben készült, magyar vonatkozású fametszetén. A röplap, amelyet a fametszet illusztrált, címében is viseli a

²⁸⁹ Geisberg 1974, IV. kötet, G.1381 (Niklas Stoer: Theseus szultán). Vö.: Oelke 1992, B/Nr. 2, 466. Holzberg – Brunner 2020, 132.a. tétel, 28.

²⁹⁰ Das ist ein Anschlag eyns zugs wider die Türckenn unnd alle die wyder den Christenlichen Glawbenn seyndt. Augsburg, 1526. (VD16, D 167).

²⁹¹ Türck 1542.

²⁹² Zimmerman 1995.

²⁹³ Giovio 1538, o. n. [76].

²⁹⁴ Neue zeitung Wie die Schlacht zu Ungern mit dem Türckischen Keyser ergangen: Hatt einer vonn Wien so dabey gewest: herauff jen Oringen Geschriben. [Würzburg], 1526. OSZK RNYT, Röpl. 68. (VD16, N 1045). Vö.: Fraknoi 1876, 10; Kertbeny 1880, 255–256. tétel, 55; Katona 1976, 28–29. oldal között; Dürriegl 1979a, 154. tétel, 70; Katona 1987, 28–29. oldal között; Farkas – Szebelédi – Varga 2016, 269.

²⁹⁵ Des Türcken erschreckenliche Belegerung der Stat vnd Schloß Günß [...] Ritter Niclaus Jurischitz Hauptman daselbs/ Römischer König. Mayestat auß Günß/ warhafftiglich zugeschrieben. [S.l.], 1532. (VD16, ZV 29162). Vö.: Szalai 2021, 27, 86, 106, 41. kép, 136.

²⁹⁶ A törökök 16. századi katonai érdekű ábrázolásaihoz vö.: Smith 2014, 41–68.

korszak ellenségképeként gyakran használt toposzait: *Ein Klag zu Gott, uber die grausamliche manigfaltigen wütere, daß Blutdirstigen Türcken umb gnedige hilff ...* A szultáni díszmenet a kép középső részét foglalja el, míg bal oldalon rabláncra fűzött keresztényeket, jobb oldalon pedig lándzsára tűzött fejeket hordozó törököket látunk. „Szulejmán 1532-es Bécs elleni hadjárata Kőszeg váránál megakadt, s ezzel elmúlt a veszély az osztrák főváros fölül. Hans Sachs elbeszélő költeménye megkönnyebbülve mutatta be a Kőszeg alól elvonuló szultáni sereget. A vers illusztrálására készült Schön metszete, amelynek egyetlen egykorú, a verset nem tartalmazó levonatát ismerjük [...] Szerencsés módon fennmaradt Schön barna tinta rajza a szultáni kocsi részletéről, amely az egyetlen ismert előrajz a művész fametszetes oeuvrejéhez ...”²⁹⁷

Albrecht Dürer egy török családot ábrázoló rézmetszetén egy íjászt látunk.²⁹⁸ Az ábrázolási típus egyik legfontosabb, a későbbi európai török viseletképeket alapvetően befolyásoló, számos művész által felhasznált darabja Jan Swart van Groningen (1495 k.–1563 k.) németalföldi festő, üveglak-tervező, fametsző és rézkarcoló 1526-ban Antwerpenben kiadott, Szulejmánt és díszkíséretét ábrázoló, öt darabból álló fametszetsorozata. Az 1530-as években feltehetően Konstantinápolyban is járt Swart van Groningen korábbi munkáin is találkozunk már keleties motívumokkal: az 1520-as évek elejéről származó, *Jézus egy hajóról prédikál* című fametszetén az előtér négy központi alakjából három turbánt visel.²⁹⁹ A 13 lovaskatonát ábrázoló, egzotikus ruhákat, fegyvereket és zeneszerszámokat bemutató sorozaton a feliratok szerint Szulejmán szultán (Solimanvs Imperator Tvrrcharvm) mellett arabokat, mamelukokat, pogányokat (azaz oszmán törököket) és trombitásokat látunk. A török európai terjeszkedéséről biztos távolságban élő Swart van Groningen a félelmetes ellenség diadalmenetét lenyűgöző pompájában ábrázolta. Mivel a sorozat feltételezhető konstantinápolyi útja előtt készült, valószínűleg Európában látott török viseletek, fegyverek, zeneszerszámok alapján készítette azt.³⁰⁰ Fametszeteiről Erhard Schön és Daniel Hopfer (1470–1536) is készített másolatokat.³⁰¹

A nürnbergi Hans Guldenmund 1529-ben egy Hans Sebald Beham, Erhard Schön és Niklas Stoer által készített röplapokat tartalmazó fametszetsorozatot adott ki, amely a török hadsereg vezetőit, fegyverzetét, hadi viseletét mutatta be.³⁰² A sorozatot Guldenmund feltehetően egy 1529-ben megjelent, a törökök európai háborúját ismertető, illusztrációként csupán egy csatajelenetes címlapképet tartalmazó kiadványához állította össze.³⁰³ Bár szerepel

²⁹⁷ Gödölle 2017, 174. Vö.: Geisberg 1974, IV. kötet, G.1251–1253; James G. Harper: Introduction. In: Harper 2011, 1–2 (a lapot tévesen 1523-ra datálva); Born – Dziewulski – Messling 2015, 13. tétel, 97; Szalai 2021, 28, 85, 42. kép, 136.

²⁹⁸ Silver 2014, 244–245.

²⁹⁹ Boorsch – Marciari 2006, 50.

³⁰⁰ Seipel 2003, V.23–26. tétel, 414–416; Boorsch – Marciari 2006, 50; Silver 2011, 198; Silver 2014, 248; Smith 2014, 49; Servantie 2014, 1; Cleland 2014, 182; Born – Dziewulski – Messling 2015, 118. tétel, 220–221; Fülemile 2015, 83; Fülemile 2016–2017, 66–67; Szuromi 2017, 97.

³⁰¹ Schallaburg 1982, 859. tétel, 704 (György Rózsa); Symphonia Hungarorum 2001, 4.3. tétel, 49; Réthelyi 2005, VI-5. tétel, 227–228 (Basics Beatrix); Ludiková 2006, 58–63; Smith 2014, 49–50.

³⁰² Dürriegl 1979a, 151/1–14. tétel, 63–69. Ez a katalógus 14 lapot, egy újabb kiadvány 15 lapot említ: Unverferth 2001, 130. A sorozatot Jan Swart von Groningen Türkenserie-jéhez hasonlóan Daniel Hopfer lemásolta. Unverferth 2001, 130; Kaufmann 2008, Abb. 12, 93.

³⁰³ Warhafftiger grundt vnnd bericht| von dem Thürkischen krieg wie es ergangen vnd gehandelt worden in Vngern Osterreych vnd vil andern vmbliegenden Gegenden vnnd Flecken ... Mit sampt dem absagbrieff So der Thürkisch Keyser König Ferdinando... vberschickt des

benne Erhard Schön említett, a gyermekeket legyilkoló, illetve a keresztény rabokat kötőféken vezető törököket ábrázoló két lapja is, a többi fametszet az oszmán hadsereget veszélyes, de méltó ellenfélként jelenítette meg. Schön egyik 1530 körül készült lapján három lóháton ülő török katonazenészt és egy félholddal díszített zászlót látunk.³⁰⁴ Hans Sebald Beham Jan Swart van Groningen sokszorosított grafikáinak hatását mutató fametszetein a Bécset 1529-ben ostromló oszmán hadsereg három vezetőjét, Szulejmán szultánt, Ibrahim pasát (1493–1536) és Sansaco kapitányt pompás, egzotikus ruhában és fegyverzettel, díszesen felszerszámozott lovakon ülve mutatta be.³⁰⁵ Guldenmund ebben a sorozatban adta ki azokat a Niklas Stoer által készített, Hans Sachs verseivel kiegészített sokszorosított grafikákat is, amelyek a Bécset ostromló lovasokat hiteles öltözetükben ábrázolták, pontosan meghatározva a hadseregben elfoglalt helyüket (pl. török lovas, török nemesember, balkáni íjász stb.)³⁰⁶ A sorozat tartalmazta Erhard Schön íjászt, szpáhikát és tevehajcsárt ábrázoló lapjait is.³⁰⁷ Ebben az időszakban tehát a legtöbb ábrázoláson „a militáns török birodalom férfítársadalmának (szultánok, katonák, lovas szpáhik, janicsárok, talpasok, puskások, tisztek, hadi zenészek) bemutatása dominált”,³⁰⁸ míg a későbbi, az Oszmán Birodalomban tett látogatások élményeit feldolgozó képeken gyakran látunk asszonyokat, gyerekeket és családokat is.

Az Oszmán Birodalom társadalmi berendezkedésének, szokásainak, viseleteinek ábrázolása

A 16. században a vérszomjas, kegyetlen ellenség toposzánál differenciáltabb, árnyaltabb európai törökkép kialakításában fontos szerepet játszottak azok a gyakran az eredeti, keleti helyszíneken készített leírások és ábrázolások, amelyek a törökök szokásait, viseletét, vallási életét, társadalmi berendezkedését,³⁰⁹ a szultáni udvar kifinomult pompáját, az oszmán építészetet az európai külső szemlélők szemszögéből, de a helyi sajátosságok iránt érdeklődve,

jars tausentfunffhundert vnnd im neunund zweyntzigsten auff das kürtzigst angezeygt. Auch von etlichen wunderzeychen ... Nürnberg : Hans Guldenmund, 1529. (VD16, W 713). Vö.: Smith 2014, 55.

³⁰⁴ Geisberg 1974, IV. kötet: G.1245.

³⁰⁵ Dürriegl 1979a, 151/1–3. tétel, 63–65; Silver 2011, 198; Silver 2014, 248; Smith 2014, 51. A 17. században is számos sokszorosított grafikai lap – köztük sok lovasportré – készült Európában török vezérekről, szultánokról és szultánokról, amelyeken az európai uralkodókhoz hasonló reprezentációs eszközökkel ábrázolták őket. Paas 1985–2014, Volume 9 (2007), P2760-2761, P 2927, P2763-2766 stb.

³⁰⁶ Dürriegl 1979a, 151/9–14. tétel, 67–69; Smith 2014, 51.

³⁰⁷ Dürriegl 1979a, 151/4, 5, 8. tétel, 65–67.

³⁰⁸ Fülemlé 2015, 85.

³⁰⁹ Az Oszmán Birodalom politikai rendszerének sajátos aspektusát jelenítette meg az az 1579-es két nürnbergi hírlevélcímlapkép, amely az európai szemlélő számára bizonyára hátborzongatóan Szokoli Musztafa pasa selyemzsinórral történt megfojtását (1578) ábrázolta. Deß Türckischen Keyseris ernstliche Straff: Warhaffte Beschreibung deß grossen ernstlichen Zorns vnd Execution so Amurathes der Türckische Keyser newlicher zeyt an dem Mustapha Bassa zu Ofen vnd noch an andern dreyen Beegen ergehen lassen ... Nürnberg : Heußler, 1579. Az egyik kiadvány kiváló minőségű címlapképe Jost Amman fametszeteire emlékeztet. A hírlevél második oldalán szerepel a másik címlap illusztrációja. Vö.: Szalai 2021, 66, 157–158. kép, 227. „Ezek a »selyemzsinóros« kivégzési képek a korban igazi vándorképek voltak. A 16. században alig jelent meg az Oszmán Birodalommal vagy a törökökkel és szultánjaikkal általánosságban foglalkozó olyan mű, amelyben ennek a sajátosan török, selyemzsinórral való kivégzésnek a képe ne jelent volna meg.” Szalai 2021, 66.

az ott lakó emberek sokféleségét felismerve, hangsúlyozva, egyfajta ismeretterjesztő szándékkal mutatták be. A vallási szokásokkal, a hitelvekkel, az oktatással kapcsolatos empirikus tapasztalatok összegyűjtése és tudományos kategóriákkal történő leírása megteremtette az alapját egy új vallásértelmezésnek is, amely az iszlámot nem az üdvtörténeti ősellenségként, hanem a kereszténységgel egyenrangú vallásként határozta meg. A 16. századi útibeszámolók alkalmanként már az Oszmán Birodalomban megfigyelhető pozitív dolgokról is tudósítottak. Az 1554 és 1562 között követként Konstantinápolyban tartózkodó Ogier Ghiselin de Busbecq (1522–1592) az Oszmán Birodalmat az európai nemesség örökölt privilégiumainál hatékonyabb meritokráciaként írja le, s követendő példaként említette a birodalom politikai és társadalmi berendezkedésében megfigyelhető rendet és rendszerességet is. A sztereotípiákkal ugyanakkor, amelyek a szultán uralkodását zsarnokiként (tirannosziként) írták le, természetesen sok útibeszámolóban találkozunk,³¹⁰ s a Konstantinápolyba kétszer is követként utazó (1553–1557, 1567–1568) Verancsics Antal (1504–1573) véleménye sem lett árnyaltabb, jobb a törökökről a személyes tapasztalatok után.³¹¹

Európai foglyok, utazók, követek, képzőművészek kiadványainak a képei

A Kelet iránti európai érdeklődés hagyománya korai időkre nyúlik vissza: a Szentföldön tett zarándoklatok, utazások beszámolói alkalmanként figyelmet szenteltek az ott élő népeknek is. Bernhard von Breydenbach (1440 k.–1497), a mainzi érsekség hivatalnok *Peregrinatio in terram sanctam (Sanctae Peregrinationes)* című, először 1486-ban Mainzban megjelent, később számos újabb kiadást megért, több nyelvre lefordított útleírása a városlátképek mellett olyan viseletkép jellegű fametszeteket is tartalmazott, amelyek az arabok, szíriaiak, törökök – köztük több nő – öltözékét, a férfiak fegyvereit mutatták be. Egyik képen békésen üdögélő, vacsorázó törököket látunk, a Konstantinápoly elfoglalásáról szóló fejezetben azonban már vonuló török lovaskatonákat, köztük zenészeket ábrázoló fametszettel találkozunk. A könyvet a Szentföldön honos állatokat, illetve a jeruzsálemi Szent Sír templomot bemutató képek zárják. Az illusztrációkat készítő Erhard Reuwich (1445–1505) utrechti művészt Breydenbach azért vitte magával a jeruzsálemi zarándoklatra, hogy helyszíni képekkel egészíthesse ki útibeszámolóját.³¹²

A Kelettel kapcsolatos ismereteket gyarapították a török fogságba esett európai „utazók” beszámolói is.³¹³ Johannes Schiltberger (1380–1427 után) 1478 körül Augsburgban cím nélkül megjelent, fogságáról, illetve későbbi keleti utazásáról beszámoló, a 16. században hat kiadást megért³¹⁴ útikönyve illusztrációinak többségén európai ruhás embereket látunk, s az európai hadifoglyokat fogadó szultán is trónon ülő, koronás királyként jelenik meg, az egyik képen azonban már egy tevén lovagoló férfi is feltűnik.³¹⁵

³¹⁰ Konrad 2010, 14. bekezdés, 15. bekezdés.

³¹¹ Gyulai 2015, 94–95, 103–104.

³¹² Schramm 1932, 1–25. kép; Kunze 1975, 334–343, Bildband, 272–274. kép; Herkenhoff 1996, 180–204; Wunder 2003, 103; Silver 2011, 186–187; Smith 2014, 33; Born – Dziejewski – Messling 2015, 43. tétel, 134; Fülemile 2015, 71; Fülemile 2016–2017, 47–50; Tafłowski 2015, 267.

³¹³ Miller 2018, 151–157 (Escaped Slaves of the Turks). Az Oszmán Birodalommal foglalkozó 15. századi európai kiadványokról ld.: Döring 2013.

³¹⁴ Pl. Ein wunderbarliche unnd kürtzweylige Histori, wie Schildtberger, einer auß der Stat München in Bayern, von den Türcken gefangen, in die Heydenschafft gefüret unnd wider heymkommen. Nürnberg, 1550 körül.

³¹⁵

<http://daten.digitale-sammlungen.de/0003/bsb00032863/images/index.html?id=00032863&groesser=&fip=sdasfsd>

A törökök viseletét, szokásait ismertető 16. századi német krónikák fontos forrása volt az erdélyi szászsebesi iskolában tanuló, 1438-ban egy török betörés során fiatalon fogságba került, majd Drinápolyban rabszolgának eladott Magyarországi György (Szászsebesi Névtelen, Georgius de Hungaria) (1422 k.–1502) útleírása, amely legkevesebb hét kéziratos másolatban terjedt, s számos nyelvre lefordították. A húsz év fogság után – amely alatt utolsó gazdáját több, az Oszmán Birodalomban tett utazásra is elkíserte – Rómában dominikánus szerzetesként letelepedő tudós útibeszámolója *Tractatus de moribus, conditionibus et nequitia Turcorum* (*Értekezés a törökök szokásairól, viszonyairól és gonoszságáról*) címmel 1481-ben Urachban nyomtatásban is megjelent, s 1550-ig újabb 11 latin és 11 német kiadása látott napvilágot.³¹⁶ Az 1530-ban Nürnbergben Martin Luther előszavával megjelent, német nyelvű kiadás (*Chronica vnnnd beschreibung der Türckey: mit yhrem begriff, ynnhalt, prouincien, völkern ... Mit eyner vorrhed D. Martini Lutheri*) nem tartalmaz képeket, míg egy ugyanez évi, illetve egy 1531-es augsburgi kiadást, Sebastian Franck³¹⁷ Georgius de Hungaria és Lodovico de Varthema³¹⁸ keleti beszámolóit tartalmazó kompilációját (*Cronica, Abconterfayung und entwerffung der Türckey mit irem begriff, Inhalt Prouintien, Völkern ...*) címlapkép és számos illusztráció díszíti.³¹⁹ Az ábrázolások egy részének a forrása Lodovico de Varthema útleírásának 1515-ben Augsburgban megjelent német nyelvű kiadása³²⁰ volt. Több illusztráció mellett – köztük például egy trónon ülő szultánt és főembereit, illetve egy lovasok ütközetét ábrázoló – ebből vette át Franck az 1530-as kiadvány címlapképét is (két turbános férfi találkozása egy tevekaravánnal), amely azonban Varthemaútleírásának német fordításában nem a címlapon, hanem szövegközi képként [6v] szerepelt. Az 1515-ös kiadásban természetesen olyan képek is vannak, amelyek nem kerültek át az 1530-asba, például az indiai Calcutta látképe. Bár a két kiadvány illusztrációin számos keleties, köztük törökös motívumot találunk, az a fajta hitelesség, amely majd a 16. században az Oszmán Birodalomba látogató európai művészek munkáin látható, még nem jellemzi őket.

Jörg von Nürnberg német ágyúöntő 1460-ban Boszniában esett török fogságba, majd II. Mehmed tűzmestere (Büchsenmeister) lett. 1480-ban Alexandriából velencei kereskedőkkel Itáliába utazott, ahol IV. Sixtus (1414–1484) pápa szolgálatába állt. Krónikájában személyes élményei mellett írt a törökök eredetéről, történelmükről, vallásukról, szokásaikról és a rabokkal való bánásmódjukról. A kézirat első nyomtatott kiadása, amelynek címlapelőzékén egy európai ruhás, kezében lilimos jogart tartó, koronás lovast látunk, Albrecht Kunne

[reayaewqyztsxdsydensdasqrs&no=7&seite=5](#) [17r]. Vö.: Kunze 1993, 292, Bildband, 337, 316. kép; Ilg 2013, 56; Smith 2014, 152. Az európai ruhába bújtatott Oszmán Birodalomról ld.: Barbarics 2000, 332.

³¹⁶ Georgius de Hungaria 1977, 49–153; Georgius de Hungaria 1993; Herkenhoff 1996, 214–227; Höfert 1997; Kiss 2007, 207; Kaufmann 2008, Abb. 14, 95; Smith 2014, 158–159; Fodor 2017, 46–47; Miller 2018, 152–153; Böttcher 2019, 31.

³¹⁷ Vö.: Ötvös 2017.

³¹⁸ Ludovico de Varthema (Barthema) (1470 k.–1517) itáliai utazó a Mekkába zarándokló első nem-muszlim európaiak közé tartozott. Útleírása *Itinerario de Ludouico de Varthema Bolognese nello Egitto nella Sorria nella Arabia deserta, & felice, nella Persia, nella India, & nella Ethyopia. La fede el viuere, & costumi delle prefate Prouincie* címmel 1510-ben Rómában jelent meg.

³¹⁹ Vö.: Kaufmann 2008, 84, Abb. 4.

³²⁰ Lodovico de Varthema: *Die Ritterlich und lobwirdig rayß des gestrengen und über all ander weyt erfarnen ritters und Lantfarers herren Ludowico vartomans von Bolonia Sagent von den landen / Egypto / Syria von bayden Arabia Persia India Und Ethiopia von den gestalten syten und dero menschen leben und gelauben ... Augsburg, 1515.* Vö.: Smith 2014, 158–159.

memmingeni nyomdájában 1482–1483 körül jelent meg.³²¹ Egy 1500-as nürnbergi kiadás címlapképén ugyanakkor már egy csúcsos sapkát viselő török lovast látunk.³²²

A 16. században megszorodtak az Oszmán Birodalomba irányuló európai diplomáciai és kereskedelmi utazások. A delegációknak alkalmanként üzletemberek, humanista tudósok, epigráfusok, művészek is tagjai voltak, akik úti levelekben vagy rajzokban, illetve az ezek nyomán készült sokszorosított grafikákon számoltak be a látottakról, növelve az ismereteket a „másik”, az „idegen” világról.³²³ Az információk Európába juttatása valós társadalmi igénytel találkozott, hiszen az itteni lakosságban a törökök terjeszkedésével egyidőben nemcsak a veszélyes ellenségtől való félelem nőtt, hanem a harci eszközeik, társadalmi berendezkedésük, egzotikus szokásaik és öltözetük iránti érdeklődés is.³²⁴ A 16. századi útleírások szövegeinek későbbi újbóli kiadása, illetve a könyvillusztrációk és önálló sokszorosított grafikai lapok másolása és újrafelhasználása miatt ezek a korai leírások és ábrázolások hosszú időre meghatározták a nyugat-európaiak törökképét.³²⁵

Ifjabb Jörg Breu illusztrációi díszítették Benedikt Kuripešić (Kuripečič) (1491–1531) 1530. évi konstantinápolyi útjáról beszámoló kiadványát.³²⁶ A Habsburgok szolgálatában álló diplomata tolmácsként tagja volt annak a konstantinápolyi követségnek, amely Joseph Lamberg (1489–1554),³²⁷ illetve az 1532-ben I. Szulejmán hadai ellen Köszeget védő Jurisics Miklós (Nicola Jurišić) (1490–1544) vezetésével felkereste a szultánt. A kiadvány első képein azokat a dél-kelet-európai városokat látjuk, amelyeken útjuk során keresztülhaladtak. Míg Cruppa (Krupa, Obrovac), Klutsch, Falkenstein (Sokol) stb. látképén nem találunk semmilyen oszmán vonatkozást, Camergrad (Donji Kamengrad) vedutáján egy európai lovason kívül már feltűnik egy turbános, kaftános gyalogos török is, s két, a követekkel találkozó török lovast látunk a Suetzay várat ábrázoló képen³²⁸ is. A kiadvány címlapképén a török szultán, illetve egy pasa által fogadott, térdre ereszkedő két európai követet látunk.³²⁹ **(13. kép)** Érdeemes összevetni a kompozícióval Salomon Schweigger (1551–1622) német evangélikus lelkész 1608-ban megjelent keleti útleírásának még Magyarországon játszódó, a budai beglerbégnél tett audienciát ábrázoló jelenetét, amelyen a pasa és a keresztény követség vezetője egymással

³²¹ Herkenhoff 1996, 228–240; Prinzing 2009; Döring 2011; Döring 2013.

³²² Antzeygung kurtzlichen und volfurung dess Ursprung des Thurkyschen und hundtyschen volks... Nürnberg, 1500.
http://digital.onb.ac.at/RepViewer/viewer.faces?doc=DTL_7561921&order=1&view=SINGL
E. Vö.: Smith 2014, 17; Rumpf-Dorner 2019, 155.

³²³ Smith 2014, 1–2. Vö.: Höfert 2003; Kurz – Scheutz – Vocelka – Winkelbauer 2005, 251–460; Konrad 2010; Barbarics-Hermanik 2013, 257–258; Thomas – Chesworth 2014; Fülemile 2015; Fülemile 2016–2017. Az információk növekedésével párhuzamosan a törökös motívumok megjelentek az európai kultúrában is. Vö.: Mathis 2014. Ehhez az objektív, „dokumentarista” vonulathoz tartoztak már Gentile Bellini és Dürer említett korai törekvései is a török ruhák és szokások pontos ábrázolására. Silver 2011, 206.

³²⁴ Silver 2011, 209; Szuromi 2017, 100.

³²⁵ Fülemile 2015, 81.

³²⁶ Kuripešić 1531. A képeket ismerteti: Apponyi 1900, 174. Vö.: Röttinger 1909, 10–18. tétel, 2; Mikó 2002, 232; Born – Dziewulski – Messling 2015, 42. tétel, 133.

³²⁷ Tersch 1998b.

³²⁸ Apponyi 1900, 174.

³²⁹ Kuripešić 1531. Az illusztráció szerepelt Steiner több későbbi kiadványában is: Barletius 1533, XXIIIv, XXVIv, XLIIIr, LXIIIv; Traut 1543, XIIIr. Vö.: The New Hollstein 2008/2, 50. tétel, 259, 261. A címlapkép Giovio munkájának szintén Steiner által kiadott német fordításában is megjelent. Giovio 1538, o. n. [93]. Vö.: Hollstein 1957/IV, 75. tétel, 201; Voit 2013, 335.

szemben, egyenrangú félként ül egy terem közepén, körülöttük a tolmáccsal és kísérőikkel.³³⁰ Igaz, egy későbbi képen, amely a keresztény követeknek a szultánnál tett audienciáját ábrázolta, az emelvényen ülő uralkodó előtt álló két, kaftánt viselő keresztény legátust, illetve térdelő turbános törököket látunk.³³¹

13. kép. Címlapkép: Benedikt Kuripešić: *Itinerarium Wegrayß Kün. May. potschafft gen Constantinopel zudem Türckischen keiser Soleyman. Anno xxx.* [Augsburg], [Steiner], 1531.

Kuripešić útleírásában egy konstantinápolyi látképet is találunk („*Constantinopel/die sie Curuassaria nennen*”), amelyen a követség szálláshelyéül szolgáló karavánszeráj épülete mellett egy minaret, a tetején imára hívó müezzinek, illetve az előtérben egy török ruhás férfi és egy kislány látható. Bár ez a kép valamennyire betekintést nyújtott az európai olvasók számára az oszmán városépítészetbe és a vallási szokásokba, elmélyült „etnográfiai” érdeklődéssel és pontossággal még itt sem találkozunk. A francia Guillaume Postel (1510–1581) nyelvész, keletkutató, aki Jean de La Forêt (Jean de La Forest) (?–1537), az Oszmán Birodalomba utazó első hivatalos francia követ küldöttségének tagjaként az 1530-as évek közepén járt Konstantinápolyban, 1560-ban megjelentetett háromkötetes munkájához majdnem hatvan rézmetszetes viseletképet mellékelte.³³²

Az Oszmán Birodalomban található régészeti emlékek és a népesség bemutatására egyaránt hangsúlyt fektetett az élményeit írásban és képeken is megörökítő Nicholas de Nicolay³³³ (1517–1583) francia geográfus, aki 1551–1552-ben utazott II. Henrik (1519–1559) nagykövete, Gabriel de Luetz d’Aramont, (?–1553) kísérőjeként Keletre. A követségnek nem csak az volt a feladata, hogy fenntartsák a francia diplomácia jelenlétét a Portánál, hanem az is, hogy petíciót nyújtsanak be Szulejmánhoz egy V. Károly elleni katonai szövetség létrehozására. Nicolay-nak az utazás krónikásként írásban és képeken kellett rögzítenie az oszmán udvarról és a birodalom lakosairól tett megfigyeléseit, hogy bemutassa a potenciális szövetséges

³³⁰ Schweigger 1608, 13, 19.

³³¹ Schweigger 1608, 57.

³³² De la republique des Turcs: & là ou l'occasion s'offrera, des meurs & loy de tous Mohamedistes, par Guillaume Postel cosmopolite. A Poitiers, 1560, I–III. kötet. Vö.: Fülemile 2015, 82; Tafilowski 2015, 265–266. A viseletképek a 16. században már nemcsak útleírások vegyes illusztrációiként jelentek meg, hanem gyakran magyarázó szöveg nélküli önálló albumokban is. Fülemile 2015, 85.

³³³ Ilg 2013, 63; Brafman 2014; Renda 2021, 161–163.

fejedelmi udvarát, a lakosság változatos etnikai csoportjainak szokásait, életmódját, viseletét, az oktatást, az épületeket.³³⁴ Nicolay 1567-ben megjelent, majd 1568-ban újra kiadott útbeszámolóját a helyszíni vázlatai nyomán Louis Danet által készített rézmetszetek illusztrálták.³³⁵ Nicolay az utazók által gyakran megörökített típusok (zsidó lány, fürdőbe sétáló török nők, görög paraszt, zarándokok, zenészek, kereskedők stb.) mellett extrém, az európai szemlélők számára bizonyára sokkoló, de mindenképpen egzotikus jelenségeket (elsősorban a vallási szokások, rituálék példáit) is megörökített, például egy, a szüzessége megvédése érdekében piercinges nemi szervű török férfit, vagy a saját bőrét extázisban késsel vagdosó örvényező dervist.³³⁶ Míg az első két „könyv” illusztrációi csak nőket ábrázolnak – a majdnem meztelen algériai rabszolgától a legelegánsabb ruhába öltözött, előkelő török nőig, a harmadik a különböző rangú katonákat és a mindennapi életet, a negyedik pedig a perzsi életet mutatja be.³³⁷

Figyelemreméltó, hogy Nicolay több képen gyermek- és családszeretőként jeleníti meg a helyi lakosságot. A Mária és a gyermek Jézus ábrázolások ikonográfiai hagyományát követő egyik rajzán a tripoli mór anya gyöngéden néz az ölében tartott csecsemőre, aki jobb kezével megfogja a nő arcát,³³⁸ egy másik illusztráción pedig két gyermekét maga előtt vezető nőt látunk, aki védőn kislánya fejére teszi a kezét. A gyermekek egy szalag két végét fogják, hogy ne veszítsék el egymást.³³⁹ Azok a rajzai, amelyek a szerájt vagy a törökfürdőt mutatták be, illetve leszbikus nőkről szóló leírása a keleti nők későbbi ábrázolásainak az előképe lehetett, elég, ha a 19. századi orientalizmusra, például Jean Auguste Dominique Ingres (1780–1867) keleti témájú, erotikus festményére, a *Törökfürdőre* gondolunk.³⁴⁰

Számos illusztrációt találunk Salomon Schweigger konstantinápolyi és jeruzsálemi útjának 1608-ban megjelent, a vallási szokásokat, az oktatást, a mindennapi életet is ismertető, említett leírásában.³⁴¹ Látunk török zenekart (39), karavánszerájt (40), a bolgárok viseletét (42, 43), török várost (48), a követség bevonulását Konstantinápolyba (50), a török szultán várát (63), a perzsa követ portréját (76), Konstantinápoly madártávlati képét (102), török temetőt díszes síremléssel (108), fürdőket (113, 114), a görög patriárcha konstantinápolyi kolostorát (118), Alexius Comnenus római császár sírját (120), az örmény patriárcha konstantinápolyi házáat (122), a török szultán díszkertjét (127), egy vízművet (Wassergebew) (128), a Héttornyot (131), Murat szultánt (143), a szultán étkezését (148) és istállóját (151). Schweigger ismerteti az Oszmán Birodalom hivatali rendszerét, közigazgatását is, hadibírók (167), hivatalnokok (168, 169), egy brutális kivégzés (173) képét mellékelve hozzá. Az istenhitükről, istentiszteleteikről, templomaik díszítéséről szóló fejezetben mecsetben imádkozó (187), illetve körülméletlési szertartásra lovagló törököket (191), szerzeteseket (196), temetési menetet (200), míg az ünnepeikről, szórakozásaikról, ruházatokról tudósító részben lámpásokkal

³³⁴ Ilg 2013, 65–66; Brafman 2014, 754.

³³⁵ Nicolay 1567. A képeket az 1577-ben, illetve 1580-ban kiadott olasz nyelvű kötetben is megtaláljuk: *Le navigationi et viaggi nella Tvrchia, di Nicolo de Nicolai ... In Anversa, 1577; Le Navigationi et viaggi, fatti nella Turchia ... di Nicolo di Nicolai. Novamente tradotto di Francese in Italiano da Francesco Flori da Lilla, Aritmetico ... In Venetia : Francesco Ziletti, 1580.*

³³⁶ Nicolay 1567, 114, 116.

³³⁷ Wunder 2003, 115–119; Brafman 2014, 754 – 756; Fülemile 2015, 86; Fülemile 2016–2017, 70–72.

³³⁸ Nicolay 1567, 43.

³³⁹ Nicolay 1567, 76b. Vö.: Wunder 2003, 117; Brafman 2014, 757; Born – Dziewulski – Messling 2015, 59. tétel, 151.

³⁴⁰ Wunder 2003, 118–119; Brafman 2014, 757.

³⁴¹ Schweigger 1608.

feldíszített várost (193), hintázó, játszó, zenélő embereket (194), férfi és női török (202–205), illetve görög (214, 215, 223, 224) viseletképeket, esküvői menetet (207. oldal előtt), étkezőket (207), görög férfiak körtáncát (Tripudia Graecorum) (227) látunk. Az antikvitás iránti érdeklődést jelzik az útleírásban külön ismertetett ókori oszlopokat és egyiptomi obeliszket (123), illetve egy tengerben lévő pompeji oszlopot („Die Seul des Pompeij im Meer”) (135) ábrázoló képek. Nem maradhatnak el ugyanakkor a törökök kegyetlenségét bemutató illusztrációk sem: rabláncra fűzött keresztények menetét és karóra tűzött fejeket (94), a rabok viseletét (96), gályarabokat (100), illetve a galatai keresztény foglyok lakását (134) ábrázoló fametszetet is találunk az útleírásban. A szerző külön fejezetet szentelt a törökök keresztények felett aratott győzelmei okainak, illetve hadifelszerelésüknek, illusztrációként egy fegyveres janicsár és szpáhi képét (164) mellékelve. A kiadványt díszítő 100 képpel az 1664-es kiadásban is találkozunk.³⁴² Szultánok és híres török hadvezérek, illetve néhányuk felesége portréját tette közzé 1596-ban a frankfurti kiadó és rézmetsző, Theodor de Bry (1528–1598) Jean Jacques Boissard (1528–1602) életrajzgyűjteményében.³⁴³

Keleti motívumokkal a korszak európai képzőművészetében is találkozunk, a vallásos festészetben például a turbán egyfajta ikonográfiai hagyományként „az ótestamentumi zsidó alakok orientalizálásának eszközeként” jelent meg.³⁴⁴ Számos törökös elem figyelhető meg a velencei Gentile Bellini festményein, aki – mint láttuk – portréfestőként II. Mehmed szultán udvarában tevékenykedett.³⁴⁵ Az 1504–1507 között testvérével, Giovanni Bellinivel (1433 k.–1516) együtt készített, *Szent Márk prédikál az alexandriaiaknak* című olajfestményén díszes ruhákat viselő, turbános férfiakat és lefátyolozott török nőket, a háttérben pedig zsiráfot, tevéket és pálmafát láthatunk.³⁴⁶

A német művészek közül Albrecht Dürer volt a legkorábbiak egyike, akinek néhány munkáján törökök ábrázolásaival találkozunk.³⁴⁷ Dürer 1494-ben utazott először Velencébe, ahol – részben a háborús helyzet, részben a gazdasági, szövetségi kapcsolatok miatt – erőteljesen jelen volt a török kultúra. A keleti embereket, öltözeteket bemutató rajzai – amelyek közül egy kisgyermekes családot ábrázolóról rézmetszet is készült – fontos forrásai lettek az ilyen típusú későbbi ábrázolásoknak. Az „etnográfiai” érdeklődés mellett ugyanakkor megjelenik rajzain a veszélyes ellenség képe is: 1495 körül keletkezett, egy trónján ülő keleti uralkodót ábrázoló fantáziaképén³⁴⁸ az erőt és autoritást sugalló alak hatalmas csatakartot tart a kezében. A figura a keresztényeket üldöző Domitianus császár alakjaként megjelenik az 1498-ban kiadott Apokalipszis-sorozat első darabján, az Evangélista Szent János mártíromságát bemutató fametszeten, s több másik bibliai és szentekhez kapcsolódó jelenetben is feltűnnek a törökök. A kor ikonográfiai szokásainak megfelelően nála is többnyire negatív karakterekként tűnnek fel: kegyetlen keresztényüldözőkként ábrázolta őket – mint láttuk – *Tízezer keresztény vértanú* című festményén is. Egy turbános, groteszken gonosz arcú alak vágja le Szent Borbála fejét Jan Swart van Groningen 1525–1530 körül készített tollrajzán. A Római Birodalomban

³⁴² Schweigger 1664. Oszmán államférfiak portréit gyűjtötte Johann Joseph von Herberstein (1633–1689), aki 1665–1666-ban csatlakozott a skót Walter Leslie (1607–1667) konstantinápolyi követségéhez. Renda 2021, 181. Leslie követjárásáról ld.: Vidmar 2019.

³⁴³ Boissard 1596. Vö.: Fülemile 2016–2017, 74–78.

³⁴⁴ Fülemile 2015, 74. Vö.: Kalmar 2005.

³⁴⁵ Rodini 2011. Az európaiak által készített reneszánsz szultánportrékhoz vö.: Majer 2000.

³⁴⁶ Fülemile 2015, 76. Vö.: Wunder 2003, 105–106.

³⁴⁷ Madar 211; Silver 2011, 186–196; Messling 2015; Fülemile 2016–2017, 58–59.

³⁴⁸ Albrecht Dürer: An Oriental Ruler Seated on His Throne. Tollrajz. Washington, National Gallery of Art, ltsz.: 1972.22.1.a.

élt, keresztény hitre tért szentet a legenda szerint pogány apja ölte meg, a pogányokat tehát Swart van Groningen az oszmánokkal azonosította.³⁴⁹

Az Oszmán Birodalomba látogató 16. századi művészek³⁵⁰ közül az egyik legjelentősebb képi beszámolót Pieter Coecke van Aelst (1502–1550) készítette, aki 1533-ban a brüsszeli Van der Moyen-falikárpit műhely megbízásából, kereskedelmi céllal utazott Konstantinápolyba. Az út során készített rajzai alapján adta ki özvegye 1553-ban azt a hét jelenetből álló, a Konstantinápolyig vezető út mentén élő népek szokásait (pl. temetési szertartás, az új hold ünnepe, étkezés, körülmetélési menet, zenélés és tánc) és viseletét bemutató, etnográfiai érdekű, négy méter hosszú fametszetsorozatot (*Les moeurs et façons du Turcs*), amelynek utolsó jelenetében a birodalom legfőbb állami és katonai vezetőjeként ábrázolt Szulejmán pompás bevonulását látjuk a konstantinápolyi – mint látni fogjuk, többek között az 1526-ban Budáról elhurcolt szobrokkal díszített – Atmeidanon.³⁵¹ **(14. kép)** A jeleneteket török férfiakat és nőket atlaszokként és kariatidákként ábrázolt antropometrikus oszlopok választották el, Európa rettegett ellenségét tehát a művész a klasszikus ókor legismertebb, legemblematikusabb emlékei közé tartozó műalkotásokhoz, az athéni Erekhtheion kariatidáihoz hasonló keretben mutatta be.³⁵² Kevésbé ismert Coecke van Aelst egy másik sorozata, a *Description de la court du Grand Turc Solimans faisant son sejour en Constantinople, avec la maniere des vestements de ceux de sa suite*, amely Szulejmán konstantinápolyi udvarát – például a szerájt (ennek rajzát a 16. században többször reprodukálták) vagy a díszkertet – ábrázolta.³⁵³

³⁴⁹ Boorsch – Marciari 2006, 50–51.

³⁵⁰ Rasmussen 2015; Fülemile 2016–2017, 66–68; Renda 2021, 161–163.

³⁵¹ Ces moeurs & fachons de faire de Turcz avecq' les Regions y appartenantes, ont este au vif contrefaictes par Pierre Coecke van Alost, l'An de Jesu Christ M.D.33, Lequel aussy de sa main propre a pourtraict ces figures duysantes à l'impression d'ycelles. Marie Verhulst vesue dudict Pierre d'Alost trepassé en l'an M.D.L. a fait imprimer lesdictes figures, soubz Grace & Privilege de l'Imperialle Maieste. En l'An M.CCCCC.LIII. Vö.: Düriegl 1979a, 228. tétel, 94 – 96; Seipel 2003, 110, VIII.28. tétel, 306; Wunder 2003, 108–115; Silver 2011, 198–200; Born 201; Smith 2014, 2; Servantie 2013; Servantie 2014; Cleland 2014, 181–182; Buchanan 2015, 38–39; Born – Dziewulski – Messling 2015, 68. tétel, 163–165; Fülemile 2015, 83; Rasmussen 2015, 58–61; Szuromi 2017, 97, 99–100; Renda 2021, 161–163. A metszeten látható budai szobrokról: Mikó 2000, 43–45.

³⁵² Wunder 2003, 110.

³⁵³ Servantie 2013; Servantie 2014; Born 2014, 301–302; Szuromi 2017, 100.

14. kép: Pieter Coecke van Aelst nyomán: *Szulejmán szultán bevonulása a konstantinápolyi Atmeidan-on*. 1553. Fametszet. The Metropolitan Museum of Art, New York.

A Kelet világának vizuális megismertetésében – az ábrázolt témák változatossága miatt is – kiemelkedő szerepet játszott Melchior Lorck (Lorch, Lorichs, 1526 k.–1583 után) dán rajzoló, festő és fametsző.³⁵⁴ Lorck 1555-től 1559-ig I. Ferdinánd császár diplomatája, Ogier Ghiselin de Busbecq követségének³⁵⁵ tagjaként – magyar humanistákkal, Zay Ferencsel (1498–1570) és Verancsics Antallal együtt – Konstantinápolyban tartózkodott. Egyik legismertebb munkája az a majdnem 12 méter hosszú, Konstantinápolyt ábrázoló szépia és fekete tinta panorámakép, amelyen – a bizánci hagyományok és az új Isztambul egységét hangsúlyozva³⁵⁶ – minaretek és mecsetek mellett lerajzolta az ókori római emlékoszlopokat, palotákat, kapukat, városfalakat is. A feltehetően 1559–1561 között készített képen Lorck elegáns európai öltözetben – tehát kívülálló megfigyelőként – saját magát is megörökítette, amint egy lapra ír vagy rajzol, miközben tintásüvegét egy turbános török szolgálja.³⁵⁷ Az Oszmán Birodalomba utazó 16. századi művészek közül Lorck készítette a legpontosabb, legrészletezőbb ábrázolásokat a helyi lakosságról, a női és a férfi viseletekről, az épületekről, a vallási szokásokról (pl. a turbános sírkövekről), illetve a török hadseregről.³⁵⁸ A művész elkészítette I. Szulejmán szultán arcképét³⁵⁹ és egész alakos képmását is, utóbbit kárpittal díszített, félig nyitott, reprezentatív épületrészbe helyezve az idős uralkodót. A kompozíció – vonzó, gazdag képét adva a Kelet világának – ötvözi a portrét, az életképet, az interieurábrázolást és a látképet. Az előtérben a fejedelmi öltözetet viselő, turbános szultánt, a középtérben egy feldíszített elefánton ülő, zászlót és hadijelvényt tartó katonákat, a háttérben pedig a Hagia Sopiát látjuk.

Lorck egyik fametszetén egy keresztény uralkodó isztambuli követét látjuk „abban a kaftánban, amelyet a követség idején kapott ajándékba, hogy ebben járuljon a szultán elé.”³⁶⁰ A „felkaftánozás”, azaz „a kaftán keresztény követeknek, fő embereknek, uralkodóknak való adományozása bevett szokás volt a török diplomáciában.”³⁶¹ Lorck metszeteinek 1683–1684-es, magyarázó szövegekkel ellátott, *Türckis. Estats- und Krieges-Bericht* című hamburgi kiadásában a követi ruhát ábrázoló lapon is olvashatjuk, hogy a nagyvezír a követeknek bizonyos számú, kaftánnak nevezett, drága török ruhát küldött, amit a szultánnál tett látogatásukkor a saját ruhájuk felett kellett viselniük.³⁶² A felkaftánozás szokásáról Hans Dernschwam (1494–1568/1569 k.) útinaplójában is olvashatunk: „Május 27-én a császár Busbecq Augerius úrnak szállására küldött egy személyesen őt illető kaftánt, bársolyból-selyemből, továbbá egy zöld kelmével bélelt aranybársomy felsőkabátot, valamint útipénzre tízezer akcsét.

³⁵⁴ Büttner 2000, 135–138; Fischer 2009–2012; Ács 2021, 75–79; Rasmussen 2021.

³⁵⁵ Rogerson 2005; Ilg 2013, 58–61; Gausz 2015; Şahin 2018; Ács 2021, 75–88.

³⁵⁶ Ács 2021, 79.

³⁵⁷ Leiden, University Library, 45 × 1127,5 cm, ma 21 részre bontva. Vö.: Wunder 2003, 103–104; Silver 2011, 203–206; Ács 2014, 270–271; Silver 2014, 251; Fülemile 2015, 83; Wade 2015, 32–35; Barthe 2016, 116; Ács 2021, 77, 79 (82–83: ill.); Rasmussen 2021, 325–327.

³⁵⁸ Wade 2015, 26; Rasmussen 2021.

³⁵⁹ Rasmussen 2021, 302–304.

³⁶⁰ Gyulai 2015, 95. 9. Abriß: In was Habit und Kleydung Christlicher Herrschafft Legaten und Gesandten für den Türckischen Sultan gebracht werden ... In: Deß Kuntstreichen ... 1646; *Türckischer* 1683, 15. kép. Vö.: Wunsch 1913, 2; Fischer 2009b, 104. tétel, 51; Fischer 2009a, 104. tétel, 79; Fischer 2009, 226; Gyulai 2015, 95–96.

³⁶¹ Gyulai 2015, 96. Vö.: Szabó Á. 2021, 148.

³⁶² Fischer 2009, 227.

Beosztottai közül öten hosszú, egyszerű berakásos szűk selyemköntösöket kaptak, a többi beosztott pedig fejenként egy egyszerű, berakott, átalakított selyemköntöst.

Május 28-án pedig Augerius úr az ajándékba kapott aranyozott török díszruhában lóháton az udvarba sietett. A pasák a császár elé vezették, akitől – miután kezet csókolt neki – elbúcsúzott.”³⁶³

A korban a politikai kommunikáció eszközeként is szolgáló követi ábrázolások leggyakoribb formája a portré – többnyire arckép – volt, amelyen alkalmanként találunk a diplomaták hivatalos tevékenységére utaló feliratot, emblémát is.³⁶⁴ Verancsics Antal, Zay Ferenc és Ogier Ghiselin de Busbecq isztambuli követségük alatt Melchior Lorck által készített portréinak felirata „elmondja, mit kell tudni az ábrázoltakról: közli életkorukat, és azt, hogy a római király követei a török császár udvarában.”³⁶⁵ Sajátos műfajt képviseltek – mint Lorck fametszetén láttuk – azok az ábrázolások, amelyeken a követeket küldetésükre utaló hivatali ruhában vagy attribútumokkal láthatjuk.

Ehhez a típushoz tartozott az a Sigmund (Siegmond) von Herbersteinről (1486–1566)³⁶⁶ a 16. század közepén készült hat, egész alakos fametszet is, amelyeken a négy Habsburg császár szolgálatában tevékenykedő diplomatát a követi útjai során az uralkodókkal való találkozásaikor viselt, illetve a meglátogatott uralkodóktól ajándékba kapott díszes kabátokban látjuk, első lengyelországi és moszkvai útjától (**15. kép**) 1541. évi budai követségéig.³⁶⁷ Az MTA Könyvtár és Információs Központban őrzött egyik kiadványában a hat portré félalakos,

³⁶³ Dernschwam 1984, 419–420.

³⁶⁴ „A 16. század második felében a portré iránti igény kétféle szerep mentén kezd érzékelhetővé válni: a szellemi együvé tartozás művészi megformálójaként, s azzal korántsem ellenkezően, a hivatali, udvari kapcsolatok és pozíció velejárójaként, másfelől pedig dokumentáló feladatában, mint az ábrázolt vonásainak minél pontosabb mása. Első szerepében a portré mindenképp többet jelent önmagánál, a második pedig a hitelesség igényét helyezi előtérbe.” Buzási 2008, 27.

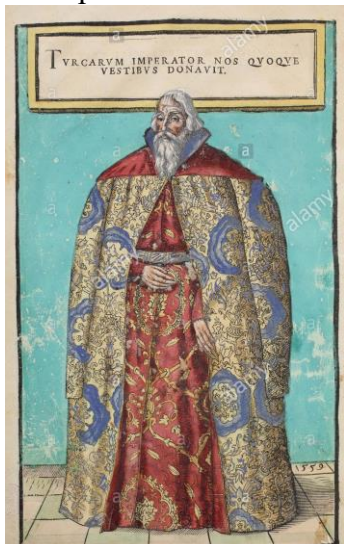
³⁶⁵ Mikó 2008, 26. Vö.: Büttner 2000, 136–137; Seta 2004; Gyulai 2008, 163–168; Fischer 2009, I. kötet, 87–106; Gyulai 2011, 129–130; Silver 2011, 202–206; Ács 2014, 268 skk; Born – Dziejulski – Messling 2015, 69–70. tétel, 166–169; Wade 2015, 25; Gausz 2015, 27; Gyulai 2015, 94–95; Mikó 2015a, 21–22; Rasmussen 2015, 61–62; Mikó 2018, 12; Şahin 2018, 48; Vidmar 2019, 78; Ács 2021, 77; Rasmussen 2021, 305; Renda 2021, 163. Verancsics és a művészetek kapcsolatáról újabban ld.: Mikó 2018. Vö.: Gyulai 2008; Mikó 2008.

³⁶⁶ A rendkívül bőséges irodalomból ld. pl. Adelung 1818; Nehring 1897; Nehring 1897a; Kroner 1871; Picard 1966; Picard 1967 (részletes irodalom: 175–183); Mende 1968, 6–13, 82–84; Leitsch 1986, 539–542, 23/37–39. tétel; Pferschy – Krenn 1986, 529–558; Pferschy 1989; Rill 1993, 96–105, 160–164; Tersch 1998, 193–213; Hösch – Kämpfer – Frötschner 2002; Beyer-Thoma 2007; Enenkel 2008, 546–574; Denicolò 2010 (részletes bibliográfiával: 305–307); Polleroß 2013; Geier 2004; Sigismund Herberstein: Zwischen Privat und Staat. A Bécsi Egyetemen 2016. szeptember 20–21-én tartott nemzetközi szimpózium, 2020-ra tervezett tanulmánykötettel.

http://www.skica.at/w/images/0/09/Internationales_Symposium_Programm.pdf; Im Auftrag des Kaisers: Sigismund von Herberstein und seine Reisen nach Moskau vor 500 Jahren. Dienstag, 30. Mai bis Mittwoch, 31. Mai 2017. Universität Graz. Internationale Konferenz; Moritz 2019, 141–195; Vidmar 2019; Papp 2021; Papp 2021e.

³⁶⁷ Nevinson 1959, 89–90; Nevinson 1967, 67–70; Picard 1989; Polleroß 2013; Vidmar 2014; Born – Dziejulski – Messling 2015, 62. tétel, 154; Vidmar 2019; Bánfi 2019, 13–14; Papp 2021; Papp 2021e; Papp 2021j, 30–32.

színezett, beragasztott változatával találkozunk.³⁶⁸ A portrékat 1559-ben a Lipszéből 1555 körül Bécsbe költöző, Raphael Hoffhalter (1525/1530 k.–1568)³⁶⁹ számára sokat dolgozó Donat Hübschmann³⁷⁰ (1540 előtt–1583) festő, fametsző készítette, aki – ahogy az a ruhák mintáinak pontos ábrázolása alapján valószínűsíthető – láthatta a díszes öltözeteket.³⁷¹ A rézmetsző több, magyarországi megrendelőkhöz köthető munkán is dolgozott: ő készítette el például – mint látni fogjuk – az első hazai térkép, az 1528-ban megjelent Lázár-féle *Tabula Hungariae* 1566-ban Zsámboky János által kiadott változatát, illetve az 1560-as években Oláh Miklós arcképét.³⁷²

³⁶⁸ Sigismundus Liber Baro in Herberstain Neyberg & Guettenhag ... Wien, Raphael Hofhalter, 1558. MTA KIK, jelzet: RM IV 231. Vö.: Ortway 1914, 129.

³⁶⁹ A lengyel származású, 1563-tól haláláig Debrecenben, Váradon és Gyulafehérvárott dolgozó tipográfusról legújabbán ld. Bánfi 2019.

³⁷⁰ Wunsch 1913; Schöny 1957; Mende 1968, 13; Winkler 1980, 108; Gyulai 2011, 139–143; Ludiková 2009; Gulyás 2013, 63–64; Gulyás 2016, 113–119; Bánfi 2019, 11–15; Gulyás 2020, 158–159, 180; Gulyás 2021a.

³⁷¹ Gratae 2014, 246–250; Vidmar 2019, 75–79. John L. Nevinson a képek készítőjének Alfred Nehring nyomán (Nehring 1897, 33–34) Hans S. Lautensackot (1524–1560 körül) tartotta. Nevinson 1959, 86. Hübschmann elkészítette Herberstein címerét is. Denis 1782, 580. tétel, 554, 630. tétel, 597; Börner 1866, 90; Wunsch 1913, 5–12. tétel. Wunsch az egyik fametszetes portré kapcsán Herberstein törökországi követi útjáról („Herberstein als Gesandter in die Türkei.” Wunsch 1913, 11. tétel, 6.) ír, valójában azonban a diplomata a díszes ruhát 1541-ben a budai török táborban tett látogatásán viselte.

³⁷² Wunsch 1913, 2; Császár és király 2001, 14.1. tétel, 126; Seipel 2003, 128, IV.11. tétel, 370–371; Réthelyi 2005, 41, VIII-12. tétel, 261 (Zuzana Ludiková); Bánfi 2019, 14; Gulyás 2021a, 78–81. Az arcképet Hans Lautensack Oláh Miklós-portréja kapcsán említi: Schmitt 1957, 22. tétel, 73–74. A kutatók egy része szerint testvérel, Martinnal együtt Hübschmann készítette el II. Miksa 1563. szeptember 8-i pozsonyi koronázásának panorámaképét. Galavics 1995, 308–309; Császár és király 2001, 16.1/a tétel (Fazekas, István); Renesancia 2009a, II.1.11–12. tétel, 39–40. (Zuzana Ludiková); Ludiková 2009; Gyulai 2012; Mikó 2013a; Gulyás 2016, 116; Gulyás 2017, 142–144; Gulyás 2020, 179–180; Gulyás 2021a, 79–81. Egy 2003-as osztrák katalógus (Seipel 2003, 127, VII.27. tétel, 474, Georg Kugler) és Szalai Béla szerint a két dúcrol nyomott, nagy méretű fametszetet nem Hübschmann és testvére, hanem a rajta lévő jelzés (HM) szerint az 1565-ben II. Miksa szolgálatában állt Hans Mayer készítette. Szalai 2021, 40–41.

15. kép. Donat Hübschmann: Sigmund von Herberstein egész alakos képmása. Színezett fametszet. In: *Gratae Posteritati Sigismundus Liber Baro in Herberstain Neyberg & Guettenhag*. Wien, 1558.

Lorck tervezett nagy sokszorosított grafikai sorozata életében nem készült el, *Soldan Soleyman Tvrckischen Khaysers, vnd auch Furst Ismaelis auß Persien. Whare und eigentliche contrafectung und bildnuss...* címen csak egy négy képpel illusztrált, kisebb változata jelent meg 1574-ben Antwerpenben.³⁷³ A keleti rajzairól készített, majdnem 130 fametszetes illusztrációt tartalmazó nagyobb albumot 1626-ban a hamburgi Michael Hering (1570–1633) jelentette meg.³⁷⁴ Lorckot pápaellenes, harcos lutheránusként egyébként – úgy tűnik – éppúgy foglalkoztatta a keresztények közötti vallási ellentét, mint az iszlám és a kereszténység közötti ideológiai szembenállás.³⁷⁵ Busbecq sem a jó és a gonosz ütközeteként látta a Habsburgok és oszmánok közötti harcot, hanem két különbözőképpen szervezett ókori birodalom, Róma és Karthágó szembenállásának analógiájaként értelmezte.³⁷⁶ Melchior Lorck tervezte azt a három efemer diadalkaput, amelyeken keresztül 1563. április 16-án Miksa főherceg római királlyá koronázása alkalmából bevonult Bécsbe.³⁷⁷ Bár Lorck a császári lovastestőrség tagjaként (Hartschier vagy Hatschier)³⁷⁸ 1566 augusztusa és októbere (tehát Szigetvár ostroma idején is) részt vett I. Ferdinánd magyarországi törökellenes hadjáratában, nem ismerünk tőle ebben az időben készült műalkotást.³⁷⁹ Lorck rajzainak népszerűségét jelzi, hogy szerepeltek az Oszmán Birodalmat ismertető 17. század végi, török katonákat, nőket, városokat, használati tárgyakat bemutató képekkel díszített kiadványokban is.³⁸⁰

Idősebb Hans Weigel nürnbergi fametsző és kiadó 1577-ben megjelentetett reprezentatív kiadványa európai nemzetek viselete mellett afrikai, ázsiai, amerikai népcsoportok ruházatába is bepillantást engedett. A tájékozódást a képaláírások alatt olvasható rövid verses magyarázatok segítették. Míg Weigel a magyarokról vagy a lengyelekről például csak egy-két képet tett közzé, a törököket jelentékeny, szinte a legnagyobb számú illusztrációs

³⁷³ Wunder 2003, 103–108; Silver 2011, 202–206; Fischer 2009, III. kötet, 7–9; Silver 2014, 251–252; Smith 2014, 102, 153; Szuromi 2017, 100; Rasmussen 2021, 300–303.

³⁷⁴ Dess Weitberühmbten Kuntstreichen vnd Wolerfahrnen Herrn Melchior Lorichs, Flensburgensis. Wolgerissene und geschnittene Figuren zu Roß vnd Fuß sampt schönen Türckischen Gebäuden vnd allerhand was in der Türckey zusehen. Alles nach dem Leben vnd der perspectivae Jederman vor Augen gestellet. Hamburg, 1626; Deß Kuntstreichen / Weitberühmbten vnd Wolerfahrnen Herrn / Melchioris Lorichii, Flensburgensis. Wolgerissene und geschnittene Figuren / zu Roß vnd Fuß / sampt schönen Türckischen Gebäuden / vnd allerhand / was in der Türckey zusehen. Alles nach dem Leben vnd der Perspectiva jederman vor Augen gestellet / in Kupffer vnd Holz. Jetzo zum drittenmahl/ mit einem Register uber die Figuren/ auß dem Original Manuscripto ... an den Tag gegeben. Hamburg, Tobias Gundermann, 1646. Vö.: Fischer 2009, III, 9; Wunder 2003, 106; Gyulai 2008, 164, 168–169; Wade 2015, 37 (utalással az 1575-ös és 1619-es tervezett, de nem megvalósult kiadásokra); Fülemile 2015, 83; Rasmussen 2021, 298–300, 329 (az 1646-os kiadásról: 340). Az album facsimile kiadása 2009-ben jelent meg: Fischer 2009a.

³⁷⁵ Wade 2015, 24; Rasmussen 2021, 327–329, 334–337.

³⁷⁶ Ács 2014, 271.

³⁷⁷ Gulyás 2020, 179.

³⁷⁸ A később inkább udvari emberek által birtokolt tiszteletbeli címmé váló katonai csapatnem neve az olasz Arciere (íjász) kifejezésből származik.

³⁷⁹ Fischer 2009b, 115, 228. Lorck a katonai rangot 1564 körül kapta és 1579-ig viselte.

³⁸⁰ Türckischer 1683; Thesaurus Exoticorum. Hamburg, 1688. Vö.: Fischer 2009, 8–12; Rasmussen 2021, 341.

anyag segítségével mutatta be. A képek között szultánokat, magas rangú vezetőket, különböző fegyvernemet képviselő katonákat ábrázolókat, férfi és női viseletképeket, életképeket, családi jeleneteket (anyát gyermekeivel, menyasszony hazavezetése) egyaránt találunk.³⁸¹ A kiadványt 1639-ben az ulmi Johann Görlin újból megjelentette.³⁸²

A 15–17. században Európában – s nemcsak az Oszmán Birodalommal közvetlenül érintkező területeken – megfigyelhető a keleties öltözködés egyes elemeinek az elterjedése. Úgy tűnik, hogy a nyugat-európai leírásokban, hozományjegyzékekben is gyakran szereplő „turcát” (turche, turchoti), amely elől nyitott, gyakran prémmel bélelt, zsinórozással vagy gombbal díszített, hosszú köntöst jelenthetett, nemcsak férfiak viselték elegáns felsőruházatként, hanem nők is hordták, nappali és – egyszerűbb kivitelezésben – éjszakai ruházatként egyaránt. Alkalmanként az itáliai fejedelmi udvarok előkelő ünnepeinek, álarcosbálgjainak résztvevői is „török módra öltöztek” (vestiti a la turchesca).³⁸³

A 16. században a Keletre utazó tudósok, geográfusok, diplomaták, művészek egy része a reneszánsz és a humanizmus antikvitáskultuszának bővületében kiemelt figyelmet fordított az ókori Római Birodalom megmaradt építészeti és régészeti emlékeire (elsősorban a feliratos kövekre), illetve a régi kéziratokra. Amikor Busbecq 1562-ben visszatért konstantinápolyi követi útjáról, számos görög kézirat került a bécsi császári könyvtárba. A mozgalom legismertebb képviselője Busbecq mellett Pierre Gilles (Petrus Gyllius vagy Gillius) (1490–1555) francia természettudós, topográfus volt, aki 1544 és 1547 között Konstantinápolyban tartózkodott, s 1561-ben Lyonban megjelentetett, *De Topographia Constantinopoleos et de illius antiquitatibus libri quator* című, illusztrációkat nem tartalmazó könyvében számos régiségről beszámolt.³⁸⁴

Ezt a „régiségbúvári” érdeklődést tükrözi, hogy az utazási élményeiről képekben beszámoló Melchior Lorck is – aki önmagát „antiquitatis studiosissimus”-ként határozta meg³⁸⁵ – Konstantinápoly több megmaradt ókori emlékéiről (pl. Arcadius oszlópa [1559], egy oszlop szobordíszes lábazata [1561], III. Tuthmosis obeliszkjének a lábazata [1559 körül]) önálló rajzokat készített, egy 1570-re datált fametszetén pedig a Süleymaniye mecset nagy épületegyüttesét látjuk, amelyet 1550–1557 között Sinan építész tervezett Szulejmánnak.³⁸⁶ Az oszmán uralkodói reprezentáció mellett a konstantinápolyi mecseteket, a Hagia Sophiát és egy

³⁸¹ Habitvs praeciporvm popvlorum, tam virorvm quam foeminarum Singulari arte depicti. Trachtenbuch: Darin fast allerley und der fürnembsten Nationen / die heutigs tags befandt sein / Kleidungen / beyde wie es bey Manns und Weibspersonen ... Nürnberg / bey Hans Weigel Formschneider, 1577.

³⁸² Habitus praecipuorum populorum tam virorum quam foeminarum, olim singulari Johannis Weigelii proplastis norimbergensis arte depincti & excusi, nunc vero debita diligentia denuo recusi ... / Das ist Trachtenbuch ... durch Hans Weigel Formschneider zu Nürnberg. Ulm, in Verlegung Johann Gørlins Buchhandlers, 1639.

³⁸³ Szabó Á. 2021, 148. Vö.: Kuffart Hajnalka – Neumann Tibor: „OLYAN SZÉP KÍSÉRETE LESZ, MINT KEVÉS ÚRNAK ITÁLIÁBAN”. Az esztergomi érseki udvartartás szervezése 1486/87 folyamán. In: Történelmi Szemle (63) 2021, 3. sz., 323–382 (381). A témához ld. még például: Adam Jasienski: A Savage Magnificence: Ottomanizing Fashion and the Politics of Display in Early Modern East-Central Europe. In: Muqarnas: An Annual on the Visual Cultures of the Islamic World. (31) Leiden – Boston, 2014. 173–206.

³⁸⁴ Wunder 2003, 99–103. Gilles írt az 1526-ban Budáról elhurcolt és a Hippodromban felállított Herkules szoborról, amelynek ő már csak a talapzatát látta: *De Topographia Constantinopoleos et de illius antiquitatibus libri quator*. Lyon, 1561, 89. Vö.: Mikó 2000, 43, 47.

³⁸⁵ Ács 2014, 271; Wade 2015, 20; Ács 2021, 77.

³⁸⁶ Silver 2011, 203; Wade 2015, 26–27.

ókori obeliszket is megörökített Pieter Coecke van Aelst *Les moeurs et façons du Turcs* című, említett panorámaképének Szulejmán bevonulását ábrázoló jelenetén. A sokszorosított grafika bemutatja az esemény színhelyéül szolgáló Atmeidan szobordíszzeit is, köztük azokat a bronzszobrokat, amelyeket Buda 1526. évi, a mohácsi csatát követő elfoglalása során a törökök Konstantinápolyba hurcoltak, s amelyek emléke – mint látni fogjuk – a történetírásban sokáig fennmaradt. A Török Birodalom területén található antik emlékeket bemutató utazók ugyanakkor a két világ közötti éles határvonalat hangsúlyozták azzal, hogy szembeállították a művelt európaiak régiségszeretetét a rombolással, amit a „barbár keletiek” az ókori emlékekkel szemben gyakran tanúsítottak.³⁸⁷

Sigmund Feyerabend török krónikáinak illusztrációi

Számos illusztrációt találunk európai szerzők Kelettel kapcsolatos történeti munkáiban, elsősorban az ún. török krónikákban. Oszmán uralkodók medaillonportréi díszítik a raguzai születésű magyar királyi diplomata, Felix Petancius (Feliks Petančić) (?–1522 előtt) által 1496–1498 között írt, II. Ulászlónak ajánlott, a szultánok genealógiáját tartalmazó kézírata másolatait. Az Oszmán Birodalom udvari szervezetét és katonai vezetését, a törökök harcmodorát, hadrendjét, szokásait és erkölcsseit is bemutató kéziratnak több illusztrálatlan és két, feltehetően 1502 és 1512 között Budán illuminált változatát ismerjük.³⁸⁸ Petancius 1512–1513-ban királyi követként kétszer is Konstantinápolyba utazott, de feltehetően már korábban is járt az Oszmán Birodalomban. Egy 16. század eleji illuminált kézirat két illusztrációja az elsők között reflektált a háreméletnek a 19. századi európai orientalizáló festészetben népszerűvé váló témájára.³⁸⁹ A korábban Felix Petancius munkájának tartott, az újabb kutatások szerint több műből összeállított, eredetileg II. Ulászló számára készített, befejezetlen *Historia turcica* Nürnbergben őrzött, csonka példányának³⁹⁰ egyik képén Murád szultánt látjuk háremében, lenge öltözetű háremhölgyei között, egy másikon pedig az ajkait egy fátýolszerű kendővel megtörlő Bajazid (Bajezid) szultánt, akit szintén asszonyok vesznek körül, italt, ételt

³⁸⁷ Wunder 2003, 118–119.

³⁸⁸ Madrid, Biblioteca Nacional de España, VITR/4/12.; OSZK K, Cod. Lat. 378. (Genealogia Turcorum imperatorum, lex imperii domi militiaeque habita, dedicata serenissimo principi Voladislavo Hungarię, Bohemię etc. regi gloriosissimo – A török császárok nemzedékrendje és birodalmuk törvényei háborúban és békében, a legfelségesebb fejedelemnek, Ulászlónak, Magyarország és Csehország stb. legdicőségesebb királyának ajánlva). Vö.: Schallaburg 1982, 854. tétel, 700–702 (András Vizkelety); Mikó 2002, 229–230; Réthelyi 2005, VI-12. tétel, 230–231 (Földesi Ferenc) (korábbi irodalommal); Ludiková 2006, 97–99; Born – Dziewulski – Messling 2015, 91–92. tétel, 185–186; Špoljarić 2015; Pálosfalvi 2018, 52; „Az Ország díszére” 2020, 48, 79–80, 95; Dávid – Lakatos – Mikó 2020; <https://corvina.hu/hu/corvina/virtualis-corvinak/codlat378-hu/>; Dávid – Lakatos 2020; Renda 2021, 159–160.

³⁸⁹ Fülemile 2015; Fülemile 2016–2017.

³⁹⁰ Schallaburg 1982, 855. tétel, 702–703. Nürnberg, Stadtbibliothek, Solger Ms. 31. 2°. <http://real-ms.mtak.hu/531/>. Vö.: Ingeborg Neske: Die Handschriften der Stadtbibliothek Nürnberg. IV. Die mittelalterlichen Handschriften. Varia. 13.–15. Jahrhundert und 16.–17. Jahrhundert. Wiesbaden, 1997, 192–193; Dávid – Lakatos – Mikó 2020, 270; https://corvina.hu/hu/corvina/virtualis-corvinak/ms_solg31_2o-hu/; Dávid – Lakatos 2020, 61–63.

és pipát kínálva, illetve muzsikálva neki. A hangulatos, családi életképen a háttérben baldachinos ágyat és egy drága aranyedényekkel borított tálalót látunk.³⁹¹ (16. kép)

16. kép. *Bajazid szultán háremében.* Miniatúra. In: *Historia Turcica.* Nürnberg, Stadtbibliothek.

Nagyszámú illusztrációt tartalmazott Johannes Adelphus 1513-ban Strassburgban megjelent, *Die Türckisch Chronica* című műve: II. Mehmed császár és kísérete (ez díszítette a címlapot is) mellett ostrom- és csatajelenetek (köztük Konstantinápoly 1453-as és Szabács 1476-os ostroma), tengeri ütközetek, követi találkozók stb. láthatók benne.³⁹² Az ábrázolások ugyanakkor viszonylag sematikusak, ezeken sem jelentkezik még a keleti helyszínekre látogató későbbi művészek hitelességre törekvő igénye, etnográfiai érdeklődése. Érdemes megemlíteni, hogy Adelphus kiadványának II. Mehmed díszmenetét ábrázoló címlapképe hasonlóságot mutat Breydenbach említett könyvének egyik, vonuló lovas törököket bemutató fametszetével elképzelhető, hogy a kompozícióhoz Breydenbach útleírásának illusztrációja szolgált előképül. Jörg von Nürnberg több módosított, bővített kiadást megért, említett krónikájának népszerűségét jelzi, hogy Adelphus néhány részt átvett belőle.³⁹³

Fametszetes illusztrációk díszítették Veit Traut 1543-ban megjelent török krónikáját is, amely az oszmán szultánok keresztényekkel vívott háborúit mutatta be a kortárs I. Szulejmánig.³⁹⁴ Traut munkája elején a korban általánosan elfogadott nézetnek megfelelően a törökök szkítiai eredetéről írt. A kiadványban a csatajelenetek és ünnepélyes ceremóniák mellett több olyan ábrázolást is találunk, amelyek a szereplők ruházata szerint az oszmánok és a keresztények közötti tárgyalásokat, találkozókat mutatnak be. Közéjük tartozik az a követfogadási jelenet is (XIIIlr), amelyik már Benedikt Kuripešić – szintén az augsburgi Heinrich Steiner által kiadott – említett útleírásának címlapján is szerepelt.³⁹⁵ Traut kiadványának képein találkozunk a félholddal díszített sátrakból álló török haditábor

³⁹¹ A képek a szultáni háreméltre reflektáló legkorábbi európai vizuális források közé tartoznak. Renda 2021, 159.

³⁹² Rumpf-Dorner 2019, 152.

³⁹³ Smith 2014, 17.

³⁹⁴ Traut 1543.

³⁹⁵ Kuripešić 1531.

bemutatásával és török életképi jelenetekkel is. Található benne ugyanakkor – mint láttuk – egy keresztényeket rabságba hurcoló törököket ábrázoló metszet is.³⁹⁶

Bár ezeknél jóval későbbi Vasco Díaz Tanco (1490 k.–1573 k.) törököket bemutató olasz nyelvű könyvének Heinrich Müller által készített fordítása, illusztrációkként ebben is csupán sematikus szultánportrékat találunk, néha ugyanazt az arcképet több szultánnál is felhasználva.³⁹⁷ Ugyanezek a képek szerepelnek néhány későbbi kiadásban is.³⁹⁸ A könyv először 1547-ben *El libro llamado Palinodia que trata de las guerras de la nefanda nación turquesca y de los Capitanes ...* címmel, kasztíliai nyelven jelent meg, s az volt a célja, hogy a török társadalom, katonai szervezet, az udvar stb. bemutatásával tanácsot, segítséget adjon a keresztény uralkodóknak, hadvezéreknek ahhoz, hogy le tudják győzni a fegyelmezett, jól szervezett török hadsereget. A korabeli törökellenes irodalom tipikus példajaként becsmérli a törököket, hangsúlyozza diabolikus kegyetlenségüket.³⁹⁹ A könyvnek másfél évtizeddel később megjelent egy olasz nyelvű, illusztrációk nélküli kiadása, amelyben a mohácsi csatáról, II. Lajos nyomorúságos haláláról, s a budai bronzszobrok Konstantinápolyba viteléről is olvashatunk.⁴⁰⁰

Melchior Lorck képeinek hatása kimutatható Jost Ammannak (1539?–1591), a svájci származású, 1561-ben Nürnbergben letelepedett, Virgil Solis műhelyében tanult, bibliai, történeti képek mellett vadászati, hadászati, női viseleti stb. ábrázolásokat is készítő reneszánsz könyvillusztrátornak Sigmund Feyerabend török tárgyú kiadványaiban található kiváló minőségű, a korábbi kiadványok illusztrációinak sematikuságától mentes, számos hitelesnek tűnő keleties elemet tartalmazó fametszetein is.⁴⁰¹ A 16. század második felében egyre népszerűbbé váló török krónikák a szultánok élettörténetét, a birodalom berendezkedését, a társadalmat, a vallást, a szokásokat mutatták be. Vasco Díaz Tanco említett művét 1577-ben Feyerabend *Türkische Chronica* címmel – Melchior Lorcknak ajánlva!⁴⁰² – ismét megjelentette, ezúttal azonban a korábbi kiadásokénál jóval színvonalasabb, változatosabb képekkel téve szemléletessé.⁴⁰³ Az illusztrációk nagy részét éppúgy Jost Amman készítette, mint a legismertebb korabeli török krónikák közé tartozó, Philipp Lonicer (1532?–1599) által

³⁹⁶ Traut 1543, XXv. A krónika több illusztrációját – mint látni fogjuk – 1581-es Bonfini-kiadásában (Bonfini 1581) a frankfurti Sigmund Feyerabend is közreadta.

³⁹⁷ *Türkische Historien von der Türcken Ankunfft, Regierung, Königen und Keysern, Kriegen, Schlachten, Victorien und Sigen, wider Christen und Heiden ...* Frankfurt, 1563.

³⁹⁸ *Türkische Historien, Oder Warhafftige Beschreibunge aller Türcken ankunfft, Regierung, Königen, vnd Keisern, Kriegen ... wider Christen vnd Heiden ...* Frankfurt, 1570, 1572.

³⁹⁹ Thomas – Chesworth 2014, 154–158.

⁴⁰⁰ *Libro dell'origine, et successione dell'Imperio Turchi. Composto da Vasco Dias Tanco ... In Vinegia ...* 1558, 166–170. Utóbbiról: „Solimano fece leuar da Buda due bellissime statue di bronzo, lequali haueua gia fatto fare da eccellenti Scultori il Ré Mattia, & condotte a Costantinopoli per Trofeo della uittoria, le fece piantar con bell'ornamento di marmo sopra la piazza.” uo.: 170.

⁴⁰¹ Peters 1985 (Part 1, Part 2); O'Dell 1993; The New Hollstein 2001–2003; Bhattacharya 2001; Alberto 2015, 130. Amman több mint 20 képet készített Fronsperger korábban említett *Kriegßbuchjába* is. Vö.: Peters 1985, 12.3 (360). tétel, 213; 12.16 (360) 226; Papp 2021d; Papp 2021e; Papp 2021f.

⁴⁰² Fischer 2009b, 130.

⁴⁰³ Tanco 1577. A címodal utáni lapon: „Dem Edlen, Ehrnvesten und kunstreichen Herrn Melcior Lorichs zu Flenßburg, meinem großgünstigen lieben und vertrauweten Herrn und Freund.” Vö.: Hollstein 1954, 41; Smith 2014, 153.

szerkesztett, illetve részben írt és fordított, 1578-ban megjelent háromkötetes, latin nyelvű *Chronicorum Turcicorum*ét.⁴⁰⁴

Vasco Díaz Tanco és Lonicer krónikája hasonló szerkesztési elveket követett: mindkettő elején a törökök eredetéről olvashatunk, majd az oszmán uralkodó család genealógiája és története következik, főleg Szelim és Szulejmán katonai hódításai. Az oszmánok és keresztények közötti konfliktus kapcsán nemcsak a háborúkra, hanem a vallási különbözőségekre is kitérnek. Bár a kiadványok ismertetik a konstantinápolyi udvart és a birodalom életét, vallását, szokásait is, az illusztrációk többsége csatákat, hódításokat, vagyis az oszmánok katonai erejét mutatta be.⁴⁰⁵ Találunk képeket bennük a korábbi török uralkodók és ellenségeik történetéről is: Amman egyik, Vasco Díaz Tanco kiadványában található illusztrációján a Tamerlane (Timur Lenk) (1336–1405) által vasketrecbe zárt I. Bajazid (1347/1354–1403) szultánt látjuk.⁴⁰⁶ A szultán az 1402. évi ankarai csatában valóban Timur Lenk fogságába esett, s ott is halt meg, vasketrecbe zárása azonban csak mondai elem. A hátborzongató, vadromantikus motívummal még a 19. században is találkozunk.⁴⁰⁷

Feyerabend 1566-ban egybekötve, de újrakezdtet oldalszámozással, *Thurnier Buch* címmel⁴⁰⁸ jelentette meg Georg Ruxner (mint a könyv bevezetőjében olvashatjuk: „Hierusalem Eraldo und kündiger der Wappen”), illetve ifj. Hans (Johann) von Francolin (1520 k.–1580 után)⁴⁰⁹ lovagi tornával foglalkozó, korábbi könyvét. Az 1566-os kiadásban található kép is, amely egy török követség ünnepélyes fogadását ábrázolja a császári udvarban (*Wie Keiser Heinrich der erst Botschafft außschickt / und sich wider die ungläubigen rüst*),⁴¹⁰ szerepel majd – többek között – Lonicer könyvének a várnai csatáról,⁴¹¹ illetve Kasztrióta György (Szkander bég) (1405–1468) életéről készült leírásában,⁴¹² ez utóbbiban azonban már *Legatio Ottomani ad inducias ab Hungaris in decennium petendas, quibus etiam Mysiam sine bello offert* képaláírással. A csatajelenetek többségével is találkozunk Lonicer könyvének mindhárom kötetében.⁴¹³ A *Thurnier Buch* lovagi tornát ábrázoló jelenete (*Underricht deß*

⁴⁰⁴ Lonicer 1578. Vö.: Kunze 1993, 473; Történelem – kép 2000, 289–290; Born – Dziewulski – Messling 2015, 93. tétel, 187.

⁴⁰⁵ Smith 2014, 153–157.

⁴⁰⁶ Tanco 1577, 9v; Lonicer I. 12v. Vö.: Milwright 2006; Smith 2014, 157; Born – Dziewulski – Messling 2015, 187; Born 2021, 132. Timur Lenk egész alakos portréja a nagybiccei kastély emeleti folyosójának később ismertetésre kerülő 18. századi freskósorozatában (Rózsa 1969; Galavics 2000a) is megtalálható. OSZK K, Fol. lat. 1703, [12].

⁴⁰⁷ Johann Nepomuk Geiger (1805–1880): Timur és a vasketrecbe zárt Bajazid szultán. In: Bülow 1860, 1. kötet, 23–24.

⁴⁰⁸ Thurnier Buch 1566.

⁴⁰⁹ Vö.: Winkler 1980; Gulyás 2020a, 288–292; Gulyás 2021, 82; Gulyás 2021a, 76–78; Papp 2021f, 438–443.

⁴¹⁰ Thurnier Buch 1566, II. A könyvhöz vö.: Hollstein 1954, 44; Smith 2014, 154.

⁴¹¹ Lonicer 1578 (II. kötet), 5, 47, 59.

⁴¹² Lonicer 1578 (III. kötet), 213r. Ld. még: 192r, 221r.

⁴¹³ Pl. Lonicer 1578 (I. kötet), 17, Lonicer 1578 (II. kötet), 80, Lonicer 1578 (III. kötet), 130r, 152v, 216v. A Thurnierbuchnak a német-római császárt két fiával és kíséretével ábrázoló metszete (*Der Römische Keiser rüstet sich sampt seinen zweyen Sünen / und mit seinem eignen Volck*) (Vv) is többször feltűnik Lonicer krónikájában: Lonicer 1578 (III. kötet), 13r, 32v, 46r, 179r, 201v stb.

Thurniersgezeugk)⁴¹⁴ Lonicer krónikájában találékony módon a *Paulus vincit Barbarum in duello* téma illusztrációjaként szerepel.⁴¹⁵

A Feyerabend kiadásában megjelent török krónikák (különösen Lonicer könyvének harmadik kötete) illusztrációs anyagának sajátos eklektikussága – hogy ti. a keleties, török témák és motívumok mellett számos képen antik ruhájú, fegyverzetű embereket, illetve ókori harci elefántos, harci szekeres csatajeleneteket látunk – annak köszönhető, hogy a kiadó Titus Livius (i. e. 59–17) római történetíró 1568-ban szintén általa megjelentetett, a rómaiak történetét a város alapításától (ab urbe condita) saját koráig bemutató, gazdagon illusztrált munkájából⁴¹⁶ is tett közzé bennük fametszeteket. Illusztrációkkal már Titus Livius munkájának 1505-ös, Johann Schöffler mainzi nyomdájában Bernhard Schöfflerlin és Iuone Wittich von Gamelburg fordításában megjelenő, német nyelvű kiadásában⁴¹⁷ is találkozunk. Bár a kiadványban található 236 fametszetes illusztráció az elbeszélte történet eseményeit mutatta be – látjuk a kosárban a Tiberisbe tett Romulust és Remust, egy másik jeleneten, ahogy a gyermekeket később felnevelő házaspár magához veszi őket (mellettük áll a farkas), Remus Romulus általi megölését, a szabin nők elrablását stb. –, a jelenetek 15. század végi környezetben játszódnak (épületek, szereplők ruházata stb.).

Az 1568-as Titus Livius-kötet illusztrációi – ahogy azt a címben is olvashatjuk (*Mit schönen Figuren geziert, deßgleichen vorhin im Druck nie außgangen*) – a könyv szövegéhez készültek (igaz, a fametszetek egy részével itt is többször találkozunk), így szerepel benne például a Romulust és Remust szoptató farkas, vagy Remus Romulus által történt meggyilkolása. Ennek a kötetnek az illusztrációi azonban – a ruházatot, az épületeket, a fegyvereket illetően egyaránt – sokkal „korhűbbek”, azaz antikizálók voltak, mint az 1505-ös kiadáséi. Feyerabend ugyanabban az évben még egyszer kiadta az ókori történetíró munkáját. Mint az Österreichische Nationalbibliothekban őrzött, színezett fametszetekkel díszített példányból kitűnik, a két kötet illusztrációs anyaga nagyjából, de nem teljesen megegyezik.⁴¹⁸ Philipp Lonicer 1572-ben önálló, latin nyelvű kötetben jelentette meg – Sigmund Feyerabendnek ajánlva – a Livius-kötet képanyagát, nyolcsoros versekkel magyarázva az illusztrációkon látottakat.⁴¹⁹ Egyes jelenetekkel – eltérő magyarázatokkal – itt is többször találkozunk. Az illusztrációk 1573-ban német nyelvű magyarázó versekkel újból megjelentek.⁴²⁰ Az ókori Róma történetét ismertető könyvet 1574-ben, illetve 1575-ben Strassburgban Theodosius Rihel is megjelentette, új, 12 különböző mintájú díszes keretbe helyezett, Ammanéihoz hasonlóan antikizáló jellegű fametszetes illusztrációkat készíttetve

⁴¹⁴ Thurnier Buch 1566, XXI. A képpel a könyvben – különböző magyarázatokkal – még többször találkozunk.

⁴¹⁵ Lonicer 1578 (III. kötet), 59r.

⁴¹⁶ Titus Livius 1568. Vö.: Kunze 1993, 263.

⁴¹⁷ Bernhard Schöfflerlin, Iuone Wittich von Gamelburg: Romische Historie vß Tito Liuiio gezogen. Mentz, 1505. Vö.: Kunze 1993, 263.

⁴¹⁸ Titi Livii Patavini, Romanæ Historiæ Principis, Libri Omnes, Qvotqvot Ad Nostram Ætatem Pervenervnt ... Francofvrti ad Moenvm, 1568.

⁴¹⁹ Philipp Lonicer – Jost Amman: Icones Livianæ: Præcipvas Romanorum Historias Magno Artificio Ad Vivvm Expressas oculis repræsentantes ... 1572. [Impressvm Francofvrti Ad Moenvm... 1573]

⁴²⁰ Neuwe Liuische Figuren, darinnen die gantze Römische Historien künstlich begriffen und angezeigt ... Geordnet und gestellt durch ... Johan Bockspergern ... Frankfurt, 1573. Vö.: Harjes 2008, 59.

hozzá Tobias Stimmerrel (1539–1584)⁴²¹. A 131 kép majdnem fele itt is többször szerepelt a kötetben.⁴²²

Feyerabend tehát a Titus Livius ókori történetében szereplő eseményeket szemléltető képeket (például Marcus Valerius Corvus hadvezér legyőzi a szamnizokat vagy Hannibál harci elefántjaival átkel a hegyeken) alkalmasnak ítélte Szkander bég életének és tetteinek illusztrálására.⁴²³ Az ókori és a 15. századi történelmet bemutató kiadványokban ezeken kívül is számos képi egyezést találunk: a korábban említett, a német-római császárt két fiával ábrázoló fametszet például, amely a *Thurnier Buch*ban és Lonicer krónikájának harmadik kötetében egyaránt feltűnik, Titus Livius történeti munkájában egy Cincinnatushoz kapcsolódó jelenetet illusztrál.⁴²⁴

A Titus Livius történeti művében és a török krónikákban található képek némelyikével Bonfini magyar krónikájának 1581-ben szintén Feyerabend által kiadott német fordításában is találkozunk.⁴²⁵ A Titus Livius munkájában Cincinnatushoz, Lonicer török krónikájában a német-római császárhoz kapcsolódó említett illusztráció például Bonfini krónikájában a II. Ulászló királlyá választását leíró részben található.⁴²⁶ A Bonfini-kötetben feltűnik – többek között – Szent István életének leírásánál a Szkander bég halálát,⁴²⁷ illetve a Salamon király alatti trónviszály történetében a Timur Lenk által ketrecbe zárt Bajazid szultánt ábrázoló fametszet.⁴²⁸ Az 1581-es Bonfini-kiadás illusztrációinak egy részét – köztük a Szkander bég halálát ábrázolót – ugyanakkor Feyerabend ezeknél is korábbi kiadványokból vette át. A krónika fametszeteinek előképeivel foglalkozó tanulmányomban⁴²⁹ még azonosítatlanként szereplő néhány kompozíció forrásai az augsburgi Heinrich Steiner 1530–1540-es években megjelent kötetei voltak.⁴³⁰ Úgy tűnik, Feyerabend a Bonfini-kiadás előkészítésekor tudatosan törekedett egyfajta korlátozott képi hitelesség megteremtésére. A magyar krónika szövegének

⁴²¹ Bendel 1940; Stimmer 1984.

⁴²² Titus Livius, Vnd Lucius Florus. Von Ankunfft unnd Ursprung des Römischen Reichs ... Straßburg, 1574. Vö.: Bendel 1940, 86–89; Stimmer 1984, 57. tétel, 175–176; Kunze 1993, 263.

⁴²³ Titus Livius 1568, [Das VII. Buch], illetve [Das XXI. Buch]; Lonicer 1578 (III. kötet), 5v, 108v, 204v, 208r illetve 7r, 27r, 43v, 99v, 160r.

⁴²⁴ Titus Livius 1568, [Das VII. Buch, Jar der Statt/413.]

⁴²⁵ Bonfini 1581. Vö.: Hollstein 1954, 42; Papp 2021f.

⁴²⁶ Titus Livius 1568, o. n. [Das VII. Buch, Jar der Statt/413.]; Lonicer 1578 (I. kötet), 12v; Bonfini 1581, 357r.

⁴²⁷ Lonicer 1578 (III. kötet), 230r; Bonfini 1581, 94v. Az illusztrációval már Heinrich Steiner 1533-as kiadványában találkozunk: Barletius 1533, CCXXXVIIv. Vö.: The New Hollstein 2008/2, 74. tétel, 277; Papp 2021f, 460. A könyvillusztrációk korabeli többszörös felhasználásának, kicserélhetőségének gyakorlatára utalva Knapp Éva is hangsúlyozta, hogy azokat a metszeteket és nyomokat tekintette Szent István ábrázolásainak, „melyek a hozzájuk tartozó szöveg vagy tágabb kontextus alapján Szent István megjelenítéseként azonosíthatók.” Knapp 2001, 14. Vö.: Tüskés – Knapp 2002, 104. Ld. még pl.: Mikó 1997.

⁴²⁸ Tanco 1577, 9v; Bonfini 1581, 123v. Vö.: Born – Dziewulski – Messling 2015, 187.

⁴²⁹ Papp 2021f.

⁴³⁰ Ld. pl. Bonfini 1581, címlapkép = Barletius 1533, XXXIIIr, XXXVIIIr, LVIv, LXXVIv stb. (Vö.: The New Hollstein 2008/2, 67. tétel, 274), Boner 1533, CXXIV, Traut 1543, Vr; Bonfini 1581, 16r = Barletius 1533, XVv, XXVv, (Vö.: Hollstein 1957/IV, 44. tétel, 200; The New Hollstein 2008/2, 65. tétel, 273), Traut 1543, Ir; Bonfini 1581, 26v = Barletius 1533, CXXXIIIv (Vö.: The New Hollstein 2008/2, 73. tétel, 277), Traut 1543, címlapkép; Bonfini 1581, 114v = Barletius 1533, XXXIIv, LXIr, XLIIIv stb., Türck 1542, címlap után, Traut 1543, IIIv. Vö.: The New Hollstein 2008/2, 60–74. tétel, 267–277.

ismeretében, saját és mások korábbi kiadványaiból olyan illusztrációkat válogatott össze, amelyek egyértelmű képi analógiát szolgáltattak a 45 könyv mindegyikéből kiválasztott egy-egy fontos, érdekes, különös motívumhoz, epizódhoz.⁴³¹

Amman török, illetve antik témájú képeinek egy része megtalálható az 1578-ban és 1599-ben művészeti modellkönyvként kiadott *Kunstbüchlin*ben, amely különösebb rendszer nélkül tette közé a művész legkülönbözőbb tematikájú és jellegű illusztrációit.⁴³² Úgy tűnik tehát, hogy Feyerabend az illusztrációk egy részét – ahogy például a Romulus és Remus történetéhez kapcsolódóknál láttuk – első felhasználásukkor konkrét szövegrészekhez készítette, majd később eltérő korszakok történelmét bemutató, különböző témájú könyvekben is közreadta őket. Másik részük, mint például néhány csatajelenet vagy követfogadást ábrázoló kép, még univerzálisabban volt felhasználható. A képek népszerűségét jelzi, hogy későbbi kiadványokban is találkozunk velük. Sebastian Münster (1488–1552) monumentális, enciklopédikus jellegű kozmográfiája 16. század végi kiadásának az Oszmán Birodalmat ismertető fejezetében I. Szulejmán és III. Amurates képmását Lonicer *Chronicorum Turcicorum*ából vették át, bár ott a másodikként említett illusztráció II. Amuratest ábrázolja.⁴³³ Egy Buda városát, valamint a hozzá kapcsolódó hadi eseményeket, köztük visszafoglalását ismertető, 1686-ban megjelent kiadványban⁴³⁴ a *Türkische Chronica* (1577), illetve a *Chronicorum Turcicorum* (1578) számos portréjával találkozunk, itt azonban a török szultánokból Buda, Attila és a város történetéhez kapcsolódó más török személyek (Bajazidból Szulejmán, Szulejmánból a Budát elfoglaló török hadvezér stb.), Szkander bégből pedig Nádasdy Tamás lett.⁴³⁵

Szemléletesen világít rá a könyvillusztrációk korabeli többszörös felhasználására, hogy ugyanazokkal a képekkel nemcsak Feyerabend török krónikaiban, hanem korábbi kiadványaiban is találkozunk,⁴³⁶ így például Sigmund von Herberstein oroszországi útleírásának 1576-os kiadásában.⁴³⁷ Egy 1999-ben megjelent osztrák tudományos ismeretterjesztő kiadványban,⁴³⁸ majd ennek nyomán az Austria-Forum honlapján⁴³⁹ Herberstein moszkvai, illetve I. Szulejmánnál tett követi látogatása ábrázolásaként ismertettek két könyvillusztrációt, amelyek Feyerabend kiadványában láttak napvilágot.⁴⁴⁰ A kötetben Herberstein útleírása előtt Paolo Giovio rövid „könyvecskéjének” (libellus) szövege olvasható, amelyben az itáliai humanista a VII. Kelemen (1478–1534) pápához 1525-ben III. Vaszilij

⁴³¹ Vö.: Papp 2021f.

⁴³² Vö.: Werner 1968.

⁴³³ Münster 1598. Szulejmán képmása: Münster 1598, 1297, Lonicer 1578 (I. kötet), 34v. Amurates képmása: Münster 1598, 1300, Lonicer 1578 (I. kötet), 17v.

⁴³⁴ Wahrhaftte und ausführliche Beschreibung der Hungarischen königlichen Haupt- und Residenz-Stadt Ofen ... Frankfurt am Main, 1686.

⁴³⁵ Vö.: Benda 1942, 45; Barbarics 2000, 347. Szkander bég képmása Jean Jacques Boissard említett szultánéletrajz-gyűjteményében is szerepelt. Boissard 1596, 72. oldal előtti kép. Más személyt ábrázoló képmásokat a hazai barokk portréfestészetben is gyakran használtak előképként. Vö.: Bubryák 2015.

⁴³⁶ O'Dell 1993, 23.

⁴³⁷ Ld. pl. Herberstein 1576, 12v, 99v = Lonicer 1578 (II, kötet), 117, Lonicer 1578 (III. kötet), 34r, 73r, 114r, 123v, 156r, 181r; Herberstein 1576, 51r, 123v = Lonicer 1578 (I. kötet), 5r, Lonicer 1578 (III. kötet), 19v, 39v, 113r, 154v, 210v, 218r, 255v, 265r; Herberstein 1576, 105r = Lonicer 1578 (I. kötet), 1r, Lonicer 1578 (II. kötet), 2, Lonicer 1578 (III. kötet), 19r, 127r, 167v stb. Vö.: Hollstein 1954, 42.

⁴³⁸ Senft 1999, 17, 19.

⁴³⁹ https://austria-forum.org/af/Biographien/Herberstein,_Sigmund_Freiherr_von.

⁴⁴⁰ Herberstein 1576.

nagyfejedelem követeként az oszmánellenes ligához való csatlakozással kapcsolatos tárgyalásokra érkezett orosz követ, tolmács és filológus, Dimitrij Geraszimov (1465 k.–1535 után) adatai alapján ismertette Moszkva földrajzi sajátosságait. Geraszimov – Herbersteinhoz hasonlóan – számos országban járt, pl. I. Miksa császárnál, Svédországban, Dániában. Római tartózkodása alatt részletesen beszámolt Giovióknak Oroszország és az északi országok geográfiájáról. Az információkat Giovio 1525-ben egy illusztráció nélküli könyvben jelentette meg.⁴⁴¹

Az 1576-os frankfurti Oroszország-útleírásban a címlapképen és egy címerképen kívül Giovio szövegének elején (1r, 103r, 106r) találkozunk az első illusztrációval, amelyen ünnepélyes követfogadást látunk: egy díszes terem végén egy asztalnál török ruhás, turbános, illetve európai ruhás, fedetlen fejű férfiak ülnek, míg az előtérben turbános, kaftános előkelők állnak. Bár Giovio szövege Oroszország leírásait tartalmazza, ez a kép egy oszmán környezetben lejátszódó jelenetet ábrázol. Ugyanezt mondhatjuk el a következő, már Herberstein szövegéhez kapcsolódó illusztrációról is (12v, 99v), amelyen a nézőnek háttal álló, magas rangú, hosszú, lecsüngő tollal díszített turbános török előtt elegánsan meghajló, rövid ruhás európaiat látunk, s amelyet az 1999-es osztrák könyv Herbersteinnak I. Szulejmán szultánnál tett látogatása ábrázolásaként határoz meg.⁴⁴² Ugyanígy török környezetre utal a következő fametszet is (51r, 123v): egy díszes sátorban ülő turbános török szintén török ruhás személyeket fogad, miközben a sátor mellett egy fegyveres janicsár figyel az eseményt. Ez a jelenet Hilde és Willi Senft szerint Herberstein III. Vaszilijnál tett látogatását mutatja be.⁴⁴³ Mivel a szövegrész, amelyben ez az illusztráció található, III. Vaszilij nagyherceg rendeleteit ismerteti, a kép nem kapcsolódik közvetlenül hozzá. Az egyetlen illusztráción, amely nem törökös környezetben játszódik, egy katonai tábor sátorában díszes széken ülő, koronás, páncélruhás királyt látunk, akinek egy féltérdre ereszkedő európai ruhás férfi levelet nyújt át (110r). Mivel a szövegben itt arról olvashatunk, hogy V. Károly császár és Ferdinánd főherceg Herbersteint a lengyel királyhoz és a moszkvai nagyherceghez küldte békekövetségbe, ez a kép állhatna legközelebb ahhoz az információhoz, amelyet a körülötte lévő szöveg tartalmaz. Az illusztrációk azonban valójában függetlenek a szövegtől, hiszen nagy részüket a kiadó nemcsak ebben a könyvben adta közre többször, eltérő szövegrészekben, hanem más kiadványaiban is találkozunk velük. Mind az európai követfogadás utoljára említett jelenete, mind a Hilde és Willi Senft 1999-es könyvében Herbersteinnak a szultánnal, illetve III. Vaszilijjal való találkozása illusztrációiként leírt kompozíciók megtalálhatók például Feyerabend 1573-tól megjelentetett, nagyrészt oszmán témájú több kiadványában.⁴⁴⁴ Ezeket a képeket tehát – amelyek már Herberstein frankfurti útleírásánál évekkel korábban kiadott könyvekben is szerepelnek – nem értelmezhetjük az osztrák diplomata követi útjait bemutató ábrázolásokként.

*

Bár az az Österreichische Nationalbibliothekban őrzött, több mint 160 darab, 40 × 27 centiméter nagyságú akvarellből álló, a 16. század végén keletkezett, egykor II. Rudolf (1552–

⁴⁴¹ Pauli Iovii Nouocomensis libellus de legatione Basiliæ magni Principis Moschouiae ad Clementem VII, Pont. Max ... Roma (Romae ex aedibus Francisci Minitii Calvi Anno 1525). Vö.: Leitsch 1989, 168, 176; Zimmerman 1995, 65–67.

⁴⁴² Senft 1999, 17, Herberstein vor Sultan Süleyman II. „dem Prächtigen” képaláírással.

⁴⁴³ Senft 1999, 19, Empfang bei Großfürst Johannes Basilius in Moskau képaláírással.

⁴⁴⁴ Ld. pl. Fronsperger 1573, II. kötet, XVr, LXXIIIr, LXXVr; Tanco 1577, 55r; Lonicer 1578 (I. kötet), 5r; Lonicer 1578 (II. kötet), 117r stb. Feyerabend kiadványának illusztrációról ld.: Mende 1968, 12–13, újabban: Papp 2021d; Papp 2021f.

1612) császár tulajdonában lévő monumentális sorozat,⁴⁴⁵ amelyet feltehetően a konstantinápolyi követ, Bartholomäus Pezzen (?–1605) szolgálatában álló festő, Heinrich Hendrowski készített, illetve az ugyanitt található *Figurae calamo exaratae variorum Turcarum imperatorum, capitaneorum etc. imagines, deinde habitus, ludos, caerimonias etc. repraesentantes* című, 1586-ban készült, Hieronymus Beck von Leopoldsdorf-nak (1525–1596) ajánlott, számos színes képet tartalmazó kézirat⁴⁴⁶ átfogó képet ad a törökök szokásairól, mindennapi életéről, a hadseregükről, mivel nem készültek róluk sokszorosított grafikák, az európai törökkép alakításában nem játszhattak szerepet.

A dinasztiaalapító Oszmántól kezdve saját koráig ismertette a török szultánok életét és cselekedeteit a cseh humanista költő, Johannes Vodnianus Campanus (1572–1622), azaz Jan Kampánus Vodňanský prágai egyetemi tanár 1597-ben megjelent, illusztrációkat nem tartalmazó verses életrajzi munkájában, amelyben számos utalást találunk magyarországi eseményekre, pl. a várnai és a mohácsi csatára, Szigetvár ostromára stb.⁴⁴⁷ II. Lajos haláláról, Szulejmán Budára való bevonulásáról stb. egy másik korabeli szultángenealógia – Philippus Meyerus *Mahometi Arabis Pseudoprophetae vita versibus expressa, una cum omnibus Otomannis Turcarum Imperatoribus ...* című, 1594-ben Arrasban (Rigiaci Atrebatium) megjelent munkája (48. oldal) is megemlékezik.⁴⁴⁸

A 16–17. századi magyarországi történetírásban és irodalomban ugyanakkor a kereszténység megsemmisítésére törekvő, kegyetlen, barbár horda képzetétől eltérő árnyaltabb törökkép – amely például az 1584–1585-ben Konstantinápolyban tartózkodó Johannes Löwenklau [Leunclavius] (1541 k.–1594) latinul és németül megjelent munkáiban⁴⁴⁹ körvonalazódott – alig kapott teret „a keresztes háborúk propagandáját felelevenítő *antiturcica*” szemlélettel szemben.⁴⁵⁰ A kegyetlen törökök toposza a 18–19. századi hazai irodalomban is tovább élt: „az ütközetet követő napon mindjárt a’ győzedelmes Törökök nem emberi, hanem fene vadhoz hasonló kegyetlenségeket kezdettenek gyakorolni, és minden eleikben akadott Városokat ’s falukat felgyújtottanak; – azoknak ártatlan lakosaikat rész szerént kegyetlenül meg-öldösték, rész szerént kegyetlen rabságra vitték. Az ifjabb Aszszonyokat és szűz Leányokat először meg-szeplősítették, azután meg-ölték. – A’ bõltsõben fekvõ ártatlan síró tsetsemõ gyermekeket édes szüleiknek szemek láttára ketté vagdalták ..., – olvashatjuk Etédi Sós Márton (1753–1801) 1792-ben keletkezett, a mohácsi tragédiát megéneklő művében.⁴⁵¹

⁴⁴⁵ ÖNB, Sammlung von Handschriften und alten Drucken. Jelzet: Cod. 8626. (Bilder aus dem türkischen Volksleben). Vö.: Dürriegl 1979a, 233. tétel, 97–98; Ilg 2013, 63.

⁴⁴⁶ ÖNB, Sammlung von Handschriften und alten Drucken. Jelzet: Cod. 8615. Vö.: Ilg 2013, 62; Veselá 2017.

⁴⁴⁷ *Turcicorum tyrannorum qui inde usque ab Otomanno rebus Turcicis praefuerunt, descriptio [...]* Ubi res ipsorum gestae, historico ordine, additis in altera ubique annis breviter exponuntur. Prága, 1597. A mű magyar vonatkozásainak részletes ismertetését ld.: Szörényi 2019b.

⁴⁴⁸ Vö.: Szörényi 2019b, 211–212.

⁴⁴⁹ *Pl. Neuwe Chronica türkischer Nation ...* Frankfurt, 1595. Ács 2010, 83; Ilg 2013, 63; Ács 2014, 273–275; Ács 2015, 176–178; Ács 2019, 181–200. A túlnyomórészt David Ungnad (1535–1600) konstantinápolyi követ rajzainak másolatait tartalmazó ún. Löwenklau-kódex az Österreichische Nationalbibliothekban található (Cod. 8615.). Löwenklau oszmán történetét az *Armamentarium Heroicum* 18. századi nürnbergi kiadása a mohácsi csata kapcsán számontartotta. *Armamentarium Heroicum Ambrasianum ...* a Io. Davide Koelero. P. P. Nürnberg, 1735. 43. Löwenklau és Verancsics Antal kapcsolatához vö.: Gyulai 2015, 103–104.

⁴⁵⁰ Ács 2010, 80–81; Ács 2021, 72–73. Ács Pál kivételként éppen Zrínyi Miklós Szigeti veszedelmét említi. Ács 2010, 80. Vö.: Kiss 2007; Tafilowski 2015.

⁴⁵¹ Etédi 1792, 212. Az irodalmi műről újabban ld.: Csonki 2019.

„Hányszor zengett ajkain

Ozmán vad népének

Vert hadunk csonthalmain

Győzedelmi ének!” – olvashatjuk Kölcsey Ferenc (1790–1838) Himnuszában is.

1.2. A mohácsi csata ábrázolása az *Ehrensiegel des Hauses Österreich*ban

Bár sematikus városábrázolásokkal már az ókori és a középkori művészetben is találkozunk, a várak, települések valóságghű bemutatása iránti igény a reneszánsz időszakában erősödött meg. Először a vallásos, bibliai témájú festmények háttérében találkozunk egy-egy konkrét város részleteinek az ábrázolásával, majd a 16. században a látkép (veduta) önálló műfajjává vált. Virágzása összekapcsolódott a kartográfiáéval: fejlődéséhez hozzájárultak a szinte folyamatos háborúk mellett a földrajzi felfedezések és a világ megismerésének növekvő vágya. Míg azonban a térképek az országok, városok geometriai vetületét mutatták meg, a látképek az emberi szem nézőpontját követték. Mindkét műfaj sokáig elsősorban praktikus célokat szolgált: az utazók, kereskedők, illetve a korabeli események iránt érdeklődők tájékoztatása mellett hadászati célra is használták őket.⁴⁵² A veduták népszerűsítésének kiváló eszköze lett az olcsó, könnyen terjeszthető sokszorosított grafika. A látképek és városok topográfiai pontosság iránti igény 17. századi növekedését jelzi Matthäus Merian rendkívül sikeres sorozatai, a *Topographia Germaniae* és a *Theatrum Europaeum*, amelyek több ezer városlátképet, térképet, illetve történeti események, legfőképpen csaták ábrázolásait tartalmazták.⁴⁵³

A várak és városok gyakran szerepeltek eseményábrázolások – felvonulások, koronázások, csaták stb. – háttéréként is, alkalmanként úgy, hogy a már elkészült térképekre, városképekre „kerültek rá a csapatok, hadihajók, harcoló katonák, tűzvészek, csodás jelenségek képei.”⁴⁵⁴ A 18. századig többnyire madártávlatból ábrázolt látképek fontos szerepet játszottak a közigazgatás mellett a katonai hadműveletekben, az ostrom- és haditervek elkészítésében is. Jelentős forrásanyagot jelentenek a látképek kutatásában a seregeket kísérő, tehát a háborús övezetekbe, vagy az ellenséges területekre is eljutó hadmérnökök, illetve a fejedelmek által alkalmanként a hadjáratokra elvitt udvari festők, rajzolókat által készített helyszíni rajzok, vázlatok.⁴⁵⁵

A művészettörténeti szakirodalom már korábban is foglalkozott a tájképfestészet esztétikájával, tipológiájával, a tájképek allegorikus és szimbolikus jelentésével, de a politikai-hatalmi elemek – köztük a hadi jelleg – vizsgálata inkább csak az utóbbi évtizedek kutatásai során került az érdeklődés előterébe.⁴⁵⁶ Ilyen elemekként jelennek meg a látképeken a határkövek, a csaták emlékművei, a politikai és hadi funkciójú épületek (például a várak), s alkalmanként politikai metaforákként értelmezhetőek a képeken ábrázolt természeti jelenségek is, például a háborút jelképező vihar vagy a felvilágosodásra utaló napfelkelte.⁴⁵⁷ Albrecht Altdorfer 1528-ban festett *Alexanderschlacht*-ján a felkelő félhold és a lemenő nap képe a keleti (oszmán) és a nyugati (keresztény) civilizáció összecsapásának allegóriájaként jelent meg.⁴⁵⁸

⁴⁵² Rózsa 1983, 45; Büttner 2000, 79–89; Engelen 2008, 144.

⁴⁵³ Engelen 2008, 143.

⁴⁵⁴ Szalai 2006/III, 59.

⁴⁵⁵ Rózsa 1995, 5; Szalai 2006/III, 9–16; Engelen 2008, 142.

⁴⁵⁶ Warnke 1992; Mitchell 1994.

⁴⁵⁷ Warnke 1992, 9.

⁴⁵⁸ Warnke 1992, 68–69.

A tájábrázolások a középkortól kezdve alkalmanként egyfajta, a földtulajdont hangsúlyozó „telekkönyvi” bejegyzések is voltak. A „tulajdonosi” szemlélet⁴⁵⁹ mellett a hatalmi-politikai aspirációk sikerének hangsúlyozásával találkozunk a meghódított városokról, területekről készített látképeken, sorozatokon, amelyeken a tájat háborúk okaként és tárgyaként, hadászati helyszíneként értelmezhetjük.⁴⁶⁰ Az újabb, a táj meghatározó elemeit dekódoló interpretatív megközelítés szerint a tájkép egyértelműen szimbolizálhatja a hatalmi viszonyokat.⁴⁶¹ Simone Martini Guidoriccio da Foglianót ábrázoló, 1328 körül készített, a sienai Palazzo Pubblico Sala der Mappamondójában található falfestményén a győztes hadvezér monumentális lovasportréja háttérében a csatatér kulisszáit látjuk, Montemassi elfoglalt kastélyával, a jobb oldalon pedig a haditábor, fegyverekkel, zászlókkal – jelezve, hogy a területet Siena fegyveres harcban szerezte meg.⁴⁶² Így értelmezhetjük Szigetvár egyes 17. századi ábrázolásain is az épületeken látható félholdakat vagy a mezőkön békésen sétáló törököket a tartós oszmán uralom, azaz a hatalmi változás jeleként.

A csataábrázolásoknak a reneszánsztól megfigyelhető kompozicionális változásai összefüggést mutatnak a katonai összeütközések jellegének átalakulásával: a csatatérből fokozatosan hadszíntér lett. A tűzfegyverek elterjedése előtt az ütközetek – ha a hadvezérek számoltak is a környezet természeti adottságaival a csapatok stratégiai elhelyezésénél – elsősorban nyílt, egyenes terepen lezajlott közelharcból álltak, az erdők, kertek, vetések elpusztítása csak a bosszú vagy a büntető akciók része volt. Ebben az időszakban ezt a közelharcot mutatták be a csataábrázolások is. A tűzfegyverek (puskák, ágyúk) általánossá válásával – a hadseregeknek a modern tömegháborúk kezdetét jelentő felduzzadásával párhuzamosan – az ellenfelek egyre inkább eltávolodtak egymástól, a védelmet már nem a páncél és a kézfegyverek jelentették, hanem a természetes és a mesterséges táji környezet, az árkok, a völgyek, a sáncok, a falak. Az átalakulás során a táji védelem új dimenziót adott a háborús technikáknak: a csatákban a legfontosabb ezeknek a védelmi vagy támadó helyeknek az őrzése, illetve az elfoglalása lesz.⁴⁶³

A hadi eseményeket leghitelesebben, riportszerűen bemutató képi források egy részét a 16. század óta nem képzőművészek, hanem hadmérnökök, kartográfusok készítették.⁴⁶⁴ A korabeli kézikönyvek javasolják is a hadmérnököknek, hogy az ostromokról és a közvetlen háborús területekről készítsenek térképvázlatokat, hogy megkönnyítsék a stratégiai döntéseket. A hadsereghez tartozó térképészek nagy része nemcsak a mérnöki munkát segítette, hanem haditudósító is volt.⁴⁶⁵ Mivel a korújkorban a város- és várlátképek rajzolásának a

⁴⁵⁹ Az udvari geográfusként és calcográfusként foglalkoztatott Matthias Greischer a 17. század végén megbízást kapott Esterházy Páltól „a birtokához tartozó várak, kastélyok lerajzolására és metszeteinek elkészítésére ...” Szalai 2006/III, 11, 33–35. A család birtokában lévő városokat, várakat ábrázoló 48 kis látkép díszítette a Tobias Sadeler által ebben az időben készített Esterházy-családfát is. Szalai 2006/III, 34; Szalai 2020a, 51–63. (133–135. jegyzetben a korábbi irodalommal).

⁴⁶⁰ Warnke 1992, 65–66.

⁴⁶¹ Mitchell 1994, 1–2.

⁴⁶² Büttner 2006, 41.

⁴⁶³ Warnke 1992, 65–66, 68–69; Paret 2008, 101–102; Pfaffenbichler 2011, 210. Az új hadviselési mód egyik első állomása volt az 1503. évi említett cerignolai csata, ahol egy résztvevő szerint nem az emberek bátorsága győzött, hanem a kis sánc és árok, amit a spanyolok a frontjuk elé építettek. Warnke 1992, 65–66. A Córdoba által bevezetett stratégiai innovációkat később a paviai csatában is alkalmazták. Fulton 1989, 154–156.

⁴⁶⁴ Popelka 1984, 9–10; Warnke 1992, 72; Engelen 2008, 144; Paret 2008, 101–102; Pálffy 2011.

⁴⁶⁵ Engelen 2008, 144.

hadviselésben stratégiai jelentősége volt, készítésük, a térképekével vagy az ostromtervekével együtt, részét képezte a katonatisztek oktatásának is. Bár a csatákhoz készült vázlatok, taktikai térképek nemigen maradtak fenn, mert a gyűjtők számára nem voltak elég dekoratívok, azokból a térképekből, amelyek – néha sok idővel a csata után elkészítve – mintegy retrospektív katonai képes beszámolókként gondosan bemutatták a csata eseményeit, több őrződött meg. A fejedelmek, hadvezérek kezébe kerülő haditérképek és látképek többsége ugyanakkor gyakorlott, erre specializálódott művésztől származott, hiszen ezek óriási stratégiai jelentőséggel bírtak a harcok során.⁴⁶⁶ A térképeknek, látképeknek propaganda funkciójuk is volt: egyes hadvezérek, uralkodók, nemzetek dicsőségét, győzelmeit hirdethették. Vermeyen említett tuniszi sorozatának első darabja is a Mediterraneum térképe volt, pontosabban egy nagyon magas felülnézetű ábrázolás, amelyen a hajók, a hegyek plasztikusan kirajzolódtak.⁴⁶⁷

A magashorizontú látképeken ábrázolt csataképeken a táj természeti sajátosságai taktikai elemekként jelennek meg. A képeken az egyes táji elemek stratégiai szerepének hitelesebb érzékeltetése érdekében a centrális perspektíva, azaz a perspektivikus mélységkivetítés helyett – egyfajta torzított, vizuálisan kitágított teret létrehozva – gyakran találkozunk a nézőpontok (a madártávlat foka) változtatásával: az előtér zsánerfiguráit például alacsonyról, míg a középtérben vagy a háttérben ábrázolt ostromlott várost szinte térképszerűen, extrém magasságból látjuk. A kép felső részén a nézőpontot ismét lejjebb viszik, hogy a tekintet szabadon elérje a lapos horizontvonalat és az eget. A típus egyik legjellegzetesebb, mintaadó képviselője Jacques Callot Breda ostromát ábrázoló, 1627–1628 körül készült nagy méretű, reprezentatív, korának a háborúhoz való viszonyát szokatlanul gazdagon tükröző rézmetszete, amely egyesítette a csataképet, a topografikus-analitikus ábrázolást, a politikai eseményképet, az uralkodóképmást és a katonai zsánert, s amely a katonai témák szakértőjeként egész Európában megalapozta a művész hírnevét.⁴⁶⁸ Ezek az ábrázolásokon a csatatér sokszor egyfajta színpadként jelenik meg a tájképi háttér előtt, a táj pedig a tágabb szintérré változik, amelyben a hadijáték lejátszódik. A csata különböző elemeinek, síkjainak ez a dekoratív, színházszerű elrendezése jelenik meg a Théâtre de la guerre, a Schauptatz, a hadszíntér kifejezésekben.⁴⁶⁹

Bár a képzőművészek még a 16. században és utána is gyakran készítettek olyan, közelharcot bemutató csataképeket, amelyeken nem érzékeltették a csata lefolyásában szerepet játszó tájképi mozzanatok, a 16. században kialakult egy új ábrázolástípus, amely szemléletesen adta vissza a csapattestek mozgásán alapuló új háborús stratégiákat. A szakirodalomban topografikus-analitikus csataképek⁴⁷⁰ nevezett, madártávlatból felvett ábrázolásokon, amelyek célközönségét elsősorban a katonai mesterségben járatosak köre jelentette, látképi háttér előtt, sokszor város vagy vár közelében játszódik le az ütközet.⁴⁷¹ Ezek a képeken gyakran a dokumentatív jelleg dominált, mivel a festő vagy a metsző nem a csata egy-egy (a valóságban többnyire kaotikus) jelenetét, s ezen belül a harc szenvedélyességét, az emberi érzelmeket ábrázolta, hanem az ütközet egészéről igyekezett átfogó képet adni: a csata helyszínét, a hadrendet, a csapattestek elhelyezkedését és mozgását, illetve a harcászati stratégiát mutatta be. Az írott források mellett ezeknek az ábrázolásoknak a segítségével alkothatunk képet a csaták, várostromok során bekövetkezett ideiglenes, efemer

⁴⁶⁶ Warnke 1992, 70; Büttner 2000, 82–83.

⁴⁶⁷ Büttner 2000, 93–98; Huck 2001, 93–94.

⁴⁶⁸ Popelka 1984, 10; Warnke 1992, 70, 72; Büttner 2000, 97; Engelen 2008, 136, 142, 147–149; Pfaffenbichler 2011, 210.

⁴⁶⁹ Warnke 1992, 71–72.

⁴⁷⁰ Popelka 1984, 9; Pfaffenbichler 1996, 55, 59; Junkelmann 2000, 62–72. Vö. még: Horn 1989, 270–271; Pfaffenbichler 1996, 59; Pfaffenbichler 2011, 208–209.

⁴⁷¹ Hale 1990, 138; Warnke 1992, 69; Paret 2008, 101–102.

tájalakításokról, például szekérvár, sáttortábor, ágyúállások, sáncok, árkok stb. építéséről, ostromlétrák, ostromgépek elhelyezéséről is. Mivel a topografikus-analitikus csataképet készítő művész feladata a konkrét katonai esemény pontos ábrázolása volt, leginkább a nyomtatott csatabeszámolókkal (Schlachtenrelationen) rokoníthatók. A festők azért, hogy az évekkel vagy akár évtizedekkel korábban történt eseményeket minél pontosabban ábrázolhassák, gyakran használtak forrásként csataleírásokat, hírleveleket, illetve katonai mérnökök által készített metszeteket, térképeket.⁴⁷² A propagandisztikus-reprezentációs feladatnak – ha nem is olyan közvetlenül, mint a dicsőítő csataképek⁴⁷³ – ezek is eleget tettek: a szakértők számára bizonyították a győztes hadvezérek katonai tudását, taktikájának, stratégiájának eredményességét.

A topografikus-analitikus csatajelenetek európai elterjedése a 16. század első felére tehető. Az ábrázolási típus legjelentősebb képviselői a IV. Vilmos (1493–1550) és felesége, Jacobäa von Baden (1507–1580) által 1528-ban rendelt 16 darabos történeti festménysorozat darabjai voltak, közülük is elsősorban Albrecht Altdorfer említett *Alexanderschlachtja*.⁴⁷⁴ A műfaj egyik kiemelkedő képviselője Pieter Snayers (1592–1667) volt, aki madártávlatból felvett, de alkalmanként ugyanazon a képen eltérő nézőpontokat alkalmazó, magashorizontú ábrázolásain – a 30 éves háború csatáiról több mint 50 képet készített – pontosan mutatta be a katonai alakulatok, csapatok mozgását, taktikai elhelyezkedését.⁴⁷⁵

Bár még a 16. század végén is készülnek a hazai hadi eseményekről korábbi képi toposzokon alapuló, nem topografikus jellegű ábrázolások (az Eger 1595. évi ostromát bemutató, Joachim Lochner nürnbergi nyomdájában 1597-ben megjelent, *Belegerung Erlau und darauff folgende Schlacht ...* című hírlevél címlapján például a páncélos keresztény és a turbános török lovasok összecsapását látjuk),⁴⁷⁶ a század közepétől a sematikus csatajelenetek helyett egyre inkább elterjedt a madártávlatú, vagy annál laposabb látószögű (kavalier perspektíva) csataábrázolás, amelyeken gyakran találunk betűkkel vagy számokkal jelölt, a helyekre, eseményekre, csapattestekre vonatkozó magyarázó szövegeket.⁴⁷⁷

Ehhez a típushoz tartozik a mohácsi csatának az *Ehrenspiegel des Hauses Österreich* (*Ehrenwerk des Hauses Österreich, Österreichisches Ehrenwerk*) című, a müncheni Bayerische Staatsbibliothekben őrzött, Clemens Jäger⁴⁷⁸ (1500 k.–1561) által 1555–1559 körül a Fugger család számára összeállított, több száz miniatúrával illuminált, szépírási krónikában⁴⁷⁹ található ábrázolása is. **(17. kép)** Meglehetősen pontosan fogalmazta meg a műfaj alapvető sajátosságait az *Ehrenspiegel* rajzolója a wenzenbachi csata ábrázolása előtti leírásban: *Ware Conterfetung der Behmische Schlacht mit seiner Landschaft und gelegenheit auch wie die Ordnungen zu baiden thailen gemacht und die fanen gestellet worden ...* (2. kötet, 206r).

⁴⁷² Hajdu – Kajetán 1980; Rózsa 1987; Hale 1990; Pfaffenbichler 1993; Pfaffenbichler 1996, 54–55, 59; Pfaffenbichler 1998; Cuneo 2002; Pfaffenbichler 2011; Gödölle 2017.

⁴⁷³ Pfaffenbichler 1996, 54–55; Pfaffenbichler 2011, 199.

⁴⁷⁴ Hale 1990, 137.

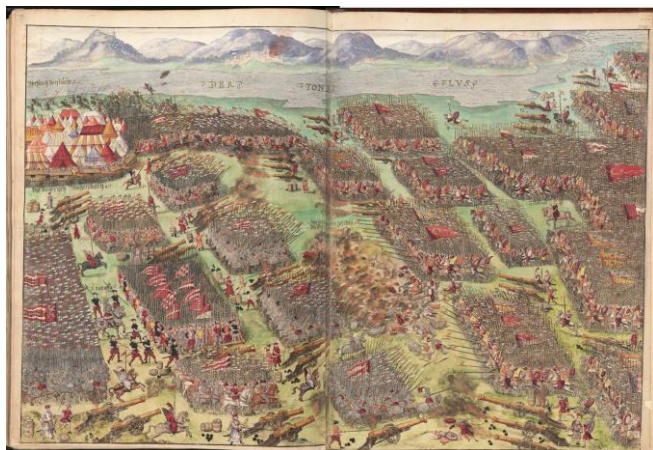
⁴⁷⁵ Pl. Pieter Snayers: *Schlacht am weißen Berg bei Prag. 1620.* München, Bayerische Staatsgemäldesammlungen, ltsz.: 2309. 149 × 226 cm. Vö.: Popelka 1984, 9–10; Warnke 1992, 72; Pfaffenbichler 1996, 59–61; Pühringer 2005, 109–110; Pfaffenbichler 2011, 208–210. Művészetről legújabban ld. Kelchtermans 2018; Sennewald – Hrnčirik 2018.

⁴⁷⁶ Smith 2014, 67.

⁴⁷⁷ Smith 2014, 65. A madártávlatához vö.: Doosry 2014, különösen: Rainer Schoch: *Der strategische Blick. Die Militärperspektive.* In: Doosry 2014, 234–246.

⁴⁷⁸ Rohmann 2001; Die Fugger 2010, 6. tétel, 108–111 (1555-ös datálással); Bock 2011, 64; Kaulbach – Záh 2012, 12–13.

⁴⁷⁹ *Ehrenspiegel I–II.* Vö.: Szentesi 2002, 271. tétel, 292; Die Fugger 2010, 6. tétel, 108–111; Buzási – Pálffy 2014; Buzási – Pálffy 2015.

17. kép. *A mohácsi csata*. Illusztráció az *Ehrenspiegel des Hauses Österreich*ban. München, Bayerische Staatsbibliothek.

A mohácsi csatának az *Ehrenspiegel des Hauses Österreich*ban található ábrázolása (részben téves adatokkal) ismert a hazai szakirodalomban, hiszen illusztrációként szerepelt az 1976-ban megjelent, majd 1979-ben és 1987-ben újra kiadott *Mohács emlékezete* című szöveggyűjteményben.⁴⁸⁰ A szövegközti képek között mindkét illusztrált kiadásban (1976, 1987) a 28–29. oldal között szerepelt a következő képaláírással: „A mohácsi csata. Miniatura Johann Jakob Fugger *Ehrenspiegel des Hauses Österreich* című művének 7. könyvéből. München, Bayerische Staatsbibliothek, Cod Germ. 896. 378v–379r folióján. 53,5 x 78 cm. A kompozíció eredetije Johann Schreier műve 1555-ből.” Részben ezeket az adatokat vette át – Fuggernek a könyv szerzőjeként való feltüntetése nélkül – egy új hazai hadtörténeti kiadvány is: a mohácsi csatáról szóló részben a 358–359. oldalon található a müncheni kódex illusztrációja: „A mohácsi csata (Johann Schreier, 1555).” A képjegyzékben ezt olvashatjuk: „358. Bayerische Staatsbibliothek München Cgm 896, fol 378v–379r ...”.⁴⁸¹ A csatát ábrázoló 16. századi illusztrációnak ezeken az említéseken kívül önálló feldolgozása – jelen disszertáció szerzőjének rövid elemzésén kívül⁴⁸² – még nem született.⁴⁸³

A fentebb közölt képadatokat Buzási Enikő és Pálffy Géza friss kutatásai alapján⁴⁸⁴ a következőkkel módosíthatjuk és egészíthetjük ki. A korábbi hazai kutatás a müncheni kódexet Fugger-krónikának, vagyis a Fugger család történetének tartotta, de valójában a Habsburg-dinasztia története, mivel a kézirat címlapján szereplő Johann (Hans) Jakob Fugger (1516–1575) nem a monumentális mű szerzője, hanem megbízója és anyagi támogatója volt. A krónikát az augsburgi cipészlegényből, majd cipésmesterből lett városi történetíró, genealógus, a városházi irattár első rendezője, Clemens Jäger állította össze a Fugger család számára. A német nyelvű, több száz miniatúrával díszített munka első, a kb. 1493-ig terjedő időszakot bemutató kötete az I–VI. fejezetet (Buch), a második kötete a VII. fejezetet tartalmazza. A kódex illusztrációit Jäger többi illuminált művéhez hasonlóan feltehetően „az 1547-ben elhunyt ifjabb Jörg Breu műhelyének valamelyik tagja vagy követője (egy

⁴⁸⁰ Katona 1976, 28–29. oldal között; Katona 1987, 28–29. oldal között. (Az 1979-es második kiadás nem tartalmazott illusztrációkat.)

⁴⁸¹ Hermann 2017, 358–359, 450.

⁴⁸² Papp 2019, 179–185.

⁴⁸³ Buzási – Pálffy 2014, 220, 254. A csatakép reprodukcióját újabban ld.: Božić – Čosić: 2021, 85.

⁴⁸⁴ Buzási – Pálffy 2014; Buzási – Pálffy 2015.

feltételezések szerint Gall Schemell, 1482–1559)“ készítette.⁴⁸⁵ A megrendelő, Jakob Fugger, pénzügyi nehézségei miatt a díszes kódexet 1571-ben eladta V. Albert (1528–1579) bajor hercegnek, a kézirat tehát a müncheni bajor hercegi, később a bajor királyi, majd a bajor állami könyvtárba került, ahol most is őrzik.

A csatajelenetet – amely keresztény oldalról a mohácsi ütközet egyik legrészletesebb korai ábrázolása – használta előképül a kiadvány ma Bécsben, az Österreichische Nationalbibliothekban, illetve a drezdai Sächsische Landesbibliothekban őrzött másolati példányának illuminátora. Clemens Jäger munkájának közel tíz másolata közül három illuminált, ezek közé tartozik a bécsi nemzeti könyvtárban őrzött, 1591 és 1599 között készült kétkötetes példány is,⁴⁸⁶ amely követi a nagyfólió méretű eredeti munka tagolását és méretét. Az illusztrált másolatok keletkezésének története az eredeti műnek a 16. század végén és a 17. század elején Münchenből történt többszöri kikölcsönzésének iratai alapján⁴⁸⁷ rekonstruálható. Először II. Ferdinánd főherceg kérésére 1589-ben került a díszes munka Innsbruckba, majd 1591-ben újra elkérték, mert a korábbi kölcsönzés során nem tudták teljes egészében lemásolni. Buzási Enikő és Pálffy Géza kutatásai szerint a bécsi másolat vezető illusztrátora Hans Maisfelder (1543 k.–1616) („burger und maler zu Hall”) volt.⁴⁸⁸ Az 1591. szeptember 14-én két nagy könyv kifestésére kötött szerződésben portrék, látképek és városképek mellett csataképek (*Schlachten*) lemásolása is szerepelt,⁴⁸⁹ így feltehetően ő készítette a mohácsi csatának itt is a második kötetben található ábrázolását. Ennek kompozíciója – éppúgy, mint Nándorfehérvár 1521. évi elfoglalásáé – hasonló a Münchenben őrzött eredeti kézirat képéhez, csak hiányoznak róla a magyarázó feliratok.⁴⁹⁰ A bécsi kétkötetes kódexben található címereket feltehetően Georg Fellengibel készítette,⁴⁹¹ szövegének leírója pedig az a Jakob Schrenk von Notzing (1539–1614) volt, aki II. Ferdinánd főherceg történészeként az ambrasi gyűjtemény *Augustissimorum Imperatorum ...* (közismertebb nevén *Armamentarium Heroicum ...*) című, 1601-ben megjelent, később ismertetésre kerülő illusztrált katalógusának összeállítója és a nevezetes személyek rézmetszetes portréja mellett közzétett életrajzok írója volt.⁴⁹² A mohácsi csata ábrázolásának magyarázata a bécsi kódexben a müncheninél díszesebb keretben, a kép után található. Egy 2017-es kiadvány a bécsi kétkötetes kódex illusztrációit Hans Maisfelder, Georg Fellengibel és Simon Gartner művének tulajdonítja, keletkezésük helyét Innsbruckra, idejét pedig 1555-re teszi, figyelmen kívül hagyva, hogy az 1543 körül született Maisfelder 1555-ben mindössze 12 éves lehetett.⁴⁹³

⁴⁸⁵ Buzási – Pálffy 2014, 228. Schemellről: Anders – Krul 1980, 160. tétel, 223; Kaulbach – Záh 2012, 13.

⁴⁸⁶ ÖNB, Sammlung von Handschriften und alten Drucken. 1. kötet: Cod. 8613 (Buch I–VI.) 326 fólió, 525 × 380 mm (szövegtükör: 385/405 × 250/255 mm) 2. kötet: Cod. 8614 (Buch VII.) 355 fólió, 520 × 383 mm (szövegtükör: 380/390 × 250/260 mm). Vö.: Tabvlae 1871, 272.

⁴⁸⁷ Buzási – Pálffy 2014, 232–234.

⁴⁸⁸ Buzási – Pálffy 2014, 233.

⁴⁸⁹ „... die zwai grosse büecher, darinen die österreichischen historien begrüffen, zu mallen und mit gueten frischen farben zu illuminiren auch mit gold und silber zu versechen angenomen nachvolgender gestalt: das ime von einer jeden grossen fūgur, darinen die schlachten, landschaften, conderfech und stött begrüffen ...” Schönherr 1896, 14229. tétel, XXII. Vö.: Buzási – Pálffy 2014, 233.

⁴⁹⁰ Ehrenspiegel des Hauses Österreich. ÖNB, Sammlung von Handschriften und alten Drucken. Jelzet: Cod. 8614, fol. 350.

⁴⁹¹ Buzási – Pálffy 2014, 233–234.

⁴⁹² Buzási – Pálffy 2014, 230.

⁴⁹³ Kagerer 2017, 328–399. A képjegyzékben „Hans Maisfelder, Georg Fellengibel und Simon Gartner, Kleinodien von Burgund (um 1555); Ausschnitt aus Hans Jakob Fugger, Clemens

A feltehetően nem a müncheniről, hanem a kétkötetes bécsi másolatról III. Miksa főherceg (1558–1618) számára készült, az 1590-es években elkezdett, de valószínűleg még az 1600-as évek elején is munka alatt lévő egykötetes bécsi kódexben (Cod. 8614*), amely az I–VI. könyv másolatát tartalmazza, a mohácsi csata ábrázolása értelemszerűen nem található meg. A kódex illuminátorának nevét szignójából ismerjük: a kódex „egyik kétoldalas jelenete – Rudolf római király fiainak adományozza a sváb és osztrák tartományokat – a mű egészére vonatkozó szignatúrát tartalmaz: »*Johanes Schreyer Maler Dises Ehrenwercks*«.»⁴⁹⁴ Ennek a mesternévnek a változatával (Johann Schreier) találkozunk a müncheni kódex mohácsi csatát ábrázoló kompozíciójának három említett hazai közreadásakor a képalírásokban, de mivel Schreyer az egykötetes, tehát a mohácsi csatajelenetet nem tartalmazó bécsi kódex illuminátora volt, a képalírások tévesek.⁴⁹⁵

További kutatást igényel, hogy a II. világháborúban elázott drezdai példányban – amelyet Buzási Enikő és Pálffy Géza véleménye szerint Simon Gartner illusztrált⁴⁹⁶ – mennyire sérült meg ez az ábrázolás. A szász választófejedelem káplánja, Johann Christian Götze (1692–1749) 1743-ban megjelentetett egy könyvet a drezdai udvari könyvtár értékeiről, amelyben leírta az *Ehrenspegel*t is, az illusztrációk között megemlítve a Nándorfehérvár 1521. évi török elfoglalását, illetve a mohácsi csatát ábrázoló illuminációkat is: „die Eroberung von Griechisch-Weißenburg; die unglückl. Schlacht bey Mohatsch.»⁴⁹⁷ A két illusztráció említésével a könyvtár 1839-es katalógusában is találkozunk.⁴⁹⁸

A kétkötetes müncheni kódexben az illusztrációk számához képest viszonylag kevés csatajelenet található, ezek azonban betekintést nyújtanak a műfaj különböző, a korban népszerű típusaiba. Az első kötetben csupán két par excellence csataképet találunk, a Zürich melletti Uetliberg vára Habsburg Rudolf (1218–1291) által történt elfoglalásának (99r), valamint a IV. (Kun) László (1262–1290) által katonailag támogatott Habsburg Rudolf, illetve II. (Přemysl) Ottokár (1233–1278) között 1278-ban lezajlott, a Habsburg-ház uralmát megalapozó, a 19. századi hazai és osztrák történeti festészetben népszerű dürnkruti vagy második morvamezei csatának az ábrázolását (133r). **(18. kép)** Az első illusztráció azok közé a tájképfestészet hagyományaihoz is kapcsolódó várostrom-ábrázolások közé sorolható, amelyeken a domináns látképi elemek és a várábrázolás mellett eltérő hangsúllyal – itt eléggé kiemelten – szerepelnek a hadiesemények. A morvamezei csatát ábrázoló illusztráció – a mohácsi csata jelenetéhez hasonlóan – a topografikus-analitikus csataképek közé tartozik.

Jäger [Bearb.], Oesterreichisch Ehrenwerkh, Innsbruck um 1555 (ÖNB cvp 8614), fol. 8r.” Kagerer 2017, 464.

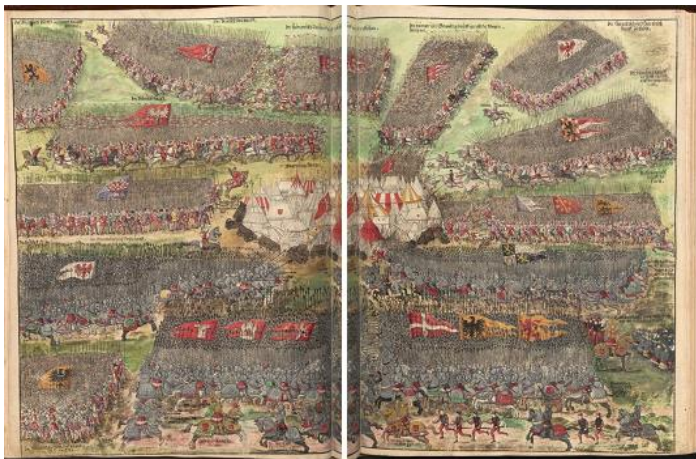
⁴⁹⁴ Buzási – Pálffy 2014, 231.

⁴⁹⁵ Kérdőjelesen Johannes Schreyernek és műhelyének tulajdonította a Münchenben őrzött, 1555-re datált két kötet illusztrációit egy 2011-es katalógus: „Johannes Schreyer und Werkstatt (?)”. Emmendorffer – Záh 2011, 122., 126.

⁴⁹⁶ Buzási – Pálffy 2014, 239–240. II. Ferdinánd főherceg sok könyvfestőt is alkalmazott: „So hat Simon Gartner an einem Buche über habsburgische Genealogie und auch für Schrenks Armamentarium gearbeitet ...” Lhotsky 1941–1945, 199 (jegyzetben: 1594-ben Gartner 181 Gulden 50 krajzárt (kreuzer) kapott). Vö.: Schönherr 1896, 14365. tétel, XXXII.

⁴⁹⁷ Die Merckwürdigkeiten der Königlichen Bibliothek zu Dresden ausführlich beschrieben, und mit Anmerckungen erläutert. Die erste Sammlung. Dresden, 1743. 29.

⁴⁹⁸ Falkenstein 1839, 363.

18. kép. Az 1278. évi dürnkruti vagy második morvamezei csata. Illusztráció az *Ehrenspegel des Hauses Österreich*-ban. 1559 körül, Augsburg. München, Bayerische Staatsbibliothek.

A látképi elemek, a város- és várábrázolások dominálnak az *Ehrenspegel* első kötetének azon a képén is, amely I. Albert (1255–1308) német király 1308. évi meggyilkolását mutatja be (171v–172r). A magas, erdős hegyek mellett eltörpülnek az előtérbe helyezett katonai események: az elvonuló hadsereg, a száguldó lovaskatonák, illetve a király meggyilkolásának jelene, amelyen – egyfajta narratív előadásmódban – a még lován ülő, ellenségei által közrefogott királyt, illetve a halott uralkodót egyaránt láthatjuk.

Az *Ehrenspegel* második kötetében Kufstein városának és várának ostromát (203v), I. Miksa 1506. évi – valójában 1504. szeptember 12-én Wenzelbachnál (Schönberg) lezajlott, cseh gyalogosokkal vívott – csatáját⁴⁹⁹ (206v–207r), Hohenkreyen várának (261r), valamint Adennek és Diiónak az ostromát (275r), Nándorfehérvár 1521. évi török megszállását (342v–343r) és – néhány lappal később – a mohácsi csatát (368v–379r) bemutató ábrázolással találkozunk. A kufsteini ostrom jelene a részletező, tájképi elemeket is tartalmazó várábrázolást a topografikus-analitikus csataképpel ötvözi: a kép alsó részén a katonai hadrendeket, az ágyúkat és az ostromlók táborának egy részét látjuk. Kíséretével együtt megjelenik a képen az uralkodó is, alakja azonban nem válik ki hangsúlyosan az ábrázolásból, itt tehát még nem találkozunk a 17–18. századi „dicsőítő” csataképek gyakori motívumával, a csatában részt vevő uralkodó vagy a csatát vezető hadvezér reprezentációs célú vizuális kiemelésével. A wenzelbachi csata a topografikus-analitikus típushoz tartozik, míg a Nándorfehérvár megszállását ábrázoló a tájképi elemekkel bővített várábrázolást és a csatajeleneteket ötvözők közé. Sajátos, a csatakép és a látkép közötti átmenetet képviseli az az illusztráció, amely az első kötetben a Nándorfehérvár 1456. évi megvédéséről szóló részben *Ware Conterfectung der Statt und bayder Schlosser Kriechischweyssenburg* aláírással szövegközi képként (235r) szerepel: a hadieseményre csupán a várat körülvevő Dunán úszó hadihajók utalnak.

A Nándorfehérvár 1521. évi ostromát ábrázoló kép kompozíciója feltűnő hasonlóságot mutat Hans Sebald Beham ugyanilyen témájú, 1522-ben a nürnbergi Wolfgang Resch⁵⁰⁰ (?–1534 körül) által kiadott, rövid szöveges magyarázattal kiegészített fametszetével.⁵⁰¹

⁴⁹⁹ A csatát egy fametszeten megörökítette idősebb Hans Burgkmair (Geisberg 1974, I. kötet, G.503), s az ábrázolásával találkozunk a Weisskunigban, illetve az I. Miksa megrendelésére készített Triumphzugon is.

⁵⁰⁰ Grieb 2007, 1219.

⁵⁰¹ Geisberg, 1974, I. kötet, G.290. Újabbán ld.: Oppl 2020, 119. Az ábrázolás felirat nélküli változata megtalálható a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokában (ltsz.: 41). Vö.: Réthelyi 2005, VI-9. tétel, 229 (Basics Beatrix – Végh András).

Megegyeznek a várhegy tetején található épületek, s hasonló a kompozíció is, bár a Münchenben őrzött kódex rajzolója a kép jobb oldalán kibővítette a jelenetet. A kötet illusztrátora minden bizonnyal Beham metszetének várhegy- és várabrázolását használta előképül az 1456-os nándorfehérvári látkép (235r) megrajzolásánál is: az épületek rajza egyértelmű egyezést mutat a két másik képpel. Mivel a müncheni kódex illusztrációi „jórészt a Fugger-könyvtárban összegyűjtött eredetiek vagy fametszetek másolatai, illetve feldolgozásai”⁵⁰² voltak, könnyen elképzelhető, hogy a kódex illuminátora ebben a gyűjteményben találta meg a két nándorfehérvári kompozíció előképét.⁵⁰³ A Nándorfehérvár 1521. évi elfoglalását ábrázoló illusztráción is számos magyarázó feliratot találunk – többet, mint a mohácsi csatáén – készítője tehát a vizuális előkép mellett valószínűleg itt is felhasználta a kéziratban található leírást.

Hasonló nézőpontból, de kevesebb hajóval és támadó katonával ábrázolta Nándorfehérvár 1521. évi ostromát az a metszet, amely a nürnbergi kiadó és műkereskedő, Paul Fürst (1608–1666) által megjelentetett 17. századi krónikában található.⁵⁰⁴ A vár 1521. évi ostromához kapcsolódhatott az a nagy méretű (282 × 122 cm-es), reprezentatív török festmény, „amely Nándorfehérvárt és környékét ábrázolja a délkeletre fekvő Zsarnó és a nyugatra elhelyezkedő Zimony várával együtt.”⁵⁰⁵ A Topkapu Szeráj Múzeum levéltárában található, 36 magyarázó feliratot tartalmazó „térkép” 1521 előtt készülhetett, s az 1456. évi ostrom tanulságait felhasználva adhatott taktikai és stratégiai segítséget a következő ostromhoz. Mérete, reprezentatív jellege a szultán általi vagy számára történt megrendelésre utal.⁵⁰⁶

Bár kapcsolódik hadieseményhez, teljesen eltávolodott a csatakép műfajától az a Szabács várát bármiféle harci cselekmény nélkül bemutató illusztráció, amely a müncheni kódex első kötetében (347r) található. A szerző ezen a lapon ír a törökök által felépített favárról, illetve Mátyás király hadjáratáról. Az illusztrációnak a hadieseményekhez való kötődését jelzi, hogy bár még a „török” Szabácsot mutatja, a felirat már utal a keresztények által történt elfoglalására: *Ware Conterfettung des Türckischen Schloß Sabats. Von den Christen erobert.* Az ábrázolás előképe egyértelműen Hartmann Schedel (1440–1514) német orvos, polihisztor és történétíró 1493-ban Nürnbergben 1800 példányban megjelentetett, 1809 fametszetet tartalmazó, latin nyelvű *Világkrónikájának (Liber chronicarum cu[m] figuris et ymagi[ni]bus ab inicio Mu[n]d)* illusztrációja volt, az *Ehrenspegel* rajzolója csupán annyival egészítette ki a képet, hogy néhány törökruhás figurát festett rá. A *Világkrónikának* feltehetően azt a számos értékes, kéziratoss mellékletet tartalmazó, pompásan színezett példányát használta előképül, amely egykor Schedel birtokában volt, s amely később Johann Jacob Fugger könyvtárába, onnan pedig 1571-ben – az *Ehrenspegel* két kötetével együtt – V. Albert bajor herceghez, Münchenbe került.⁵⁰⁷ A krónika Szabácsot ábrázoló képe (CCLIIIr) közelében szintén

⁵⁰² Szentesi 2002, 271. tétel, 292.

⁵⁰³ „Hans Sebald Beham Nándorfehérvár képe az első olyan metszete a magyar történelmi ikonográfiának, amely kifejezetten egy város ostromának bemutatására készült. Jelentőségét csak növeli, hogy az elkövetkezendő közel kétszáz évben a város minden ... megjelent ábrázolásának kizárólagos ősforrása volt.” Szalai 2021, 23.

⁵⁰⁴ *Türckische und Ungarische Chronica, oder Kurtze Historische Beschreibung aller deren, zwischen dem Hochlöblichsten Ertz-Hauß Oesterreich, auch andern Christlichen Potentaten, eines Theils; und dann, dem Erb- und Ertz-Feind der gantzen Christenheit, dem Türcken, anders Theils, vom Anfang biß hieher geführter Kriege, so wol in Ober- und Unter-Ungarn, als Siebenbürgen, samt denen dabey vorgeloffenen Schlachten, Scharmützel, Beläger- und Einnehmung der Städte, Vestungen und Schlösser ...* Nürnberg, 1663. 1. kép.

⁵⁰⁵ Fodor 2021, 15.

⁵⁰⁶ Fodor 2021.

⁵⁰⁷ <https://www.wdl.org/en/item/4108/view/1/1/>

olvashatunk Szabács törökök által történt építéséről és Mátyás királyról. Eltérő kompozíciójú, hajók által körülvett várat ábrázoló illusztráció tette szemléletessé Szabács ostromának leírását Johannes Adelphus említett, 1513-ban megjelent német nyelvű krónikájában.⁵⁰⁸

A mohácsi csatát bemutató illusztráció a müncheni *Ehrenspegel* második kötetében (VII. Buch) található (378v–379r). Az ábrázolás egyfajta narratív előadásmóddal a csata kezdetét, illetve néhány későbbi eseményt is megmutat.⁵⁰⁹ A kép tetején a Dunát látjuk, a bal oldalán a magyar sereget a lovon ülő II. Lajossal, a jobb oldalán a törököket a szintén lovon ülő I. Szulejmán szultánnal. A kép középterében heves ágyúzást és (főleg keresztény) halottakat, az előtérben erős ágyútűzben egymásnak rontani készülő magyar és török csapatot, lent pedig néhány halottat látunk. A kép bal felső részén a magyar tábornok (itt szekérvár) ábrázolták. A kép értelmezését több helyen felirat segíti: A Duna hosszában *Der Tonau Flus*, a tábor mellett *Die ungerisch Wagenburg*, II. Lajos mellett *K[önig]. Ludwig*, a szultán mellett *K[aiser]. Soliman* olvasható. Az *Ehrenspegel* csataleírásának felhasználását jelzi a kép középső részén található szöveg (*Das vergra[b]en geschütz Des Turck[e]n*), hiszen az augsburgi krónikának a mohácsi csatát ismertető leírásában többször találunk utalást a törökök árokba rejtett, a csata kimenetelét eldöntő ágyúira: „Mikor alig egy mérföldnyi távolságra megközelítették a keresztény sereget, kiterveltek egy hadicselt, és sok ezer sáncépítőt kerítettek, hogy az ágyúkat beássák és mindenféle zöld növényzettel eltakarják.”⁵¹⁰ Szulejmán „éjszaka a mohácsi csatamezőn a keresztény sereg ellen felállított harminc ágyút, amelyeket Rodoszon zsákmányolt. Ezeket egy mély sánc mögé rejtette, zöld fűvel és gyepvel betakartatta abban a reményben, hogy ha majd odacsalogathatják a keresztényeket, akkor ezzel a tüzéséggel fogják levérni őket. A törökök tehát a maguk négy csapattestével, ezekben húszezer könnyű mozgású lóval megindultak a keresztényekkel szemben.”⁵¹¹ A magyarok „annyira eltávolodtak a saját seregeiktől, hogy szembetalálták magukat az elrejtett tüzéséggel. Ezt rájuk irányították, elsütötték, és nagy károkat okoztak.”⁵¹²

A szekértábor fölött, a kép bal felső szélén – ha jól értelmezem a jelenetet és a hozzá kapcsolódó feliratot: *Anfang (?) der flucht*⁵¹³ – heves csatajelenet, illetve a magyarok menekülése látható. A parton egy ágaskodó lován ülő alakot, illetve a Duna túlsó partja felől érkező hajót látunk. Elképzelhető, hogy a miniátor a kódexben olvasható szövegnek azt a részét illusztrálta ezzel a jelenettel, amely szerint Szapolyai György gróf menekülés közben a Dunához sietett, ahova a túlparton várakozó testvére, Szapolyai János hajót küld számára. „Amikor azonban meglátta, hogy milyen sok ember rohan a Duna felé, aggódni kezdett, hogy amennyiben a hajó kikötne a parton, túl sok ember akarna beszállni, ezzel túlterhelnék és elsüllyedne. Ezért aztán lovával ugratott a Dunába, és a hajó felé akart úsztatni abban a reményben, hogy eléri, és így megmenti magát. Ám nem így történt, mert amint a Dunába ugratott, lova elsüllyedt, s azután sem őt, sem a lovát többé nem látták. Ezzel megfizetett a hűtlenségéért.”⁵¹⁴ A jelenet magjával a német humanista történétíró, Joachim Camerarius (1500–1574) *De clade accepta in Pannonia ad Mogacium et Ludovici regis interitu* (A

⁵⁰⁸ Johannes Adelphus: *Die Türckisch Chronica*. Strassburg, 1513. o. n. [18.]

⁵⁰⁹ A 16. századi metszetes ostrom- és csataképeken „a rajzoló vagy a legfontosabb momentumot emelik ki, vagy több, időben eltérő jelenetet fűznek össze egy kompozícióba.” Gödölle 2017, 167. Az ütközet több eseményét – az előtérben menetelő légiók a középtérben már harcolnak, a kép háttérben pedig a csehek menekülését látjuk – ábrázolta a fehérhegyi csatáról készült festményén Pieter Snayers. Pfaffenbichler 1996, 63.

⁵¹⁰ B. Szabó – Farkas 2020, 396.

⁵¹¹ B. Szabó – Farkas 2020, 398.

⁵¹² B. Szabó – Farkas 2020, 398.

⁵¹³ Az utóbbi két sor elolvasásában Gerhard Jaritz segített.

⁵¹⁴ B. Szabó – Farkas 2020, 399.

Magyarországon, Mohácsnál elszenvedett vereségről és Lajos király haláláról) című, 1541-ben Bázelen egy retorikai tankönyvben (*Elementa Rhetoricae*) megjelent leírásában is találkozunk: „Szepesi (azaz Szapolyai György P. J.), miközben vágatató lovával fel akart ugratni egy hajóra, amit már nem érhetett el, a Duna vizébe zuhant és a folyóba veszett.”⁵¹⁵

Az *Ehrenspegel* ábrázolásán jól felismerhetők a mohácsi csata magyar és török seregének harci egységei: a mieinknél a magyar címeres páncéllal borított lovon ülő, páncélos, koronás sisakos király⁵¹⁶ mögött álló nehézlovasság, az előtte tömörülő, Landsknecht-öltözetet viselő gyalogság, mellettük két oldalt a könnyűlovasság, míg elől, a törökökkel és az ágyúkkal szemben négy rendezett alakzatban ismét a nehézlovasság. A magyarokkal szemben különböző alakzatokban a török könnyűlovasság helyezkedik el. A legnagyobb létszámú lovascsapat „U” alakban fogja körül a szultánt. A csatában részt vevő két uralkodó nincs kiemelt, központi helyzetben, a művész a csatában való elhelyezkedésüket igyekezett visszaadni.

Bár a kódexnek a mohácsi csatát ábrázoló illusztrációján a magyar sereg kezdő hadrendjének bemutatása nem felel meg a szemtanú, Brodarics István (1480 k.–1539) beszámolójában olvashatóknak, az biztos, hogy a legfontosabb tényeket az illusztrátor ismerte és képen közre is adta: hogy ti. a csatában részt vett II. Lajos és I. Szulejmán, hogy a helyszín a Dunától nem messze volt, hogy a magyar seregben voltak gyalogosok, s volt nehézlovasság és könnyűlovasság, hogy a király körül felsorakozott nehézlovasságot – ahogy Brodarics írta – „mindenfelől könnyűfegyverzetű lovasok vették körül és a széleken gyalogosok is”,⁵¹⁷ hogy a magyaroknak volt táboruk (ha nem is szabályos szekérvár, ahogy a kép felirata sugallja), hogy heves ágyúzás volt a csatában stb. Az ütközetben résztvevők nemzetiségét a zászlókból és a ruházatból lehet azonosítani: a magyar mellett cseh és horvát zászlókat is látunk, a gyalogosok pedig – mint láttuk – német Landsknecht-öltözetet viselnek. A két hadsereg hadrendjének bemutatása mellett a képen feltűnnek a csata egyedi történései (ágyúzás, közelharc, elpusztult emberek és lovak, menekülés) is. A topografikus-analitikus csataképek elő- vagy oldalterében feltűnő konkrét harci események vagy tábori zsánerjelenetek lehetővé tették, hogy a képen ábrázolt, elvont taktikai csapatmozgások mellett a laikus szemlélő a háború kaotikusságába, rendezetlenségébe, pusztításába vagy éppen mindennapi életébe is betekinthesen.

A mohácsi csata előzményeinek, illetve a csatának az *Ehrenspegel*ben található leírásából (376v–380r) kiderül, hogy a szerző ismerte a csatában részt vett legfontosabb személyeket, illetve a bekövetkezett eseményeket. Elképzelhető, hogy a leíráshoz több forrást vett igénybe. Minden bizonnyal ismerte Cuspinianus említett *Oratióját*, amelyben a mohácsi csatáról és a király haláláról csak röviden szólt.⁵¹⁸ Nagy valószínűséggel ismerte Paolo Giovio leírását is, akinek munkájában ezt olvashatjuk: „Mikor Mohácsra érkeztek (a hely a Duna mellett fekszik, körülbelül félúton Buda és Belgrád között), megpillantották a török előőrsöket, akiket Bali belgrádi szandzsákbég vezetett. Húszezren voltak lovasok, négy csapatba osztva; egész nap minden hat órában váltották egymást, ilyenformán a csatamező állandóan tele volt kiszámíthatatlan és portyázáskor veszélyt jelentő lovasokkal, így a magyarok táborában a szekerek mögé kellett zárkózni, s még arra sem volt merszük, hogy a lovakat megittassák a Dunában, amely egy nyíllövésnyire volt bal felől. És mindenki nekiállt gödröt ásni, hogy vízhez jusson.”⁵¹⁹ A kútásárról szóló történetet – amely Brodarics beszámolójában például nem szerepelt – az *Ehrenspegel*nek a mohácsi csatáról szóló leírásában is megtaláljuk (377r):

⁵¹⁵ B. Szabó – Farkas 2020, 372. Vö.: Tóth G. 2019, 98.

⁵¹⁶ Feltehetően véletlen egybeesés, hogy nagyon hasonlóan ábrázolta a királyt az 1530-as években készített emlékérmén Christoph Fuessl is, bár nem zárható ki, hogy az augsburgi illusztrátor ismerte, s előképként használta az érmet.

⁵¹⁷ Brodarics 1528, 317.

⁵¹⁸ Kasza – Pálffy 2011, 85–87.

⁵¹⁹ Paolo Giovio: Krónika a törökök viselt dolgairól. In: B. Szabó 2006, 159.

„Amikor Tomori Pál a szekértábort megerősítette és lezáratta, valamint az ágyúkat is az ellenség felé irányította, a törökök első csapatai a szekértábort vették célba, nem törődve azzal, hogy le volt zárva, és el volt látva jóféle tüzérsgel. Oly mértékben ostromolták és szorongatták, hogy a bent lévők nem tudták lovaikat a Dunába vezetni, holott a szekértábor alig egy számszeríjlövésnyi távolságra volt a folyótól. Ezért aztán kutakat ástak a szekértáboron belül, hogy lónak és embernek legyen mit inni.”⁵²⁰ Giovio leírása (*Commentario de le cose di Turchi*) 1531-ben Rómában, latin fordítása *Turcicarum rerum commentarius* címmel 1537-ben Strasbourgban, német fordítása pedig 1538-ban Augsburgban jelent meg⁵²¹ (*Ursprung des Turckhischen Reychs*), a müncheni kódex szerzője tehát ismerhette azt.⁵²²

A kútásásos történet leírásával Joachim Camerarius említett, 1541-es írásában is találkozunk: a csata előtt Beli bég a „vele levő körülbelül húszezer lovast négy részre osztotta és rajtaütésekkel szorongatta a királyi csapatokat olyképpen, hogy miután egy rész a nap negyedét követően elfáradt, visszavonult és egy másik lépett a helyére, ezére egy harmadik, végül pedig a negyedik. Így az egész nap az ellenség zaklatásai és rajtaütései közepette telt. A királyi sereg eleinte a szekerekkel és kocsikkal elbarikádózott táborban tartózkodott, de miután olyan szükségbe jutottak, hogy már a folyóhoz sem merészelt lemenni senki, rákényszerültek, hogy gödröket ássanak a táboron belül és így keressenek vizet.”⁵²³ Camerarius leírásának forrása a legújabb kutatások szerint Giovio fentebb említett *Commantariója* lehet – ahogy arra éppen a kútásásos részek összehasonlítása is rávilágít.⁵²⁴ Camerarius retorikai tankönyvét 1545-ben és 1551-ben újra kiadták Bázelen, az *Ehrenspegel* szerzője tehát akár Giovio, akár Camerarius leírásából átvehette az információt. A történettel Giovio 1551-ben megjelent *Elogiájában* is találkozunk, „... ahol a magyar tábort már valósággal »körbeveszi« sőt »ostrom alá veszi« az ellenség: »Eum itaque Tomorei audacia Hungarorumque temeritas exitum tulit, ut cum ingenti corona hostium circumdatis [!] et obsessis castris, rex infelix, et quod miserrimum fuit, in ipso margine Danubii aquatione prohibitus, dirigere aciem et collatis signis confligere cogeretur.«”⁵²⁵

További forráskutatást igényel az a szövegrész, amelyben az augsburgi krónikaíró az *Ehrenspegel*ben a II. Lajos udvarában tartózkodó híres asztronómusról (376r) ír. A 15–16. században számos európai királyi udvarban foglalkoztattak csillagjóst, vagy csillagjósással is foglalkozó csillagászt – a csaták előtt az uralkodók (Mátyás király is) rendszeresen kikérték udvari csillagjósuk tanácsát.⁵²⁶ II. Lajos udvarában Melchior asztrológus⁵²⁷ tevékenykedett, akinek alakját a szakirodalom csak újabban választotta el az 1531-ben kivégzett szebeni

⁵²⁰ B. Szabó – Farkas 2020, 397. Vö.: Tóth G. 2019, 91.

⁵²¹ Giovio 1538.

⁵²² Vö.: Kasza 2015, 63; Tóth G. 2019, 88–95. Giovio leírásának német nyelvű fordítása – amelynek 44. oldalán olvashatjuk a tábori kútásásról szóló történetet – 1564-ben, tehát az *Ehrenspegel* feltételezett befejezése után jelent meg: Pauli Iovii Von der Türckischen Keyseren Härkommen, Aufgang unnd Regiment: mit sampt allen Historien unnd namhafftigen Geschichten, so sich von irem ersten Keyser Ottomanno biß auff den letzten Solyman ... zugetragen ... Basel, 1564.

⁵²³ B. Szabó – Farkas 2020, 371.

⁵²⁴ Kasza 2017a, 331–333; Tóth G. 2019, 95–96.

⁵²⁵ Tóth G. 2019, 91. „az ellenség hatalmas gyűrűje körbeölelte és ostrom alá vette a tábort, és emiatt a szerencsétlen király, akit – szánalmas dolog! – a még a Duna partján is akadályoztak az itatásban, kénytelen volt elrendezni a hadsorokat és összezsapni az ellenséggel.” B. Szabó – Farkas 2020, 388.

⁵²⁶ Fazekas 2017, 17; Veszprémy 2018; Veszprémy 2021 (a téma bőséges szakirodalmával: 316–322).

⁵²⁷ Fógel 1917, 81–82; Kubinyi 2005, 21.

Nicolaus Melchior alkímistától.⁵²⁸ Az asztrológus Melchior és II. Lajos kapcsolatáról két forrásból is vannak ismereteink. Egy Szerémi György (1490 k.–1548 után) kéziratában fennmaradt, állítólag Tatai (Tatai) Miklós által írt⁵²⁹ levél szerint Melchior a csata előtt készített horoszkópjában megjövendölte a király halálát, a nemesek azonban nem adták azt az uralkodó kezébe, a halálát okozva ezzel.⁵³⁰ Melchior nevével találkozunk Zsámboky (Sambucus) János (1531–1584) Kovachich Márton György (1744–1821) forráskiadásában megjelent, Brodaricsnak a mohácsi csatáról írt beszámolójához fűzött jegyzeteiben is. Eszerint Melchior „arra kérte II. Lajost, hogy Budát ne azon az általa nagyon bajjóslatúnak ítélt napon hagyja el, mivel azt a napot a távozásra végzetesnek érezte a király számára.”⁵³¹

Az *Ehrenspegel* leírása szerint a néven nem nevezett csillagjós pontosan meghatározta, hogy a királynak a nap melyik órájában kell Budáról a csatába indulnia ahhoz, hogy isteni és mennyei segítséggel legyőzze ellenségeit, s a király meg is fogadta a tanácsot. Bár a csillagjós a király csatába indulásának időpontjára vonatkozó javaslata tartalmi rokonságot mutathat Zsámboky feljegyzésével, ez minden bizonnyal véletlen egybeesés: a fontos csaták megindításának időpontja gyakran lehetett jóslások tárgya. A Jäger krónikájában olvasható jóslat másik elemének talán több eséllyel van köze egy II. Lajoshoz kapcsolódó forráshoz, bár itt is könnyen lehet véletlen egybeesés. Joseph Grünpeck II. Lajosnak és feleségének, Habsburg Máriának ajánlott, 1523-ban megjelent jóslatában – mint látni fogjuk – azt javasolta az uralkodó párnak, hogy ne az emberek, hanem az Isten és a szent angyalok segítségével bízzanak, s az ő támogatásukkal le tudják majd győzni a gonosz törököket.⁵³² Az *Ehrenspegel* szerzője ezt a német nyelvű kiadványt ismerhette, felhasználhatta krónikája írásakor.

Kijelenthetjük tehát, hogy a mohácsi csata 16–17. századi ismert ábrázolásai közül a legtöbb információt az *Ehrenspegel des Hauses Österreich* illusztrációja tartalmazza, forrásértékűnek azonban ez sem mondható, hiszen az eseményeket nagy valószínűséggel nem szemtanú rajzai alapján rögzítették, hanem feltehetően a különböző beszámolók, leírások adataiból utólagosan kompilált szöveg – a csatának a kódexben szereplő leírása – képi bemutatásáról van szó.

A kódex rövidített kiadásban, modernizált szöveggel 1668-ban Sigmund von Birken (1626–1681) átdolgozásában nyomtatásban is megjelent Nürnbergben.⁵³³ A nyomtatott változatban nemcsak a szövegeket rövidítették le, hanem az illusztrációk számát is jelentősen csökkentették. A kötet 1391. oldalán Mária királyné kapcsán röviden olvashatunk a mohácsi csatáról, hogy tudniillik a király belefutott a patakba, s holttestét később megtalálták és Székesfehérváron eltemették (az eredeti kéziratban az előzmények és a csata leírása több mint tíz oldalt tett ki), illusztrációként azonban már csak egy olyan érmet közöl, amelynek egyik oldalán Mária királyné portréja, a másik oldalán a jelmondata van. A kötetbe sem a Nándorfehérvár 1521. évi elestét, sem a mohácsi csatát ábrázoló kompozíció nem került bele.

Nem tudjuk, hogy a müncheni kódex festője a mohácsi csata kompozíciójának kialakításakor használt-e valamilyen, az 1526. évi csatát bemutató vizuális előképet. Számos képnél, köztük például Nándorfehérvár vagy Szabács ábrázolásánál – mint láttuk – biztosan

⁵²⁸ Fazekas 2017, 16–19; Veszprémy 2021, 309–310.

⁵²⁹ Vö.: Farkas – Szebelédi – Varga 2016, 209. (209. jegyzet).

⁵³⁰ Fazekas 2017, 16–17.

⁵³¹ Fazekas 2017, 18. „Menyhért minden bizonnyal azonos Sárospataki Menyhért veszprémi mesterkanonokkal, aki 1516–1527 között adatolható, ... és aki korábban 1515–1520 között győri kanonok volt ... Házi Jenő szerint az Apostoli Szék proto-nótáriusa is volt ... Ha azonos azzal a Menyhért kanonokkal, aki Verancsics Antal barátja volt – ami több mint valószínű –, akkor még 1540-ben is életben volt.” Veszprémy 2021, 309–310.

⁵³² Grünpeck 1523, [18–20].

⁵³³ Birken 1668. Vö.: Szentesi 2002, 271. tétel, 291–293; Buzási – Pálffy 2014, 240 skk.

használt, nem zárhatjuk tehát ki, hogy a mohácsi csatáról is ismert ilyen. Valószínűbbnek tűnik azonban, hogy a művész – feltehetően korabeli topografikus-analitikus csatajelenetek felhasználásával – kialakított egy kompozíciós sémát, amelyen nem a közelharc bemutatására, hanem a csata madártávlatból történő áttekintésére törekedett, s ennek alapján készítette el illusztrációit. Ezt támasztja alá, hogy a mohácsi csatát ábrázoló kép kompozíciója, szemlélete hasonló a Habsburg Rudolf és Ottokár cseh király között lezajlott, az első kötetben szereplő 1278. évi morvamezei csatához (112v–113r), illetve I. Miksa császárnak a második kötetben található wenzenbachi csatájához (206v–207r). A festő a részleteket – csapattestek, zászlók, hadvezérek (uralkodók) – természetesen aktualizálta az adott esemény leírásához. A csataábrázolásokon a kompozíciós séma egyezésén túl sok hasonló részletmegoldást is találunk, a rajzoló egy-egy motívumot több képen is felhasznált. A szekérvár ábrázolása pl. nagyon hasonlóan jelenik meg a mohácsi, illetve a morvamezei csatát bemutató képen, holott az események között több száz év telt el.

A topografikus-analitikus csatajelenetnek 1559 előttről több, különböző műfajban és méretben megjelenő ábrázolását ismerjük. Ezek közül néhány – elsősorban sokszorosított grafikák – az augsburgi kódexfestő számára is ismert lehetett, hiszen a vállalkozást támogató Hans Jakob Fuggernek metszeteket is őrző, jelentős könyvtára volt. Annak feltárása, hogy a kódex említett csataábrázolásainak lehetséges előképei közül mi volt meg az 1571-ben több mint tízezer kötetet számláló Fugger-könyvtárban, a későbbi kutatás feladata lesz. A típushoz tartozó néhány munka említésével csupán azt szeretnénk érzékeltetni, hogy milyen műveket ismerhettek a korban a témával foglalkozó művészek, s rámutatni korabeli elterjedtségükre.

Az idősebb Jörg Breu által készített, az 1525. évi paviai csatát ábrázoló fametszet⁵³⁴ jobb felső sarkában – ugyanúgy, ahogy az majd az általa és más festők által IV. Vilmos megrendelésére készített, említett reprezentatív csatajeleneteken látható – egy kartusban az esemény rövid leírása olvasható. Az ábrázolást még nem tarthatjuk a topografikus-analitikus csataképek klasszikus példájának, mivel a csata helyszínét nem teljes panorámájában mutatja be, a hadrend egyes elemei, a csapatok elhelyezkedése azonban már megfigyelhető a képen. A Hans Schäuvelin által a paviai csatáról 1526-ban készített fametszeten a hadrend bemutatásával és csatajelenetekkel egyaránt találkozunk.⁵³⁵ Mind a topografikus-analitikus szemléletmód, mind a különböző időben történt események egy képen való ábrázolása jellemezte a paviai csatáról Joachim Patinir (Patinier) (1483 k.–1524) követője által 1530 körül készített kis méretű festményt is.⁵³⁶

Azon a reprezentatív falikárpit-sorozaton, amely Habsburg Mária későbbi brüsszeli udvari festője, Bernard van Orley tervei nyomán 1525 és 1531 körül készült a paviai csatáról,⁵³⁷ az előtérben ábrázolt részletgazdag, narratív csatajelenetek mellett a hadiesemények topografikus-analitikus szemléletű bemutatásával is találkozunk. A paviai sorozat – ahogy azt a hét falikárpitot a korábbiaktól eltérő sorbarendezéssel egy panorámaképszerűen egybefüggő, narratív csatajelenetként értelmező kutató hangsúlyozza⁵³⁸ – közeli kapcsolatot mutat a 16. század első évtizedeinek főleg metszeteken terjedő német csataábrázolásaival. Az északi művészet képviselői a dél-európai – elsősorban itáliai – alkotókkal szemben, akiknek munkáin erőteljesen érződött az ókori művészeti emlékek motívumainak, formavilágának a hatása, inkább a katonai események aprólékos, realiztikus bemutatására törekedtek. Összhangban volt ez az ábrázolásmód – elsősorban a röplapokon, könyvillusztrációkon, hírleveleken látható,

⁵³⁴ Geisberg 1974, I. kötet, G.356.

⁵³⁵ Geisberg 1974, III. kötet, G.1089–1094.

⁵³⁶ KHM GG, 5660. Vö.: Kaiser Karl V. 2000, 121. tétel, 182.

⁵³⁷ Bernard van Orley: A paviai csata. 1525–1531 körül. Nápoly, Museo Capodimonte, ltsz.: IGMN 144483-8.

⁵³⁸ Paredes 2014.

propagandisztikus célokat szolgáló metszeteken – a korabeli olvasóközönségnek a minél pontosabb tájékoztatással, hírközléssel kapcsolatos elvárásaival is.⁵³⁹

A török hadsereg menetelését ábrázolja az a rézmetszet, amely az 1529. évi bécsi ostromról tudósít, s amelyen világosan kivehető a csapattestek elhelyezkedése.⁵⁴⁰ A katonai egységeket a metszet ugyanúgy mutatja be, mint az *Ehrenspegel* illusztrációi: a mértani testekként megjelenített egységek szélein az illető csapat katonái – gyalogosok, könnyű- vagy nehézlovasok – láthatók, a csapat többi részét a „test” belsejében szabályosan elhelyezkedő lándzsák vagy zászlók jelzik.

A hagyományos térkép, illetve a csapatmozgások, nagyobb csaták topografikus-analitikus ábrázolásának ötvözésével találkozunk azon a 2007-ben egy kompozit atlaszban felfedezett, *Descriptio expeditionis Turcicae contra Christianos Anno Domini MDXXIX ...* című munkán, amely Szulejmán szultán 1529. évi magyarországi és ausztriai hadjáratát mutatja be.⁵⁴¹ A térkép, amely a Konstantinápolyból kiinduló török hadsereg Bécsig történő megszakítatlan vonulását eleveníti fel, Bécsen kívül a Pécs és Pest–Buda közötti, illetve körüli részeken is jelentős török csapatmozgásokat ábrázol,⁵⁴² par excellence csatajelenetek azonban nem láthatók rajta. A fametszetes térképet ugyanúgy Johann Haselberg és Christoph Zell (?–1544) adta ki, s éppúgy 1530-ban, mint a korábban említett, Szulejmán 1529. évi kelet-európai hadjáratát ismertető kiadványt, feltehetően ennek volt a melléklete.⁵⁴³

A topografikus-analitikus ábrázolási típussal találkozunk abban az 1539-ben Nürnbergben megjelent kiadványban is, amely V. Károly 1532-es, Ausztria területén zajló törökellenes hadjáratának történetét tette közzé, s amelyet Michael Ostendorfer (1490–1559) először 1534-ben megjelent öt fametszete díszített.⁵⁴⁴ Szulejmán szultán Bécs 1529. évi sikertelen ostroma után 1532-ben ismét megpróbálta elfoglalni a várost, Kőszeg hosszú ellenállása azonban megakasztotta a hadjáratát. Az uralkodó nem vonult az Ausztriában várakozó V. Károly által vezetett hatalmas birodalmi sereg ellen, hanem visszatért a Balkánra.⁵⁴⁵ A könyv második illusztrációja a török ellen vonuló keresztény csapatokat ábrázolja, ugyanazzal a szemlélettel, mint amit a müncheni kódex csataképein látunk: a madártávlatból, széles perspektívában felvett képen jól megkülönböztethetően tűnnek fel a csapattestek, s a vonulás hadrendjéről is áttekinthető képet kapunk. Az *Ehrenspegel*

⁵³⁹ Paredes 2014.

⁵⁴⁰ Dürriegl 1979a, 148. tétel, 59, 63.

⁵⁴¹ Meurer – Schilder 2009; Born – Dziewulski – Messling 2015, 6. tétel, 88–90; Hohensinner 2015, 21. tétel, 54.

⁵⁴² Vö.: Meurer – Schilder 2009, 40.

⁵⁴³ Haselberg: Des türckischē Kaysers Heerzug. 1530. Vö.: Meurer – Schilder 2009, 31–33.

⁵⁴⁴ Warhafftige beschreibung des andern Zugs in Osterreich wider den Turcken gemeyner Christenheit Erbfeinde, vergangens funffzehenhundert zwey vnd dreissigsten jares, thatlich beschehen ... mit lustigen abkondterfetten Figuren der landts gelegenheit/Schlachtordnungen/vberfallung/ angriffs vnd sigs der vnsern ... Nürnberg, 1539. Vö.: Dürriegl 1979a, 157. tétel, 71–73; Horn 1989, C76 tétel; Knittler – Stangler – Zedinger 1990, 15.20. tétel, 339; Kaiser Karl V. 2000, 192; Born – Dziewulski – Messling 2015, 98; Békési – Doppler 2017, 3.1.5. tétel, 138–139 (Walter Öhlinger).

⁵⁴⁵ „V. Károly univerzalista hatalmi törekvéseivel az isztambuli vezetés a sajátját állította szembe. Szulejmán világoralmi törekvéseinek megfogalmazására és propagálására Ibrahim pasa nagyvezír az 1532. évi hadjáratot használta fel. A korabeli Oszmán-propaganda szerint a hadjárat célja az volt, hogy Szulejmán és Károly megmérkőzzön egymással, hogy eldöntsék, ki a világ ura ...” – nyílt ütközetet azonban – úgy tűnik – egyik fél sem akart, hiszen sem a két császár csatájára, sem Bécs ostromára nem került sor. Ágoston 2003, 21–22.

illusztrációihoz hasonlóan itt is felirat segíti az egyes csapattestek azonosítását. A kiadvány több illusztrációja is hasonló kompozíciós sémát követ.

1548 és 1554 között készült az az említett pompás falikárpit-sorozat, amelyik V. Károly 1535. évi, Szulejmán szultán vazallusa, Hajreddin Barbarossa kalózvezér ellen, illetve a keresztény rabszolgák kiszabadítására indított sikeres tuniszi hadjáratának eseményeit mutatta be. A kárpitok, amelyek közül több topografikus-analitikus szemléletű, a hadjáratot rendkívül reprezentatív módon – összesen mintegy 600 négyzetméteren – jelenítették meg. A szövőműhely számára előképként szolgáló kartonokat⁵⁴⁶ 1546 és 1550 között Jan Cornelisz Vermeyen festő és falikárpit-tervező, illetve az újabb kutatások szerint részben Pieter Coecke van Aelst készítette.⁵⁴⁷ V. Károly testvére, Habsburg Mária 1546. június 15-én kötött szerződést Vermeyennel a hadjárat eseményeit megőrkítő, a tervezett falikárpitokkal megegyező méretű 12 karton elkészítésére, majd 1548. február 20-án Willem de Pannemakerrel (1512–1581), a legnevesebb brüsszeli falikárpit-készítő műhely vezetőjével a kárpitok megszövésére.⁵⁴⁸ Mária feltehetően ennek a sorozatnak az előrehaladásáról tudósított egy bátyjához, V. Károlyhoz írott levelében is.⁵⁴⁹

A tuniszi hadjárat kárpitjain az erőteljes felülnézetből ábrázolt hadiesemények topográfiaileg pontos háttér – például az ókori Karthágó romjai, vízvezetékei – előtt játszódnak le, míg az előtérben többnyire drámai harci jeleneteket vagy a tábori életet, illetve a matrózok tevékenységét bemutató zsánerképeket látunk.⁵⁵⁰ A topografikus-analitikus szemlélet jól tanulmányozható a sorozat 8. darabján, a tuniszi lagunáért folyó csata jelenetén,⁵⁵¹ amely a legtágabb panorámájú ábrázolás. Bár az eredeti kárpit elveszett, a kompozíciót nemcsak Vermeyen Bécsben őrzött kartonja⁵⁵² és a Jodocus de Vos (1661–1734) brüsszeli manufaktúrájában 1712–1721 között szőtt kárpit,⁵⁵³ illetve egy, az 1740-es években készített

⁵⁴⁶ Horn 1989. A falikárpitok kartonjai közül 10 darabot (az 1. és 9. kivételével) a bécsi Kunsthistorisches Museum őriz. Vö.: Seipel 2000; Campbell 2002, 432; Haag – Schmitz-Von Ledebur 2013; Bravo-Nieto 2016, 231. A 7. számú kartonon például nemcsak a hadrendek topografikus bemutatásával találkozunk, hanem a keresztény nehézlövesség és a török könnyűlövesség összecsapásának ábrázolásával is. A csatajelenetek panorámaszerű kompozíciójának előképe Bernard van Orleynek a paviai csatát ábrázoló falikárpitja volt. Campbell 2002, 429; Schmitz-Von Ledebur 2013, 38–39; Paredes 2014.

⁵⁴⁷ Campbell 2002, 387–389, 429; Schmitz-Von Ledebur 2013, 41–42; Buchanan 2014, 325–328. Buchanan szerint Aelst négy kartonon dolgozott. Stílárís hasonlóságot lát a kartonok néhány törökábrázolása és Aelstnek a törökök szokásait és ruházatát, illetve Szulejmán konstantinápolyi bevonulását bemutató fametszetei között. Buchanan 2014, 328; Bravo-Nieto 2016, 228.

⁵⁴⁸ Ortiz – Godoy – Carretero 1991, 75; Campbell 2002, 429, 432–434; Schmitz von Ledebur 2019, 58. Habsburg Mária saját, elsősorban mitológiai témájú falikárpit-gyűjteményéről ld.: Buchanan 2008.

⁵⁴⁹ Horn 1989, 2. kötet, 348–352.

⁵⁵⁰ Schmitz von Ledebur 2019, 57.

⁵⁵¹ Battle of the Wells of Tunis (The Battle of the Tunisian Wells). Vö. legújabban: Bravo-Nieto 2016, 231.

⁵⁵² KHM GG, 2044.

⁵⁵³ KHM KK, T X/4. A 10 darabból álló sorozathoz vö.: Georg J. Kugler – Rotraud Bauer: Die Nachwebung der Tunis-Serie für Kaiser Karl VI. durch Jodocus de Vos, Brüssel, 1712–1721. In: Seipel 2000, 111–126; Georg J. Kugler – Rotraud Bauer: Die Wiederholung der Tunis-Serie für Kaiser Karl VI. durch Jodocus de Vos. In: Haag – Schmitz-Von Ledebur 2013, 107–122. (ld. még uo. 42–43, 89–91); Buchanan 2014, 324, 331; Schmitz von Ledebur 2019, 62.

másolat⁵⁵⁴ őrizte meg, hanem egy ismeretlen flamand festőnek 1555 körül Vermeyen kompozíciója nyomán készített festménye,⁵⁵⁵ vagy Frans Hogenberg *Der Keyser wardt ihm zogh...* című, 1555–1560 körül készített rézkarca is.⁵⁵⁶

*

Nem zárhatjuk ki, hogy a János Zsigmond erdélyi fejedelem gyulafehérvári palotáját díszítő, 1570 körül készült történeti festmények között szerepelt a mohácsi csata ábrázolása is. János Zsigmond „Gyulafehérvárott nagyszabású épületeket emelt. A fejedelmi palotákat, amelyek korábban a püspökök nemtörődömsége miatt szűkek és kisszerűek voltak, kibővítette, ragyogóvá varázsolta. A falakat kívülről és belülről tudós hozzáértéssel készült festményekkel díszítette, csataképekkel, városok ostromának ábrázolásával, emblémákkal.”⁵⁵⁷ – írta Szamosközy István. Mivel a leírás az 1571-ben elhunyt János Zsigmond nekrológiájában található, nem lehet a forrása a velencei születésű, az 1570–1580-as években Erdélyben és Lengyelországban Báthory István (1533–1586) udvari történetírójaként tevékenykedő Giovanni Michele Bruto (Johannes Michael Brutus, Brutus János Mihály) (1517–1592) kézirata, mert az csak 1566-ig ismertette (vagy legalábbis már Szamosközy korára is csak az addigi részek maradtak fenn) a magyar történelem eseményeit. Szamosközy – ahogy a 2020-ban Trentóban megtalált, minden eddig ismertnél teljesebb Brutus-kéziratban⁵⁵⁸ olvasható szerkesztői megjegyzései mutatják, a szöveg ismeretében – 1566-tól folytatta a történeti munkát ugyanolyan cím alatt (*Rerum Ungaricarum libri*). Az eredeti szöveg szerint a művész *picturis doctissimis*, azaz igen tudós festményekkel ékesítette a gyulafehérvári palotát, amelyek közül a csatajelenetek (*urbium oppugnationibus, belli simulacris*) akár antik tárgyúak is lehetek. A magyar vonatkozású eseményeket ábrázoló képeket Szamosközy talán megemlíttette volna.⁵⁵⁹

Jelentéktelen, alig felismerhető jelenetként ábrázolták a mohácsi csatát az 1653-ban Pozsonyban megjelent, gróf Liszti (Listi) László (1628–1662) által írt, *Magyar Márs, avagy Mohács mezején történt veszedelemnek emlékezete* című könyv címlapján. A Mauritz Lang által készített lap fő motívuma a díszes kocsiján az égbe vágató Mars volt.⁵⁶⁰ II. Lajost Liszti erősnek, bátornak, bölcsnek és erkölcsösnek írta le.

1.3. Oszmán-török miniatúrák

Bár a törökök vallási tárgyú könyveiben többnyire csak ornamentális díszítést találunk, „a történeti műveknél, krónikáknál, egyéb tudományos munkáknál illusztrációkként már a korai időkben is voltak ember- és állatábrázolások.”⁵⁶¹ A török miniatúrafestészet 16. századi virágzása összekapcsolódott az Oszmán Birodalom hódító politikájával: a gyakran a

⁵⁵⁴ 532 × 1172 cm, 1740 körül. Seville, Real Alcázar. Vö.: Horn 1989, 63A-B tétel; Ortiz – Godoy – Carretero 1991, 75.

⁵⁵⁵ Coburg, Kunstsammlungen der Veste Coburg. Vö.: Horn 1989, C19. tétel. Hogenbergnek a falikárpit-sorozatról készített rézkarcairól ld.: Horn 1989, 130–132.

⁵⁵⁶ Vö.: Horn 1989, C26 tétel; Schmitz-Von Ledebur 2013, 26–27 (19. kép).

⁵⁵⁷ Mikó 2009, 171; Mikó 2011, 200. Szamosközy 1876, 112. Vö.: Serfőző 2021, 253 (101. jegyzet).

⁵⁵⁸ Petneházi 2021, Petneházi 2021a.

⁵⁵⁹ Köszönöm Petneházi Gábor és Kasza Péter információit.

⁵⁶⁰ Galavics 1986, 41. kép. Liszti munkájáról újabban ld.: Tóth 2021.

⁵⁶¹ Fehér 1978, 12. Fontos adatot közölt a szerző ugyanebben az írásában Kolozsvári Tamás garamszentbenedeki oltáráról is. Vö.: Papp Júlia: Kolozsvári Tamás garamszentbenedeki oltára feliratának 19. század eleji említéséről. In: *Ars Hungarica* (27) 1999. 2. szám, 419–422.

hadjáratokban is részt vevő krónikásoknak és udvari történetíróknak⁵⁶² a szultán és a birodalom dicsőséges tetteit, nagyságát megörökítő krónikaiból többnyire a Topkapu Szerájban működő műhely kalligráfusai készítettek kódexeket, amelynek üresen hagyott lapjait a miniátorok díszítették az előre megadott téma alapján, s már nemcsak uralkodóportrékkal, mint korábban, hanem eseményképekkel is.⁵⁶³ Ezekben a kéziratokban értelemszerűen magyarországi hadieseményeket is ábrázoltak, amelyek közül a legtöbb illusztráció Szulejmán két fontos győzelmét, a mohácsit és a szigetvárit örökítette meg. Matrakcsi Nászuh említett, a hagyományos török miniatúrákkal párhuzamosan kialakuló új, európai hatásokat mutató látképábrázolásának elterjedésében közrejátszhatott, hogy a szultáni festőműhelyben az elfoglalt területekről származó, hadifogolyként, rabszolgaként az Oszmán Birodalomba került, illetve a konstaninápolyi udvarba meghívott művészek is dolgoztak.⁵⁶⁴ 1518-ban tűnt fel a szultáni műhelyben egy Huszein Üngürüş nevű festő, aki 1526-ban még mindig ott dolgozott.⁵⁶⁵ Egy 1557–1558 körül keletkezett számadáskönyvből megtudjuk, hogy a Topkapu Szerájban több magyar festő (Ali-i Madzsar, Dzsafer-i Madzsar, Pervane-i Madzsar) is tevékenykedett.⁵⁶⁶ Ezeken az új típusú miniatúrákon nyugati harcosok hadi felszerelésének, páncéljának, fegyvereinek, európai előkelők öltözetének ábrázolásával éppúgy találkozunk, mint európai épületekével, s térszemléletük, tájábrázolásuk, kompozíciójuk is gyakran hasonlít a 16. századi nyugati festményekére, metszetekére.⁵⁶⁷ Az irányzat szemléletes példája az 1558-ban keletkezett *Szülejmannáménak* Nándorfehérvár 1521. évi török ostromát ábrázoló miniatúrája. „A késő középkori táblaképek hangulatát idéző várábrázolást a kép előterében rendkívül finom természetábrázolás kíséri. A miniatúrán ... erős nyugati hatás tükröződik.”⁵⁶⁸ Az oszmán miniatúrafestészet fénykora III. Murád uralkodásának idejére tehető: a jeles udvari történetírók, Lokman és Talikizáde műveit a legkiválóbb festők által vezetett műhelyek illusztrálták.⁵⁶⁹

A mohácsi csatát és az előkészületeket bemutató ábrázolások közül is számos a győztes szemszögéből készült 16. századi török miniatúra volt. Közülük az egyik legismertebb az az ábrázolás, amelyik Dzselaalzáde Musztafa, I. Szulejmán történetírója *Az országok osztályai és*

⁵⁶² Vö.: Fehér 1971, 5; Fehér 1978, 13–14; Fehér 1982, 26.

⁵⁶³ A festőműhelyben folyó sokoldalú tevékenységről szemléletes képet ad egy török miniatúra. Vö.: Fehér 1978, LI. tábla; Fehér 1982, 24. A többnyire a szultánok által megrendelt krónikák hol csak egyes eseményeket, hol az uralkodó életét és győzelmeit örökítették meg. Fehér 1971, 5–6; Fehér 1982, 22.

⁵⁶⁴ Fehér 1971, 5–6.

⁵⁶⁵ Garam 1994, 24.

⁵⁶⁶ Fehér 1978, 16; Fehér 1982, 32–34; Garam 1994, 24. Talán a szultáni szeráj festőműhelyében tevékenykedett a szigetvári Csöbör Balázs is, akinek fennmaradt 14 színes képet tartalmazó kis miniatúrák könyve. Vö.: Szakály 1983.

⁵⁶⁷ Fehér 1971, 6; Fehér 1978, 16–17; Fehér 1982, 31–32; Papp 2020a, 470–471. II. Mehmed óta számos közép-európai inspirációjú vagy európai művészek által készített török uralkodóportrét is ismerünk, Gentile Bellinitől Paolo Veroneseig. Pühringer 2005, 104; Necipoğlu 2012; Born – Dziewulski – Messling 2015, 95–98. tétel, 189–192 (Veronese), 195–196. tétel, 101–102 (Tiziano).

⁵⁶⁸ Isztambul, Topkapu Szeráj Múzeum, ltsz.: Hazine 1517. Fehér 1978, o. n. VIII. tábla; Fehér 1982, 70–71, 9. kép.

⁵⁶⁹ Fehér 1978, 18–19: Az Egri győzelmi irat (Talikizáde: Sehnáme-i Szultán Mehmed III. Isztambul, Topkapu Szeráj Múzeum, ltsz.: Hazine 1609) záróképe a szultáni festőműhelyt ábrázolja: a főtörténész, Talikizáde „füzetéből a mű fogalmazványát diktálja a kalligráfusnak, aki írásremekét már a kötetnek megfelelő nagyságú lapokra írja le.” Fehér 1978, o. n. (LI. tábla); Fehér 1982, 24.

az utak felsorolása című, 1566–1567-ből származó krónikájának⁵⁷⁰ az Österreichische Nationalbibliothekban őrzött legrégebbi másolatában található.⁵⁷¹ **(19. kép)** Bár az osztrák nemzeti könyvtár keleti anyagának 1937-ben megjelent katalógusa szerint a másolatot (a munka eredetijét nem ismerjük) Ibrahim bin Ali 1575-ben Szolnokon készítette, Fehér Géza úgy vélte, hogy Szolnok a török időkben jelentéktelen hely volt, ezért nem működhetett ott „kéziratos, illusztrált krónika előállítására alkalmas műhely” felkészült mesterekkel. A szöveget szerinte Szolnokon másolhatták, az illusztrációkat azonban semmiképpen sem.⁵⁷² A kéziratnak a mohácsi csatát ábrázoló, kétoldalas miniatúrája a két ellenséges sereg hadrendjét, a csatakezdést örökítette meg. „Mindkét oldal központjában kimagaslik az uralkodó, akit népes kíséret vesz körül. – Az ábrázolás török hadai mögött nagyobb, II. Lajos mögött kisebb zenekart látunk.”⁵⁷³ Bár az írott török hadrend alapján készült ábrázolás merev, zsúfolt kompozíciójában, térszemléletében, a kidolgozatlan tájképi elemekben⁵⁷⁴ nem figyelhető meg európai hatás,⁵⁷⁵ a keresztény nehézlovasság páncélszabójának, fegyvereinek viszonylag pontos bemutatásából a hadieszközök személyes ismeretére vagy képzőművészeti ábrázolások vizuális előképként való felhasználására következtethetünk. A keresztény páncélos katonák és a török könnyűlovasság szembenállásának képi toposzával itt is találkozunk.

⁵⁷⁰ A krónika keletkezésének idejeként első magyar nyelvű közlésében 1556–1557 (Thúry 1896, 114), az újabb szakirodalomban 1566–1567 (pl. Közös úton 2016, 282), míg Fehér Gézának az 1970-es évek elején megjelent írásaiban az 1545 körüli időszak szerepel (Fehér 1971, 7–8; Fehér 1972, 203).

⁵⁷¹ ÖNB, jelzet: Cod. Hist. Osm. 41. fol. 103v–104r. Vö.: Szendrei 1896, 166–168, 534. kép; Thúry 1896, 114; Acsády 1897, 10–11. oldal közötti kép; Ambrózy 1940, 57–58; Karatay 1961, 220–221; Cennerné 1962, 89; Katona 1976, 220–221. oldal között; Parádi 1968 (a korábbi irodalommal); Fehér 1971, 7–8 (a korábbi irodalommal); Fehér 1972, 203; Fehér 1973, 148–149 (a korábbi irodalommal); Fehér 1982, 26, 15. kép. Leírása: 74–75; Katona 1987, 224–225. oldal között; Seipel 2003, V.4. tétel, 403–404; Garam 1994, 36–37; Symphonia Hungarorum 2001, 4.4. tétel, 50 (Túry Gyulának [1866–1932] a 19. század végén a Nemzeti Múzeum megbízásából készített, kétszeres nagyítású másolata. MNM TKCS, ltsz.: 64.26); Császár és király 2001, 8.3. tétel, 117; Seipel 2003, 116; Réthelyi 2005, VI-4. tétel, 226–227 (Túry Gyula-féle másolat) (Végh András); Ludiková 2006, 95–101 (Túry Gyula-féle másolat); Kasza – Pálffy 2011, 10–11; Közös úton 2016, 6.H.1. tétel, 282–283 (Túry Gyula-féle másolat) (Gödölle Mátyás); Papp 2019, 183–194; Polgár 2019, 394–395.

⁵⁷² Fehér 1978, 13–14.

⁵⁷³ Fehér 1978, 13. Ld. még: Fehér 1971, 7.

⁵⁷⁴ Fehér 1972, 203.

⁵⁷⁵ Fehér 1982, 32–33, 74–75, 15. kép.

19. kép. *A mohácsi csata*. Miniatúra. In: Dzselaádzáde Musztafa: *Az országok osztályai és az utak felsorolása*. Másolat. Wien, ÖNB.

A miniatúra már a 19. században ismert volt a hazai kutatásban: az 1896. évi millenniumi kiállításon szerepelt „négyzeresen nagyított másolata, melyet fényképi vetítés segítségével hajszálnyi pontossággal másolt Thury Gyula festőművész.”⁵⁷⁶ A miniatúra másolatának monokróm változata díszítette az 1926-ban, a csata 400. évfordulóján kiadott *Mohácsi emlékkönyv* borítójának belső oldalát.⁵⁷⁷ 1896-ban Szendrei János, majd 1968-ban Parádi Nándor is hangsúlyozta, hogy Dzselaádzáde Musztafa részt vett a mohácsi csatában, tehát a szemtanú hitelességével írta le az eseményeket, illetve a két szembenálló hadsereg fegyverzetét, viseletét, s ez a hitelesség a miniatúrán is megfigyelhető.⁵⁷⁸ Szendrei a miniatúra II. Lajos ábrázolásából is a 16. századi krónikaillusztráció hitelességére következtetett, szerinte ugyanis a király által a képen viselt páncél hasonlít ahhoz, amelyet a 18. század végétől itthon is az ő hadi vértzeteként tartottak számon, s amelyet a millenniumi kiállításon is bemutattak. A későbbi kutatás azonban – mint látni fogjuk – kiderítette, hogy a páncél valójában nem II. Lajosé volt.

Jóval később indult meg a kutatása egy másik, szintén a mohácsi csatát ábrázoló török miniatúrának, amely Szejjid Lokman bin Hüszejn bin-el Asuri el-Urmavi (Seyyed Loqmân) udvari történetíró *Hünernâme* (*Hőstettek könyve*) című négy kötetes, levéltári források alapján írt krónikájának I. Szulejmán életét és uralkodását bemutató második kötetét illusztrálta.⁵⁷⁹ A jelenet – ahogy a kép felirata is jelzi („Szulejmán szultán kán Mohács mezején Buda királyának letiprásával a hítharc győzelmének hatalmas művét vitte véghez”) –, a mohácsi csatában győztes török sereget mutatta be. „A kompozícióból Szulejmán alakja magaslik ki, – a szultán

⁵⁷⁶ Szendrei 1896, 166. A miniatúráról: 166–168, 534. kép. „Dzselaádzáde a bécsi udvari könyvtárban levő művét első rangú és becsű forrássá teszi reánk nézve azon körülmény is, hogy színes aquarellképben is bemutatja a mohácsi csatát, a hol azonkori hadseregünk hű képével ösmerkedünk meg. Miért is azt nagyított másolatban 534. szám alatt szintén bemutatjuk.” Szendrei 1896, 87. Az eredeti miniatúra fényképe csak jóval később jelent meg hazai kiadványban nyomtatásban. Fehér 1971, 7. A szerző említi Túry Gyula másolatát is. Fehér 1971, 7.

⁵⁷⁷ Lukinich 1926.

⁵⁷⁸ Szendrei 1896, 86, 166; Parádi 1968, 175.

⁵⁷⁹ Isztambul, Topkapu Szeráj Múzeum, ltsz.: Hazine 1524. Vö.: Ettinghausen – Ipsiroglu – Eyuboglu 1961, XVIII. tábla; Parádi 1968; Fehér 1971, 6, 8; 1972, o. n.; Fehér 1978, XIII. tábla; Fehér 1982, 76–77, 17. kép; ⁵⁷⁹ Schallaburg 1982, 861e. tétel, 707 (András Kubinyi – Géza Fehér); Katona 1987, 224–225. oldal között; Polgár 2019, 394–395.

lába körül heverő levágott fejek a törökök fölényes győzelmét jelképezik.”⁵⁸⁰ Az előtérben még szórványos harcokat látunk, a kép nagy részét azonban már a rendezett sorokban vonuló törökök töltik ki. „A *Hünernáme* szövegéből megtudjuk, hogy a miniatúrákat a XVI. századi török miniatúrafestészet legkiválóbbja, Musavvir Oszmán festő készítette. A bosnyák származású Oszmán a *Hünernáme* miniatúráinak festéséhez 1577-ben kezdett hozzá.”⁵⁸¹ Parádi Nándor úgy vélte, hogy a *Hünernáme* miniatúrájának hitelességét igazolja a Dzelálzáde krónikájában található való összehasonlítás: ez utóbbin a csatajelenet ábrázolásának hitelességét erősíti, „hogy a két, egymással szembenálló sereg tagozódása, hadrendje egyezik a szerző ..., valamint a másik szemtanú, Lufti pasa ... és a többi kortárs török történetírónak (Ferdí ..., Kemálpaszáde ...) a csatát bemutató leírásával.”⁵⁸² A két miniatúra között megfigyelhető eltérések okát abban kereshetjük, hogy a csata különböző szakaszait mutatták be. A Dzelálzáde Musztafa krónikájában található, zsúfolt kompozíciójú kép „a sűrűn egymás mögött álló sorokkal, a török és a magyar sereg azonos tömegével, két egymással szembenálló, egyenrangú hadsereget ábrázolt, ahol csupán a jelenet előtérében, a miniatúra alján látszik csatározás, s itt még nem szembeötlő a török sereg fölénye.”⁵⁸³ A *Hünernáme* illusztrációján ezzel szemben „a török nyomasztó fölényét, győzelmét látjuk ... Az ábrázolás legnagyobb részét a török had foglalja el, a magyarok hadrendjéből, felállításából semmit nem látunk; itt csak a menekülő magyar sereg tűnik elénk. Ez az ábrázolás az előbbinél sokkal mozgalmasabb: A török zsúfolt hadrendjét széthúzta, a sorok között helyenként hézagok látszanak.

A kompozícióban megfigyelt eltérés ellenére érdekes jelenség, hogy a törökök hadrendje lényegében a Dzelálzáde Musztafánál ábrázolttal egyezik. Az előtérben itt is a török lovas szpáhikat látjuk előnyomulásuk közben, ahogyan a menekülő magyar sereget üldözik. A szultánt – ugyanúgy mint Dzelálzáde Musztafánál – a környezetéből kiemelkedve, a többenél nagyobb méretben ábrázolták.”⁵⁸⁴ Parádi Nándor szerint a „két mohácsi csataábrázolás készítési idejének kérdésében arra következtethetünk, hogy a *Hünernáme* miniatúrája Dzelálzáde Musztafa eredetijéhez viszonyítva mintegy 25–30 évvel később készült. Részletes vizsgálatukból és összehasonlításukból, de főként egyezésükből (mint pl. a török sereg hadrendje) kitűnt, hogy a *Hünernáme* miniatúráján is az egykori valósággal egyező helyzetet ábrázolták, s éppen ezért – a készítésük ideje közti eltérés ellenére is – hiteles ábrázolásnak fogadhatjuk el.”⁵⁸⁵ Az illusztráció a Bécsben található miniatúrához hasonlóan „a magyarokat – a törökök könnyű fegyverzetével szemben – lényegében nehéz fegyverzetű páncélos lovasságnak mutatja be.”⁵⁸⁶ Bár a *Hünernáme* illusztrátora, Oszmán, nem volt szemtanú, „a történeti eseményeket, a török sereg felállítását a harcban, a csata történetét és valószínűleg a csata ábrázolásait is jól ismerte. Érdekes, de nem véletlen jelenségnek tartjuk, hogy a mohácsi csata mindkét hiteles ábrázolása török történeti mű miniatúráján maradt fenn. Ez érthetővé válik, ha meggondoljuk, hogy a vesztes, menekülésre kényszerült magyar hadnak még lehetősége sem maradt arra, hogy ábrázolást készítsenek róla, de annál inkább a győztes törököknek, akik nagy előszeretettel és kedvvel írták le és örökítették meg a szultán győztes hadjáratait.”⁵⁸⁷ A kutatás újabban hangsúlyozza, hogy bár „a török hadrend lefestése alapvetően

⁵⁸⁰ Fehér 1982, 77.

⁵⁸¹ Parádi 1968, 178.

⁵⁸² Parádi 1968, 178.

⁵⁸³ Parádi 1968, 178.

⁵⁸⁴ Parádi 1968, 178.

⁵⁸⁵ Parádi 1968, 179.

⁵⁸⁶ Parádi 1968, 179.

⁵⁸⁷ Parádi 1968, 179. A szerző a tanulmány megírása körül újonnan közzétett, magyarországi eseményeket ábrázoló török miniatúrák többségéről is úgy véli, „hogy a török hódításon kívül

jól megfeleltethető a korabeli török kútfők leírásainak, illetve nem zárható ki, hogy Oszmán merített a Dzsélálzáde művéhez festett ábrázolásból”, nem valószínű, hogy a „munkák alapjául egy, a csatatéren készült vázlatrajz szolgált volna. Sokkal valószínűbb, hogy a török hadrend kompozíciójának megalkotásakor a korabeli írásos munkákból jól ismert török hadrend sajátosságait jelenítették meg.”⁵⁸⁸

A törökök hadrendjét egyébként több 16–17. századi nyugat-európai sokszorosított grafikán is ábrázolták, alkalmanként úgy, hogy ugyanazt a kompozíciót különböző csaták vagy ostromok bemutatásához használták fel. Felirata szerint Szigetvár 1566. évi ostromának török hadrendjét (*Ordinanza Thurchesca alla presa / di ZIGHET in Ongaria / l'anno 1566*) mutatja be például a *Teatro della piu moderne ...* című, 1625-ben Velencében megjelent könyvben, Giacomo Franco metszetei közt található illusztráció,⁵⁸⁹ amelyen a kép bal szélén látható sematikus várábrázolásnál jóval hangsúlyosabban a geometrikus alakzatokba rendezett török sereget, illetve középen a testőrei által védett szultán lovas alakját látjuk. Egy 1569-ben Velencében megjelent, Giulio Ballino által összeállított, *De' Disegni delle piv illvstri Città et Fortezze del Mondo ...* című, rövid városleírásokat és a városokról készült metszeteket tartalmazó kiadvány első kötetében találjuk Konstantinápoly leírását, s utána két illusztrációt. Ezek közül a második néhány apró eltéréstől eltekintve, illetve tükörfordításban, megegyezik a szigetvári török hadrendet bemutató alkotással. A *Con questa bellissima et ordinatissima ordinanza suole il gran sig.or Turco presentaria alla batteria et all'assalto de qualche fortezza ...* című metszet feliratában szerepel S. Alberto Lavezzola neve, akinek a képet ajánlották, Paolo Forlanié, a metszőé, illetve a kiadás ideje és helye (1566. október 26. Velence), konkrét város neve azonban nem, ez a metszet tehát általánosságban mutatta be a várak ostrománál alkalmazott török hadrendet. A törökök hadrendjét bemutató metszet az 1569-es kiadványban találhatóval megegyező címmel szerepelt az egy évvel korábban Velencében megjelent könyvben is, Giulio Ballino *Civitatum aliquot insigniorum* című munkájában. Egy nagyon hasonló kompozíció látható azon az 1685-ben a velencei Albrizzi kiadónál megjelent rézmetszeten is, amely felirata szerint a Bécset 1683-ban ostromló török hadsereg hadrendjét ábrázolja, bár itt hiányzik a jelzészzerű vár.⁵⁹⁰

A mohácsi csatát és előkészületeit más török miniatúrák is megörökítették. A Fethullah Árif Cselebi (?–1561/1562) *Szülejmánnáme* (1558) című, I. Szulejmán életét bemutató krónikájában található egyik kép – mint a II. Lajos ábrázolásait feldolgozó fejezetben látni fogjuk – a király által a csata előtt tartott haditanácsot ábrázolta, egy másikon pedig az ütközet előtt egy páncélos magyar és egy könnyűlovas török vitéz között lezajló párviadalt látunk.⁵⁹¹ **(20. kép)** A krónikának a képhez kapcsolódó szövege felvilágosítást ad az ábrázolt jelenetről: „Lándzsát lándzsára vetettek, egyik mint hős, másik mint harcos. Csellel nem éltek; amit megkötött az egyik, feloldotta a másik. Akkor néhány magasrangú vezér támadott, a két oroslán nem bírt egymással.”⁵⁹² A karddal folytatott küzdelmet félkörívben elhelyezkedő,

készült, hitelesnek elfogadható ábrázolásokkal teljesen egyenrangú forrásanyagot képviselnek.” Parádi 1968, 180.

⁵⁸⁸ Polgár 2019, 394–395. A magyar hadsereg vegyes csatarendje „szinte pontos tükörképét mutatja a XVI. századból ismert oszmán csatarendnek.” B. Szabó 2005, 96–97.

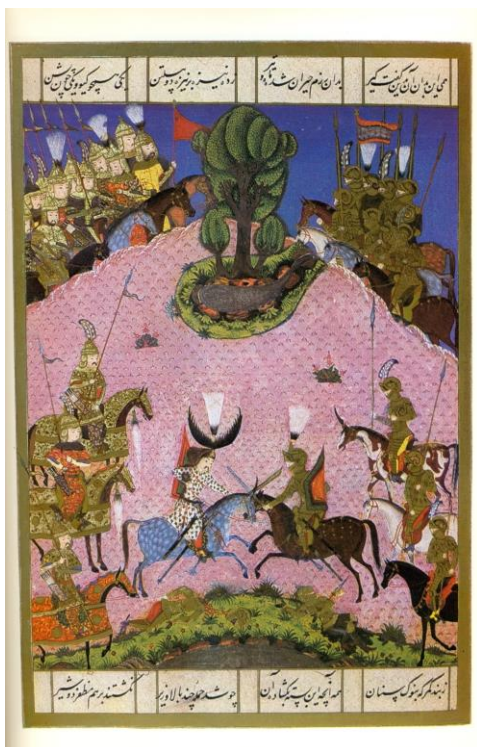
⁵⁸⁹ OSZK RNYT, App. H.3262. Vö.: Szalai 2006/I, Szigetvár 1566/7; Szalai 2006/III, 71–72, 76; Tüskés 2015, 229. A metszetet a címtábla felirata szerint Giovanni Franco Camocio adta ki (In Venezia appresse Gio. Franco Camocio).

⁵⁹⁰ Szalai 2006/III, 90. Vö.: Papp 2020a.

⁵⁹¹ Isztambul, Topkapu Szeráj Múzeum, ltsz.: Hazine 1517. Vö.: Fehér 1978, XI. tábla; Fehér 1982, 73–74, 14. kép; Thury 1984, [194]; Katona 1987, 196–197. oldal között.

⁵⁹² Fehér 1978, XI. tábla. o. n.; Schallaburg 1982, 861b. tétel, 706–707 (András Kubinyi – Géza Fehér). Az ábrázolási hagyományok továbbélését jelzi, hogy a 17. század végi visszafoglaló

lovon ülő harcosok figyelik. A küzdők előtt látható kis tó partján két holttest fekszik, egyikőjüket lándzsa szúrta át, jelezve, hogy több, különböző fegyverekkel, életre-halálra vívott párviadal is történt az esemény során. Az érzékletes természetábrázolás – a fák, fűcsomók gondos kidolgozása –, illetve a két fél fegyvereinek – a magyaroknál a páncéloknak – pontos megrajzolása a nyugati művészet ismeretét feltételezi.

20. kép. *Párviadal magyar és török katonák között.* Miniatúra, In: Fethullah Árif Cselebi: *Szülejmánnáme* (1558). Isztambul, Topkapu Szeráj Múzeum.

A krónika egyik kétoldalas miniatúrája a csatában részt vevő magyar, illetve török sereget mutatja be.⁵⁹³ A kép bal oldalán páncélba öltözött, aranszínű sisakot viselő harcosokat, illetve két, keresztekkel sűrűn telefestett zászlót látunk, a jobb oldalon pedig a turbános török sereget, illetve a magyarok felé irányított, az ütközetben fontos szerepet játszó ágyúkat. Mivel jobb oldalon – kiemelt, központi helyen – a fekete lován ülő I. Szulejmán foglal helyet, nem zárhatjuk ki, hogy a magyarok között szintén – bár I. Szulejmánnál kevésbé hangsúlyosan – kiemelt, itt is fekete paripán ülő, aransisakos, keresztes zászlót tartó vitéz II. Lajost szándékozott megjeleníteni. A bal oldali kompozíció alját harci jelenetek, míg a jobb oldaliét a földön heverő, páncélt viselő halottak, illetve lovak tetemei foglalják el. A miniatúra érett, kidolgozott tájbrázolása a keleti és a nyugati művészeti hatások felhasználását jelzi. Fehér Géza úgy vélte, hogy mivel a bal oldal alján és középrészén kanyargó patakocska a Csele-patakot ábrázolja, ez az ütközet leghitelesebb bemutatása. „A miniatúra alkotásában minden

háborúk idején a „konkrét eseményekhez legkézenfekvőbben kapcsolódnak azok a jelenetek, ahol egyik vagy másik császári fővezért látjuk a csatatéren, amint párharcban sajátkezűleg győzi le a török ellenfelét.” B. Nagy 1986, 62. – minden bizonnyal a 16. századiakhoz hasonlóan képzeleti jelenetekben.

⁵⁹³ Isztambul, Topkapu Szeráj Múzeum, ltsz.: Hazine 1517. Vö.: Fehér 1971, 5, 8; Fehér 1972, 204; Fehér 1978, XII/A-XII/B. tábla; Fehér 1982, 75–76, 16a-b kép; Schallaburg 1982, 861c-d. tétel, 707 (András Kubinyi – Géza Fehér); Thury 1984, [195, 196]; Katona 1987, 196–197. oldal között; Garam 1994, 27, 37.1–2 kép, 36–37.

bizonytal a szultáni udvar szolgálatában álló magyar festő is tevékenyen részt vett, aki a természet nyugati modorú ábrázolása mellett, kitűnően megörökítette a magyarok hadiviseletét és fegyverzetét is.”⁵⁹⁴ A hadtörténeti kutatás annak okát, hogy a mohácsi csatában az oszmán elővéddel már reggeltől harcoló, illetve a ütközetben is az első vonalban elhelyezkedő, tehát a csatát megnyitó magyar könnyűlovasok szerepe a nehézlovasságéval ellentétben feledésbe merült, részben az oszmán krónikák, illetve miniatúrák szemléletére vezeti vissza: „Az oszmán történetírók ugyanis több ízben írtak a páncélba burkolt, feltartóztatathatlan magyar nehézlovasság miatti aggodalmakról, s ilyennek írták le az egész magyar lovasságot, az illusztrátorok pedig páncélosok tömegét festették a kéziratokba, mintha könnyűlovassága nem is lett volna a keresztényeknek. Ez a beállítás azonban épp annyira valóságos, mint a miniatúrák páncélosai jellegzetes huszárpajzzsal a kezükben.”⁵⁹⁵

Egy Buda ostromát ábrázoló miniatúrának a szakirodalomban két, eltérő értelmezésével találkozunk. Fehér Géza szerint a kompozíció a vár 1526-os, a mohácsi csata után a győztes törökök általi elfoglalását mutatja be.⁵⁹⁶ Fetfullah Árif Cselebi *Szülejmánnáme* című krónikájában a képhez a következő leírás kapcsolódik: „A Tuna partján fekvő Budun városa – amely terjedelmes falaival, szilárd építésével, égis erő tornyaival s a Fiastyúkig felnyúló bástyaival rendkívül erős vár s vele szemben a Peste néven ismeretes régi és nagy város fekszik – a gonosz gyaurok országának büszkesége volt.”⁵⁹⁷ Andrew Alchin 2019-ben megjelent látékatalógusában ezzel szemben úgy véli, hogy az illusztráció Buda 1529-es ostromát ábrázolja, amikor I. Szulejmán serege visszafoglalta azt I. Ferdinánd katonáitól. A kép szerinte a robbanástól leomlott külső bástyát, a levegőbe repülő védőket, illetve a várfalak előtt fesorakozó oszmán hadsereget ábrázolja.⁵⁹⁸

1.4. Az 1526. évi mohácsi csata megjelenése az 1687. évi második mohácsi (nagyharsányi) csata képzőművészeti reprezentációjában

Az V. Károly Lipót lotharingiai herceg által vezetett magyarországi felszabadító háborúk során 1687-ben lezajlott második, az egyesült keresztény seregek győzelmével végződő mohácsi (nagyharsányi) csata képzőművészeti reprezentációjában többször találunk utalást az első, vesztes csatára. Az allúzió – akár csak Szigetvár 1566. évi eleste és 1689. évi visszafoglalásának együttes említése – a hadjáratot vezető Habsburg Birodalom számára kiváló propagandalehetőséget jelentett, azt sugallta, hogy ők teremtették meg a Magyar Királyság által az ország egy részén elvesztett keresztény és nemzeti identitás *renovatio*jának lehetőségét. A szimbolikus kapcsolatteremtés szemléletes példája volt Christoph Fuessl (?–1561) később ismertetésre kerülő, az 1526. évi mohácsi csata emlékére 1531 körül készített érmének felhasználása. A felszabadító háborúk idején, 1687-ben Philipp Heinrich Müller (1654–1719) által készített emlékérem előlapján a Fuessl-féle érem csatajelenete és felirata, míg a hátlapján a második mohácsi csata ábrázolása látható.⁵⁹⁹

⁵⁹⁴ Fehér 1982, 76.

⁵⁹⁵ B. Szabó 2005, 595. Vö.: Bánlaky 1939, 236–237. A magyar hadsereg páncélos nehézlovasságként történt ábrázolásával a török miniatúrafestők Polgár Balázs szerint is „a magyar harcrend legveszélyesebbnek tartott elemét” emelték ki. Polgár 2019, 395. Vö.: B. Szabó 2010, 141.

⁵⁹⁶ Isztambul, Topkapu Szeráj Múzeum, ltsz.: Hazine 1517. Vö.: Fehér 1978, XIV. tábla; Fehér 1982, 77–78, 18. kép; Thury 1984, [197].

⁵⁹⁷ Fehér 1978, XIV. tábla, o. n.

⁵⁹⁸ Alchin 2019, 3. tétel, 36–37.

⁵⁹⁹ Harsányi 1926, 13. tétel, 304–305 (a korábbi irodalommal); Galavics 1986, 14, 109, 78. kép; Héri 2009, 320. tétel, 153. „Az 1687. augusztus 12-i, második mohácsi csataként bemutatott

A Lotharingiai-kárpitok

A nagyharsányi ütközet mohácsi csataként szerepelt annak a bécsi Kunsthistorisches Museumban őrzött három falikárpitnak a feliratában is, amelyeket Lotharingiai Károly fia és utóda, I. Lipót (1679–1729) lotharingiai herceg apja haditetteinek dicsőítésére készíttetett.⁶⁰⁰ Lotharingiai Károly foglalta vissza – többek között – Esztergomot, Visegrádot, Vácot, s ő biztosította „a balászfalvi szerződéssel ... Erdélyt a Habsburg-ház számára.”⁶⁰¹ Buda több mint két hónapos ostroma „Károly herceg legjelentősebb, Európa-szerte elismert magyarországi haditette volt, és döntő lökést adott a török hatalom visszaszorításához ...”⁶⁰² A Nancyben, Charles Mité (1698 előtt–1736) műhelyében⁶⁰³ szőtt 18. századi falikárpit-sorozatok⁶⁰⁴ I. Lipót fia (Lotharingiai Károly unokája), Mária Terézia férje, I. (Lotharingiai) Ferenc (1708–1765) német-római császár számos más kárpittal együtt 1737 körül vitte magával Bécsbe,⁶⁰⁵ közülük sok ma is ott található.

Az öt darabból álló, nem túl magas művészi színvonalú, 1703–1710 között készült ún. kis Lotharingiai-sorozathoz tartozott a Buda bevételét (Bécs, KHM KK), Buda kifosztását (Nancy, Musée Lorrain), Lotharingiai Károly budai diadalmenetét (Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, letét), az 1687. évi mohácsi (nagyharsányi) csatát (Bécs, KHM KK), illetve az Erdély meghódoltatását (KHM KK) ábrázoló kárpit,⁶⁰⁶ amelyek mindegyikének felső részén a

nagyharsányi csatáról közzétett nyolcféle, látványos csatajelenetekkel illusztrált beszámoló és hadi jelentés is érzékeltette, hogy Buda végleges megtartásához erre a mezei csatában szerzett győzelemre, a potenciális felmentő sereg felőrlésére is szükség volt.” G. Etényi 2015, 370. A csata írott és képi forrásairól legújabban ld.: Polgár 2019a; Tóth 2019. Az emlékérem leírását és rézmetszetes illusztrációját ld. pl. Sigismund Schmidt: *Der eröffnete Teutsche Audientz-Saal ...*, I. Frankfurt und Leipzig, 1697. Az érem leírása a 17. oldalon VIII. tételként szerepel, az illusztráció mellett viszont – tévesen – VII. sorszám található.

⁶⁰⁰ Birk 1883, VII/4. tétel, 220 (3,5 × 2, 15 m): TVRCARVM / IN VICTORIA / MOHACI STRAGES /12 ET 13 AVG. 1687; Birk 1883, IX/16. tétel, 223 (4,5 m × 7, 68 m): INSOLENTES | TURCAS IN MOHATZII CAMPIS | VICTORES QUONDAM, VICIT | CAROLUS V. ET FUGIENTES | INSEQUENS FERRO, AUT | NAUFRAGIO PERIRE COMPULIT 13. AUGUSTI 1687; Birk 1883, IX/17. tétel 223 (4,4 × 5,95 m): CASTRA / AD MOHAZII VICUM // DUPLICI MUNITA AGGERE / EXPUNAT, EXERCITUS / FRACTI SPOLIA DIRIPIT / CAROLUS V. 13. AUGUSTI 1687.

⁶⁰¹ Rózsa 2001, 361.

⁶⁰² Rózsa 1989, 204.

⁶⁰³ Antoine 1965; Bardi 2009, 12.

⁶⁰⁴ Birk 1883, 220–223; Boenheim 1898, 43–44; Nagy 1972; Galavics 1986, 129; Hámori 1986; Rózsa 1987, 32–47; Rózsa 1989; Pfaffenbichler 1995, 54; Bauer 2000 (A mohácsi csata kárpitja: 11.01.4 tétel, 246); Rózsa 2001, 361; Bardi 2009.

⁶⁰⁵ Zedinger 2015a, 368.

⁶⁰⁶ Birk 1883, 220–221. A 19. század végén még mind az öt darab a bécsi császári gyűjteményben volt. Antoine 1958; Antoine 1965, 22; Bauer 2000, 243–247; Rózsa 2001, 361; Bardi 2009, 11. A sorozat utolsó darabjának a címe nem pontos: Károly a mohácsi győzelem után seregével bevonult Erdélybe, ahol harc nélkül megszállta Kolozsvárt, Szamosújvárt és Nagyszebent, majd október 27-én „Apafi Mihály erdélyi fejedelemmel megkötötte a balászfalvi szerződést. Erdély ennek alapján egyelőre megőrizte függetlenségét, de adófizetésre és császári csapatok befogadására kényszerült.” Rózsa 1989, 205. A falikárpit fiktív ábrázolása az erdélyi urak hódolatát, a városkulcsok átadását mutatja be.

lotharingiai címert látjuk. A mohácsi ütközetet megörökítő, álló formátumú falikárpit⁶⁰⁷ a csata utáni zsákmányolást ábrázolja: település nincs a közelben, csupán egy erdős terület, amelyen meztelen holttestek között fosztogató keresztény katonákat látunk. „Károly megfutamtotta a nagyvezért, szétverte seregét és hatalmas zsákmányra tett szert.”⁶⁰⁸

A sorozat előképeivel kapcsolatban a hazai és a külföldi szakirodalomban eltérő véleményeket találunk. Egyes nézetek szerint Lotharingiai Károly udvari csataképfestőjének, Charles Herbelnek a magyarországi hadjárat legfontosabb eseményeit bemutató, a győztes hadvezérnek a törökök elleni harcokban kivívott diadalait megörökítő festményei nyomán készültek, amelyek egy 1698-ban az ifjú Lipót herceg és felesége, Elisabeth-Charlotte (1676–1744) orléans-i hercegnő ünnepélyes bevonulása alkalmából Nancyban felállított ideiglenes diadalkaput,⁶⁰⁹ majd Lotharingiai Károly temetésekor a „des Cordeliers” templomot díszítették.⁶¹⁰ Rózsa György szerint Lipót herceg és felesége az udvari szövömestert bízta meg, hogy az alkalmi dekorációkban már korábban szereplő öt Herbel-féle festmény alapján készítse el a kis győzelmi sorozatot.⁶¹¹ Az osztrák műemléki topográfia szerint ezzel szemben a festmények túl kisfigurásak ahhoz, hogy a falikárpitok előképeiül szolgáljanak, ezért a ma az innsbrucki Hofburg *Gardesaal*jában látható hét Herbel-festmény közül csupán kettő volt a kis Lotharingiai-sorozat előképe: az, amelyik Buda 1686-os ostromát, illetve a törökök alól felszabadított várak kulcsainak 1687-es, Lotharingiai Károlynak történt átadását ábrázolta. A

⁶⁰⁷ KHM KK, N. T. VII.4. Vö.: Birk 1883, VII/4. tétel, 220; Antoine 1965; Rózsa 1987, 35, 102, 135. jegyzet, 61. kép.

⁶⁰⁸ Rózsa 1989, 204–205. „A kartonok készítője túl nagy szerepet szánt a megcsonkított, kifosztott holttestek ábrázolásának, ami a témákat tekintve helyénvaló ugyan, de nehezen egyeztethető össze a falikárpitok díszítő jellegű feladatával.” Rózsa 1989, 206. Vö.: Pühringer 2005, 110.

⁶⁰⁹ Galavics 1986, 128–129; Bardi 2009, 10. Lipót hercegnek és feleségének a száműzetésből való hazatérésük alkalmából 1698. november 10-én rendeztek Nancyban diadalmenetet. A két diadalkapu közül az egyiket a herceg, a másikat Lotharingiai Károly tiszteletére állították. „Ez utóbbin Herbel festményei Károly herceg török elleni hadjáratainak legfontosabb eseményeit ábrázolták, s minden valószínűség szerint azonosak voltak azokkal a képekkel, amelyeket Herbel magával vitt Innsbruckba, s amelyek ma az innsbrucki Hofburgban láthatók.” Bardi 2009, 12.

⁶¹⁰ Horváth 1932, 62–63; Rózsa 1987, 43–44; Rózsa 1989, 215–216; Bauer 2000, 242–243; Rózsa 2001, 361; Bardi 2009, 10–11. „A sorozatokkal kapcsolatba hozható festmények, amelyek nem kizárólag Innsbruckban találhatóak, nagyrészt Károly herceg udvari festőjétől, Charles Herbeltől (1650–1702) származnak, felhasználták őket különféle udvari ünnepek alkalmából, így például Lipót nancy-i hazatérésekor a diadalívek díszítésére.” Rózsa 2001, 363. Sauer 2010, 58; Telesko 2015, 361. „A festményeket Herbel valószínűleg még Lotharingiai Károly megrendelésére kezdte el, és ezek az innsbrucki Hofburgba kerültek. A hagyomány szerint a herceg udvari festőjeként Herbel elkísérte Lotharingiai Károlyt hadjárataira, így a kutatás egy része a kompozíció, a bemutatott város- és táj ábrázolások hitelességét a személyes élményen alapuló komponálásnak tulajdonítja. Mivel Herbelnek a hadjáratokban való részvételéről eddig nem került elő írott forrás ... úgy vélem, hogy Herbel kompozíciói a seregben szolgáló hadmérnökök rajzain alapulnak, s ez magyarázatot adhat a magyar főváros látképében található részlethibákra is.” Bardi 2009, 11. „Viele dieser Bilder dienten als Vorlagen für Tapisserien, die Herzog Leopold vom Hoftapissier Charles Mité ... in Nancy anfertigen ließ.” Zedinger 2015a, 368. „A kis kárpitsorozat mintájául Herbel 1701-ben újabb sorozatot festett Károly herceg győzelmeiről.” Bardi 2009, 12.

⁶¹¹ Rózsa 1989, 215–216.

többi öt festmény csak a Nancyban felállított diadalkaput díszítette.⁶¹² Rózsa György szerint a falikárpit előképei közé tartozik Herbelnek a mohácsi csatát ábrázoló, ma Innsbruckban őrzött festménye is,⁶¹³ míg Bardi Terézia *A nagyharsányi, avagy a második mohácsi csata* című festményt aközött az öt Herbel-kép között említi, amelyeket nem szöttek meg. Herbel festményei közül ötöt ugyanakkor szerinte is felhasználtak mintaként a kárpitokhoz.⁶¹⁴

A Lotharingiai Károly győzelmeit bemutató másik, nagyobb és kvalitásosabb falikárpit-sorozat darabjai, amelyek 1709–1718 között szintén Nancyban készültek, a bécsi Kunsthistorisches Museumban található – köztük például a Bécs (3 darab), Buda (4 darab), Esztergom, Szeged, Vác, Érsekújvár ostromát, Erdély meghódítását, a pozsonyi, érdi és szentendrei csatát bemutató munka.⁶¹⁵ A sorozat a 19. század végén 19 darabból állt,⁶¹⁶ amelyek közül kettő – mint látni fogjuk – a 20. század elején letétként a budai várba, majd a monarchia felbomlása után a magyar állam tulajdonába került. Bár ez a két darab a II. világháború befejezése óta lappang, a bécsi múzeumban ma nem 17, hanem 18 darab található, egy két részből összevarrt kárpitot ugyanis a világháború után szétfejtettek.⁶¹⁷

A nagy sorozaton is ábrázoltak minden eseményt, amelyet a kisebb sorozat megörökített, a témakör azonban kibővült. A nagyobbik sorozatban a második mohácsi csatához kapcsolódó két falikárpitot is találunk: az egyik a csatát, a másik a török tábor elfoglalását és kifosztását mutatta be. Ez utóbbi téma – mint láttuk – a kisebb sorozatban is szerepelt.⁶¹⁸ A témaválasztást indokolja, hogy „Bécs felszabadítása, Buda visszafoglalása és a nagyharsányi, úgynevezett második mohácsi csata voltak Károly legjelentékenyebb haditettei.”⁶¹⁹ Rózsa György szerint a „program nyilván az innsbrucki festmények szövegein alapult, de mind a hadjáratokra, mind a korábbi magyar történelemre vonatkozólag is kellett még valamilyen forrásnak a program-összeállító rendelkezésére állnia. A nagyobb sorozat 16. darabján ugyanis arról van szó, hogy Mohácsnál a törökök első ízben győztesek voltak, azaz az 1526-os mohácsi csata nem volt a tervező számára ismeretlen.”⁶²⁰

A nagyobb falikárpit-sorozat négy darabját a Budavár felszabadításának 200. évfordulójára 1886-ban rendezett budapesti Történelmi kiállításon is bemutatták.⁶²¹ A kiállított anyagról beszámoló *Vasárnapi Ujság* közzétette két falikárpit fényképes illusztrációját és részletes leírását is.⁶²² A szerző elsőként a janicsárok lemészárlását és Buda kifosztását ábrázoló, 450 × 694 cm méretű gobelint mutatta be, melynek felirata: „»Budam expugnatam,

⁶¹² Höfer 1986, 125. „Herbel festményei közül ötöt használtak fel mintaként a kárpitokhoz, további ötöt soha nem szöttek meg. Ez utóbbiak: Az érdi csata, Csata a török felmentő sereg ellen, A szentendrei csata, Vác visszafoglalása, A nagyharsányi, avagy a második mohácsi csata. Az Erdély meghódítása és a meghódított erdélyi városok kulcsainak átadása Lotharingiai Károlynak, valamint a Szabad rablás Buda bevétele után című kárpitokat oldalfordítottan szöttek meg.” Bardi 2009, 12.

⁶¹³ Innsbruck, Hofburg, ltsz.: J 10 7814. Vö.: Rózsa 1987, 43, 101, 180. jegyzet, 64. kép.

⁶¹⁴ Bardi 2009, 12.

⁶¹⁵ Birk 1883, 222–223; Antoine 1965, 25–46; Historische Schlachten 1976, 29–39; Rózsa 1898, 206–213, 216–217; Bauer 2000, 243; Bardi 2009.

⁶¹⁶ Birk 1883, 222–223; Bauer 2000, 243.

⁶¹⁷ Rózsa 1989, 206; Rózsa 2001, 361–362; Bardi 2009, 13–14.

⁶¹⁸ Birk 1883, IX/16. tétel, 223, IX/17. tétel, 223; Historische Schlachten 1976, 4. tétel, (KHM KK, IX/17. tétel) 38–39; Rózsa 1987, 40, 102, 165. jegyzet, 96. kép, 166. jegyzet, 97. kép; Rózsa 1989, 213, 218; Rózsa 2001, 362; Bardi 2009, 14.

⁶¹⁹ Rózsa 2001, 366.

⁶²⁰ Rózsa 1989, 221.

⁶²¹ Majláth 1886, 257–258.

⁶²² Vasárnapi Ujság (33) 1886. 34. szám, augusztus 22., 545. Leírásuk: 551.

Janissariorum Sangvine Exundantem Direptione Tradidit Victor Carolus V. 2. sept. 1686.« (A bevett és a janicsárok véretől áztatott Budát a győztes V. Károly zsákmányra engedi 1686. szept. 2-án.)”A másik gobelin „ezt a felírást viseli: »In Auxilium Budae Laborantis Advolentes Turcas Excipit Et Debella 8 Augusti 1686.« (»Az ostromlott Buda segélyére siető törököket feltartja és leveri 1686 augusztus 8-án.«) E gobelin magassága 4 méter 50 centiméter, szélessége 7 méter 40 centiméter, tehát egyike a nagyobbaknak.⁶²³ Szintén megragadó csatakép, balsarkában lotharingi Károlylyal, történelmi nevezetességű szürke lován, a mint kinyújtott karral vezényel. Mindkettő az 1703-ban meghalt Charles Herbel vázlatai után készült a Nancy melletti La Malgrange-féle gyárban s mindenik darab felül közepén a lotharingi-orleansi egyesített czimert, mint az 1723-ban meghalt Lipót herceg, és neje, az orleansi Erzsébet-Sarolta czimereit mutatja.”⁶²⁴ A másik két kiállított falikárpit a győztes párkányi, illetve mohácsi csatát ábrázolta, utóbbin Majláth Bélának a kiállítás katalógusában megjelent leírása szerint az elesett törökök holttesteit fosztogató katonákat, illetve a fehér lován ülő Lotharingiai Károlyt és tábornokait látni.⁶²⁵ A nagy méretű falikárpitok előképeit valójában nem Charles Herbel, hanem – mint látni fogjuk – több művésszel együtt Jean-Baptist Martin (1659 k.–1735) készítette.

A kisebbik sorozat *Erdély meghódítása és a meghódított erdélyi városok kulcsainak átadása Lotharingiai Károlynak, 1688* című, a bécsi Kunsthistorisches Museumban őrzött darabja szerepelt az 1896. évi millenniumi kiállításon „a Habsburgok korát bemutató egységben, a magyar művészi ipar csoportjában, az LV-ös teremben, ahol a 12 hónapot illusztráló, gobelin hímzésű kárpittal bevont Esterházy-ülögarnitúra két karosszéke mögötti falon” volt látható.⁶²⁶

1902-ben, illetve 1903-ban a sorozatok két-két darabját kölcsönkérték a budai vár díszítésére. „Hauszmann Alajos (1847–1926) feladata volt az épület belső kiképzésének kialakítása, s nagy valószínűséggel ő választotta ki a császári gyűjtemények ... textíliái közül a várba kölcsönzendő darabokat is. A vár belső dekorációjának kiképzéséről beszámoló cikkében ezzel kapcsolatban Hauszmann a következőket írja: »Ő Felsége legkegyelmesebben engedélyezni méltóztatott, hogy a bécsi Burgban őrzött kiváló szépségű gobelin-gyűjteményből 8 darab a budapesti királyi várnak átengedtessek, amelyből 2 drb a fölépcsőházban, kettő az új Buffet-gallériában lesz elhelyezve«. Az idézetben szereplő nyolc közül négy darab nem tartozik a lotharingiai sorozatokhoz. A kölcsönkapott darabok elhelyezését a század elején készült fényképek szemléltetik. Az 1919-es Saint Germain-en-Laye-i osztrák békeszerződés értelmében a kölcsönzött darabok Budán maradhattak.”⁶²⁷ A monarchia felbomlása után tehát a magyar állam tulajdonába került falikárpitok 1945-ben, Budapest ostromakor eltűntek. A kisebb sorozat kárpitjai közül a Buda kifosztását ábrázoló darab 1954-ben feltűnt a műkereskedelemben, ahonnan a nancy-i Musée Lorrainbe került. Az 1980-as évek végén bukkant fel Svájcban a budai diadalmenetet ábrázoló másik, elveszett kárpit, amelyet 1991-ben a Magyar Nemzeti Bank megvásárolt, és letétként a Magyar Nemzeti Múzeumban helyezte el.⁶²⁸ Ez a két darab díszítette egykor a budai vár lépcsőházát,⁶²⁹ a nagyobb sorozathoz tartozó

⁶²³ Birk 1883, IX/11. tétel, 223.

⁶²⁴ Vasárnapi Ujság (33) 1886. 34. szám, augusztus 22., 551.

⁶²⁵ Majláth 1886, 981, 984. tétel, 257–258.

⁶²⁶ Bardi 2009, 24.

⁶²⁷ Rózsa 2001, 362. Vö.: Bauer 1980, 137; Rózsa 1989, 206.

⁶²⁸ Rózsa 1990–1992; Bauer 2000, 243; Rózsa 2001, 364; Bardi 2009, 11.

⁶²⁹ A lépcsőházban elhelyezett egyik falikárpitot (A janicsárok lemészárlása és szabad rablás Buda bevételét után) ábrázoló fénykép reprodukcióját ld.: Bardi 2009, 12.

két kárpit pedig a büfében kapott helyet.⁶³⁰ „Egyik a Buda felmentését megkísérlő törökök 1686. augusztus 14-i legyőzését, a másik a törökök ebben a formában valójában meg nem történt meghódolását ábrázolja (eredetileg EX/11, és EX/12. It. sz.). Az utóbbi a nagyobb sorozat legelőször elkészült darabja, és Jean-Baptiste Durup hozzá készült rajza is fennmaradt az Albertinában. A darabokról csak fekete-fehér reprodukciók ismertek.”⁶³¹

Az innsbrucki Hofburgban található tíz történeti festmény egy része tehát a két sorozat darabjainak előképéül szolgált. A képek nagy része a luneville-i kastélyban 1719-ben pusztító tűzvész során megsemmisült, a maradékot Rouenban, Krakkóban, Budapesten, illetve az innsbrucki Hofburgban őrzik. A festmények a kastély Mária Terézia-kori felújításakor, 1773–1778 körül kerültek jelenlegi helyükre, a *Gardesaalba*.⁶³² Két másik innsbrucki festmény, a budai fosztogatás és az Erdély hódoltatása is feltűnik a kis sorozat egy-egy falikárpitján, fordított állásban. „Emellett a mohácsi csatát ábrázoló képről is átvettek egy részletet: az előtérben a kép mélysége felé vágató lovascsoportot megtaláljuk az erdélyi falikárpiton.”⁶³³

„A második sorozat első kartonját, *A budai vár védői meghódolnak Lotharingai Károly előtt, 1686* című kárpitét, a Párizsból Nancyba hívott Jean-Baptiste Durup (Duru, Dureux) (1672 k.–1709) készítette 1708-ban.”⁶³⁴ A festő következő évben bekövetkezett halála után Lipót herceg a híres párizsi csataképfestőt, Jean-Baptiste Martint, Adam Frans van der Meulen (1632–1690) tanítványát hívta Nancyba a munka folytatására, aki „műhelyét az új operaház nagytermében rendezte be.”⁶³⁵ Innsbruckban található a mohácsi török tábor kifosztását ábrázoló, a nagyobb sorozatba tartozó kárpit festményelőképe is, amelyet több más (például egy Bécs ostromához és egy Erdély 1688. évi átadásához kapcsolódó) képpel együtt az 1710-es években Martin készített.⁶³⁶ A festő a kartonok befejezése után „1717-ben még hét kis méretű festményt festett a magyarországi háborúk témaköréből, majd elhagyta Lotharingiát.”⁶³⁷ Az előképek készítésében részt vett Jean Louis Guyon (1672 k.–1736) – ő Martin segédjeként a „tájháttereket, a növényeket, és a bordűrök kartusait”⁶³⁸ készítette – és a Lipót herceg által Rómából hazahívott fiatal nancy-i festő, Claude Jacquart (Jacquard) (1686–1736) is.⁶³⁹ A festmények „szoros rokonságot mutatnak a nagyobb győzelmi kárpitsorozat megfelelő darabjaival, a szőnyegekkel mindig azonos beállításúak, és méretben is megközelítik azokat. Elmaradnak róluk az allegorikus alakok, a nézőpont alacsonyabbra kerül, és az ünnepezt hős is hangsúlyozottabb szerepet kap. A festmények hasonló mérete is megengedi, hogy a szőnyegek

⁶³⁰ A büfé-galériában elhelyezett egyik falikárpitot (Lotharingiai V. Károly herceg legyőzi a Buda török védői megsegítésére érkező török sereget, 1686. augusztus 8.) ábrázoló fénykép reprodukcióját ld.: Bardi 2009, 9. Vö.: Hámori 1986, 53.

⁶³¹ Rózsa 2001, 365. Vö.: Birk 1883, 223. Az egyik kárpit színes fényképe egy 1994-ben megjelent, katonai témájú orosz könyv borítóján látható. Rózsa 2001, 365. Bardi Terézia szerint a Bécsből a 20. század elején a budai várba került, majd a II. világháború végén eltűnt két kárpit témája “Lotharingiai V. Károly herceg legyőzi a Buda török védőinek megsegítésére érkező török sereget, és a Lotharingiai Károly diadalmenete Buda várába 1686-ban” volt. Bardi 2009, 14.

⁶³² Nagy 1972, 122; Sauer 2010, 58. A képek elhelyezéséről ld. még: Dehio 1980, 20; Hanzl-Wachter 2015, 341.

⁶³³ Rózsa 1989, 219. Vö.: Bardi 2009, 12.

⁶³⁴ Bardi 2009, 14. Vö.: Antoine 1965, 25.

⁶³⁵ Bardi 2009, 14.

⁶³⁶ Innsbruck. Hofburg, ltsz.: J 2 7806. Vö.: Antoine 1965, 26–27, 32; Rózsa 1987, 44, 102, 190b. jegyzet, 99. kép; Rózsa 1989, 217; Pfaffenbichler 1996, 54, 56–58.

⁶³⁷ Rózsa 1989, 220. Martin tevékenységéről: Rózsa 1989, 220–221; Bardi 2009, 14.

⁶³⁸ Bardi 2009, 14.

⁶³⁹ Bardi 2009, 11, 14. Vö.: Höfer 1986, 125.

kartonjainak (grand carton) tekintsük őket. Így az írott adatok figyelembevételével ezeket Martin és munkatársai saját kezű műveinek kell tekintenünk.”⁶⁴⁰ Ehhez a sorozathoz kapcsolódik az az Albertinában őrzött 12 krétarajz, amelyeket korábban Frans van der Meulen műveiként tartották nyilván, újabban Jean-Baptiste Martinnak, van der Meulen tanítványának tulajdonítanak.⁶⁴¹ A körülbelül 30 × 45 cm nagyságú rajzok között szerepel Vác, Petronell, Eszék, Érd, Esztergom visszafoglalása, Erdély meghódolásának fiktív jelenete, Buda ostoma és kifosztása, Lotharingiai Károly fiktív budai bevonulása. A nagyharsányi csatát a 10066. leltári számú rajz ábrázolja.

Talán Mohács szimbolikus jelentőségét jelzi tehát, hogy a két sorozatban, illetve a hozzájuk készített, részben az innsbrucki *Gardesaal*ban található képek között több, az 1687. évi nagyharsányi csatát ábrázolót is találunk. Közéjük tartozik Charles Herbelnek a *Gardesaal* falán, a felső sorban elhelyezett, 182 × 277 cm-es festményei egyike, amelyen lovaskatonák között a hadsereg vezérért, a háttérben pedig a topografikus-analitikus kompozícióban ábrázolt hadrendet látjuk. A dombos tájban feltűnő kisfigurás csatajelenet felső részén egy felhőkön ülő allegorikus női alak, a Perspicacia (éles ész, okosság, eszeség) megszemélyesítője szerepel. Allegorikus nőalakkal Herbel két másik, szintén itt elhelyezett csataképén is találkozunk (váci csata, szentendrei csata).⁶⁴²

A festményekre festett, aranyozott magyarázó szövegek szerint a *Gardesaal* alsó zónájában elhelyezett, Martin által készített mindhárom kép az 1687. évi mohácsi csatához kapcsolódik. A déli fal 372 × 435 cm nagyságú festményén (*Herzog Karl v. Lothringen in der Schlacht bei Mohacz 12 Aug. 1687.*) Lotharingiai Károlyt látjuk a csatában: a herceg az előtérben áll, főembereivel körülvéve, bal oldalon tájat látunk folyóval, jobbra a két sereg találkozását.⁶⁴³ Az újabb osztrák szakirodalom szerint bár a festmény címe szerint Lotharingiai Károlyt ábrázolja a mohácsi csatában, valójában azt örökíti meg, hogy a herceg 1683.

⁶⁴⁰ Rózsa 1989, 220. A falikárpit kartonjai közül egyet Budapesten, egyet Krakkóban őriznek. „A két világháború között felbukkant Budapesten egy, az innsbrucki képeknél kisebb méretű olajfestmény, amely fordított beállításban a budai diadalmenet kompozícióját ismétli meg.” Rózsa 1989, 219. A Heinrich Faust által 1694-ben készített, 160 × 96 cm-es olajfestmény „1926-ban Beichel karlsruhei építési igazgató birtokából került a Fővárosi Múzeumba.” Horváth 1932, 61. A Budapesti Történeti Múzeumban őrzött kép „kompozíciója mintaképként szolgálhatott a bécsi Kunsthistorisches Museumban lévő Lotharingiai V. Károly diadalmenete Budavarába gobelinekhez, vagy ismeretlen közös forrás alapján készülhettek.” Hámori 1986, 52, 56 (a korábbi irodalommal). „Az első gobelinsorozat azonos témájú kompozíciója Faust festményének elnagyolt tükörképe és a diadalkocsit allegorikus nőalakok kísérik.” Hámori 1987, 53. A tíz innsbrucki festmény közül „öt darabnak megfelelő falikárpitot nem készítettek.” Rózsa 1989, 218. „Ezek a csataképfestészet 17. századi fejlődésének megfelelően madártávlati nézőpontból készültek, a tájképi környezet fontos szerepet kap rajtuk. A felhők között allegorikus alakok jelennek meg, amelyek a fejedelmet ékesítő erényeket személyesítik meg ... Az ünnepeelt generális alakja vagy egyáltalán nem látható, vagy a kis méretek miatt alig ismerhető fel.” Rózsa 1989, 218–219.

⁶⁴¹ Bécs, Albertina, ltsz.: 10061–10072. Nagy Lajos szerint a „Lotharingiai Károly győzelmeiről készített valamennyi gobelinnek az ősforrása ... Meulen rajz-sorozata” volt. Nagy 1972, 124–126 (126); Rózsa 1989, 221. Ld. még: Rózsa 1987, 45, 102, 193. jegyzet, 98. kép; Rózsa 1989, 216; Bauer 2000, 242; Rózsa 2001, 363; Bardi 2009, 14. <https://sammlungenonline.albertina.at/#/query/88d2a99c-1981-4fc7-adab-2aeebde45ffb>.

⁶⁴² Höfer 1986, 124–125.

⁶⁴³ Höfer 1986, 124, 116. kép.

szeptemberében összegyűjti csapatait Bécs előtt.⁶⁴⁴ A nyugati falon található, 372 × 798 cm-es festményen (*Übergabe der Schlüssel der von den Türken zurückeroberten Schlösser in Ungarn an Herzog Carl v. Lothringen von Mohacz im Jahre 1687.*) a helyiek győztes hadvezérként üdvözlük Lotharingiai Károlyt és hódolattal nyújtják át neki a 150 évvel korábban a törökök által elfoglalt, s most visszaszerzett város kulcsait. Az itt is főembereivel körülvett herceg a kép jobb oldalán, lován ül, mögötte zenés felvonulás és a hadsereg látható, balra pedig a magyarok, akik részben térdelve, egy tányéron nyújtják át a város kulcsát. A háttérben dombos tájat, erődített várost látunk.⁶⁴⁵ Az északi fal festményén (372 × 435 cm) szintén Lotharingiai Károlyt látjuk (*Herzog Carl v. Lothringen in der Schlacht bei Mohacz 12. Aug. 1687.*) a mohácsi csatában: a lován ülő herceg kihúzott karddal ösztönzi támadásra seregét.⁶⁴⁶ A kép középterében a törökök által épített sáncot, háttérben pedig folyót, szigetet, illetve egy várost látunk minaretekkel.

A nagyharsányi csatát örökítette meg az a topografikus-analitikus jellegű festmény is, amelyet Franz Joachim Beich⁶⁴⁷ (1665–1748) készített a felszabadító háborúban 1683–1688 között sikeres hadvezérként részt vevő II. Miksa Emánuel (1662–1726) bajor választófejedelem schleißheimi kastélya (Neues Schloß) számára, több, a visszafoglaló háború győzelmeit (például Bécs felmentését, Esztergom, Buda, Belgrád ostromát) bemutató képpel együtt.⁶⁴⁸ Feltehetően Giovanni Canti (1650–1716) mantovai festő készítette azt a nagyharsányi ütközetet ábrázoló csataképet, amely a mantovai Palazzo Sordi egyik termét díszítette.⁶⁴⁹ Egykor Münchenben őrizték Joseph Vivien *Max Emanuel a nagyharsányi csatában* című festményét, amely a II. világháborúban eltűnt.⁶⁵⁰

A gyakran fiktív látképeket, anekdotikus jeleneteket tartalmazó csataábrázolások mellett az 1680-as években számos olyan mű – elsősorban sokszorosított grafikai alkotás – keletkezett, amely a résztvevők beszámolóit vagy helyszíni vázlatok, térképek alapján mutatta be a keresztény csapatok győzelmeit a törökök fölött, köztük a nagyharsányi csata eseményeit.⁶⁵¹ Közülük „az egyik leginformatívabb képi ábrázolásként tartható számon az a csatakép, amelyet Ludwig Nicolas d’Hallart és Michael Wening vélhetően 1687 és 1688 között”⁶⁵² készített, s Miksa Emánuelnek ajánlott. „Az ábrázoláson több, a modern kori tájban is azonosítható tereppont figyelhető meg.”⁶⁵³ Charles Joseph Juvigny császári hadmérnök és Franck Johannes de Landgraffen rézkarcának felső részén – egyfajta narratív szemlélettel – a csata első, alatta a második fázisa került bemutatásra.⁶⁵⁴ Justus van den Nypoort (1625–1692)

⁶⁴⁴ Zedinger 2015a, 367, 3. kép. A nagyobbik falikárpit-sorozat 1883-as leírásában is – mint láttuk – csak két, a mohácsi csatát ábrázoló darab szerepel, a csata, illetve a tábor kifosztásának ábrázolása. Birk 1883, IX/16. tétel, 223, IX/17. tétel, 223.

⁶⁴⁵ Höfer 1986, 124, 117. kép.

⁶⁴⁶ Historische Schlachten 1976, 33; Höfer 1986, 125.

⁶⁴⁷ Bürklin 1971; Meighörner 1998.

⁶⁴⁸ Csataképein „Beich festőien adaptálta Michael Wening rézmetszeteit, amelyeket Wening, Louis Nicolas d’Hallart rajzairól másolt.” Hámori 1987, 54; Vö.: Galavics 1986, 130, (99. kép); Rózsa 1987, 53, 102, 213. jegyzet, 108. kép; Boros 1993, 243; Pfaffenbichler 1996, 71–72. Az együttesről: Rózsa 1987, 48–56.

⁶⁴⁹ Galavics 1986, 130; Rózsa 1987, 60–61, 101; Pfaffenbichler 1996, 77, 85.

⁶⁵⁰ Galavics 1986, 130; Rózsa 1987, 65, 102, 257. jegyzet, 134. kép.

⁶⁵¹ Polgár 2019a, 425–432 (a korábbi irodalommal).

⁶⁵² Rózsa 1987, 10. kép; Polgár 2019a, 426.

⁶⁵³ Polgár 2019a, 426.

⁶⁵⁴ Polgár 2019a, 428.

a nagyharsányi csata ábrázolását 1687-ben Charles Joseph Juvigny rajza után készítette el,⁶⁵⁵ s Juvigny vázlata volt az előképe Romeyn de Hooghe nagyharsányi csatát megörökítő rézkarcán a csatakép alatti hadrendnek és térképnek,⁶⁵⁶ illetve Matthias Greischer (1659–1712) és Johann Martin Lerch (1643–1693) rézkarcának is.⁶⁵⁷

Szervesen illeszkedett tehát a két mohácsi csata szimbolikus összekapcsolása ahhoz a történelemszemlélethez, amely a 16. századi vesztes csatákat a török által elfoglalt területek 17. század végi felszabadításának kontextusában az isteni igazságszolgáltatás megvalósulásaként látta: az egykori vesztes csaták helyén immár a keresztények arattak diadalt.⁶⁵⁸ Ugyanezzel a gondolattal találkozunk a Szigetvár törököktől való visszafoglalása alkalmából, 1689-ben ónból készített gúnyérmén.⁶⁵⁹ Az előlap – ahogy az érmen lévő felirat (OCCUPATUR VI, A SOLYMANNI EXERCITU, D. 7 SEPT MDLXVI) is jelzi – a vár 1566. évi ostromát örökítette meg. Az előtérben egy megölt vagy sebesült szarvast marcangoló kutyát (blutdürstiger Bluthund, ahogy a 16. századi röpiratokon láttuk), a zsákmányra éhes Oszmán Birodalom jelképét látjuk. A látkép bal oldalát egy kitörési jelenet foglalja el: az Újvárosból egy hídon keresztül egy csapat katona rohan ki, élükön egy kardját magasra emelő lovassal, velük szemben számos gyalogos és egy lovas katona halad. Bár Zrínyiék kitörése a valóságban nem itt, hanem a várrendszer másik oldalán, a belső várból történt, elképzelhető, hogy az éremkészítő ezt az ikonikus jelenetet akarta megörökíteni. Az érem hátlapja a város visszafoglalásának (RESTITUITUR LEOPOL. M. DEDITIONE FACTA. D 14. MART. A. 1689) állít emléket. Az előlap lesóványodott kutyája itt már kihányja a megemésztetlen falatot (NON CONCOCTA REFUNDO). A háttér látképe szinte teljesen megegyezik az előlapéval, az éremkészítő egy előképet használhatott a két, különböző időben bekövetkezett esemény ábrázolásakor.

Dorffmaister István 1787-ben festett, később ismertetésre kerülő képpárján is az első mohácsi csata a hazai történelem egy nagyon tragikus, sötét epizódját jelenthette, amelynek jóvátevője, kiegyenlítője volt a törökök felett aratott győzelemmel végződő második mohácsi csata, illetve tágabb értelemben Magyarország 17. század végi felszabadítása a másfél évszázados török uralom alól. Ezt jelzi az is, hogy a két festmény Mohács 1687. évi, török alóli felszabadulása centenáriumi ünnepe alkalmából készült, az 1526. évi esemény ábrázolásának apropóját tehát a második, győztes mohácsi csata jelentette. Ahogy a szigetvári plébániatemplom kupolájának szintén Dorffmaister által készített kifestésén is Szigetvár 1566. évi elfoglalása és 1689. évi visszafoglalása egyaránt megjelent.⁶⁶⁰ A rend múltjához és jelenéhez közvetlenül kapcsolódó ábrázolások mellett az 1526. évi vesztes mohácsi és a török elleni háborúkban európai jelentőségűvé vált 1664. évi győztes szentgotthárdi csatát örökítette meg Dorffmaister az 1790-es évek közepén a szentgotthárdi ciszterci apátság fogadótermébe

⁶⁵⁵ Rózsa 1972, 213 skk; Rózsa 1987, 23; Pfaffenbichler 1996, 76.

⁶⁵⁶ Rózsa 1965, 19–20; Rózsa 1987, 23, 14. kép; Pfaffenbichler 1996, 107–108; Polgár 2019a, 429–430.

⁶⁵⁷ Rózsa 1987, 12. kép; Szalai 2020a, 27, 40. tétel, 196–197, 41. tétel, 198–199. A nagyharsányi csatát ábrázoló metszeteket, rézkarcokat ld. még: Rózsa 1987, 13. kép, 16. kép, 18. kép, 27. kép, 43. kép, 50. kép.

⁶⁵⁸ Egy Buda felszabadítása alkalmából kiadott érem hátlapján a BUDA 1541. AMISSA, 1686. D. 23 AUG./2 SEPT. FELICIDER / RECUPERATA felirat olvasható. Héri 2009, 272. tétel, 133. A kérdéshez vö.: Történelem – kép 2000, 108; Papp – Király 2018, 109–110 (Sinkó Katalin – Kerny Terézia).

⁶⁵⁹ Héri 2009, 359. tétel, 171.

⁶⁶⁰ Galavics 1997, 83–84; Papp 2017b, 281–296; Jernyei 2018. Vö.: Veszprémi 2013, 262.

festett, hat képből álló sorozatában.⁶⁶¹ A két csata leírásakor az isteni igazságszolgáltatást hangsúlyozta Theophil Heim (1706–1773) 1764-ben megjelent, Szentgotthárd történetét bemutató latin nyelvű könyvében is, amelyre Dorffmaister támaszkodott: „Felfogása szerint a mohácsi csatavesztés az ország török megszállásának és a szerzetesi élet megszűnésének kezdetét jelentette, míg az 1664-es szentgotthárdi győzelem a megújulásnak nyitott utat.”⁶⁶²

Mohácson még a 19. század elején is mindkét „csatáról megemlékeztek, mint ahogy Borsos József is mindkét Dorffmaister-képet lemásolta több megrendelő számára is.”⁶⁶³ A hajdani vereségek megtorlásaként ünnepelte Hannulik János Krizosztom (1745–1816) nagykárolyi piarista költő 1790-ben, a Tertina Mihály (1750 k.–1808) által szerkesztett *Ephemerides Budenses* című folyóiratban megjelent ódájában Nándorfehérvár Ernst Gideon von Laudon (1717–1790) vezetésével történt, 1789. évi visszafoglalását: „Most, most torlod vissza tízszeres csapással a várnai vereséget, és Nikápoly régi szégyenét, és – ó jaj! – a mohácsi romokat villámló fegyverekkel építéd újra.”⁶⁶⁴

Nem hiányzott természetesen a 18. századi gondolatmenetből egyfajta „birodalmi” szemlélet sem: a Magyar Királyság által elvesztett területeket a Habsburgok által vezetett szövetséges európai hadsereg szerezte vissza. Megjelenésével már korábban találkozunk: Benedetto Chiarelli (1658–1727) jezsuita szerzetes 1688-ban, tehát a felszabadító háborúk idején megjelent munkájában ezt olvashatjuk: „Szulejmán bevette Budát, Esztergomot és több más jelentős várost az országban, amelyeket mára visszaszereztek a hódítótól, és visszacsatoltak az Osztrák Birodalomhoz, amely folyamatos gyarapodásával növeli éveinkben a kereszténység dicsőségét és boldogságát!”⁶⁶⁵

Ezt a birodalmi szemléletet a felszabadító háború emlékére készített számos érem is tükrözi. Hans Jacob Wolrab (1633–1690) Mohács felszabadítása alkalmából készített bronzérmének előlapján a WO LUDOVICI NIDERLAG 29. AUG. 1526. KOMMT LEOPOLDI SIEG AM TAG 12 AUG 1687 szöveg található.⁶⁶⁶ KÖNIG / LUDWIG DES II. / NIEDERLAG BEY MOHATZ / A.1526 D. 29. AUG. / DURCH GOTTES GNAD / VON R.K. M. / LEOPOLD / A. 1687. D. 12. AUG. / GEROCHEN. / LGL. – olvashatjuk Lazar Gottlieb Lauffer és Georg Hautsch (1664–1736) mohácsi ezüst emlékérmének csak szöveget tartalmazó hátlapján is.⁶⁶⁷ A Buda visszavétele alkalmából készített emlékérmeken is találkozunk 1541-es elfoglalásának és 17. századi visszafoglalásának összevetésével: BUDA ASTU CAPTA A SOLYMANNO 1541 D. 2. SEPT. / VI RECUPERATA A LEOPOL / DO 1686. EOD DIE. – olvashatjuk Johann Jakob Wolrab (1633–1690) érmén.⁶⁶⁸ Egy másik, Georg Friedrich Nürnberger (1650–1729) által készített érem felirata 1526-tól sorolja fel Buda török

⁶⁶¹ Dorffmaister István: Az 1526. évi mohácsi csata. Olaj, vászon, 344 × 254 cm. SZM – MNG Régi Magyar Gyűjtemény, ltsz.: 55.387. Ld. pl. Katona 1976, 56–57. oldal között; Galavics 1980, 65, 66. tétel, 166–167; Zlinszkyné 1981, 507, 509–510; Garas 1985, 625; Katona 1987, 64–65. oldal között; Galavics 1997, 85, 91; Galavics 2000, 71; Történelem – kép 2000, VI–30. tétel, 396–397 (Galavics Géza) stb.

⁶⁶² Galavics 1997, 91. Vö.: Heim 1764. A mohácsi csata és II. Lajos halálának leírása: Heim 1764, 80–82, a visszafoglaló csatáké: Heim 1764, 96–100.

⁶⁶³ Sinkó 2000, 114.

⁶⁶⁴ Szörényi 2019a, 231.

⁶⁶⁵ Szovák 2020, 172.

⁶⁶⁶ Harsányi 1926, 14. tétel, 305; Héri 2009, 322. tétel, 154.

⁶⁶⁷ Harsányi 1926, 15. tétel, 305; Héri 2009, 324. tétel, 155.

⁶⁶⁸ Gohl 1899, 3. tétel, 70–71. Hasonló felirattal: 11–17. tétel, 77–79; G. Héri 2009, 224. tétel, 112.

megszállásának állomásait 1686-os felszabadításáig.⁶⁶⁹ Didaktikus magyarázattal szolgál ez az éremfelirat: QVAM DOLO MALO SOLYMANVVS RAPVIT, LEOPOLDVVS MARTIA VIRTUTE MAHOMETI QVARTO ERIPVIT.⁶⁷⁰ Egy másik, Georg Hautsch (1664–1736) által Buda felszabadítása után készített érmen II. Lajos említésével (LUDOVICUS / REX UNGAR: /) is találkozunk, az 1526. évi mohácsi csata tehát itt már – Buda visszaszerzésének ellenpontjaként – országos, nemzeti jelentőséget kapott.⁶⁷¹ Az érem egy változatának peremén olvasható felirat tovább részletezi, szintén didaktikusan, az analógiát: DURCH LEOPOLD WIRD AUFGERICHT WAS LUDVIGS UNFALL LÄNGST VERNICHT.⁶⁷² II. Lajos halálának említése szerepel Lazar Gottlieb Laufer érmének feliratában is: OFEN / DIE KÖNIGLICHE / HAUPSTADT IN HUNGARN / A 1526. NACH K. LUDW. DES II. TOD, VON SOLYMAN EINGENOMMEN, / A. 1529. DEM WEYWODEN IOHANN / ÜBERLASSEN, UND A.1541./ VON SOLYMAN MIT BETRUG BEHAUPT. / D. 23. Aug / 2. Sept. A.1686. DEN TÜRKEN, MIT STÜRMENTER HAND / ENTRISSEN.⁶⁷³ Ennek a „birodalmi” kontextusnak a jegyében ábrázolta Dorffmaister a törököket legyőző szövetséges haderők vezéreit, Gabriele di Vecchi ezredest a szigetvári plébániatemplomba készített kupolafestményén (1788), illetve Raimondo Montecuccolit (1609–1680) szentgotthárdi pannóján.⁶⁷⁴

A 19. század irodalmában és képzőművészetében ugyanakkor – részben azért, mert a korábbi Mohács-értelmezések vallási (ezen belül gyakran eltérő felekezeti)⁶⁷⁵ és birodalmi kereteit nemzeti keret váltotta fel – a visszafoglaló háborúk emléke elhalványult, kivéve az 1880-as évek bicentenáriumi ünnepségeire készült, állami megrendelésű műalkotásokat, amelyek legszemléletesebb példája Benczúr Gyula (1844–1920) Buda visszafoglalását ábrázoló, saját korában is sok vitát kiváltó monumentális festménye volt. Helyettük inkább a nemzeti történelem dicsőséges, illetve tragikus eseményeit (köztük a mohácsi csatát és Szigetvár elestét) mutatták be. Kivételként említhetjük Molnár József (1821–1899) *Budavár bevétele* című festményét (1858), amely öt másik képpel együtt – ahogy a *Vasárnapi Ujság* tudósításában olvashatjuk – „a bécsi cs. udvar számára készült ...”.⁶⁷⁶ Molnár egy olyan történelmi téma ábrázolására vállalkozott, amelyik alkalmas volt a Habsburg-ház dicsőítésére, s ezt a szemléletet tükrözi a kompozíció is: a bécsi Belvederében őrzött kép középpontjában a jobbjaiban marsallbotot tartó osztrák hadvezér áll.⁶⁷⁷ A témaválasztás kényes voltára – 10 évvel az 1848–1849-es szabadságharc véres leverése után vagyunk – jól rávilágít, hogy a többi művész – Barabás Miklós, Brodszky Sándor, Canzi Ágost, Lotz Károly, Markó Ferenc – „semleges” témájú látképet vagy népi életképet festett. Mivel Molnár József festményének mérete szinte megegyezik legismertebb, *Dezső vitéz önfeláldozása Károly Róbertért* című,

⁶⁶⁹ Gohl 1899, 5. tétel, 72–73. Hasonló felirattal: 18–19. tétel, 79–80; G. Héri 2009, 257. tétel, 126–127.

⁶⁷⁰ Gohl 1899, 28. tétel, 86, 31. tétel, 87; G. Héri 2009, 222. tétel, 111.

⁶⁷¹ Gohl 1899, 32. tétel, 88. Vö.: Harsányi 1926, 304; G. Héri 2009, 233. tétel, 116.

⁶⁷² Gohl 1899, 33. tétel, 88. Vö.: Harsányi 1926, 304; G. Héri 2009, 233. tétel, 116.

⁶⁷³ Gohl 1899, 34. tétel, 89. Vö.: Harsányi 1926, 304; G. Héri 2009, 225. tétel, 112. További példákat ld. a három kiadványban, illetve Gohl 1900.

⁶⁷⁴ Vö.: Zlinszky 1981, 508–510; Galavics 1997, 86; Sinkó 2001, 323. Újabban ld.: Papp – Király 2018, 110 (Sinkó Katalin – Kerny Terézia).

⁶⁷⁵ Kovács – Mester 2019, 292.

⁶⁷⁶ *Vasárnapi Ujság* (5) 1858. augusztus 29. 35. szám, 419.

⁶⁷⁷ Bécs, Österreichische Galerie (Belvedere), ltsz.: 7860. Olaj, vászon, 153 × 186 cm. Vö.: Szana 1901, 88; Szakály 1986, 12–13; Frodl 1989, 26. tétel.

1855-ös történeti festményéével,⁶⁷⁸ s a két kép kompozíciója is hasonló, elképzelhető, hogy a visszafoglalást ábrázoló festmény 3 évvel később ennek párdarabjaként készült.⁶⁷⁹

1.5. A mohácsi csata a 18–19. századi képzőművészetben

A mohácsi csata ábrázolásával a 18. században több nagy méretű, reprezentatív festményen találkozunk. A csataképeket a hazai és a külföldi szakirodalom⁶⁸⁰ alapvetően két nagy csoportra osztja: a csataábrázolásoknál egyébként jóval szélesebb témakört (például békekötések, uralkodók találkozása, koronázások stb.) felölelő történelmi eseményképre (historisches Ereignisbild) – ami a hazai szakirodalomban történelmi csataképként szerepel⁶⁸¹ – és a katonai életképekre (militärische Genremalerei). A történelmi eseményképek közé tartoznak a többnyire nagy méretű, reprezentációs-propaganda célokat szolgáló dicsőítő csataábrázolások, amelyek inkább a speciális katonai ismeretekkel nem rendelkező, szélesebb közönség számára készültek. Ezeken az alkotásokon a győztes hadvezér – néha antik hősök pózában ábrázolt – hangsúlyos alakja az előtérbe kerül, extrém esetekben a csatajelenet pusztá háttérre válik a hadvezér portréja mögött. Az ún. idealizáló-illusztratív csataképek (ideal-illustrierende Schlachtengemälde) történeti vagy irodalmi források alapján híres bibliai, mitológiai vagy ókori csatajeleneteket ábrázolnak. Míg a történelmi eseményképek egy konkrét eseményt – esetünkben csatát – mutatnak be, a katonai zsánerképek a háborús szokásokat, a katonai élet mindennapjait, a háborúban bekövetkező, de helyhez nem feltétlenül köthető eseményt – egy falu kifosztása, kisebb összecsapások, a katonák kegyetlenkedései, a tábori élet (időnként vidám) pillanatai stb. – jelenítik meg.

A mohácsi csata országos, tehát nem helyi kötődésű emlékezetének részeként a tragikus ütközet ábrázolása díszítette a garamszentbenedeki (Hronský Beňadik) bencés apátságot: „... a monostor nagy ebédlőjét Kubovics Pál prefektus 1724-ben rendbehozatta és mennyezetére a mohácsi csatát festette. A festmény az 1881. évi tűzvész alkalmával pusztult el.”⁶⁸² Országleírásában megemlíti a festményt Vályi András: „Jeles két toronnyal ékesült Szentegyháza Sz. Benedeknek emlékezetére épített: mellynek egy részében tartatnak a’ régi örökségi, más hasznos levelek: 1565. jutott az Esztergomi Káptalannak birtokába. Látható itten a’ Mohácsi veszedelemnek jeles lefestése; melly nem régen megújított.”⁶⁸³, illetve néhány évvel később *Monasteriologiájában* Fuxhoffer Damian is: „Pugna Mohacsiana, illa Hungariae, sed vel maxime Religioni infausta pugna, coaevo penicillo ad vivum depicta in eiate ecclesia cernitur, quam ut posteri non solum legant in annalibus suis, sed, veluti in campo peracta est, etiam videant, proximis annis renovata est.”⁶⁸⁴ Ez utóbbi leírást – a forrás pontos megjelölésével – a hazai művészet történetének korai emlékeire vonatkozó adatokat hazafias lelkesedéssel összegyűjtő Krüchten József 1821-ben a Tudományos Gyűjteményben is közre adta: „És nem volna-e másolásra méltó az is, a’ mit Fuxhoffer Damián a’ Garan Szent Benedeki Templomról

⁶⁷⁸ SZM – MNG, ltsz.: 2721. Olaj, vászon, 153 × 187 cm.

⁶⁷⁹ Köszönöm a festményrel kapcsolatos adatokat Prágai Adriennek.

⁶⁸⁰ Hager 1939; Ambrózy 1940; Cederlöf 1967; Pfaffenbichler 1987; Hajdu – Kajetán 1980; Popelka 1984.; Rózsa 1987; Hale 1990; Pfaffenbichler 1993; Pfaffenbichler 1996; Paret 1997; Pfaffenbichler 1998; Cuneo 2002; Pühringer 2005, 105–111; Nowosadtko – Rogg 2008 (ebben különösen: Paret 2008); Fahlenbock 2011 (ebben különösen: Pfaffenbichler 2011); Gödölle 2017.

⁶⁸¹ Pfaffenbichler 1993, 48–49.

⁶⁸² Haiczl 1913, 99. Vö.: Garas 1955, II. kötet, 170, 266 (16. jegyzet) (Kulovics Pált említve).

⁶⁸³ Vályi 1796, 171.

⁶⁸⁴ Fuxhoffer 1803, 139–140.

magáról ír: „Pugna Mohacsiana, illa Hungariae, sed vel maxime Religioni infausta pugna, coaevo penicillo ad vivum depicta in eiate ecclesia cernitur« 's a' t ...”⁶⁸⁵

A falfestmény készítője, Kubovics Pál (?–1734) a Pazmaneumban végzett teológiai tanulmányai után 1703-tól plébánosként⁶⁸⁶ tevékenykedett. 1720-ban pozsonyi kanonokká nevezték ki, „1721 október 5-én pedig az esztergomi káptalanban nyer stallumot”⁶⁸⁷, azaz esztergomi kanonok lett. „III. Károly király 1723. november 2-án Kubovics Pál esztergomi kanonokot nevezte ki oronti címzetes préposttá,”⁶⁸⁸ s ugyanebben az évben lett pápai protonotárius és a Szent István papnevelő intézet (Stephaneum) igazgatója is. Esztergomban a káptalani birtokok prefektusaként tevékenykedett: „Hasznos szolgálatokat tett a káptalannak Esztergomban is, meg Szent-Benedeken is, mint praefectus.”⁶⁸⁹ Ezek közé tartozhatott az 1565 elején új adományként az esztergomi káptalan birtokába került garamszentbenedeki apátság ebédlőtermében a mohácsi csatát ábrázoló mennyezetkép elkészíttetése is. A falfestményt 1890-ben megjelent, az apátságot ismertető monográfiája első kötetében Knauz Nándor (1831–1898) nem említette,⁶⁹⁰ a könyv második kötete pedig ismereteim szerint nem jelent meg.

1.5.1. August Rumel (?): A mohácsi csata (1756–1758?)

Egy korábban Wenzel Pohnak tulajdonított, valójában nagy valószínűséggel a 18. század közepén August Rumel (Rummel) által festett, a mohácsi csatát ábrázoló festmény⁶⁹¹ **(21. kép)** közelharcot ábrázol, amelyben – mint látni fogjuk, Than Mór (1828–1899) egy évszázaddal későbbi alkotásához hasonlóan – központi szerepet kapott a magyarok zászlójáért folyó küzdelem. A szakirodalomban korábban ismeretlen festmény – egy másik művel együtt – a 2000-es évek elején magántulajdonként ideiglenes kölcsönként rövid ideig a Magyar Nemzeti Galériába került, ahol ki is volt állítva a késő barokk művek között. A másik képet felbukkanásakor Vajk megkereszteléseként, később a „Szent István keresztény hitre téríti a magyarokat” téma ábrázolásaként határozták meg (Sinkó Katalin).⁶⁹² A jelenet a Kereszténység diadala toposz ellenreformációs hagyományaihoz kapcsolódik, éppúgy a pogányság legyőzését jelképező, összetört antik szobrot látunk rajta, mint Tommaso Laureti (1530 k.–1602) 1582 és 1585 között XIII. Gergely pápa megbízásából festett, a Vatikáni palota Constantinus termében (Sala di Costantino) található, *A keresztény vallás diadala* című allegorikus mennyezeti freskóján.⁶⁹³

⁶⁸⁵ Krüchten József: Hazai művészek. In: Tudományos Gyűjtemény (5) 1821. II. kötet, 124.

⁶⁸⁶ Kollányi Ferenc szerint Kubovics először Kovallón volt plébános (Kollányi 1900, 338), máshol ugyanakkor azt olvashatjuk, hogy az 1705-ös szécsényi országgyűlés határozata után a katolikus templomoknak a Felvidéken a lutheránusok számára történt lefoglalása során az „... elvett templomok azon berendezését, amelyet a protestánsok is használhattak, visszatartották, a többit pedig a papokkal együtt egyszerűen kidobták, amint kidobták a dovallói asszonyok 1706 jan. 10-én Kubovics Pál nevű kath. papjukat is.” Teschler 1918, 61.

⁶⁸⁷ Kollányi 1900, 339.

⁶⁸⁸ Merényi-Metzger 2002, 174.

⁶⁸⁹ Kollányi 1900, 339.

⁶⁹⁰ Knauz 1890.

⁶⁹¹ Bécs, Magyar Nagykövetség. 325 × 310 cm. Olaj, tempera, vászon. Jelzés nélkül. Vö.: Serfőző 2021.

⁶⁹² Jakó 2012, 321.

⁶⁹³ Vö.: Papp 2005, 95.

21. kép. August Romel (?) *A mohácsi csata* (1756–1758?) Bécs, Magyar Nagykövetség.

A képeket 2003 novemberében a budapesti Műcsarnokban rendezett Antik Enteriőr régiségkiállításon és vásáron mutatták be, majd a két festményt a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Felügyeleti Igazgatósága 2004. április 13-án kelt, 460/1272/1/2004. ügyiratszámú határozatában védetté nyilvánította.⁶⁹⁴ A határozat indoklásában olvasható szakértői vélemény szerint az „alapotlan vászonra olajjal és temperával, lakkréteg nélkül, matt felületekkel” készült festmények „un. pszeudo-kárpitok. Technikájuk és műfaji meghatározásuk alapján előfordulásuk kivételesen ritka a hazai emléktanyagban. Hordozójuk különleges, vízszintesen bordázott szövésű lenvászon. A vetülékszálak vastagabbak, mint a láncfonalak⁶⁹⁵ ... [...]... Eredeti elhelyezésük szerint, aranyozott stukkódíszekkel határolt falsávok közötti ... »fal tükröket« töltötték ki, nem rendelkeztek díszkerettel, csak feszítő rárával. A festményeket a Magyar Nemzeti Galéria restaurátor műtermében szakszerűen restaurálták.”⁶⁹⁶ A restaurálási dokumentáció szerint a hordozóvászon anyaga „rusztikus kézisövésű nyersvászon, amelyet speciálisan gobelin technikával szöttek a szóban forgó festmények számára. A képek négy egyforma darabból vannak összeillesztve, a varrást a falikárpitoknál szokásos eljárás szerint dolgozták el.” A beszámoló hangsúlyozza, hogy az alapozás nélküli festéssel a művész „ugyan rusztikus, szőtt kárpithatást ért el, de így a festékek kötőképessége nem megfelelő, mert az alapozás elhagyása sérülékennyé teszi a művet.”⁶⁹⁷

A festmények gobelinszövést utánozó technikája (pszeudokárpit) már a 15. századi Itáliában népszerű volt. A nagy méretű festett vásznak összetekerve könnyen mozgathatók, tehát szükség esetén utaztathatók is voltak. II. Rákóczi Ferenc (1676–1735) zborói vadászkastélyában őriztek például egy hasonló jellegű, vászonra festett sorozatot, amelynek

⁶⁹⁴ A Műtárgyfelügyeleti Hatósági Osztály adatbázisában a kép műtárgyazonosítója: 58375, a gyűjteményazonosítója: 495. <http://mutargy.kormany.hu/Search/Result>

⁶⁹⁵ A hordozóvászonra és a festésmódra vonatkozó technikai adatokat ld. még: Restaurálási dokumentáció 2001–2002. A jegyzőkönyv tanulmányozásának lehetőségéért T. Szabó Mariannnak tartozom köszönettel.

⁶⁹⁶ A Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Felügyeleti Igazgatósága 460/1272/1/2004. ügyiratszámú határozata, 2004. április 13.

⁶⁹⁷ Restaurálási dokumentáció 2001–2002, 2–3.

darabjait útikárpitként használták. Az egykor hat festményből álló sorozat egyik darabja a Magyar Nemzeti Múzeum Újkori Osztálya textilgyűjteményében található.⁶⁹⁸ „Az eredeti, nyugat-európai műhelyekben szőtt falikárpitok olyan nagyértékűek voltak, hogy azokat még fejedelmi személyek számára is veszélyes volt az utazási nehézségeknek kitenni. Ezért, e célra textil alapra, ún. útikárpitokat festettek. Ezek azonban pusztán gyenge utánezatai voltak az eredeti luxuscikkeknek, de alkalmas dekorációs tárgyakként szolgáltak, hogy utazáskor, táborozáskor, sátorozáskor »fejedelmi fényűző palotává« varázsolják – többek között – II. Rákóczi Ferenc útközbeni pihenő- vagy szálláshelyeit.”⁶⁹⁹ A sorozat egy másik, Nagy Sándort és Diogenészt ábrázoló, 1983-ban vétel útján szerzett darabját a budapesti Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria őrzi. Feltehetően az eltérő funkcióval magyarázható, hogy míg ezeken a festményeken körben a falikárpit jellegét hangsúlyozó bordűr látható, a mohácsi csatát, illetve a kereszténység felvételét ábrázoló bécsi festményen ezzel a díszítéssel nem találkozunk, utóbbiak tehát nem kárpit-, hanem inkább táblaképszerűek.⁷⁰⁰

A festmények 2008-ban kerültek ismét az érdeklődés előterébe, amikor a magyar állam a magángyűjtőtől megvásárolta, majd a Magyar Udvari Kancellária egykori épületében, a bécsi Magyar Nagykövetségen (Bankgasse 4–6) helyezte el őket, amelynek dísztermében ma is található. Az említett szakértői vélemény szerint a két festmény egy nyolc darabból álló sorozat része volt, amely 1765 körülre tett keletkezésétől 1905-ig a bécsi Magyar Királyi Udvari és Erdélyi Kancellária palotáját díszítette, a „hagyomány szerint” kettő a magyar, hat pedig az erdélyi kancelláriát. „1905-ben báró Jósika Samu (1848–1923) az erdélyi kancellária 6 db festményét Bécsből Kolozsvárra szállíttatta. A festmények közül 4 db nászajándékként a Bánffy család hadadi kastélyába került. A kastély 1945-ben a festményekkel együtt a II. világháború harcaiban megsemmisült. A másik két megmaradt mű, a Mohácsi csata és Vajk megkeresztelése Jósika Paula és gróf Bethlen György⁷⁰¹ örökösének tulajdonába került, és a műveknek 1995-ös magyarországi felbukkanásáig hollétük ismeretlen volt a kutatás számára.”⁷⁰²

A két festmény egy lapos – 2003-as műcsarnoki kiállításuk alkalmából készített – nyomtatott ismertetőjéből, illetve az egyik festményt értékesítő Bánffy Krisztina szóbeli közléséből tudható, hogy a 20. század elején Erdélybe szállított, a kolozsvári Jósika palotában elhelyezett hat festményből Jósika Miklós 1908-ban négyet unokahúgának, Bethlen Györgyné, Jósika Paulának ajándékozott. A festményeket Jósika Paulától 1934-ben rendezett esküvője alkalmából nászajándékként Bánffy Józsefné, Wesselényi Mária, Bánffy Krisztina édesanyja (Jósika Paula unokahúga és keresztlánya) kapta meg. A festmények 1944-ben, a családnak a hadadi kastélyból történt menekülése során eltűntek. Bánffy Krisztina szerint az 1990-es években a sorozat egy darabja feltűnt a budapesti műkereskedelemben. A két megmaradt képet, amelyek Bethlen Györgyné, Jósika Paula kolozsvári, Majális utca 16. alatti lakásának falán voltak elhelyezve, Bánffy Krisztina (*A kereszténység felvétele*) és a testvére, Bánffy Tamás (*A mohácsi csata*) örökölte. A Majális utcai házban az 1930-as években készült interieurfényképen látszik is a két kép. A festményeket az örökösök a II. világháború után összetekerve Berde Amál

⁶⁹⁸ MNM, ltsz.: 1989.16. Vö.: Mátéfy 1996.

⁶⁹⁹ Mátéfy 1996, 125. „Az útikárpit kifejezés – mint műtárgy – már 1512-ben szerepelt a gróf Thurzó György kincstáráról felvett jegyzékben.” Mátéfy 1996, 125.

⁷⁰⁰ Bár a két festményt az említett restaurálási dokumentáció útikárpitként határozta meg (Restaurálási dokumentáció 2001–2002, 2.), témájuk, történetük és táblaképszerűségük miatt nem tartom valószínűnek, hogy ezt a funkciót töltötték volna be.

⁷⁰¹ A mohácsi csatát ábrázoló festmény hátoldalán nyomtatott betűs kézírással Bethlen György neve olvasható.

⁷⁰² A Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Felügyeleti Igazgatósága 460/1272/1/2004. ügyiratszámú határozata, 2004. április 13.

festőművész kolozsvári lakásán rejtették el, majd 1995-ben, a Bánffy család hagyatékának darabjaiként bukkantak fel ismét.

A szakvéleményből nem derül ki annak az adatnak a forrása, hogy a sorozat eredetileg nyolc festményt tartalmazott. Az bizonyos, hogy a 19. század végén – mint Jókai Mórnak (1825–1904) a festményekről közölt leírásából kitűnik – hat képet helyeztek el a „bécsi magyar miniszteri palotában”,⁷⁰³ azaz a 18. század közepén a Magyar Udvari Kancellária számára kialakított, 1794-től az Erdélyi Udvari Kancelláriának is helyet adó, kibővített épületben. A festményeket a 19. század végén Jósika Sámuel (1848–1923) vitette erdélyi (Szurdok) kastélyából Bécsbe, miután az 1867-ben megszüntetett kancellária helyett kialakított új hivatal vezetőjeként, a király személye körüli miniszterként az épületbe költözött. Jósika 1895. január 18-án lépett hivatalba – a tisztséget 1898. január 20-ig látta el –, s Jókai már 1895 júniusában beszámolt az egykori kancellária termeiben elhelyezett hat történeti festményről. Jókai írása némi fényt vet a festmények korábbi történetére is. Az író úgy tudta, hogy a képek a 19. század elején, a napóleoni háborúk idején kerültek Erdélybe: „Jósika báró nagyanyja, nyilvános árverésen vásárolta fel azokat s hazavitette erdélyi őslakába.”⁷⁰⁴

Jakó Zsigmond 2006. augusztus 27-én kelt, 2012-ben megjelentetett magánlevelében ezzel szemben azt olvashatjuk, hogy amikor a bécsi kancellárián „az 1848 előtti években felújították a terézianus korból való berendezést, az akkori erdélyi kancellár, br. Jósika Samu megvásárolta azokat. A festmények a forradalom után kerülhettek le Erdélybe és valamelyik Jósika-kastélyban őrizték.”⁷⁰⁵ Szerinte a tulajdonosokhoz 1925 körül kerültek a képek a kancellár fia, Jósika Sámuel halála után, majd Bethlen Györgyék kolozsvári, Majális utcai házában voltak a kommunista időkig, amikor a házat elkobozták. Amikor Bethlen Györgyné meghalt, a férje Jakónak akarta ajándékozni a festményeket, de nem volt akkora lakása, ahol elhelyezhette volna őket, ezért Nemes Sarolta grófnő kolozsvári, Farkas utca 8. alatti lakásába kerültek, felgöngyölítve. „Végezetül én feltételezem, hogy a kancellária berendezéséből két másik kép is lekerült Jósikáékhoz, minthogy II. Jósika Samu hagyatékán Jósika János és Paula 1925 körül teljesen egyenlően osztoztak. Feltételezésem szerint tehát Jósika János szurdoki kastélyában is lehetett két bécsi festmény, amelyek vagy elpusztultak vagy a Szilágyságban lappangnak.”⁷⁰⁶

Jókai leírásából megismerjük a festmények témáját is: az első kép a magyarok elindulását ábrázolja Kína melletti őshazájukból, a második az Etelközi őshazát, a harmadik a honfoglalást (azaz amint Árpád fogadja Szvatopluk követeit), a negyedik – napjainkig megmaradt festmény – a kereszténység felvételét Szent István korában, az ötödik Mátyás király diadalmas bevonulását a meghódított Bécsbe,⁷⁰⁷ a hatodik pedig a mohácsi csatát.⁷⁰⁸

A 2004-es szakvélemény szerint a festményeket a sziléziai (troppai) születésű Wenzel Pohl készítette. A festőről a régebbi lexikonokban még találunk adatokat,⁷⁰⁹ a Saur Allgemeines Künstlerlexikon 2017-ben megjelent 96. kötetében azonban már nem szerepel a neve. Pohl 1754. július 9-én iratkozott be a bécsi képzőművészeti akadémiára, 1766-ban pedig az az évben

⁷⁰³ Jókai 1895.

⁷⁰⁴ Jókai 1895, 402. Vö.: Serföző 2021, 246.

⁷⁰⁵ Jakó 2012, 322. Báró Jósika Sámuel (1805–1860) 1844–1848 között volt erdélyi kancellár. Hunkár 1994, 139.

⁷⁰⁶ Jakó 2012, 322.

⁷⁰⁷ A témát a 19. század elején Wándza Mihály (1781–1849) is feldolgozta. Vö.: Papp 2000.

⁷⁰⁸ Jókai 1895.

⁷⁰⁹ Füssli 1810, 1125; Nagler 1841, 444; Thieme – Becker 1933, 191.

alapított rézmetsző akadémiára (Kupferstecherakademie).⁷¹⁰ 1767 körül több festővel együtt részt vett annak a hat nagy méretű képből álló, a stockholmi születésű, 1759-től a bécsi képzőművészeti akadémia igazgatójaként tevékenykedő Martin van Meytens (1695–1770) udvari festő vezetésével készített monumentális festményciklusnak a munkálataiban, amely József főherceg, a későbbi II. József német-római császárrá koronázásának (Frankfurt, 1765) eseményeit mutatta be.⁷¹¹ A legfontosabb személyek portréit Meytens festette meg, a többi képmást, illetve a részleteket munkatársai.⁷¹² Mivel Meytens maga nem volt jelen a koronázáson, Wenzel Pohl – ahogy arról a korabeli sajtó is beszámolt – Alexander Johann Dallinger von Dalling (1741–1806) festővel együtt frankfurti tanulmányútra küldték, hogy rajzvázlatokat készítsenek az események helyszíneiről.⁷¹³ Dalling két fennmaradt vázlatát (József főherceg és kísérete ünnepélyes bevonulása Frankfurtba, illetve a koronázás a St. Bartolomeus-dómban) a bécsi Albertina őrzi.⁷¹⁴ A festménysorozat öt darabjáról és készítésének történetéről 1770-ben megjelent bécsi városismertetésének harmadik kötetében Savoyai Jenő (1633–1736) nyári palotájának, a Mária Terézia által megvásárolt Belvederének a leírásakor Mathias Fuhrmann (1697–1773) is beszámolt.⁷¹⁵ A számos udvari megrendelése miatt viszonylag nagy, akadémiai tanítványokból, segédekből álló műhelyt fenntartó Meytens elsősorban portrékat készített, de a tagokból sokan specializálódtak különböző műfajokra. Pohl és Dalling – ahogy arra frankfurti útjukból következtethetünk – minden bizonnyal a sorozat építészeti részletein dolgozott.

A külföldi és a hazai szakirodalom egy része szerint Wenzel Pohl készítette az uralkodócsalád ma Innsbruckban (Hofburg Schloß, *Riesensaal* [*Familiensaal*]) található, stílusosan és kompozicionálisan is egységes képmásait, amelyek I. (Lotharingiai) Ferencet német-római császári koronázási ornátusban, a császári koronával a fején, Mária Teréziát és II. Józsefet (1741–1790) pedig a Szent István Rend nagymesteri díszöltözetében örökítették

⁷¹⁰ Buzási 2016, 217–218 (részletes irodalommal). 488. tétel: „Pohl, Wenceslaus ein Mahler aus Schlesien von Truppau dermahlen auf dem Spittelberg 9 July An(n)o 1754”. Buzási 2016, 217; „Poll, Wenzel von Tropau, Mahler Augusty 1766”. Buzási 2016, 218.

⁷¹¹ Prachar 2006, 51–58; Macek 2010, 14; Macek 2012; Husslein-Arco – Lechner 2014, 20.

⁷¹² Fleischer 1932, 40; Prachar 2006, 51–58; Macek 2010, 13–14; Macek 2012, 213–226; Husslein-Arco – Lechner 2014, 20.

⁷¹³ Reichs-Postreuter, 1767. No. 207. december 29. [4.] <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=rpr&datum=17671229&seite=4&zoom=33&query=%22Wenzel%20Pohl%22&ref=anno-search>; Wienerisches Diarium, 1767, 100. szám, dec. 16. [6.] <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=wrz&datum=17671216&seite=6&zoom=33>. Vö.: Fleischer 1932, 40.; Prachar 2006, 30.

⁷¹⁴ Ltsz.: 4680, 4681. Vö.: Prachar 2006, 56–57; Macek 2010, 14, Abb. 2.

⁷¹⁵ „Die 5. andern Gemählde stellen vor 1) den Kaiserl. Einzug in die Stadt Frankfurt am Mayn. 2) Den Feyerlichen Ritt über den Römer-Platz in die Dom-kirche. 3) Die Krönung daselbst. 4) Den Ritterschlag, und 5) die Kaiserl. und Römisch-Königl. auch Churfürstlichen Tafeln auf dem Römer. Diese feyerliche Handlungen aufs genaueste zeichnen und entwerfen zu können, gieng damals Herr Dalling mit dem Herrn Wenzel Pohl eigends nach Frankfurt, allwo er selbige in genauen Augenschein nahm. Es haben sich auch bey diesem letztern Werke, nebst dem Herrn Vincent Fischer, Professor der bau- und Sehkunst, die Herren Johann Greipel, Sigrist, Retel und Schinagel, allhiesige akademische Mahler, durch ihren vereinbarten Fleiß eine sonderbare Ehre erworben, und den höchsten Beyfall des Kaiserl. Königl. Hofes verdienet. Alle diese Stücke wurden unter der Aufsiche des kaiserl. Königl. Directors der Wienerischen Mahler- und Bildhauer-Akademie, Herrn von Meytens, verfertigt.” Fuhrmann 1770, 30–31. Vö.: Birgitta Lisholm: Martin van Meytens d. y. Malmö, 1974. 79; Prachar 2006, 30.

meg.⁷¹⁶ Pohl alkotásaiként említi az egész alakos innsbrucki portrékat a bécsi történeti festményt ismertető újabb tanulmány szerzője is: „Az erdélyi kancellária számára készült képek kvalitása messze elmarad Pohl műveinek nivójától, ... így például az 1770-ben az innsbrucki Hofburg Riesensaalja számára festett három uralkodóportrétól, ezért a pannók korábbi attribúciója nem tartható.”⁷¹⁷

Az adat forrásaként mind az 1986-os osztrák műemléki topográfia, mind Angelika Schmitt-Vorster doktori értekezése Fleischer Gyula 1932-ben megjelent forráskiadványának 630. tételét említi. Fleischer munkájában azonban a 630. tétel alatt ezt olvashatjuk: „630. dem Accademischen Mahler Kohl Vor nach Innsprugg in die Residenz abgesch. 3 Portraits beeder Maytt. Francisco und Josepho dann M. Theresia über schon empfangene 100 D : anoch 50 duc. 206 f. 15 x.”⁷¹⁸ A Fleischer Gyula által ismertetett eredeti, az 1770. októberi kifizetéseket felsoroló levéltári iraton ettől egy kicsit eltérő szöveggel találkozunk: „dem Accademischen Mahler Kohl Vor 3 Portraits beeder Maytt Francisco und Josepho dann M. Theresia über schon empfangene 100 D : anoch 50 duc. 206 f. 15 x.”, s e fölött találjuk a képek rendeltetési helyére, az innsbrucki királyi udvarra (nach Innsprugg in die Residenz) vonatkozó információt, azzal a tétellel együtt, amely szerint Joseph Hauzinger (Hautzinger) (1728–1786) 412 forint 30 krajcár tiszteletdíjért ugyanoda elkészítette (Mária) Amália és (Mária) Antónia főhercegnők portróját.⁷¹⁹

Eszerint tehát a három innsbrucki nagy méretű festményt nem Wenzel Pohl, hanem – ahogy azt Ilsebill Barta 2001-ben kiadott könyvében is olvashatjuk – Meytens műhelyének egy másik tagja, Jakob (Jacob) Kohl⁷²⁰ készítette. Fleischer Gyula tanulmányában a következő, 631. tételben a magyar udvari kancellária számára megrendelt, Mária Terézia pozsonyi koronázását ábrázoló sorozat kapcsán valóban találkozunk Pohl névvel („631: „dem Meszner und Pohl Mahlern, wegen in die hungar. Hof Canzley gelieferten Bildern die hungar. Crönung Vorstellend 6200 f – x”),⁷²¹ elképzelhető, hogy ez okozta a tévedést. Számos kiadvány nem említi az alkotó nevét a három innsbrucki uralkodóportré ismertetésekor.⁷²²

⁷¹⁶ Dehio 1980, 20; Höfer 1986, 135, 141–142; Schmitt-Vorster 2006, 66, 96, 33. katalógustétel; Telesko 2015, 356 – a három festményt 1770-re datálva; Zedinger 2015a, 372; Stollberg-Rilinger 2017, Abb. 6; Serfőző 2020, 317; Gödölle 2014, 105–107.

⁷¹⁷ Serfőző 2021, 241.

⁷¹⁸ Fleischer 1932, 131. Schmitt-Vorster disszertációjában Fleischer munkájából vett két másik adatról is Pohl szerepelteti Kohl helyett (Fleischer 1932, 654. tétel, Schmitt-Vorster 2006, Quellenanhang, 13, és Fleischer 1932, 846. tétel, Schmitt-Vorster 2006, Quellenanhang, 16).

⁷¹⁹ Wien, Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Geheimes Kammerzahlamt, 1770–1773, fol. 763-011. Köszönöm Oross András levéltári delegátusnak a kutatásaimhoz nyújtott szíves segítségét.

⁷²⁰ 17. fekete-fehér kép, 43. „(Jacob?) Kohl (1734–1788), Joseph II. als Großmeister des Stephansordens, um 1770. Öl /Lw. 363 × 178. Hofburg, Innsbruck, Riesensaal.” Barta 2001, 176); 18. színes kép, 3 „(Jacob?) Kohl (1734–1788), Franz Stephans von Lothringen in Krönungsornat des deutschen Kaisers, um. 1770. Öl /Lw. 363 × 178. Hofburg, Innsbruck, Riesensaal.” Barta 2001, 176). A szerző közzéteszi Kohl egyik kettősportréjának az illusztrációját is: 97. kép, 108 „(Jacob?) Kohl (1734–1788), Erzherzogin Maria Amalia und Ferdinand von Parma mit ihrem Kindern. 1776. Öl / Lw. 249 × 150. KHM Inv. 8857.” Barta 2001, 179). Az uralkodóportrékat Kohl életrajzában nem említi: Thieme – Becker 1927, 202.

⁷²¹ Fleischer 1932, 131. Ennél a tételnél a 2006-os disszertációban is Pohl szerepel. Schmitt-Vorster 2006, Quellenanhang, 12.

⁷²² Zedinger 2000, 109, Abb. 4; Hanzl-Wachter 2004, 55–59; Hanzl-Wachter 2005; Zedinger 2008, Abb. 7; Sauer 2010, 50; Hanzl-Wachter 2015, 338–339; Élisabeth Badintur: Maria Theresia. Die Macht der Frau. Wien, 2017, 174–175.

Pohl neve a mohácsi csatát is ábrázoló festménysorozat alkotójaként legjelentősebb munkája miatt merült fel: az „1765-ben udvari festővé (kaiserlicher Hofmaler) kinevezett”⁷²³ Franz Messmerrel (1728–1773) együtt ő készítette a bécsi Magyar Udvari Kancellária számára a Mária Terézia 1741. június 25-i pozsonyi koronázását, illetve az országhatáron június 20-án történt fogadását bemutató, hat nagy méretű olajfestményből álló reprezentatív sorozatot, amely ma szintén a bécsi Magyar Nagykövetség épületében található.⁷²⁴ „Udvari számlakönyvek adataiból tudható, hogy e festői munkákat először 1770-ben fizették ki és a festőt név szerint említik az iratok. Feltételezhetően ekkor készültek a pseudo-kárpitok is a királynő megrendelésére.”⁷²⁵ – olvashatjuk a 2004-es határozatban. Az 1693 körül a Vordere Schenkenstrasséban Johann Bernhard Fischer von Erlach (1656–1723) tervei alapján a Strattmann család számára épült, majd 1728-ban Leopold Windischgrätz (1686–1746) tulajdonába került palotát 1747-ben az egy évvel korábban kancellárrá kinevezett Nádasdy Lipót (1700?–1758) vásárolta meg 91.000 guldenért a Magyar Udvari Kancellária számára. Esterházy Ferenc (1715–1785), aki 1762. november 29-től viselte a kancellári tiszteletet, 1766–1769-ben Mária Terézia támogatásával,⁷²⁶ Niccolò Pacassi (1716–1790) udvari építész tervei alapján építtette át az épületet. Az első emeleti tanácsterem (díszterem) mennyezetét Franz Anton Maulbertsch (1724–1796) 1768-ban készült allegorikus freskója díszítette, amelynek témája az Esterházy Ferenc kezdeményezésére 1764-ben Mária Terézia által alapított Szent István Rend első átadása volt.⁷²⁷ 1768-ban a kancellár fogadótermének rokokó falburkolatába foglalták az Esterházy Ferenc által megrendelt koronázási sorozatot, melyhez egy hetedik kép is kapcsolódott. A gyermek II. Józsefnek a pozsonyi országgyűlésen történt, 1741. szeptember 21-i bemutatását ábrázoló képet az épület tanácstermében helyezték el.⁷²⁸ A jelzetlen festmények alkotóit Fleischer Gyula 1943-as cikke szerint nem sokkal korábban előkerült levéltári adatok – a 6200 guldenes honorárium Mária Terézia magánkasszájából történt kifizetésére vonatkozó 1770-es számla – alapján sikerült azonosítani. Bár Pohl, illetve Messmer neve Takáts Sándor (1860–1932) 1906-os, az erdélyi és a magyar kancellária épületeinek történetét ismertető tanulmányában még nem szerepel, a hat koronázási képért a királynő által

⁷²³ Serfőző 2017, 51.

⁷²⁴ Garas 1985, 727–628; Prachar 2006, 32; Serfőző 2017; Iby 2017, 30–31. Pohl – mint láttuk – 1754-ben, Messmer pedig 1753-ban iratkozott be a bécsi képzőművészeti akadémiára, s 1766 nyaratól – Pohlhoz hasonlóan – Messmer is az újonnan megnyílt rézmetsző akadémia tanulója lett. Buzási 2016, 196–197.

⁷²⁵ A Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Felügyeleti Igazgatósága 460/1272/1/2004. ügyiratszámú határozata, 2004. április 13.

⁷²⁶ Mivel a budai vár 1769-re befejeződő kiépítése királyi palotává (bár a királynő sosem lakott ott) Magyarország függetlenségét volt hivatva hangsúlyozni, Mária Terézia a törekvés ellensúlyozásaként kiemelt figyelmet fordított a bécsi magyar kancellária, mint a Magyar Királyság intézményének reprezentatív kiépítésére. Galavics 1984, 62–63; Serfőző 2017, 52.

⁷²⁷ Fleischer 1943, 58–59; Garas 1985, 628. A freskóról újabban: Dachs-Nickel 2009; Gödölle 2014, 98–101. A rend történetéhez vö.: Szent István lovagjai 2014. A freskóhoz készült vázlatról: Történelem – kép 2000, 341–342. (részletes irodalommal); Jávor – Slavícek 2009, 155–156.

⁷²⁸ Fleischer 1932, 39, 131; Fleischer 1943, 54–57; Prachar 2006, 64–67, Abb. 109–105; Serfőző 2017; Stollberg-Rilinger 2017, 873 (99. jegyzet), Abb. 4; Linsboth 2020. A Messmer és Pohl által festett sorozat ikonográfiai típusai – leginkább a gyermek II. Józsefet az országgyűlésen bemutató Mária Teréziát ábrázoló jelenet – népszerűek voltak a 19. századi sokszorosított grafikában. Vö.: Történelem – kép 2000, 538.

kifizetett magas honoráriumról már itt is olvashatunk.⁷²⁹ Egy 2017-ben megjelent, Mária Terézia életét és uralkodását bemutató osztrák katalógus szerint – feltehetően csak elírásként – a bécsi magyar követségen található koronázási sorozatot Franz Messmer és Jakob Kohl készítette.⁷³⁰ A kancellária tanácstermét Mária Teréziának és I. (Lotharingiai) Ferencnek már korábban idekerült életnagyságú portréja, illetve egy Franz Messmer által készített festmény is díszítette, amely – a terem Maulbertsch-freskójára való utalással – II. Józsefet a Szent István Rend öltözetében ábrázolta.⁷³¹

A kutatásban még nyitott kérdés, hogy az a festmény vagy festménysorozat, amely a Nádasdy Lipót kancellár halála után, 1758-ban felvett ingóságeltárban az 1741. évi pozsonyi koronázást bemutató képként szerepel – „a volt kancellár lakásán egynehány márványasztal, több fali szőnyeg, az uralkodó pár életnagyságú képe és az ebédlő teremben a pozsonyi koronázást ábrázoló festmények találtak, amelyek a kancellária tulajdona gyanánt szerepeltek”⁷³² – milyen kapcsolatban áll a későbbi Messmer-Pohl-féle sorozattal. Mivel az étkezőteremnek (Tafelzimmer) négy egyforma nagyságú falmezője van, elképzelhető, hogy a pozsonyi koronázás korábbi ábrázolása nem egyetlen képből állt.⁷³³ „Ezek a mára elveszett festmények szolgálhattak előképül 1768-ban Messmer és Pohl képeihez. Feltételezhető, hogy az elveszett képciklus kevésbé reprezentatív formában ábrázolta a pozsonyi koronázást, s ezért került fel egy új, nagyszabású ceremóniakép-sorozat megfestésének igénye Esterházy Ferenc kancellár részéről.”⁷³⁴

A Magyar Udvari Kancellária nagyjából elkészült palotája belső berendezéséről 1769-ben Johann Nepomuk Nigrin magyar kancelláriai inspektor részletes leltárt készített, amelyben a koronázási sorozat és az uralkodócsalád portréi mellett említést tesznek az épületbe vásárolt tíz pompás gobelinről, köztük például az 1762-ben elhunyt herceg Esterházy Pál Antal (1711–1762) özvegyétől megvett, Venust, Bacchust, Vulcanust bemutató brüsszeli falikárpitokról vagy három németalföldi parasztábrázolásról.⁷³⁵ Bár az 1927-ben elpusztult eredeti leltár tartalma egy 1771-es ügyszerint közvetítésével csupán Takáts Sándor 1906-os közleményében maradt ránk,⁷³⁶ nagy biztonsággal állíthatjuk, hogy magyar történelmi témákat – köztük Szent István korát és a mohácsi csatát – feldolgozó festmény- vagy kárpitsorozatot nem említettek benne. Ha a leltárban szerepeltek volna ezek a munkák, Takáts biztosan figyelmet szentelt volna nekik részletes kivonatában.⁷³⁷

A mohácsi csata ábrázolását is tartalmazó festménysorozat tehát – úgy tűnik – nem a magyar, hanem az erdélyi kancellária számára készült. 1755-ben, vagyis nem sokkal azután, hogy a magyarországi rendek a kancellária számára megvásárolták a Strattman-Windischgrätz-

⁷²⁹ Takáts 1906, 796–797; Fleischer 1932, 631. tétel, 131; Fleischer 1943, 48.; Hunkár 1994, 79; Prachar 2006, 67.

⁷³⁰ A kiállításon egy monitoron volt látható öt festmény: „Franz Messmer and Jakob Kohl, 1768, Oil / canvas, Vienna, Hungarian Embassy., Iby 2017, 220.

⁷³¹ Az épületről és képzőművészeti díszítéséről ld.: Takáts 1906; Fleischer 1943; Galavics 1984, 62–66; Mraz 1994, 69–84. (Messmer II. Józsefről készített portréjáról: 76.); Történelem – kép 2000, 341; Kelényi 2012; Gödölle 2014, 98; Stollberg-Rilinger 2017, 96, 873 (99. jegyzet). Ennek a megrendelésnek az ismeretében elképzelhető, hogy a jelenleg Innsbruckban található, említett két portré, amely Mária Teréziát és II. Józsefet a Szent István Rend díszöltözetében ábrázolja, valamilyen módon kapcsolódott a bécsi magyar kancelláriához.

⁷³² Takáts 1906, 790–791.

⁷³³ Mraz 1994, 66, 79.

⁷³⁴ Serfőző 2017, 54.

⁷³⁵ Takáts 1906, 794, 796–797; Fleischer 1943, 49–53, Mraz 1994, 77.

⁷³⁶ Fleischer 1943, 48, 10. jegyzet.

⁷³⁷ Takáts 1906, 796–798.

féle palotát, gróf Bethlen Gábor az erdélyi rendek anyagi támogatásával 65000 guldenért megvette a magyar kancellária épületéhez nagyon közel, a Hintere Schenkenstrasséban, a Löwelbastei-jal szemben található Sinzendorf-palotát.⁷³⁸ Arra vonatkozóan, hogy a mohácsi csatát ábrázoló festmény egykor a bécsi Erdélyi Udvari Kancelláriának ebben az épületében lehetett, fontos, bár írásos forrásokkal, dokumentumokkal alá nem támasztott adatot közöl Jakó Zsigmond említett levelében. Jakó, aki a két festményt a Magyar Nemzeti Galériában látta, a képek egykori tulajdonosaitól, Gr. Bethlen Györgyné br. Jósika Paulától és a férjétől származó információkat tett közzé. „Mindkét kép eredetileg a bécsi Erdélyi Udvari Kancellária épületének, bizonyára a díszteremnek a berendezéséhez tartozott, talán egyenesen oda is készült, amikor az épületet az erdélyi rendek a XVIII. század közepén megvásárolták és nagy költséggel berendezték.”⁷³⁹

A két kancelláriát az 1780-as évek elején II. József egyesítette, ezért a magyar kancellária épületét kibővítették a mellette álló (a mai Bankgasse 6. szám alatti) Trautson-palotával. A két homlokzatot 1783–1784-ben Franz Anton Hillebrandt (1719–1797) udvari főépítész tervei alapján egységesítették.⁷⁴⁰ Bár II. József halála után, 1791-ben II. Lipót (1747–1792) a két kancelláriát szétválasztotta, az erdélyi kancellária továbbra is az épületben maradt, csak a Schenkenstrassei hátsó frontra húztak fel még egy emeletet a helyhiány miatt.

1848 után – a két kancellária megszűnésekor – az épület mindkét részébe osztrák állami hivatalok költöztek. A hivatali munka számára feleslegessé váló, zavaró díszítések fokozatosan eltűntek, a gobelinek, festmények és a berendezési tárgyak egy része is máshol nyert elhelyezést. Jókai Mór *Az élet komédiásai* című, 1876-ban írt regényében leírja, hogy az 1860-as években a festményeket ponyvával letakarták, a gobelineket, dísztárgyakat pedig a padlásra vagy a fészkerbe vitték. Bár a koronázási festménysorozat egyes darabjait, illetve a falikárpitokat („három remek mitológiai csoportozat istenalakokkal helikoni tájképek között”) részletesen leírja, a mohácsi csatát vagy a Szent István-témát ábrázoló képet nem említi. Mivel a festmények ekkor már – ahogy láttuk – biztosan Erdélyben voltak, ez természetes is. Bár 1860-ban, az októberi diploma után a Magyar Udvari Kancellária visszakapta az épületet, s 1860 decemberében Kemény Ferencet (1795–1875) kinevezték az Erdélyi Udvari Kancellária élére, a két hivatal 1867 után minisztériumként folytatta a működését. 1867–1868-ban felgyorsult a műtárgyak helyreállítása, Erdély és Magyarország uniójával a két palota is egyesült.⁷⁴¹

Feltehetően a mohácsi csatát is magában foglaló egykori sorozatról kapunk információt egy Takáts Sándor által a 20. század elején ismertetett bécsi levéltári forrásból.⁷⁴² Eszerint az Erdélyi Udvari Kancellária Hintere Schenkenstrasse 58. alatti épületének ebédlőtermében történeti festmények is voltak: „A művészek közül megemlíthetjük Ehrensorgi Kobler János Péter kamarai festőt, ki a császár és a királynő arczképét festé s ezért 1758-ban 100 arany jutalmat kapott. Schütz Lőrincz portrait-festő ugyancsak ő felségeik arczképeit a nagy tanácsterem számára festette. Fengler Antal szobrász a faragott szobrászmunkákat végezte. Ezekon kívül Marsch János és Rumel Ágost festők is dolgoztak a palota díszítésein. Melyikük készítette az ebédlőteremben levő olajfestményeket (von Ostischen Historien), nem tudjuk.”⁷⁴³

⁷³⁸ Takáts 1906, 807; Mraz 1994, 93. Vö.: „Die Hungarische- und Siebenbürgische Kanzleyen. – In der vorderen und hinteren Schenkenstrasse.” Gontier de Faifve 1774, 69.

⁷³⁹ Jakó 2012, 322.

⁷⁴⁰ Takáts 196, 802.

⁷⁴¹ Gecsényi 1994.

⁷⁴² A képciklusra vonatkozó korabeli forrásokat ld. még: Serföző 2021.

⁷⁴³ „Beschreibung deren in dem Siebenbürg. Hofkanzlei-Haus befindlich und von S. Excellenz Anton Grafen von Salm obersten Cammerern inhabenden Meublen. (Közös p. ü. lt. Camerale.)” Takáts 1906, 809. Feltehetően Anton von Salm-Reifferscheidt (1720–1769) főkamarásról van szó.

A sorozat első három képe, de különösen az első – ahogy Jókai említett, 1895-ös leírásából kitetszik – kifejezetten „keleties” ábrázolás volt. „Az első, a mint a magyarok őshazájukból, Kína mellől, új hazát keresni megindulnak.

Ezen a képen az ősmagyarok kínai selyem-öltönyöket viselnek, a szolgálattevő alakoknak hosszú varkocs lóg le a fejéről, ellenben a vitézek sisakjai alól kettős hajfonatok csüggnék alá. Erősen csomagolják a málháikat, bőröndöket kötöznek, tevéket terhelnek a háttérben a Kaspi-tenger, kínai hajókkal, miknek bambuszfonatú vitorláik vannak: a hölgyek tarka öltözetekben.”⁷⁴⁴ Ez alapján például az inventáriumot készítő hivatalnok méltán nevezhette a sorozat darabjait a keleti történelemből (von Ostischen Historien) vett munkáknak. A Takáts Sándor által említett festők közül „Marsch János”, azaz Johann Michael Marsch az Erdélyi Udvari Kancellária épületén kívül dolgozott például az 1736-ban a császári család tulajdonába került, 1749 és 1754 között kétemeletes nyaralóvá átépített holicsi⁷⁴⁵ várkastély festészeti díszítésén: 1756-ban a kastély különböző szobáinak kifestéséért, 1759-ben pedig a „Schloß-Saal” festészeti díszítéséért kapott pénzt.⁷⁴⁶ Marsch 1744 és 1767 között többször dolgozott a magyar udvari kancellár, gróf Esterházy Ferenc birtokain zajló építkezéseken is.⁷⁴⁷

Az Erdélyi Udvari Kancellária „keleti történelemből” vett képei a virág- és supraportafestőként ismert Marschnál több eséllyel kapcsolhatók a Takáts által említett másik festőhöz, „Rumel Ágosthoz”, azaz August Rumelhez, aki ebben az időben Bécsben történeti festőként tevékenykedett. Rumelről nagyon kevés adatot találtam: „Rumel, August., Historienm., geb.1713.†Wien 16. Juli 1778.” – olvashatjuk egy 19. századi, az adatok forrását nem közlő kiadványban.⁷⁴⁸ Ezt az információt veszi át Constant von Wurzbach (1818–1893) 1856 és 1891 között megjelent életrajzi lexikona is, kiemelve, hogy nem talált újabb adatokat a művész tevékenységéről, műveiről.⁷⁴⁹ Az Ulrich Thieme (1865–1922) és Felix Becker (1864–1928) által elindított művészlexikonban két August Rumel szerepel: egy „Architekturmaler”, aki Pápán (1780–1781) és Szombathelyen (1783) Maulbertsch segédjeként tevékenykedett, illetve egy „hasonnevű” („gleichnam.”) történeti festő.⁷⁵⁰ A lexikon szakirodalomként – Pigler Antalnak a pápai plébániatemplomról írt könyve⁷⁵¹ mellett – Alexander Patuzzi említett kiadványát adja meg. Mivel a „hasonnevű” történeti festő születési dátuma a lexikon szerint 1805, őt nem azonosítjuk a Patuzzi által említett, a 18. században tevékenykedő személlyel.⁷⁵² Pigler Antal 1922-es monográfiájában a Szombathelyen Maulbertsch architektúrafestőjeként működő művészt August Rumelként említi, hangsúlyozva, hogy – mivel 1783-ban még dolgozott – nem lehet azonos a Constant von Wurzbach életrajzi lexikona szerint 1713 és 1778 között élt, August Rumel nevű történeti festővel.⁷⁵³ Maulbertschnek Pigler monográfiájában közzétett, 1783. július 26-án Szily János szombathelyi püspökhöz írt levelében nem szerepel Rumel keresztnéve, csak a családneve.⁷⁵⁴

⁷⁴⁴ Jókai 1895, 402.

⁷⁴⁵ A császári család nemcsak rendszeresen nyaralt Holicson, hanem I. (Lotharingiai) Ferenc 1746-ban egy később nagyhírvé vált majolikagyárat is alapított benne.

⁷⁴⁶ Schirek 1896, 203, 204. Vö.: Serfőző 2009, 324.

⁷⁴⁷ Petrová-Pleskotová 1995. Vö.: Serfőző 2008, 324.

⁷⁴⁸ Patuzzi 1865, 342.

⁷⁴⁹ Wurzbach 1874, 256.

⁷⁵⁰ Thieme – Becker 1935, 200.

⁷⁵¹ Pigler 1922, 16, 19, 83.

⁷⁵² A barokk Bécs mesterembereit, kézműveseit összegyűjtő modern kiadványban sem Marsch, sem Rumel névvel nem találkozunk. Vö.: Haupt 2007.

⁷⁵³ Pigler 1922, 19.

⁷⁵⁴ Pigler 1922, 42. számú levél, 83.

Garas Klára 1960-ban megjelent német nyelvű Maulbertsch monográfiájában August Rumel és Martin Rumel szerepel: Martin Rumel volt Maulbertsch architektúrafestője, August Rumel bécsi festő pedig Martin apja.⁷⁵⁵ Franz Martin Haberditzl Maulbertsch monográfiájában csak Martin Rumel szerepel.⁷⁵⁶ Az újabb szakirodalom a Maulbertsch mellett dolgozó architektúrafestőt – hol feltételesen, hol bizonyosan – Martin Rumelként említi: „Maulbertsch 1783 júliusában előerküldte architektúrafestőjét Szombathelyre, a püspöki palota díszterme kifestésének megkezdésére, és a munka meggyorsítására egy figurafestőt is maga mellé vett Pápán. Az első Rummel, feltehetően azonos azzal a Martin Rummellel, aki már 1768-ban kimutatható Székesfehérvárott ... Minden valószínűség szerint az ő közreműködésükkel készült el végre 1783 őszén a pompás freskó ...”⁷⁵⁷ Az 1783-ban Pápán dolgozó Maulbertsch „a szombathelyi munkák előkészítésére onnan előbb architektúrafestőjét, Martin Rummelt küldte előre ...”⁷⁵⁸ A „Thieme-Becker” folytatásaként megjelent Saur Allgemeines Künstlerlexikon 100. kötetében (2018) sem August, sem Martin Rumel (Rummel) nem szerepel. Egyik festő nevével sem találkozunk a 18. században a bécsi akadémián tanult, magyar vagy magyarországi megrendelésre dolgozó külföldi művészek adattárában.⁷⁵⁹

A 18. századi sorozat mohácsi csatát ábrázoló festménye az ún. narratív csataképek közé tartozik, amely az analitikus-topografikus csataképektől eltérően nem ad áttekinthető képet a hadiesemény egészéről, csupán annak egy mozzanatát mutatja be. Ezeken az ábrázolásokon a festők – ahogy ez elemzett képünkénél is megfigyelhető – gyakran törekednek arra, hogy a csatának egy konkrét eseményét jelenítsék meg, vagy az ütközetben fontos szerepet játszó személyeket mutassanak be.⁷⁶⁰ A közelharcot ábrázoló központi jelenet bal oldalán infulát (mitra), azaz püspöksüveget viselő két lovas látható. Tudjuk, hogy a csatában hét főpap: a kalocsai és az esztergomi érsek (a 19. század elejéig ez a két érsekség működött Magyarországon), illetve öt püspök vesztette életét.⁷⁶¹ A hadrendben történt elhelyezkedésükről Brodarics tudósított: „A király jobbján állt az esztergomi és a zágrábi főpap, mert az egrit még Bátáról visszaküldték Budára, a zágrábi és a váradi mögött a pécsi, a szerémi, mert a prelátusok közül kettő, a győri és a váci bal oldalt helyezkedett el ...”⁷⁶²

Valószínűsíthető, hogy a festő a két érseket: a kalocsait, azaz a csata előtt tíz nappal fővezérré kinevezett Tomori Pált, aki alsó-magyarországi főkapitány is volt, illetve az

⁷⁵⁵ Garas 1960, 134, 169, 224, 225 (Martin Rumel pápai és szombathelyi foglalkoztatásával kapcsolatos források közlésével).

⁷⁵⁶ Haberditzl 1977, 437, 467, 471. A forrásokban a festő keresztnév nélkül, Architekturmaler Rumelként szerepel.

⁷⁵⁷ Jávor – Slavícek 2009, 122. Rumel nevével a katalógus adattárában is találkozunk: „1768 A székesfehérvári karmelita (szemináriumi) templom freskói. Segédek: Matthäus Mutz (1739–1820) és Martin Rummel (?–?)” Jávor – Slavícek 2009, 250; „1782-1783 A pápai plébániatemplom freskói Eszterházy Károly (1725–1799) egri püspök megbízásából. Segédek: Martin Rummel és Johann Maidinger (1733–1806). 1783 ősz: a szombathelyi püspöki palota dísztermének kifestése Szily János (1735–1799) püspök megbízásából. Segédek: Martin Rummel és Johann Maidinger.” Jávor – Slavícek 2009, 252.

⁷⁵⁸ Jernyei 2011, 24.

⁷⁵⁹ Buzási 2016. A két festőről ld. még: Serfőző 2021, 241.

⁷⁶⁰ Pfaffenbichler 1998.

⁷⁶¹ „Ebben az ütközetben és menekülés közben a királyon kívül elveszett a főpapok közül Szalkai László esztergomi, Tomori Pál kalocsai érsek, a hadvezér, Perényi Ferenc váradi, Móré Fülöp pécsi, Paksy Balázs győri, Csaholy Ferenc csanádi, Palinai György boszniai püspök ...” Brodarics 1528, 321.

⁷⁶² Brodarics 1528, 317.

esztergomit, Szalkai Lászlót (1475–1526)⁷⁶³ kívánta ábrázolni. Megerősíti a feltételezést, hogy palástjukon látható a stilizált érseki pallium. A két méltóságteljes megjelenésű főpap a többi magyartól eltérően nem harcol karddal, hanem mintegy kívülállóként szemléli az eseményeket. Ezt a kívülállást hangsúlyozza az is, hogy nem páncélt és harci sisakot viselnek, ahogy az logikus lenne, és minden valószínűség szerint történt is,⁷⁶⁴ hanem főpapi ornátusban, egyházi öltözetben látjuk őket. A csatajelenetet bemutató kompozíció központi, hangsúlyos részén nem harcosokként jelennek meg tehát, hanem a (katolikus) egyház reprezentánsaiként, kiemelve az egyház szerepét a hősiesség küzdelemben. A jobb oldali, szakálltalan főpap arcán mosolyt látunk, míg a mellette álló, hosszú, ősz szakállt viselő férfi elgondolkodva néz maga elé. A jelenet jobb oldalán Bélteki Drágffy Jánost (?–1526), Magyarország 1525–1526 közötti országbíróját látjuk, jobb kezében az országcímeres zászlóval. „E hadtest közepén állt a király zászlaja, amelyet Drágffy János országbíró – ez a király után a harmadik világi méltóság – tartott.”⁷⁶⁵ – olvashatjuk Brodaricsnál. Istvánffy Miklós (1538–1615) nyomtatásban 1622-ben megjelent történeti munkájában pontosítja a zászló leírását: „Ennek a második csatasornak a közepén, ahol a tartalék helye volt, a Boldogságos Szűz Máriának aranyos képével díszes, hatalmas zászlót Drágffy János, Bertold fia tartotta, akinek régi szokás szerint nem volt sarkantyúja, annak biztosítására tudniillik, hogy menekülésre ne is gondoljon.”⁷⁶⁶ A bécsi festménnyel ellentétben nem a címeres, hanem az Istvánffy által említett Szűz Máriás zászlót látjuk Drágffy kezében Than Mórnak a mohácsi csatát ábrázoló alkotásán.

A Rumelnek tulajdonított festmény kompozíciója szimmetrikus elrendezésű: a csatajelenetet két oldalról egy-egy, a belül dúló harc felé bal, illetve jobb oldalról forduló, kardját magasra emelő, egymásnak szinte tükörképeként elhelyezkedő lovaskatona, előlről pedig a kép középtengelyébe helyezett jelenet, egy ágaskodó ló, és annak kantárszárát megragadni igyekvő, hátrazuhanó harcos alakja zárja le. A kép jobb oldalának háttérében egy homályba, füstbe vesző önálló jelenetet látunk: a központi küzdelem főalakjainál jóval kisebb, tehát távolabb lévő lovasok összecsapását és menekülését. Hasonló „kép a képben” kompozíciós elem szerepel – mint látni fogjuk – Székely Bertalan *Mohácsi csatájának* felső részén. Rumel festményének előterében egy földre zuhant lovas és ló, illetve egy feléje vágató lovas látható.

Jókai Mór a központi jelenet lóról lezuhanó személyét egyértelműen II. Lajosként határozza meg: „A hatodik kép végre, mely a magyar miniszterné boudoirját díszíti, a mohácsi ütközet ábrázolása, melyben valódi genialitás nyilvánul, úgy az összes csoportzat megalakítása, mint az egyes alakok megfestése körül: az előtérben az ifjú II. Lajos király, a mint lovával együtt a Csele patakba hanyatlik.”⁷⁶⁷ Ezzel a véleménnyel találkozunk a festmény említett, egylapos ismertetőjében is, amelynek forrása Lengyel László szakvéleménye volt: „A

⁷⁶³ Szalkairól ezt olvashatjuk Brodaricsnál: „... és a dolgokat jószerivel az ő akarata irányította, úgy látszott, hogy méltósága, kora, esze és a politikában – amit hosszú időn keresztül irányított – való jártassága miatt a király még mindig őt tartja mindenki között a legtöbbre, különösképp ha nagy dolgok forogtak szóban.” Brodarics 1528, 303. Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban őrzött, 2019-ben facsimile kiadásban is megjelentetett Szalkai-kódex (Ms. II. 395.) a későbbi esztergomi érseknek a sárospataki plébániai iskolában 1489–1490 között készített iskoláskönyve.

⁷⁶⁴ „A szerzetes állítólag az első sorokban hősiességgel harcolva hullt el ...” – írta Brodarics Tomoriról. Brodarics 1528, 321.

⁷⁶⁵ Brodarics 1528, 317.

⁷⁶⁶ B. Szabó – Farkas 2020, 455. Istvánffy „... a magyar sereg felállításával, illetve a csatával kapcsolatban tud arról, hogy a király zászlajára Szűz Mária képét hímezték” Tóth G. 2019, 138.

⁷⁶⁷ Jókai 1895, 403.

történeti hitelesség és azonosíthatóság megteremtéséhez a kompozíció közepén magyar címeres zászlót magasba emelő katonákat, Tomori Pál püspök hősi halálára utalva püspöksüveges főpapokat és középen lent a lováról leeső Lajos királyt ábrázolta festőnk.”⁷⁶⁸ Ekként értelmezi a jelenetet Serfőző Szabolcs is: „Végül a hatodik – ma is meglévő – pannó az 1526. évi mohácsi csatát jeleníti meg, az előtérben az ifjú II. Lajos király alakjával, amint lovával együtt a sással benőtt mocsárba esik.”⁷⁶⁹

Ezt a feltételezést erősítheti a harcos fiatal arca, a nyakában viselt kettőskeresztes, hármashalmos (tehát II. Lajos címerének egy részét ábrázoló) medaillon, illetve a jelenet előtti, sással benőtt földdarab, amely kapcsolódhat a király mocsárba veszésének szöveg- és képhagyományához. Ugyanilyen, sással benőtt részt találunk II. Lajos halálának ábrázolásakor Johann Nel 1581-es, említett rézmetszetén, illetve – mint látni fogjuk – a *Die Neu-eröffnete Ottomanische Pforte* című, 1694-ben megjelent történeti munkának a holttest megtalálását bemutató illusztrációján. A lováról leeső harcos esetében ugyanakkor a Rumelnak tulajdonított festményen – talán a nyakában lévő medaillonon kívül – semmi nem utal uralkodói voltára. Csupán egy tollas fűveg hever előtte a földön, a korábbi ábrázolásokkal ellentétben nem visel páncélt, sem koronás sisakot, s a ló felszerelésén sincs semmilyen megkülönböztető jelzés. Páncélban, koronás sisakban, címeres páncéllal vagy takaróval borított lovon ülve ábrázolta a csatában részt vevő uralkodót – mint láttuk – az *Ehrenspiegel des Hauses Österreich* illusztrációja, egy török miniatúra, Christoph Fuessl emlékérmé, de páncélban, koronával a fején hanyatlik a mocsárba Johann Nel metszetén is. Bár a mohácsi csatáról tudósító német nyelvű hírlevelek többségét más kiadványokban is megjelent fametszetekkel illusztrálták, közöttük is találunk olyanokat, amelyekben koronás személy szerepel.⁷⁷⁰ Amennyiben a 18. századi bécsi festő a király halálát szándékozott megörökíteni a kép előtérben, Dorffmaister István később ismertetésre kerülő mohácsi csataképhez hasonló narratív ábrázolásmódot használt, hiszen a király halála időben később, térben távolabb következett be attól, mint amikor Drágffy, Tomori és Szalkai még az ütközetben harcolt.

Akár a király leesését ábrázolta a festő, akár egy másik harcosét, a festmény alapvetően a magyarok küzdelmének bátor, hősiessé voltát hangsúlyozza. A művész egy olyan pillanatot ragadott meg, amikor még nem dőlt el a küzdelem, bár a lováról leeső vitéz már megelőlegezi a tragikus véget. Ebből a szempontból a festmény szemlélete a 18–19. században szinte egyedülálló, hiszen hasonló megközelítéssel csupán Than Mór 1846-ban készült kis méretű vízfestményén találkozunk, amely a csata első szakaszát ábrázolta: a harcosok a kezében kivont karddal előrevágtató Tomorit követve rontanak az ellenségre.⁷⁷¹ Than festményén is

⁷⁶⁸ A mohácsi csatát ábrázoló festmény előtérben látható – olvashatjuk a restaurálási dokumentációban is – „a lováról lebukó II. Lajos király.” Restaurálási dokumentáció 2001–2002, 2.

⁷⁶⁹ Serfőző 2021, 244.

⁷⁷⁰ New erbarmliche tzydunge von der groisser Schlacht, so der tuircksch Keyser mit dem Konyneck van Ungern ... Köln, 1526. Vö.: Kertbeny 1880, 259. tétel, 56; Göllner 1961, 268. tétel, 147; Ein newer Bergreyen, von Künig Ludwig auss Ungern : Jm thon, Frölich so will ich singen ; Ein ander new Lied, auss der Römer History gezogen : Jn Frauwen Eeren thon / [Hans Sachs]. (VD16, ZV 28094).

⁷⁷¹ Than Mór: A mohácsi csata. Papír, vízfestmény, 14,3 × 18,5 cm. j. b. l. Obecse 1846. SZM – MNG, ltsz.: 3806. Than Mór monográfusa a késői reformkor optimizmusát sugalló festményt az 1848–1849-es szabadságharc bukása utáni Mohácsi csata-ábrázolások „nemzethalál” vízióival állította szembe. Cennerné 1982, 50. „... Than Mór inkább a hősi ellenállás mozzanatát emeli ki képén – melyen barokkos mozgalmasságú csataképet látunk –, előtérben Tomori Pál érsekkel, mint a végsőkig küzdő, mindenre elszánt hős hazafival.” Bakó 1999, 17. Vö. még: Csorba 2016, 169–170; Korhecz Papp 2016, 3. kép, 11.

találkozunk ugyanakkor a tragikus vég előrejelzésével: az előtérben a lováról hátraeső páncélos vitéz alakjában a festő feltehetően II. Lajos halálát jelenítette meg. A témával foglalkozó majdnem minden későbbi képzőművészeti alkotás a csata elvesztését, a tragikus pusztulást mutatta be.

Feltehetően nem véletlen egybeesés, hogy a Rumelnek tulajdonított festményen a központi jelenet jobb oldala hasonlóságot mutat Leonardo da Vinci (1452–1519) csupán másolatokban fennmaradt művének, az *Anghiari csatának* a kompozíciójával: könnyen elképzelhető, hogy a reneszánsz csatajelenet előképül szolgált a 18. századi festőnek. Leonardo 1503-ban kapott megbízást a firenzei Signoriától, hogy a Palazzo Vecchio nagytermében, a *Sala dei Cinquecento*-ban készítsen egy freskót, amely az 1440. június 9-én a Firenzei Köztársaság, a Velencei Köztársaság és a Pápai állam egyesült seregei és Milánó városa között Anghiari mellett lezajlott, Milánó vereségével végződött csatát ábrázolja.⁷⁷² A Leonardo-freskó középső, a zászlóért vívott küzdelmet bemutató részének legismertebb másolata egy 1603-ban a feltételezések szerint Peter Paul Rubens által készített, a Louvre-ban őrzött krétarajz, amely nem az eredeti műről, hanem annak rézmetszetes másolatáról készült. Lorenzo Zacchia (1524–1587) 1558-ból származó sokszorosított grafikája – amelynek egy példánya a bécsi Albertina grafikai gyűjteményében is megtalálható⁷⁷³ – vagy az eredeti műről, vagy Leonardo egy vázlatáról készült. Népszerű volt Gérard Edelincknek (1640–1707) a kompozíciót bemutató, 1657–1666 körülre datált rézmetszete is,⁷⁷⁴ **(22. kép)** amelynek egy példánya megtalálható a bécsi Képzőművészeti Akadémia Kupferstichkabinetjében.⁷⁷⁵ Mivel az 1800 előtti időszakra vonatkozóan nagyon ritkák a sokszorosított grafikai alkotások beszerzésére vonatkozó adatok, nem lehet tudni, hogy a lap már az 1760-as években is a gyűjteményben volt-e. Beszerzéséről a régi műtárgykartonon sincs információ.⁷⁷⁶ A két lap valamelyikét tehát a bécsi festő innen is ismerhette, vagy akár egy másik bécsi gyűjteményből. Nemcsak a két ágaskodó ló beállítása hasonló a festményen és a metszeten, hanem néhány alak elhelyezkedése is: a két ló között a földön fekvő harcosé éppúgy, mint a bal oldali ló előtt látható figuráé, csak az anghiari csata katonája egy pajzs alá bújik, míg a mohácsi csatajelenet említett vitéze a ló kantárszárát ragadja meg, hogy az ágaskodó állat össze ne tapossa. A kompozicionális rokonság mellett a bécsi kép és az anghiari csatát bemutató jelenet között tematikai hasonlóság is felfedezhető: mindkét alkotás a zászlóért folyó küzdelmet ábrázolja. Leonardo emblematikus csatajelenetének előképszeretét az európai csataképfestészet egyes típusainál – elsősorban a küzdelem szenvedélyességét, kegyetlenségét nem feltétlenül a történeti forrásokban gyökerező események felelevenítésével, hanem általánosságban bemutatni szándékozó, a festőiséget előtérbe helyező ún. dekoratív csataképeknél – a szakirodalom is hangsúlyozza.⁷⁷⁷

⁷⁷² A freskóhoz készített egyik vázlatot a budapesti Szépművészeti Múzeum őrzi: Leonardo da Vinci: Harcos feje, 1503–1505 körül, kréta, 22 × 18 cm.

⁷⁷³ Bécs, Albertina, ltsz.: DG2005/3545, 37,4 × 47 cm.

⁷⁷⁴ A kompozícióról készült másolatokról, köztük Zacchia és Edelinck rézmetszetéről ld.: Zöllner 1991.

⁷⁷⁵ Bécs, Akademie der Bildende Künste, Kupferstichkabinet, ltsz.: DG-16223.

⁷⁷⁶ Köszönöm a gyűjtemény munkatársának, Dr. Wolfgang Cortjaens-nak a tájékoztatást.

⁷⁷⁷ Popelka 1984, 11–12; Hale 1990, 137; Pfaffenbichler 1998.

22. kép. Gérard Edelinck: *Anghiari csata*. 1657–1666 körül, rézmetszet.

1.5.2. Dorffmaister István festményei az első és a második mohácsi csatáról (1787)

Az egykor a bécsi Erdélyi Udvari Kancellárián őrzött sorozat festményeinek témaválasztása arra utal, hogy megrendelőjük a csata tágabb értelemben vett országos – ha úgy tetszik, nemzeti – emlékezetét kívánta megörökíteni. A csata bemutatása szervesen illeszkedett a hazai történelem kiemelkedő eseményeinek ábrázolásai közé, még ha abban különbözött is a többitől, hogy a sikeres, diadalmos események mellett egyedüliként ábrázolt egy tragikusát – igaz, ahogy láttuk, itt sem a bukást, hanem a hősiességet jelenítette meg. Nemcsak országos érdekű eseményként, hanem egyenesen a kereszténység és az iszlám közötti vallásháború tragikus állomásaként említette ismertetésében a mohácsi csatának egykor a garamszentbenedeki bencés kolostor ebédlőjében található ábrázolását Fuxhoffer Damian.⁷⁷⁸

A mohácsi helyi „emlékműállítási” törekvések korai példaként említhetjük Dorffmaister István 18. század végi mohácsi képpárját és II. Lajos-portróját. Esterházy László Pál (1730–1799) pécsi püspök 1787 körül – a győztes második mohácsi (nagyharsányi) csata centenáriuma alkalmából – Dorffmaisterrel elkészíttette az első és a második mohácsi csata (**23. kép**) ábrázolását, illetve a csatában elhunyt II. Lajos háromnegyed alakos portróját.⁷⁷⁹ A rendkívül nagy méretű (öt és fél méter széles), félköríves záródású csataképeket a mohácsi püspöki nyaralónak⁷⁸⁰ az 1787-ben kirobbant orosz-török háború török hadszínterének

⁷⁷⁸ Fuxhoffer 1803, 139.

⁷⁷⁹ Dorffmaister István: Az 1526. évi mohácsi csata. Olaj, vászon, 553 × 271 cm, 1787, Mohács, temetőkápolna; Dorffmaister István: A második mohácsi (nagyharsányi) csata 1687-ben. Olaj, vászon, 553 × 271 cm, 1787, Mohács, temetőkápolna. Vö.: Mihályi 1916, 43 („Dorfmeisternek tulajdonítja a hagyomány a mohácsi temetőkápolna két nagy olajfestményét, az 1526-i és az 1687-i mohácsi csata ábrázolását ...”); Boros 1971 (Dorffmaister szerzőségének elvetésével); Galavics 1971, 33; Boros 1974, 279–280; Boros 1976, 103–104; Bauhoffer 1976, 96–97; Galavics 1980, 65, 63–64. tétel, 164–165; Boros 1993, 243; Galavics 1997, 84–86; Galavics 2000, 71; Sinkó 2001, 321–322; Veszprémi 2013, 265; Papp – Király 2018, 110 (Sinkó Katalin – Kerny Terézia); Hasanović-Kolutác 2019, 592–593.

⁷⁸⁰ „Mohács már a középkorban püspöki birtokközpont volt. Az akkori város szélén állott a püspök háza, amelyben II. Lajos király is megszállt, hogy a felszerelését szállító hajók érkezését

szemléjéről hazatérő II. József látogatása emlékét őrző „királysobájában” helyezték el.⁷⁸¹ Az 1526. évi mohácsi csatát ábrázoló festményen Dorffmaister ötvözta a madártávlatból felvett, a hadrendeket bemutató topografikus-analitikus csataképek hagyományát a közelharcot és a csata egyes fontos eseményeit – itt például a király halálát – ábrázoló narratív csataképekével. A festő az ütközet fontos, de nem egy helyen és egy időben bekövetkezett eseményeit egy jól átlátható térben, de ezen belül több idősíkból ábrázolta. A még intakt hadseregek felállása a háttérben a csata kezdetét jelzi, a középrészen játszódó heves csatajelenet pedig talán azt a Brodarics leírása szerint a valóságban is bekövetkezett időszakaszt, amikor még a magyarok győzelmi esélye volt a nagyobb:⁷⁸² az ütközetben inkább a törököket legyőző magyarokat, jobbról pedig kivont karddal a csatába érkező, viszonylag rendezett keresztény páncélos egységet látunk. A képen a király halálának ábrázolása jelzi a harmadik időszakaszt, a katasztrofális vereség órákkal későbbi bekövetkezését. A király halála természetesen semmiképpen nem történhetett olyan közel az ütközethez, ahogy azt Dorffmaister festményén látjuk.

23. kép. Dorffmaister István: *A második mohácsi (nagyharsányi) csata 1687-ben*. Mohács, temetőkápolna.

A csatában elesett II. Lajosra a festményeken kívül a terem bejárata fölött elhelyezett, feltehetően Esterházy László Pál által költött verssorok is utaltak, amelyekben maga a mohácsi csatamező szólalt meg:

„Campus eram, quem Rex Ludovicus clade notavit,
Sum domus hospitio Praesule digna meo.

várja.” Feltehetően ennek az épületnek a romjain épült fel „1714-ben a mai barokk kastély első, földszintes változata.” Boros 1993, 241.

⁷⁸¹ Bauhoffer József szerint „1817-ben a csatakápolnában helyeztette el Király József pécsi püspök a II. Lajos királyt páncélban ábrázoló képet. Ezt a képet az akkori palotában lévő képről másoltatta. Valószínű, hogy ez a másolat van jelenleg a mohácsi múzeumban. Borsos 1838-ban szintén készített ilyen témájú képet.” Bauhoffer 1976, 98.

⁷⁸² „Megadatván a csatajel, bátran az ellenségre rontottak azok, akik az első sorokban álltak, valamennyi ágyúkat is kilőtték, ámde csekély kárára az ellenségnek. A csata sokkal hevesebben folyt, mint a mieink számából következett volna; többen estek el az ellenség, mint a mieink közül, míg végül ezek rettentő erővel küzdvén, az ellenség hátrálni kezdett, vagy a mieink rohamától elnyomatva, vagy azért, hogy minket az ágyúk elé csaljon. És már röpül is a királyhoz Báthori András, hogy az ellenség hátat fordít, a győzelem a miénk, az előnyomuláson a sor, és hogy támogassuk a mieinket, akik a megfuttatott ellenséget üldözik.” Brodarics 1528, 319.

His quia sub tectis Caesar Josephe quiesti,
Sospitor auspiciis tempus in omne tuis.”⁷⁸³

A második mohácsi csatát ábrázoló képen számos olyan részlettel találkozunk, amely már a festő korábbi történeti festményein, például a szentgotthárdi falképeken is feltűnt: „Dorffmaister tehát járt úton haladt, amikor falképkompozíciója elemeit olajfestményén újra felhasználta.”⁷⁸⁴

A festményeket, mint helyi nevezetességeket szinte keletkezésük idejétől fogva a Mohácsra utazók közül sokan megtekintették, s az 1526. évi csatát ábrázoló képnek a király halálát ábrázoló jelenete egy később ismertetése kerülő kompozíciós sémát is kialakított a 19. századi képzőművészetben. A két csata együttes ábrázolása természetesen nemcsak a korábban említett 17. századi birodalmi szemlélethez kapcsolódott, hanem – a szintén egyházi megrendelésű szigetvári és szentgotthárdi templomi freskóhoz (ez is az 1664. évi győztes szentgotthárdi csatát jelenítette meg) hasonlóan – talán még erőteljesebben ahhoz is, hogy a „magyarországi katolikus egyház a győzelmeket egy évszázad múltán is a kereszténység diadalaként értékelte s a csaták helyszínén képzőművészeti eszközökkel példaként kívánta felmutatni.”⁷⁸⁵ Az 1790-es évek közepén hasonló szellemben készítette el Dorffmaister – mint láttuk – a szentgotthárdi cisztercita apátság megrendelésére az 1526-os vesztes mohácsi (24. kép) és az 1664. évi győztes szentgotthárdi csatát ábrázoló pannókat.

24. kép. Dorffmaister István: *A mohácsi csata*. 1795–1796. SZM – MNG.

Annak megítésében, hogy Dorffmaister Mohácsra készült történeti festményei – s a 18. század végén még maga a csata is – országos (nemzeti) vagy inkább lokális jelentőséggel bírtak, a művészettörténeti szakirodalom nem egységes. Galavics Géza szerint a „mohácsi csatavesztést már a 16. század s a későbbi korok politikai irodalma és közvéleménye is nemzeti

⁷⁸³ OSZK K, Quart. Hung. 3695, fol. 6v; Bárány 1837, 363. Vö. kissé eltérő szöveggel: Thiele 1833, 330; Takáts 1890, 61; Fölker 1900, 56; Boros 1961, 257; Boros 1974, 279; Boros 1976, 102 (az emléktábla fényképével); Sinkó 2000, 108, 114.

⁷⁸⁴ Galavics 1997, 85. Vö.: Boros 1974, 280–281; Boros 1993, 243, 259.

⁷⁸⁵ Galavics 1997, 83.

tragédiaként élte meg. Innen eredeztették az ország romlását, ezért volt mementó számukra a mohácsi csatamező.”⁷⁸⁶ Úgy vélte, hogy a mohácsi csatát ábrázoló festmény „országos, sorsfordító eseményt ábrázol tanúságul az utókornak, s ehhez a nemzet múltjának egy szeletét s a történet főszereplőjét idézi fel.”⁷⁸⁷

Más vélemények szerint a mohácsi csata a nemzeti történeti tudatban és a kulturális emlékezetben igazából csak a 19. században foglalta el a ma is képviselt szimbolikus, mitikus helyét.⁷⁸⁸ A mohácsi csata és II. Lajos halála a szentgotthárdi pannók „történelemszemléletének kontextusában pusztán a jelen pozitív képének sötét kontrasztját jelenti, nem pedig a magyar történelem leghangsúlyosabb eseményét.”⁷⁸⁹ – vélte Sinkó Katalin, aki szerint bár Kisfaludy Károly (1788–1830) ismert költeményének elején még látszólag a mára is kiható, össznemzeti tragédiaként értelmezi a mohácsi vészt:

„Hősvértől pirosult gyásztér, sóhajtva köszöntlek,
Nemzeti nagylétünk nagy temetője, Mohács!”⁷⁹⁰ –, verse végén már csupán egy „hajdani temető, egy valamikori rettenetes szerencsétlenség emlék”-ét örökítette meg. „Mohács aktualizáló célzatú felidézéseire, a nemzethalállal kapcsolatos értelmezésére inkább csak 1849 után találunk példát.”⁷⁹¹ Valóban ezt a nézetet támasztják alá Kisfaludy költeményének befejező sorai:

„Él magyar, áll Buda még! a mult csak példa legyen most,
S égve honért bizton nézzen előre szemünk,
És te virulj, gyásztér! a béke malasztos ölében,
Nemzeti nagylétünk hajdani sirja Mohács!”⁷⁹²

Kisfaludy Károly *Mohácsi dal* című költeményében is megemlíti ugyan a Csele-patakot, a „királyi nagy temető”-t, s a csontokba akadó sarlót, az elégikus hangvételű vers optimista befejezést kapott:

„Ne félj Rózsám! szebb idő jár,
Dunánk rabot nem hord immár,
S újra diszlik Mohács táján
Magyar legény, magyar leány.”⁷⁹³

„Mohács helyi gyökerű, a katolikus vallásgyakorlathoz kötött hagyománya ambivalens viszonyban van Mohács reformkorban kialakult nemzeti emlékezetével.” – hangsúlyozza Kovács Gábor és Mester Béla is. „A korabeli sajtó és a személyes beszámolók pozitívan értékelik, hogy Király József pécsi püspök kezdeményezésére és alapítványi támogatásával 1817-től kezdve rendszeresen megemlékeznek a csata évfordulójáról Mohácson, közel a

⁷⁸⁶ Galavics 1997, 85.

⁷⁸⁷ Galavics 1997, 85.

⁷⁸⁸ „A Mohács mítosz kialakulása a romantika korára tehető. A csata következményei és tanulságai, melyek ma is meghatározóan jelen vannak Mohács reprezentációiban, csaknem 300 évvel a csata után fogalmazódtak meg – az esemény szimbolikus jelentésekre tett szert, mitizálódott. Ez a nemzetállamok megerősödésének időszaka is, amikor a nacionalizmus ideológiája megkövetelte egy egységes nemzeti múlt megteremtését. A romantika irodalma és festészete fogalmazta meg először azokat a gondolatokat és tanulságokat, melyek meggyökeresedtek a Moháccsal kapcsolatos diskurzusokban.” Szávai 2019, 74.

⁷⁸⁹ Sinkó 2001, 323; Papp – Király 2018, 109–110 (Sinkó Katalin – Kerny Terézia).

⁷⁹⁰ Kisfaludy 1831, 79; B. Szabó 2006, 480.

⁷⁹¹ Sinkó 2001, 324; Papp – Király 2018, 871. (381. jegyzet) (Sinkó Katalin). Vö.: Veszprémi 2013; Keserü 2013.

⁷⁹² Kisfaludy 1831, 85; B. Szabó 2006, 481. Kisfaludy Mohács értelmezéséhez vö.: S. Varga 2013, 246–247.

⁷⁹³ Kisfaludy 1843, 84. Vö.: Lamperth 1926, 83–84.

feltételezett csatamezőhöz. A pécsi püspöki palotában kidolgozott, a maga logikája szerint átgondolt emlékezetalakzat azonban távlatilag mégis alkalmatlannak bizonyult arra, hogy különösebben fontos szerepet játsszon a magyar emlékeztörténetben.”⁷⁹⁴ A két ütközet együttes megjelenítésével a „török elleni harc és győzelem nem annyira nemzeti, mint dinasztikus ügyként, a Habsburg-ház diadalaként jelenik meg ... [...] ... A mohácsi évfordulás katolikus misék is inkább dinasztiaiban és birodalomban, mint nemzetben és országban gondolkodtak és inkább a regionális kulturális emlékezet számára feleltek meg.”⁷⁹⁵

2013-as írásában Veszprémi Nóra is azt hangsúlyozta, hogy a két mohácsi csata 18. század végi ábrázolásai alapvetően még „a kereszténységnek a pogányság felett aratott győzelméről szólnak, nem pedig a nemzeti történelemtől.”⁷⁹⁶ Az 1526-os mohácsi csata Dorffmaister Mohácsra készült képén „nemcsak hogy nem tragédia, de nem is össznemzeti – hanem egy helyi történet állomása.”⁷⁹⁷ A csatát a 19. században kezdik majd össznemzeti tragédiaként értelmezni,⁷⁹⁸ a csatavesztés „a 19. század első felének romantikus irodalmában egyedülálló katasztrófává stilizálódott, amelyre már nem erkölcsi példázatként tekintettek, hanem olyan múltbéli eseményként – emlékezhelyként –, amelynek felelevenítése a közösségi identitás erősítéséhez járul hozzá.”⁷⁹⁹ Dorffmaisternek a szentgotthárdi ciszterci apátság fogadótermébe festett, az előtérben II. Lajos halálát ábrázoló festménye ugyanakkor szerinte már nemzeti sorsfordító eseményként mutatja be a mohácsi csatát, „amelynek közvetlen hatása ugyan nem volt az apátságban, de közvetett hatása az egész országban, így itt is súlyosan érvényesült.”⁸⁰⁰

Veszprémi úgy véli, hogy a „tematikai hasonlóság ... még nem jelenti azt, hogy Dorffmaister képei ugyanabba a műfajteni kategóriába tartoznak, mint a 19. századi magyar történeti festmények, és ezeken belül akár a mohácsi csata ábrázolásai.”⁸⁰¹ Szerinte míg a 19. századi történeti festészetben – a több évszázados akadémiai műfajhierarchia elméletére alapozva – a nagy emberek nagy tetteit ábrázolták, vagy olyan eseményeket, „amelyek egy nagyobb közösség (egy nemzet) életében bizonyultak sorsdöntőnek...”,⁸⁰² addig Dorffmaister Mohácsra készült festményei csupán „a lokális megemlékezést szolgálták a későbbiekben”,⁸⁰³ nem állíthatók tehát problémamentesen a 19. századi történeti festészet kiindulópontjaiba.⁸⁰⁴

A problémafelvetéshez adalékot szolgáltathatnak az August Rumelnek tulajdonított, feltehetően az 1750-es években – tehát évtizedekkel Dorffmaister festményei előtt – készült említett műalkotások. Az ábrázolt témák – a Kína melletti őshazából való kijöveteltől a mohácsi csatáig – arra utalnak, hogy a megrendelő nem a festményekkel díszíteni kívánt helyhez vagy a kancelláriák átépítését támogató uralkodónő reprezentációjához kapcsolódó műalkotásokat akart készíttetni (ezt a célt szolgálta mind a Magyar Udvari Kancellárián

⁷⁹⁴ Kovács – Mester 2019, 293–294. Vö.: Csorba 2013, 390.

⁷⁹⁵ Kovács – Mester 2019, 293–294. Vö.: Csorba 2013, 390.

⁷⁹⁶ Veszprémi 2013, 262.

⁷⁹⁷ Veszprémi 2013, 263.

⁷⁹⁸ Veszprémi 2013, 262.

⁷⁹⁹ Veszprémi 2018, 307. Az irodalomtörténet-írás is hangsúlyozza, hogy a 19. század elején a mohácsi csata figyelmeztető exemplumból nemzeti emlékezhellyé vált, a közös múlt, a kollektív nemzeti emlékezet fontos állomásává. S. Varga 2013, 247–249.

⁸⁰⁰ Veszprémi 2013, 263.

⁸⁰¹ Veszprémi 2013, 262.

⁸⁰² Veszprémi 2013, 262.

⁸⁰³ Veszprémi 2013, 263.

⁸⁰⁴ A „magyar történelmi tárgyú festészet korai előfutáiraiként ...”, a 19. századi „hazai historizáló, a magyar nemzeti múlt felé forduló ábrázolásokat” megelőző alkotásokként említette őket ezzel szemben Boros László. Boros 1993, 243.

elhelyezett, Mária Terézia pozsonyi koronázását megörökítő sorozat, mind a Szent István Rend alapítását ábrázoló Maulbertsch-freskó), hanem az ország történetében kiemelkedő jelentőséggel bíró, sorsdöntő eseményeket szándékozott megörökíttetni. Éppúgy, ahogy egykor a garamszentbenedeki apátság ebédlőjét díszítő, a mohácsi csatát ábrázoló, elpusztult mennyezetkép.

Azt, hogy Dorffmaister 18. századi monumentális történeti képeitől nem vezetett egyenes út a 19. századi hazai történeti festészethez, Galavics Géza is hangsúlyozta. A 18–19. század fordulójának táján „már a hazai közgondolkodás s ennek részeként a művészetek szerepéről vallott nézetek is megváltoztak. Ennek megfelelően az új típusú, 19. századi történeti festészet kialakulásához képzőművészeti alkotásnak és közönségének sokkal intenzívebb kapcsolatára volt szükség, mint amilyen az egymástól távol eső, zömmel egyházi intézményekbe készült Dorffmaister alkotások körül létrejöhett. A francia forradalom s a napóleoni háborúk időszakának elvilágiasodott légkörében a magyarországi közönség történelmi múltjával immár nem templomi vagy kolostori környezetben kívánt találkozni, hanem a képzőművészet számára is a nyilvánosságnak új formáit kereste. Megtalálni azonban csak mintegy két-három évtized múlva, az 1820-as években sikerült. Az új forma az irodalmi almanachok metszetillusztrációja lett, s az új típusú történetábrázolás a magyar történeti témájú irodalom és képzőművészet találkozásából született meg.”⁸⁰⁵

Az mindenesetre bizonyos, hogy Dorffmaister Mohácsra készült képpárja, illetve II. Lajost ábrázoló portréja hatást gyakorolt a hazai művészetre és kulturális közéletre. Minden bizonnyal a mohácsi csata iránti szépirodalmi érdeklődés 19. század eleji erősödésétől sem független, korai recepciójuknak bizonyítékai azok a másolatok, amelyeket 1837-ben az ifjú Borsos József (1821–1883) készített róluk,⁸⁰⁶ II. Lajos arcképének lemásolása mellett a két mohácsi csatát ábrázoló festmény kópiáját kisebb és nagyobb méretben is elkészítve. Ismertek a festmények későbbi másolatai is.⁸⁰⁷ A mohácsi csata témája ekkor már minden bizonnyal általánosabb tartalmakkal is telítődött: „... pusztá létezésükkel sejtetni engedik, hogy az eredetileg helyi érdekléssel létrejött festmények eddigre az egész nemzet számára érdekessé váltak, és sokszorosított formában már a térbeli helyszín fölé emelkedve váltak a mohácsi csatavesztés, azaz a »Mohács-emlékezethely« hordozóivá. Ezáltal pedig mégiscsak azokhoz a 19. századi történeti képekhez váltak hasonlókká, amelyek már kimondottan az egész nemzet számára készültek.”⁸⁰⁸ A 19. században Dorffmaister II. Lajost ábrázoló olajképéről nemcsak számos festménymásolat, hanem – ahogy az első mohácsi csatát ábrázoló festményről is – széles körben terjeszthető litográfia is készült.⁸⁰⁹ A király portréjának népszerűségéhez

⁸⁰⁵ Galavics 1997, 93.

⁸⁰⁶ Borsos József: A mohácsi csata 1526-ban, 1837. vászon, olaj, 114 × 188 cm, Mohács, Polgármesteri Hivatal. Dorffmaister csataképének kicsinyített másolata; Borsos József: A mohácsi (nagyharsányi) csata 1687-ben, 1837. vászon, olaj, 64 × 105 cm. Jelzés: „Borsos József 1837.”, SZM – MNG Új Magyar Képtár, ltsz: FK.3749. Dorffmaister csataképének kicsinyített másolata; Borsos József: II. Lajos király képmása, 1838. vászon, olaj, 107 × 73,5 cm, MNM TKCS, ltsz.: 1649. Vö.: Bárány 1837, 363; Bauhoffer 1976, 97–98; Galavics 1980, 165; Boros 1993, 243; Galavics 1997, 86; Történelem – kép 2000, IX–9. tétel, 537 (Sinkó Katalin); Réthelyi 2005, IX-2. tétel, 267–268 (Basics Beatrix); Kuzmová 2018. 76.

⁸⁰⁷ „Valószínűsíthető, hogy Dorffmaister festményeit Borsoson kívül mások is másolták; erre utal, hogy a kutatás II. Lajos páncélos képének további 19. századi példányaikat is ismeri.” Veszprémi 2013, 266. Vö.: Galavics 1980, 165–166.

⁸⁰⁸ Veszprémi 2013, 269–270.

⁸⁰⁹ Borsos József – Schmid János: A mohácsi csata 1526-ban, 1847, Papír, litográfia, 425 × 640 mm; Grünwald I. – Händelmayer, G. (Borsos József után): II. Lajos. Papír, litográfia, 610 × 450 mm.

hozzájárulhatott, hogy a történelmi hitelesség iránti igény, amely egyik fő sajátossága volt a 19. századi történelmi festészetnek, a képmáson (s természetesen a róla készült másolatokon) is megfigyelhető: a fiatal „lovagkirály” – mint látni fogjuk – azt a páncélt viseli, amelyet II. Lajos egykori tulajdonaként számon tartva évszázadokon át a bécsi Kaiserliches Zeughausban (Renngasse) őriztek.

„Noha a képek megjelenési formája némiképp hagyományos, mert azok egy katolikus főpap nyári rezidenciájának díszítését szolgálták, mégis a 18. század végi, 19. század eleji látogatók állandó figyelme és érdeklődése, az elkészült másolatok viszonylag nagy száma egyértelműen jelzi, hogy világi és közösségi funkciót betöltő, sikeres műalkotásegyüttes született. Dorffmaister István mohácsi műveit ezért tarthatjuk a magyar történelmi festészet előfutárának, vagy még inkább induló darabjainak, így érezte ezt az egykorú közönség is, s ezért talált a három kép utat magának – akár másolatokon keresztül – a reformkor közönségéhez is.”⁸¹⁰ A képek széles körű ismertségét jelzi, hogy mind a II. Lajos-portrén látható páncél, mind a király bukásának jelenete a mohácsi csataképen – mint látni fogjuk – számos 19. századi műalkotáson (rajzon, könyvillusztráción, emlékművön, szobron) megjelenik.

I.5.3. A mohácsi csata a 19. századi történelmi festészetben

A 19. században már több helyen is találunk utalást arra, hogy a mohácsi csata a nemzet történetében kulcsfontosságú esemény volt. Vasvári Pál (1826–1849) 1848-ban keletkezett, alig rejtetten Habsburg-ellenes írásában ezt olvashatjuk: a mohácsi csatában a „nemzethajó a szirtnek rohan, a megindult hullámok rohamát másfelé irányozni nem lehet ... a sors sújtott, s egy nemzet szédült el sújtása alatt!”⁸¹¹ „Vérbetűkkel iratott fel a’ magyar évkönyvekben nemzetünknek e’ nagy sebe, melyet a’ századok begyógyíthatnak ugyan, de a’ sebhely örökre fennmarad, ’s mint az elvágott tag, soha vissza nem nő.” – olvashatjuk a 16. századi tragédiáról egy ismeretlen szerző egy évvel későbbi írásában is.⁸¹² „Ez a’ nevezetes *Mohácsi veszedelem*, mellyben a’ magyar királyi birodalomnak trónusa ledöntetett, ’s Magyarország régi díszét, dicsőségét és fényét elvesztvén, szánakozásra méltó állapotra jutott ... szóval: a’ Nemzet és az ország *Nagy-léte* Mohácsnál sírba szállott.”⁸¹³ – áll a *Hármas kis tükör* 1850-es kiadásában.

Hangsúlyozni kell ugyanakkor azt is, hogy az isteni igazságszolgáltatás eszméjével, illetve a birodalmi szemlélettel a mohácsi csata kapcsán – elsősorban katolikus egyházi körökben – alkalmanként még a 19. század közepén is találkozunk. „Hogy ti is a’ múltakba pillantván, esmérjétek meg, a’ nekünk magyaroknak kiváltkép’ kedvező isteni gondviselésnek imádandó végzését, és e’ mai napi évnap gerjesztette fájdalmatokat mérsékeljétek. – T.i. ugyan e’ vérmezőn, hol nemzetünket esküdt ellensége csak nem eltemette, ugyan e’ gyászos vérmezőn adták vissza Isten segítségével 161 évek lefolyta után, őseink a’ kölcsönt, – a’ nemzeti mocskot török vérral lemosták. – Ime Magyarok a’ csodálatos isteni gondviselés! A’ melly nemzet 160 esztendeig felfuvalkodott ellensége’ gúnyának kitétetve, mint rémlett, reménytelenül volt elszéledve elpusztított hazájában; dicsően legyőzi, csúfosan hazájába visszaveri ellenséget ugyanott hol egykor önhazáját elvesztette, és kezdi a’ török meg tisztelni ’s rettegni a’ Magyar, kit az előtt csak gúnyolt a’ gyalázatos rabságában. [...]

Mind ezt mondom, Isten után, az istenfélő *Ausztriai-háznak* köszönhetjük, mellynek ivadéka, a’ csüggedhetetlen *Ferdinánd* volt az első, ki e’ szerencsétlen csata által elárvult hazánk süllyedező kormány-hajójára fellépett ... [...] ... mert ha mindjár nem is általa, de még is heted utódja, a’ nagy *Leopold* által nemzetünk ősi birtokába, hazánk régi dicsőségébe

⁸¹⁰ Galavics 1997, 86.

⁸¹¹ B. Szabó 2006, 498.

⁸¹² B. Szabó 2006, 499.

⁸¹³ B. Szabó 2006, 500.

visszahelyeztetett. És pedig bártan elmerem mondani: csak az Austria-ház' példás buzgósága következtében nyert mennyei segedelemmel diadalmaskodott ismét a' magyar török ellenségén.”⁸¹⁴ – írta 1840-ben egyik egyházi beszédében Csajághy Károly (1815–1905) plébános. „A magyar irodalomban gazdag hagyománya van annak, hogy Mohácsot olyan sorsfordítóként értelmezzék, amely szörnyű tragédia, ugyanakkor a Habsburg-ház trónra kerülését és később az aranykor újbóli beköszöntét eredményezte.”⁸¹⁵

Az össznemzeti emlékezet kifejeződéseként a mohácsi csata kapcsán leggyakrabban azzal a többnyire patetikusan megfogalmazott nézettel találkozunk, hogy az ütközetben elesettek hősiességük miatt, hibáik ellenére, megérdemlik az utókor tiszteletét és megbecsülését.

„De a' nemes
Utókor ' ajkán
Dal kél fölöttetek,
Dal, melly szeliden ...
... Kijegyzi a' tett
Magas becsét;
'S gyászoló kebelben
Mély fájdalommal,
De büszke érzelem'
Fellengte közt
A' szép emlékezet
Borong a' csendes
Virány felett,
Mint Sparta' hamvain
A' régi nagyság'
Hős-nimbusa.”⁸¹⁶ – írta Bajza József.
„E földet hősök vére áztatá,
Azért küld Isten ily áldást reá;
Mert szent határ az s pusztá nem lehet,
Hol honfiszív honáért vérezett.

Oh ne sirasd meg annak végzetét,
Ki a hazáért adta életét!
Édesen alszik anyja kebelén,
S áldások őrzik csendes nyughelyén.

Mely a hazáért élt, a hű kebel,
Földjét termékenyítve hamvad el;

⁸¹⁴ B. Szabó 2006, 492–493; B. Szabó – Farkas 2020, 603–604. Hasonló gondolatmenettel találkozunk Király József pécsi püspök 1817-es írásában is, bár ő a felszabadulást már csak az isteni gondviselésnek köszöni: fájjalja, hogy sem az 1526. évi mohácsi csatának, illetve a csatában meghalt II. Lajosnak, sem „pedig azon nagy isteni kegyelemnek, amelly által időjártával megsegítetvén a' pogány iga alól 1687-dik esztendőben szerencsésen kiszabadítottunk ...”, nincs Mohácson emlékjele. B. Szabó 2006, 478–479.

⁸¹⁵ Csonki 2019, 262. Példaként említi Etédi Sós Márton *Magyar Gyászának* egyik lábjegyzetét: „De már valahára tsak ugyan vége van a' Magyar Gyásznak: mert mint erőss Király, és egyszersmind édes Atya úgy fedezgeti a' Sas fiait, hogy azokat idegen körmök többé nem szaggatják, 's nem mellyeszthetik.” Etédi 1792, 213. Vö.: S. Laczkó 2016, 153.

⁸¹⁶ Bajza József: *Andalgás*, aug. 29. 1826; Bajza 1835, 127–128. Vö.: B. Szabó 2006, 488.

És szelleme a sír körül marad,
Tettekre intvén az utódokat.”⁸¹⁷ – vélekedett Eötvös József (1813–1871) is.

Feltehetően ennek a szemléletnek a hatása is megjelenik azokon a műalkotásokon, amelyek nem (vagy nemcsak) a hősiek küzdelmet, hanem a tragikus véget jelenítik meg. Dorffmaister István mohácsi festményén és szentgotthárdi pannóján a mocsárba zuhanó II. Lajost, Than Mór *Mohácsi csata* című festményén (1856)⁸¹⁸ a Máriás zászlót tartó, sebesült lováról leeső Drágffyt, a törökökkel körülvevett, leeresztett karddal álló Tomorit, az előtérben a sebesült és halott magyarokat, a háttérben pedig a csatára visszatekintő, menekülő királyt fedezhetjük fel.⁸¹⁹ **(25. kép)** Székely Bertalan *Mohácsi csatáján*⁸²⁰ **(26. kép)** is a fő hangsúly az előtérben látható halottakra és haldoklókra esett, igaz, a háttér központi részén a még harcoló királyt és csapatát is megfestette a művész. „Magának a királynak halála, noha lényeges tényezője a későbbi zavaroknak, itt csak kisebb fontosságú epizódot alkot. Ez okból a király csoportozatát, ki futásra készítve környezetétől, még egyszer, de sikertelenül akar

⁸¹⁷ Eötvös József: Mohács. 1847. In: B. Szabó 2006, 496. Vö.: Lamperth 1926, 85. Ld. még pl. Vörösmarty Mihály: Mohács. In: Vörösmarty 1833, 87. Vö.: B. Szabó 2006, 489; Eötvös József: A zászlótartó. In: B. Szabó – Farkas 2020, 622 – 623. Vö.: Lamperth 1926, 86–87.

⁸¹⁸ Than Mór: A mohácsi csata. 1856. Olaj, vászon, 200 × 400 cm, j. b. l. A. Than M. Paris 856, Kassa, Kelet-szlovákiai Múzeum (Východoslovenské múzeum). Cennerné 1982, 47. tétel; Szvoboda 2001a, 58–60.

⁸¹⁹ „A kép jobb oldalán, a szélén, ott fut az ifjú király cseh udvaroncával, Trepka, és Zedlizzel.” Hölgyfutár (8) 1857. január 13. 9. szám, 37. A festmény „a Rahl történeti festészetére is jellemző, középtengelyre szervezett kompozíciós megoldást követi, amennyiben egy központi figura körül rendezi el a kavargó alakok sokaságát.” Veszprémi 2018, 307–308. A mohácsi csatát ábrázolta Vizkelety Béla lappangó festménye (Keserü 2013, 278), kompozícióját azonban nem ismerjük. A kép 1858-ban ki volt állítva a Pesti Műegyletben, s 1859-ben ki is sorsolták: a képet az adonyi Ravasz Ignác nyerte meg. Vö.: A Pesti Műegylet által 1858. évi május 9-től június 20-ig kiállított művek lajstroma. Sechster Jahrgang. 61. Ausstellung. 45. Vizkelety Béla, Pesten. Mohácsi csata. Mohácser Schlacht 250 ft.; A Pesti Műegylet által 1859. évi április 27-én délelőtti 10 órakor sorsolás végett 1859-ik martius 22-től április 26-ig kiállított 200 nyeresemény jegyzéke. 25. Vizkelety Béla, Pesten. Mohácsi csata. Mohácser Schlacht 210 Ft. Sorsolási jegyzéke a pesti műegylet által 1859-ik évi április 27-én kihuzott 200, 14,727 frt 75 kr. ausztr. értékű nyereseményeknek, melyek 5 olajfestvény-, 5 vízfestvény- és 140 műlapból állanak. 25. Vizkelety B., Pesten. Mohácsi csata. Mohácser Schlacht. 210 ft. ny.: Ravasz Ignác, Adonyban. Az adatokért Szvoboda Gabriellának tartozom köszönettel. Vö.: Szvoboda 2019, 495.

⁸²⁰ Székely Bertalan: Mohácsi csata (Mohácsi vész; Mohácsi ütközet), 1862, olaj, vászon, 174,5 × 285 cm, j.n., SZM–MNG, ltsz.: 2764. Ld. pl. Palágyi 1910, 98–100; Horváth Károly: Háború és művészet. IV. rész. In: Hadimúzeumi Lapok (3) 1927. november. 5–8. szám, 24; Katona 1976, 140–141. oldal között; Székely 1999, 39. tétel, 117–118; vázlatok a Mohácsi csatához: Székely 1999, 36–38. tétel, 116–117; Szvoboda 2001a, 76. Az 1866. május 7-én Pesten, majd 1867-ben a párizsi világkiállításon is bemutatott festmény 1868-ban a megrendelő, Fuchs Gusztáv ajándékként került a Nemzeti Múzeumba. Bakó 1982, 32. Székely festménye kapcsán a 19. századi csataképek többsikű tételosztásáról ld.: Bakó 1999, 18. A kép akvarellvázlata 1910-ben Lándor Tivadar (Ernst 1910, 86), egy olajfestmény pedig Ernst Lajos tulajdonában volt (Ernst 1910, 86). Feltehetően ez utóbbi szerepelt az Ernst Múzeum 1921-es kiállításán: Második terem: Klasszikus mesterek. 34. tétel: Székely Bertalan: Mohácsi csata. Ernst Lajos úr tulajdona. Ernst – Lázár 1921, 13. Székely Mohácsi vészének két vázlatát a múzeum 1912-es történeti kiállításán is bemutatták. Ernst ideiglenes 1912, VI. terem, 15. tétel, 20, 21. tétel, 21.

szembeszállni a törökök árjával, középtérre tette át a művész. Ezen episodnak daliásabb és hősiebb színben feltüntetését igazolják történelmi kútforrásaink, melyek Lajos királynak a csatavesztés előestéjén és napján tanúsított bátor és méltóságteljes magaviseletéről megemlékeznek; indokolják továbbá ezen felfogást tisztán művészi tekintetek is inkább, mint a király futásának, vagy a megáradt Cselyepatak hullámaiban lelt dicstelen halálának ábrázolását.”⁸²¹ – áll a festmény korabeli ismertetésében.

25. kép. Than Mór: *A mohácsi csata*. 1856. Kassa, Kelet-szlovákiai Múzeum.

26. kép. Székely Bertalan: *A mohácsi csata*. 1862. SZM – MNG.

Említésre érdemes, hogy mind Than, mind Székely képén Szűz Máriás zászlót látunk. „A mohácsi vész nem volt kizárólag a magyar nemzetet sújtó szerencsétlenség, hanem egyúttal csatavesztése az összes keresztény világnak az ozmánok túlnyomó erejével szemközt. A vallási mozzanat a haldokló püspök személyében lel kifejezést, ki a boldogságos szűz képével ellátott, de iszapba kevert országos zászlótól elfordulva, ég felé emeli elhomályosult tekintetét.”⁸²² – olvashatjuk a festményről készült, feltehetően Székely Bertalan tollából származó, nyomtatásban is megjelent korabeli leírásban. Szűz Máriás zászlóval takarják le Drágffy holttestét Bartók Lajos (1851–1902) *Mohács után* című, 1898-ban megjelent, később ismertetésre kerülő drámájának egyik illusztrációján is.⁸²³ Az August Rumelnek tulajdonított 18. századi festményen ezzel szemben – mint láttuk – az országcímeres zászló jelent meg.

A visszavonhatatlan tragédia képét örökítik meg a II. Lajos holttestének megtalálását, vagy a csata halottainak Perényiné Kanizsai Dorottya által történt eltemettetését bemutató festmények, illetve a Dobozi Mihály és felesége hősie, de tragédiával végződő történetét ábrázoló képek is. A jelenség feltehetően nem volt független attól, hogy az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc bukása után – a kiegyezésig legalábbis – a történelmi tragédiákat bemutató festmények, irodalmi művek segíthették az alkotókat és a közönséget a közelmúlt veszteségeinek feldolgozásában. A mohácsi csata témájának országos popularizálódását az is elősegítette, hogy több festményről újságok különálló jutalomképeként, illetve

⁸²¹ A mohácsi vész (1526. aug. 29.) Történelmi kép, Székely Bertalantól / Die Schlacht bei Mohács. (29. August 1526.) Historiengemälde von Bartholomeus Székely. Nyomatott Emich Gusztáv, magy. akad. nyomdásznaál, Pesten, 1866. MTAK Kézirattár, Ms 5007/60. fol. 106. A szöveget teljes terjedelmében közli: Székely 1999, 341. Téves tehát Csorba Dávid 2016-os tanulmányának a megállapítása, amely szerint „az ütközet egy másik festő, Székely Bertalan ábrázolásán (1866) is furára sikeredett: a kép jobb sarkában süllyedőben bukik el a király a vízben, s feltehetően utána nagyobb, jól látható méretben apródja vagy kamarása halad.” Csorba 2016. 170. A festmény valójában már 1862-ben elkészült, 1866-ban az Országos Képzőművészeti Társulat kiállításán, illetve Párizsban mutatták be. Vö.: Székely 1999, 118.

⁸²² Székely 1999, 341.

⁸²³ Bartók 1898, 5–6, 6. oldal utáni kép.

sajtóillusztrációként széles körben terjesztett sokszorosított grafika készült.⁸²⁴ Az újságok reprezentatív műmellékleteinek az 1850–1860-as években jelentős szerepük volt a történeti festészet népszerűsítésében, az olvasók történeti ismereteinek bővítésében és történeti tudatának alakításában.⁸²⁵

1.5.3.1 Than Mór *Mohácsi csatájának* hírlapi vitája (1856)

A mohácsi csata 19. századi megítélésében ugyanakkor a hősiessen küzdők emléke iránti tisztelet és megbecsülés mellett más hangokkal is találkozunk. A szemléleti különbségek éles összeütközése figyelhető meg abban a hírlapi vitában, amely Than Mór *Mohácsi csata* című, 1856-ban a Pesti Műegylet tárlatán bemutatott festménye⁸²⁶ kapcsán a *Hölgyfutár* és a *Napkelet* publicistái között bontakozott ki.⁸²⁷ 1857-ben a *Hölgyfutár* a képről Tomori Anasztáz (1824–1894) támogatásával készült nagy méretű litografált műlappal, ún. jutalomképpel kedveskedett

⁸²⁴ Ld. pl. Than Mór: A mohácsi csata. *Hölgyfutár* (8) 1857 (litográfia); Székely Bertalan: II. Lajos holttestének feltalálása. *Vasárnapi Ujság* 1861 (8) július 7. 27. szám, 317 (fametszet); Vizkelety Béla: Perényi Ilona a mohácsi hősokeket temeti. *Pesti Hölgy-Divatlap*, 1864. (litográfia); Székely Bertalan: Dobozi. *Hazánk s a Külföld*, 1865 (színezett fametszet jutalomképként); Székely Bertalan: II. Lajos holttestének feltalálása. *Hazánk s a Külföld* 1865 (1) július 2. 27. szám, 425. (fametszet); Székely Bertalan: II. Lajos magyar király holttestének föltalálása. *Képes-Újság (Jó Barát)*, 1866/7. szám melléklete. Vö.: Révész 2015, 397–412.

⁸²⁵ „A sokszorosított történeti kép műfaja különösen alkalmas ideológiai üzenetek koncentrált továbbítására, a nemzeti mítoszok széles körű rögzítésére. Feladata nem a múlt hiteles leírása, hanem annak közérthető megelevenítése, a történeti szituáció tömör kifejezése. A meggyőzés hatékonyságát növeli a fikciót tagadó valóság-hűség, a részletelemek realizmusa, az emocionális azonosulást elősegíti az emelkedett hangnem és antik és keresztény „pátoszformulák” használata. A képi üzenet hatékonyabb közvetítése érdekében még a történeti tények megmásítása is megengedett.” Révész 2000, 588.

⁸²⁶ A Pesti Műegylet által 1856. évi december 16-tól 1857. január 13-ig kiállított művek lajstroma (4. évfolyam, 44. kiállítás). „48. Thann Móricz, Pesten. Mohácsi csata. Die Schlacht bei Mohács. T. cz. Latinovics Lajos úr tulajdona.” Szvoboda 2007, 401. A képhez „időközben az egyesület vezetősége a katalógusban egy hosszas leírást csatolt ...” Szvoboda 2009, 147. „A mű a csatának azon eldöntő pillanatát ábrázolja, midőn a történészek előadása szerint Drágfy János országbíró az ország zászlójával a dombon félállított török ütegek ellen a magyar seregeket utolsó rohamra vezetvén, lovastúl összerogy. Mellette jobbról Szálkán László esztergomi érsek az ország zászlóját testével fedezi. Drágfytól balra a sebesült Zápolya György főlemelkedik, s Drágfy elestén elborzad. – Jobbra elől Tomory Pál kalocsai érseknek, ki már az ágyúk elleni első rohamnál esett el, holtteste vitetik. – Szálkán mellett halva fekszik az ifjú Perényi kardját még markába szorítva. – Balról elől Tahi pajzsával védi magát egy spáhi döfése ellen. – Az egész magyar sereg visszavonulóban lévén, Battyányi Ferencz a lerogyó Drágfya mutat, s az ország zászlójának megmentésére a sereget visszainti. – A csata balkimenetén elborzadó s futó királyt Trepka és Zedlitz cseh lovagok, és segédjei tóra (tova) viszik. – A dombon balról hátul a Sultán látszik tüzéireivel, – jobbról pedig a lángokba borult Mohács, s Bali Bég-nek a magyarokat megkerülő s a magyar tábornok elfoglaló csapata látszik.” Szvoboda 2007, 402. A leírást említi Jókai Mór: *Vasárnapi Ujság* (4) 1857, február 1. 5. szám, 43. Vö.: Szvoboda 2009, 147 (28. jegyzet).

⁸²⁷ A történeti festmények feladatáról is szóló vitáról ld.: Révész 2000, 584, 589; Sinkó 2001, 327; Révész 2015, 278–279. A források: B. Szabó 2006, 500–504; B. Szabó – Farkas 2020, 617–621.

olvasóinak.⁸²⁸ A szerkesztőség hangsúlyozta, hogy a lap szobák, termek díszítésére szolgál, s hírt adott egy közösségi célú felhasználásról is: gr. Andrassy Manó indítványára a metszetet „közelebb igen díszes arany rámba foglalva, a nemzeti kasino egyik termében fogják fölfüggeszteni.”⁸²⁹ A műlap rendkívüli közönségsikerét jelzi, hogy a divatlap alig tudott eleget tenni a megrendeléseknek: „»Mohács« csataképünk szétküldésében nem tehetünk kivételeket, s csak azon sorban küldhetjük, melyben az előfizetések történtek. Egyébiránt pár hét alatt minden előfizetőnk megkapja e becses képet.”⁸³⁰ „Ismételve egy kis türelemre kérjük olvasóinkat, »Mohács« csataképünk ügyében. Ma újra 300-at adtunk e képből postára, s kiadó hivatalunkat fölös személyzettel láttuk el, csak hogy a szétküldési munkálatok éjjel nappal folyhassanak. De közel 2000 kép három-négyszeri begöngyölése, beragasztása, címzése, sat. időt igényel. Tíz-tizenkét nap alatt minden előfizetőnk ki lesz elégítve.” – olvashatjuk a lapban később is.⁸³¹

Than a Borsodi Latinovits Lajos (1805–1869) megrendelésére⁸³² készített képen jórészt Jókai Mór 1854-ben megjelent, *A magyar nemzet története regényes rajzokban* című könyve leírását követte.⁸³³ A csata kezdetén középen „volt a király maga, mellette az ország főpapjai, csatára fegyverzetten, a nádor, a főhivatalnokok, körülöttük a legpróbáltabb vitézek; ezer páncélos lovag őrizte az ország zászlóját, melyet Drághfy emelt; ős szokásként sarkantyú nélkül ülve a lovon, annak jeléül, hogy neki megfutni nem szabad.”⁸³⁴ Than azonban nem ezt, hanem egy másik jelenetet festett meg: „A diadalordítás egyszerre halálkiáltássá válik: a bátrak még egy rohamot próbálnak az ágyúk ellen, már közel jutottak hozzájuk, midőn Drághfy is elesik az ország zászlójával. Hiába küzd Batthyány és Tahy a két szárnyon, a deréksereg halva fekszik már: fut, aki még futhat.”⁸³⁵ Than képén jobb oldalt látjuk a király menekülését is: „A végveszély pillanatában apródjai, Czetricz és Trepka kiragadák a csatamezőről, s futottak vele az omló zápor oltalma alatt.” – ahogy Jókainál olvashatjuk.⁸³⁶

Vahot Imre (1820–1879), a *Napkelet* szerkesztője, nem magát a lapot, hanem a tárgyválasztást bírálta: „Mi az eredeti után ítélve, igen jeles szerzeménynek tekintjük Than Mór művét, de a tárgy választását éppen olyan szerencsétlennek tartjuk, mint magát a mohácsi vészt,

⁸²⁸ Grimm Rezső – Than Mór: A mohácsi csata, litográfia, 1857. 380 × 725 mm. Felirata középen a kép alatt „A MOHÁCSI CSATA. Ajándoklap a »Hölgyfutár« 1857-ik évi folyamához Tomori A.tól. Az eredeti Borsodi Latinovits Lajos tulajdona”. Jelezve balra a kép alatt: „Festé Than Mór.” Jelezve középen a kép alatt: „Köre rajz. Grimm R.” Jelezve jobbra a kép alatt: „Nyomt. Reiffenstein & Rösch Bécsben.” MNM TKCS, ltsz.: T. 2528. Vö.: Katona 1976, 64–65. oldal között; Katona 1987, 64–65. oldal között; Történelem – kép 2000, XI–5. tétel, 604–606 (Révész Emese); Sinkó 2001, 327; B. Szabó 2006, 500; B. Szabó – Farkas 2020, 617.

⁸²⁹ Hölgyfutár (8) 1857. január 28. 22. szám, 89. Vö.: Révész 2000, 583.

⁸³⁰ Hölgyfutár (8) 1857. január 30. 24. szám, 98.

⁸³¹ Hölgyfutár (8) 1857. február 4. 27. szám, 112. „Réti József urnak. Ön »Mohács«-a már két hét előtt föladatott. Ha most sem érkezett volna kezei közé, szíveskedjék nyílt levélben megírni; s mi térti vevényünk nyomán megtudandjuk, hol a tévedés.” Hölgyfutár (8) 1857. február 10. 32. szám, 134.

⁸³² „A »Mohács« csatakép pompás eredetije Latinovics Lajos úr madarasi kastélyát ékesíti. Most e derék műbarát ismét egy történeti kép festésével bírta meg a nagy tehetségű Than Mórt, ki jelenleg a birodalmi fővárosban él művészetének.” Hölgyfutár (8) 1857. február 27. 47. szám, 199.

⁸³³ Sinkó 2001, 327.

⁸³⁴ Jókai 1854, 350.

⁸³⁵ Jókai 1854, 351.

⁸³⁶ Jókai 1854, 352.

mely, bármint szépítjük is a dolgot, mindig szégyenfoltja marad nemzeti történetünknek s legfőleg is akkori viszonyaink nyomorult állapotáról, a magyar pártoskodás s az akkori oligarchák dölyfös elbizottságának szomorú következtéséről tesz tanubizonyságot. Ezen nemzeti kudarc csak leverőleg s piritólag hathat a magyar hazafira ...”,⁸³⁷ s úgy vélte, hogy a művészeknek inkább a múlt dicső mozzanatait kell feldolgozniuk, mert a bukások ábrázolása a külföld előtt is pellengérré állítja a magyart. Vahot a *Napkelet* 1860. évi műlapjaként – mintegy a Mohácsi csata „ellenképeként” – a magyar dicsőséget bemutató litográfiát (Vizkelety Béla – Kollarz Ferenc: *Eger várának megvédése Dobó és bajtársai és az egri nevet velök együtt kivívott magyar nők által*) tett közzé. A *Napkelet* történelmi diadalmeneteket bemutató műlapjaiban (például Weber Henrik: *Mátyás bevonulása Budára*) igyekezett megvalósítani a „pozitív múlt” ábrázolásának Thaly Kálmán (1839–1909) romantikus nemesi történetiszemléletével rokon programját.⁸³⁸

A *Hölgyfutár* újságírója a kép magyarzatában védte meg a témaválasztást: „Az egész kép szelleme az: hogy a magyar meghalni is hősileg, szépen hal meg, mely halál dicsőbb, mint sokak élete, s hogy egy nemzetnek mely ily halál után is föl tudott támadni, nagy jövője van, s a porszemek hieroglyphjeiből is kiolvasható a tragikai cél: »a haza mindenek előtt«, »ne pártoskodjatok!«.”⁸³⁹ A mohácsi csata – folytatja a festmény témájának bírálatát a *Napkelet* újságírója egy következő számban – „... hazai történetünk szégyenfoltja lévén, inkább leverőleg mint lélekemelőleg hat az igazi magyarra.”⁸⁴⁰ Véleménye szerint a csatában elhunytak halála sem volt szép és hősi, hiszen megfontolt vezetés nélkül, elbizakodottan rohantak a veszélybe, majd elfutottak, „s maga az idéttlen király is futás közben a mocsárba fulladt, mi valóban nem nevezhető szép és hősi halálnak, mint amilyen volt például egy Leonidászé vagy Zrínyi Miklósé.”⁸⁴¹ A *Hölgyfutár* egy szarkasztikus hangú olvasói levelének szerzője szerint ezzel szemben hősök voltak a Mohácsnál harcolók, ha elbuktak is, s analógiaként ő is Leonidást említi: „Micsoda szerencsétlen egy furulyás lehetett az, a ki azt a még szerencsétlenebb furulyást Leonidást oly roppant hősnek merte kikürtölni, holott nem egyéb, mint Göröghon szégyenfoltja.”⁸⁴²

Ney Ferenc (1814–1889) újság- és színműíró is úgy vélte, hogy bár a téma a lélekre valóban inkább lesújtóan, mint felemelően hat, de „ha a tanulságot tekintjük, mely ily jelenet végzetszerű iszonyaiban rejlik, méltán kérdezhetni, vajon nem szól-e az hathatósabban lelkünkhöz, mint tíz diadal jelenítése? Az önismeret s az önmegismerés aknáit talán sokkal rendítőbben nyílnak meg ilyenkor bűvárló szemünk előtt keblünk mélyében, mint hogyha csak diadalmas önámítással hízlaljuk túlduzzogó erő-érzetünket.”⁸⁴³ Véleménye szerint vizsgálni

⁸³⁷ *Napkelet* (1) 1857. január 8. 1. szám, 13. Vö.: B. Szabó 2006, 501; B. Szabó – Farkas 2020, 617.

⁸³⁸ Vö.: Révész 2000, 589; Révész 2014, 356–357; Révész 2015, 279, 281; Papp – Király 2018, 315–317 (Szvoboda Dománszky Gabriella).

⁸³⁹ *Hölgyfutár* (8) 1857. január 13. 9. szám, 37; Vö.: B. Szabó 2006, 501. B. Szabó – Farkas 2020, 617. Vö.: Svoboda 2001a, 60.

⁸⁴⁰ *Napkelet* (1) 1857. január 22. 3. szám, 44. Vö.: B. Szabó 2006, 502. B. Szabó – Farkas 2020, 618 – 619.

⁸⁴¹ *Napkelet* (1) 1857. január 22. 3. szám, 44. Vö.: B. Szabó 2006, 502. B. Szabó – Farkas 2020, 619.

⁸⁴² *Hölgyfutár* (8) 1857. január 19. 14. szám, 57–58. A divatlap büszkén ad hírt arról is, hogy „Laptársaink a legnagyobb elismeréssel nyilatkoznak »Mohács« csataképünk felől, »milyen műmellékletet soha még divatlap nem adott!«.” *Hölgyfutár* (8) 1857. január 20. 15. szám, 61.

⁸⁴³ Ney Ferenc: A mohácsi csatakép. *Napkelet* (1) 1857. február 12. 5–6. szám, 98. Vö.: B. Szabó 2006, 504; B. Szabó – Farkas 2020, 620.

kell az okokat és az előzményeket, és akár a művészet segítségével a jelenre vonatkozó tanulságokat levonni.

A festményekről folytatott korabeli sajtóviták rávilágítanak egy 19. századi sajátos, átmeneti időszakra is. A 18–19. század fordulóján a művészek gyakran olyan műalkotásokra kaptak megbízást, amelyek a helyi emlékezet számára is megörökítették az oda kapcsolódó történelmi eseményeket, elég, ha Dorffmaister Istvánnak a szigetvári plébániatemplom kupoláját díszítő, Szigetvár 1566. évi elfoglalását és 1689. évi visszafoglalását megelevenítő freskóira, vagy a két mohácsi csatát ábrázoló, Esterházy László Pál által megrendelt festményeire utalunk. Ezekben az esetekben világosan kirajzolódik a lokális, mikroközösségi érdeklődés, éppúgy, mint az 1700-ban Telekesi István (1633–1715) egri püspök felhívására az 1552. évi ostromról készült színdarabnak a helyi jezsuita kollégium diákjai által a várfal tövében lévő szabadtéri színpadon történt előadásakor.⁸⁴⁴ A folyamat végpontja az állami emlékezetpolitikának az 1870-es évektől meggyorsuló kiépülése volt, amikor a festők nagy része pályázatokra, évfordulókra, középületek falképprogramjaihoz készített, gyakran előre megadott tematika szerint, történelmi festményeket. A 19. század közepén ezzel szemben a művészek többnyire maguk választották ki – néha persze barátaik, pártfogóik tanácsait is figyelembe véve – az ábrázolt témát. Munkáiknak ugyanakkor – éppúgy, ahogy a témáknak – a rendszeressé váló, a vidéki látogatók körében is népszerű művészeti kiállítások, a sajtóban megjelent ismeretések, bírálatok, viták már nagy nyilvánosságot és országos ismertséget szerezhettek. S alkalmanként ez a nyilvánosság ösztönöz majd magánszemélyeket vagy egyesületeket arra, hogy történelmi festményeket vásároljanak, s ajándékozzanak múzeumoknak, közgyűjteményeknek.⁸⁴⁵ A múzeumba került történelmi festmények közül számos beépült a kulturális kánonba, legitimálva, fontossá téve az ábrázolt témákat.

1.5.3.2. Dobozi Mihály és felesége a történetírásban, az irodalomban és a képzőművészetben

⁸⁴⁴ Triumphus Gloriosus sive Novem Stephanorum pro Agria Strenue pugnantium gloriosa defensio ac victoria. Honori ... Stephani Telekesi ... Dum annuos Palladis labores praemijs remuneraretur. A ... Archi-Episcopalis gymnasij Agriensis Juventute in Scenam datus. Leutschoviae [Brewer, 1700]. Lőkös – Tüskés 2008, 110. Vö.: Kilián 1974, 177–180; Staud 1988, 129–130; Kilián 2002, 97; Lőkös – Tüskés 2008, 19. A színdarabot Székely Bertalan *Egri nők* című festménye kapcsán – téves adatokkal – említi: Sinkó 1995, 235.

⁸⁴⁵ Eötvös József Orlaihoz írt levele rávilágít a múzeumi vásárlások mechanizmusára, illetve a kiállítási nyilvánosság korabeli szerepére ezekben a vásárlásokban: „Mihent levelét vettem, Toldyval és Kubinyival a’ Museum igazgatójával értekeztem. Az utóbbinak értesítéséből tudom, hogy a’ Nemzeti Képcsarnoknak összes értéke jelenleg 400 forintban áll, ’s hogy így ezen intézet, igazgatójának legjobb akarata mellett sem képes Kegyed mívének megvásárlására. A dolog ezen állásában hosszabb tanácskozás után az érintettekkel, arról győződünk meg hogy képenek megvásárlására akkor lehet legtöbb reményünk, ha az a’ Pesten nem sokára megnyitandó műkiállításra küldetik, minthogy, ha főképp Kaulbach ajánlata hozzá járul – kinek e célbul tegnap írtam – ’s mi részünkről az ügyet mozgásba hozzuk; igen valószínű hogy legalább annyit szerzünk lelkes hazafiaktól öszve, hogy a N. Képcsarnok említett 400 forintjával a’ kép megszerezethetik.” – olvashatjuk a II. Lajos holttesttének megtalálását ábrázoló festmény kapcsán. Eötvös József levele Orlainak Münchenbe, Buda, 1851 május 5. SZM – MNG Adattár, ltsz.: MMA 2121/1927. A festményt végül 1852-ben a Debreceni Református Kollégium vásárolta meg. Orlainak a képhez mellékelt bizonylatáról, amelyben igazolja, hogy képenek forrása Jászay munkája volt: Keserü 1984, 73.

A mohácsi csatához kapcsolódnak a Dobozi (Dobozy) Mihály és felesége történetét⁸⁴⁶ ismertető irodalmi és képzőművészeti alkotások is. A győztes ütközet után I. Szulejmán – felégetve, végigrabolva a területet, amelyen átvonult – szeptember 11–12-én seregével szinte ellenállás nélkül bevonult Budára, ahonnan a királyi udvar és a lakosság nagy része a vesztes csata hírére már korábban elmenekült. Szulejmán csapatai egy részét, főleg a félelmetes hírű akindzsiket kiküldte a környék felprédálására. A törökök elől menekülő magyar parasztok egyik Esztergom vármegyei táborát elfoglalták, egy másik népes csoport azonban – elszánva magát a védekezésre – Marót mellett egy megerősített, árkokkal körülvett tábort alakított ki. Mivel az akindzsik a szeptember 13-án megindított ostromban nem tudták elfoglalni a hevenyészett erősséget – a védők a kitörések során számos törököt elpusztítottak –, a szultántól kértek erősítést, aki Budáról katonákat és ágyúkat küldött a maróti tábor ellen. A túlerő a harmadik napon, szeptember 15-én legyőzte a hősies ellenállást, a táborba behatoló törökök az ott lévők nagy részét megölték. A kutatók egy része a „csatát” a mai Pusztamarót, másik része Pilismarót területére helyezte.⁸⁴⁷ Bár úgy tűnik, jóval meggyőzőbb érvek szólnak Pusztamarót mellett,⁸⁴⁸ Dobozi Mihály és felesége hőstettét – mint látni fogjuk – Pilismaróton egy 20. századi emlékmű örökíti meg. 2003 óta ugyanakkor a pusztamaróti csata feltételezett helyszínén is található egy mészkőből készült emlékmű.⁸⁴⁹

Történetírás

Elképzelhető, hogy a maróti tábor pusztulásáról számolt be Zárai Jeromos (?–1541) a mohácsi csatáról és az azt követő eseményekről 1526. október 22-én Giovanni Antonio Dandolónak írt levelében. „Egy Pilis nevű helyen mintegy hatezer paraszt erődítést csinált: a pasa [Ibrahim pasa P. J.] odament, bevette, és mivel közben egy unokaöccse meghalt, még a pólyás gyermekeket is lemészároltatta.”⁸⁵⁰ Brodarics István így emlékezett meg a tragikus eseményről: „A Magyarországon ekképp dühöngő ellenséggel sehol sem szálltak szembe úgy, mint egy helyen, melynek Marót a neve, nem messze Esztergomtól. Az esztergomi érsekségnek van itt egy kellemes üdülője abban az erdőségben, melyet Vértesnek nevezünk, mindenütt erdővel, berkekkel övezve; a mieink közül néhány ezren, a hely eldugott voltában bizakodva itt húzódtak meg feleségükkel és gyermekeikkel, ezekkel nemegyszer vívott véres csatát az ellenség, súlyos veszteségeket szenvedve, végül, mert semmiképpen sem tudta bevenni a mieink szekerrel körülvett táborát, kénytelen volt ágyúkat is vontatni oda, és így azután a tábort szétrombolta, és csaknem mindenkit lemészárolt. A hatalmas hullahegyek, melyek ott ma is látszanak, kézzelfoghatóan bizonyítják az öldöklés nagyságát; a mieink – mint azok, akik egynéhányan elmenekültek, mondják – körülbelül huszonötezren voltak. E vereség halottjainak és foglyainak számát – már akikről egyáltalán tudni lehet – mindösszesen közel kétszázezerre merném tenni.”⁸⁵¹ Brodarics beszámolója nyomán került bele a történet Martin Fumée (1540?–

⁸⁴⁶ Benda 1937, 40; Bánlaky 1939, 271–272. A témával foglalkozó legfontosabb írások: Vízota 1903; Sipos – Hankiss 1933; Bellák 1989; Hermann 2009; Lukácsné 2012, 343–344; Kántor 2022.

⁸⁴⁷ Szabó 2021, 231, 1. jegyzet.

⁸⁴⁸ Kádár 2017, 48–49.

⁸⁴⁹ Kádár 2017, 51–52.

⁸⁵⁰ B. Szabó – Farkas 2020, 195. Vö.: Kádár 2017, 50, a „csata” helyszínéként az olasz nyelvű levél átiratában szereplő Pacos nevet említve.

⁸⁵¹ Brodarics 1528, 322. A táborban tartózkodók számát Kádár Tamás kb. 13000–16000 fő közé tette. Kádár 2017, 50. Zárai Jeromos levelében megemlítette a Budáról elhurcolt szobrokat is: a szultán „elvitte a harangokat, a budai vár előtt álló régi ágyúkat, hasonlóképpen az ott lévő néhány fémszobrot ...”. B. Szabó – Farkas 2020, 195. Az 1526. szeptember 15-i török

1590?) francia történetíró 1594-ben megjelent, Magyarország történetével foglalkozó krónikájába.⁸⁵²

A Marót melletti harcokról egy feltehetően a 16. század közepén keletkezett, a Verancsics Antal hagyatékában található ún. Verancsics-évkönyvben megőrződött magyar nyelvű krónikában⁸⁵³ is találunk említést: „Az Vértesben, az hol a szegínsig táborral meggyűlt vala egy tó mellett Héregynél és Marótnál, az terek sok keresztyén gyűlt népet táborban megvevák, és mindnyájokat levágák.”⁸⁵⁴ Feltehetően ezt az eseményt örökítette meg egy 1526-ból származó török hadinapló szeptember 14-i bejegyzése is: „A közelben egy nagy rejtekhely lévén, hajnalban néhány zarbzennel öt-hatszáz janicsár és öt-tízezer lovas odament.”⁸⁵⁵

Dobozi Mihály és felesége történetével ismereteim szerint először Zermegh Jánosnak (1504 k.–1584) a 16. század második felében keletkezett, de nyomtatásban csak 1662-ben megjelent krónikájában találkozunk.⁸⁵⁶ Szulejmán Buda elfoglalása után „a katonákat mindenfelé szétküldi zsákmányolásra. Marót falunál, amely Buda és Esztergom között a Vértesnek nevezett hegy közepén fekszik, parasztok tömege gyűlt össze asszonyokkal és gyermekekkel, akikhez a csatából megmenekült néhány fegyveres nemesember is csatlakozott. Ezeket a zsákmányolásra kiküldött törökök hirtelen rajtaütéssel meglepték, ők pedig vitézül ellenálltak, és majd két napon át semmit sem tudtak nekik ártani. A harmadik napon a sereget megnövelték, a táborból számos falkonyost csatoltak hozzá, a tábort lerombolták, és mert az övéik vesztesége feldühítette őket, az egész sokaságot, férfiakat és nőket, kisdedeket, aggokat

hadinapló szerint a „királyi palotában levő fegyvertárat és egyéb holmikat, a palota előtt lévő rendkívül nagy ágyút, a többi ágyúkat és zarbzeneket, továbbá az oszlopon álló rézalakot és annak belül lévő fiait elhurcolva éjjel-nappal szállították a hajókra.” B. Szabó – Farkas 2020, 247. Vö.: Mikó 2000, 43.

⁸⁵² Fumée 1594, 37v–38r.

⁸⁵³ Bessenyei 1981. Vö. pl. B. Szabó – Farkas 2020, 897; Ács 2014, 269.

⁸⁵⁴ A Magyarországon legutóbbi László király fiának, legutóbbi Lajos királynak születése óta esett dolgok emlékezete. 16. század közepe (?). B. Szabó – Farkas 2020, 402.

⁸⁵⁵ B. Szabó – Farkas 2020, 247. Ugyanehhez vö.: „Az azóta elpusztult Gerecse-beli Marót (a mai Héreg mellett), az esztergomi érsekek nyári lak- és vadászóhelye, ahova tíz-tizenötezer magyar menekült és barikádozta el magát.” B. Szabó – Farkas 2020, 176. jegyzet, 256.

⁸⁵⁶ „Confluxerat multitudo rusticorum cum uxoribus & liberis ad pagum Maroth, inter montes Vertes vocatos, inter Budam & Strigonium situm, quibus nobiles quoque nonnulli & militares viri, qui ex prælio evaserant, sese conjunxerant. Hos Turcæ prædatum missi, subito insultu aggressi sunt. Illis tamen fortiter resistantibus, nihil nocere per biduum fere potuerunt. Tertia die auctis copiis, & adductis ex castris multis falconetis, ruperunt castra, & totam multitudinem, mares cum fœminis & parvulis, senes & juvenes miserabiliter trucidarunt : irritati suorum cæde. Nam ipsis quoque non incruenta victoria hæc fuit. Ex qua clade, pauci ex nostris evasisse ferebantur. Inter quos memorabilis miles, Michaël Dobozy levata in tergum equi post se uxore, ut per multos narratur, e medio cædis evaserat ; Turcis tamen illum insequentibus, mulier visa propinquitate hostium maritum insequentium, considerata etiam debilitate equi & lassitudine, obsecrasset fertur maritum, ut antequam ad manus hostium improbe deveniret, se jugularet. Ille út vir fortis, & amantissimus conjugis, eam consolabatur, & animabatur : esset forte animo, effecturum Deum, ut incolumes evaderent. Sed omnia irrita fuere. Nam insequentibus Turcis & jam prope maritum urgentibus, fœmina de equo desilit. Ille convertus stricta framæ, conjugem ut petebat obtruncat ; seque in medium hostium conjicit, atque ita fortiter dimicando occiditur. Hostis præda & spoliis nostrorum onustus, non paucos ducens captivos, ad castra ad Imperatorem suum revertitur.” Zermegh 1662, 7–8. A krónikáról újabban ld. – a régebbi irodalom említésével: Kasza 2011; Tóth G. 2019, 118–121.

és ifjakat nyomorultul lemészárolták. Mert ez a győzelem számukra sem volt vér nélkül. Azt mondták, ebből a tragédiából a mieink közül kevesen menekültek ki. Ezek között az emlékezetre méltó vitéz, Dobozi Mihály, ahogy sokan mesélik, a ló hátára maga mögé kapva a feleségét, kimenekült az öldöklésből, azonban a törökök kergették őt, az asszony pedig látva a férjét üldöző ellenség közelségét, érezve azt is, hogy a ló gyenge és lassú, azt mondják, könyörgött a férjének, hogy mielőtt gyalázatra az ellenség markába kerülne, fojtsa meg őt. Ő, mint vitéz és a párját forrón szerető férfi, vigasztalta és bátorította, hogy legyen a lelke erős, mert Isten megadja, hogy épségben megmeneküljenek, de minden hiába volt. Mert az üldöző és a férjét már közelről szorongató törökök elé az asszony leugrott a lóról. Ő visszafordult, és a feleségét, mint kérte volt, hegyes dárdával átdöfte, maga meg az ellenség közé vetette magát, és vitézül küzdve így esett el. Az ellenség zsákmánnyal és a mieink fegyvereivel terheltén, nem kevés foglyot vezetve tér vissza a táborba a császárához.”⁸⁵⁷

Zermegh forrásának hitelességét: „ahogy sokan mesélik”, fenntartással kell kezelnünk, hiszen még ha azt láthatták volna is a tábor túlélői, hogy Dobozi feleségét a lovára ültetve elmenekül a törökök elől, a későbbi történeteknek nem lehettek szemtanúi, hacsak nem az üldöző törökök, ők azonban bajosan tudósíthatták a magyar krónikást az eseményekről. Egy Dobozi Mihály nevű személyről és Elene (azaz Ilona) nevű feleségéről ugyanakkor ismerünk levéltári adatokat. Az 1527 óta vezetett ún. Királyi Könyvek 1527. október 23-i, az 1. kötet 4. oldalán található bejegyzése szerint I. Ferdinánd ezen a napon Budán „... a magtalanul elhunyt Pether Gergely és Ambrús, Dobozy Mihály és Péter, Mysoor Mihály és Antal, Egyházaszthabaydi Heghbely Ambrús özvegye Orsolyának a török által elpusztított nemesi birtokát Eghazaszthabayd-on Fejér megyében és Zenthgyewrgh pusztán Pest megyében Mykoiai Gergelynek, a k.-né ügyei igazgatójának adja. (Kir. könyvek I. 4. 1.)”⁸⁵⁸ A Királyi Könyvek 1. kötetének 88. oldalán egy I. Ferdinand által 1528. január 10-én Esztergomban kiadott adománylevélben a házaspárt is említik: „I. Ferdinand k. a néhai magtalanul elhunyt Dobozi Mihály és neje, Ilona Farnos birtokát Külsőszolnok és a hűtelenné lett Derencheni Miklós Nagykőrösön levő földjeit Pest megyében Fyzesmegyeri Imre diáknak és Zeremlyéni Zsigmond kancelláriai jegyzőnek adja. (Kir. könyve I. 88. 1.)”⁸⁵⁹ A szövegek fontos információja tehát, hogy az adománylevélben szóban forgó, megüresedett birtok Dobozi Mihály és felesége, Ilona halála miatt maradt tulajdonos és örökös nélkül, a házaspárnak tehát nem volt gyermeke: „per mortem et defectum seminis praefatorum condam Michaelis et dominae Elene”.⁸⁶⁰ Azt természetesen a fentiek alapján nem tudjuk bizonyítani vagy cáfolni, hogy az oklevélben említett Dobozi Mihály és felesége ott volt-e a maróti táborban.

Dobozi Mihály és felesége hősiességéről történeti munkájában – minden bizonnyal Zermegh tudósítása nyomán⁸⁶¹ – Giovanni Michele Bruto (Brutus) is megemlékezett. „Úgy tartják, Dobozi Mihály is azok között volt, akik jeles erényük révén megmenekültek a török dühöngésétől, ám az erényre irigy szerencse végül mégis elpusztította. E férfiú, bár dicsőséges hadi tetteiről volt híres, de még nevezetesebbé tette rendíthetetlen bátorsága, amellyel

⁸⁵⁷ Zermegh 2007, 137–138.

⁸⁵⁸ Bártfai Szabó 1938, 369. Királyi Könyvek, 4. Köszönöm Horváth Gyula segítségét.

⁸⁵⁹ Bártfai Szabó 1938, 370. Királyi Könyvek, 88. A szöveg két olvasatát ld.: „... porcionem possessionarium Nobilium condam Michaelis de Doboz, et olim Domine Elene consortis eiusdem, in possessione Farnos vocata, in Zolnok Exteriori ... Comitatu.” Jászay 1846, 20; „super totali porcione possessionum nobilium condam Michaelis de Doboz et olim dominae Elene consortis eiusdem in possessione Farnos vocata”. Szabó 2021, 239. Itt tehát tévesen Farnos szerepel.

⁸⁶⁰ Köszönöm Kasza Péter segítségét a forrás értelmezésében.

⁸⁶¹ Tóth G. 2019, 131.

kiérdemelte, hogy jeles tettét a történetírók feljegyezzék, az utókor pedig örök időkre emlegetse. Miután ugyanis az öldöklő csatából megmenekült, feleségét, e szintén hős lelkű asszonyt, maga mögé ültette a ló hátára. Reménytelen volt azonban, hogy a szokatlan tehertől kifáradt lóval az őket lóhalálában üldöző törökök kezéből kicsúszzanak. E rettenthetetlen és bátor nő ekkor a férjéhez fordulva így szólt: mivel a szerencse nem akarja, hogy a megmenekülésünket neki köszönhessük és semmi reményünk nincs arra, hogy életben maradjunk; őrizze meg akkor az erény azt, amit a szerencse megtagadott, mentse meg a halál a nászágycsületesét és tisztességét (ennek életében is szigorú őre volt). Szállj le lovadról férjüröm és szúrj le: így menekíts meg a mocskos barbár szolgaságtól! Soha jelesebb végem nem lesz, még ha a szerencse a legnagyobb bőségben részeltetett volna, akkor sem! A férj bámulta bátorságát, s mivel látta, hogy az asszony eltökélt, valóban a legrosszabb vár rájuk és elhatározását úgysem tudná megváltoztatni, leugrott a lováról, s a továbbra is elszánt és őt könnyörögve siettető asszonyt kardjával leszúrta. Majd lovát megsarkantyúzva a törökre rontott, akik bámulták, hogy az ellenség ilyen tettekre képes, és amilyen dicsőséggel élt, ugyanolyanul meg is halt rövidesen.” (Petneházi Gábor fordítása)⁸⁶²

Feltehetően Zermeghtől, illetve Brutustól vette át a történetet Istvánffy Miklós nyomtatásban 1622-ben megjelent történeti munkájában, ő azonban forrásainál jóval szűkszavúbban ismerteti az eseményeket, teljesen kihagyva a feleség Zermeghnél és Brutusnál hangsúlyozott hősiességének említését. „Emlegetik Dobozi Mihály kiváló vitézségét és híres tettét. Amikor ugyanis a maga mögé ültetett és őt szorosán átölelő feleségét, a ló gyorsaságában bízva, biztos helyre akarta vinni, de mégsem tudott elmenekülni, miután feleségét előbb leszúrta, hogy az ellenség kezére ne kerüljön, ő a sűrű ellenség közé vágtatott, s őt is ugyanúgy lemészárolták...”⁸⁶³ Értelemszerűen ezt a verziót vette át Istvánffy munkájának 17. századi magyar fordítása is: A Marótbba menekült magyarok „... között Dobozy Mihálynak felette erős és híres-neves vitézi cselekedete említetik. Mert midőn az feleségét a ló farára vevén s magát szorosán az általölelvén a lónak jó futásához bízván el akarta vinni, mindazonáltal el nem

⁸⁶² „In eorum numero, quos insignis virtus Turcarum saevitiae ereptos conservavit, prodidit virtuti invidens fortuna, Michael Dobozius fertur – vir quidem cum primis clarus rei militaris gloria, sed multo idem constantia et magnitudine animi illustrior, dignus certe, cuius in omni aetate memorabile facinus litterarum monumentis consignatum posteritas non ignoret –, cum e media caede elapsus uxorem, magni animi feminam in equi tergum accepisset, neque spes esset lassatum iniusto pondere Turcas citatis equis sequentes praevertere, intrepida atque impavida mulier, quando – inquit conversa ad virum – non patitur fortuna sibi a nobis salutem deberi et vitae est spes omnis praecisa, quod fortuna recusat, praestet vera virtus, quae per vitae iacturam in maritalis socia tori servet a labe integrum pudorem – cuius, quamdiu vixit, custos severa fuit –, descende vir et confossam ferro, a foeda barbarorum Servitute vindica, numquam praeclarius in summa etiam fortunae indulgentia morituram! Cuius virtutem vir admiratus, cum iussam forti animo esse et de se meliora sperare ab instituto abducere non posset, ne quando vir tantam virtutem videretur mulieri invidisse, desiliens equo perstantem incepto et precibus, ut acceleraret, fatigantem gladio interfecit, mox in Turcas infesto citato equo irruens tantum facinus in hoste admirantes dignum exitum anteacta cum laude vita in vestigio moriens tulit.” Brutus 1867, 247–248. Újabb kiadása a nemrég megtalált, Kasza Péter és Petneházi Gábor által feldolgozott trentói Brutus-kézirat alapján némileg eltérő szöveggel: Szabó 2021, 236–237. Köszönöm Petneházi Gábornak a szöveg magyarra fordítását.

⁸⁶³ Istvánffy 1962, 124. Zermegh János Dobozi-féle történetének Istvánffy általi átvételét említi: Tóth G. 2019, 120, 139. Az eredeti kiadás: Isthvanfi 1622. Vö.: Istvánffy Miklós: A magyarok történetéből. In: Katona 1976, 76; Jászay 1996, 87; B. Szabó 2005, 575.

mehetne, elsősorban feleségét megölvén, hogy az ellenség kezébe ne akadna, magát a sűrű ellenségek közibe vive, és hasonló halállal az is megölettetik.”⁸⁶⁴

A harci helyzetbe kényszerült Doboziné halált megvető bátorságának, hősiességének és asszonyi hűségének hangsúlyozása a „magyar női vitézség” hazai és külföldi humanista történetírói munkákban egyaránt fellelhető 16–17. századi toposzának szemléletes példája. Vitéz nőkkel Székesfehérvár 1543. évi, Eger 1552. évi, illetve Szigetvár 1566. évi török ostromáról szóló beszámolókból egyaránt találkozunk.⁸⁶⁵ Doboziné története tipológiailag legközelebb talán a vitéz szigetvári nő(k)höz áll, akik a legenda szerint férjük oldalán harcoltak a kirohanás alatt: a hitvesi hűségüket veszélyeztető rabságba esés helyett a dicsőséges hősi halált választották. Brutus – úgy tűnik – különösen fogékony volt a témára, hiszen történeti elbeszélésében – ahogy azt Bethlen Farkas (1639–1679) fél évszázaddal későbbi, forrásként Brutus kéziratára hivatkozó munkájából megtudjuk – fontos szerepet kapott a kirohanásnál harcoló vitéz szigetvári nők férjükhöz intézett, fiktív könyörgő beszéddel szemléletessé tett története, amelynek retorikai fordulataira antik auktorok (Titus Livius, Plutarkhosz, Josephus Flavius) művei is hatással lehettek.⁸⁶⁶

Míg tehát Istvánffy Miklósnál csak passzív szerepe van Dobozi feleségének, Zermeghnél és Brutusnál a történések aktív résztvevőjeként maga alakítja sorsát,⁸⁶⁷ hiszen ő kéri férjét, hogy inkább ölje meg, mintsem az üldöző törökök kezére jusson, s leveti magát a lóról, hogy segítse hezitáló férje döntését. Ezzel a szemlélettel találkozunk Cserei Farkas (1773–1842) 19. század eleji értelmezésében is, aki a tragikus eseményt a patriarkális erények, a „végsőkön túl is őrzött nemesi becsület és a jóban-rosszban asszonyi etikája”⁸⁶⁸ példái között említi. Mivel Cserei szerint a házassággal olyan szoros kötelék jön létre férfi és nő között, amely erősebb a szüleikhez és gyermekeikhez fűződőknél is, alkalmanként „a’ Férjfiakat Feleségek óltalmazásának buzgó kívánságából származott indulattok arra-is vitte, hogy midőn azokkal együtt kellett veszniek, ne talám magok után nagyobb Roszszra, keservesebb halálra marasztanak, készek voltak tulajdon kezekkel előre ki-végezni e’ Világból, ’s ugy menni velek együtt a’ más életre ... [...] ... Fel-kapá Dobozi Mihály-is a’ Mohátsi siralmas veszedelemkor, Marotnál, közel Esztergomhoz lova farára feleségét, ’s meg-rugaszkodék, hogy azt magával együtt meg-óltalmazhassa a’ Törököktől. Látván az Aszszony hogy közelítnek a’ Törökök, azon kezdé Urát kérni, hogy ölné meg ötöt, de e’ biztatá, hogy ne félne, hanem tartana számot inkább a’ szabaduláshoz; Azonban bé-kezdék őket érni a’ kik kergetik vala, akkor az Aszszony előbbeni kérésével le-fördula Ura mellől a’ lóról; ez-is látván, hogy hátán vagy az ellenség, ’s módgya nintszen az el-szaladásban, feleségének fordula, ’s ne hogy elevenen hagyná kezekre, ugy jutatná keserves igájukra, fertőztetésekre meg-ölé elsősorban maga kezével, ’s azután nagy bátran közikbe szöktete a’ Törököknek, és vitézi emberkedése között, véget vete ott életének is ditséretes halállal. Nem lett volna ugyan nekik lelki okokra nézván szabad olly szorult Állapottokban-is feleségeket magok előtt e’ képpen költöztetnie ki ez életből, de mivel a’ szánakodó meg-búsult szeretetnek ereje vitte őket arra, mentséget érdemel indulattok, magok pedig ditséretet, és emlékezetet, a’ mennyiben e’ tselekedetekkel-is jelentették, hogy a’ Magyaroknál elébbvaló dolog volt mindenkor a’ betsületes halál a’ szégyenes raboskodásnál, és hogy nálok valakinek óltalmazása nem tsak az életnek meg-tartásában áll, hanem meg-

⁸⁶⁴ Istvánffy 2001, 231.

⁸⁶⁵ Vö.: Papp 2014; Papp 2014a; Papp 2016; Papp 2016a; Papp 2017; Papp 2017a.

⁸⁶⁶ Bethlen 2002, 306–307. Vö.: Papp 2017, 40–41. Brutus fiktív beszédjeiről ld.: Tóth G. 2019, 126–128.

⁸⁶⁷ Papp 2014b, 151.

⁸⁶⁸ Hermann 2009, 208.

előzésében-is azon inségeknek, melyek keservesebbé szokták tenni az óltalmazandónak életét halálánál.”⁸⁶⁹

A Dobozi né hősieségét hangsúlyozó változat szerepel Budai Ferenc (1760–1802) református lelkész történeti lexikonában is: „Jól látta az ő felesége, hogy a’ ló kettőjük terhe alatt lankadni kezd, és hogy a’ Törökök mindenütt nyomokban vagynak. Arra kérte tehát férjét, hogy, mint sem mind kettőn Török kézre jussanak, ötlet ölje meg; azután maga inkább elébb állhat a’ lovonn. Biztatta egy darabig Dobozi a’ feleségét; de az mikor már a’ kergető Törökök igen közel volnának, leszállott a’ lóról. Ekkor Dobozi hátra fordulván, hogy a’ Török kéztől megmentse feleségét, azt megöli. Maga pedig a’ Törökök közibe berohan, és mind addig vagdalkozik, míg nem egyszer elesik.”⁸⁷⁰

A történet hangsúlyos szerepet kapott Jászay Pál (1809–1852) 1846-ban megjelent, 19. századi történeti festészetünk fontos forrását jelentő munkájában is.⁸⁷¹ A maróti csatát Szulejmán naplója, Zárai Jeromos levele, Brodarics, Szermeg (azaz Zermegh János) és Istvánffy munkája alapján ismerteti. Bár a szekérfallal és árokkal körülvett táborhoz, amelyben több ezer helyi lakos és nemes gyűlt össze családotól, a törökök a védők „leonidászi elszántsága” miatt szeptember 14-én Budáról 6000 janicsárt, 10000 lovas és ágyúkat vezényeltek, csak szeptember 15-én tudták elfoglalni azt. Mivel Ibrahim nagyvezér elesett öccse miatt bosszúból szinte mindenkit megöltek, 25000 ember halt meg itt, több, mint a mohácsi csatában.⁸⁷² A tábor elfoglalása után Dobozi Mihály „háta mögé, lovára kapta szép Ilonáját, erősen átkaroltatta magát és vágatott míg s merre lehetett. Azonban a kettős teher alatt megfáradt ló lankadni kezdett, a rivalgó török csoport mindközelebb nyomult. A halált, vagy mi egy hű nőnek sokkal borzasztóbb volt, az ellenség gyalázatos rabszóját elkerülni lehetetlenné lón. A kétségbeesés pillanatában könyörögve kérte férjét a lelkes nő: ölje meg őt, nehogy török kézre jusson. Elhangzott a férj komoly keble előtt a borzasztó könyörgés. »Ne félj — monda — istenben bízzál, megszabadulunk.« De a török mármár sarkukban volt. Az aszszony, hogy férje legalább magát megmenthesse, a lóról hirtelen leugrott, még egyszer könyörgött, Dobozy a kérelmet többé meg nem tagadhatta, s kardcsapása alatt a szeretett asszony halva rogyott le. És a már mindent elvesztett férj tovább szabadulásról nem gondolkozott; elbúsultan rohant a sűrű ellenség közé, s vitézül áldozta fel a honért saját életét.”⁸⁷³

Jászay a Királyi Könyvek 1. kötetének említett két oklevele alapján ismerteti a Dobozi Mihályra és feleségére vonatkozó levéltári forrásokból megtudható adatokat is. „És e rendkívüli veszély idején egy rendkívüli jellemű házaspárt mutat fel a magyar történeti évlap. Dobozy Mihályt, Fejér vármegye egyházastabajdi egytelkes nemesét, és nejét, a Külső-Szolnok vármegyebeli farnosi birtokos Ilonát.”⁸⁷⁴ A Jászay által említett adatokkal a mohácsi csata forrásait közreadó 1976-os, több kiadást megért szöveggyűjteményben is találkozunk: „Egytelkes nemes, egyszerű vitéz a Fejér megyei Egyházastabajdról. Feleségének, Ilonának a

⁸⁶⁹ Cserei 1800, 187–188. Vö.: Hermann 2009, 208–209.

⁸⁷⁰ Budai 1805, III. kötet, 2. Vö.: Vizsota 1903, I. közl., 51–52; Hermann 2009, 212.

⁸⁷¹ Jászay 1846.

⁸⁷² Jászay 1846, 19.

⁸⁷³ Jászay 1846, 20.

⁸⁷⁴ Jegyzetben: „Vezetéknevét nem tudni; I. Ferdinánd 1528 január 10-diki adománylevelében csak ennyit mond róla: „porcionem possessionariam Nobilium condam Michaelis de Dobozy, et olim Domine Elene consortis eiusdem, in possessione Farnos vocata, in Zolnok Exteriori ... Comitatu.” Jászay 1846, 20. Vö.: Királyi könyvek, 88. „I. Ferdinánd oklevele 1527 október 23-ról. Szermeg is csak miles-nek, tehát egyszerű vitéznek címzi.” Jászay 1846, 19. Vö.: Királyi könyvek, 4.

Külső-Szolnok megyei Farnoson volt birtokrésze. I. Ferdinánd oklevele 1527-ből és 1528-ból hitelesíti a többi krónikában is kiemelt eseményt.”⁸⁷⁵

Dobozi és felesége történetét Buda és Pest, illetve környéke ismertetésében Joseph Vinzenz Häufler (1810–1852) osztrák történész is megemlíti az Esztergomtól egy órányi járásra lévő Basa-Harczh leírásában. „Es bewährt der Sage nach die Erinnerung an den muthigen Michael Dobozy, welcher, nachdem er in den Werschanzungen auf seinem Schlosse zu Maróth sich vergebens gegen die überlegene Macht der Türken bei deren Streifzuge von Ofen nach Gran im Jahre 1526 zu halten versuchte, seine junge Gemahlin vor sich auf dem Pferde, entflohe. Als an dieser Stelle die nachjagenden Türken das Ehepaar bald erreichten, bat die getreue gattin Helena ihren Gemahl, sie zu ermorden, da zwischen Tod und Schmach seine Wahl schien. Dobozy, nach ritterlicher, aber fruchtloser Wehr selbst keinen Ausweg sehend, erstach seine Frau und fiel hierauf selbst unter den feindlichen Streichen.”⁸⁷⁶

A történeti forrásoktól részben eltérő – s mint látni fogjuk, egyes elemeiben Kisfaludy Károly prózai töredékével rokon – narratívával találkozunk Jókai Mór 1854-ben megjelent, számos újabb kiadást megért „regényes” történelmi munkájának második kötetében. A maróti tábor – amely az országban kialakított szekértáborok közül „legtovább ellenállt a pusztító ellenségnek” – hátulról „a Kis Hegyen emelkedő Dobozy-vár védte ... [...] ... A maróti szekérsáncban Dobozy Mihály, annak a most romban dűledező lovagvárnak az ura volt a harcosok vezére. Valódi hadvezéri lélek lakott benne; hogy napokon keresztül fel bírta tartóztani a törökök rendes haderejét a maga gyűlevész táborával.” A védők csak akkor kezdtek elmenekülni, amikor a törökök a közeli hegy ormáról ágyúzták a tábor. Dobozi, aki azt hitte, hogy fiatal felesége is, „akivel nagyon szerették egymást”, a menekülők között van, már csak számukra akart időt nyerni a harc folytatásával. A feleség azonban megkereste Dobozit, aki mostmár az asszonyt lovára kapva, maga is menekülni kezdett. A feleség halálának leírása is jelentősen eltér a történeti és irodalmi forrásoktól. Amikor az asszony látta, hogy reménytelen a menekülés, így szólt férjéhez:

„– Ne hagyj gyalázatra jutnom, pogány kézre esnem, pokolra kárhoznom. Ölj meg inkább, édes uram! ...

S hogy Dobozy tétovázott; ő maga kirántá öve mellől éles kését, s a hegyét a mellének szegezte.

– Most ölelj magadhoz erősen!

S attól az öleléstől a szíven keresztülment az éles acél.” A nő hősiességét hangsúlyozza Jókai a történet lezárásában is: „Az utókor most is Basaharcnak hívja ezt a helyet: a magyar női erény és hitvesi hűség örök emlékét.”⁸⁷⁷

A vitéz házaspár története külföldön is ismert volt, igaz, a korábbi hazai kutatás egy olyan leírást is hozzárendelt, amelyik valójában más eseményhez kapcsolódott. „Dobozy Mihály hitvesének történetére emlékeztette” egy 20. század eleji kutatót a *Mercure de France*-ban 1749-ben *L’Illustré Hongroise* címmel megjelent, szövegében Szigetvár 1566. évi ostromára utaló költemény,⁸⁷⁸ s egy két évtizeddel későbbi, a Dobozi-féle történet

⁸⁷⁵ Katona 1976, 76–77; Katona 1979, 127; Katona 1987, 74. Innen került át az adat az 1999-es Székely Bertalan-kiállítás katalógusába is: „Dobozi egytelkes nemes volt a Fejér megyei Egyházastabajdról. Feleségének, Ilonának a külső Szolnok megyei Farnoson volt birtokrésze.” Székely 1999, 115 (Bakó Zsuzsanna).

⁸⁷⁶ Häufler 1854, 57–58. Az útleírás következő állomása Pilismarót, Häufler tehát a Dobozi-féle történet helyszínének nem ezt a községet, hanem Pusztamarót tartotta.

⁸⁷⁷ Jókai Mór: A magyar nemzet története regényes rajzokban. II. kötet. Budapest, 1884. 5–6.

⁸⁷⁸ *Mercure de France*, dédié au Roi. Février 1749. A Paris, 22–25. Vö.: Barkó 1908. „Talán nem tévedünk, hogy ha föltesszük, hogy az idegen író hallott egyet-mást a magyar nők

franciaországi recepcióját ismertető tanulmány szerzője is úgy vélte, hogy az „ismeretlen költő ... elbeszélésében neveket nem említ ugyan, de kétségtelen, hogy az *Illustre Hongroise* a hős magyar házaspár történetét jeleníti meg.”⁸⁷⁹ A történet azonban – a Pierre Le Moyne (1602–1671) jezsuita szerzetes egy évszázaddal korábbi női életrajzgyűjteményében szereplő leírásához⁸⁸⁰ hasonlóan – egyértelműen a szigetvári ostromhoz kapcsolódik.⁸⁸¹ Le Moyne írását egyébként az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1933. évi egyik számában a szigetvári vitéz nő példajaként épp az a Hankiss János ismerteti, aki társszerzője volt az ugyanebben az évfolyamban megjelent írásnak, amely szerint a *Mercure de France* említett 1749-es, a szigetvári vitéz nőhöz kapcsolódó története a Dobozi házaspár tragédiáját elevenítette meg.⁸⁸²

Claude-Louis-Michel de Sacy (1746–1794) 1778-ban két kötetben megjelentetett, majd 1780-ban három kötetben újra kiadott, Magyarország történelmét a hunok első betörésétől ismertető munkájában – mint a lapszéli jegyzetekből is kiderül – Brodarics István, Zermegh János és Istvánffy Miklós említett leírásai alapján mutatta be a maróti tábor elfoglalásának, illetve Dobozi Mihálynak és feleségének a történetét.⁸⁸³ A házaspár menekülésének elbeszélését párbeszédekkel teszi elevenebbé. A hős feleség kérleli férjét, hogy ölje meg, így mentve meg a rabságtól, maga pedig meneküljön el: „Cher époux, dit-elle, rends les armes à ces barbares, reçois les chaînes, peut-être un jour tu pourras les briser et venger ta patrie. Pour moi dont les foibles bras sont inutiles à l'état, moi qui ne puis trouver chez ces infidèles que le deshonneur et l'infamie, cher Dobozy, si je te suis chère, si ma vertu merita ton amour, rends-moi un dernier service, mets pied à terre, je descendrai après toi et tu me plongeras ton épée dans le sein.”⁸⁸⁴ Ezzel a hazafias gondolattal ismereteim szerint itt találkozunk először, de – mint Jászay Pálnál láttuk, s más szerzőknél is látni fogjuk – nem utoljára: a nő azért áldozná fel életét, hogy ennek árán férje megmenekülhessen, s később még szolgálatot tehessen a hazának.

Amikor a törökök közeledtével a feleség leugrik lováról, így kiált rá hezitáló férjére: „Mit akarsz: inkább a te kezdetől haljak-e meg, vagy e barbárokétól?”⁸⁸⁵ A férj mostmár erőt vesz magán, reszketve és félrenézve megöli feleségét, majd dühödten a törökök közé rohanva megbosszulja a nő halálát: „Dobozy prend son arc, place le javelot mortel en tremblant et le lance en détournant les yeux. Aussi-tôt, dans le délire de sa rage, il se précipite au milieu des Turcs, et reçoit la mort après avoir vengé celle de son épouse.”⁸⁸⁶

1788-ban egy Mouchet nevű szerző – a Bibliothèque Nationale de France online katalógusa szerint „vice président du Tribunal de 1re instance de Troyes” – megjelentette a szerelemmel kapcsolatos történeti anekdoták többkötetes lexikonát.⁸⁸⁷ Ebben a kiadásban még nem, az 1811-es második, bővített kiadás második kötetében azonban már megtaláljuk Dobozi Mihály és felesége történetét.

„DOBOZI

vitézségéről, az egri nőkről, Dobozy hitveséről stb. s a hallott történetet az Európa szerte ismert szigetvári ostromhoz fűzte.” Barkó 1908, 477.

⁸⁷⁹ Sipos – Hankiss 1933, 1933. 25.

⁸⁸⁰ La Galerie des femmes fortes par le Pere Le Moyne. Paris 1647, 140–142. Vö.: Papp 2017, 36–37.

⁸⁸¹ Sz. Jónás 1997.

⁸⁸² Hankiss 1933.

⁸⁸³ Sacy 1778, 255–257. Vö.: Sipos – Hankiss 1933, 31. A könyvről és szerzőjéről ld.: Köpeczi 1983.

⁸⁸⁴ Sacy 1778, 256; Sipos – Hankiss 1933, 31.

⁸⁸⁵ „vois, dit-elle, de quelle main tu veux que je perisse, de la tienne ou de celle de ces barbares?” Sacy 1778, 256; Sipos – Hankiss 1933, 31.

⁸⁸⁶ Sacy 1778, 257; Sipos – Hankiss 1933, 31.

⁸⁸⁷ Dictionnaire 1788.

Après la bataille de Moacs, dans laquelle les Turcs remportèrent une victoire complète contre les Hongrois qui furent taillés en pièces, et y perdirent Louis II, leur Roi, les Barbares vainqueurs ne trouvant plus d'obstacle capable de les arrêter, se répandirent dans la Hongrie, et y commirent les plus grands ravages; ils égorgèrent les femmes, les enfans, les vieillards; on vit des femmes enterrer leurs enfans tout vivans, de peur d'être trahies par les cris de ces infortunés. Depuis les rives de la Drave jusqu'à celles du Raab, tout le pays fut dévasté par le fer et par le feu.

Une forteresse, dans laquelle s'étaient réfugiés des soldats, des paysans, des femmes et des enfans, opposa une résistance de deux jours aux assauts meurtriers des Turcs; enfin ils furent forcés et massacrés. Un Capitaine, nommé Dobozi, qui avait partagé la défense de ces malheureux, trouva le moyen de s'enfuir à cheval, emmenant son épouse en croupe derrière lui. Cette femme généreuse, dit l'historien, et digne des plus beaux siècles de la Grèce et de Rome, voit les Turcs qui accourent: en ce moment elle déteste ses charmes qui peuvent lui sauver la vie; elle prévoit qu'on va l'arracher des bras de son époux pour la destiner aux plaisirs de quelque Pacha; elle conjure Dobozi de lui donner la mort. Son époux frémit à cette proposition; il presse son cheval, mais les Turcs approchent; il va être enveloppé. Sa femme se jette à terre: Vois, lui dit-elle, de quelle main tu veux que je périsse. Dobozi tremble, pâlit, descend de cheval, prend son arc d'une main tremblante, place le javelot sur le coeur de son épouse, de cette femme qu'il adorait, et le lance en détournant les yeux. Tirant alors son sabre, il remonte à cheval, court sur les Turcs, se précipite au milieu d'eux, en renverse plusieurs, et tombe enfin percé de coups. An 1526.⁸⁸⁸

Bár Hermann Zoltán úgy véli, hogy a francia szerző feltehetően Istvánffy történeti munkáját használta,⁸⁸⁹ abban – mint láttuk – nem szerepel a nő könyörgése férjéhez, hogy ölje meg, illetve hogy levette magát a lóról. A forrást máshol kell keresnünk: a szöveg egyes részei szinte szó szerint megegyeznek Claude-Louis-Michel de Sacy említett könyvének leírásával. Mouchet is az érzelmekre ható szavakkal ecseteli a férj lelki szenvedését: a vég közeledtével remeg, elsápad, s remegő kézzel veszi célba dárdájával felesége szívét, s szemeit elfordítva öli meg az imádott asszonyt.⁸⁹⁰ Egy-két vonással ugyanakkor ki is színezi a történetet: hangsúlyozza, hogy a nő bátorsága az ókori görög és római hősnők legkiválóbbjaiéval vetekszik, s hogy az üldözés alatt gyűlölte bájait, amelyek talán megmenthetnék életét, de csak azért, hogy később egy pasa kényének legyen kiszolgáltatva.

A 19. század elején az osztrák birodalmi patriotizmus ideológiájának megfelelően Joseph von Hormayr (1782–1848) történelmi-honismereti folyóirata, az *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst* révén számos, a magyar történelemhez tartozó hősi történet vált szélesebb körben ismertté: Zrínyi kirohánása, Hunyadi János tettei, Dobozi és neje együttes halálának, Dugonics Titusz vakmerőségének eseményei itt jelentek meg népszerű formában.⁸⁹¹ A Dobozi-történet rövid ismertetését, amely az *Archiv* 1810. évi első évfolyamában jelent meg, hazai költőink inspirációs forrásként használták: a bösz oroszlánként harcoló férfi, illetve a halálában a szeretett felesége holttestére omló Dobozi motívuma például: „Verzweiflung macht

⁸⁸⁸ Dictionnaire 1811, 319–320. Hermann Zoltán szerint már az 1788-as első kiadás is tartalmazta a szövegrészt, de az valójában csak az 1811-es újabb kiadásban jelent meg. Hermann 2009, 210–211. Vö.: Sipos – Hankiss 1933, 30–31. A Jókai Mór forrásai között is szereplő francia lexikon Doboziról és feleségéről szóló történetét említi: Hankiss János: Jókai Mór és egy francia anekdotakincs. In: Irodalomtörténet (17) 1928/1–2. szám, 6.

⁸⁸⁹ Hermann 2009, 211.

⁸⁹⁰ Sipos – Hankiss 1933, 31.

⁸⁹¹ Th. [Thaisz András]: Művészeti tudósítás. Tudományos Gyűjtemény (5) 1821. III. kötet, 124–125; Kunczer 1929; Rinner 1976; Szentesi 2000; Szentesi 2003; Papp – Király 2018, 874 (515. jegyzet).

ihn zum Löwen; aber der Menge erliegt er bald, und todt sinkt er neben die theure Leiche hin!”⁸⁹² – mint látni fogjuk – Kölcsey Ferencnél és Kisfaludy Sándornál (1772–1844) is feltűnik majd. 1818-ban Laurenz Hochenegger (1782–1842) az *Archiv*ban egy hosszabb leírást közölt, hangsúlyozva, hogy Dobozi története arra mutat példát, hogy egy szabad embernek jobb dicsőségben meghalni, mint szegényben élni, feleségét halva, mint meggyalázva látni.⁸⁹³ Az itt is aktív szerepet játszó Dobozi Hochenegger elbeszélésében szép, fiatal, nagyon szeretett feleség: utóbbi motívummal – mint láttuk – már Zermegh János 16. századi leírásában találkozunk, aki Dobozi „párját forrón szerető férfi”-ként említette. Hormayr *Archiv*jában Hochenegger írása nyomán a történetet a hitvesi szeretet példajaként később Wenzel Aloys Swoboda és I. C. Passy bécsi jogtudós is megörökítette.⁸⁹⁴ Passy balladájában a történet Maróth erős fellegráiban játszódik, amelynek védelmét Dobozi irányítja. Az ostrom előtt a felesége arra kéri, hogy vele együtt halhasson meg, ha nem jön segítség. A motívum emlékeztet a Szigetvár 1566. évi ostromáról beszámoló 16–17. századi történeti munkák elemére, amely szerint a vitéz szigetvári nők azt kérték férjüktől, hogy velük együtt harcolhassanak halálukig a törökök ellen. Passynál egyébként is nagyon hangsúlyossá válik a nő férjét szinte megszegyenítő bátorsága: „Már alig százlépésnyire vannak a törökök. A feleség ismétli kérését. A férj ránéz, de nem tudja megölni, elfordítja fejét. Ekkor a nő leugrik a lóról és így szól: »Itt találjanak meg s legyek kényük áldozata, mert férjem szíve gyenge volt!« Erre felvillan Dobozy szeme és leszúrja feleségét.”⁸⁹⁵

A londoni *The Monthly Review*-ben 1827-ben megjelent egy recenzió, amely címe szerint a *Tudományos Gyűjtemény* 1824–1825-ös számait ismertette. A bevezetőben a szerző bemutatta a magyar történelem és kultúrtörténet fontos eseményeit, II. József erőszakos németesítő törekvéseit, a magyar nyelv eredetét és sajátosságait, illetve a nyelv kiművelésére tett újabb törekvéseket, köztük – részletesen ismertetve – Kisfaludy Sándor hazájában sikeres költői munkásságát. Megemlíti Kisfaludy Károly költői és almanachszerkesztői tevékenységét is: a német *Taschenbuchok* példája nyomán megjelentetett éves kiadványai formájukban és stílusukban is vetekszenek az eredetikkel. Dicséri az almanach metszeteit, amelyek jól tükrözik a magyaros viseletet és fiziognómiát, s kiemeli, hogy a szerzők között különböző társadalmi állású és vallású embereket találunk. A recenzió címében szereplő *Tudományos Gyűjteményt* csak egy fél mondatban említi meg, mint amely kb. hat éve jelenik meg magyar nyelven, majd a magyar költészet egy sajátos példáját, Kisfaludy Sándor Dobozi-regéjét ismerteti. Dobozi és szép, fiatal felesége történetének prózai leírásával párhuzamosan, mintegy illusztrációként angolra fordított versszakokat közöl Kisfaludy költeményéből. Az ehhez hasonló elbeszélések – összegzi recenziója végén a szerző – ismertek, népszerűek voltak egész Kelet-Európában: a románcok és balladák bemutatták a török elnyomás szörnyűségeit és a barbárok ellen folytatott hősiesség, de sokszor reménytelen küzdelmet, amelyet a több évszázados toposzokkal összhangban ő is a keresztény civilizáció és az oszmán mohamedanizmus ellentétéként határoz meg. S a tragikus történeteket most a Nyugat is megismeri: „Those scenes had been happily forgotten for a long season, when they were of late years revived, in all their horrid reality, in another part of the unhappy East, to the dismay and indignation of the whole of Christian Europe.”⁸⁹⁶

⁸⁹² Archiv (1) 1810. 144. szám, 618. Vö.: Vizota 1903 I. közl., 53; Bellák 1989, 118.

⁸⁹³ Archiv (9) 1818. 118. szám, 465–466. Vö.: Vizota 1903 II. közl., 164–165; Hermann 2009, 212.

⁸⁹⁴ Archiv (10) 1819. 138–139. szám, 549–550; Archiv (15) 1824. 157. szám, 846–847. Vö.: Vizota 1903 II. közl., 165–166; Hermann 2009, 212; Bellák 1989, 118.

⁸⁹⁵ Vizota 1903. II. közl. 166.

⁸⁹⁶ The Monthly Review from May to August Inclusive, Vol. V. London, ed. Thomas Hurst, London, Edward Chance & Co., 1827, 139. Vö.: Hermann 2009, 213–216.

A maróti ostrom történetét (Moroth-ként szerepeltetve) Joseph von Hammer-Purgstall (1774–1856) is közreadta az Oszmán Birodalom történetét ismertető monumentális sorozatában. A kialakított szekérvárba menekülő helyi lakosok ellenállásának felszámolása után a törökök 25000 embert öltek meg – írja Brodarics és Istvánffy nyomán –, olyan sokat, mint a mohácsi csatában. Dobozi történetét Istvánffyhoz hasonlóan röviden ismerteti: „Die Verschanzten hatten sich sammt ihren Weibern und Kindern dem Tode geweiht; wie Michael Dobozy zu Moroth, welcher, da er sein mit sich auf das Pferd genommenes Weib vor den Türken nicht retten konnte, dieselbe erst niederstach, und dann ihren Tod rächend den seinigen in den Reihen der Feinde suchte und fand.”⁸⁹⁷

Ifjabb Szabó Pál fiumei kereskedő és újságíró, aki a Magyar Kereskedelmi Társaság igazgatójaként 1846 körül a társaság pénztárhánya miatt külföldre szökött, 1851-ben Párizsban Boldényi János néven jelentette meg *La Hongrie ancienne et moderne* című történeti munkáját, amelyben szintén helyet kapott Dobozi Mihályék története. Boldényi közreadta Kisfaludy Sándor regéjének egy versszakát magyarul és franciául, majd szinte szó szerint közölte Claude-Louis-Michel de Sacy 1778-as könyve vonatkozó szövegét.⁸⁹⁸

Irodalom

A Dobozi-történettel a 19. század első felében több hazai és külföldi irodalmi alkotás is foglalkozott, amelyek nagy része almanachokban jelent meg. A 19. század eleji almanachok irodalmi és illusztrációs anyaga kiemelt figyelmet fordított a női olvasók igényeire. „A női erényeket bemutató elbeszélések és metszetek, illetve a kiemelkedő történelmi nőalakokról szóló írások a női öntudat és hivatástudat megerősítését, a különböző női szerepkörök megismertetését szolgálták. Az almanachok – különösen az *Aurora* – írásaiban és illusztrációiban kirajzolódott egy női nemzeti panteon körvonala is: a hősiesség legkiemelkedőbb példáiként Rozgonyi Cecília, a magyar amazon (Borbély Heléna) vagy Zrínyi Ilona szerepelt. Az erkölcsi tisztaságot Dobozi Mihály felesége, az önfeláldozó hűségét A szép Eszter, a szent életű középkori királylányok kegyességét Nagy Lajos király leánya, Hedvig, vagy II. András leánya, Erzsébet ábrázolása jelenítette meg.”⁸⁹⁹ Az almanachok illusztrációi jelentős szerepet játszottak a 19. századi hazai történeti festészet témáinak és ikonográfiai típusainak a kialakításában, népszerűsítésében is.

Hezitáló férjét szenvedélyesen győzködő, a végszükségben a férfiak hadijártasságát irigylő, bátor hősnőként jelenik meg Doboziné Kölcsey Ferenc 1821. november 4-én írt, 1824-ben az *Aspasia* című almanachban napvilágot látott balladájában:

„Irigylem férjfi létedet,
Irigy vagyok sorsodra,
Fennhordozván fegyveredet
Bosszúlva dőlsz sírodra.
Én térden nem tehetve mást,
Koldúlok tőled egy csapást ...
Adtam szívet, szerelmet,
Adj meg csak egy kérelmet!

Vagy ó vad győző karjain
Útált csók legyen bérem,
'S megfúljon erőszakjain

⁸⁹⁷ Hammer 1828, 64. Vö.: Hermann 2009, 212.

⁸⁹⁸ Boldényi 1851, 133–134. Vö.: Sipos – Hankiss 1933, 31.

⁸⁹⁹ Papp – Király 2018, 146 (Papp Júlia). Vö.: Révész 2000, 592.

Az öszvedült szemérem? ...”⁹⁰⁰

A harcoló oroszlának az *Archiv* 1810-es számában feltűnő, említett költői képe Kölcseynél az ellenségre vonatkoztatva jelenik meg, s átveszi a szeretett nő holttestére rogyó Dobozi motívumát is:

„Midőn mint vívó orosz lány
Szomjan vér és zsákmány után
Krimnek dühös tatára
Kezet nyújt már párjára.
És elfordúl 's felöleli
Nyögő nejét karjába,
És hű vasát megszenteli
Merítvén oldalába,
És, rontván a' vad nép közé,
Ad 's vesz halált mindenfelé,
'S omolván drága vére
Hölgyének rogy testére.”⁹⁰¹

Az Aurora 1822. évi kötetében jelent meg Kisfaludy Sándor *Dobozy Mihály és hitvесе* (*Rege a' magyar Előidőből.*) című költeménye,⁹⁰² amelynek forrása Budai Ferenc említett történeti lexikona, illetve a Hormayr *Archiv* jában 1810-ben megjelent történet lehetett.⁹⁰³ Kisfaludy Kölcseyhez hasonlóan megbecsüléssel említi a török háborúk alatt tanúsított női hősiességet:

„A' megszorúlt Magyarok közt
Vezér Dobozy vala;
A' Vitézség és Szerelem
Csudákat tesz általa.
Férjeiknek segédgyeik
Az ő lelkes Hitvесеik,
Azon bús elszánással,
Hogy ott vesznek egymással.”⁹⁰⁴

A marótiak ellenállásának hírére Szulejmán megduplázza a támadók számát,
„'S mintha Mohács' híre veszne,
Ha ők itt nem győznének,
Habzó dühös indulattal
Végső harcot kezdenék ...”

A magyarok vesztét látva férjével együtt menekülő Doboziné hősiességét jelzik szavai:

„Megállly Mihály! (mond a' bús Hölgy)
Legott elér a' Pogány;
Kettőnk alatt kidűl a' ló, –

⁹⁰⁰ Aspasia. Első kötet. Szerkesztette Kovacsóczy Mihály. Pesten kiadá Fűskuti Landerer Lajos. 1824. 6. A költemény korabeli bírálatát ld.: Tudományos Gyűjtemény (8) 1824. IX. kötet, 86.

⁹⁰¹ Aspasia. Első kötet. Szerkesztette Kovacsóczy Mihály. Pesten kiadá Fűskuti Landerer Lajos. 1824. 7.

⁹⁰² Aurora 1822, 22–34. Vö.: Bellák 1989. Vörösmarty Mihály 1821-ben Mohácson a „püspöki lak festményeinek megtekintését követően a Perczel fiúkat valóságos idegenvezetőként vitte végig a síkon, mint egy szabadtéri múzeumban, ahol Brodarics leírását a király elfehéredéséről és Kisfaludy Dobozy Mihály és hitvесе című művének első szakaszát idézve járták be a terepet.” Csorba 2013, 390.

⁹⁰³ Vizota 1903 I. közl., 52–53; Történelem – kép 2000, 536 (Bellák Gábor).

⁹⁰⁴ Aurora 1822, 25.

Nézd, már véres habot hány.
 Tartsd meg magad' a' Hazának
 Hagygy itt veszni engemet!
 De, hogy – tiéd maradhassak –
 Üsd te által szívemet! –
 Magad könnyen elébb állhatsz,
 És Hazádnak még szolgálhatsz.
 Öld meg feleségedet!
 Üsd szívembe késedet!”

Itt is találkozunk tehát a korábban említett hazafias vonulattal: a feleség önfeláldozása a hazának menthetné meg a török elleni harcra alkalmas férfit. Elképzelhető, hogy a Hormayr *Archiv*jában 1810-ben megjelent leírás volt a forrása a rege befejező részének, amelyben Kisfaludy a dühös oroszlánként harcoló Doboziról ír:

„S mint mikor a hím orosz lány
 Nemző gerjedelmében,
 Megfosztatván mord nőjétől,
 Dúl, fül s ordít mérgében;
 A fát rágja, tépi s töri
 Mérget habzó fogával,
 S körmével a földet vájja,
 És csapkodja farkával;
 S ropog, harsog a rengeteg,
 Így dúlván azt a szörnyeteg;
 S csapjon bár rá tíz tigris,
 Dűhe megküzd tízzel is.”

A felesége holttestére rogyó Dobozi motívumával is találkozunk Kisfaludynál:

„A lankadó bajnok lerogy,
 Nem bírván már karjával,
 S kedvesének testét fedi
 Halálban is magával.
 A vitéznek öröm azért
 Végső percze élte nek,
 Hogy így vegyül vére s teste
 Szeretével szívének.”

Talán Hochenegger említett, az *Archiv*ban 1818-ban megjelent írásának motívuma, hogy ti. Dobozi szép, fiatal nő volt (*Zermeghnél* ezzel nem találkozunk, csak azzal, hogy Dobozi forrón szerette a párját), került át Kisfaludy költeményébe, aki „csuda szép hitves”-ként említi az asszonyt.

Kisfaludy költeményének korabeli népszerűségét jelzi Kazinczy Ferenc (1759–1831) felfokozott hangulatú dicsérete: „Dobozgy gyönyörű, a' Nemzeti Éneknek pedig óhajtánám, hogy azt a' Magyar ügy énekelje minden reggel és este, mint az Angol a' maga God save the Kingjét” – olvashatjuk 1822. február 13-án Pápay Sámuelnek írt levelében, s egy nappal később Kisfaludy Károlynak is így írt: „A' bátyád Dobozgyja valóban igen szép, a' Nemzeti Éneknek pedig óhajtom, hogy azt minden Magyar tanulja-el, 's reggeli és estveli könyörgése mellett mondja el teljes szívből, teljes lélekből és minden erejéből.”⁹⁰⁵

⁹⁰⁵ Kazinczy Ferenc levelezése. Közzéteszi Dr. Váczy János. XVIII. kötet. 1822. január 1. – 1823. december 31. Budapest, A Magyar Tud. Akadémia kiadása, 1908. 4050. levél, 36, 4051. levél, 37. Vö.: Történelem – kép 2000, IX–8. tétel, 536 (Bellák Gábor).

Töltényi Szaniszló *Mohácsi veszedelem* című, tervezett szomorújátékának egyik epizódjaként jelent meg a *Kedveskedő* című folyóirat 1824. évi számában „Dobozi Mihály Hűtvösének halála”,⁹⁰⁶ s Kisfaludy Károlynak is ismerjük a témához kapcsolódó három – két verses és egy prózai – töredékét.⁹⁰⁷ Az egyik verstöredék csak Dobozi harcba indulásáig követi az eseményeket,⁹⁰⁸ a prózai azonban halálukig.⁹⁰⁹ Ebben feltűnik a nő szépségét csodáló törökök motívuma is, mellyel később egy képzőművészeti alkotáson is találkozunk. A mohácsi csatában hősiiesen küzdő Dobozi Szapolyaihoz siet, hogy a hazának szolgáljon. Útközben csatlakozik hozzá a felesége, aki a vereség hírére indult el, s akivel együtt folytatják útjukat. Egy pihenő során észreveszik, hogy jönnek a törökök, a fáradt ló azonban, amelyen menekülnének, összerogy alattuk. Amikor hatalmas porfelhőben feltűnnek az üldöző törökök, Dobozi felesége, Lina így szól férjéhez: „Én is magyar vagyok és irtózom a rabságtól, adj te nekem halált, kezedből édes lesz – ölj meg, minkelett szégyen és kétségbeesés talál.”⁹¹⁰ Dobozi ellenkezése miatt felesége folytatja a könyörgést, de „... a törökök őket már körülfojták és Lina szépségét csudálva, drága prédájoknak örültek.”⁹¹¹ A törökök megadásra szólítják fel őket, Dobozi azonban „... látván magát, körülülvéve s a pogányok buja tekintetét, szíve új erőt kap és kardját kirántván, Lina mellébe dőfé: Halj meg, mint szabad jó lélek, nemsokára én is követlek.”⁹¹²

Magyarentod címmel tette közzé Johann Nepomuk Vogl (1802–1866) 1835-ben megjelent, számos későbbi kiadást megért balladagyűjteményében a Dobozi és felesége halálát bemutató költeményét, amelyet „az önpusztítástól sem visszariadó magyar »Volksgeist« példájának tünteti fel.”⁹¹³ 1844-ben az *Illustration* című párizsi képeslapban Louis Viardot *Esquisses de Moeurs hongroises* címmel indított sorozata első darabjában („N° 1. – *Pal Dobozyi*”) egy párbeszédre épülő történetet tett közzé, amelynek alapanyagát magyarországi utazása során Friedrich Schwarzenberg (1800–1870) hercegtől eredeti népballadaként kapta.⁹¹⁴ A vadromantikus történet szerint a főhős Eger vidékére megy lánynézőbe, s amikor a törökök rajtaütnek az udvarházon, Dobozi és menyasszonya, Mária lovon elmenekül. A nő kéri vőlegényét, hogy ölje meg, nehogy az ellenség kezére kerüljön, amikor azonban a férfi nemet mond, Mária cselhez folyamodik: azt hazudja, hogy a rajtaütés meg volt szervezve, mert az egri basához akart szökni. Dobozi mint hazaárulót megöli menyasszonyát, aki azonban halála előtt elmondja az igazat: „hű volt Istenéhez, hazájához és szerelméhez, boldogan hal meg Dobozy fegyverétől, mert így megmenekül a gyaláztól.”⁹¹⁵

A hazafias vonulat feltűnik Balogh Zoltán (1833–1878) 1866-ban a *Nefelejts* című szépirodalmi és divatlapban megjelent, *Doboziné* című költeményében is, amelynek a bátor feleség nemcsak a címe, hanem a tartalma szerint is a főhőse. Férjét először a haza érdekére hivatkozva igyekszik meggyőzni:

„... Édes férjem boldogságom: véged!

⁹⁰⁶ *Kedveskedő* (1) 1824. 15. szám, 113–116. Vö.: *Viszota* 1903 II. közl., 161; Hermann 2009, 216.

⁹⁰⁷ *Viszota* 1903 I. közl., 57–58.

⁹⁰⁸ *Kisfaludy* 1843, 1020–1021.

⁹⁰⁹ *Kisfaludy* 1893, 5. kötet, 353–360.

⁹¹⁰ *Kisfaludy* 1893, 5. kötet, 359.

⁹¹¹ *Kisfaludy* 1893, 5. kötet, 359.

⁹¹² *Kisfaludy* 1893, 5. kötet, 360. Vö.: *Viszota* 1903 I. közl., 58.

⁹¹³ Hermann 2009, 212–213. Vö.: Vogl 1835, 23–25; Vogl 1841, 32–34; Vogl 1846, 73–74; Vogl 1851, 73–4.

⁹¹⁴ *Illustration* No. 82. Vol. IV. Samedi 21 Septembre 1844. 42–43. Vö.: Sipos – Hankiss 1933, 26–27.

⁹¹⁵ Sipos – Hankiss 1933, 28.

Látod-e a bősziült ellenséget? ...

Gyászba van a magyar haza,

Igába a magyarság:

Te volnál még egy támasza –

Ha ezt is eltapossák! ...

Menekvésed megnyugtató:

Ölj meg engem, könnyül a ló!”⁹¹⁶

Mivel ez az érv nem győzi meg a férjét, szerelmére és féltékenységére próbál hatni:

„Édes férjem boldogságom!

Üldöz engem szörnyű álom:

Szolga lelkek elrabolnak

Zsákmányul a hatalomnak;

S meghalni bármint akarok —

Átölelnék gyűlölt karok,

Átölelnék szégyenedre

És neked ezt túrni kelle! ...”

Erre a gondolatra már a „... lovasban vihar támad”, s amikor a ló összeesik alattuk „... sebzi nejét halálra! ...

Ott a pogány, villog a kard:

Száz öli meg az egy magyart!” Balogh versében tehát a nemzeti eszme és a szerelmi vonulat közül az utóbbi az erősebb.

A 19. századi hazai és külföldi irodalmi és történeti feldolgozások többségében tehát – éppúgy, mint Zermegh János vagy Johannes Michael Brutus leírásában – Doboziné nem passzív elszenvédője, hanem aktív szereplője, alakítója az eseményeknek. Árnyalhatjuk ezzel Bellák Gábor véleményét, aki szerint a „19. századi feldolgozások nagy újítása, hogy bennük az asszony egyenrangú és cselekvő főszereplőjévé válik az eseménynek.”⁹¹⁷

Doboziek hőstettéről, illetve a maróti csatáról Krúdy Gyula (1878–1933) is megemlékezik I. Ferdinánd magyarországi uralkodásának történetét feldolgozó, *Az első Habsburg* című, 1930-ban megjelent királyregényében: „Ha arra kerül a sor, hogy a Zápolya valóban megrohanja Pozsonyt Radics Bózsánnal, a fekete cár rácaival vagy pedig a törökkel, akinek követét ott rejtegeti Esztergomban is, Csorba nevű komornyikja lakásán, úgy halunk meg, mint a magyarok Marótnál. Élve még a gyermekek se kerülnek az ellenség kezébe. Nem adja el őket Zápolya török rabszolgának, én pedig Doboziné példáját fogom követni, aki hitvestárs hiányában nádorispán urammal öletem meg magam, ha többé nincs menekvés – mondogatta Mária királyné, hogy Báthory István uramnak az egyéb nyavalyájával együtt a borzalom is gyötörni kezdte a szívét. Hogy ölhetné meg ő egyetlen kardcsapással ezt a gyönyörű fiatalasszonyt, mint Doboziné tette a maga feleségével, mielőtt pogány szíjra került volna?

Tél volt, és a varjak rossz híreket hoztak Esztergom felől. Csak Marótot ne emlegetné a királyné, ahol több magyar esett el a szekérsáncok között, mint akár Mohácsnál! Férfiak, keservebb káromkodások között, mint amilyen káromkodásokat valaha a magyarság hallott, asszonyok és gyermekek olyan sikoltozásokkal, hogy Pozsonyig lehetett hallani. A nádorispán homlokát mindig ellepte a hideg verejték, amikor a második Mohácsról, a maróti csatáról hallott. Csak már elmúlna ez a keserves 1526-i esztendő, amely telve van borzasztó eseményekkel.”⁹¹⁸

⁹¹⁶ Nefelejts (8) 1866. 1. szám, január 7., 1.

⁹¹⁷ Bellák 1989, 118.

⁹¹⁸ Krúdy Gyula: *Az első Habsburg*. In: Krúdy Gyula: *Három király. Mohács – Festett király – Az első Habsburg*. II. kötet. Budapest, é. n., 72–73.

Doboziék történetének szinte minden irodalmi feldolgozásban – köztük Kisfaludy Károly prózai töredékében, Balogh versében és Krúdy regényében – fontos eleme volt a feleség félelme attól, hogy török rabságba esik. Az elbeszélésnek ez a motívuma szorosan kapcsolódik európai lakosok rabszolgasorba kényszerítésének említett, s mint láttuk, számos képzőművészeti alkotáson is megörökített 15–16. századi oszmán gyakorlatához. S hogy volt mitől félnie, szemléletesen mutatja Dzselaálzáde Musztafa török történetírónak a mohácsi csatához kapcsolódó büszkélkedő leírása: „Ciprus termetű, tulipán arcú, jácint fűrtű enyelgő szépek és puszpáng növésű, rózsza arcú, jázmin illatú huri származású leányok kerülvén kézre, a szultáni tábor irigység tárgyául szolgált a paradicsomnak.”⁹¹⁹

Képzőművészet

A történetnek számos képzőművészeti feldolgozását is ismerjük. Kisfaludy Sándornak az *Aurora*-ban 1822-ben megjelent regéjét illusztráló rézmetszet⁹²⁰ rajzolója a költeményből merített ihletet:

„A’ szép Hölgynek hosszú haja

Tekercséből bomolva,

’S egész szőke pompájában

Szélt és hosszat omolva,

Egy patyolat palást gyanánt

Leng ’s úszik a’ szellőben” – írta a költő, s a képen is ezt látjuk: a feleség hosszú, dús haja palástként lebeg vágtazás közben. A kép háttérében a porfelhőben törökök közelednek.

(27. kép)

27. kép. Johann Blaschke – Martin Schärmer- Joseph Axmann: *Dobozy*. Rézmetszet. In: *Aurora*, 1822.

Bár a Johann Blaschke (1770–1833) által készített rézmetszeten azt olvashatjuk, hogy a kompozíció Martin Schärmer (1785–1868) rajza nyomán készült, előképe Kisfaludy Károly rajza lehetett. „Az a három Dobozyhoz készült rajz, melyről Kisfaludy Sándor Gaál Györgynek levélben ad hírt, elveszett. Közülük egyet azonban az *Aurora* 1822-es kötetében Schärmer

⁹¹⁹ Thúry 1896, 167, Molnár 1976, 26.

⁹²⁰ Vayerné 1967, 152 (1822/3. tétel), 154, 174; Vayerné 1973, 17. tétel, 62. Vö.: Papp 2012, I. kötet, 129–130, 433; Papp 2014b, 151–152; Szvoboda 2001a, 25–26.

munkájában azonosíthatunk ...”⁹²¹ A fiatal szerkesztő rajzait „régibécsi házigazdája, Martin Schärmer rendelkezésére bocsátotta, hogy annak, mint rajzolónak nevével szignáltan jelenjenek meg.”⁹²² Kisfaludynak a Nemzeti Galériában őrzött szignált rajzai alatt bátyjának, Kisfaludy Sándornak az almanachban megjelent *Tátika*, illetve *Somló* című költeményei egy-egy versszaka olvasható.⁹²³

A Dobozi-metszet – az ebben az évfolyamban megjelent, s szintén Kisfaludy Károly rajza nyomán készült Árpád-illusztrációval együtt – a költő-festőnek az „Aurora kiadása előtt tervezett képes magyar történetének már kész rajzait hasznosította. A magyar történeti tanulmányok, regék, költemények azonos történeti pillanatokot dolgoztak fel, sokszor ugyanabból a forrásból merítettek, így Kisfaludy régi illusztrációi mind aktuálisak maradtak. A Tudományos Gyűjteményben éppen 1821-ben jelentetett meg báró Hormayr József egy felhívást, osztrák példára hivatkozva, amelyben felszólítja képíróinkat, hogy műveik tárgyául a haza történeteit vegyék.”⁹²⁴

Az *Aurorában* megjelent, a házaspár menekülését ábrázoló metszet Kisfaludy Károly által írt magyarozatában utalást találunk a témához kapcsolódó, korábban említett hazafias gondolatra: „Dobozy, e’ nemes Magyar vitéz, hogy életét romlásnak indult hazájának fenntartsa, szép Hölgyét lovára ültetvén mentséget keres.”⁹²⁵ Kisfaludy hangsúlyozza Doboziné bátorságát is: „... ’S a’ szép Hölgy oda öntve, férjét szorosán átkarolva, tekint-fel a’ bajnok szemébe, nem félelem, de szent búzdulet, szelíd elszánás nyugszik édes képén.”⁹²⁶

A kompozíció rokonságot mutat a Vörösmarty Mihály (1800–1855) 1825-ben keletkezett, *Cserhalom* című költeményéhez Michael Hofmann által rézbe metszett illusztrációval (*Aurora*, 1826), amelynek előképéül feltehetően szintén Kisfaludy Károly rajza szolgált.⁹²⁷ A rézmetszet nyomán *László herceg a cserhalmi ütközetben* címmel festmény is készült, amelyet a költő-festő monográfusa Kisfaludy Károlynak tulajdonított, a későbbi kutatás azonban vitatta ezt.⁹²⁸ A mozgalmas illusztráció és festmény az 1068-ban a magyarok és az országba betörő besenyők (kunok) között lezajlott cserhalmi (kerlési) csata legendai jelenetét ábrázolja: az ütközetben részt vevő László herceg (a későbbi Szent László király) üldözőbe vett egy magyar lányt elrabló kunt, akit párviadalban – a lány segítségével – le is győzött. Doboziné és az elrabolt lány szerepének, viselkedésének bemutatása ugyanakkor alapvetően eltér a két ábrázoláson. Blaschke rézmetszetén a menekülésben aktívan részt vevő, bátorságával férjét segítő nőt látunk, míg a kun vitéz által elrabolt nő passzívan, szinte ájultan tűri sorsát. Bár az elrabolt lány elhelyezkedése nagyon hasonlít ahhoz, amit Madarász Viktor később ismertetésre kerülő Dobozi-festményén látunk, közvetlen motívumátvételtől nincs adatom. Madarász festményénél kevésbé, de hasonlít a *Cserhalom* metszet és festmény nőalakjának pozíciója ahhoz, ahogy a tatár a lovára emeli az elrabolt asszonyt az *Aurora* másik, Kisfaludy Károly *A bánkódó férj*

⁹²¹ Vayerné 1973, 25. Vö.: Vayerné 1973, 28; Bakó 1999, 16; Ridovics 2011, 452–453; Papp 2018, 146–147.

⁹²² Vayerné 1967, 151.

⁹²³ Vayerné 1967, 158; Vayerné 1973, 15. tétel, 62.

⁹²⁴ Vayerné 1973, 28–29.

⁹²⁵ *Aurora* 1822, o. n. Vö.: Ridovics 2011, 452–453.

⁹²⁶ *Aurora* 1822, o. n. Vö.: Kisfaludy 1893, 6. kötet, 459.

⁹²⁷ Vayerné 1967, 162, 164–165, 172–173; Vayerné 1973, 49–50, 65; Galavics 1980, 69, 196. tétel, 238; Bellák 1989, 119; Sinkó – Mikó 2000, 534 (Bellák Gábor); Szvoboda 2001a, 25–27; Ridovics 2011, 450.

⁹²⁸ SZM – MNG, ltsz.: 58.275 T. Vayerné 1973, 42, 53. tétel, 65; Galavics, 1980, 238; *Történelem – kép* 2000, IX–7. tétel, 534–535 (Bellák Gábor). A Dobozi- és a Cserhalom-illusztráció kapcsolatához vö.: *Történelem – kép* 2000, 193 (Kerny Terézia).

című verséhez a költő rajza után Josef Stöber (1768–1852) által rézbe metszett illusztrációján (1831).⁹²⁹ A történet egy feltehetően az 1694-es csíki tatár betöréshez kapcsolódó erdélyi anekdota változata, amelyben a férj az örökké veszekedő feleséget elrabló harcost (szegény tatár!) sajnálja. Az ironikus hangvételű költemény, s a hozzá kapcsolódó illusztráció sajátos kifordítása, travesztíája a Dobozi-történet magasrendű erkölcsiségének, hazafias és személyes indíttatású hősi eszményének. Korabeli népszerűségét jelzi, hogy a pörlekedő feleségtől szerencsésen megszabaduló férjnek a tatárjárás korába helyezett történetét 1830 elején *Szép asszony (Művészeti vetélkedés Kisfaludy Károllal)* című versében Vörösmarty Mihály is feldolgozta.

Dobozi és felesége történetének popularizálódását jelzi, hogy a Blaschke-metszet változatával a 19. század első felében készített pipaszárakon, illetve sétatálcán is találkozunk. 1823 körül Matzola Gergely – talán születésnap ajándékként Kisfaludy Sándor számára – egy feliratokkal, illetve négy metszetábrázolással – köztük a Dobozi – díszített pipaszárát készített.⁹³⁰ **(28. kép)** A metszet szerepel egy Matzola által 1826-ban faragott sétatálcán, amelyet az *Aurorából* vett hat történelmi jelenet (köztük a *Cserhalom* is) díszít,⁹³¹ illetve egy ismeretlen mester által 1830 után készített pipaszáron is.⁹³² Ez utóbbin az „ábrázolás módosul az Aurorában 1822-ben publikált metszethez képest (és a két másik Matzola-műhöz képest is). Itt ugyanis a férj kezében kardot tart, míg ott ez hiányzik. Így jobban utal a végkifejletre is.”⁹³³

Dobozi és felesége történetének ábrázolása a hazai történelmi festészet témakészletének egyik fontos eleme lett. Az *Aurora* Johann Blaschke által rézbe metszett, említett kompozíciója nyomán készült egy ismeretlen mester olajfestménye,⁹³⁴ valamint Laccataris Demeter (1789–1864) több példányban ránk maradt képe,⁹³⁵ **(29. kép)** s litografált másolata bekerült egy angol mintára létrehozott, enciklopédikus-ismeretterjesztő jellegű pozsonyi újság képei közé is.⁹³⁶ A történet népszerűségét jelzi, hogy ábrázolásai felbukkantak a vizuális szórakoztatás populáris médiumaiban is: az 1820–1840-es években egyes jeleneteit „élőkép-ként, többjelenetes történelmi tablóként” adták elő, alkalmanként „az Aurorában kiadott festés szerint”.⁹³⁷

⁹²⁹ Vayerné 1967, 173 (1831/2. tétel), 175; Vayerné 1973, 45, 51. tétel, 65. A jelenettel találkozunk egy 1830 után készült, a budapesti Iparművészeti Múzeumban (ltsz.: 14.832) őrzött pipaszáron is. Ridovics 2011, 459.

⁹³⁰ Ridovics 2000, 79–81, 204; Ridovics 2011, 455–457.

⁹³¹ MNM, ltsz.: 1965.43., 88,5 cm. Vö.: Ridovics 2011, 452–453; Ridovics Anna: Dohányzástörténeti szippantások a 19. század első évtizedeiből. <https://litera.hu/irodalom/publicisztika/ridovics-anna-dohanyzastorteneti-szippantások-a-19-század-első-évtizedeiből-2.html>

⁹³² Budapest, Iparművészeti Múzeum, ltsz.: 14.832. Ridovics 2000, 80–81, 202–203; Ridovics 2011, 458–459.

⁹³³ Ridovics 2011, 459.

⁹³⁴ Ismeretlen festő: Dobozi Mihály és felesége, 1822 után. olajfestmény, 108 × 95 cm. MTA Művészeti Gyűjtemény, azonosító szám: 121.

⁹³⁵ Laccataris Demeter: Dobozi, 1822 után, olajfestmény, 61 × 76 cm. J. j. l.: D. Laccataris pinxit. SZM – MNG, ltsz.: 3109; Nagyházi Galéria és Aukciósház, 220. Régi mesterek, 19. és 20. századi festmények. 2016. december 13. 160. tétel, Laccataris Demeter: Dobozi Mihály és hitvese. Olaj, vászon, 106 × 88 cm j. n. Vö.: Szabó 1985, 110–111; Bellák 1989, 120; Történelem – kép 2000, IX–8. tétel, 536 (Bellák Gábor); Szvoboda 2001a, 25–26; Papp – András 2004, 146.

⁹³⁶ Dobozy Mihály és felesége. Litográfia. Fillértár (2) 1835. II. 44. szám.

⁹³⁷ Hermann 2009, 218.

28. kép. Matzola Gergely: Dobozit ábrázoló metszet egy pipaszáron. 1823 körül, MNM.

29. kép. Laccataris Demeter: *Doboz*. Olajfestmény. 1822 után. SZM – MNG.

A Doboz téma népszerűségének okát ugyanakkor talán abban is kereshetjük, hogy nemcsak a hazafias önfeláldozás és a hitvesi hűség magasztos exempluma volt, hanem rezonált a korabeli „rettenetes”, vadromantikus témákra is,⁹³⁸ illetve, hogy a történetben „egy rendkívül érzékletesen kidomborított szerelmi dráma is lejátszódik.”⁹³⁹ A korábbi kutatás a kép értelmezésében ezt a magánéleti szférát helyezte előtérbe: „A metszet a még reménykedő menekülést ábrázolja. Nem a tragédia előérzetének feszültsége kap hangsúlyt, hanem a két ember összetartozásának érzelmes megfogalmazása.”⁹⁴⁰ Bellák Gábor is úgy vélte, hogy „Dobozit nem annyira a hazaszeretet, mint inkább a szerelem és a féltékenység hatalma ragadja magával. Tragédiája így magánügy, s nem nemzeti végzet. Doboz valójában csak úgy válhat nemzeti hőssé, ha a magánélet színpadáról a történelem küzdőterére lép. Ezt a lépést azonban az illusztráció Dobozija nem teszi meg.”⁹⁴¹ Talán ezt a hiányt pótolta ösztönösen az említett pipaszárat faragó mester, aki kardot helyezett a lovon vágató Doboz kezébe.

Néhány későbbi ábrázoláson ezzel szemben már a harcoló hős bemutatásával találkozunk. 1842-ben az itáliai tanulmányúton tartózkodó Kovács Mihály (1818–1892) – minden bizonnyal nem függetlenül a Doboz-téma 1820–1830-as évekbeli irodalmi és képzőművészeti feldolgozásainak sikerességétől – egy ceruzavázlatot készített, amelyen nem a házaspár menekülését, hanem a feleség halála utáni drámai pillanatokat örökítette meg.⁹⁴²

⁹³⁸ Berzsenyi Dániel 1807 körül keletkezett, *A remete* című regéjében például a zord atya nem engedi lányát egy vagyontalan nemeshez feleségül menni, ezért a szerelmes fiatalember a lány kérésére megöli őt, majd öngyilkosságot követ el. Vö.: Bellák 1989, 119–120. A 19. századi „vadromantiká”-hoz vö.: Veszprémi 2015; Király 2017.

⁹³⁹ Bellák 1989, 118.

⁹⁴⁰ Ridovics 2011, 453.

⁹⁴¹ Bellák 1989, 119.

⁹⁴² Kovács Mihály: Doboz Mihály és felesége, ceruzavázlat, 170 × 170 mm, j. k. l. 842. Felirata: Doboz Mihály és neje. Eger, Dobó István Vármúzeum, ltsz.: 55.490. Ludányi 1987, 7. szöveggözüti kép, 12–13. kép. Katalógus: Grafikák, 17. tétel, 129.

Dobozi baljával még átfogja felesége lehanyatló testét, jobbában tartott kardjával azonban már – ahogy azt a lábai előtt heverő halott, illetve összeeső török jelzi – bátran küzd a támadókkal. Kovács kompozícióját Kisfaludy Károly említett, töredékben maradt Dobozi-feldolgozása⁹⁴³ inspirálhatta: „Kovács rajza erősen vázlatos, szinte csak a beállítást jegyzi fel, s a háromszög-kompozíció, az ügyesen elosztott tömeg térbeliségét rögzíti. Jelentősége a téma továbbvitelében, s a korábbi ábrázolásoktól eltérő, a statikus jelenetszemlélet helyett a drámai szituációra összpontosító felfogásban van. Kovács vázlata Kisfaludy Károly prózai töredékéhez áll legközelebb. Az a momentum, hogy a menekülőket körbefogó ellenség az asszony szépségét csodálja, csak itt szerepel, erre utal Kovács vázlatán a jobb sarokban térdreeső, lenyűgözötten hátrahőkölő török. A Dobozi-kép megfestésének terve később sokáig foglalkoztatta a művészt. Nagy méretben, olajban akarta kidolgozni egy tervezett történeti sorozat részeként ...”⁹⁴⁴ A tervre az 1850-es években a művész és barátja, Tárkányi Béla (1821–1886) papköltő között folyó levelezésben számos utalást találunk: „Tárkányi hozzá írt leveleiben egyre-másra emlegeti Hunyadi János, a még Velencében megfogalmazott régi terv: Dobozi megfestését ... de ezek soha nem készültek el.”⁹⁴⁵ A festő „Tárkányival közösen tervezett történelmi sorozatuk elképzelését” még az 1870-es években sem vetette el: „Árpád – Hunyadi – Dózsa – Mohács – Dobozi lehettek volna e soha el nem készült sorozat stációi.”⁹⁴⁶

A téma a 19. század második felének hazai történeti festészetében is népszerű volt. Dobozi és felesége történetét bemutató festményt állított ki 1857 augusztusa és szeptembere között a Pesti Műegylet kiállításán a Pesten, majd Rimaszombatban tevékenykedő Plachy Ferenc (1820–1886 után) festő-fényképész,⁹⁴⁷ akinek történeti festményeivel, portréival és zsánerképeivel gyakran találkozhattak a kiállításlátogatók. A festmény hollétéről, s ebből következően a kompozíciójáról nincs adatom.

Székely Bertalan 1861-ben készített olajfestménye⁹⁴⁸ **(30. kép)** – Blaschke rézmetszetének és az őt követő festőknek a kompozíciójától eltérően – nem a menekülést jelenítette meg, hanem a feleség megölése előtti drámai pillanatot. A fáradságtól összerogyott ló mellett áll a házaspár: a feleség átöleli férjét, miközben bal melléről félrehúzza a ruhát, hogy megkönnyítse Doboziak a halálos dőfést. A feleségét szintén átölelő férfi kezében tartja a félig már dőfésre emelt kést. Doboziné tekintete férjére szegeződik, Dobozi pedig a közeledő, lovon vágató törökök felé fordítja fejét. A házaspár beállítása, interakciójuk szoros, bensőséges, egyenrangú kapcsolatra utal: a közösen hozott döntésben való megnyugvás érzését közvetíti.

⁹⁴³ Viszota 1903 I. közl., 58.

⁹⁴⁴ Ludányi 1987, 13.

⁹⁴⁵ Ludányi 1987, 48.

⁹⁴⁶ Ludányi 1987, 56.

⁹⁴⁷ A Pesti Műegylet által 1857. évi augusztus 18-tól szeptember 13-ig kiállított művek lajstroma. „66. Plachy Ferenc, Pesten. Dobozi Mihály s hitvese ... 160 ft.” Szvoboda 2007, 411; Farkas 2005a, 230–231; Révész 2010, 82 (7. jegyzet) Galamb 2011, 125; Galamb 2018, 141.

⁹⁴⁸ Székely Bertalan: Dobozi Mihály és hitvese, (Dobozi, 1526-ban), 1861, olaj, vászon, 133–155 cm. SZM – MNG, ltsz.: 2757. Vö.: Palágyi 1910, 108–109; Bakó 1982, 24–25; Bakó 1999, 16–17; Székely 1999, 35. tétel, 114–115 (a korábbi irodalommal); Nagy 1995, II. 2. 11. tétel, 249; Szöke 1999, 312; Szvoboda 2001a, 68–69; Veszprémi 2018, 323–325. 1910-ben Ernst Lajos gyűjteményében volt a festmény akvarellvázlata (Ernst 1910, 86), az 1912-ben az Ernst Múzeumban megnyílt magyar történeti kiállításon pedig a festmény két vázlata volt látható. Ernst ideiglenes 1912, VI. terem, 8. tétel, 20, 24. tétel, 21.

30. kép. Székely Bertalan: *Dobozi Mihály és hitvese (Dobozi, 1526-ban)*. 1861. SZM – MNG.

Az alkonyi eget a háttérben egy égő vár lángja világítja meg. A történeti forrásokban – mint láttuk – a lerombolt maróti táborról, illetve szekérvárról olvashatunk, csupán Jókai írt a táborhoz közeli Dobozy-várról. Az irodalmi alkotások közül I. C. Passy 1824-ben megjelent balladájában szerepel az ostrom helyszínéként Maróth erős fellegvéra, amelyet Dobozy vezetésével védtek, Kisfaludy Károly említett prózai töredékében pedig feltűnik az égő vár motívuma is: „Dobozvára, melyet elhagytak, magasan lángolt.”⁹⁴⁹ – olvashatjuk a házaspár menekülésének leírásában. Székely – mint az apjával folytatott levelezéséből kiderül⁹⁵⁰ – elképzelhető, hogy a festményhez felhasználta Szalay László *Magyarország története* című munkáját, amelyben a következő leírást olvashatjuk: „Dömös és Esztergom között, Marótnál, szemben az Ipolynak a’ Dunába szakadásával, a’ kivált Fehérből ’s Pilisből kizaklatott lakosok, számra talán harmincezeren – férfiak, nők, gyermekek — árokkal és védfallal erősített tábort ütöttek. A’ török dúlárok, kik a’ tábor’ kincsei után áhítoztak, több ízben visszaverettek; de september’ 14.-én rendes gyalogság és lovasság érkezett Budából egy basának vezérlete alatt segédökre; ágyúik más nap a’ védfalt szétrombolták, szablyáik a’ védteleneket, még a’ csecsemőket is felmészárolták. Dobozy Mihály, Fehér vármegyei nemes, hitvesét Ilonát magához, paripájára emelvén, mármár menekülend volt, midőn egy török csapat nyomába jött. Ilona a’ gyalázattól félt, nem a’ haláltól. Dobozy törét a’ nő’ keblébe mártotta, ’s üldözői közé rohanva felkonczoltatott.”⁹⁵¹ Szalay tehát „árokkal és védfallal erősített tábor” említ, ami Székelynél várként jelenik meg, azt az információt azonban pontosan követte, hogy Dobozy törével ölte meg feleségét. A korábbi irodalmi feldolgozásokban – mint láttuk – különböző fegyverek szerepeltek.

A művész a témával – mint a Magyar Nemzeti Galériában őrzött vázlatok mutatják – az 1850-es évek vége óta foglalkozott.⁹⁵² „Székely vázolatait áttekintve feltűnik, hogy a festő számára az lehetett a legfontosabb, miként érzékeltesse a főhős kényszerű és drámai döntését, hogy annak érzelmi feszültsége a néző számára átélhető legyen. A vázlatok hosszú során át –

⁹⁴⁹ Kisfaludy 1893, 5. kötet, 257.

⁹⁵⁰ Büky 1962; Székely 1999, 114.

⁹⁵¹ Szalay 1854, 5, Szalay forrásai Brodarics, Zermegh, Szulejmán naplója, Istvánffy, illetve I. Ferdinánd 1527. október 23-i oklevele volt. Szalay 1854, 5.

⁹⁵² Székely 1999, 110–112 (Hessky Orsolya), 113 (Bakó Zsuzsanna). A festmény két vázlat (egy „szürke temperavázlat” és egy „Akvarell tanulmány” szerepelt Ernst Lajos gyűjteményének 1932-ben a Nemzeti Múzeumban rendezett kiállításán is. Ernst 1932, 3. és 4. tétel, 43.

kezdve az 1859-ben elkészített legkorábbi, ifjúkori naplójában rögzítettől, a végleges változatot kiérlelő utolsóig – ezt a folyamatot követhetjük végig.”⁹⁵³ Lázár Béla 1912-ben a festményhez készített 13 vázlat illusztrációját publikálta, bemutatva a kompozíció formálódásának útját.⁹⁵⁴ A variációk alapján „a szenvedélyes egység érzése uralkodóvá lett, a csoport plasztikus felbonthatatlansága lép előtérbe, így fejezvé ki a hősiesség patoszát a maga drámai erejében. Csoportja mindjobban szobrászivá alakul, plasztikai erejével keresi a hatást, egészen Michelangelo szellemében: összetartozó, felbonthatatlan szilárd egységgel ellensúlyozni az érzés hevesességét.”⁹⁵⁵ Székely ugyanakkor vázlati alapján egy másik változattal is kísérletezik, amelynek egyik példája egy 1860 decemberében Münchenben készített rajz. Ezen az egymást átölelő házaspár búcsúcsókját látjuk, amely alatt Dobozi már döfésre emeli törét, miközben a feleség kétségbeesett, de egyben hősiesség mozdulattal tépi le ruháját a szíve fölé.⁹⁵⁶ Ezt a típust képviseli egy másik vázlat is, amelyen a „leroskadt ló mögött csókba fullad a szenvedély. Az egybeolvadás halálos szenvedélye, a perzselő vágy mindent elborító tüze a hatalmas mozdulatú csoport egységét megteremti.”⁹⁵⁷ 1861 elején ugyanakkor újabb fordulat következik be: „A szenvedély vadsága elült. A drámai feszültség pillanatának ábrázolását folytatja, ahol a férfi az üldözők gyűlöletére és nem a maga fájdalmas szerelmére gondol, hátranéz az üldözőkre, mögötte a leroskadó ló, az elcsukló asszony karja is testéhez simulóbb, a plasztikai egység érzetése céljából a vadság lüktetése is elállott, a csoport szenvedélyessége is kihűlt ... A hátranéző férfi tekintetében gyűlölet, bosszúvágy ég, inkább megöli nejét, semhogy az rablók kezére jusson ...”⁹⁵⁸ A legutolsó vázlat már a megvalósult képhez közelít: „A sárgás naplemente fényében a távoli égő város füstje és pirosuló ragyogása hosszú sávokban húzódik végig, — ez a múlt. A menekülő Dobozi és neje, a leroskadó ló mellett, — ez a jelen. A jobboldal elvesző távlata: ez a jövő ... A füst és piros fény, a pusztulás szimbóluma, amely sejteti Dobozyék halálát, s a naplemente sárgás színe fokozza és kiegészíti a gyászt.”⁹⁵⁹ A házaspár ábrázolásának szoborszerű egységét 1910-ben Palágyi Menyhért is hangsúlyozta: „... a két alak együttvéve valósággal remek szoborművet alkot. Mintha csak a festő előbb márványba faragta volna, hogy azután festménybe transponálhassa a gyönyörű „grupp”-ot.”⁹⁶⁰ A két főszereplő csoportjának Lázár Béla és Palágyi Menyhért által említett plasztikussága, szoborszerű kimerevítettsége⁹⁶¹ valóban megfigyelhető a festményen, olyannyira, hogy ezt a kompozíciót vette át – mint látni fogjuk – egy 20. századi köztéri emlékszóbor is.

Székely *Dobozijában* – éppúgy, mint az 1526. évi mohácsi ütközethez kapcsolódó többi festményében (*II. Lajos holttestének megtalálása, A mohácsi csata*) – a nemzeti emlékezet kulcsfontosságú eseményét ábrázolta, ahogy pártfogója, Eötvös József 1861-ben írta a Münchenből hazatérni szándékozó fiatal művésznek: „Dobozy s nejének halála, azon szerencsétlen helyzetnek jelképe, melyen a nemzet egy epocheában keresztül ment. Ön így fogta fel ezt, ’s igen helyesen az individumokban fest egy egész korszakot.”⁹⁶² Székely

⁹⁵³ Bakó 1999, 17.

⁹⁵⁴ Lázár 1912. Vö.: Szőke 1999, 329.

⁹⁵⁵ Lázár 1912, 317.

⁹⁵⁶ Székely Bertalan: Dobozi Mihály és hitvese (vázlat), rajz, papír, biszter, fedőfehér, 168 × 216 mm Felirat j. f.: “Dobozi München 1860 Decemb”. SZM – MNG 19–21. századi Gyűjtemény / Grafikai Osztály, ltsz.: 1917-347.

⁹⁵⁷ Lázár 1912, 317.

⁹⁵⁸ Lázár 1912, 317.

⁹⁵⁹ Lázár 1912, 318.

⁹⁶⁰ Palágyi 1910, 109.

⁹⁶¹ „A művészi kifejezés hatékonysága érdekében az ún. »grupp-elmélet«-et alkalmazza, ezáltal kiemelve a házaspár plasztikai, szinte szoborszerű egységét ...”. Bakó 1999, 17.

⁹⁶² Büky 1962, 5.

levelének tartalmára csak Eötvös válaszából következtethetünk: „Eszméje, mely szerint a festészet ezen nemének [ti. a történeti festészetnek P. J.] hivatását a nemzeti eposz feladásával ugyanazonosnak veszi, éppoly helyes, mint új, 's Ön maga sem lehet inkább áthatva azon meggyőződéstől, mint én, hogy a festészet ily szempontból véve fel, nemzetünk kifejlődésére épp oly hatalmas és jótékony befolyást gyakorolhatna, mint költészetünk.”⁹⁶³ Eötvösnek a levélben olvasható, az ország bizonytalan politikai és pénzügyi helyzete miatt felvetett, a hazai műpártolás fellendítésével is összefüggő javaslata ugyanakkor arra utal, hogy a korábban említett, a 18–19. század fordulóján például Mohácson vagy Szigetváron megfigyelhető törekvés a helyi történeti eseményeknek a lokális emlékezetben is fontos helyet elfoglaló képzőművészeti megörökítésére a 19. században tovább él. „De Dobozy egyszersmind a Fejérvári nemességnek különös emléke. E hőstett Fejérvaré, 's az ottani nemességet dicsőíti. Eszmém az, hogy az ön képét a Fejérvári nők vegyék meg a Múzeum számára, felszöllítván egyszersmind a többi megyék hölgyét, hogy minden megye valamely körében történt hőstettet vagy nagyobb eszményt, festessen le honi művész által nemzeti képcsarnokunk számára. Minthogy éppen Fejérben a legtöbb gazdag ember lakik, s ott se mérőszám vannak, az eszme itt talán könnyebben létesíthető, 's csak egyszer kezdessék meg, a többit a megyék között létező versengés viszi ki, 's úgy hiszem tetemes lendületet adhatnánk a művészetnek. Írja meg kérem nézetét eszmémről, 's Dobozyjának árát.”⁹⁶⁴

Eötvös javaslatával összhangban 1862 májusában gróf Zichy Livia, gróf Zichy Nándorné, a Székesfehérvári Nőegylet elnöke egy felhívást tett közzé a Pesti Naplóban, illetve a Divatcsarnokban: „Nemzeti kormányt, mely a nemzeties művészet ezen terét megnyithatná nélkülözünk, az egyesületi működések e részbeni törekvése eddigelé elégtelennek valósult. Ezen egyesülésnek szélesebb erkölcsi alapokat kell nyerhetnie, magának a nemzetnek kell érdekeltetnie, ez pedig jelen elszigeteltségünkben csak megyei körökben eszközölhető. Ha megyénként egy egy hazai művész jeles történeti műve, mely iránt közelebb érdeklél viseltetünk vásároltatnék, múzeumunkban valóban nemzeti képtárt alakíthatnánk.

Saját körünkben e nemes eszme éltetését kitelhetőleg előmozdítandó, Székely Dobozi történetét ábrázoló festvénye megvásárlására kérem fel fehérmegyei szomszédaimat. Dobozi története nemcsak egész múltunk egyik legnépszerűebb mondája, mely erkölcsi szempontból ugyanazon indokon alapszik, mely Virginia halálát érdekessé és meghatóvá teszi; hanem egyszersmind oly hőstett, mely fehérvári bajnok által vitetett véghez. Ezen jelenetet Székely jeles hazánkfia, ki Lajos király holt tetemének feltalását ábrázoló festvényével a londoni kiállításon hazai művészetünket képviseli és különben is művészi körökben legnagyobb elismerésre talált, egy szép festvényben örökíti, melynek megszerzésére ezer és néhány száz forint kívántatnék.”⁹⁶⁵ Felhívása sikeres volt: a festmény, melyet 1862 tavaszán és nyarán bemutattak a Pesti Műegylet kiállításán, illetve a Nemzeti Múzeum Képtárában, s melyről színes fametszet is készült, 1863. március 3-án közadakozással, a Székesfehérvári Nőegylet ajándékként a Nemzeti Múzeumba került.⁹⁶⁶ „1862-ben a Magyar Nők Évkönyve, mely Erdemkönyvében rendszeresen közzétette a Nemzeti Múzeum számára folytatott gyűjtések eredményeit, bemutatta a hős Dobozinét is, ki »százszorta jobban szereté a halált imádott férje kezéből elfogadni, mintsem legbecsesebb kincsét, nőiségét feláldozva, férjéhez méltatlannak érezni magát«. Ez az értelmezés rávilágít arra a morális mozzanatra, melyet a Dobozi-téma 1860 táján megjeleníthetett: a sírig tartó és elválaszthatatlan keresztény házasság hőseinek

⁹⁶³ Bakó 1999, 14; Szőke 1999, 312.

⁹⁶⁴ Büky 1962, 5.

⁹⁶⁵ Pesti Napló (13) 1862. május 22. 3684. szám, 1; Divatcsarnok, Pest (10) 1862, május 27. 21. szám, 332; Vö.: Székely 1999, 115; Szőke 1999, 312.

⁹⁶⁶ Nagy 1995, 28; Székely 1999, 114–115; Veszprémi 2018, 323, 887.

tekintették őket.”⁹⁶⁷ A lokális műpártolói és múzeumgyarapítási kezdeményezések másik példaként az Eger és Vidéke Olvasó és Jótékony Nőegylet megvásárolta, majd – mint a kép hátoldalán olvasható feliratból kitűnik – 1868-ban a Nemzeti Múzeumnak ajándékozta Székely Bertalan *Egri nők* című festményét.⁹⁶⁸

Dobozi és felesége önfeláldozásának az antik hősök nagyságához való hasonlításával már a 19. század elején, Mouchet enciklopédájában is találkozunk. A Zichy Livia által említett analógia – a római monda szerint Virginius megölte lányát, Virginiát, amikor egy decemvir, Appius Claudius meg akarta erőszakolni – a 20. század elején is feltűnik. „Michael Dobozi, der *ein neue Virginius* dem geliebten Weib, um sie vor der von den Feinden drohenden Schmach zu retten, den blitzenden Dolch in den keuschen Busen stösst.”⁹⁶⁹ – olvashatjuk August Sauer (1855–1926) 20. század eleji Kleist-dolgozatában. A Dobozihoz hasonló témát dolgoz fel a római Palazzo Altemps-ban található, egykor a Ludovisi-gyűjteményhez tartozó *A gall és a felesége* című szoborcsoport, amely a felesége megölése után öngyilkosságot elkövető gall harcost ábrázolja.⁹⁷⁰

Székely Dobozi-festményének népszerűségéhez hozzájárulhatott az is, hogy 1865-ben a *Hazánk s a Külföld* című képes lap jutalomképe volt a kompozícióról Knöfler Henrik által készített színezett fametszet.⁹⁷¹ A lap decemberi számában *Hol történt Dobozi Mihály hősies halála?* címmel közölt írásában Birkés Endre⁹⁷² pontosítja a műlapon található adatot: „Ezen becses lapok előfizetőinek e napokban jutott kezébe azon díszes jutalomkép, mely Dobozi Mihályt, törét Ilonája dagadozó keblének irányozva, ábrázolja; s miután az e képnek színes nyomatáról írott szöveg zárjelei között is azt olvasom: »Dobozi Mihály hősies halála Fehérmegyében történt,« a történeti igazságnak tartozom ezen téves állításnak helyreigazításával.”⁹⁷³ Bár Jászay Pál – mint láttuk, hazai történeti festőinknek fontos forrásául szolgáló – művében a tragikus esemény helyszínéként Pilismarót szerepel, a történet Birkés szerint valójában Pusztamaróthoz kapcsolódik. Helyreigazításában feltehetően a korábban említett Székesfehérvári Nőegyletre utal, akik megvásárolták a Nemzeti Múzeum részére Székely festményét: „Ha Fehér-vármegyének lelkes hölgyei a korán elhunyt Jászay Pálnak történeti könyve szerint, Dobozi Mihálynak, mint Fehérvármegye egyháztabajdi születésű egytelkes nemes, s hősies lelkű nejének, a Külső-Szolnok-vármegyebeli farnosi birtokos Ilonának erényei iránt kegyelettel viseltetve, hőseinket büszkén övéiknek vallják, ezt méltányolni tudom; de hogy jeles Jászaynk most idézett könyvének 18 és 19 lapjain, Gévay, Záray, Szermeg, a hiteles Istvánffy, és a maróthi történettel egykorbeli Broderich István – Lajos király cancellárja és syrmiumi püspök irataira hivatkozva, a Katona Istvánnál előforduló Maróthot a Duna melletti Pilis-Maróthnak keresztelte, vétett a történetírói szabályok ellen; mert azzal: hogy az esztergomi érsekség birtokában, ugyanezen esztergomi környéken létező Pusztamaróth figyelmét kikerülte ... az olvasó közönséget tévútra vezette.”⁹⁷⁴ Nézete alátámasztására a

⁹⁶⁷ Nagy 1995, 249.

⁹⁶⁸ Papp 2014, 340.

⁹⁶⁹ Hermann 2009, 208.

⁹⁷⁰ Az antik műalkotás szerepelt Francois Perrier metszetalbumában is. Perrier 1638, 32. kép. Vö.: Heenes 2003, 111.

⁹⁷¹ *Hazánk s a Külföld* (1) 1865. december 3. 49. szám, 771; Flacke 1998, 546 (Dalos György); Székely 1999, 79, 4. jegyzet; Révész 2009a, 417; Révész 2015, 400.

⁹⁷² *Hazánk s a Külföld* (1) 1865. december 17. 51. szám, 810–811.

⁹⁷³ *Hazánk s a Külföld* (1) 1865. december 17. 51. szám, 810.

⁹⁷⁴ *Hazánk s a Külföld* (1) 1865. december 17. 51. szám, 810. „A *Hazánk s a Külföld* 1865-ben már hónapokkal a kiadás előtt küldött kisebb-nagyobb híradásokat Székely Bertalan Dobozijáról, majd megjelenése után hosszan elemezte a nyomtatás technikai újításait és a téma

történeti források mellett Häufler említett, 1854-es topográfiai munkájára is utal, amelyben a történet nem Pilismaróthoz kötődik. Jakobey Károly (1826–1891) Székely Bertalan festménye után készült, *Dobozi Mihály és hitvese* című festménye 2019-ben a BÁV 75. művészeti aukcióján került értékesítésre.⁹⁷⁵ Jakobey 1867 körül megfestette Dobozi Mihály „arcképét”, 1872 és 1875 körül pedig „Szolimán szultán arcképét”.⁹⁷⁶

Madarász Viktor 1868-ban festett Dobozi-festményének⁹⁷⁷ (31. kép) témája a 19. század eleji üldözési jelenetekhez nyúlik vissza, a megformálás azonban eltér Blaschke rézmetszetétől, illetve az illusztráció kompozícióját követő festményektől. „Madarász képén nemcsak az alakok válnak testetlenné, hanem a történeti képeknél megszokott, színpadszerű, háromdimenziós tér is eltűnik, sőt, a Madarásznál korábban oly fontos jellemrajz sem lényeges. Az alakoknál sokkal nagyobb szerepet játszik maga a képsík, illetve annak üressége.”⁹⁷⁸ A Székely-festmény főcsoportjának statikusságával ellentétben Madarász képén a mozgalmasság dominál: „Madarász vérbeli, izgalmas képet fest az üldözésről, képének formátuma és színvilága is a helyzet drámaiságát érzékeltetik.”⁹⁷⁹ Az ereje utolsó megfeszítésével vágatózó ló hátán ülő Dobozi bal kezével szinte ájult feleségét fogja át, jobbában pedig – kétségbeesett elszántságát jelezve – már a halálos döfésre készen tartott tört látjuk. Az övére csatolt, a vad vágatóban a levegőben úszó, hangsúlyos szablya ugyanakkor, s hogy Dobozi visszanéz üldözőire, azt sejteti, hogy fel fogja venni velük a harcot. Madarász festményén a feleség sorsának és férje akaratának kiszolgáltatott szerepet játszik, ellentétben Székely Bertalan kompozíciójával, amely a házaspár közös döntését tükrözi, s amelynek véghezvitelét a feleség is segíti azzal, hogy lemezteleníti mellét a törődés előtt. Madarász festményének szemlélete és a kép narratívája Istvánffy leírásának felel meg, amelyben a nő passzívan elszenvedi az eseményeket, míg Székely festménye inkább a Zermegh-féle leíráshoz kapcsolódik, amely szerint a feleség, hogy kész helyzet elé állítsa bizonytalankodó férjét, leugrik a lóról. Igaz, Székely képe azt sugallja, hogy azért kell állva bevárni a törököket, mert a fáradt ló összerogyott alattuk, egyértelművé teszi azonban, hogy a végzetes döntés mindkettejük akaratával megegyezik.

31. kép. Madarász Viktor: *Dobozi*. 1868. SZM – MNG.

historiai jelentőségét.” Révész 2009a, 417, 33. jegyzetben az ismertetések helyének felsorolásával.

⁹⁷⁵ Olaj, vászon, 73 × 95 cm. J. k. l.: Székely után Jakobey K. 2019. november 20.

⁹⁷⁶ Nagyszandai Szekeres Margit: Jakobey Károly 1826–1891. Budapest, 1938, 395. tétel, 100; 500. tétel, 103; 535. tétel, 104 (A monográfiában mindhárom festmény lappangóként szerepelt).

⁹⁷⁷ Madarász Viktor: *Dobozi*, 1868, olaj, vászon. SZM – MNG, ltsz.: 59.153T. 1910-ben Madarász egy Dobozi ábrázoló olajfestménye Amerikában volt, egy olajvázlata pedig Ernst tulajdonában. Ernst 1910, 81, 82; Ernst ideiglenes 1912, VI. terem, 22. tétel, 21. Vö.: Szvoboda 2001a, 78, 81; Veszprémi 2018, 324–325.

⁹⁷⁸ Veszprémi 2018, 324.

⁹⁷⁹ Bakó 1999, 16.

Lotz Károly (1833–1904) feltehetően az 1880-as években készítette a Magyar Nemzeti Galériában őrzött, Dobozi és felesége történetét megjelenítő kis méretű olajvázlatát,⁹⁸⁰ (32. kép) arról azonban nincs tudomásom, hogy nagyobb méretben is megfestette a jelenetet. Lotz kompozíciója már a Székely festményén megörökített után következő pillanatot ábrázolja: az összerogyott ló hátán fekvő feleség véres ruhája, illetve a mellette álló Dobozi leeresztett jobbában tartott véres kard jelzi, hogy bekövetkezett az asszony halála. Dobozi balja még halott hitvese vállán nyugszik – a feleség jobbával holtában is férje övébe kapaszkodik –, figyelme azonban már a háttérben közeledő lovas törökökre irányul. Bakó Zsuzsanna szerint elképzelhető, hogy a vázlat az 1880-as évek világi tematikájú falképmegbízásaival vagy a Mátyás templom Szent László-falképeinek keletkezésével van kapcsolatban. Az utóbbi megbízáson Lotz együtt dolgozott Székellyel, akivel jó barátok is voltak, elképzelhető, hogy Székely korábbi, sikeres történeti festménye is befolyásolhatta Lotz témaválasztását. Az sem zárható ki teljesen, hogy a vázlat korábban készült, hiszen Lotz – mint a Pesti Műegylet 1859. évi kiállításán bemutatott *Gellért püspök megtagadja a koronázást Aba Sámuelről* című festménye jelzi – az 1850-es években foglalkozott történeti témákkal is.

32. kép. Lotz Károly: *Dobozi*. Vázlat. Olaj, karton, SZM – MNG.

Nem tudjuk, kinek a műalkotása – vagy annak sokszorosított változata – szerepel Kosztolányi Dezső 1899-ben játszódo, *Pacsirta* című regényében, ahol a vidéki lakás ebédlőjének falán látható „Dobozy, a magyar hős, ki a törökök elől menekülve, hitvesét tartotta csupasz mellén ...”,⁹⁸¹ a leírás mindenesetre a témának az egész 19. századon átívelő népszerűségét jelzi. Éppúgy, mint azok az említések, amelyek a történet élőképeken vagy

⁹⁸⁰ Lotz Károly: *Dobozi*. Vázlat, olaj, karton, 28,3 × 22,4 cm, j. j. l.: Lotz. SZM – MNG, ltsz: F. K. 4936. Vö.: Ybl 1981, 45. tétel; Bakó 1994, 17, 80–81; Bakó 1999, 16, 6. kép. (A keletkezés idejeként itt olvasható 1850-es évek Bakó Zsuzsanna szíves közlése szerint elírás volt. Ludányi Gabriella ugyanakkor 1987-es Kovács Mihály-monográfiájában Lotz két *Dobozi*-ábrázolását említi: „Lotz Károly: *Dobozi és hitvese*, 1850-es évek (MNG), majd 1880-as évek (MNG)”. Ludányi 1987, 65; Bakó 2006, 36, 47, (34. kép). 1910-ben Ernst Lajos tulajdonában volt Lotz *Dobozi*-t ábrázoló olajfestménye (Ernst 1910, 79), s 1912-ben kiállították a magyar történeti kiállításon is. Ernst ideiglenes 1912, VI. terem, 20. tétel, 21.

⁹⁸¹ Kosztolányi Dezső: *Pacsirta*. Holló és Társa. É.n. 25.

alkalmi színelőadásokon történő megelevenítéséről számolnak be.⁹⁸² A század vége felé ugyanakkor már találkozunk a téma ironikus megjelenítésével is.⁹⁸³

Székely Bertalan festményének kompozícióját vette át Pongrácz (Popper) Szigfrid (1872–1929) hősi emlékműve, amelyet 1924-ben (a tervezett 1914 helyett) Pilismarót főterén állították fel. **(33. kép)** Bár a 20. század elején már több szakértő figyelmeztette az emlékmű felállítását szorgalmazó helyieket, hogy Dobozi Mihály története nem Pilismaróhoz, hanem Pusztamaróhoz kapcsolódik, a helyi identitásban fontos szerepet játszó hőstett emlékét megörökíteni kívánókat ez nem térítette el szándékuktól.⁹⁸⁴ A szoborcsoporton az egymást átölelő házaspárt, illetve a mellettük fekvő lovat látjuk. A tragikus eseményt az emlékművön –

a Dobozy Mihály és hitvese Ilona

1526.

A Haza és hitvesi szeretet

Vértanúinak emlékére

Közadakozásból emeltette

Pilismarót

község közönsége 1914 felirat fölött – egy relief is megörökítette. Ennek kompozíciója Lotz Károly említett olajvázlatával mutat rokonságot: mindkét alkotáson a háttal a ló tetemére rogyott halott feleséget, balján pedig a kardját fogó férjet látjuk, míg azonban a festményen a törökök még csak a háttérben közelednek, a pilismaróti reliefen Dobozi már a lovon érkező ellenséggel harcol. Az emlékmű talapzatán elhelyezett táblák az I. és II. világháborúban, illetve 1956-ban elesett pilismarótiaknak is emléket állítanak.

33. kép. Pongrácz Szigfrid: *Dobozi Mihály és felesége hősi emlékműve*. 1924. Pilismarót, Fő tér.

1.5.3.3. „A mohácsi temetés” – Perényi Imréné, Kanizsai Dorottya a hazai irodalomban és képzőművészetben

Az 1526. évi mohácsi csatához kapcsolódó képzőművészeti ábrázolások között tartjuk számon azokat a műalkotásokat is, amelyek a siklói vár úrnőjét, Perényi Imréné Kanizsai

⁹⁸² Hermann 2009, 218.

⁹⁸³ Hermann 2009, 218–219.

⁹⁸⁴ Az emlékműállítás folyamatát részletesen ismerteti: Kántor 2022.

Dorottyát (1490?–1532 után)⁹⁸⁵ mutatják be, amint a csata után 400 jobbágyával és a környék papjaival eltemettette a hadszíntéren maradt halottakat. A történetet csupán Istvánffy Miklós leírásából ismerjük. „Minthogy azonban az elesetteknek oly nagy volt a száma, hogy a holttestek szagától nemcsak a mező, hanem a levegő is megromlani és megfertőződni látszott, s az ellenség elvonulása után a kutyák oly nagy tömege özönlött oda felfalásukra, hogy azt mondják az utasok, s akik arra jártak, csak életveszedelemmel mehettek arra, ezért Kanizsai Dóra, Perényi Imre nádor özvegye, az a nagy jámborságú asszony, megszánva a keresztényeket, akik a haza védelmében vitézül estek el, négyszáz embert saját költségén felfogadott, hogy a szanaszét fekvő és heverő holttesteket, nehogy a vadállatok, madarak és kutyák szaggassák szét és falják fel őket, hatalmas gödröket ásatva, eltemessék.”⁹⁸⁶ A „mohácsi temetéssel” ismereteim szerint más 16–17. századi történeti munkában nem találkozunk, s forrásáról Istvánffy sem szolgált bővebb felvilágosítással. Elképzelhető, hogy egy irodalmi fordulatot, toposzt aktualizált és kapcsolt az ország Habsburg Mária után legtekintélyesebb, legnagyobb befolyású asszonyához. Ismerjük például a Vuk Karadzics (Karadžić) (1787–1864) gyűjtéséből származó, *A koszovói lányka* című szerb-horvát hősi éneket, amelynek címszereplője a rigómezei csata után az ütközet helyszínén keresi vőlegényét, s közben ápolja és borral áldoztatja a sebesülteket.⁹⁸⁷ Az bizonyos, hogy a halottak eltemetése a legtöbb kultúrában – köztük az oszmánoknál is – alapvető vallási követelmény volt, a holttestek vadak prédájául hagyása szégyennek, megaláztatásnak számított, hiszen az Istentől való elhagyatottságot fejezte ki már az *Ószövetségben* is.⁹⁸⁸

Bár Kanizsai Dorottya kegyes tettének emlékezete nemcsak a hazai köztudatban rögzült szilárdan, hanem a szakirodalomban is,⁹⁸⁹ a történeti kutatások számos kérdést vetnek fel valóságtartalmát illetően. A csata halottainak eltemetéséről csak oszmán forrásokkal rendelkezünk. „A szultán naplója, amelyet az egész hadjáratról kiváló török történetírók vezettek, a csata idejét követő szeptember 1. napjával feljegyezte, hogy a ruméliai deftertár ..., parancsot kapott, hogy az elesett gyaurok holttesteit szedesse össze és egy helyen temettesse el. Szeptember 2. napjáról pedig azt jegyzi fel a napló, hogy Ibrahim fővezér, a hadsegéde és a

⁹⁸⁵ Takáts 1982, 40–54; Péter 2003.

⁹⁸⁶ B. Szabó – Farkas 2020, 460. Vö. újabban: Varga 2018, 86; Tóth 2019, 138; Kanász 2020, 96–100.

⁹⁸⁷ *A koszovói lányka. Szerb-horvát hősi énekek, románcok.* Fordította: Kiss Károly. Budapest, 1957. 93–96.

⁹⁸⁸ „Három nap múlva fölemel téged a fáraó, de fára akasztat, és madarak eszik le a húsodat. 1Móz 40,19; „De Ricpá, Ajjának a leánya, zsákruhát fogott, és rájuk terítette a kősziklán az aratás kezdetén, amíg csak eső nem ömlött rájuk az égből. Nem engedte, hogy hozzájuk férjenek nappal az égi madarak, éjjel pedig a mezei vadak.” 2Sám 21,10.

⁹⁸⁹ Kanizsai Dorottya a törökök elvonulása után felfogadott 400 embert és a „meghalt hősöknek közös sírokat ásatott, és tisztességgel eltemettette őket. Az általa szervezett »nagy temetés« jeltelen tömegsírjainak egy részét több, mint négy évszázad múltán nemrég kutatták fel a Mohácstól DNy-ra elterülő mezőségen.” Kovács 1976, 28. „450 esztendő távlatából különösen az vet ragyogó fényt Dorottya asszony alakjára és kimagasló jellemére, hogy huszonötezer hősnek megadta az örök pihenőhelyet.” Kovács 1976, 29. A Papp László által 1960-ban megtalált „... két tömegsírban összesen mintegy 240 elesett katona feküdt. A szórványos mellékletek alapján megállapította, hogy a Kanizsai Dorottya jobbágyai által eltemetett, feltehetően jobbára idegen zsoldosok maradványairól van szó, akiket a török talán a magyar ágyúállások mellett mészárolt le. Ily módon az ütközet helye, a húszezernyi halottal máshol lehet.” Kovács 1996, 289. Kanizsai Dorottya szobra a Kő Pál által az 1976-ban átadott mohácsi emlékhelyre készített sírjelek között is szerepelt. Kovács 1996, 294. Tényként írja le az eseményt: Takáts 1982, 46–47; Péter 2003, 47; Hasanović-Kolutác 2019, 611–612.

deftertár „elmentek összeszedni a hullákat. 20 000 gyalog és 4 000 páncélos magyart temettek el.”⁹⁹⁰ „A Mohácsnál megtalált sírok feltárása is arra enged következtetni, hogy nem kegyeletből történő temetéssel, hanem sokkal inkább hevenyészett cselekedettel van dolgunk, s azt az oszmán hadsereghez köthetjük.”⁹⁹¹ Bár azt nem zárhatjuk ki, hogy az özvegy nádorné valamilyen formában részt vett a halottak eltemetésében, hiszen „Istvánffy jól ismerte a baranyai miliót, s talán e történet lejegyzésével éppen egy helybeli, addig szóban fennmaradt történetet örökített meg”,⁹⁹² az valószínűsíthető, hogy a csata óriási számú keresztény áldozatát 400 jobbágy közreműködésével aligha tudta volna elhantoltatni.⁹⁹³ Perjés Géza számításai szerint a kb. 35 000 halott⁹⁹⁴ eltemetésében kb. 3000 török segédkezhettek, Kanizsai Dorottya tehát legfeljebb menekülés közben meghaltakat, vagy vízben megtaláltakat temethetett el.⁹⁹⁵

Kanizsai Dorottyanak lehetősége és indíttatása is volt a csata kimenetele iránti érdeklődésre, hiszen az ütközet idején valószínűleg a siklói várban, tehát a helyszíntől nem messze tartózkodott, a csatában részt vett mostohafia, Perényi Ferenc (1500 előtt–1526) váradi püspök is, akinek a sorsa aggaszhatta az özvegyet. Az bizonyos, hogy a korban rendkívül nagy tekintélynek és tiszteletnek örvendő kétszeres nádorné (első férje, Geréb Péter [?–1503] is nádor volt), aki leveleit öntudatosan palatinaként, azaz nádorasszonyként írta alá, részese volt a hazai politikai közéletnek. Bejáratos volt II. Lajos udvarába, aki őt kérte meg, hogy a pécsi püspökkel együtt fogadja és kísérje Magyarországra az 1521. május végén az esküvőre érkező menyasszonyát, Habsburg Máriát. II. Lajos kétszer is meghívta Kanizsai Dorottya a rendek tanácskozására, 1526-ban például a tolnai gyűlésre. 1532-ben a nemesek bélavári gyűlésére hívták meg, otthonosan mozoghatott tehát a közéletben.⁹⁹⁶ 1519-ben, második férje halála után szinte azonnal, Kanizsai Dorottya kérésére II. Lajos egyesített címert adományozott az özvegynek, amelynek pajzsán a Kanizsai és a Geréb család címere látható. „Az adománylevelben a király szokatlanul magasztos, dicsérő hangnemben beszél a nádornéről.”⁹⁹⁷

Irodalom

Budai Ferenc 1805-ben megjelent lexikonában⁹⁹⁸, illetve Peretsenyi (Peretsényi) Nagy László (1771–1827) 1817-ben kiadott, az egyetemes és a magyar történelem kiemelkedő

⁹⁹⁰ Papp 1962, 36. A mohácsi csata halottai eltemetésének lehetséges körülményeiről ld. még N. Ipoly 1977, 218–222; Kanász 2020, 98. A törökök eltemetéséről a napló nem számolt be.

⁹⁹¹ Kanász 2020, 98.

⁹⁹² Kanász 2020, 98. Vö. ehhez: Varga 2018, 86; Tóth 2019, 138.

⁹⁹³ P. Szathmáry Károlynál regényében azt olvashatjuk, hogy az este, fáklyafénynél a 400 jobbággal a csataterre érkező Perényiné visszafelé menve „végig nézett a síkon, melyen az általa fogadott munkások már csaknem befejezték munkájukat.” Szathmáry 1854, 255.

⁹⁹⁴ A csata keresztény halottainak a száma inkább 16 000 – 24 000 fő között lehetett.

⁹⁹⁵ Perjés 1979, 426–427.

⁹⁹⁶ Takáts 1982, 45–46; Péter 2003.

⁹⁹⁷ „Megindítatva attól a nagy szerénységtől és áhitattól, állhatatosságtól, őszinteségtől, hűségtől, vallásosságtól s a legszebb erények nagy számától, amikkel Kanizsai Dorottya asszony tündöklök, amik őt a női nem ékességét illetőleg a letűnt idők nagy alakjaival összehasonlíthatóvá teszik.” Kovács 1976, 27. Vö.: <http://nadasdymuzeum.hu/kanizsai-dorottya-2013-03-20>; Takáts 1982, 43; Schallaburg 1982, 584. tétel, 533–534 (Éva Straub); Nyulásziné 1987, XLVI. tábla, 128 (XLVI. szám); Mikó – Takács 1994, IX-57. tétel, 476 (Mikó Árpád); Péter 2003, 49; Réthelyi 2005, III-12. tétel, 181–182 (Érszegi Géza – Mikó Árpád).

⁹⁹⁸ Budai 1805, II. kötet, 398–399.

hősnőinek életrajzát bemutató kiadványában⁹⁹⁹ csak röviden számolt be az eseményről, míg a *Regélő* című irodalmi folyóiratban 1833-ban hosszabb leírást találunk Kanizsai Dorottya hőstettéről.¹⁰⁰⁰ A szerző hangsúlyozza, hogy az asszonyok nemcsak „férjfiás bátorságot, elszánást, hős tüzet” mutató tettekkel szerezhetnek maguknak dicsőséget, hanem olyanokkal is, „mellyeket ők csendes körökben tesznek a’ kedves haza boldogságára, ’s honos feleik javára, tiszteletére ...”,¹⁰⁰¹ ahogy azt Perényiné Kanizsai Dorottya tette. A mohácsi csata és az azt követő események (a király halála, Buda bevétele, 200 000 magyar rab elhurcolása) után megemlíti a király holttestének keresésére indult expedíciót, összekapcsolva a holttest megtalálását a Kanizsai Dorottya által szervezett temetéssel: „Nem sokára a’ férje vesztét sirató Mária királyné Mohács felé küldötte Zettricz Ulrikot, és Sárffy Ferencz győri kapitányt a’ királynak meghidegült tetemei felkeresésére. De hijában keresék azt a’ mocsárban ’s mohácsi téren; mert már akkor a’ nemes lelkű ’s jeles erkölcsű özvegy Kanizsay Dorottya, rövid idő múlva a’ mohácsi boldogtalan ütközet után, 400 napszámot bérlett, kik által az ide ’s tova heverő holt tetemeket földbe takarította, ’s ezen ájtatos tette által, mellyre más honbeliek nem is gondolkodtak, hazájának örök háláját kötelezé le magának. Hihető ezen munkások utasíták a’ királyné említett követjeit egy különösen megjelelt sirra, mellyben ezek a’ megholt királyt sértetlenül, csak ajka lévén kevésé megsebesítve, lelék, és Székes - Fehérvárba vivén, átadták a’ papságnak, hol addig is még illő pompával November 11-én eltemethették, Horváth Márton rejté el a’ nagyprépostság egyik boltozatjába.”¹⁰⁰² A két esemény ennél is hangsúlyosabb összekapcsolásával – mint látni fogjuk – P. Szathmáry Károly (1831–1891) 1854-ben megjelent történelmi regényében, illetve Bartók Lajos 19. század végi drámájában is találkozunk.¹⁰⁰³

Jászay Pál említett történelmi munkájában Kanizsai Dorottya tettének leírásakor alapvetően Istvánffy szövegére támaszkodott, több példa felsorolásával azonban általában is hangsúlyozta az asszonyok kegyeleti szerepét a mohácsi csata halottai végtisztességének megadásában: „Az ingerült férfi kedély szikráinak az asszonyi érzékeny szív könnyörete lengett némileg közébe. Az ország azon részein, hol a török megfordult, büszkedő lovak s tevéknél egyebet látni nem volt; a mohácsi mezőn elhullottak nagy számú holtteste pedig még mindig takarítatlan hevert, bűzével megrontotta a levegőt, s az ebek olly sokasága kezdte ellepni a csatatért, hogy többé az útas sem volt tőlök bátorságban. Az emberiség iránti részvétől lelkesült özvegy nők keblében foganzott az eszme: a hon védelmében elhunytak tetemeit megmenteni az ebek, vadak, madarak marczonglásaitól. Kanizsay Dóra, néhai Perényi Imre

⁹⁹⁹ Heroineis az az a' nevezetes fejr népnek szép neméből magokat tetteikkel különböztető szép nemnek élet – tárjok. Írta Peretsenyi Nagy László. Második darab. Pesten, 1817, 79.

¹⁰⁰⁰ *Regélő*. Első magyar szépművészeti folyóírás (1) 1833. április, május, június. 3. szám, április 11., 24–25.

¹⁰⁰¹ *Regélő*. Első magyar szépművészeti folyóírás (1) 1833. április, május, június. 3. szám, április 11., 24.

¹⁰⁰² *Regélő*. Első magyar szépművészeti folyóírás (1) 1833. április, május, június. 3. szám, április 11., 25.

¹⁰⁰³ Bár Jókai 1854-ben megjelent történelmi munkájában még külön említi a két eseményt: „Két hónap mulva találták meg a király hulláját a Csele patakban s eltemették őseihez a székesfehérvári sírboltban, ez volt az utolsó királya a magyaroknak, a ki az Árpádok végnyugalmi helyére tétetett.

A többi halottakat, kik a mohácsi vérmezőn elestek, egy derék honleány saját költségén temetteté el. Neve Kanisai Dorottya, özvegy Perényiné. Megérdemli, hogy följegyeztessék emléke, ki a magyar nemzet sírját behantolá.” (Jókai 1854, 352), egy későbbi kiadásban mintha nála is összekapcsolódnának: „az ifjú király holttestét nagy későre megtalálták a Csele patak mocsáros partjában elásva; ahova Kanizsay Dóra úrnő temetteté el a csata után elhullva ottfeledett magyarokat.” <http://mek.niif.hu/00800/00840/html/jokai104.htm>

nádor özvegye, 400 embert fogadott, kik összeszedjék s nagy sírgödröket ásván eltakarítsák a szerte büszhedőket. Ráskay Magdolna felkerestette egykori hitvesét, a dús Pálóczy Antalt, e nemzetség utolsó ivadékát, s oda, hol bátyja Mihály már nyolcz év óta porhadt, sárospataki jószágára vitette. A római hitűek várbeli egyháza éjszaki oldalán még ma is látható egy szépművű veresmárvány sírkő, melly a két testvér emlékét latin versekben adja át az utódoknak. Hasonló érzelemtől áthatva indította a királyné is meghalt férje komornokát Czetricz Ulrikot, ki urát, mint mondá, a Cselepatákba fuladni látta, s a gyászos helyet eleven emlékezetében tartotta, Sárffy Ferencz győri várparancsnokhoz néhány szolgálóval s egy levéllel a végett, hogy kíséretére 12 lovas legényt rendeljen.”¹⁰⁰⁴

Perényiné tettének emléke a költészetben is továbbélt. 1843-ban jelent meg Tárkányi Béla *Temetés* című verse:

„I.

Csapásra nyujtá vaskezét
A' sors Mohács felett,
'S Mohács egy véres honfísír,
Egy nemzet átka lett.

Elmúlt a' harc , leszállt az éj
Komor felhőivel,
'S mintegy halotti gyászpálást
Terűit a' síkon el.

Halotti lámpakint az ég
Villáma lángola,
Könyű, részvét könyárja volt
Zuhongó zápora.

A' tompa gyászharang helyett
Villám dörgése szólt:
A' nagy halotthoz érdemes
Halotti pompa volt.

Sötét az éj, dühöng a' vész,
'S mig elvonúltanak
Üregbe 's lombozat közé
A' rettegő vadak:

Gyászfátyolok redői közt,
Mint egy tündéri nő,
Halványan egy őszült anya
A' vérmezőre jő.

¹⁰⁰⁴ Jászay 1846, 104–105. Vö. ehhez: „A magyar sereg főúri halottai közül egynek állítólagos nyugóhelyéről tudunk. Pálóczi Edgár, Jászai Pál után, a mohácsi csata 400 éves évfordulója alkalmából hírt ad arról (Hadimúzeumi Lapok. 1926. II. k. 5–7. sz.), hogy a sárospataki vártemplom északi oldalán elhelyezett vörösmárvány sírkő alatt nyugszik, – 8 évvel korábban elhunyt fivérével, – Pálóczy Antal, nemzetének utolsó sarja, aki a csatában esett el, ahol tetemét hitvese, Ráskai Magdolna felkerestette, onnan elvitetvén, Sárospatakon eltemettette.” Papp 1962, 36–37. Vö.: Pálóczi 1926, 7; Takáts 1982, 46.

Az éj villámfáklyáinál
 Lát honfitesteket,
 Lát honfivért, csonthalmokat,
 Lát bús enyészetet.
 És elfogúl, és felzokog,
 Oly szívből s igazán,
 Vélnéd, a nemzet angyala
 Sír a szegény hazán.

És hull a' zápor, háborog
 A' boszús fürgeteg,
 'S a' villám barna fellegén
 Ropogva hengereg.

„Csatába lángot vittek ők,
 És honfiszíveket,
 A' harcz igazság harcza volt,
 Bár gyászos vége lett.

Oh, ennyi szent test nem lehet
 Vad martalékául
 Madár- 's elemnek, míg szivem
 Honérzelemre gyúl!“

E' lelkes szózat hangozék
 A' vérmező felelt;
 Hallá a' romboló vihar
 A' szót, és néma lett.

II.

Elmúlt az éj, a' más nap is
 Nyugodni szállá már.
 Mohács terén négyszáz magyar
 Komoly parancsra vár.

Előttök ősz Perényiné
 Állt, gyász volt mindene;
 Ilyen lehetne tán a' bú,
 Ha testet öltene.

„Utánam!“ szól és felzokog,
 'S kapával földbe vág,
 'S a' szó után négyszáz magyar
 Zokogva földbe vág.

Csak mélyen, mélyen ássatok,
 Hisz nem kemény a' föld,
 Hol annyi drága honfivér
 Hazátokért ömölt.

És ástak ők, mély lett a' sir
 'S holtakkal eltelik.
 Az égnek csillagsátorán
 Ború emelkedik,

A' sírásók a' sír körül
 Most térdre hullanak,
 Istenhez a' megholtakért
 Könyörgést mondanak.

Komor felhővé tornyosult
 Felettök a' ború,
 A' szél kereng, lecsapni kész
 Az égi háború.

Feláll a' szól Perényiné:
 „Jó éjszakát, Mohács!
 Nagy isten, add, hogy hamvain
 Legyen feltámadás!“

Utána a' négyszáz Magyar:
 „Jó éjszakát, Mohács!
 Nagy isten, add, hogy hamvain
 Legyen feltámadás!“

'S ropogva tör ki a' vihar,
 Lezúdul zápora,
 Halotti fáklyakint az ég
 Villáma lángola.

A' tompa gyászharang helyett
 Villám dörgése szólt: –
 A' hős holtakhoz érdemes
 Halotti pompa volt.”¹⁰⁰⁵

A költemény változatlan szöveggel, de új címmel – *Mohácsi temetés* – 1857-ben megjelent a költő összegyűjtött munkái között is,¹⁰⁰⁶ ezért vélhette úgy a művészettörténeti kutatás, hogy „Tárkányi állandó párhuzamot von a mohácsi és világosi események között, egyáltalán nem titkolva véleményét, szenvedélyesen könyörögve a feltámadásért, »az igazság gyászos végű harca« után.”¹⁰⁰⁷ Az irodalomtörténet-írásban is „a témátörténeti szakirodalom rendszerint a neoabszolutizmus kora Mohács-képének jellegzetes példajaként hivatkozta a szöveget.”¹⁰⁰⁸ Korábban Hanus Erzsébet is úgy vélte, hogy az abszolutizmus és a dualizmus

¹⁰⁰⁵ Tárkányi Béla: Temetés. (Ballada) in: Frankenburg 1843, 380–383.

¹⁰⁰⁶ Tárkányi 1857, 33–37. Vö: Farkas 2000, 463; B. Szabó – Varga 2020, 614–615.

¹⁰⁰⁷ Basics 1982, 53. Vö.: Tárkányi költeményében kiemeli „a párhuzamot Mohács és Világos között.” Keserü 1984, 37. Ezt a szemléletet képviseli – mint látni fogjuk – Ludányi Gabriella is Kovács Mihály-monográfiájában.

¹⁰⁰⁸ S. Laczkó 2019, 221.

korában átalakul a Mohács-költészet, „... a forradalom bukása után idézett Mohács-képek magukba foglalják Világos tartalmát is ...

... Tárkányi Béla és Reviczky Gyula azonos című balladája, *A nagy temetés*, jelzik ezt a megközelítést.”¹⁰⁰⁹ Bár mivel a vers 1843-ban keletkezett, a Mohács – Világos allúzió mindenképpen illuzórikus, az valószínű, hogy „az 1848–1849-es szabadságharc bukását követő évtizedekben Dorottya alakja a haza búsuló anyjának sokszor bemutatott allegóriájává vált.”¹⁰¹⁰ A 19. és a 20. században számos irodalmi alkotás örökölte meg az emléket,¹⁰¹¹ köztük Jókai Mór regényes történelmi munkája,¹⁰¹² Bartók Lajos később ismertetésre kerülő drámája, illetve jeles költőink versei:

„... Varjuk kárognak éhesen,
A préda fel van osztva,
De ím, csodásan megjelen
Kanizsai Dorottya.

Szép arcza bús, ruhája gyász,
Ásót viszen kezében.
Szemébe könny, ajkán fohász:
«Ah hogy ezt is megértem!»

Feledni szélvészt, zúzmarát,
Miként az éj magánya,
Hallgatva négyszáz férfiú
Jön ásókkal nyomába.

«Holtak városa! csatatér!»...
- S kezeit összefonva,
Imádkozik a holtakért
Kanizsai Dorottya.

Igy áll soká ... s míg könnye hull,
Az ásót földbe nyomja,
S kezd ásni fáradatlanul
Kanizsai Dorottya.

S a négyszáz férfiú hamar
Követi ezt a példát;
Túr földet és gödröt kapar,
Legyen a sír elég tág.

Készülnek a hosszú sirok
Egymásután, sietve;
És a harminczezer halott

¹⁰⁰⁹ Hanus 1976, 59.

¹⁰¹⁰ Kanász 2020, 97. Vö.: S. Laczkó 2019, 219–222.

¹⁰¹¹ Kanász 2020, 97–98.

¹⁰¹² „A többi halottakat, kik a mohácsi vérmezőn elestek, egy derék honleány saját költségén temetteté el. Neve Kanizsai Dorottya, özvegy Perényiné. Megérdemli, hogy följegyeztessék emléke, ki a magyar nemzet sírját behantolá.” Jókai 1854, 352.

Beléjük lón temetve.

És hogy az összes holtakat
Elhantolák zokogva,
Még ott könyez, még ott marad
Kanizsai Dorottya.

Szent asszony, hálás nemzeted
Feledni sose fogja,
Mily nagy temetést rendezett
Kanizsai Dorottya.”¹⁰¹³ – áll Reviczky Gyula (1855–1859) versében.

„Vizen van a győző, a bús Perényiné
rőt színű fáklyánál könnyek között temet
s hogy látta a paraszt, mint tett-vett csüggeteg,
az éjjel árnyain kísértetnek hívé.”¹⁰¹⁴ – írta Kosztolányi Dezső (1885–1936).

„Mint a sötét asszony a mohácsi téren,
úgy jár a Felejtés köztünk, és egyenként
elhantolja holtainkat.
Szolgái fáklyákat tartanak kezökben
és a fáklya fénye a lombokra föccsen
s különös árnyakat ingat.

Kopaszon maradtunk fosztott termeinkben.
Tört ablakunkon át befütyül a sok szél
úgy, hogy meg sem értjük egymást:
egyik szél erre fúj, másik szél arra fúj;
mi pedig különös táncot táncolunk:
ez a tánc a süketek tánca.

Néha egyikünk ledobja magát a földre:
Mozdulni sem akar ő többet: elfáradt...
Némelyik meg ölni kíván
s puha húsba kését sötét kéjjel mártja.
Másik hirtelenül ruháit lerántja
s mezítelen áll előttünk.

*

Nekem a gyilkos is testvérem; én tudom,
mily könnyű manapság ölni, s milyen könnyű
mondani, hogy *minden mindegy*.
S testvérem mind, aki felejteni akar
és mint a bús folyó, izgatott tajtékkal

¹⁰¹³ Reviczky Gyula: A nagy temetés. 1889. In: B. Szabó 2006, 512; B. Szabó – Farkas 2020, 628–630. Vö.: Lamperth 1926, 87–89.

¹⁰¹⁴ Kosztolányi Dezső: Mohács. 1907. In: B. Szabó 2006, 514; B. Szabó – Farkas 2020, 631–632.

szennyves voltát eltakarja.

De jaj, testvéreim, ki mondja meg, mi jobb?
Tán nem feledésben van orvosság, hanem
éppen az emlékezésben!
Jertek, óh hömpölyt táj, az új Kanizsai
Dorottya járt erre, boruljunk hantjai
fölé a vak, titkos rögnék!

Oltsátok ki már a fáklyákat: jön a nap!
Lessétek, lessétek, milyen virág fakad
a halottas föld porából!
Tán illatát lelkünk süketen is értve
összetalál egymás testvér ütemébe,
mint vadak a muzsikától...” – olvashatjuk Babits Mihály (1883–1941) versében.

Képzőművészet

A témát a 19. században a képzőművészek is többször megörökítették, köztük Orlai Petrics Soma 1860 körül készített festményén.¹⁰¹⁵ **(34. kép)** Orlait – mint látni fogjuk – foglalkoztatta a mohácsi csata témája, 1851-ben, Münchenben elkészítette II. Lajos holttestének megtalálását ábrázoló kompozícióját, s a mohácsi vésről készült „csataképe” szerepelt az Ernst Múzeum 1912-es történeti kiállításán, illetve a múzeumban 1926-ban rendezett emlékkiállításon is.¹⁰¹⁶ A mohácsi temetés felhős, alkonyi ég alatt játszódó jelenetének középpontjában a kezeit kétségbeesésében prófétai mozdulattal az égre emelő Kanizsai Dorottya-t látjuk, aki mellett egy pap imádkozik. Férfiak, nők szedik össze a halottakat, vagy imádkoznak mellettük. A kép jobb alsó részén néhány jobbágy a Levétel a keresztről vallásos ikonográfiai típushoz hasonló mozdulattal tartja a fehér lepedőbe burkolt halottat. Orlai 1847 körül már dolgozott egy *Mohácsi temetés* vázlaton, nem tudjuk azonban, hogy ez a II. Lajos holttestének megtalálásához vagy a Perényinét ábrázolóhoz készült-e.¹⁰¹⁷

¹⁰¹⁵ Orlai Petrics Soma: Perényiné eltemeti a mohácsi holtakat, 1860 k., olaj, vászon, 48 × 51 cm. SZM – MNG, ltsz.: 6835 T. Vö.: Keserü 1984, 37; Flacke 1998, 547 (Dalos György); Galamb 2011, 17, 30, 33. tétel, 125; Galamb 2018, 24, 140–141, 31. tétel, 181. A képet említi: Kanász 2020, 97. 1910-ben Orlai egy Perényiné történetét ábrázoló olajfestménye Ernst Lajos tulajdonában volt. Ernst 1910, 85.

¹⁰¹⁶ Ernst ideiglenes 1912, VI. terem, 1. tétel (Mohácsi vész. Orlai Petrics Soma olajfestménye), 20; Ernst 1926, 4, 71. tétel (Orlai Petrics Soma: Mohácsi vész), 11.

¹⁰¹⁷ Keserü 2013, 276–277; Csorba 2015, 437–438; Galamb 2011, 7; Galamb 2018, 13 (1846. december – 1848. nyara között „vázlatot készít egy Mohács-témájú festményhez ...”). A kép vázlatát Orlai pápai diáktársa, Pap Gábor már 1848. közepe előtt látta: „Tárgya az esetek temetése leendő. Teremtő lelkének nagysága kezeskedik e gyászemlékű esemény lélekrázó kiviteléről. Elsődleges vázlatát láttam.” Keserü 2013, 276. Vö.: Pap Gábor: Néhány szó hazai festészetünk megalapítása tárgyában. Életképek, 1848. július 23. 100. Ld. még: Keserü 1984, 31, 33; Galamb 2011, 13, 32. tétel, 175; Galamb 2018, 17, 30. tétel, 181. Pap Gábor leírása talán inkább a Perényinére illene, ezt azonban a művész csak az 1860-as években festette meg, míg a II. Lajos holttestének megtalálása már 1851-ben készen volt. Lehet, hogy véletlen egybeesésként mindkettőjüket foglalkoztatta a téma, de elképzelhető, hogy Petőfi – aki ekkortájt írta a mohácsi csatával foglalkozó *Fekete-piros dalt* – látta ezt a vázlatot Orlainál, s ez volt hatással témaválasztására. Vö.: Keserü 1984, 33; Galamb 2011, 17, 55. jegyzet, 155;

34. kép. Orlai Petrics Soma: *Perényiné eltemeti a mohácsi holtakat*, 1860 k. SZM – MNG.

35. kép. Kovács Mihály: *A mohácsi csata után Perényiné eltemetteti az elesetteket*. Eger, Dobó István Vármúzeum.

Kovács Mihály festményvázlatán (35. kép) a villám által megvilágított, viharos éjszakai ég alatt játszódó jelenet középpontjában a gyászruhás Perényiné áll, aki mögött egy másik gyászfátylas nőt is látunk.¹⁰¹⁸ Ludányi Gabriella 1981-ben úgy vélte, hogy „Kovács Mihály festményéhez a közvetlen előképet Tárkányi Béla 1857-ben megjelent a Mohácsi temetés című verse szolgáltatta, a kép szinte versszakról versszakra követi Tárkányi hasonlóan patetikus hangvételű költeményét.”¹⁰¹⁹ Tárkányi 1854–1857 között többször sürgette a festmény elkészülését, amely Ludányi szerint 1858–1859 körülre datálható. Basics Beatrix ezzel szemben Kovács Mihály festménye, illetve Than Mór *Mohácsi csatája* keletkezését P. Szathmáry Károly *Sirály* (1854) című történelmi regényével hozza kapcsolatba: az író „a »Sirály«-ban nemcsak a csatát írja le, hanem azt a csata utáni képet is, mikor Perényiné megérkezik az öreg Bornemisszával és Czetricz-cel, a morvával, eltemetni a halottakat, és ekkor találják meg a király, II. Lajos holttestét ... Ugyanekkor keletkezett Kovács Mihály képe a halottakat temető Perényinéről; nem sokkal ezután Than Mór »Mohácsi csatá«-ja, ahol még az egyes szereplők is megkülönböztethetőek és fölismerhetőek. Mindkettő pontosan és részleteiben is követi a regény szövegét.”¹⁰²⁰ Szathmáry regényében a fáklyafénynél érkező, szomorú menetben egy kisgyerek és egy fiatal nő is jön, aki zokogva borul II. Lajos megtalált holttestére – a romantikus történet szerint a király szerelme, a valóságban is létező törvénytelen fiának (Jánosnak) az anyja.¹⁰²¹ Ludányi Gabriella néhány évvel később megjelent monográfiájában a festmény keletkezésének idejét 1852–1853 körülre, a katalógusrészben 1853-ra teszi,¹⁰²² készítését – mint a *Mohács és Világos* című fejezetben látni fogjuk – szoros összefüggésbe hozva „a közelmúlt tragikus eseményei”-vel. A festő 1875 körül, itáliai útja után a vázlatnál nagyobb méretű festményt készített, amelyet ma a Hadtörténeli Intézet és Múzeum

Galamb 2018, 24, 55, jegyzet, 168. Nem tudjuk, hogy az Ernst Múzeum 1921. évi kiállításán Orlainak milyen témájú alkotása szerepelt: Második terem: Klasszikus mesterek. 35. tétel: Orlai Petrich Soma: Mohácsi csata után. Ernst Lajos úr tulajdona. Ernst – Lázár 1921, 15.

¹⁰¹⁸ Kovács Mihály: *A mohácsi csata után Perényiné eltemetteti az elesetteket*, olaj, vászon, 38 × 53 cm, j. j. 1. fest. Kovács Mihály. Eger, Dobó István Vármúzeum, ltsz.: 55.118.

¹⁰¹⁹ Szabó – Széphelyi 1981, 265 (Ludányi Gabriella).

¹⁰²⁰ Basics 1982, 52. Kovács Mihály Perényiné-festményének előképeként Tárkányi versét is említi. Basics 1982, 53. P. Szathmáry Károly regényének részletéről ld. még: Réthelyi 2005, 271 (Basics Beatrix).

¹⁰²¹ Szathmáry 1854, 250–256.

¹⁰²² Ludányi 1987, 47, 14. színes kép, 118. tétel, 123. Vö.: Szabó – Széphelyi 1981, 128. tétel, 265–266 (Ludányi Gabriella); Basics 1982, 53; Keserü 1984, 37; Kanász 2020, 97.

öriz¹⁰²³: „Velencéből ismét Bécsnek tartanak, hol bevégzi Tárkányi Béla balladájára írott »Mohácsi temetés« című nagyszerű vásznát.»¹⁰²⁴

Perényi Imréné Kanizsai Dorottyának a 19. századi nemzeti történeti emlékezetben elfoglalt kiemelkedő helyét jelzi, hogy portréja több sokszorosított grafikai lapon, illetve könyvillusztráción is szerepelt. A *Pesti Hölgy-Divatlap (Közlöny a szépirodalom, művészet és kiválóság a divat köréből)* című női magazin 1864. évi, 5. évfolyamának jutalomképe Vizkelety (Vizkeleti) Béla (1825–1864) *Perényi Ilona a mohácsi hősokeket temeti* című – ahogy a műlapon olvashatjuk – „festvénye” nyomán Grund Vilmos (működött 1860–1880 között) által készített litográfia volt.¹⁰²⁵ Az irodalmi és divatlap 1864. évi első számában a témához kapcsolódva közreadta Szász Béla *A mohácsi temetés. 1526.* című költeményét:

„Egyik felől vakító fény, zsarátnok,
Száguldó ördögök gúny-nevetése;
Megtört kebelből feldörgő vad átok,
Betűivel vérző szivekbe vésve. –

Másik felől sötétlő, néma éjjel,
Melyben nem ég fénylő csillag sugára. –
S gyászoló arcával még a hold se’ kél fel,
Hogy szemfödő borítson szét a tájra. –

Középütt vér, egy nemzet szíve vére,
Pirosra festvén a Csele patakját, -
És nincs egy kéz, mely irt kössön sebére,
S nincsenek könnyük, mik vesztét sirassák!

És nincs egy kéz, mely egy közös sírba
Hantolná be a hősök szent hulláit, -
Hogy ráborulva vérkönnyüket sírva,
S elmondaná fölötte hő imáit ...

De hallga! nesz kél, csak remegve, félve - -
Minő sereg? Minő setétlő árnyak?
Minő sugár gyúl ki a vak éjfélnélbe,
A holtak közt, a téren, vajh ki járhat?

¹⁰²³ Kovács Mihály: Mohácsi temetés, olaj, vászon, 53 × 66 cm. Hadtörténeti Intézet és Múzeum, ltsz.: 4525. Vö.: Ludányi 1987, 56, 64. fekete-fehér kép, 369. tétel, 126.

¹⁰²⁴ Benkóczy 1911, 187.

¹⁰²⁵ Perényi Ilona a mohácsi hősokeket temeti. Heléne de Perényi enterant les heeroes do Mohács. Helene v. Perényi lasst die Helden von Mohács bestatten. – Jelezve balra lenn a kép alatt: „Vizkelety B. festvénye után, kőre rajzolta Grund V. Jutalomkép a „Pesti-Hölgy divatlaphoz.” Jelezve a kép alatt középen: „Kiadja: Király János. – Jelezve jobbra lenn a kép alatt: „Nyomt. Rohn és Grund, Pesten 1864. Révész 2015, 410. MNM TKCS, ltsz.: 3541. Vö.: Horváth Károly: Háború és művészet. III. rész. In: Hadimúzeumi Lapok (3)1927. január – február. 1–2. szám, 9–10; Katona 1976, 140–141. oldal között; Katona 1987, 136–137. oldal között; Péter 2003, 46. Vizkeletynek a litografált műlap alapjául szolgáló „festvényéről” nincs információ. A műlap máshol *Perényiné temeti a mohácsi hősokeket* címmel, Grimm Vince litográfiájaként a *Hölgyfutár* 1864. évi jutalomképeként szerepel. Keserü 2013, 278. Perényinét a magyar nők pantheonjának tagjaként említi: Révész 2000, 592.

Csak gyöngé nők, - erősek csak: hűségben –
 S remegve állnak meg mindegyik holtnál;
 Nehogy ez itt, vagy az a kedves légyen:
 A férj, apa, vagy kire várt az oltár ...

Itt-ott leomlanak egy-egy halottra,
 Megtört sohajokat küldvén az égre –
 Nem vad boszút, csak jajt és jajt zokogva,
 A könyörülő szent Isten nevébe' ...

Ők jöttek el, a kegyelet szívökben,
 - A férfiak elzüllyve, vagy elesve –
 A földnek keble is rémülve döbben,
 Midőn kitarul a vár ennyi nemesre ...

S egy sír lőn ott a hősöknek megásva - -
 - Egy n e m z e t e t temettek volna ott el?
 Leend-e még a napnak támadása?
 - A Krisztus is a sírból támadott fel!!”¹⁰²⁶

A vers után Remellay Gusztáv (1819–1866) *Perényi Ilona (Történeti rajz)* – *Magyarozatul műlapunkhoz* című, kétrészes, patetikus hangvételű írása következett,¹⁰²⁷ amelyben a mohácsi vést – Czuczor Gergely (1800–1866) 1833–1842 között keletkezett *Mohács* című epigrammájához hasonlóan¹⁰²⁸ – a magyarok bűnei miatt elszenvedett jogos isteni büntetésként értelmezte. A szöveg második felében a temetés este lezajló, szomorú jelenetsorát írta le. Az égő fáklyát tartó férfiak után a fia – valójában, mint láttuk, mostohafia –, Perényi Ferenc váradi püspök holttestét kereső „méltóságos alaku, gyászba öltözött matróna lépdelt, a legmélyebb fájdalom, a honleány s anya kettős fájdalma kifejezésével arcán.”¹⁰²⁹ Mellette jött Drágffy Lóra, aki fiatal jegyesét, Lórándffy Dezsőt veszítette el. „A két fő családbeli hölgyet még néhány úrnő s a nőcseléd követte azután mintegy tíz kaczagányos harcfi jött, a Perényiek sárospataki várnagya a rokant Petróczy, mint vezére a négyszáz férfiúnak, kiket a nádor özvegye gyűjtött össze azonnal, a mint értesült, hogy nagyrészt eltemetetlenül s a messze földről összesereglett ragadozó állatok s madarak prédájaként hevernek szerte azon hősök teste ...”, akik vértanúként haltak meg a hazáért.¹⁰³⁰ Az imádkozó és éneklő résztvevők a pálosok rendfőnökének példájára térdre borultak, „... csak Perényiné maradt állva s mint egy szobor, a nemzet vesztesége s fájdalma emlékszobra, emelé kezeit az ég felé.”¹⁰³¹ Az imádság után Sárkány Ferenc győri várnagy „azt mondá Perényinének, hogy el fog találni a helyre, hol a hon zászlója védelmében kapott fejsebe következében, kiadata lelkét a váradi ifjú hős püspök”,¹⁰³²

¹⁰²⁶ Pesti Hölgy-Divatlap (6) 1864. január 1. 1. szám, 1. Vö.: Révész 2000, 595.

¹⁰²⁷ Pesti Hölgy-Divatlap (5) 1864. január 1. 1. szám, 2–3; január 15. 2. szám, 13–15.

¹⁰²⁸ „S megnehezült a világbirónak ítélete, s lőn a

Nemzeti nagy bűnnek nagy torolója Mohács.” B. Szabó – Farkas 2020, 595.

¹⁰²⁹ Pesti Hölgy-Divatlap (5) 1864. január 15. 2. szám, 14. Remellay írásának, illetve a jutalomképnek a címében – mint láttuk – Perényi Ilona szerepel, s Remellay szövegében sem találkozunk Kanizsai Dorottya névvel, a szerző Perényinéként, illetve Perényi Imre nádor özvegyeként említi.

¹⁰³⁰ Pesti Hölgy-Divatlap (5) 1864. január 15. 2. szám, 14.

¹⁰³¹ Pesti Hölgy-Divatlap (5) 1864. január 15. 2. szám, 15.

¹⁰³² Pesti Hölgy-Divatlap (5) 1864. január 15. 2. szám, 15.

a mondott helyen azonban csak az ország zászlósának, Drágffynak a holttestét találták meg, kezében az országzászlóval, illetve az őt védelmező Frangepán Mátéét, kiket a „nemzet sírásói” egy közös gödörbe helyeztek. Írása végén Remellay pontos képleírást is közöl: „S e jelenetet ábrázolja e lap szép műmelléklete – Sárkány a magával hozott fekete zászlót tartá a hősök holtteste fölébe a míg azok, kik a gödröt ásták térdre borúlva imádkoztak s a Drágffy hölgy szintén letérdelve s egyik kezével a vőlegényének szánt babékoszorút tartva a másikkal szemeit elfedve sírt; a gödör mellett Sárkány a fáklya fényével árasztá el, a többé nem látandó arcokat, a Pálosok főnöke s egy másik szerzetes a végső áldás imát rebegték, Perényiné pedig a nemzet nagy fájdalma, kétségbeesése, de mégis reményleni merő bizalma képviselőjeként emelte kezeit az ég felé s halkán, de szíve mélyéből rebegett imát.

Majd intett, hogy az ásók s kapák kezdjenek működni, – szavainak engedelmeskedtek a vele jöttek, s néhány perc múlva hant emelkedett Drágffy s Frangepán holt teste fölé...¹⁰³³

Az, hogy Remellay pontosan, név szerint azonosítja a képen látható személyeket, illetve leírja a jelenet előzményeit is, arra utal, hogy a kép és a szöveg között közvetlen kapcsolat lehet. Elképzelhető, hogy Vizkelety egy valós történeti nevet is tartalmazó, de mindenképpen fiktív, regényes leírást használt fel kompozíciójához. Ezt valószínűsíti, hogy „Vizkelety hősnői 1862-től az Ország Tükrében mint Remellay Gusztáv elbeszéléseinek illusztrációi jelentek meg...”.¹⁰³⁴ Az sem zárható ki ugyanakkor, hogy – ahogy Remellay írásának címe: *Perényi Ilona (Történeti rajz) – Magyarázatul múltapunkhoz* sugallja –, a képhez utólag készült a magyarázat. Vizkelety kompozíciójának reprodukcióját megtaláljuk Baranya megye 19. század végi monográfiájában is.¹⁰³⁵

„A történelem női hőseinek alakjai akkor kerültek középpontba Vizkelety képein,”¹⁰³⁶ amikor együttműködésbe kezdett a korszak néhány illusztrált női lapjával (*Családi kör, Pesti Hölgy-Divatlap*). Izabella királyné, Tarczay Anna (1520 k.–1567), Bornemissza Anna (1630 k.–1688), Anjou I. Mária királynő (1371–1395) életének fontos eseményét bemutató életképi jelenetei¹⁰³⁷ mellett ehhez a műcsoporthoz sorolhatjuk Perényinét ábrázoló kompozícióját is.

Az 1860-as években jelentette meg Szinay István a hazai történelem legkiválóbb nőalakjait bemutató, Grund Vilmos által készített litográfiát, amelyen Kanizsai Dorottya arcképe is szerepel.¹⁰³⁸ Perényiné ovális keretben megjelenő, tisztelőitől körülvevett egész alakos portréja volt az egyik hónapképe a Kánya Emília (1830–1905) által szerkesztett *Magyar Nők Évkönyve* 1861. évi kötetének is.¹⁰³⁹ A hónapképeken szereplő 12 nőről a kiadvány *Magyar nők Pantheonja* című fejezetében önálló írásokat is találunk, köztük a Perényiné tettét ismertetőt. A (tévesen 1522. augusztus 29-re datált) mohácsi csata éjszakáján – olvashatjuk a szinte egy festményt megelevenítő leírásban - „... a hullatorlaszok közt fáklyás szolgálótól kísérve magas, gyászba burkolt, ősz fűrtű nő bolyong. Szavára megnyílik a föld, és keblébe fogadja a halál gyümölcseit; szavára enyhület száll a borzasztóan megcsonkítottak szívébe, és panaszhang nélkül adják ki végső leheletüket.

¹⁰³³ Pesti Hölgy-Divatlap (5) 1864. január 15. 2. szám, 15.

¹⁰³⁴ Révész 2014, 360.

¹⁰³⁵ Várady 1897, 383.

¹⁰³⁶ Révész 2014, 360.

¹⁰³⁷ Révész 2014, 360–363.

¹⁰³⁸ „Mária királynő, Szilágyi Erzsébet, Beatrix királyné, Rozgonyi Cicelle, Kanizsai Dorottya, Izabella királyné, Zrinyi Ilona, Lorántffy Zsuzsanna, Dobó Klára, Széchy Mária, Teleki Lászlóné Mászáros Johanna, Pálóczy-Horváth Mária, Brunswick Terézia, Fanny.” Papír, kőrajz, 605 × 849 mm, MNM TKCS, ltsz.: 55.675. Vö.: Történelem – kép 2000, X–28. tétel, 570–571 (Sinkó Katalin).

¹⁰³⁹ Magyar Nők Évkönyve 1861. Szerk. Emília. Pest 1860. November hó. Vö.: Révész 2000, 592, 597.

A gyászos nő fia is itt veszett, a hős váradi püspök; de nemcsak annak tetemét földi be nyugot adó földdel, nemcsak annak lelkéért rebeg ajka hő imát, de mindnyájáért; hisz mindnyájan fiai, mindnyájan magyarok voltak!

Áldott legyen emléked derék asszony, ki egymagad huszonhatezer ember sírásója, siratója valál; áldott légy és ne veszszen feledségbe neved: Perényi Imréné!¹⁰⁴⁰ A patetikus megfogalmazásban „a haza búsuló anyjának” említett, a 19. század második felében személyéhez kapcsolódó toposzára ismerhetünk.

Baranya megye millenniumi festményeként készítette el a Székely Bertalannál, illetve Lotz Károlynál tanult pécsi festő, Horváth Károly (1873–1961) *Perényiné a mohácsi csatatéren* című alkotását, amely a vármegye székházába került.¹⁰⁴¹ Népszerűségét jelzi, hogy a kompozícióról a 20. század elején postai képeslap is készült.¹⁰⁴²

Perényiné alakja mind a hat képen megjelenik Bartók Lajos 1898-ban kiadott, Pap (Papp) Henrik (1864–1910) illusztrációival¹⁰⁴³ díszített, *Mohács után* című drámájában.¹⁰⁴⁴ Az egyik jelenet azt ábrázolja – ahogy egy évvel később a *Vasárnapi Ujság* két képet is közreadó ismertetésében olvashatjuk – „mikor a vérmező elesettjei közt kíséretével a fiát keresi Perényiné, s e közben Lajos király holttestére bukkanva, a rémületnek »Jaj Isten« fölkiáltása tör ki belőle.”¹⁰⁴⁵ A fiktív történettel, hogy II. Lajos holttestét Perényiné találta meg – mint láttuk – már a *Regélő* 1833-as számában, illetve P. Szathmáry Károly 1854-ben megjelent *Sirály* című történelmi regényében is találkozunk. Míg azonban P. Szathmáry Károlynál Czetrich¹⁰⁴⁶ Ulrich-kal (Sebastian Ulrich von Czettritz die Burg Neuhaus) (1490 k.–?) együtt találják meg a holttestet, Bartók drámájában egy „Öreg nemes” szerepel.

A mohácsi mezőn, a csata után játszódó dráma ötödik jelenetében Bartók Lajos az eseményt részletesebben is bemutatja:

„(Előbbiek. Több nemes, fegyvenök. Lajos király holttestét hozva.)

NEMESEK, FEGYVERNÖKÖK (kívülről).

A király! a király! Oh jaj, Lajos király!

(A holtat benn leteszik)

1. NEMES.

Nézd, kegyes úrnő, a király!

ÖREG NEMES.

Királyunk Holtteste!

PERÉNYINÉ.

Jaj, jaj Isten!”¹⁰⁴⁷

Az illusztráción a karjait kétségbeesetten égnék emelő Perényinén kívül a kutatásban részt vevő férfiakat és két nőt is látunk. Bal oldalról egy holttestet hozó, szomorú menet érkezik, s a kép jobb oldalán is látjuk egy halott hordágyon heverő, fehér lepellel letakart testének a

¹⁰⁴⁰ Magyar Nők Évkönyve 1861. Szerk. Emília. Pest 1860. 41–42.

¹⁰⁴¹ Várady 1897, 382. „1893-ban Horváth Károly mohácsi születésű festőművész a megyeháza részére megfestette Perényiné a mohácsi vész után megtalálja Tomori érsek holttestét című festményét.” Hasanović-Kolutác 2019, 599.

¹⁰⁴² Kanász 2020, 96.

¹⁰⁴³ Az illusztrációk egyikének magántulajdonban lévő rajzát (*Mohács*) Ernst Lajos megemlíti az 1800–1900 között készült magyar történelmi tárgyú műalkotásokat felsoroló lajstromában. Ernst 1910, 85.

¹⁰⁴⁴ Bartók 1898, 6, 8, 10, 12, 28, 44. oldal után.

¹⁰⁴⁵ Vasárnapi Ujság (46) 1899. január 29. 5. szám, 77.

¹⁰⁴⁶ A kamarás neve a szakirodalomban hol Czetrich-ként, hol Czettrich-ként szerepel, disszertáciomban – az idézetek kivételével – a Czettrich névalakot használom.

¹⁰⁴⁷ Vasárnapi Ujság (46) 1899. január 29. 5. szám, 77.

részletét. Egyértelmű utalást tartalmaz II. Lajosra az egyik vitéz kezében tartott sisak, amely felismerhetően az ebben az időben – mint látni fogjuk – neki tulajdonított páncélhoz tartozott.¹⁰⁴⁸ II. Lajos holtteste és Perényiné a drámakötetnek azon a vadromantikus illusztrációján is szerepel, amely „... azt a perbeszállást adja vissza, a mely Perényiné, a kétségbeesett anya, és a seregével későn érkező Zápolya közt a király holtteste fölött kitör. Perényiné czélzatossággal vádolja a trónra vágyó Zápolya késedelmét. Az felingerlődik; szó szót ér s az indulat hevében kitör rajta betegsége: a nehéz kór, a mely aztán látománykép az izzó trónon ülő Dózsa Györgyöt állítja elébe. Ezt a látományt örökíti meg második képünk.”¹⁰⁴⁹ Az előző ábrázolással ellentétben ezen hangsúlyos szerepet kap a király fehér lepellel letakart, páncélos holtteste, éppúgy, mint azon a képen, amelyik a csatamezőre érkező Szapolyai Jánost és Török Bálintot (1502–1551) ábrázolja.¹⁰⁵⁰

A csatateri emlékkápolnában 1928-ban készült el a Perényiné Kanizsai Dorottyát ábrázoló, Haranghy Jenő (1894–1951) iparművész által tervezett, Palka József (1860–1952) által készített üvegablak.¹⁰⁵¹ Kanizsai Dorottyának az 1976-ban átadott Mohácsi Történelmi Emlékhely parkjában látható, fából faragott szobrát Samu Géza (1947–1990) készítette. 1986-ban állították fel a Baranya megyei Harkányban Borbás Tibor (1942–1995) szobrászművész Kanizsai Dorottyát ábrázoló egész alakos köztéri szobrát.

2. II. Lajos 16–19. századi ábrázolásai

2.1. II. Lajos 1526 előtt készült képmásai

A disszertáció második része II. Lajos ikonográfiájának előmunkálataként a csatában elhunyt uralkodó ábrázolásaival foglalkozik, az életében és a halála után készültekkel egyaránt.¹⁰⁵² II. Lajos alakja ugyanis mind itthon, mind külföldön olyan szorosan kapcsolódott a mohácsi tragédiához, hogy az ő ikonográfiájának is részét kell képeznie a mohácsi csata recepciójának. A halála után az uralkodóról készült műalkotásokon (emlékpénzeken, metszeteken, festményeken) vagy az esetenként a képekhez kapcsolódó rövidebb-hosszabb leírásokban szinte mindig megemlítik halála helyét, idejét és körülményeit. Azt, hogy II. Lajos emlékezete milyen nagy mértékben kötődött a mohácsi csatához, kiválóan szemlélteti az a Hans Daucher (1486–1538) köréhez kapcsolható, 6 centiméter átmérőjű, talán érmek modelljeként 1526 után készült¹⁰⁵³ két alabástrom portré,¹⁰⁵⁴ amelyen Habsburg Mária és II. Lajos képmása mellett csupán az MDXXVI évszám szerepel. **(36. kép)** Az arcképes emlékérmeknél, plaketteknél nagyon ritka – bár nem példa nélküli –, hogy nem található rajtuk valamilyen, az ábrázolt(ak) nevére, rangjára, tetteire vonatkozó felirat. Ennek a portrénak a készítője úgy

¹⁰⁴⁸ Bartók 1898, 10. oldal utáni kép.

¹⁰⁴⁹ Vasárnapi Ujság (46) 1899. január 29. 5. szám, 77. Vö.: Bartók 1898, 28. oldal utáni kép.

¹⁰⁵⁰ Bartók 1898, 12. oldal utáni kép.

¹⁰⁵¹ Bauhoffer 1976, 99; Kanász 2020, 97. (A tanulmányban tévesen Palka Gyula szerepel).

¹⁰⁵² Jelen fejezet nem tartalmazza II. Lajos összes ismert portréját – ezek tételes ismertetése egy II. Lajos-ikonográfia feladata lesz –, elsősorban a fontosabb vagy ritkábban elemzett alkotásokra tér ki.

¹⁰⁵³ Héri 1982.

¹⁰⁵⁴ MNM Éremtár, ltsz.: 27. C./980-1, 980-2. Vö.: Heraeus 1828, 19, Tafel XVIII.16. kép; Habich 1929, 97. tétel, 20–21 (előképek: IX. tábla, 4–4a); Héri 1982; Erdős 2014, 131, 30. tétel, 145; Réthelyi 2005, III-20, III-21. tétel, 186 (Héri Vera); Ludiková 2006, 52–53; Közös úton 2016, 6.H.4 tétel, 284 (Pallos Lajos).

vélte, hogy a (talán utólag bevésett)¹⁰⁵⁵ 1526-os évszám annyira meghatározó, hogy egyértelművé teheti, kiket ábrázolnak a képmások.

36. kép. *II. Lajos portréja*. Alabástrom. 1526 után. MNM.

*

A Jagelló-korszak udvari mecenatúrájának változásai nyomon követhetők a II. Lajosról – gyermekkorától fogva – készített különböző műfajú, technikájú portrék számának alakulásán is. 1516-ig, azaz apja, II. Ulászló haláláig a gyermek Lajosról két hazai megrendelésű portrét ismerünk. A trónon ülő II. Ulászló mellett Lajost és nővérét, Jagelló Annát (1503–1547) is ábrázolták Gersei Pethő (Petheő) János udvarmesternek, a királyi gyermekek nevelőjének 1507. szeptember 22-én kiadott címereslevelén.¹⁰⁵⁶ Bár a gyermek Lajost majd csak egy évvel később, 1508-ban koronázzák Magyarország királyává, a trónörökös az armális miniatúráján – trónon ülő apjához hasonlóan – bíborszínű ruhát visel, jobb kezében jogart tart, fején nyitott, feje felett pedig zárt korona látható. A trón másik oldalán álló testvére, Anna alakja az 1507. évi címereslevelen a pergamen sérülése miatt alig látszik, az 1572-es címerbővítő oklevél innen átvett miniatúrájából azonban tudjuk, hogy ő is bíborszínű ruhát, fején pedig nyitott koronát viselt. Az akkor két éves II. Lajos 1508. évi koronázásának emlékére Körmöcbányán vert, az első hazai koronázási éremként számon tartott (bár még nem a koronázási szertartáson történő felhasználásra készített) érmen, amely a Jagelló-dinasztia magyarországi uralkodásának legitimitását is erősíthette, a párnán ülő gyermek Lajos látható.¹⁰⁵⁷

¹⁰⁵⁵ Héri 1982.

¹⁰⁵⁶ Ld. pl. Fraknói 1896, 588–589. oldal közötti tábla; Nemes – Nagy 1900, 44. tábla, 5–6. kép, XXXVIII; Ortway 1914, 48–49. oldal közötti tábla; Szendrei 1891, 394, 398–399; Áldásy 1923, 73. tétel, 68–69; Hoffmann 1927, 6–7; Gozdzik é. n., 5. tétel, 8–9, 1. tétel, 16; Schallaburg 1982, 571. tétel, 527–528, Abb. 47 (Éva Straub); Nyulásziné 1987, 51, 125, 35. tábla; Bartos 1988, 30. tétel, 59–62; Mikó – Takács 1994, IX-54. tétel, 473 (Mikó Árpád – Érszegi Géza); Nyulásziné 2000, 91. tétel, 15; Réthelyi 2005, I-18. tétel, 150 (Érszegi Géza); Szovák 2010; Mikó 2013, 165; Erdős 2014, 1. tétel, 141; Mikó 2021, 40. tétel, 273–274. Gersei Pethő III. János, Gersei Pethő I. János unokája 1572-ből származó, II. Miksa (1527–1576) által kiadott, nagy valószínűséggel Donat Hübschmann által készített (Gulyás 2021a, 85–87) címermegerősítő és címerbővítő oklevelén (libellus) szintén szerepel az 1507-es oklevél miniatúrája II. Ulászlóval és a két gyerekkel. Vö.: Elekes 1939, 267; Gulyás 2013; Gulyás 2016; Gulyás 2020, 158–159; Gulyás 2021a, 85–87.

¹⁰⁵⁷ MNM Éremtár, ltsz.: Delhaes I. 5. Vö.: Tabulae 1807, I. kötet, 107, XXXVIII., 1; Weszerle 1873, Ludovicus II. Tab. XVI., 3; Szalay – Baróti 1896–1897, 317; Ortway 1914, 31; Harsányi

2.1.1. Az 1515. évi bécsi Habsburg-Jagelló kettős eljegyzés képzőművészeti reprezentációja

A II. Lajost ábrázoló műalkotások számának növekedése kapcsolatba hozható az 1515. július 22-én Bécsben tartott kettős Habsburg-Jagelló eljegyzéssel, amelynek előzményeként 1506 márciusában I. Miksa német-római császár titkos házassági szerződést kötött a magyar királyi párral, II. Ulászlóval és Candalei Annával (Anne de Foix) (1484–1506) arról, hogy a császár két unokája (néhány hónappal később tragikusan fiatalon elhunyt fiának, Szép Fülöpnek [1478–1506] a gyermekei), illetve II. Ulászló lánya és születendő gyermeke (Candalei Anna 1506. július 26-án, fia születése után három héttel szintén elhunyt) házasságot kössenek. Bár Corvin János 1504-ben bekövetkezett halála után az 1505. évi rákosi országgyűlésen a nemesség határozatban mondta ki, hogy ha II. Ulászló fiúörökös nélkül hal meg, nemzeti királyt kell választani, II. Ulászló a Habsburg-Jagelló dinasztikus kapcsolatok fejlesztését kívánta elérni. A titkos tárgyalások II. Ulászló és I. Miksa között már akkor megkezdődtek, amikor még háború folyt a két ország között. A megegyezést és ezzel együtt az 1506. július 19-i békekötést is jelentősen felgyorsította, hogy 1506. július 1-én megszületett a magyar trónörökös, a későbbi II. Lajos.¹⁰⁵⁸ Kilenc évvel később II. Ulászló fiát I. Miksa unokájával, Máriával, lányát, Annát pedig később kiválasztandó egyik fiúunokája, Károly vagy Ferdinánd számára szimbolikusan magával a császárral jegyezték el. Anna végül I. Ferdinánd felesége lett. A kettős eljegyzés alkalmából Miksa 1515 nyarán Bécsben fényes, költségeiben egy hadjáratéhoz közelítő kongresszust rendezett, amelyen számos európai fejedelem részt vett.¹⁰⁵⁹ II. Ulászló, testvére, I. (Öreg) Zsigmond (1467–1548) lengyel király és számos előkelőség már 1515 márciusában Pozsonyba érkezett, I. Miksa azonban elfoglaltságai miatt nem utazott oda.

A bécsi eseménysorozatról, benne az eljegyzésről, naplójában részletesen beszámolt I. Miksa udvari történésze és diplomatája, a humanista Johannes Cuspinianus.¹⁰⁶⁰ Az ünnepség a

1926, 1. tétel, 295. (az addigi irodalommal); Gozdzik é. n., 2. tétel, 16–17 (a szakdolgozatban II. Lajosnál a tételek sorszámozása újrakezdődik, tanulmányomban az oldalszámok különbözősége jelzi, hogy II. Ulászló vagy II. Lajos ábrázolásáról [16. oldaltól] van-e szó); Schallaburg 1982, 532. tétel, 509 (Vera Héri); Réthelyi 2005, I-30. tétel, 153 (Héri Vera); Winter 2006, 64, 8. tétel, 70; Gyöngyössy – Winter 2007, 1776. tétel, 139; Erdős 2014, 2. tétel, 142; Soltész – Tóth – Pálffy 2016, 1–7. tétel, 55–61.

¹⁰⁵⁸ Köblös – Süttő – Szende 2000, 266–274.

¹⁰⁵⁹ Az ún. első bécsi kongresszusról 2015 áprilisában Bécsben – osztrák, magyar, lengyel, cseh és szlovák kutatók részvételével – *Wiener Kongress 1515. Wendepunkt Mitteleuropas: Jagiellonen und Habsburger* címmel háromnapos tudományos tanácskozást tartottak, s elkészült egy virtuális kiállítás honlapja is: https://www.khm.at/fileadmin/content/KHM/Ausstellungen/2015/1515/Kongress1515_Floorplan.pdf. A tudományos tanácskozás kiadványa: Dybaś – Tringli 2019. Ld. még pl. Ungarisch-böhmische Doppelhochzeit. In: Arnold 2005a, 66–69; Spekner 2007; Kuster 2019, 31–33.

¹⁰⁶⁰ Rervm Germanicarvm 1717, 606–607; Cuspinianus 2006, 156–157. Vö. újabban: Tóth G. 2019, 77; Terjanian 2019, 89. tétel, 183–184 (Johannes Cuspinianus: Wo vnd wie Ro. Kay. Maiestat vnd die Kunig von Hungern. Poln. vñ Peham zusammen kumen vnd zu wienn eingeritten sendt. [Wien]: [Johann Singriener d.Ä.] 1515). A hazai és a külföldi szakirodalom egy része az eseményt eljegyzésként (pl. Szalai 2021, 21), másik része esküvőként említi, s gyakran találkozunk egy tanulmányon vagy könyvön belül mindkét kifejezéssel (pl. Frenzel 2003, 54–55. oldalon Hochzeit és Verlobung is szerepel). Cuspinianusnál „dies pro contrahendis sponsalibus inter principes & Reginulas” (Rervm Germanicarvm 1717, 606), illetve a dómban rendezett ünnepség leírásakor „vt Caesar ... vui desponsata est domina Anna per Reuerendissimum Cardinalem Strigoniensem per annuli subarrationem. Tum Ludouicus Rex,

Hofburgban kezdődött, majd az egybegyültek átmentek a feldíszített Stephansdomba, ahol Bécs püspöke misét mutatott be. A mise után I. Miksa „valami rejtett helyen fejedelmi öltözéket és koronát vett föl, és mint császár ment be a karzatra, akivel a főtisztelendő esztergomi bíboros [azaz Bakócz Tamás P. J.] gyűrűvel lekötelve eljegyezte Anna úrhölgyet. Akkor ugyanez a bíboros Lajos királyt és Mária úrhölgyet kötötte össze és egyesítette.”¹⁰⁶¹

A nemzetközi érdekű eseményről számos – részben illusztrált – német és latin nyelvű nyomtatott beszámoló, hírlevél is megjelent,¹⁰⁶² köztük a sziléziai születésű német humanista költő és történétíró, Caspar Ursinus Velius (1493 k.–1539), Riccardo Bartolini (1470 k.–1529) és más neves humanista szerzők által írt terjedelmes *ODEporicon*.¹⁰⁶³ Egy német nyelvű hírlevél címlapján a baldachinos trónon ülő, feltehetően udvarnokokkal és követekkel körülvett I. Miksát látjuk, aki egy térdelő ifjúnak egy irattekercset nyújt át vagy vesz át tőle.¹⁰⁶⁴ Egy másik kiadványban két képen is megörökítették a pompás rendezvény eseményeit: a címlapon egy város elé lóháton érkező két koronás király találkozását látjuk, mögöttük kísérelőkkel, míg a zárókép bal oldalán két nőt látunk (egyikük koronát visel), a jobb oldalán pedig egy kíséretével együtt lovon érkező fiatal, hosszú hajú, páncélos vitézt. Bár az illusztrációt a

& Domina Maria per eundem Dominum Cardinalem copulati & coniuncti sunt.” (Rerum Germanicarum 1717, 607) szerepel. A desponsata kifejezés olvasható – mint látni fogjuk – egy feltehetően 1515-ben készült, Annát és Miksát ábrázoló érmen is (Dworschak 1925–1926, 154). Anna és I. Ferdinánd egyházi esküvőjére 1521 májusában Linzben (Heilingsetzer 2003), II. Lajoséra és Máriaéra pedig (akit 1521 decemberében Székesfehérváron koronáztak meg) 1522. január 13-án, Budán került sor. Gulyás 2017, 140. Szigeti Jenő szerint az itáliai Girolamo Balbi (Acellini) (1465?–1535?) (korábban pozsonyi prépost, illetve II. Ulászló gyermekeinek nevelője) „1519-ben megint Lengyelországban, majd az aacheni császárválasztáson képviselte II. Lajos udvarát. Útban visszafelé ő kötötte meg a házasságot II. Lajos nevében Habsburg Máriaival.” Szigeti 1984, 202. Egy 2018-as osztrák katalógus szerzője is az 1515-ös eseményeket Doppelhochzeit-ként, azaz kettős esküvőként említi, utána azonban hangsúlyozza, hogy a tényleges esküvőt Mária és II. Lajos között csak 1521-ben (valójában – mint láttuk – 1522 elején) tartották meg. Haag et al. 2018, 120 (Dagmar Eichberger).

¹⁰⁶¹ Cuspinianus 2006, 156–157. A Hofburgban, illetve a Stephansdomban történt eseményekről ld. még: Ehrenspiegel II, 284v–285r. Anna és Mária egy darabig a bécsi Hofburgban (Cillierhof) lakott, majd 1517-től közös udvartartásban Innsbruckban éltek, innen kerültek férjük udvarába. Heilingsetzer 2003, 68–69; Kerkhoff 2007, 211–213; Réthelyi 2007, 224–227; Réthelyi 2019.

¹⁰⁶² Szalai 2021, 20–21, 92, 117–119. Ld. még: Neue zeytung: wie vnnd welcher gestalt Keyserliche Maiestat / mitsampt den Königen von Hungern / vñ Polen / Am Sechzehenden tag Julij Tausent Fühnhundert fünfzehene / zů Wien eingeriten ist/ vñ was sich aldo verloufen hat. Nürnberg, Friedrich Peypus, 1515. (VD16, N 1081).

¹⁰⁶³ Riccardo Bartolini, Caspar Ursinus Velius et al.: *ODEporicon id est Itinerariū Reuerendissimi in Christo patris & Dñi. D. Mathei Sancti Angeli Cardinalis Gurcensis coadiutoris Saltzburgeñ. Generalisq[ue] Imperii locumtenētis, Quæq[ue] in conuentu Maximiliani Cæs. Aug. Sereniss.q[ue] regū Vladislai Sigismundi ac Ludouici, memoratu digna gesta sunt...* Viennæ: Hieronymus Vietor : Impensis Ioannis Vuideman Augusteñ., 1515. http://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ169308608. Vö.: Velius 2020, 8.

¹⁰⁶⁴ Die verainigung Kaiserlicher Ma. mit König von Hungern, Polen, Boehem aus dem Jahr 1515. [Augsburg], [1515] (VD16, V 626). Wienbibliothek, Druckschriftensammlung, E-172229 (<https://daten.digital-sammlungen.de/bsb00006083/images/index.html?id=00006083&groesser=&fip=eayaqrsqsea yawxseayaeneayaxdsydewq&no=8&seite=10>). Vö.: Szalai 2021, 21, 92, 107, 7. kép, 117.

kontextus miatt értelmezhetjük úgy, hogy Annát, Máriát és II. Lajost ábrázolja, a kép maga feltehetően nem ehhez a kiadványhoz készült, hanem két egymás mellé helyezett, talán a kiadó készletében már meglévő dúcról nyomtathatták, ahogy azt a két nőalakot és a lovast elválasztó függőleges vonal, illetve a két rész eltérő háttére jelzi.¹⁰⁶⁵ Az eseményekről több 16. századi krónika is beszámolt,¹⁰⁶⁶ s olvashatunk róluk – mint látni fogjuk – az *Ehrenspiegel des Hauses Österreich* című kéziratban, illetve ennek 17. századi nyomtatott kiadásában is.

Mivel az ünnepélyes keretek közt aláírt szerződés fontos szerepet játszott a Habsburgok örökösödési politikájában, dinasztikus terveiben, I. Miksa bőkezű ajándékokkal növelte az esemény pompáját. A kongresszusra érkezett Jagelló uralkodók, illetve II. Ulászló lánya, Anna – mint látni fogjuk – értékes tárgyakat kaptak tőle. Elképzelhető, hogy a kettős eljegyzés alkalmából rendelte meg a császár az egykor II. (Tiroli) Ferdinánd ambrasi gyűjteményében, ma a bécsi Kunsthistorisches Museumban őrzött, feltehetően Hans Laubermann által Innsbruckban – a típusnál szokásos fa helyett – fémből készített gótizáló magyar tárcsapajzsot is.¹⁰⁶⁷ A nagyszabású rendezvénysorozathoz kapcsolódik az az Innsbruckban készített játék, egy mozsárágyú modell is, amelyen a két menyasszony, Jagelló Anna és Habsburg Mária neve („Maria Anna / sv Anna 1515”) szerepel.¹⁰⁶⁸

I. Miksa kiemelt figyelmet fordított a képzőművészeti reprezentációra is. A német Bernhard Strigel (1461 k.–1528), a császár udvari festője több műalkotáson is megörökítette az ifjú Lajos királyt. Egy 1515 előtt készült, hársfára festett fogadalmi képen az I. Miksa kryptoportréjaként ábrázolt Szent László¹⁰⁶⁹ által Szűz Mária oltalmába ajánlott II. Ulászló mögött gyermekei, Anna és Lajos térdelnek.¹⁰⁷⁰ **(37. kép)** A festményt 1918 előtt Ernst Lajos (1872–1937) szerezte németországi magántulajdonból,¹⁰⁷¹ s értelemszerűen szerepelt az Ernst

¹⁰⁶⁵ Keiserlicher Maiestat ynreitung zů Wien. mit dem Künig von Vngern/ vnd Künig von Polen/ mit sampt den Küniginen/ vast kostlich in guldinen wägen vñ vil ander getzierdē/ als hernach stat. Straßburg, Matthias Hupfuff, 1515. (VD16, N 1082). Vö.: Szalai 2021, 21, 92, 108, 8–9. kép, 118.

¹⁰⁶⁶ Pl. Ursberg 1539, 673–675.

¹⁰⁶⁷ KHM HJRK, A 344. Vö.: Schönherr 1884, 610. tétel, IX, 1188. tétel, LXIX; Schönherr 1890, 7164. tétel, fol. 11, CLIX; Arnold 2005a, VI.61. tétel, 68; Michel – Sternath 2012, 106. tétel, 342–343, megkérdőjelezve, hogy a pajzsot Hans Laubermann készítette.

¹⁰⁶⁸ KHM HJRK, A 175. Vö.: Boenheim 1889a, 118; Gröber 1928, 14; Groß – Thomas 1936, I/52/7; Ausstellung 1969, 218. tétel, 56; Thomas 1971, 3. tétel, 54–56, Abb. 44; Thomas – Gamber 1976, 208–209; Császár és király 2001, 6.2. tétel, 117; Seipel 2003, II.22. tétel, 335–336; Beaufort-Spontin – Pfaffenbichler 2005, 24. tétel, 96–97; Gulyás 2017, 140; Terjanian 2019, 156.

¹⁰⁶⁹ Urbach 1994, 20; Réthelyi 2005, 141; Kovács 2017, 173.

¹⁰⁷⁰ Bernhard Strigel: II. Ulászló fogadalmi képe, 1515 körül (?), fatábla, olaj, 43 × 30,8 cm. SZM – MNG, ltsz.: 7502. Vö.: Lázár 1918; Árverési Közlöny 1939, 9, 513. tétel, 43; Gozdzik é. n., 7. tétel, 9–10, 3. tétel, 17; Schlégl 1968, 153; Ausstellung 1969, 210. tétel, 54, Abb. 31; Schallaburg 1982, 522. tétel, 503–504 (1511/12 körüli datálással) (Zsuzsa Urbach); Bartos 1988, 20. tétel, 40–40c; Urbach 1994; Hungaria Regia 1999, 67. tétel, 141 (Urbach Zsuzsa); Galavics 2001, 10; Gerat 2002, 159–161; Seipel 2003, 83, II.14. tétel, 333–334; Réthelyi 2005, 1–4. tétel, 140–141 (Urbach Zsuzsa); Kerny 2006, 32–33; Kerny 2010, 528–529 (részletes irodalommal, 1515-ös datálással); Europa Jagellonica 2012, 1.48 tétel, 60; Nátyi 2013, 79–80; Közös úton 2016, 5.H.53. tétel, 263 (Fábry Eszter); Szende 2016, 25; Kovács 2017, 173; Božić – Čosić: 2021, 128.

¹⁰⁷¹ Lázár 1918, 3. A festmény az Ernst Múzeum hetedik, a külföldi nagymesterek magyar vonatkozású képeit bemutató termében kapott helyet. Róka 2013, 176.

Múzeumban 1926-ban, a csata 400. évfordulója alkalmából rendezett kamarakiállításon is.¹⁰⁷² A képet 1939-ben, Ernst halála után – II. Lajos később ismertetésre kerülő portréjával együtt – elárverezték. A katalógus szerint 42 × 30 cm-es olajfestmény kikiáltási ára 15 000 pengő volt, tízszerese a szintén neves 16. századi festőnek, Bernard van Orleynek tulajdonított II. Lajos-portré árának. A fogadalmi kép végül – mint a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézetének könyvtárában őrzött aukciós katalógusba írt korabeli tintaceruzás bejegyzés mutatja – 23 500 pengőért kelt el.¹⁰⁷³ A festmény jelentőségét nemcsak magas kikiáltási ára jelezte, hanem az is, hogy illusztrációja díszítette a katalógus borítóját. A műalkotásról, amelyet „bizonyára a császár megrendelésére festette Strigel, Ulászlónak szánt ajándék gyanánt Bécsben”¹⁰⁷⁴ a restaurálás során „világossá vált, hogy az uralkodócsalád és Ulászló védőszentjének, Szent Lászlónak az arca tudatos képprombolásnak esett áldozatul, arcukban belekapart vonalak láthatók és maguk az arcok is megsemmisültek. Hogy kik, mikor és miért annullálták a szereplőket – a Madonnát kivéve –, azt nem tudjuk.”¹⁰⁷⁵ Urbach Zsuzsa szerint mivel Strigel nem járt Budán, feltehetően leírások és előképek alapján ábrázolta a királyi család tagjait,¹⁰⁷⁶ s Fábry Eszter is úgy véli, hogy a fogadalmi képen az arcok „részben sematikus, részben idealizált megfestése kizárja, hogy modell után készült portrékról lenne szó.”¹⁰⁷⁷ Annyi bizonyos, hogy a fogadalmi képen az 1515-ben 59 éves II. Ulászlót huszas éveiben járó fiatalemberként látjuk. Bár az arc említett átfestése miatt nem tudjuk biztosan, hogy milyen volt az eredeti portré, nem valószínű, hogy az átfestés során egy öreg arcot fiatal arccá változtattak volna. A dús, hosszú hajú, szakálltalan fiatal II. Ulászló portréja – mint látni fogjuk – több műalkotáson is megjelenik.

37. kép. Bernhard Strigel: *II. Ulászló fogadalmi képe*. 1515 körül (?) SZM – MNG.

¹⁰⁷² Ernst 1926, 68. tétel, 10.

¹⁰⁷³ Árverési Közlöny 1939, 9, 513. tétel, 43. Jelzete: K-8406/86.

¹⁰⁷⁴ Urbach 1994, 21.

¹⁰⁷⁵ Urbach 1994, 19.

¹⁰⁷⁶ Schallaburg 1982, 522. tétel, 503–504 (Zsuzsa Urbach).

¹⁰⁷⁷ Közös úton 2016, 5.H.53. tétel, 263 (Fábry Eszter).

Strigel megfestette a gyermek Lajos önálló portréját,¹⁰⁷⁸ s ugyanez az arcképtípus jelenik meg az 1515 körül készült, I. Miksa családját ábrázoló, a bécsi Kunsthistorisches Museumban őrzött festményen, amelyen a császár által fiává fogadott II. Lajost már a Habsburg uralkodó családjának tagjaként látjuk.¹⁰⁷⁹ **(38. kép)** I. Miksa feltehetően ezeket a képeket is a kettős eljegyzés alkalmából rendelte meg. Urbach Zsuzsa szerint a családi kép talán II. Ulászló számára készült, 1516-ban bekövetkezett halála miatt azonban már nem jutott el Budára, ezért a császár a kettős eljegyzés megszervezésében fontos szerepet játszó Cuspinianusnak ajándékozta azt. A kép „1520-ban már Johannes Cuspinianus tulajdonában volt, aki Strigellel elkészítette a Nagy Szent Család-képet a hátoldalán, egy külön táblán pedig saját maga és családja arcképét a hátoldalon hosszú és rendkívül érdekes felirattal ...”¹⁰⁸⁰ Cuspinianus a saját családjáról készített képpel diptichonná alakította az I. Miksa familiáját ábrázoló festményt. Egyes kutatók szerint azonban az sem zárható ki, hogy mindkettőt Cuspinianus készíttette 1520-ban a saját házikápolnája számára, és az ő halála után került császári tulajdonba.¹⁰⁸¹ II. Lajost mindkét képen virágkoszorúval a fején ábrázolta a művész, feltehetően – mint látni fogjuk – völegényi mivoltának jelzéseként.

¹⁰⁷⁸ Bernhard Strigel: II. Lajos gyermekkori portréja, 1515–1516, olaj, fa, 29 × 22,2 cm, KHM GG, 827. Boenheim 1898, 11; Ankwicz 1916; Lázár 1918, 5; Gozdzik é. n., 4. tétel, 17; Kassal-Mikula 1979, 57, Abb. 11; Ferino-Pagden et al. 1991, 827. tétel, 117; Europa Jagellonica 2012, 82; Erdős 2014, 5. tétel, 142.

¹⁰⁷⁹ Bernhard Strigel: I. Miksa és családja, 1515 körül (?), olaj, fa, 73,2 × 61 cm. KHM GG, 832. Ortvay 1914, 48; Gozdzik é. n., 5. tétel, 17–18; Ausstellung 1969, 553. tétel, 148, Abb. 107 (a festmény másolata brüsszeli magántulajdonban); Hilger 1969, 3. tétel, 143; Thümmel 1980; Ferino-Pagden et al. 1991, 832. tétel, 117; Urbach 1994, 21; Galavics 2001, 10; Seipel 2002, 34–35; Frenzel 2003, 7; Seipel 2003, 76, 268, II.18–20. tétel, 335–336; Anja Eisenbeiß 2005, 252–253, Abb. 7; Arnold 2005, 25; Arnold 2005a, VII.66. tétel, 70–71; Löcher 2005, 66; Swoboda 2008, 31; Die Fugger 2010, 22; Michel – Sternath 2012, 13. tétel, 152–153 (1510–1520 közötti datálással); Erdős 2014, 3–4. tétel, 142; Forcher – Haidacher 2018, 185; Kuster 2019, 34; Haag – Sandbichler 2019, 34–35; Krause 2019, 18, 13. kép stb. Érdemes összevetni a festményt Strigel Johannes Cuspinianust és családját ábrázoló festményével: a gyengéd, óvó mozdulat, mellyel az apa a gyermekét öleli át, mindkét képen megfigyelhető, sajátos fényt vetve a kor szülő-gyermek kapcsolatára, illetve az ábrázolástípus korabeli elfogadottságára. Diptichon jobb szárnya, magántulajdon. Az I. Miksát és családját ábrázoló festményről 1904-ben Réti István (1872–1945) másolatot készített, amely a Magyar Nemzeti Múzeumban található. Vö.: Ludiková 2006, 11.

¹⁰⁸⁰ Urbach 1994, 21.

¹⁰⁸¹ Kassal-Mikula 1979, 57; Arnold 2005a, 71.

38. kép. Bernhard Strigel: *I. Miksa császár és családja, II. Lajos portréjával*. 1515 k. Wien, Kunsthistorisches Museum.

Talán az 1515-ös eseményekhez kapcsolódik a bécsi Kunsthistorisches Museumban őrzött, dél-német vagy osztrák mester által 1516–1520 körül készített, a gyermek II. Lajost ábrázoló, fára festett két olajfestmény is,¹⁰⁸² amelyek egy sorozat részei lehetnek: a bécsi múzeumban egy nagyon hasonló kompozíció található a gyermek I. Ferdinándról.¹⁰⁸³ Elképzelhető, hogy az 1515-ből származó festmények másolatai I. Ferdinánd és Jagelló Anna 1521-ben kötött házassága alkalmából készültek. Az Aranygyapjas Rendet Ferdinánd 1517-ben kapta meg, ez a másoló kiegészítése lehet a festményen. A II. Lajos-portré azonosítása az említett Strigel-képmással (KHM GG, 827) való hasonlóságán alapszik.¹⁰⁸⁴

II. Lajos két fenti gyermekportréjához hasonló ábrázolást találunk Hieronymus Beck von Leopoldsdorf-nak¹⁰⁸⁵ a bécsi Kunsthistorisches Museum Gemäldegalerie-jében őrzött, az 1570–1590-es években készült 240 miniatúrát (akkor még létező festmények másolatait) tartalmazó, 53 × 37 cm nagyságú, bőrkötéses *Porträtbuch*-jában is.¹⁰⁸⁶ Bár a 107. lapon található portréminiatúrán a *Philippvs Rex Hispan. img.* felirat szerepel, ez téves attribúció lehet, mivel a feltehetően 1515 körül készült, említett festménysorozat darabjaihoz hasonló képen az 1527-ben született II. Fülöp (1527–1598) nem szerepelhet. A miniatúrán a szőke hajú kisfiú nyaklancán ugyanolyan, gyöngyökkel és drágakövekkel díszített, keresztalakú dísz látható, mint a bécsi múzeum feltehetően a gyermek II. Lajost ábrázoló, említett két mellképén, s az ábrázolt mind a miniatúrán, mind az egyik olajképen (KHM GG, 4453) a jobb kezében fogja a kereszt alakú díszről lecsüngő ovális gyöngyöt. A két olajfestményen ugyanakkor a kisfiú nyakában az Aranygyapjas Rend láncát is látjuk – ezt II. Lajos az 1515-ben tartott kettős eljegyzés alkalmából kapta I. Miksától –, ez azonban a portréminiatúrán nem szerepel, s az ábrázolt a két olajképen láthatótól eltérő színű, mintázatú ruhát is visel. A körülbelül kilenc éves II. Lajos nyaklancán Bernhard Strigel I. Miksát és családját ábrázoló, említett festményén egy ettől eltérő dísz látható, s a fiú haja is hosszabb, hullámosabb. Hasonló jellegű, de a miniatúrával és a gyermek II. Lajost ábrázoló festménnyel nem megegyező nyaklancdísz látunk a múzeum feltehetően I. Ferdinándot ábrázoló olajfestményén (KHM GG, 4455), s a lecsüngő ovális gyöngyöt itt is hasonló mozdulattal fogja meg jobb kezével az Aranygyapjas Rend láncát is viselő, szőke kisfiú. Az ábrázoltak azonosítása, illetve a *Porträtbuch*-ban található miniatúra és a sorozat kapcsolatának tisztázása további kutatást igényel. A *Porträtbuch*-ban – mint látni fogjuk – II. Lajos két felnőttkori képmása is szerepel.

¹⁰⁸² Ismeretlen mester: A gyermek II. Lajos, 1516–1520 k., olaj, fa, 31 × 25,5 cm. KHM GG, 4453, 4454. Vö.: Heinz 1975, 300. kép, 232; Heinz – Schütz 1976, 178. tétel, 210, Abb. 40; Seipel 2003, II.21. tétel, 336.

¹⁰⁸³ Ismeretlen mester: I. Ferdinánd (?), 1520 k., olaj, fa, 31,4 × 22 cm. KHM GG, 4455. Ausstellung 1969, 215. tétel, 55; Heinz – Schütz 1976, 24. tétel, 65; Seipel 2002, 29. tétel, 72–73; Seipel 2003, 1.12. tétel, 313–314; Arnold 2005a, VI.60. tétel, 68; Haag – Sandbichler 2019, 38. tétel, 132–133.

¹⁰⁸⁴ Urbach Zsuzsa úgy vélte, hogy nemcsak a KHM GG, 827, hanem a KHM GG, 4453 leltári számú II. Lajos-portré is Strigel munkája. Schallaburg 1982, 522. tétel, 504 (Zsuzsa Urbach).

¹⁰⁸⁵ 1569-től 1572-ig „magyarországi főélelmester (Oberstproviandmeister in Ungarn), azaz a magyarországi végvárok élelemellátását biztosító főtisztviselő.” Buzási 2008, 33.

¹⁰⁸⁶ KHM GG, 9691. <http://www.wg.uni-klu.ac.at/kultdoku/kataloge/19/html/1629.htm>. Heinz 1975, 91. tétel, 246, 250 (303. kép, 233); Knittler – Stangler – Zedinger 1990, 22.13b tétel, 512; Seipel 2003, III.31. tétel, 351–352; Buzási 2008, 32–35. A portrék egy részének előképeként szolgáló Blagay-gyűjtemény tulajdonosának feltételezett kapcsolatáról Jagelló Anna udvartartásával, illetve Habsburg Mária brüsszeli udvarával: uo.: 33–34.

Georg Habich (1868–1932) szerint az 1515. évi bécsi kongresszushoz és a Habsburg-Jagelló kettős eljegyzéshez kapcsolódik egy hasonló formai jegyekkel bíró darabokból álló éremcsoport, amelynek ábrázoltjai részt vettek az ünnepségeken.¹⁰⁸⁷ A feltevést alátámasztja, hogy az I. Miksát és Jagelló Annát ábrázoló érmen eljegyzésre utaló feliratot találunk (ANNA . RE . PAN . FI . IN . RO . IM . MAXI . DESPONSATA).¹⁰⁸⁸ A gyakorlatlan kéztől származó, díszítetlen darabokból álló sorozatot Fritz Dworschak szerint a neves szobrász, Loy Hering készítette fiatalkorában, amikor még éremkészítőként is tevékenykedett. Az érmek rokonságot mutatnak Niklas von Salm említett, Hering által készített bécsi tumbájának tíz medaillon arcképével.¹⁰⁸⁹

A sorozat darabjai közül II. Ulászlót prémes kabátban, szakáll és bajusz nélkül, szorosan a fejre simuló, a haját teljesen eltakaró, négyzethálós mintájú kötött sapkában (Drahthaube) ábrázolja az a WLADISLAVS D(ei) G(ratia) R(ex) VNGARIE ET BOHEMI(e) köriratú profilportrés öntött ezüstérem, amelynek hátoldalán a magyar és a cseh címer látható.¹⁰⁹⁰ Az éremcsoporthoz tartozik a hosszú hajú, babérkoszorús II. Lajos profilportréja is, amely az 1515-ben kilenc éves gyermeknél jóval idősebb személyt ábrázol,¹⁰⁹¹ s amely nemcsak Mátyás király fehérmárvány portréival,¹⁰⁹² illetve a Philostratos-Corvina kettős címlapjának Mátyás-képével¹⁰⁹³ mutat hasonlóságot, hanem a Miksa főherceg és Burgundiai Mária (1457–1482) 1477. évi házasságkötése alkalmából 1477–1479 körül Giovanni Filangieri Candida által készített emlékérem¹⁰⁹⁴ Miksa-arcképével is.

II. Ulászló érmét már Carl Gustav Heraeus (1671–1725) 1828-ban megjelent katalógusa is ismertette, amelynek kéziratát 1719 előtt zárták le, nála azonban a magyar királyok érmeit bemutató XXVIII. tábla képeinek leírásában nem szerepel az 1515-ös dátum.¹⁰⁹⁵ II. Ulászló érme megtalálható – többek között – Rupp Jakab (1800–1879) és Weszerle József (1781–1838) 19. századi éremtani munkájában is.¹⁰⁹⁶ Feltehetően ezek nyomán került be a rajza

¹⁰⁸⁷ Habich 1916, 16; Dworschak 1925–1926, 153–155, Taf. XIX, 1–6. kép; Habich 1929, 38–42. tétel, 11, V. tábla. Az ábrázoltak közé tartozott még többek között: I. Miksa, Jagelló Anna, Pfalzi II. Frigyes, Brandenburgi Kázmér (Kasimir von Brandenburg-Kulmbach) (1481–1527).

¹⁰⁸⁸ Dworschak 1925–1926, 154; Habich 1929, 38. tétel, 11 (V. tábla, 1).

¹⁰⁸⁹ Dworschak 1925–1926, 155–156.

¹⁰⁹⁰ MNM Éremtár, ltsz.: 8.883, 133/932. Az érem képét – Cserna Károly rajza nyomán – közli: Ortway 1914, 12. kép, 63. A Brandenburgi Kázmért szintén profilban ábrázoló érmen hasonló, fejre simuló, négyzethálós sapkát látunk, mint II. Ulászló érmén. Habich 1916, 16, Abb. 2; Habich 1929, 39. tétel, 11, V. tábla; Bartos 1988, 6. tétel, 11–13; Schallaburg 1982, 531. tétel, 509 (Vera Héri); Winter 2006, 20. tétel, 74. A II. Ulászlót ábrázoló érem ikonográfiai típusához hasonló portrékhöz vö. Papp 2021h; Papp 2022a.

¹⁰⁹¹ Ortway 1914, 75; Habich 1929, 40. tétel, 11, V. tábla, 4. kép; Huszár 1972, 208. tétel; Erdős 2014, 132, 33. tétel, 145.

¹⁰⁹² SZM – MNG, ltsz.: 6711; KHM KK, 5440.

¹⁰⁹³ OSZK K, Cod. Lat. 417. A II. Ulászló- és II. Lajos-éremmel kapcsolatos információkat Pallag Mártának köszönöm. A babérkoszorús Mátyás-portré ismertségét jelzi, hogy ezzel az ikonográfiai típussal találkozunk Paolo Giovio 1575-ben latinul, 1577-ben németül megjelent, az említett comói arcképgyűjteménye darabjairól készített fametszetekkel illusztrált életrajzgyűjteményében. A Mátyás-portrékhöz vö. pl. Farbak 2008, 4.1. tétel, 225–226, 11.14. tétel, 474, 4.16. tétel, 240–241.

¹⁰⁹⁴ Réthelyi 2005, I-24. tétel, 151 (Héri Vera).

¹⁰⁹⁵ Heraeus 1828, 39, Tafel XXVIII, 6b.

¹⁰⁹⁶ Habich 1929, 11, V. tábla; Heraeus 1828, 39, Tafel XXVIII, 6b; Rupp 1846, 110, XXII. tábla, 564. szám; Weszerle 1873, Uladislai II. Tab. XIII. 4. Ld. még: Gozdzik é. n., 9. tétel, 11; Schallaburg 1982, 531. tétel, 509 (Vera Héri); Bartos 1988, 6. tétel, 11–13.

illusztrációként a 19–20. század fordulójának néhány történeti munkájába.¹⁰⁹⁷ Az újabb kutatás az érem keletkezésének idejét kérdőjelesen 1515-re teszi, nem zárja ki azonban annak a lehetőségét sem, hogy esetleg jóval később készült.¹⁰⁹⁸ Heinz Winter szerint – mivel az érmeken nincs rá utalás – nem biztos, hogy kapcsolódnak az 1515-ös eseményhez. Az érmek egy része megsemmisülhetett, s csak Heraeus idején készült utánöntésekben maradt fenn, ekkori lehet a Kunsthistorisches Museumban őrzöttek egy része is.¹⁰⁹⁹

A bécsi Stephansdombban 1515. július 22-én tartott kettős eljegyzést megörökítették az 1517–1518-ban Jörg Kölderer (1465–1470 k.–1540) tervei alapján számos művész, köztük Albrecht Dürer és Hans Springinklee (1495–1540) által készített, majd 1526-ban újra kiadott, I. Miksa császár fiktív *Diadalkapuját* (*Ehrenpforte*) ábrázoló monumentális (295 × 357 cm) fametszeten is.¹¹⁰⁰ **(39. kép)** „Az ábrázoláson Ulászló király, átölelve gyermekeit, Lajost és Annát, Miksa császárnak ajánlja és adja át őket. A császár pedig unokáját, Máriát vezeti Lajoshoz. A magyar királyi család portréi sematikusak, semmiképpen nem tekinthetők modell után készült képmásoknak, csupán a császár életét bemutató sorozat darabját képezik.”¹¹⁰¹ A *Diadalkapu* egy másik részletén I. Miksa rokonsága között szerepelt II. Lajos háromnegyed alakos portréja is.

39. kép. Az 1515. évi kettős eljegyzés. Az *Ehrenpforte* fametszete (1517–1518).

¹⁰⁹⁷ Ld. pl. Szalay – Baróti 1896–1897, 305; Ortvay 1914, 12. kép, 29. (Cserna Károly rajza nyomán); Vayer 1942, 20. kép.

¹⁰⁹⁸ Seipel 2003, II.16. tétel, 334 (irodalommal); Réthelyi 2005, I-27. tétel, 152 (Héri Vera); Gyöngyössi – Winter 2007, 42 (Abb. 3: II. Ulászló), 1775. tétel, 138 (irodalommal); Winter 2013, 82–83, 85. tétel (Taf. 55), 202; Közös úton 2016, 6.H.2. tétel, 283–284 (Pallos Lajos).

¹⁰⁹⁹ Winter 2013, 82–83.

¹¹⁰⁰ Gozdzik é. n., 14–15; Bartos 1988, 36. tétel, 71–72; Lüken 1998, 480; Silver 2008, 13; Europa Jagellonica 2012, 1.67. tétel, 85; Erdős 2014, 6. tétel, 142; Gerat 2019; Božić – Čosić: 2021, 92. A monumentális sokszorosított grafikai munkáról ld. többek között: Wiesflecker 1986, 368–373; Lüken 1998; Schauerte 2001; Seipel 2002, 112–121; Bodnár 2005; Frenzel 2005a; Schauerte 2005; Szentesi 2010, 388–389; Michel – Sternath 2012, 30 (Abb. 7, 124. tétel, 373–375; Schauerte 2015; Haag et al. 2018, 3.3. tétel, 122 (Thomas Kuster); Haag – Sandbichler 2019, 32; Terjanian 2019, 130; Szalai 2021, 21, 10–11. kép, 119.

¹¹⁰¹ Urbach 1994, 21.

Az 1515. évi bécsi kettős eljegyzéshez kapcsolódik az a csak későbbi másolatokban fennmaradt festmény, amely Sigmund von Dietrichsteinnek (1484–1533) és Barbara von Rottalnak (1501–1550)¹¹⁰² (feltehetően I. Miksa természetes gyermekének), a bécsi kettős fejedelmi eljegyzés idején, 1515. július 23-án Bécsben lezajlott esküvője ünnepi lakomáját jelenítette meg.¹¹⁰³ Az esemény résztvevőit a feliratok és címerek alapján azonosíthatjuk: a fő asztalnál a menyasszony és a vőlegény mellett többek között II. Ulászló, I. Miksa, Jagelló Anna, I. Zsigmond lengyel király és II. Lajos foglalt helyet, a mellékasztalnál mások mellett Bakócz Tamás (1442–1521) esztergomi¹¹⁰⁴ és Matthäus Lang von Wellenburg (1468–1540) gurki érsek ült. II. Lajos ábrázolása – csupasz arc, vállára omló hosszú haj – ezen a festményen is a korábban említett ikonográfiai típust képviseli. Az autentikusnak tartott portrék nyomán készített könyvillusztrációkkal – mind II. Ulászló, mind II. Lajos, mind Jagelló Anna esetében – több 19. század végi – 20. század eleji magyar történeti munkában találkozunk.¹¹⁰⁵ A főasztalnál ülő előkelőségek és uralkodók annak az ünnepi vacsorát ábrázoló kép pandantjaként készült festménynek a jobb felső részén is feltűnnek, amely az esküvő alkalmából rendezett lovagi tornát mutatta be.¹¹⁰⁶

Az 1515. évi bécsi kongresszusról, a kettős eljegyzésről, illetve a Dietrichstein-Rottal-féle esküvőről és a hozzá kapcsolódó lovagi tornáról az említett *Ehrenspegel des Hauses Österreich*, illetve ennek 1686-os nyomtatott kiadása is beszámolt.¹¹⁰⁷ Utóbbiban I. Miksának,

¹¹⁰² Mezler-Andelberg 1963; Bachschweller 2012.

¹¹⁰³ Sigmund von Dietrichstein és Barbara von Rottal esküvője 1515-ben, olaj, vászon, 17. század, 143 × 199 cm. Graz, Steiermärkisches Landesmuseum Joanneum, Kunstgewerbesammlung, ltsz.: 01107. Vö.: Ortway 1914, 63. (rajz II. Lajosról); Gozdzik é. n., 8. tétel, 10–11, 7. tétel, 19; Mezler-Andelberg 1963, Abb. III; Ausstellung 1969, 211. tétel, 54; Vysloužil 1974 (II. Ulászló: 56–57; II. Lajos: 60); Schallaburg 1982, 522. tétel, 504 (Zsuzsa Urbach); Bartos 1988, 22. tétel, 43–48; Knittler – Stangler – Zedinger 1990, 18.01. tétel, 438; Farbaky 2002, 137 (729. jegyzet); Réthelyi 2005, I-10. tétel, 145–146 (Réthelyi Orsolya – Végh András), 38. kép; Ludiková 2006, 13; Bachschweller 2012, 33–34; Praschl-Bichler 2021, 66–67.

¹¹⁰⁴ A festményen a Bakócz Tamás fölött látható címer (fehér alapon fekete sasszárny) valójában nem az övé, hanem a Kanizsai családé – ez szerepel például Kanizsai Dorottya említett címereslevelén is. A tévesztés oka az lehetett, hogy 1387–1418 között Kanizsai (II.) János (1350-es évek–1418) volt az esztergomi érsek. Köszönöm Lővei Pálnak, hogy felhívta a jelenségre a figyelmemet. Vö.: Lővei Pál: Kanizsai Miklós tárnokmester sírköve. Soproni Szemle (54) 2000/2. 163–167; Lővei Pál – Engel Pál – Radocsay Dénes – Varga Livia: A középkori Magyarország síremlékeinek katalógusa. Kézírt adatbázis, folyamatosan bővítve, a 2018. március 26-i állapot CD-re írva a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézet Adattárában, leltári szám: MI-C-I-192. [1861]

¹¹⁰⁵ Az Osztrák-Magyar 1888, 135. (A kötetben Kimmach László rajza nyomán a festmény II. Ulászlót, Jagelló Annát és II. Lajost ábrázoló részlete szerepel); Fraknoi 1889, 152–153. oldal között Cserna Károly metszete nyomán II. Ulászló, Anna, II. Lajos, Bakócz Tamás portréja látható; Fraknoi 1896, 393. Morelli Gusztáv fametszetének duca II. Ulászlóról: MNM TKCS, ltsz.: 78190; II. Ulászló portréja: Nemes – Nagy 1900, 44. tábla, 7. kép, XXXVIII. Ortway Tivadar Mária királyné életét bemutató könyve Jagelló Anna portréját tette közzé. Ortway 1914, 52; Lamperth 1926, 9.

¹¹⁰⁶ Graz, Steiermärkisches Landesmuseum Joanneum, ltsz.: 487 B. Vö.: Mezler-Andelberg 1963, Abb. IV; Bachschweller 2012, 35–36; Praschl-Bichler 2021, 67.

¹¹⁰⁷ Ehrenspegel, II. 279r skk; Birken 1668, 1331–1334.

II. Ulászlónak és I. Zsigmondnak a Trautmannsdorf an der Leithe melletti mezőn 1515. július 16-án történt ünnepélyes találkozásáról egy illusztrációt is találunk,¹¹⁰⁸ amelyen a lovon ülő, hosszú hajú II. Lajos és a szakállas I. Zsigmond, illetve az egymással szembefordított gyaloghintókban elhelyezkedő II. Ulászló és I. Miksa látható. Az illusztrátor Cuspinianus szövegére támaszkodott, hiszen leírása szerint mind II. Ulászló („Jussus est rex manere in sua lectica ...”), mind I. Miksa („prodiit obuiam Caesar Regibus, in lectica adornata”) gyaloghintón, hordszéken (lectica) érkezett.¹¹⁰⁹ A központi jelenettől kicsit távolabb egy hintót látunk, amelyben Jagelló Anna ül. Az uralkodók a találkozó után fényes kíséretükkel együtt bevonultak Bécsbe.¹¹¹⁰ Nem zárható ki – mint a bizonytalan azonosítású műalkotásokkal foglalkozó fejezetben látni fogjuk – hogy a *Weisskunig* egyik illusztrációja is az 1515-ös királytalálkozót mutatta be.

A kettős eljegyzés I. Miksa 16. századi innsbrucki síremlékének 23. reliefjén

A kettős eljegyzés jelenete – jóval később, az 1560-as években, de részben az *Ehrenpforte* ábrázolásának kompozícióját átveve – feltűnik majd I. Miksa Innsbruckban található síremlékén is.¹¹¹¹ A császár kiemelkedő figyelmet fordított életének és katonai-politikai aspirációinak az utókor emlékezetében való megőrzésére (*Gedechtnus*). Célja eléréséhez központi propagandája fontos elemévé tette az irodalmat, a történetírást, illetve az új technikát, a sokszorosított grafikát is. Nemcsak önéletrajzi ihletésű regényeit (*Freydal*, *Weisskunig*, *Theuerdank*) díszítették illusztrációk, hanem önálló sokszorosított grafikai munkákat (*Genealogie*, *Triumphzug*, *Ehrenpforte*) is megrendelt,¹¹¹² ezek többsége azonban haláláig csak részben készült el. A megvalósult ábrázolások a 16–17. században népszerűek

¹¹⁰⁸ Birken 1668, 1325. Vö.: Szabó 1888, 133; Szalay – Baróti 1896–1897, 327; Bartos 1988, 40. tétel. 77–78.

¹¹⁰⁹ Rervm germanicarvm scriptores varii, qui res in Germania & Imperio ... Tomvs secvndvs. Curante Burcardo Gotthelfffio Struvio ... Argentorati, 1717. 600. Vö.: Ortway 1914, 45–46.

¹¹¹⁰ Vö.: Hermann 1961, 31–34; Dybaš – Tringli 2019. A szélütése után még betegeskedő II. Ulászlót hordszéken vitték az I. Zsigmond királlyal 1515. március 24-én Pozsony mellett történt találkozóra is: „Maga Ulászló pedig, Magyarország királya, a fiával, Lajossal fogaton ment elébe, követte őt a kalocsai, a váci, a boszniai, a szerémi püspök és egész nemessége, hazai szokás szerint a legdíszesebb fölszerelésben. A mezőn, ahol érkező fivérét meglátta, megparancsolta, hogy a fogatról tegyék le a földre egy hordszékre, és Lengyelország királya testvéri öleléssel könnyekre fakasztotta. A csodás tehetségű Lajos király megcsókolta a nagybátyját, és a legkedvesebben fogadta, az öreg királyt visszatették a fogatra, fia, Lajos lóra szállt, és nagybátyjával a bal oldalán nagy beszélgetés közepette bevonult a városba, számtalan lovas, nemes és kocsi haladt előttük.” Cuspinianus 2006, 142.

¹¹¹¹ A síremlék óriási irodalmából ld. pl. Primisser 1812; Schönherr 1890a; Schmid 1984; Scheicher 1986; Hölzl 2001; Seipel 2002, 12–13, 123–142; Haidacher – Diemer 2004 (a síremléssel foglalkozó korábbi irodalom: 62–64); Frenzel 2005; Galavics 2001, 10; Frenzel 2003; Gulyás 2014, 272–278; Terjanian 2019, 55. (1598-ban fejezték be teljesen); Gulyás 2020, 178–205; Božić – Čosić: 2021, 78–81.

¹¹¹² I. Miksa alkalmanként saját maga is korrigálta a készülő grafikai terveket: Pokorny 2020.

voltak,¹¹¹³ a 18–19. században pedig a hagyomány tisztelete mellett történeti-tudományos vizsgálatukra is egyre nagyobb hangsúly került.¹¹¹⁴

I. Miksa emlékezete fenntartásának fontos elemeként tekintett síremlékére is, amelyet az eredeti tervek szerint a császár fiktív és valóságos őseit, rokonait ábrázoló 40, életnagyságúnál nagyobb tűzaranyozott bronzszobor, a Habsburg-házhoz közeli száz szentről készült kis méretű szobor, illetve – feltehetően az uralkodónak az ókori trójaiakig visszavezetett „családfájával”¹¹¹⁵ összefüggésben is – római császárokat ábrázoló 34 büszt díszítette volna.

A munkálatok Konrad Peutinger udvari humanista vezetésével már 1502-ben elkezdődtek.¹¹¹⁶ 1514-es végrendeletében a császár egy Salzkammergutban, St. Wolfgang zarándokhely közelében felépítendő alapítványi templomról és kolostorról rendelkezett, a terv azonban nem valósult meg.¹¹¹⁷ A császár halálakor, 1519-ben még csak 11 nagy méretű szobor, illetve az 1509–1511 között Jörg Muskat (1450 k.–1527) által készített, római császárokat ábrázoló büsztsorozat¹¹¹⁸ 22 darabja volt készen. A szentek kisebb szobrai közül 1514–1520 között 23 készült el, köztük Szent István királyé,¹¹¹⁹ amelyek ma a templom empóriumának ballusztrádján láthatók. A ma a síremlék körül elhelyezett 28 bronzfigura utolsó darabja 1550-ben, a síremlék az 1580-as években lett készen. I. Miksa földi maradványai nem a kenotáfiumnak (üres sír) helyet adó, 1553–1563 között épített innsbrucki Hofkirchében, hanem a bécsújhelyi Szent György templomban található. A II. világháborúban megrongálódott templom újjáépítésekor felmerült terv a császár hamvainak az innsbrucki síremlékben történő elhelyezéséről nem valósult meg.¹¹²⁰

A síremlék első tervei nemcsak időben estek egybe a *Triumphzug* és az *Ehrenpforte* tervezésével és kivitelezésével, hanem tematikailag is kapcsolatban álltak: „A *Diadalmen*ben szerepeltek a síremléken álló szobor formájában megjelenítendő rokonok és ősök. A *Diadalkapu* császárportréi a tervezett büsztök, illetve az I. Miksa életéből vett jelenetei (»Hauptstück«) a reliefek előképeként szolgáltak ...”¹¹²¹ A síremlék megvalósításához 1527–1528 körül I. Ferdinánd parancsára fogtak ismét hozzá. I. Ferdinánd 1527-ben Esztergomban kelt utasításában részletesen ír a tumbáról, amelynek oldalait Miksa életét és csatáit bemutató, az *Ehrenpforte* metszetei alapján készített, rövid magyarázó feliratokkal ellátott bronzreliefek díszíték.¹¹²² Az I. Miksa, majd Ferdinánd udvari építész, Jörg Kölderer által készített vázlaton¹¹²³ a két sorban elhelyezett 40 bronzszobor között már feltűnik a később

¹¹¹³ A *Theuerdank* népszerűségét jelzi például, hogy az augsburgi kiadó, Heinrich Steiner, nemcsak megjelentette Melchior Pfintzing (1481–1535) szerkesztésében a verses regényt (Melchior Pfintzing: *Die Geferlicheiten vnd geschichten des löblichen streytbaren vnd Hochberiempten Held vnd Ritters Teürdancks. Augspurg, Hainrich Stainer, 1537.*), hanem az eredeti mű kíséretével együtt utazó, lovon ülő páncélos vitézt ábrázoló, Leonhard Beck által készített illusztrációjával (117) díszítette egyik kiadványát is. Traut 1543, XXIIIv.

¹¹¹⁴ Krause 2014, 196–197. Ld. pl. Primisser 1812.

¹¹¹⁵ Lhotsky 1944.

¹¹¹⁶ Lange-Krach 2019a.

¹¹¹⁷ Schmid 1984, 762–763; Diemer 2004, 32–35; Krause 2014, 195.

¹¹¹⁸ Diemer 2019.

¹¹¹⁹ Endródi 2000, 197, 202; Galavics 2001, 10; Bárány 2014, 370–371.

¹¹²⁰ Vö.: Schmid 1984, 751; Krause 2014, 189.

¹¹²¹ Gulyás 2020, 184. Vö.: Lüken 1998, 451; Diemer 2004, 36–39.

¹¹²² II. Theil. Quellen zur Geschichte der kaiserlichen Haussamlungen und der Kunstbestrebungen des Allerdurchlauchtingsten Erzhauses. Schönherr 1884, 1730. tétel, CXXV.

¹¹²³ Diemer 2004, 37; Michel – Sternath 2012, 86–87; Gulyás 2020, 184. A bécsi Kunsthistorisches Museum őrzi a Kölderer műhelyében a tervezett síremlékhez 1512–1514

megvalósulthoz hasonló tumba, de ekkor helyszíneként még Bécsújhely vagy a bécsi Stephansdom merült fel.

1555–1556-ban a bécsi udvari építőmester, Hermes Schallautzer¹¹²⁴ (1503–1561) azt a megbízást kapta I. Ferdinándtól, hogy dolgozza ki a szobrok elhelyezésének tervét és készítsen rajzokat a tumbáról és annak díszítéséről. A tervek szerint nemcsak a szobrok, hanem a síremléket díszítő történeti jelenetek reliefjei is bronzból lettek volna.¹¹²⁵ A tervezésbe I. Ferdinánd parancsára az itáliai Francesco Terzio (1523 k.–1591) is bekapcsolódott,¹¹²⁶ akinek vázlatán¹¹²⁷ a tumba oldalain már be van jelölve a 24 relief helye, az üres mezők azonban a megvalósult síremléktől eltérően nem fekvő, hanem álló formátumúak, éppúgy, mint az *Ehrenpforte* 24 központi jelenete. Az 1550-es évek végén itáliai szakértők javaslata nyomán új terv született: a tumbát díszítő reliefeket nem bronzból, hanem fehér márványból kell elkészíteni.¹¹²⁸

Bár sokáig tehát az volt az elképzelés, hogy a síremlék reliefjeinek előképe az *Ehrenpforte* I. Miksa életét és tetteit bemutató 24 fametszete legyen, a koncepció később megváltozott. Az új programot történeti kutatások után Georg Sigmund Seld (1516–1565) alkancellár állította össze: néhány történetet kihagyott, másokat átírt, illetve újakat vett fel. Az *Ehrenpforte* jeleneteiből végül 11 került át a síremlékre, de többnyire eltérő kompozícióval, illetve háromnál találunk tartalmi egyezést.¹¹²⁹ Azt, hogy a kenotáfium ikonográfiai programja – számos korabeli európai síremlékhez hasonlóan – elsősorban a politikai-hatalmi-katonai propaganda szolgálatában állt, jelzi, hogy a 24 relief közül 17 csatajelenetet ábrázolt. A hadvezér jelentős győzelmeit bemutató csatajelenetek díszítik a Bécs 1529. évi ostromakor a várost az oszmán hadakkal szemben sikerrel védelmező Niklas von Salmnak a bécsi Votivkirchében található, említett mészkő tumbáját is.

Az 1560-as évek elején elkezdődött az innsbrucki tumba reliefjeinek tervezése és kivitelezése. A reliefek rajzainak elkészítésével a kölni származású Florian Abelt bízták meg, aki I. Ferdinánd császár fia, az 1547-től 1560-as évek közepéig cseh helytartóként a prágai királyi várban kormányzó II. (Tiroli) Ferdinánd főherceg¹¹³⁰ szolgálatában állt, s akinek Prágába hívása összefügghet a síremlékprojekttel. Seld ránkmaradt feljegyzésében, amelyben részletes utasításokat írt le a kompozíciókra, illetve néha a művészi kivitelezésre vonatkozóan, s közzétette a reliefek alá írandó, antikizáló latin szövegeket is, név szerint is említi a festőt: „Pinget Florian Abel, Coloniensis, Pragae existens. Transmittatur ad illum historia coronationis Aquisgranensis.” A Burgundiai Mária és I. Miksa 1477. évi esküvőjét ábrázoló 1. reliefnél hangsúlyozottan az *Ehrenpfortét* említi előképként: „Pictura poterit manere eadem, quae antea in Porta honoris.”¹¹³¹ Még négy reliefnél (4., 12., 13., 23.) – amelyek közül három koronázási

körül vagy 1528-ban pergamenre készített, I. Miksa 39 ösét ábrázoló, színezett tollrajzot (KHM KK, 5333). Vö.: Michel – Sternath 2012, 21. tétel, 170–171.

¹¹²⁴ Schallautzer bécsi lapidáriumáról és a köveket ismertető illusztrált kiadványáról újabban ld. pl. Bánfi Szilvia 2019, 9–10; Gulyás 2020, 180–181. Egy Schallautzert ábrázoló érmet ld.: Dworschak 1927, 98, Taf. I. 9. kép.

¹¹²⁵ Jansen 2019, 343.

¹¹²⁶ Francesco Terzio 1551-ben lépett udvari festőként II. Ferdinánd főherceg szolgálatába. Bůžek 2003, 283.

¹¹²⁷ Seipel 2003, XI.13. tétel, 556–557.

¹¹²⁸ Diemer 2004, 43; Jansen 2019, 343–345; Gulyás 2020, 185–186.

¹¹²⁹ Alfred Auer szerint az *Ehrenpforte* 24 jelenete volt a reliefek előképe. Auer 2002, 12.

¹¹³⁰ Vö.: Bůžek 2003, 283–295.

¹¹³¹ Wien, Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Hausarchiv Familienakten, Kart. 17. Konv. 2, 50–63. Közli: Primisser 1812, 86–94; Schönherr 1890a, 266–

vagy esküvői, egy pedig csatajelenet – találkozzunk a szintén az *Ehrenpfort*ra utaló „Maneat pictura antiqua”, vagyis maradjon a régi kép megjegyzéssel. Az 1515. évi kettős eljegyzést bemutató reliefnél ez az utasítás szerepel: „23. Conventu cum Hungariae ac Poloniae regibus Viennae habito contractisque hinc inde matrimoniis nepotibus ipsius via acqirendis amplissimis Hungariae ac Boemiae regnis strata. Maneat pictura antiqua.”¹¹³²

Florian Abel a reliefek terveit először mindig Bécsbe küldte, hogy Seld véleményezze őket, „és csak ezt követően továbbították őket Innsbruckba, a tumbán dolgozó másik két Abel fivérnek”,¹¹³³ azaz Bernhard és Arnold Abelnek. Florian Abel lassan haladhatott a rajzok készítésével, Innsbruckból ugyanis gyakran sürgették elküldésüket.¹¹³⁴ A két kőfaragó 1563 végi, illetve 1564 eleji halálukig csak egy reliefet készített el teljesen, kettőt pedig félig. 1562 októbere előtt Innsbruckba érkezett Alexander Colin (1527 k.–1612) szobrász,¹¹³⁵ aki először az Abel testvérek segédjeként kezdett dolgozni a neki átadott 12 reliefen.¹¹³⁶ 1564 októberében már maga is hét segédet foglalkoztatott,¹¹³⁷ 1566 márciusára pedig mind a 24 reliefet elkészítette.¹¹³⁸

A tartalmi különbségek mellett a formai kidolgozásban is jelentős eltérések figyelhetők meg az *Ehrenpforte* metszetei és a síremlék reliefjei között. A csatajelenetek alakokban jóval gazdagabbak, a tájképek kiterjedtebbek, a városok és épületek részletgazdagabbak, a fametszetek jelzésszerűen ábrázolt eseményeit a reliefeken nagy tömegek bevonásával, bonyolult tételrendezéssel mutatták be. Annak okát is, hogy Florian Abel lassan készítette el a vázlatokat, részben talán ebben kereshetjük: sokat dolgozhatott a valóságghűbb, részletesebb ábrázolásokon. A jelentősebb városok és épületek ábrázolása alkalmanként az Abel-korabeli vagy korábbi látképek hatását tükrözi, s az autentikusság iránti igényt jelzi például az is, hogy I. Miksa 1486. évi aacheni koronázása (4. relief) olyan térben játszódik, ami a karolingkori dóm belső részleteinek ismeretét tükrözi.¹¹³⁹

Bár a síremlék 2004-es monográfiájának tanulmányírói úgy vélték, hogy a Székesfehérvár 1490. évi, I. Miksa csapatai általi ostromát és bevételét megjelenítő 7. reliefen – a jelenet már az *Ehrenpfort*én is szerepelt¹¹⁴⁰ – felismerhetők Székesfehérvár épületeinek egyes elemei,¹¹⁴¹ ez a megállapítás további kutatást igényel. A magyar város ostromának és bevételének ábrázolásaként tartják számon a Bécsben (KHM KK, 4971) őrzött, Florian Abelnek tulajdonított, csak részben azonosított nyolc jelenetet tartalmazó, a síremlékhez készült monumentális temperavázlat (amit a szakirodalom „Visierung”-nak nevez)¹¹⁴² felső sorának

268. Vö.: Haidacher 2004, 82–83; Jansen 2019, 344; Gulyás 2020, 187. A reliefek feliratait, illetve a síremlék koncepcióját tartalmazó más korabeli feljegyzésekről ld.: Gulyás 2020, 191.

¹¹³² Schönherr 1890a, 268; Szentesi 2010, 401, 54. jegyzet.

¹¹³³ Gulyás 2020, 187.

¹¹³⁴ Ld. pl. Schönherr 1890, 7656., 7815., 7817., 7821., 7826., 7844., 7845., 7871., 7877., 7892., 7894., 7899., 7914. tétel.

¹¹³⁵ Dressler 1973.

¹¹³⁶ Schönherr 1890, 7717. tétel, CCXVII.

¹¹³⁷ Schönherr 1890, 7877. tétel, CCXXXIV.

¹¹³⁸ Gulyás 2020, 196.

¹¹³⁹ Diemer 2004, 51.

¹¹⁴⁰ Szalai 2006/I, Székesfehérvár 1515/1, 116, 325. tábla. Ld. még: Fitz 1957, 17. A véres ostrom részletes leírását ld.: Veress D. – Siklósi 1990, 35–40 (az *Ehrenpforte* ábrázolása: 35); Szalai 2021, 21–22, 12–13. kép, 120.

¹¹⁴¹ Diemer 2004, 51, 118; Haag – Sandbichler 2019, 75. Vö.: Frenzel 2003, 22–23.

¹¹⁴² A Visierungről újabban ld. pl. Seipel 2002, 53. tétel, 123–126; Frenzel 2003, 4–5; Seipel 2003, XI.1. tétel, 550; Diemer 2004, 43–45; Arnold 2005a, VIII.74. tétel, 76; Haag – Sandbichler 2019, 10. tétel, 74–75; Gulyás 2020, 185–186. II. Ferdinánd főhercegnek a

harmadik, utolsó előtti képét is.¹¹⁴³ Bár néhány 17. század elején készített, Székesfehérvárt ábrázoló látképen hasonló épületelemek tűnnek fel,¹¹⁴⁴ nem zárható ki, hogy a relief fantáziaábrázolás. A hitelesség iránti igényt az mindenesetre jelzi, hogy a vár tornyán egy magyar címeres zászlót látunk.¹¹⁴⁵

A művész autentikusság iránti törekvése feltehetően összefüggött II. Ferdinánd megrendelői elvárásaival. Jól ismert a főherceg történeti és genealógiai érdeklődése, illetve könyv- és műgyűjtői szenvedélye, amelyek következtében feltehetően elvárta a rajzokat készítő művésztől, hogy tanulmányozza és képi forrásként használja gazdag könyv- és metszetgyűjteményét.¹¹⁴⁶ Bár a gyűjtemény virágkora a főherceg tiroli helytartóságának időszakára tehető, alapítása a csehországi kormányzás alatt történt, s a híres férfiak és nők portréinak, illetve feltehetően a metszeteknek a gyűjtése már a közel húsz évig tartó prágai udvartartás idején is folyt. A gyűjteményt 1567-re már átszállították Innsbruckba, ahol először a Hofburgban, majd az ambrasi kastélyban helyezték el.¹¹⁴⁷

Ferdinánd főherceg műgyűjteményének és könyvtárának 1596. május 30-án, Innsbruckban keltezett, az Österreichische Nationalbibliothek kéziratárában (Cod. 8228), illetve a Kunsthistorisches Museumban található hagyatéki leltárából¹¹⁴⁸ tudjuk, hogy számos geográfiai, építészeti és történeti munkát, illetve ötvöstárgyakról, ókori épületekről és pénzekről, római császárokról stb. készült rajzokat, metszeteket őrzött. Az ambrasi könyvtárban, illetve Kunstkammerben elhelyezett kb. 40 albumban témák szerint rendszerezve kb. 7000 metszet volt, amelyek közül kb. 5000 darab 32 albumban és két illusztrált könyvben napjainkig fennmaradt (KHM KK).¹¹⁴⁹ A főherceg megszerezte az I. Miksa idején kiadott, vagy elkezdett illusztrált kiadványok, sokszorosított grafikai munkák többségét, illetve tervezett síremlékének vázlatát („*Abrisz kaiser Maximiliani der Ersten grab.*”) is.¹¹⁵⁰ A könyvtárban több

síremlék megvalósulása iránti érdeklődését jelzi, hogy a Visierung egykor az ő könyvtárában volt. Gulyás 2020, 141.

¹¹⁴³ Ld. például a Visierungnak a Kunsthistorisches Museum honlapján található leírását (<https://www.khm.at/en/objectdb/detail/90978/?lv=detail>); Seipel 2002, 123; Haag – Sandbichler 2019, 10. tétel, 75.

¹¹⁴⁴ Közéjük tartozik például az a Székesfehérvár 1601-es ostromát ábrázoló, Hans Siebmacher által készített rézmetszet (Szalai 2006/I, Székesfehérvár 1601/4, 116, 195. tábla) amelynek pontos rajzmásolata Sebastian Münster monumentális kozmográfiájának (Münster 1598) a Bayerische Staatsbibliothekban őrzött példánya (Rar. 831) 1224–1225. oldala közé van bekötve. A beragasztott rajz alatt a város, illetve 1601. évi visszafoglalásának történetéről olvashatunk. A metszetet ld.: Fitz – Császár – Papp 1966, 21; Veress D. – Siklósi 1990, 124. Vö.: Szalai 2021a, 307. kép, 354. Nagyon hasonló épületeket és városképet látunk Wilhelm Dillich Székesfehérvárat ábrázoló rézkarcán (Wilhelm Dillich: Ungarische Chronica: darinnen ordentliche, eigentliche und kurtze Beschreibung ... Kassel 1600, 16–17. oldal között. Vö.: Veress D. – Siklósi 1990, 49; Szalai 2006/I, Székesfehérvár 1601/1, 116), illetve Wilhelm Peter Zimmermann látképén (Samuel Dilbaum: Eikonografia... Augsburg, 1603. 53. lap. Vö.: Veress D. – Siklósi 1990, 151; Szalai 2006/I, Székesfehérvár 1603/5, 117, 200. tábla).

¹¹⁴⁵ Primisser 1812, 16–17; Doering 1901, 103.

¹¹⁴⁶ Diemer 2004, 50–52.

¹¹⁴⁷ Parshall 1982, 144; Purš – Kuchařová 2015; Purš 2017, 99; Gulyás 2018, 106.

¹¹⁴⁸ KHM KK, 6652. Újabban ld.: Gulyás 2018, 106, 4. jegyzet (irodalommal); Gulyás 2020, 140–144.

¹¹⁴⁹ Parshall 1982, 145; Gulyás 2018, 108.

¹¹⁵⁰ Diemer 2004, 52. Ld. pl. „Ain buch, in rot leder eingebunden, dar/innen kaiser Maximilian rennen, stechen, turnieren und kempfen.”, „Ain buech, in roth leder eingebunden, darinnen allerlai ritterspil, so kaiser Maximilian gebraucht.” Boenheim 1888, CCLXXXIX., „Ain

példányban megtalálható *Weisskunig* fametszete volt például az előképe az I. Miksa és Burgundiai Mária esküvőjét ábrázoló reliefnek. Florian Abel rajzai készítésekor képi forrásként használhatta a főhercegi gyűjtemény lovagi tornákról, páncélokról, fegyverekről írt könyveinek illusztrációit, illetve a történeti jeleneteket, épületeket, látképeket, portrékat stb. ábrázoló metszeteket is.¹¹⁵¹

Az innsbrucki síremlék 23. reliefje¹¹⁵² az 1515. július 22-én Bécsben tartott, kettős dinasztikus eljegyzést ábrázolta. **(40. kép)** Az eseményen – mint láttuk – részt vett II. Ulászló testvére, I. (Öreg) Zsigmond lengyel király is, akinek fontos szerepe volt a házassági szerződések megkötésében. Mivel Jagelló Anna későbbi férje, I. Ferdinánd ezen az eseményen nem volt jelen, sem az *Ehrenpfortén*, sem a síremlék reliefjén nem szerepel. A jelentős különbség azoknak a jeleneteknek a kompozíciójában és művészi kivitelezésében, amelyek az *Ehrenpfortén* és I. Miksa síremlékének reliefjein egyaránt szerepelnek, jól megfigyelhető az 1515. évi eljegyzés két ábrázolásán is, annak ellenére, hogy a jelenet azok közé tartozott, amelyen Georg Sigmund Seld utasítása szerint az *Ehrenpfortét* kellett volna követni (*Maneat pictura antiqua*).

geschribens puech von Weisen Künigen, volumina duo, in folio.”; „Wie kaiser Maximilians triumphwagen solle gemacht werden, in folio.”; „Der Theurdannckh, geschriben, in folio.”; „Theurdannckh, geschriben, in folio.”; „Ain grosz geschribens puech vom Marxen Trautsaurwein, von den Weisen Kunigen, in folio.”, „Kaiser Macimilians triumph.”; „40 hilzene mödl von kaiser Maximiliani triumph” stb. Boeheim 1889, II–IV. KHM KK, 5340. Vö.: Parshall 1982, 146, 162. „Allerley Konig und Herrn in Holz geschniten / V Burckmayr / 16 st.” (KHM KK, 5336) azaz az idősebb Hans Burgkmair által készített Genealogie sorozatból 82 lap. Parshall 1982, 146, 160. Vö.: Gulyás 2018, 112–113; Gulyás 2020, 141.

¹¹⁵¹ „Mer ain grosz buech, ... darauf steet geschriben: In disem buech sein allerlei kupferstich, als nemblich / geistliche und weltliche histori, bevestigung, gebeu und bilder.” KHM KK, 6641. Vö.: Parshall 1982, 146, 162–164; Gulyás 2018, 109. „Ain puech, in weisz pergament eingebunden, darauf stet geschriben: Stetruinen, landtaflen sambt den landschaften.” Boeheim 1888, CCLXXXIX. KHM KK, 6638. Vö.: Parshall 1982, 146, 164–165; Gulyás 2018, 109. „Ain bibl von allerlei conterfetzen ...” KHM KK, 6634, 6635. Vö.: Parshall 1982, 146, 160; Seipel 2002, 37. tétel, 92 (34 kötetben kb. 5000 darab, leltárkönyvek szerint eredetileg kb. 7000 lehetett); Gulyás 2018, 109. „In schublade under den grossen cästen sein nachbeschribne allerlai conterfe, mappen und abrisz”, „Abermals in ainer schublade allerlai kupferstich, ain guete anzal”. Gulyás 2018, 109 stb. A fennmaradt metszetek egyike II. Lajos unokatestvére, II. Zsigmond Ágost (1520–1572) lengyel király temetési szertartását ábrázolja. Mundana Varia album, KHM KK, 6624. Vö.: Parshall 1982, 165.

¹¹⁵² Primisser 1812, 22; Szalay – Baróti 1896–1897, 328; Doering 1901, 105; Ortvay 1914, 64–65. oldal közötti kép; Gozdzik é. n., 15; Frenzel 2003, 54–55; Haidacher 2004, 179–182; Szentesi 2010, 401–402, 54. jegyzet; Erdős 2014, 125, 8. kép. Legújabbán ld.: Papp 2021h.

40. kép. *Az 1515. évi bécsi kettős eljegyzés*. I. Miksa síremlékének reliefje. Részlet. Innsbruck, Hofkirche.

Az *Ehrenpforte* metszetén egy szabadtéri jelenetet látunk, amelyen csupán a szereplők mögötti függöny, illetve a bal felső rész feltehetően Albrecht Dürer által rajzolt, antikizáló építészeti eleme határolja be a teret.¹¹⁵³ A kép bal oldalán császári ornátusban látható I. Miksa, aki unokája, Mária kezét fogja, akire a mellette álló vőlegény, Lajos szeretettel néz. A kép közepén II. Ulászlót látjuk, amint átfogja lánya, Anna vállát, jobb oldalon pedig II. Ulászló testvére, I. Zsigmond áll, támogatóan figyelve a jelenetet. **(39. kép)** A kép kompozíciója rokonságot mutat azokkal a színpadszerű, elől nyitott dobozhoz hasonló, hordozható, efemer emelvényeken elrendezett élőképekkel, amelyeket a 15. század végi – 16. század eleji, elsősorban németalföldi ünnepi felvonulások alkalmából állítottak fel. A típusról szemléletes képet adnak a II. (Őrült) Johanna (1479–1555) kasztíliai királynő, Szép Fülöp felesége, 1496. évi brüsszeli királynői bevonulása (*Joyeuses Entrées*) eseményeit bemutató, Berlinben őrzött miniatúrák.¹¹⁵⁴ Az *Ehrenpfortén* az 1515-ös eljegyzés jelenete kompozicionális hasonlóságot mutat például a berlini kódex szintén egy házasságkötést ábrázoló, *Salamon fogadja a fáraó lányát* című élőképeivel. A taglejtések és a tekintetek mindkét képen középre irányulnak, s mindkét jelenet pillanatfelvételnéppen mutat be egy-egy fontos történelmi eseményt. Azt, hogy a hasonlóság feltehetően nem véletlen, jelzi, hogy az *Ehrenpforte* talapzatán található szövegben a képmezők elrendezésével kapcsolatban többször találkozunk a *stellagia* szóval, amely a latinizált változata volt az élőképek hordozható, ideiglenes állványát jelentő, francia és németalföldi területen elterjedt *stellagie* vagy *stellage* színházi szakkifejezésnek.¹¹⁵⁵

Az innsbrucki síremlék reliefjén ezzel szemben egy mozgalmas tömegjelenettel találkozunk, amely összhangban van a szemtanú Cuspinianusnak a jeles eseményről közölt, említett leírásával: 1515. július 22-én „... megrendezték az eljegyzés napját a hercegek és a királylányok között, ezért az egész nemesség a királyokkal együtt összegyülekezett a várban,¹¹⁵⁶ ki-ki hódolatteljesen, ahogy tudott, legragyogóbban feldíszítve, nemcsak ruházattal, hanem drága nyakláncokkal, úgynevezett klenódiumokkal.”¹¹⁵⁷ A kép elő-, illetve középterét elfoglaló főszereplők elhelyezkedése ugyanakkor egyértelműen az *Ehrenpforte* jelenetének a hatását mutatja, azzal a jelentékeny különbséggel, hogy I. Miksa itt jobbával megfogja Anna jobb kezét (*dextrarum iunctio*), annak jelzésként, hogy két fiúunokája valamelyike számára szimbolikusan maga jegyzi el II. Ulászló lányát. A relief alkotója az uralkodók előtt elhelyezett királyi címereket is átvette a fametszetről. Cuspinianus a Burgban lejátszódott jelenet leírásakor nem említette a püspököket, a Szent István-dómban történt ünnepélyes eseményről beszámolva azonban felsorolta a magasrangú egyházi vezetőket: „Bal oldalon helyezkedett el elől Tamás esztergomi bíboros, apostoli oldalkövet, Máté, a gurki bíboros, apostoli követ ...”¹¹⁵⁸, s felsorol 14 másik, jelenlévő püspököt. Florian Abel – úgy tűnik – kombinálta a két jelenetet, hiszen a Hofburgban játszódó esemény ábrázolásának bal oldalán, az előtérben látható a két bíboros, Bakócz Tamás, illetve Matthäus Lang von Wellenburg, akinek I. Miksa kedvelt diplomatájaként kiemelkedő szerepe volt az 1515-ös bécsi kongresszus megszervezésében, s

¹¹⁵³ A metszeteiken az építészeti részek nagy részét Albrecht Dürer készítette. Lüken 1998, 460.

¹¹⁵⁴ Lüken 1998, 481. A miniatúrákat tartalmazó kódex a berlini Kupferstichkabinetben, 78 D 5 jelzeten található. Ld. még: Michel – Sternath 2012, 11a, 11b. tétel, 60–61; Michel 2015, 387–388, Farbtafel 20–21.

¹¹⁵⁵ Lüken 1998, 480–483.

¹¹⁵⁶ A latin szövegben ad arcem szerepel. Az esemény a Hofburgban volt.

¹¹⁵⁷ Cuspinianus 2006, 156.

¹¹⁵⁸ Cuspinianus 2006, 156.

aki 1521. május 6-án salzburgi érsekként majd I. Ferdinánd és Jagelló Anna háromnapos ünnepséggel megkoronázott linzi esküvőjét is celebrálja.¹¹⁵⁹

A jelenet – a síremléken található másik két, esküvőt bemutató reliefhez (1. I. Miksa és Burgundiai Mária esküvője, 12. Szép Fülöp és Kasztíliai Johanna esküvője) hasonlóan –, a királyi házasságkötések ábrázolásakor hagyományosan használt *sposalizio* ikonográfiai típusát alkalmazta, amelynek legismertebb példája Raffaello Santi (1483–1520) 1504-ben készült, Mária és József eljegyzését bemutató, a milánói Pinacoteca di Brera-ban őrzött festménye. Míg azonban az innsbrucki síremlék 1. és 12. reliefjén a kezet fogó pár mögött az őket összeadó pap áll, a 23. reliefen a két főpap a központi jelenettől távolabb, a kép előterében helyezkedik el. Bár az ikonográfiai típus szereplőinek hagyományos hármass konpozícióját¹¹⁶⁰ a művész alapvetően megőrizte, a házasulandó felek és az őket összeadó pap helyett a három uralkodó csoportjával találkozunk, s a helyszín sem egy templombelső, hanem egy palota díszterme. Megjelenik ugyanakkor a reliefen – mint láttuk, az eseménynek az *Ehrenpfortén* történt ábrázolásától eltérően – a kézfogás motívuma az unokáját helyettesítő I. Miksa és Jagelló Anna között.¹¹⁶¹

Bár a hangsúlyos belső dekorációjú termet nagy valószínűséggel nem azonosíthatjuk az esemény helyszínével, a Hofburggal, a reliefen találkozunk néhány, a témához illő képi utalással: az ajtó fölött például Hymen, a házasság istenét, illetve a magyar címert láthatjuk. Az sem tűnik véletlennek, hogy a falakat feltehetően a Trója-regényt ábrázoló falikárpitok díszítik,¹¹⁶² hiszen a 16. század első évtizedében I. Miksa udvari tudósai egy része a rómaiakig, másik része a trójaiakig vezette vissza a Habsburg-ház őseit.¹¹⁶³ Az 1515. évi kettős eljegyzéséhez hasonló eltéréseket találunk I. Miksa és Burgundiai Mária 1477. évi esküvőjének két ábrázolásán is: míg az *Ehrenpforte* feltehetően szintén Dürer által rajzolt jelenetén az 1515-ös képhez hasonlóan egy függöny előtt csak a két főszereplőt látjuk, a síremlék reliefjén bonyolult építészeti kulisszák előtt játszódó, sokalakos templomi esküvői jelenettel találkozunk. A relief kompozíciója ugyanakkor egyértelmű hasonlóságot mutat az esemény *Weisskunig*-beli ábrázolásával, bár az építészeti háttér itt jóval szűkebb kivágatú.

II. Lajos portréja mind az *Ehrenpforte* említett két jelenetén – a kettős eljegyzésén, illetve ahol Miksa rokonságának tagjaként szerepel –, mind az innsbrucki síremlék márvány reliefjén hasonló ikonográfiai típust követ: mindhárom képen koronát és vállig érő haját visel. A gyermek II. Lajosról feltehetően 1515 körül, tehát 9–10 éves korában készült említett arcképeken vagy a fül aljáig érő, egyenes, félhosszú hajjal (a Kunsthistorisches Museumban őrzött festmények, illetve Hieronymus Beck von Leopoldsdorf *Porträtbuch*-jának képe), vagy vállára és mellére omló, hullámos hajjal (Strigel II. Lajos-portréja és I. Miksa családját ábrázoló festménye) láthatjuk. Ettől a típustól – mint látni fogjuk – jelentősen eltértek azok az arcképek, amelyeket az 1520-as években II. Lajos budai udvari festője, Hans (Johann) Krell

¹¹⁵⁹ Heilingsetzer 2003, 70–71. Az 1521-es linzi esküvőn részt vett Johannes Cuspinianus és Sigmund von Herberstein is, Caspar Ursinus Velius pedig ugyanebben az évben *De nuptiis Ferdinandi* címmel 180 hexameterből álló költeményt jelentetett meg. Heilingsetzer 2003, 71.

¹¹⁶⁰ Szentesi 2010, 392.

¹¹⁶¹ A kézfogás gyakran szerepel a kor Habsburg reprezentációjában szintén népszerű, az esküvőhöz hasonlóan bibliai előképekre visszavezethető másik ábrázolástípuson is, amely a jegyesek első találkozását jeleníti meg. Vö.: Szentesi 2010, 381–388.

¹¹⁶² Frenzel 2003, 54; Diemer 2004, 51.

¹¹⁶³ Lhotsky 1944; Schmid 1984, 756–757.

(1495 k.– 1565 vagy 1586)¹¹⁶⁴ készített, s amelyek számos későbbi ábrázolás előképeként szolgáltak: ezeken már fülig érő, rövid hajjal és nem hangsúlyos szakállal és bajusszal¹¹⁶⁵ látjuk a fiatal királyt.

II. Ulászló és I. Zsigmond portréja a 23. reliefen

A hitelesség iránti igény megnyilvánulásaként értelmezhetjük azt a változást is, amely a síremlék 23. reliefjének portréábrázolásain a felhasznált előképhez képest megfigyelhető. Míg az *Ehrenpfort*nak az 1515-ös kettős eljegyzést ábrázoló jelenetén szereplő három uralkodó, I. Miksa, II. Ulászló, illetve I. Zsigmond egymáshoz hasonló, sematikus vonásokkal jelenik meg, az innsbrucki síremlék reliefje II. Ulászlót és I. Zsigmondot egyénibb, portrészzerűbb vonásokkal ábrázolja.¹¹⁶⁶

Úgy tűnik, II. Ulászló képmásainak¹¹⁶⁷ a 16. században nem alakult ki olyan határozott ikonográfiai típusa, mint a mohácsi csata történelmi jelentősége, illetve a fiatal király tragikus halála miatt nagyobb európai „ismertségre” szert tett II. Lajos ábrázolásának. Utóbbinak legfontosabb közvetítője – mint látni fogjuk – Paolo Giovio nocerai püspök nevezetes comói arcképgyűjteményének elveszett, csak festménymásolatokban és rézmetszeteken fennmaradt darabja volt. Hosszú, hullámos hajú, csupasz arcú fiatal férfiként tűnik fel II. Ulászló például az 1508-ban fia koronázása alkalmából készített koronázási érmen vagy Bernhard Strigel 1515 körül festett fogadalmi képén éppúgy, mint az idősebb Hans Kels (1480–1485 k.–1559 k.) 1537-es, később ismertetésre kerülő ostáblajátéka dobozát díszítő mellképen.¹¹⁶⁸ Ez alapján készült az a II. Ulászló-érem is, amely feltehetően egy több darabot – köztük II. Lajos portréját – is magában foglaló sorozat része volt.¹¹⁶⁹

Ettől teljesen eltérő ikonográfiai típust képviselt az a talán az 1515. évi bécsi kettős eljegyzés alkalmából készített érem, amelyiken II. Ulászlót fejére simuló, négyzethálós mintájú kötött sapkában látjuk. Az éremportréhoz hasonlóan csupasz arccal, a haját teljesen eltakaró mintás sapkában ábrázolta II. Ulászlót a Dietrichstein-féle esküvőt megörökítő festmény,¹¹⁷⁰ s hasonló kalapban és arcvonásokkal látható a garamszentbenedeki Szent Vér-kápolna oltárának 1510-ben készített, a tizennégy segítőszentet ábrázoló fatábláján Szent György, feltehetően az

¹¹⁶⁴ A prágai Lobkowicz múzeumban és palotában (Lobkowiczky palác) őrzött négy Krell-portré – köztük I. Ferdinándé – felirata szerint a művész 1586-ban halt meg. Két portré (Ladislav III., Baron Lobkowicz, Countess Magdalena Salm) keletkezési dátuma 1570.

¹¹⁶⁵ „... mivel már szakállas és nős ...” – olvashatjuk a 17 éves királyról Krzysztof Szydłowiecki lengyel kancellár 1523-ben keletkezett naplójában. Zombori 2005, 36.

¹¹⁶⁶ Ld.: Papp 2021h; 2022a.

¹¹⁶⁷ Gozdzik é. n.; Bartos 1988.

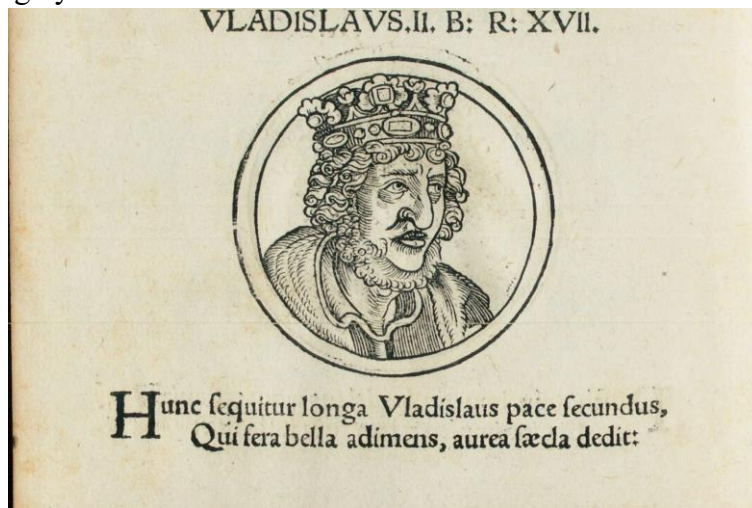
¹¹⁶⁸ KHM KK, 3419. Ilg 1885, 59. A hasonlóságot említi: Bartos 1988, 8. tétel, 15–18, 20. tétel, 40–40/C.

¹¹⁶⁹ Heraeus 1828, VI. Taf. 28; Gumowski 1906, 10. tétel, 18–22; Gyöngyössy – Winter 2007, 1780. tétel, 140, 151; Erdős 2014, 17. tétel, 143; Winter 2013, I.4. tétel, 109.

¹¹⁷⁰ II. Ulászlónak a festmény nyomán készült fametszetes képmását közli pl. Osztrák–Magyar Monarchia I., 135. Az, hogy egyes leírások szerint II. Ulászló felesége 1506-ban bekövetkezett halála után szakállat és hosszú haját viselt, kérdéseket vet fel az ábrázolás hitelességét illetően. Vö.: Schallaburg 1982, 522. tétel, 503–504 (Zsuzsa Urbach); Bachschweller 2012, 33–34.

ebben az évben II. Gyula (1443–1513) pápa által a keresztény hit védelmezőjeként egy megszentelt díszkarddal és süveggel megajándékozott¹¹⁷¹ II. Ulászló kriptoportréjaként.¹¹⁷²

II. Ulászló arca az innsbrucki síremléken nem ezekkel az ábrázolási típusokkal mutat hasonlóságot, hanem azzal az arcképpel, amely Martin Kuthen (1510 k.–1564) 1539-ben, illetve 1540-ben Prágában kiadott, a cseh hercegeket és királyokat ismertető, később ismertetésre kerülő krónikáiban jelent meg.¹¹⁷³ II. Ulászló majdnem szemből történő beállítású, jobbra néző arcképén félhosszú, hullámos-göndör hajjal, a csupasz áll alatti dús, göndör körszakállal, nyitott nyakú ingben jelenik meg, **(41. kép)** éppúgy, ahogy I. Miksa síremlékének 23. reliefjén, csak itt balra néz, s a nyitott nyakú ing helyett az ünnepi alkalomhoz illő palástot és vastag nyakláncot visel.

41. kép. II. Ulászló. In: Martin Kuthen ze Šprinsberka: *Kronyka o Založenij Zemie Česke, a prwnijch obyvatelijch gegich ...* Praga, 1539.

¹¹⁷¹ MNM, ltsz.: 55.3235. A karácsonykor megszentelt pápai kard adományozása uralkodóknak és kiemelkedő hadvezéreknek a 14. század közepe óta volt szokásban. Az 1509 karácsonyán megszentelt kardot és süveget 1510. július 2-án adták át Tatán II. Ulászlónak. Vö.: Kalmár 1942; Kalmár 1958; Thomas 1971, 2. tétel, 54. A kard Jagelló Anna, I. Ferdinánd felesége révén került Bécsbe, majd 1933-ban a velencei szerződéssel Budapestre. „Päpstliches Schwert Vladislaus II. Saal XXVI. Nr. 182. Inv. Nr. 327.” Lhotsky 1946, 37; Varga 2000, 54, 43. kép

¹¹⁷² Esztergom, Keresztény Múzeum, ltsz.: 55.92. Az oltárképen II. Ulászló „aranyhálóval díszített süvege is egybevágt a medália részleteivel”. Genthon 1934, 140. Az oltárkép leírását és irodalmát ld.

<https://www.keresztenymuzeum.hu/collections.php?mode=work&wid=353&page=2&vt=>.

„Ulászló fővege, mely ekkor tűnik fel először, de később gyakran szerepel ebben, talán az ugyanakkor kapott karddal együtt járó „megszentelt kalpag”. Bartos 1988, 41–42. II. Ferdinánd főhercegnek szintén a pápától kapott, a bécsi Kunsthistorisches Museumban (KHM HJK, A 988, A 989) őrzött, gyönggyel hímzett két „megszentelt kalapjának” (1566, 1581) formája ettől eltérő, bár az oltárkép sötétszínű kalapjának fehér mintáját akár gyöngyhímzésnek is felfoghatjuk. A három portré hasonlóságát említi: Bartos 1988, 6. tétel, 11–13, 21. tétel, 41, 22. tétel, 43–48. Köszönöm Bartos Györgynek, hogy rendelkezésemre bocsátotta a témához kapcsolódó, 2001-es konferenciaelőadása szövegét.

¹¹⁷³ Kuthen 1539, o. n.; Kuthen 1540, o. n.

Bár arról, hogy a cseh, illetve latin nyelven kiadott cseh krónika része volt-e Ferdinánd főherceg könyvgyűjteményének, nem találtam adatot, valószínűsíthető, hogy Prágában két évtizeden keresztül udvart tartó cseh helytartóként megszerezte azt. Az 1540-es latin nyelvű kiadásban a bevezető szövegek egyik versének szerzője apjának, I. Ferdinándnak a cseh udvarmestere, Johannes Hasenburgk volt, akár tőle is kaphatott egy példányt. Az osztrák nemzeti könyvtárban őrzik a latin nyelvű cseh krónikának egy pompásan színezett, reprezentatív példányát,¹¹⁷⁴ azonban sem a régi kézírásos katalóguscédulán, sem a kiadványban nincs utalás a kötet provenienciájára. Bár a krónika nem szerepel a prágai Művészettörténeti Intézet által készített, II. Ferdinánd főherceg egykori könyvtárát rekonstruáló katalógusban sem,¹¹⁷⁵ nem zárható ki, hogy egykor a részét képezte, mivel a kutatócsoport¹¹⁷⁶ egyik vezetőjének, Ivo Puršnak a tájékoztatása szerint az azonosítás sok könyv esetében csak megközelítően volt lehetséges.

Az *Ehrenpfortétől* eltérően egyéni vonásokat mutat az innsbrucki síremlék 23. reliefjén a II. Ulászló mögött álló I. Zsigmond lengyel király arca is. Az uralkodó portréinak is több ikonográfiai típusát ismerjük.¹¹⁷⁷ Az egyiken, amely hasonlóságot mutat II. Ulászló említett éremportréjával, a profilban, szakáll és bajusz nélkül ábrázolt uralkodó prémgalléros kabátot, illetve a fejre simuló, kötött vagy hímzett sapkát visel.¹¹⁷⁸ Hasonló ábrázolással találkozunk egy 1527-ben (mint a köriratban olvasható, I. Zsigmond 60 éves korában) készült érmen.¹¹⁷⁹ Talán ezt az érmet használta előképként Augustin Hirschvogel (1503–1553) az 1548 körül I. Zsigmondról készített rézmetszetű portréján, amely Sigmund von Herberstein 1550–1560-as években kiadott önéletrajzi kiadványaiban jelent meg azoknak az uralkodóknak a sorában, akiket az 1515-ös kettős eljegyzésen szintén jelen lévő Herberstein diplomataként meglátogatott. Herberstein könyvének illusztráción is szerepel ugyanis, hogy a lengyel királyt

¹¹⁷⁴ ÖNB, 63.F.11.
(http://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ166234304) A
könyvtárban megtalálható a krónika egy színezetlen példánya is: 53.G.2.(4).

¹¹⁷⁵ Purš – Kuchařová 2015; Purš 2017.

¹¹⁷⁶ Purš 2017, 99.

¹¹⁷⁷ Páncélban, kezében karddal és jogarral, lovagkirályként ábrázolja I. Zsigmondot az a fametszetes illusztráció, amely Jodocus Decius (1485–1545) Jagelló-dinasztia történetét (*De Vetustatibus Polonorum ...* Kraków, 1521) díszítette. Vö.: Kulcsár 1981, 40. kép; Réthelyi 2005, I-14. tétel, 147–148 (Spekner Enikő).

¹¹⁷⁸ Hans von Kulmbach (?–1522): I. Zsigmond, 1511–1518, olajfestmény, Muzeum Narodowe w Poznaniu, ltsz.; Mo 2185; Ifjabb Hans Dürer: I. Zsigmond, 1530, olajfestmény, Muzeum Narodowe w Warszawie, ltsz.: MP 3177. Két, ehhez a típushoz tartozó portrét találunk róla Ortvy Tivadar Habsburg Mária-életrajzában. Ortvy 1914, 218. („Zsigmond lengyel király üvegfestésű arcképe az Alsófehérmegyei Rég. Múzeumban.”), 310. („a krakói egy. könyvtárban őrzött eredeti metszet után készült.”).

¹¹⁷⁹ Heraeus 1828, 35. tábla, 1, 2; Fraknoi 1889, 154; Gumowski 1906, 58–62. (XV. tábla, 62. szám); Habich 1929, XXXIV. tábla, 1, 2; Medale polskie 2019, 1. tétel, 14–15 (Michał Zawadzki). I. Zsigmond hasonló éremportréját ld.: Medale polskie 2019, 2. tétel, 15–16 (Michał Zawadzki).

60 éves korában ábrázolja.¹¹⁸⁰ Ez az ikonográfiai típus szerepel Sebastian Münster kozmográfiája 1598-as bázeli kiadásának Lengyelországot bemutató fejezetében is.¹¹⁸¹

I. Zsigmond portréinak másik része – ezzel a típussal találkozunk a síremlék 23. reliefjén is – az uralkodót bajusszal és lent szögletesre formált szakállal ábrázolja. Közéjük tartozik az ifjabb Lucas Cranach (1515–1586) műhelyében, egy tíz darabból álló, a Jagelló lengyel királyi család tagjait ábrázoló sorozat részeként készült posztumusz portréminiatúra.¹¹⁸² Florian Abel I. Zsigmond-ábrázolásán a szakáll és a bajusz formája még jobban hasonlít H. Saumann 1554 körüli fametszetéhez.¹¹⁸³ Hasonló szakállt visel a lovon ülő lengyel uralkodó azon a 17. századi illusztráción is, amely II. Ulászló, I. Zsigmond és I. Miksa 1515. évi találkozását jelenítette meg.¹¹⁸⁴ Az ikonográfiai hagyomány továbbélését jelzi, hogy hasonló formájú szakállt visel I. Zsigmond a Benoit Farjat (1646–1724) és Domenico de Rossi (1659–1730) által 1702-ben készített *Series Chronologica Ducum et Regum Polonorum a Lacho I ad Augustum II.* című, a lengyel uralkodók portréit ábrázoló rézmetszeten is.

A kettős eljegyzés a 19. századi osztrák művészetben

A 19. században a Habsburg Birodalom egyik fénykorának tartott időszak, I. Miksa uralkodása eseményeit, köztük a kettős fejedelmi eljegyzést, számos képzőművészeti alkotás elevenítette fel, amelyeken értelemszerűen II. Lajos is szerepelt. A Grazban őrzött Dietrichstein-féle festménymásolatról 1820-ban Ludwig Ferdinand Schnorr von Carolsfeld (1788–1853) egy litográfiát készített (*Nuptia Dietrichsteiniana*), míg Karl Ruß (1779–1843) egy intim családi jelenetben mutatta be I. Miksa, II. Ulászló és I. Zsigmond tárgyalását a kettős eljegyzésről. **(42. kép)** A majdnem 150 darabból álló, 1826 és 1832 között készült *Bilder zur Geschichte von Wien* című sorozat tollrajzán¹¹⁸⁵ a középen ülő I. Miksa megfogja a két Jagelló uralkodó kezét, unokái (itt a valóságtól eltérően Mária mellett Ferdinánd is megjelenik) mögüle figyelik az eseményt. Annát apja, II. Lajost pedig nagybátyja, a lengyel király vonja magához.

A kettős eljegyzés jelenete szerepelt egy Anton Ziegler (1793–1869) által 1837-ben, illetve 1838-ban megjelentetett történeti kiadványban is, az ábrázolás azonban inkább az I. Miksa és Jagelló Anna közötti ceremóniára koncentrált, II. Lajos és Habsburg Mária a központi jelenet mögött csak mellékszereplőként tűnik fel.¹¹⁸⁶ A 91 illusztrációt tartalmazó kötetben több

¹¹⁸⁰ Újabbán vö.: Papp 2021. Hasonló sapkában, prémes kabátban ábrázolta 1519 körül készült festményén Albrecht Dürer az 1515-ös kettős eljegyzésen is részt vevő Jakob Fuggert (1459–1525). Még jobban hasonlít II. Ulászló és I. Zsigmond említett portréira idősebb Hans Burgkmair fametszetű (*chiaroscuro*) profilképe Jakob Fuggerről (1510–1512 k.), Berlin, Staatliche Museen zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz, Kupferstichkabinett – Sammlung der Zeichnungen und Druckgraphik, ltsz.: 17-3.

¹¹⁸¹ Münster 1598, 1297.

¹¹⁸² Ifjabb Lucas Cranach műhelye: I. Zsigmond, 1553–1555, Krakko, Czartoryski Museum, ltsz.: XII-536.

¹¹⁸³ H. Saumann: *Sigismvndvs I Rex Poloniae, Magnvs dux Litvaniae, Rvssiaie, Prvssiaie, Masiviae, Samagitie ...*, 1554 k., Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum, ltsz.: H641.

¹¹⁸⁴ Birken 1668, 1325. (Reprodukcióját l. pl. Az Osztrák–Magyar 1888, 133; Ortway 1914, 45. Vö.: Bartos 1988, 40. tétel, 77–78.

¹¹⁸⁵ ÖNB, Bildarchiv, Pk 783c, 138.

¹¹⁸⁶ Ziegler 1837, 48. kép.

önálló írást találunk I. Miksa életéről és uralkodásáról: az eljegyzési jelenet az 1513 és 1518 közötti eseményeket bemutató szövegrész előtt kapott helyet.¹¹⁸⁷

42. kép. Karl Ruß: I. Miksa, II. Ulászló és I. Zsigmond tárgyalása. Tollrajz. ÖNB, Bildarchiv.

Johann Nepomuk Geiger (1805–1880) a *Vaterländische Immortellen* című, 1839-ben szintén Anton Ziegler által kiadott történelmi sorozathoz készített tollrajzon, illetve a kiadványban található litográfián az 1515. évi királytalálkozót örökítette meg. II. Ulászló és I. Miksa – Cuspinianus említett leírásának megfelelően – gyaloghintóban ül, míg I. Zsigmond lován ülve nyújtja kezét a két uralkodó felé. A háttérben egy hintóban Anna, elől pedig szintén lovon ülve a kilenc éves Lajos látható. Az eseményeket egy négy oldalas leírás (*Die Doppelheirath zu Wien, zwischen Maximilians Enkel und Wladislaws Kindern. Jahr 1515.*) ismerteti.¹¹⁸⁸ A Dietrichstein-Rottal-féle esküvőt ábrázoló festményről 1844-ben – a Dietrichstein család történelmi reprezentációjának részeként – Carl Agricola (1779–1852) rajza nyomán Robert Theer (1808–1863) készített litográfiát.¹¹⁸⁹

Az 1515-ös bécsi események ábrázolásával egy 1846-ban szintén Anton Ziegler által kiadott történelmi munkában is találkozunk.¹¹⁹⁰ A sorozat harmadik kötete I. Miksa uralkodásának bemutatásával kezdődik. A több nyelven – köztük magyarul is – feliratozott litográfiák egy-egy rövid leírást illusztrálnak. A *Doppelheirath zwischen Maximilians Enkeln und Wladislaws Kindern* című szövegrészhez (15–17.) a 182. számú, *Die Doppelheirath zu Wien* című illusztráció kapcsolódik, míg az utána következő, valójában korábban történt eseményt bemutató fejezetet (*Zusammenkunft des Polen- und Ungarnkönigs mit Maximilian.* 17–19.) a 181. számú kép (*Zusammenkunft des Polen- und Ungarnkönigs mit Maximilian zu Wien*) jeleníti meg. Az illusztrációk sorrendje tehát – a leírásokkal ellentétben – megfelel az események kronológiájának: először a királytalálkozó, majd a kettős eljegyzés ábrázolása szerepel a kiadványban. A találkozót bemutató kép előterében a fiatal Lajos királyt látjuk

¹¹⁸⁷ Az illusztráció – a megjelenési adatok közlése nélkül – szerepel egy ismeretterjesztő jellegű munkában: Gröbning 2002, 240–241. oldal között.

¹¹⁸⁸ Ziegler 1839, 82. kép. Vö.: Wiesboeck 1867, 183. tétel, 77; Reiter 2006, 192. tétel, 85; Reiter 2020, 20. tétel, 39–40, 53. tétel, 464 (ltsz.: 7895). Ziegler és Geiger együttműködéséhez vö.: Történelem – kép 2000, 538 (Sinkó Katalin).

¹¹⁸⁹ Vidmar 2021, 90–91. Az ÖNB Bildarchivjának online adatbázisa szerint Robert Theer a litográfiát Leopold Bucher festménye nyomán készítette: <https://onb.wg.picturemaxx.com/?16756386081222671803>

¹¹⁹⁰ Ziegler 1846.

lőháton, míg a középrészben a lovon ülő I. Zsigmondot, illetve a gyaloghintóban helyet foglaló II. Ulászlót és I. Miksát. II. Ulászló a kezében tartott edényt nézegeti: talán utalás ez arra, hogy Cuspinianus leírása szerint I. Miksa 1515. július 23-án – tehát valójában a július 16-i királytalálkozó után – Ulászlónak egy művészi kidolgozású, régi ezüstkorsót vagy kancsót adott.¹¹⁹¹ A templomban játszódó eljegyzési jelenet főszereplője itt is I. Miksa és Jagelló Anna.

A királytalálkozó eseményét 1870 körül August Eisenmenger (1830–1907) is megörökítette a Béctől nem messze fekvő Schloss Hernsteinban. A korábbi épületből 1727–1730-ban kialakított kastélyt 1830-ban Rainer főherceg szerezte meg, majd az 1850-es évek második felében fia, Lajos főherceg – I. Ferenc József (1830–1916) unokaöccse – megbízásából Theophil von Hansen (1813–1891) tervei szerint historizáló (angol gótika) stílusban vadászkastéllyá építették át. Az *Ahnensaal* falain elhelyezett, vászonra festett olajfestmények a Habsburg-ház őseit örökítették meg I. Rudolftól (1218–1291) II. Ferdinándig (1578–1637), illetve az életükből vett egy-egy fontos jelenetet mutattak be. I. Miksáról nem szerepel önálló portré, alakját a művész az 1515-ös királytalálkozó aranybrokát-hermelin palástot viselő központi szereplőjeként ábrázolta.¹¹⁹²

Az 1515-ös királytalálkozót jelenítette meg az a kis méretű, mozgalmas kompozíciójú festmény, amelyet 1880 körül a lengyel Jan Matejko (1838–1893) készített, s amelynek előterében a lőháton érkező fiatal II. Lajost látjuk. I. Ferenc József 1880. szeptember 2-án – galíciai körutazása során – felkereste Matejko krakkói, Flórián utcai lakását, ahol a festő a császárnak ajándékozta a képet. A műalkotás feltehetően nem került a császári gyűjteménybe, ma bécsi magántulajdonban őrzik. Az uralkodói látogatást Juliusz Kossak (1824–1899) lengyel történeti festő egy akvarellen meg is örökítette: a képen Matejko a császárnak mutatja a festőállványra helyezett, díszes keretű festményt. Kossak akvarellsorozata Rudolf főherceghez és feleségéhez, Stefániához, majd 1945-ben Pannonhalmára, végül ismeretlen körülmények között a krakkói Nemzeti Múzeumba került.¹¹⁹³

A bécsi Stephansdombban tartott kettős eljegyzést 1896-ban készített, *Tu felix Austria nube* című, monumentális (430 x 730 cm) festményén¹¹⁹⁴ Václav Brožík (Wenzel von Brozik) (1851–1901) történeti festő is megörökítette, **(43. kép)** amelynek részleteihez I. Miksa innsbrucki síremlékének említett 23. reliefjét is felhasználta.¹¹⁹⁵ A reprezentatív festményről, amelyhez a szereplők azonosítását elősegítő nyomtatott „kulcs”-ot (Personenschlüssel) is mellékeltek,¹¹⁹⁶ egy kiváló minőségű heliogravür másolat készült Josef Löwy (1834–1902) udvari fényképész és kiadó műhelyében.

¹¹⁹¹ Cuspinianus 2006, 157–158. A magyar fordításban ezüst kantár, míg a latin szövegben „Cantharus ... donavit” szerepel, azaz II. Ulászló nem ezüst kantárt (latinul: frenum, habenae) kapott I. Miksától, hanem egy ezüst korsót, kancsót.

¹¹⁹² Flacke 1998, 278; Benedek 2008, 28–29.

¹¹⁹³ Petneki 2018, 19, 60–63. Köszönöm Petneki Áronnak a kép történetével kapcsolatos információkat.

¹¹⁹⁴ Bécs, Österreichische Galerie (Belvedere), ltsz.: 2768a-b. Vö.: Flacke 1998, A9 kép, 277–278; Telesko 2006, 348–349. Abb. 18; Michel – Sternath 2012, 120, 122; Terjanian 2019, 60.

¹¹⁹⁵ Gozdzik é. n., 15; Bartos 1988, 27. tétel. 55.

¹¹⁹⁶ ÖNB, Bildarchiv und Grafiksammlung, Jelzet: Pk 353, 67a. Vö.: Flacke 1998, A10 kép, 277; Bachschweller 2012, 84–85.

43. kép. Václav Brožík (Wenzel von Brozik): *Tu felix Austria nube*. Wien, Belvedere.

*

A lengyel uralkodói családból származó, cseh királyi címet viselő II. Lajosnak 1526 előtt több lengyel és cseh ábrázolását is ismerjük. Cseh királyként, trónon ülve, palástban, koronásan, országai és tartományai címereivel körülveve jelenítette meg a fiatal királyt Csehország legrégebb, 1518-ban Mikuláš Klaudyán (?–1521/22) által készített, Nürnbergben megjelentetett, 126 × 64 cm nagyságú színezett fametszetes térképe, amelynek egyetlen fennmaradt példányát a litoměřicei levéltár,¹¹⁹⁷ a feltehetően a 17. században készült festménymásolatát pedig a prágai Nemzeti Múzeum (ltsz.: 22591) őrzi. A térkép felső harmadában a fiatal király a törvény és az igazságosság védelmezőjeként, címerekkel és bibliai jelenetekkel körülveve jelenik meg, míg a középső részben látható szekér, amelyet a két végén befogott lovak ellentétes irányba húznak, a Cseh Királyság vallási ellentéteinek, társadalmi feszültségeinek, azaz a katolikusok és a kelyhesek szembenállásának a parabolája. Csehország térképe a kép alsó részén látható. A kétfelé húzott szekér rajza az *Illustrirte Chronik von Böhmen. Ein geschichtliches Nationalwerk* című, 1852-ben Prágában kiadott monumentális munkában is megjelenik (1. kötet, 390–391. lap között). A prágai Nemzeti Múzeumban található az a JESUS NAZARENUS feliratú mázatlan kályhacsempe is (ltsz.: 2557), amelyet II. Lajos és Habsburg Mária szembenező profilportréja díszíti. A fiatal király hajviselete, kalapja, ráncolt nyakú inge hasonlóságot mutat az egykor a Giovio-gyűjteményben található, később ismertetésre kerülő portré ikonográfiai típusával, attól eltérően azonban a kályhacsempe ábrázolásán nincs szakálla.

Anna nővérével és szüleivel együtt jelenítette meg a koronát viselő fiatal II. Lajost az a fametszet, amely Jodocus Decius említett Jagelló-dinasztia történetében található.¹¹⁹⁸ Talán véletlen egybeesés, talán előkép használatát jelzi, hogy II. Lajos ábrázolása a fametszeten feltűnő hasonlóságot mutat – mind az alak beállításában, mind az arcvonásokban és a hajviseletben – a gyermek Lajosról készült, Bécsben (KHM GG 4453, 4454) őrzött említett két portréval, illetve a Beck von Leopoldsdorf-féle miniatúrával.

Vállig erő, göndör hajjal, hasonló arcvonásokkal és öltözetben, merev, frontális beállításban ábrázolták II. Ulászlót és II. Lajost a csehországi křivokláti vár homlokzati zárterkélyén található, feltehetően 1516 előtt készült félalakos reliefeken, csupán azzal

¹¹⁹⁷ Réthelyi 2005, 56, IV-3. tétel, 193 (Zuzana Ludiková – Végh András).

¹¹⁹⁸ De Vetustatibus Polonorum ... Kraków, 1521. Vö.: Réthelyi 2005, I-14. tétel, 147–148 (Spekner Enikő). OSZK RNYT, App. H. 152(2). Erdős 2014, 128, 19. tétel, 143.

különböztetve meg őket, hogy az idősebb, markánsabb arcú II. Ulászló szakállat és bajuszt visel, míg II. Lajos fiatalos arca csupasz. A gyenge művészi kvalitású reliefeken – amelyek eredetijét ma a várban (Oberburg, Westflügel) őrzik, a homlokzati erkélyen másolatuk látható – II. Ulászlót koronával a fején, tehát királyként, míg II. Lajost hercegi koronával (Fürstenhut) látjuk.¹¹⁹⁹ Feltehetően azért került a két portré a homlokzatra, mert a kastélyt II. Ulászló kibővítette. Trónszéken ülve, fején koronával, egyik kezében karddal, a másik kezében könyvvel ábrázolta az illusztrátor az uralkodót a csehországi Znaim (Znaym, Znojmo) 1523-ban készült jogkönyvében. „A kép keretén Lajos országainak címerei láthatóak, és a trónszék mellett is egy-egy páncélos herold tartja Csehország és a Jagelló-család címerét.”¹²⁰⁰

2.1.2. Udvari művészet az 1520-as években

A címeresleveleken található királyportrék ritka példájaként egy vadászjelenetben vállára omló hosszú, szőke hajjal, arannyal áttört zöld ruhában – a korban divatos rakottszoknyában –, fehér lovon ülve látjuk a koronás, kezében jogart tartó fiatal II. Lajost a Bicskei Andrásnak 1520. július 13-án Budán adományozott armálison.¹²⁰¹

A 16 éves Lajos és a 17 éves Mária 1522-ben megkötött házassága után a budai udvarban egyfajta kulturális pezsgés indult meg, Mária Budára érkezése után igyekeztek kialakítani saját udvari művészetüket. A fellendülés jele volt a II. Lajos nevelője és gyámja, Brandenburgi György (1484–1543) által pártfogolt Hans Krell udvari festőként történt budai alkalmazása, s az általa a királyról és a királynéről készített portrék.¹²⁰² Krell – ahogy az 1526-ban, II. Lajos halála után az udvari kamarához benyújtott, az 1522 és 1526 között elvégzett munkáit felsoroló számlájában szerepel – 1522–1523-ban Lajosról és Máriáról „öt pár portrét festett olajban.”¹²⁰³ Ezek közül egy-egy párat Brandenburgi György, a németalföldi Margarethe asszony (aki feltehetően nem volt azonos Ausztriai Margit [1480–1530]¹²⁰⁴ helytartóval), egy Hanewald nevű németalföldi úr és I. Zsigmond lengyel király kapott.¹²⁰⁵ Elképzelhető, hogy Krell által festett portrékra vonatkozik Brodarics István 1526. október 3-án Pozsonyban kelt, a lengyel Krzysztof Szydłowiecki (1467 k.–1532) kancellárnak küldött levele részlete, amely szerint „Budán Károlynak, a királyné udvarmesterének várbeli házában volt egy festmény a királyról és a királynéről, mire Ibrahim hivatta és megkérdezte tőle, vajon ezek a királyi pár hű képmásai-e. Amikor igennel felelt, a pasa azt mondta, hogy bizony igen szép fiatal emberek.”¹²⁰⁶ Egy 17. század végi történeti munka szerint Szulejmán is megtekintette II. Lajos

¹¹⁹⁹ Bartos 1988, 12. tétel, 28; Fajt – Hörsch 2014, 66, 67, Abb. 6, 7.

¹²⁰⁰ Erdős 2014, 128, 20. tétel, 143. Vö.: Ilg 1870; [Rómer Flóris]: (II. Lajos király) a znaimi városjogi codexen. *Archaeologiai Értesítő* (3) 1870, 216; Rómer 1871, 150; Szendrei 1891, 388; Szalay – Baróti 1896–1897, 332; Ortway 1914, 57; Gozdzik é. n., 11. tétel, 21–22; Ludiková 2006, 36.

¹²⁰¹ Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár, 72296. Vö.: Lukinich 1926, 19 (repr.); Áldásy 1923, 97. szám; Hoffmann 1927, 7; Elekes 1939, 288 (repr.); Gozdzik é. n., 8. tétel, 19–20; Schallaburg 1982, 586. tétel, 535 (Éva Straub); Nyulásziné 1987, XLVII. tábla; Nyulásziné 2000, 117; Mikó 2005, 80, 85 (71. jegyzet); Erdős 2014, 128, 18. tétel, 143; Mikó 2021, 109. tétel, 290.

¹²⁰² Gozdzik é. n., 37; Schlégl 1968; Löcher 2005, 63–72; Ludiková 2006, 15–19; Gulyás 2015, 428–429; Kubíková 2016, 42–43.

¹²⁰³ Löcher 2005, 64, 71; Zimmerman – Kreytzi 1885, No. 2897. Vö.: Gulyás 2015, 428 (a korábbi irodalommal); Urbach 2015, 93.

¹²⁰⁴ Újabban ld.: Eichberger 2018.

¹²⁰⁵ Löcher 2005, 64. Erdős Zoltán Ausztriai Margitot említi: Erdős 2014, 20.

¹²⁰⁶ B. Szabó – Farkas 2020, 180.

és felesége portréját: „Es wurden auch Solymanno zwey Contrefeit, eines der Königin / und das andere Ludovici selber / gebracht; Weilen er nun aus diesem deß unglückseligen Königs grosse Jugend sahe / bezeugte er ein Mitleiden darüber / und schalt auf die unverständige Rathgeber / die ihn in solches Unglück gebracht hätten.”¹²⁰⁷

Krell Máriáról festett portréját Bambergben,¹²⁰⁸ a II. Lajost ábrázolót pedig a bécsi Kunsthistorisches Museumban őrzik.¹²⁰⁹ **(44. kép)** A II. Lajost ábrázoló festmény szerzőségére vonatkozóan a szakirodalomban eltérő nézetekkel találkozunk: a bécsi múzeum honlapján készítőjeként Hans Krell, keletkezésének idejeként pedig 1522 szerepel, míg Kurt Löcher szerint egy 1522-es Krell-festmény 1526. évi, nem feltétlenül Krell által készített replikája.¹²¹⁰ Krell saját kezű, 1526-os másolataként írja le a képet egy 2005-ös katalógus.¹²¹¹ Az bizonyos, hogy a festmény felirata 1526-os készítésre utal: (M.D.XXVI.CAL.IVLIIS.BIS.QVARTVM.INGRE/SSI.POST.TRES.TRIETERIDES.ANN/VM.HAEC.LUDOWICI./REGIS.IMAGO./EVIT (recte FVIT). Krell 1526-ban egy-egy egész alakos portrét is festett a királyi párról: a királynét ábrázoló elveszett,¹²¹² a királyt ábrázoló is – mint látni fogjuk – csak másolatban maradt fenn.¹²¹³

¹²⁰⁷ Sagredo 1673, 255; Rycaut – Sagredo 1694, 121–122.

¹²⁰⁸ Hans Krell: Mária királyné képmása, 1524, hársfa, olaj. 45 × 36 cm. Bamberg, Bayerische Staatsgemäldesammlungen, Bamberger Filialgalerie, ltsz.: 3564. Vö.: Alte Pinakothek 1963, 110–111; Seipel 2003, IV.3. tétel, 365; Arnold 2005a, VI.58. tétel, 66–67; Réthelyi 2005, III-1. tétel, 175 (Urbach Zsuzsa); Ludiková 2006, 17; Europa Jagellonica 2012, 1.71. tétel, 87.

¹²⁰⁹ Hans Krell: II. Lajos király képmása, 1526, fa. olaj, 31,5 × 25 cm. KHM GG, 4460. Vö.: Heinz – Schütz 1976, 179. tétel, 210–211, 41. kép; Löcher 1995, 173, 3. kép; Seipel 2002, 38 (repr.), 8. tétel, 39 (irodalommal); Seipel 2003, IV.2. tétel, 365; Arnold 2005a, VI.57. tétel, 66; Löcher 2005, 66; Réthelyi 2005, III-2. tétel, 175 (Zuzana Ludiková); Ludiková 2006, 14; Europa Jagellonica 2012, 1.72. tétel, 88; Erdős 2014, 10. tétel, 143; Haag et al. 2018, 121 (Thomas Kuster); Božić – Čosić: 2021, 89.

¹²¹⁰ Löcher 2005, 66. A bécsi múzeum korábbi katalógusa szerint a festmény a Hans Krell által 1522-ben készített három pár festmény – amiből egy párat Margit főhercegnőnek küldtek – egyikének a másolata. Ehhez a sorozathoz tartozik Mária említett bambergi portréja is. Heinz – Schütz 1976, 210–211. Az arckép a Bayerische Staatsgemäldesammlungen online katalógusa szerint 1524-ben készült.
<https://www.sammlung.pinakothek.de/de/artwork/0vx09EpG2V/hans-krell/maria-koenigin-von-ungarn-1505-1558>

¹²¹¹ „Krell II. Lajosról készült portréi közül ma csak a Bécsben őrzött képmás számít eredetinek. A bécsi festmény gondosan kivitelezett, dokumentarisztikus pontossággal próbálja visszaadni az előkép motívumait, az elnagyolt, rögtönzött részletek festése árulkodik arról, hogy az 1522-ben festett portré négy évvel később készült replikája.” Réthelyi 2005, III-2. tétel, 175 (Zuzana Ludiková). Vö.: Urbach 2015, 232.

¹²¹² Krell Máriáról festett 1524-es portréjának egy megnagyobbított képkivágású, egykor a königsbergi kastély ősgalériájában őrzött másolatát (Kniestück mit Händen) említi, a korábbi irodalommal: Alte Pinakothek 1963, 111.

¹²¹³ Löcher 2005, 65, 67; Erdős 2014, 12. tétel, 143.

44. kép. Hans Krell: *II. Lajos király képmása*. 1526. Wien, Kunsthistorisches Museum.

II. Lajos és Habsburg Mária egész alakos fiktív képmásával találkozunk a grammatikusként, I. Miksa humanista történetírójaként, papként és orvosként is tevékenykedő asztrológus, Joseph Grünpeck¹²¹⁴ 1523-ban megjelent, 1524-re, 1525-re és 1526-ra vonatkozó jóslatokat tartalmazó kiadványának címlapképén.¹²¹⁵ A szerző a nyomtatványt II. Lajosnak és feleségének ajánlotta,¹²¹⁶ s az utolsó sorokban is őket szólítja meg – az ajánláshoz hasonlóan itt is hangsúlyozva a „kegyetlen török kutya” elleni harc szükségességét.¹²¹⁷ Azt tanácsolja a

¹²¹⁴ Neue Deutsche 1966, 202–203; Hammerstein 1986; Talkenberger 1990, 112–114; Russell 1991; Slattery 2005; Hayton 2007; Deutscher Humanismus 2008, 971–992; Green 2011, 47 (Grünpeck nyomtatásban megjelent munkáinak listájával: 177–178); Hayton 2015, 47–67; László 2015, 153–154.

¹²¹⁵ Grünpeck 1523. OSZK RNYT, Röpl. 50; VD16, G 3629. Vö.: Kertbeny 1880, 189. tétel, 44; Hubay 1848, 50. tétel, 18; Göllner 1961, 184. tétel, 110; Deutscher Humanismus 2008, 983–984; Catalogus librorum 1990, G-458. tétel; Rászlai 1994, 81; Réthelyi 2005 IV-20. tétel, 199–200 (Réthelyi Orsolya); Green 2011, 178; Erdős 2014, 129, 22. tétel, 144; Szalai 2021, 24, 92, 22. kép, 126.

¹²¹⁶ Dem aller durchleichtigesten großmechtigsten fürsten und hernn / herrn Ludwigen Künigen zu Hungern und Beham / und der aller tugent hafftigisten frawen Marie Künigin zu Hungern und Beham / Erzherzogin zu Osterreich. Wünscht Joseph Grünpeck Doctor / die höchst gluckselikait (sic!) und die gluckseligist überwindung gegen den feindten Christi. Grünpeck 1523, [1].

¹²¹⁷ Demnach du ubertreffenlichister König Ludwig / und du durchleiiichtigiste Künigin Maria werfft Ewre augen / und Ewre hertzen auff in den himel / und rüeffet mit Ewren underthanen zu got / umb hilff / Dann Ewr feindt ruen weder tag noch nacht / feyren weder stund noch augenplick / sonder als die rüechenden leben / und brumenden Beren Begeren / sy Euch und die Ewren zu vorderist / als die nagst gelengen / zuueriagen / zuerwusten / zuerstören / zuerreissen / und zuerschlinden / Setzet Ewr hoffnung nit in gelt / oder guet / dann der reichtung und alle volkumenhait des erdtrichs / ist des herren /Setzet auch Ewr hoffnung nitt in menschliche hilff / wan der ist verflücht der sein hoffnung in den menschen setzt / aber got vertrawet / in der ainfeltigkayt Ewr jugend / unnd Ewr trewen hertzen / der wirt Euch an seyner rechten handt füeren / und regieren / als der weyß man spricht / Das hertz des Königs ist in der hand gottes / und Euch die heyligen engel zu vorfechternn wider die graussamen Türckischen

királyi párnak, hogy győzelmi reményeiket ne az emberekbe, hanem az égiekbe vessék: a szent angyalok segítségével le fogják győzni ellenségeiket. Ezt ábrázolja a kiadvány címlapján látható fametszet is, amelyen az égből leszálló angyal fegyvert nyújt Lajos felé, a királyi pár lábainál pedig egy halott török hever. A szöveg törökellenes programját hangsúlyozta a füzet végén található két fametszetes illusztráció egyike. A korban rendkívül népszerű ikonográfiai típust képviselő ábrázolás keresztény nehézlovasok és török könnyűlovasok harcát jelenítette meg. A másik fametszeten egyforma ruhát, sisakot viselő gyalogos katonák összecsapása látható. Míg a címlapkép nagyon nagy valószínűséggel az említett konkrét szövegrész illusztrációjaként ehhez a kiadványhoz készült, a két csatajelenet többször felhasználta, több kiadványban is szereplő fametszet lehetett.

A szakirodalomban nem találtam arra vonatkozó adatot, hogy Joseph Grünpeck asztrológusként vagy csillagászként II. Lajos udvarában tevékenykedett volna.¹²¹⁸ Bár Grünpeck 1495-ös itáliai útja után a Magyar Királyságban és Lengyelországban is járt, mivel 1496-ban már Ingolstadtban találjuk,¹²¹⁹ hosszabb időt nem tölthetett nálunk. Fógel József II. Ulászló udvartartásával foglalkozó könyvében ugyan említ egy Grimpeck (Grünpeck) nevű, az udvarban tevékenykedő orgonistát, akivel kapcsolatban nem zárja ki, hogy akár I. Miksa történésze is lehetett,¹²²⁰ a Grünpeckkel foglalkozó újabb szakirodalomban erre az egyezésre nem találtam utalást. Felmerül tehát a kérdés, vajon a szerző miért II. Lajosnak és a feleségének ajánlotta a kiadványát? Grünpeck a 15–16. század fordulóján I. Miksa császár titkára, udvari asztrológusa és történetírója volt,¹²²¹ tehát később is figyelemmel kísérhette Miksa unokájának, Habsburg Máriának és férjének a sorsát. Tudta azt is, hogy a Magyar Királyságnak kulcsszerepe lehet a Nyugat-Európát is fenyegető török terjeszkedés elleni harcban. Írásaiban (jóslataiban is) – számos, I. Miksa szolgálatában álló humanista munkáihoz hasonlóan – gyakran találkozunk a Habsburg uralkodó államreformterveit támogató, azokhoz szellemi háttérrel biztosító utalásokkal, a császár halála után pedig a birodalom egységének és a török terjeszkedés megállításának fontosságát hangsúlyozta.¹²²² A törökök elleni harc szükségességét hangoztatta V. Károlynak ajánlott írásaiban is,¹²²³ ezzel a kérdéssel tehát programszerűen foglalkozott, s ennek lehettek részei a II. Lajosnak és feleségének ajánlott jóslat törökellenes képi és szöveges utalásai is. Grünpeck 1523-ban helyesen mérte fel, hogy a közeljövőben jelentős összecsapás várható a magyarok és a törökök között, a harc kimenetelét illetően azonban óriásit tévedett.

Hund zuschicken / und nymmer verlassen / zufugen was Euch zu leib / sel / eer / gut / und ewiger hailwerung dienen ist. Grünpeck 1523, [19–20].

¹²¹⁸ Fógel 1917; Bartha 1975–1976; Bartha 1979.

¹²¹⁹ Deutscher Humanismus 2008, 972.

¹²²⁰ Fógel 1913, 99.

¹²²¹ Czerny 1888. *Historia Friderici III et Maximiliani I* című, 1508–1516 között készült, Miksa sajátkezű jegyzeteivel ellátott, az újabb kutatások szerint Albrecht Altdorfer által illusztrált kéziratát, amelyet Miksa unokája, a későbbi V. Károly számára fejedelmi tükörként (Fürstenspiegel) készített, az Österreichische Staatsarchiv (Haus-Hof-und Staatsarchiv) őrzi (Blau 9. Cod. 24). Vö.: Grünpeck 1721; Chmel 1838; Grünpeck 1891; Wiesflecker 1986, 366–367; Slattery 2005, 330; Müller 2004; Anja 2005, 65–66, 82, 249; Szentesi 2010, 386; Michel – Sternath 2012, 15. tétel, 155 (1515 körül) (90 lap, 46 színezett illusztráció, tollrajz, akvarell); Hayton 2015, 21–24; Roland 2017 (https://www.univie.ac.at/paecht-archiv-wien/dateien/Roland_Neufund-Altendorfer_2017.pdf); Forcher – Haidacher 2018, 43; Párr 2019. Az innsbrucki egyetemi könyvtárban található egy asztrológiai kézirat (Cod. 314.), amelynek illusztrációján Miksa titkárát, Blasius Hölzl, illetve Grünpecket látjuk, amint égi jelenségekről beszélgetnek. Vö.: Kennel 2001; Forcher – Haidacher 2018, 70–71, II/10. kép.

¹²²² Deutscher Humanismus 2008, 979. Vö.: Slattery 2005, 347.

¹²²³ Göllner 1961, 146–148. tétel, 92–93.

Szokatlan ikonográfiai típust képvisel az az 1525-ben Nagybányán (Rivulus Dominarum) vert érem, amelynek előlapján II. Lajosnak egy 4. századi késő római pénz nyomán készült, gyöngydiadémot viselő, antikizáló fiktív portréja, hátlapján a Drágffy család címere látható.¹²²⁴ Az, hogy az ábrázolt az érmen páncélt, efölött pedig paludamentumot – vezéri köpönyeget – visel, talán az uralkodó hadi kötelezettségeire vonatkozó allúzió.

Egy LVDOVICVS HVNGAR : BOHEM : EC REX ANN : AGENS DVO DE VIGESI MD XXIII köriratú, tehát a felirat szerint 1524-ben, az uralkodó 18 éves korában készült érmen a királyt balra néző profilban, rövid szakállal, füléig érő, rövid hajjal, széles, gombdíszes, barettszerű kalapban, nyakában az Aranygyapjas Rend láncával látjuk.¹²²⁵ Az érem hátoldala Habsburg Máriát ábrázolja, körirata pedig házasságukra utal: MARIA REGINA EC QVOS DEVS CONIVNXIT HOMO NON SEPERET – azaz, amit isten összekötött, ember szét nem választhatja. A jelmondat – mint látni fogjuk – egy 1526 után készített érmen is feltűnik, a csatában elesett király halála után tragikus aktualitást nyerve. II. Lajosnak ez az ábrázolása hasonlít azokhoz a festmény- és metszetportrékhoz, amelyek előképe Paolo Giovio portrégyűjteményének elveszett II. Lajos képmása volt, elképzelhető tehát, hogy ennek az érmennek a nyomán készült az egykori festmény. Hasonlít ugyanakkor a Giovio-féle portréről készített másolatokra egy 1532-ben talán Hieronymus Magdeburger¹²²⁶ (említve 1507/1508–1540 között) vagy követője által készített, hátoldalán antikizáló csatajelenetet, illetve Mária balra néző profilportréját ábrázoló emlékérem,¹²²⁷ és a feltehetően Christoph Fuessl által 1531-ben vagy utána készített, később ismertetésre kerülő érem II. Lajos arcképe is.¹²²⁸

Felirata szerint 1525-ben készült az az érem, amelyen II. Lajost babérkoszorúval a fején látjuk.¹²²⁹ Ezt az ikonográfiai típust használta fel az alkotó – mint látni fogjuk – a királynak a Parlament homlokzatán található szobrán. Koronával a fején, profilban ábrázolta a fiatal uralkodót egy szintén 1525-ben készült érem.¹²³⁰ Fiktív képmás díszítette azt a II. Lajost páncélban, lovon ülve bemutató, 1525-ben készült két, később ismertetésre kerülő érmet, amelyek előképét I. Miksa hasonló éremábrázolásában kereshetjük.

2.2. II. Lajos 1526 után készült képmásai

II. Lajos megítélése életében ambivalens volt. Egyes kortársak erős, a hadi gyakorlatokban egyes daliaként írták le,¹²³¹ míg mások erkölcstelen életet élő, elpuhult, gyenge

¹²²⁴ Heraeus 1828, Tafel XXVIII, 7b; Rupp 1846, VI. tétel, 116; Weszerle 1873, Ludovicus II. Tab. XVI., 6; Gumowski 1906. III. tábla, 19. tétel, 26; Harsányi 1926, 7. tétel, 300 (az addigi irodalommal); Gozdzik é. n., 16. tétel, 25; Winter 2006, 65, 17. tétel, 74; Gyöngyössy – Winter 2007, 1779. tétel, 140; Erdős 2014, 127.

¹²²⁵ Gumowski 1906, 12. tétel, 22–23, Tabl. V. 12; Harsányi 1926, 303; Habich 1929, Band I.1, 16, Nr. 66, Taf. IX.4, 4a; Gozdzik é. n., 14. tétel, 22–23; Wynants 1997, 176. Nem önálló tételként, hanem analógiaként említi: Gyöngyössy – Winter 2007, 1783. tétel, 140, 80. jegyzetben (151) irodalommal.

¹²²⁶ Katz 1932, 51–91; Cupperi et al. 2013, 327 (Manuel Teget-Welz).

¹²²⁷ Gyöngyössy – Winter 2007, 1783. tétel, 141, 1784. tétel, 141–142.

¹²²⁸ Gyöngyössy – Winter 2007, 1782. tétel, 141.

¹²²⁹ Gumowski 1906, IV. tábla, 18. tétel, 24–25; Gozdzik é. n., 17. tétel, 25; Winter 2006, 9. tétel, 70; Gyöngyössy – Winter 2007, 1777. tétel, 139–140; Erdős 2014, 127, 15. tétel, 143.

¹²³⁰ Gumowski 1906, 20. tétel, 26–27, III. tábla, 20; Ortway 1914, 79; Harsányi 1926, 5. tétel, 299; Gozdzik é. n., 18. tétel, 25–26; Winter 2006, 10. tétel, 70; Gyöngyössy – Winter 2007, 1778. tétel, 140; Erdős 2014, 127, 16. tétel, 143.

¹²³¹ „Nyúlánk, kortársainál magasabb, – számolt be róla Velence követe, Vincenzo Guidoto, aki az ifjú uralkodóval már huszadik születésnapja után találkozott – széles vállú, szép testű, de

szervezetű kamaszként jelenítették meg, vagy azt hangsúlyozták, hogy jeles tulajdonságait nem tudta kibontakoztatni léha, csak a szórakozást, mulatozást kedvelő környezete (házasságkötése után a felesége) miatt.¹²³² Meglehetősen negatív képet festett a fiatal király jelleméről az 1515-ös Habsburg-Jagelló kettős eljegyzés megszervezésében is fontos szerepet játszó¹²³³ Krzysztof Szydłowiecki lengyel kancellár a II. Lajos és I. Ferdinánd részvételével rendezett, 1523. október 16. és december 16. között megtartott bécsújhelyi és pozsonyi konferencia¹²³⁴ eseményeit megörökítő naplójában. Eszerint a király semmit nem törődött az államügyekkel és a fokozódó török veszéllyel, semmilyen tiszteletet nem vívott ki magának az udvarban, s felelőtlenül osztogatta a javakat és privilégiumokat a kérvényezők között.¹²³⁵ A fennmaradt források – elsősorban a korabeli követi beszámolók alapján – az valószínűsíthető, hogy a fiatal uralkodó jártas volt a fegyverforgatásban, s ügyes a lovagi tornákon, amelyeket – számos európai fejedelmi udvarhoz hasonlóan – jeles alkalmakkor Budán is rendeztek.¹²³⁶

Ambivalens volt a korban a mohácsi csatának, illetve a király ebben játszott szerepének a megítélése is. A csata után néhány héttel mind hazai, mind külföldi forrásban találkozunk olyan véleménnyel, amely inkább a király menekülését, illetve a magyar hadvezetés hibáit, mint a hősiesség helytállást hangsúlyozta. „A magyar király meghalt, egyesek szerint harc közben esett el, mások szerint viszont amikor látta, hogy elveszíti a csatát, visszahúzódott és megpróbált elmenekülni, ám mocsaras részre tévedt, és ott megfulladt. Én magam ez utóbbit tartom bizonyosabbnak.” – írta 1526. szeptember 18-án Ferdinánd főherceg nagynénjének, Ausztriai Margitnak, I. Miksa lányának.¹²³⁷

„Úgy hisszük, tudott dolog, hogy ő királyi felsége, a boldog emlékezetű magyar Lajos elvesztette a csatát és az életét is igen csúnya módon a török nagyúrral szemben kapitányai tudatlansága és hadművészetben való járatlansága miatt, mivel nem tudtak semmilyen rendet tartani, sem alkalmas időt találni a csatára, sőt átengedve minden előnyt az ellenségnek mind meghaltak védelem nélkül, igen csúfosan.” – olvashatjuk Frangepán Kristóf (1482–1527) 1526. szeptember 29-én kelt, Antonio Dandolónak írt levelében is.¹²³⁸ Bár a Martin Luther (1483–1546) körében keletkezett, II. Lajos halálát sirató zsoltárimitációk egy része „Lajos dicső és hősiesség haláláról” emlékezik meg, mások „Magyarország bukását a nép romlott erkölcsének s a király alkalmatlanságának tulajdonítják.”¹²³⁹ Bár – mint látni fogjuk – a résztvevők körében már a csata előtt megjelent a majdan elesettek mártírságának gondolata, a „nyugati

nem oly szép arcú, jóságos szemű, orra, ajka és többi arcvonása meglehetősen erős. Jól fejlett, erőteljes, minden fáradságra alkalmas, igen kiváló a fegyverhordozásban, az ő sajátos lovagjátékukban, vadászatban is a legjobb, nem fél sem hidegtől sem melegtől. Szereti a nyilat, a kéziíjat, a puskát és hasonló dolgokat, melyeket használ is.” Idézi: B. Szabó 2016, 58.

¹²³² Gian Michele Bruto és Francesco Mazzaro véleményét a fiatal királyról ld.: Jászay 1996, 98, 99. A Jagellókról, mint gyenge, befolyásolható magyar királyokról kialakított sematikus kép eredete is a 16. századig vezethető vissza, s a Mátyás és II. Ulászló kora közti nagy különbség toposza is ekkor alakult ki. Vö. pl. Kubinyi 1995, 311; Kubinyi 1995a, 199; Kuzmová 2018, 72–73. Kubinyi András ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a farsangi táncmulatság például – amelyeken II. Lajos állítólag ördögnek öltözött – az egyházi ünnepkörhöz kapcsolódó udvari ünnepségek fontos eleme volt. Kubinyi 1995, 333; Kubinyi 1995a, 214.

¹²³³ Zombori 2004, 222–223, 227–228.

¹²³⁴ E. Kovács 2003, 28–30; Zombori 2004, 274–319; Réthelyi 2019, 360–367.

¹²³⁵ Zombori 2004, 274–319.

¹²³⁶ Gulyás 2015, 421–435; Gulyás 2017, 138–141.

¹²³⁷ Farkas – Szebelédi – Varga 2016, 184.

¹²³⁸ Farkas – Szebelédi – Varga 2016, 191.

¹²³⁹ Sinkó 2000, 114.

közvéleményben, illetve történeti munkákban – részben a hatékony Habsburg-propagandának köszönhetően, részben Szapolyai későbbi, a törökkel kötött szövetségének visszavetítéseként – a magyarok lettek a vereség felelősei. Elődeink a csata elbeszéléseiben úgy jelennek meg, mint akik nem készültek fel a háborúra, továbbá hagyták meghalni a királyukat, sőt, elárulták őt ... [...] ... Nyugat-Európában megszületett az ítélet: a magyarok maguknak köszönhetik a sorsukat.”¹²⁴⁰

Már az 1530-as években találkozunk az erőtlen, gyenge gyermekkirály később elterjedtté vált, alkalmanként II. Lajos koraszülöttségéhez is kapcsolódó toposzával, mint a csatavesztés egyik okával:

„Jött a királyi parancs, tunya nép füle rá se figyel már,

Gyermek még a király, trónra aligha való ...

Szétfut a hadsereged, balsors! te magadra maradtál

S ebben a helyzetben ért a halál, Lajosunk.

O, te szegény gyermek, jaj, mily nyomorú a te véged,

Árként rádtör a baj, s ebbe az árba merülsz.”¹²⁴¹ – olvashatjuk I. Ferdinánd udvari

humanistája, Johannes Langius (1485–1565) 1539-ben Bécsben megjelent, *Ad Iesum Christum Dei Filium, pro Christianis contra Turcas. Elegia* című költeményében.

2.2.1. *Miles Christi*

II. Lajos halála után ugyanakkor hamar megkezdődött a hazájáért életét áldozó, már a csata előtt tudatosan mártírhálálra készülő fiatal hős képének kialakítása, illetve kanonizálása.¹²⁴² Sebastianus Bunderlius (Sebastian Winderl) (?–1528 k.) – a „kereszténység pajzsa, védőbástyája” toposzt alkalmazva – már 1514-ben, Bécsben megjelentetett dicsőítő írásában (*Oratio ad salutandam illustris ... Mariam ... sponsam designatam Ludovici Utngariae, Bohemiaeque regis ...*) hangsúlyozza, hogy az ekkor nyolc éves II. Lajos, Habsburg Mária vőlegénye azért lehet a Habsburg-család tagja, mert egy olyan nép uralkodója, amelyik a keresztény hitet falként és védőbástyaként védi.¹²⁴³

A csatában részt vevő Brodaricsnak az eseményeket bemutató, kiemelkedő forrásértékű leírása¹²⁴⁴ tárgyilagos hangvételétől elüt az a két dicsőítő verssor, amellyel a királyt – a csatamezőn elfoglalt helyének ismertetésekor – jellemezte:

„Szelleme, külseje, virtusa istenséget idéző,

Népe reménye, a trónus dísze, ha sorsa akarja.”

(„Ingenio, specie virtuteque numinis instar,

Spes Patriae regumque decus, si fata tulissent.”)¹²⁴⁵

A király bátorságát, hősiességét hangsúlyozta Brodarics a következő jelenetben is: „Ismét kijelölik tehát, aki menjen, és az ellenség előtt elfoglalja a Dráva átkelőjét, ugyanazt a nádorispánt, akit előbb, a főurak közül többet melléje adnak, hogy kövesse őt csapatokkal, és míg ezek közül egyesek vitatják a királyi parancsot, míg hánytorgatják kiváltságaikat és a báróknak azt a szokását, hogy csak királyi zászló alatt katonáskodnak, addig ez a dolog is,

¹²⁴⁰ Tóth G. 2019, 75–76.

¹²⁴¹ Idézi: Imre 1995, 106.

¹²⁴² Bárány 2013, 368–370. A Brodarics által alkalmazott retorikai sémáról, mellyel „II. Lajost, de tulajdonképpen vele együtt valamennyi Mohácsnál elesett katonát a kereszténység bajnokaként és mártírjaként mutat be” ld.: Kasza 2015, 61.

¹²⁴³ Varga 2000, 61.

¹²⁴⁴ Brodarics 1528.

¹²⁴⁵ Brodarics 1528, 317. Vö.: Budai 1805, II. kötet, 572; Bárány 2013, 369–370; Szilágyi 2004, 92.

tudniillik a Dráva védelme, elmaradt, bár a korábbi testi betegségétől gyötörtetett nádor semmi fáradságot nem sajnált. Mikor őt Mohács felé haladtában a többiek, akiket vele küldtek, követni vonakodtak, mint mondtuk, privilégiumaikkal hozakodva elő, a király az állandó tanácsülésen, hol erről folyt a szó, hirtelen haragra gerjedvén »Látom én – úgymond –, hogy ki-ki saját mentségét és üdvét az én fejemre hárítja a magáéről (mert úgy idézzük a király szavait, ahogy elhangzottak). Személyemet és fejemet azért hoztam e veszedelembé, hogy ez országért és a ti javatokért a sors minden fenyegetésének kitegyem. Nehogy tehát legyen valaki, aki a saját tunyaságára bennem legcsekélyebb mentséget is talál, és hogy ne lehessen nekem bármit is felróni, holnap a nagy Isten segítségével személyesen megyek veletek oda, ahová mások nélkülüm menni vonakodnak.« Sokak tetszésére, de minden jelenlévő bámulatára így szólván megparancsolta, hogy másnap indulót fűjjanak ...»¹²⁴⁶

Valószínűsíthető, hogy a király holttestének megtalálásában részt vevő Sárffy Ferenc győri várkapitány levelének sokat vitatott részlete, amely szerint a kb. hathetes holttestet csodálatos módon romlatlanul találták meg, a középkori hagiográfiai irodalom kedvelt toposzának átvételével a király esetleges szentté avatásának tudatos vagy öntudatlan előkészítését célozta meg.¹²⁴⁷ A gondolat egyébként – a csata emlékezetének korai formálásaként¹²⁴⁸ – már az ütközet előtt megfogalmazódott. Perényi Ferenc, az ifjú váradi püspök – aki maga is a mohácsi mezőn vesztette életét – az utolsó tanácskozáson „valamennyi jelenlevő meghökkenésére azt mondta a királynak, hogy a napot, amelyen a csata lezajlik, ha már egyszer így tetszett, a Krisztus vallásáért Tomori Pál fráter vezetésével elesett húszezer magyar vértanúnak kell majd szentelni ... és ezek úgynevezett kanonizációja érdekében a kancellárt kellene a Városba küldeni, már ha túléli ezt a háborút, hiszen Rómában viselt követségei óta a pápa és a főpapság igen jól ismeri őt.»¹²⁴⁹ Az anekdota szerepelt Caspar Ursinus Velius *Lajos király haláláról és Magyarország bukásáról* című, 1531-ben – tehát a csata után nem sokkal – keletkezett, több évtizedes lappangás után 2018-ban előkerült kéziratredékében¹²⁵⁰ is. „Beszélük, hogy miután a tanácskozáson döntés született a szerencsétlen csatáról és újra elkezdtek csatarendbe szerveződni, a szabad szájú és szellemes ifjú Perényi a legsúlyosabb helyzetben is a következőképpen tréfálkozott Tomori Pál meggondolatlanságán: a hunok, akik állítólag a magyarok ősei voltak, egyetlen nap alatt tizenháromezer embert gyilkoltak le a szűz Orsolyával együtt, akiket emiatt aztán szentté avattak; ezzel szemben Pál ma huszonötezer magyart fog magával vinni a mészárszékre, és több mártírt fog az égbe juttatni, mint amazok.»¹²⁵¹ A történettel találkozunk Jan Dubravius (1486–

¹²⁴⁶ Brodarics 1528, 310–311. Vö.: Szathmáry 1854, 198–199.

¹²⁴⁷ B. Szabó – Farkas 2020, 190–191. Vö.: Bárány 2013, 375–376; Kasza 2016, 75; Szebelédi 2016, 91. Sinkó Katalin úgy vélte, hogy „Sárffy elbeszélésében nagy hangsúlyt kapott a holttest épsége, amit a középkori királytemetések hagyománya is magyaráz: az új király megválasztásáig ugyanis a királyi halott a királyság intézményének sértetlenségét, integritását testesítette meg, s ezért mindent elkövettek a hosszú temetési időszakban a holttest épségben tartásáért.” Nagy 1995, 234. Vö.: Tóth 2012, 6.

¹²⁴⁸ Tóth G. 2019, 75–76.

¹²⁴⁹ Kasza – Pálffy 2011, 116–117. Perényi Ferenc mondását 1725-ben Nagyszombatban megjelent *Propugnaculum reipublicae Christianae in Hungaria iniquis casibus prodita ...* című művében Mindszenti Antal (1687–1736) jezsuita történétíró is idézi. Szörényi 2019, 214.

¹²⁵⁰ Velius 2020. Vö.: Kasza 2019.

¹²⁵¹ Velius 2020, 141.

1553) cseh történetíró 1552-ben megjelent krónikájában,¹²⁵² illetve – az ő leírása nyomán – Benedetto Chiarelli 17. századi erkölcsi elmélkedésében is.¹²⁵³

Rendkívül pozitív színben tüntette fel a fiatalon elhunyt uralkodót 1530. február 15-én kelt, VII. Kelemen pápához írt levelében a neves humanista, Mária királyné titkára (1553-tól esztergomi érsek), Oláh Miklós (1493–1568)¹²⁵⁴ is: „Kezdetben, amikor még élt uram, a boldog emlékezetű Lajos király, ő ifjú létére – szép tehetséget tanúsítván minden cselekedetében – semmit sem tartott dicsőségesebbnek, mint hogy minden szavát és tettét aszerint irányítsa, minden gondját arra fordítsa, minden erejét ahhoz eddze, hogy szembe szállhasson a szentséges vallás ellenségével, a törökkel, s elháríthassa istentelen betörésüket a keresztény határoktól; éjjel-nappal ezt forgatta a fejében és sem szelleme, sem teste nyugtot ettől nem lelt; minden erejét megfeszítette ennek az üdvös tervnek sikeres végrehajtása érdekében, és sok katonát tartott Magyarország határain, hogy felfogják az ellenség becsapásait, s rablásaitól épségben megőrizték a keresztényeket ...”¹²⁵⁵

Nagyszerű, bátor ifjúként jellemezte az I. Ferdinánd szolgálatában álló – tehát Oláh Miklóshoz hasonlóan mind az uralkodóhoz, mint annak testvéréhez, Máriához lojális – Velius is II. Lajost, aki a harchoz szükséges eszközök hiányában sem „... rettent meg a háború semmiféle nehézségétől, hanem napról napra egyre jobban, egyre inkább felbuzdult, és semmit sem akart inkább, mint a nyilvánvaló veszedelemben az országért és övéi üdvéért kockára tenni az életét.”¹²⁵⁶

A hazájáért életét áldozó hősként siratta el költeményében II. Lajost Georg Sabinus (Georg Schuler) (1508–1560) német humanista költő és diplomata is:

„Én Lajos, ősi királyok kései sarja ki voltam,
Engem uralt a jogar s Pannoniában a trón.
Hős sereggemmel védve hazám, így ért a halál el,
Országomban a trák újra meg újra rabolt.
Ámde a fájdalom nem nagy vereségem okozta,
Az fáj: hulltommal hullt el a drága hazám.”¹²⁵⁷

II. Lajosnak az ország védelmében bekövetkezett halála hősi jellegét emelte ki az 1544-ben Krakóban megjelent *Pannoniae luctus* című versgyűjtemény is, amely szorososan kapcsolódott azokhoz a korabeli irodalmi alkotásokhoz, amelyekben „az ország pusztulásának tragédiája, a sivár és csüggesztő jelen képzete ... a gyász, a panasz, a romlás (luctus, querela,

¹²⁵² B. Szabó – Farkas 2020, 392.

¹²⁵³ B. Szabó – Farkas 2020, 548. Vö.: Szovák 2020, 161.

¹²⁵⁴ Legújabban ld. róla: Szilágyi 2019; Fazekas 2021, 52–54.

¹²⁵⁵ B. Szabó – Farkas 2020, 346–347. Vö.: Bárány 2013, 369–370. Velius és Oláh levélváltását Velius készülő műve kapcsán ld.: Velius 2020, 143–160. Érdemes összevetni Velius és Oláh II. Lajosról írt, fent említett – minden bizonnyal elfogult – sorait Krzysztof Szydlowiecki korábban említett – ellenkező előjellel feltehetően éppoly elfogult – véleményével a király nemtörődomségéről.

¹²⁵⁶ Velius 2020, 127. További kutatást igényel a harcba induló II. Lajostól búcsúzó Mária beszéde retorikai forrásainak feltárása. Velius 2020, 127, 129. Hasonló retorikai elemekkel, fordulatokkal találkozunk például a férjüktől búcsúzó szigetvári vitéz nők történetét ismertető későbbi történeti munkákban. Vö.: Papp 2016, 391–393; Papp 2017, 40–41. Az *Ehrensiegel des Hauses Österreich* szerzője is kitér arra, milyen nehezen, jajveszékelve vett búcsút Mária harcba induló férjétől, beszédet azonban nem közöl. B. Szabó – Farkas 2020, 395.

¹²⁵⁷ Idézi: Imre 1995, 71.

ruina) gyakori és hangsúlyos alkalmazásában is megmutatkozik.”¹²⁵⁸ Az antológiának a mohácsi csatával és az uralkodópárral foglalkozó első 10 versében „a fiatalon elhunyt király, II. Lajos eszményített alakja emelkedik ki (2–5).”¹²⁵⁹ II. Lajos hősiességét hangsúlyozta Csehország történetét ismertető, 1552-ben megjelent munkájában (*Historia regni Bohemiae*) Jan Dubravius is: „Oly korán ragadta el a halál, hogy még huszadik évét sem érte meg, ha ugyan meghal az, aki örökké él abban a dicsőségben, amelyet a haza iránti szeretete miatt az utódok közt szerzett.”¹²⁶⁰ Kiváló testi, szellemi és lelki képességekkel rendelkező fiatal uralkodóként mutatta be II. Lajost Martin Fumée 16. század végi krónikájában, kiemelve halála hősi jellegét: „Mais la fortune reseruoit la mort du Roy en autre téps, auquel il peut mourir plus glorieusement pour sa Patrie.”¹²⁶¹ A francia szerző a mohácsi csata történetének leírásakor forrásként Brodarics beszámolóját használta, tőle vette át például franciára lefordítva azt a királyt dicsőítő két verssort, amelynek latin eredetijével Brodaricsnál is találkozunk.¹²⁶² A királyt tehát halála után a kereszténység mártírnaként, *miles Christi*-ként, *Martyr Christi*-ként tisztelték Európában, haláláért, s az ország pusztulásáért – mint például a német humanista, Johannes Cuspinianus – az önző, egymással veszekedő magyar nemességet téve felelőssé.¹²⁶³ Néhány évvel a halála után „emlékműként” helyezték el – mint látni fogjuk – egy stájerországi templomban II. Lajos sisakját.¹²⁶⁴

2.2.2. II. Lajos és a mohácsi csata a Habsburgok képi reprezentációjában

Férje elhunytá után Habsburg Mária – részben érzelmi okokból, részben a Habsburg-dinasztia magyar és cseh trónigényének megerősítése céljából – jelentős propagandát fejtett ki II. Lajos emlékének ápolására. Mint Velius részletes leírásából megtudjuk, 1527. november 3-án Székesfehérvárott kihantolták II. Lajos holttestét,¹²⁶⁵ s maradványait sógora, I. Ferdinánd, testvére, Anna, illetve özvegye, Mária jelenlétében mégegyszer nagy pompával eltemették.¹²⁶⁶ A királyné elhunyt férje iránti érzelmeit 1555. december 3-án Brüsszelben keletkezett végrendeletében így fogalmazta meg: „A király, férjem halála óta aranyszívet hordtam magamon, melyet ő is élete végéig viselt volt. Parancsolom, hogy a szív a láncocskával együtt, melyen függ, beolvastassék s a szegények közt szétosztassék. Két ember társa volt, azok haláláig, kik az életben, szeretetben és hajlamban soha elválasztva nem voltak, ezért semmisüljön az meg és változtassa meg alakját épp úgy, mint az egymást szeretők teste.”¹²⁶⁷

¹²⁵⁸ Lakatos 2008, 259.

¹²⁵⁹ Lakatos 2008, 264. A kiadványról ld. pl.: Tafłowski 2015, 251.

¹²⁶⁰ B. Szabó – Farkas 2020, 393.

¹²⁶¹ Fumée 1594, 7r–7v, 22v.

¹²⁶² Fumée 1594, 29r. Fumée kiadványának egyik lapszéli jegyzetében említi is Brodarics leírását. Fumée 1594, 32v.

¹²⁶³ Vö.: Kasza – Pálffy 2011, 33–35; Tóth G. 2019.

¹²⁶⁴ Tóth G. 2019, 129.

¹²⁶⁵ II. Lajos 1526. novemberi székesfehérvári temetéséről, amely „ünnepélyes szertartással, méltó temetési pompával, nagyszámú ember jelenlétében” ment végbe, Szapolyai János levélben számolt be Krzysztof Szydłowiecki lengyel kancellárnak. B. Szabó – Farkas 2020, 200. Vö.: Tóth G. 2019, 78.

¹²⁶⁶ B. Szabó – Farkas 2020, 360–361.

¹²⁶⁷ B. Szabó – Farkas 2020, 394. Az aranyszívről az *Ehrenspegel des Hauses Österreich* szerzője is tud: Mária a hadba induló II. Lajosnak búcsúzásakor „... egy aranyláncocskán függő kis aranyszívet adott, amelynek belsejében szerelmük jeléül benn volt egy-egy fűrt mindkettejük hajából. Ezt férjeura nyakába akasztotta szerencsehozó búcsúajándékképpen a meztelen bőrére ...” B. Szabó – Farkas 2020, 395. Vö.: Farkas 2015, 390.

A II. Lajosról halála után készült portrék nagy számát is tragikus, sokak megítélésében mártírszerű halála, illetve a halála idejével és körülményeivel egybeeső politikai, történelmi események fontossága indokolhatta. „II. Lajos halálát követően a Habsburg-ház egyes ágai azonnal megkezdték örökségének kisajátítását, alakjának sokrétű felhasználását saját uralkodói reprezentációjuk elemeként”,¹²⁶⁸ hiszen a „nemzeti királlyal”, I. (Szapolyai) Jánossal szembeni trónviszályában I. Ferdinánd a csatában elhunyt király szerződésben biztosított örökösöként formált igényt a magyar trónra. „A kereszténység védelmében elesett uralkodó alakja ugyanakkor a törökellenes propaganda számára is komoly lehetőségeket jelentett, ami annál is inkább nagy jelentőséggel bírt, mivel a Habsburgok magyarországi uralmát a magyar elit egy része éppen a török elleni hathatós segítség reményében volt hajlandó elismerni.”¹²⁶⁹ A képi propagandában tehát fontos volt mind II. Lajos Habsburg-családhoz tartozásának, mind a törökök elleni hősiességének a hangsúlyozása. „Lajos keresztény mártíromságának fénye kisugárzott az egész *domus Austriaera* ...”¹²⁷⁰

Az özvegy Mária királyné férje emlékének megörökítésére kifejtett képzőművészeti reprezentációjában otthonos közegben mozgott, hiszen ebben a korban a „Habsburg-uralkodók arculatformálói építészek, festők, szobrászok, arany- és ezüstművesek, pénzverők, költők, krónikások és hivatalos udvari történészek, haditudósítók, hívatásos hírlapírók, zenészek hadát foglalkoztatták, és felvonultatták a korabeli reprezentáció és propaganda gazdag eszköztárát ...”¹²⁷¹ A Habsburg-udvar képzőművészeti reprezentációjának szervezésében Mária is tevékenyen részt vett, kulcsszerepet játszott például az V. Károly 1535. évi győztes tuniszi hadjáratának eseményeit bemutató pompás falikárpit-sorozat elkészíttetésében.

Mária férje halála után – mint a Szépművészeti Múzeumban őrzött két portréján,¹²⁷² illetve rézmetszeteken, köztük a Karel van Sichem által készíttetten¹²⁷³ láthatjuk – élete végéig özvegyi ruhában, fehér özvegyi kendőben örököltette meg magát, s valóban nem ment többé férjhez. A Szépművészeti Múzeumban őrzöttekhez hasonló portrén jelenítette meg az özvegy királynét udvari festője, Jan Cornelisz Vermeyen (a kép másolata a New York-i Metropolitan

¹²⁶⁸ Erdős 2014, 129.

¹²⁶⁹ Erdős 2014, 129. A Habsburg udvarban II. Lajosról a törökellenes kampány részeként kialakított pozitív képhez vö.: Kuzmová 2018. 74.

¹²⁷⁰ Bárány 2013, 372. „A Habsburgok tartományai számára II. Lajos egyike lett a »9 kereszties hősnek« ...”. Bárány 2013, 381.

¹²⁷¹ Ágoston 2003, 5; Ágoston 2014, 46.

¹²⁷² Magdolna-legenda Mestere után: Mária királyné özvegyi viseletben, 1531. k., tölgyfa, olaj. 33,4 × 24 cm. SZM – MNG, ltsz.: 54.1941. Vö.: Réthelyi 2005, 114 (40. kép), VII-1. tétel, 241; Urbach 2015, 34. tétel, 88–95; Németalföldi mester (Guillaume Scrots? Működött 1537–1553 között): Mária királyné özvegyi viseletben, 1537–1540 k., tölgyfa, olaj, eredeti keretében: 25.3 × 18.3 cm. SZM – MNG, ltsz.: 6961. Vö.: Takács 1955; Réthelyi 2005, VII-2. tétel, 241–242 (Urbach Zsuzsa); Ludiková 2006, 25; Urbach 2015, 40. tétel, 165–171. A festmény 1910-ben Nemes Marcell ajándékaaként került a Magyar Nemzeti Múzeumba, majd onnan a Szépművészeti Múzeumba. Urbach 2015, 170.

¹²⁷³ Karel van Sichem: Habsburg Mária özvegyi ruhában, rézmetszet és rézkarc. MNM TKCS, ltsz.: 5610; Budapesti Történelmi Múzeum, Fővárosi Képtár, Metszettár, ltsz.: 97.377; OSZK RNYT, App. M. 11. stb. Ld. pl. Nemes – Nagy 1900, 45. tábla, 9. kép, XXXVIII; Ortway 1914, 417; Boogert – Kerkhoff 1993, 70–71; Hungaria Regia 1999, 186. tétel, 196 (Vajda László); Császár és király 2001, 9.2. tétel, 119; Symphonia Hungarorum 2001, 3.25. tétel, 45; Réthelyi 2005, VII-9. tétel, 245–246 (Basics Beatrix); Gschwend 2020, 74, 38. kép.

Museum of Art-ban található),¹²⁷⁴ illetve 1550 körül Leone Leoni (1509 k.–1590) is a bécsi Kunsthistorisches Museum 1555 körül készült bronz büsztjén.¹²⁷⁵

Mária tehát, aki 1531 elején V. Károly megbízásából Németalföld helytartója lett, nemcsak magáról készíttetett portrékat, hanem elhunyt férjéről is. Bernard van Orley például 1532 és 1535 között Máriáról hét, míg II. Lajosról négy portrét készített.¹²⁷⁶ II. Lajos posztumusz portréinak sajátossága, hogy – mivel a királynét helytartósága idején ábrázoló arcképeken Mária már idősebb volt – a festők az ezek párdarabjaiként készült festményeken a 20 éves korában elhunyt Lajost sem ifjúként, ahogy azt Bernhard Strigel és Hans Krell festményein láthatjuk, hanem érettebb arcvonásokkal, tömöttebb szakállal, tekintélyesebb külsővel mutatják be.¹²⁷⁷ Az Aranygyapjas Rend jelvénye, amelyet II. Lajos 1515-ben, a Habsburg-Jagelló kettős házassági szerződés megkötése alkalmából I. Miksától kapott, nemcsak az életében, hanem a halála után készült portrék nagy részén is megjelenik.¹²⁷⁸

II. Lajos emléke ápolásának kiemelkedő példája volt a brüsszeli Szent Mihály és Szent Gudula székesegyházat díszítő, 1538-ban Mária megrendelésére készített festett üveglablak, amely „a Szentháromság imádása közben, életnagyságban ábrázolja Lajost és a mögötte térdeplő Máriát. A pár fölé magasodik a király védőszentje, Szent Lajos.”¹²⁷⁹ Mária Bernard van Orleyt és Jan Haecket kérte fel a déli kereszthajó üveglablakának elkészítésére.¹²⁸⁰ Az ablakon olvasható felirat szerint II. Lajos „a katolikus hit védelméért a barbárok elleni háborúban hősiiesen harcolva”¹²⁸¹ esett el:

„LUDOVICO
DALMATIAE CROATIAE
BOHAMIAE HUNGARIAE REGI
QUI PRO FIDEI CATHOLICAE DEFENSIONE
IN BELLO CONTRA BARBAROS FORTITER
PUGNANDO OCCUBUIT
ET MARIAE EIUS UXORI
CAESARIS SEMPER
AUGUSTI SORORI
1538”¹²⁸²

A II. Lajost ábrázoló festmények „leszármazására” vonatkozóan a szakirodalomban eltérő nézetekkel találkozunk. Azt biztosra vehetjük, hogy Ausztriai Margit (Mária nagynénje,

¹²⁷⁴ Jan Cornelisz Vermeyen festményének másolata. Accession Number: 1982.60.26. <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/437884?searchField=All&sortBy=relevance&ft=vermeyen&offset=0&rpp=20&pos=1> Vö: Takács 1955, 86–87. (38–40), 26. kép; The Jack and Belle Linsky 1984, 80–81.

¹²⁷⁵ KHM KK, 5496. Ld. pl. Gschwend – Eichberger 2018, 36, 42; Helmstutler Di Dio 2020.

¹²⁷⁶ “Des comptes particuliers de la maison de la régente, de 1532 à 1535, nous ont aussi conservé le souvenir de ce qu'elle paya à Bernard Van Orley (2), pour sept portraits de sa propre personne, quatre du roi Louis II, son mari; un de Charles-Quint”. Pinchart 1856, 142–143. Vö.: Campbell 1990, 162, 262 (29. jegyzet); Urbach 2015, 170, 232.

¹²⁷⁷ Schallaburg 1982, 504–505.

¹²⁷⁸ Strigel két említett II. Lajos-portróján ezzel szemben nem találkozunk a rend láncával, ezeket a művész talán az adományozásnál korábban készítette.

¹²⁷⁹ Erdős 2014, 133. Vö.: Deák 1872, 723; Kenczler 1910, 14; Ybl 1926; Gozdzik é. n., 26. tétel, 31; Schlégl 1968, 165; Bárány 2013; Bárány 2014; Haag et al. 2018, 12–13.

¹²⁸⁰ Gozdzik é. n., 27. tétel, 31; Erdős 2014, 133. Vö.: Bárány 2013, 377.

¹²⁸¹ Ybl 1926, 385.

¹²⁸² Ybl 1926, 387.

akinek 1530-ban bekövetkezett halála után a fiatal özvegy Németalföld helytartója lett) birtokolt egy II. Lajost ábrázoló portrét: „Margit 1524-es gyűjteményi leltára említi Lajosnak egy élet után készült képmását: »fait après le vif.« Ez a kép nagy valószínűséggel Hans Krell műve volt, és ez szolgáltathatott alapot a további másolatokhoz.”¹²⁸³ A Mária által az 1530-as évektől megrendelt II. Lajos portrék közül „... eredetiben nem maradt ránk egyik sem, legfeljebb másolataiban gyanítjuk a flamand reneszánsz egyik legnagyobb, első mesterének, Barend van Orleynak a hatását. A Baumgarten-gyűjteményben 1927-ben felbukkant II. Lajos képmás és egy másik, az egykori Ernst-gyűjteményből külföldre került, jelenleg ismeretlen helyen lévő képmás (Schlégl 1968) a legjelentősebbek. Van Orley számára nyilvánvalóan egy korábban Krell által megfogalmazott előkép állt rendelkezésre.”¹²⁸⁴

Az 1927 május – júniusában a budapesti Műcsarnokban rendezett nagyszabású belga képzőművészeti kiállításon mind az ekkor Baumgarten Nándor (1873–1935), mind az Ernst Lajos tulajdonában lévő portrét bemutatták, s a hazai közönség megtekinthette a brüsszeli Musées Royaux des Beaux-Arts II. Lajos-arcképét is.¹²⁸⁵ Az 1927-ben a Baumgarten-gyűjteményben található festmény a család ajándékaként 1977-ben került a budapesti Szépművészeti Múzeumba.¹²⁸⁶ **(45. kép)** Urbach Zsuzsa úgy véli, hogy a budapesti portré előképe feltehetően a brüsszeli Musées Royaux des Beaux-Arts-ban őrzött, Hans Krellnek tulajdonított festmény volt, amelyet a művész 1522 és 1526 között Budán készíthetett.¹²⁸⁷ Hangsúlyozza ugyanakkor Krell II. Lajos portréi kapcsán, hogy közülük egyik sem szignált vagy azonosítható egyértelműen.¹²⁸⁸ A kis méretű, fára festett portré, amely a 19. század második felében árverés útján került a brüsszeli múzeum birtokába, a gyűjtemény online katalógusa szerint német iskolából származó ismeretlen mester alkotása.¹²⁸⁹ A festmény

¹²⁸³ Löcher 2005, 70. A leltárt és a képet említi: Gozdzik é. n., 20; Schlégl 1968, 157. Ausztriai Margit meheleni gyűjteményében volt „153. Ung autre tableau de peinture du roy d’Ongrie moderne, fait après le vif, ayant en son chief ung bonnet noir a la mode de Flandres, a ung cranselin et une plume blanche dessus, habillé d’une chemise, a au collet prepoint cramoisy et une robe noire, avec la thoisson pendant a son col, le font bleu.” Zimerman – Fiedler 1885, 2979. tétel, XCIX. Vö.: Schallaburg 1982, 505.

¹²⁸⁴ Réthelyi 2005, 155. Bernard van Orley – mint láttuk – 1533-ban két portrét festett Lajosról, majd később még kettőt. Ezek elvesztek vagy csak másolatokban maradtak fenn. Schallaburg 1982, 504–505.

¹²⁸⁵ Régi és mai 1927, 203. tétel, 35 (a brüsszeli Musées Royaux des Beaux-Arts festménye, ismeretlen német művész munkája, 31,5 × 22 cm); 204. tétel, 35 (az Ernst-gyűjtemény festménye, Barend van Orley munkája, 64 × 53 cm, ma a Magyar Nemzeti Múzeumban az MNB letéteként); 205. tétel, 36 (a Baumgarten-gyűjtemény festménye, Barend van Orley munkája, 35 × 30 cm, ma a budapesti Szépművészeti Múzeumban). A katalógusban a Baumgarten-gyűjteményben őrzött festmény fényképreprodukciója szerepelt (o. n.).

¹²⁸⁶ Feltehetően Bernard van Orley után: II. Lajos magyar király arc képe, 16. század első fele, olaj, tölgyfa, 38,8 × 28,8 cm; SZM – MNG Régi Képtár, ltsz.: 77.6. Vö.: Gozdzik é. n., 24. tétel, 29–30; Schallaburg 1982, 523. tétel, 504–505 (Zsuzsa Urbach); Réthelyi 2005, II-1. tétel, 155 (Urbach Zsuzsa); Erdős 2014, 34. tétel, 146; Urbach 2015, 47. tétel, 227–235.

¹²⁸⁷ Schallaburg 1982, 504 (Zsuzsa Urbach).

¹²⁸⁸ Schallaburg 1982, 504 (Zsuzsa Urbach). 1910-ben Kenczler Hugó úgy vélte, hogy a brüsszeli festmény Hans Krellnek a fiatal királyról még életében készült képének a másolata. Kenczler 1910, 10.

¹²⁸⁹ Anonyme (Ecole allemande): Portrait de Louis II (1506–1526), roi de Hongrie et de Bohême. Inv. 1362. Bois, 31,5 × 22. Origine : Acquis à la vente Mr Steyaert-Vanden Bussche (Bruges), Bruxelles, salle Henri le Roy, 19.08.1856, hors catalogue, premier quart XVIe siècle. <https://www.fine-arts-museum.be/fr/la-collection/anonyme-ecole-allemande-portrait-de-louis->

valóban hasonlít a Krellnek tulajdonított, Bécsben őrzött, 1526-os évszámmal ellátott említett arcképre, csak a barett kevésbé díszes, s a szakáll hangsúlyosabb rajta. Urbach Zsuzsa szerint „1523-ban egy Krell művet Lajos képmásával egy Hanewald nevezetű németalföldi férfinak adtak, talán ez a ma Brüsszelben őrzött kép.”¹²⁹⁰

45. kép. Feltehetően Bernard van Orley után: *II. Lajos magyar király arcképe*. SZM – MNG.

Az Urbach Zsuzsa által az Ernst-gyűjtemény egykori darabjaként említett, az 1927-es belga kiállításon is bemutatott másik portré azonos azzal az ismeretlen mester által, feltehetően az 1530–1540-es években készített nagyobb méretű, II. Lajost ábrázoló olajfestménnyel, amely 2013-ban a Magyar Nemzeti Bank letétjeként került a Magyar Nemzeti Múzeumba, s amely a 19. század első évtizedeiben valóban Ernst Lajos tulajdonában volt.¹²⁹¹ A kép Barent van Orley műveként szerepelt az 1926-ban, a mohácsi csata 400 éves évfordulója alkalmából az Ernst Múzeumban rendezett emlékkiállításon.¹²⁹² Bár ezévben megjelent írásában Ybl Ervin „Orley modorában” készültként említette a képet, amely „vétetett Dreynél Münchenben”, úgy vélte, nem „lehetetlen, hogy az Ernst-Múzeum festménye azon négy portrakit közül való, melyet

ii-1506-1526-roi-de-hongrie-et-de-boheme#. Vö.: Deák 1872, 723 („Úgy értesültem, hogy igen ügyes kezek 100 frankért lemásolnák.”); Ybl 1926, 386, 393 (II. Lajos legmeggyőzőbb, természethű portréjaként említve); Gerevich – Genthon 1935, 94; Elekes 1939, 77; Vayer 1942, 21. kép (ismeretlen délnémet festő műve, 1520 körül); Gozdzik é. n., 9. tétel, 20; Schlégl 1968, 153; Szakály 1975, 2. kép; Heinz – Schütz 1976, 211; Csukovits 1997, 96 (repr.); Kerkhoff 2008, 78, A festmény alkotójaként Erdős Zoltán Krellt említi. Erdős 2014, 126, 11. tétel, 143.

¹²⁹⁰ Réthelyi 2005, 155 (Urbach Zsuzsa). Urbach Zsuzsa későbbi véleménye szerint a brüsszeli II. Lajos festmény egy németalföldi festő által II. Lajos halála után készült másolat lehet egy korábbi portréről, amelyet talán Mária vitt magával Brüsszelbe, s amely előképül szolgált az ott készült festményeknek. Urbach 2015, 232.

¹²⁹¹ A képet – mint láttuk – az Ernst Múzeum hetedik termében helyezték el, a külföldi nagymesterek magyar vonatkozású festményei között. Róka 2013, 176. Említi: Schallaburg 1982, 505 (Zsuzsa Urbach). Urbach Zsuzsa 2015-ös katalógusában a kérdőjellel Bernard van Orley munkájaként említett festmény még lappangóként szerepelt. Urbach 2015, 232, 47.4. kép.

¹²⁹² Ernst 1926, 69. tétel, 10. A portré fekete-fehér reprodukciója a borítón látható. Vö.: Schlégl 1968, 162–165; Erdős 2014, 35. tétel, 146 (még svájci magántulajdonként említve); Urbach 2015, 232–233. A kiállításon – mint láttuk – 68. tételszámmal szerepelt Bernhard Strigel korábban említett fogadalmi képe (Szent László Szűz Mária oltalmába ajánlja II. Ulászlót és gyermekeit. Vö.: Réthelyi 2005, I-4. tétel, 140–141 [Urbach Zsuzsa]), amely ekkor szintén Ernst Lajos gyűjteményében volt, s bemutattak még egy Anna királynét, I. Ferdinánd feleségét ábrázoló korabeli festményt, illetve metszetes arcképeket is. A kiállításról ld.: Róka 2013, 177.

Bernaert mester¹²⁹³ Mária megrendelésére 1533–1535 között készített. Kiemelkedő darabja volt az Ernst Lajos hagyatékából 1939-ben rendezett árverésnek is, hiszen az aukciós katalógus I. számú tábláján a festmény illusztrációja is látható, II. Lajos testvérének, Jagelló Annának egy 16. századi portréjával együtt.¹²⁹⁴ II. Lajos 66 × 53 cm nagyságú festményének kikiáltási ára 1500 pengő volt, de a kép végül a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézetének könyvtárában található, említett katalógusba írt bejegyzés szerint 3100 pengőért kelt el. **(46. kép)** A festményen olvasható felirat – a brüsszeli Szent Mihály és Szent Gudula székesegyház említett üvegablakáéhoz hasonlóan – szintén fiatalkorában bekövetkezett halálára utal:

LVDVICVS REX
HUNGARIAE ET
BOHEMIAE ANNO
AETATIS XX
MD
XXVI.

Nem tudjuk, hogy ez a festmény szerepelt-e az 1912-ben az Ernst Múzeum 14 termében megnyitott, a magyar történelem, irodalom, színészet és zene emlékeit korszakonként bemutató kiállításon. Az bizonyos, hogy a VI. teremben, amelynek témája a török hódoltság kora volt, 19. századi történeti festőknek (Orlai Petrics Soma, Székely Bertalan, Lotz Károly, Madarász Viktor) a mohácsi csatát, II. Lajos holttestének megtalálását, illetve Doboz Mihályt és feleségét ábrázoló munkái mellett 3. tételként II. Lajos arcképét állították ki, amelyről az illusztrálatlan ideiglenes¹²⁹⁵ katalógus ennél közelebbi meghatározást nem közölt. Bár az ugyanebben az évben megjelent, a kiállítást átfogóan bemutató, három nyelvű kiadványban¹²⁹⁶ több interieur-fényképet találunk, a VI. teremről nincs benne kép.

46. kép. Ismeretlen mester: *II. Lajos magyar király arcképe*. 16. század első fele. Letét a Magyar Nemzeti Múzeumban.

¹²⁹³ Ybl 1926, 394 (repr.: 388).

¹²⁹⁴ Árverési Közlöny 1939, 445. tétel, 40.

¹²⁹⁵ Ernst ideiglenes 1912, 20.

¹²⁹⁶ Ernst 1912.

Egy másik, ugyanezzel az ikonográfiai típussal rokonítható, 16. századi II. Lajos-portrét is őriz a Magyar Nemzeti Múzeum, amelyet „1912. július 9-én a Történelmi Képcsarnok számára a Szépművészeti Múzeum Julius Boehlertől 2362 koronáért” vásárolt.¹²⁹⁷ (47. kép) A festmény hasonlít a Szépművészeti Múzeuméhoz, míg azonban az mellkép, ez derékkép, amelyen a kezek is látszanak. Basics Beatrix szerint mindkét „festmény a Hans Krell által festett és a brüsszeli Királyi Szépművészeti Múzeumban őrzött, említett portré változatának tekinthető ... Krell Kunsthistorisches Museum-beli II. Lajos képmása viszont mind részleteiben, mind pedig festésmódjában eltér ezektől, jóllehet méretei csaknem azonosak a Nemzeti Múzeum képével ...”.¹²⁹⁸

47. kép. Ismeretlen mester: II. Lajos. 16. század. Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok.

A Budapesten őrzött II. Lajos portrékkal kapcsolatban a kutatásban egy másik véleménnyel is találkozunk, amely Krell állóképét tartja a festmények előképének. „A II. Lajos halála után készült portrék egy része Hans Krell 1526-ban festett, mára elveszett egész alakos vászonképét használta előképkül, melyről a svéd királyi portrégyűjteményben¹²⁹⁹ David Frumerie (1641–1677) svéd festőtől maradt fenn másolat. Ennek a típusnak két 16. századi, fatáblára festett változatát ismerjük, egyik a budapesti Szépművészeti Múzeum gyűjteményében van ..., a másik pedig a Magyar Nemzeti Múzeum ... képe.”¹³⁰⁰ A svédországi gyűjteményben található egész alakos portré redukciójának tartja a budapesti Szépművészeti

¹²⁹⁷ Réthelyi 2005, 225. Ismeretlen mester: II. Lajos arcképe, 16. század, olaj, fa, 32,3 × 21,4 cm. MNM TKCS, ltsz.: 1391. Vö.: .Gozdzik é. n. 28. tétel, 31–32; Hungaria Regia 1999, 185. tétel, 195 (Basics Beatrix); Seipel 2003, 118, IV.1. tétel, 365; Löcher 2005, 70; Réthelyi 2005, 155, VI-1. tétel, 225 (Basics Beatrix); Ludiková 2006, 26; Kasza – Pálffy 2011, 8; Erdős 2014, 36. tétel, 146; Urbach 2015, 233; Közös úton 2016, 5.H.54. tétel, 263–264 (korábbi irodalommal) (Gödölle Mátyás).

¹²⁹⁸ Réthelyi 2005, 225.

¹²⁹⁹ Gripsholms slott, ltsz.: NMGrh 596. 197 × 119 cm. Vö.: Löcher 2005, 65, 19. kép.

¹³⁰⁰ Közös úton 2016, 264 (Gödölle Mátyás).

Múzeumban, illetve a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött II. Lajos portrét Kurt Löcher is,¹³⁰¹ aki a brüsszeli portrét nem említi Krell munkásságát feldolgozó írásában. Az bizonyosnak tűnik, hogy Bernard van Orley 1535-ben 28 livre honoráriumot kapott egy egész alakos II. Lajos-portréért: „et pour la fachon de la pourtraicture et figure au vif du feu roy Loys d’Hongrie fait sur toile, de la grandeur qu’il estoit en son vivant: xxviiij livres.”¹³⁰²

II. Lajosnak a svéd Nemzeti Múzeum (Nationalmuseum) alá tartozó Nemzeti Portrégalériának (Nationellt Porträttgalleri) a Stockholmtól 60 kilométerre található Gripsholm-kastélyban (Gripsholms slott) őrzött állóképe **(48. kép)** ahhoz a 29 darabból álló festménysorozathoz tartozik, amely I. (Vasa) Gusztáv (1496–1560) svéd király kortársait, azaz a 16. század első felében uralkodó európai fejedelmeket örökítette meg.¹³⁰³ A sorozatot I. Gusztáv fia, X. Károly (1550–1611) készítette a 16. század végén vagy a 17. század elején. Mivel 1660 körül a festmények már rossz állapotban voltak, 1666-ban Hedvig Eleonóra (1636–1715) svéd királynő megbízta David Frumerie-t, hogy készítsen róluk másolatot. Ma ezek a másolatok láthatók a Gripsholm-kastélyban, az eredeti festmények megsemmisültek, csupán levéltári forrásokból ismerjük történetüket. A sorozat nagy része valóban királyokat, fejedelmeket, választófejedelmeket ábrázol, II. Lajos mellett például VIII. Henriket (1491–1547), I. Miksát, V. Károlyt, I. Ferencet, I. Ferdinándot, I. (Öreg) Zsigmondot, Andrea Gritti (1455–1538) velencei dózsét. További kutatást igényel a 16–17. század fordulóján az eredeti festményeket készítő művész vizuális forrásainak feltárása: milyen előképeket használhatott a néhány esetben majdnem egy évszázaddal korábban élt uralkodók – például II. Lajos – portréinak megfestésekor?

48. kép. David Frumerie: *II. Lajos állóportréja*. 1666 körül, Gripsholms slott.

További kutatást igényel, hogy lehetett-e kapcsolat II. Lajosnak a gripsholmi kastélyban található állóportréja, illetve a cseh származású – mint látni fogjuk, a mohácsi csatában harcoló és feltehetően ott életét vesztő – Stephan Schlicknek (Štěpán Šlik) (1487–1526) a sorozat

¹³⁰¹ Löcher 2005, 70.

¹³⁰² Pinchart 1856, 142. Vö.: Campbell 1990, 162, 262 (29. jegyzet); Urbach 2015, 233.

¹³⁰³ Gripsholms slott, ltsz.: NMGrh 566, NMGrh 568, NMGrh 570, NMGrh 572 – NMGrh 577, NMGrh 580 – NMGrh 599

részeként szintén a svéd gyűjteményben őrzött egész alakos képmása¹³⁰⁴ között? Schlick állóportróját a cseh, illetve a német szakirodalom szerint a svéd csapatok a harmincéves háború (1618–1648) idején vihették el a család egyik csehországi kastélyából, ahol egy ősgaléria részét képezte.¹³⁰⁵ A festményt a 16. század első felére datálják, míg a svéd múzeum honlapján David Frumerie 17. századi másolataként szerepel. A csehországi Ostrov városának egykor a Schlick család tulajdonában lévő kastélyában 2020. július 3. és 2021. december 31. között megtekinthető, *Šlikové na ostrovském panství – bohatství a moc (A Schlickek Ostrovban – gazdagság és hatalom)* című kiállításának kurátora, Miluše Kobesová a kiállítás honlapján a Frumerie által 1667-ben készített, Svédországban található másolatot említette.¹³⁰⁶ Miluše Kobesová levélbeli közlése szerint Stephan Schlick állóportréja, melyet az Érchegeység cseh és szász oldalán valóban tevékenykedő idősebb Lucas Cranach (1472–1553) vagy a műhelye munkájának tartanak, eredetileg II. Rudolf prágai gyűjteményében volt, onnan vitték el a svédek hadizsákmányként a harmincéves háború idején. A festmény a szállítás során annyira megsérült, hogy a 17. században David Frumerie-vel vagy munkatársával másolatot készítettek róla.

A svédországi sorozatban csupán két nem fejedelmi személy található: Stephan Schlick-en kívül Georg von Frundsberg (1475–1528) bajor zsoldosvezér. Schlick portréjának szereplése a sorozatban kérdéseket vet fel. Vajon IX. Károly svéd király a 16–17. század fordulóján miért készítette el az apjával egy időben uralkodó királyok, fejedelmek portréi mellett egy bányászattal és pénzveréssel foglalkozó, 1526-ban elhunyt cseh nemes portréját? A sorozat másik nem fejedelmi ábrázoltja, Georg von Frundsberg jóval ismertebb volt Schlicknél, hiszen I. Miksa és V. Károly idején az itáliai háborúk rettenthetetlen hírű hadvezére volt, aki 1527 márciusában sikertelenül próbálta leszerelni a Landsknechteknek a Sacco di Roma-hoz vezető lázadását. Ha Schlick portréja valóban a harmincéves háború idején került Svédországba, akkor Frumerie-nek úgy kellett elkészítenie a festmény másolatát, hogy formai szempontból illeszkedjen az eredeti sorozathoz.

A gripsholmi gyűjtemény őrzi II. Ulászló és felesége, Anna de Foix szembenéző mellképportréjának szintén Frumerie által készített, 64 × 54 cm nagyságú másolatát is.¹³⁰⁷ II. Ulászló portréja az uralkodó ábrázolásainak egyetlen általam ismert ikonográfiai típusához sem sorolható, beállításában, a ruházatban, az arc jellegében azonban meglepő hasonlóságot mutat azzal a Münchenben őrzött festménnyel, amelyet korábban II. Lajos képmásának tartottak, valójában azonban – mint a *II. Lajos bizonytalan azonosítású, tévesen számontartott, illetve lappangó ábrázolásai* című fejezetben látni fogjuk – egy rajnai palotagrófot ábrázolt.¹³⁰⁸

A Bayerische Staatsgemäldesammlungen online katalógusa szerint a müncheni Alte Pinakothek állományában található egy nagyon rossz állapotban lévő, 205 × 89,9 cm nagyságú, vászonra festett egész alakos képmás,¹³⁰⁹ amely kérdőjelesen II. Lajos 1526-ban készült portréjaként szerepel, s amely feltűnő hasonlóságot mutat a Gripsholm-kastélyban őrzött festménymásolattal. A müncheni festmény Kurt Löcher szerint „megbízhatóbb” másolata Krell

¹³⁰⁴ Gripsholms slott, ltsz.: NMGrh 581. Mérete: 197 × 118 cm.

¹³⁰⁵ Boublíková-Jahnová 2003, 10 (1516 utáni keltezéssel), 32, 35, 37 (3. kép); Tresp 2014, 126 (a 16. század első felére datálva).

¹³⁰⁶ <https://www.icostrov.cz/de/wer-war-stefan-schlick-der-500-jahrestag-der-praegung-des-joachimsthalers/>.

¹³⁰⁷ Gripsholms slott, ltsz.: NMGrh 302, NMGrh 303.

¹³⁰⁸ Papp 2021i, 387–388.

¹³⁰⁹ II. Lajos állóalakos portréja, olaj, vászon. München, Bayerische Staatsgemäldesammlungen, Alte Pinakothek, ltsz.: 6946. <https://www.sammlung.pinakothek.de/de/artwork/8eGVjorGWQ/oberdeutsch-von-1526/bildnis-eines-fuersten-koenig-ludwig-ii-von-ungarn>.

festményének a svédországinál, s eltérések is megfigyelhetők rajtuk: a münchenin „a fej erősebben elfordul, és az ábrázoltat az Aranygyapjas rend láncá ékesíti, amelyen a függő ma már alig kivehető.”¹³¹⁰

II. Lajos lappangó állóképét őrizték egykor – mint látni fogjuk – az ausztriai Schloss Ambergben, a festmény ikonográfiai típusáról azonban nincs ismeretünk. Hans Krell II. Lajost ábrázoló állóképe természetesen csak akkor lehetett Orley elveszett festményének, illetve a gripsholmi és a müncheni egész alakos portréknak az előképe, ha azt Mária magával vitte Budáról, vagy más úton jutott el Németalföldre.

Christoph Fuessl emlékérmé

Bár a II. Lajos, illetve a mohácsi csata emlékére Körmöcbányán készült, kiváló minőségű érmen **(49. kép)** az ütközet idejét jelölő 1526-os évszám szerepel, 1531-ből vagy későbből származhatnak, mert az előlapjukon látható felirat Habsburg Máriát már Németalföld helytartójaként említi, s Mária ezt a tisztséget 1531. január 3-tól töltötte be. Az érmen egyik változatának előlapján II. Lajos és Mária kettős portréja látható LVDO : VNGAR : BOHE:QVE / REGIS ET MARIAE RE / GINAE DVLCISS COIV / GIS AC PROCES / IN FLAN felirattal,¹³¹¹ a másikén Mária mellképe egy fülkében MARIE HVNGAR:BOHEM / EQVAE REGINAE IAM / PRO CESARAE CAROL / V: IN FLANDRIS / EFFIGIES felirattal.¹³¹² A szembenéző profilportrékon mind Mária, mind II. Lajos baretet, illetve ráncolt nyakú inget visel. Márián díszes nyakláncot, a királyon az Aranygyapjas Rend láncát látjuk. Huszár Lajos az alkotó és a keletkezés korának megnevezése nélkül ismertet egy olyan hibrid párosítású érmet,¹³¹³ amelynek előlapján II. Lajos később említésre kerülő portréja (amelynek körirata

¹³¹⁰ Löcher 2005, 67.

¹³¹¹ MNM Éremtár, Sz. I. 110. 3, illetve Delhaes I. 22. Vö.: Szalay – Baróti 1896–1897, 389; Gumowski 1906, VI. tábla; Ortway 1914, 9 (Richter Aurél rajza); Harsányi 1926, 9. tétel, 301–302 (Hohenauer Mihály) (korábbi irodalommal); Lapmerth 1926, 59; Gozdzik é. n., 14.a tétel, 24, 4.b, c, d, e, tételek 24–25 (különböző variációk); Galavics 1983, 13. Az érmekekről ld. még: Heraeus 1828, 39, Tafel XXVIII, 7f; Collas 1841, Planche 9. Nr. 1.; Schoenvisner 1801, 260. V. tábla, Nr. 182; Rupp 1846, VIII. tétel, 118, IX. tétel, 119; Weszerle 1873, Ludovicus II. Tab. XVI, 2; Armand 1887, 210. E, (hibrid) F, G.; Domanig 1896, 24. tétel, Taf. V; Ortway 1914, 193; Harsányi 1926, 9, 9b tétel, 301. (az érmen készítőjeként Hohenauer Mihályt említve); Ortway 1914, 193; Huszár – Procopius 1932, 15–16. tétel, 56; Huszár 1972, 214–215. tétel, 57; Katona 1976, 140–141. oldal közötti kép, szerzőként Michael Hohanauert említve (Katona 1987, 136–136. oldal között); Héri 1977–1978, 85. Huszár Lajos 1972-es könyvében az érmenverő megnevezése nélkül szerepel egy olyan hibrid párosítású érmen, amelynek előlapján a korábban említett, DE GALLIS AD CANNAS feliratú antikizáló érmen II. Lajos-portréja, hátlapján pedig a Fuessl-féle érmen csatajelenete látható. Huszár 1972, 202. szám; Seipel 2003, V.5–6. tétel, 404; Schallaburg 1982, 536. tétel, 510 (Vera Héri), 539. tétel, 511 (Vera Héri); Jensen 2005; Réthelyi 2005, VI-23. tétel, 234 (Héri Vera); Ludiková 2006, 48–49, VI-23. tétel, 53–54; Winter 2006, 65, 13–14. tétel, 72; Gyöngyössy – Winter 2007, 1782. tétel, 141; Balázová 2009, 332–333, 274. kép; Renesancia 2009a, II.4.1. tétel, 62–63 (Daniel Kianička) (1526-ra datálva); Europa Jagellonica 2012, 1.86. tétel, 95; Héri 2009, 2–3. tétel, 22–23; Közös úton 2016, 6.H.3 tétel, 284 (Pallos Lajos); Haag et al. 2018, 3.4. tétel, 122 (Thomas Kuster).

¹³¹² Gyöngyössy – Winter 2007, 1789. tétel, 144 (részletes irodalommal).

¹³¹³ Huszár 1972, 202. tétel, 54.

szerint az uralkodó 30 éves korában hunyt el),¹³¹⁴ hátlapján pedig Christoph Fuessl érmének csatajelenete látható.

49. kép. Christoph Fuessl: A mohácsi csata emlékérmé. 1531-ben vagy utána.

A Fuessl-féle érem csatajelenete alatt olvasható felirat (LVDO: HVNG: BOEM: ZC REX / ANV: AGENS XX IN TVRCAS / APVD MOHAZ CVM PAR / VA SVORVM MANV PV / GNAS HONESTE / OBYT [sic!] M D XXVI.) a király hősiességének állít emléket. Azt, hogy az érme feltehetően Mária királyné rendelte meg, nemcsak az valószínűsíthető, hogy reá vonatkozó szöveges, illetve hangsúlyos képi utalást találunk rajtuk (arcképe mindkét változaton szerepel, míg II. Lajosé csak az egyikén), hanem az is, hogy az özvegy királyné németalföldi tartózkodása alatt is kapcsolatban állt a körmöcbányai pénzverdével. I. (Luxemburgi) Zsigmond (1368–1437) uralkodása óta – aki 1427-ben a körmöcbányai kamarát az alsó-magyarországi bányavárosokkal együtt feleségének, Borbála királynénak adományozta – ezek a javak 1548-ig hagyományosan a mindenkori királyné birtokában és felügyelete alatt voltak.¹³¹⁵ Mária királyné 1522-ben jegyajándékként kapta Lajos királytól a bányavárosokat,¹³¹⁶ s bár 1523-ban például vita folyt Mária és a magyar tanácsos urak között a körmöci kamarában folyó pénzverés jogának elvételéről, Mária határozottan kiállt a korábbi állapot megtartása mellett.¹³¹⁷

A mohácsi csata utáni időszakban Körmöcbánya rövid ideig I. (Szapolyai) János uralma alá került, aki ígérete ellenére, hogy tiszteletben tartja az özvegy királyné jogait, felügyelni akarta a bányászatot és a pénzverést, nemsokára azonban a bányavárosok felügyelete ismét Máriaé lett. Bár Mária 1548-ban megállapodást kötött bátyjával, I. Ferdinánddal, hogy haszonbérbe adja az alsó-magyarországi bányászatot és a körmöci pénzverdét, okiratok tanúsága szerint még 1556-ban is kérelemmel fordult a város az özvegy királynéhoz, amelynek megoldására javaslatot is tett.¹³¹⁸ Mária az 1548 előtti időben is gyakran intézkedett a körmöcbányai pénzverde ügyeiben,¹³¹⁹ s arról is van levéltári adat, hogy Körmöcön többször készítettek a megrendelésére emlékérmeket – 1531 elején történt németalföldi helytartói kinevezése előtt és után is: „1529. április 15-én ugyancsak Behaim rendeletére 2 finommaranyból készült emlékérmeket küldenek el a királynőnek, amelyet 20 ar. f értékben számolnak el.” „1530.

¹³¹⁴ Heraeus 1828, Taf. 28. VIIe; Armand 1887, 210 C; Rupp 1846, 117–118 (Tab. XXIV. 586); Katz 1932, 50. tétel; Huszár 1972, 211. tétel, 56; Winter 2006, 18. tétel, 74; Gyöngyössy-Winter 2007, 1783. tétel, 141.

¹³¹⁵ Gyöngyössy 2007. „A királyné megkapta a kamaraispánok, bányamesterek és tisztségviselők kinevezésének jogát, sőt a kamarát bérbe is adhatta.” Kálnoky-Gyöngyössy 2015, 55.

¹³¹⁶ Kálnoky-Gyöngyössy 2015, 56.

¹³¹⁷ Zombori 2004, 73–74, 81–82.

¹³¹⁸ H. Németh 2007, 381. Vö.: Gyöngyössy 2010, 21–25; Kálnoky-Gyöngyössy 2015, 108–109.

¹³¹⁹ Gyöngyössy 2007, 166.

november 17-én a királynő parancsára vernek 4 aranyérmeket, amelyekhez 56 drb. aranyat használnak fel.” „1531. június 20-án 20 drb. arany emlékérmeket (gulden Groschen)¹³²⁰ vernek a királynő részére 145 ar. f felhasználásával.”¹³²¹ Az érmek megrendelése beleillik a Mária és a Habsburg udvar által az 1530–1540-es években kifejlesztett, említett propagandába, amelynek célja a fiatalon elhunyt uralkodónak a törökellenes harcok hőseként, a kereszténység mártírjaként történő európai kanonizálása volt. Minden okunk megvan tehát feltételezni, hogy a mohácsi emlékérmeket Mária rendelte meg.

Az emlékérmek készítése itthon a 16. század elején Körmöcbányán honosodott meg. II. Ulászló díszes tallérjai még átmenetet képeztek a pénz és az emlékérem között, II. Lajos alatt azonban már „határozottabb nyomok mutatnak a művészet ezen ágának”¹³²² elterjedésére. A 16. századi körmöcbányai éremvésők névsorát és hivatali idejét a 20. század első felében több hazai és külföldi tanulmány igyekezett meghatározni.¹³²³ Viktor Katz (1880–1940) a név szerint ismert mesterek sorát Christoph Fuessl-lel kezdte, munkái közé sorolva a mohácsi csata emlékére készült két érmet is.¹³²⁴ Az attribúciót a hazai éremtani szakirodalom is átvette.¹³²⁵ Az újabb kutatások szerint a kérdéses időszakban két éremvész működött Körmöcön: 1516 és 1533 között Klaus mester, 1536-tól haláláig, 1561-ig pedig Christoph Fuessl.¹³²⁶ Mivel a Körmöcbányán készült mohácsi emlékérmeken nincs mesterjegy vagy bármilyen, az alkotóra utaló jelzés, az attribúció alapját elsősorban az jelenti, hogy az érmek feltételezett készülésének idején Fuessl Körmöcbányán éremvésőként dolgozott. A kutatás ugyanakkor hangsúlyozza, hogy „az egyes korai körmöcbányai emlékérmek vésnőkhöz kapcsolása mindezekig nem sikerült teljes bizonyossággal”.¹³²⁷ Fuessl tényleges működésének idejét mind a régebbi,¹³²⁸ mind az újabb szakirodalom¹³²⁹ kiterjesztette az 1530-as évek elejéig, s ennek megfelelően újabban 1531–1535 közé teszik a mohácsi csata emlékére készült érmek keletkezésének idejét.¹³³⁰ Az attribúciós nehézségeit jelzi, hogy Heinz Winter 2006-os tanulmányában a mohácsi érmet „teljes bizonyossággal” Fuessl-nek tulajdonítja, a katalógusrészben azonban már csak „véltetőleg” tartja őt az érmet készítőjének.¹³³¹ Fuessl szerzőségét az 1930-as években Viktor Katz stíluskritikai érvekkel is alá támasztotta: az éremvész működése alatt keletkezett bibliai témájú érmekre jellemző részletgazdagság, a pontos, gondos kivitelezés, illetve a képtér hangsúlyos vízszintes kettéosztása az ábrázolásra és a rá vonatkozó magyarázó szövegre vagy bibliai idézetre a mohácsi emlékérmeken is megfigyelhető.¹³³² Jelen munkában Fuessl-re az érmek alkotójaként hivatkozom.

Bár a reneszánsz emlékérmek nagy része nem események, hanem személyek tiszteletére készült, találkozunk olyanokkal is, amelyeket csataábrázolások díszítettek. A fiktív, antikizáló

¹³²⁰ A 16. század első felében német nyelvterületen többféleképpen jelölték a medaillonokat, emlékérmeket, például Schaugroschen, Bildnusgroschen. Vö.: Cupperi et al. 2013, 119.

¹³²¹ Paulinyi 1949–1950, 40.

¹³²² Huszár 1927–1928, 75.

¹³²³ Huszár 1927–1928, 72–115, 122–125; Katz 1929; Katz 1930; Paulinyi 1949–1950, 35–40.

¹³²⁴ Katz 1929, 5. tétel, 140, 6. tétel, 141; Katz 1930, 112–113.

¹³²⁵ Huszár – Procopius 1932, 15–16. tétel, 56; Huszár 1972, 214–215. tétel, 57.

¹³²⁶ Gyöngyössi 2007, 168.

¹³²⁷ Winter 2006, 65.

¹³²⁸ Paulinyi 1949–1950, 36.

¹³²⁹ Gyöngyössi – Winter 2007, 1782. tétel, 141.

¹³³⁰ Winter 2006, 72; Gyöngyössi – Winter 2007, 1782. tétel, 141.

¹³³¹ Winter 2006, 65, 72. Vö.: „Kremnitz, Christoph Fuessl zugeschrieben.” Gyöngyössi – Winter 2007, 1782. tétel, 141.

¹³³² Katz 1930, 111–113. Vö.: Katz 1929, 1. tábla Fuessl érmeinek reprodukciójával; Huszár – Procopius 1932, 36–37.

jeleneteken kívül – mint amelyet például az 1503. évi cerignolai csata emlékére készült, illetve az ennek motívumát felhasználó későbbi érmeiken, köztük a II. Lajos és a mohácsi csata tiszteletére 1532-ben alkotott DE GALLIS AD CANNAS feliratú érmen látni fogjuk – olyanokat is ismerünk, amelyek egy konkrét csatát ábrázoltak. Ezek közé tartozik például az 1525. évi paviai, illetve az 1547. évi mühlbergi csata emlékére készült érem.¹³³³ A paviai csata tiszteletére Concz Welcz (?–1554 k.) által 1530 körül készített érem előképe egy röplap fametszetes illusztrációja,¹³³⁴ az V. Károly és I. János Frigyes (1503–1554) szász választófejedelem között lezajlott mühlbergi csata emlékérméé pedig – amelyet 1550-ben vagy utána Nickel Milicz (?) (működött 1545–1568 között) készített – Luis de Avila y Zuniga (1490 k.–1560 k.) spanyol történetíró kiadványának fametszete volt.¹³³⁵

A művészettörténeti és numizmatikai szakirodalom nagy része Fuessl érmének jelenetét a mohácsi csata és II. Lajos ábrázolásának tartja: „vágató török könnyűlovasok és török ágyúk fogják karéjba a nehéz páncélba öltözött magyar sereget, melynek élén visszahőkölő lován, lehúzott sisakrostéllyal a király áll.”¹³³⁶ „A magyar sereg élén az előtérben Lajos király látható sisakban és vértben. A ló páncélján a szügyön a lengyel sas, farán a magyar-cseh címer.”¹³³⁷ „Schlachtszene; auf der l. Seite der ungarische König in vollem Harnisch auf Schlachtross; auf der Pferddecke vorne der polnische Adler, hinten das quadrierte Wappen von Ungarn und Böhmen, dahinter weitere Reitern, die auf der r. Seite dargestellt sind, mit gesenkten Lanzen angegriffen; darüber, auf der türkische Seite, drei Kanonen; auf der ungarischen Seite mehrere Tote ...”¹³³⁸ Ezek a heraldikai jelvények a lengyel Jagelló dinasztiából származó, a magyar és a cseh trónt birtokló II. Lajosra utalnak, s az is, hogy a visszahőkölő lovon ülő páncélos lovag sisakja tetején, a forgó alatt egy korona látható.

A kompozíció egyes elemei ugyanakkor – úgy tűnik – vizuális előképe(ke)t követnek. Hasonlóságot fedezhetünk fel például az I. Miksa megrendelésére készített *Ehrenpforte* csatajeleneteinek¹³³⁹ egyes motívumaival – ahogy arra a kutatás már a 20. század elején rámutatott.¹³⁴⁰ Az érem csataábrázolásának bal oldalán látható jelenet például nagyon hasonlít az óriásmetszetnek a Velence elleni csatát bemutató képének¹³⁴¹ a bal alsó feléhez. **(50. kép)** Nemcsak a ló és a rajta ülő vitéz páncélja hasonló a két képen, hanem a jelenetek előtérben látható lótetem, a „főhős” mögött álló lovaskatonák elhelyezkedése, illetve a mindkét jelenetben a ló lába előtt látható, földre esett zászló is. Míg az *Ehrenpforte* jelenetének zászlója egyértelműen azonosítható: Velence védőszentjét, Szent Márkot ábrázolja, Fuessl – úgy tűnik

¹³³³ Seipel 2003, 404.

¹³³⁴ Bruck 1961; Cuneo 1998, 131; Kaiser Karl V. 2000, 122. tétel, 182.

¹³³⁵ Zuniga 1550. Vö.: Kaiser Karl V. 2000, 265. tétel, 272–273; Seipel 2003, VI.16. tétel, 443. A mühlbergi csatáról a nürnbergi Virgil Solis 1547-ben készített egy röplap illusztrációjaként egy ugyanolyan kompozíciójú metszetet, amely feltehetően az előképe volt Zuniga későbbi, tükörfordított ábrázolásának. Solis munkájáról ld.: Geisberg 1974, IV. kötet, G.1330; Dannenberg – Donath 2015, 111; Gödölle 2017, 187. A mühlbergi csatát ábrázoló befejezetlen falikárpit-sorozatról ld.: Schmitz-Von Ledebur 2013, 40.

¹³³⁶ Galavics 1986, 13.

¹³³⁷ Harsányi 1926, 301.

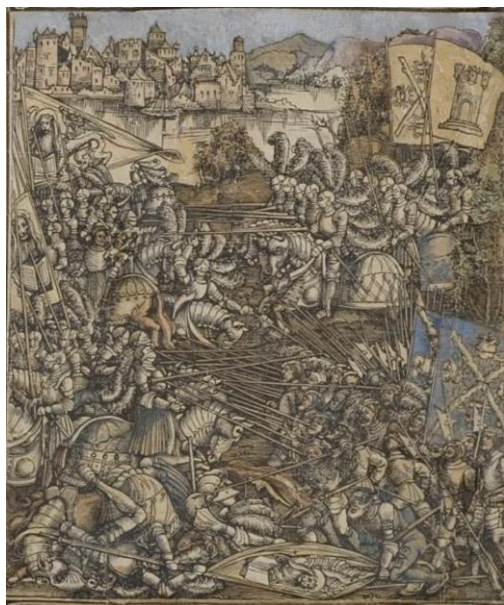
¹³³⁸ Gyöngyössi – Winter 2007, 141. Vö.: Born – Dziewulski – Messling 2015, 9–10. tétel, 91.

¹³³⁹ Schauerte 2001, 143–151.

¹³⁴⁰ „Die Reiterschlacht von Mohacz erinnert an die kleinen Schlachtenbilder Dürers am Triumphbogen Maximilians ...”. Habich 1916, 104; Vö.: Katz 1932, 153; Balázsová 2009, 333–334.

¹³⁴¹ Schauerte 2001, 280–281.

– csak a lehullott zászló redőződését, összegyűrődését akarta érzékeltetni.¹³⁴² A metszeten ugyanakkor a páncélos lovascsoporttal szemben gyalogosokat látunk harcolni, míg az érmen török könnyűlovasokat. Elképzelhető, hogy a török lovasok ábrázolásánál a körmőcbányai mester szintén ezt a metszetet használta előképül, a jobb felső részén ugyanis éppúgy a lándzsájukat előreszegezõ lovasok sorát látjuk, mint az érmen, csak a viseletük különbözik: az *Ehrenpforte* metszetén – értelemszerűen – ezek is európai páncélt viselnek. Az érem csatajelenetének felső részén látható ágyúhoz hasonlókkal is találkozunk az *Ehrenpforte* néhány jelenetén.

50. kép, *A velencei csata*. I. Miksa fametszetes *Diadalkapujának* részlete.

II. Lajos hátrahőkölő lova Fuessl érmén hasonlóságot mutat a többek között Hans Schäufelin és Hans Burgkmair által rajzolt, Jost de Negker (1485 k.–1544) által fára metszett 118 illusztrációt tartalmazó, 1517-ben több mint 300 példányban megjelent *Theuerdank*¹³⁴³ 36. képén látható, egy hógörgeteg előtt visszahőkölő ló ábrázolásával. A fiatal Miksa 1477. évi burgundiai utazásának élményeit „megregényesítő” kiadvány 53. képén hátulról látható ló beállítása és takarójának mintája is nagyon hasonló a Fuessl érmén a király mögött látható lóéhoz. A páncélt, csatakötenyt, hangsúlyos tollsisakdísz viselő lovas ábrázolásával találkozunk Fuessl érmén kívül a *Theuerdank* számos fametszetén; a szintén Miksa megrendelésére készült, lovagi tornákat és udvari mulatságokat bemutató *Freydal*¹³⁴⁴ néhány illusztrációján pedig Miksa – éppúgy, mint II. Lajos a körmőcbányai emlékérmén – sisakja tetején, a tolldísz alatt koronát visel.

¹³⁴² Wehli Tünde szerint a „harcosok feje fölé magasodó zászló nem egy esetben a győztesé, a földre hulló pedig a vesztes felet jelöli.” *Történelem – kép* 2000, 302.

¹³⁴³ Die geuerlicheiten vnd einsteils der geschichten des loblichen streytparen vnd hochberümbten helds vnd ritters herr Tewrdannckhs. 1517. Vö.: Seipel 2002, 97–99; Wiesflecker 1986, 312–315; Füssel 2003; Michel – Sternath 2012, 73. tétel, 285–288; Grebe 2015; Krause 2019, 118; Eisner-Braunsteiner 2021, 108. tétel, 246–247.

¹³⁴⁴ Leitner 1880–1882; Seipel 2002, 99–101; Michel – Sternath 2012, *Freydal*: 72. tétel, 282–284; Krause 2014a, 173–186; Krause 2019; Terjanian 2019, 39–43. tétel: *Freydal*ból miniatúrák, 120–122; 44–52. tétel: *Freydal*hoz vázlatok, Washington, National Gallery, 123–126; 53–55. tétel: Dürer fametszetei a *Freydal*hoz, 127–129.

Arra vonatkozóan, hogy Fuessl ismerte, használta-e ezeket a képi forrásokat, nincs adatom. A *Freydal*hoz készült képek közül például az 1516 körül megindult nyomdai munkák megakadása miatt csak ötről készült fametszetes változat,¹³⁴⁵ nem lehettek tehát olyan széles körben ismertek, mint a *Theuerdank* vagy az *Ehrenpforte* illusztrációi. Az mindenesetre bizonyos, hogy a 16–17. században gyakran használtak sokszorosított grafikákat ötvöstárgyak, érmeek (lásd a paviai és a mühlbergi csata korábban említett emlékérméit), vagy éppen oltárképek¹³⁴⁶ kompozíciójának, illetve egyes részleteinek az előképeként.

A keresztény páncélos nehézlovasság és a mozgékonyabb török könnyűlovasság összecsapásának ábrázolása a korban – mint láttuk – rendkívül népszerű ikonográfiai típus volt, ezek közé tartozik Fuessl érme is. A motívummal találkozunk – többek között – az *Ehrenspegel des Hauses Österreich*nek a mohácsi csatát ábrázoló miniatúráján is. Ennek az előterében is a páncélos nehézlovas csapat élére rúgató katonát, szemben török könnyűlovas csapatot, a jelenet előtt pedig füstölgő ágyúkat láthatunk.

Minden bizonnyal véletlen egybeesés, hogy a Fuessl-érem feliratának néhány szava – „honeste obyit” (azaz obiit) megegyezik Petronius Arbiter (27–66) *Satyricon* (*Satyrica* vagy *Satyricon libri*) című művének szavaival: „43.1.: Molestus fuit, Philerosque proclamavit: „Vivorum meminerimus. Ille habet, quod sibi debebatur: honeste vixit, honeste obiit. Quid habet quod queratur?” („XLIII Már kezdett terhünkre lenni, mire Phileros ráförmedt: Beszéljünk inkább az élők dolgairól! Az az ember megkapta, ami járt neki: tisztességben élt, tisztességgel halt. Mi oka lehetne a panasznak?”)

Fuessl emlékérmének népszerűségét nemcsak az jelzi, hogy a 17. század végi felszabadító harcok idején a csatajelenetet felhasználták az 1687. évi, a keresztények győzelmével végződött második mohácsi (nagyharsányi) csata tiszteletére vert emlékérmén, hanem az is, hogy a motívummal ötvösmunkákat is díszítettek. Matthäus Seutter augsburgi ötvösmester a 17. század elején készítette azt az egykor Rákóczi Erzsébet (1655–1707) által birtokolt ezüst talpas korsót, amelyen a Fuessl-féle mohácsi emlékérem másolatait helyezte el: a három éremmásolat közül kettő a II. Lajos és Mária portréját bemutató előlapról, a harmadik pedig a csatajelenetről készült.¹³⁴⁷

Körmöcbányához kapcsolódik egy II. Lajos emléket megőrizni szándékozó másik emlékérem is. Az 1544-ben – egyes kutatók szerint szintén Christoph Fuessl által – készített, V G monogramos restitúciós érem előlapján az 1508. évi koronázási érmen szereplő gyermek II. Lajos látható, hátlapján pedig egy latin nyelvű költemény olvasható (BVDA / POTENS ET / PANNONY GENS / MARTIA REGNI / QVOD FVIT ESSET / SI VIVERET ISTE / PVER – Mind Buda, mind pannon föld Mars-ivadéka bizonnyal / lenne erős, mint volt rég, ha ma élne Lajos. [Tóth Gergely fordítása]).¹³⁴⁸ A V G monogramot ismereteim szerint először Rupp Jakab kapcsolta össze a körmöcbányai evangélikus humanista, Wolfgang Guglinger személyével,¹³⁴⁹ aki nagy valószínűséggel nemcsak az érem megrendelője, hanem a hátlapi vers írója is volt.¹³⁵⁰

¹³⁴⁵ Krause 2014a, 174; Krause 2019.

¹³⁴⁶ Ld. pl. Galavics 2008; Galavics 2019.

¹³⁴⁷ Bubryák 2013, 5. 12 tétel, 194–197.

¹³⁴⁸ Harsányi 1926, 2. tétel, 296 (az addigi irodalommal); Huszár 1972, 204–206. tétel, 54; Huszár – Procopius 1932, 40–42. tétel „Anscheinend Fueszl Werke“; Réthelyi 2005, V-22. tétel, 211 (Kovács Eszter); Winter 2006, 16. tétel, 74 (véltetőleg Christoph Fuessl); Gyöngyössy – Winter 2007, 1785. tétel, 142; Héri 2009, 17–20. tétel, 27–28. Az attribúciót stíluskritikai alapon megkérdőjelezi: Soltész – Tóth – Pálffy 2016, 55.

¹³⁴⁹ Rupp 1846, 121–122.

¹³⁵⁰ Gozdzik é. n., 2. tétel, 16–17; Winter 2006, 65, 74 (a korábbi irodalommal); Gyöngyössy – Winter 2007, 1785. tétel, 143; Soltész – Tóth – Pálffy 2016, 55–56, 9–11. tétel, 60–61.

Guglinger 1542-ben Hunyadi Mátyás emlékének is szentelt egy öntött érmet, amelyen saját nevét és tisztségét is feltüntette (*Volfgangus Guglinger Stirus Civitatis Cremnitiensis Praefectus*), s amelynek „előlapján Hunyadi Mátyás 1470-es cseh királyi pecsétjének utánöntését vagy másolatát láthatjuk, míg a hátlapon többsoros írás olvasható.”¹³⁵¹ Míg a minden bizonnyal szintén Fuessl által készített Mátyás-érem az egykori fényes múltat idézi fel, a II. Lajos tiszteletére vert érem a fényes múlt elvesztését siratja, de úgy, hogy hangsúlyozza: volt esély arra, hogy a jelen nyomorúságát meghatározó tragikus események ne következzenek be. Talán nem véletlen, hogy mindkét érem előlapja restitúció: a visszavágyott, békés múltat a korábbi ábrázolások átvétele is megidézi. Feltehetően a kor humanista irodalmi gyakorlatához kapcsolódott Guglinger azzal, hogy mindkét érem hátoldalára szöveget tétetett, Lajoséra ráadásul egy antik versformát.

2.2.3. Coriolanus Mohácson? II. Lajos és a mohácsi csata emlékérmé (1532)

Jellegéből arra következtethetnénk, hogy Máriához vagy a Habsburg-házhoz kapcsolódik az a Hieronymus Magdeburger vagy műhelye által készített, előlapján II. Lajos barettes, szakállas profilportróját ábrázoló emlékérmé is, amelyen a LVDOVIC(us) VNGA(riae) E(t) C(etera) REX CONTRA TVRCA[M/S] PVGNANDO OCCVBVIT körirat olvasható. Az azonban, hogy az érem készítője a király halálának idejét tévesen 30 éves korára tette ([A]ETATIS SVE 30), gyengíti a feltevést. A király halálának évét mindenesetre ismerte, hiszen a portré mellett az 1526-os évszám szerepel. Az ugyanakkor, hogy az érem egyik változatának hátlapján Mária jobbra néző profilportréja látható, utalhat az özvegy királyné szerepére az érem elkészítésében.¹³⁵² Ahogy az is, hogy míg az érem előlapja az elhunyt király hősiességét emeli ki, a királyné képmását keretező felirat: MARIA REGINA EC QVOS DEVS CONIVNXIT HOMO NO[N] SE[PARET] az említett 1524-es éremnek házasságuk erősségére utaló, a bibliai Újszövetségből származó szöveget¹³⁵³ átvéve immár Mária érzelmi kötődését és személyes veszteségét hangsúlyozza. Mária ezen a portrén – éppúgy, mint a Christoph Fuessl által készített, említett emlékérmé variánsain – nem az 1526 utáni arcképein feltűnő özvegyi kendőt, hanem a fiatalkori képein látható baretet visel.¹³⁵⁴

Az érem változatának hátlapját egy DE GALLIS AD CANNAS feliratú antikizáló csatajelenet díszíti.¹³⁵⁵ **(51. kép)** Az érem Schönvisner István (1738–1818) 1801-ben megjelent pénztörténeti könyvében még nem szerepelt, holott Christoph Fuesslnek a mohácsi csata és II. Lajos halála emlékére készült, szintén csatajelenetet ábrázoló érmét ismertette.¹³⁵⁶ Néhány évtizeddel később Rupp Jakab már nemcsak az érem adatait közli, hanem a csatajelenet előképéül szolgáló munkáét is: „Említést érdemel itt azon hasonló nagyságú, de öntött és rozsbabb vegyítékű ezüst pénz is, melly a főnebbi előlap mellett hátlapján katonai ütközetet mutat, felül 1532. évjeggyel, alul pedig következő felirattal: DE / GALLIS / AD CANNAS /

¹³⁵¹ Winter 2006, 65. Ld. még: Katz 1932, 150; Katz 1930, 112; Huszár 1972, 166. tétel, 45; Huszár – Procopius 1932, 39. tétel; Gyöngyössy – Winter 2007, 1773. tétel, 137.

¹³⁵² Heraeus 1828, Taf. 28. VIIe; Armand 1887, 210 C. tétel; Rupp 1846, 117–118 (Tab. XXIV, 586); Katz 1932, 50. tétel; Huszár 1972, 56. 211. tétel; Winter 2006, 18. tétel, 75; Gyöngyössy – Winter 2007, 1783. tétel, 141 (részletes irodalommal).

¹³⁵³ „Most már többé nem két test, hanem csak egy. Amit tehát Isten egybekötött, azt ember ne válassza szét.” Máté 19.6.

¹³⁵⁴ Ismerünk olyan érmeket is, amelyek Máriát özvegyi viseletben ábrázolják. Gyöngyössy – Winter 2007, 1790–1791. tétel, 144–145.

¹³⁵⁵ Winter 2006, 19. tétel, 74; Gyöngyössy – Winter 2007, 1784. tétel, 141–142. Vö.: Papp 2019, 168–175.

¹³⁵⁶ Schoenvisner 1801, 260, V. tábla, Nr. 182., Nr. 183.

– E pénz a párisi berlini és stuttgardi múzeumokban, nemkülönben Somogyi és Sturnál látható. Jelentéséről az eziránt megkeresett párisi pénzbuvárok véleménye az, miszerint azon bizonyos Cordovai Consalvus, azonidei hadvezérnek a francziákon Canosi, Olaszhon városa mellett nyert győzelme ábrázoltatik. A vélemény nem alaptalan: mert a müncheni pénzgyűjtemény egy hasonló veretű s következő feliratú réz pénzzel dicsekszik: CONSALVI AGIDARI VICTORIA s alatta: DE GALLIS AD CANNAS.”¹³⁵⁷ A kérdést, hogy vajon miért került az 1503. évi cannae-i (cerignolai) csatát ábrázoló jelenet a II. Lajos és a mohácsi csata emlékére vert éremre, Rupp is feltette: „Nem czélunk ezen ütközet okai és körülményeinek fejtegetésébe bocsátkozni; azonban mit jelentsen Lajos király képe egy pénzen, összefoglalva a Cannai győzelemmel? kitalálni igen nehéz; hacsak azon véleményt el nem fogadjuk, miszerint a vizsga szellemű pénzverő az egyik gyászos mohácsi és cannai ütközetet a késő maradékkal is tudatni szándékozott.”¹³⁵⁸

51. kép. A mohácsi csata emlékérmé.

A II. Lajos-féle érem feliratának eredetével a 20. század elején Dr. Csermelyi Sándor is foglalkozott.¹³⁵⁹ Úgy vélte, hogy mivel a II. Lajos tiszteletére készített érem előképül szolgáló csatajelenet – amelyről elhagyták a városképi háttérrel – egy 1503-as eseményt idézett fel, az 1532-es évszámnak az érem keletkezési idejére kell vonatkoznia. A csehországi mester (Csermelyi az érmet a mai attribuálással ellentétben Michael Hohenauer művének tartotta) nem tudott semmit az 1503. évi csatáról, csak az „ad Cannas” szavakat értette, mert hallott a cannae-i csatáról, és „ilyenformán a csatajelenetben ennek az ókori ütközetnek az ábrázolását látta, és azért vette át Lajos érméhez, mert ókori analogont akart benne adni a mohácsi ütközethez: Cannae mellett a rómaiak, Mohácsnál a keresztény magyarok szenvedtek szörnyű vereséget a barbároktól, a pogányoktól. Romulidae Cannas, ego Varnam clade notavi – mondja I. Ulászló (1424–1444) Janus Pannonius epigrammájában, amelyet Arany János lefordított.”¹³⁶⁰ Az efféle ókori párhuzam kedves lehetett a kor humanisztikus műveltsége előtt – hiszen elvgre is az

¹³⁵⁷ Rupp 1846, 118. VII. tétel. A csatajelenet reprodukcióját ugyanakkor nem közli, csak annak az általam korábban említett éremnek az elő- és hátlapját, amelyen II. Lajos és Mária portréját láthatjuk. Rupp 1846, Tab. XXIV. 586.

¹³⁵⁸ Rupp 1846, VII. tétel, 118.

¹³⁵⁹ Csermelyi 1910, 20. tétel, 111.

¹³⁶⁰ A tévesen Janus Pannoniusnak tulajdonított idézethez vö.: Szentmártoni 2012. Népszerűségét jelzi, hogy szerepelt például Paul Conrad Balthasar Han (1633–1699) történeti munkájában is. Han 1686, 174. Medgyesi Pál 1659-es temetési beszédében így hangzik magyar fordítása:

„Rómaiak Cannast,
A magyarok Várnát
Jól megfesték vérekkkel.” Kovács 1981, 190

olasz érem mestere – vagyis az, akitől a cerignolai csata ad Cannas elnevezése származott – sem gondolhatott egyébire, mint az ókori cannaei ütközetre ...”,¹³⁶¹ mivel a 16. század eleji csata az ókori Cannae közelében volt.

A mohácsi emlékérem DE GALLIS AD CANNAS feliratának forrása tehát az az érem volt, amely az 1501–1504 között a spanyolok és a franciák között a Nápolyi Királyság birtoklásáért folytatott ún. második nápolyi háború részeként Dél-Itáliában, Bari közelében, Cerignolánál 1503. április 28-án lezajlott csata győztes hadvezérének a hadisikerét örökítette meg. A Gonzalo Fernández de Córdoba y Enríquez de Aguilar¹³⁶² (1453–1515) által vezetett spanyol haderő legyőzte a mind a harcosok, mind az ágyúk számában jelentős túlerőben lévő francia sereget,¹³⁶³ s a csatában megölték a franciák hadvezérének, a 31 éves Louis d’Armagnac-Nemours-t (1472–1503) is. A spanyol hadvezér győzelmének emlékét megörökítő érem felirata (CONSALVI AGIDARI VICTORIA / DE GALLIS AD CANNAS) valószínűleg nemcsak azért tartalmaz utalást a második pun háború idején, i. e. 216. augusztus 2-án a karthágói hadvezér, Hannibál (i. e. 247–i. e. 183/181 k.) által vezetett pun hadsereg és a Római Köztársaság csapatai között lezajlott ókori cannae-i csatára, amely a punok elsöprő, a rómaiak felett aratott legnagyobb győzelmével végződött, mert a cerignolai csata az egykori Cannae-tól nem messze zajlott le, hanem azért is, mert – ahogy az ókorban is – 1503-ban is egy kimagasló tehetségű hadvezér győzött le egy az övénel jóval nagyobb létszámú hadsereget.

Mivel a II. Lajos emlékére kiadott érem számos külföldi gyűjteményben megtalálható, ismert a külföldi szakirodalomban is. A Córdoba-féle éremmel való formai rokonságot szinte minden szerző említi, s felteszik a kérdést, hogy vajon miért került a franciák fölött győzelmet arató spanyol hadvezér emlékére készült érem motívuma a törököktől elszenvedett katasztrofális vereség során életét veszített magyar uralkodó emlékérmére. Szerepelt a több mint 15 ezer tárgyat bemutató, *Trésor de numismatique et de glyptique* (1834–1850) című kiadványsorozatban, amelyet a francia Achille Collas (1795–1859) által feltalált új metszési technikával készített illusztrációk díszítettek.¹³⁶⁴ A kiadvány szerzői úgy vélik, hogy az érem Németalföldön készülhetett. Alfred Armand (1805–1888) a 19. század végén több II. Lajos és Mária királyné idejében készült érmet ismertetett, köztük a DE GALLIS AD CANNAS feliratút is.¹³⁶⁵ A II. Lajos-emlékérmét analógiaként említi a Córdoba-érem tárgyalásakor egy 1965-ös írás is – megemlítve azt az V. Károly tiszteletére készült érmet, amelynek hátoldalát a II. Lajosén található antikizáló csatajelenet és felirat díszíti, bár azt tévesen közli, hogy az érmeken Córdoba neve helyett 1538 szerepel – a dátum valójában 1532.¹³⁶⁶ Douglas Lewis két évtizeddel később szintén említi V. Károlyé mellett a II. Lajos-féle érmet is.¹³⁶⁷

A mohácsi csata, illetve a csatában meghalt II. Lajos tiszteletére 1532-ben készített, mezítelen lovasok és gyalogosok harcát ábrázoló antikizáló csatajelenet előképe tehát a 16. század elejére datálható. A szakirodalomban eltérő nézetekkel találkozunk az előképként szolgáló műalkotás(ok) keletkezésének idejére és alkotójára vonatkozóan. A kompozíció több variációját ismertette 19. század végi nagy numizmatikai összefoglaló munkájában Émile Molinier (1857–1906): egy felirat nélküli variáns¹³⁶⁸ mellett pl. a Louvre-ban található,

¹³⁶¹ Csermelyi 1910, 111–112. Az érem reprodukcióját ld.: Ortway 1914, 373.

¹³⁶² A hadvezér portróját ld.: KHM GG, 7998, 16. század utolsó negyede (Schloß Ambras).

¹³⁶³ Córdoba hosszantartó hírnevét jelzi, hogy portréja és életrajza szerepelt Aliprando Caprioli 1596-ban Rómában megjelent említett munkájában: Caprioli 1596, 87.

¹³⁶⁴ Collas 1841, Planche 9. No. 2.

¹³⁶⁵ Armand 1887, 210, D. jelű érem.

¹³⁶⁶ Nickel 1965, 126.

¹³⁶⁷ Lewis 1987, 84, 44. jegyzet.

¹³⁶⁸ Molinier 1886a, 634. tétel, 136 (Edmond Bonaffé és Gustave Dreyfus gyűjteményében).

VICTORIA / DE GALLIS AD CANNAS feliratút,¹³⁶⁹ illetve a szintén a Louvre-ban őrzött, CONSALVI AGIDARI VICTORIA / DE GALLIS AD CANNAS feliratú érmet,¹³⁷⁰ (52. kép) amelyeket egyaránt a 16. század elejére datált. Molinier a 16. század második felére keltezi azt a fenti csatajelenet kompozíciójától kisebb eltéréseket mutató darabot, amelyen a VICTIS GALLIS AD CANNAS ET LIRIM PACATA ITALIA IANVM CLAVSIT felirat olvasható.¹³⁷¹

52. kép. A cerignolai csata emlékérmé. 1503 k. Párizs, Louvre.

A washingtoni National Gallery of Art a Samuel H. Kress Collection letéteként őriz egy bronzplakett-sorozatot az 1500 körül tevékenykedő, Coriolanus mester névvel jelzett észak-itáliai művésztől, köztük egy téglalap alakú, 4 × 5 cm-es, *Coriolanus a csatában Róma előtt* című darabot,¹³⁷² amelynek kompozíciója megegyezik a cerignolai csata emlékére készített éremével. A háttérben Róma falai, épületei, az előtérben csatajelenet látható: két lovas jobb felé nyargal, miközben gyalogos katonákkal harcol, s egy lovas a bal oldalon is. A földön egy ló és két halott katona fekszik. A plakettnek több példányát ismerjük, egyet például a londoni Victoria and Albert Museum őriz.¹³⁷³ A washingtoni múzeum honlapján Coriolanus mester műveként (*Cannae-i csata* címen) szerepel az az 1503 körülre datált, 5,3 cm átmérőjű, kétoldalas emlékérem is, (53. kép) amelynek előlapján a csatajelenet felett a CONSALVI / AGIDARI / VICTORIA / DE GALLIS / AD CANNAS felirat olvasható, jelezve, hogy az érmet az 1503-as cerignolai csata győztes hadvezére tiszteletére készült. Az érmet hátlapján a győztes hadvezér Herkules és Janus által tartott címere és a CONSALVVS AGIDARIVS TVR.

¹³⁶⁹ Molinier 1886a, 635. tétel, 137.

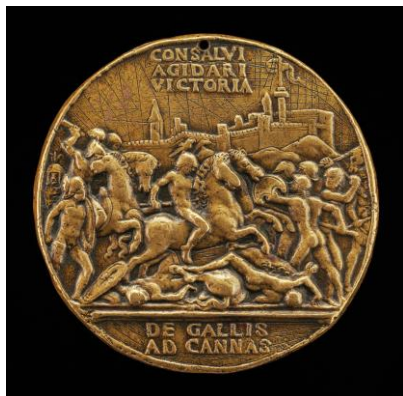
¹³⁷⁰ Párizs, Louvre, Département des Objets d'art du Moyen Age, de la Renaissance et des temps modernes. Ltsz.: OA 2520 bis. Vö.: Molinier 1886a, 637. tétel, 139. Vö.: Armand 1883, 2. tétel, 176.

¹³⁷¹ Molinier 1886a, 638. tétel, 139. Vö.: Armand 1883, 1. tétel, 176.

¹³⁷² <https://www.nga.gov/collection/artist-info.2174.html> Samuel H. Kress Collection 1957.14.272. – Washington, National Gallery of Art, ltsz.: A.425.148B. Vö.: Pope-Hennessy 1965, 88. tétel, (Fig. 230). A művész azonosításához ld.: 85. tétel. A négyszögletes és kör alakban is ismert plakett egy változata: 93. tétel.

¹³⁷³ London, Victoria and Albert Museum, ltsz.: A.448-1910. A jelenet – a Coriolanus mester több más kompozíciójával együtt – szerepel a Victoria and Albert Museum gyűjteményében található, ismeretlen mester által 1500 körül készített, itáliai tintatartón is. London, Victoria and Albert Museum, ltsz.: M.167-1921. Vö.: Pope-Hennessy 1965, 30.

GAL. DEI R.Q.C.D. DICTA TOR.III. lent: PARTA ITALIAE PACE IANVM CLAVSIT felirat szerepel.¹³⁷⁴

53. kép: *A cannae-i csata*. 1503 körül. Washington, National Gallery of Art.

A kutatók másik része ezt a csatajelenetet és címet ábrázoló emlékérmét nem a Coriolanus mesternek, hanem a neves reneszánsz szobrásznak, Modernónak (Galeazzo Mondella, detto il Moderno [1467–1528 előtt]) vagy Moderno műhelyének tulajdonítja.¹³⁷⁵ Douglas Lewis 1503-ra, vagy nem sokkal későbbre datálja az érmét, s részletesen kifejti, hogy miért valószínűtlen, hogy az ún. Coriolanus mester volt a kétoldalas emlékérem alkotója, s összegyűjti azokat a stiláris és tematikai analógiákat is, amelyek Moderno vagy műhelye szerzősége mellett szólnak.¹³⁷⁶

Az 1503 körüli kétoldalas érem népszerűségét jelzi, hogy számos korabeli és későbbi másolata, illetve variánsa ismert. A cerignolai érem csatajelenete és felirata (CONSALVI AGIDARI VICTORIA / DE GALLIS AD CANNAS) díszítette például Philostratus *De vita Apollonii Tyanei* című, 1501 és 1504 között Velencében, Aldus Manutius által kiadott munkája hátsó kötéstartólapját, amely 1510–1516 körül milánói plakettkötéssel készült.¹³⁷⁷ A ma a párizsi Bibliothèque Nationale de France-ban őrzött kötet¹³⁷⁸ egykor a neves 16. századi francia könyvgyűjtő, Jean Grolier de Servières, vicomte d'Aguisy (1489/1490–1565)¹³⁷⁹ birtokában volt, aki előszeretettel gyűjtötte a gazdagon díszített kötésű könyveket. „Franciaország későbbi kincstárnokának, Jean Grolier-nak milánói tartózkodása idején, 1508–1512 között több

¹³⁷⁴ Coriolanus mester: *A cannaei csata* (előlap), Észak-Itália, 1503 körül. Samuel H. Kress Collection, ltsz.: A.426.149B. – Washington, National Gallery of Art, ltsz.: 1957.14.273a, hátlapja: 1957.14.273b (Samuel H. Kress Collection, ltsz.: A.426.149B.). Vö.: Heraeus 1828, 41; Tafel XXXIII. 3–4; Molinier 1886a, 637. tétel, 139. Vö.: Armand 1883, 2. tétel, 176; Pope-Hennessy 1965, 93. tétel, 31 (figs. 232, 233); Lewis 1987, 83–86, 89, 95; Lewis 1989, 124; Leino 2013, 41, fig. 17. A rövidítés feloldása: CONSALVUS AGILARIUS TURCIS GALLIS DEI REGISQUE CASUA DEVICTIS.

¹³⁷⁵ Az 1965 előtti attribúciókról ld.: Pope-Hennessy 1965, 85. tétel, 29. Vö.: Lewis 1987; Lewis 1989; West 2007, 215.

¹³⁷⁶ Lewis 1987, 83–84; Lewis 1989, 138.

¹³⁷⁷ A reneszánsz kötésekhez vö.: Mazal 1997, 153–170; Rozsondai 2000.

¹³⁷⁸ Paris, Bibliothèque Nationale de France, jelzete: Res. J–877. Vö.: Le Roux de Lincy 1866, 204. tétel, 250–251; Pope-Hennessy 1965, 31; Austin 1971, 386. tétel; Lewis 1987, 84, (38. jegyzet részletes irodalommal); Lewis 1989, 126; Hobson 1989, 55c és 56a. tétel, 231 (a korábbi irodalommal); Hobson 1999, 223; Delatour 1998, 93. tétel, 131; Venturelli 2002, 13. tétel; Leino 2013, 221.

¹³⁷⁹ Hobson 1999.

plakettkötést is” készítettek,¹³⁸⁰ feltehetően ezek közé tartozott a fentebb említett is. A könyv elülső kötéstábláján is egy Moderno stílusában készült csatajelenet másolata látható.¹³⁸¹ Egykor Grolier birtokában volt két másik könyv is, amelyek reneszánsz kötését is ez utóbbi csatajelenet díszítette. Az egyik könyvet, amelynek kötése szintén 1510–1516 körül Milánóban készült, a milánói Biblioteca Nazionale Braidense-ben őrzik, s az *Ulpiani Commentarioli in Olynthiacas, Philippicasque Demosthenis orationes* című, 1503-ban Velencében, Aldus Manutius nyomdájában megjelent könyvet borítja.¹³⁸² A másik könyv Chicagóban, a Newberry Library-ben található.¹³⁸³

A kétoldalas érem díszíti annak a díszkardnak a gombját, amelyet a hagyomány szerint a Gran Capitanónak (Nagy Kapitány) is nevezett Gonzalo Fernández de Córdoba kapott ajándékba. A kard, amely a madridi királyi fegyvergyűjteményben, a Real Armeriában található, Itáliában vagy Spanyolországban készült 1504–1515 körül.¹³⁸⁴ A Gonzalo Fernández de Córdoba tiszteletére készített érem csatajelenetével találkozunk a londoni Victoria and Albert Museumban őrzött reneszánsz pastiglia doboz egyik oldalán,¹³⁸⁵ illetve egy Giangaleazzo de’ Rossi del Monte részére 1571-ben készített medálon. A medál del Montét ábrázoló előlapja Pastorino de’ Pastorini munkája, a hátlapot viszont, amely a Córdoba-féle medál másolata, s tartalmazza a Córdoba győzelmére utaló *Consalvi Agidari Victoria de Gallis ad Cannas* feliratot is, másik mester készítette.¹³⁸⁶

A Córdoba-féle medál kompozíciójának hatása kimutatható idősebb Hans Burgkmair (1473–1531) 1529-ben készített, a *Cannaei csata* című festményén is.¹³⁸⁷ A kép a IV. Vilmos bajor herceg és felesége által 1528-ban, a müncheni uralkodói rezidencia számára megrendelt sorozat része volt. A sorozat nyolc álló formátumú képe kiváló hadvezérek dicsőséges csatáit mutatta be, nyolc fekvő formátumú festmény pedig a görög és a római történelemből, az Ószövetségből és a szentek legendáiból ismert hősnők életéből vett jeleneteket.¹³⁸⁸ Ehhez a ciklushoz készült – többek között – Albrecht Altdorfer *Alexanderschlachtja*, illetve idősebb

¹³⁸⁰ Rozsondai 2000, 262. Vö.: Mazal 1997, 177–178.

¹³⁸¹ Hobson 1989, 55c. tétel, 231. Az eredeti bronzplaketthez vö.: Molinier 1886, 215. tétel, 153–164 (ill.: 155); Bange 1922, 514. A bronzplaketten olvasható DV BIA FORTVNA felirat a kötéstáblák díszein már nem szerepel.

¹³⁸² Milánó, Biblioteca Nazionale Braidense, jelzet: A.N.XXIII.30. Méret: 287 × 190 × 41 mm. https://www.google.hu/search?q=%E2%80%99Legature+a+placchetta+per+Jean+Grolier&source=lnms&tbnm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwjhwJKDwP7dAhUQPVAKHQB0BQWYQ_AU_IDigB&biw=1366&bih=622#imgrc=Pv8QS7FC9Lfp5M:&spf=1539265728846 Vö.: Hobson 1989, 55b. tétel, 231; Venturelli 2002, 26. tétel. A milánói könyvtár online adatbázisában a könyv szerzőjeként Domitius Ulpianus (170 k.–228) szerepel, a művet azonban valójában a 4. században élt, a szíriai Emesában született római rétor, Ulpianus (Grammaticus) írta.

¹³⁸³ Johannes Philoponus: *In posteriora resolutoria Aristotelis commentaria*. Velence, Aldus Manutius, 1504. Chicago, Newsbury Library, Case 6A 152. Vö.: Hobson 1989, 55a. tétel, 230.

¹³⁸⁴ Madrid, Real Armeria, ltsz.: G 29. Vö.: Nickel 1965, 120. <https://www.metmuseum.org/pubs/bulletins/1/pdf/3258236.pdf.bannered.pdf>; Lewis 1989, 137–138; Fulton 1989, 154–155, fig. 21.; Ortiz – Godoy – Carretero 1991, 14. tétel, 105–106; Leino 2013, 219–221; Calvert 2018, 57.

¹³⁸⁵ Inv. Nr.: 82-1890. Vö.: De Winter 1984; Leino 2013, 40–41, fig. 16.9., 220.

¹³⁸⁶ Vö.: Attwood 2003, 623. tétel, 275; Leino 2013, 221.

¹³⁸⁷ Hans Burgkmair d. Ä.: *Die Schlacht bei Cannae, Niederlage der Römer gegen die Karthager unter Hannibal* 216 v. Chr. 162 × 121,5 cm. München, Bayerische Staatsgemäldesammlungen, Alte Pinakothek, ltsz.: 5328. Vö.: Falk 1968, 82, 85; Nickel 1965, 116–117.

¹³⁸⁸ Hale 1990, 192–197; Greiselmayer 1996; West 2007, 197–225; Kraft 2020.

Jörg Breu zamai csatát ábrázoló műve.¹³⁸⁹ A festményciklus darabjai a korábban említett idealizáló-illusztratív csataképekhez tartoztak, amelyek történeti vagy irodalmi források alapján mutattak be híres bibliai, mitológiai vagy ókori csatajeleneteket.¹³⁹⁰

Burgkmair festményének alsó részén feltűnik a halott testek fölött átgázoló lovas alakja, amelynek eredete a győzelmet jelképező antik Dexileos-motívumra (az i. e. 394-ben a korinthusiak elleni csatában elhunyt fiatal athéni Dexileos síremlékére) vezethető vissza. Míg például Raffaello a Vatikánban található, a *Milvius-hídi csata* című munkáján a motívumot antik szarkofágokról és a Trajanus-oszlopról vette, Burgkmair előképe feltehetően Gonzalo Fernández de Córdoba emlékérmének kompozíciója volt. Elképzelhető, hogy Burgkmair ismerte azt az 1527-ben készült, ma a müncheni Staatliche Münzsammlungban őrzött érmet, amelynek előlapján IV. Vilmos unokatestvérének, Wittelsbach (Harcias) Fülöp neuburgi palotagrófnak a képmása, a hátlapján pedig a teljes felirattal (CONSALVI / AGIDARI / VICTORIA / DE GALLIS / AD CANNAS) a Consalvo-féle érem csatajelenete látható.¹³⁹¹ A motívum felhasználása tehát Burgkmair számára nemcsak egy antikizáló csatajelenet kompozíciójának és formai elemeinek az átvételét jelenthette, hanem – az éremnek a cannae-i csatára utaló felirata révén – a festmény és az eredeti érem közötti tartalmi kapcsolódást is.¹³⁹²

Az ókori témákat feldolgozó festményeken a korban gyakran találkozunk politikai aktualizálással: az isszoszi csatát ábrázoló festményen, amely a makedón és a perzsa sereg összecsapását ábrázolja, a katonák 16. század eleji ruházatot, felszerelést viselnek: a görögök öltözete a kortárs császári lovasoké, a perzsa sereg nagy része pedig turbánt visel. Jörg Breu a zamai csatát ábrázoló festményén a római Scipio – miközben legyőzi Hannibál turbános seregét – szintén 16. századi császári hadvezéri öltözetet visel, ezek a festmények tehát közvetlen exemplumként szolgáltak a kortársak számára a török elleni harcok szükségességéről. Bizonyos szempontból Burgkmair *Cannae-i csatája* is exemplum volt: ahogy a római hadvezérek közötti széthúzás, vita a szükséges katonai stratégia kapcsán hozzájárult Hannibál győzelméhez, úgy a keresztény csapatok közötti összefogás hiánya segítette a törökök győzelmeit is.¹³⁹³ Ugyanakkor a cannae-i csata ábrázolása tematikai ellentétként is felfogható volt a korban a zamai csatát megelevenítő festménnyel szemben: az első Hannibál győzelmét mutatta be a rómaiak felett, a második a rómaiakét Hannibál felett.¹³⁹⁴ Burgkmair azonban Altdorferrel és Breu-val ellentétben all'antica ruhákban ábrázolta az ókori seregeket, a történeti részletek iránti hűség igénye tehát megnehezíthette a kortárs eseményekre vonatkoztatható értelmezést. A 16. század első fele humanista történelemszemléletének eltérő képzőművészi interpretációival találkozunk ezeken a festményeken: míg Burgkmair az ókori történetírók eredeti szövegének

¹³⁸⁹ Jörg Breu (Preu) d. Ä: Die Schlacht bei Zama (Sieg des Publius Cornelius Scipio Africanus über Hannibal). 162 × 120,8 cm. 1530 körül. München, Bayerische Staatsgemäldesammlungen, Alte Pinakothek, ltsz.: 8. Breuhoz vö.: Cuneo 1998; Morrall 2001; Krafft 2020, 92–129. A történeti sorozatról: Morrall 2001, 219–230.

¹³⁹⁰ Pfaffenbichler 1993, 48–65.

¹³⁹¹ Repertorium zur Münzkunde Bayerns. [II] / von J. V. Kull. Erste Fortsetzung. München, 1900. 505. Előlap felirata: PHILIPS . COESPA . RENI . DVX INFE . Z . SVPERIOR . BAVAR. <https://es.scribd.com/document/73730926/Repertorium-zur-Munzkunde-Bayerns-II-von-J-V-Kull>; Vö.: Nickel 1965, 125–126; West 2007, 214–215.

¹³⁹² West 2007, 214–215.

¹³⁹³ West 2007, 208.

¹³⁹⁴ West 2007, 212. Politikai aktualizálásként értelmezhetjük V. Károly és I. Szulejmán ábrázolását Tiziano 1543-ban készült *Ecce homo* festményén is. KHM GG, 73. Vö. pl. Schmitz-Von Ledebur 2013, 14.

ábrázolását tűzte ki célul, a másik két művész morális vezetőként, exemplumként értelmezte a témát.¹³⁹⁵

A történeti festmények esetében a ruházat és a fegyverzet korhű vagy aktualizáló ábrázolása a 16. században gyakran vitatott művészetelméleti kérdés volt. Az itáliai Lodovico Dolce (1508–1568) 1557-ben nyomtatásban is megjelent *Párbeszéd a festészetről* (*Dialogo della Pittura*) című írásában a vita egyik résztvevője, Pietro Aretino (1492–1556) ezt javasolja a csataképfestőknek: „Főként pedig tekintettel kell lennie a személyek milyenségére, ugyanígy a nemzetekre, a szokásokra, a helyekre és az időkre, s aki Caesar vagy Nagy Sándor haditetteit festi meg, nem illő, ha úgy fegyverzi fel a katonákat, ahogyan ma öltözködnek, és másféleképpen kell festenie a macedónok fegyverzetét, másképpen a rómaiakét. És ha éppen az lesz a feladata, hogy modern csatát fessen, ne törekedjék arra, hogy antik módra ossza el a hadsorokat. Ekképpen, ha Caesart akarja ábrázolni, nevetséges lesz, ha fejére török turbánt tesz vagy a mi kortársaink sapkáját, vagy éppen velencei divatút.”¹³⁹⁶ Bár elismeri bámulatos tehetségét és invencióját, Aretino helyteleníti, hogy Albrecht Dürer német ruhákba öltöztette az újtestamentumi jelenetek szereplőit. A korhű és „nemzetiséghű” ruhák és fegyverek ábrázolásának fontosságát a csataképeken Gian Paolo Lomazzo (1538–1592) is hangsúlyozta.¹³⁹⁷ Ezek a kérdések tehát a korban elevenek voltak, s a probléma különböző megoldásaival találkozunk – míg Altdorfer és Breu 16. századi ruhába öltözteti az ókori katonákat, az 1503. évi győzelem (s a motívum átvételével a mohácsi tragédia) emlékére készült érmen antikizáló jelenettel találkozunk.

A Gonzalo Fernández de Córdoba tiszteletére készített érem kompozíciójának hatását – talán Burgkmair *Cannae-i csata* című festményének közvetítésével – feltételezhetjük II. Henrik (1519–1559) francia király díszpajzsán, amelyet 1555 körül Etienne Delaune készített, s amelynek közepén az ókori cannae-i csata ábrázolása látható.¹³⁹⁸ Figyelemreméltó ugyanakkor, hogy míg Burgkmair festményének harcosai – mint láttuk – all’antica öltözetet viselnek, a Delaune által készített díszpajzson a Karthágó és Róma között zajló csata résztvevői páncélt és kerek sisakot viselő 16. századi európai katonákként, illetve csúcsos, turbánszerű fejfedőt hordó török lovasokként jelennek meg, éppúgy, ahogy Altdorfernek az isszoszi csatát ábrázoló festményén. Páncélos keresztény katonákat és nyilazó, turbános harcosokat látunk a pajzson a központi csatajelenet fölött ábrázolt várostromban is. A II. Henrik-féle emlék enyhén módosított változata az a bécsi Kunsthistorisches Museumban őrzött díszpajzs,¹³⁹⁹ amely feltehetően ugyanabból a műhelyből származik, amelyben Delaune tervei szerint a New York-i példány készült. A motívum népszerűségét jelzi, hogy a díszpajzs egyik változatának vas másolata a 19. században a galgóci Erdődy-gyűjteményben volt.¹⁴⁰⁰

1550 körül Annibale Fontana (1540–1587) itáliai szobrász készítette azt az említett érmet, amelynek előlapján CONSALVVS III DICTATOR MAGNI DVCIS COGNOMENTO ET GLORIA CLARVS felirattal a győztes spanyol hadvezér portréja, hátlapján pedig VICTIS GALLIS AD CANNAS ET LIRIM PACATA ITALIA IANVM CLAVSIT felirattal a cannae-

¹³⁹⁵ West 2007, 213.

¹³⁹⁶ Marosi 1976, 158. Vö.: Pfaffenbichler 1993, 57–58; Pfaffenbichler 1996, 87–88; Pfaffenbichler 1998.

¹³⁹⁷ Pfaffenbichler 1993, 58.

¹³⁹⁸ Nickel 1965, 110–127. A mütárgy a New York-i Metropolitan Museum of Artban található (Itsz.: 38.85). <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/23948>. A díszpajzsról ld. még például: Belozerskaya 2005, 175.

¹³⁹⁹ KHM HJRK, A 2430, 1555 körül. Gamber – Beaufort 1990, Saal VI, A 2430. tétel, 184–185.

¹⁴⁰⁰ A millenniumi kiállításon is szereplő vaspajzs leírását ld.: Szendrei 1896, 3394. tétel, 635. Vö.: Bubryák 2013, 114. kép, 222, 336.

i csatajelenetnek a korábbiakétól kicsit eltérő kompozíciója látható.¹⁴⁰¹ Az érem metszete az 1503. évi csatáról szóló rész illusztrációjaként egy 18. századi holland történeti munkában is szerepelt.¹⁴⁰²

A II. Lajos emlékérmén látható, DE GALLIS AD CANNAS feliratú csataábrázolás V. Károly és Wittelsbach (Harcias) Fülöp emlékérmén kívül (itt, mint láttuk, az eredeti teljes felirat szerepel) megtalálható a Stephan Schlick emlékére vert (HVNC PIETAS REGIS-QVE FAVOR ATQVE INCLITA VIRTVS), az V. Károlyéhoz hasonlóan szintén Hieronymus Magdeburgernek tulajdonított érmen is.¹⁴⁰³ Schlick a mohácsi csata előtt embereivel együtt csatlakozott a magyar sereghez: „A második oszlopban a király sora előtt hármas sor húzódott, nagyobbrészt királyi kamarásokból és bárókból összeállítva, ezek parancsnoka Tárczay Miklós volt ..., ugyanott volt a két királyi udvarmester, Korlátközi Péter és a lengyel Krepka András, a cseh Slyk István is más csehekkal meg morvákkal, és ezek a király előtt, hozzá legközelebb álltak.”¹⁴⁰⁴

A Schlick család csehországi birtokán felfedezett ezüstérc-lelőhely közelében 1516-ban Stephan Schlick St. Joachimsthal (Jáchymov) néven várost alapított, amelyik hamar az ezüstpénzverés regionális központjává vált, s amelynek rövidített nevéből (Thaler) származik a tallér, illetve a dollár szó. A család, miután a mohácsi csatában eltűnt cseh nemest két évvel később hivatalosan is halottnak nyilvánítottatták, hősiességének emlékét képzőművészeti eszközökkel is igyekezett reprezentálni és fenntartani. 1536-ban St. Joachimstal plébániatemploma egyik kapujának timpanonjában Schlick profilportréját helyezték el, alatta pedig emlékező feliratot.¹⁴⁰⁵ Az emlékezés fontos eszközei voltak az emlékérmek, amelyek a cseh és a közép-európai főnemesség szokásait meghaladó változatosságban és számban készültek – minden bizonnyal nem függetlenül a családnak a helyi éremverés irányításában betöltött szerepétől.¹⁴⁰⁶ Az egyik érem előlapján Schlick mellképe (DOMINVS STEPHANVS SLICK COMES DE PASSAVN ET C – ANNO DOMINI MDXXVI ETATIS SVE XXXX), hátlapján pedig címere, illetve a törökök elleni harcban való részvételére utaló körirat (PRO PATRIA PVGNANDO CONTRA TVRCAM OPPETIIT) látható.¹⁴⁰⁷ Schlick, illetve II. Lajos barettes képmásával találkozunk néhány másik emlékérmén.¹⁴⁰⁸ A prágai Nemzeti Múzeumban

¹⁴⁰¹ Molinier 1886a, 638. tétel, 139. Vö.: Armand 1883, 1. tétel, 176. Washington, National Gallery of Art, Itsz.: 1957.14.1038.b. <https://www.nga.gov/collection/art-object-page.45124.html>. A honlapon az érmet 1550 körülre datálják, annak ellenére, hogy az alkotó születési dátumaként ugyanitt 1540 szerepel. Ld. még: Crusafont I Sabater 2006, 84–85. tétel, 284.

¹⁴⁰² Mieris 1732, 351–353.

¹⁴⁰³ Katz 1932, 60. tétel, 66; Boublíková-Jahnová 2003, 20. tétel, 24 (Hieronymus Dietrich-nek tulajdonítva), 40 (11. kép); Héri 2009, 26. tétel, 31.

¹⁴⁰⁴ Kasza – Pálffy 2011, 119; B. Szabó – Farkas 2020, 317. A csatában a király mögött „... közvetlenül pedig ... a cseh Schlik István és a sziléziai Czettritz János udvarnokok ...” álltak – írta Istvánffy Miklós is. B. Szabó – Farkas 2020, 455.

¹⁴⁰⁵ Tresp 2014, 125–126.

¹⁴⁰⁶ Vö. számos példa bemutatásával: Tresp 2014.

¹⁴⁰⁷ MNM Delhaes I. 932. Vö.: Beschreibung 1852, 31. tétel, Tab. XLVIII. Nr. 407, 497; Fiala 1891, 313. tétel, 264–265; Réthelyi 2005, VI-25. tétel, 235 (Héri Vera); Tresp 2014, 131, 3. kép.

¹⁴⁰⁸ Ld. pl. 1. számú: MNM Éremtár, Delhaes I. 17. LVDOWIG(us) V(on) GO(ttes) GN(naden) KOENIG IN VNG(arn) V(nd) BO(ehmen) A(nno) 1526. – HERR STEFAN SCHLICK GRAF ZV BASSAN HER ZV WEISKIRCHEN ELBO V SCHLACKEN. Heraeus 1828, 39., Tafel XXVIII. 7g, 7k.; Beschreibung 1852, 33. tétel, Tab. XLVIII. Nr. 409, 497; Fiala 1891, 317. tétel, 265–266; Gumowski 1906, 28. tétel, 32–33, VIII. tábla, 28; Ortway 1914, 373; Harsányi

található, CE mester által az 1530-as években készített, gyenge kvalitású érmen II. Lajos és Stephan Schlick jobbra néző profilportréját látjuk.¹⁴⁰⁹

Elképzelhető, hogy a II. Lajos és Schlick emlékére készített, DE GALLIS AD CANNAS feliratú érme előképe az V. Károly tiszteletére vert érem volt. Ez a munka a régebbi külföldi szakirodalom szerint az uralkodó 1532-es itáliai útja kapcsán az anyai nagyapja, II. Ferdinánd (1452–1516) aragóniai király uralkodása alatt aratott 1503-as cerignolai győzelem emlékét akarta – a közelében lezajlott ókori cannae-i csatára való utalással együtt – megújítani.¹⁴¹⁰ Arra vonatkozóan, hogy ez a nézet csupán feltételezés vagy esetleg írott forrással alátámasztott tény, nem találtam adatot. Amennyiben feltételezés, nem zárható ki, hogy nem ebből az alkalomból, hanem V. Károly 1532-es török elleni hadjárata emlékére készült.¹⁴¹¹

A motívum fent említett felhasználásainál nehezebben magyarázható, hogy az antikizáló csatajelenet az eredeti felirattal (CONSALVI / AGIDARI / VICTORIA / DE GALLIS / AD CANNAS) szerepel egy I. Ferenc francia király tiszteletére vert, előlapján az uralkodó portréját ábrázoló emlékérmén.¹⁴¹² Vajon mi indokolta, hogy az éremverő egy olyan csata ábrázolását használja fel I. Ferenc érmének hátlapján, amelyben a spanyol hadvezér – ahogy az az érem feliratában is megörökítésre került – éppen a franciákat győzte le?

A korábban említett szerzőkhöz¹⁴¹³ hasonlóan mi is feltehetjük a kérdést: mi lehetett az oka annak, hogy II. Lajos halálának és a mohácsi katasztrófának az emlékére az éremkészítő éppen ezt az ábrázolást – amely egyszerre emlékezett meg az ókori cannae-i és az 1503-as cerignolai csatáról – vette előképül? Mivel – ahogy a fentebbi példákban is látjuk – a jelenetet különböző sorsú, rangú emberek számára vagy tiszteletére készített, illetve eltérő rendeltetésű tárgyakkal használták fel, úgy vélem, nem kereshetünk egyetlen ideológiai vagy propagandisztikus magyarázatot. A kompozíció – mind 1532 előtt, mind utána – számos formában megjelent, tehát ismert, könnyen elérhető volt. Antikizáló jellege, az egyik leghíresebb ókori csatára történő szöveges utalása a reneszánsz időszakában népszerűvé tette. A cannae-i csata ókori említéseire a humanisták is gyakran hivatkoztak, elég, ha Cuspinianusnak éppen a mohácsi csatához kapcsolódó szövegére utalunk: Tomori Pál (1474 k.–1526) fejét – írja – éppúgy karóra tűzték, mint egykor Hannibál fivéréét, Hasdrubálét (i. e. 245 – i. e. 207), „mint Silius Italicus mondja:

Akkor Nero hosszú lándzsáján a magasba

1926, 11. tétel, 303–304; Habich 1929, 23. kép, 19, 79. tétel, 17, XI. tábla; Katz 1932, 52. tétel, 64 (Schlick tiszteletére vert más érme: 58, 66.); Gozdzik é. n., 22. tétel, 28–29; Huszár 1972, 220–222. tétel, 58; Schallaburg 1982, 537. tétel, 510 (Vera Héri); Réthelyi 2005, VI-24. tétel, 235 (Hans Dauchernek tulajdonítva) (Héri Vera); Winter 2006, 25. tétel, 76; Gyöngyössi 2007, 1781. tétel, 141 (készítője: ismeretlen (Hans Daucher?); Héri 2009, 22–23. tétel, 29–30; Erdős 2014, 24. tétel, 144 (Michael Hohenauernek tulajdonítva); Tresp 2014, 130, 2. kép (Hans Daucher); Benešová – Kubínová 2020, II. kötet, 455 (Hans Daucher). 2. számú: Schlick mellképe. STEFAN SLICK COMES DE PASSAVN (seines) ALTER 40. II. Lajos mellképe, LVDWICVS REX UNGARIAE ET BOHEMIE 1526. Vö.: Beschreibung 1852, 34. tétel, Tab. XLVIII., 410. tétel, 497; Fiala 1891, 318. tétel, 266, 3. számú: Schlick mellképe, DOMINVS SEB(astus) STEPAN(us) SLICK COMES DE PASSAVN 1526. II. Lajos mellképe, 1526 SVE (aetatis) 30 LVDOVIC(us) UNGA(riae) E(t) C(etera) REX CONTR(a) TVRCA(m) PVGNANDO OCCVB(uit). Vö.: Beschreibung 1852, 35. tétel, Tab. XLVIII, 412. tétel, 497–498, 36. tétel, Tab. XLVIII, 412. tétel, 498 (rontott szöveggel).

¹⁴⁰⁹ Praha, Narodni Muzeum, ltsz.: H5-57690. Vö.: Tresp 2014, 132, 4. kép.

¹⁴¹⁰ Schulthess-Rechbergben 1840, 18. Vö.: Katz 1932, 47. tétel, 63.

¹⁴¹¹ A hadjáratról: Zombori 2003.

¹⁴¹² Armand 1887, 242, D. tétel; Attwood 2003, 275; Leino 2013, 221.

¹⁴¹³ Rupp 1846, VII. tétel, 118; Csermelyi 1910, 111–112.

Nyújtva a rátűzött fejet, így szólt: íme, a bosszú
Cannae-ért, Trebiáért és trasimenusi partért ...”¹⁴¹⁴

Az bizonyos, hogy a mohácsi csata kapcsán még a 18–19. században is analógiaként említették itthon és külföldön a cannae-it. Mindszenti Antal (1687–1736) jezsuita történetíró 1725-ben Nagyszombatban megjelent, *Propugnaculum reipublicae Christianae in Hungaria iniquis casibus prodita ...* című munkájában úgy vélte, hogy a „mohácsi csatában ugyan kevesebben estek el, mint a cannae-i ütközetben, de mégis nagyobb vereségnek számít a magyaroké, mint a rómaiaké, mert sokkal több vezető férfiú halt meg, és sokkal nagyobb volt a bajok rákövetkező özöne is.”¹⁴¹⁵

„A mint Baranyának kövér határában
Tévelyeg a Duna Belgrádra folytában,
Egy kis Mező-Várost tettek a partjára,
Hogy sírna a Magyar ennek hallására.
Mohácsnak nevezték; s az lett a Hazának,
Mi a híres Kanna hajdani Rómának!”¹⁴¹⁶ – írta Szentjóni Szabó László (1767–1795).

„Siralmas vólt *Sardis* régen *Lidusok*nak, ...
Romlott Jerusálem nyomorúlt *Zsidó*knak,
Vérrel festett ... *Canna* a’ *Romai*aknak,
*Moháts*nak-is neve gyászos Magyaroknak.”¹⁴¹⁷ – olvashatjuk Etédi Sós Márton 1792-ben megjelent eposzában is.¹⁴¹⁸ A Dobozi Mihály és felesége történetéről Joseph von Hormayr *Archivjában* 1810-ben megjelent, említett írás szerzője a mohácsi csatát a magyarok Cannae-jaként aposztrofálta.¹⁴¹⁹

Cannae neve Rákosi Székely Sándor (1797–1852?) unitárius lelkész, majd erdélyi unitárius püspök 1828-ban megjelent Mohács-eposzában a pusztulást, halált jelképező bibliai Abaddon útjának apokaliptikus leírásában szerepel:

„Hekla tüzes bércezen főzték a’ hegybeli lángok,
Régen – felbomlott Várnán és Kanna terében,
’S a’ Marathoni mezőn fekvő csontboltokat; onnan,
Szedte szerét, sziklák üregéből vipera mérget,
És egyebet mindent, és együtt törve kifőzte ...”¹⁴²⁰

Csermelyi Sándor említett felvetése azonban, hogy ti. az 1532-es érem készítője tudatosan választotta a cannae-i csatához kapcsolódó kompozíciót a mohácsi emlékéremre, utólagos visszavetítésnek tűnik. Ahogy az antikizáló jelenet feltűnését az V. Károly, illetve Wittelsbach (Harcias) Fülöp számára készített emlékérmén sem kapcsolhatjuk össze a konkrét

¹⁴¹⁴ Kasza – Pálffy 2011, 86–87; B. Szabó – Farkas 2020, 276. Tomori „... törzséről levágott fejét másnap hosszú lándzsára tűzve, diadalmenetben hordozták körül az ellenség táborában, mondják, hogy később a császár sátra előtt állt.” Brodarics 1528, 321.

¹⁴¹⁵ Szörényi 2019a, 214.

¹⁴¹⁶ Szentjóni Szabó László: A mohácsi veszedelem. Töredék, felelet gyanánt (1792–1793). In: B. Szabó 2006, 469. Vö.: S. Varga 2013, 243.

¹⁴¹⁷ Magyar gyász; vagy-is Második Lajos magyar királynak a’ mohácsi mezőn történt veszedelme. Mellyet gyenge tehetsége szerént Versekben kívánt szedni egy Nemzete romlását kesergő Nemes Magyar E. S. M. Pesten, 1792. 3. Vö.: S. Varga 2013, 244.

¹⁴¹⁸ Az eposzról legújabbban, a korábbi irodalom említésével ld.: Csonki 2019; S. Laczkó 2019, 102–103.

¹⁴¹⁹ Archiv (1) 1810, november 30. 144. szám, 618.

¹⁴²⁰ Rákosi Székely 1828, 38. Vö.: Kovács – Mester 2019, 296. Rákosi Székely Sándor költeményéről újabbban ld.: Csonki 2019, 275–277.

ókori történeti eseménnyel, véleményem szerint a mohácsi éremnél is inkább csak a népszerű antikizáló jelenet átvételével számolhatunk.

Arra vonatkozóan is csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk, hogy miért változtatta meg bizonyos mértékig Magdeburger vagy követője az 1532-es dátumú érmeken az előképhez képest a kompozíciót. Az 1503-as csata emlékére készült érmen a bal oldali csoportban négy lovast (közülük kettő az érem közepén), illetve egy gyalogost látunk, akik sisakdísszel vagy taréjjal ellátott sisakot viselnek, míg a jobb oldalon dísz nélküli, lapos sisakos harcosokat – valamennyien mezítelenek. A II. Lajos és a mohácsi csata emlékére 1532-ben vert, az előképhez képest tükörfordítású, jóval gyengébb kvalitású érmen a bal oldalról jobb oldalra került csoportban két lovast és egy gyalogost látunk, akik csúcsos, dísszel ellátott sisakot viselnek. A velük harcoló, itt bal oldalra került csoportban egy ókori sugárkoronát, vagy koronaszerű sisaktaréjjal ellátott sisakot viselő lovas, illetve egy sugárkoronás sisakot (?) viselő gyalogos szerepel – ők is mezítelenül. A jelenet előterében látható két halott harcos és egy elpusztult ló kompozíciója megegyezik a két érmen, az 1532-es érmen természetesen ezek is tükörfordítottan helyezkednek el, csupán annyi az eltérés, hogy míg a cerignolai érmen a halottak dísz nélküli, kerek sisakot viselnek, az 1532-esen a bal oldalon heverő halott csúcsos sisakot, a jobb oldali pedig sugárkorona-szerűséget visel.

Lehet, hogy a változás csak az eredeti motívumnak a másoló kezén történt torzulásával, félreértésével magyarázható, de nem zárható ki az sem, hogy a korona és a csúcsos sisak ábrázolásával az éremkészítő a cerignolai érmen még egyértelműen az ókori rómaiak között folyó harcot a nyugati (európai) és a keleti (török) csapatok összecsapásaként akarta aktualizálni. A 15–16. században a keleti népeket – köztük a törököket – gyakran ábrázolták csúcsos fejfedőben.

*

A 16. században a Habsburgok képzőművészeti reprezentációjának sajátos területét jelentette a dinasztia tagjainak és a hozzájuk kapcsolódó személyeknek játékokon való ábrázolása. A műfaj legismertebb példája az az idősebb Hans Kels által 1537-ben I. Ferdinánd számára fából készített pompás ostáblajáték (Spielbrett für den „Langen Puff”),¹⁴²¹ amelynek dobozán V. Károly és I. Ferdinánd lovasportréja körül négy-négy medaillonarckép található, köztük – I. Ferdinánd lovasképe körül – apósának, II. Ulászlónak,¹⁴²² illetve sógorának, II. Lajosnak a mellképe.¹⁴²³ Ahogy II. Ulászlónak, úgy II. Lajos arcképének köriratában is szerepel halálának – téves – dátuma: LVDOVICVS VLADISLAI FILIVS HVNGARIAE ET BOHEMIAE REX 1525. Az ábrázolás a korábban említett felnőttkori, fülig érő hajú, szakállas profilportrék ikonográfiai típusát követi: II. Lajos baretet, az Aranygyapjas Rend láncát, ráncolt nyakú inget és hermelinprémes kabátot (palástot?) visel. A portré előképe minden bizonnyal egy érem volt.

Az ostábla két magyar uralkodót ábrázoló arcképeinek ismerjük egyoldalas éremváltozatait is, amelyeket – valószínűleg a törékeny műtárgy védelme miatt – nem direkt másolással készítettek: bár szoros a kapcsolat az ábrázolások között, a köriratok elhelyezése például eltérő. A II. Lajos balra néző arcképéről készült 12,9 cm átmérőjű öntött bronz érmet¹⁴²⁴

¹⁴²¹ KHM KK, 3419. Vö. pl. Ilg 1885; Ortway 1914, 137; Scheicher 1986a; Seipel 2003, 211 (Georg Kugler), X.13. tétel, 530–531 (Sabine Haag).

¹⁴²² Papp 2021h, Papp 2021i; Papp 2022a.

¹⁴²³ Ilg 1885, 56–57, 59; Szalay – Baróti 1896–1897, 363; Gozdzik é. n., 25. tétel, 30–31; Erdős 2014, 130–131, 29. tétel, 145.

¹⁴²⁴ Weszerle 1873, Ludovicus II. Tab. XV. 2; Szalay – Baróti 1896–1897, 363. Gumowski 1906, II. Ulászlóé: II. tábla, 10. tétel, II. Lajosé: VII. tábla, 34. tétel, 36–37; Ortway 1914, 74

(54. kép) Harsányi Pál a 16. század második negyedére, tehát már II. Lajos halála utánra datálja,¹⁴²⁵ s összekapcsolja egy II. Ulászlót ábrázoló éremmel, míg Tadeusz Gozdzik 18. századi utánöntésnek tartja.¹⁴²⁶ Egy legalább még három darabból (II. Albert [1438–1439], III. Frigyes és Szép Fülöp portréja) álló éremsorozat tagjának tartja a műalkotást a modern szakirodalom.¹⁴²⁷ Mivel a II. Ulászlót és II. Lajost ábrázoló érem rajza – előbbi körirat nélkül, redukáltabb formában – megtalálható Carl Gustav Heraeus numizmatikai munkájában,¹⁴²⁸ az érmek az előképként szolgáló ostábla keletkezése, azaz 1537 és Heraeus kéziratának lezárása, azaz 1719 között készülhettek.

54. kép. II. Lajos portréja. Bronz érem, 1537 után.

II. Lajos és felesége, Habsburg Mária arcképe látható egy másik, szintén Bécsben (KHM KK, 3862, 3868) őrzött játék 55 mm átmérőjű korongjain. A 27 fa „dobókocka” (Spielstein) (KHM KK, 3851–3877) 1540 körül, talán Augsburgban készülhetett, idősebb Hans Kels modorában. A portrék hátoldalán az ábrázoltak nevét olvashatjuk. A korongok közül három a Kels-féle említett ostábla medaillonjainak kicsinyített másolata. Közéjük tartozik – III. Frigyes

(1525-ös dátummal); Harsányi 1926, 8. tétel, 301–302; Gozdzik é. n., 25a. tétel, 31; Winter 2006, 30. tétel, 80; Gyöngyössy – Winter 2007, 1780. tétel, 140; Winter 2013, 35, 41–42, Kat. 1.4. tétel, 109, 1.5. tétel, 109; Erdős 2014, 127–128, 17. tétel, 143. Az ikonográfiai típussal II. Lajos számos későbbi ábrázolásán találkozunk (Papp 2019, 158–164.), köztük például – mint látni fogjuk – Augustin Hirschvogelnek Sigmund von Herberstein több 16. századi kiadványában megjelent portréján. Vö.: Papp 2021.

¹⁴²⁵ „...eredetije II. Lajos halála után készülhetett s ugyanazon művész alkotása a XVI. század első feléből. Mindenikben az olasz és a német reneszánszművészet összekeveredését látjuk.” Harsányi 1926, 301.

¹⁴²⁶ Gozdzik é. n., 25a. tétel, 31.

¹⁴²⁷ Gyöngyössy – Winter 2007, 1780. tétel, 140 (az ostáblával való kapcsolat említése nélkül); Winter 2013, 35, 41–42, Kat. 1.4. tétel, 109, 1.5. tétel, 109 (az ostáblával való kapcsolat említésével).

¹⁴²⁸ Heraeus 1828, Taf. 28, VI. és Taf. 28, VII.

és Szép Fülöp portréja mellett – II. Lajosé is (KHM KK, 3862), amelynek hátoldalán a KINIG LVDOVICVS felirat olvasható. A sorozatban kiemelt hangsúlyt kapott a Habsburgok dinasztikus kapcsolatrendszere, hiszen több házaspár ábrázolásával találkozunk: II. Lajos és Mária portréja mellett például I. Miksa és Burgundiai Mária (KHM KK, 3868: K: MARIA), vagy I. Ferdinánd és Jagelló Anna arcképével. Utóbbi két korongon is szerepelt. Néhány darab a Habsburg Birodalom politikai szövetségeseit vagy ellenfeleit – egy bajor fejedelem mellett például I. Ferencet, VIII. Henriket, I. Szulejmán szultánt (KHM KK 3859: CAESAR SVLTAN SOLLEYMA) ábrázolta.¹⁴²⁹ A müncheni Bayerisches Nationalmuseum is őriz egy 1540 körül készült játékot, amelynek korongjai között nemcsak I. Ferdinánd, Jagelló Anna, Habsburg Mária, illetve Szulejmán portréja szerepel, hanem az augsburgi Fugger család egyes tagjaié is.¹⁴³⁰

Bár hazai megrendelésre készült, Máriához és a Habsburgokhoz is kapcsolódott az Oláh család 1548. november 23-án kelt címereslevelének díszítése.¹⁴³¹ **(55. kép)** Az armálist Oláh Miklós készítette, aki szolgált II. Ulászló és II. Lajos udvarában, majd 1539-ig Brüsszelben az özvegy Mária királyné titkára volt. 1543. augusztus 1-től 1546-ig I. Ferdinánd kinevezettjeként alkancellárként, 1546 és 1553 között kancellárként, 1553-tól 1568-ig pedig főkancellárként tevékenykedett.¹⁴³² Oláhnak a Jagellókkal és a Habsburg uralkodókkal ápolt kiváló kapcsolatait a címereslevelet díszítő 14 miniatúra (Magyarországon viszonylag ritka volt a címeres levelek jelenetekkel vagy portrékkal való díszítése) egyik csoportja is hangsúlyozta. A képeken – ahogy a rajtuk lévő feliratok jelzik – II. Ulászlón, II. Lajoson és Mária királynén kívül V. Károly császár, I. Ferdinánd és felesége, Jagelló Anna, illetve utóbbiak gyermekei közül három: Miksa, Ferdinánd és Johanna (öt Oláh Miklós keresztelte meg) is feltűnik, vagyis valamennyi uralkodó, „akihez Oláh Miklós és apja pályája kötődik, akiknek szolgálatában a család tagjai érdemeket szereztek. A család saját dinasztikus reprezentációja azonban politikai célokkal is összekapcsolódik, hiszen a miniatúrák a jogfolytonosságot, Ferdinánd uralmának jogszerűségét demonstrálják.”¹⁴³³

¹⁴²⁹ Seipel 1998, 105. tétel, 207–208; Seipel 2003, V.7–8. tétel, 404–405; Haag et al. 2018, 1.13. tétel, 82 (a korábbi irodalommal) (Dagmar Eichberger); Rasmussen 2021, 308.

¹⁴³⁰ Lieb – Müller – Thiem 1955, 96.

¹⁴³¹ Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. P 108 Esterházy hg.-i lt. Rep. 2–3. Fasc. K. No. 162, Vö.: Ortway 1914, 171 (Eredetije a herceg Eszterházy-hitbizományi levéltárban.); Gozdzik é. n., 10. tétel, 20–21; Radocsay 1964, 96–106; Nyulásziné 1987, 131; Boogert – Kerkhoff 1993, 78; Kovács 1994; Nyulásziné 2000, 185, LIX-LXI. tábla; Császár és király 2001, 14.2 tétel, 126; Seipel 2003, IV.12. tétel, 371; Réthelyi 2005, VIII-13. tétel, 262 (Künstlerné Virág Éva); Mikó 2009, 126; Mikó 2011, 156, 192; Erdős 2014, 137, 49. tétel, 147; Gulyás 2019; Gulyás 2020, 252; https://hu.wikibooks.org/wiki/C%C3%ADmerhat%C3%A1roz%C3%B3/Ol%C3%A1h_c%C3%ADmer.

¹⁴³² Fazekas 2021, 52–54.

¹⁴³³ Erdős 2014, 137; Radocsay 1964, 99. „Oláh Miklós volt a Jagellók és a Habsburg-ház között az 1515. évi bécsi találkozón megújított kölcsönös örökösödési egyezmény Mohács utáni végrehajtásának s így Ferdinánd magyar királyságának a legkövetkezetesebb támogatója. A két uralkodóház tagjainak együttes szerepeltetése a címereslevelén így a bécsi szerződéssel alátámasztott Habsburg trónigény illusztrációja, illetve tükröződése annak, hogy a királyi kancellár pályája milyen szoros kapcsolatban állott ennek az igénynek az érvényesítésével.” Kovács 1994, 104–105.

55. kép. II. Lajos és Habsburg Mária. Miniatúra Oláh Miklós címereslevelén, 1548. MNL.

Radocsay Dénes nyomán¹⁴³⁴ Kovács András úgy véli, hogy mivel az Oláh család armálisán az uralkodóportrék „ismert ikonográfiai előképekhez igazodnak, ... hitelesnek tekinthetők.”¹⁴³⁵ II. Lajos képmása – fülig érő haj, kecskeszakáll, magasan záródó nyakú, ráncolt ing, az Aranygyapjas Rend lánc, fekete galléros, piros öltözet – valóban hasonlóságot mutat például a korábban említett három, Budapesten őrzött II. Lajos portréval, illetve a Kels-féle ostábla arcképével, azzal a lényeges különbséggel, hogy a király a festményeken és a játékon baretet, míg a címereslevél miniatúráján koronát visel. A borotvált, fiatalos arcú, hosszú hajú II. Ulászló ikonográfiai típusával is több portréján találkozunk.¹⁴³⁶ Az, hogy az armális festője a fejedelmeket következetesen uralkodói klenódiумаikkal – korona, jogar – ábrázolta, a korábban említett képi programot erősítette: Oláh Miklós pályafutásában uralkodókként betöltött szerepüket hangsúlyozta.

A hivatali arisztokrácia tagjainak karrierjét bemutató ilyenfajta képi reprezentációval találkozunk az évtizedekig a Habsburgok szolgálatában álló diplomata, Sigmund von Herberstein 1550–1560-as években megjelent, említett önéletrajzi kiadványaiban. A követi útjain viselt díszruhák reprezentatív funkcióját hangsúlyozó, az arcképeknél jóval nagyobb presztizsértékkel bíró egész alakos képmások¹⁴³⁷ közzététele a hivatalnoki identitást is kiemelő megnyilvánulás volt. Bár Herberstein erőteljes vizuális önreprezentációja a korban szokatlan volt, hiszen a humanisták munkáiban többnyire csak a szerző mellképe szerepelt, találunk példákat arra, hogy egy-egy kiadványban megjelent az alkotó egész alakos képmása is.¹⁴³⁸ Magyar címeres díszruhában, a Magyar Királyság bécsi udvari heroldjaként ábrázolta például

¹⁴³⁴ Radocsay 1964, 95–102.

¹⁴³⁵ Kovács 1994, 104.

¹⁴³⁶ Papp 2022a.

¹⁴³⁷ Polleroß 2013, 49; Vidmar 2019, 75, 78.

¹⁴³⁸ Pl. Fuchs 1542. Vö.: Nevinson 1959, 87; Kunze 1993, 147, Bildband 292, 271. kép; Vidmar 2019, 78–79.

Donat Hübschmann a szerzőt, ifjabb Hans von Francolint (1522–1580) az 1560 júniusában Miksa főherceg, a későbbi II. Miksa által apja, I. Ferdinánd és sógora, Albrecht von Bayern (1528–1579) tiszteletére Bécsben, több helyszínen megrendezett, több hétig tartó, június 24-én egy festői várostrommal véget érő lovagi tornáról beszámoló, részben Hans Lautensack által¹⁴³⁹ illusztrált német és latin nyelvű könyv elején.¹⁴⁴⁰

A meglátogatott fejedelmektől kapott ruhaajándékok tehát Herberstein hivatali rangjával összefüggő magas társadalmi státuszát trófeákként mutatják meg. Fontosságukat hangsúlyozzák a képek feliratai is, amelyek megmagyarázzák a ruhák történetét. Az 1517-es és 1526-os moszkvai útjaira emlékeztető portrén például a diplomata egy olyan, az európai szemlélők számára egzotikus prémgalléros brokátkaftánt, illetve cobolysüveget visel, mellyel a moszkvai nagyherceg ajándékozta meg, s amelyek Herberstein látogatásaikor udvari viseletek voltak.¹⁴⁴¹ Az, hogy Herbersteint a korábbi időpontra utaló képeken (pl. felirata szerint 1517-ben történt eseményen) sem fiatalként, hanem az 1550-es évekbeli életkorában ábrázolták, jelzi, hogy időskori önmagát állítja nemesi ikonként, erkölcsi példaképként, exemplumként a közönség és utódai elő.¹⁴⁴² A császári követet díszruháiban, mintegy ornátusban ábrázoló képek a Habsburg-ház szolgálatában kifejtett diplomáciai tevékenységének fontosságát hangsúlyozták. Talán ezzel függ össze, hogy önéletírásaiban nem közölt képeket ifjúkoráról, holott rendelkezett ilyenekkel. Oroszországi útleírásának 1557-es, részben talán Hans Lautensack által illusztrált¹⁴⁴³ első német kiadásában négy olyan metszetet is találunk, amelyek fiatalkorában mutatták be: tanul, hadizászlót visz, a velencei hadjáratba tart, illetve I. Miksa lovaggá üti.¹⁴⁴⁴

Mivel a korban a követekkel szemben általános elvárás volt, hogy tekintélyes, előkelő, gazdag (a diplomácia állami intézménnyé válása előtt sokszor a követeknek kellett állniuk az utazások költségeit), jó külső adottságú emberek legyenek, hogy tárgyalásaik során tiszteletet ébresszenek és méltóképpen képviseljék uralkodójukat és országukat, a metszetek Herberstein ezen adottságait is kiemelték. Herberstein a családi genealógiában is összeköti családjá dicsőségét a munkáján, szorgalmán, kötelességteljesítésén alapuló személyes dicsőségével.¹⁴⁴⁵

II. Lajos portréival Herberstein kiadványaiban is találkozunk. A diplomata az 1530-as években írhatta meg oroszországi útibeszámolója első részét, megjelentetésével pedig az 1540-

¹⁴³⁹ Schmitt 1957, 33. tétel, 79 (zászlóvivő), 34. tétel, 79 (gyalogtorna), 35. tétel, 80 (lovastorna). Gerhard Winkler csak a zászlóvivő alakot (HSL monogram) (Winkler 1980, 110), illetve a gyalogtornát ábrázoló rézmetszetet említi Lautensack alkotásaként (HSL monogram az egyik bal oldali ház kéményén) (Winkler 1980, 112), a HSL monogram azonban a lovastornát megelevenítő kép egyik házának kéményén is megtalálható. Vö.: Hollstein 1978, 77. tétel, 116 (zászlóvivő), 78. tétel, 117 (gyalogtorna), 79. tétel, 118 (lovastorna).

¹⁴⁴⁰ Francolin 1561; Francolin 1561a. Vö.: Denis 1782, 14–15; Boenheim 1898, 30; Wunsch 1913, 6., 20. tétel, 8; Schmitt 1957, 33. tétel, 79 (Lautensack metszete kapcsán); Winkler 1980, 108; Gyulai 2011, 139–140; Gulyás 2014, 267; Gulyás 2014a, 224; Krause 2017, 186; Bánfi 2019, 7, 9–11, 14–15; Gulyás 2020a, 287–292; Gulyás 2021a, 77–78. Francolin könyve később több kiadást is megért, 1566-ban például Frankfurtban, Sigmund Feyerabend kiadójában jelent meg újra, amely számára a rézmetszeteket Hans Bocksberger (1539–1587) és Jost Amman tette át tükörfordítottan fametszetekbe. Winkler 1980, 119–120; Papp 2021f.

¹⁴⁴¹ Nehring 1897, 70; Polleroß 2013, 49–50; Vidmar 2019, 77.

¹⁴⁴² Enenkel 2008, 566–569.

¹⁴⁴³ Kunze 1993, 452; Vidmar 2019, 76. Lautensackhoz vö. pl. Schmitt 1957 (nem említi Herberstein számára készített munkákat); Gulyás 2020, 182–183; Gulyás 2021a, 75–76.

¹⁴⁴⁴ Herberstein 1557. Vö.: Denis 1782, 561. tétel, 540–541; Börner 1866, 93–96; Pferschy – Krenn 1986, 23/4–43. tétel, 546–547; Leitsch 1989, 174; Vidmar 2019, 78.

¹⁴⁴⁵ Enenkel 2008, 554.

es években kezdett el foglalkozni. Feltehetően 1544-ben lépett kapcsolatba az ettől az évtől Bécsben tevékenykedő Augustin Hirschvogel (1503–1553)¹⁴⁴⁶ nürnbergi üvegfestő, rajzoló, rézkarcoló, térképkészítő mesterrel, aki ebben az időben Perényi Péter (1502–1548) koronaőr, erdélyi vajda (a mohácsi csatában elesett Perényi Ferenc váradi püspök testvére, Kanizsai Dorottya mostohafia) számára is dolgozott. Perényi *Concordantz Alt vnd News Testament* című munkájához bibliai jeleneteket ábrázoló 112 rézkarcot készített, s rézbe metszette a mohácsi csatában szintén részt vett koronaőr portréját is.¹⁴⁴⁷ Hirschvogel munkatársa, „Bonifaz Wolmut építész, Sárospatak várának – Perényi által megbízott – építőmestere révén kerülhetett kapcsolatba a fogságban élő főúrral.”¹⁴⁴⁸ Ismerjük Hirschvogel 1549-ben Murányról készített rézkarcát is.¹⁴⁴⁹

1546-ban *Moscovia Sigismundi Liberi Baronis in Herberstein. Neiperg, et Gutenhag. MDXLVI. Hanc tabulam absolvit Augustinus Hirsfogel* címmel Bécsben egy Augustin Hirschvogel által készített térkép látott napvilágot.¹⁴⁵⁰ Ugyanebben az évben a rézmetsző – mint látni fogjuk – az oroszországi útleíráshoz elkészítette a Herberstein diplomáciai tevékenységében fontos szerepet játszó uralkodók – köztük II. Lajos – páncélos fantáziaképét. A diplomata később egy kb. 116 mm átmérőjű rézmetszetekből álló arcképsorozat¹⁴⁵¹ rendelt tőle (I. Miksa, V. Károly, I. Ferdinánd, II. Keresztély, II. Lajos, I. (Öreg) Zsigmond, II. Zsigmond Ágost portréja), s ezek a szignatúra és dátum nélküli, feltehetően 1548 körül készült új képek, illetve variánsaik díszítették későbbi kiadványait. Ezek az ábrázolások a kor fogalmi szerint hitelesebbek voltak az egész alakos fantáziaképeknél, hiszen előképeikül az uralkodókról készült metszetek, festmények, érmek szolgáltak.

A hangsúlyosan éremformájú metszetportrék „körirata” tartalmazta a fejedelmek nevét, rangját és – II. Keresztély kivételével¹⁴⁵² – az életkorát. Ez utóbbiból arra következtethetünk,

¹⁴⁴⁶ Doppelmayer 1730, 156, 199; Bartsch 1808, 170–207; Nagler 1838, 194–197; Bergmann 1844, 280–296; Le Blanc 1856, 360–363; Nagler 1863, 193–196; Börner 1866; Nehring 1897; Nehring 1897a; Schwarz 1917; Dworschak 1927, 97–98 (Hirschvogelt ábrázoló érem közzélével: Taf. I. 5. kép); Katalog 1953; Peters 1982, 95–363; Hollstein 1984, 145–242; Jenkins 2019, 97–100, 112–116; Bánfi 2019, 15.

¹⁴⁴⁷ Perényi portréját ld.: Bartsch 1808, 41. tétel, 180–181; Nagler 1838, 27. tétel, 195; Bergmann 1844, 286; Le Blanc 1856, 199. tétel, 361; Börner 1866, 41. tétel, 81–82; Schwarz 1917, 36–42, 41. tétel, 175; Peters 1982, 41. tétel, 251; Hollstein 1984, 55. tétel, 183; Réthelyi 2005, VII-8. tétel, 245 (Sebő Judit). Perényi mecénási tevékenységéről és Hirschvogel számára készített munkáiról ld.: Mikó 2011, 152–154.

¹⁴⁴⁸ Mikó – Verő – Jávör 2008/I., 165. Vö.: Bartsch 1808, 41. tétel, 180–181; Bergmann 1844, 286. Bergmann a *Condordantz*-ot Hirschvogel munkájaként említi. Bergmann 1844, 291–292.

¹⁴⁴⁹ Bécs, Albertina, DG1930/2163. Vö.: Bartsch 1808, 79. tétel, 192–193; Bergmann 1844, 289 (nach der Natur gezeichnet); Nagler 1838, 59. tétel, 196; Le Blanc 1856, 258. tétel, 362; Schwarz 1917, 79. tétel, 184; Peters 1982, 79. tétel, 289; Hollstein 1984, 15. tétel, 157; Szalai 2021, 35–36, 77–78, 86, 104, 63. kép, 149.

¹⁴⁵⁰ Ld. pl. Bécs, Albertina, ltsz.: DG 1930/2243; London, British Library, jelzet: G 7215. Vö.: Bánfi 2019, 15, 28.

¹⁴⁵¹ Bartsch 1808, 29–35. tétel, 178–179; Bergmann 1844, 285–286; Le Blanc 1856, 202–208. tétel, 361; Börner 1866, 92; Nehring 1897, 31, 85–86; Nehring 1897a, 128–129; Schwarz 1917, 33–34, 29–35. tétel, 168–169; Peters 1982, 29–35. tétel, 238–244; Hollstein 1984, 132.14.–20. tétel, 234–236; Bánfi 2019, 15, 28; Papp 2021j, 35–40.

¹⁴⁵² Nehring 1897, 31 (halálának évét tévesen 1523-ra téve); Schwarz 1917, 34; Peters 1982, 15. tétel, 223; Hollstein 1984, 132.6. tétel, 229 (korábbi irodalommal). Vö.: Hendrikman 2005.

hogy az előképek különböző időkből származtak: Miksát például egy 55 éves korában, azaz 1514-ben készített előkép alapján örökítette meg, V. Károlyt 32 éves korában, 1532-ben, II. Lajost halála évében, 1526-ban. Úgy tűnik tehát, hogy a művész vagy az előképként használt ábrázolások dátumát vette át, vagy az ábrázolt életében fontos szerepet játszó időpontot jelölt meg, nem pedig azt az időt, amelyben Herberstein kapcsolatba lépett az illető uralkodóval.

Felvetődik a kérdés, hogy mi lehetett Hirschvogel II. Lajost ábrázoló medaillonportréjának¹⁴⁵³ (56. kép) az előképe. Elképzelhető, hogy II. Lajos említett, 1524-es kalapos profilérme, ebben az esetben azonban a rajta szereplő dátumot (MDXXIII) Hirschvogel a király életében meghatározóbb korra – AETATIS SVE XX (vagyis 20 éves korában) – változtatta. Hirschvogel felhasználhatott a király halála után készült éremportrékat, vagy ezek nyomán keletkezett más ábrázolásokat is. Hasonló ikonográfiai típusal találkozunk – mint láttuk – Paolo Giovio comói arcképgyűjteményének II. Lajos-portréján, illetve ennek későbbi másolatain. Az 1575-ben megjelent Stimmer-féle metszettel¹⁴⁵⁴ természetesen Hirschvogel 1548 körül készült II. Lajos-arcképeinek előképeként nem számolhatunk, csak egy közös képi forrás használatát feltételezhetjük.

56. kép. Augustin Hirschvogel: *II. Lajos arcképe*. Rézkarc. 1548 körül.

A Hirschvogel-féle medaillonportrékkal már egy legkorábban 1548-ban készült,¹⁴⁵⁵ 285 × 195 mm nagyságú Kelet-Európa térképen is találkozunk. A térkép felső részén a hét uralkodó arcképét, két oldalán I. Szulejmán és III. Vaszilij ülőképét, alatta pedig Herberstein portréját (1547-es dátummal), illetve a dániai (lőháton), oroszországi (szánkón),¹⁴⁵⁶ spanyolországi

II. Keresztély a Herberstein útleírásában szereplő medaillonportrén másképp néz ki, mint más arcképein, de a felirat egyértelművé teszi, hogy őt ábrázolja a kép. Hendrikman 2005, 207.

¹⁴⁵³ Bartsch 1808, 32. tétel: „Louis, roi de Hongrie et Bohème.” 179; Börner 1866, 32. tétel, 80; Nagler 1838, 20. tétel, 195; Le Blanc 1856, 202–208/4. tétel, 361; Ortway 1914, 95; Schwarz 1917, 32. tétel, 169, 205; Peters 1982, 32. tétel, 241; 1984, 132.17. tétel, 235; Erdős 2014, 130, 27. tétel, 144; Bánfi 2019, 14.

¹⁴⁵⁴ Giovio 1575 [II. Lajosról: 274–277, portréja: 275].

¹⁴⁵⁵ A metszeten lengyel királyként (Rex Pol.) szereplő II. Zsigmond Ágostot 1548-ban koronázták meg. A képen szereplő 1547-es dátum feltehetően Herberstein portréjának készülési idejét jelzi. Nehring 1897, 10; Schwarz 1917, 35.

¹⁴⁵⁶ Vö.: Bartsch 1808, 20 tétel, 176; Drugulin 1863, 964. tétel, 41. Bécs, Albertina, ltsz.: DG1930/2096.

(hajón) és magyarországi (kocsin) útját bemutató, 1546-ban készült négy életképet látjuk.¹⁴⁵⁷ A metszet eredetileg az 1549-ben Bécsben kiadott *Rerum Moscoviticarum Commentarii* címlapjaként készülhetett, de végül itt nem került felhasználásra.¹⁴⁵⁸ A lapon Herberstein arcképe alatt Georg von Logau (humanista nevén: Georgius Logus) (1495 k.–1553) verse olvasható, amelyet a *Gratae Posteritati ...*-ban, illetve a *Rerum Moscoviticarum Commentarii* 1571-es bázeli kiadásában is megtalálunk:

„Sigmundum varias mundi rapuere per oras,
Terra: Rates: Vndae: Nix: Traha: Currus: Equi.”¹⁴⁵⁹

A hét medaillonportré – köztük II. Lajosé – kicsinyített (46 mm átmérőjű) rézmetszetes változata, illetve III. Vaszilij és I. Szulejmán egész alakos képmása, éppúgy, mint a Herbersteinről készült hat díszruhás fametszetes állókép, szerepelt a *Gratae Posteritati ...*-ban is. A portrékat azokon az oldalakon helyezték el, ahol Herberstein az ábrázoltakkal való találkozásról ír: a II. Lajost ábrázoló mellkép feletti szövegben például arról olvashatunk, hogy a diplomata 1518. április 20-án érkezett Budára a királyhoz.¹⁴⁶⁰

Újabb változatban tűnnek fel az illusztrációk az 1558-ban Bécsben Raphael Hoffhalternél megjelent, *Sigmund Freyherr zu Herberstain / Neyperg / und Guttenhag / Oberster Erbcamrer und Oberster Drucksas in Kärnthn / dreyer Ro. Kaysern in Kriegen / Rathn unnd Postschafften hienach verzeichnet zway und fünffzig Jar gedienet* című négylapos kiadványban (VD16, ZV 29317). A címlap utáni lapon szöveggközi képekként I. Miksa, V. Károly, I. Ferdinánd, az utána következő pedig szöveg nélkül II. Lajos és II. Keresztély, I. Zsigmond és II. Zsigmond Ágost medaillonportréját, illetve I. Szulejmán és III. Vaszilij egész alakos ülő képét látjuk, gyenge minőségű fametszeteken.

A kiadványban találkozunk az útijelenetekkel is, itt azonban a korábbi négy helyett öt kép szerepel. Az új illusztráció Herberstein 1541-es magyarországi útját eleveníti meg, amelynek során a Buda melletti haditáborban – diplomáciai pályafutása egyik csúcspontjaként – I. Szulejmánnal tárgyalt.¹⁴⁶¹ **(57. kép)** Az illusztráció előtérben a Duna látható, amelyen hajók úsznak, a háttérben a török sáttábor helyezkedik el, mögöttük két oldalt egy-egy hegy magasodik, tetejükön várral. Az előtérben két gyalogos megy a sáttábor felé.¹⁴⁶² Mivel Buda

¹⁴⁵⁷ Bartsch 1808, 36. tétel, 179; Nagler 1838, 22. tétel, 195; Le Blanc 1856, 209. tétel, 361; Nagler 1863, 194; Börner 1866, 36. tétel, 80–81, 92–94; Schwarz 1917, 34–35, 36. tétel, 169–170; Nehring 1897, 10; Nehring 1897a, 127–128; Mende 1968, 9; Peters 1982, 36. tétel, 245; Hollstein 1984, 132, 21. tétel, 237; Erdős 2014, 131, 27a. tétel, 144; Vidmar 2014, 240; Vidmar 2019, 76–77; Bánfi 2019, 15, 28. A lap egy példányát a bécsi Albertina őrzi (DG 1930/2115). A prágai Strahov-kolostor gyűjteményében található kéziratos Herberstein-visszaemlékezésbe (DF III 8) kötött részleges példányról ld.: Bánfi 2019, 15, 28.

¹⁴⁵⁸ Herberstein 1549 (VD16, H 2202). Nehring 1897, 10. A moszkvai útleírás 1557-ben Bécsben megjelent, német nyelvű kiadásában (Herberstein 1557) egy olyan térképet találunk, amelynek felső részén a négy jelenet – köztük a kocsival történt utazás – szerepel. Vö.: Börner 1866, 98; Leitsch 1958, 11. tétel, 34.

¹⁴⁵⁹ *Gratae* 1560, o.n. (H 3) Vö.: Denis 1782, 630. tétel, 598.

¹⁴⁶⁰ Bergmann 1844, 285–286; Nehring 1897, 65–69, 78; Ortway 1914, 95; Gozdzik é. n., 30. tétel, 33; Mende 1968, 9; Bánfi 2019, 15–16.

¹⁴⁶¹ Ugyanezekkel a képekkel és ugyanezzel az elrendezéssel találkozunk egy 1562-ben Bécsben, Michael Zimmermannál megjelent, kicsit eltérő című (Sigmund Freyherr zu Herberstain Neyperg / und Guetenhag / Oberster Erb Camrer und Oberster Drucksas in Kärnthn: Dreyen Rö: Kaysern in Kriegen / an Höfen / in Rätthn / und hie verzaichenden Bottschafften gedient angefangen 1506.), de jóval hosszabb kiadványban is.

¹⁴⁶² „Ferner liefs er das türkische Lager und seine Fahrt auf der Donau ...”. Nehring 1897, 7. Karl Schwarz tévesen a magyarországi kocsis utazást ábrázoló rézkarcot kapcsolja össze

1541-es elfoglalásakor az ott lévő Habsburg csapatokat I. Szulejmán megsemmisítette, majd hadat üzent I. Ferdinándnak, bármi áron békét kellett kötni vele, hogy megakadályozzák, hogy betörjön Ausztriába és Bécs ellen vonuljon. 1541. augusztus 27-én I. Ferdinánd Herbersteint a budai török táborba küldte tárgyalni. Herbersteinnak olyan nagy volt a megbecsültsége, hogy kiválaszthatta kísérőjét az útra. Az ifjabb Niklas Salm-Neuburg (1503 k.–1550) – akinek apjával, Niklas von Salm gróffal, mint láttuk, Herberstein együtt harcolt I. Miksa hadjárataiban – és Markus (Marx) Beck von Leopoldsdorf (1491–1553) közül¹⁴⁶³ az előbbit választotta. A harmadik követ, Révay Ferenc (1489–1553) turóc vármegyei főispán lett volna, ő azonban végül nem ment. A kísérők és szolgák száma nem ismert, csak annyit tudunk, hogy a delegáció három sátrat kapott a táborban. Esztergomban Várdai Pál (1483–1549) érsektől két kísérőt kaptak titkárként, tolmácsként, Dudich Jeromost és Kis Pétert. Itt várta őket Kasim bég, majd török hadihajón hagyták el a Habsburg felségterületet, szeptember 6-án este érkezve meg a Buda előtti haditáborba. Szeptember 7-én Rüsztlem pasával (1500 k.–1561) tárgyaltak, aki egy díszsátorban fogadta őket, s akinek előadták I. Ferdinánd békeajánlatát. Szeptember 8-án a szultánnal folytattak tárgyalást, akinek a trónja elé vezették őket, kezet csókoltak neki és átadták az ajándékokat, köztük értékes órákat. Mivel az órásmester útközben járványban meghalt, Salmnak kellett bemutatni a működésüket. Szeptember 10-én megkapták búcsúajándékaikat, keleti szokás szerint selyem díszöltözetet. Szeptember 11-én egy zárókihallgatáson vettek részt I. Szulejmánnal, majd másnap elhagyták a tábort és hajóval indultak haza. Bár Herbersteinék békekötés helyett csak fegyverszünetet tudtak elérni, a kortársak sikeresnek ítélték a tárgyalásokat, hiszen az országot meg tudták védeni az ellenség betörésétől és fosztogatásától. Igaz, a törökök részben a téli időszak miatt is fordultak vissza.¹⁴⁶⁴ Az ábrázolás tehát, amelyen két ember – a veszéllyel dacolva – gyalog megy az ellenséges török táborba, nem fedte hűen a valóságot, arra azonban kiválóan alkalmas volt, hogy érzékeltesse a helyzet drámaiságát és hangsúlyozza a követséget vezető két férfiú bátorságát és szívósságát.

57. kép. Sigmund von Herberstein 1541-es budai követi útja I. Szulejmán haditáborában. Fametszet. In: *Sigmund Freyherr zu Herberstein / Neyperg / und Guttenhag ...* Wien, 1558.

Herberstein 1541-es budai útjával. Schwarz 1917, 32. Heinz Schöny bizonytalan a jelenet helyszínében, szerinte a Visegrád előtti török tábor lehet. Schöny 1957, 56.

¹⁴⁶³ Markus Beck von Leopoldsdorf 1525-ös budai követi látogatását említi: Dernschwam 1984, 125.

¹⁴⁶⁴ Petritsch 1989, 92–96. Ld. még: Picard 1967, 124–127, 173; Geier 2004, 182; Moritz 2019, 173–174; Aliyazıcioğlu 2019; Vidmar 2019, 75. Herbersteinnak a budai követségről beszámoló, a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivban (Handschrift Rot 11, fol. 313v–314r) őrzött kéziratáról ld.: Seipel 2003, V.32. tétel, 419.

Az 1541. évi budai követség emlékét két másik illusztráció is megörökítette. Az említett hat egész alakos Herberstein-portré közül az egyik a követet egy olyan térdig érő, díszes udvari öltözetben ábrázolja, amelyet a budai követségen kívül udvarmesterként Habsburg Erzsébet és II. Zsigmond Ágost lengyel király 1543-as esküvőjén is viselt.¹⁴⁶⁵ Az 1541-es eseményhez kapcsolódó másik képen abban a földig érő öltözetben látjuk, amelyet a szultántól kapott ajándékba.¹⁴⁶⁶ A fametszetek – a különböző kiadásokban eltérő – feliratai pontosan tájékoztatják az olvasót a fontos eseményről,¹⁴⁶⁷ illetve a második képnél arról is, hogy a hosszú kaftánt a szultántól kapta ajándékba.¹⁴⁶⁸

Az 1541-es budai útról készült ötödik jelenet szerepel a hét medaillonportréból, Szulejmán és III. Vaszilij képmásából, illetve az útijelenetek kis méretű másolataiból 1559-ben összeállított fametszetes lapon is. A képegyüttes közepén a *Sygmundt Freyhern zu Herberstain, Neyperg und Guttenhag, Oberster Erbcamrer und Oberster Erbdrucksas in Kärnthn, des Röm. Khayser Ferdinanden Ratt, Camrer und president der Niderösterreichischen Camer. Mein Alters im 74. Den Vierdtn Khayser erlebt, Den Dreyen In Kriegen ... 45 Jar gedient. M.D.LIX. in Decemb.* szöveg olvasható.¹⁴⁶⁹ Az Österreichische Nationalbibliothek állományában *48.D.10* jelzeten található egy két leveles nyomtatvány, amelynek az elején – mintegy címlapként – ez a fametszetes lap szerepel. Ugyanezzel a Herberstein címerével együtt 15 képből álló összeállítással találkozunk az 1560-ban Hoffhalternél megjelent, *Picturae Variiae ...* című említett kiadványban, csak itt a képek között a cím helyett egy latin vers olvasható.¹⁴⁷⁰

Ugyanezekből a képekből összeállított, részben eltérő szövegű¹⁴⁷¹ lap található Herberstein német nyelvű, 1561-ben Bécsben, Michael Zimmermann nyomdájában megjelent önéletrajzának vége felé is. A lappal az első, dátum nélkül megjelent kiadásban még nem találkozunk, a diplomatát díszruhában ábrázoló hat fametszet azonban mindkét kiadásban szerepel. A Herbersteint megörökítő egész alakos fametszeteket 1559–1580 között csak Hoffhalter nyomdája használta, 1561-től azonban „a főúr tulajdonában lévő dúcok már Michael Zimmermann használatába kerültek.”¹⁴⁷² Az ábrázolások nagy részének az előképeiként

¹⁴⁶⁵ Vidmar 2019, 80.

¹⁴⁶⁶ Nehring 1897, 6–7, 70; Nevinson 1967, 69–70; Polleroß 2013, 49–50; Vidmar 2019, 75, 80.

¹⁴⁶⁷ Khayser Ferdinandts noch derzeit Römischen Khünigs Orat: zu Suleiman dem Türckischen Khay: 1541. Sigmundt Freyherr zu Herberstain ec. Gedruckt 1559. Seines Alters im lxxiiij; Ambo nos oratores tali veste ad Tvrcarvm imperatorem missi; Ferdinandi imp: tvnc regis Rom: orator ad Solemanvm Tvrcarvm imperat: M. D. XLI. Sigismvndvs liber baro in Herberstain &c. Vö.: Vidmar 2019, 80 (a képek forráshelyeivel).

¹⁴⁶⁸ Tvrcarvm imperator nos qvoqve vestibus donavit; Ferdinandi Rom: regis orator a Svleimano Tvrcarvm imperatore tali veste donatvs. Sigismvndvs liber baro in Herberstain. M. D. XLI.; Sigmundt Freyherr zu Herberstain. Gesanter zu dem Türckhischen Khayser von dem also verehrt. M. D. Xl. Vö.: Vidmar 2019, 80 (a képek forráshelyeivel). Az eseményhez a *Picturae variaie ...*-ben *In effigiem Sigismundi ab Herberstain etc. tali veste a turcarum imperatore donati Anno M. D. XLI* címmel költemény is mellékeltek.

¹⁴⁶⁹ Vö.: Denis 1793, 740. tétel, 686–687; Börner 1866, 89–90; Vidmar 2014, 241.

¹⁴⁷⁰ Nehring 1897, 77–78.

¹⁴⁷¹ Sygmundt Freyhern zu Herberstain, Neyperg unnd Guttenhag, Oberster Erbcamrer und Oberster Erbdrucksas in Kärnthn, des Röm. Khayser Ferdinanden Rath, Camrer unnd president der Niderösterreichischen Camer. Under Kayser Friderichs Regierung im 1486. geporn, Hernach den dreyen Khaysern acht Jar in Khriegen, darinnen im 1514. mit Ritterlicher Wierde begabt, Auch an Höfen, in Räten, vilen Pottschaften nit on gefar, dann in Ambtern biß in May dieses 1561. Jars, und seines alters im 75. trewlich und fleissig gedient.

¹⁴⁷² Bánfi 2019, 14.

Hirschvogel rézkarcai szolgáltak, a medaillonképek egy része azonban új volt.¹⁴⁷³ Az Alfred Nehring 1897-ben megjelent könyvében ismertetett 1562-es latin nyelvű kiadvány egy példányát, amelyben az öt úti jelenettel, I. Szulejmán és III. Vaszilij ülőképével, illetve a medaillon formájú uralkodóportrékkal együtt szintén szerepelt II. Lajos fametszetes mellképe,¹⁴⁷⁴ az Országos Széchényi Könyvtár Régi Nyomtatványok Tára őrzi (Ant. 3841[3]).

Közvetett módon kapcsolatba hozható a Habsburgokkal II. Lajosnak az a szintén hazai megrendelésű ábrázolása is, amely a Tripartitum 1572. és 1581. évi, Zsámboky János által megjelentetett bécsi kiadásainak címlapját díszítette.¹⁴⁷⁵ „Lajos király Albert, Mátyás és II. Ulászló, valamint Ferdinánd, Miksa és Rudolf között látható. A Ferdinánd, majd Miksa szolgálatában álló humanista a Habsburg-ház legitimációját erősítette avval, hogy a címlapon a magyar királyok mellett szerepeltette a magyar királyi címet viselő, de a trónt ténylegesen sosem birtokló III. Frigyes és I. Miksa császár arcképét is. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a nem a Habsburg-házból származó uralkodókat – így Lajost is – korona nélkül, pusztán babérkoszorúval ábrázolta.”¹⁴⁷⁶ A címlap készítője – úgy tűnik – ismerhette II. Lajos említett babérkoszorús éremportréját,¹⁴⁷⁷ hasonlóság fedezhető fel ugyanis a két ábrázolás között, éppúgy, ahogy a címlap Mátyás-medaillonja és Mátyás korábban említett fehérmárvány portréi,¹⁴⁷⁸ illetve a Philostratos-Corvina¹⁴⁷⁹ kettős címlapjának Mátyás-portréja között.

A Habsburg-reprezentációnak később is része volt a „mártírhálalt” halt, a Habsburgokkal rokonságban álló II. Lajos emlékének ápolása. Az ő egykori páncéljának részeként tartottak számon – mint látni fogjuk – egy jobb vállvértet a II. Ferdinánd főherceg által a 16. század közepén alapított ambrasi fegyver- és páncélgyűjteményben, „melyben igen hangsúlyos szerepet kapott a törökellenes program; igyekeztek megszerezni a nagy csatákhoz, híres hadvezérekhez kötődő ábrázolásokat és relikviákat ...”¹⁴⁸⁰ A vállvért az uralkodót legyőző I. Szulejmán karvértje mellett volt kiállítva.¹⁴⁸¹ A Habsburgok dinasztikus reprezentációjához kapcsolódik az az Aegidius Sadeler II. (1570–1629) és Marcus Christoph Sadeler (1614–1650 után) által 1629-ben II. Ferdinánd megrendelésére készített négy rézmetszet, amely I. Rudolftól kezdve mutatta be – félalakos portrékkal és rövid magyarázó szövegekkel – a Habsburg-ház családfáját, s amelyen II. Lajos és Habsburg Mária is szerepelt.¹⁴⁸²

A Habsburg birodalmi szemlélettel is találkozunk azokban a 16. század közepén, tehát I. Ferdinánd csehországi uralkodása idején megjelent cseh nyelvű krónikákban, illetve egy

¹⁴⁷³ Sigmund Freyherr zu Herberstain / Neyperg / und Guetenhag / Obrister Erb-Camrer / und Obrister Trucksäß inn Cärndten / Denen Gegenwürtigen und Nachkommenden Freyherrn zu Herberstain. Seines Thuens, Diensten und Raysens mit trewer vermanung, sich zu Tugenden unnd guetem wesen zeschicken. Zu Wienn in Osterreich, durch Michaeln Zimmerman gedruckt, in M. D. LXI. Jar. (VD16, ZV 22611). Vö.: Nehring 1897, 11; Schöny 1957, 50–52.

¹⁴⁷⁴ „1562. Sigismundi liberi Baronis in Herberstain Neyperg et Guetenhag, Supremi Carinthiae Camerarii et Dapiferi, Tribus Imperatoribus Servitia Bello, Consilio et legationibus, Ab Anno 1506. usque 1562. praestita descripta et depicta. Viennae Austriae Excudebat Michael Zimmerman, Anno MDLXII. kl. 4°.” Nehring 1897, 81.

¹⁴⁷⁵ Erdős 2014, 137–138, 50–51. tétel, 147.

¹⁴⁷⁶ Erdős 2014, 137–138.

¹⁴⁷⁷ Gyöngyössi – Winter 2007, 1777. tétel, 139–140; Erdős 2014, 127, 15. tétel, 143.

¹⁴⁷⁸ SZM – MNG, ltsz.: 6711; KHM KK, 5440.

¹⁴⁷⁹ OSZK K, Cod. Lat. 417.

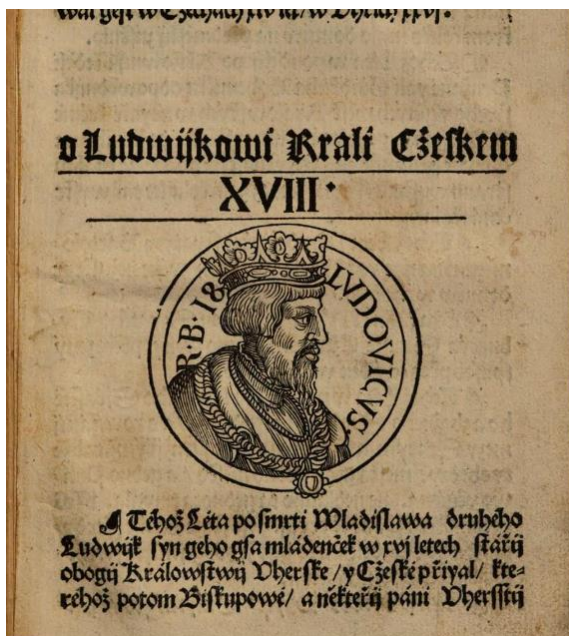
¹⁴⁸⁰ Erdős 2014, 134–135.

¹⁴⁸¹ Luchner 1958, 69–70; Gulyás 2017, 140.

¹⁴⁸² Terjanian 2019, 64. tétel, 144–146.

tollrajzokkal kiegészített kéziratban, amelyek II. Lajost cseh királyként ábrázolták. Martin Kuthen 1539-ben Prágában megjelent, a cseh hercegeket és királyokat ismertető, medaillonba foglalt fametszetes arcképekkel illusztrált, említett *Krónikájában*¹⁴⁸³ a 18. királyként II. Lajos szerepel. **(58. kép)** A kiadványban a portrék – különösen a legkorábbi időkben uralkodó hercegeké – meglehetősen sematikusak voltak, nagyon hasonló ábrázolásokat több személyhez is hozzárendeltek. A nyitott koronás, szakállas, a fül aljáig érő egyenes haját viselő II. Lajost ábrázoló profilportré viszonylag egyénített vonásokat mutat, feltehetően az uralkodót ábrázoló érem volt az előképe. Hasonlóságot találunk például II. Lajos 1525-ben készült koronás éremképe (hátlapján Lajos és Mária egyesített címere) és a cseh krónika portréja között. A LVDOVICVS D(ei) G(ratia) HUNGARIE BOHEMIE REX feliratú érmet¹⁴⁸⁴ minden bizonnyal ismerték Csehországban is. A krónikában található arckép jelenik meg az egy évvel később kiadott latin nyelvű változatban is, itt is a 18. cseh királyként (LVDOVICVS B: R: XVIII.) említve II. Lajost.¹⁴⁸⁵ A portré alatt hősi halálára utaló disztichont olvashatunk:

*Ante diem Ludouice capis Diadema paternum,
Victus ab hoste Geta concidis ante diem.*

58. kép. II. Lajos cseh királyként. Martin Kuthen: *Krónika*, Prága, 1539.

II. Lajos egész alakos képe megtalálható abban az Österreichische Nationalbibliothekban őrzött kéziratban (Cod. 8043) is, amelyet a 16. század közepén I. Ferdinánd cseh udvarmestere, Johannes Hasenburgk készített, s amelyhez 44 tollrajzot mellélt.¹⁴⁸⁶ Az, hogy II. Lajos arcása a tollrajzon hasonlít a két cseh krónikában közzétett

¹⁴⁸³ Kuthen 1539, o. n. A krónikáról újabban ld. pl. Voit 2013, 41–42, 312–322 (II. Ulászló portréja: 55. tétel, 322, II. Lajos portréja: 56. tétel, 322); Mroziwicz 2020, 32–33, 36–37.

¹⁴⁸⁴ Gyöngyössy – Winter 2007, 1778. tétel, 140; Erdős 2014, 16. tétel, 143.

¹⁴⁸⁵ Kuthen 1540, o. n.

¹⁴⁸⁶ Johannes ab Hasenburgk et Budynae, *Icones ducum regumque Bohemiae a Przemysl primo duce usque ad Ludovicum Wladislai filium, qui a. 1526 ... occubit inscriptionibus illustratae*. Vö.: Tabvlae 1871, 203; Neuwirth 1897; Gozdzik é. n. 11. tétel, 12–13; Bartos 1988, 16. tétel, 32; Erdős 2014, 135, 39. tétel, 146; Mroziwicz 2020, 33, 37, 46. A kézirat, illetve a tollrajzok 1822-ben Ludwik Kronos által készített másolatát a prágai Nemzeti Múzeum könyvtárában (Knihovna Národního muzea; Praha) őrzik:

portréhoz, feltehetően nem a véletlen műve: Hasenburgk nevével az 1540-es latin nyelvű kiadásban is találkozunk, a bevezető szövegek egyik versének szerzőjeként, ismerhette tehát a nyomtatott krónika képanyagát. A képek nagyobb mértékű átvételéről azonban nem beszélhetünk, hiszen a kéziratához csatolt királyportrék többsége mind ikonográfiailag, mind rendszerezésében különbözött a korábban keletkezett nyomtatott krónikákétól.¹⁴⁸⁷

Hasenburgk kézírata – ahogy az I. Ferdinándhoz szóló ajánlásban is olvashatjuk – valójában egy illusztrált felterjesztés volt: azt javasolta az uralkodónak, hogy cseh királyként a korábban a prágai királyi várban található, a cseh hercegeket és királyokat ábrázoló képciklust,¹⁴⁸⁸ amely az 1541. június 9-én bekövetkezett katasztrófális, a város nagy részére kiterjedő tűzvészben teljesen megsemmisült, a vázlatokon látható portrék felhasználásával a vár újjáépítésekor festesse újra s terjessze ki saját koráig.¹⁴⁸⁹ A feltehetően IV. Károly (1316–1378) idejében elkezdett, feliratokkal ellátott képsorozatról két másik, szintén Bécsben őrzött, még a tűzvész előtt keletkezett, illusztrálatlan kéziratban (Cod. 7304, Cod. 8491) is találunk információkat. A Cod. 7304. kézirat (*Cronica Ducum, Regum, et Imperatorum Regni Bohemie in Arce Pragensi depicti et conscripti*) II. Ulászló haláláig ismerteti a cseh királyokat (talán még 1526 előtt befejezték), míg a későbbi Cod. 8491. (*Bohemorum Ducum atque Regum nomina ac gesta Pragae in Aula Regia ordine vt sequitur descripta*, Prága, 1534) végén már találunk egy, a törökök elleni csatában elesett II. Lajoshoz kapcsolódó epitáfiumszöveget is, amelyben az uralkodót *Martyr Christi*-ként említik.¹⁴⁹⁰ Az eredeti falképsorozatot – úgy tűnik – II. Ulászló idejéig folytatták, II. Lajos portréja már nem szerepelt közöttük.¹⁴⁹¹ Hasenburgk ugyanakkor mellékelte tervezetéhez II. Lajos egész alakos portréját is, annak érdekében, hogy a sorozat újrafestésekor azzal folytassák a cseh királyok sorát. Bár 1548-ban élénk levelezés folyt I. Ferdinánd és fia, II. Ferdinánd főherceg között a cseh uralkodói „ösgaléria” helyreállításáról, s komoly tervek is születtek, ezek végül nem realizálódtak.¹⁴⁹²

Figyelemreméltó, hogy bár egy 17. század eleji prágai krónika¹⁴⁹³ a cseh uralkodók portréinál – kevés kivételtől eltekintve – ugyanazt a két-három sematikus ábrázolási típust váltogatta, amelyekkel már a fél évszázaddal korábbi történeti kiadványban is találkozunk, II. Lajosnak az 1539-es krónikában szereplőtől eltérő, barettes portréját közölte. Az illusztráció hasonlóságot mutat egy Rex LVDOVICVS H feliratú metszettel, amelynek felső részén az

[http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=RTRBAR-](http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=RTRBAR-NMP_VI_D_3_0GVA345-xx#search)

[NMP_VI_D_3_0GVA345-xx#search](#) Vö.: Kubíková – Dobalová – Hausenblasová 2017, II.57. tétel, 158. II. Lajos képmásáról: Ortway 1914, 176; Erdős 2014, 134–135, 39. tétel, 146.

¹⁴⁸⁷ Neuwirth 1897, 73.

¹⁴⁸⁸ Neuwirth 1897, 37–38. Neuwirth máig alapvető, részletes tanulmánya mellett ld. pl. Petneki 1989, 49; Seipel 2003, II.1. tétel, 327–328; Wetter 2006, 347; Fučíková 2015; Kubíková 2015, 224–225; Kubíková 2016, 43–44; Fučíková 2017.

¹⁴⁸⁹ Ac ne quid peruersitas ingeniorum in Arce Vestrae R. M. desiderare queat, quod uidelicet priorum Ducum Regum et Caesarum uerae picturae Ycones cum incendio perierunt, curauit illorum morositati repertis in mea tenui Bibliotheca his imaginibus pictis occurrere, quas ante excidium Arcis uolui mihi excipiendas et delineandas fieri. Idézi Neuwirth 1897, 26–27.

¹⁴⁹⁰ II. Lajosnak Hasenburgk kéziratában található epitáfiumszövegét idézi: Neuwirth 1897, 43.

¹⁴⁹¹ A ciklus Jagelló-kori folytatásának Eliška Fučíková általi megkérdőjelezéséről: Kubíková 2015, 224–225.

¹⁴⁹² Fučíková 2015, 135–138.

¹⁴⁹³ Paprocký 1602, 194. Vö.: Mrozievicz 2020, 37, 49–51. A Giovio gyűjteményéhez kapcsolható II. Lajos-képmásokról (a fenti mű említése nélkül): Erdős 2014, 136–138.

1526-os évszám szerepel.¹⁴⁹⁴ A kötet II. Ulászló portréjának¹⁴⁹⁵ előképe ezzel szemben egyértelműen az 1539-es és 1540-es krónika arcképe volt. A fentebb ismertetett négy, nyomtatásban megjelent portréval (1539, 1540, 1541,¹⁴⁹⁶ 1602) tehát bővíthetjük II. Lajos¹⁴⁹⁷ és II. Ulászló ikonográfiáját.¹⁴⁹⁸

2.2.4. II. Lajos arcképe Paolo Giovio gyűjteményében

II. Lajosról számos, nem a Habsburg-házhoz köthető ábrázolás is készült. Arcképe szerepelt például Paolo Giovio eredetileg több mint 400 darabot tartalmazó, szétszóródott comói arcképgyűjteményében.¹⁴⁹⁹ Bár a portré elveszett, az ikonográfiai típus festmény- és metszetmásolatok révén széles körben ismertté vált. Giovio nevezetes haditetteket végrehajtó férfiakat – köztük II. Lajost – bemutató életrajzgyűjteménye (egy másik munkája híres tudósok, írók, költők életét ismertette) első latin és olasz nyelvű kiadásai¹⁵⁰⁰ még nem tartalmaztak portrékat. Giovio még életében tervezte ugyan, hogy életrajzgyűjteményeit arcképekkel díszítve adja ki, ez végül csak halála után két évtizeddel valósult meg. Az Itáliából Bázélbe menekült protestáns nyomdász, Pietro Perna (1519–1582) Giovio halála után, de még a gyűjtemény szétszóródása előtt Comóba küldte Tobias Stimmer svájci festőt és illusztrátort, aki lerajzolta a Giovio gyűjteményében található, részben érmek és medaillonok alapján készült festményeket.¹⁵⁰¹ Az 1575-ben Bázélben megjelent latin nyelvű,¹⁵⁰² illetve az 1577-es német nyelvű kiadást¹⁵⁰³ már a Stimmer által készített rajzok fametszetei – köztük a II. Lajost ábrázoló¹⁵⁰⁴ – díszítették. **(59. kép)** Ezzel az ikonográfiai típussal találkozunk Cristofano dell'Altissimo (1525 k.–1605) 1568 előtt készült, a firenzei Uffiziban őrzött, II. Lajost ábrázoló festményén, amely a Giovio portrégyűjteményében található kép másolata volt.¹⁵⁰⁵ Az arcképgyűjtemény európai népszerűségét jelzi, hogy II. Ferdinánd főherceg majdnem ezer darabból álló, kis méretű (13,5 × 10,5 cm) festményeket tartalmazó, humanista (uomini illustri)

¹⁴⁹⁴ MNM TKCS, ltsz.: 9506. Vö.: Thewrewk Árpád: II. Lajos legrégebbi arcképe. Vasárnapi Ujság (31) 1884, június 8. 23. szám, 357–358. (ill.: 357); Szalay – Baróti 1896–1897, 381; Gozdzik é. n., 19. tétel, 26; Erdős 2014, 130, 26. tétel, 144.

¹⁴⁹⁵ Paprocky 1602, 181.

¹⁴⁹⁶ II. Lajost egy 1541-ben kiadott cseh krónika – mint látni fogjuk – nem arcképpel, hanem egész alakos ábrázoláson, páncélban örökítette meg.

¹⁴⁹⁷ Gozdzik é. n.; Erdős 2014.

¹⁴⁹⁸ Gozdzik é. n.; Bartos 1988.

¹⁴⁹⁹ Giovio 1521-ben azt írta Mario Equicola (1470 k.–1525) humanistának, hogy tervezi, hogy a szobáját híres filozófusok és költők arcképeivel díszíti. A később összegyűjtött kb. 400 arcképből kb. 100 maradt fenn, ebből kb. 30 a comói múzeumban található. Schütz 2002, 20–21; Die Fugger 2010, 135–136; Papp 2019, 161–163.

¹⁵⁰⁰ Giovio 1551 [II. Lajosról: 244–246]; Giovio 1554 [II. Lajosról: 311–315]. Vö.: Történelem – kép 2000, III–3. tétel, 235–236 (W. Salgó Ágnes).

¹⁵⁰¹ Schlégl 1968, 168; Bietenholz 1994, 205; Gaylard 2013, 168–169. 1930 körül Milánóból fénykép alapján eladásra kínáltak egy, a Giovio-féle gyűjtemény portréjával rokonítható II. Lajos arcképet a Nemzeti Múzeum számára. Gozdzik é. n., 20. tétel, 26–27. Fényképe: MNM TKCS, ltsz.: Fk-3-1930.

¹⁵⁰² Giovio 1575, [II. Lajosról: 274–277, portréja: 275.]

¹⁵⁰³ Stimmer 1577, 344r. Vö.: Bendel 1940, 89–90; Stimmer 1984, 165–166, 105–125. tétel, 223–236; Kunze 1993, 541–542; Erdős 2014, 48. tétel, 147.

¹⁵⁰⁴ Ortway 1914, 72; Gozdzik é. n., 32. tétel, 33–34; Erdős 2014, 137, 48, 48a. tétel, 147.

¹⁵⁰⁵ Erdős 2014, 137, 45. tétel, 147. A festő Cosimo de' Medici (1519–1574) megbízásából készítette a másolatokat. Schütz 2002, 21.

és dinasztikus (ösgaléria) koncepciójú, hierarchikus felépítésű, említett ambrasi (ma a bécsi Kunsthistorisches Museum Münzkabinetjében kiállított) képgyűjteménye¹⁵⁰⁶ egy részének – köztük II. Lajos portréjának is¹⁵⁰⁷ – a Giovio-féle arcképek firenzei másolatai voltak az előképei.¹⁵⁰⁸ Az ábrázolási típus Pompilio Totti (1590 k.–1639) 1635-ben megjelent kiadványában,¹⁵⁰⁹ illetve egy hasonló című, későbbi kiadványban is¹⁵¹⁰ szerepelt.

59. kép. Tobias Stimmer: II. Lajos. Fametszet. In: Pauli Iovii Novocomensis Episcopi Nucerini *Elogia virorum bellica virtute illustrium ...* Basel, 1575.

A Giovio-féle portré előképe valószínűleg egy II. Lajost profilból ábrázoló érem lehetett. A király életében, illetve halála után készült érmek között – mint láttuk – babérkoszorús, koronás és barettes arcképek egyaránt szerepeltek. Az uralkodó a potenciális előképként szolgáló barettes éremportrék¹⁵¹¹ mindegyikén a Giovio-féle képmáshoz hasonló

¹⁵⁰⁶ Lhotsky 1941–1945, 186–187; Schütz 2002, 19.

¹⁵⁰⁷ KHM GG, 4673, 159. számú kép. Vö.: Ortway 1914, 67; Lamperth 1926, 31; Gozdzik é. n., 33. tétel, 34; Császár és király 2001, 5.4. tétel, 116 (Máriáé: 5.5. tétel, 116); Seipel 2003, VII.46. tétel, 482 (Máriáé: VII.45. tétel, 482); Erdős 2014, 42. tétel, 146–147.

¹⁵⁰⁸ Kenner 1892, 7, 74. A gyűjteményhez vö.: Kenner 1893–1898; Ladner 1932; Schütz 2002, 19–21, 84. Giovio az *Elogia* első, még nem illusztrált kiadását I. Ferdinánd császárnak ajánlotta, II. Ferdinánd főherceg tehát ismerte Giovio munkásságát. Schütz 2002, 20.

¹⁵⁰⁹ *Ritratti et elogii di capitani illustri...* In Roma alle spese di Pompilio Totti Libraro MDCXXXV. 193–194. Vö.: Erdős 2014, 137–138, 44–46. tétel, 147. II. Lajos Aliprando Caprioli által készített rézmetszetű arcképét ugyanakkor a Tadeusz Gozdzik szakdolgozatában (Gozdzik é. n., 34. tétel, 34–35), illetve Erdős Zoltán ikonográfiájában (Erdős 2014, 46. tétel) említett, *Ritratti di cento capitani illustri intagliati da Aliprando Capriolo...* című, 1596-ban (Caprioli 1596) és 1600-ban Rómában megjelent kiadványban nem találtam meg, s az uralkodó neve a portrékat felsoroló jegyzékben sem szerepel. https://books.google.hu/books?id=ZdwQdMjFxzUC&printsec=frontcover&hl=hu&source=gb_s_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false A kiadványban a magyarok közül csak Mátyás király (75) és Báthory István lengyel király (111) portréját találtam meg.

¹⁵¹⁰ *Ritratti et elogii di capitani illustri ... Descritti da Giulio Roscio, Monsig. Agostino Mascardi, Fabio Leonida, Ottavio Tronsarelli, et Altri.* In Roma, MDCXLVI. 254–256.

¹⁵¹¹ Gyöngyössy – Winter 2007, 1780. tétel, 140; Erdős 2014, 127–128, 17. tétel, 143; Schallaburg 1982, 537. tétel, 510 (Vera Héri); Gyöngyössy – Winter 2007, 1781. tétel, 140–141; Erdős 2014, 129, 24. tétel, 144; Gyöngyössy – Winter 2007, 1782. tétel, 141; Schallaburg 1982, 534–535. tétel, 509–510 (Vera Héri); Gyöngyössy – Winter 2007, 1783. tétel, 141;

ruházatot visel, a barett formája azonban kicsit eltér az ábrázolásokon egymástól. Hasonlóság figyelhető meg a Giovio-féle II. Lajos portré, illetve egy 1526 után készített fametszet között is, amelyen medaillonban Mária királyné, illetve férje arcképe látható.¹⁵¹² A hazai szakirodalom szerint elképzelhető, hogy ennek a fametszetnek az egyik előképe Augustin Hirschvogel említett rézmetszetes II. Lajos arcképe volt.¹⁵¹³ A kettősportrét ismertető katalógustételben ugyanakkor – ennek ellentmondva – azt is olvashatjuk, hogy a „medalionba foglalt grafikai ábrázolások 1526-ban készült alabástrom mellkép nyomán készültek.”¹⁵¹⁴ Erdős Zoltán szerint az „arcképek hasonlósága alapján úgy tűnik, hogy ezt a metszetet [azaz Hirschvogelét, P. J.] használta fel Michael Hohenauer és Hans Daucher, szintén egy-egy 1526 után készült portré készítője is.”¹⁵¹⁵ Mivel Hans Daucher 1538-ban halt meg, az 1546-ban vagy utána készült Hirschvogel-metszet nem lehetett az alabástromfaragvány előképe. Annyi bizonyos, hogy a fametszetes páros portré II. Lajos ábrázolása feltűnő hasonlóságot mutat egy, a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött, elefántsontra festett (?) arcképpel,¹⁵¹⁶ illetve a mohácsi csatában elhunyt Stefan Schlick tiszteletére készített, említett érmek II. Lajos-portréjával, és részlegesen Hirschvogel medaillon-arcképével.

Bár a barett formája eltérő, elképzelhető, hogy a mohácsi csatáról is részletes leírást adó Giovio gyűjteményének II. Lajost ábrázoló arcképe vagy annak egy másolata volt az előképe a budapesti Szépművészeti Múzeumban őrzött reprezentatív portrénak.¹⁵¹⁷ A festmény egy ideig Gaspar de Haro Guzman y Marchese del Carpio (1629–1687) nápolyi alkirály, műgyűjtő tulajdonában volt, majd a bécsi császári képgyűjteménybe került, s az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása után Ausztriában maradt magyar kulturális javak átadásáról szóló, 1932. november 27-én aláírt ún. velencei egyezmény¹⁵¹⁸ keretében 1933-ban érkezett a Kunsthistorisches Museumból Budapestre. **(60. kép)** A feltehetően egy itáliai mester által a 16.

Gyöngyössy – Winter 2007, 1784. tétel, 141–142; Erdős 2014, 131, 31. tétel, 145, 132, 32. tétel, 145; Papp 2019, 168–169.

¹⁵¹² II. Lajos és Habsburg Mária, fametszet, 8,2 × 17,8 cm. Felirata: Maria Regina vngarie, Lodovic(us) Rex vngarie. Kassa, Vychodoslovenské Múzeum, ltsz.: K 3815. Vö.: Réthelyi 2005, V-1. tétel, 205 (Zuzana Ludiková – Martin Šugár); Erdős 2014, 129, 23. tétel, 144. A metszetet – amelyet a 2005-os Mária királyné katalógus publikátatlanként említ – Albrecht Dürernek tulajdonítja: Szalay – Baróti 1896–1897, 349 (őrzési helye: Országos Képtár), illetve csak Mária arcképét közreadva: Ortway 1914, 88. II. Lajos portréja: MNM TKCS, ltsz.: 4445. Vö.: Gozdzik é. n., 21. tétel, 28.

¹⁵¹³ Réthelyi 2005, V-1. tétel, 205 (Zuzana Ludiková – Martin Šugár); Erdős 2014, 129, 23. tétel, 144.

¹⁵¹⁴ Réthelyi 2005, 205. Az alabástromporték – mint láttuk – 1532 után készültek, az 1526-os évszám pedig feltehetően még később került bevésésre.

¹⁵¹⁵ Erdős 2014, 129.

¹⁵¹⁶ Ismeretlen mester: II. Lajos színezett profilportréja, 16. század (?), elefántsontra (?), tempera, 7,3 × 6 cm, felirata arany betűkkel: Ludovicvs Rex ... ng... MNM TKCS, Grafikai Gyűjtemény, ltsz.: 407. Gozdzik Tadeusz szerint a papírra festett, üvegre ragasztott kép a 18–19. század fordulóján készülhetett. Gozdzik é. n., 38. tétel, 36–37; Fazekas 2001, 33, 8.2. tétel, 118.

¹⁵¹⁷ Ismeretlen itáliai festő: II. Lajos portréja, olajfestmény, 91,5 × 73 cm, 16. század első fele. SZM – MNG, ltsz.: 6783. Vö.: Gozdzik é. n., 39 (a kép szerinte nem II. Lajost ábrázolja); Balogh 1948, 56–57; Pigler 1954, 571; Schlégl 1968, 166–167; Garas 1981, 22. tétel; Réthelyi 2005, VI-2. tétel, 225–226 (Urbach Zsuzsa); Katona 1976, 56–57. oldal között; Katona 1987, 56–57. oldal között; Erdős 2014, 136, 44. tétel, 147.

¹⁵¹⁸ Vö.: Lhotsky 1946, 26–40.

század első felében készített festményt korábban Tiziano (1487 k.–1576) II. Lajost ábrázoló egész alakos, elveszett képmása részleges másolatának vélték.¹⁵¹⁹ A festményen ábrázolt alak ruhája és testtartása valójában Raffaello Santi Lorenzo de' Medici (1492–1519) 1516–1519 körül készült, ma amerikai magántulajdonban lévő portréjának másolata – kiegészítve az Aranygyapjas Rend jelvényével.¹⁵²⁰

60. kép: Ismeretlen itáliai festő: *II. Lajos portréja*. 16. század első fele. SZM – MNG.

Urbach Zsuzsa a festmény kapcsán Hans Daucher említett, II. Lajost ábrázoló alabástrom medálportréját említi analógiaként, s Kurt Löcher nyomán felhívja a figyelmet egy II. Lajost profilban ábrázoló lappangó olajfestményre, illetve Hieronymus Beck von Leopoldsdorf *Porträtbuchjára*, amelyben – a korábban említett gyerekportré mellett – az 1570–1590-es években feltehetően festmények másolataként készített két miniatúrán is találkozunk a baretet viselő, hegyes szakállas II. Lajos profilképével. Az egyik kép az uralkodót magában (KHM GG, 9691, 127. lap), a másik pedig feleségével, Mária királynéval együtt (KHM GG, 9691, 125. lap) ábrázolja.¹⁵²¹ Az ugyanakkor, hogy létezett-e egy Hans Krell által festett profilportré II. Lajosról, amely későbbi festmények (köztük a Beck-féle) előképéül szolgált,

¹⁵¹⁹ II. Lajos Tiziano által festett arcképéről „II. Fülöp spanyol király madridi hagyatéki leltára (1598–1607) emlékezik meg ... [...] ... talán nem tévedünk, ha az elégett eredeti részletmásolatát II. Lajosnak abban az arcképében véljük felismerni, amely 1933-ban az egykori bécsi császári gyűjteményekből a Szépművészeti Múzeumba került ...” Balogh 1948, 56. Vö.: „1316. Otro retrato entero del rey Ludovico de Hungria al óleo, de mano del Ticiano, con calzas coloradas, que tiene de alto vara y cinco dozabos y de encho un avara y un dozabo. No. 8. Tasado en cien reales.” *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses*. (19) 1898, CXXVIII. Habsburg Mária és Tiziano kapcsolatához vö.: Urbach 2015, 171; Faus 2020.

¹⁵²⁰ Katona 1976, 28–29. oldal között; Réthelyi 2005, VI-2. tétel, 225 (Urbach Zsuzsa); Bubryák 2015, 218, Abb. 2a, 2b, 230, 231.

¹⁵²¹ A kettősportrét ld.: Heinz 1975, 21. tétel, 206 (220. kép, 200), II. Lajos portréját ld.: Heinz 1975, 92. tétel, 250 (304. kép, 233). A kettősportréhoz hasonló beállítással találkozunk azon a miniatúrán, amelyik I. Ferdinándot és Jagelló Annát ábrázolja: Heinz 1975, 15. tétel, 198, 202 (219. kép, 200). II. Lajos önálló portréját említi: Erdős 2014, 136, 43. tétel, 147.

ahogy azt Kurt Löcher feltételezi,¹⁵²² vagy a profilportrék előképe inkább éremábrázolás vagy a Giovio-féle (feltehetően szintén egy érmen alapuló) kép volt, további kutatást igényel. A II. Lajost ábrázoló érmek profilportréinak hatásával még a 20. században is számolhatunk: Haranghy Jenő *II. Lajos és hadserege a mohácsi csata előtt* című rajzán is ezeken látható hajviselettel, arcvonásokkal és beállításban látjuk a páncélban, lovon ülő uralkodót.¹⁵²³

II. Lajos vonásait számos rajz és rézmetszet is megörökítette.¹⁵²⁴ Egy részük – mint például Augustin Hirschvogel említett profilképes rézmetszete – éremportré után készülhetett, de találunk köztük olyanokat is, amelyek a Krell-Orley-féle ikonográfiai típusra vezethetők vissza. Feltehetően ez az ábrázolási forma volt az előképe például annak az egész alakos II. Lajos-képmásnak, amely Balthasar Guerinus (Guerin) *Hungariae regum vitae et effigies* című, 1607-ben Nancyban keletkezett kéziratához mellékelte, 37 magyar király németalföldi minták alapján készült ábrázolása között szerepelt.¹⁵²⁵ **(61. kép)** Az enyhén jobbra néző beállítású típus mellképváltozatával találkozunk Hieronymus Wierix (Wirix) (1553–1619) 1585–1587 körül keletkezett rézmetszetű képmásán,¹⁵²⁶ egy Johannes Janssonius (1588–1664) holland térképmetsző által készített arcképen (MTKCS 62.80), illetve egy jelzetlen rézmetszeten (MTKCS 8551) is.

61. kép. II. Lajos. In: Balthasar Guerinus (Guerin) *Hungariae regum vitae et effigies* 1607.

¹⁵²² Réthelyi 2005, 225–226.

¹⁵²³ Haranghy Jenő vázlatkönyvéből. Magyar grafikusok könyve. II. Budapest, 1943. Vö.: Katona 1976, 56–57. oldal között; Katona 1987, 28–29. oldal között.

¹⁵²⁴ Erdős 2014, 146–148.

¹⁵²⁵ A kézirat az ÖNB-ben, Cod. 8679. jelzet alatt található. Vö.: Rózsa 1973, 24–25; Erdős 2014, 121; Ugrý 2021.

¹⁵²⁶ A Krell-Orley-féle típus átvételéről Wierix metszetén ld.: Urbach 2015, 233.

II. Lajos ábrázolásainak általam ismert egyik ikonográfiai típusába sem sorolható egy 18. század végi portré. A kép a podolini piarista iskolában használt, gyenge minőségű színezett tollrajzokkal rendkívül gazdagon illusztrált, 1793-ban készült kéziratos történelemtudományban található, amelynek szerzője és rajzolója feltehetően az ott tanító Heisler Glicér (1759–1834) professzor volt. A Palma Károly Ferenc (1735–1787) történelmi munkája¹⁵²⁷ alapján készült, az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában őrzött kivonatos iskolai jegyzet¹⁵²⁸ egész alakos II. Lajos-portréján a szakálltalan király hosszú, befönt haját és hangsúlyos, magyaros bajuszt visel.¹⁵²⁹ Koronája, palástja, jogara nagyon hasonlít ahhoz, amit a kézirat előző lapjának rajzán nagybátyja, I. Zsigmond egész alakos képmásán látunk. Ez a jelenet a halálos ágyán fekvő II. Ulászlót ábrázolja, aki fia nevelését testvérére, a lengyel királyra bízta.¹⁵³⁰

2.3. II. Lajos bizonytalan azonosítású, tévesen számontartott, illetve lappangó ábrázolásai

2.3.1. Királyok találkozása a *Weisskunig* illusztrációján

Krzysztof Szydlowiecki (1467–1532) lengyel kancellár 1523-as, a budai királyi udvarban tett látogatásának eseményeit megörökítő naplója 2004-ben megjelent magyar nyelvű kiadásának egyik illusztrációja alatt a következő képaláírás olvasható: *Az 1515-ös bécsi kongresszusra érkező három uralkodó, II. Ulászló, II. Lajos, Zsigmond és velük szemben Miksa császár.*¹⁵³¹ A forráskiadvány több adatot nem közöl a képről, amelynek eredetije I. Miksa önéletrajzi ihletésű regényéhez, a titkára, Marx Treitzsauerwein (1450–1527) által 1505 és 1516 között formába öntött *Weisskunighoz* készült. **(62. kép)** Bár az uralkodó életét, házasságát, hadjáratait bemutató kézirathoz idősebb Hans Burgkmair és Leonhard Beck (1480 k.–1542) 1514–1516 körül Augsburgban több mint 200 fametszetet készített, a szöveg nyomtatásban csak 1775-ben jelent meg, a nem sokkal korábban Grazban felfedezett, eredeti fadúcokról készült képekkel együtt.¹⁵³² A könyv 222 rövid fejezetre tagolódik, amelyek eseményeit egy-egy illusztráció eleveníti meg. A 2004-es magyar forráskiadványt illusztráló kép az 1775-ös kiadásban 157-es számon szerepel, s azon kevés ábrázolás közé tartozik, amelyhez nem kapcsolódik szöveges magyarázat. Az 1775-ös könyv végén található listában 12 képnél a vonatkozó oldalszám helyett a következő megjegyzés olvasható: „NB. Die mit * bezeichneten Figuren, sind nach dem ganzen Werk zu setzen, und kann mit selben folgende Ordnung gehalten werden.”¹⁵³³ Az utolsó három képnél, amelyek között a 157-es számú is szerepel, ez olvasható: „Zusammenkunft der Königen”, azaz a királyok összejövetele, találkozása.

¹⁵²⁷ Palma Károly Ferenc: *Notitia Rerum Hungaricarum, I–III, Tyrnaviae, 1770.*

¹⁵²⁸ Heisler 1793. Vö.: Székér – Koltai 2017, 344–346.

¹⁵²⁹ Heisler 1793, 124v. A kézirat következő lapján Perényi Péter, Szapolyai István és Báthori István mellett Habsburg Máriáról is találunk egy ábrázolást. Heisler 1793, 129v.

¹⁵³⁰ Heisler 1793, 124r.

¹⁵³¹ Zombori 2004, 1. kép, 381.

¹⁵³² *Der Weiß Kunig 1775.*

¹⁵³³ Der Weiß Kunig 1775, [310]
<https://archive.org/details/derweisskunigein00trei/page/n329/mode/2up> (A táblázat néhány digitalizált kiadásban nem szerepel.)

62. kép. *Királyok találkozása*. Fametszet, *Weisskunig*.

A kép ennél pontosabb témamegjelölése a *Weisskunig* 1888-as monografikus feldolgozásában¹⁵³⁴ sem szerepel. Az uralkodók találkozását ábrázoló kép itt az utolsó, 414. oldalon található, a konkordanciában utalva a korábbi megjelenések adataira: „Holzstock: 157, I. Ausgabe Seite: 308, II. Ausgabe Seite: 414.”¹⁵³⁵ Az 1888-as kiadásban 221 rövid szöveges fejezetet, illetve 236 illusztrációt találunk. Az illusztrációk többsége alatt olvasható, hogy mit ábrázolnak, az utolsó lapoknál (401–414) azonban – köztük tehát a 414-esnél is – semmiféle képaláírás nem található, a tanulmány szerzője nyilván nem tudta egyértelműen meghatározni az illusztrációk témáját. Azonosítatlan témájúként, sorrendben utolsóként szerepel a jelenet a *Weisskunig* 1956-os monográfiájában is.¹⁵³⁶ A metszet fadúcát őrző bécsi Albertina¹⁵³⁷ online adatbázisában is címként csak a következő szerepel: „Der „Weißkunig” Kaiser Maximilians I.: Zusammentreffen des weißen Königs mit drei unbekanntenen Königen und ihrem Gefolge in einer Landschaft”. Az adatbázis szerint az 1514–1516 között készült, 22,3 × 19,7 × 2,3 cm méretű fadúc Leonhard Beck munkája.¹⁵³⁸ Felmerül tehát a kérdés, hogy a 2004-es hazai kiadványban közölt illusztráció valóban az 1515-ös Habsburg-Jagelló kettős eljegyzés – mint láttuk, számos korabeli és későbbi műalkotáson megörökített – eseménysorozatának egyik jelenetét ábrázolja-

¹⁵³⁴ Der Weisskunig 1888.

¹⁵³⁵ Der Weisskunig 1888, 551.

¹⁵³⁶ „251. (Unterschriften fehlen). Nicht bestimmbar ...” Buchner – Burger – Musper 1956, 480.

¹⁵³⁷ Metzger 2019.

¹⁵³⁸ Bécs, Albertina, Itsz.: HO2006/462. <https://sammlungenonline.albertina.at/#/query/d1f49f4b-ada6-47db-9910-2fa7bd284899>. Az illusztráció a *Weisskunig* újabb feldolgozásában (Boßmeyer 2015) nem szerepel.

e? Ellentmondani látszik ennek, hogy a *Weisskunig* Miksa életének fontosabb mozzanatait nagyjából kronológiai sorrendben 1513-ig mutatta be, s az, hogy sem az 1775-ös, sem az 1888-as, sem az 1956-os kiadás képmagyarázatában nem találunk utalást a témára vonatkozóan.

A kép ugyanakkor kapcsolódhat a kettős eljegyzéshez, hiszen a *Weisskunig* szövegében értelemszerűen számos magyarországi vonatkozás szerepel. Mind I. Miksa apja, III. Frigyes, mind I. Miksa szoros – hol ellenséges, hol szövetségesi-rokoni – kapcsolatban állt a magyar uralkodókkal, akiket a regényben Zöld Királyokként (Gruen Kunig) említettek. 1463-ban például Mátyás király és III. Frigyes örökösödési szerződést kötött, amelynek értelmében ha Mátyás király törvényes örökös nélkül hal meg, a magyar trónt III. Frigyes vagy fia, az akkor négy éves Miksa örökli.

A *Weisskunig* magyarokkal kapcsolatos eseményt ábrázoló első, *Hogyan küldi az ifjú Weißkunigot az apja a zöld király ellen* című, jelzése szerint Hans Burgkmair által készített fametszete¹⁵³⁹ a Magyarország és a Habsburgok között kibontakozó, hosszú ideig tartó ellenségeskedés első szakaszához kapcsolódik.¹⁵⁴⁰ 1476-ban Beckensloer János (1427 k.–1489) esztergomi prímás, fő- és titkos kancellár átszökött III. Frigyeshez, s magával vitte és a császár rendelkezésére bocsátotta hatalmas vagyonát. Mátyás király háborút indított a császár ellen: serege 1477 nyarán elfoglalta Alsó-Ausztriát, és betört Felső-Ausztriába is, Bécsset pedig ostromzár alá vette. Az 1477. december 1-jén megkötött gmunden-korneuburgi békében¹⁵⁴¹ a magyar király számára kifizetendő 100 000 forint hadisarcban állapodtak meg.

Amikor 1482-ben Mátyás király hadat üzent III. Frigyesnek, ismét súlyos hadihelyzet bontakozott ki Magyarország és a Habsburgok között. Bár ez a háború jóval lassabban haladt, 1485. június 1-jén több hónapig tartó ostromzár után a magyar seregnek sikerült elfoglalnia Bécsset, majd 1487 augusztusában Mátyás király a császár kedvenc városába, Bécsújhelybe is bevonult, s Krems kivételével elfoglalta Alsó-Ausztriát, Stájerország és Karintia keleti részét is. A magyar király felvette az osztrák hercegi címet és tartománygyűlést hívott össze. Ausztriai hódításait haláláig megőrizte, s királyi székhelye is Bécs maradt. Ezekhez az eseményekhez kapcsolódik a *Weisskunignak* az az illusztrációja, amelyen III. Frigyes követet küld I. Miksa főherceghez, hogy szerezzen segítséget Mátyás király ellen.¹⁵⁴² A kéziratban részletesen olvashatunk a Habsburgok ellensége, a francia király – azaz a kék király – és Mátyás király között tervezett szövetségről is,¹⁵⁴³ megemlítve, hogy a zöld király a nevét szép zöld ruhájáról kapta.¹⁵⁴⁴

¹⁵³⁹ Wie der junge Weißkunig von seinem Vater gegen den grünen König geschickt wird. Der Weisskunig 1888, 128.

¹⁵⁴⁰ Wie der gruen kunig ain kriegsfolk in des alten weyßen kunigs land schicket, das der jung weyß kunig in die flucht pracht. Der Weisskunig 1888, 127.

¹⁵⁴¹ Köblös – Süttő – Szende 2000, 206–215.

¹⁵⁴² Wie der alt weys kunig schickt zu dem jungen weysen kunig hülf zu bringen wider den grunen kunig. Der Weisskunig 1888, 268.

¹⁵⁴³ Wie der plab kunig den gruenen kunig beweget, wider den jungen weyßen kunig zu kriegem. Der Weisskunig 1888, 269.

¹⁵⁴⁴ „Der plab kunig practicieret auch haimlichen, und mit seinen grossn listen pracht er ainem kunig in sein gesellschaft, der was gar schön in gruen beklaidt, darumb wird er der gruen kunig genennt; derselb guen kunig krieget an underlaß au fain weise gesellschaft in ainem andern kunigreich, das dann des jungweisen kunigs prueder zugehöret... etc.” Der Weisskunig 1888, 269. Tringli István közlése szerint a zöld király elnevezés feltehetően a magyar címer hármashalmának mázából ered. A német heraldikában a zöld nem számított előkelő színnek, uralkodói címerben igen ritkán fordult elő, s máshol sem volt gyakori.

Több magyar vonatkozású képet és leírást találunk a Mátyás király 1490-ben Bécsben bekövetkezett, a *Weisskunig* egyik metszetén¹⁵⁴⁵ is ábrázolt halálával kapcsolatos események ismertetésekor. Mátyás királynak csecsemőkorában meghalt gyermeke után több törvényes utóda nem született, az 1480-as években azonban házasságon kívül született fiát, Corvin Jánost akarta a magyar trónra ültetni. 1490 májusára össze is hívta az országgyűlést, hogy válasszák királlyá és koronázzák meg a fiát, áprilisban azonban váratlanul meghalt.

A *Weisskunig* következő fejezetében már az osztrák területek felszabadításáról, illetve a magyarok ellen indított hadjátról olvashatunk.¹⁵⁴⁶ Bár I. Miksa az 1463-as örökösödési szerződés értelmében Mátyás halála után rögtön bejelentette igényét a megüresedett magyar trónra, a magyar rendek 1490. július 15-én a szabad királyválasztás jogát hangoztatva II. Ulászló cseh királyt választották meg királynak, s szeptember 21-én Székesfehérváron őt koronázták meg. A döntést sem III. Frigyes, sem I. Miksa nem fogadta el. Mivel I. Miksát 1486-ban német királlyá választották, a Német-római Birodalom teljes területéről szerezhetett katonai támogatást: bajor, szász és brandenburgi csapatok is részt vettek a hadjáratában. I. Miksa 1490 augusztusában megkezdte Mátyás király korábbi alsó-ausztriai és stájerországi hódításainak a visszafoglalását, majd 1490 őszén betört Magyarország területére. A trónutódlási küzdelem egyik fontos összecsapása Székesfehérvár 1490. évi – mint láttuk, a császár diadalaként az *Ehrenpfortén* és innsbrucki síremlékén is megörökített – ostroma volt, amelynek során I. Miksa zsoldosai elfoglalták és teljesen kifosztották a magyar koronázóvárost, legyilkolva lakói nagy részét. A Mátyás halálának ábrázolását követő fametszeten az eseményeknek megfelelően már I. Miksát látjuk, aki az új zöld király ellen indítandó háborúról tanácskozik udvari embereivel és a hadsereg vezetőivel.¹⁵⁴⁷

A *Weisskunig* következő illusztrációja az I. Miksa és II. Ulászló követei között Bécsben lefolytatott tanácskozást ábrázolja,¹⁵⁴⁸ amely után önálló fejezetet és illusztrációt találunk az 1491. november 7-i pozsonyi békekötésről. Ebben III. Frigyes, I. Miksa és II. Ulászló megállapodott a Mátyás király halála utáni harcok befejezéséről, a Mátyás alatt elfoglalt osztrák területek visszaadásáért és hadikárpótlás fizetéséért cserébe elfogadva II. Ulászló magyarországi trónigényét.¹⁵⁴⁹ A Leonhard Beck által készített illusztráción egy termet látunk

¹⁵⁴⁵ Wie der alt Gruen kunig starb, und wie sich die gruen geselschaft partheyet. Der Weiss Kunig 1775, 235. kép, az esemény leírása: 240; Der Weisskunig 1888, 273. Vö.: Nemes – Nagy 1900, 47. tábla, 1. kép, XXXVIII – XXXIX; Elekes 1939, 71; Balogh 1940, 84. tétel, 532; Buchner – Burger – Musper 1956, 145. kép.

¹⁵⁴⁶ Wie der jung weyß kunig das land widerumb erobert, das der gruen kunig der weyßen geselschaft abgedrungen het, auch wie er das gruen kunigreich bekrieget. Der Weisskunig 1888, 275.

¹⁵⁴⁷ Der groß rat des w(eißen) k(unigs) von xvj. nation seiner haubtleut und kriegsfolk, wie er den krieg wider den newen grunen kunig furn wolt, mit vil seltzam klaidung zu machen. Der Weisskunig 1888, 274; Boßmeyer 2015, Textband, 85–86, 131, 301, Bildband: 61–62. kép, 64–65.

¹⁵⁴⁸ Die erlich rachtungung des jungen w(eißen) k(unigs) mit dem grunen kunig durch reth zu Wien. Der Weisskunig 1888, 277.

¹⁵⁴⁹ Die rachtungung mit dem gronen kunig vor Bresburg. („Wie zwischen dem Jungen weyßen kunig, und dem Gruenen kunig, ain Rachtungung gemacht wardt.” Der Weiß Kunig 1775, 245); Der Weisskunig 1888, 278–279; Buchner – Burger – Musper 1956, 148. kép. Vö.: Szalay – Baróti 1896–1897, 302; Nemes – Nagy 1900, 47. tábla, 4. kép, XXXIX; Köblös – Süttő – Szende 2000, 238–265; Neumann 2010–2011; Boßmeyer 2015, Textband: 86, 131, 301, Bildband: 63. kép, 66; Werner 2015, 360–361, 11. kép, 376. Feltehetően a békekötés alkalmából ajándékozta I. Miksa II. Ulászlónak a bécsi Kunsthistorisches Museum páncél- és fegyvergyűjteményében (A113) őrzött magyar tárcsapajzsot.

körbefutó paddal, amelyen – a szemlélővel szemben – három férfi ül, míg mellettük jobbra és balra, illetve előttük – utóbbi a nézőnek háttal – három másik személy helyezkedik el. **(63. kép)** Egy 2015-ös monográfia osztrák szerzője szerint a képen a tárgyalódelegációk három-három tagját látjuk.¹⁵⁵⁰ A kompozíciónak az Österreichische Nationalbibliothekban őrzött vázlatán¹⁵⁵¹ ugyanakkor a szemben ülő három férfi közül a középsőnek a fején egy utólag, más színű tollal rárajzolt korona látható, amellyel a művész feltehetően a vázlatokat ellenőrző személy által a három férfi rajza fölé írt kézírásos utasítás: „soll ein kunig syn” – vagyis egy király legyen – nyomán egészítette ki a jelenetet. A két idősebb férfi között ülő fiatalabbik – ahogy arra tanulmányában Elke Anna Werner is rámutatott – I. Miksának a *Weisskunig* számos illusztrációján feltűnő, vállig érő, hosszú hajú frizuráját viseli, s úgy véli, hogy a vázlatra írt „soll ein kunig syn” megjegyzés, illetve az utólag rárajzolt korona is az uralkodót hivatott megszemélyesíteni.¹⁵⁵² A szintén a vázlaton olvasható „halb teutsch und halb hungarisch” megjegyzésből azonban arra következtet, hogy a rajzolónak a delegáció három magyar, illetve három német képviselőjét kellett ábrázolni. „Bei dieser Friedensverhaltung konzertrierte sich das Interesse also auf die richtige Darstellung der Persosen und wiederum auf die topographische Situation. Es wird jedoch keine Porträtgenauigkeit verlangt, sondern lediglich einen Charakterisierung, mit deren Hilfe der Betrachter die Beteiligten nach ihrer Herkunft und ihrem Stand unterscheiden kann. Die zentrale Figur wird nicht direkt als Maximilian benannt, soll aber als König zu erkennen sein. Die Anweisung zur ungarischen Tracht ist dann wiederum recht detailliert, indem sie auf die platten Hüte verweist.”¹⁵⁵³ Az bizonyos, hogy a rajzoló nem hajtott végre minden utasítást, az elkészült fametszetben ugyanis a középső férfi fején mégsem koronát, hanem baretet látunk.

63. kép. A pozsonyi békekötés 1491-ben. Fametszet. *Weisskunig*.

¹⁵⁵⁰ Boßmeyer 2015, Textband: 86.

¹⁵⁵¹ ÖNB, Sammlung von Handschriften und alten Drucken. Jelzet: Cod. 3034, 182v. Egy ugyanitt őrzött másik kódexben vázlat nem, csak a békekötésről készült fametszet próbanyomata található (Cod. 3033, 110v). Vö.: Werner 2015, 360.

¹⁵⁵² Werner 2015, 360–361.

¹⁵⁵³ Werner 2015, 361. A vázlaton az „Ein tading zwischen dem grünen kunig sollen geplädt hauben aufhaben und auf hungarisch gekleidt, tractat presburg.” megjegyzés is olvasható.

Bár a *Weisskunig*ban I. Miksát többnyire koronával vagy hajadonfőtt ábrázolták, s az idegen királyok állandó attribútuma is a korona volt, úgy vélem, nem zárhatjuk ki, hogy a rajzoló a nézővel szemben ülő három férfiban a békeszerződést aláíró uralkodókat akarta megjeleníteni. Igaz, a pozsonyi tárgyalásokon az uralkodók nem vettek részt személyesen, a békeszerződést később, külön-külön, saját udvarukban írták alá, mindhárom királynak ismerjük azonban olyan korabeli ábrázolását, amelyhez hasonlóval ezen a fametszeten is találkozunk.¹⁵⁵⁴ A középső férfin látható, szőrméből készült baret például hasonlít ahhoz, amelyet I. Miksa egyik 1504 után készült, Berlinben őrzött, fára festett profilportréján visel.¹⁵⁵⁵ A három férfi magas rangját jelezheti az is, hogy a többi szereplőhöz képest kiemelt „főhelyen” ülnek. Bár az utólag rajzolt koronával egy másik, a Vatikáni Könyvtárban őrzött vázlaton sem találkozunk, a rajta található, homályos megjegyzés a királyok közti tárgyalásra, illetve a főemberek részvételére is utalhat: „die teding zwischen des weissen kunig und gruen allerlay teutsch und hungriſch person mit den geplatten hauben und sternem.”¹⁵⁵⁶

A *Weisskunig*ban az I. Miksa és II. Ulászló között 1506–1507-ben folyt titkos dinasztikus tárgyalásokról is olvashatunk.¹⁵⁵⁷ 1505 októberében a magyar rendek úgy döntöttek, hogy ha II. Ulászló fiúörökös nélkül hal meg (akkor még csak egy lánya volt), a későbbiekben csak nemzeti uralkodót választhatnak. II. (Jagelló) Ulászló azonban titokban követséget küldött I. Miksához a Habsburg és a Jagelló uralkodóház közötti dinasztikus szerződés megkötése érdekében. Az 1506. március 20-án Bécsújhelyen létrejött megállapodás értelmében I. Miksa egyik fiúunokája feleségül veszi Annát, II. Ulászló lányát, míg születendő fia (a királyné ekkor már állapotos volt) Ferdinánd hűgának, Mária főhercegnőnek a férje lesz.

A magyarok szövetségesként tűntek fel abban a fejezetben¹⁵⁵⁸ és illusztráción is, amely a Habsburgok Velence elleni hadjáratának történetét beszéli el. A kunig der visch-ként említett velencei dózse ellen kötött szövetségnek a kép felirata szerint a pápa, I. Miksa, a spanyol (fekete király) és a magyar király volt a tagja.¹⁵⁵⁹ Az ún. Cambrai-i ligát 1508. december 10-én II. Gyula pápa, XII. Lajos francia király, I. Miksa és néhány itáliai városállam képviselői írták alá. Bár névleges célja az Oszmán Birodalom elleni keresztes hadjárat volt, valójában a Velencei Köztársaság hatalmának megtörésére és szárazföldi birtokainak megszerzésére irányuló háború terve volt. 1509-ben csatlakozott a ligához – többek között – II. Ulászló magyar király (Dalmácia megszerzésének reményében) és VIII. Henrik angol király is. Bár a Velence elleni háború megindult, az eltérő hatalmi érdekek miatt a liga 1510-ben széthullott, a pápa Velencéhez csatlakozott. II. Ulászló ebből az alkalomból kapta a pápától a korábban említett megszentelt kardot és kalpagot. A magyar király a *Weisskunig* egy másik, a Velence elleni

¹⁵⁵⁴ Papp 2021i, 375.

¹⁵⁵⁵ Berlin, Gemäldegalerie, Staatliche Museen zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz, ltsz.: 2111. (<https://www.bildindex.de/document/obj02552099?medium=gggg2111>).

¹⁵⁵⁶ Roma, Biblioteca Apostolica Vaticana. Jelzet: Vat. Lat. 8570, 64r. Vö.: Boßmeyer 2015, 86. Ezen a vázlaton a középső férfi fején látható baret jobban hasonlít ahhoz, amit I. Miksa portréján (Bernard Strigel, Albrecht Dürer) látunk, mint ami a fametszeten szerepel. A kódexről ld.: Karl Rudolf: «Das gemäl ist also recht». Die Zeichnungen zum «Weisskunig» Maximilians I des Vaticanus Latinus 8570. In: Römische Historische Mitteilungen (22) 1980), 167–208. A kódexet a *Freydal* kapcsán említi: Terjanian 2019, 126.

¹⁵⁵⁷ Der Weisskunig 1888, 506. II. Ulászlóról ld. még Der Weisskunig 1888, 505, 506, 508, 509, 510.

¹⁵⁵⁸ Wie der weyß kunig ain pundnus aufrichtet wider den künig vom visch. Der Weisskunig 1888, 336.

¹⁵⁵⁹ Der bunt: babst, kayser, Spanien und Hungern. Der Weisskunig 1888, 335.

szövetséget bemutató illusztrációján már nem tűnik fel, helyét a Habsburgok ellensége, a francia király foglalja el.¹⁵⁶⁰

Szendrei János (1857–1927) 1891-es viselettörténeti tanulmányában az 1888-as kiadás nyomán ismerteti a *Weisskunig* egyik metszetét, amelyen „I. Maximilián császár előtt magyar követség jelenik meg. Három főúr fél térdre ereszkedik a kettős trón előtt s oldalt ott áll a herold az ország címerével. Mind a hárman brokát szövethől gazdag mentét viselnek, melynek hosszan lelógó hasított ujjából a dolmány karja nyúlik ki. Oldalukon egyforma, vágott végű, gyengén görbülő kard lóg alá. Legérdekesebb rajtuk, hogy fejükön, aranyos háló szövethől fejkötőszerű főveg van.”¹⁵⁶¹ A fametszetről több 19. század végi történeti munka illusztrációt is közöl: „II. Ulászló követei Miksa császár előtt.” – olvashatjuk az 1506–1507 körüli magyarországi események leírásánál az egyikben.¹⁵⁶² A kép magyarázata szerint a trónon ülő Miksa balján unokája, a későbbi V. Károly ül,¹⁵⁶³ a követség egyik tagja pedig a magyar – cseh – lengyel címet tartja a *kezeben*. **(64. kép)** Az illusztráció „A magyar követek Miksánál” képaláírással megjelenik egy másik korabeli történeti munkában is,¹⁵⁶⁴ míg a Domanovszky Sándor (1877–1955) által szerkesztett 20. századi művelődéstörténeti sorozat reneszánsz kötetében ugyanezen fametszet alatt a „Magyar követség megkéri II. Lajos számára Miksa császár leányának (sic!) kezét” képaláírás szerepel.¹⁵⁶⁵ Az illusztráció egyes alakjaival egy 1900-ban megjelent viselettörténeti munkában is találkozunk.¹⁵⁶⁶

64. kép. *A magyar követek megkéri Habsburg Mária kezét.* Fametszet. *Weisskunig*.

A *Weisskunig* 1775-ös kiadásában ezzel a metszettel nem találkozunk, 150. számmal azonban a fentihez nagyon hasonló jelenet található, de ezen az illusztráción a jobb oldali

¹⁵⁶⁰ Der pund wider die Venediger: Babst, kayser, Frankreich, Hispanien. Der Weisskunig 1888, 337.

¹⁵⁶¹ Szendrei 1891, 389.

¹⁵⁶² Szalay – Baróti 1896–1897, 315. A kép szerepel még: Fraknoi 1896, 381. A címetartó alakját közli: Nemes – Nagy 1900, 46. tábla, 2. kép, XXXVIII.

¹⁵⁶³ Az 1500-ban született Károlyt 1517-ig nagynénje, Margit főhercegnő nevelte Mechelenben.

¹⁵⁶⁴ Fraknoi 1896, 381. A kép ugyanilyen címmel szerepel Ernst Lajos monográfiájában. Ernst 1910, 23.

¹⁵⁶⁵ Elekes 1939, 299. II. Lajos felesége, Habsburg Mária valójában Szép Fülöp lánya, tehát I. Miksa unokája volt.

¹⁵⁶⁶ Nemes – Nagy 1900, 43. tábla, 2. kép, 46. tábla, 2. kép, XXXVIII.

címerpajzson a portugál címert láthatjuk. Leírás, magyarázat nem tartozik a képhez.¹⁵⁶⁷ Az 1888-as kiadásban már három, szinte teljesen megegyező kompozíciót látunk, amelyeken azonban a címerek eltérőek és a kép alsó részén is látunk néhány apróbb különbséget. A jelenetekhez itt sem kapcsolódik 16. századi leírás, magyarázat, a korábban említett, a négy király találkozását ábrázoló fametszethez hasonlóan ezek is a *Weitere Illustrationen* részben találhatóak. Alattuk azonban szerepel modern (1888-as) képaláírás, amely szerint a 383. képen a portugál követek Eleonóra (1498–1558) főhercegnő, a 384. képen a dán követek Izabella (1501–1526) főhercegnő, még a 385. képen a magyar követek Mária főhercegnő kezét kéri meg.¹⁵⁶⁸ Mindhárom főhercegnő Szép Fülöp gyermeke, tehát I. Miksa unokája volt. Máriát 1515-ben jegyezte el II. Lajos,¹⁵⁶⁹ Habsburg Eleonóra 1518–1521 között portugál királyné volt, Izabella pedig 1514-ben névlegesen, majd 1515-ben ténylegesen is II. Keresztély (1481–1559) dán király felesége lett.

A három különböző lánykérést bemutató takarékos újrahasznosítás technikai megoldása a fametszeteken is látható: a három térdelő alakot, illetve a jobb oldali címertartó heroldot ábrázoló rész mindhárom metszeten – éppúgy, ahogy az 1775-ös kiadás illusztrációján – éles fehér kontúrral elválnak a kép többi részétől: az egybefüggő, fekvő, illetve álló formátumú téglalap alakú, három különböző variációban kifaragott részt utólag rögzítették az eredeti, részleges fadúchoz. Az eljárás feltűnik a bécsi Albertinában őrzött, Hans Springinklee rajza nyomán Claus Seman által készített fadúc formáján is, amelyen az alsó részek éppen olyan alakban hiányoznak, ahogy azt a lapokon a fehér kontúrok jelzik. **(65. kép)** Az Albertinában található az eltérő címereket és követeket ábrázoló három kisebb fadúc is.¹⁵⁷⁰ A fametszetről valószínűleg azért nem találunk az eredeti kéziratban leírást, mert a portugál esküvő a regényben bemutatott időszak után, az 1510-es évek végén zajlott le. Az ábrázolások mindenestre kiválóan illenek a mű koncepciójába, hiszen I. Miksa politikájának fontos eleme volt a dinasztikus házasságkötések általi szövetségkötés és területszerzés.¹⁵⁷¹

¹⁵⁶⁷ Az 1775-ös kiadás két online példányában is csak a portugál címeres fametszet szerepel. <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/maximilian1775/0001>; <https://archive.org/details/derweisskunigein00trei/page/n641/mode/2up>.

¹⁵⁶⁸ Der Weisskunig 1888, 383., 384., 385. kép; Buchner – Burger – Musper 1956, 220., 221., 222. kép; Boßmeyer 2015, Textband, 220–222. tétel, 308. (illusztráció nélkül). A három lánykérést, illetve az uralkodók találkozásait ábrázoló metszetek nem szerepelnek a *Weisskunig* fametszeteinek felsorolásában: Hollstein 1957/V, 431–551. tétel, 116–119.

¹⁵⁶⁹ Sebastianus Bunderlius dicsőítő írásában – mint láttuk – már 1514-ben Mária vőlegényeként említette Lajost.

¹⁵⁷⁰ Bécs, Albertina, ltsz.: HO2006/461 és HO2006/461/a-c. [https://sammlungenonline.albertina.at/?query=search=/record/objectnumbersearch=\[HO2006/461\]&showtype=record#/query/7be5e909-2b49-4d3c-8dda-98a9fd73d2d3](https://sammlungenonline.albertina.at/?query=search=/record/objectnumbersearch=[HO2006/461]&showtype=record#/query/7be5e909-2b49-4d3c-8dda-98a9fd73d2d3). Vö.: Lange-Krach 2019, 107. tétel, 342–343 (Cristof Metzger).

¹⁵⁷¹ Lange-Krach 2019, 343.

65. kép. Fadúc a *Weisskunig* fametszetéhez. Bécs, Albertina.

Az eltérő címerábrázolások mellett különböző mértékű eltéréseket láthatunk a két uralkodó trónja előtt térdeplő három követ és a jobb oldali címertartó ruházatának a megformálásában is. Míg a fedetlen fejű portugál és dán követek ruhája majdnem teljesen megegyezik a két fametszeten, a magyar követek fejfedőt, s a másik két képhez hasonló mintázatú köpenyük felett derekukra erősített, hangsúlyosan ábrázolt kardot viselnek. A magyar követek egyikének ruházata a metszeten láthatónál részletesebb kidolgozásban, s a térdelő helyett egy álló alakon szerepel egy 1900-ban megjelent viselettörténeti könyv színes tábláján, mint jellegzetes magyaros viselet.¹⁵⁷² Bár a három kép megegyező kompozíciója elvben kérdésessé tenné a képi idézet autentikusságát, az, hogy a fametsző nemcsak a címereket cserélte ki, hanem a követek ruháját is megváltoztatta az illusztrációkon, jelzi, hogy valamennyire törekedett a megkülönböztető nemzeti specifikumok bemutatására.¹⁵⁷³

A fametszet tehát, amelyik a 2004-es hazai forráskiadvány szerint I. Miksa, illetve a bécsi kongresszusra érkező Jagelló uralkodók, II. Ulászló, az öccse, I. Zsigmond lengyel király és az ekkor kilenc éves II. Lajos találkozását ábrázolja, tartalmilag beleilleszthető a *Weisskunig*nak a Habsburg és a magyar uralkodók közötti ambivalens kapcsolatot bemutató illusztrációi sorába. A három Jagelló uralkodó már 1515 márciusában Pozsonyba érkezett, a tárgyalásokon azonban a hiányzó I. Miksát a legközelebbi politikai tanácsadói és barátai közé tartozó Matthäus Lang gurki érsek képviselte.¹⁵⁷⁴ A személyes találkozás a császár, illetve a három Jagelló uralkodó között végül 1515 júliusában a Trautmannsdorf kastélyához közeli mezőn zajlott le. A császár megparancsolta, hogy „a széles síkra telepítsenek egy hatalmas fát, amelyet már messziről megláthat, ez alatt óhajt a királyokkal találkozni.”¹⁵⁷⁵ Az eseményről a naplójában részletesen beszámoló Johannes Cuspinianus, Miksa történetírója és diplomatája, pontosan leírja a találkozó helyét: „Itt volt egy kissé kiemelkedő domb, jobbra az erdő, balra egy csipkebokorral és vadrózsával borított hegyecske.”¹⁵⁷⁶ Bár a *Weisskunig* fametszetén Cuspinianus leírásához hasonlóan egy dombos területet látunk, s a háttérben feltűnik egy nagy fa is, az ábrázolás többi része nem egyezik meg a napló bejegyzésével: a képen a lóháton ülő Miksához három szintén koronát, palástot viselő, lóháton ülő uralkodó közelít. Cuspinianus leírása szerint – mint láttuk – II. Lajos és I. Zsigmond valóban lovon érkezett a találkozóra, II. Ulászlót és a császárt azonban gyaloghintón vitték a helyszínre. I. Miksa portréja értelemeszerűen megegyezik a *Weisskunig* többi lapjáról jól ismert arcvonásokkal, a három másik uralkodó arcvonásai azonban sematikusak, bár a középső lovas fiatalabbnak látszik a másik kettőnél. Arcvonásaikból tehát nem következtethetünk kilétükre. Mivel a négy király találkozását bemutató metszet 1514 és 1516 körül készült, elképzelhető, hogy a művész külön megrendelést kapott az 1515-ös fontos esemény megörökítésére, annak ellenére, hogy a *Weisskunig* csak 1513-ig kísérte nyomon I. Miksa életének eseményeit, s hogy a jelenet leírása sem szerepelt a kéziratban. Úgy vélem azonban, hogy az ábrázolást nem azonosíthatjuk minden kétséget kizáróan az 1515-ös királytalálkozó jelenetével, ahogyan azt sem állíthatjuk, hogy biztosan nem azt elevenítette meg.¹⁵⁷⁷

¹⁵⁷² Nemes – Nagy 1900. XVII. színes tábla, 9. kép.

¹⁵⁷³ A fametszet vázlatával sem a Vatikáni Könyvtárban (Vat. Lat. 8570), sem az osztrák nemzeti könyvtárban (Cod. 3034) őrzött, említett kódexekben nem találkoztunk.

¹⁵⁷⁴ Cuspinianus 2006, 140.

¹⁵⁷⁵ Cuspinianus 2006, 147.

¹⁵⁷⁶ Cuspinianus 2006, 147.

¹⁵⁷⁷ A fametszet vázlatával sem a Vatikáni Könyvtárban (Vat. Lat. 8570), sem az osztrák nemzeti könyvtárban (Cod. 3034) őrzött, említett kódexekben nem találkoztunk.

2.3.2. A *Thun'sches Skizzenbuch* ülőportréja és a *Genealogie* állóképe

Idősebb Hans Burgkmair I. Miksa udvari művészeként¹⁵⁷⁸ 1509–1512 között az uralkodónak a kor neves udvari tudósai, humanistái, genealógusai (például Konrad Peutinger, Jakob Mennel [1460 k.–1525 k.], Ladislaus Sunthaim [1440 k.–1512 vége /1513 eleje k.], Johannes Trithemius [1462–1516]), Johannes Stabius [1450–1522]) által összeállított különböző családfáihoz (*Genealogie*) fametszetsorozatot készített, köztük Sunthaim és Mennel 1509-ben összeállított genealógiai összefoglalásához kapcsolódva 77, többnyire monogrammal ellátott sokszorosított grafikát. Ezekon – ahogy azt az Österreichische Nationalbibliothek kéziratárában őrzött sorozatok lapjain láthatjuk – névvel ellátott ősokeket ábrázolt a trójai Hektortól kezdve.¹⁵⁷⁹ A sorozat a tudósok vitája miatt végül befejezetlen és kiadatlan maradt, próbanyomatai révén azonban a 16. században ismert és népszerű lett. Szintén a témához kapcsolódott Burgkmairnak az a kutatás szerint 1516 és 1519 között készített 13 fametszete, amelyeken – ahogy az egy szintén Bécsben őrzött, 90 próbanyomatot tartalmazó másik együttesből kiderül – nem szerepelt a bemutatott személyek neve. Ennek a 13 lapnak a reprodukcióját először – kiegészítve az előző évben Burgkmair 77 fametszetéről megjelent tanulmányt¹⁵⁸⁰ – 1889-ben Theodor Frimmel (1853–1928) tette közzé, 90-ig folytatva a korábbi sorszámozást.¹⁵⁸¹ Az újonnan közzétett fametszetek közül a 83. számú egy vállig érő, dús hajú, csupasz arcú, trónon ülő, koronát és palástot viselő uralkodót ábrázolt. (66. kép) Frimmel a kép leírásában hivatkozott Quirin von Leitner (1834–1893) előző évben a bécsi császári gyűjtemények évkönyvében közzétett, egy páncélterveket tartalmazó augsburgi vázlatkönyvet (*Thun'sches Skizzenbuch*), az ún. *Tescheni kódexet* ismertető tanulmányára, amelyben a szerző az egyik képet, amely feltűnő hasonlóságot mutat a *Genealogie* 83. számú fametszetével, II. Lajos magyar király portréjaként határozta meg.¹⁵⁸² Az attribúciót Theodor Frimmel is átvette.¹⁵⁸³ Quirin von Leitner úgy vélte, hogy a vázlatkönyv ezen ábrázolásának előképe – három másik, a kéziratban könyvben szintén szereplő királyképpel együtt – a *Genealógiához*

¹⁵⁷⁸ Teget-Welz 2019.

¹⁵⁷⁹ ÖNB, Sammlung von Handschriften und alten Drucken. Jelzet: Cod. 8018. (77 színezetlen fametszettel) és Cod. 8048. (77 színezett fametszettel) A *Genealógiához* vö. pl. Laschitzer 1888; Rupé 1923, 179–181; Burkhard 1934, 96–101; Lhotsky 1944; Buchner – Burger – Musper 1956, 39–41; Hollstein 1957/V, 110–111; Geissler 1965, 249–26; Falk 1968, 69–73; Falk – Biedermann 1973, 150–166. tétel, o. n.; Wiesflecker 1986, 362–365; Kunze 1993, 230; Kathol 1998; Pollheimer 2005, 28–47; Kellner – Webers 2007; Silver 2008, 41–76; Silver 2012, 96–97; Michel – Sternath 2012, 19–20. tétel, 168–169; Kaulbach – Záh 2012, 13, 206–209. Burgkmair tevékenységéről újabban ld.: Augustyn – Teget-Welz 2018; Terjanian 2019, 166. tétel, 294–295.

¹⁵⁸⁰ Laschitzer 1888.

¹⁵⁸¹ Frimmel 1889. Frimmel a próbanyomatokat 1516–1519 közé datálja.

¹⁵⁸² „Die zweite sitzende Figur eines Königs (Nr. 83) entspricht mit ungleich grösserer Ueberseinstimmung der Zeichung aus dem Tetschener Codex, die Quirin von Leitner als Ludwig II., König von Ungarn, abgebildet hat.” Frimmel 1889, CCCXXVI.

¹⁵⁸³ Frimmel 1889, CCCXXVI. Minden bizonnyal erre az illusztrációra utalt 1898-as tanulmányában Wendelin Boeheim: Hans Burgkmair I. Miksa őseit és rokonait ábrázoló fametszetes lapjai között található „II. Lajos király arcképe a magyar címerrel.” Boeheim 1898, 11. Vö.: Gozdzik é. n., 6. tétel, 18–19; Hollstein 1957/V, 324–415. tétel, 110–111; Gamber 1975, 11; Erdős 2014, 128, 21. tétel, 144 (a korábbi hazai irodalom említésével); Božić – Čosić: 2021, 90 (1525-ös datálással).

készített fametszet volt.¹⁵⁸⁴ Az 1532–1550 körül Augsburgban készült, páncélterveket tartalmazó vázlatkönyv egyik rajzán valóban egy magyar ruhát viselő király ülő alakja szerepel, aki előtt magyar, cseh, dalmát, horvát, illetve osztrák címer, valamint (felcserélt színezéssel) a Jagellók felségjelvénye, a kiterjesztett szárnyú sassal díszített pajzs látható, mellette pedig egy páncél részletének a rajza.¹⁵⁸⁵

66. kép. II. Lajos (?) Próbanymat a Genealógiához. Fametszet.

A páncélterveket tartalmazó vázlatkönyv ábrázolását a hazai történeti munkák hamar felhasználták II. Lajos illusztrációjaként,¹⁵⁸⁶ s később is találkozunk itthon ezzel az

¹⁵⁸⁴ Leitner 1888, II (illusztráció Ludwig II., König von Ungarn képaláírással); Kaulbach – Záh 2012, 206–209.

¹⁵⁸⁵ Prága, Uměleckoprůmyslové museum, ltsz.: GK 11.572-B. fol.3r. Vö.: Terjanian 2013; Terjanian 2016. Legújabbán ld.: Gulyás 2017, 140, Abb. 6 (71. jegyzetben részletes irodalommal); Papp 2019, 156–157.

¹⁵⁸⁶ Szalay – Baróti 1896–1897, 337; Nemes – Nagy 1900, 46. tábla, 1. kép, XXXVIII. A kötetben egy olyan reprodukció található, amelynek alján II. Lajos aláírása látható: „II. Lajos király arczképe és aláírása. Az arczkép a bécsi cs. és kir. udv. muzeum egyik egykorú codexében. Érdekes, mert a királyt magyaros ruhában ábrázolja. – Az aláírás: Ludouicus Rex manu p(ro)p(ri)a.”; Fraknoi 1896, 492. „(Burgkmayr Hans színezett képe után készült egykorú másolat a gróf Thun-Hohenstein család tetscheni hitbizományi könyvtárában. Az udvari műgyűjtemények évkönyveinek reproductioja után.)”; Nemes – Nagy 1900, 46. tábla, 1. kép, XXXVIII. „(II. Lajos király. Id. Burgkmayr János 1516–19 közti tollrajza. Eredetije a gr. Thun-Hohenstein család tetscheni hitbiz. könyvtárában.)”; Ortway 1914, 70–71. Jegyzetben:

attribúcióval.¹⁵⁸⁷ 1989-ben megjelent írásában Stuart W. Pyhrr úgy vélte, hogy II. Lajos alakja azért került be a Thun-vázlatkönyvbe, mert bizonyíthatóan az övé volt egy Kolman Helmschmid (1471–1532) által készített, jelen munkában később ismertetésre kerülő tornasisak (*Rennhut*), s ez kapcsolja össze a vázlatkönyvben ábrázolt három másik, egykor szintén Helmschmid páncélját birtokló uralkodóval, vagyis a páncélkészítő legfontosabb vásárlóival.¹⁵⁸⁸ Néhány közelmúltbeli tudományos munka szerzője ugyanakkor csak feltételesen tartja a *Skizzenbuch*-ban található ábrázolást II. Lajos képmásának.¹⁵⁸⁹

Egy 2019-ben megjelent augsburgi kiadvány I. Miksa *Genealógiáját* ismertető katalógustételében az eredeti ábrázolást (Frimmel, 1889, Nr. 83.) II. Ulászló portréjaként határozták meg, mivel a fametszet készítésekor II. Lajos még csak hat éves volt. A *Skizzenbuch*-nak erre a metszetre visszavezethető, későbbi ábrázolását a szerző nem említi.¹⁵⁹⁰ Azt, hogy a *Genealógia* 83. számú lapja II. Ulászlót ábrázolná, alátámaszthatja a hasonlóság, amely az idősebb Hans Kels által 1537-ben készített, említett ostáblajáték dobozát díszítő II. Ulászló-mellkép,¹⁵⁹¹ illetve a *Genealógia* és az augsburgi vázlatkönyv állítólagos II. Lajos ábrázolása között megfigyelhető – vállig érő, dús haj, csupasz arc, jobbra néző, háromnegyedes beállítás. II. Ulászló „beférhetett” I. Miksa *Genealógiájába*, hiszen az ostáblán is szerepelt a rokonok között. A *Genealógia* ábrázolásai a próbanyomatok révén – mint egy fiktív II. Lajos-képmás kapcsán látni fogjuk – a 16. század első felében ismertek voltak, s nem zárhatjuk ki azt sem, hogy 1537-ben még élt a hagyomány, hogy ez a kép II. Ulászlót ábrázolja, ezért tehát Hans Kels akár fel is használhatta az ikonográfiai típust a magyar király portréjának megalkotásakor. II. Ulászló nagyon hasonló arcképével találkozunk – mint láttuk – Bernhard Strigel 1515 körül készült fogadalmi festményén, a három műalkotás közötti esetleges kapcsolat felderítése azonban további kutatást igényel.

1915-ben Hildegard Zimmermann (1890–1932) a *Genealógia* 88. számú, 1516–1519 körül készült fametszetét – amelyen egy hermelinpalástot viselő, kezében kardot tartó, koronás gyermek látható – II. Lajos ábrázolásának vélte, hasonlóságot fedezve fel a Strigel I. Miksát és családját ábrázoló, említett festményén (KHM GG, 832) látható II. Lajos-portréval.¹⁵⁹² Bár a lap ábrázolja vállig érő hajával, koronájával hasonlít a fiatal Lajosnak az *Ehrenpforte* metszetén, illetve az innsbrucki síremlék 23. reliefsjén látható képmásához, a szabályos, fiatal arc és a hullámos, hosszú haj – elsősorban a fiatal szentek és például Evangélista Szent János megjelenítésekor – a korban gyakran használt képi formula volt. A hermelinpalástot viselő, szakálltalan, hosszú hajú, koronás alak a korban általában is a „fiatal király” képi toposza volt,

„(Burgkmayr egykorú rajza után.) Színezett képe után készült egykori másolat a gróf Thun-Hohenstein-család hitbizományi könyvtárában. Az udvari műgyűjtemények évkönyvének reproductiója után.”; Elekes 1939, 306.

¹⁵⁸⁷ Benyóné 1988, 232–233.

¹⁵⁸⁸ Pyhrr 1989, 102, 110–111, 116.

¹⁵⁸⁹ Terjanian 2013, 322–323; Gulyás 2017, 140. Bartos György szerint a kép II. Ulászlót ábrázolja. Bartos 1988, 33. tétel, 66.

¹⁵⁹⁰ Lange-Krach 2019, 117. tétel, 362–363, 411 (Heidrun Lange-Krach).

¹⁵⁹¹ Ortway 1914, 137; Gumowski 1906, II. tábla; Gyöngyössy – Winter 2007, 140, 151. A két ábrázolás közti hasonlóságot említi: Gozdzik é. n., 10. tétel, 11–12. és Bartos 1988, 8. tétel, 15–18, 20. tétel, 40–40/C. Az ostáblán látható II. Ulászló-portréhoz hasonló ábrázolást ld.: Heraeus 1828, 39, Tafel XXVIII, 6; ÖNB, Bildarchiv und Grafiksammlung. Jelzet: PORT_00034678_02.

¹⁵⁹² Zimmermann 1915, 42; Zimmermann 1915a, No. Fr. 88.: „Dargestellt ist wohl Ludwig II. von Ungarn.” 19.

a szakállas „öreg királlyal” szemben. Az említett 2019-es augsburgi katalógus szerint ez a metszet sem II. Lajost, hanem a gyermek I. Ferdinándot ábrázolja.¹⁵⁹³

2.3.3. V. László és Franciaországi Magdolna páros portréja

II. Lajos és Habsburg Mária ábrázolásaként tett közzé Ortvy Tivadar (1843–1916) 1914-ben megjelent, II. Lajos felesége életét bemutató könyvében egy akkor még a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokában őrzött, 16. századi festő műveként számontartott kettősportrét.¹⁵⁹⁴ (67. kép) II. Lajos és Mária portréjaként szerepelt a műalkotás Lázár Béla 1918-as tanulmányában is, aki hangsúlyozta, hogy mivel II. Lajos portréi közül ez hasonlít legjobban a fiatal királyról fennmaradt korabeli leírásokhoz, minden bizonnyal természet után készült.¹⁵⁹⁵ Az attribúciót a Domanovszky Sándor által szerkesztett művelődéstörténeti munka *Királyi és főúri udvar* című fejezetében Elekes Lajos is átvette.¹⁵⁹⁶ A festmény azonban, amely 1857-ben Jankovics Lőrinc gyermekeinek ajándékként került a Nemzeti Múzeumba, s amelyet 1936-ban átadtak a budapesti Szépművészeti Múzeumnak,¹⁵⁹⁷ valójában V. (Utószülött) László (1440–1457) és menyasszonya, Franciaországi Magdolna (1443–1495) 1457-ben követek útján lebonyolított eljegyzése alkalmából készült, őket ábrázolja.¹⁵⁹⁸ A festmény 16. századi, fára festett másolata a bécsi Kunsthistorisches Museumban (KHM GG, 4394) található, ahova II. Ferdinánd ambrasi gyűjteményéből került.¹⁵⁹⁹ Bár az azonosítást a magyarországi Jagelló uralkodók ikonográfiáját összeállító egyetemi disszertációjában Gozdzik Tadeusz már az 1940-es években megkérdőjelezte, mivel az arc teljesen megegyezik V. László portréjával,¹⁶⁰⁰ az egykori téves meghatározással – hogy tudniillik a portré II. Lajost és Habsburg Máriát ábrázolja – még az újabb szakirodalomban is találkozunk,¹⁶⁰¹ s így szerepel egyes internetes honlapokon is.¹⁶⁰²

¹⁵⁹³ Lange-Krach 2019, 117. tétel, 362–363, 411 (Heidrun Lange-Krach).

¹⁵⁹⁴ Ortvy 1914, 37. Vö.: Kammerer – Felvinczi 1907, 15. Első terem, 45. tétel, ltsz.: 11. 16. századi német (nürnbergi) festő műve.

¹⁵⁹⁵ Lázár 1918, 7–8. (8. kép, 12).

¹⁵⁹⁶ Elekes 1939, 260–261. oldal közötti színes képmelléklet. Leírása: Domanovszky 1939, 667.

¹⁵⁹⁷ Ismeretlen osztrák mester: V. László magyar király és jegyese, Franciaországi Magdolna eljegyzési képe, 15. század második fele, olaj, hársfa, 38.5 × 54 cm. SZM – MNG Régi Képtár, ltsz.: 6960.

¹⁵⁹⁸ Farbak 2008, 1.7. tétel, 177–179.

¹⁵⁹⁹ Heinz – Schütz 1976, 4. tétel, 47–48, 1. kép.

¹⁶⁰⁰ Gozdzik é. n., 38. Köszönöm Serfőző Szabolcsnak, hogy felhívta a figyelmemet a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokában őrzött gépírásos disszertációra. A disszertáció nem szerepel abban a listában, amely a Gerevich Tibor igazgatósága alatt 1925 és 1942 között készült dolgozatokat sorolja fel. A Budapesti Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Művészettörténeti és Keresztényrégészeti Intézetének dolgozatai. In: Emlékkönyv Gerevich Tibor születésének hatvanadik fordulójára. Irták tanítványai. Franklin-Társulat Budapest, 1942. 293–295. Mivel a dolgozatban hivatkozást találunk Vayer Lajos 1942-ben megjelent, *Magyar uralkodók* című könyvére, ennél később készülhetett.

¹⁶⁰¹ Nemes – Tolvaj 2014, 476. 2. ábra. A téves meghatározásokat említi: Erdős 2014, 122.

¹⁶⁰² Ld. pl. https://hu.wikipedia.org/wiki/Moh%C3%A1csi_csata; https://web.archive.org/web/20150207172133/http://www.tenyleg.com/index.php?action=recordView&type=places&category_id=3115&id=888954.

67. kép. V. László és Franciaországi Magdolna portréja. SZM – MNG.

A bécsi Kunsthistorisches Museum (KHM GG, 2984) őrzi azt a 32 x 27 cm-es, fára erősített pergamenre festett, 1457 körül készült arcképet is, amely V. Lászlót ábrázolja, s amely nagyon nagy hasonlóságot mutat a kettősportré férfi szereplőjével.¹⁶⁰³ A fiatal király hosszú, szőkésbarna, hullámos haján mindkét képen virágkoszorút látunk, amely a korban számos férfiportrén feltűnik, s amely valószínűleg az ábrázoltak völegényi mivoltára utal.¹⁶⁰⁴ Virágkoszorút viselő, hosszú hajú fiatalember s vele szemben egy fiatal lány szerepel például azon a pompás, 1455 körül készült csontnyergen, amely – mint a koronával díszített W (Wladislaus) monogram jelzi – egykor éppen V. László tulajdonában volt (KHM HJRK, A 64). Feltehetően völegényi koszorút vagy szalagot visel I. Miksa Giovanni Filangieri Candida által 1477–1479 körül készített, említett éremportréján, amely Burgundiai Máriával 1477-ben kötött házassága alkalmából született.¹⁶⁰⁵ Rózsakoszorút látunk a gothai múzeumban őrzött, 1480–1485 körül készült nagy méretű (118 x 82,5 cm) kettősportré, az ún. *Gothai szerelmespár* férfialakjának a fején is.¹⁶⁰⁶ A német táblaképfestészet első világi jelenetei közé tartozó gothai festmény, illetve V. László eljegyzési képe közötti hasonlóságot – a virágkoszorún kívül közös motívum, hogy mindkét nőalak virágot tart a kezében – már Lázár Béla is megemlítette.¹⁶⁰⁷

¹⁶⁰³ Seipel 2003, 81, II.7. tétel, 330–331; Eisner-Braunsteiner – Mayer 2021, 72.

¹⁶⁰⁴ Virágkoszorú látunk V. László fején egy 19. századi illusztráción is: Joseph Vincenz Häufler: *Kleine historische Bilder-Gallerie aus Ungarns denkwürdiger Vorzeit*. Pest, 1847, 140–141. lap közötti kép. Häufler megadja a kép forrását is: „3. König Ladislaus Posthumus, nach dem in Herrgott's Pinacotheca I. Tab. XXVII. Fig. 4 beigefügten Bilde, dessen Original in der Bildergallerie des Grafen Weißenwolf in Linz sich befand.” [260] Talán véletlen egybeesés, talán előkép használatát jelzi, hogy arany színű virágkoszorú-félét visel V. László apja, I. (Habsburg) Albert (1397–1439) a bécsi Kunsthistorisches Museumban őrzött (KHM GG, 5631) 16. századi arcképén. Heinz – Schütz 1976, 3. tétel, 45–46, 5. kép.

¹⁶⁰⁵ Heraeus 1828, 16, 14 tábla, 5–9. kép, 24–25, 21. tábla; Seipel 2002, 38; Réthelyi 2005, I-24. tétel, 151 (Héri Vera); Michel – Sternath 2012, 103; Krause 2019, 12. kép, 19; Terjanian 2019, 9. tétel, 75. Candida érme szolgált előképül Ulrich Ursentaler 1517-ben készült *Schauguldinerjéhez*. Gschwend – Eichberger 2018, 1.7. tétel, 75 (Thomas Kuster).

¹⁶⁰⁶ Gemäldesammlung der Stiftung Schloss Friedenstein Gotha, Schlossmuseum (Herzogliches Museum), Itsz.: SG 703. <https://thue.museum-digital.de/index.php?t=objekt&oges=88>.

¹⁶⁰⁷ Lázár 1918, 7. Vö.: Heidrich 1909, Abb. 52.

Bár Mátyás király legtöbb portréján az ókor óta a dicsőséget és a győzelmet jelképező babérkoszorút visel, ismerjük olyan ábrázolásait is, amelyeken virágkoszorút látunk a hajában. A két világháború között rendkívüli népszerűsége tett szert az a feltehetően a 16. század első negyedében, észak-itáliai művész által készített virágkoszorús Mátyás-arckép, amelyet Sidney Harold Harmsworth (1868–1940), azaz Lord Rothermere 1930-ban ajándékozott Horthy Miklósnak. A 49,5 × 39,5 cm-es, lenvászonra húzott papírra festett olajfestményt a budai várpalota reprezentatív Hunyadi Mátyás-termében helyezték el, majd 1949-ben a Szépművészeti Múzeum Régi Képtárába került.¹⁶⁰⁸ A portré rokonságot mutat Cristofano dell’Altissimo-nak a firenzei Galleria degli Uffizi-ben őrzött Mátyás-arcképével,¹⁶⁰⁹ annak a sorozatnak a darabjával, amelyet a művész I. Cosimo Medici (1519–1574) nagyherceg megbízásából Paolo Giovio említett comói portrégyűjteményéről készített. Azt, hogy a Cristofano dell’Altissimo, illetve a Lord Rothermere-féle virágkoszorús Mátyás-portré előképe a comói gyűjtemény egykori festménye lehetett, jelzi, hogy ezzel az ikonográfiai típussal találkozunk Tobias Stimmer metszetén is.¹⁶¹⁰ A virágkoszorús Mátyás-portré – illetve Giovio gyűjteményének – népszerűségét mutatja, hogy a kutatás számos közvetlen, illetve közvetett miniatúra, festmény- és metszetmásolatát, variánsát ismeri,¹⁶¹¹ köztük egy 1596-ban Rómában megjelent, Aliprando (1550–1600 k.) portréival díszített kiadvány¹⁶¹² illusztrációját, illetve Johann Conrad Klüpfel rézmetszetét, amely – mint látni fogjuk, II. Ulászló és II. Lajos portréjával együtt – Zacharias Theobald (1584–1627) történetíró és teológus huszita háborúról szóló munkája 1621. évi javított, bővített kiadása harmadik kötetét¹⁶¹³ díszítette. Azt, hogy milyen alkalomból ábrázolhatták a királyt virágkoszorúval, nem tudjuk. Balogh Jolán – aki szerint a Giovio gyűjteményében őrzött eredeti képmás Andrea Mantegna munkája volt – úgy véli, hogy az arcképet a festő „... valamilyen rajz után festhette, mégpedig Mátyás uralkodásának első évtizedében, mivel a virágkoszorús dísszel csak az ifjú királyt illethette.”¹⁶¹⁴

¹⁶⁰⁸ Ismeretlen észak-itáliai művész: I. (Hunyadi) Mátyás király, 16. század első negyede, olaj, papír, 49,5 × 39,5 cm. SZM – MNG Régi Képtár, ltsz.: 9714. Vö.: Balogh 1940, 21. tétel, 488 (ill.: 507); Vayer 1942, 14 („A hajába font virágkoszorú a király vőlegénységére látszik utalni.”), 19. kép; Balogh 1966, I. kötet: 475. tétel, 525–526, II. kötet: 327; Schallaburg 1982, 81. tétel, 202 (Jolán Balogh); Történelem – kép 2000, III–2. tétel, 233–234 (Figder Éva – Mikó Árpád); Symphonia Hungarorum 2001, 3.10. tétel, 39; Szvoboda 2001, 441; Rostás 2001, 509, 529 (196. jegyzet); Pócs 2003, 103; Pócs 2004, 87, 99; Farbaky 2008, 4.3. tétel, 227; Marosi 2016, 499–501; Diószegi 2018, 92.

¹⁶⁰⁹ Cristofano dell’Altissimo: I. (Hunyadi) Mátyás király. Firenze, Galleria degli Uffizi, ltsz.: 1890 n. 417. Vö.: Farbaky 2008, 4.2. tétel, 226.

¹⁶¹⁰ Balogh 1940, 53. tétel, 512–514; Schallaburg 1982, 80. tétel, 200–201 (Jolán Balogh); Pócs 2003, 103; Pócs 2004, 87, 106; Farbaky 2008, 227, 4.16. tétel, 240–241.

¹⁶¹¹ Balogh 1940, pl. 22–25. tétel, 488–491, 28. tétel, 494, 51. tétel, 510, 55–60. tétel, 509–518 stb.; Balogh 1966, I. kötet, 525–526; Schallaburg 1982, 82. tétel, 202 (Wien, Niederösterreichisches Landesmuseum, ltsz.: 5274.) (Jolán Balogh). Balogh Jolán 1940-es Mátyás-ikonográfiájának 22. tétele (Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. (Kiállítva az olvasóteremben.) Olajfestmény, fa. Méretei: 23,5 × 16 cm. Felirata a hátlapon: «F 150 Mattia re d’Ungheria (XVI–XVII. századi írás). Horváth Mihály ajándéka. Szereztetett Firenzében 1862-ben. Olasz munka a XVI. századból. A Mantegna-típushoz tartozik ...”. Balogh 1940, 488) jelenleg lappang. Bicskei Éva szíves közlése.

¹⁶¹² Caprioli 1596.

¹⁶¹³ Theobald 1621, 12. oldal utáni kép. A kiadványról ld.: Mrozievicz 2020, 61.

¹⁶¹⁴ Balogh 1940, 490. Balogh Jolán szerint „Mátyás megbízását Mantegnának valószínűleg Janus Pannonius közvetíthette, aki Mantegna jó barátja volt.”, s valószínűnek tartja, hogy a

Néhány évvel korábban Siklóssy László azt feltételezte, hogy a festmény – amelyen ékkövekből kirakott virágkoszorút látunk – „Mátyás király megrendelésére készült fiának, Corvin Jánosnak, Sforza Bianca Máriával való házassága alkalmával.”¹⁶¹⁵

Virágfüzért látunk a fiatal Corvin János hosszú, hullámos haján Münchenben őrzött portréján is.¹⁶¹⁶ A temperával vászonra festett festmény Balogh Jolán szerint egy felső-itáliai mester 1487-ből származó műve, amely Corvin János és Bianca Maria Sforza (1472–1510) eljegyzése alkalmából készült,¹⁶¹⁷ míg a müncheni gyűjtemény online katalógusa szerint 1486-ban Baldassare Estense (d’Este) (1443 k.–1506 után) festette (*Johannes Corvinus als Hochzeiter*).¹⁶¹⁸ Annyi bizonyos, hogy Mátyás trónörökösnek szánt törvénytelen fia számára már 1485-ben titkos tárgyalásokat kezdett a gazdag milánói Sforza hercegi család fejével, Lodovicóval, annak érdekében, hogy Corvin János számára megszerezze unokahúga, Bianca Maria Sforza kezét, s meg is állapodtak az eljegyzésről. A festmény feltehetően ezekhez a diplomáciai tárgyalásokhoz kapcsolódott, hiszen az ábrázoltat „hajában piros virág koszorúval ... kezében pirossal hímzett arany jegykendővel ...”¹⁶¹⁹ láthatjuk, s a Corvin János fején látható virágkoszorú is völegényi státuszát jelképezheti.¹⁶²⁰ A kép jobb oldalán, egy polcon elhelyezett korona trónörökösi reményeit szimbolizálhatta, amely a milánói herceg számára fontos ösztönzője volt a tervezett házasságnak. „Az attributum-szerű, jelképes mellékletek ábrázolására nyilván külön utasítást, illetve programot kapott a festő.”¹⁶²¹ A fiatalok 1487-ben Milánóban – per procuram (képviselők útján) – házassági szerződést is kötöttek, ezt azonban VI. Sándor pápa Mátyás király halála után néhány évvel, 1493-ban érvénytelenítette, Bianca Maria Sforza pedig 1494-ben az özvegy I. Miksa felesége lett.¹⁶²²

II. Lajos völegényi állapotára utal a virágkoszorú azon a két festményen is, amelyet 1515 körül, a Habsburg Máriával kötött eljegyzése idején készített I. Miksa udvari festője, Bernhard Strigel. Az egyik képen II. Lajost egyedül (KHM GG, 827),¹⁶²³ a másikon a fiatal

festmény eljutott Mátyás budai palotájába, ahonnan a „XVI. században Paulus Jovius comói múzeumába került.” Balogh 1966, I. kötet, 525. Pócs Dániel szerint nem zárhatjuk ki teljesen a „mű Giovio-féle Mantegna-attribúcióját ...”. Pócs 2004, 87.

¹⁶¹⁵ Siklóssy 1931, 541.

¹⁶¹⁶ Ismeretlen mester: Corvin János arcképe, 1487 (?), tempera, vászon. München, Bayerische Staatsgemäldesammlungen, Alte Pinakothek, ltsz.: 12441.

¹⁶¹⁷ Balogh 1966, I. kötet, 474. tétel: Corvin János arcképe. Az 1953-ban elérvezett festményt a Pinakothek 1956-ban vásárolta meg. „Az ábrázoltat a kardmarkolaton és a hajdíszen levő gyűrűs holló alapján H. Bier és E. Buchner azonosította Corvin Jánossal.” 310. A festmény illusztrációja: Balogh 1966, II. kötet, 326; Pogány-Balás 1977, 276.

¹⁶¹⁷ Balogh 1966, I. kötet, 310; Schallaburg 1982, 117. tétel, 229–230 (a korábbi irodalommal) (Jolán Balogh).

¹⁶¹⁸ <https://www.sammlung.pinakothek.de/de/artwork/QKGBAbRLBb/baldassare-estense/johannes-corvinus-als-hochzeiter>. Balogh Jolán nem tartotta valószínűnek Baldassare Estense szerzőségét. Balogh 1966, I. kötet, 310. Pócs Dániel szíves közlése szerint a festmény ismeretlen, nem is biztosan itáliai mester műve.

¹⁶¹⁹ Balogh 1966, I. kötet, 310.

¹⁶²⁰ Az ábrázolt „haját az eljegyzési virágkoszorú díszíti. Jobbjában a gyűrű, baljában eljegyzési kendő.” Pogány-Balás 1977, 276. A tanulmány szerzője szerint a „képet valószínűleg Budán, közvetlenül az ábrázoltról festhette művésze.” Pogány-Balás 1977, 276.

¹⁶²¹ Balogh 1966, I. kötet, 310.

¹⁶²² Schönherr 1894. Az esküvői tervekről: 36–42, a házasságkötésről: 49–52 („meghatalmazott útján való házasságkötés” 49), az esküvő felbontásáról: 191–195, 198–201.

¹⁶²³ „Auf diesen politisch gewollten Bund spielt der Kranz aus Nelken, den der Knabe im offenen Haar trägt, unmittelbar an. Dieses Attribut, aber auch die Wendung nach rechts legen

magyar királyt fiává fogadó Miksával és családjával együtt látjuk (KHM GG, 832). A családi képen II. Lajoson kívül az ekkor még szintén gyermek I. Ferdinánd, Miksa unokája is virágkoszorút, míg a későbbi V. Károly kalapot visel. Az 1515-ös kettős eljegyzés idején I. Miksa – mint láttuk – még nem döntötte el, hogy II. Ulászló lányát, Annát Ferdinánd vagy Károly fogja-e feleségül venni, a képen mindenesetre az a Ferdinánd viseli a vőlegényi rózsakoszorút, akinek 1521-ben Anna a felesége lett.¹⁶²⁴ A Dietrichstein-Rottal-féle esküvőről készült említett festményen viszont nem II. Lajos, hanem testvére, a szimbolikusan I. Miksával eljegyzett Anna visel virágkoszorút a fején.¹⁶²⁵

2.3.4. Johann von der Pfalz portréja

II. Lajos Barthel Behamnak (1502–1540) tulajdonított arcképeként ismerteti – néhány munka¹⁶²⁶ kivételével – a régebbi¹⁶²⁷ és az újabb szakirodalom¹⁶²⁸ azt a müncheni Alte Pinakothekben őrzött portrét, amelynek másolatát – Habsburg Mária Hans Krell által festett képmásának kópiájához hasonlóan – 1893-ban Beer József Konstantin (1862–1933) a Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnoka számára, egy hungarica-másolatgyűjtemény részeként készítette el.¹⁶²⁹ **(68. kép)** Erdős Zoltán 2014-es tanulmányában nem említi a Beer-féle másolatot, csak a Beham által 1540 előtt készített, LVD(ovicus) REX VNGARIAE feliratú müncheni festményről ír, amely „egyetlen hagyományhoz sem illeszkedik ...”.¹⁶³⁰ A 2005-ös Habsburg Mária-kiállítás katalógusa szerint a Beer-féle másolat mérete 45 × 36 cm,¹⁶³¹ míg Erdős tanulmányában a 16. századi arckép 44 × 32 cm-esként szerepel, s mindkét festmény fára van festve.

nahe, dass das Porträt einst ein Gegenstück mit dem Konterfei Marias hatte und als Verlobungsbild diente.” – olvashatjuk a festménynek a múzeum honlapján található leírásában (Guido Messling) is. <https://www.khm.at/objektdb/detail/1851/?offset=5&lv=list>.

¹⁶²⁴ „A kettős eljegyzés alkalmából rendelhette a császár Strigeltől azt a csoportarcképet, amelyen a császár családjával látható (Bécs, Kunsthistorisches Museum) ... Thümmel feltételezése szerint a kép Ulászló számára készülhetett, mivel mindkét fiú vőlegényi koszorút visel ... Ulászló halála miatt (1516) azonban a kép nem került Budára.” Urbach 1994, 21.

¹⁶²⁵ Koszorút visel hullámos, dús haján a fiatal II. Ulászló Hans Kels említett ostábláján. Vö.: Winter 2013, 1.4. tétel, 109.

¹⁶²⁶ Ybl Ervin 1926-os tanulmánya szerint „Bartel Behamnak Münchenben lévő olajfestménye, bár rajta a *Lud. Rex Vngariae* fölírás olvasható, semmiképpen sem lehet a korafejlett, de csenevész király hű portraitja. Egy 40 év körüli, életerős német férfit ábrázol a ... kép.” Ybl 1926, 393. Az 1940-es években Gozdzik Tadeusz is úgy vélte, hogy a portré felirata ellenére „nem II. Lajost ábrázolja.” Gozdzik é. n., 39; Löcher 1999, 164, 16. tétel, 191 (az addigi irodalommal).

¹⁶²⁷ Peregriny – Pulszky 1894, 11–12; Kammerer – Felvinczi 1907, 1; Ortway 1914, 192–193.

¹⁶²⁸ Réthelyi 2005, IX-1. b. tétel, 267 (Basics Beatrix); Erdős 2014, 137, 47. tétel, 147.

¹⁶²⁹ A Nemzeti Múzeum Magyar Történelmi Képcsarnokának két említett katalógusában a Beer-féle másolat leírása szerepel. Peregriny – Pulszky 1894, 11–12; Kammerer – Felvinczi 1907, 15. (Eredetijét festette Bartel Beham, (München, Pinakothek) másolta Beer J., ltsz.: 467.)

¹⁶³⁰ Erdős 2014, 137.

¹⁶³¹ Réthelyi 2005, IX-1. b. tétel, 267 (Basics Beatrix).

68. kép. Beer József Konstantin: *Férfiképmás*. Olaj, vászon, 1893. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok.

A müncheni képtár 1904-es illusztrált katalógusában is találunk egy tételt, amely II. Lajos portréjára vonatkozik: „Jacob Binck, Maler und Modelleur, tätig zumeist in Kopenhagen, nachweisbar von 1524–1569.

268. Brustbild des Königs Ludwig von Ungarn in schwarzer pelzverbrämter Schaub und schwarzem perlgeschmücktem Baret. Auf der roten Draperie des Grundes oben: LVD. REX . VNGARIAE.

Holz. — 0.43 m h., 0.34 m br. — Aus dem Schloss zu Dachau. — Die neue übrigens unsichere Bestimmung statt der bisherigen als B. Beham von F. Beckett, Tidsskrift for Kunstindustrie. Kopenhagen. 1899. S. 179 ff. — Phot. v. Bruckmann. (Kab. IV.)¹⁶³² A képet tehát korábban Barthel Behamnak tulajdonították, s az új attribúálást a szerző bizonytalannak tartja. A festményről a katalógusban nem közöltek illusztrációt, a leírás azonban – beleértve a feliratot és a háttér piros drapériáját is – nagyon hasonlít a Beer József által lemásolt képhez. A Bayerische Staatsgemäldesammlungenek a müncheni Alte Pinakothek állományát is magában foglaló online adatbázisában a rézmetszőként, festőként, éremkészítőként, másolóként és műkereskedőként egyaránt tevékenykedő Jacob Binck (Bink) (1485–1568/1569) egyetlen festményét sem találjuk. Az 1904-es müncheni katalógus 268. tételét, illetve Beer Józsefnek a festményről készült másolatát a 20. század elején Kenczler Hugó is említette. Úgy vélte, hogy a Beham iskolájából származó portré hasonlít a brüsszeli képtárban található említett II. Lajos-arcképhez, s mivel ettől, illetve Hieronymus Wierix említett metszetétől¹⁶³³ függetlenül készült, „így annál meglepőbb a hasonlóság a három közt.”¹⁶³⁴

A bajor festménygalériák online adatbázisában nem található II. Lajosról Beham vagy Binck által készített portré, de a magyar szakirodalomban szereplő képpel megegyező

¹⁶³² Reber 1904, 63.

¹⁶³³ LVDOVICVS HUNGARIAE ET BOHEMIAE REX. IN PRELIO CONTRA TVRCOS CAESVS. M. D. XXXVI (sic!). OSZK RNYT, App. M. 17. Vö.: Ortway 1914, 73; Gozdzik é. n., 35. tétel, 35; Schallaburg 1982, 524. tétel, 505 (irodalommal) (Erzsébet Soltész); Soltész – Tóth – Pálffy 2016, 52; Papp 2021i, 388–391.

¹⁶³⁴ Kenczler 1910, 10.

ábrázolású, 43 × 34 cm nagyságú, fára festett, 1533 után Barthel Beham által készített festményt őriz a Bayerische Staatsgemäldesammlungen. Ez azonban nem II. Lajost, hanem – ahogy azt Beham-monográfiájában Kurt Löcher is megállapította¹⁶³⁵ – Johann von der Pfalz (1488–1538) rajnai palotagrófot (III. Johann regensburgi hercegeket [1507–1538], adminisztrátort) ábrázolja.¹⁶³⁶ Beer másolata, illetve Johann von der Pfalz portréja között csupán annyi az eltérés, hogy az utóbbin nem található a II. Lajosra utaló felirat. Azt, hogy a festmény valóban a rajnai palotagrófot ábrázolja, bizonyossá teszi, hogy a Bayerische Staatsgemäldesammlungenben található egy Barthel Beham által 1533-ban festett, 96,2 × 70,6 cm nagyságú kép,¹⁶³⁷ amely ugyanerről a személyről készült. Karl Löcher Beham-monográfiája szerint a kisebb méretű, fára festett festményre később, ismeretlen időpontban festették rá a II. Lajosra utaló feliratot, amelyet 1931-ben eltávolítottak.¹⁶³⁸ A felirat a festményről a gyűjtemény munkatársa, Martin Schawe szívésségéből megkapott, restaurálása előtt készített fényképfelvételen még jól látszik. A Kenczler Hugó által említett hasonlóság tehát Krell festményével, illetve Wierix metszetével – mivel a festmény nem II. Lajos, hanem Johann von der Pfalz képmása – mindenképpen illuzórikusnak mondható. II. Ulászlónak ehhez a festményhez hasonló portréját őrzik – mint láttuk – a svédországi gripsholmi kastélyban.¹⁶³⁹

2.3.5. A Notre Dame du Sablon legendája-falikárpit portréja

Bárány Attila 2013-ban munkahipotézisként II. Lajosként határozta meg azt a hermelinpalástot és az Aranygyapjas Rend láncát viselő, „a szakirodalom által nem azonosított fiatal fejedelmet”,¹⁶⁴⁰ aki egy 1516–1518 körül Brüsszelben készített, a Notre Dame du Sablon legendáját bemutató, négy darabból álló falikárpit-sorozat utolsó darabján látható. **(69. kép)** A brüsszeli Musées Royaux d’Art et d’Histoire-ban őrzött narratív kárpit,¹⁶⁴¹ amelynek kompozícióját Bernard van Orleynak tulajdonítják, Szűz Mária csodatévő szobra Brüsszelbe érkezésének történetét eleveníti fel. A szobor 1348-ban Antwerpenből hajóval érkezett a városba, ezt a jelenetet látjuk a hármastagolású kárpit bal oldalán. A középső mezőben az aranyozott szobrot a székesegyházba viszik. A kompozíció a 14. század közepi esemény – a Habsburg-ház önreprezentációjának látványos megnyilvánulásaként aktualizálva a történetet – 1518 körülre helyeződik át: a középső részben a szobrot Ausztriai Margit fiatalon elhunyt testvérének, a középső rész bal oldalán térdeplő Szép Fülöpnek a gyermekei, Károly és Ferdinánd viszik vállukon egy hordozható állványon. A jobb oldali mezőn Margit már családja körében – Szép Fülöp gyermekeivel, azaz Ferdinánddal, Eleonórával, Izabellával, Máriával és Katalinnal együtt – az oltárra helyezett kegyszobor előtt imádkozik. A Bárány Attila által említett hermelinpalástos fiatal fejedelem tehát a falikárpiton kétszer is ábrázolt Ferdinánd főherceg.¹⁶⁴²

¹⁶³⁵ Löcher 1999, 191.

¹⁶³⁶ München, Bayerische Staatsgemäldesammlungen, ltsz.: 3559.

¹⁶³⁷ München, Bayerische Staatsgemäldesammlungen, ltsz.: 2446. Vö.: Löcher 1999, 15. tétel, 191.

¹⁶³⁸ Löcher 1999, 16. tétel, 191 (irodalommal). A kép történetéről: Löcher 1999, 157, 166, 143. kép, 164.

¹⁶³⁹ Gripsholms slott, ltsz.: NMGrh 302.

¹⁶⁴⁰ Bárány 2013, 317. Ld. még: Bárány 2014, 369–370.

¹⁶⁴¹ A Szűz Mária-kegyszobor Brüsszelbe érkezése, 1516–1518 körül, falikárpit. Brüsszel, Cinquantenaire Museum, ltsz.: 3153.

¹⁶⁴² Hilger 1969, 43. tétel, 153; Campbell 2002, 172; Seipel 2003, 202–204, I.25. tétel, 320–322; Haag et al. 2018, 52.

69. kép. *A Notre Dame du Sablon legendája*. Falikárpit. Brüsszel, Musées Royaux d'Art et d'Histoire.

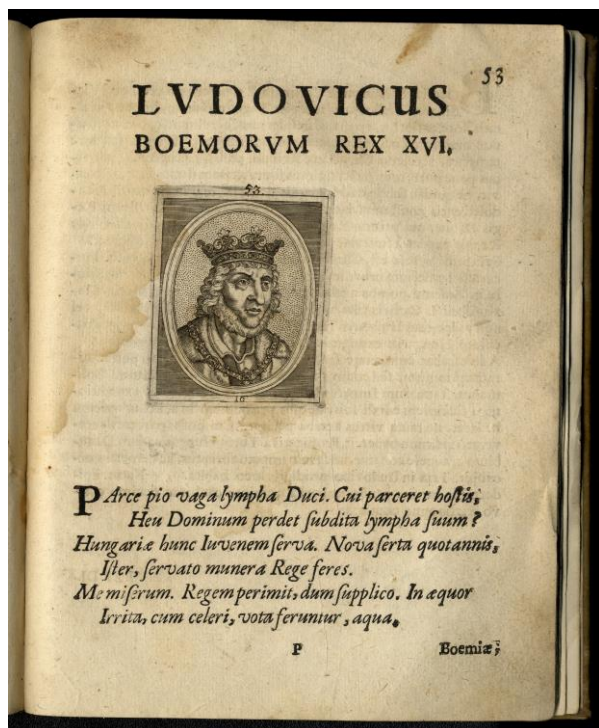
2.3.6. II. Ulászló és II. Lajos sokszorosított grafikai portréinak felcserélése

II. Ulászlónak 1539-ben és 1540-ben megjelent, az említett cseh krónikákban szereplő arcképe¹⁶⁴³ – mind a szakállt és a haját, mind a ruházatot tekintve – feltűnő hasonlóságot mutat néhány későbbi, a felirata szerint II. Lajos királyt ábrázoló metszettel. II. Ulászlónak és II. Lajosnak a cseh krónikákban található arcképét már Giulio Solimani (Solimano) (1595–1639) 1629-ben Prágában megjelent, *Elogia Ducum regum ...* című, a cseh uralkodókat ismertető munkájában¹⁶⁴⁴ felcserélték: a hozzátartozó szöveg szerint II. Lajosnak az 53. oldalon található mellképe (70. kép) az 1539-es és 1540-es cseh krónikák II. Ulászló-képéhez hasonlít (hosszú, hullámos-göndör haj, nyitott nyakú ing, a csupasz áll alatti dús körszakáll, majdnem szemből történő beállítás), míg Ulászlónak a fia előtt található portréja (52. oldal) a krónikák II. Lajos-arcképének elemeit tartalmazza (magasan záródó nyakú, ráncolt ing, fülig érő haj, kecskeszakáll, profilképes beállítás). A felcserélt portrékkal találkozunk a Solimani könyvének szövegét és képanyagát követő, szintén az 1620-as évek végén megjelent, *Boemorum Reges. Elogiis. Illustrati. Et Ferdinando III. Boemorum Regi XXII. Dicati.* című kiadványban is.¹⁶⁴⁵

¹⁶⁴³ Kuthen 1539, o. n.; Kuthen 1540, o. n. Újabbban vö.: Papp 2019, 158–163.

¹⁶⁴⁴ Solimani 1629. A kiadványról újabbban ld.: Mroziewicz 2020, 37.

¹⁶⁴⁵ A krónika Karolina Mroziewicz szerint Solimani műve és 1628 körül jelent meg (Mroziewicz 2020, 37, 32. jegyzetben a kiadvány datálásának problémájával foglalkozó irodalommal). A kötet címlapján közreműködőként Franz Sternberg, Wenzeslaus Michna és Adam Czernin neve szerepel. A II. Lajost (valójában II. Ulászlót) ábrázoló metszet azonosítatlan példánya az ÖNB Bildarchívjában található: http://www.bildarchivaustria.at/Pages/ImageDetail.aspx?p_iBildID=4619401

70. kép. II. Lajos (recte II. Ulászló). Könyvillusztráció. In: Giulio Solimani: *Elogia Ducum...* 1629. 53.

II. Lajos és II. Ulászló arcképét Johannes Vodnianus Campanus 1616-ban készült *Czechias* című genealógiai versgyűjteménye 1652-ben megjelent, Tobias Hauschkonikus rézmetszetű portréival illusztrált, később több kiadást megért kiadványában is felcserélték.¹⁶⁴⁶ A két Jagelló uralkodó képmását összecserélték abban a Solimani említett kiadványának szövegét közreadó történeti munkában is, amelyik Michael Franz Ferdinand Althannnak (?–1678) a prágai Carolina egyetemen tartott disputációjához készült. Az 1673-ban Prágában *Imago principum Bohemiae; LXI elogiis ducum, regum, interregum adumbrata, in novum patriae splendorem & publicum regni decus spectatum proposita* címmel megjelent kötet illusztrációit Karel Škréta (Karel Škréta Šotnovský ze Závěřic) (1610–1674) cseh barokk festő rajzai alapján Jan Adriaen Gerhardt de Groos¹⁶⁴⁷ (1650 k.–1730) készítette. A mellképeket is Solimani kiadványából vették át, annyi változtatással, hogy gazdag ornamentális kerettel díszítették őket.¹⁶⁴⁸

Felcserélték a két uralkodó portréját Johann Christoph Beernek a cseh királyok életét bemutató, 1685-ben megjelent történeti munkájában is, amelyet a nürnbergi Johann Azelt félalakos képmásai díszítettek.¹⁶⁴⁹ A szerző hosszú leírást szentelt a mohácsi csata és II. Lajos

¹⁶⁴⁶ Campanus 1652. II. Ulászló felcserélt arcképe a 96. oldalon, II. Lajosé a 99. oldalon található. A kiadványról ld.: Enchiridion 1966, 275–276; Szörényi 2019, 228, 232; Mroziewicz 2020, 39. Campanusról: Szörényi 2019b.

¹⁶⁴⁷ Dlabáč 1815, 495–505.

¹⁶⁴⁸ Dlabáč 1815, 496–497; Mroziewicz 2020, 37. A II. Lajost (valójában II. Ulászlót) ábrázoló metszet azonosítatlan példánya az ÖNB Bildarchivjában: http://www.bildarchivaustria.at/Pages/ImageDetail.aspx?p_iBildID=4619407

¹⁶⁴⁹ Mroziewicz 2020, 38.

holtteste megtalálása történetének.¹⁶⁵⁰ Mind Zieger, mind Beer kiadványának illusztrációi az említett Kuthen-krónika metszeteinek típusát követték, a medaillonforma helyett azonban más formátumban.¹⁶⁵¹ A képalírások betűtípusa és írásképe mindkét kiadványban hasonló, a szövegek azonban eltérnek egymástól. Az ikonográfiai hagyományok erejét jelzi, hogy Beernek a magyar királyok életét ismertető, 1683-ban megjelent kötetében – mint látni fogjuk – II. Ulászlóról és II. Lajosról a Nádasdy-féle *Mausoleum* képmásának egyszerűsített változata jelent meg,¹⁶⁵² a szerző tehát nem egységesítette a két könyvben a két király ábrázolását, hanem cseh királyokként a csehországi, míg magyar királyokként a magyarországi képi hagyományra támaszkodva jelenítette meg őket. A Kuthen-féle krónikák II. Ulászló és II. Lajos portréinak ikonográfiai típusa szerepelt – szintén felcserélve – kis méretű (kb. 6 × 4 cm-es), álló téglalap alakú keretben, ovális medaillonban elhelyezve Bohuslav Balbin (1621–1688) cseh jezsuita történetíró monumentális történeti sorozatának a cseh királyokat bemutató, 1687-ben megjelent kötetében.¹⁶⁵³

Felcserélve jelent meg II. Ulászló és II. Lajos egész alakos képmása Johann Zieger 1685-ben kiadott, a cseh hercegek és királyok életrajzát ismertető német nyelvű könyvében is.¹⁶⁵⁴ Bár az uralkodókat ábrázoló metszeteken nem található jelzés, feltehetően ezeket is Jan Adriaen Gerhardt de Groos készítette, a kiadvány reprezentatív címlapelőzékének jobb oldalán ugyanis az ő neve szerepel: „G d Groos f.”. Az ő munkáinak tulajdonítja a sokszorosított grafikai lapokat a ma a Pápai Református Gyűjtemények Könyvtárában őrzött egykori Baldácsy (Baldacci) metszetgyűjtemény 1910-ben megjelent katalógusának szerzője is.¹⁶⁵⁵

Zieger közreadta annak a disztichonnak a szövegét is, amelyik a két éves Lajos magyar királlyá koronázása alkalmából készült emlékérmén olvasható:

„Buda potens et Pannonii Gens

Martia Regni

Quod fuit, esset, si viveret iste Puer.”¹⁶⁵⁶

Tévesen jelent meg a két portré Bohuslav Balbin említett munkájának Anton Birkhard (Birckhart) (1677?–1748?) metszeteivel illusztrált 1735-ös kiadásában is.¹⁶⁵⁷ Az 1687-es kiadás kis méretű szövegközi képeit Birkhard egészlaposra nagyította, plasztikus ovális keretbe

¹⁶⁵⁰ Beer 1685, II. Ulászló képmása: 648, életének leírása: 649–660; II. Lajos képmása: 660, életének leírása: 660–677.

¹⁶⁵¹ Mroziewicz 2020, 38.

¹⁶⁵² Beer 1683.

¹⁶⁵³ Balbin 1687. II. Ulászló portréja: 223, életrajza: 223–230, II. Lajos portréja: 231, életrajza: 231–235. Vö.: Mroziewicz 2020, 37.

¹⁶⁵⁴ Zieger 1685. Vö.: Mroziewicz 2020, 38. II. Ulászló képmása: 569, életrajza: 569–578.

¹⁶⁵⁵ „De Gross Georg és Gerhard (működtek 1647-től) Csehország uralkodói. Rézmetszetek írás után.” Felvinczi 1910, 28. Vö.: <https://gallery.hungaricana.hu/hu/PapaiReformatusGyujtemeny/1511385/?list=eyJmaWx0ZXJzljogeyJTT1VSO0UiOiBbIkVHWUhfUEFQQVJHWSJdfSwdInF1ZXJ5IjogIkNJTUtFPShcImNsb3RoaW5nXCJpIn0&img=0>

¹⁶⁵⁶ Zieger 1685, 585. II. Lajos képmása: 579, életének leírása: 579–585. Ld. még: Budai 1905, II. kötet, 572.

¹⁶⁵⁷ Balbin 1735. Vö.: Bartos 1988, 42. tétel, 80 (jelezve, hogy a kép II. Lajos portréira emlékeztet); Mroziewicz 2020, 37, 34. jegyzet.

helyezte, a neveket pedig a keret alatti posztamensre írta rá.¹⁶⁵⁸ II. Lajos arcképeként tett közzé két, valójában II. Ulászlót ábrázoló metszetet Erdős Zoltán is II. Lajos-ikonográfiájában.¹⁶⁵⁹

2.3.7. II. Lajos lappangó egész alakos képmása

Egy ismereteim szerint lappangó egész alakos II. Lajos-festményről ad információt az a rövid kézírásos feljegyzés, amelyet Sebastian Münster számtalan kiadást megért, népszerű kozmográfiájának a müncheni Bayerische Staatsbibliothekban őrzött, 1598-as kiadású példányában¹⁶⁶⁰ találunk. A monumentális műbe egykori tulajdonosa utólag számos metszetet ragasztott, elsősorban a könyvben szereplő történeti személyek portréit. Közéjük tartozik Hieronymus Wierix II. Lajos-metszete, amelynek egy példányát a magyar királyok genealógiáját ismertető 1226. oldalon láthatjuk.¹⁶⁶¹ A magyar királyok közül ebben, illetve a korábbi kiadásokban csak Mátyás király medaillonos profilportréja került kinyomtatásra, ezt egészítette ki az egykori tulajdonos II. Lajos arcképevel.¹⁶⁶² A beragasztott kép alatti kézírásos szöveg **(71. kép)** egy egész alakos II. Lajos festményt említ, amelyet az egykori possessor 1615-ben a vorarlbergi Feldkirchben található Schloss Amberg egyik szobájában látott: „Eben bald in der gestalt ist er mit ganzem leib abgemahlt im alten Schloss zue Amberg, hinten in eim Stuble ds ans wasser raicht: Als ich solche bildtnus hab gesehen Ao 1615”. Az 1500 körül épített kis kastélyban¹⁶⁶³ 1510-től I. Miksa szeretője, Anna von Helfenstein grófnő lakott, akinek a császártól egy fia, Friedrich Max von Amberg (1511–1553) született.¹⁶⁶⁴ Max von Amberg később V. Károly hadvezére lett, s 1535-ben I. Ferdinánd neki ajándékozta a kastélyt. Miksa természetes fiának halála után a kastély újra a Habsburgokhoz került, majd 1555-ben I. Ferdinánd Jakob Jonas udvari alkancellárnak ajándékozta. Jonas 1568-ban bekövetkezett halála után az épületet egy helyi polgár vásárolta meg, majd rövid ideig Othmar Pappus (1582-től) és Georg von Altmannshausen (1591-től) tulajdona lett. 1600-ban Christoph von Furtenbach szerezte meg, s majd egy évszázadig a ma is Feldkirchben élő nemesi család birtokában maradt. A II. Lajost ábrázoló egész alakos festmény tehát vagy valamelyik korábbi tulajdonos hagyatékeként maradt a kastélyban, vagy – ami valószínűbbnek látszik – a Furtenbach család egyik tagja szerezte meg és helyezte el az egyik szobában, amelyben a kozmográfia tulajdonosa 1615-ben látta azt. A festményről a kastély történetét ismertető osztrák topográfiákban nem találtam említést.¹⁶⁶⁵

¹⁶⁵⁸ II. Lajos tragikus sorsával több olyan hazai és külföldi irodalmi és történeti mű is foglalkozott, amelyekben nem találunk ábrázolást róla. Ld. pl. Chiarelli 1688, 69–100; Babai 1773, 37. Vö.: Szörényi 2019, 218–219; Szovák 2020.

¹⁶⁵⁹ Erdős 2014, 135, 40. és 40a. tétel, 146.

¹⁶⁶⁰ Münster 1598. <https://bildsuche.digitale-sammlungen.de/index.html?c=viewer&bandnummer=bsb00083444&pimage=00001&v=100&nav=&l=es>.

¹⁶⁶¹ A képre Szalai Béla hívta fel a figyelmet. <https://bildsuche.digitale-sammlungen.de/index.html?c=viewer&bandnummer=bsb00083444&pimage=1360&v=100&nav=&l=es>.

¹⁶⁶² A kozmográfia egy későbbi kiadásában már szerepelt II. Lajos fiktív portréja is, amely díszes, antikizáló páncélban és jogarral, de minden korábbi arcképtől eltérő fiziognómiával ábrázolta a királyt. Münster 1628, 1383. Vö.: Erdős 2014, 140., 53. tétel, 148.

¹⁶⁶³ Schimper 2013.

¹⁶⁶⁴ Talán ezzel függött össze, hogy a kis település rövid leírása és fametszetű látképe Münster kozmográfiájába is bekerült. Schimper 2013, 30, 40–41.

¹⁶⁶⁵ Ulmer 1934, 308, 469; Frey 1958, 309 (Levis helységénél); Dehio 1983, 195; Martinic 1991, 424.

2.4.1. II. Lajos páncélos portréi

A mohácsi csatában elhunyt II. Lajosról 1526 után készült ábrázolások jelentős részén az uralkodó páncélt visel. Ezek az alkotások életének és uralkodásának eseményei közül a hadi cselekményben – a mohácsi csatában – való részvételét hangsúlyozhatták. A páncélviselés¹⁶⁶⁶ nemcsak a középkorban, hanem a reneszánsz idején is népszerű volt, bár ekkor sokszor már nem védőeszközként, hanem reprezentatív díszviseletként tekintettek rá. A néha különleges formájú, mintájú, alkalmanként a korabeli ruhák egyes elemeit utánzó drága díszpáncélok nem is igen voltak alkalmasak a harcban való részvételre, pompás felvonulásokon, ünnepi alkalmakkor viselték őket.¹⁶⁶⁷ A politikai és a katonai hatalom szimbólumaként fontos szerepet játszottak a fejedelmi reprezentációban is: I. Miksa portréinak nagy részén például páncélban látható. Legismertebbek közülük udvari művészenek, Hans Burgkmairnak egy Szent Györgyöt (a császár védőszentjét, akinek sárkányölésével párhuzamba állíthatta törökellenes harcait¹⁶⁶⁸) ábrázoló fametszet párdarabjaként I. Miksáról készített lapja (1508), illetve I. Miksa tervezett lovasszobrának 1508–1509 körül szintén Burgkmair által készített, ma az Albertinában őrzött vázlat.¹⁶⁶⁹ A hagyomány továbbélését jelzi, hogy az augsburgi *Ehrenspiegel des Hauses Österreich*ban,¹⁶⁷⁰ illetve Francesco Terzio *Imagines domus Austriacae*-jében (Innsbruck, 1558) is páncélban, koronával, jogarral látjuk I. Miksát, s erre a tradícióra vezethető vissza Peter Paul Rubens (1577–1640) 1618-as, a bécsi Kunsthistorisches Museumban őrzött, a Habsburg-ház tervezett dinasztikus sorozatához készített páncélos ideálportréja is. Páncélos lovasként ábrázolta I. Ferdinánd magyar és cseh királyt 1541-ben készített érmén Christoph Fuessl körmőcbányai éremvéső is.¹⁶⁷¹ Az ikonográfiai típussal ugyanakkor nem csak uralkodók ábrázolásakor találkozunk: páncélban, páncélos lovon ülve látható például a szintén a mohácsi csatában elhunyt Stefan Schlick egy ezüst emlékérmén.¹⁶⁷² A díszpáncélok a 16–17. században a dinasztikus emlékezés eszközei is voltak, ahogy ezt II. Ferdinánd ambrasi Heldenrüstammerje, illetve az ott őrzött díszpáncélokról készített illusztrált katalógus, az *Armamentarium Heroicum* (1601) is mutatja.

II. Lajos páncéljai

¹⁶⁶⁶ Vö.: Töll 2009.

¹⁶⁶⁷ Vö.: Krause 2022.

¹⁶⁶⁸ A Szent-György rend 1469. évi alapítása is III. Frigyes oszmánellenes törekvéseihez kapcsolódott. Barbarics-Hermanik 2009, 49.

¹⁶⁶⁹ Hans Burgkmair: I. Miksa lovasszobrának terve, 1508–1509, tollrajz, Bécs, Albertina, ltsz.: 22447, 431 × 284 mm. Ld. pl. Burkhard 1934, 91–96; Falk 1968, 69–78, 156–158; Ausstellung 1969, 184. tétel, 48–49, Abb. 27; Falk – Biedermann 1973, 21b., 22a., 22b. tétel; Kunze 1993, 230; Eisenbeiß 2005, 164–167 (Abb. 136), 183, 186, (Abb. 151: Albertina tollrajza); Pfaffenbichler 2005; Silver 2012, 94–95; Michel – Sternath 2012, 111–113 tétel, 348–353; Savage 2018, 334, 336, 345–347, 10–11. tétel, 361–362; Lange-Krach 2019, 34. tétel, 228–231 (Manuel Teget-Welz), 72. tétel, 296–297 (Albertina tollrajza, Christof Metzger); Terjanian 2019, 106–107. tétel, 206–210. I. Miksa más páncélos ábrázolásait ld.: Terjanian 2019, 112. tétel, 216–217, 161. tétel, 280–281 (Albertina tollrajza). I. Miksa Szent György kultuszáról ld. pl. még: Gerat 2019, 437–438.

¹⁶⁷⁰ München, BSB: Cgm 896, fol. 337v. Vö.: Eisenbeiß 2005, 93–94, Abb. 49.

¹⁶⁷¹ Réthelyi 2005, I-29. tétel, 152–153 (Héri Vera).

¹⁶⁷² Beschreibung 1852, 30. tétel, Tab. XLVIII, Nr. 406, 497; Tresp 2014, 133, 6. kép.

1514 és 1516 között I. Miksa több ízben rendelt páncélt a dinasztikus házassági terveiben fontos szerepet játszó gyermek II. Lajos számára. 1514. június 15-én Krainburgban kelt levelében azzal bízta meg az innsbrucki Konrad Seusenhofer udvari páncélverőt, hogy a fiatal magyar király és a fiatal aragóniai király számára egy-egy páncélt készítsen.¹⁶⁷³ Wendelin Boeheim (1832–1900) osztrák tudós a 19. század végén ezt a minden valószínűség szerint elveszett páncélt az ekkor még II. Lajos egykori tulajdonának tartott vétezzettel azonosítja, s egy képet is közöl róla.¹⁶⁷⁴ 1514. július 25-én Gmundenben kelt levelében Miksa említést tesz a II. Lajos számára Seusenhofer műhelyében készülő páncélról.¹⁶⁷⁵ 1514–1515 körül a császár – mint látni fogjuk – egy azóta elveszett *Faltenrock* (rakottszoknya) páncélt készíttetett Seusenhoferrel a gyermek II. Lajos számára. 1515. március 1-én Seusenhofer költségvetést készít a császárnak VIII. Henrik és Károly főherceg ezüstözött páncéljáról, illetve a Ferdinánd főherceg és a magyar király számára készített vétezzetről.¹⁶⁷⁶

Egy 1515. május 12-én Augsburgban kelt, Hanns Thunnernek Nürnbergbe címzett levél szerint Miksa 12 részes felkarvétezzettel (Garde-bras) ellátott gyalogvértet készíttetett a magyar király számára: „Wir seien jetz zu dem zug, so wir zu unser gebruedern den kungen von Hungern und Polan furgenomen, etlichen turnerszeugs notturftig nemlichen gardaprasen. Er möge ihm daher derselben gardapras 12 auf glat, so man zu dem Welschen turnier praucht, machen lassen und binnen 14 Tagen an den Mauthner Dionys Braun nach Linz schicken, wofür ihm der Zahlmeister Ulrich Phintzing den Macher- und Botenlohn auszahlen werde. – Datum Augspurg am 12. tag maii anno etc. im 1515.”¹⁶⁷⁷

Kovács S. Tibor szerint ezt a „gyalogtornavértet” a „9 éves Lajos először valószínűleg akkor viselte, amikor Mária főhercegnővel való eljegyzésekor 1515. július 29-én Bécsújhelyre lovagolt.”¹⁶⁷⁸ Johannes Cuspinianusnak, az 1515. július 22-én tartott kettős eljegyzés tető alá hozásában és az ünnepség megszervezésében oroszlánrészt vállaló udvari tudósnek és diplomatának az eseményekről részletesen beszámoló naplójában (*Diarium*) ezt olvashatjuk: „Július huszonkilencedikén kilenc óra tájt a császár, fejétől a talpáig a legdíszesebb fegyverzetet öltve és roppant drága, gyöngyökből, gyémántokból álló nyaklánccal, vértés lovon, Lajos

¹⁶⁷³ „Kaiser Maximilian eröffnet der Regierung zu Innsbruck, er habe zu Pressaw eine Anzahl Harnische bestellt, er sei daher dem Conrad Seusenhofer zu bedeuten und zu befehlen, von dato ein Jahr lange keine Fussknechtarnische mehr, sondern lediglich leichte hauptarnasch, ausser diesen aber nur des jungen Königs von Aragonien und des jungen Königs (Ludwig) von Ungarn Küriss zu machen ...” Schönherr 1884, 1169. tétel, LXVII; Boeheim 1899, 302. Vö.: Thomas 1939, 224; Kalmár 1971, 294; Thomas 1971, 61; Kovács 2000, 158; Gulyás 2017, 140; Terjanian 2019, 35, 130.

¹⁶⁷⁴ Boeheim 1899, 302, Taf. XLIII.

¹⁶⁷⁵ „Kaiser Maximilian eröffnet der Raitkammer zu Innsbruck, er habe gleichzeitig seinem Hofplattner Conrad Seusenhofer Auftrag gegeben, unverzüglich dem Bruder Seiner Heiligkeit nach überschicktem Masse zwei Kürisse zu machen. Nachdem aber Seusenhofer für ihn, den Kaiser, für Erzherzog Ferdinand, für den jungen König von Ungarn und Andere zu arbeiten habe und er bei dem in letzter Zeit geminderten Geldbezug weitere Arbeit nicht übernehmen könne, so möge die Raitkammer ihm auf sein Verlangen noch etliche Gesellen beistellen und unterhalten.” Schönherr 1884, 1173. tétel, LXVII. Vö.: Kalmár 1971, 294; Gulyás 2017, 140.

¹⁶⁷⁶ Schönherr 1884, 1190. tétel, LXIX. Vö.: Kalmár 1971, 294; Gulyás 2017, 140.

¹⁶⁷⁷ Zimerman 1883, 362. tétel, LXII. A levelet idézi: Leitner 1880–1882, XLV. Vö.: Kalmár 1971, 294; Kovács 2000, 158; Gulyás 2017, 140.

¹⁶⁷⁸ Kovács 2000, 158. „Die Annahme erscheint legitim, dass der Fußkampfharnisch mitgeliefert wurde. Anlass bildete die Hochzeit Ludwigs mit Maria...”. Naredi-Rainer – Madersbacher 2007, 672. A szerző hangsúlyozza, hogy a korban az ünnepi menetek gyakran adtak alkalmat a fiatal hercegeknek a páncélos bevonulásra.

királlyal együtt, aki ugyanilyen fegyverzettel és vértés lóval díszelgett, amelyeket a császártól kapott ajándékba, a hercegek, bárók és nemesek egész hadával kivonult Bécs városból, Újhelyre ment, a bécsi gyalogsággal kísérve, majdnem ugyanolyan rendben, amelyet fentebb leírtunk. De Lajos visszatért Bécsbe, a császár bevonult Újhelyre.”¹⁶⁷⁹

A kilovaglásról az 1515-ös események ismertetésekor az említett augsburgi krónika, az *Ehrenspegel des Hauses Österreich*,¹⁶⁸⁰ illetve 1668-ban megjelent, rövidített, nyomtatott kiadása is beszámolt.¹⁶⁸¹ A Cuspinianus szerint a császár és a gyermek Lajos által a „fejétől a talpáig” viselt „legdíszesebb fegyverzet” („ornatissimis armis à capite ad pedes tectus”) alatt minden bizonnyal egy díszes, aranyozott páncélt kell értenünk, ahogy az az *Ehrenspegel*ben és 1668-as kiadásában is szerepel: „inn ainem liechten und vergüldten Kiriß”, illetve „in liechtem vergulden Kūris”. A Kovács S. Tibor által hivatkozott 19. századi osztrák és hazai szerzők ehhez az eseményhez nem a díszítetlen gyalogpáncélt kapcsolták, hanem – tévesen – az akkor még II. Lajos tulajdonaként ismert díszes vértezetet. Ebben az összefüggésben hivatkozik Wendelin Boeheim Kovács által is említett írására 1971-ben Kalmár János is.¹⁶⁸²

Annak, hogy a fiatal Lajos király a díszítetlen gyalogtornapáncélban lovagolt volna 1515. július 29-én Miksával Bécsből Bécsújhelyre, nemcsak a páncéltípus gyalogos funkciója mond ellent. Cuspinianus *Diarium*ában 1515. július 23-áról ezt olvashatjuk: „Július huszonharmadikán a császár több mint hatvan öl bársonyt és más fajta selyemszövetet küldött ajándékba Anna úrhölgy szüzeinek ruhára, Lengyelország királyának két páncélozott lovat.¹⁶⁸³ Ezek egyike a körömhegyéig föl volt fegyverezve ... [...] ... Ulászló királynak pedig egy művészileg kidolgozott ezüst kantárt [valójában – mint láttuk – korsót vagy kannát P. J.], amelynek az árát elsősorban az a munka adta, amiért a bámulatos régi kort tiszteljük. Lajos

¹⁶⁷⁹ Cuspinianus 2006, 161. „Vigesima nona Julii, horam circiter nonam, Caesar in equo cataphractato ornatissimis armis à capite ad pedes tectus, & preciosissima torque, ex vnionibus & gemmis, cum Ludouico Rege iisdem armis & equo cataphractato ornatus, quibus à Caesare donatus erat, cum omni exercitu Principum, Baronum ac nobilium, vrbem Viennam egressus, ad Nouam ciuitatem perrexit eodem pene ordine qui superius scriptus est, comitantibus peditibus Viennensibus. Sed Ludouicus Viennam repetit: Caesar Nouam ciuitatem ingressus est.” *Rerum Germanicarum* 1717, 610; Cuspinianus 1735, 301. Az ajándékozásról ld. még pl. *Neue zeytung: wie vnnd welcher gestalt Keyserliche Maiestat / mitsampt den Königen von Hungern / vñ Polen / Am Sechzehenden tag Julij Tausent Füh]nfhundert fünfzehene / zů Wien eingeriten ist/ vñ was sich aldo verloufen hat. Nürnberg, Friedrich Peypus, 1515, [11].*

¹⁶⁸⁰ „Als nun dise handlung mit allen Nottürfstigen dingen, biß auff ain Ennd verfertigt worden, da ist der loblich Kayser, inn ainem liechten und vergüldten Kiriß, und auff ainem schönen geligerten Hengst, und die guldin fluß, ann seiner... hals hangend, auß der Stat Wien, gegen der Newenstat zugeritten, König Ludwig von Hungarn und Behem, hatt sich auch inn den Kiriß, den der Kayser seiner Königeliche Würde, geschenckt hatt, gewapnet, und hat dem Kayser das glayt ain zeytlang geben.” *Ehrenspegel* II, 285v.

¹⁶⁸¹ „Am folgenden tag den 29 Julii um 9 uhr / ritte K. Maximilian / in liechtem vergulden Kūris / und das Güldne Vlūß am hals tragend / auf einem geligerten Pferd / zur Stadt hinaus: von Pr[inz], Ludwigen / der mit dem ihme verehrten Kūris und Pferd sich bewaffnet und beritten gemacht / auch der ganzen Versammlung / auser den Königen / begleitet.” *Birken* 1668, 1336.

¹⁶⁸² Kalmár 1971, 294.

¹⁶⁸³ Terjanian 2019, 130. Egy I. Miksa által 1505 körül VIII. Henrik számára készített lópáncél (Royal Armouries, Leeds (ltsz.: VI.6–12) (Terjanian 2019, 96. tétel, 194–195), illetve egy lópáncél Brüsszelben őrzött, 1515 körül készült, a láb védelmére szolgáló része (Terjanian 2019, 88. tétel, 181–183) alapján képet kaphatunk arról, milyen lehetett az I. Zsigmondnak adott ajándék.

királynak vértés lovat és a felületén aranyozott, a legnagyobb ügyességgel készített páncélt, amelyhez hasonlót eddig kevesen láttak.”¹⁶⁸⁴ A páncélt ismertető néhány 19. századi szerző is – mint látni fogjuk, annak alátámasztására, hogy az II. Lajosé volt – hivatkozik az *Ehrenspegel* fenti adatára.

A kettős eljegyzés alkalmából, annak másnapján I. Miksa által a fiatal II. Lajosnak ajándékozott díszes, aranyozott páncélról is olvashatunk az *Ehrenspegel*ben¹⁶⁸⁵ és 1668-as kiadásában.¹⁶⁸⁶ Úgy tűnik tehát, hogy I. Miksa egy díszes, aranyozott vértézetet adott az eljegyzés alkalmából II. Lajosnak, s valószínűnek tartom, hogy a fiatal király a rendkívül reprezentatív külsőségek között, külföldi fejedelmek részvételével zajló eseménysorozat alkalmával inkább ezt a díszes páncélt viselhette, mint egy díszítetlen gyalogtornapáncélt. Pierre Terjanian úgy véli, hogy a gyalogpáncél feltehetően nem is jutott el II. Lajoshoz, mert mire elkészült, már kinőtte, így tehát az 1515-ös kongresszus idején még valószínűleg nem volt kész.¹⁶⁸⁷

Az I. Miksa által 1514-ben rendelt gyalogpáncél nagyon nagy valószínűséggel azonos azzal, amely II. Ferdinánd főherceg ambrasi gyűjteményének 1583 körül keletkezett, *Designatio Armamentarii Arcis Ambrasianae prope Oenipontem, in quo variorum Illustrium Heroum et Generalium instrumenta militaria, Arma, Galeae, Cassides, Bucculae, Pectoralia ferrea, Loricae, Clypei, Parmae etc. describantur ...* című kéziratos inventáriumában II. Lajos páncéljaként szerepel: „Khönig Ludwig in Vnngern, so in ainem mosz ertrunkhen. Ain ganzer plankhter khürisz, hat kragen und prust, der ruggen, schosz sambt ainer ganzen pruech, auch schinen und schuech alles an einander, ain par achsl, ain par / armzeug, ain par hantschuech und ain helmelin.”¹⁶⁸⁸ Annyi bizonyos, hogy II. Lajosnak I. Miksa császár megrendelésére Konrad Seusenhoferrel készítettett, egykor Innsbruckban, az ambrasi gyűjteményben őrzött „plankhter” (sima, azaz díszítetlen), két részből összeállított („alles an einander”) gyermek

¹⁶⁸⁴ Cuspinianus 2006, 157–158. „Vigesima tertia Julii, Caesar virginibus dominae Annae plus sexingentis vlnis de veluto & alterius generis ferici pro vestibus muneri misit, Regi autem Poloniae duos equos cataphractatos, quorum vnus armatus erat vsque ad vngulas, quod à paucis alias est visum...Cantharum deinde argenteum faberrime factum. cuius labor aequabat pretium, & in quo admirabilis erat veneranda vetustas, donauit. Regi vero Ludouico equum cataphractatum & arma pro corpore suo deaurata, & ingeniosissime fabrefacta, à pancis hactenus similia visa.” Rervm Germanicarvm 1717, 608; Cuspinianus 1735, 298. Vö.: Terjanian 2019, 183. Ortwaynál ezzel szemben II. Lajosnak ajándékozott fegyverekről olvashatunk: „Következő napon, július 23-ikán, Miksa újból ajándékokat osztott szét: Annának drága posztókat, a lengyel királynak két gyönyörű lovat, Ulászlónak gyönyörű művű régi serleget, Lajosnak pánczélba öltöztetett lovat s gyönyörű művű aranyos fegyvereket, minőket addig még kevesen láthattak.” Ortway 1914, 51.

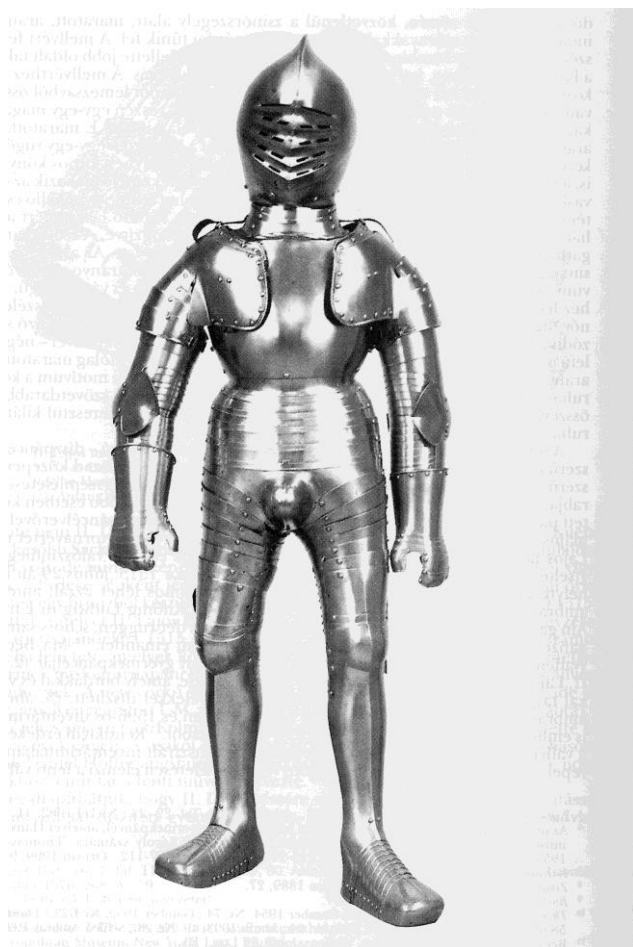
¹⁶⁸⁵ „König Ludwigen dem hatt der Kayser, auch ain geligert pferd, das seiner Kön. Würde gemacht worden, und ainen Edlen knaben darauff, der denselben Kiriß angehapt, verehret, welcher mit gold auff das schönest geziert gewesen ist.” *Ehrenspegel* II, 285r.

¹⁶⁸⁶ „... Pr[inz] Ludwig / mit einem gleichfalls geligerten Roß / und überdas mit einem goldgeätzten köstlichen Kuriß / nach der ebenmaß seines Leibs / mit welchem ein Edelknab angethan ihm das Pferd zuritte / beschenkt worden.” Birken 1668, 1335. Vö.: Boenheim 1894, 3; Boenheim 1899, 302; Thomas 1939, 224.

¹⁶⁸⁷ Terjanian 2019, 179, 251.

¹⁶⁸⁸ Boenheim 1888, 5440. tétel, CCXIII. Ld. még: Chmel 1840, 456. Vö.: Kovács 2000, 158; Gulyás 2017, 140.

gyalogpáncélját ma a bécsi Kunsthistorisches Museum őrzi, és az innsbrucki Schloss Ambras állandó kiállításán látható.¹⁶⁸⁹ (72. kép)

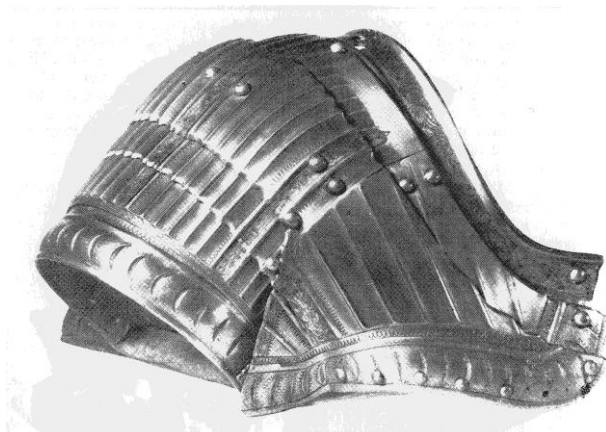

72. kép. Konrad Seusenhofer: *II. Lajos gyermekpáncélja*, 1515 körül. Wien, Kunsthistorisches Museum.

A középkori vár helyén az 1560-as években II. Ferdinánd főherceg által építtetett innsbrucki ambrasi kastély páncél- és fegyvergyűjteményének első ismert nyomtatott katalógusa *Verzeichnuß der Römischen Kayser / König / Fürsten / Graffen / Herren und vom Adel / wellicher Leibharnisch vnnnd Rüstungen ... inn des Durchlechtigsten Fürsten und Herrn / Herrn Ferdinanden / Ertzhertzen zu Osterreich ... in dem Schloß Ombraß / bey Inßprugg / zu ainer ewigen Gedächtnuß / auff behalten und gesehen werden* címmel 1593-ban

¹⁶⁸⁹ Konrad Seusenhofer: *II. Lajos gyermekpáncélja*, 1515 körül. KHM HJRK, E 1. Vö.: Groß – Thomas 1936, III/41; Thomas 1939, 184, Abb. 88; Thomas – Gamber 1954, Nr. 74. 69; Kalmár 1971, 52, 294, 74. kép; Thomas 1971, 58–60, Abb. 46–47; Thomas – Gamber 1976, 218; Scheicher – Gamber – Auer 1981, 64–65; Pyhrr 1989, 109; Kovács 2000, 157–158; Naredi-Rainer – Madersbacher 2007, 364. tétel, 671–672; Seipel 2008, 3. tétel, 28–29; Gulyás 2017, 140, reprodukciója: 138; Terjanian 2019, 86. tétel, 178–179. Sokáig egy törpe páncéljának tartották, majd tévesen Tomerlének, II. Ferdinánd tiroli főherceg udvari törpéjének tulajdonították és 1570 körülre datálták. (Pl. Groß – Thomas 1936, Saal III. Nr. 41, 70.) Vö.: Kalmár 1971, 295. Az idők során több, részben felnőtteknek készült páncélhoz tartozó részt szereltek hozzá, s csak ezek eltávolítása után derült ki, hogy egy, a kora 16. századból származó gyermek gyalogpáncél. Thomas 1971, 58–60; Thomas – Gamber 1976, 218; Gulyás 2017, 138–140; Terjanian 2019, 86. tétel, 178–179.

Innsbruckban jelent meg, amelyben egy egykor II. Lajos birtokában lévő vállvert – „Ludwigs Königs zu Hügern und Behaim Achselschinen” – is szerepelt. Az 1514 körül Innsbruckban készített, ma a bécsi Kunsthistorisches Museum fegyvergyűjteményében őrzött bordázott, aranyozott, maratott, levéldísz és varrás mintázatú tárgy¹⁶⁹⁰ egykor egy lovaglópáncélhoz (Reiterharnisch) tartozott. **(73. kép)** Leírása egy 1596. május 30-án szintén Innsbruckban készült, *Inventari weiland der fürstlich durchlaucht ezrherzog Ferdinanden zu Österreich etc. lobseligister gedechtnus varnuszen und mibilien ...* című kéziratos inventáriumban is megtalálható: „Ludwig, kinig zu Hungern und Behaim: Ain gereift achselschin mit gulden strichen.”¹⁶⁹¹

73. kép. II. Lajos feltételezett jobb vállvertje. Wien, Kunsthistorisches Museum.

Ebben a két későbbi katalógusban – az 1583-assal ellentétben – már nem olvashatunk II. Lajos gyalogpáncéljáról, ahogyan a gyűjtemény 1601-ben megjelent pompás illusztrált katalógusa, az *Armamentarium Heroicum* is csak a vállvertet tartotta számon II. Lajos egykori tulajdonaként. A metszeteket készítő művészek, Giovanni Battista Fontana és Dominicus Custos azokban az esetekben, amikor a gyűjteményben az ábrázolt személy teljes páncélzata szerepelt, értelemszerűen abban örökítették meg egykori tulajdonosukat. Amikor azonban csak a páncél egy darabját őrizték a gyűjteményben, mint II. Lajos esetében is, a művészek alkalmanként a megmaradt részek alapján kreáltak egy „fantáziapáncélt.”¹⁶⁹² Bár a metszeten II. Lajos páncéljának felső részét nem látjuk, mert egy köpeny fedi, a combvert mintázata egyértelmű hasonlóságot mutat a Bécsben őrzött vállvertével.

¹⁶⁹⁰ II. Lajos feltételezett jobb vállvertje. KHM HJK, A 179. Vö.: Schrenck 1601, Taf. 11; Leber 1846/I., 63. (nagy mérete miatt megkérdőjelezve a koraszülöttsége miatt szerinte kis termetű II. Lajoshoz való tartozását); Ilg – Boheim 1884, 64. tétel, 15; Boheim 1889a, 107. tétel, 32; Groß – Thomas 1936, Saal I, 50. tétel, 36; Lhotsky 1941–1945, 197; Thomas – Gamber 1954, 84. tétel, 71; Luchner 1958, 69; Kalmár 1971, 294–295, 75. kép; Thomas 1971, 6. tétel, 60–61, Abb. 48; Thomas – Gamber 1976, 208; Thomas 1981, 11 (II. Lajoshoz tartozásának megkérdőjelezésével); Schallaburg 1982, 870. tétel, 711 (Ortwin Gamber); Pyhrr 1989, 110 (II. Lajoshoz tartozásának cáfolásával); Kovács 2000, 159, 3. kép; Gulyás 2017, 139–140 (ill.: 139); Papp 2020b, 273–274; Papp 2022, 72–73.

¹⁶⁹¹ Boheim 1888, 5556. tétel, CCLXXII; Luchner 1958, 69.

¹⁶⁹² Thomas 1971, 60; Kovács 2000, 158; Gulyás 2017, 140, reprodukciója: 139.

A vállvert szerepel egy 1603-as leltárban is: „Ludwig König zu Hungern und Behaimb, Ain gereüfft axlschinen mit gulden strichen.”,¹⁶⁹³ s útinaplójában, amelyben 1628. április 12. és május 6. közötti innsbrucki látogatásának eseményeiről számolt be, Philipp Hainhofer (1578–1647) augsburgi kereskedő, bankár, diplomata és műgyűjtő is megemlíttette. Hainhofer az ambrasi kastélyban található fejedelmi páncélgyűjtemény darabjait¹⁶⁹⁴ egykori tulajdonosuk szerint ismertette, köztük a II. Lajosnak tulajdonított vállvertet: „Ludwigs, Königs zu Hungarn vnd Böh : Achselschinen”.¹⁶⁹⁵ A tárgyat a felsorolásban – minden bizonnyal a korabeli elrendezésnek megfelelően – Szkander bég sisakja és kardja, illetve I. Szulejmán karvértje követi.

Johann Primissernek (1739–1815) az ambrasi gyűjteményt bemutató 1777-es kiadványában csak II. Lajos rövid életrajzát olvashatjuk,¹⁶⁹⁶ míg fia, Alois Primisser (1796–1827) 1819-ben megjelent katalógusában megtaláljuk a vállvert leírását is: „137. Ludwig II. König von Ungarn und Böhmeim. (XX). – Ein weißes Achselstück mit geätzen Streifen und vergoldeten Leisten.”¹⁶⁹⁷ Ismerteti az ambrasi gyűjtemény 1855-ös, Eduard von Sacken (1825–1883) által írt katalógusa is,¹⁶⁹⁸ abban a kétkötetes, Sacken életrajzi jegyzeteivel és tárgyleírásaival kiegészített reprezentatív fényképalbumban azonban, amelyet 1859-ben, illetve 1862-ban Andreas Groll (1812–1872)¹⁶⁹⁹ jelentetett meg, nincs kép a vállvértről.¹⁷⁰⁰

Bruno Thomas 1971-ben megjelent tanulmányában úgy véli, hogy a II. Lajos-féle vállvert kapcsolódhat az *Ehrenspiegel* említett, az 1515. évi eljegyzés alkalmából Miksa által II. Lajosnak ajándékozott díszes, aranyozott páncélról szóló bejegyzéséhez. Szerinte I. Miksa 1514. június 15-én kelt levelét¹⁷⁰¹ is, amelyben Konrad Seusenhofertől rendelt a gyermek II. Lajos számára páncélt, vonatkozathatnánk erre a műtárgyra. Hangsúlyozza ugyanakkor, hogy a feltevésnek ellentmond a vállvert mérete, ami arra utal, hogy az egy nem túl testes, de felnőtt emberre készített páncél része lehetett, tehát semmiképpen nem illett az 1515-ben 9 éves II. Lajosra, legfeljebb, ha évekkel későbbi használatra készítették.¹⁷⁰²

Nagyon nagy valószínűséggel II. Lajoshoz köthető ezzel szemben az az M és L (Maria és Ludwig) monogrammal jelzett, lovagi tornán használatos, díszes salade (Rennhut, saller, sallet) sisak, amelyet ma a New York-i Metropolitan Museum of Art őriz.¹⁷⁰³ **(74. kép)** A sisak az 1910-es évek végéig Isztambulban volt, ahova feltehetően a budai királyi várnak a mohácsi csatát követő, 1526. évi kirablása után, hadizsákmányként került. A sisakot Dr. Bashford Dean (1867–1928), a Metropolitan Museum fegyvergyűjteményének első kurátora fedezte fel 1919–1920-as keleti „vásárlói körútján”, s vette meg – négy másik európai sisakkal együtt – közvetlenül a Konstantinápoly 1453-as elfoglalása óta a Hagia Eirené-templomban elhelyezett

¹⁶⁹³ Luchner 1958, 124. A leltár őrzési helye: Innsbruck, Landesregierungsarchiv, ltsz.: A 40/10. A vállvert leírása: Luchner 1958, 165. A vállvert szerepel még egy 1613-as (370) és egy 1621-es (34) (KHM 6653, 6654) inventáriumban is. Vö.: Luchner 1958, 69.

¹⁶⁹⁴ Doering 1901, 71–83. Vö.: Gulyás 2020, 106–107.

¹⁶⁹⁵ Doering 1901, 77.

¹⁶⁹⁶ Primisser 1777, 66.

¹⁶⁹⁷ Primisser 1819, 67.

¹⁶⁹⁸ Sacken 1855, 148–149.

¹⁶⁹⁹ Faber 2015.

¹⁷⁰⁰ Sacken – Groll 1859, Sacken – Groll 1862. Az albumokról ld.: Weber-Unger 2011, 82, 85; Csillag 2011; Faber 2015, 254, 256–258. A páncélokról készült fényképeket bemutatták az 1855-ös párizsi világkiállításon, ahol Groll kitüntetést is kapott értük. Faber 2015, 254.

¹⁷⁰¹ Schönherr 1884, 1169. tétel, LXVII.

¹⁷⁰² Thomas 1971, 61. Vö.: Gulyás 2017, 140.

¹⁷⁰³ <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/23201> (irodalommal). Vö.: Kovács 2000, 158–159; Krause 2011–2012, 66; Gulyás 2017, 138–140, reprodukciója: 130.

egykori ottomán arzenál állományát őrző katonai múzeum (Askerî Müze) vezetőitől. A megvásárolt sisakok közül a legkülönlegesebb az 1520-as évek első felében az augsburgi Kolman Helmschmid által készített, Daniel Hopper ornamentális mintáival díszített sisak volt, amelyet Dean a monogram alapján – tévesen – Móríc szász herceg (1521–1553) tulajdonának vélt, s csak a későbbi kutatás kapcsolta II. Lajoshoz.¹⁷⁰⁴

74. kép. Kolman Helmschmid: *II. Lajos tornasisakja*. 1522–1525 körül. New York, The Metropolitan Museum of Art.

Minden bizonnyal egy másik sisakról emlékezett meg egy ausztriai – közelebbiről meg nem nevezett – forrás alapján Johannes Michael Brutus *Magyar históriájában*, „miszerint Christoph Rauber (Krisztof Ravbar) laibachi püspök megszerezte Mária királynétól Lajos sisakját, majd „emlékmű” gyanánt elhelyezte azt a stájerországi Obemburg (helyesen Oberburg) templomában, ahol »ma is« látható ... Christoph Rauber (1466–1536) személye jól ismert, Mohács után Mária egyik tanácsosa volt, akit Ferdinánd küldött testvére mellé ... – a város pedig nem más, mint az alsó-stájerországi Oberburg vagy Obernburg (ma Gornji Grad, Szlovénia), amelynek templomában Rauber 1527-ben (!) sírhelyet alakított ki magának, s ahol aztán eltemették ...”¹⁷⁰⁵

A II. Lajos által 1515 után viselt pánceleokról a salade sisak, illetve Brutus említése kivételével – s ha nem számítjuk ide a bizonytalan azonosítású jobb vállvértet – ismereteim szerint nem maradt fenn sem konkrét adat, sem tárgyi emlék. Az bizonyos, hogy II. Ulászló és II. Lajos uralkodása alatt ünnepi alkalmakkor (például esküvőkkor, követfogadásokkor) a budai udvarban – ahogy az az 1494–1495-ből és 1525–1526-ból fennmaradt számadáskönyvekből¹⁷⁰⁶ és korabeli naplókából, követjelentésekből kiderül – rendszeresen rendeztek lovagi tornákat.¹⁷⁰⁷ Mivel a II. Lajos idején szervezett játékokon alkalmanként a fiatal

¹⁷⁰⁴ Pyhrr 1989, 86, 102, 108–110; Pyhrr 2012, 20–21. Vö.: Töll 2009, 187; Gulyás 2022, 6. kép.

¹⁷⁰⁵ Tóth G. 2019, 129.

¹⁷⁰⁶ Fraknoi 1876. Számadáskönyv 1494–1495. OSZK K, Cod. Lat. 394. Engel 1797, 17–181; Számadáskönyv 1525. OSZK K, Cod. Lat. 394. Fraknoi 1877; Számadáskönyv 1526. MNL OL, DL Itsz.: 24405. Fragmentum libri rationarii super erogationibus aulae Regis Hungariae Ludovici II. de anno 1526. In: Engel 1809, 185–236. Vö.: Fraknoi 1876b; Kubinyi 1995, 309; Kubinyi 1995a, 197.

¹⁷⁰⁷ Gulyás 2015; Gulyás 2017, 132–141.

uralkodó is részt vett,¹⁷⁰⁸ minden bizonnyal volt tornapáncélja. Az 1522 elején tartott esküvője alkalmából rendezett tornajátékon például a velencei követ szerint II. Lajos legyőzte gyámját és nevelőjét, Brandenburgi Györgyöt.¹⁷⁰⁹ 1523. november 15-én „házasságkötés volt az udvarban, amelyen a király és királyné is részt vett. Előtte lovagi tornát rendeztek, majd lakomát, kartáncot egészen az éjszaka közepéig.”¹⁷¹⁰ Néhány nappal később, november 17-én II. Lajos vendégségbe érkezett, „ahol fegyverbe öltözött a Johannes Ungnad báróval, Ausztria felséges főherceg urának étékfogójával való kopjatörésre. A követ úr vitte a felséges király úr pajzsát a király előtt, Vilmos örgróf pedig Ungnad báró pajzsát. A királyi felség előtt sok gróf, báró, valamint Magyarország és Csehország összes olyan előkelősége ment, akik akkor jelen voltak Pozsonyban. A követ úr szállásáról a királyi felséget táncokkal és zenével kísérték a kopjatörés színhelyére, ahol őfelsége derekasan helytállt, egy igen jó ütést adott és egyet kivédett úgy, hogy Ungnad leesett a lováról, a királyi felség pedig a lovon maradt.”¹⁷¹¹ Mivel a kopjatörést a résztvevők többnyire nehéz vértetben, tornasisakban vívták, az eredeti latin szövegben szereplő „ubi arma induit ...”¹⁷¹² (ahol fegyverbe öltözött) feltehetően a király által viselt páncélra utal.

A számadáskönyvekben találunk adatot fegyverek beszerzéséről is. 1525. február 25-én például 7 forintot fizettek ki a cseh Sylha szolgája, Paolo Fonthwl számára, aki eljuttatta az ura által küldött fegyvert vagy páncélt (arma) II. Lajosnak.¹⁷¹³ 1525. június 8-án 172 forintért különböző fegyvereket rendeltek az uralkodó számára Bécsből, az azonban nem derül ki, hogy pontosan milyeneket.¹⁷¹⁴ A fenti adaton kívül máshol is olvashatunk Timotheus „armipolitori” szolgálatairól, aki a fegyverek mellett feltehetően a páncélokot is gondozta, javította.¹⁷¹⁵ 1525-ben az úrnapi rendezett lakomára és táncmulatságra „II. Lajosnak egy tafotával bevont pajzsot” készítettek,¹⁷¹⁶ „Szentiványi Kelemen kamarás pedig két-két pajzsot, illetve lándzsát vásárolt a király számára.”¹⁷¹⁷

Bizonyos, hogy a budai várban II. Lajos uralkodása alatt volt egy külön helyiség, amelyben a páncélokot tartották, az udvari festő, Hans Krell ugyanis az elvégzett (és jórészt ki nem fizetett) munkák között felsorolta a páncélkamra kifestését is: „Mer im 1525. jar hab ich angestrichen die harnasch-khamer; darfur 5 fl. ungerisch.”¹⁷¹⁸

Egy szemtanú beszámolója szerint 1526. július 20-án II. Lajos „teljes fegyverzetben, felette aranyszín szövetpalásttal”, „talpig felvértezve” indult kíséretével együtt Budáról a tolnai táborba,¹⁷¹⁹ az *Ehrenspiegel* szerint pedig a budai kivonuláskor „aranyozott páncélt” viselt,

¹⁷⁰⁸ Kubinyi 1995, 329; Kubinyi 1995a, 211; Gulyás 2017, 132. A királynak volt vívómestere is, „aki könyvet is írt a vívómester feladatairól.” Kubinyi 1995, 324; Kubinyi 2005, 21.

¹⁷⁰⁹ Gulyás 2017, 140.

¹⁷¹⁰ Zombori 1987, 115; Zombori 2004, 72; Zombori 2005, 37.

¹⁷¹¹ Zombori 2004, 81. Vö.: Zombori 1987, 116; Zombori 2005, 37.

¹⁷¹² Zombori 2004, 183.

¹⁷¹³ „Eodem die Paulo Fonthwl seruitori domini Sylha de Bohemia, medio cuius idem dominus Sylha certa arma Regie Maiestati miserat, iussu sue Maiestatis, pro expensis dedi fl. VII.” Fraknói 1876, 46.

¹⁷¹⁴ „Eodem die Timotheo armipolitori Regie Maiestatis, pro emendis diuersis armis sue Maiestatis Wiennam misso, dati sunt fl. CLXXII.” Fraknói 1876, 151. Vö.: Gulyás 2017, 134.

¹⁷¹⁵ 1525. március 18. „Eodem die magistro Timotheo armipolitori Regie Maiestatis ad rationem seruiciorum suorum dati sunt fl. C.” Fraknói 1876, 68. Ld. még: Fraknói 1876, 94.

¹⁷¹⁶ Gulyás 2015, 426.

¹⁷¹⁷ Gulyás 2015, 427.

¹⁷¹⁸ Zimerman – Kreytzi 1885, 2897. tétel, LXVIII. Vö.: Löcher 2005, 64; Gulyás 2015, 428–429; Gulyás 2017, 134.

¹⁷¹⁹ B. Szabó – Farkas 2020, 92.

„amelyet a királyné keze által készített vörös és fehér selyemzsinórok díszítettek.”¹⁷²⁰ Sárffy Ferenc említett levelében, amely a király holttestének megtalálásáról számol be, azt olvashatjuk, hogy Czettrich az iszapban rábukkant a király fegyvereire, a páncéljáról azonban nem esik szó. Antonio Boemo velencei kém 1526. november 12-én kelt jelentésében megemlíti, hogy a vízben megtalált holttest mellett „még a fegyverzete is ott volt ..., amit valaki leszedett róla.”¹⁷²¹ II. Lajos páncéljáról abban az oklevélben sincs említés, amely arról tudósít, hogy a király pecsétgyűrűjét a holttestét a csata után megtaláló jobbágyok visszaszolgáltatták, talán azért, mert az akkorra már eltűnt, vagy mert a pecsétgyűrűvel ellentétben nem volt hivatalos, állami funkciója. „Báthori István, Magyarország nádora és a kunok bírása ezennel tanúsítjuk, hogy nemes mlatoviti Horváth Márton néhai felséges Lajos király úrnak a pecsétgyűrűjét – amelyért felséges Mária királyné úrnő a Miklós mester, pécsi kanonok pecsétje alatt kelt írással őt küldte a közelmúlt napokban azokhoz a jobbágyokhoz, akik néhai Lajos király úrnak az öltözkését a mohácsi mezőről magukkal vitték – jelenlétünkben hűségesen átszolgáltatta a királyné Őfelségének, amelyet azután Őfelsége a tanácsos urak jelenlétében szétvágatott.”¹⁷²² Biztosra vehetjük azonban, hogy a király a csatában – a nehézlovasság soraiban harcolva – páncélt viselt. „Akkor aztán a király fejére föltették a sisakot, és ebben a percben arcát sápadtság öntötte el, mintha megsejtette volna a közelgő tragédiát.”¹⁷²³ – olvashatjuk Brodaricsnál a csata megkezdése előtti pillanat leírásában.

A csatáról és II. Lajos haláláról beszámoló korabeli hírlevelek és versek is evidenciaként kezelték, hogy az uralkodó a csatában páncélt viselt:

„Der künig sprengt uber ein graben ball
Sein Gaul der kam mit im zu fall

Sein junges herz must im kyress [azaz páncél, Küriss, P. J.] zerbrechen.”¹⁷²⁴

– olvashatjuk Mert Sporer említett költeményében. „Ezüst vért és sisak ...” volt II. Lajos megtalált holttestén P. Szathmáry Károly 19. századi történelmi regényében is.¹⁷²⁵

Egy 2018-ban megjelent hadtörténeti munka illusztrációt tett közzé II. Lajosnak a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött Landsknecht-kardjáról.¹⁷²⁶ Az 1896-os millenniumi kiállításon is bemutatott¹⁷²⁷ ún. „gótikus szablyát”¹⁷²⁸ a hazai szakirodalom sokáig a 16. század elejére datálta, s magyar készítésű munkaként határozta meg. Kovács S. Tibor újabb kutatásai¹⁷²⁹ szerint a szablya valójában török eredetű és az 1470–1480-as években készülhetett, s feltehetően még Mátyás király uralkodása idején került magyar tulajdonba. Elképzelhető, hogy azonos azzal a fegyverrel, amelyet II. Mehmed szultán végrendeletében Mátyásra hagyott, s amelyet az uralkodó személyesen mutatott meg a ferrarai követnek. „Hunyadi Mátyás halála

¹⁷²⁰ B. Szabó – Farkas 2020, 395.

¹⁷²¹ B. Szabó – Farkas 2020, 203.

¹⁷²² Bátori István nádor oklevele II. Lajos pecsétgyűrűjéről. Pozsony, 1527. június 24. B. Szabó – Farkas 2020, 344. Vö.: Réthelyi 2005, VII-23. tétel, 251 (Hanny Erzsébet – Lövei Pál). A gyűrűs adományozás jogát, mint a király egyfajta önállóságának megnyilvánulását említi: Zombori 2005, 43. Antonio Boemo említett jelentése szerint Czettrich egy „kis gyűrűt is talált, amit a királynő ajándékozott urának. A bőrt lenyúzva húzta le ujjáról a gyűrűt, levágott szakállát egy kendőbe tette és megmutatta a királynénak.” B. Szabó – Farkas 2020, 203.

¹⁷²³ Brodarics 1528, 319.

¹⁷²⁴ Eyn new lied von der schlacht die der Ungerisch Künig und der Türek mit einander gethan haben. Im Speten thon. Nürnberg, 1526. Idézi: Göllner 1961, 134.

¹⁷²⁵ Szathmáry 1854, 253.

¹⁷²⁶ Pálosfalvi 2018, 429, Fig. 55.

¹⁷²⁷ Szendrei 1896, 3163. tétel, 537–539.

¹⁷²⁸ MNM Fegyvergyűjtemény, ltsz.: 55.3239. Vö.: Kovács 2010, 286–293.

¹⁷²⁹ Kovács 2010, 286–293.

után a fenti szablya és más fegyverek is a Jagelló II. Ulászló király tulajdonába kerülhettek.”¹⁷³⁰
A valószínűleg a Jagellók idején is uralkodói használatban lévő fegyvert – feltehetően az 1510-es években, talán egy sérülés miatt – átalakították és keresztény (Ádám és Éva), illetve magyar (lovasszár) díszítő motívumokkal kiegészítették. A mohácsi csata után Mária királyné a budai palotában lévő kincsek nagy részét hajókkal Pozsonyba menekítette, a szablya innen került Bécsbe, majd 1933-ban Budapestre.

2.4.1.1. II. Lajos fiktív páncélos ábrázolásai

II. Lajos képmásainak egy részén – ismereteim szerint Dorffmaister Istvánnak az 1780-as évek közepén készített háromnegyed alakos portréja¹⁷³¹ (75. kép) óta – a királyt egy valóban létező, feltehetően a 18. század utolsó harmadától 1939-ig az ő egykori tulajdonaként számontartott, valójában 1533-ban II. Zsigmond Ágost lengyel királyfi számára készített, később ismertetésre kerülő díszpáncélban láthatjuk. A portrék másik, jelen fejezetben bemutatott részén II. Lajos fiktív páncélt visel.

75. kép. Dorffmaister István: *II. Lajos*. 1787, Mohács, Kanizsai Dorottya Múzeum.

¹⁷³⁰ Kovács 2010, 291.

¹⁷³¹ Dorffmaister István: *II. Lajos háromnegyed alakos portréja*, 1784 körül, olaj, vászon, 95 × 74 cm. Mohács, Kanizsai Dorottya Múzeum, ltsz.: 70.1.21. Vö.: Galavics 1980, 165–166; Galavics 1997, 85, 93–94; Kovács 2000, 161–162; *Történelem – kép* 2000, VI–31. tétel, 397 (Galavics Géza); Sinkó 2001, 322; Veszprémi 2013, 261–264; Papp – Király 2018, 110 (Sinkó Katalin – Kerny Terézia); Hasanović-Kolutác 2019, 592; Papp 2019, 187–188; Papp 2020b; Papp 2022.

A korszak lovagkirály-ábrázolásaihoz és a két Jagelló uralkodó Szent László kultuszához is kapcsolódhattak II. Ulászló és II. Lajos páncélos portréi. II. Ulászló páncélt viselt például az 1497-ben a kutná horai Olasz Udvar (Vlašský dvůr) kápolnája számára készített oltárképen, amelyen a töviskoronás Krisztus két oldalán a szintén páncélt viselő Szent Vencel és Szent László látható,¹⁷³² illetve a garamszentbenedeki Szent Vér-kápolna oltárának említett tábláján Szent Györgyként. Egy LVDOVICVS DG REX BOEMIE 1524 köriratú érem derékképen a páncélba öltözött II. Lajos jobb kezében országalmát, baljában díszes jogart tart, az érem hátlapján a szintén páncélos Szent László szerepel.¹⁷³³ Lovon ülve, páncélban jelenítette meg II. Lajost két 1525-ös érem is. Dísztallérján a LVDOVICVS DEI GRACIA HUNGARIAE DALMACIA CROACIA ET SLESIA M D XXV REX köriraton kívül a KREMNICZ BERHART BECHEM felirat is szerepel, jelezve, hogy Körmöcbányán készült.¹⁷³⁴ Az érem hátoldalán országcímerek mellett egybefonódó L és M betűkkel együtt Habsburg Mária és II. Lajos címere látható. A 19. század végén Szendrei János – mint látni fogjuk – még úgy vélte, hogy az ezüsttallér előlapján látható páncélzat a fent említett, 2020-ig Budapesten őrzött díszpáncéllal azonos.¹⁷³⁵ Mivel a páncél 1533-ban készült, az analógia nyilvánvalóan téves. Az ábrázolás előképei inkább I. Miksa 1509-es *Reiterschauguldinerjei* lehettek, amelyeken a Habsburg uralkodó lovon ülve, páncélban látható.¹⁷³⁶ Egy másik 1525-ös érem előlapján a lovon ülő, páncélos II. Lajos, hátlapján a gyermeket tartó Szűz Mária szerepel.¹⁷³⁷

¹⁷³² Oltárkép, tempera, olaj, fa, 144 × 130 cm. Kutná Hora, České muzeum stříbra, Itsz.: 560/79. Vö.: Wocel 1860, 120–122; Rómer 1871; Szendrei 1891, 389; Lázár 1918, 7; Hoffmann 1927, 6; Gozdzik é. n., 3. tétel, 7–8; Kerny 2006, 31; Štroblová – Altová 2000, 352–353; Kuthan 2010, 154–157; Europa Jagellonica 2012, 215. Az oltárképen kívül számos helyi épületen (például a múzeumnak helyet adó erőd [Hradek] kápolnájának boltozati zárókövén) található W monogram emlékeztet arra, hogy II. Ulászló privilégiumokkal támogatta az ezüstművészetből meggazdagodott várost. A bányaváros pompás Szent Borbála katedrálisának egyik falára két bányászt festettek, fölöttük pedig II. Ulászló koronás W monogramja látható. Címerek és fákutató utánzó növényi ornamentika mellett lámpást tartó bányász színezett szobra található a prágai Szent Vítus-székesegyház Hans Spiess és Benedikt Ried (1454–1534) által II. Ulászló megrendelésére 1490 és 1493 között készített oratóriumán is. Ld. pl.: Pálffy 2015; Božić – Čosić: 2021, 90.

¹⁷³³ Gumowski 1906, III. tábla, 11. kép; Gozdzik é. n., 12. tétel, 22.

¹⁷³⁴ MNM Éremtár, Itsz.: R. III. 100. Weszerle 1873, Ludovicus II. Tab. XVI., 1. Vö.: Szalay – Baróti 1896–1897, 371; Nemes – Nagy 1900, 44. tábla, 9. kép, XXXVIII; Gumowski 1906, IV. tábla, 13. tétel, 23–24; Réthy 1907, 38, 22. tábla; Ortvay 1914, 116; Harsányi 1926, 3. tétel, 297–298; Huszár – Procopius 1932, 11. tétel; Gozdzik é. n., 13. tétel, 22; Schallaburg 1982, 533. tétel, 509 (Vera Héri), 548. tétel, 513–514 (Karl Schütz); Réthelyi 2005, V-24. tétel, 211–212 (Héri Vera); Winter 2006, 64, 11. tétel, 72; Gyöngyössy – Winter 2007, 1786. tétel, 142–143; Tringli 2009, 83; Erdős 2014, 127, 13. tétel, 143. II. Ulászló 1499-ben készült guldinerén még a lovon ülő, páncélos Szent Lászlót láthatjuk. Szende 2016, 26.

¹⁷³⁵ Szendrei 1893, 104–105.

¹⁷³⁶ Ld. pl. Heraeus 1828, 17, 15. tábla, V. kép; Ortvay 1914, 22; Réthelyi 2005, I-25. tétel, 151–152 (Héri Vera); Eisenbeiß 2005, Abbildungen, 147 a/b, 148 a/b, 150; Haag – Sandbichler 2019, 39. tétel, 134–135; Terjanian 2019, 87. tétel, 180; Božić – Čosić: 2021, 73; Eisner-Braunsteiner – Mayer 2021, 100–101. tétel, 240–241.

¹⁷³⁷ Heraeus 1828, 28. tábla, VII. kép; Gumowski, 1906, Tabl V, 21–22; Harsányi 1926, 6. tétel, 299–300; Gozdzik é. n., 15. tétel, 25; Winter 2006, 64, 12. tétel, 72; Gyöngyössy – Winter 2007, 1787. tétel, 143; Erdős 2014, 127, 14. tétel, 143; Božić – Čosić: 2021, 90.

II. Lajos korai fiktív páncélos ábrázolásai közé tartoztak a feltehetően Christoph Fuessl által a mohácsi csata emlékére készített, említett érmek. Fuessl érmén a meghökölő lován ülő király rakott szoknya formájú csataköténnyel, csataszoknyával ellátott ún. Faltenrock-páncélt visel. Bár tudjuk, hogy I. Miksa 1514–1515 körül egy azóta elveszett Faltenrock-páncélt készíttetett az innsbrucki Konrad Seusenhofer (Seussenhofer) (?–1517) udvari páncélverővel a gyermek II. Lajos számára,¹⁷³⁸ Fuessl ábrázolásában inkább egy képi toposz hatását kell keresnünk. Ugyanilyen páncélt visel az *Ehrenpforte* említett velencei csatajelenetén a lovas vitéz, s a fiatal Miksa életét bemutató *Weisskunig*ban is sok hasonló ábrázolást találunk. A szoknyaszerű páncélrész – elsősorban a reprezentatív célokat szolgáló 16. századi díszpáncélok – a kor ruhadivatját is követte. A főleg ünnepi felvonulásokon, ceremóniákon használt manierista kosztümpáncélok legextrémebb példái közé tartoztak azok a darabok, amelyek karvértézete buggyos ruhaujjakat utánozott.¹⁷³⁹

A néha függőlegesen (például a Faltenrock típusnál), néha vízszintesen elhelyezkedő lemezsávokból összeállított csatakötény (*Kampfschurz, tonlet*) „mintegy »szoknyaszerűen« öleli körbe alul a mellvértet”.¹⁷⁴⁰ Az I. Miksa által 1512–1514 között Konrad Seusenhoferrel VIII. Henrik angol király számára készíttetett, ma a londoni Tower fegyvergyűjteményében található pompás díszpáncél¹⁷⁴¹ hullámos szoknyarésze például a *Faltenrock* típushoz tartozik, míg egy 1520 körül szintén Anglia uralkodója számára Greenwichben készített páncél csataszoknyája vízszintesen összeillesztett sávokból, darabokból áll. Annak érdekében, hogy ezeknek a merev, elálló szoknyarészü páncéloknek a viselői lóra ülhessenek, a csatakötény elejéből és hátuljából egy magasan ívelt részt kivágtak, amelyeket gyalogos viselet esetén szíjjakkal lehetett az eredeti helyükre rögzíteni. Ezt a megoldást alkalmazta Seusenhofer is a VIII. Henrik számára készített darabon. Ugyanilyen páncél szerepelt Andreas Grollnak (1812–1872) az ambrasi gyűjtemény legszebb darabjait bemutató, 19. századi reprezentatív fényképalbumában,¹⁷⁴² amelyben több Faltenrock-páncélról találunk képet, köztük például a Szép Fülöp számára készített gyermekpáncélról.¹⁷⁴³ A páncél fényképe megtalálható Anton Widter (1809–1887) 1858-ban kiadott fényképalbumában is.¹⁷⁴⁴ Ilyen lovaglásra átalakított Faltenrock-páncélban láthatjuk II. Lajost is Fuessl érmén.

*

II. Lajos páncélos ábrázolásával Václav Hájek z Libočan (15. század vége–1553) 1541-ben Prágában megjelent, alkalmanként többször ismétlődő fametszeteket – tájképeket,

¹⁷³⁸ Thomas – Gamber 1954, 21–22, 66–67, 69; Naredi-Rainer – Madersbacher 2007, 672; Gulyás 2017, 140.

¹⁷³⁹ Vö.: Krause 2022.

¹⁷⁴⁰ Kovács 2000, 168.

¹⁷⁴¹ Boenheim 1889a, 296–298, Taf. 40; Kovács 2000, 160–161; Blair 1965; Richardson 2017.

¹⁷⁴² Sacken – Groll 1859, 56, XLI és XLII. kép. Bár a páncélt a hagyomány az 1486-ban elhunyt III. Albrecht Achilles brandenburgi választófejedelem egykori tulajdonaként tartotta számon, a gyűjtemény katalógusát néhány évvel korábban elkészítő és a fényképalbumhoz is magyarázatokkal szolgáló Eduard von Sacken hangsúlyozta, hogy ez a páncéltípus az 1520-as években volt népszerű, kétséges tehát, hogy az 1486-ban elhunyt fejedelemé lett volna a vértézet. Sacken 1855, 48. tétel, 171. A páncél 1526-ban Albert (1490–1568) brandenburgi választófejedelem, a német lovagrend nagymestere számára készült, feltehetően házassági ceremóniájára.

¹⁷⁴³ Sacken – Groll 1859, VIII. kép.

¹⁷⁴⁴ Widter 1858, o. n. V. Károly Faltenrock-páncéljáról (KHM HJRK, A 109) ld. pl. Terjanian 2019, 82, tétel, 172–175.

életképeket, viseletképeket, csataképeket – tartalmazó nyomtatott cseh krónikájában is találkozunk.¹⁷⁴⁵ A kiadvány illusztrációin az uralkodókat nem önálló portrékon, hanem többalakos, fekvő formátumú jelenetekben, többnyire trónjukon ülve ábrázolták. Így láthatjuk a könyv vége felé, hat személlyel körülvéve II. Ulászlót,¹⁷⁴⁶ s a következő uralkodóként a szintén trónján ülő II. Lajost is.¹⁷⁴⁷ **(76. kép)** Ezen a képen a trón fölötti baldachinon az L R [Ludovicus Rex] monogram látható, a páncélt viselő, jobb kezében országalmát, a baljában kardot tartó uralkodó nyakában az Aranygyapjas Rend láncáig lóg, amelyet a gyermek Lajos 1515-ben kapott I. Miksától. A fej – a nyitott koronával, a fül aláig érő rövid hajjal, a hosszúkás kecskeszakállal – feltűnő hasonlóságot mutat a cseh krónikákban, illetve Hasenburgk említett tollrajzán szereplővel, csak az ott profilból ábrázolt fejet itt szemből látjuk. Az, hogy az illusztrátor páncélban, tehát a sisak kivételével teljes hadikészültségben ábrázolta a királyt,¹⁷⁴⁸ arra utal, hogy uralkodása legfontosabb eseményének a törökökkel vívott fegyveres harcban való személyes részvételét tartotta.¹⁷⁴⁹ Ezt támasztja alá az is, hogy a II. Lajosról szóló részt a többször felhasznált illusztrációk közül a törökök és a keresztény páncélosok között folyó csatajelenetet ábrázolóval tették szemléletessé.¹⁷⁵⁰ A kiadványban a mohácsi csata leírásában II. Lajos mellett említésre kerültek a harcban résztvevők is, köztük Stephan Schlick, akinek hősi halálát – mint láttuk – több emlékérem is megörökítette: „Szent János lefejezésének napján történt a csata a török császár és a magyar király között Mohácsnál, ahol magyarok, csehek és morvák derekasan küzdöttek, de ilyen sokaság ellen nem tudták megvédeni magukat. Lajos király, ez a kiváló ifjú, elesett a csatában.”¹⁷⁵¹ – írja a krónikás, majd felsorolja a csatában meghalt cseh és morva hősök, köztük Schlick nevét. A szöveg közé elhelyezett fametszet bal oldalán turbános török könnyűlovasságot, a jobb oldalán sisakos, páncélos keresztény nehézlovasságot látunk, amint lándzsáikat előre szegezve egymásra támadnak. A keresztény csapat nemzetiségére a cseh oroszlános zászló utal. Az, hogy ugyanez a jelenet a kódexben ötször fordul elő,¹⁷⁵² jelzi, hogy olyan gyakori, népszerű képi toposz volt, amely univerzálisan alkalmazhatóvá tette a törökök és a keresztények között folyó harc illusztrálására: pontosan a helyén volt a mohácsi csata leírásakor is. Hasonló jelenséggel találkozunk a Thuróczy-krónika augsburgi kiadásában hatszor szereplő, keresztény páncélosok és törökök harcát ábrázoló jelenetnél is. Páncélt viselt az uralkodó a Tobias Wolff (1531 k.–1600 után) által a 16. század végén vert, Tiziano I. Ferdinánd-portréjának (1548) ábrázolását követő emlékérmén is.¹⁷⁵³

¹⁷⁴⁵ Libočan 1541, CCCCLXXI. lap után. Legújabb kiadása: Václav Hájek z Libočan. K vydání připravil, poznámkami opatřil, ediční poznámku napsal a rejstříky sestavil Jan Linka, doslov napsal Petr Voit. Praha, Academia, 2013. Vö.: Voit 2013, 52–55, 336–346 (II. Ulászló portréja: 69. tétel, 346, II. Lajos portréja: 70. tétel, 346).

¹⁷⁴⁶ Libočan 1541, CCCCLXXXV.

¹⁷⁴⁷ Libočan 1541, CCCCLXXI. utáni lap.

¹⁷⁴⁸ Libočan 1541, CCCCLXXI. utáni lap. Vö.: Papp 2019, 160–161.

¹⁷⁴⁹ Páncélban ábrázolta a krónika a II. Lajost követő cseh királyt, I. Ferdinándot is. Voit 2013, 71. tétel, 346.

¹⁷⁵⁰ Libočan 1541, CCCCLXXIII. oldala után következő lap.

¹⁷⁵¹ B. Szabó – Farkas 2020, 368–369.

¹⁷⁵² Libočan 1541, CCVII, CCXXXII, CCLXXXVIII, CCCII.

¹⁷⁵³ Rupp 1846, 120, XXVI. tábla, 615; Harsányi 1926, 303–304; Huszár 1972, 207. tétel, 55; Réthelyi 2005, V-23. tétel, 211 (Kovács Eszter); Erdős 2014, 28. tétel, 145.

76. kép. II. Lajos cseh királyként. Václav Hájek z Libočan, *Kronyka ceská*. Praha, 1541, CCCCLXXI. lap után.

II. Lajos páncélos fiktív portréja Sigmund von Herberstein oroszországi útleírásában

A páncélt viselő II. Lajos fiktív ábrázolásával találkozunk Sigmund von Herberstein *Rerum Moscoviticarum Commentarii* című, említett oroszországi útleírásában.¹⁷⁵⁴ Herberstein, akit I. Miksa 1514. szeptember 26-án lovaggá ütött és udvari szolgálatba állított,¹⁷⁵⁵ 1515 és 1553 között I. Miksa, V. Károly, I. Ferdinánd és II. Miksa hivatalnokaként majdnem 70 diplomáciai úton vett részt. Utazásai közül a legjelentősebb és legismertebb két oroszországi követsége volt 1516–1518-ban és 1526–1527-ben. Olasz, német, angol és cseh nyelven is kiadott útleírásában elsőként ismertette meg Európával az ottani társadalmi berendezkedést, vallást, szokásokat, földrajzi sajátosságokat, állatvilágot.¹⁷⁵⁶

1516-ban Miksa parancsára II. Keresztély dán királyhoz, majd 1518-ban Budára utazott, ahol II. Lajossal tárgyalt. Beszámolt az 1518-as rákosi országgyűlésen szerzett tapasztalatairól: a pompás bankettek, a résztvevők fényűző gazdagsága mellett a király nagy nyomorúságban élt.¹⁷⁵⁷ 1519-es spanyolországi útján találkozott I. Miksa akkor még ott élő unokáival és utódaival, a későbbi I. Ferdinánddal és V. Károlyyal. Több rövid magyarországi utazása mellett 1541-ben I. Ferdinánd megbízásából ismét Budára utazott, hogy I. Szulejmán szultánnal

¹⁷⁵⁴ Herberstein 1549.

¹⁷⁵⁵ Önéletírásában az 1514-es év eseményei között ezt olvashatjuk: Miksa szeptember 26-án két másik katonával együtt Innsbruckban „mit ritterlicher Wirde zierlichen begabte ...” Sigmund Freyherr zu Herberstain / Neyperg / und Guetenhag / Obrister Erb-Camrer / und Obrister Trucksäß inn Cärndten / Denen Gegenwürtigen und Nachkommenden Freyherrn zu Herberstain. Seines Thuens, Diensten und Raysens mit trewer vermanung, sich zu Tugenden unnd guetem wesen zeschicken. Zu Wienn in Osterreich, durch Michaeln Zimerman gedruckt, in M. D. LXI. Jar. o. n. (VD16, ZV 22611). Az eseményt oroszországi útleírása első német kiadásának illusztrációja, illetve annak felirata is megörökítette. Herberstein 1557. Vö.: Picard 1967, 166; Pferschy – Krenn 1986, 547; Wiesflecker 1989, 4, 9; Kunze 1993, Bildband, 338–339, 317–318 kép; Senft 1999, 16; Denicolò 2010, 293; Tévesen 1508-as lovaggá ütéséről ír: Poe 2002, 133.

¹⁷⁵⁶ Denis 1782, 705. tétel, 656–657; Börner 1866, 90–91, 93; Nehring 1987; Mende 1968; Leitsch 1989, 165–178; Kämpfer 1999; Poe 2000, 117–144; Scholz 2000, 119–140; Poe 2002; Geier 2004.

¹⁷⁵⁷ Nehring 1897, 3–4; Szamota 1891, 147–148.

tárgyaljon. 1542-ben Krakkóba érkezett, hogy előkészítse I. Ferdinánd legidősebb lánya, Habsburg Erzsébet (1526–1545) és Zsigmond Ágost lengyel trónörökös, a későbbi II. Zsigmond Ágost lengyel király házasságát,¹⁷⁵⁸ amely a következő évben meg is történt. A házasságkötés előtt Herberstein kísérte el a menyasszonyt Krakkóba. 1545-ben ismét Lengyelországba utazott, hogy átadja Erzsébet királyné hozományát.¹⁷⁵⁹

Herbersteinnak a korabeli humanista irodalmi életbe való beágyazottságát jelzi, hogy 1517-es oroszországi útja során Vilniusban találkozott Piotr Tomickival (1464–1535), a neves lengyel humanista műpártolóval, s hogy 1518-ban, visszaútján Krakkóban két lengyel költő verssel köszöntötte a diplomáciai tevékenységét, bár Oroszországgal a Habsburg Birodalom majd csak 1522-ben kötött szövetséget. Johannes Dantiscus (1485–1548) chełmnoi püspök *Soteria* című, antik előképek után készült verse, illetve ifjabb Rudolf Agricola (1490 k.–1521) *Ad magnificum dominum Sigismundum de Erberstein ... congratulatio* című költeménye 1518-ban együtt meg is jelent. A két verset – számos más költeménnyel, például az említett körmöcbányai evangélikus humanistáéval, Wolfgang Guglingerével együtt – a *Gratae posteritati ...* végén Herberstein is közreadta, hogy – a hangsúlyos önreprezentáció részeként – ezzel is megörökítse dicsőségét.¹⁷⁶⁰ Dantiscus megemlégette versében, hogy Herberstein I. Miksa uralkodása alatt Niklas von Salm gróffal együtt részt vett a Velence elleni hadjáratban (1508–1516),¹⁷⁶¹ s a diplomata oroszországi utazását Odüsszeusz bátor kalandjaihoz hasonlította.¹⁷⁶²

Herberstein saját korabeli ismertségének, illetve tevékenysége utóbbi időben erőteljesen megélnkülő recepciójának okát rendkívül termékeny autobiográfiai munkásságában is kereshetjük. Az 1550-es évek második felétől Raphael Hoffhalter és Michael Zimmermann bécsi nyomdájában különböző címekkel és többé-kevésbé eltérő szövegekkel, latin és német nyelven önéletrajzi kiadványokat jelentetett meg, amelyek többsége illusztrációkat is tartalmazott. Míg a korábbi szakirodalom úgy vélte, hogy a latinul és németül megjelent önéletrajzai egymás szabad fordításai, az újabb kutatások szerint a különböző nyelvű beszámolók eltérő szövegeivel a szerző különböző olvasótáborokat célt meg. Karl Enenkel szerint az 1558-ban Bécsben negyedré méretben megjelent, majd 1560-ban reprezentatív fólióméretben újra kiadott, *Gratae Posteritati Sigismundus Liber Baro in Herberstain Neyberg & Guettenhag ...* című kiadványát¹⁷⁶³ inkább a nemzetközi humanista irodalmi közösségnek (Respublica litteraria) szánta, a német nyelvűt¹⁷⁶⁴ pedig családjának és utódainak. A német kiadásban sok utazási részletet tett közzé, hogy a család jövődjé diplomatáinak útmutatást adjon, a latinban kevesebbet, itt inkább a humanista diskurzuson volt a hangsúly: irodalmi eszközökkel akarta személyét és cselekedeteit megörökíteni az utókornak.¹⁷⁶⁵ Herberstein a latin kiadáshoz több történeti-politikai kommentárt fűzött, Szulejmánnal történt 1541-es budai találkozása kapcsán például részletesen írt a korabeli katonai helyzetről, megemlítve Török Bálint nevét is.

¹⁷⁵⁸ Tersch 1998, 200–201.

¹⁷⁵⁹ Nehring 1897, 7.

¹⁷⁶⁰ Glomski 2007, 135, 199; Enenkel 2008, 563; Gratae 2014, 39–118, 188–191.

¹⁷⁶¹ Glomski 2007, 135.

¹⁷⁶² Glomski 2007, 136–137.

¹⁷⁶³ Gratae 1560 (VD16, H 2201). Vö.: Denis 1782, 580. tétel, 554, 630. tétel, 597; Börner 1866, 90; Nehring 1897, 65–71; Gratae 2014.

¹⁷⁶⁴ Sigmund Freyherr zu Herberstain Neyperg und Guttenhag oberster Erbcamrer ... Den Gegenwurtign und nachkomenden Freyherrn zu Herberstain ... Wien, Raphaeln Hoffhalter, d. n. Vö.: Denis 1782, 740. tétel, 686 (VD16, ZV 7718); Denis 1793, 830. tétel, 109 (VD16, ZV 7719); Tersch 1998, 196.

¹⁷⁶⁵ Tersch 1998, 201–203, 209–211; Enenkel 2008, 556–558; Moritz 2019, 144.

Herberstein 1549-ben megjelent útleírásában¹⁷⁶⁶ tette közzé azoknak a fejedelmeknek a portréit, akikkel utazásai során fontos tárgyalásokat folytatott, azaz I. Miksa, V. Károly, I. Ferdinánd, II. Keresztély dán király, II. Lajos,¹⁷⁶⁷ illetve I. (Öreg) Zsigmond és II. Zsigmond Ágost lengyel király Augustin Hirschvogel által készített, egész alakos, 1546-os dátummal és monogramjával jelzett páncélos fantáziaképét.¹⁷⁶⁸ Herberstein 1518. április 20-tól június végéig tartó, többedmagával tett hosszabb látogatásán kívül – amelyre azért került sor, hogy megakadályozza Szapolyai János tervét, hogy a fiatal II. Lajos régense legyen¹⁷⁶⁹ – a Habsburgok keleti politikájának diplomáciai képviselőjeként később is gyakran járt (néha egy évben többször is) Magyarországon. 1520-tól 1526-ig szinte minden évben, összesen 14 alkalommal utazott magyar-cseh ügyekben Budára, Pozsonyba és Prágába.¹⁷⁷⁰ Jelen volt II. Lajos és I. Ferdinánd 1523-as soproni találkozásán is – mint írta, sokat kellett lovagolnia, míg odaért –, amely az azévi bécsújhelyi és pozsonyi konferenciát előzte meg.¹⁷⁷¹ Később is eleven magyarországi kapcsolataira utal, hogy megbízást adott a vele közeli ismeretségben lévő Georg Wernher (1490?–1556) pozsonyi városi kormányzónak és királyi tanácsosnak a magyarországi gyógyvizeket ismertető könyv megírására.¹⁷⁷² Az 1551-es bécsi kiadás címlapján nemcsak a Herbersteinnak szóló ajánlás látható, hanem a diplomata fametszetes címere is, amellyel saját kiadványai közül is többenél találkozunk, s Wernher a könyv bevezetőjében is megemlékezik támogatójáról. Herbersteinnak az 1540-es években készült, sajátkezű lapszéli megjegyzéseivel és korrektúrájával ellátott, tehát autorizált műveinek számító, az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött kéziratait (Quart Germ. 200) is először Kovachich Márton György adta ki 1805-ben Budán.¹⁷⁷³

¹⁷⁶⁶ Herberstein 1549.

¹⁷⁶⁷ „16) Autre homme semblable. It est vu de face, tenant son sabre de la main gauche, et de l'autre une courroye attachée á un écusson qui est en blanc. Le chiffre et l'année 1546 sont gravés á la droite d'en bas.” Bartsch 1808, 16. tétel, 175; Le Blanc 1856, 218. tétel, 361–362; Laschitzer 1888, 46; Nehring 1897, 30, 41; Schwarz 1917, 16. tétel, 166, 204; Peters 1982, 16. tétel, 224; Hollstein 1984, 132.7. tétel, 229–230.

¹⁷⁶⁸ Bartsch 1808, 10–12. és 13–16. tétel, 175 (az uralkodók nevének említése nélkül); Le Blanc 1856, 215–221. tétel, 361–362; Laschitzer 1888, 45–46; Nehring 1897, 29–31, 39–40; Nehring 1897a, 121–129; Börner 1866, 88–100; Schwarz 1917, 29–35, 164–170; Mende 1968, 7–11; Peters 1982, 10–16. tétel, 218–224; Hollstein 1984, 132.1.–23. tétel, 226–239. II. Lajost ábrázoló példányok: Dresden, Staatliche Kunstsammlungen (Kupferstichkabinett), ltsz.: A 1925-85; Berlin, Staatliche Museen zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz, Kupferstichkabinett – Sammlung der Zeichnungen und Druckgraphik, ltsz.: 85-1896; Washington, National Gallery of Art, Rosenwald Collection, ltsz.: 1950.17.197. stb. A bécsi Albertinában II. Lajos ábrázolásán (DG1930/2090) kívül Herberstein 1549-ben megjelent oroszországi útleírásához (*Rerum Moscoviticarum Commentarii ...*) kapcsolódó 27 színezetlen és színezett illusztrációt – az uralkodók állóképei és medaillon-portréi mellett (II. Lajosé: DG1930/2111) útjeleneteket – őriznek (<https://sammlungenonline.albertina.at/#/query/29c2ee38-b25c-4986-8f9f-c97a7dce7ed3>).

¹⁷⁶⁹ Picard 1967, 168.

¹⁷⁷⁰ Fögel 1917, 97; Picard 1967, 168–169; Picard 1989, 101–116. 1525-ös budai követi látogatását emlékiratában Hans Dernschwam is megemlíti: Dernschwam 1984, 125.

¹⁷⁷¹ Zombori 2004, 232.

¹⁷⁷² *De Admirandis Hungariae Aquis Hypomnematation ...* Basiliae, 1549. és Bécs, Egidius Aquila, 1551. Vö.: Erdösi 1963; Csepregi 2006; Póka 2016–2017.

¹⁷⁷³ *Mein Sigmunden Freyherrn zu Herberstein, Neupurg, und Guttenhag Raittung, und Antzaigen meines Lebens, und Wesens wie hernach volgt ...* In: Kovachich 1805, 111–287. Vö.: Nehring 1897, 84; Tersch 1998, 211; Péterfi 2015, 364–365. Herberstein és Magyarország

Az 1549-es kiadvány általam ismert példányait eltérően illusztrálták. A müncheni Bayerische Staatsbibliothekban őrzött kötetben (Rar. 2082) például az oroszországi úthoz kapcsolódó színezett illusztrációkat (térkép, orosz harcosok és fegyverek ábrázolásai, szánkós útijelenet) találunk. Orosz vonatkozású képek – a fentiekén kívül még III. Vaszilij (1479–1533) moszkvai nagyfejedelem portréja – díszítik az Österreichische Nationalbibliothek egyik példányát (63.B.2 ALT RARA), a könyvtár másik példányában (63.A.15 ALT PRUNK) pedig csak Herberstein színezetlen címerét látjuk a könyv elején. Az oroszországi útleírásnak ugyanitt őrzött – egykor az I. (II.) Ferenc (1768–1835) által alapított k. k. Familien-Fideikommissbibliothekhoz tartozó – díszkötetében¹⁷⁷⁴ ezzel szemben az első és a második rész közé bekötve Hirschvogel 12 színezett rézmetszetét találjuk. Az első hat a fent említett európai uralkodókat ábrázolja II. Zsigmond Ágost lengyel király kivételével. A képeken kézírással szerepel az uralkodók neve, és a címerpajzsok a megfelelő motívumokkal kézzel gondosan ki vannak töltve és színezve.¹⁷⁷⁵

A gazdagon díszített páncélt viselő, szembenéző II. Lajos bal kezében madárfejes markolatú kardot, jobbában egy címerpajzs láncát fogja. A négy részre osztott, vörös alapszínű pajzs két mezőjén a cseh, míg a másik kettőn a magyar címert látjuk. A címerhez kapcsolódó felirat: AD LUDOVICUM. (77. kép) A páncélt viselő uralkodók fantáziadús, fiktív képei – ahogy ez II. Lajos egész alakos, 203 × 100 mm nagyságú rézmetszetű képmásánál is feltűnik – nem közelítettek az ábrázoltak korabeli, hitelesnek tartott portréihoz.

77. kép. Augustin Hirschvogel: II. Lajos fantáziaképe. Rézkarc. In: *Rerum Moscoviticarum Commentarii*. Wien, 1549.

kapcsolatáról ld. még: Rensing 1931, 72–97; Lakatos 2017; Tersch 1998, 194; Moritz 2019, 150–162.

¹⁷⁷⁴ *Rerum Moscoviticarum Commentarii*: In hijs comentarijs sparsim contenta habebis ... Russię, & que nunc eius Metropolis est, Moscouię breuissimam descriptionem. De Religione quo#[que] varia inserta sunt ... Corographiam deni[que] totius imperij Mosici ... Quis deni[que] modus excipiendi & tractandi oratores: disseritur. Itineraria quo[que] duo, in Moscouiam sunt adiuncta. Viennae, Austriae, Johann Singriener, 1549. ÖNB, Bildarchiv und Grafiksammlung. Jelzet: 261764-D (261764-D FID MAG FID) Vö: Nehring 1897, 29–30; Schwarz 1917, 30–31, 200; Hollstein 1984, 132. tétel, 225; Leitsch 1989, 173–174, 177.

¹⁷⁷⁵ Nehring 1897, 29–31, 39–40; Nehring 1897a, 121–129.

A hat uralkodókép után I. Szulejmán – akivel Herberstein 1541-ben Budán találkozott – és III. Vaszilij képmása található.¹⁷⁷⁶ Az *Ad Süleimanem* feliratú, 1547-es dátumú, üres hátterű metszeten a jobb felé tekintő török szultán egy padon ül. A címerben kék mezőben a félholdat látjuk. 1547-es dátumú a trónszerű alkotmányon ülő, balra néző orosz uralkodó portréja is. A portrékat az említett négy, 1546-os évszámmal ellátott útijelenet követi. A jelenetek közül a második egy magyarországi utazást¹⁷⁷⁷ örökít meg: a képen egy ostort emelő kocsis által hajtott háromlovas kocsit látunk, amelyen az osztrák diplomata és kísérője ül. Bal oldalon a magyar címer, jobb oldalon kék mezőben a török félhold látható, benne egy stilizált emberi arc. A két címer együttes szerepeltetése vagy azt jelezheti, hogy Magyarország egy része ekkor már török uralom alatt volt, vagy azt, hogy Herberstein magyarországi útjain magyarokkal és törökökkel is tárgyalt. A kompozíció előterében látható folyón három hajó úszik, feltehetően utalással Herberstein dunai utazására. Balra lent az évszám mellett a művész monogramját látjuk.¹⁷⁷⁸ A kötet végén egy 1549-es dátumú térképet, illetve az oroszországi úthoz kapcsolódó metszeteket – lovon ülő orosz fegyveresek, a korábbinál részletesebb útijelenet, amelyen a szánkók mellett két sielőt is látunk (az elől haladó szánkón mindkét képen a bundát, kucsmát viselő Herberstein ül), illetve III. Vaszilij színezetlen ülőképe – találunk.

A fantáziapáncélt viselő állóalakos uralkodóképek némelyike egyértelmű hasonlóságot mutat idősebb Hans Burgkmair fametszetsorozata, I. Miksa *Genealógiája* egy-egy ábrázolásával. A befejezetlen és kiadatlan genealógiai sorozat próbanyomatai – mint láttuk – a 16. században ismertek voltak.¹⁷⁷⁹ Hirschvogel I. Ferdinándot ábrázoló lapjának¹⁷⁸⁰ az előképe például a *Genealógia* 49. számú (Meroveus), I. Miksáé¹⁷⁸¹ a 46. számú (Marcomirus), II. Zsigmondé¹⁷⁸² pedig a 45. számú (Priamus Ruland Rex Ungariae) fametszet volt. II. Lajos Herberstein kiadványában megjelenő képmása bár szabadabb átvétel volt, de jelentős egyezést mutat a *Genealógia* Banathias királyt ábrázoló, 11. számú fametszetével.¹⁷⁸³ **(78. kép)**

¹⁷⁷⁶ Nehring 1897, 8; Vidmar 2019, 76.

¹⁷⁷⁷ Tersch 1998, 199.

¹⁷⁷⁸ Batsch 1808, 19–21. tétel, 179 (a magyarországi: 21. tétel); Nagler 1838, 14. tétel, 195 (a magyarországi: 14c. tétel); Le Blanc 1856, 210–212. tétel 361 (a magyarországi: 212. tétel); Börner 1866, 21. tétel, 79, 93 (szerinte a kocsis útijelenet a II. Lajoshoz és Szulejmánhoz tett látogatására egyaránt vonatkozik); Nehring 1897, 27, 42 (4. kép); Nehring 1897a, 125–126; Schwarz 1917, 21. tétel, 167–168, 204; Peters 1982, 21. tétel, 229; Hollstein 1984, 132.12. tétel, 232.

¹⁷⁷⁹ Előképként használta például ifjabb Jörg Breu egy 15 darabból álló, a stuttgarti Staatsgalerie Graphische Sammlungenban, a bécsi Albertinában és a berlini Kupferstichkabinettben őrzött, díszpáncélos címertartókat ábrázoló tollrajz sorozatában. Vö.: Messling 2003; Egle 2012, 41.

¹⁷⁸⁰ Peters 1982, 10. tétel, 218; Hollstein 1984, 132.1. tétel, 226 (korábbi irodalommal); Vidmar 2014, 236–237.

¹⁷⁸¹ Peters 1982, 11. tétel, 219; Hollstein 1984, 132.2. tétel, 227 (korábbi irodalommal).

¹⁷⁸² Peters 1982, 13. tétel, 221; Hollstein 1984, 132.4. tétel, 228 (korábbi irodalommal).

¹⁷⁸³ Banathias ábrázolása lehetett az előképe ifjabb Jörg Breu egyik lapjának is. Vö.: Messling 2003, 21–22, 13. kép; Papp 2021j, 33–41.

78. kép. Idősebb Hans Burgkmair: *Banathias*. Fametszet próbanyomat I. Miksa *Genealógiájához* 1509–1512 körül.

Hasonlóságot fedezhetünk fel Hirschvogel ábrázolásai és a Waldburg nemesi család őseit és történetét bemutató, az augsburgi kanonok és humanista, Matthäus Marschalk von Pappenheim (1458–1541) által Georg von Waldburg (1488–1531) megrendelésére 1527–1530 között készített, kézirásos *Pappenheim Chronik* metszeteivel is. Az újabb kutatások szerint az idősebb és az ifjabb Hans Burgkmair által 1530 körül készített, gyakran a *Genealógiát* előképként használó illusztrációk egy-egy Waldburg-ős életrajza után találhatók.¹⁷⁸⁴ A színezett fametszetek és kézirás kombinációja jelzi, hogy a *Pappenheim Chronik* valószínűleg kevés példányban készült.¹⁷⁸⁵ Hirschvogel II. Lajost ábrázoló fantáziaképe egyértelmű

¹⁷⁸⁴ BSB, jelzet: Cgm 1292. Vö.: Zimmermann 1915, 60–62; Falk – Biedermann 1973, 220–221. tétel, o. n.; Emmendorffer – Zäh 2011, 25. tétel, 188–189; Kaulbach – Zäh 2012, 13–14; Kaulbach 2012, 209–210; Seidl 2012, 23; Jenkins 2019, 62–63. Burgkmair-ék 79 egész alakos fiktív képet és a szerző portréját készítették el. A krónika 1777-ben Memmingenben megjelent nyomtatott változatában (Herrn Matthäus von Pappenheim ...: Chronik der Truchsessen von Waldburg, von ihrem Ursprunge bis auf die Zeiten Kaisers Maximilian II. durch Anmerkungen, Zusäze, Abhandlungen, und genealogische Tabellen erläutert.) nem szerepeltek a páncélos figurák képei.

¹⁷⁸⁵ Kaulbach – Zäh 2012, 13; Kaulbach 2012, 209.

hasonlóságot mutat a müncheni krónika 75v oldalán található fametszettel. Bár itt nem szemből, hanem enyhén oldalról felvett alakot látunk, a sisak, a páncél és a kard formája nagyon hasonló.

Hirschvogel II. Lajos-állóképe még jobban hasonlít az 1545–1547 között készített ún. *Augsburger Geschlechterbuch*nak, vagyis az augsburgi patríciuscsaládok címereit fantáziadús címertartó figurákkal¹⁷⁸⁶ bemutató, nyomtatásban csak később megjelent nemzetségekönnyvek¹⁷⁸⁷ a Breuning család címertartó heroldját ábrázoló sokszorosított grafikájához, amelynek előképe szintén I. Miksa *Genealogiájának* Banathiaszt ábrázoló fametszete volt.¹⁷⁸⁸ A 44 rajzból és 53 rézkarc próbanyomatból álló sorozatot, amelyet 1945-ben egy amerikai katona ellopott, majd hosszú pereskedés után 2010-ben visszakerült a stuttgarti Staatsgalerie grafikai gyűjteményébe – ahogy az az 1545-ös évszámot és a „He : Vogtherr” és „H : Burgkmai[r]” feliratot tartalmazó címlaptervből kiderül – ifjabb Hans Burgkmair¹⁷⁸⁹ (1500–1562) és Heinrich Vogtherr¹⁷⁹⁰ (feltehetően a fiatalabb, 1513–1566/1568) készítette.¹⁷⁹¹ Az 1531-ben meghalt idősebb Burgkmair hagyatékából a fiához került *Genealógia* metszetei szilárd alapot jelentettek a művészek számára: néha teljes egészében, néha kisebb-nagyobb változtatásokkal vették át az ábrázolásokat.¹⁷⁹² Az *Augsburger Geschlechterbuch*nak a *Genealógiával* való szoros kapcsolatát jelzi, hogy a stuttgarti kötetbe korábban bele volt ragasztva négy fametszet a *Genealógiából*, amit Karl Ludwig Weisser (1823–1879) a 19. században szedett ki és tett át más gyűjteménybe.¹⁷⁹³

Úgy tűnik tehát, hogy Hirschvogel közvetlen előképe nem a *Genealógia* vagy a *Pappenheim Chronik* lehetett, hanem az *Augsburger Geschlechterbuch*. Erre utalnak az említett sorozatok páncélos figuráinak talajábrázolásában megfigyelhető sajátosságok is. A *Genealógia*

¹⁷⁸⁶ A címertartó figurák eredete a 12. századig nyúlik vissza, s a 15. század végén a sokszorosított grafikában is felbukkan. A mesterek fantáziájának tág teret adó – néha tréfás, groteszk vagy szatirikus – alkotásokkal leggyakrabban a 16. századi genealógiákban és nemzetségekönnyvekben találkozunk. A 16. században népszerűek lettek a páncélban ábrázolt címertartó alakok, akiknek őrző funkcióját alkalmanként nemcsak a vértetük, hanem testtartásuk, gesztusuk is jelezte. Egle 2012; Kaulbach – Záh 2012, 205–216.

¹⁷⁸⁷ Német területen a nemesség és az erősödő városi patríciuscsaládok öntudatának kifejezését, magas társadalmi vagy politikai pozíciók elérését, illetve megtartását elősegítő illusztrált nemzetség- vagy családkönyvek virágkora 1490 és 1630 közé tehető. Hartmut Bock, *Bebilderte Geschlechterbücher*. In: Emmendorffer – Záh 2011, 57–65. Vö.: Egle 2012. A műfaj Magyarországon is ismert volt: a Magyar Nemzeti Múzeumban található például a Haller család nemzetségekönnyve. Vö.: Szádeczky – Boncz 1886; Szabó 2008.

¹⁷⁸⁸ Staatsgalerie Stuttgart, Graphische Sammlung, ltsz.: D 2010/777, 76 (Kupferstichkabinett) 21,5 × 14,4 cm. Vö.: Laschitzer 1888, 11; Zimmermann 1915a, L. 11. tétel, 3; Kaulbach – Záh 2012, 198.

¹⁷⁸⁹ Seidl 2012, 21–27.

¹⁷⁹⁰ Seidl 2012, 28–32.

¹⁷⁹¹ Staatsgalerie Stuttgart, Graphische Sammlung, Inv. Nr.: D 2010/777 (1–100) (Kupferstichkabinett). A visszaérkezés alkalmából rendezett kiállítás részletes, tudományos katalógusa: Kaulbach – Záh 2012. Vö.: Emmendorffer – Záh 2011, 64., 24. tétel, 184–187 (az idősebb Vogtherrt feltételezve alkotóként); Kaulbach 2012, 217–225 (a fiatalabb Vogtherrt feltételezve alkotóként); Seidl 2012, 19 (nem eldöntött, hogy az idősebb vagy a fiatalabb Vogtherr volt-e az alkotó); Jenkins 2019, 26. tétel, 62–63. Az augsburgi Staats- und Stadtbibliothekban található, 37 rézkarcot tartalmazó példányról (Rar 114 [4° R 26b]): Emmendorffer, Záh 2011, 26. tétel, 190–193.

¹⁷⁹² Zimmermann 1915, 62.

¹⁷⁹³ Kaulbach 2012, 208.

fametszeteinek színezetlen változatán¹⁷⁹⁴ a figurák üres háttér előtt, míg a színezett változat¹⁷⁹⁵ zöld, illetve sárga színű, dombszerű kiemelkedésen helyezkednek el.¹⁷⁹⁶ Modellálatlan zöld szigeten állnak a *Pappenheim Chronik* figurái is,¹⁷⁹⁷ míg az *Augsburger Geschlechterbuch* páncélos vitézeit – éppúgy, mint Hirschvogel hét uralkodóját – egy aprólékosabban kidolgozott, füves, göröngyös talajon látjuk. Hirschvogel ismerhette ugyanakkor a *Genealógia* próbanyomatait is, néhány uralkodóról Herberstein útleírása számára készített ülöképeinek az előzményét ugyanis ebben találjuk meg: az *Augsburger Geschlechterbuch*ban nincsenek ülöképek, csak állóképek. Bár a *Genealógiában* találunk egy I. Miksát ábrázoló, az uralkodó fennmaradt portréihoz hasonló vonásokat viselő ülöképet, Miksa képmásánál Hirschvogel nem ezt vette át, hanem a császár egyik fiktív ősenek, Marcomirusnak az ábrázolását.

A *Genealógia* és a *Pappenheim Chronik* hatása érezhető egy Vogtherrékénél kicsit korábbi, 1540–1545 körül Paul Hektor Mair (1517–1579) által írt és nyomtatásban is megjelentetett augsburgi nemzetségekönv illusztrációin. A 98 fametszetet készítő két strassburgi mester, Christoph Weiditz II. (1517 k.–1572 k.) és David Kandel (Kannel) (1520 k.–1590 k.) azonban nem közvetlenül másolta, hanem szabadabban és fantáziadúsabban kezelte az előképeket, mint Burgkmair fia és Heinrich Vogtherr.¹⁷⁹⁸ Az ábrázolások, amelyek közül néhány többször is szerepel, inkább jellegükben mutatnak közeli rokonságot: a *Genealógia*, illetve az *Augsburger Geschlechterbuch* statikus tartású és gesztusú alakjaihoz képest itt jóval energikusabb mozdulatokkal, néha szinte groteszk módon túlrajzolt pózokkal találkozunk.

Az 1550-es években az ifjabb Burgkmair–Vogtherr-féle ábrázolásokból több, árusításra szánt sorozat készült. Egy-egy komplett szériát őriz a nürnbergi Germanisches Nationalmuseum és az oldenburgi Landesbibliothek, s több hiányos együttest találunk különböző gyűjteményekben. Vogtherrék munkája, talán épp azért, mert Weiditzék korábban megjelent kiadványa már kielégítette Augsburg patriciusainak az igényeit, nyomtatásban – egy Wilhelm Peter Zimmermann (?–1630) és Noah Zimmermann által készített új sokszorosított grafikai sorozattal kiegészítve – csak 1618-ban jelent meg.¹⁷⁹⁹ A *Genealógiában* Banathias királyt, Vogtherrék metszetén a Breuning család címertartó heroldját, Hirschvogel

¹⁷⁹⁴ ÖNB, Sammlung von Handschriften und alten Drucken. Jelzet: Cod. 8018.

¹⁷⁹⁵ ÖNB, Sammlung von Handschriften und alten Drucken. Jelzet: Cod. 8048.

¹⁷⁹⁶ Michel – Sternath, 2012, 19–20. tétel, 168–169.

¹⁷⁹⁷ Kaulbach 2012, 209.

¹⁷⁹⁸ Bericht vnd anzeigen aller Herren Geschlecht der loblichen Statt Augspurg so vor Fünffhundert vnd mehr Jaren ... Straßburg, Paul Hector Mair, [d.n.] A címlapon lent: Getruckt zu Straßburg durch Christoffel Widitz und Daudid Kannel. Javított, bővített német, illetve latin nyelvű (Declaratio et demonstratio omnium patricii loci atque ordinis Familiarum ...), 156 darab, néha többször felhasznált fametszettel illusztrált augsburgi kiadása szintén Paul Hektor Mair által, 1550-ben jelent meg. A fametszetek dűcait Mair 1579. évi kivégzése után a frankfurti kiadó, Sigmund Feyerabend vásárolta meg, aki Jost Ammannal címlapot és három illusztrációt készíttetett a kötethez, s 1580-ban *Geschlechterbuch der Löblichen Kayserlichen Reichs-Stadt Augspurg, so vor Fünffhundert und mehr Jahren hero daselbst gewonet ...* címmel ismét kiadta azt. Vö.: Emmendörffer – Záh 2011, 22. tétel, 176–179, 23. tétel, 180–183; Kaulbach – Záh 2012, 14–16, 205, 245–247; Jenkins 2019, 62–63.

¹⁷⁹⁹ Erneueretes Geschlechter Buch. Der löblichen deß Heiligen Reichs Statt Augspurg Patriciorum, darunter 80. vor auß lustige zierliche Contrafacturen, der Schildt, Helm vnd Wappen, Ehrngemeldter geschlechtern. In drey vnderschiedliche Bücher abgetheilt. Augspurg, Verlag Zimmermann, 1618. Vö.: Emmendörffer – Záh 2011, 27. tétel, 194–197; Kaulbach – Záh 2012, 16–18; Záh 2012, 238–240.

illusztrációján II. Lajost ábrázoló figurával 33. szám alatt itt is találkozunk, itt azonban a Winckler család címertartó heroldját elevenítette meg.¹⁸⁰⁰

A római Biblioteca Hertziana online adatbázisában Hirschvogelt jelölik meg egy több mint 40 darabból álló, fegyveres harcosokat ábrázoló sokszorosított grafikai sorozat alkotójaként, a metszetekről készített fényképek¹⁸⁰¹ azonban valójában az ifjabb Burgkmair és Heinrich Vogtherr által készített *Augsburger Geschlechterbuch* próbanyomatait ábrázolják.

Bár Hirschvogel illusztrációit Herbestein kiadványainak ismertetésekor már egy 18. század végi könyvtörténeti összefoglalás is megemlíti,¹⁸⁰² Adam Bartsch (1757–1821) 1808-ban megjelent katalógusában az önálló lapokként bemutatott páncélos ábrázolások felsorolásakor nem találunk utalást erre az összefüggésre,¹⁸⁰³ ahogy Georg Kaspar Nagler (1801–1866) 1838-as művészlexikona is csak ismeretlen királyok, hercegek képeiként említi őket.¹⁸⁰⁴ Két 19. századi kiadvány említést tesz ugyan Hirschvogel Herberstein könyve számára készített illusztrációról, az uralkodóképek közül azonban csak a később ismertetésre kerülő mellképeket sorolja fel.¹⁸⁰⁵ Charles Le Blanc (1817–1865) 1856-ban megjelent kézikönyvében Hirschvogel egy térképe kapcsán említi ugyan Herberstein *Moscoviáját*, a páncélos figurákat azonban nem kapcsolta össze a diplomata kiadványával: úgy vélte, egy azonosítatlan genealógiai munkához készülhettek.¹⁸⁰⁶ Egy 1888-as tanulmányban már olvashatunk a Burgkmair *Genealógiája* és Hirschvogel uralkodókat ábrázoló fantáziaképei közötti analógiáról, de az utóbbiaknak Herberstein kiadványához való kapcsolása nélkül.¹⁸⁰⁷ A Hirschvogel és Herberstein szakmai együttműködését részletesen ismertető Alfred Nehring (1845–1904) a 19. század végén Herberstein kiadványainak illusztrációiként említi mind a páncélos fantáziaképeket, mind a mellképeket, az előbbieknél Burgkmair *Genealógiájával* való kapcsolatáról azonban nem tud, s bibliográfiájában sem szerepel az azt ismertető, 1888-as tanulmány.¹⁸⁰⁸ Az *Augsburger Geschlechterbuch* és a *Pappenheim Chronik* páncélos ábrázolásainak rokonságát Hirschvogel uralkodóképeivel először egy 1915-ös tanulmány említi, Herberstein útleírására azonban itt sem történik utalás, s a szerző – aki valószínűleg Hirschvogel színezetlen, felirat nélküli önálló lapjait látta – az ábrázolt királyok nevét sem említi. Közös előképnek ő is Burgkmair *Genealógiáját* tartja.¹⁸⁰⁹ Egy két évvel későbbi monográfia Hirschvogel munkáit mind Herberstein kiadványával, mind a *Genealógiával* összekapcsolta, az *Augsburger Geschlechterbuch* és a *Pappenheim Chronik* előképszerépét azonban nem említette, bár irodalomjegyzékében szerepel Hildegard Zimmermann-nak az

¹⁸⁰⁰ „Register dises Buchs. Zeigt an / wo eines under den 51 Alten Geschlechter Namen und Wappen zufunden sey / mit anzeigung was farben der Wappen zu weiterem Illuminiren oder mahlen gebührt”. [1.] 33: „Winckler. Der Schildt waß / die flügel auff dem Helm auch weiß / die Gilgen [én: lilium] roht / die Helmdeckin oben weiß / und unden blau.” [3.]

¹⁸⁰¹

<https://www.bildindex.de/ete?action=queryupdate&desc=%22hirschvogel%2C%20augustin%22%20%20krieger&index=obj-all>

¹⁸⁰² Denis 1782, 541, 657.

¹⁸⁰³ Bartsch 1808, 170–207.

¹⁸⁰⁴ Nagler 1838, 10–12. tétel (fegyvereseket ábrázoló, hozzájuk tartozó négy másik lap említésével), 195.

¹⁸⁰⁵ Bergmann 1844, 285–286; Börner 1866, 89–90.

¹⁸⁰⁶ Le Blanc 1856, 215–221. tétel, 361–362.

¹⁸⁰⁷ Laschitzer 1888, 45–46.

¹⁸⁰⁸ Nehring 1897, 40–42, 85–86; Nehring 1897a, 123–125, 128–129.

¹⁸⁰⁹ Zimmermann 1915, 60–64.

összefüggést hangsúlyozó 1915-ös tanulmánya.¹⁸¹⁰ A Hans Burgkmair grafikai munkásságát bemutató 1973-as kiállítás katalógusa Zimmermann nyomán ír a *Genealógiának a Pappenheim Chronik* és az *Augsburger Geschlechterbuch* lapjain, illetve Hirschvogel rézkarcain kimutatható hatásáról, azt azonban nem említi, hogy Hirschvogel ábrázolásai Herberstein kiadványához készültek.¹⁸¹¹ Az *Augsburger Geschlechterbuchot* és a *Pappenheim Chronikot* ismertető legújabb szakkatalógusok sem említik analógiaként Hirschvogel fantáziaképeit.¹⁸¹²

A páncélos figurák ábrázolásának többszörös átvétele szemléletes példája annak a 16. századi gyakorlatnak, amely ugyanazt a motívumot különböző személyek, események megörökítésére használja fel, s – mint II. Lajos „portréja” esetében látjuk – nemcsak olyan időben távoli vagy fiktív személyek bemutatására, akikről nem készült képmás, hanem közelmúltbeli vagy kortárs emberekére is, akikről létezett többé-kevésbé élethű portré. Herberstein – okkal – nem volt megelegedve az uralkodóábrázolások hitelességével, későbbi kiadványaiban ugyanis már nem találkozunk a páncélos fantáziaképekkel. August Hirschvogellel – mint láttuk – elkészíttette a diplomáciai tevékenységében fontos szerepet játszó uralkodók – köztük II. Lajos – rézmetszetű medaillonportréját, s ezeket használta fel munkái illusztrációiként. Szulejmán és III. Vaszilij állóképe, illetve a fontosabb utazásait megörökítő jelenetek ezzel szemben különböző méretben, technikával (pl. fametszeten), önállóan és más képekkel együtt többször feltűnt a diplomata nyomtatásban megjelent visszaemlékezéseiben.¹⁸¹³

II. Lajos páncélos portréja az *Ehrenspegel des Hauses Österreich*ban és Dzselaálzáde Musztafa krónikamásolatának török miniatúráján

Az *Ehrenspegel des Hauses Österreich* müncheni példányának második kötetében (VII. Buch) található, a mohácsi csatát ábrázoló illusztráció előtti lapra rajzolt kartusban a kép rövid – a dicső fiatal király haláláról is megemlékező – leírását olvashatjuk: *Gründliche Conterfetung der Türckische Schlacht, welche auff der haydt zu Mohatsch mit den hungarn gehalten auch des Christenlichen kriegs volckh vil erschlagen unnd verloren worden, unnd der loblich König Ludwig in der Flucht umb sein jünges leben komen ist.* (378r). A reprezentatív, fekvő formátumú, topografikus-analitikus ábrázoláson a kompozíció bal oldalán tűnik fel *K[önig]. Ludwig* felirat alatt a király lovon ülő, páncélos alakja.¹⁸¹⁴ Az uralkodó – az *Ehrenspegel* számos csatajelenetének szereplőjéhez hasonlóan – páncélt és az ókori hadviselési hagyományokra (*Pteryges*) visszavezethető, bőrből vagy textiltől készült, piros-fehér színű, rakott szoknya jellegű rövid csatakötényt, csataszoknyát visel. **(79. kép)**

¹⁸¹⁰ Schwarz 1917.

¹⁸¹¹ Falk – Biedermann 1973, o.n.

¹⁸¹² Emmendorffer – Záh 2011; Kaulbach – Záh 2012; Jenkins 2019, 62–63.

¹⁸¹³ Vidmar 2019, 76–77. Bánfi Szilvia feltételesen Donat Hübschmann munkájának tartja a *Gratae posteritati ...* 1560-ban Bécsben megjelent második kiadásának (VD 16 H 2201) I. Szulejmánt ábrázoló portréját. Bánfi 2019, 15–16. Csak orosz vonatkozású metszetekkel találkozunk már az útleírás első, olasz nyelvű kiadásában is: *Comentari della Moscovia et parimente della Russia ... Venetia, Per Gioan Battista Pedrezzano, 1550.*

¹⁸¹⁴ *Ehrenspegel* II, 378v–379r.

79. kép. *A mohácsi csata*. Részlet. Illusztráció az *Ehrenspiegel des Hauses Österreich*-ban. 1559 k. Augsburg. München, Bayerische Staatsbibliothek.

II. Lajos páncéljának és sisakjának formája a kétkötetes bécsi másolat illusztrációján is hasonló, mint a münchenin, itt azonban nem acélszínű, hanem aranyszínű a páncél, s a hangsúlyos piros-fehér csatakötény helyett csak egy elmosódott bordó szoknyafélét látunk. Az, hogy II. Lajos ugyanolyan, alul fehér csikkal díszített csatakötényt visel a müncheni kódex mohácsi képén, mint a morvamezei ütközet uralkodói és nehézlovasainak egy része, arra utal, hogy a rajzoló feltehetően nem konkrét, a mohácsi csatát ábrázoló előkép után dolgozott. A páncélos lovagok és a gyalogosok ruházata, fegyverzete is hasonló az illusztrációkon. A képek méretükben és kétoldalas, fekvő formátumukban is hasonlítanak egymáshoz, illetve a mohácsi és a morvamezei abban is, hogy számos magyarázó feliratot találunk rajtuk. A rajzoló ugyanakkor bizonyos szempontból törekedett a megkülönböztető történeti hűségre: az Európában a 14. században elterjedt ágyúkat például az 1278-ban lezajlott morvamezei csata jelenetén még nem látunk, míg a 16. század eleji wenzenbachi és mohácsi csata ábrázolásán már – kezelőikkel együtt – hangsúlyos szerepet kaptak.

Bár teljesen más térszemléletet tükröz, a müncheni kódex kompozíciója hasonlóságot mutat egy török krónikamásolat szintén fekvő formátumú miniatúrájával. **(80. kép)** Az *Ehrenspiegel* illusztrációján láthatóhoz hasonló vértzetben jelent meg II. Lajos Dzselaáza Musztafa *Az országok osztályai és az utak felsorolása* című krónikája említett bécsi másolatának a mohácsi csatát bemutató kompozícióján is. A török miniatúrán is a bal képtérben sorakozik fel a magyar hadsereg, középen a lovon ülő II. Lajos páncélos alakjával, míg a jobb térfélen a török sereg látható, középen a szintén lovon ülő I. Szulejmánnal. A kép középterét itt is az ágyúk foglalják el, míg lent heves csata, közelharc folyik. Bár a 16. században az oszmán miniatúrafestészetben is nyomon követhető volt – mint láttuk, például Matrakcsi Nászu munkásságában – az európai képzőművészet hatása, Dzselaáza Musztafa krónikamásolata Mohács-ábrázolásának térszemlélete, a tájképi háttér hiánya inkább török hatást tükröz. II. Lajosnak az *Ehrenspiegel* illusztrációján, illetve a török krónika miniatúráján megjelenő ábrázolása közötti hasonlóság – a díszes, aranyszínű sisak és páncél, a piros csatakötény, a ló páncélján, takaróján található címerek – ugyanakkor arra utal, hogy a páncélt viselő keresztény uralkodó (lovagkirály) korabeli képi toposza nemcsak a nyugati művészetben volt népszerű – a hangsúlyos tolldíszes sisakot, páncélt és bordó színű csatakötényt viselő lovag például az I. Miksa kulturális önreprezentációjában fontos szerepet játszó,¹⁸¹⁵ az uralkodó életét és tetteit bemutató, 1517-ben megjelent *Theuerdank* színezett fametszetein (8., 9., 11., 12., 24., 74., 75., 77. stb. kép) is feltűnik – hanem ismert volt az oszmán miniatúrafestészetben is. Szendrei János

¹⁸¹⁵ Miksa és a művészetek kapcsolatáról ld. pl. Sauer 2010, 17; Wiesflecker 1986, 306–380; Michel – Sternath 2012; Müller – Ziegeler 2015; Krause 2019; Haag – Sandbichler 2019.

1896-ban – mint látni fogjuk, tévesen – úgy vélte, hogy a török miniatúra az uralkodót az akkor még II. Lajos egykori tulajdonának tartott díszes páncélban ábrázolja.¹⁸¹⁶

80. kép. Török miniatúra Dzselaázade Musztafa *Az országok osztályai és az utak felsorolása* című munkájának másolatából. Részlet. Wien, Österreichische Nationalbibliothek.

II. Lajost az a török miniatúra is megjelenítette, amelyen a mohácsi csata előtt tartott haditanács látható. A koronát és palástot viselő, a kompozíció középpontjában ülő királyt udvari emberei veszik körül, mögötte pedig – stilizált emberarcú nappal díszített sátrak és ágyúk mellett – páncélba öltözött hadserege jelenik meg. Háttul a távolban fákat, illetve gótikus épületekkel koronázott hegyeket látunk. A miniatúra perzsa felirata a következő: „Így adott választ a hős Lajosnak a bölcs tudós öreg: hogy a királyok bölcsének csel esetén nem szabad bízni az ellenség mesterkedésében.”¹⁸¹⁷

Páncélt viselő, koronás vitéz harcol csapatai élén – mint láttuk, talán II. Lajost szimbolizálva – egy 1550 körül kiadott kisnyomtatvány címlapképén,¹⁸¹⁸ s páncélt viselt a lovával együtt a mocsaras vízbe zuhanó II. Lajos Johann Nel 1581-ben készült, a törökök által megkínzott Hungariát megjelenítő, később ismertetésre kerülő fametszetén is.

Az Armamentarium Heroicum (1601) II. Lajos-ábrázolása

Páncélban, derekán karddal, fején koronával örökölte meg az inkább középkorúnak, mint húszévesnek látszó, testes uralkodót II. Ferdinánd főherceg ambrasi páncélgyűjteményének katalógusa, az *Armamentarium Heroicum*. Az első illusztrált múzeumi katalógusnak tartott, Giovanni Battista Fontana (1524–1587) rajzai után Dominicus Custos (1560–1612) által készített 125 metszettel díszített könyv 1601-ben latinul, majd két év múlva német fordításban is megjelent.¹⁸¹⁹ **(81. kép)** II. Lajos tehát – az *Armamentarium*ban szintén

¹⁸¹⁶ Szendrei 1896, 534. tétel, 168.

¹⁸¹⁷ Arif: Szülejmánnáme. Isztambul, Topkapu Szeráj Múzeum, ltsz.: Hazine 1517. Vö.: Fehér 1978, X. tábla; Fehér 1982, 73, 13. kép; Schallaburg 1982, 861a. tétel, 706 (András Kubinyi – Géza Fehér); Thury 1984, [194]; Katona 1987, 196–197. oldal között; Yelce 2014, 147.

¹⁸¹⁸ Ein newer Bergreyen, von König Ludwig auss Ungern : Jm thon, Frölich so will ich singen; Ein ander new Lied, auss der Römer History gezogen : Jn Frauwen Eeren thon / [Hans Sachs]. (VD16, ZV 28094).

¹⁸¹⁹ Schrenck 1601, Taf. 11. Újabb kiadása: Jakob Schrenck von Notzing: Die Heldenrüstkammer (Armamentarium Heroicum) Erzherzog Ferdinands II. auf Schloß Ambras

megjelentett Zrínyi Miklóssal (1508 k.–1566) együtt – a Habsburg Birodalom hősi panteonjának szereplője lett.¹⁸²⁰ II. Lajos egész alakos képmása és életrajza szerepelt a katalógus Johann David Köhler (1684–1755) német történész, numizmatikus, heraldikus által 1735-ben latin, illetve német nyelven megjelentetett újabb kiadásában is.¹⁸²¹ II. Lajos páncéljának megrajzolásakor a művészek felhasználták annak az említett jobb vállvértnek a mintáját, amelyet a korabeli inventáriumok szerint az 1590-es évektől – a király egykori tulajdonaként – már biztosan az ambrasi gyűjteményben őriztek.¹⁸²²

81. kép. Giovanni Battista Fontana – Dominicus Custos: *II. Lajos*. In: *Augustissimorum Imperatorum ...* [Innsbruck], 1601. 11. tábla.

Az *Armamentarium*ban II. Lajos életéről közölt leírás forrása feltehetően Paolo Giovio 1551-ben megjelent életrajzgyűjteménye volt, hiszen mindkét helyen olvashatunk korai születéséről, az 1515. évi nevezetes, nagy látványosságot jelentő bécsi eljegyzéséről, illetve arról, hogy a mohácsi csatába a magyarok nagy elbizakodottsággal és kevélységgel rohantak,

bei Innsbruck. Faksimiledruck der lateinischen und der deutschen Ausgabe des Kupferstich-Bildinventars von 1601 bzw. 1603. Herausgegeben, eingeleitet und erläutert von Bruno Thomas. Osnabrück, 1981. Vö.: Ortway 1914, 185. Újabban ld.: Kunze 1993, 545; Die Fugger 2010, 135–138, 9. tétel, 166–169; Krause 2014, 192; Posselt-Kuhli 2015 (irodalommal). II. Lajos ábrázolásáról: Gozdzik é. n., 36. tétel, 35; Kovács 2000, 158; Erdős 2014, 41. tétel, 146.¹⁸²⁰ Két másik korabeli, a Habsburg-házhoz is kapcsolódó „hősalbumban” azonban II. Lajos már nem szerepel. Custos 1600–1602 (Zrínyi Miklós mellképe ebben megtalálható); Oselli – Terzio 1569–1573.

¹⁸²¹ Köhler 1735; Köhler 1735a, 41–43, 11. kép. Köhler nemcsak lábjegyzeteket fűzött a szöveghez, hanem a leírás végén a témával foglalkozó történeti forrásokat is ajánl az olvasók figyelmébe: többek között Zsámboky János, Brodarics István, Johannes Löwenklau, Paolo Giovio, Istvánffy Miklós munkáját. A szöveget kiegészítette egy epigrammával is. Köhler 1735a, 43. Vö.: Leber 1846/II., 225; Gozdzik é. n., 36c. tétel, 36.

¹⁸²² Thomas 1971, 60. A metszetsorozatban többször találkozunk ehhez hasonló fiktív kiegészítésekkel azokban az esetekben, amikor az eredeti páncélból csak egy darab maradt fenn. Thomas 1971, 60; Kovács 2000, 158.

seregük kis létszáma ellenére azt gondolva, hogy elég erősek, a fiatal király pedig kénytelen volt személyesen hadba szállni, hogy példát mutasson. Mindkét írás megemlíti a dunai itatás nehézségeit, hogy a tragikus kimenetelű csata végén a törökök elfoglalták a magyarok táborát, s hogy menekülés közben a szerencsétlen II. Lajos is meghalt az alig két arasznyi vízben, mert nehéz páncéljában nem tudott kimászni a ráesett ló alól. I. Szulejmán nagylelkűen kerestette a királyt, hogy visszahelyezze Magyarország trónjára, végül azonban sok nappal a csata után a királlyal együtt menekülő kamarása, Czettrich Ulrich már csak a holttestére talált rá, amelyet Székesfehérvárra vittek, hogy a Szent István-székesegyházban a korábbi királyok mellett eltemethessék. Czettrich neve ugyanakkor csak az *Armamentarium*ban szerepel, Giovio csupán a király fegyverhordozójaként utal rá. Eltérést találunk – talán II. Lajosnak a Habsburg-ház hősi pantheonjában betöltött, említett szerepétől nem függetlenül – a fiatalon elhunyt király megítélésében is. Míg az *Armamentarium Heroicum* szerzője dicséri a király szépségét, kegyességét, gazdag erényeit, s hangsúlyozza, hogy ha tovább élt volna, kiváló uralkodó válhatott volna belőle, az itáliai Giovio leírása szerint ormótlan teste tagjait „nem irányította egy kellő mértékben élénk, ragyogó szellem ...”.¹⁸²³

Az *Armamentarium Heroicum* II. Lajos-ábrázolásának ismerjük egy rézmetszetes mellkép változatát is, amelyet a 17. század elején Johann Conrad Klüpfel készített.¹⁸²⁴ Az illusztráció Zacharias Theobald huszita háborúról szóló említett munkájának 1621-ben megjelent harmadik kötetét¹⁸²⁵ díszítette, amelyben megtalálható – többek között – Mátyás király, Szkander bég, Podjebrád György (1420–1471) és II. Ulászló (120. oldal utáni kép) portréja¹⁸²⁶ is. Az uralkodók képmásait az 1609-ben Wittembergben megjelent első kiadás még nem tartalmazta. A II. Lajost ábrázoló kép alján lévő két soros latin szövegben korai születésének történetírói toposzá váló tényére is találunk utalást:

„Ante Diem natVs: regnum viX trimus utrumque.

Et flens obtinui. Sunt regum gaudia curae.” A chronostichon nem halála évét, 1526-ot, hanem az 1516-os évszámot, uralkodásának kezdetét adja ki.

Díszes, antikizáló páncélban és jogarral, de minden korábbi arcképtől eltérő fiziognómiával ábrázolta II. Lajost az az illusztráció, amelyik Sebastian Münster kozmográfiaja 1628-as kiadásában jelent meg.¹⁸²⁷ A korábbi kiadásokban a Magyarországot ismertető fejezetben még csak Attila és Mátyás király portréjával találkozunk, ebben a kötetben viszont a mohácsi csata rövid leírása mellett már II. Lajos fametszetű páncélos portréja is feltűnik. Új képként jelenik meg az 1456-os nándorfehérvári diadal leírása mellett Hunyadi János mellképe is (1381. oldal).

A Nádasdy-féle *Mausoleum* (1664) II. Lajos-ábrázolásának 17–19. századi recepciója

Az *Armamentarium* illusztrációjánál jobban közelített II. Lajos ábrázolása a páncélos lovagkirály ideálalakjához az 1664-ben Nürnbergben Nádasdy (III.) Ferenc (1623–1671) országbíró költségén megjelentetett, *Mausoleum potentissimorum ac gloriosissimorum Regni Apostolici Regum et primorum militantis Ungariae Ducum* című kiadványban. **(82. kép)** A magyar vezéreket és királyokat ábrázoló metszetek eredetileg Berger Illés (1562–1644) királyi történetírónak a magyarok történetét feldolgozó háromkötetes, kiadatlan munkájához készültek

¹⁸²³ B. Szabó – Farkas 2020, 387–389.

¹⁸²⁴ Gozdzik é. n., 36a. tétel, 35–36; Erdős 2014, 136., 41a tétel, 146.

¹⁸²⁵ Theobald 1621, 168. oldal utáni kép.

¹⁸²⁶ Gozdzik é. n., 13. tétel, 13–14.

¹⁸²⁷ Münster 1628, 1383. Vö.: Erdős 2014, 140, 53. tétel, 148.

1619 és 1632 között.¹⁸²⁸ A metszetekhez csatolt leírások latin szövegét Nicolaus Avancini (1611–1686) írta és Sigmund von Birken – aki, mint láttuk, 1668-ban nyomtatásban megjelentette az *Ehrenspegel des Hauses Österreich*¹⁸²⁹ – fordította németre. A *Mausoleum* rézmetszetén – amelynek előképe a *Weisskunig* I. Miksa császár-ábrázolása (55., 131., 137. stb. kép) volt – páncélba öltözött, kezét kardja markolatán tartó, tehát „harcra készülő” fiatal hőst látunk, aki azonban sisak helyett még koronát visel, s baldachinos trónja előtt áll.¹⁸³⁰

82. kép. II. Lajos. In: *Mausoleum potentissimorum ...* Nürnberg, 1664.

A *Mausoleum* vezér- és királyportréi a 17–19. században óriási népszerűsége tettek szert, fal- és mennyezetképek, táblaképek, rajzok, sokszorosított grafikák és szobrok előképeként szolgáltak.¹⁸³¹ Paul Fürst vagy utódai nürnbergi nyomdájában 1664 után jelent meg az a nagy méretű (64 × 42 cm), Heinrich Raab által rézbe metszett lap (*Abbildung und Beschreibung aller heydnischen und christl. Herzogen und Könige, so jemahls in dem Königreich Ungarn das Regiment geführet haben*), amelyen a *Mausoleum* ábrázolásai nyomán készített hatvan arcképet látunk Kevétől I. Lipótig (1640–1705), köztük természetesen II. Ulászlóét és II. Lajosét is.¹⁸³² A *Mausoleum* II. Lajos-ábrázolását használta előképkül Johann

¹⁸²⁸ Gozdzik é. n., 37. tétel, 36; Erdős 2014 138–140, 54. tétel, 148. A bőséges irodalomból ld. pl. Rózsa 1973, 13–80; Történelem – kép 2000, VI–24. tétel, 389–390 (Mikó Árpád); G. Etényi 2002; Kulcsár 2008; Viskolcz 2013, 286–287; Kőszeghy 2015; Teszelszky 2015; Köllő 2015, 93; Papp 2020.

¹⁸²⁹ Birken 1668.

¹⁸³⁰ Papp 2019, 186–187.

¹⁸³¹ Rózsa 1973, 60–80.

¹⁸³² OSZK RNYT, App. M. 1. Vö.: Rózsa 1973, 73. A rézmetszet a 2000-ben megjelent Történelem – kép című katalógus szerint 1666 és 1687 között (Történelem – kép 2000, VI–29. tétel, 396 [W. Salgó Ágnes]), míg az OSZK online katalógusa szerint – a lap alján olvasható

Christoph Beer (1638–1712) Johann Hofmann (1629–1698) által 1683-ban és 1684-ben kiadott, a magyar vezéreket és királyokat bemutató, Johann Azelt (1654–1692) egyszerűsített metszeteivel illusztrált krónikája,¹⁸³³ Johann Adam Xavier Schad 1687-ben megjelentetett, *Effigies ducum et regum Hungariae in applausum oblatae* című kiadványa,¹⁸³⁴ illetve az 1742-ben Nagyszombatban megjelent, illusztrált *Corpus Iuris Hungarici*.¹⁸³⁵ Itt azonban az uralkodó már nem a *Mausoleum*-ban látható nyitott koronát, hanem a Szent Koronát viselte.

A 18. században – mintegy a reprezentatív családi ősgalériák történelmi kiterjesztéseként – számos főúri kastélyban készítették magyar királyokat ábrázoló sorozatokat, legtöbbször a *Mausoleum* rézmetszeteit használva előképül. II. Lajosnak a *Mausoleum* ábrázolását követő portréja feltűnt a nagybiccei (Bytča, Szlovákia) Thurzó-kastély első emeleti udvari folyosójának falképsorozatán,¹⁸³⁶ amelyről Balogh Jolán 1940-ben úgy vélte, hogy a *Mausoleum* megjelenése, tehát 1664 előtt keletkezett, s közös előképekre vezethető vissza.¹⁸³⁷ A falképekről, amelyek a későbbi kutatások szerint nagy valószínűséggel 1721-ben Esterházy József Antal (Esterházy Pál [1635–1713] nádor fia) megrendelésére jöttek létre,¹⁸³⁸ 1763-ban Carolus Möller *Effigies Regum et Heroum in Ambitu Arcis Bittca depictorum* címmel lavírozott tollrajzokat készített, amelyeket ma az Országos Széchényi Könyvtár őriz.¹⁸³⁹ Müller albumában a képek nagy részénél leírta a hozzájuk kapcsolódó feliratokat is, II. Lajosról azonban sem rajzot, sem feliratot nem közölt,¹⁸⁴⁰ ahogy Lehelről, Mátyás királyról vagy Árpádról sem. II. Lajos ábrázolásán kívül Árpád, Lehel és Hunyadi János előképe is a *Mausoleum* portréja volt.¹⁸⁴¹ „A bibliai alakokból, az ókor nevezetes királyaiból és hadvezéreiből, középkori és reneszánsz kori uralkodókból és katonákból, valamint magyar vezérekből, királyokból és nádorokból álló különös együttes” az „uomini famosi” reneszánsz hagyományára vezethető vissza.¹⁸⁴² A festmények és a feliratok 2022-ben a Rózsa György 1969-es tanulmányában közreadott fényképekhez képest már nagyon rossz, hiányos állapotban voltak.

„Zu finden bey Paulus Fürsten / Kunsth. in Nürnberg” felirat alapján – 1664–1666 között jelent meg. <http://nektar.oszk.hu/hu/manifestation/2704813> Vö.: Paas 1985–2014, Volume 9 (2007), P1790; <https://regiritka.oszk.hu/apponyi-metszetek/magyar-vezerek-es-kiralyok-kevetol-i-lipotig/>.

¹⁸³³ Beer 1683, 471. Vö.: Rózsa 1973, 74; Mroziewicz 2020, 47. II. Ulászlónak és II. Lajosnak ettől teljesen eltérő, a cseh királyok ábrázolásának ikonográfiai hagyományaihoz kapcsolódó portréja jelent meg – mint láttuk – Beer egy másik kiadványában (Beer 1685).

¹⁸³⁴ Rózsa 1973, 74–75; Erdős 2014, 54. és 54b tétel, 148. Schad a *Mausoleum* rézdúcait használta fel, amelyeket a konfiskált Nádasdy-javak császári gondnokaként szerzett meg. Vö.: Történelem – kép 2000, VI–26. tétel, 392 (Mikó Árpád); Mroziewicz 2020, 47.

¹⁸³⁵ Rózsa 1973, 76, 159; Papp – Király 2018, 95–96.

¹⁸³⁶ Gozdzik é. n., 52; Rózsa 1969 (részletes bibliográfia a 18. századi országismertetésektől kezdve: u.o. 291); Rózsa 1973, 60–68; Galavics 2000a; Jávor 2013, 260.

¹⁸³⁷ Balogh 1940, 533.

¹⁸³⁸ Kočíš 1974, 46–49.

¹⁸³⁹ OSZK K, Fol. Lat. 1703. Vö.: Rózsa 1969; Rózsa 1973, 61–66; Galavics 2000a, 390–391.

¹⁸⁴⁰ A sorozat 1834-ből származó, az Österreichische Nationalbibliothek kéziratárában található leírásában ezzel szemben megőrződött II. Lajos képmásának a mohácsi csatában elszenvedett veszteségekre utaló felirata. *Saeva Ludovicum sunt fata secuta secundum, / Accipit Hungaricum dum Diadema Puer, / Turca viget, Regnum tenet, Condordia, Pax, Lex / Cum misero misere cuncta sepulta jacent.* Rózsa 1973, 67.

¹⁸⁴¹ Rózsa 1969, 287.

¹⁸⁴² Galavics 2000a, 391. A „9 hős”, „viri illustres”, „uomini famosi” ikonográfiai típusok több korábbi külföldi példáját említi: Rózsa 1969, 289–290.

A zólyomi (Zvolen, Szlovákia) vár emeleti dísztermének mennyezetén a 18. század első negyedében római és német-római császárok gyenge kvalitású, fatáblára festett portréit helyezték el, közöttük tehát csak azok a magyar királyok szerepeltek (a *Mausoleum* portréi alapján), akik német királyok (Habsburg Albert) vagy német-római császárok is voltak.¹⁸⁴³ A 18. század végéről származnak a homonnai (Humenné, Szlovákia) Drugeth-kastély ún. Királyok Termének a *Mausoleum* képmásai nyomán készült, plasztikus ovális keretben elhelyezett mellszobrokat utánzó királyportréi, amelyek „valamennyi magyar uralkodó ábrázolásával egyetlen térben kívánták a magyar történelem egészét megjeleníteni.”¹⁸⁴⁴

A 18. század végén díszes keretben, szintén mellszobrokként, s szintén a *Mausoleum* nyomán festették meg a magyar királyokat – köztük II. Lajost – a kismartoni (Eisenstadt, Ausztria) Esterházy-kastély dísztermének (ma Haydn-terem) falain is. A díszterem eredeti kifestését az 1670-es években Esterházy Pál rendelte meg. „Az oldalfalakat a leírások szerint a magyar királyok és vezérek képmásai, alattuk pedig az Esterházyak várainak és kastélyainak látképei díszítették.”¹⁸⁴⁵ Mivel 1794-ben Esterházy (II.) Miklós (1765–1833) „... az oldalfalakat teljesen átfestette: világos alapszínekkel, színes empire virággirlandokkal s a magyar királyok képmásait visszafestve”,¹⁸⁴⁶ a 17. századi, nagyon nagy valószínűséggel szintén a *Mausoleum* metszeteit követő királyportrékról csak 18. századi utazók leírásai alapján alkothatunk fogalmat. A terem oldalfalain magyar vezéreket és királyokat ábrázoló 40 festett szoboralak lehetett, a királyok egészalakban, a vezérek félalakban vagy mellszoborként megfestve. „A ma az oldalfalakon látható magyar királyok és vezérek húsz grisaille mellképe az 1794. évi kifestéskor készült a Nádasdy-mauzóleum metszetei után, a régi királyképmások megidézésének szándékával, de közöttük is vannak, amelyeket a 19. században újra kellett festeni.”¹⁸⁴⁷ II. Lajos képmása minden valószínűség szerint már a 17. századi, bővebb sorozatban is szerepelt, a 18. század végiben pedig biztosan: a portrék sora a díszterem nyugati falától az ő mellképével kezdődik.¹⁸⁴⁸ A magyar királyok portréit helyezték el a 18. század második felében a kismartoni kastély franciakertjében az ún. királydombon álló hatszögletű pavilonban is, melyet a park angolkertté alakításakor elbontottak.

II. Ulászló és II. Lajos arcképe szerepelt a gödöllői kastély parkjában az 1760-as évek második felében Grassalkovich I. Antal (1694–1771) koronaőr által egy mesterségesen létrehozott magaslatra, a koronázási dombot idéző királydombra építtetett, hatszögalaprajzú Királydombi Pavilonban¹⁸⁴⁹ is, melynek faburkolatában Attila, a honfoglaló vezérek, illetve a magyar királyok vászonra festett, négyzet alakú, 69 × 69 cm nagyságú, néhány kivételtől eltekintve a *Mausoleum* ábrázolását követő portréit helyezték el, összesen 54 festményt. Hat kiemelkedő történelmi jelentőségű uralkodó nagyobb méretű (84 × 88 cm) portréja az ajtók és

¹⁸⁴³ Rózsa 1973, 68, 114–115. kép.

¹⁸⁴⁴ Galavics 2000, 69. Vö.: Rózsa 1973, 69, 116. kép.

¹⁸⁴⁵ Galavics 2016, 286. Az uralkodói portrészorozatokról ld. még uo.: 349–354. Vö.: Rózsa 1973, 60.

¹⁸⁴⁶ Galavics 2016, 286.

¹⁸⁴⁷ Galavics 2016, 295.

¹⁸⁴⁸ Galavics 2016, 354, 58. jegyzet. II. Ulászló portréja a „szűkített” körben nem szerepel. Az ábrázoltakat és a képek feliratát ld.: Gerald Schlag: Der „Haydn-Saal” im Schloss Esterházy. Ein Beitrag zu seiner Geschichte. In: Phänomen Haydn 1732–1809. prachtliebend – bürgerlich – gottbefohlen – crossover. Ausstellungskatalog (Eisenstadt: Schauplatz musikalischer Weltliteratur). Eisenstadt, 2009. 50–59 (56).

¹⁸⁴⁹ Galavics Géza: Rekonstrukciós tanulmány a gödöllői kastélypark királypavilonjának belső díszítéséhez. 1995–1999. Kézirat a Gödöllői Királyi Kastély Adattárában; Galavics 2000, 69. Vö.: Rózsa 1973, 71–72; Történelem – kép 2000, 393 (Galavics Géza); Történelem – kép 2000, VI–28. tétel, 394, 396 (Galavics Géza); Máté 2016, 42–43, 145.

az ablakok fölött kapott helyet. 1857-ben, a pavilon felújításakor a kastély új tulajdonosa, Sina Simon (1810–1876) elkészíttette az 1848-1849-es forradalom és szabadságharc idején megrongált képek másolatát: „E kert így állott egész 1817-ig, midőn az utolsó hercegasszony, kinek terjedelmes botanikus ismeretei valának, e felső kertet egészen átalakította, érintetlenül csak a király-hegyet hagyván, mely így neveztetik azon kisedszerű filegóriáról, melynek belfalain a magyar vezérek és királyok arcképei vannak Heltay festő¹⁸⁵⁰ után. Az 1848. harc idejében néhány kép sérülést szenvedett; azonban báró Sina Simon a megsérült képeket az eredetiek után újra elkészíttette és a kis képcsarnokot előbbi díszébe visszaállította.”¹⁸⁵¹ A királyportrék – feltehetően már a 20. században – a budai királyi palotába kerültek, ahol az Erzsébet Királyné Emlékmúzeumban őrizték őket. Később 14 darab a Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokába került¹⁸⁵² (közülük három újabban a kastélymúzeum állandó kiállításán látható), a többi lappang. Bár II. Ulászló és II. Lajos arcképe nem maradt ránk, egy 19. század végi fénykép alapján megállapíthatjuk, hogy mindkettőnek az előképe a *Mausoleum* ábrázolása volt. Egy 1896-ban kiadott, a kastélyt ismertető könyvben található fotográfia éppen annak a két falnak a részletét ábrázolja, amelyeken a Jagelló uralkodók portréját helyezték el: II. Ulászlóé az egyik fal jobb oldalán felülről lefelé a második volt, II. Lajosé pedig az ezzel érintkező fal bal oldalán felülről lefelé a harmadik.¹⁸⁵³ A pavilon előképe feltehetően az egykor a kismartoni Esterházy-kastély parkjában található, királyportrékkal díszített, említett építmény lehetett. Esterházy Anna Mária 1758-ban Grassalkovich II. Antal felesége lett, így a két család között rokon kapcsolat is valószínűsíthető az átvétel.¹⁸⁵⁴ A pavilont 2002-ben Szabó Zoltán építész közreműködésével állították helyre, a 19. századi torzított, sátor tetős lefedés helyett az eredeti kupola rekonstrukciójával.¹⁸⁵⁵

Galántai Eszterházy István 1768. szeptember 17-én Horváth Sámuel pesti festővel 225 festmény elkészítésére kötött szerződést, az Esterházy-ösök mellett tizennégy szkíta vezér, illetve negyvennyolc magyar király portréjának megfestésére Szent Istvántól Mária Teréziáig. A sorozat az edelényi kastélyban „a »nagy nyári ebédlő palotát«, a későbbi lovagtermet díszíthette, 1821 után elkerült Edelényből.”¹⁸⁵⁶ A vezérek és királyok száma arra utal, hogy a lappangó képmások előképe szintén a *Mausoleum* lehetett.¹⁸⁵⁷

A *Mausoleum* egész alakos portréi nyomán készített sorozatokkal ugyanakkor nemcsak 18. századi főúri kastélyokban, hanem – főleg a 19. században – közintézményekben,¹⁸⁵⁸ illetve polgári megrendelésre is találkozunk. Mellkép kivágatú királyportrék díszítették az egykori Bucsánszky (később Rózsa, illetve Stephaneum) Nyomda ún. Királyok Termét is, mely ma a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jogi karának könyvtárában, a budapesti Szentkirályi utca 30. szám alatt található.¹⁸⁵⁹ Az 1873-ban Gaál Lajos (1850 k.–1929 után) által készített falképsorozat erőteljesen Habsburg-ellenes történelemszemléletet tükröz. A honfoglaló

¹⁸⁵⁰ Serfőző Szabolcs szóbeli közlése szerint elképzelhető, hogy a szerző Heltai Gáspár *Magyar krónikájának* 1789-ben Nagy-Győrben megjelent kiadására utalt, amelynek első kötetében (darabjában) megtalálható a *Mausoleum* néhány portréjának másolata.

¹⁸⁵¹ Odrobenyák Nepomuk János: *Gödöllő hajdan és most*. Budapest, 1875, 63.

¹⁸⁵² *Történelem – kép 2000*, VI–28. tétel, 394, 396 (Galavics Géza).

¹⁸⁵³ Ripka 1896, 26. oldal utáni fénykép. A modern rekonstrukció során a két uralkodónak a *Mausoleum* színezett rézmetszete nyomán készült portréja egymás mellé került, felülről lefelé a harmadik sorba.

¹⁸⁵⁴ Köszönöm Papházi János információit.

¹⁸⁵⁵ Máté 2016, 42–43, 145.

¹⁸⁵⁶ Jávor 2019, 108.

¹⁸⁵⁷ Jávor 2013, 260–261; Jávor 2019, 108.

¹⁸⁵⁸ Rózsa 1973, 71; Papp – Király 2018, 162–163 (Szvoboda Dománszky Gabriella).

¹⁸⁵⁹ Rózsa 1973, 69.

vezéreket a magyar királyok sora követi Szapolyai Jánosig, az 1526-tól magyar királyokként uralkodó Habsburgok helyett pedig a Habsburg-ház ellen fellépő erdélyi fejedelmeknek és Zrínyi Ilonának, illetve a tizenhárom aradi vértanúnak a mellképe látható a falakon. Kiemelt helyet kapott I. Abdulmedzsid (1823–1861) oszmán szultán képmása, aki 1849 után számos magyar emigránsnak, köztük Kossuth Lajosnak nyújtott menedéket birodalmában. A terem mennyezetén a vérszerződés jelenete látható. Mind II. Ulászló, mind II. Lajos portréjának a *Mausoleum* metszete volt az előképe. Bár a terem méretében nem vetekedhet a főúri kastélyok dísztermeivel, a belépő elé táruló, a helyiség viszonylag kis mérete miatt szinte meghökkentő látvány reprezentativitást sugároz.

A *Mausoleum* népszerűségét jelzi, hogy rézmetszeteinek másolataival több 18–19. századi kéziratban is találkozunk.¹⁸⁶⁰ 1780-ban készítette el Joannis Gáspár azt a Gellén József vízfestményeivel díszített kéziratot uralkodóéletrajz-gyűjteményt, amelynek illusztrációi közül csak a vezéreket ábrázolók készültek el. A királyok életrajzával szemben csupán a megfestendő kép keretét látjuk, így sem II. Ulászló, sem II. Lajos portréja nem szerepel benne.¹⁸⁶¹ Egy gyenge minőségű színezett kézi rajzokból álló, 1785-ből származó, részben a *Mausoleum* metszeteit előképként használó képkötet, „melynek possessora és talán a megrendelője is a múzeumalapító Széchényi Ferenc”¹⁸⁶² volt, a vezérektől II. Józsefig tartalmazza a magyar uralkodók képeit,¹⁸⁶³ köztük II. Ulászlóét (53) és II. Lajosét (54). A 18. századi festő alkalmanként megváltoztatta a háttérrel, II. Lajos állóportréja is a *Mausoleum* trónterme helyett hegyeket, várakat, folyót ábrázoló tájkép előtt látható. Abban a feltehetően az 1810-es évekből származó, ovális keretben elhelyezett, jó minőségű lavírozott rajzokat tartalmazó, *Icones regum, magnatum, comitum, aliorumque nobilium Hungariae* címet viselő füzetben is, amelyik egykor a keszthelyi Festetich-könyvtárban volt, mindkét Jagelló uralkodó képmását megtaláljuk. A füzet Verbóczy István mellképével kezdődik, amit magyar királyok portréi követnek, 14. számmal II. Ulászlóé, 15. számmal pedig II. Lajosé. Az ezután található nagyszámú képmás korábbi magyar előkelőket ábrázol. Az uralkodók portréinak előképe az 1742-ben Nagyszombatban kiadott, illusztrált *Corpus Iuris Hungarici* Franz Leopold Schmittner (1703–1761) által készített, szintén a *Mausoleum*-ra támaszkodó könyvillusztrációi voltak.¹⁸⁶⁴

A *Mausoleum* volt az előképe annak a jelzetlen és datálatlan rézmetszetnek, amelynek kompozíciója – az uralkodó háromnegyed alakos képe egy plasztikusan megformált ovális keretben látható, alatta ívelt oldalú, hangsúlyosan térben ábrázolt posztamens az ábrázolt névvel: LUDOVICUS SECUNDUS REX HUNGARIAE – a 18–19. század fordulójának könyvillusztrációira emlékeztet.¹⁸⁶⁵ A 18. század végén vagy a 19. század első évtizedeiben jöhetett létre az a királyokat ábrázoló sorozat, „amelynek addressze Anton Tessarót, illetőleg Josef Karl Drahat nevezi meg kiadóként”.¹⁸⁶⁶ A *Mausoleum* metszetei nyomán készített

¹⁸⁶⁰ A „humanisztikus történeti portrét Magyarországon a 19. századra nézve is alapvető érvénnyel [...] a *Mausoleum* rézmetszetsorozata kodifikálta”. Marosi 2000, 16. Vö.: Révész 2009, különösen a „Történeti panteonok sajtóillusztrációként” című alfejezet (120–126).

¹⁸⁶¹ OSZK K, Quart. Lat. 3173.

¹⁸⁶² Köllő 2015, 99.

¹⁸⁶³ *Icones ducum et regum Hungariae a Keve dnce vsqve Iosephvm II. regem coloribus pictae anno 1785.* OSZK K, Fol. Lat. 1704. 370 × 220 mm. Vö.: Rózsa 1973, 72, 157; Köllő 2015, 98–99.

¹⁸⁶⁴ OSZK K, Fol. Lat. 4333. Vö.: Bálint Ugrý – Maja Žvorc: The Čakovec Stone Bust Collection: New Identifications, Possible Dating and the Identity of its Commissioner. In: Radovi Instituta za povijest umjetnosti (43) 2019, 123–138 (itt: 133–134, 138). A kézirat a II. világháború után került az OSZK-ba. A kötetre Ugrý Bálint hívta fel a figyelmemet.

¹⁸⁶⁵ Leipzig, Universitätsbibliothek, ltsz.: II A III, 578 Bl. 4; MNM TKCS, ltsz.: 231-1914.

¹⁸⁶⁶ Rózsa 1973, 7, 159. A sorozat néhány darabját a zalaegerszegi Göcseji Múzeum őrzi.

színezett rézkarcok között II. Lajos ábrázolásával is találkozunk.¹⁸⁶⁷ Mivel a képmások között szerepel I. (II.) Ferencé, a sorozat 1792 után – ebben az évben koronázták német-római császárrá, illetve magyar és cseh királlyá – keletkezett. A bécsi Anton Tessaro (1767–1840) 1792 körül készített egy Szent Istvánt és Szent Imrét ábrázoló színezett rézkarcot,¹⁸⁶⁸ de ismerünk tőle feltehetően 1820 körül kiadott, a napóleoni háború egyik csatáját (Altenburg, 1813. szeptember 28.) megelevenítő lapot is.¹⁸⁶⁹

1830-ban Bécsben, a Litographisches Institutnál jelent meg az a magyar vezéreket és királyokat bemutató sokszorosított grafikai sorozat, amelynek lapjait Moritz von Schwind (1804–1871) rajzai nyomán Josef Kriehuber (1800–1870) készítette. A 69 kőrajzzal illusztrált füzetes kiadvány¹⁸⁷⁰ a hasonló jellegű későbbi vállalkozásoknak is előképéül szolgált. „A lapok rajzolója [...] felhasználta képei egy részéhez a Nádasdy-féle *Mausoleum* [...] alakjait, oly módon másolva le azokat, hogy a háttérét és a környezetet újraalkotta. Más lapoknál egyéb mintaképeket vett alapul, így például Mátyás király képe esetében is, ahol az ambrasi gyűjtemény babérkoszorús Mátyás képmását követte.”¹⁸⁷¹ Az arcképek általában pontos átvételek voltak, de „a test beállításában és a ruházat részleteiben szabadon érvényesült Schwind romantikus fantáziája”.¹⁸⁷² Schwindék albumában például csak álló alakok szerepeltek, míg a *Mausoleumban* több, trónon ülő királlyal is találkozunk, köztük II. Ulászlóval. A füzetes formában, színezett és színezetlen változatban is kiadott sorozat II. Lajost ábrázoló litográfiájának előképét még a *Mausoleumban* találjuk meg, holott az 1820-as években Bécsben, a Kaiserliches Zeughausban az érdeklődők megtekinthették az akkor még II. Lajosnak tulajdonított – Dorffmaister István II. Lajos-portréján és a mohácsi csatát ábrázoló két említett festményén már a 18. század végén megörökített – díszpáncélt.¹⁸⁷³ Schwind pedig alkalmanként merített is inspirációt a Bécsben található műgyűjtemények anyagából, hiszen Mátyás király portréjánál például az 1811-től a bécsi Alsó Belvederében kiállított ambrasi gyűjtemény egyik műtárgya volt a vizuális forrása.

¹⁸⁶⁷ MNM TKCS, ltsz.: 222.

¹⁸⁶⁸ 293 × 190 mm. MNM TKCS, ltsz.: 187. Vö.: Knapp 2001, 134. tétel, 216; Knapp – Tüskés 2004, 80.

¹⁸⁶⁹ <https://www.nebehay.com/en/articles/napoleonische-kriege-schlacht-bei-altenburg-1606-61.html>

¹⁸⁷⁰ Magyar vezérek, hertzegek és királyok képekben. – Ungarns erste Heerführer, Herzoge, Könige in einer Reihe von Bildnissen von Béla bis auf Franz I. mit chronologisch-hist. Text begleitet. Mit lithogr. nach Zeichnungen von M. von Schwind, lithographiert von Kriehuber, nebst lithogr. Text. Wien, Lithogr. Inst., [1830] (20) levél, 53 tábla. Vö.: Történelem – kép 2000, IX–6. tétel, 533–534 (Sinkó Katalin); Révész 2009, 122. Richter Fülöp Antal ugyanakkor 1820-ban készített II. Lajos-litográfiáján (MNM TKCS, ltsz.: 2845) nem a páncélos II. Lajost ábrázolta, előképe – ahogy a lapon is olvashatjuk – „A Magyar Nemzeti Muzeumban lévő eredeti egykori Kép” volt. Az uralkodó portréja valóban egyértelmű hasonlóságot mutat II. Lajosnak a gyűjteményben található, elefántsontra festett 16. századi arcképével. MNM TKCS, ltsz.: 407. A litográfiát említi: Gozdzik é. n., 38a. tétel, 37; Nagy 1934, 32; Gerszi 1960, 151; Timkó 2005, 90. Ez a festmény volt az előképe annak a Gyárfás Jenő (1857–1925) által 1875-ben készített illusztrációnak is, amelyik Fraknói Vilmos Vasárnapi Ujságban megjelent írását tette szemléletessé, bár a művész a kalap díszítését az eredetihez képest gazdagabbá tette. II. Lajos király és udvartartása. (Dr. Fraknói Vilmos akadémiai előadásából.) Vasárnapi Ujság (22) 1975. május 9. 19. szám, 289–291 (ill.: 289).

¹⁸⁷¹ Történelem – kép 2000, 534. Vö.: Rózsa 1973, 77–78, 160.

¹⁸⁷² Rózsa 1973, 78.

¹⁸⁷³ Ld.: Papp 2020b; Papp 2022.

A *Mausoleum* metszete volt az előképe II. Lajos ábrázolásának a magyar királyok genealógiáját bemutató két 19. századi sokszorosított grafikán is, Schmid János és Patacsich József, a „történeti munkásságáról is ismert pesti irodai expeditor”¹⁸⁷⁴ 1830 körül megjelent, latin, magyar és német magyarázatokkal ellátott litográfiáján,¹⁸⁷⁵ illetve *A' Magyar Királyok származási fája* című, „Nyomt. Böhm. Jg. Bécsben – Pástét János Sajátja” jelzésű, Böhm Ignác által kiadott, színezett könyvnyomaton, amely Rudolf (1858–1889) trónörökös említése miatt 1858 után készülhetett.¹⁸⁷⁶

Bucsánszky Alajos (1802–1883) könyvkiadó¹⁸⁷⁷ 1843-ban, Pozsonyban magyar és német nyelven is megjelentette (ekkor még a szerző neve nélkül) Bedeő Pál (1805–1873) egyházi író, katolikus plébános később számos újabb kiadást megért magyar történetét.¹⁸⁷⁸ A könyvekben két, II. Lajoshoz kapcsolódó fametszetet is találunk, amelyek egyike – mint látni fogjuk – a két könyvben különböző. A mindkét könyvben azonos illusztráción a királynak a *Mausoleum* metszetére emlékeztető, háromnegyedes alakját látjuk, csatajelenetekkel és ostromképekkel kitöltött széles keretben.

Joseph Vinzenz Häufler 1847-ben megjelent, említett illusztrált kiadványában, amely a magyar történelmet 1526-ig ismertette, részletes leírást olvashatunk II. Lajos életéről és tevékenységéről, haláláról és holttestének megtalálásáról.¹⁸⁷⁹ A szövegrészhez mellékelte fél alakos portré a *Mausoleum* ábrázolását követi, bár a páncél rajza nem egyezik meg pontosan a 17. századi rézmetszetével. Häufler történelemkönyvében információt kapunk a kép vizuális forrásáról is: „6. König Ludwig II. nach einem Gemälde in Herrn v. Vigyázó's Gallerie.” A szerző korábban részletesebben is írt a képgyűjteményről: Nagy Lajos király általa közölt portréjának az előképe egy, a nápolyi királyi galériában található festmény volt, amelynek másolata megtalálható Vigyázó úrnak a magyar királyokat és híres személyeket ábrázoló gyűjteményében, s amelynek engedélyezte a felhasználását („wovon Herr v. Vigyázó in seiner Gallerie ungarischer Könige und berühmter Männer eine Copie besitzt, und deren Benützung dem Verfasser mit besonderer Gefälligkeit gestattete”. (o. n.). Minden bizonnyal Vigyázó Antal (1793–1861), a napóleoni háborúk Pesten megtelepedett kapitánya bocsátotta az osztrák szerző rendelkezésére portrégyűjteménye darabjait, aki „saját könyvtárát utazásai során gyarapította”.¹⁸⁸⁰ Bár később fia, Vigyázó Sándor (1825–1921) is jelentős gyűjtővé vált, 1847-ben még csak huszonnégy éves volt. A Podmaniczky-Vigyázó család vagyona (köztük különféle gyűjteményeik) a 20. században a Magyar Tudományos Akadémia tulajdonába került. A gyűjtemény megmaradt, különböző múzeumokba jutott darabjait is ismertető 2008-as katalógus ezeket a festményeket nem említi, minden bizonnyal megsemmisültek vagy lappanganak. Nem

¹⁸⁷⁴ Rózsa 1973, 78. II. Lajosnak csak az arcképe látható Faust Herr litográfiáján, amelyiken a magyar uralkodók ábrázolásait I. Ferdinánd nagy méretű, háromnegyedes alakja köré rendezte. J. b. l.: Faust Herr inv. at lith., j. k. l. Herausgegeben und zu haben bei Eduard Wagner, Wieden, Heugasse No. 119., j. j. l. Gedr. bei Joh. Höfelich in Wien. MNM TKCS, ltsz.: 10713. Vö.: Rózsa 1973, 78, 160. Schmid Jánosról ld.: Nagy 1934, 33–38.

¹⁸⁷⁵ Magyar királyok genealógiája, II. Tabella genealogica regum Hungariae. MNM TKCS, ltsz.: 61.147, 10817. Vö.: Rózsa 1973, 78, 160.

¹⁸⁷⁶ 583 × 463 mm. MNM TKCS, ltsz.: 9739; ÖNB Bildarchiv und Grafiksammlung, jelzet: Pk 400, 386, Pk 400, 386a. Vö.: Forster 1905, 475 (75 × 52 cm. Rómer hagyatékából); Rózsa 1973, 78, 160; Sinkó 1983, 195.

¹⁸⁷⁷ Kovács 1985; Kovács 1989, 113–119.

¹⁸⁷⁸ Bedeő 1843; Bedeő 1843b. A német nyelvű kiadványnak a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Képcsarnokában Könyv 671. jelzeten található, címlap nélküli, korábban azonosítatlan példányáról ld.: Rózsa 1973, 77, 159; Papp 2020, 439–440.

¹⁸⁷⁹ Häufler 1847, 220–257.

¹⁸⁸⁰ Papp 2008, 11.

ismerjük a Häufler által említett, II. Lajost ábrázoló, a Vigyázó-gyűjteményben található egykori festményt sem, a róla készült könyvillusztrációból azonban arra következtethetünk, hogy az is a *Mausoleum* portréjának ikonográfiai típusát vette át.

A *Mausoleum*ban látható páncélban ábrázolta 1861-ben Szemlér Mihály (1833–1904) a vegyesházi királyokat bemutató, Plachy Ferenc festő által „összegyűjtött” képeket tartalmazó reprezentatív (66 × 91,5 cm) litográfián II. Lajost, aki egyedülként viselt az uralkodók közül harci vértet.¹⁸⁸¹ A *Mausoleum* II. Lajos-ábrázolása volt az előképe annak az egész alakos portrénak is, amelyik Batizfalvi Istvánnak (1824–1899) a magyar vezéreket és királyokat Attilától V. Ferdinándig bemutató, több kiadást megért életrajzgyűjteményében található.¹⁸⁸² **(83. kép)** A Vizkelety Béla rajza nyomán készített illusztráció mind beállításában, mind a király páncéljának formájában a 17. századi ábrázolást követi, de az uralkodó fején itt sem látunk koronát. Vizkelety a *Mausoleum* „megoldásait egyéni invencióival egészítette ki, így a fegyverek és viseletek megformálásában saját kutatásaira is támaszkodott”.¹⁸⁸³ Kriehuberhez hasonlóan azonban ő sem „aktualizálta” II. Lajos viseletét a 18. század vége óta Bécsben megtekinthető páncéllal.

83. kép. Vizkelety Béla: *II. Lajos*. In: Batizfalvi István: *Magyar vezérek és királyok arczképcsarnoka*. Rajzolta Vizkelety Béla. 60 könyomatú arczképpel. Budapest, 1863. 43. kép.

Mind II. Ulászló, mind II. Lajos életrajzát a *Mausoleum* ábrázolásával tette szemléletessé az ifjúság számára kiadott illusztrált történeti munkáiban Dolinay Gyula (1850–1918) is. „Az első ízben a Hasznos Mulattató mellékleteként 1883-ban megjelent, több száz fametszetes portrét magába foglaló magyar panteon”-ban,¹⁸⁸⁴ a *Magyar királyok és hősök*

¹⁸⁸¹ MNM TKCS, ltsz.: 10407. 527 × 705 mm. Vö.: Gerszi 1960, 208; Rózsa 1973, 78, 160; Révész 2009, 122. Plachy sorozatának első, 1860-ban megjelent darabja az Árpád-házi királyokat örökítette meg. Magyar királyok. Árpád-ház. Az arc képeket összegyűjtötte és festette Plachy F. Kőre rajzolta Maszák H. Barabás felügyelete alatt. Kiadja Pfeifer Ferdinánd. Nyomt. Reiffenstein és Rösch Bécsben; Magyar Királyok. Vegyes házak. Az arc képeket összegyűjtötte P. F. Kőre rajzolta Szemlér Mihály. Kiadja Pfeifer Ferdinánd. Nyomt. Pollák Testvérek Pesten 1861.

¹⁸⁸² Batizfalvi 1863, 43. kép.

¹⁸⁸³ Révész 2009, 122.

¹⁸⁸⁴ Révész 2009, 122.

arcképcsarnokában azoknál a személyeknél, akiknek a képmása szerepelt a *Mausoleumban*, a figura környezetével együtt azt vette át, a többi esetben más források nyomán tett közzé képmásokat, többnyire mellképeket.¹⁸⁸⁵ A *Mausoleum* volt az előképe Dolinay 1886-ban megjelent, többször (még a 20. században is) kiadott, nagyszabású történeti művében¹⁸⁸⁶ található illusztrációknak is. II. Lajosnak a *Mausoleumban* található ábrázolását követő, páncélos derékképével találkozunk azon a millennium évében, 1896-ban készült nagy méretű metszeten is, amelynek középpontjában I. Ferenc József lovas képe látható.¹⁸⁸⁷

A 17. századi portrészorozat rendkívüli népszerűségét jelzi, hogy „1885-ben Ludwig Jaeger bécsi kártyagyáros egy különleges tarokk-kártyát hozott forgalomba, nyilvánvalóan a magyar játékosokra számítva. A kártyákra, a *Mausoleum* metszeteit követve, a hun és a magyar vezérek, továbbá a magyar királyok kerültek. Tíz évvel később a Piatnik Kártyagyár adott ki hasonlót »Millennium-tarokk« néven, amelyet aztán a Millennium ünnepségein árultak.”¹⁸⁸⁸ II. Ulászló és II. Lajos portréja feltűnik egy A. Pázmándy jelzésű, *I. Ferenc József a magyar királyok között (Magyar királyok allegorikus képe a koronázási domb körül)* című, feltehetően I. Ferenc József 1867. június 8-i budai koronázása alkalmából készült monumentális olajfestményen is.¹⁸⁸⁹ Míg azonban az első sorban balra látható II. Ulászló arcképe – a királyok többségéhez hasonlóan – a *Mausoleum* ábrázolását követi, a festmény jobb oldalán elhelyezkedő II. Lajos barettes profilportréjának a Giovio-féle típus lehetett az előképe.

2.4.1.2. „II. Lajos páncélja”

II. Lajos páncélos portréinak másik részéhez azok az ábrázolások tartoznak, amelyeken az uralkodót egy valóban létező, egykor Bécsben, majd Budapesten őrzött díszpáncélban láthatjuk. A páncélt, amely a magyar művelődéstörténetben és II. Lajos emlékezetében évszázadokon át fontos szerepet játszott, 2020 karácsonyán – néhány évvel a mohácsi csata és II. Lajos halálának ötszázadik évfordulója előtt – a magyar kormány Lengyelországnak ajándékozta,¹⁸⁹⁰ ma a krakkói Wawelben található. Ismereteim szerint a 18. század végén találkozunk először olyan képzőművészeti alkotásokkal, amelyeken II. Lajos ezt a páncélt viseli. Dorffmaister Istvánnak az 1780-as évek közepe körül készített, említett háromnegyed alakos portréján egy liget szélén, egy sík mező – a mohácsi csata helyszíne – előtt álló páncélos, sisakos fiatal lovagot látunk, egészen közel hozva térben és időben az ábrázolást a tragikus eseményhez. A metszetekkel illusztrált 16–17. századi életrajzgyűjtemények, illetve önálló portrészorozatok hagyományát követte Dorffmaister azzal, hogy II. Lajos képmása alatt az uralkodót dicsőítő latin feliratot helyezett el:

Rex, Patriam Populosque suos, Regnique penates

¹⁸⁸⁵ Dolinay 1883, II. Lajos: o. n. 41. tétel (4 oldalas szöveggel).

¹⁸⁸⁶ Dolinay 1886, 39. tétel: II Ulászló (o. n.), 41. tétel: II. Lajos (o.n.). II. Lajos. Vö.: Rózsa 1973, 79, 160; Révész 2009, 121; Sisa 2020, 503.

¹⁸⁸⁷ Magyarország ezredévi fennállásának emléke, a magyarok uralkodói egy évezreden át. j. j. I. Kiadó tulajdonos BLAU ALBERT műint. Budapest, Szerecsen-u. 23. MNM TKCS, ltsz.: 55.805. Vö.: Rózsa 1973, 79, 160.

¹⁸⁸⁸ Kőszeghy 2015, 327.

¹⁸⁸⁹ MNM TKCS, ltsz.: 2033. Mérete: 169 × 259 cm. Vö.: Történelem – kép 2000, XII–1. tétel, 621. A festmény Faust Herr I. Ferdinándot a korábbi magyar királyok körében ábrázoló, említett litográfiáját (MNM TKCS, ltsz.: 10713) modernizálta. Történelem – kép 2000, 621 (Sinkó Katalin). Újabban ld.: Prágai Adrienn: Hogy került Szent István a templomba? <https://qubit.hu/2020/08/20/hogy-kerult-szent-istvan-a-templomba>.

¹⁸⁹⁰ <https://abtk.hu/ismerettar/ismeretterjesztes/1738-ii-lajos-pancelja-a-magyar-muvelodestortenetben>; Papp 2021g.

Propugnaturus fortiter occubuit.

Honját, népét s ősi hitünket védte királyunk:
Hősiesen küzdvén érte a hősi halál.

(Sajó Tamás fordítása)¹⁸⁹¹

Dorffmaister a portré történeti hitelességének érdekében abban az ekkor még II. Lajos egykori tulajdonának tartott, Bécsben őrzött díszes, aranyozott páncélban festette le a fiatal uralkodót, amely 1933-ban, az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlását követően a magyar vonatkozású műkincsek tulajdonjogát rendező, említett velencei egyezmény keretében került Budapestre.¹⁸⁹² **(84. kép)**. Ezt a páncélt viseli a lováról leeső II. Lajos Dorffmaisternek a mohácsi csatát ábrázoló két említett festményén: az 1787-ben Esterházy László Pál pécsi püspök megrendelésére készített munkáján, illetve az 1795–1796-ban a szentgotthárdi ciszterci apátság főapáti fogadóterme számára festett történelmi képén is.

84. kép. Jörg Seusenhofer: *II. Zsigmond Ágost páncélja*. 1533. Krakko, Wawel.

„II. Lajos páncélja” a bécsi császári fegyvergyűjteményben

Nem tudjuk, mikortól tulajdonították II. Lajosnak az egykor Bécsben őrzött díszpáncélt, amely valójában II. Zsigmond Ágost lengyel királyfié volt. Két nyereggel együtt I. Ferdinánd adományozta a trónörökösnek 1533-ban, abból az alkalomból, hogy 1530-ban eljegyezte lányát (II. Lajos unokahúgát), Habsburg Erzsébetet, akit 1543. május 6-án feleségül is vett. „Die Kammer schreibt an König Ferdinand, Seine Majestät habe ihr aufgetragen, dem jungen König

¹⁸⁹¹ Közli Galavics 1997, 85. Vö.: Történelem – kép 2000, 397; Sinkó 2001, 322; Veszprémi 2013, 264.

¹⁸⁹² „Rüstung Ludwigs II. Saal XXV. Nr. 69. Inv. Nr. 112.” Lhotsky 1946, 37. Annak okát, hogy ezzel szemben ma is a Kunsthistorisches Museumban található II. Lajos gyermek tornapáncélja, illetve egy neki tulajdonított jobb vállvért, abban kereshetjük, hogy egykor mindkét darab az ambrasi gyűjteményben volt, a műtárgyelosztási programnak pedig fontos eleme volt a történetileg szervesen fejlődő ambrasi gyűjtemény egységének megőrzése. Vö.: Thomas 1960, 18.

von Polen einen ganzen Küriss mit zwei Sätteln auf das schönist gereiff machen und auf das reinest reiffen und vergulden zu lassen ... und die Bezahlung dafür zu leisten. Sie habe nun wohl den Harnisch für den jungen König von Polen, die übrigen Harnische jedoch nicht machen lassen da sie nicht in der Lage sei, Alles zu bezahlen. Das habe sie auch dem heute erschienenen und Bescheid verlangenden jungen Seusenhofer eröffnet, wornach Seine Majestät auf ein allfälliges Schreiben desselben Bescheid geben wolle.” – olvashatjuk az 1553. február 14-én Innsbruckban kelt iratban.¹⁸⁹³ 1533. június 19-én már a páncél elkészültéről kapott hírt I. Ferdinánd: „Die Kammer berichtet an König Ferdinand, Jörg Seusenhofer habe dieser tage den Küriss für den jungen König von Polen vollendet, und es werde ihn Seiner Majestät Harnischmeister Hans Seusenhofer überbringen. Der Küriss sei sauber und fleissig gemacht, doch scheine ihr der hiefür verlangte Preis von 202 Gulden zu hoch zu sein, da dem Seusenhofer das Gold zum Vergolden, auch Seide, Sammt und das nöthige Blech von der Kammer beigestellt worden sei, er auch Behausung und Werkstätte habe. Seusenhofer habe auf die ihm darüber gemachte Vorstellung seine Forderung begründet und die Kammer könne nichts dagegen einwenden. Seine Majestät möge künftig des Preises wegen früher mit Seusenhofer abkommen.”¹⁸⁹⁴

A 156,8 cm magas, 12,88 kg súlyú, egykor a bécsi Kunsthistorisches Museumban (KHM HJRK, A 112), 1933-tól a Magyar Nemzeti Múzeum Fegyvertárában (55.3269),¹⁸⁹⁵ 2020-tól pedig a krakkói Wawelben őrzött, a 16. század elején „divatos letűzdel és hasogatott ruhák (Landsknecht-viselet) mintájára ...” készült, maratott és aranyozott arabeszekkel díszített manierista kosztümpáncélt tehát, amelyen „a könyököt széles pillangó takarja”,¹⁸⁹⁶ I. Miksa páncélverőjének, Konrad Seusenhofernek az unokaöccse, Jörg Seusenhofer készítette 1533-ban Innsbruckban.¹⁸⁹⁷ A páncélon látható E S monogram, ami a műtárgyat II. Lajos egykori tulajdonának tartó kutatóknak sok fejtörést okozott, a menyasszony (Elisabeth) és a vőlegény (Sigismund) keresztnevének első betűjét jelenti.

Arra vonatkozóan, hogy hogyan került az 1529-ben litván nagyherceggé választott, 1530-ban lengyel társuralkodóvá, 1548-ban lengyel királlyá koronázott II. Zsigmond Ágost számára készített páncél – ahogy a szakirodalom feltételezi, II. Miksa uralkodása idején¹⁸⁹⁸ – a bécsi császári fegyvergyűjteménybe, nincs adatunk. Valószínűsíthető, hogy I. Ferdinánd ajándéka soha nem jutott el II. Zsigmond Ágosthoz. A páncél az 1530-as eljegyzéskor még nem volt kész, az 1543-ban tartott esküvő idejére pedig már rég „kinötte” a lengyel uralkodó a 158 centiméteres páncélt. Az sem zárható ki ugyanakkor, hogy a páncél II. Zsigmond Ágost Habsburg-házból származó két felesége, Erzsébet, illetve testvére, Katalin (1533–1572) halála után került Bécsbe, mivel a Lengyelországban elhunyt idegen származású királynék

¹⁸⁹³ Schönherr 1884, 1920. tétel, CXLIV. Vö.: Thomas 1939, 232.

¹⁸⁹⁴ Schönherr 1884, 1927. tétel, CXLIV. Vö.: Thomas 1939, 232.

¹⁸⁹⁵ Itt található (ltsz.: 55.3217.1–2) II. Lajos sarkantyúpárja is, amelyet a magyar állam a Nemzeti Múzeum számára 1928-ban a mariazelli kolostortól vásárolt meg. Kalmár 1971, 362, 60/b. kép; Réthelyi 2005, VI-28. tétel, 236 (Kovács S. Tibor); Közös úton 2016, 5.H.62. tétel, 266–267 (irodalommal) (Kovács S. Tibor).

¹⁸⁹⁶ Kalmár 1971, 293. A hasogatott minta a II. Ferdinánd főherceg számára 1547-ben szintén Jörg Seusenhofer által készített gyalogtornapáncél combvértjen is feltűnik. Kovács 2000, 159–160, 6 ábra (162).

¹⁸⁹⁷ Kovács 2000, 161. Vö.: Kluczycki 1835, 129; Demmin 1891, 436–437; Boenheim 1894, Tafel IV., Nr. 1, 3; Thomas 1939; Thomas – Gamber 1954, 23, 74; Kalmár 1971, 292–294, 73. kép; Thomas 1971, 7. tétel, 61–63; Galavics 1980, 166; H. Kolba 1996, 49–50, 42. kép; Galavics 1997, 93–94; Közös úton 2016, 5.H.51. tétel, 260–261 (Kovács S. Tibor); Kuzmová 2018, 76–77; Papp 2020b; <https://mrmt.hu/esemeny/lajos-pancelos-abrazolasai/>; Papp 2022.

¹⁸⁹⁸ Kovács 2000, 161.

magánvagyonra haláluk után visszatért saját országukba.¹⁸⁹⁹ 1547. november 27-én I. Ferdinánd, a későbbi császár és II. Zsigmond Ágost szerződést kötött az 1545-ben meghalt Erzsébet királyné készületeinek és hozományának az átadásáról. Elképzelhető, hogy a már régóta nem használt páncél ekkor kerülhetett vissza Bécsbe.¹⁹⁰⁰

A díszes páncélt – feltehetően a 16. század óta – egy bécsi fegyvergyűjteményben őrizték. Bécsben a 14. század óta – többnyire a Burghoz közel – több páncél- és fegyvertár (Harnischhaus, Zeughaus) működött, amelyekben elsősorban a használatban lévő tömegfegyvereket tárolták, bár ismerünk néhány írásos adatot ezekben található értékes, egykor császári tulajdonban lévő páncélokról, fegyverekről is.¹⁹⁰¹ Az 1540-es években az „Öden Kirché”-ben található Zeughausban is volt egy páncélgyűjtemény, arról azonban nincs ismeretünk, hogy ez csak a háborúban használt páncélokból állt-e, vagy esetleg a korábbi Habsburg uralkodók, főhercegek díszvértjeit is tartalmazta.¹⁹⁰²

A dinasztia tagjainak a lovagi tornákon és ceremóniákon használt páncéljait és fegyvereit, illetve a diplomáciai ajándékokat, haditrófeákat stb. őrző gyűjteményről a 16. század közepe óta vannak adataink. Az 1540-es években, I. Ferdinánd alatt már kialakították a Burg délnyugati traktusa harmadik emeletének egyik termében egy fából készített fülkékre osztott Harnischkammert, amelynek feltehetően már ekkor muzeális jellege volt, a terem kinézetéről és tartalmáról azonban nincs információnk. A császári páncélgyűjtemény többi részét az augusztinusok kolostorában, illetve az 1560-as években épített, a Burg részét képező Stallburgban helyezték el.¹⁹⁰³ Ezek a gyűjtemények különbözhetek az alapvetően gyakorlati katonai funkciót ellátó, a harcokban használt fegyvereket tároló Zeughausoktól, a Schatzkammerrel, a Kunstkammerrel és a könyvtárral együtt az uralkodóház későbbi muzeális műgyűjteményeinek az alapjait jelentették, s fontos szerepük volt a dinasztia emlékezetének ápolásában. A Stallburgból, amely a Spanyolországból hazaérkezett Miksa főherceg, a későbbi II. Miksa rezidenciájaként épült fel, a páncélok egy részét később az 1564-ben lebontott Salzburger Hof helyén – a környező telkek bevonásával – az 1580-as években épített, 1672-ben átépített Kaiserliches Zeughausba (Oberes Arsenal) szállították át.

A gyűjtemény másik része a 18. század közepéig a Stallburgban maradt, ahonnan – mint látni fogjuk – 1750 körül került át a Zeughausba.¹⁹⁰⁴ A Stallburg páncélgyűjteményét a tetőtérben alakították ki, az épületben elhelyezett más császári gyűjteményekkel, például a képgalériával szemben azonban nem nagyon volt látogatott, a követek, utazók leírásai szerint legalábbis nem tartozott a város fontosabb látványosságai közé.¹⁹⁰⁵ A 16. század végén a Stallburg második emeletén helyezték el az I. Miksa által alapított, II. Rudolf és Lipót Vilmos (1614–1662) főherceg által jelentősen gyarapított képgalériát, amely VI. Károly (1685–1740) uralkodása alatt látogathatóvá vált. A 11 szobában elhelyezett gyűjtemény festmények és szobrok mellett pénzeket és régiségeket is tartalmazott, amely utóbbiak Mária Terézia (1717–1780) uralkodása alatt a császári régiség- és pénzgyűjteménybe kerültek át. A festménygalériát

¹⁸⁹⁹ Thomas 1971, 49.

¹⁹⁰⁰ Thomas 1971, 62.

¹⁹⁰¹ A Zeughausok különböző funkcióiról újabban ld.: Laß 2017. A bécsi császári Zeughausról: Laß 2017, 128, 131.

¹⁹⁰² Krause – Döberl 2017–2018, 151–154.

¹⁹⁰³ Thomas 1960, 14–16. Az 1558-ban Bécsbe érkezett neves olasz festőnek és építésznek, Jacopo Stradának (1507–1588) a Stallburg tervezésében játszott szerepéről ld.: Jansen 2019, 355–366.

¹⁹⁰⁴ Weiskern 1770, 99; Schimmer 1849, 223–224; Thomas 1960, 16; Krause – Döberl 2017–2018, 151–153.

¹⁹⁰⁵ Swoboda 2008, 80–83; Krause – Döberl 2017–2018, 154–158.

II. József 1784-ben a Belvederébe szállíttatta. A 19. században a Stallburgban udvari hivatalnokok lakásai, az udvari patika és az udvari istálló kapott helyet.¹⁹⁰⁶

Bár az egykori bécsi császári páncél- és fegyvergyűjtemény az ambrasi gyűjtemény mellett a legfontosabb forrása a Kunsthistorisches Museum Hofjagd- und Rüstkammerjének, az 1577 óta ránk maradt számos inventáriuma révén jól dokumentált ambrasival ellentétben a bécsi anyag eredete, története kevésbé ismert.¹⁹⁰⁷ A gyűjtemény legkorábbi leírása egy 1846-os nyomtatott katalógus volt,¹⁹⁰⁸ néhány évvel ezelőtt azonban felfedeztek egy 1678-ban, I. Lipót (1640–1705) uralkodása alatt készített inventáriumot, amely fontos adatokat nyújt a kollekciónak megismeréséhez.¹⁹⁰⁹ Az *Inventarium über der röm[isch] kay. May. [...] allerley rüstungen* című leltárt 1678. január 1-től két udvari hivatalnok, Caspar Aman és Johann Khreinitz vette fel abból az alkalomból, hogy 1677-ben Ferdinand Bonaventura Harrach gróf (1636–1706) átvette a főistállómesteri hivatalt. Az inventáriumból egy heterogén, a 16. század közepe óta bővülő, muzeális jellegű gyűjtemény képe rajzolódik ki, amelyben tornapáncélok, hadi páncélok, dinasztikus emlékdarabok, haditrófeák, fegyverek, festmények stb. egyaránt voltak.

A néha részletgazdag leírások mellett nagyon kevés említést találunk a tárgyak egykori tulajdonosairól, provenienciájukról, ami megnehezíti azonosításukat a megmaradt tárgyakkal. A legtöbb azonosítható emlék a Habsburg császárokhoz kötődik.¹⁹¹⁰ Az inventáriumban szerepel, hogy hol volt elhelyezve a benne szereplő anyag, a kéziratot közreadó osztrák kutatók azonban úgy vélik, hogy a Stallburgban található gyűjteményrészről ismerteti, nem pedig azt, amelyiket korábban átvittek a Zeughausba. Azért jöhet szóba ez a két helyszín, mert a korabeli feljegyzések szerint a Zeughausban már 1600 előtt kialakítottak egy császári Rüstkammert, amelyben az udvar páncéljait és fegyvereit mint dinasztikus emlékezeti tárgyakat őrizték. A 388 tételt (de ennél több tárgyat) tartalmazó inventárium szerint az anyag jelentős része 62 nagy méretű, számozott ládában (Kasten), illetve 11 fiókban (Schublade) volt elhelyezve, más részük – köztük 23 páncél – szabadon állt.¹⁹¹¹ Mivel az inventáriumban nagyon kevés tárgy esetében van adat az egykori tulajdonosról, nem tudjuk megállapítani, hogy a 18. század végén II. Lajosnak tulajdonított páncél 1678-ban, a leltár felvételekor ebben a gyűjteményben volt-e még, vagy már korábban átkerült a Zeughausba. Bár az inventáriumban számos díszes páncél, köztük gyermekpáncél és magyar páncél is szerepel,¹⁹¹² a vérteteket a leírások alapján nem tudtam azonosítani.

A Renngasséban található épületet az 1750-es évek végétől Joseph Wenzel von Liechtenstein hercegnek (1696–1772), a Zeughaus igazgatójának felügyeletével és anyagi támogatásával felújították, az első emelet négy galériájának termeit művészien kidíszítették, s egy emlékhelyet hoztak létre benne a hétéves háború (1756–1763) Habsburg-győzelmeinek dicsőítésére. 1750 körül a Stallburgból a még ott tárolt díszpáncélokot és drága fegyvereket is átvittek a Zeughausba, mert a burgbeli épület új, hivatali funkciót kapott.¹⁹¹³ A Zeughaus

¹⁹⁰⁶ Schimmer 1849, 223–224. Vö.: Swoboda 2008, 96–117.

¹⁹⁰⁷ Thomas 1960, 13.

¹⁹⁰⁸ Leber 1846/II.

¹⁹⁰⁹ Wien, Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Familienarchiv Harrach, Hs. 314, fol. 154r–214v. Közli: Krause – Döberl 2017–2018.

¹⁹¹⁰ Krause – Döberl 2017–2018, 149–150.

¹⁹¹¹ Krause – Döberl 2017–2018, 158.

¹⁹¹² „[121] Dan ein weiß pallierter hungar[ischer] khüriß, ein helmblin smabt den mantl, ruckhen, brust und ringkhragen ...”, l. Krause – Döberl 2017–2018, 201; Uo. 205: „[170] Ein schwarz geschabener ungar[ischer] khüriß mit vergulden straißen, ruckhen und brust ...” A hagyomány szerint magyarnak tartott páncélhoz talán több eséllyel kapcsolták a 18. században II. Lajos királyt.

¹⁹¹³ Weiskern 1770, 99; Krause – Döberl 2017–2018, 154–155.

legnagyobb és legszebben feldíszített ún. *Kaisersaal*-jában Mária Terézia egy emlékoszlopot helyeztetett el Liechtenstein herceg, a tüzérség tábornagya tiszteletére, illetve a herceg Balthasar Ferdinand Moll (1717–1785) által 1758-ban készített bronz mellszobrát. A herceg viszonzásképpen az uralkodópár Franz Xaver Messerschmidt (1736–1783) által készített mellszobraival díszítette a termet.¹⁹¹⁴

Az épületben Nikolaus Unterriedmüller (1723–?) vezetésével egy múzeumszerű kiállítást hoztak létre, bemutatva a császári páncél- és fegyvergyűjtemény legértékesebb kincseit.¹⁹¹⁵ A lakatos képzettségű Unterriedmüller 1754-től a császári fegyvertár puskamestere lett, 1759-ben megbízták a Zeughaus felújítási munkálatainak a vezetésével, majd 1772-ben fegyverzetfelügyelővé (Armatuinspecteur) nevezték ki.¹⁹¹⁶ A téglalap alakú, nagy belső udvart körülvevő épületegyüttes keleti, „A” szárnyában (Gassenkammer, Säulenhalle an der Renngasse) hat helyiség helyezkedett el, amelyek közül az északkeleti hatodik terem – feltehetően az ekkor már II. Lajosnak tulajdonított, itt elhelyezett páncél nyomán – a *König-Ludwigs-Saal* nevet viselte.¹⁹¹⁷

Friedrich Wilhelm Weiskern (1711–1768) 1770-ben posztumusz megjelent bécsi topográfijában részletes leírást adott a páncélokkal és fegyverekkel díszített termekről, amelyeknek pompája mindent felülmúlt.¹⁹¹⁸ Felsorolja az itt őrzött legérdekesebb ritkaságokat, köztük a német-római császárok aranyozott, figurákkal díszített, pompás páncéljait I. Rudolftól III. Ferdinándon (1608–1657) át I. József (1678–1711), vagy éppen a fiatalabb (II.) Apaffy Mihály (1676–1713) erdélyi fejedelem páncélingjét. Megemlíti, hogy a páncélok egy részét 1750-ben a k. k. Stallburgból hozták át.¹⁹¹⁹ Legszebbnek a művészi díszítésű új terem tartja, amelynek falain győzelmi jelvények, illetve páncélba öltözött császárok életnagyságú képmásai láthatók. Itt kapott helyet I. Miksa és V. Károly viaszszobra, valamint I. (Lotharingiai) Ferenc, Mária Terézia és Joseph Wenzel von Liechtenstein mellszobra is.¹⁹²⁰ A „großes Zeughaus” belsejének pompájáról a Joseph von Kurzböck (1736–1792) által az 1770-es évek közepétől többször kiadott Bécs-ismertetésekben, népszerű topográfiaiban is olvashatunk, a kiállított nevezetes tárgyak közül azonban csak egyet-kettőt említenek meg.¹⁹²¹

1801-ben megjelent, 1798. évi utazásának élményeit megörökítő könyvében Ernst Moriz Arndt (1769–1860) is hangsúlyozta, hogy bár az épület nem túl figyelemreméltó, belsejének pompája Bécs legjelentősebb, egyedülálló látnivalói közé emeli a Zeughaust. A termekben nemcsak a különböző korokból és népektől származó, rendkívüli ízléssel elrendezett fegyverek láthatók, illetve az újabb háborúk trófeumai, hanem a régi fejedelmekről készített festmények és szobrok, valamint díszes páncéljaik is. A legjelentősebb ritkaságokat – Attila páncélját, Szkander bég kardját stb. – ő is kiemeli. A páncélba öltözött lovagok este különösen nagy benyomást tesznek, amikor a termekben több ezer lámpa világít.¹⁹²² Ez, illetve az a

¹⁹¹⁴ A mellszobrokról Joseph von Kurzböck később említésre kerülő Bécs-ismertetése, Johann Pezzl topográfijája (Pezzl 1807, 255–256), illetve egy 1837-es városismertetés (Schmidl 1837, 214) is beszámolt. Vö.: Leber 1846/I., 16–17; Schimmer 1849, 37; Leitner 1866–1870, [1]; Übersicht 1869, 1–4; Korda 1886/I., 230–235; Thomas 1963, 177–178; Thomas 1984, 58; Pötzl-Malikova 2015, 27–28, 210–213, 2. tétel, 3; Laß 2017, 124–126.

¹⁹¹⁵ Thomas 1963, 187.

¹⁹¹⁶ Leman 1830, 263–264.

¹⁹¹⁷ Thomas 1963, 181 (vázlatrajzzal).

¹⁹¹⁸ Weiskern 1770, 96–103, különösen: 98–99.

¹⁹¹⁹ Weiskern 1770, 99.

¹⁹²⁰ Weiskern 1770, 100–102.

¹⁹²¹ Gontier de Faifve 1774, 49–55; Kurzböck 1779, 56–62; Kurzböck 1792, 52–59; Kurzböck 1797, 52–58 stb.

¹⁹²² Arndt 1801, 251–254.

megjegyzése, hogy az épületben egy veterán altiszt mindent részletesen elmagyarázott nekik, arra utal, hogy a Zeughaus látogatható volt. Joseph von Kurzböck említett városismertetései a Zeughaust bemutató fejezet végén közlik, hogy aki meg akarja tekinteni az épületet, a Stabsoffizierhez (törzstiszt) forduljon. Az 1797-es bővített, javított kiadásban ennél is pontosabb adatokkal szolgálnak a várost meglátogató turisták és a helyiek számára: „Wenn man diesen Tempel des Kriegsgotts sehen will, hat man sich an den Garnisons-Artillerie-Districtscommendanten Herrn Hauptmann Cirwurtz, auf der Sailerstadt zu wenden.”¹⁹²³ Egy 1837-es városleírásból megtudjuk, hogy a hivatalos látogatási idő csütörtökönként délelőtt 7 és 10, illetve délután 1 és 5 óra között volt, más napokon pedig a hadszertárnokhoz kellett fordulni engedélyért.¹⁹²⁴

A bécsi Kaiserliches Zeughausban rendezett kiállítás anyagának összeállítása elsősorban már nem hadászati, hanem történeti és esztétikai szempontok szerint történt. A feltételezett egykori tulajdonosok nevét a páncélok alatt nagy táblákon jelezték, ezek azonban számos esetben nem tudományosan megalapozott meghatározások voltak, hanem egy barokk koncepció részeként a birodalom történetében fontos szerepet játszó személyek sorát állították össze. Az egykori Habsburg uralkodóknak, rokonságuknak és hadvezéreiknek a használatból kivont páncéljai már a 16. században is, amikor a Stallburgban halmozták fel őket, elsősorban „muzeális” értékkel bírtak. A Zeughaus dísztermében a 18. század végén egy olyan történeti sorozatot mutattak be, amely a késő 15., a teljes 16. és a kora 17. századból származó pompás díszdarabokkal az 5–18. századi történelmet fedte le. A páncélok, fegyverek, sisakok tényleges vagy feltételezett egykori tulajdonosainak nevéből kialakított kronológiai rendszerű historiográfiai program a magyar és a cseh trón megszerzésével jelentős regionális hatalommá vált Habsburg-ház történetét dokumentálta – Attilától (26. terem) a Prágát alapító Libussán, Przemysl Ottokáron, Kasztrióta Györgyön, Mátyás királyon (12. Corvinus terem),¹⁹²⁵ II. Lajos magyar királyon (6. terem) stb. keresztül.¹⁹²⁶ A legnagyobb hangsúlyt természetesen a Habsburg uralkodók hosszú sora kapta, I. Rudolftól Lotharingiai Ferencig. Egyelőre nyitott kérdés, hogy vajon azért tulajdonították-e II. Lajosnak a páncélt, mert ebbe a tiszteletreméltó körbe tartozott, vagy esetleg létezett valamilyen írott forrás vagy szóbeli hagyomány arról, hogy a díszes vértzetet a fiatalon elhunyt magyar királyé volt.¹⁹²⁷

A termék pompás kialakításáról képi forrásokkal is rendelkezünk. 1817–1819 között két császári tiszttel, Paul Löbhart és Matthias Waniek *Bildliche Darstellung der inneren Verzierung des k. k. Armatur-Zeughauses zu Wien* címmel 76 darab, 1 : 24 méretarányú akvarellt készített, amelyek lényegében a Mária Terézia korabeli – de már a napóleoni háborúk fosztogatásai (1805, 1809) utáni – állapotokat mutatták be. Az épület dísztermében, a *Kaisersaal*ban egy dicsőségfalat alakítottak ki I. Ferenc tiszteletére, az 1813–1815-ös lipcei és párizsi győzelmek

¹⁹²³ Kurzböck 1797, 58.

¹⁹²⁴ Schmidl 1837, 213. Az európai Zeughausok közül ebben az időben már több is látogatható volt, ezt mutatja Georg Balthasar Probst (1732–1801) és Balthasar Friedrich Leizelt (?–1802) augsburgi kiadású, a 18. század második felében készült színezett rézmetszet-sorozata (*Per Teloscopium exhibitio partis inferioris armamentarii*), amelynek egyik lapján a kiállított díszes páncélok közt nézelődő látogatókkal találkozunk.

¹⁹²⁵ „A Habsburgok a Jagellóktól nemcsak a magyar trónt örökölték meg, hanem az egész régió fölötti hegemoniát is, azt, amire annak idején Mátyás király is (gyorsan múló sikerrel) törekedett. A Jagellóktól az államisággal a királykultusz is Ferdinándra szállt.” Mikó 2002, 235. Ugyanez a szemlélet jelentkezhett a II. Lajos-terem elnevezésében is.

¹⁹²⁶ Thomas 1960, 16; Thomas 1963, 184–186.

¹⁹²⁷ Bruno Thomas úgy vélte, hogy a Zeughausban kialakított II. Lajos-teremhez a fantáziadús barokk történeti program részeként „találták ki” a pompás páncél attribúcióját: Thomas 1971, 61.

emlékére.¹⁹²⁸ Az akvarellek, amelyeket ma a Kriegsarchiv tartós letétjeként a bécsi Heeresgeschichtliches Museum,¹⁹²⁹ illetve hat darabot a České Budějovice-i városi múzeum őriz, nem elsősorban művészi, inkább dokumentatív értékük miatt rendkívül fontosak.¹⁹³⁰ A termék kialakításának múzeumszerű jellegét jól érzékelteti az a két akvarell, amelyeken a német-római császárok díszes páncéljait láthatjuk: az életnagyságú bábukra felöltött páncélokot posztamensen helyezték el, amelyen az uralkodó neve olvasható.¹⁹³¹

A Zeughaus kiállítását az 1840-es években – keleti utazása elején – meglátogatta és útleírásában bemutatta Friedrich Wilhelm Hackländer (1816–1877) német író is.¹⁹³² Leírásából megtudjuk, hogy mennyi volt a belépti díj („Ein guter Zwanziger Conventions-Münze verschaffte uns dagegen Eintritt in das k. k. Zeughaus ...”),¹⁹³³ s hogy az első emeleti díszteremben hölgyekből és urakból álló népes társaság hallgatta az idegenvezető ismertetését a kiállított fegyverekről és páncélokról. Az említett útbeszámoló, leírások szerzőihez hasonlóan ő is beszámolt a legérdekesebb darabokról (a legnagyobb hatást Libussa és Wlaska páncélja tette rá az egyik utolsó teremben), de – a korábbiaktól eltérően – ő figyelmet szentelt II. Lajos páncéljának is, sajnálkozva a fiatalon elhunyt király kis termetén: „Ferner sahen wir bei unserer Wanderung durch zwölf Säle die Rüstungen vieler deutscher Kaiser, so wie des Königs Ludwig II. von Ungarn, der bei Mohacs von den Türken verfolgt in einen Sumpf versank und umkam. Der arme kleine König war 21 Jahre alt und hatte die Gestalt eines Zehnjährigen Knaben.”¹⁹³⁴

1854-ben az az Andreas Groll készített a Zeughaus kiállítási tereiről 24 fényképet, aki az 1860-as évek fordulóján reprezentatív fényképalbumot jelentetett meg az ambrasi gyűjtemény legjelesebb darabjairól, a kollekción katalógusát¹⁹³⁵ néhány évvel korábban elkészítő Eduard von Sacken magyarázataival.¹⁹³⁶ A Zeughaus kiállításáról készült fényképek a Kunsthistorisches Museum Hofjagd- und Rüstkammerjébe kerültek,¹⁹³⁷ a gyűjtemény igazgatójának, Stefan Krausénak a szíves közlése szerint azonban jelenleg lappanganak. A Zeughaus kiállításának 1846-os – nagyjából még a 18. század végi elrendezést tükröző – leírása szerint II. Lajos páncélja egy feldíszített, kis méretű lovon ülő figurán volt, a lovas alak mellett pedig két „tüchtige gerüstete Gestalten” állt, akik az apródjait vagy testőreit jelképezték.¹⁹³⁸ Bár nem a Zeughaus II. Lajos-termét, hanem az ún. Corvinus-termet ábrázolta, Tranquillo Mollo (1767–1837) 1825 körül készült színezett rézmetszete alapján képet kaphatunk arról, hogyan nézett ki a kiállításon egy lovon ülő páncélos figura.¹⁹³⁹

Dorffmaister István tehát ebben az épületben láthatta a páncélt, amelynek posztamensén egykori tulajdonosként II. Lajos magyar király neve szerepelt, s amelyben az 1780-as években

¹⁹²⁸ Thomas 1960, 16. A Seiten-Ansicht ... képét közli Pötzl-Malikova 2015, 28–29.

¹⁹²⁹ Inv. 811, Depot Inv. 591, Dauerleigabe aus dem Kriegsarchiv 801.875.

¹⁹³⁰ Thomas 1960, 16–17; Thomas 1963, 178.

¹⁹³¹ Queransicht des Saales in der Arsenal Kammer des k. k. Zeughauses in Wien nach er Linie AB; Queransicht des Saales in der Arsenal Kammer des k. k. Zeughauses in Wien nach er Linie CD.

¹⁹³² Hackländer 1846, 6–7. Vö.: Thomas 1963, 188. Ld. még: Schimmer 1849, 140. tétel, 36–37.

¹⁹³³ Hackländer 1846, 6.

¹⁹³⁴ Hackländer 1846, 6.

¹⁹³⁵ Sacken 1855.

¹⁹³⁶ Sacken – Groll 1859; Sacken – Groll 1862.

¹⁹³⁷ Thomas 1963, 188.

¹⁹³⁸ Leber 1846/I., 63.

¹⁹³⁹ Ein Theil des K. K. Zeughauses. – Une partie de L'Arsenal I.R. (Wiens vorzüglichste Gebäude und Monumente. Les principaux batiments et monuments de Vienne).

mind II. Lajos-portréján, mind a mohácsi ütközetet ábrázoló két csataképén megörökítette az uralkodót.¹⁹⁴⁰ A festő még a páncél mellrészén látható, egymásba fonódó E S betűket is hűen lefestette a portrén. Feltételezhető tehát, hogy ez a vértzet volt az a „bécsi originális” darab, amelyet a 12 éves Festetich László (1785–1846) 1797. szeptember 8-i, Péteri Takáts József (1767–1821) kíséretében tett mohácsi látogatásáról beszámoló – feltehetően nevelője útmutatása vagy akár diktálása alapján készült – naplójában említett: „Le vagyon az ő képe (II. Lajosé, P. J.) különösen is mindjárt a’ történet ábrázoló kép mellett festve egy Bétsi Originalis után.”¹⁹⁴¹ Alátámasztja ezt a feltevést az is, hogy Dorffmaister festményén a fiatal uralkodó arca II. Lajos egyik Bécsben őrzött portréjával sem mutat egyértelmű rokonságot, feltehetően nem egy festmény volt tehát a „bécsi originális”. Az 1750-es években a bécsi képzőművészeti akadémián tanult¹⁹⁴² és az 1760-as évek elejétől haláláig a Bécshez viszonylag közeli Sopronban élő Dorffmaisternek minden bizonnyal volt lehetősége rá, hogy az érdeklődők által látogatható Zeughausban a II. Lajos egykori tulajdonaként nyilvántartott páncélt megtekintse. Mivel ismereteim szerint az 1780-as évek közepéig, vagyis Dorffmaister II. Lajos-portréjának elkészültéig a páncélról nem ismerünk rajzot, festményt vagy sokszorosított grafikát, a festő valószínűleg az eredeti darabot tanulmányozta. Bár Bruno Thomas szerint 1846-ig nem tudjuk követni a páncél útját,¹⁹⁴³ abból, hogy a Zeughaus 18. század végén kialakított egyik terme II. Lajos nevét kapta, illetve hogy Dorffmaister István az 1780-as években ebben a páncélban ábrázolta festményein II. Lajost, arra következtethetünk, hogy a páncél szerepelt a kiállított tárgyak között.

Míg az 1810-es években az Alsó Belvederében elhelyezett ambrasi gyűjtemény együtt maradt,¹⁹⁴⁴ a Zeughaust 1848 októberében bezárták, a 18. században rendezett kiállítás anyagát 1856-ban szétbontották. Az állományt a várszerű építészet kordivatja mellett az 1848. évi fosztogatásokból is okulva erődítményként (Festungsbau) épített k. k. Artillerie-Arsenal (k. k. Hof-Waffen-Museum) épületébe szállították át, négy részre osztották, a tömegcikkeket kiárusították.¹⁹⁴⁵ A napóleoni háborúk alatt,¹⁹⁴⁶ illetve az épület 1848. évi ostromakor

¹⁹⁴⁰ Jan Matejko az 1860–1870-es években a bécsi Belvederében kiállított fegyverekről, páncélokról (az egykori ambrasi gyűjtemény darabjai) készített vázlatokat történeti festményeihez. Vö.: Barbara Ciciora: Der junge Matejko in Wien, In: Jahrbuch des Wissenschaftlichen Zentrums der Polnischen Akademie der Wissenschaften in Wien. Band 5. Wien, 2014, 202–232 (itt: 220–227).

¹⁹⁴¹ G. Festetich Lászlónak 1797-dik esztendőbeli utazása. OSZK K, Quart. Hung. 3695, fol. 6r–6v; Takáts 1890, 61. Vö.: Galavics 1980, 165; Galavics 1997, 84–85; Kovács 2000, 163; B. Szabó – Farkas 2020, 571. Péteri Takátsnak a mohácsi csatáról írt episztolájáról (*Mohács vidékjén írt levél*) ld.: S. Laczkó 2019, 90–92. Az ifjú gróf a két csataképről is beszámolt: „Föld szint vagyon egy szoba, mellynek két oldalán vagyon vászonra, ritka szépséggel, Dorfmeister Sopronyi Kép-írótól le festve egyik oldalán ugyan ama szerentsétlen Mohátsi veszedelem, mellyben az Ország’ számtalan fő embereivel maga a’ Király 2 Lajos 1556ban (sic!) el vezett a’ Tsele nevű patakban, melly akkor a’ Duna ki áradásától fel dagadott, fulladván lovával egygyütt. [...] A’ másik oldalon lévő kép a’ Törököknek Pálfí János által lett utóbbi meg veretéseket a’ Mohátsi mezőn adja elő...” OSZK K, Quart. Hung. 3695, 6r–6v. Festetich László és nevelője megtekintette Dorffmaisternek a szigetvári plébániatemplom kupolájára festett történeti festményeit is. OSZK K, Quart. Hung. 3695, 2r.

¹⁹⁴² Buzási 2016, 115–116.

¹⁹⁴³ Thomas 1939, 221.

¹⁹⁴⁴ Thomas 1963, 175. Vö.: Lhotsky 1941–1945; Luchner 1958; Thomas 1971, 47.

¹⁹⁴⁵ Thomas 1960, 18; Thomas 1963, 175–176, 188.

¹⁹⁴⁶ 1809 és 1815 között a II. Lajosnak tulajdonított páncél is Párizsba került: Thomas 1939, 221.

elszenvedett veszteségeket a laxenburgi kastélyból ideszállított értékes fegyverekkel igyekeztek pótolni: az új hadi múzeumban egy több mint 2000 darabos gyűjtemény állt össze.¹⁹⁴⁷ A Zeughaus épületét az 1860-as években lebontották, a területet újra parcellázták. 1889-re befejeződött az anyag átszállítása az Arsenalból a Hofmuseumba (a későbbi Kunsthistorisches Museumba), ahol egyesítették a bécsi és az ambrasi fegyvergyűjteményt. Az Arsenal épületében az 1885-ben alapított, 1891-ben megnyitott Heeresmuseum (1945-től Heeresgeschichtliches Museum) kapott helyet.¹⁹⁴⁸

„II. Lajos páncéljának” 19–20. századi recepciója

II. Lajos aranyozott páncéljáról már Kisfaludy Károly 1824-ben keletkezett, *Mohács* című emblemikus költeményében olvashatunk. Talán csak egy népszerű toposz véletlen alkalmazásáról van szó, de azt sem zárhatjuk ki, hogy a költő több éves bécsi tartózkodása alatt megtekintette a Zeughausban kiállított, II. Lajosnak tulajdonított páncélt:

„Tátogat a mélység, aranyos páncélja fakó lesz ...”¹⁹⁴⁹

A díszpáncélt II. Lajos egykori tulajdonaként ismertette Friedrich Otto von Lebernek (1803–1846) a császári fegyvergyűjteményt bemutató, 1846-ban megjelent katalógusa, amelyben ismereteim szerint először szerepelt a leírása. A *König Ludwigs-Saal*ban 123. tételszámon kiállított páncél („Ganzer liechter Feldharnisch ..., getrieben mit vergoldetem Verhan ...”)¹⁹⁵⁰ ismertetésében felbukkan a több évszázados toposz, hogy tudniillik II. Lajos életében minden korán történt: koraszülöttként jött a világra, 2 évesen Magyarország királyává koronázták, 3 évesen Csehországvá, 10 évesen a magyar trónra lépett, 14 évesen teljes szakálla lett, 15 évesen megházasodott, 18 évesen megöszült, 20 évesen meghalt, ahogy a korabeli krónikák mondják, elsüllyedt a mocsárban.¹⁹⁵¹

A toposszal már David ben Slomo Ganz (1541–1613) 16. század végi költeményében is találkozunk:

„Ludovikról a költők ezt mondták:

Ideje előtt született,
 Ideje előtt beszélt,
 Ideje előtt házasodott,
 Ideje előtt uralkodott,
 Ideje előtt háborúzott,
 Ideje előtt koronázták meg,
 Ideje előtt nőtt fel,
 Ideje előtt lett bölcs,
 Ideje előtt nőtt ki a szakálla,
 Ideje előtt hunyt el.”¹⁹⁵²

„Az említett Lajos király túl korán, hám nélkül jött a világra ...[...] ... A királynak tizen négy éves korában sarjadt bajusza, tizenöt éves korában tartotta nászát és tizennyolc éves korában már ősz volt a haja.” – olvashatjuk egy 17. századi történeti munkában is.¹⁹⁵³ A toposz megjelenik Johann Zieger 1685-ös cseh király-krónikájában is: „Bey mehr ermeldtem König

¹⁹⁴⁷ Übersicht 1869, 2.

¹⁹⁴⁸ Thomas 1960, 12, 19.

¹⁹⁴⁹ B. Szabó – Farkas 2020, 580.

¹⁹⁵⁰ Leber 1846/I., 63.

¹⁹⁵¹ Leber 1846/I., 63–64. A toposz néhány korábbi, 16–18. századi külföldi és hazai példáját ld.: B. Szabó – Farkas 2020, 442, 480, 494.

¹⁹⁵² B. Szabó – Farkas 2020, 442.

¹⁹⁵³ Martin Zeiller: A magyar királyság leírása, 1664. Ld.: B. Szabó – Farkas 2020, 480.

Ludwig trug sich alles vor der Zeit zu / also /daß er frühzeitig ohne Haut gebohren ward (daher das Chronisticon: Ante Diem natUs von ihm bekant); frühzeitig der Hungarn und Böhmen König hiesse; frühzeitig zu reden und regieren anfieng; frühzeitig verlobet ward / und einen Bart bekam; frühzeitig grauete / und starb ...”¹⁹⁵⁴ Benedetto Chiarelli 1688-ban kiadott, említett művében II. Lajos világos haját bölcsessége tanújeleként említette, jezsuita szerzetesként felekezeti elkötelezettséggel választva ki az igazoló példát: „Lajos épp hogy csak húszéves volt, és már ily fiatal, friss korában is egészen világos haj és szőrzet borította a fejét és az arcát, fényes és komoly tanúja a bölcs gondolkodásnak, amelyet szokatlan módon társítottak szőke ábrázatához, mivel már azzal jelét adta érett bölcsességének, hogy szigorú rendeletekkel eltávolította országaiból Luther eretnekségét, amely nagy kárhozatként született abban az időben ...”¹⁹⁵⁵

A toposszal a hazai történetírásban és irodalomban is találkozunk: Lajos királyról „... négy nevezetes dolgot írnak a historicusok, tudniillik: 1) ante diem natus ...; 2) ante diem barbatus, mert tizenöt esztendőskorában már bajusza, szakálla nagyon kijött vala; 3) ante diem uxoratus, mert még tízesztendőskorában nem vala, mikor megmátkásodik; 4) ante diem mortuus, mert igen ifjú korában a mohácsi mezőn ...” lezajlott csata során meghalt – írta Cserei Mihály (1667–1756).¹⁹⁵⁶ „Két éves volt, midőn megkoronázott, tizenegy, midőn megházasodott és husz éves korában már tiszta ősz volt. Érett a halálra.”¹⁹⁵⁷ – vette át a toposzt Jókai is. „Hány éves volt Lajos trónraléptekor? Lajos alig volt 10 éves, mikor trónra lépett. (Korán született, korán lett királylyá, korán nősült s korán halt meg.)”¹⁹⁵⁸ – olvashatjuk egy iskolásoknak készült történeti munka 1882-es kiadásában.

„Asszony! meghallgattalak.

Nem késedelmünk szült bajt: a király

Időelőtti elhamarkodása.

Idétlenül születve, házassulva,

Foglalva trónt s ütközve: halt idő előtt.

Ki várni nem tud, várat nem nyer az.”¹⁹⁵⁹ – mondja Bartók Lajos említett drámájában a Perényinével vitatkozó Szapolyai János.

Leber az 1846-os katalógus egyik lábjegyzetében megemlíti, hogy az ambrasi gyűjtemény alapítójának, azaz II. Ferdinánd főhercegnek a korában II. Lajostól – mint az 1593-as, legrégebbi nyomtatott katalógus mutatja – egy vállvért volt a kollekcióban. Hangsúlyozza, hogy a vállvért olyan nagy méretű, amit csak egy felnőtt ember használhatott, a gyermek Lajos nem. II. Ferdinánd főherceg idején a történeti kritika még nagyon gyermekcipőben járt – írja –, ezért elképzelhető, hogy egy hamis hagyomány nyomán tulajdonították a vállvértet II. Lajosnak. Ismerteti azt a két nyeretget is, amelyeknek az egykori páncélhoz való tartozását jelzi, hogy éppúgy egy E S monogramot látunk az egyik darabján, mint amivel a páncélon találkozunk. A monogram feloldását a magyar kutatóktól várja.

¹⁹⁵⁴ Zieger 1685, 584.

¹⁹⁵⁵ Benedetto Chiarello (sic): Erkölcsi megfontolások tragikus eseményekről – Lajos, aki mocsárba fulladt. 1688. Ld.: B. Szabó – Farkas 2020, 547. Vö.: Chiarelli 1688, 69–100; Szovák 2020, 166.

¹⁹⁵⁶ Cserei Mihály: Erdély Históriaja, 1709–1712. Ld.: B. Szabó – Farkas 2020, 494. Két hazai példát (Losontzi 1773, 129; Budai 1805, II. kötet, 572) említ: S. Laczkó 2019, 106, 191. jegyzet.

¹⁹⁵⁷ Jókai 1854, 334. „Szegény fiatal király! Alig husz éves volt még, midőn már meg voltak hajfűrtjei őszülve.” – olvashatjuk Jókai munkájában később is. Jókai 1854, 348. Ld.: B. Szabó – Farkas 2020, 613.

¹⁹⁵⁸ Kuttner 1882, 78.

¹⁹⁵⁹ Bartók 1898, 16.

A Zeughaus lebontása után már az Arsenalban kiállított páncélokot mutatta be az a fényképsorozat, amelyet Anton Widter készített és 1864-ben beragasztott fotográfiákat tartalmazó, önálló albumban adott közre.¹⁹⁶⁰ Az album tartalmazza a II. Lajosnak tulajdonított páncél számozás nélküli albumin fényképét is *Ganzer lichter Feldharnisch mit vergoldetem Verhan, nach der Tracht um 1520. Angeblich König Ludwig II v. Ungarn, † 1526 bei Mohacz* – tehát a Leber 1846-os katalógusában szereplőhöz hasonló – képaláírással. **(85. kép).** A páncélt, amelyet a Zeughausban – mint láttuk – még egy lovon ülő bábu „viselte”, itt egy posztamensen helyezték el. Widter fényképén a páncél jobb „kezában” egy gömbfejű buzogányt látunk, amelyhez hasonló alakú, de sokkal díszesebb buzogányt tart jobbjában II. Lajos Dorffmaister István 18. század végi portréján, illetve a mohácsi csatát ábrázoló mindkét festményén. Feltételezhető, hogy a buzogány már a Zeughausban része volt a páncél kompozíciójának, s egy darabig az új, arsenalbeli kiállításon is együtt szerepeltek. A buzogánnyal a páncélról készült későbbi fényképeken, sokszorosított grafikákon már nem találkozunk. A 16. század közepén készült perzsa vagy oszmán-török buzogány 1933-ban a páncéllal együtt Budapestre került, s a páncéllal ellentétben ma is itt található.¹⁹⁶¹

85. kép: Anton Widter: „II. Lajos páncélja”. Albumin fénykép, 1864. In: *Die Rüstungen im kaiserlich königlichen Arsenal zu Wien*. Photographisch aufgenommen von Anton Widter, Correspondent der k. k. Central-Commission für Erhaltung der Baudenkmale und Mitglied des Wiener Alterthum-Vereines. 1864. Wien. o. n.

Az eredetileg molnár foglalkozású Widter érme, könyvek, rézmetszetek lelkes gyűjtőjeként, régiségbúvárként (háza kertjében egy Theodor Mommsen (1817–1903) által is megcsodált, gótikus és reneszánsz emlékeket tartalmazó lapidáriumot alakított ki), műemlékvédőként és fotográfusként a k. k. Central-Commission für Erhaltung der Baudenkmale levelezője, az osztrák Altertumsverein tagja¹⁹⁶² és az 1861-ben Bécsben

¹⁹⁶⁰ Widter 1864. Vö.: Thomas 1960, 19, 26. Köszönöm Stefan Krausének a bécsi Kunsthistorisches Museum könyvtárában lévő példányról adott információit.

¹⁹⁶¹ MNM Fegyvergyűjtemény, ltsz.: 55.3505, hossza: 62 cm, átmérője: 7,6 cm, tömege: 1,32 kg (egykori leltári száma: KHM HJRK, C 66). 1933-ban öt buzogány került Bécsből Budapestre. Lhotsky 1946, 38.

¹⁹⁶² Kühnel 1967, 223.

létrehozott Photographische Gesellschaft alapító tagja volt. Widter II. Ferdinándnak az Arsenalban őrzött díszpáncéljáról közölt írásához is – amelyben kitért a fegyvergyűjtemény régi meghatározásainak (Attilához, Libussához kapcsolt tárgyak) tarthatatlanságára – mellékelte saját, a tárgyról készített fényképeit.¹⁹⁶³ Egy néhány évvel ezelőtt megjelent kiadvány Widter I. Miksa tornapáncéljáról készített, magántulajdonban lévő, 26 × 19 cm-es albumin fényképét közölte.¹⁹⁶⁴

II. Lajos egykori tulajdonaként írja le a páncélt az Arsenalban elhelyezett császári fegyvergyűjteményt bemutató katalógusában az 1860-as években Quirin von Leitner is.¹⁹⁶⁵ A páncél kis méretében is eredetisége igazolását látja, hiszen megfelelő volt a koraszülött és a fejlődésben visszamaradt II. Lajos számára, és abban is, hogy a magyar királyt hasonló páncélban ábrázolták az uralkodása alatt vert érmeiken is. II. Lajos – hangsúlyozza – a mohácsi csatában is páncélt viselt, ahogyan azt Szerémi György beszámolójában olvashatjuk. Leitner forrásként Wenzel Gusztáv 1857-es szövegkiadására hivatkozik,¹⁹⁶⁶ amelyben ezt olvashatjuk: „És amikor megérkeztek Báta mezőváros mellett egy faluba, mondta Szepesi György: Király uram, nemde akarsz itt valami pihenőt tartani, leszállni a lóról, a vasból kivetkőzni, s hogy valami ennivalót készítsünk neked. Hogy a szegény király ezt hallotta, tetszett neki a tanács; hasonlóképpen a Cseribasa [azaz Tomori Pál P. J.] is jóváhagyta.”¹⁹⁶⁷ Leitner is ír a páncélon, illetve a hozzá tartozó nyergen látható betűkről – nála S E –, amelyeket Szent Erzsébet monogramjának vél. Közread egy Anton Widter említett fényképe nyomán készített, jelzetlen litográfiát is (Tafel VIII.), amelyen a páncél egy nyolcszögletű posztamensen látható, amin az új épületben elhelyezték.

Az arsenalbeli gyűjteményt áttekintő másik, több kiadást megért népszerűsítő katalógus első, 1869-es kiadásából megtudjuk, hogy a II. Lajos-féle páncélt a Ruhmeshalle bejáratától balra található első teremben helyezték el. A szerző szerint német munka, s a korban divatos német ruhamintát utánozza, amelyeket II. Lajos a korabeli érmek szerint viselt. A páncélon látható S E betűk szerinte is feltehetően Szent Erzsébetre utalnak, mivel ekkoriban szokás volt a védőszentek monogramját belevésni a páncélba. Úgy tűnik, a Zeughaus említett, 1846-os katalógusában olvasható adattal találkozunk abban a megjegyzésben, amely szerint a páncél „wird schon in den ältesten Inventarien dieses Könige zugeschrieben, und die Verhältnisse des Harnisches geben allein schon den besten Beweis für seine Authenticität”,¹⁹⁶⁸ az említés azonban Lebernél – mint láttuk – nem a páncélra, hanem II. Lajosnak az ambrasi múzeum 1593-as nyomtatott katalógusában szereplő jobb vállvértjére vonatkozott.

II. Lajos páncéljaként szerepelt a darab az 1876 májusában a nagy dunai árvíz károsultjainak megsegítésére gróf Zichy Pál Ferencné Kornis Anna (1836–1901) kezdeményezésére a pesti Károlyi-palota négy termében rendezett műipari és történelmi kiállításon is, ahova más értékes műtárgyakkal együtt I. Ferenc József küldeményeként került – a kiállítás katalógusa szerint – „az udvari fegyver-múzeumból”. A „császári Ház gazdag gyűjteményeiből legkegyelmesebben kölcsönzött” tárgyakat – köztük Beatrix és Mátyás reneszánsz fehérmárvány portrédárját (amely a páncélhoz hasonlóan majd 1933-ban kerül magyarországi közgyűjteménybe),¹⁹⁶⁹

¹⁹⁶³ Widter 1866.

¹⁹⁶⁴ Weber-Unger 2011, 82.

¹⁹⁶⁵ Leitner 1866–1870, 8, Tafel VIII.

¹⁹⁶⁶ Szerémi 1857.

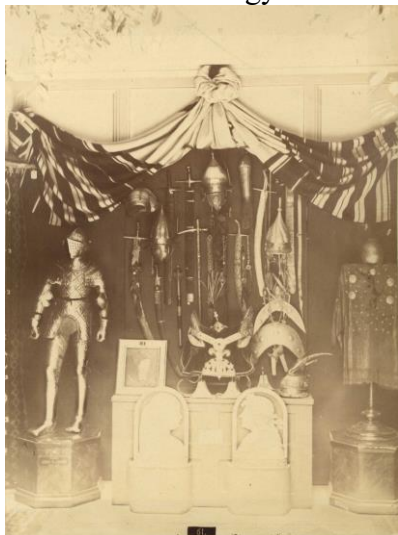
¹⁹⁶⁷ Farkas 2001, 56. Tatai Miklós leírásában: „A plébános szobája meleg volt, s ott Lajos királyt kivetkőztették ércpáncéljából és sisakjából.” Farkas 2001, 56.

¹⁹⁶⁸ Übersicht 1869, 327. tétel, 18–19; Übersicht 1880, 327. tétel, 15–16.

¹⁹⁶⁹ Henszlmann – Bubics 1876, 3–4. tétel, 3. Vö.: Lhotsky 1946, 37. A reliefs párt az olasz kutatás újabban Benedetto da Maiano (1442–1497) művének tartja. Paolo Parmiggiani:

Szkander bég, illetve Zrínyi Miklós, a szigetvári hős sisakját és kardját¹⁹⁷⁰ – az előcsarnokban mutatták be. Itt volt a „különösen figyelemre méltók” közé sorolt páncél is: „II. Lajos király aczél fegyverzete; az udvari fegyver-múzeumból. A fegyverzet mérveiből kitetszik, hogy tulajdonosa igen gyenge, teljesen ki nem fejlődött testalkatú volt.”¹⁹⁷¹ A kiállításon a páncélon kívül még két II. Lajoshoz kapcsolódó, az ambrasi gyűjteményből származó műalkotás szerepelt: a fiatal király Hans Krell által festett, a Kunsthistorisches Museumban őrzött portréja, illetve az ő egykori tulajdonának tartott jobb vállvért.¹⁹⁷²

A kiállított tárgyak egy részét a korszak neves fényképésze, Klösz György (1844–1913) is megörökítette.¹⁹⁷³ Az egyik fényképen a bécsi császári gyűjteményekből elhozott műtárgyak reprezentatív módon installált együttesét látjuk, **(86. kép)** köztük mindhárom, II. Lajoshoz kapcsolt tárgyat, a páncélt, a festményt és a vállvértet. A kiállításon a fénykép tanúsága szerint a II. Lajosnak tulajdonított páncélt egy kb. fél méter magas és hasonló átmérőjű, nyolcszögletű posztamensen helyezték el. Mivel ez egyértelmű hasonlóságot mutat annak a posztamensnek a formájával, amelyet Quirin von Leitnernek a bécsi Arsenal katalógusát illusztráló, a II. Lajos-féle páncélt ábrázoló litográfián látunk,¹⁹⁷⁴ valószínűsíthető, hogy a páncélt a posztamensével együtt hozták el Bécsből. A posztamens felirata Klösz fényképén elmosódottsága miatt nem olvasható. Ugyanilyen posztamensen mutatták be a kiállításon (II.) Apaffy Mihály erdélyi fejedelemnek a műtárgyblokk másik oldalán elhelyezett páncélingjét és sisakját.

86. kép. Klösz György: *Interieurkép az 1876. évi budapesti jótékonyági történeti kiállításról.* Fénykép, 1876. Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Fotótár.

Benedetto da Maiano in Ungheria: i ritratti di Mattia Corvino e di Beatrice d’Aragona a Budapest. *Prospettiva* 153–154, gennaio-aprile 2014, 2–38.

¹⁹⁷⁰ Henszlmann – Bubics 1876, 13–14. tétel, 18–19. tétel, 4.

¹⁹⁷¹ Henszlmann – Bubics 1876, 1. tétel, 3.

¹⁹⁷² Henszlmann – Bubics 1876, 5. tétel: „II. Lajos király mellképe ¼ életnagyságban. E képen is látható a király gyöngéd testalkotása. A LVDOWICI IMAGO felirat egykorú a festménnyel. A[mbrasi]. Gy[űjtemény].” 3; 6. tétel: „Állítólag II. Lajos király canalírozott váll-vért-részlete. A[mbrasi]. Gy[űjtemény].” 3.

¹⁹⁷³ Klösz 1876. Vö.: Farkas – Papp 2007, 125–126. Klösz fényképének reprodukciója: Farkas – Papp 2007, 101. A páncélt is bemutató Klösz-fényképnek az Iparművészeti Múzeumban őrzött példányáról (Iparművészeti Múzeum, Adattár és fényképgyűjtemény, ltsz.: FLT 26633) újabban ld.: Kuzmová 2018, 76, 93. A szerző szerint a páncél 1876-ban Innsbruckban, az ambrasi gyűjteményben volt kiállítva, holott valójában – mint láttuk – Budapesten mutatták be.

¹⁹⁷⁴ Leitner 1866–1870, Tafel VIII.

Az 1876-os budapesti kiállításról írt ismertetőjében Ipolyi Arnold is megemlékezik a páncélról, amelyet így említ: „II. Lajosnak állítólagos vértje, mit L. S. monogramm (Ludovicus) mellén alkalmazva, tanúsítana ...”, hosszabb leírást azonban nem szentel neki.¹⁹⁷⁵

A páncél illusztrációja és részletes leírása 1879-ben szerepelt a *Vasárnapi Ujságban*.¹⁹⁷⁶ II. Lajosnak a „mellékelt rajzban látható páncélját a bécsi császári arzenál fegyvergyűjteményében őrzik, s e páncélra vonatkozólag Csetneki Jelenik Elektől a következő adatokat veszszük: Hogy mikép került a bécsi arzenálba, nem tudjuk. Valódisága okmányilag nem igazolható. De a gyűjteménynek már legrégebb jegyzőkönyveiben is mint II. Lajos páncélja szerepel”.¹⁹⁷⁷ A szerző annak legnyomósabb érveként, hogy a páncél egykor II. Lajosé volt, kis méretét hozza fel, hiszen „Lajosról tudjuk, hogy idétlen született volt, s általánosan hiszik, hogy fejlődésében mindvégig hátramaradt, bár a velencei követek jelentései épen az ellenkezőt mondják”.¹⁹⁷⁸ A páncélon található S E betűket – mint írja, dr. Leitner (azaz a korábban említett Quirin von Leitner) nyomán – magyarországi Szent Erzsébet monogramjának véli. „A középkorban ugyanis általánosan elterjedt szokás volt a védszentelek nevét vagy jelvényét viselni a fegyverzetben ... [...] ... Kivitelére és épségére nézve egyike a gazdag császári gyűjtemény legszebb tárgyainak. Dr. Leitner az arzenáli fegyvergyűjtemény igazgatója a páncélzár felső szélébe edzett egyfejű sas miatt, amely Nürnberg város czimerei egyikében fordul elő – németországi munkának állítja.”¹⁹⁷⁹ Bár az írásban nem találunk utalást a páncél 1876-os budapesti bemutatására, az illusztráció előképe nagyon nagy valószínűséggel Klösz György említett fényképe lehetett: mind a páncél beállítása, mind a páncél alatt lévő nyolcszögletű posztamens, mind a posztamens feliratának elhelyezkedése¹⁹⁸⁰ hasonló a fényképen és a fametszetes újságillusztráción. Minden bizonnyal Klösz György fényképe alapján készült az a kép is, amely a 19. század végén megjelent monumentális történeti kiadvány II. Lajos korával foglalkozó fejezetét díszítette: bár itt már nem szerepel a posztamens, a – mint a képaláírásban olvashatjuk, „Fényképről” készült – tükörfordított illusztráción a páncél beállítása megfelel a Klösz fényképén láthatónak.¹⁹⁸¹ Ugyanez a kép illusztrálta Baranya megye 19. század végi monográfiáját is.¹⁹⁸² Mind a nyolcszögletű posztamens, mind a páncél beállítása megfelel – csak tükörfordítottan – a Klösz-féle fényképnek azon az illusztráción is, amely Fraknoi Vilmos (1843–1924) történeti munkáját díszíti.¹⁹⁸³ Thallóczy Lajos (1857–1916) 1885-ben megjelent Zay Ferenc- életrajzához ezzel szemben Dörre Tivadar (1858–1932) egy olyan litográfiát készített, amelyen a páncél egy négyszögletes posztamensen áll. A kompozíción feltűnik Mária királyné és II. Lajos portréja is – utóbbi előképe az említett REX LUDOVICUS H feliratú, 16. századi rézmetszet volt, amelyről – mint láttuk – előző évben jelent meg reprodukció a *Vasárnapi Ujságban*, annak hangsúlyozásával, hogy „Festők és szobrászok nem lesznek ezentúl kénytelenek II. Lajos

¹⁹⁷⁵ I[polyi] A[rnold]: Magyar mű- és történeti emlékek kiállítása. Századok (10) 1876, 490.

¹⁹⁷⁶ Vasárnapi Ujság (26) 1879. augusztus 31. 35. szám, 553–554. Vö.: Farkas – Szebelédi – Varga 2016, 304.

¹⁹⁷⁷ Vasárnapi Ujság (26) 1879. augusztus 31. 35. szám, 553.

¹⁹⁷⁸ Vasárnapi Ujság (26) 1879. augusztus 31. 35. szám, 554.

¹⁹⁷⁹ Vasárnapi Ujság (26) 1879. augusztus 31. 35. szám, 554.

¹⁹⁸⁰ Klösz fényképével ellentétben itt olvasható a felirat: II. Lajos király 1506 – 1526. Abból, hogy írásképe eltér a Klösz fényképén elmosódva látható feliratétól, arra következtethetünk, hogy az talán német szöveg lehetett.

¹⁹⁸¹ Szalay – Baróti 1896–1897, 336 (II. Lajos páncéljának posztamens nélküli képével).

¹⁹⁸² Várady 1897, 373.

¹⁹⁸³ Fraknoi 1896, 509.

arczképét puszta képzeletből vagy újabb keletű (nem autentikus) rajzok nyomán alkotni, rendelkezésükre állván II. Lajosnak még életében készült, hü képmása.”¹⁹⁸⁴

Részletes leírást tett közzé 1886-ban a páncélról a bécsi Arsenal fegyvergyűjteményének magyar vonatkozású emlékeit ismertető tanulmányában Korda Dezső.¹⁹⁸⁵ A vértzet – úgy véli – az egyedüli a bécsi fegyvergyűjteményben található tárgyak közül, amelynek hitelességéhez nem fér kétség. Állítása alátámasztására a külföldi szakirodalom nyomán ő is azt említi meg, hogy Miksa egy díszes páncélt ajándékozott a gyermek Lajosnak 1515. július 23-án, amelyről a „Fugger-féle” krónika [azaz az *Ehrenspegel*] is beszámolt, hogy II. Lajos páncélja szerepel már a legrégebbi krónikákban is, s hogy ebben a páncélban ábrázolták a királyt az uralkodása idején vert pénzen. Az ugyanakkor, hogy ebben a páncélban harcolt volna a csatában, szerinte nem kizárt, de nem is bizonyított.¹⁹⁸⁶ Ismerteti a nyeregnek a páncéllal megegyező mintájú acélívét, illetve a szintén II. Lajosnak tulajdonított jobb vállvértet is.¹⁹⁸⁷ A tanulmányhoz mellékelte egy, a páncélt ábrázoló, gyenge minőségű, de viszonylag pontos litográfiát.

A II. Lajosnak tulajdonított páncélról – s mint látni fogjuk, egy uralkodása idején készült éremportréről – az *Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen* című monumentális kiadvány is közölt egy illusztrációt **(87. kép)** közreadva a Sigmund von Dietrichstein herceg 1515. július 22-i lakodalmáról készült festmény 17. századi másolatának II. Lajost ábrázoló részletét is.¹⁹⁸⁸

87. kép. „II. Lajos páncélja”. Fametszet. In: *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen. Magyarország I. kötete*. Budapest, 1888, 142.

¹⁹⁸⁴ Vasárnapi Ujság (31) 1884, június 8. 23. szám, 358; Thallóczy 1885, 6.

¹⁹⁸⁵ Korda 1886/I., Korda 1886/II. A páncélról: Korda 1886/II., 338–346.

¹⁹⁸⁶ Korda 1886/II., 338–339, 349.

¹⁹⁸⁷ Korda 1886/II., 345–346.

¹⁹⁸⁸ *Az Osztrák-Magyar 1888. II. Ulászló ábrázolása a Dietrichstein-féle képen*: 135. II. Lajos ábrázolása: 139. II. Lajos páncélja és emléképenze: 142. A Dietrichstein-féle esküvőt ábrázoló, a grazi Steiermärkisches Landesmuseum Johanneumban őrzött festményről ld.: Erdős 2014, 9. kép, 125, 143 (irodalommal).

A bécsi császári fegyvergyűjtemény újabb, 1889-es vezetője is II. Lajos páncéljaként tartja nyilván a XXV. számú, I. Miksáról elnevezett teremben elhelyezett, a szerző szerint 1520 körül Nürnbergben, vagy más német területen készült műtárgyat, megemlítve a rajta látható E S betűket.¹⁹⁸⁹ Wendelin Boeheim néhány évvel később a császári fegyvergyűjtemény legkiemelkedőbb darabjait bemutató albumában is ismerteti a vértzetet. Úgy véli, hogy a páncél 1,57 méteres magassága és 12,88 kg súlya megfelel a király gyenge fizikai adottságainak, és az is a II. Lajoshoz való tartozása mellett szól, hogy már a páncélt őrző bécsi fegyvertár (Wiener Zeughaus) legrégebbi inventáriumában is szerepel: „wird ihm der Harnisch schon in den ältesten Inventaren der Wiener Zeughauses, aus welchem er stammt, zugeschrieben.”¹⁹⁹⁰ Az adat forrásaként Quirin von Leitner nyomán jegyzetben megadott kiadványban, Wenzel Gusztáv 1857-ben megjelent, említett *Monumenta Hungariae Historicájában* azonban erről az inventárium bejegyzésről nem találunk információt, csak arról, hogy II. Lajos a mohácsi csatában páncélt viselt. Boeheim szerint az *Ehrenspiegel* 1668-as nyomtatott kiadásában szereplő aranyozott páncél, amelyet 1515-ben Miksa ajándékozott a gyermek Lajosnak, megegyezik ezzel a vértzettel.¹⁹⁹¹ Boeheim egy későbbi írásában a vértzetet már nem egy nürnbergi vagy más német mester, hanem Konrád Seusenhofer innsbrucki páncélverő munkájának tartja. Úgy véli, hogy a páncél II. Lajos özvegye, Mária királyné hagyatékából kerülhetett bátyja, I. Ferdinánd császár tulajdonába, majd a bécsi császári fegyvergyűjteménybe.¹⁹⁹² A részletes leírás mellett egy heliogravűrt is közöl (Taf. XLIII. Heliogr. von M. Frankenstein, Wien), amely a vértzetet azon a már ismert nyolcszögletű posztamensen ábrázolja, amelynek feliratából a „Ludwig II.” látszik. A kiadvány közzéteszi a páncélhoz tartozó nyereg lemezeinek a fényképét is.

A páncélt 1893-ban megjelent, a külföldi gyűjteményekben őrzött magyar vonatkozású hadtörténeti emlékeket bemutató írásában Szendrei János is ismertette: „3. II. Lajos király hadi páncélja. Számos körülmény arra mutat, hogy ez csakugyan a szerencsétlen király hiteles emléke, – mind a mellett részünkről az alább előadandók alapján szükségesnek tartjuk, hogy ez további kutatások által, minden kétséget kizárólag beigazoltassék.

A gyűjtemény legrégebb leltárai már határozottan II. Lajos nevére írják e páncélt s művezetének stylusa csakugyan meg is felel a kornak és divatnak, a mennyiben akkor a német ruházat dívott, mely szerint II. Lajos is rendesen öltözködött, a mint azt egykorú emlékérméin és pénzein kivert arczképein láthatjuk. Bechem Bernát által, Körmöczön veretett ezüst tallérjának előlapján a király egész pánczélos lovagalakja látható ... és e páncélzat formája, a mint az a finoman vésett érmen megállapítható, azonos a szóban forgó páncélzattal. Fegyverzetünk hitelességére vonatkozó adat még az is, hogy ez lehet azon páncélzat, melyet Lajosnak, 1515 július 23-án, későbbi ipa, I. Miksa császár, teljesen fölszerelt ló kíséretében ajándékozott ... Jagelló Lajos akkor még csak kilencz éves volt s azután fejlődésében teljesen

¹⁹⁸⁹ Boeheim 1889a, 69. tétel, 27. Boeheim ismerteti a feltételesen II. Lajosénak tartott vállvértet is: Boeheim 1889a, 107. tétel, 32. Hitelességét Szendrei János is megkérdőjelezte a külföldi múzeumokban őrzött magyar vonatkozású hadi emlékeket felsoroló munkájában: „8. Egy rovátkolt Miksa-féle vértzet bal válla, vésett és aranyozott vonásokkal díszítve. Állítólag a szerencsétlen II. Lajos királytól ered. Német munka. Készült 1520 körül. Mint történelmünkre vonatkozó ereklyét fölemlítjük, de hitelességét kétségbe vonjuk azon egyszerű oknál fogva, mert e vállrészlet sokkal nagyobb, semhogy a törpe, gyermektermetű király használhatta volna. (XXV. terem. 107. sz.)” Szendrei 1893, 267.

¹⁹⁹⁰ Boeheim 1894, 3.

¹⁹⁹¹ Boeheim 1894, Tafel IV., 1. tétel. 3. Boeheim II. Lajos születésének dátumát tévesen 1478-ra teszi.

¹⁹⁹² Boeheim 1899, 303.

visszamaradt, úgy, hogy szerencsétlen halála idejében sem volt nagyobb egy tizennégy éves fiú rendes nagyságánál. Kora született volt, két éves korában már magyar, három éves korában pedig cseh királylány koronázott, tíz éves korában trónra lépett, 14-ik évében már teljes szakállal bírt, 15 éves korában megházasodott, 18 éves korában megöszült s húsz éves volt, midőn Mohácsnál elesett. A bécsi gyűjtemény pánczélnézetű csak egy méter és 27 cm magas és összesen 12*8 kilogramm súlyú, így tehát lehet ez az a páncél is, melyet Miksa császár a kilencz éves fiúnak küldött.”¹⁹⁹³ Szendrei adata a páncél méretére vonatkozóan téves: valójában 156,8 cm magas, ahogy ez a császári fegyvergyűjtemény korabeli ismertetőjében is szerepel. Téves az a következtetése is, hogy a Bernhart Behaim (Bechem, Beheim) által 1525-ben Kremnitzben (Körmöcbányán) készített, említett II. Lajos-érem lovas alakjának vértete „azonos a szóban forgó páncélnézetű ...”, hiszen a páncél az érem készítésének idején még nem létezett. Az érem előképe – mint láttuk – minden bizonnyal I. Miksa 1509-ben szintén Behaim által készített érme volt, amelyen a Habsburg uralkodó lovon ülve, páncélban látható.¹⁹⁹⁴

Szendrei kimerítő alaposággal ismerteti magát a páncélt is, hosszú leírást közölve az „I. Miksa császár idejében divatos burgundi sisak (burginot)”-ról is. A páncélon található E és S betűnek ő is figyelmet szentel, s új megoldási javaslattal áll elő. „Megvallom, csudálom, hogy mindannyian nem jöttek arra a legközelebb eső gondolatra, hogy ez a monogram a híres fegyverkovács neve, ki a remekművet készítette. Mert hiszen ha azt a bátorságot vette magának, hogy egy királynak dolgozva, a fegyverzet előkelő részén, nem annak, hanem saját székvárosának címerét alkalmazta, bizonyára megtehetette azt is, hogy egyszersmind nevének kezdőbetűit is megörökítette ...”¹⁹⁹⁵

Szendrei ugyanakkor kifejti aggályait is a páncél azonosításának helyességét illetően. „E hadtörténelmi ereklyénkről szólva, mindjárt megemlítettem, hogy annak hitelessége még megállapítandó. Bizonyára magam volnék az első, ki a nélkül is gyér ilyenemű emlékeinket mentül többel szaporítani óhajtanám, de e mellett mindnyájunknak, kik e kérdéssel foglalkozunk, föladata és kötelessége az igazság keresése és szigorú kritika gyakorlása.”¹⁹⁹⁶

Szendrei ismerteti az ekkor szintén II. Lajos egykori tulajdonaként számon tartott nyeret is: „Tárgyalt fegyverzetünkhöz még egy díszes mívű Küris-nyereg tartozik, mely kék selyemmel van bélelve, és elöl és hátul egy-egy, a fegyverzettel azonos díszítésű acél ívvel bír. A mellső íven a magyar nyergeket jellemző keskeny bak nyúlik fel. A hátsó ív a szúrással járó tornáknál használt nyergekhez hasonlóan, nagyon magas. A hozzá tartozó kengyel és szíj hiányzik. Az íveken, mint már említők, az ismert E és S betűs monogram fordul elő.”¹⁹⁹⁷ A „nyeregnek csak az első és a hátsó fémkápája az eredeti, a többi rész – valószínűleg – a XIX. század végén készült pótlás”.¹⁹⁹⁸ A nyereg, amely 1933-ban a páncéllal együtt visszakerült Magyarországra, egykor szintén II. Zsigmond Ágosté volt.

A II. Lajosnak tulajdonított páncélt az 1896. évi millenniumi kiállításon is bemutatták: „721. Vértet, teljes, vasból, aranyozott vésetekkel és virágdíszsel. II. Lajos magyar királyé volt.

¹⁹⁹³ Szendrei 1893, 104–105. Szendrei az 1893. április 25-én az Országos Régészeti és Embertani Társulat ülésén *Magyar hadtörténelmi emlékek a külföldi múzeumokban* címmel tartott előadásában számos más fegyver mellett ismertette a páncélt is, lehetségesnek tartva, hogy a millenniumi kiállításhoz „... a külföldön levő ereklyék diplomáciai úton megnyerhetők lesznek ...”. *Archaeologiai Értesítő* (Új folyam 13), 1893, 280.

¹⁹⁹⁴ Heraeus 1828, 17, 15. tábla, 5. kép; Réthelyi 2005, I-25. tétel, 151–152 (Héri Vera).

¹⁹⁹⁵ Szendrei 1893, 108.

¹⁹⁹⁶ Szendrei 1893, 109.

¹⁹⁹⁷ Szendrei 1893, 109. Vö.: Boheim 1899, 302–303. Fig. 8. (a nyeret II. Lajosnak tulajdonítva).

¹⁹⁹⁸ Kovács 2000, 164.

XVI. század. A bécsi udvari fegyvergyűjteményből. Ő cs. és apostoli kir. Felsége.”¹⁹⁹⁹ A kiállításon szerepelt a hozzá tartozó nyereg is: „722. Nyereg, vésett aczélból, kék ripsz vászonnal bevonva, II. Lajos magyar királyé volt. XVI. Század. A bécsi udvari fegyvergyűjteményből. Ő cs. És apostoli kir. Felsége.”²⁰⁰⁰ A páncélról részletes leírást olvashatunk Szendrei Jánosnak a millenniumi kiállítás hadtörténeti emlékeit ismertető könyvében,²⁰⁰¹ amely nagyon nagy mértékben megegyezik az 1893-ban megjelent, említett tanulmánya vonatkozó szövegével. Az 1896-os kiadványban új adatként szerepel, hogy a páncél a „bécsi udvari gyűjteménybe az ambrasi gyűjteményből került, mely gyűjtemény megteremtője tiroli Ferdinánd főherceg a nagy műbarát volt. Még az életében 1535-ben jelent meg gyűjteménye első nyomtatott katalógusa, melyben vértetünk, mint Lajos királyé szerepel. Pedig akkor kilencz évvel halála után még erősen a köztudatban lehetett e körülmény”.²⁰⁰² Szendrei sorai félreértésen alapulhatnak, II. Ferdinánd főherceg ugyanis 1529-ben született, 1535-ben tehát 6 éves volt. A gyűjtemény első ismert nyomtatott katalógusa 1593-ban Innsbruckban jelent meg, s abban csak II. Lajos vállvértje szerepelt.²⁰⁰³ Az 1535-ös katalógusra vonatkozó információ a páncél Szendrei által 1898-ban közzétett újabb ismertetésében már nem szerepel.²⁰⁰⁴ Az 1896-os kiadványban látható egy olyan litográfia is, amelyen a szemből ábrázolt páncél egy nyolcszögletű, a korábban említettekhez hasonló posztamensen áll.²⁰⁰⁵

Szendrei ismertette a millenniumi kiállításon bemutatandó hadtörténeti emlékek tervezetét is, amelyben a II. Lajoshoz és a mohácsi csatához tartozó tárgyak is szerepelnek:

„16. II. Lajos király hadi vértete a bécsi udvari fegyvergyűjteményből.

17. II. Lajos királynak tallérjain levő lovas vértett képe nagy arányban elkészítendő, a mennyiben az a meglevő páncélzat hitelességét igazolja.

18. A mohácsi csata katonai térképe elkészítendő.

19. Székely Bertalannak a mohácsi csatát és II. Lajos holttestének föltalálását ábrázoló festménye a m. n. múzeum képtárából kiállítandó volna, annyival is inkább, mert korhű costum és fegyverképeivel a korra nézve is tanulságos.”²⁰⁰⁶

Szendrei megemlítette a páncélt a Dzselaáza Musztafa kéziratát díszítő, a kiállításon másolatban bemutatott illusztráció kapcsán is. „De legjobban érdekel bennünket a középütt lovagló király II. Lajos alakja, aki kétfejű sassal díszített lótakaróval, vértett lovon, maga is aranyozott teljes burgundi vértetben, sisakján aranyozott koronával s ebből hosszan hátra lelógó strucztozzal van öltözve. Ez alak maga a legnagyobb bizonyíték a kép hűsége mellett, mert az egyaránt hasonlít 721. szám alatt kiállított eredeti hadi vértetéhez, mind pedig tallérján kivert s 533. szám alatt, nagyított rajzban bemutatott vértetéhez.”²⁰⁰⁷ Ahogy az 1525-ös tallérnak, úgy feltehetően az 1570-es években készült török miniatúrának sem lehetett az előképe II. Zsigmond Ágost gyermekpáncélja.

A páncél képe megjelent a *Magyar műkincsek* című – ahogy Radisics Jenő (1856–1917) Bevezetésében olvashatjuk –, „a művészeteknek: építészetnek, festészetnek, szobrászatnak s a

¹⁹⁹⁹ Ezredéves 1896, 56.

²⁰⁰⁰ Ezredéves 1896, 56.

²⁰⁰¹ Szendrei 1896, 205–212.

²⁰⁰² Szendrei 1896, 205.

²⁰⁰³ Vö.: Lhotsky 1941–1945, 194–195.

²⁰⁰⁴ Szendrei 1898, 140–144.

²⁰⁰⁵ Szendrei 1896, 211.

²⁰⁰⁶ Szendrei 1896, 8.

²⁰⁰⁷ Szendrei 1896, 534. tétel, 168. Az 533. tétel leírása nem szerepel a kiadványban, az érem illusztrációja azonban a páncél leírásában, a 207. oldalon Weinwurm A. – Richter A. jelzéssel megtalálható.

művészi iparnak hazánkban, valamint a bécsi udvari gyűjteményekben létező legkiválóbb magyar vonatkozású, régi emlékeit²⁰⁰⁸ bemutató, a Múbarátok köre által az Ezredéves kiállítás alkalmából megjelentetett többkötetes kiadványban, amelynek első kötetéhez Jókai Mór írt előszót. A kiváló minőségű heliogravür a második kötetben található, amelynek valamennyi műmelléklete – ahogy a tartalomjegyzékben szerepel – „Kádár Gábor műtermében készült, Löwy J. bécsi fényképész felvételei nyomán”.²⁰⁰⁹ A *Magyar műkincsek* tehát már nem Klösz György 1876-os fényképét használta fel, hanem Josef Löwy bécsi fényképészét. Mint Wendelin Boenheimnek a fegyvergyűjteményt bemutató 1894-es albuma előszavából kiderül, Löwy ötven fénynyomatot készített a gyűjtemény kb. száz legszebb és történeti szempontból legértékesebb darabjáról, hogy a kiadványt díszítsék velük.²⁰¹⁰ A *Magyar műkincsek*ben a páncél leírása mellett szöveggközi képként a nyereg is látható „Nyereg, II. Lajos vértetének kiegészítő része” aláírással. A kötetben részletes leírást olvashatunk a páncélról Dr. Szendrei János tanulmányának *Magyar hadi ereklyék a bécsi udvari fegyver gyűjteményben* című alfejezetében. „E gyűjtemény összes emlékei között alig van azonban egy tárgy is, mely annyira lekötne érdeklődésünket, mint a mohácsi csataterén szerencsétlenül elveszett II. Lajos király hadi vértéte.”²⁰¹¹ Szendrei a páncél egykori tulajdonosának személyével kapcsolatban – korábbi írásaihoz hasonlóan – itt is kifejti kételyeit. „Azt, hogy a régi katalógusok, illetőleg leltárak, a szerencsétlen véget ért ifjú királynak tulajdonítják, ... hiteles bizonyítéknak el nem fogadhatjuk, annyival kevésbé, mert e leltárak semmiféle fölvilágosítást nem adnak arra nézve, hogy a kérdéses fegyverzet miként és honnan került a császári gyűjteménybe.

Azon körülményt, hogy a páncélzat rendkívüli kicsinségénél fogva megfelelt Lajos király fejletlen, gyermekes testalkatának, teljes bizonyítéknak szintén nem fogadhatjuk el, mert hiszen fiú-tornák számos esetben tartattak, s úgy a bécsi, mint az összes nagyobb európai múzeumokban mindenütt találunk ily kicsiny, 10–15 éves fiúk használatára való páncélzatokat és fegyverzeteket.

A mi pedig a fegyverzet egyik jellemző sajátját, a rajta többször előforduló monogramot illeti, mint fentebb tárgyalásunkból kitűnik, igaz ugyan, hogy szentek, különösen pedig a boldogságos Szűz Mária és Szt. György alakját vértékre gyakran kivésni s pajzsokra festeni szokták, de hogy nevük kezdőbetűit alkalmazzák, igen-igen ritka eset. Részünkről csupán az I • H • S betűk ilyenmű használatára tudunk példákat. A monogram egybeállítása pedig ellene mond annak is, hogy az Szent Erzsébetre akarna emlékeztetni. Ha tehát ezen felül azon föltevést sem fogadhatnák el, hogy az a fegyverkovács mesterjegye volt, – úgy nem marad más hátra, minthogy azt a tulajdonos neve kezdőbetűinek tekintsük, – mely esetben azután az többé egyáltalán nem volna II. Lajos királynak tulajdonítható. (XXV. terem, 69. szám)²⁰¹² Minden kétsége dacára ugyanakkor kegyeleti okokból nem kívánja elvitatni, hogy a páncél egykor II. Lajos tulajdona lehetett: „Mint látjuk tehát, tudományosan lehet vitatkozni e vértézet hitelessége felett, de ha a hosszú időt tekintjük, mely óta azt II. Lajos királyunkénak tartjuk, ha tallérjain látható vértézetét s a Dselálzáde kódexében levő mohácsi csataképen levő, szintén egykorú és így hiteles képe nek vértézetünkkel való feltűnő hasonlóságát tekintjük: azt hiszem nincs okunk kegyeletünket ezen emléktől megvonni.”²⁰¹³ A páncélra utal a kötetben megjelent tanulmányában Wendelin Boenheim is, aki az 1515-ös kettős eljegyzés előkészületei között megemlíti, hogy I. Miksa „többek között 1514-ben Seusenhofer Konrádtól (meghalt 1518-ban)

²⁰⁰⁸ Radisics – Szendrei 1894, XXIV.

²⁰⁰⁹ Szendrei 1898. A kép aláírása: Készült Kádár Gábor műtermében. II. Lajos magyar király vértéte 1526. A legf. uralkodóház műtörténeti gyűjteményében. Bécsben. o. n. [1898].

²⁰¹⁰ Boenheim 1894, o. n.

²⁰¹¹ Szendrei 1898, 140–141.

²⁰¹² Szendrei 1898, 143–144. Vö.: Szendrei 1893, 110; Szendrei 1896, 212.

²⁰¹³ Szendrei 1898, 144.

Innsbruckban egy pompás vértzetet és lópánczélt rendelt meg a fiatal Lajos királynak. A vért és a nyereg még ma is megvan a bécsi fegyvergyűjteményben, csak a ló páncélja veszett el már a XVI. században.”²⁰¹⁴

Ortvay Tivadar 1914-ben ezzel szemben úgy vélte, hogy a páncél nem lehetett a mohácsi csatában elhunyt király tulajdona. Ahhoz a félreértéshez szerinte, hogy II. Lajos alacsony, gyenge testalkatú lett volna, „... hozzájárult napjainkban az a körülmény, hogy az ambrazi gyűjteménynek egyik mellvértét a Lajosénak tartották s tartják ma is. Ez a mellvért valóban igen fejletlen ifjuember vagy éppen serdülő gyermek számára készült, de ... az semmi esetre sem volt a Lajosé ...”,²⁰¹⁵ s számos példát hoz arra, hogy a kortársak magas növésű, erős fiatalemberként írták le az uralkodót. A páncélt nyolcszögű posztamensen ábrázoló illusztrációt – mint lábjegyzetben írja – Wendelin Boeheim kiadványából vette át: a kép valóban megegyezik a Boeheim említett, 1894-es albumában közölt, J. Löwy által készített fénynyomattal, csupán a posztamensből itt kevesebb látszik.²⁰¹⁶ A csata 1926-os, négyszázadik évfordulója előkészületei között ugyanakkor szerepelt „II. Lajos bécsi vértjének és fegyverzetének” lemásoltatása a tervezett mohácsi múzeum gyűjteménye számára.²⁰¹⁷ II. Lajos páncéljaként – amelyet 1515-ben I. Miksa ajándékozott neki – jelent meg a vértzet illusztrációja az évfordulóra kiadott emlékkönyvben is.²⁰¹⁸

II. Lajos egykori tulajdonaként ismertette a páncélt 1926-ban a *Hadimúzeumi Lapok* magyar hadtörténelmi emlékeket – köztük Zrínyi Miklós és Szkander bég sisakját – bemutató írása. Azt, hogy az adatok forrása Szendrei János említett 19. század végi könyve²⁰¹⁹ volt, egyértelművé teszi, hogy több – mint láttuk – abban is szereplő téves információval (ambrasi eredete, leírása egy 1535-ös nyomtatott leltárkönyvben, 127 cm-es magassága stb.) itt is találkozunk.²⁰²⁰ Szendrei könyvére, illetve a *Hadimúzeumi Lapok* írására 1926-ban Palóczy Edgár (1887–1944) is forrásként utal, amikor a páncélt „II. Lajos kétségtelenül hiteles vértje”-ként említi.²⁰²¹

A bécsi gyűjteményekből 1933-ban Magyarországra került mütárgyakat bemutató katalógus szerzője úgy említi a serdülő fiú számára készített ún. „Miksa-páncélt”, mint amely a „bécsi császári fegyvertár lajstromai szerint II. Lajos magyar királyé volt”, a képaláírás pedig így hangzik: „16. II. Lajos király gyermekkori páncélja. (Kat sz. 1.)”²⁰²² A vértzetet teljes bizonyossággal II. Lajos egykori tulajdonának tartja a Bécsből hazakerült mütárgyakat ismertető tanulmányában Varjú Elemér (1873–1945), az S E betűket Szent Imre (Sanctus Emericus) (1007 k.–1031) nevének rövidítéseként oldva fel.²⁰²³

„E remekművű fegyverzetet teljes valószínűséggel azonosíthatjuk azzal, amelyet Miksa császár leendő veje számára 1514-ben Säusenhofer Konrád innsbrucki híres páncélgyártónál készíttetett. A kilencéves királyfi, egykorú, hiteles adatok szerint először 1515 július 29-én viselte, amikor a császár kíséretében Bécsből Bécsújhelyre lovagolt. A vértzeten két helyen (úgyszintén a hozzátartozó nyereg kápáján) látható S E betűk bizonyára az első magyar királyfi Sanctus Emericus nevére utalnak.” – írta 1939-ben Elekes Lajos (1914–1982) is az ekkor már

²⁰¹⁴ Boeheim 1898, 10.

²⁰¹⁵ Ortvay 1914, 65–66.

²⁰¹⁶ Ortvay 1914, 65; Boeheim 1894, Tafel IV, 1.

²⁰¹⁷ B. Szabó – Farkas 2020, 639.

²⁰¹⁸ Lukinich 1926, 140.

²⁰¹⁹ Szendrei 1896.

²⁰²⁰ Hadtörténelmi emlékeink. In: *Hadimúzeumi Lapok* (2) 1926. január–március. 1–2. szám, 9–11.

²⁰²¹ Palóczy 1926, 10.

²⁰²² A bécsi gyűjteményekből 1933, 1. tétel, 21, 16. kép.

²⁰²³ Varjú 1933, 273.

Budapesten található vértetetről.²⁰²⁴ A kötetben közölt képen a páncél a korábban említettekhez hasonló, sötét színű, nyolcszögletű posztamensen áll, amely minden bizonnyal 1933-ban a páncéllal együtt került a budapesti múzeumba.²⁰²⁵ 1939-ben bizonyította be Bruno Thomas – az E S betűk, illetve levéltári dokumentumok alapján –, hogy a páncél egykori tulajdonosa nem II. Lajos, hanem II. Zsigmond Ágost volt.²⁰²⁶

Bár a hazai kutatók közül Kalmár János már az 1970-es évek elején kiállt amellett, hogy a páncél II. Zsigmond Ágosté volt,²⁰²⁷ s 1980-ban Bruno Thomas 1939-es tanulmánya nyomán Galavics Géza is ismertette és elfogadta ezt a tudományos eredményt,²⁰²⁸ Temesváry Ferenc 1982-ben megjelent német nyelvű munkájában – jórészt a 19. századi kutatók érveire (ambrasi gyűjtemény 16. századi katalógusának adata, II. Lajos pénzén található lovasábrázolás páncélja, a fejlődésben visszamaradt II. Lajos kis termete, Miksa 1515. július 23-i ajándékaról szóló feljegyzések) támaszkodva – a páncélt II. Lajos egykori tulajdonaként határozta meg. Kommentár nélkül megemlítette ugyanakkor Bruno Thomas nézetét is, amely szerint a páncél II. Zsigmond Ágosté volt.²⁰²⁹ A mohácsi múzeum 1976–2006 közötti állandó kiállításának 1980-ban megjelent vezetőjében is ezt olvashatjuk: „A két ablak között Borsos József 1838-ban készített olajfestményének korabeli másolatán²⁰³⁰ II. Lajos király páncélba öltözötten jelenik meg. Mint érdekességet említjük, hogy a királyt abban a díszes páncélban ábrázolta, amelyik a hagyomány szerint ifjúkori vértete volt s ma a Nemzeti Múzeumban van.”²⁰³¹ A Magyar Nemzeti Múzeum történeti kiállításán a tárgy 1995-ig II. Lajos vérteteként szerepelt,²⁰³² s ebben a páncélban ábrázolták a királyt a Baltavári Tamás által 2011-ben rendezett, *Mohácsi csata* című animációs filmben is.²⁰³³

A korábban II. Lajos, ma II. Zsigmond Ágost páncéljaként számon tartott pompás darab tehát „soha nem volt az ambrasi gyűjteményben, minden valószínűség szerint II. Miksa uralkodása alatt került a bécsi császári fegyvertárba.”²⁰³⁴ Annak a mind a külföldi, mind a hazai szakirodalomban – Temesváry Ferenc 1982-es könyvéig²⁰³⁵ – hagyományozódó toposznak az eredetét, hogy a páncél már a „legrégebbi inventáriumokban” is II. Lajos tulajdonaként szerepelt,²⁰³⁶ úgy tűnik, Friedrich Otto von Leber 1846-os említett katalógusának a jobb vállvértről szóló leírása félreértelmezésében kereshetjük.²⁰³⁷ A páncélt valójában őrző bécsi császári fegyvertár legkorábbi inventáriuma – mint láttuk – 1678-ban keletkezett, ez azonban csak néhány éve ismert.

²⁰²⁴ Elekes 1939, 654.

²⁰²⁵ Elekes 1939, 305. Kovács S. Tibor 2000-ben megjelent tanulmányában is egy olyan illusztrációt találunk, amelyen a páncél a korábban látottakhoz nagyon hasonló, nyolcszögletű posztamensen áll. Kovács 2000, 156. Kovács S. Tibor szíves közlése szerint a fénykép valóban még a régi, Bécsből érkezett posztamensen ábrázolta a páncélt, amelyet később egy új tartószerkezeten helyeztek el.

²⁰²⁶ Thomas 1939.

²⁰²⁷ Kalmár 1971, 294.

²⁰²⁸ Galavics 1980, 166.

²⁰²⁹ Temesváry 1982, 21–22. Abb. II. Vö.: Thomas 1984.

²⁰³⁰ Borsos festménye – mint látni fogjuk – maga is Dorffmaister II. Lajos-portréjának a másolata volt.

²⁰³¹ Parádi 1980, 20.

²⁰³² Kovács 2000, 155.

²⁰³³ https://www.youtube.com/watch?v=K3KiCZDq_C4.

²⁰³⁴ Kovács 2000, 161. Vö.: Thomas 1939, 221; Thomas 1984, 58–59.

²⁰³⁵ Temesváry 1982, 21.

²⁰³⁶ Thomas 1939, 221. Vö. pl. Leitner 1866–1870, 8; Boenheim 1889, 69. tétel, 27 stb.

²⁰³⁷ Leber 1846/II., 63.

A páncél ábrázolásával – mint *Az 1526. évi mohácsi csata és II. Lajos halála helyszínének emlékezete* című fejezetben is látni fogjuk – számos 18–19. századi műalkotáson találkozunk. A motívum egyik vizuális forrása Dorffmaister Istvánnak az 1526. évi mohácsi csatáról és II. Lajosról az 1780–1790-es években készített, említett három festménye, illetve a Mohácson található csataképről és II. Lajos-portréről készített 19. századi másolatok lehettek. Székely Bertalannak a mohácsi csatát ábrázoló nagy méretű festményén is, amelynek felső központi részén a harcoló II. Lajost ábrázolta a művész, az uralkodó feltehetően a szóban forgó díszpáncélt viseli.²⁰³⁸

A páncélnak a 19. század végén megszorodó képzőművészeti megjelenítései ugyanakkor feltehetően említett hazai kiállításai (1876, 1896), illetve a sajtóban és a történeti munkákban közzétett illusztrációival is kapcsolatba hozhatóak. 1898-ban a Múcsarnokban a Képzőművészeti Társulat tavaszi tárlatán állították ki Holló Barnabásnak a lováról leeső II. Lajost ábrázoló, kb. 150 cm magasságú szobrát,²⁰³⁹ amelyet az állam a Szépművészeti Múzeum részére megvásárolt. **(88. kép)** A szobor 1904-ben állami letétként a pécsi városi múzeumba került,²⁰⁴⁰ ahol az 1960-as évek elején még megtalálható volt.²⁰⁴¹ A Magyar Nemzeti Galéria őrzi a szobor feles méretű (70,5 cm-es) gipsz vázlatát, amelyet 1918-ban vásárolt a Szépművészeti Múzeum.²⁰⁴² A gipsz változaton stilizáltan megjelennek az ekkor még II. Lajosnak tulajdonított páncélt díszítő, rombuszokban elhelyezett kereszt alakú vágások, „hasítékok”, amelyekkel Holló szobrának a mohácsi Kanizsai Dorottya Múzeumban található másolatán már nem találkozunk. Egyértelmű hasonlóságot mutat a gipszszobron a díszpáncéllal a sisak, illetve a könyököt takaró pillangó is.²⁰⁴³

²⁰³⁸ A festménynek ez a részlete látható egy csataképekkel foglalkozó hazai kiadvány borítóján: Hajdu – Kajetán 1980. A teljes festmény: 38. kép.

²⁰³⁹ Vasárnapi Ujság (45) 1898. április 24. 17. szám, 281 (ill.)

²⁰⁴⁰ Ltsz.: 61.105. „A két utolsó szoba a jövőendő képtár csirája. Az elsőben van II. Lajos szobra Holló Barnabástól ...” Marosi 1905, 28; „A múzeum két utolsó termében helyezték el a képzőművészeti alkotásokat. Az első teremben volt Holló Barnabás alkotása, II. Lajos királyt ábrázoló műbronzszobor ...”. Pusztai József: 75 éve nyílt meg Pécs első múzeuma. Dunántúli Napló (36) 1979. november 25. 323. szám, 10; „A kőfaragványok társaságában itt állt ma a mohácsi múzeumban látható Holló Barnabás: II. Lajos lovas szobrának, 1900-ból való alkotása ...” Boros 2004, 94.

²⁰⁴¹ A szobor „... a pécsi Janus Pannonius Múzeum művészettörténeti osztályának udvarán van.” Mérő 1962.

²⁰⁴² Ltsz.: 5236. Vétel 1918-ban. Vö.: Pécs-Baranyamegyei Múzeum Egyesület Értesítője (23) 1930/1–4., 17.

²⁰⁴³ SZM – MNG Szobor Osztály és Éremtár, ltsz.: 5236. Vétel 1918-ban. (171. Holló Barnabás: II. Lajos király. Bronzban. Eladó. In: Holló Barnabás, Madarász Viktor, Zemplényi Tivadar és Pataky László hátrahagyott műveiből rendezett kiállítás katalógusa. Országos Magyar Képzőművészeti Társulat. Budapest, 1918. 32) Vö.: Pécs-Baranyamegyei Múzeum Egyesület Értesítője (23) 1930/1–4., 17; Goda 2005, 407; Goda 2016, 16, 44, 47, 56, 92.

88. kép. Holló Barnabás: *II. Lajos halála*. Részlet. Gipsz, 19. század vége. SZM – MNG.

Ezt a díszpáncélt viseli a fiatal uralkodó Kimnach László (1857–1906) Baksay Sándor (1832–1915) *Dáma* című történelmi regényéhez készült illusztrációin is.²⁰⁴⁴ A király az 1898-ban a *Vasárnapi Ujság* mellékletében folytatásokban közölt regény számos képe közül három, a mohácsi csata idején játszódó jelenetben látható, valamennyin ebben a vértetben.²⁰⁴⁵ Ugyanabban a számban, amelyben a lováról leeső fiatal királyt láthatjuk, közzétették Székely Bertalan II. Lajos holttestének megtalálását ábrázoló festményének metszetszerű másolatát is.²⁰⁴⁶

A II. Lajosnak tulajdonított páncél korabeli ismertségét jelzi, hogy ennek a sisakját tartja a kezében egy vitéz azon az illusztráción is, amelyet Pap Henrik Bartók Lajos 1898-as Mohács-drámájához²⁰⁴⁷ készített. A jelenet egy fikatív történetet ábrázolt, amely szerint a mostohafia holttestét kereső Perényiné Kanizsai Dorottya csapata bukkant a király holttestére.²⁰⁴⁸ A páncél sisakja feltűnik a drámakötet egy szövegközi illusztrációján is, amelyen a földön heverő sisak mellett kinyitott kardot és egy turbánt látunk.²⁰⁴⁹

Arra, hogy a páncélt nemcsak az illusztrátor ismerte, hanem minden bizonnyal Bartók Lajos is, rávilágítanak Perényiné szavai:

„... De nézd e kised, vézna királyt, a ki
alig kivágva anyja méhiből,
Vassal borítá elszült tagjait,
S mint gyermek a pólyában, alszik e

Pánczélocskában, lekaszáva zsenén: ...”,²⁰⁵⁰ Ez a néhány sor arra is utal, hogy a dráma szerzője nemcsak fényképen láthatta az ekkor még II. Lajosnak tulajdonított páncélt, hanem „élőben” is – feltehetően az 1896. évi millenniumi kiállításon –, hiszen a „pánczélocska” kis méretét csak így ismerhette. „Sebektől tátong kis pánczélja ...” – olvashatjuk a drámában máshol is.²⁰⁵¹

²⁰⁴⁴ Kuzmová 2018, 97.

²⁰⁴⁵ Győztünk felség!, Fut a török! J. j. l.: Kimnach László rajza. In: *Vasárnapi Ujság Regénytára* 1898, 26. szám, 93; Felséged nem jön tovább! J. j. l.: Kimnach László rajza. In: *Vasárnapi Ujság Regénytára* 1898, 27. szám, 97; Lajos király lefordult a lováról. J. j. l.: Kimnach László rajza. *Vasárnapi Ujság Regénytára* 1898, 28. szám, 101.

²⁰⁴⁶ II. Lajos holttestének föltalálása a mohácsi csata után, j. j. l.: Székely Bertalan festménye. In: *Vasárnapi Ujság Regénytára* 1898, 28. szám, 102.

²⁰⁴⁷ Bartók 1898, 10. oldal utáni kép. Vö.: *Vasárnapi Ujság* (46) 1899. január 29. 5. szám, 76.

²⁰⁴⁸ Bartók 1898; *Vasárnapi Ujság* (46) 1899. január 29. 5. szám, 77.

²⁰⁴⁹ Bartók 1898, 20.

²⁰⁵⁰ Bartók 1898, 16.

²⁰⁵¹ Bartók 1898, 10.

Ugyanez a páncél látható a Vasadi Ferenc (1848–1916)²⁰⁵² által a 19. század végén készített, a Parlament nyugati (Duna felőli) homlokzatának déli szárnyán, az uralkodói panteonban elhelyezett II. Lajos-szobron is.²⁰⁵³ **(89. kép)** Az Országház belső és külső díszítésére szánt, a királyokat és a kiemelkedő történelmi személyeket ábrázoló szobrok²⁰⁵⁴ terveit egy történelmi hűséget vizsgáló bizottságnak – amelynek a neves történész, Pauler Gyula (1841–1903) is tagja volt – kellett bemutatni. „A szobrászművészekhez egyúttal körlevelet intéznek, hogy jelöljék meg azokat a »motívumokat« – ténylegesen: forrásokat –, ahonnan az illető figura karakterének és ruházatának a korhűségét merítették.”²⁰⁵⁵ Ahol ez hiányzott, vagy bizonytalan volt – elsősorban a homlokzati szobrok esetében, amelyek 1895-re kerültek a helyükre²⁰⁵⁶ –, ott „a hagyományos képnek” való megfelelést írták elő. Vizuális forrásként alapvetően az *Osztrák Magyar Monarchia írásban és képen* című monumentális sorozat Magyarország történelmével foglalkozó kötetét ajánlották.²⁰⁵⁷ A szobrok elbírálásánál is „... a művészi szempontokkal szemben a történelmi hűségre való törekvés és az ikonográfiai megfontolások kerekedtek felül”.²⁰⁵⁸

89. kép. Vasadi Ferenc: II. Lajos. Szobor a Parlament dunai homlokzatán. Részlet. 1895 körül.

A magyar vezérek és uralkodók portréi még a metszetekkel illusztrált 19. századi történelmi művek többségében is az 1664-ben kiadott Nádasdy-féle *Mausoleum* ábrázolásait követték, bár ekkor „a hivatalos történetírás már felemelte szavát a kompozíciók hiteles történelmi

²⁰⁵² Kelecsényi 2017, 112.

²⁰⁵³ Kelecsényi 2017, 101; Kuzmová 2018, 76; Sisa 2020, 771.

²⁰⁵⁴ „A haza nagy fiainak panteonja a 19. század Magyarországon mint folyamatosan jelen lévő gondolat és igény fogalmazódott meg, a modern nemzetvé válás egyik eszköze volt ... A vezérek, uralkodók és fejedelmek ábrázolása a középkorig vezethető vissza, Thuróczy János krónikáitól kezdve Nádasdy Ferenc nagy hatású és példaadó Mausoleumán (1664) keresztül a 19. században közkézen forgó Joseph Kriehuber-féle litografált kiadványig (1830) ...” Sisa 2020, 494. „Az Országház sajátossága, hogy soha nem látott számú – korábban csak albumábrázolásban elképzelhető – szobrot foglal magában.” Sisa 2020, 494.

²⁰⁵⁵ Sisa 2020, 498. Vö.: Kelecsényi 2017, 23, 46; Sisa 2020, 500, 502.

²⁰⁵⁶ A homlokzati szobrok nagy részét azóta – köztük a II. Lajost ábrázolót is – újjal cserélték ki. Sisa 2020, 515.

²⁰⁵⁷ Kelecsényi 2017, 24; Sisa 2020, 502. A kötet vonatkozó fejezetét „éppen Pauler Gyula írta, és az ábraanyagban valóban törekedett arra, hogy régi tárgyak autentikus rajzát és portrékhoz egykorú metszetes ábrázolásokat használjanak.” Sisa 2020, 503.

²⁰⁵⁸ Sisa 2020, 493.

illusztrációként való felhasználása ellen”.²⁰⁵⁹ Fontos forrásai voltak ezek a kiadványok – mint éppen Vasadi Ferenc 1893. augusztus 6-án kelt leveléből kiderül – az Országház számára a történelmi személyek szobrait készítő művészeknek is. „A hét homlokzati szobor elkészítésével megbízott Vasadi kétféle kiadványt sorol fel, olyan munkákat, melyeket minden bizonnyal a Végrehajtó Bizottság is forgatott: a magyar történelem nagy alakjait bemutató, kurrens munkákat és történelmi ruházatok ábrázolását tartalmazó, jellemzően külföldi albumokat.”²⁰⁶⁰ A magyar királyok portréit közlő 19. századi kiadványok közül Vasadi Ferenc Dolinay Gyula történelmi arcképcsarnokát,²⁰⁶¹ Joseph Vinzenz Häufler 1847-ben megjelent történelmi munkáját²⁰⁶² és Batizfalvi István életrajzgyűjteményét²⁰⁶³ sorolja fel, illetve megemlíti az *Osztrák Magyar Monarchia írásban és képben* című sorozatot.²⁰⁶⁴ II. Lajos ábrázolása Dolinaynál, Häuflernél és Batizfalvinál több-kevesebb hűséggel a *Mausoleum* ikonográfiai típusát követi, csupán az *Osztrák Magyar Monarchia írásban és képben* vonatkozó kötetében találkozunk – mint láttuk – annak a II. Lajosnak tulajdonított páncélnak az illusztrációjával, amelyet az uralkodó Vasadinak az Országház homlokzatára készített szobrán visel. Azt, hogy a művész ezt az illusztrációt használta előképül, az is valószínűsíthető, hogy a szobor fején nem a páncélhoz tartozó sisak, hanem egy babérkoszorú látható. A motívumot Vasadi minden bizonnyal az *Osztrák Magyar Monarchia írásban és képben* fametszetéről vette, amelynek felső részén II. Lajos 1525-ben Körmöcbányán készített, említett érme²⁰⁶⁵ látható, a király babérkoszorús profilportréjával. A szobrász tehát nemcsak a saját korában leghitelesebbnek tartott vizuális forráshoz nyúlt, hanem kompozícióján ötvözte is az azon látható képi elemeket. Feltehetően nem véletlen egybeesés ugyanakkor az sem, hogy a szobron a király a páncél felett éppúgy egy paludamentumot, azaz vezéri köpönyeget visel (itt szíjjal, ott díszes csattal összefogva), mint az *Armamentarium Heroicum* 1601-ben készült rézmetszetén: (5. kép) a művész tehát ennek az ikonográfiai típusnak az egyik elemét is átvehette.

2.4.2. II. Lajos halálának és holtteste megtalálásának ábrázolásai

A II. Lajos halálával kapcsolatos ábrázolásoknak két alapvető ikonográfiai típusa alakult ki: az egyik azt a pillanatot mutatta be, amikor a király lováról a mocsárba zuhan, a másik holtteste megtalálásának jelenetét. A két ikonográfiai típus eltérő történet szemléletet tükröz. A király vízbefúlásának ábrázolása tartalmaz egyfajta kritikát is, mind a királyra, mind az ország nemességére vonatkozóan: a király a csatából elmenekülve megalázó, csúfos halált halt, mert az őrzésére kirendelt emberek nem mentették meg az életét, a sajátjukat védték. Ahogy Pargali Damat Ibrahim pasa, oszmán nagyvezír megjegyezte, amikor eljutott hozzá a király

²⁰⁵⁹ Rózsa 1973, 79. „A nyomás becsületére válik Weiszmann nyomdájának, maguk a képek is szépek – de kár a Mauzoleum-féle apokryph arcképeket fölvenni.” – olvashatjuk 1878-ban a Weissmann testvérek által a nép számára kiadott, a *Magyar Nemzet Története* című, díszkiadású sorozat ismertetésében. Századok (12) 1878, 762–763.

²⁰⁶⁰ Sisa 2020, 503. „Levele tanúsága szerint Vasadi egyelőre a következő szobrok elkészítésére kapott megbízást: I. László, Géza, II. Ulászló, II. Lajos, II. Mátyás, Bocskai István, II. Ferdinánd.” Sisa 2020, 543.

²⁰⁶¹ Dolinay 1886.

²⁰⁶² Häufler 1847.

²⁰⁶³ Batizfalvi 1863.

²⁰⁶⁴ Sisa 2020, 43. jegyzet, 543.

²⁰⁶⁵ Weszerle 1873, Ludovicus II. Tab. XV, 3; Harsányi 1926, 4. tétel, 298–299 (az addigi irodalommal); Gyöngyössy – Winter 2007, 1777. tétel, 139–140; Erdős 2014, 127, 15. tétel, 143.

szerencsétlen halálának híre: ők a legutolsó emberüket sem hagynák így meghalni.²⁰⁶⁶ Siralmasnak, nyomorultnak és méltatlannak ítélte II. Lajos halálát Cuspinianus is,²⁰⁶⁷ s a felelősséget érte a fiatal uralkodó környezetében élőkre hárította: „A szétbomlott hadsereg magával ragadta az övéi által rosszul őrzött királyt, aki mindenki várakozása ellenére beleugratott egy tóba, amelyet a Duna kiöntése alkotott. És mert nem voltak, akik a szentséges királyt megszabadítsák fegyverétől, alámerült a vízbe, és a tó elnyelte, mint egykor Decius császár veszett oda hasonló ütközetben.”²⁰⁶⁸ A királynak a szó legszorosabb értelmében vett fizikai bukása, értelmetlen halála az ábrázolásokon szimbolizálja az ország bukását is, amelynek a korabeli és későbbi megítélés egy része szerint a király és a vezető réteg is okozója volt.

A király holttestének megtalálását ábrázoló jelenet ezzel szemben azt sugallja, hogy az uralkodó hősi halálával – a szigetvári Zrínyi Miklóshoz hasonlóan – a keresztény hitért életét áldozó krisztusi mártírrá nemesedett. A jelenet ezeken az ábrázolásokon gyakran a Sírbatétel vagy a Levétel a keresztről kompozíciókat idézi meg.²⁰⁶⁹ A szakrális művészet ezen formai elemei a 18–19. századi európai történeti festészetben gyakran tűntek fel a „hős halála” téma ábrázolásainál, mivel a „... tradicionális »kerettémákat« a XIX. században új, világi ... tartalommal töltötték meg.”²⁰⁷⁰ Önálló ikonográfiai típusúvá vált „a hős halála pillanatában, vagy izolált holttestként való megjelenítése, különösen Davidnak a meggyilkolt Marat-t ábrázoló műve nyomán.”²⁰⁷¹ A típus ismert korai példája Benjamin West (1738–1820) *Wolfe generális halála* című képe (1770) is. Az ikonográfiai típus 19. századi hazai népszerűségét jelzi, hogy „számos kép ábrázolja holtukban a hősokeket, Hunyadi Lászlótól kezdve II. Lajoson át Petőfi Sándorig.”²⁰⁷²

II. Lajos, illetve a mohácsi csata képzőművészeti megjelenítését befolyásolhatta az is, hogy mind a király, mind az ütközet megítélése a 18–19. században – a korábbi időszakokhoz hasonlóan – ambivalens volt. Gyakran találkozunk például – időnként sajátos vallási, felekezeti felhanggal – annak a szinte a csata óta eleven toposznak a továbbélésével, amely a vereség és az ország ebből következő romlása okát a korabeli vezető réteg széthúzásában, haszonlesésében keresi, s a katasztrófát az ezek miatt bekövetkező isteni büntetésként értelmezi. „[Pemflinger ... grófnak] a hírnök jelentette előtte, hogy a királyt egész seregével együtt legyőzték, az a futásban keresett menedéket, de egy mocsárban nyomorultul elveszett. Ez a gyászos mohácsi vereség Isten akaratából érte Lajos királyt, a klérust, a magyar nemesség virágát, azért a kegyetlen intézkedésért, hogy az evangélikusokat megégetni parancsolták a bálványimádásért is.”²⁰⁷³ – írta a református egyház történetét ismertető könyvében Debreceni Ember Pál (1660 k.–1710). Hasonlóan vélekedett a mohácsi csatáról 1820-ban tartott szentbeszédében Gozovits György is: „De én ezen, noha méltatlan, történeten korán sem szomorodnám el annyira: mert azt egy nagy szerencsétlenségnek tulajdonítanám, melly a’ kétséges kimenetelű háborúnak gyakran következése szokott lenni; ha csak nem tudnám, hogy e’ gyászos történetnek oka önön magokban a’ Hazafiakban volt, ha nem tudnám, hogy azoknak egyenletlenségek,

²⁰⁶⁶ Fodor 2016, 17, 206; B. Szabó – Farkas 2020, 346.

²⁰⁶⁷ Kasza – Pálffy 2011, 81, 87.

²⁰⁶⁸ Kasza – Pálffy 2011, 86; B. Szabó – Farkas 2020, 276.

²⁰⁶⁹ Sinkó 1983, 191; Keserü 1984, 34; Keserü 2013, 276.

²⁰⁷⁰ Białostocki 1982, 170. Vö.: Sinkó 1983, 191; Sinkó 2001, 325. Az itt említett irodalomból ld. elsősorban: Bleyl 1990.

²⁰⁷¹ Sinkó 2000, 109. „A kompozíció elterjedését a kutatás a historizáló történelemszemléletet jellemző, a történelem szakralizálására irányuló tendenciákkal magyarázza.” Sinkó 2001, 326. Vö.: Bleyl 1990.

²⁰⁷² Sinkó 2000, 109.

²⁰⁷³ Debreceni 1728. Vö.: Farkas – Szebelédi – Varga 2016, 230–231.

engedetlenségek, a' közjóval való nem gondolás ... vonták mind ezen szerencsétlenségeket fejekre ...".²⁰⁷⁴

Elterjedt volt a „gyenge király” toposza is, amely alkalmanként korai születésével kapcsolódott össze.²⁰⁷⁵ A szájalomraméltó sorsú áldozat képével már Istvánffynál találkozunk: „akik a derék és szelíd ifjú királyt áldozatul az ellenségnek odavetették, s a hazát ebbe a szerencsétlenségbe és pusztulásba döntötték, joggal és méltán a legszörnyűbben elátkozva elítéljük.”²⁰⁷⁶ Széles közönséghez ért el egy tankönyvként is használt, számtalan kiadást megért kiadvány, Losontzi István (1709–1780) *Hármas Kis Tükre*, amely nemcsak II. Ulászlót – „Dobsze Lászlót” – tartja „jámbor és együgyü ember”-nek, hanem II. Lajosnál is inkább gyengeségeit (korai születése, korai öszülése) emeli ki.²⁰⁷⁷ Megemlékezik a mohácsi csatáról, amelyben a királyt és a magyarokat Szulejmán szultán „szörnyen meg-verte”, s amelyben a király is a „Csele patak nevű sáros vízben lovával együtt el-veszett.”²⁰⁷⁸

„Környűl-állásait vévén gondolóra,

Lajos, az erőtlen, el hal e jaj-szóra.

A sok ütközetek, a sok véres csaták,

Próbált Vitézeit nagyon meg fogyaták...[...]

... Ezt látván, sírt Lajos, méltán is sírhatott, -

Nagyobb volt a veszély annál, mint látszatott.” – írta a 18. század végén Szentjóni Szabó László is.²⁰⁷⁹

Áldozatként tűnik fel II. Lajos Batsányi János (1763–1845) a *Magyar Museum*ban 1790-ben közreadott versében:

„L a j o s ! – bóldogtalan Atyának magzattya,

Gonosz Tanácsosok' példás áldozattya! –...

Te! kinek tsak neved' szomorú hangzattya

Hazádat még ma-is könyvekre fakasztja: –,”²⁰⁸⁰

Így említi a fiatalon elhunyt királyt 1822-ben megjelent, II. Lajost sirató *Emlékeztető verse*zetében Virág Benedek (1754–1830) is:

„... oh Lajos Mohácson

Elveszendő áldozat!

Tégedet bú 's gond Budáról

Érdre késért 's vitt tovább.”²⁰⁸¹

Feltehetően korai születéséhez is kapcsolódva említi II. Lajost gyermekkirályként Kisfaludy Sándor *Doboz*zyjában (1822):

„Gyermek Királyt, 's Hadvezért, ki

Erejénél többet mer,

Ád az Isten haragjában

²⁰⁷⁴ B. Szabó 2006, 479; B. Szabó – Farkas 2020, 578.

²⁰⁷⁵ Vö.: Kuzmová 2018, 80.

²⁰⁷⁶ Tóth G. 2019, 143.

²⁰⁷⁷ Losontzi 1773, 129. Vö.: Horváth 1976; S. Laczkó 2019, 106, 191. jegyzet.

²⁰⁷⁸ „Kinek teste az után 2 hólnap múlva találtatott-meg, és Fejérváron szomoruan eltemettetett.” Losontzi 1773, 130. Vö.: Kuzmová 2018, 75.

²⁰⁷⁹ Szentjóni Szabó László: A mohácsi veszedelem. Töredék, felelet gyanánt (1792–1793) B. Szabó 2006, 470; B. Szabó Farkas 2020, 569–570. Vö.: S. Varga 2013, 243 (1794-es dátummal). „Ismét felvirradott a nap, melyen század előtt az ország szerencsétlen királya, népe virágával együtt Mohácsnál elhullott.” – írta 1826-ban Kölcsey Ferenc. Vö.: B. Szabó 2006, 482; B. Szabó – Farkas 2020, 583.

²⁰⁸⁰ Batsányi 1790.

²⁰⁸¹ Virág 1822, 172–175. Vö.: Kovács – Mester 2019, 297.

A' Nemzetnek, kit megver; ...²⁰⁸²

Erélytelen, gyenge királyként említi az uralkodót egy 1837-es egyházi beszéd szerzője is: „Azonban szegény Lajosban volt Királyunk, az igaz: de csak annyit tartottak rá, mint a' madarak a' vázra; voltak törvényeink is, de ezeket csak pókhállók gyanánt vették mellyeket még egy erősebb bogár is általszagat...”²⁰⁸³

„S a király úgy szólván gyermek ifju vala,

Nem volt sem ereje, sem önakarata.” – olvashatjuk Tatár Péter (azaz Medve Imre [1818–1878]) említett népszerűsítő történeti kiadványában is.²⁰⁸⁴ Ezzel a megítéléssel találkozunk a 19. századi hazai iskolai történelemkönyvek többségében is.²⁰⁸⁵

Az Orvosok és Természetvizsgálók 1845. évi mohácsi kirándulásáról beszámoló tudósító szerint a csata előtt türelmetlenkedő, harcra indulni akaró katonák miatt nem tudták állni a sarat, „mint azt az idétlen Lajos király mocsárba veszte szomorúan tanúsítja, sőt ezáltal egész nemzetünket sárba vitték, mocsárba fullasztották ...”²⁰⁸⁶ Erőtéljes kritikát fogalmazott meg a kiránduláson elhangzott beszédében Kiss Károly kapitány is: „A király mindennap délig hevert ágyában, ezután ment csak a tanácskozásba, hol a legösszevartabb egyenetlenség honolt, s az ott nagy bajjal hozott határozatokat végrehajtatni senki képes nem volt; a királyt bár kisérem gyűlölte, de senki sem szerette, senki sem félt tőle. Ép akkor midőn a fenyegető veszély jeléül a véres kard szerte hordoztatott a honban, lovag játékokban gyönyörködött a király, még június 24-ikén is egyik udvaroncának fényes lakodalmában vigadott ...”²⁰⁸⁷

Hasonló véleményen volt Orlai Petrics Soma II. Lajos holttestének megtalálását ábrázoló, később ismertetésre kerülő festménye kapcsán Toldy Ferenc (1805–1875) is: „Barátom! micsoda érdeke van II. Lajosnak? hát még teste megtaláltatásának, mi minden tekintetben jelentéktelen esemény!! Lajost mint fiatal embert sajnálhatni, mint királyt? --- Óalatta a nemzet betegsége halálos lett, s Mohács csak az elfordíthatatlan halálnak napja! Ha ő megél is, az nem változtat a dolgon; vele a nemzet semmit sem veszített. Ő egy idegen származású, jelentéktelen, sem míg élt, sem azóta soha rokonszenvet senkiben nem támasztott, szegény suhanc volt.”²⁰⁸⁸

Bár a csatában harcolók hősiességét elismeri, a király menekülését negatívan ítéli meg *Mohács* című költeményében Székely József is:

„Szép ifju király! mért futamodsz meg?

Tudod, hogy szive vagy seregednek!

Cseh udvarnokid Zedelic, Trepka

Megfulni visznek Csele patakba.

²⁰⁸² Aurora 1822, 22. Vö.: S. Laczkó 2019, 107.

²⁰⁸³ Kövér János beszéde. Vö.: B. Szabó 2006, 489.

²⁰⁸⁴ B. Szabó 2006, 505.

²⁰⁸⁵ Flacke 1998, 544–548 (az 1805–1917 között megjelent történelemkönyvek felsorolását ld.: 554–556) (Dalos György).

²⁰⁸⁶ A magyar orvosok 1846, 10. Vö.: B. Szabó 2006, 496; B. Szabó – Farkas 2020, 607–608. Hogy ez a narratíva milyen időtállónak bizonyult, jelzi egy 2013-ban Bécsben megjelent katalógus, amelynek egyik szerzője szerint a mohácsi csatában Szulejmán egy rosszul felszerelt és még rosszabbul vezetett magyar hadsereget semmisített meg. Schmitz-Von Ledebur 2013, 13.

²⁰⁸⁷ A magyar orvosok 1846, 12.

²⁰⁸⁸ Toldy Ferenc levele Orlainak Münchenbe, Pest, 1851. szeptember 16. SZM – MNG Adattár, ltsz.: MMA 2126/1927. „Ezek a sorok élénken tanúskodnak arról, hogy II. Lajos kultusza 1850-ben még nem volt magától értetődő, alakját, szerepét sokan eltérően ítélték meg.” Sinkó 2001, 323–324; Vö.: Galamb 2011, 41–42; Galamb 2018, 50; Sinkó 2018, 313–314; Kuzmová 2018, 79–80.

Tomori vérben, Perényi fagyban,
Még Drágfi áll csak maga a hadban,
A magyar nem fut ellen elől meg, –
Királya futtán szégyen ölé meg!”²⁰⁸⁹

Ambivalensen ítélte meg a Mohács-korabeli magyarok és az uralkodó szerepét Remellay Gusztáv is említett írásában. Amikor a törökök az 1520-as évek elején bosszúszomjasan beözönlöttek az országba, „a vér arcomba szökik nemzeti gyalázatunk ezen emlékre – mindössze alig talált néhány ezer fegyverest, kiket nagy nehezen bírt zászlója alá összegyűjteni a katonából barátta, barátból érsekké s fővezérré lett Tomory Pál!”²⁰⁹⁰ A mohácsi csatában elesetteket ugyanakkor hősként tisztelte, „kik kiválva a hon sorsával mitsem gondoló nagy bűnös tömegből, siettek a király zászlói alá s vonultak le Mohácshoz, hogy habár elhagyatva a többiektől nem képezhetnek áttörhetetlen gátot Szoliman csordái ellen, legalább vértanui haláluk által engesztelő áldozatot mutassanak be a nemzetüket méltán elítélt mindenhatónak ...”²⁰⁹¹ Bár a gyermek II. Lajos testi és szellemi képességeit akadémiai előadásának 1875-ben a *Vasárnapi Ujság*ban megjelent kivonatában Fraknoi Vilmos rendkívül pozitív színben tüntette fel, hangsúlyozta, hogy ezek ifjúkori hibás nevelése – elsősorban Brandenburgi György negatív hatása – miatt nem tudtak kibontakozni: életmódja és társasága „elidegenítette a királyt a komoly ügyekkel való foglalkozástól ... [...] ... A könnyelműséggel, amely ekként Lajosnak főhibája volt, rendszerint a gyengeség és tékozlás karöltve szokott járni. Lajos is oly gyöngye volt, hogy nem bírta bárkinek megtagadni kívánatát és kérelmét. Udvarnokai mindenre rá tudták venni. Ezek gyakran visszaéltek jóságával.”²⁰⁹² A negatív értékítéssel még a 20. század második felében is találkozunk: „Az erélytelen II. Lajos személy szerint is felelős a mohácsi tragédiáért, amelynek egyik legfőbb okát benne kell keresnünk.”²⁰⁹³ – olvashatjuk egy 1961-ben megjelent kiadványban.

A fentiek – úgy vélem – árnyalják Kovács Gábor és Mester Béla megállapítását, amely szerint II. Lajos „alakjának értékelése is jelentősen átalakult a magyar emlékeztörténetben. Míg korábban jellemének, a honvédelemben és az ország vezetésében elkövetett mulasztásainak a megítélése legalábbis ingadozott, változékony volt, és konkrétan a csatavesztéssel összefüggésben is fölmerült személyes hadvezéri felelőssége, a reformkor végére már az országáért meghaló mártír alakja válik dominánssá, aki ugyan nem csupán a török, hanem az országnagyok felelőtlenségének az áldozata is, de nem azon a direkt módon, hogy saját alattvalói gyilkolnák meg.”²⁰⁹⁴

Valóban továbbél ugyanakkor a hős, mártír király toposza is. A piarista Halápy Konstantin (1698–1752) 18. század közepén keletkezett epigrammái között a vallásos tárgyúak mellett történelmi személyekről, köztük II. Lajosról szólót is találunk:

„Rex pius Hungariae jacet hac Ludovicus in urna,
Cum quo flos Patriae, spesque salusque jacet.”
(„Lajos, Magyarország kegyes királya nyugszik ebben a sírban,
s vele nyugszik a haza reménye, üdve.”²⁰⁹⁵

²⁰⁸⁹ Hölgyfutár (8) 1857. március 10. 56. szám, 237.

²⁰⁹⁰ Pesti Hölgy-Divatlap (5) 1864. január 15. 2. szám, 13–14.

²⁰⁹¹ Pesti Hölgy-Divatlap (5) 1864. január 15. 2. szám, 14.

²⁰⁹² Vasárnapi Ujság (22) 1975. május 9. 19. szám, 289–291.

²⁰⁹³ Vargha 1961, 27.

²⁰⁹⁴ Kovács – Mester 2019, 293.

²⁰⁹⁵ Jelenits 1969, 190; Kovács 1981, 200.

„Jaj! elpusztult a legkiemelkedőbb és legkiválóbb jellemű herceg, aki teljesen méltatlan volt ilyen szomorú sorsra” – olvashatjuk Theophil Heimb 1764-ben megjelent, említett munkájában is.²⁰⁹⁶

A közköltészeti szöveghagyomány „ifjú és tiszta II. Lajos a mártírkirály alakját idézi fel.”²⁰⁹⁷

„Lajos! Lajos! hol vagy szép ifjú király,
Magyar tsillag, ékes virág-szál?
nagy erköltsel, Királyi termeteddel,

hol vagy gyenge kedves életeddel?”²⁰⁹⁸ – olvashatjuk például egy talán 1770 körül lejegyzett népénekben.

1526. augusztus 29-én „a pogány dühösséggel bíró törökség, édes hazánkat nem csak szeretett, és örök emlékezetet érdemlő Királyától Lajostól ... keservesen megfosztotta, hanem azon kívül dicső nemzetünknek legnevezetesebb eleit, virágát ... eltemette.”²⁰⁹⁹ – írta 1817-ben Király József (1737–1825) pécsi püspök is.

„... oly időket, mint ő, soha egy fejedelem sem élt keresztül; nagyobb martyrja nem volt nemzetének senki, mint ő.

Midőn országa határán kétszázezer emberrel betört vad ellene, és ő hiába kért, könyörgött segílyt nemzetétől; végre maga indult meg a roppant had ellen és nem voltak körülé többben négyezer vitéznél.

A Csepel szigetén elbúcsúzott ifjú szép nejétől. Utolsó búcsúja volt az – úgy vonult Tolnára, bizonyos halálával szembe.”²¹⁰⁰ – írta Jókai regényes történeti munkájában.

A csata helyén – olvashatjuk egy 1874-es újságcikkben – nem volt eddig emlékkő, „hogya mutassa ... azt a helyet, hol egy ifjú király és annyi ezer bajnok magyar halt meg a honért...”²¹⁰¹

„Hős vértanú heverjen-é
Hollók prédájaképen?” – kérdezte Reviczky Gyula (1855–1889) is 1889-ben keletkezett, *A nagy temetés* című költeményében.²¹⁰²

A II. Lajos egykori tulajdonaként számontartott páncélt ismertető újságcikkben a húszezer – itt huszonnégyezer – mártír említett toposzára ismerhetünk: „A mohácsi huszonnégyezer vértanú s köztük az utolsó nemzeti király hősi halála részvétet érdemelt ki, s az évforduló napján nem keressük, mennyiben volt hibás a büszke Tomori maga is, – csak a szomorú esemény jut eszünkbe, az elhullott daliák, a nemzet letiport királya, a futó király, ki fölött összecsap a Cselepaták hulláma s fenekére nyomja le a vaspáncél ...”²¹⁰³

„... S a hős király és nemzet temetőjét
Lengje örök gyász és örök dicsőség!”²¹⁰⁴ – mondta Bartók Lajos említett Mohács-drámájában a halottakat eltemető Perényiné.

²⁰⁹⁶ „Heu! interiit, faustissimi ingenii ac indolis praestantissimae Princeps, tam lugubrî certè fatô prorsum indignus.” Heimb 1764, 81.

²⁰⁹⁷ S. Laczkó 2019, 107 (több példa említésével: 107–108. „A király fiatalsága, valamint ártatlanságának / erkölcsösségének hangsúlyozása ... jellemző témája a közköltészetnek.” S. Laczkó 2019, 106.

²⁰⁹⁸ Csörsz Rumen 2019, 234. Vö.: B. Szabó – Farkas 2020, 555, 561.

²⁰⁹⁹ B. Szabó 2006, 478.

²¹⁰⁰ Jókai 1854, 348.

²¹⁰¹ Magyarország és a Nagyvilág (11) 1874. augusztus 30. 35. szám, 429.

²¹⁰² B. Szabó 2006, 512.

²¹⁰³ Vasárnapi Ujság (26) 1879. augusztus 31. 35. szám, 553.

²¹⁰⁴ Bartók 1898, 46.

Vargha Károly 1961-ben megfogalmazott, említett negatív megítélésével ellentétben a Mohácsi Történelmi Emlékhely 1976-os felavatásakor elhangzott ünnepi beszédek a mohácsi csatában elesett hősök iránti tiszteletet hangsúlyozták. „Kegyelettel és hálával emlékezünk azokra, akik az országra törő ellenség elleni harcban Mohács mezején életüket áldozták, védve az országot, a hazát.”²¹⁰⁵ – mondta Sinkovics István. Bár hősi harcuk, „amelyet az utókor tisztelete övez, megbukott”, a mi szemléletünkben „Mohács már eggyé vált a reménytelen s mégis nagyszerű hősiesség fogalmával.”²¹⁰⁶ – emelte ki Fischer János is.

2.4.2.1. II. Lajos halála

II. Lajos halálának ábrázolásával ismereteim szerint először Johann Nel 1581-ben készült, a megkínzott Hungariát ábrázoló fametszetén találkozunk. Az illusztráció Martin Schrott 1581-ben kiadott könyvében jelent meg, amelyet a törökök elleni harcra buzdítva II. Rudolf császárnak ajánlott.²¹⁰⁷ A kötet keresztény országokat bemutató versei között találjuk a *Das Ungerland an alle ehrliebende Teutschen / wider den blutdürstigen Türcken* címűt, amelyben a megszemélyesített Hungaria első szám első személyben (Ich Ungerland ein Königreich) számol be termékenységéről, a Mátyás király alatti felemelkedéséről, majd későbbi sanyarú sorsáról, a törököktől elszenvedett sérelmekről. Az elveszett városok – Buda, Székesfehérvár, Nándorfehérvár, Gyula, Szigetvár stb. – felsorolása után a szerző bemutatja a törökök ellen harcoló hősöket: Mátyás királyt, Hunyadi Jánost, I. Ulászlót, II. Lajost, Thury Györgyöt (1519 k.–1571), Zrínyi Miklóst.

„König Ludwig wendts auch den rugk /
Ob er gleich gern das best gethan /
Wie dann gebürt eim ehren Mann /
Thet wagen sich mit höldes mut /
Zu retten das Christliche Blut /

Aber er ward dem feind zu schwach.”²¹⁰⁸ – olvashatjuk II. Lajosról.

A kép jobb oldalán egymás alatt több, a törökökkel vívott harcban elesett vagy jeleskedő történelmi személy – például a szigetvári Zrínyi Miklós, Hunyadi János vagy Mátyás király – holtteste mellett legalul a páncélba öltözött II. Lajos látható, amint lováról behanyatlik a mocsárba. Sinkó Katalin szerint a király halálát bemutató képek Dorffmaister István 18. század végi ábrázolásai óta Istvánffy Miklós leírását követik, „amely szerint II. Lajos menekülés közben lovával együtt, páncélosan merült el a Mohács melletti mocsárban.”²¹⁰⁹ Mivel Istvánffynak az 1590-es években írt történelmi munkája először 1622-ben jelent meg nyomtatásban,²¹¹⁰ Johann Nel ábrázolásának forrását máshol kell keresnünk. A király tragikus bukásának pillanatáról 1581 előtt egy 1526-ban kelt hírlevél óta²¹¹¹ számos leírást találunk.

Brodarics István szemtanúként csak arról az időszakról tudósíthatott, amikor a király még a csatamezőn volt. A csata első, győzelemmel kecsegtető szakaszában Báthori András a

²¹⁰⁵ Sinkovics – Fischer – Ortutay 1976, o. n. (Dr. Sinkovics István megnyitó beszéde).

²¹⁰⁶ Sinkovics – Fischer – Ortutay 1976, o. n. (Fischer János ünnepi beszéde).

²¹⁰⁷ Schrott 1581, 17r–17v. MNM TKCS, ltsz.: 8045. Vö.: Lukinich 1940, 64; Galavics 1986, 18–22; Imre 1995, 190–199; Cennerné 1997, A 52; Tüskés 2015, 230; Hungaria Regia 1999, 189. tétel, 199 (Basics Beatrix); Történelem – kép 2000, VI–3. tétel, 362–363 (W. Salgó Ágnes); Császár és király 2001, 9.5. tétel, 120; Erdős 2014, 52. tétel, 141; Szalai 2021, [8], 71–72.

²¹⁰⁸ Schrott 1581, 17r–17v.

²¹⁰⁹ Nagy 1995, 234.

²¹¹⁰ Isthvanfi 1622.

²¹¹¹ B. Szabó – Farkas 2020, 225.

királyhoz „röpült”, hogy nyomuljanak előre, üldözzék a megfutamított ellenséget. „Rohantunk tehát árkon-bokron, de amikor arra a helyre értünk, ahol kevéssel előbb a harc folyt, hát ott a mezőn szanaszét heverni láthatad a mieink közül soknak, az ellenségből még többnek a holttestét ... Közben, míg a mieink szembeszegültek az ellenséggel, és bátran fölvettek a harcot, a király hadoszlopa pedig ugyanakkor előrevágtatott, már amennyire páncélos vitézek vágtatni képesek, a jobbszárny inogni kezdett, és erről a szárnyról többen futásnak eredtek, megijedve – azt hiszem – az ágyúktól, amelyekkel az ellenség akkor kezdett először löni, és ez a futás, valamint az ágyúgolyók sűrű becsapódása – ezek immár a mi fejünk körül is röpködtek, akik a király mellett álltunk – nem kis félelemmel töltött el mindenkit. És ebben a percben a király nem látszott a mi sorunkban, vagy azért, mert előrement azokba a sorokba, amelyek, mint mondtuk, előtte voltak ... vagy mert elragadták a hadból azok, akikről mondtuk, hogy a háta mögött helyezkedtek el ... Akadnak, akik azt mondják, hogy saját oszlopának első soraiig előretörve, egészen a legelsőig nyomult, és ott hősiességgel küzdött az ellenséggel, amit én sem megerősíteni, sem kereken cáfolni nem merészkedem. Azt az egyet biztosan tudom, hogy sorunkból és helyéről hiányzott akkor, amikor az ellenséges ágyúk dörögni kezdtek, és amikor a jobbszárnyon megkezdődött a futás.”²¹¹² Ha szemtanúként nem is, hírek alapján azonban már ő is említést tett a király haláláról: a fejvesztett menekülés során abban „a vizenyős mélységben is jó néhányan pusztultak el, mert később ott, Mohács fölött fél mérföldnyire egy falucska alatt, melyet Cselének nevezünk, és amely környék akkor a Duna áradása miatt a szokásosnál több víz alatt állt, egy meredélyes szakadékban találták meg a király testét, akiről némelyek azt mondták, hogy maga is amott esett el, itt fulladt vízbe lovastul úgy, ahogy volt, fegyverben, amely helyen sokan mások is elvesztek, és a közelben megtalálták Trepka András és Aczél István testét.”²¹¹³

Paolo Giovio 1531-ben megjelent, számos újabb kiadást megért munkája szerint II. Lajos egy „mocsaras árokig menekült, de ahogy megpróbált felhágni, lova visszacsúszott és ráesett, s mivel a király súlyos fegyverzetben volt, nem tudott felkelni. Senkit sem talált, aki segített volna rajta, és ott halt meg szerencsétlenül.”²¹¹⁴ Giovio szövegének szinte szó szerinti átvételével találkozunk abban a leírásban, amely Burchard von Ursberg (1177–1230/1231) középkori történetíró 1539-ben megjelent, németre fordított és kibővített világkrónikájában található,²¹¹⁵ s ugyanez szerepelt Joachim Camerarius 1541-es retorikai tankönyvében is:

²¹¹² Brodarics 1528, 319. Nem zárhatjuk ki, hogy a magyarok sikeres előrenyomulása összefüggésben volt az oszmánok által gyakran alkalmazott hadicsellel, ahogy az Bali bég Kemálpasazáde krónikájában olvasható haditervében is szerepel. „A leghelyesebb eljárás tehát az lesz, hogy amint e gonoszok egész csordájukkal reánk rohannak, a mi soraink kettényílnak, hogy utat adjanak nekik; amint aztán feltartóztathatatlan sebességgel áthaladtak soraink között, mi oldalba fogjuk őket.” Thúry 1893, 237; B. Szabó – Farkas 2020, 327. Vö.: Bánlaky 1939, 236 (559. jegyzet).

²¹¹³ B. Szabó – Farkas 2020, 320–321.

²¹¹⁴ B. Szabó 2006, 159; Farkas – Szebelédi – Varga 2016, 207; B. Szabó – Farkas 2020, 359.

²¹¹⁵ Ursberg 1539, 692. A szövegben – szintén Giovio nyomán – említést találunk két győzelmi jelvényként Budáról Konstantinápolyba vitt Mátyás-kori szoborról is: „Darnach hat er (Szulejmán P. J.) zwey groß gegossen Bild / welche künig Mathis hat durch fürtreflich meyster überauß künstlich machen lassen / gen Constantinopel gefüret / und auff nidrige marmorseulen offenlich an den marckt gestellet / hat die auch mit gold kostlich lassen schmucken / als triumph zeychen / zu eyner gedächtnüs dises herrlichen sigs., Ursberg 1539, 693. Két bronzszoborról írt – szintén Giovio nyomán – 1554-ben megjelent krónikájában Jozsef-ha-Kohén zsidó történetíró is: „És azt a két bronzszobrot, amelyet egy kiváló mesterember Matiu királynak készített, Szulejmán fogta, és Kosztantinopoliba, királyi székhelyére vitette, és a város terén állíttatta fel.” B. Szabó – Farkas 2020, 410.

„Maga a király menekülés közben nagy testű lován, súlyos fegyverzetétől terhelten egy nem túl nagy folyóvízhez ért ... Amikor a király is át akart kelni, felbukott a lova, ő pedig belefúladt az iszapos vízbe.”²¹¹⁶ Paul Eber 1550-ben kiadott történeti kalendáriumában, amely naptárszerűen ismerteti az egyes napokhoz kapcsolódó legnevezetesebb történelmi eseményeket, a mohácsi csata említésekor szintén kitér a király halálára: a menekülő II. Lajos „... in loco palustri ab equo collapsus oppressus est ...”²¹¹⁷ Giovio 1551-es kiadványában – mint látni fogjuk – a korábnál részletesebb leírást közölt a király elestéről.

A II. Lajos halálát bemutató képzőművészeti ábrázolások – egészen a 19. századi történeti festményekig – szinte kötelező képi elemévé váló, a mocsaras vizet jelképező sás már Nel metszetén feltűnt. A mocsaras, nádas közeg megjelenik az Andreas Lazarus von Imhof (1656–1704) történetíró többkötetes világtörténetét díszítő, II. Lajos tragikus balesetét ábrázoló rézmetszet előterében is.²¹¹⁸ **(90. kép)** Az 1692-ben indított, *Neu-eröffneter Historischer Bilder-Saal* című, Nürnbergben megjelent, gazdagon illusztrált sorozat, amelynek hatodik és hetedik kötetét már a szerző halála (1704) után adták ki, a 18. században óriási népszerűségre tett szert: 1782-ig összesen 17 kötete jelent meg, s az egyes kötetek újabb kiadásokat is megértek. Az 1710-ben megjelenő hatodik kötettől mindig a kiadás idejét megelőző néhány év fontos eseményeit ismertették. A sorozatban – ahogy Rózsa György a Zách Felicián (1260–1330) merényletét bemutató metszet kapcsán hangsúlyozta – több, „a magyar történelmi festészetben kedvelt tárgyat ábrázoló illusztrációt találunk: várnai csata, Hunyadi László elfogatása, Martinuzzi halála, Zrínyi kirohanása, Zrínyi Péter lefejezése, szentgotthárdi csata, Buda ostroma.”²¹¹⁹ A kiadványnak a mohácsi csatához kapcsolódó, II. Lajos halálát ábrázoló illusztrációját Rózsa György nem említette, pedig ugyanabban a kötetben szerepelt, mint a felsorolt témák nagy része. Rózsa Imhof könyvsorozatát a „XVIII. század első felében napvilágot látott”-ként említi, s a Zách Felicián történetét bemutató képet tartalmazó harmadik kötet megjelenésének éveként 1735-öt adja meg. A sorozat első kötetei azonban valójában – mint láttuk – a 17. század végén jelentek meg először, a Rózsa György által említett 1735-ös kötet²¹²⁰ ennek egy későbbi kiadása lehetett.²¹²¹ Az 1694-ben megjelent harmadik kötet a 800 és 1346 közötti időszak történelmét mutatta be, ennek vége felé (674. oldal) szerepelt Zách Felicián sikertelen merényletének leírása és illusztrációja.²¹²²

²¹¹⁶ Camerarius 1541, 112. Vö.: Farkas – Szebelédi – Varga 2016, 208; B. Szabó – Farkas 2020, 372.

²¹¹⁷ Eber 1550, 302. Vö.: Dukkon 2013, 15–16.

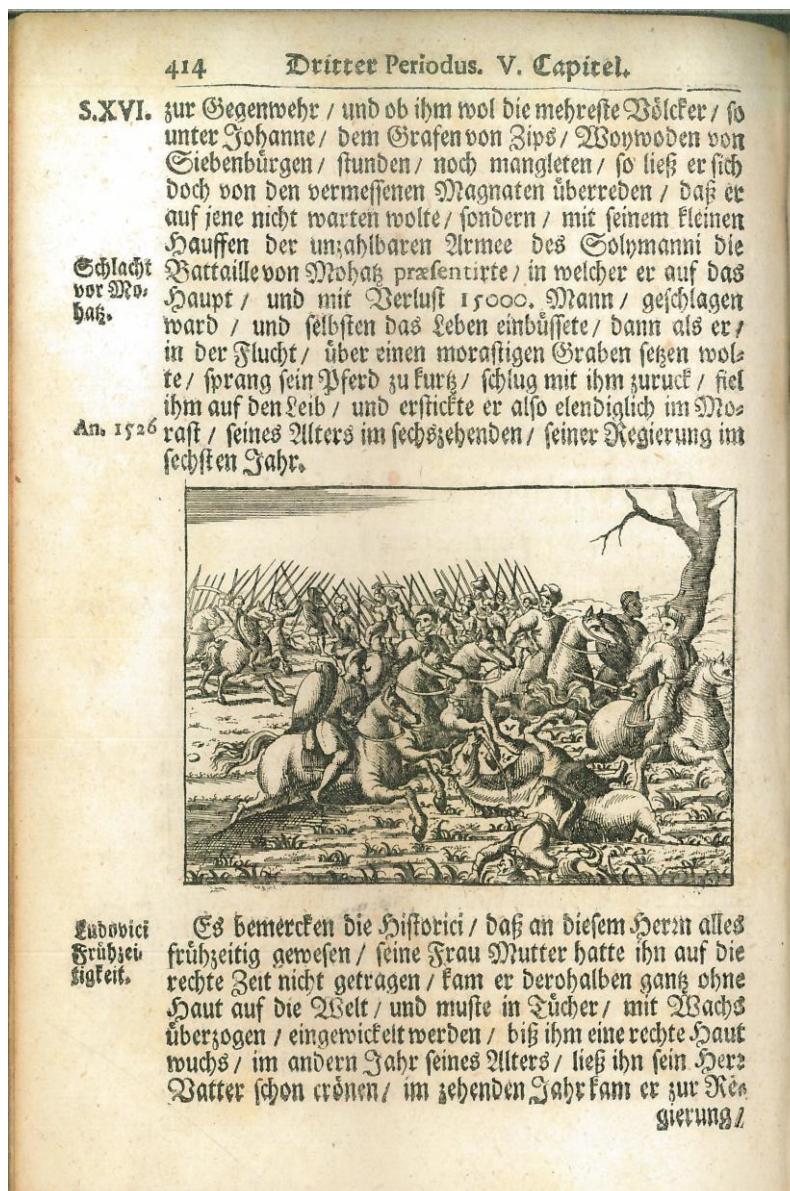
²¹¹⁸ Imhof 1695, 414. A sorozatról eltérő kiadási adatokkal: Allgemeine Deutsche Biographie 14 (1881), 43–44 [Online-Version]; URL: <https://www.deutsche-biographie.de/pnd117129682.html#adbcontent>. Az első öt kötet a szerző nevének feltüntetése nélkül jelent meg. Az illusztrációkhoz vö.: Kunze 1993, 567; Meier 1994, 22–26.

²¹¹⁹ Rózsa 1959, 280. A sorozatról Rózsa 1959, 277.

²¹²⁰ Neu-eröffneter Historischen Bilder-Saals Dritter Theil ... Nürnberg 1735.

²¹²¹ Első kiadásként 1735-ben a sorozat 9. kötete jelent meg, amely az 1723–1733 közötti időszak eseményeit mutatta be. A harmadik kötet 1735. évi, Rózsa György által említett kiadásának eddig nem sikerült a nyomára bukkannom. Az MTA Könyvtár és Információs Központ állományában található, 10 kötetes, nürnbergi kiadású sorozat (jelzete: Tört.O.1054) 3. kötete például 1723-ban jelent meg, tehát a kötetnek biztosan volt több kiadása is. 1735-ben ennek a sorozatnak is a 9. kötete jelent meg.

²¹²² A jelenet ábrázolásával találkozunk: Heisler 1793, 75r.

90. kép. II. Lajos halála. In: [Andreas Lazarus von Imhof]: *Neu-eröffneten Historischen Bilder-Saals Vierdter Theil...*Nürnberg, 1695, 414.

II. Lajos halálának ábrázolásával az 1346–1658 közötti időszakot bemutató, 1695-ben megjelent negyedik kötetben találkozunk. A mohácsi csata ismertetésekor a szerző kitér a leírás szerint 16 évesen, valójában 20 éves korában elhunyt király halálának körülményeire is: „... dann als er in der Flucht über einen morastigten Graben setzen wolte / sprang sein Pferd zu kurz / schlug mit ihm zurück / fiel ihm auf den Leib / und erstickte er also elendiglich im Morast / seines Alters im sechszehenden / seiner Regierung im sechsten Jahr.”²¹²³ Az illusztráció előterében a hátára eső lóról fejjel lefelé a mocsárba zuhanó királyt látjuk, körötte a menekülő magyarokat (egyikük visszanéz a királyra), a háttérben a magyarok és a törökök összecsapását. Az illusztrátor roppant szemléletesen ábrázolta a bukás mozgalmasságát, ahhoz hasonló érzékletességgel, amit majd Dorffmaister István közel száz évvel későbbi festményén látunk.²¹²⁴

²¹²³ Imhof 1695, 414.

²¹²⁴ Papp – Király 2018, 109–110.

A lováról leeső II. Lajos ábrázolásával találkozunk az 1742-ben, majd 1751-ben Nagyszombatban megjelent *Corpus Iuris Hungarici* Franz Leopold Schmittner által készített könyvillusztrációján is, ahol a II. Lajos arcképe melletti kis jelenetek egyike rohamozó török lovasokat ábrázol, másikán a mocsárba eső királyt látjuk. A *Corpus Iuris* jelenete inspirálhatta Dorffmaister István 18. század végi, a mohácsi csatát ábrázoló festményein – a Mohácsra és a Szentgotthárdra készült képeken – a „Csele-patakba hanyatló király” motívumát.²¹²⁵ A *Corpus Iuris*nak a törvényalkotó királyok képmása mellett elhelyezett, az ábrázolt uralkodásának eseményeire utaló háttérjelenetek kis méretük ellenére fontos szerepet játszottak: rajtuk „jelennek meg először azok a témák is, amelyek a 19. század történeti festészetének meghatározó tematikáját jelentik majd ...”²¹²⁶ Hasonló motívumot találunk az említett, 18. század végi podolini piarista iskolai kéziratos történelemkönyvben: a mohácsi csatáról szóló sorokat a felágaskodó lováról fejfelé a vízbe (?) zuhanó II. Lajos huszárruhás alakja illusztrálta.²¹²⁷ A rajzon II. Lajos uralkodói mivoltára a leeső huszárcsákó és kard mellett látható királyi korona utal.

II. Lajos halálának ábrázolása Dorffmaister István csataképein

A lováról leeső II. Lajos legismertebb és legnagyobb hatású képi megjelenítése Dorffmaister István 1787-ben készített, az 1526. évi mohácsi csatát ábrázoló csataképének jelenete volt. A festményen a szinte függőlegesen felemelkedő fehér lováról a mocsárba zuhanó fiatal király **(91. kép)** – a Dorffmaister által készített háromnegyed alakos II. Lajos-portréhoz hasonlóan – ugyanazt az aranyozott díszpáncélt viseli, amelyet – mint láttuk – a 18. század végén II. Lajos egykori tulajdonának tartottak, s amely a bécsi császári fegyvertár (Kaiserliches Zeughaus) reprezentatív termében (*König-Ludwigs-Saal*) volt kiállítva.²¹²⁸ A sokáig a mohácsi püspöki nyaralóban elhelyezett festmény II. Lajos halálát ábrázoló jelenetének kompozíciójával – mint *Az 1526. évi mohácsi csata és II. Lajos halála helyszínének emlékezete* című fejezetben látni fogjuk – számos 19. századi műalkotáson találkozunk.

91. kép. Borsos József: Az 1526. évi mohácsi csata (Dorffmaister István festményének másolata). Részlet. 1837. Mohács, Polgármesteri Hivatal.

²¹²⁵ Galavics 1997, 87. Vö.: Sinkó 2001, 323; Papp – Király 2018, 110 (Sinkó Katalin – Kerny Terézia).

²¹²⁶ Galavics 2000, 69.

²¹²⁷ Heisler 1793, 127v. Az illusztrációra Farkas Gábor Farkas hívta fel a figyelmemet.

²¹²⁸ Legújabbán vö.: Papp 2020b. Papp 2022.

Dorffmaister jelenetéhez hasonló, erőteljes képpel elevenítette meg néhány 16. századi történeti forrás is a bukás pillanatát. Antonio Giovanni da Burgio (1485 után–1538 k.) pápai követ 1526. szeptember 5-én, tehát a csata után alig egy héttel, Pozsonyban kelt levelében ezt olvashatjuk: „Menekülés közben elértek a Duna egy kis ágacskájához, de mikor át akartak kelni, a király lova megbokrosodott, felágaskodott a vízben, Ófelsége pedig, kinek nehéz volt már a páncél, s fáradt is volt, leesett és belefulladt abba a patakba.”²¹²⁹ Burgio első kézből kaphatta az információt, hiszen Mária mellett volt, amikor Czettrich szemtanúként beszámolt a királynénak II. Lajos haláláról.²¹³⁰ Egy 1526. október 28-án kelt német nyelvű hírlevél szerint a menekülő uralkodót kísérői egy mocsaras vidékre vezették, amikor „pedig a magyarok királya utánuk lovagolt lovassági páncéljában, és nagy, súlyos lován keresztül akart gázolni a mocsáron, akkor a lova vele együtt megsüllyedt benne. A király nyomban elrántotta a lovát, hogy felhúzza, de a ló felágaskodott, és a királlyal együtt a hátára zuhant úgy, hogy a páncél elvágta a nyakát, bele is halt. Egy magyar nemes úr talált rá, akit Ceterusnak hívtak.”²¹³¹ Hasonlóan írja le a jelenetet II. Lajosról írt rövid életrajzában Paolo Giovio is: „Maga a király, midőn reményét veszítve menekülőre fogta, egy tóhoz ért, amelynek igen magas partja volt; amikor kifelé jövet megpróbált felkaptatni rajta, a lovát, amely egyenes nyakkal felágaskodott, maga felé húzta vissza; így aztán hanyatt esett, lovának meg fegyvereinek a súlya lenyomta, s a kétarasnyi örvény vizében megfulladt és meghalt.”²¹³² Hasonló leírást találunk az *Ehrensiegel des Hauses Österreich*-ben is: menekülés közben a király „lova inni akart, mert kimerült a hőség miatt. A király nem akarta engedni, hogy igyon, minek következtében a ló felágaskodott, és a királlyal a hátán beleesett a vízbe. Ló és lovasa eltűnt, mert a király páncélja és fegyverzete igen súlyos volt ...”²¹³³

A király halálát közvetlenül megelőző eseménynek, vagyis a lováról való leesésének Dorffmaister mohácsi képén alig észrevehető, kompozíciós szempontból hangsúlytalan jelenete a szentgotthárdi ciszterci apátság főapáti fogadóterme számára festett történelmi kép fő szervező erejű, központi elemévé válik. Bár a háttérben még folyik a harc, a képet a menekülés motívuma uralja: hátulról, menekülés közben látjuk a csatajelenetnél jóval nagyobb méretben, a nézőhöz közelebb ábrázolt királyt és a lovát is. Ezen a festményen a hangsúly már – úgy vélem – nem a hősi ellenállásra, hanem a visszavonhatatlan bukásra került.

Dorffmaister festményeinek népszerűségét, s a lokális érdeklődésen túlmutató ismertségét jelzi, hogy a fiatal Borsos József 1837-ben Mohácson lemásolta a két csataképet és II. Lajos portréját,²¹³⁴ amelyekről később – a nagy érdeklődés miatt – részben általa, részben

²¹²⁹ Farkas – Szebelédi – Varga 2016, 178.

²¹³⁰ B. Szabó 2006a, 172. Ezt a jelenetet elevenítette meg Pálffy-Daun Lipót (1834–1884) 1878-ban készített, *A mohácsi csatából visszatérő Zettritz Ulrik királyi lovászmester, A budai vár nagy termében Mária királynénak 's környezetének jelenti II. Lajos király gyászos végét a Cselye patakban. 1526-ban* című színezetlen tollrajzán (MNM TKCS, ltsz.: 25/1950). Vö.: Katona 1976, 88–89. oldal között; Basics 1991, 65–66, 4. kép, 76; Réthelyi 2005, IX-8. tétel, 271 (Basics Beatrix). A Mohács-témával Pálffy-Daun Lipótnak azon a több jelenetet tartalmazó vízfestményén is találkozunk, amely Toldy Ferenc *Magyar költők* című munkájának egyes verseit illusztrálta: a jelenet „...inkább melankolikus, mint tragikus: vitéz búsong egy fa tövében, éjszaka, holdfénynél.” MNM TKCS, ltsz.: 58.4088. Basics 1991, 66–67, 5. kép, 76.

²¹³¹ B. Szabó – Farkas 2020, 225. Vö.: Fraknoi 1876, 13. Neue zeyttung, wie es mit der schlacht zwischen dem König von Ungern und dem Türkischen Keyßer ergangen ... Speyer, 1526. o. n. [3]. (VD16, N 1055).

²¹³² B. Szabó – Farkas 2020, 389.

²¹³³ B. Szabó – Farkas 2020, 399.

²¹³⁴ Borsos József: A mohácsi csata 1526-ban (Dorffmaister csataképének kicsinyített másolata), olaj, vászon, 114 × 188 cm. Mohács, Polgármesteri Hivatal; Borsos József: II. Lajos

más művészek által újabb replikák készültek.²¹³⁵ A *Mohácsi ütközet. II. Lajos halála 1526 augusztus 29-ikén* című litográfiát Borsos rajza nyomán Schmid János budai nyomdájában készítették,²¹³⁶ míg 1866-ban II. Lajos páncélos portréjáról jelent meg mellképre szűkített litográfia,²¹³⁷ amely az újabb kutatások szerint nem Borsos másolatáról, hanem Dorffmaister festményéről készülhetett.²¹³⁸

A II. Lajos-portré részleges illusztrációjával már Baranya megye 1897-ben megjelent monográfiájában találkozunk, az alkotó megnevezése nélkül (A mohácsi Lajos-kápolnában őrzött olajfestmény után).²¹³⁹ Az 1970-es évek közepéig a kutatás Borsos Józsefnek a képről az 1830-as években készített másolatát eredeti műalkotásnak vélte, amelyet a fiatal festő Bécsben festett.²¹⁴⁰ Boros László 1974-ben megjelent tanulmányában már Dorffmaister műveként említette, bár a pécsi püspöki levéltárban őrzött egyik 19. századi másolatot vélte az eredeti alkotásnak.²¹⁴¹ Az eredeti és a másolatok kapcsolatát 1980-ban Galavics Géza tisztázta,

király képmása, olaj, vászon, 107 × 73,5 cm. Budapest, MNM TKCS, ltsz: 1649. Az 1838-ban befejezett másolat 1949-ben, a Parlamenti Múzeum megszüntetésekor került a Nemzeti Múzeum Történeti Képcsarnokába. Rózsa 1961, 292. Az első mohácsi csatának az Ernst Múzeum aukcióján feltűnő, Borsos által szignált példányát (XXXVIII. számú aukciós katalógus, 49. szám: A mohácsi ütközet. Olaj, vászon, 115 × 190 cm, jelezve lent balra: „Borsos Jós. 1837”, illusztrációja a XXII. táblán) említi: Gozdzik é. n., 39. A két másolatot a kutatás sokáig – éppúgy, mint látni fogjuk, a II. Lajos-portré kópiáját – a fiatal festő eredeti műalkotásának tartotta. Ld. pl. Kopp 1931 („Valószínűleg egyik legelső műve a fiatal festőnek. Témáját tekintve a magyar történeti romantika egyik legkorábbi alkotása.” Kopp 1931, 15–16. „Szembetűnő hiányok jelzik a fiatal, szinte gyermek festő tanulatlanságát: bizonytalan, arányaiban hibás rajz, a távlati ismeretek teljes hiánya, s az egésznek naiv gyermek jellege.” Kopp 1931, 17); Gozdzik é. n., 39; Molnár 1971, 7 stb. A másolatokról ld.: Bárány 1837, 363; Galavics 1980, 165–166; Galavics 1997, 86; Történelem – kép 2000, 71, 114, IX–9. tétel, 537 (Sinkó Katalin); Réthelyi 2005, IX-2. tétel, 267–268 (Basics Beatrix); Farkas 2005, 9–10; Veszprémi – Szücs 2009, 167–170; Veszprémi 2013, 265–266; Papp – Király 2018, 110 (Sinkó Katalin – Kerny Terézia); Kuzmová 2018, 76; Hasanović-Kolutác 2019, 592.

²¹³⁵ Galavics 1980, 165–166; Veszprémi 2013, 265–266.

²¹³⁶ J. b. l.: Rajzolta Borsos József. J. j. l.: Nyomatta Schmid János. Vö.: Katona 1976, 64–65. oldal között; Történelem – kép 2000, 71. A készítés dátumaként a szakirodalomban 1837, illetve 1847 is szerepel. Vö.: Veszprémi – Szücs 2009, 169; Veszprémi 2013, 266.

²¹³⁷ Grünwald I. – Händelmayer, Gusztáv: II. Lajos, litográfia, MNM TKCS, ltsz.: 2812 (A festményen ábrázolt páncélon látható, egymásba fonódó E S betűk itt tükörfordítottan jelennek meg). Gerszi 1960, 151; Rózsa 1961, 292; Galavics 1980, 16; Veszprémi 2013, 266.

²¹³⁸ Veszprémi 2013, 266 (24. jegyzet).

²¹³⁹ Várady 1897, 372. Vö.: Galavics 1980, 166.

²¹⁴⁰ Ernst Lajos Borsos műveként említi a festményről készült litográfiát: Ernst 1910, 74; Balás Piri 1932, 14. A II. Lajos-portré Rózsa György szerint Borsos „korai bécsi tartózkodását bizonyítja, ugyanis a páncélt ebben az időben még Bécsben, a császári fegyvertárban őrizték ...” Rózsa 1961, 292. Molnár Zsuzsa is úgy véli, hogy a „páncél anyagszerű megfestése arra vall, hogy a fiatal Borsos – bár részleteiben kissé eltérő módon – az eredeti alapján, tehát Bécsben festhette” a képet. Molnár 1971, 8. Bár a Mária királyné életét bemutató 2005-ös katalógusban Borsos festménye már Dorffmaister portréjának másolataként szerepelt, a korábbi feltevésre utaló mondattal is találkozunk a leírásban: „Amikor a még nagyon fiatal Borsos József ezt a képet festette Bécsben, a páncél a császári fegyvertár gyűjteményében volt.” Réthelyi 2005, 268. (Basics Beatrix). Téves évszámmal, Borsos alkotásaként említette a festményt Kovács Gábor is: „Borsos József: A mohácsi csata, 1847”. Kovács 1996, 285.

²¹⁴¹ Boros 1974, 279, 283. Vö.: Galavics 1980, 166.

rámutatva arra is, hogy a képmáson II. Lajos által viselt páncél valójában II. Zsigmond Ágosté volt.²¹⁴²

Még nem a bukást, hanem a lován szilárdan ülő, kezében kardot tartó, két magyar lovas által követett, páncélos II. Lajost örökítette meg az az illusztráció, amely Boldényi János párizsi történeti munkájának a mohácsi csatáról szóló részét tette szemléletessé,²¹⁴³ az előtte látható nádas – éppúgy, mint a kép címe (*Mort de Louis II.*) – azonban már a végzetes balesetre utal. Az illusztráció 1858-ban megjelent egy Magyarország történelmét ismertető német nyelvű kiadványban is.²¹⁴⁴

A lováról leeső II. Lajost látjuk Kuttner Sándor (1814–1874) sebészorvos iskolásoknak szóló, több kiadást megért, II. Ulászló és II. Lajos uralkodását meglehetősen negatívan megítélő történeti munkájának illusztrációin is. A kiadvány fametszeteinek nagy része a *Mausoleum* ábrázolásait követő képmás (Attila, Árpád, Mátyás király) volt, találunk benne ugyanakkor néhány eseményképet is, II. Lajos végzetes lovasbalesete mellett például a Zrínyi Miklós kirohanását, illetve a *Vitam et sanguinem* jelenetet bemutatót.²¹⁴⁵ Az 1864-es kétnyelvű (magyar-német), illetve az 1870-es magyar nyelvű kiadásban a II. Lajost ábrázoló metszet megegyezik,²¹⁴⁶ egy 1882-es kiadásban ugyanakkor ettől eltérő kompozíció szerepel, az előtérben és jobb oldalt a mocsarat jelképező sással.²¹⁴⁷

2.4.2.2. II. Lajos holttestének megtalálása

A „hős halála” ábrázolási típus egyik – gyakran a Keresztlevételre, illetve Krisztus sírbatételére emlékeztető – változata a csatában elesett hős holttestének megtalálása volt. A Keresztlevétel ikonográfiai típusa ismerhető fel például Alexander Bruckmann (1806–1852) 1831-ben keletkezett olajfestményén, amely Barbarossa Frigyes (1122–1190) holttestének a Kalikadnosz folyóból való kiemelését ábrázolta: a csónakba emelés során az uralkodó meztelen felsőtestét két férfi, míg lábait egy harmadik személy tartja.²¹⁴⁸ A Jeruzsálem felszabadítására indított kereszties hadjárat során meghalt császár a folyón való átkeléskor lováról a vízbe esett, s páncélja súlya miatt – II. Lajoshoz hasonlóan – nem tudták kimenteni. Még jobban hasonlít Krisztusnak a keresztről való levételét ábrázoló alkotásokhoz Julius Schnorr von Carolsfeld (1794–1872) 1832-ben keletkezett, a selmi Schloss Cappenberg *Festsaal*-jában őrzött monumentális festményének²¹⁴⁹ kompozíciója: Barbarossa Frigyesnek a katonák által felsőtesténél és lábánál fogva felemelt meztelen holttestét csak az ágyékánál takarja egy fehér lepel. Bár Alfred Rethel (1816–1859) ugyanilyen témájú képén²¹⁵⁰ a halott császár koronát és

²¹⁴² Galavics 1980, 165–166.

²¹⁴³ Boldényi 1851, 132. Boldényi megemlíttette illusztrációi egy részének képi forrását is: „Cette gravure, ainsi que celle de l’execution de Dózsa, de Hunyadi, et differents autres dessins, sont tirés de: Historischer Bildersaal, Nürnberg, 1715.” Boldényi 1851, 132. A témák – mint láttuk – valóban feltűntek Andreas Lazarus von Imhof kiadványában.

²¹⁴⁴ Körner 1858, 112.

²¹⁴⁵ Kuttner 1864, 76, 88; Kuttner 1870, 41, 47. A Zínyi kirohanását ábrázoló metszet kompozíciója hasonlít Peter Krafft később említésre kerülő monumentális festményéhez (1825).

²¹⁴⁶ Kuttner 1864, 66; Kuttner 1870, 36.

²¹⁴⁷ Kuttner 1882, 78. Vö.: Kanász Viktor: Szalánci János tanúvallomása II. Lajos király haláláról. In: Turul (94) 2021/1. 37–42 (itt: 42)

²¹⁴⁸ Olaj, vászon, 149 × 188,5 cm, Stuttgart, Staatsgalerie, ltsz.: 691.

²¹⁴⁹ Olaj, vászon, 190,5 × 317 cm. Vö.: Horst Appuhn: Der Saal des Freiherrn vom Stein in Schloss Cappenberg. In: Burgen und Schlösser (15) 1974/1., 42–44 (a korábbi irodalommal).

²¹⁵⁰ Bakó 1982, 24.

palástot visel, testtartása és a mozdulat, mellyel két gyászoló katonája a felsőtesténél, illetve a lábánál fogva kiemeli a vízből, rokonságot mutat a vallásos ikonográfiai típussal.

A 19. század közepén több festő megörökítette a lützeni ütközetben 1632. november 16-án elesett II. Gusztáv Adolf (1594–1632) svéd király tetemének megtalálását is. Alfred Rethel tusrajzán²¹⁵¹ és 1838–1843 között,²¹⁵² illetve 1839-ben keletkezett olajfestményén²¹⁵³ a félig meztelen felsőtestű, az elesettek között a földön heverő halott királyt megdöbbsent katonái veszik körül. Eduard Geselschap (1814–1878) 1848-ban keletkezett kompozícióján,²¹⁵⁴ illetve Carl Wahlbohm (1810–1858) svéd festő, illusztrátor és szobrász 1855-ös képén²¹⁵⁵ a Keresztlevételhez, valamint a Sírbatételhez hasonló beállítással találkozunk. Bibliai jelenetek ikonográfiai formuláit egyébként a hazai történeti festészetben más témák ábrázolásánál is felhasználták, elég Madarász Viktor *Hunyadi László siratása* (Krisztus siratása) vagy *Dózsa népe* (*Keresztlevétel*) című festményeire utalnunk.²¹⁵⁶

Die Neu-eröffnete Ottomanische Pforte (1694)

II. Lajos holtteste megtalálása jelenetének²¹⁵⁷ korai – ismereteim szerint első – példája volt a *Die Neu-eröffnete Ottomanische Pforte* című könyv Johann Andreas Thelott (1655–1734) rajza után készült rézmetszetes illusztrációja.²¹⁵⁸ **(92. kép)** A kiadvány két korábbi, népszerű könyv fordítását tartalmazta. Az egyik Paul Rycaut (1629–1700) angol diplomata és történész 1666-ban Londonban megjelent, az Oszmán Birodalmat bemutató, később többször újra kiadott és az 1670–1690-es években számos nyelvre (francia, holland, olasz, lengyel, spanyol, német,²¹⁵⁹ orosz) lefordított munkája volt,²¹⁶⁰ amely először mutatta be angol nyelven összefoglaló jelleggel a birodalom kultúráját, vallását, szokásait, szárazföldi és tengeri katonai szervezetét. Az Oszmán Birodalommal foglalkozó 17. századi kiadványok egyik legfontosabbjaként számon tartott, rendkívül nagy hatású könyv szerzője 1661-ben az angol követ titkáraként utazott Konstantinápolyba, munkáját többéves kint tartózkodása alatt szerzett személyes tapasztalatai, megfigyelései, vizsgálódásai alapján írta meg.²¹⁶¹ A *Die Neu-eröffnete Ottomanische Pforte* másik része, amely az Oszmán Birodalom történetét mutatta be, Giovanni Sagredo (1617–1682) diplomata és történétíró munkájának²¹⁶² fordítása volt.

²¹⁵¹ Dresden, Staatliche Kunstsammlungen Dresden, Kupferstich-Kabinett, ltsz.: C 1897-58. 153 × 232 mm.

²¹⁵² Olaj, vászon, 68,5 × 90 cm, Stuttgart, Staatsgalerie, ltsz.: 719. Vö.: Ponten 1911, 40. (1835–1838 körül).

²¹⁵³ Olaj, vászon, 20,5 × 27,2 cm, Düsseldorf, Kunstpalast – Gemäldegalerie, ltsz.: M 4040. Vö.: Bakó 1982, 24.

²¹⁵⁴ Olaj, vászon, 115 × 165 cm, Düsseldorf, Kunstpalast – Gemäldegalerie, ltsz.: M 4087.

²¹⁵⁵ Olaj, vászon, 63 × 75 cm, Stockholm, Nationalmuseum, ltsz.: NM 1242.

²¹⁵⁶ Bakó 1999, 23.

²¹⁵⁷ A király halálának és holtteste megtalálásának évszázadok óta sokat vitatott körülményeiről újabban ld. pl. Farkas – Szebelédi – Varga 2016; B. Szabó 2019; Pap et al. 2020; Varga 2020. A két ikonográfiai típus ideológiai, szemléleti különbségéhez vö.: Papp 2019, 188–193.

²¹⁵⁸ Rycaut – Sagredo 1694, 121. Vö.: Rózsa 1959, 277–278; Rózsa 1973, 76; Bakó 1999, 14; Keserü 2013, 277; Erdős 2014, 55. tétel, 141; Papp 2019, 190–191; Papp 2019b, 458–460.

²¹⁵⁹ Rycaut könyvének első német fordítása volt az 1694-ben megjelent *Die Neu-eröffnete Ottomanische Pforte*.

²¹⁶⁰ Rycaut 1666.

²¹⁶¹ Darling 1994; Schweickard 2015; Baktir 2015.

²¹⁶² Sagredo 1673.

92. kép. J. A. Thelott rajza után: II. Lajos holttestének megtalálása. In: Paul Rycaut–Giovanni Sagredo: *Die Neu-eröffnete Ottomanische Pforte*. Augsburg, 1694, 121.

Az 1694-es német nyelvű könyv illusztrációi – úgy tűnik – a fordításhoz készültek, az olasz kiadványban ugyanis nem voltak képek, Paul Rycaut angol nyelvű könyvében pedig csak a törökök öltözetét, szokásait bemutató ábrázolások szerepeltek. Ezeket a képeket a *Die Neu-eröffnete Ottomanische Pforte*ban nem vették át, a 150. oldalig tartó első részben nincsenek illusztrációk, csak az innen előlről kezdődő oldalszámozással közreadott második részben, Sagredo könyvének fordításában találunk ábrázolásokat. A rendkívül gazdagon illusztrált német fordításban a szultánok portréin kívül 2–3 oldalanként, néha még sűrűbben, önálló jeleneteket találunk. Az 1444. évi várnai csata leírásához például egy olyan illusztrációt mellékeltek, amely – úgy tűnik – I. Ulászló halálát ábrázolja.²¹⁶³

A *Die Neu-eröffnete Ottomanische Pforte* nemcsak a mohácsi csatáról számolt be, hanem megemlítette II. Lajos halálának és holtteste megtalálásának körülményeit is: „Der Leichnam deß Königs war erst zwey Monat hernach / als die Türcken schon aus dem Feld waren / in oben gemeldtem Morast mit seiner gantzen Rüstung bekleydet gefunden / und ist also mit ihm die gantze Glückseligkeit deß Reichs Ungarn versunken. Es war Unglück / daß da man zuvor wol durch besagten Morast waden und kommen können / solcher durch den Marsch der Türcken mit so viel hundert tausend Pferden und Cameelen / so tieff worden / daß er gleichsam dem armen König zum Grab vorher bereitet zu seyn schiene. Er war von jedermann verlassen / und hatte mehr nicht als einen einigen seiner Diener / Namens Cetricium, bey sich / der ihm aber nicht aus dem Morast helfen konte / sondern allein nachgehends den Orth wo er geblieben / weist / daß man gleichwol den Leichnam wiedergefunden / und nach Stulweissenburg in seiner Vorfahren Begräbnuß gebracht worden.”²¹⁶⁴ Giovanni Sagredo 1673-as könyve²¹⁶⁵ a 246. oldaltól ismertette a törökök 1526. évi magyarországi hadjáratát, a mohácsi csatát, illetve II. Lajos holttestének megtalálását és (itt tévesen „Alba Giulia”-ba, tehát Gyulafehérvárra történt) elszállítását és eltemetését (254–255. oldal). Az 1694-es német könyv fordítója kijavította az itáliai szerző tévedését, nála a temetés helyszínéeként már helyesen „Stulweissenburg”, azaz Székesfehérvár szerepelt.

²¹⁶³ Rycaut – Sagredo 1694, 33.

²¹⁶⁴ Rycaut – Sagredo 1694, 121.

²¹⁶⁵ Sagredo 1673.

Mi lehetett Sagredo leírásának a forrása? Egy 1526-ban megjelent német hírlevél szerint „Szulejmán a foglyok közül hármat maga elé hivatott, és őket a csatatérre vezettette, hogy a halottak között Lajos királynak és a kiválóbb uraknak tetemeit felkeressék. Midőn Tomori Pálnak tetemét kijelelték, a basa ki őket vezette, annak fejét levágatta és a szultánnak bemutatta. Miután a királyt a halottak között nem találták, a szultán a foglyokhoz vitette őket; de itt is hiába keresték.”²¹⁶⁶ A holttest megtalálásáról és Székesfehérvárra szállításáról – mint láttuk – részletes beszámolót készített az esemény egyik szemtanúja, Sárffy Ferenc győri várkapitány. Sárffy 1526. október 19-én Brodarics István kancellárnak Pozsonyba küldött levele ugyan elveszett, szövegét azonban Brodarics továbbította Lengyelországba, ahol másolata Piotr Tomicki lengyel alkancellár titkárának, Stanisław Górskinak az iratai között fennmaradt.²¹⁶⁷ Mivel Sárffy levele ismereteim szerint először Friedrich Wilhelm von Sommersberg (1698–1756) sziléziai történész 1730-ban, Lipszében kiadott forráskötetében jelent meg²¹⁶⁸ nyomtatásban (innen emelte át Pray György [1723–1801] 1763–1770 között öt kötetben kiadott munkájába²¹⁶⁹), Sagredo a nyomtatott szöveget nem ismerhette, legfeljebb a lengyelországi eredeti kéziratot.

II. Lajos halálának körülményeiről és holttestének megtalálásáról ugyanakkor egy illusztrálatlan német hírlevélben – mint láttuk – már 1526 októbere végén hírt kaptak az olvasók.²¹⁷⁰ A holttest megtalálásáról Hans Hauge zum Freistein 1534-ben megjelent magyar krónikájában is olvashatunk, igaz, Czettrich nevének említése nélkül. A szerző azt azonban tudja, hogy a király holttestét egy sírtól és a mocsártól (amelyben megfulladt) nem messze elásva találták meg, ahová parasztok hantolták el, s hogy később kiásták és Székesfehérvárra, a magyar királyok temetkezési helyére vitték, ahol újból eltemették: „In welcher schlacht könig Ludwig umbkam / und doch vil tag niemand west / wo er hin komen was; zu letzt ward er gefunden begraben nit weyt von einem graben und möß /darinn er ertruncken / und von den bawren daselbst begraben wo den sein solt. Er ward aber bald darnach wider ausgegraben / und gen Stülweyssenburg zu der Ungarischen könig begrebnus gefürt / unnd ward zum andermal begraben.”²¹⁷¹

Sagredo forrását mégis inkább Paolo Giovio munkáiban kereshetjük. Giovio *Commentario de le cose de Turchi* című kiadványában még csak a király haláláról írt,²¹⁷² *Historiarum sui temporis* című könyvének 1552-ben megjelent második kötetében azonban már holttestének Czettrich közreműködésével történt megtalálásáról és székesfehérvári temetéséről

²¹⁶⁶ Fraknoi 1876, 11–12. Neue zeitung Wie die Schlacht zu Ungern mit dem Türckischen Keyser ergangen: Hatt einer vonn Wien so dabey gewest: herauff jen Oringen Geschriben. [Würzburg], 1526. OSZK RNYT, Röpl. 68. (VD16, N 1045).

²¹⁶⁷ Acta Tomicianae. Tomus Octavus Epistolarum. Legationum. Responsorum. Actionum et Rerum Gestarum; Serenissimi Principis Sigismundi Primi, Regis Polonie et Magni Ducis Lithuanie. Posnaniae, 1876. CXCI. Copia literarum Prefecti arcis Jaurinensis. Corpus Ludovici, Regis, inventum et sepultura facta. 227–228. Az expedíció történetéhez újabban vö.: Kasza 2016, 71–74.

²¹⁶⁸ Sommersberg 1730, 394–395.

²¹⁶⁹ Pray 1770, 120–121.

²¹⁷⁰ Fraknoi 1876, 13; B. Szabó – Farkas 2020, 225.

²¹⁷¹ Hauge zum Freistein 1534, 165. Az első német nyelvű magyar krónikának tekinthető könyv Thuróczy János *Chronica Hungarorum*ának (1488) átdolgozott, helyenként lerövidített fordítása volt, amelynek kiegészítéseként Hauge zum Freistein Mátyás király halálától a mohácsi csatáig ismertette a magyarok történetét. Történelem – kép 2000, IV–7. tétel, 288–289 (W. Salgó Ágnes). A krónika illusztrációja feltűnt egy 1900-ban megjelent viselettörténeti munkában is: Nemes – Nagy 1900, 45. tábla, 4. kép, XXXVIII.

²¹⁷² B. Szabó 2006, 159; Farkas – Szebelédi – Varga 2016, 207; B. Szabó – Farkas 2020, 359.

is említést tesz: „Ita tamen ut eum locum Cetriscus armiger eius & cubicularius genere Bohemus notaret, & effugeret, & post multos dies decedentibus hostibus integrum regis cadauer Cetrisci indicio reperiretur, & regii funere tumulandum ad Albam regalem deferretur.”²¹⁷³

Alátámasztani látszik a Giovio-féle leírás átvételét az is, hogy az ő munkája lehetett a forrása Sagredónak – s nyomában az 1694-es német fordításnak – az 1526-ban Budáról Konstantinápolyba hurcolt, a Hippodromban felállított bronzszobrok történetéről beszámoló sorainak is: a mohácsi csata után Budát elfoglaló törökök „...nahmen drey überaus künstliche Statuen von Metall / Apollinis, Dianae und Herculis mit sich hinweg / welche sie nachgehends zu Constantinopel auf dem Platz deß Hippodromi zum Angedencken dieser grausamen Niderlag der Christen aufrichteten.”²¹⁷⁴

²¹⁷³ Giovio 1552, 15. Jan Dubravius 1552-ben megjelent, említett cseh krónikájában ezt olvashatjuk: „Ezenközben a királynő, Lajos király felesége nagy igyekezettel kutatott és kerestette férje holttestét, és végül abban a mélyedésben találta meg, amelyben a Duna árhulláma el szokott ülni. Parancsára Székesfehérváron temették el, Magyarország királyainak temetkezőhelyén.” B. Szabó – Farkas 2020, 393. Az eseményt Istvánffy Miklós is megemlíti latin nyelvű történeti munkájában: „Czetricz pedig átkelés közben észrevette a király veszedelmét, de neki segítséget nem tudott vinni. Pontosan megjegyezte azonban magának a helyet, úgyszólván a király testét az ő útmutatása alapján megkeresték, s meg is találták.” B. Szabó 2006, 188. Az eredeti latin szöveg: „Sed Cetricius paludosum amnem aegre transiens, animaduerso Regis periculo, quum ope, ferre non posser, locum diligenter notauerat; ita vt Regium corpus postea eius incidio quaelitum atque inuentum sit.” Isthvanfi 1622, Liber VIII., 131.

²¹⁷⁴ Sagredo 1673, 255; Rycaut – Sagredo 1694, 121. Giovio korábbi munkájában még csak két szoborról írt (Giovio 1531, kv), a három szobor (a husángtartó Herkules, a kitarázó Apolló és a tegezes Diana) említésével az 1552-ben megjelent munkájában találkozunk (Giovio 1552, 100. Vö.: Perjés 1979, 434; Mikó 2000, 45; Tóth G. 2019, 92; B. Szabó – Farkas 2020, 385–386, 389). A szobrok történetéről – ismertetve a korabeli és későbbi forrásokat – legrészletesebben ld.: Mikó 2000, 42–46, a Giovio-féle leírás későbbi elterjedéséről Mikó 2000, 45–46. Újabban ld.: Mikó 2011, 30–31; Servantie 2014, 32; B. Szabó – Farkas 2020, 198, 202, 204, 247, 256, 411, 421, 441, 471, 481. A fent említett három szoborról ír 1563-as kronológiájában Michael Siegler (B. Szabó – Farkas 2020, 421. Vö.: Mikó 2000, 45; Tóth G. 2019, 125), 1571-ben kiadott, *Gentis Silasiae Annales* című történeti évkönyvében Joachimus Cureus (Szulejmán a budai várból „elvitt három régi és míves munkával készített ércszobrot: egy buzogányos Herkulest, egy lanton játszó Apollót és egy tegezes Dianát, és pannóniai győzelmi zsákmányként Bizáncban, a hippodromban helyezte el őket.” B. Szabó – Farkas 2020, 425), 1595-ös Magyarország-leírásában Giovanni Nicolò Doglioni (B. Szabó – Farkas 2020, 441), 1602-ben Ciro Spontone (B. Szabó – Farkas 2020, 444), illetve 1664-es munkájában Martin Zeiller („A szultán a régi művészeti alkotások közül csupán három rézszobrot, illetve szobrot vitt magával, Apollót, Dianát és Herculest ...” B. Szabó – Farkas 2020, 480–481). Ibrahim Pecsevi pécsi születésű török történetíró 1648 előtt készült munkájában az európaiakétól eltérő leírást találunk: „... a várkapu külső oldalán álló három furcsa és különös alak, amelyet bronzból formáltak meg művészién. A legnagyobb talán az összes hitetlen fölött egykor uralkodó és hatalmat szerző király alakja, a másik kettő ennél némileg kisebb, de hasonló alakban és formában mintha a trónon őt követő fiait ábrázolta volna. Mivel nagyon furcsa kinézetű, óriás alakok voltak, hajóra rakták és Isztambulba szállították őket, hogy a népnek látványosságul szolgáljanak. Sőt az At mejdánin egy-egy köemelvényre állították és a nép ámulattal nézte őket.” Farkas – Szebelédi – Varga 2016, 252–253, B. Szabó – Farkas 2020, 471. A budai bronzszobrok elviteléről 1778-ban megjelent, említett Magyarország-történetében Claude-Louis-Michel de Sacy is megemlékezik. Sacy 1778, 255.

Úgy tűnik, Sagredo a Sárffy-féle beszámoló kéziratot másolatát ezzel szemben nem ismerte. Nemcsak azért valószínűsíthető ez, mert nem említi a győri várkapitány nevét, hanem azért is, mert egy-két helyen a Sárffy-féle beszámólótól eltérő információt közöl: Sagredo például Sárffyval ellentétben azt írta, hogy a király holttestét – ahogy a könyv illusztrációján is látjuk – teljes vértetben találták meg a mocsárban. Sagredo leírása ugyanakkor Giovio rövid utalásánál részletesebb, hiszen megemlíti az esemény időpontját (két hónappal a csata után), a király öltözetét (teljes vértet – amit Giovio csak az uralkodó halálakor említ), illetve a király halálának okát (a török lovak és tevék százezrei által kimélyített mocsárba fulladt).²¹⁷⁵

Úgy vélem, az a sajátos szakrális forma és tartalom, amely a téma 19. századi ábrázolásain egyértelműen dominál majd, nyomokban már az 1694-es könyvillusztráción is felfedezhető. A páncélos holttestnek a mocsárból való kiemelésében segédkező, ideiglenes fapallókon álló, illetve térdelő emberek csoportja, a kereszt egyik szárához hasonló, a kiemelését segítő hosszú deszka, a lepedőbe csavart holttest a Krisztus levétele a keresztről kompozíciókkal mutat rokonságot. A jelenet szakralitását fokozzák a háttérben, az esemény színhelyéül szolgáló erdő fái között átszűrődő hangsúlyos, dicsfényserű napsugarak. A távolban magas koporsót hoznak, az előtérben két lovas közelít.

Egyes kutatók szerint II. Lajos holttestének Székesfehérvárra szállítását ábrázolta egy bizonytalan attribúciójú tétislap. A Johann Wolfgang Baumgartner (1712–1767), Jakob Gottlieb Thelott (1708–1760) – Johann Andreas Thelott fia – és Johann Jakob Lidl (1696–1771) által készített, kiváló minőségű rézmetszet a 2000-ban rendezett nagyszabású *Történelem – kép* című kiállításon II. Lajos apoteózisaként szerepelt,²¹⁷⁶ s ezen a címen találkozunk vele korábbi és későbbi tanulmányokban,²¹⁷⁷ illetve a mohácsi csatával kapcsolatos forrásokat és feldolgozásokat bemutató, 2006-ban megjelent szöveggyűjteményben is.²¹⁷⁸ Szilágyi András attribúcióját 2013-as tanulmányában elfogadja Debreczeni Attila is.²¹⁷⁹ Egy 2007-ben megjelent tanulmány²¹⁸⁰ ugyanakkor az ábrázolást Szent Lászlóhoz kapcsolja, a kompozíció előképeként egy Gottfried Bernhard Göz (Götz), (1708–1774) Joseph Sebastian Klauber (1710–1768) és Johann Baptist Klauber (1712–1787) által 1732 és 1742 között készített, Szent László szekérsodáját ábrázoló szentképet határozva meg.²¹⁸¹

Bár II. Lajos holttestének megtalálását Than Mór is megfestette – az Ernst Múzeum 1928. évi, XXXIX. számú árverési katalógusában 541. tételszámmal szerepelt egy jelzése szerint 1875-ben készült, 66 × 50 cm méretű, II. Lajos holttestének megtalálását ábrázoló

²¹⁷⁵ Sagredo leírásának lehetséges forrásairól ld.: Papp 2019b, 460–461. Hasonló sorokat olvashatunk Bernardus Vapovius (Bernard Wapowski) (1450–1535) *Fragmentum Sigismundi* című, 1526–1535 között keletkezett, nyomtatásban 1589-ben megjelent kéziratában: „Ezután a menekülő magyarok és az őket követő törökök seregei a lovuk patáival még mélyebbre nyomták az iszapban az élettelen királyt; ezért volt, hogy amikor Lajos király holttestét igen szorgosan keresték, csak nagy fáradtsággal találták meg, mert a magyarok később nem emlékeztek, hogy hol halt meg.” B. Szabó – Farkas 2020, 341.

²¹⁷⁶ *Történelem – kép* 2000, VI–11. tétel, 373–376 (Szilágyi András). Egy példánya: MNM TKCS, ltsz.: 80.442. Szilágyi András megemlítette Szilárdfy Zoltán, illetve Rózsa György korábbi meghatározását is, amelyek szerint a lap IV. Ferdinánd (1633–1654), illetve (feltételelesen) Szent Imre temetését ábrázolja. *Történelem – kép* 2000, 376.

²¹⁷⁷ Szilágyi 1989, 167–172; Szilágyi 1993, 128–136; Szilágyi 2004, 90–98.

²¹⁷⁸ B. Szabó 2006, 462.

²¹⁷⁹ Debreczeni 2013, 226.

²¹⁸⁰ Knapp 2007, a lappal foglalkozó korábbi irodalom említésével.

²¹⁸¹ Knapp 2007, 285.

festmény,²¹⁸² amelyet Tadeusz Gozdzik 1940-es években írt dolgozatában lappangóként említett²¹⁸³ –, a festményre a művész 1982-es monográfiájában már nem találunk sem szöveges, sem képi utalást,²¹⁸⁴ s nincs adatom jelenlegi hollétéről sem.

Orlai Petrics Soma és Székely Bertalan festménye

A II. Lajos holttestének megtalálása téma két 19. századi megjelenítése – Orlai Petrics Soma,²¹⁸⁵ illetve Székely Bertalan munkája²¹⁸⁶ – az 1694-es illusztrációtól eltérően a Sárffy-féle történetet mutatta be, amelyet a festők Jászay Pál népszerű történeti munkájából ismerhettek.²¹⁸⁷ Jászay említett leírása szerint Mária királyné a férje iránti szeretettől áthatva

²¹⁸² Ezüstgyűjtemény főúri birtokból, Benczur Gyula és Keszler József hagyatékából, valamint főúri és más magánbirtokból származó festmények, műtárgyak és bútorok ... Budapest, Ernst Múzeum, 1928 (Az Ernst-Múzeum aukciói, XXXIX.), 541. tétel, 46.

²¹⁸³ Gozdzik é. n., 39 (tévesen 54. tételként említve).

²¹⁸⁴ Cennerné 1982.

²¹⁸⁵ Orlai Petrics Soma: A Mohácsnál elesett II. Lajos király testének feltalálása, 1851, vászon, olaj, 200 × 290 cm, j. b. l.: „Orlay”, Debrecen, Református Kollégium Könyvtára. A kép korabeli sajtóismertetéseit ld.: Galamb 2011, 155–156; Galamb 2018, 168 (Pl. Orlai P[etrics] S[oma]: II-ik Lajos király holttestének megtalálása a mohácsi csataterén. Adámosi Székely Bertalantól. Pesti Napló [12] 1861. 58. szám). Vö.: Katona 1976, 88–89. oldal között; Történelem – kép 2000, XI–2. tétel, 600–602 (Sinkó Katalin); Szvoboda 2001a, 51–53; Körösi 2005, 124, 129–137; Galamb 2011, 28–29, 41–42, 85. tétel, 177; Keserü 2013; Veszprémi 2018, 307, 312–315; Galamb 2018, 35–37, 50, 75, tétel, 182.

²¹⁸⁶ Székely Bertalan: II. Lajos tetemének feltalálása (II. Lajos magyar király hullája feltalálása; II. Lajos király testének megtalálása a mohácsi csataterén; II. Lajos király holttestének megtalálása; II. Lajos holttestének feltalálása mohácsi csataterén; II. Lajos teste feltalálása) 1860, olaj, vászon, 140 × 181,5 cm. J. n. Hátoldalon: II. Lajos magyar király hullája feltalálása. Festé Székely Bertalan. SZM – MNG, ltsz.: 2807. Ld. pl. Horváth Károly: Háború és művészet. IV. rész. In: Hadimúzeumi Lapok (3) 1927. november. 5–8. szám, 22; Nagy 1995, II. 1.17. tétel, 234 (Sinkó Katalin); Flacke 1998, 545 (Dalos György); Székely 1999, 14–16, 27. tétel, 106–108 (Bakó Zsuzsanna); Szvoboda 2001a, 69–70; Papp – Király 2018, 322. A kép két vázlatát 1912-ben kiállították az Ernst Múzeum magyar történeti kiállításának VI. termében (2. Székely Bertalan: II. Lajos holttestének megtalálása, 25. II. Lajos holttestének megtalálása Székelytől. Ernst ideiglenes 1912, 20–21), s 1921-ben is bemutatták őket: Második terem: Klasszikus mesterek. 31. tétel: Székely Bertalan: II. Lajos holttestének feltalálása. Ernst Lajos úr tulajdona. Ernst – Lázár 1921, 13; Második terem: Klasszikus mesterek. 54. tétel: Székely Bertalan: II. Lajos holttestének feltalálása. Ernst Lajos úr tulajdona. Ernst – Lázár 1921, 15. (Feltehetően ezek egyike volt a festmény 1910-ben Ernst tulajdonában lévő első olajvázlata. Ernst 1910, 86). Ernstre nagy hatással volt a Nemzeti Múzeumban őrzött 19. századi történeti festmények „... által sugallt heroizált, idealizált történelemkép. Erről tanúskodik ... az a tény is, hogy ... törekedett a múzeumban látott, emblematikussá váló művek vázlatainak, illetve változatainak a megszerzésére.” Róka 2013, 25. Az Ernst Múzeum 1912-es ideiglenes katalógusa szerint a VI. teremben Székely említett két vázlata mellett szerepelt Orlai Petrics és Székely *Mohácsi vésze* (tőle két mű), illetve Lotz Károly, Madarász Viktor és Székely *Dobozija* (szintén két mű). Ernst ideiglenes 1912, 20–21.

²¹⁸⁷ Orlai festményének „debreceni megvásárlásakor a kollégium képviselői számára adott nyilatkozatában hivatkozott Jászay Pál könyvére, amelyet forrásként használt ... [...] ... Jászay részletesen idézi – Gévay Antal cikke alapján [azaz Gévay Antal: II. Lajos király halála. Egy kortárs eltérő előadása. In Tudománytár 1840. 8. kötet. 167–175. P. J.] – a leginkább hitelesnek

küldte el Czettrich Ulrikot Sárffy Ferenc győri várparancsnokhoz, hogy a holttest keresésére állítsanak össze egy csapatot. Sárffy először kételkedve fogadta a parancsot, mivel azt az országnagyoknak kellene intézni, a királyné iránti hűségéből azonban maga is velük ment. „Gyékénnyel, lepedővel, és szurkos koporsóval ellátva indultak ki Sárffyk Győrből Baranyába.”²¹⁸⁸ A Csele-patak közelébe érve Czettrich már messziről mutatta a helyet, ahol a király meghalt. Mind odafutottak, s mivel Czettrich megtalálta a király „üres fegyverzetét”, megvizsgálták az egész környéket. Trepka István udvarmester és mások holtteste után a vízparton egy friss sírdombra bukkantak. „Némi titkos sejtelemtől lelkesítve rohantak ahoz mindnyájan.”²¹⁸⁹ Az elsőként odaérő Czettrich eszköz híján kezével kaparta le a földet, amely alól először egy jobb láb tűnt elő, amelyet Czettrich kalapjában hozott vízzel lemosta, s amelyről ráismert a királyra a lábon lévő jegyről. Örömeiben s buzgalmában térdreesve megcsókolta a király lábát, majd teljesen kiásták a holttestet, amelyet a fogakon lévő jegy alapján minden kétséget kizáróan azonosítani tudtak. A holttestet gyékényre terítették és tiszta vízzel megmosták. Bár Jászay közreadja a romlatlan test említett, Sárffy-féle toposzát: „Épnek, undor és romlás nélkülinek találták azt a keresők, ajkán mutatkozó csekély seben kívül rajta semmit észre nem vettek”,²¹⁹⁰ lábjegyzetben megjegyzi, hogy nehéz elhinni, hogy a test, amely augusztus 29-től október közepéig a mocsárban hevert, épen és romlás nélkül megmaradt volna. Említi Szapolyai november 11-én írt levelét is, amely szerint a király testét már nem lehetett tovább tartani, mert nagyon el volt rohadva. Megemlíti ugyanakkor, hogy Sárffyn kívül Cseh Antal velencei kém is romlatlannak látta a holttestet. A kérdés körüli bizonytalanságot jelzi, hogy mintegy ennek cáfolataként Jászay azt is közli, hogy Czettrich a ”királynak már rohadt ujjáról a jegygyűrűt bőröstül levonta, szakállát kitepte”,²¹⁹¹ s egy kendőbe tette, hogy elvigye a királynénak. Az azonosítás után a király holttestét lepedőbe, majd koporsóba tették és elindították Székesfehérvárra.

Orlai és Székely jelenete a mocsár helyett egy szárazulaton játszódik, s a király testén egyik képen sincs páncél. Sárffy levele szerint – mint Jászaynál is láttuk – Czettrich a mocsárban csak a király fegyvereire bukkant, a holttestét a mocsártól nem messze, egy friss sírhalom alatt találta meg. Bár arról, hogy II. Lajoson volt-e páncél, Sárffy nem tett konkrét említést, a holttest kiemelésének leírásából egyértelműen következik, hogy nem volt. Míg azonban Orlai festményén **(93. kép)** nem egyértelmű, hogy a holttestet a vízből húzták, vagy a földből ásták-e ki (s ebben az esetben már teljesen letisztították),²¹⁹² Székely jobban ragaszkodott Sárffy leírásához: II. Lajos holtteste még félig a földben van. **(94. kép)** Azzal

tekinthető szemtanú, Sárffy Ferenc győri várkapitány beszámolóját a frissen elhantolt király tetemének feltalálásáról és székesfehérvári eltemetéséről.” Veszprémi 2018, 312. Vö.: Történelem – kép 2000, 600; Csorba 2013, 391; Kuzmová 2018, 80. A jelenet forrásaként használt könyvre, Jászay munkájára Orbán Pető is hivatkozott a festmény debreceni bemutatásakor írt kritikájában. Szvoboda 2007, 144; Szvoboda 2009, 146.

²¹⁸⁸ Jászay 1846, 105. A koporsó sem Orlai, sem Székely festményén nem jelenik meg, érdekes módon azonban a *Die Neu-eröffnete Ottomanische Pforte* említett metszetén – mint láttuk – a háttérben feltűnik a ló vontatta magas koporsó. II. Lajos holttestét mindhárom ábrázoláson lepedőbe burkolják.

²¹⁸⁹ Jászay 1846, 105.

²¹⁹⁰ Jászay 1846, 106.

²¹⁹¹ Jászay 1846, 106. Habsburg Mária a Szépművészeti Múzeumban őrzött említett portréján (ltsz.: 54.1941) rubinköves gyűrűt visel. Hasonló alakú köves gyűrűt látunk II. Lajos egyik portréján is (MNM TKCS, ltsz.: 1391).

²¹⁹² Székely Bertalan II. Lajos holttestének megtalálását ábrázoló festményének egyik leírása szerint Orlai képén egyértelműen a patakából emelték ki a király tetemét. Székely 1999, 106.

ugyanakkor, hogy Székely képén csak a test felső részét látjuk, egy kissé el is távolodott az írott forrástól, amely szerint Czettrich először a király lábait ásta ki.

93. kép. Orlai Petrics Soma: *II. Lajos holttestének feltalálása*. 1851. Debrecen, Református Kollégium.

94. kép. Székely Bertalan: *II. Lajos holttestének feltalálása*. 1860. SZM – MNG.

Úgy tűnik egyébként, hogy a 19. században az a történet volt ismertebb, elfogadottabb, amely szerint a király holttestét a Csele-patakban találták meg. Székely festményének 1861-es, a Pesti Műegylet tavaszi tárlatán történt bemutatásakor²¹⁹³ – olvashatjuk a témát korábban

²¹⁹³ A fiatal festő képét a kiállításon 2000 bajor forintra értékelték. Papp – Király 2018, 274 (Szvoboda Dománszky Gabriella).

megfestő Orlai Petrics Soma kritikájában – a látogatók egy része bírálta a képet, mivel a történeti hagyomány szerint a király holttestét nem elhantolva, hanem a Csele-patak iszapjában találták meg. Székely azonban – védi meg a festőt a pályatárs – Jászay Pál (Orlai által is forgatott) történeti munkáját használta forrásul, amely a 105–106. oldalon részletesen közli a holttestet megtaláló Sárffy Ferenc leírását a szomorú eseményről. A történeti forrástól való eltérést, hogy tudniillik míg Sárffy leírása szerint az elhunyt király kamarása, Czettrich Ulrik először a halott lábát ásta ki, addig Székely festményén a fej és a felsőtest tűnik elő, Orlai dicséri, mert kifejezi „a csoporton előmlő tiszteletet és részvétet.”²¹⁹⁴

„A mi a mű compositióját illeti, meg kell jegyeznünk, hogy Székely Bertalan a mohácsi csatában elesett királyra nézve az eddig fennálló köznézettől eltért. Mint a kép mutatja, Lajos király holttestét itt nem a Csele-patakából húzzák ki, hanem a földből ássák ki, hova a szerencsétlenül járt királyt hivei valószínűleg mindjárt a csata végével sietve eltemették. Hetekig tartott azután a keresés, amelyet Zápolya János rendelt el, míg végre az ideiglenes sirra és a tetemre ráakadtak. E megtalálási jelenetet ábrázolja Székely Bertalan képe, egész nagyszerűségében s megható voltában. A működő alakok a komoly részvét, fájdalom s a felkent király hamvai iránti tisztelet mesteri kifejezését mutatják.”²¹⁹⁵ – olvashatjuk a *Vasárnapi Ujságban*, amely a műalkotás fametszetét is közreadta.²¹⁹⁶

A szakrális jelleget erősíti Orlai Münchenben készített festményén annak a Sárffy Ferenc levelében, illetve Jászay leírásában is szereplő, említett mozzanatnak az ábrázolása, mellyel gyakran találkozunk a Levétel a keresztről-festményeken: „Czettrich megragadta a holttest jobb lábát, gondosan lemosta kétkezesével vízzel, s ekkor felfedezte azt a jegyet, mely őfelsége jobb lábán volt. Erre hangosan felkiáltott: »Ez itten a király őfelsége, az én mindig legkegyelmesebb uram holtteste, ez egészen bizonyos!«, s térdre borulva, sírva megcsókolta.”²¹⁹⁷ Orlai festményén ugyanakkor több olyan mozzanatot is találunk, amelyek Sárffy beszámolójában nem szerepelnek. Ezek közé tartozik az a férfi, aki a Csele-patakban megtalált koronával és királyi paláttal fut a központi csoport felé,²¹⁹⁸ illetve három nőalak, amelyek közül az egyik a holttest előtt térdel, kettő pedig egymásra borulva sír.

Orlai feltehetően – ahogy ezt a hozzá írt levelében barátja, Toldy Ferenc elítélőleg meg is jegyezte – történelmi allegóriát akart festeni.²¹⁹⁹ Elképzelhető, hogy a három nőalakat is

²¹⁹⁴ Orlai P. S.: II-ik Lajos király testének megtalálása a mohácsi csataterén. Ádámosi Székely Bertalantól. Pesti Napló, (12) 1861. március 10. 58. szám, o. n. Vö.: Székely 1999, 27. tétel, 107 (Bakó Zsuzsanna).

²¹⁹⁵ Vasárnapi Ujság (8) 1861. július 7. 27. szám, 317–318. Vö.: Révész 2000, 585. „Székely Bertalan azon jelenetet festé le, midőn a viaszhalvány fiatal király testét hívei épen ki emelik az iszapsirból.” Hazánk s a Külföld (1) 1865. július 2. 27. szám, 425. Székely festményét bemutatták az 1862-es londoni világkiállításon is. Papp – Király 2018, 269.

²¹⁹⁶ Plachy Ferenc titkár az újonnan alakult „képzőművészeti társulat igazgatósága meghagyásából” már a képes újság áprilisi számában javaslatot tett közadakozás elindítására annak érdekében, hogy a festmény közgyűjteménybe kerülhessen. A választmány szerint ha „... van is abban, mit a szigorú kritika óhajtsúl feljegyezhetne, de költői szépségei, technikai tökélyei e műnek oly magas érdemet biztosítanak, hogy annak a nemzet birtokába jutását őszintén óhajta.” Vasárnapi Ujság (8) 1861. április 28. 17. szám, 201. A javaslat a július 7-i szám ismertetésében is szerepel.

²¹⁹⁷ Farkas – Szebelédi – Varga 2016, 196.

²¹⁹⁸ Történelem – kép 2000, 600 (Sinkó Katalin); Papp – Király 2018, 313–314 (Sinkó Katalin).

²¹⁹⁹ „Értem én egyébiránt a Kd [Kegyed] szándékát. Kd [Kegyed] szereti az allegóriát, s Kd [Kegyed] meg akarta értetni a nézővel, hogy királyt találtak: de hiszen a ki megtalálta őt, ismerte saját és lovának készületeiről, s a megtalálása sem kétes, sem meglepő nem volt.” Toldy Ferenc

allegorikus jellegüként kell értelmeznünk,²²⁰⁰ nem zárható ki azonban az sem, hogy a művész valóságos, bár az eseménynél nem jelenlévő történeti személyeket kívánt általuk megjeleníteni – talán Mária királynét és udvarhölgyeit, vagy a mohácsi halottakat eltemető Perényiné Kanizsai Dorottyát.²²⁰¹ Különösen érdekes a kép középpontjában elhelyezkedő, féltérde ereszkedett nőalak, aki fehér lepellel takarja be a király meztelen holttestét. Csipkével, aranyhímzéssel díszített elegáns, világoskék selyemruhája, az értékes fémöven lógó, drágakövekkel kirakott remekműű töre, a fejét borító lila selyemkendője, a kendő alól kilátszó arany diadémja, illetve a szintén aranyból készült, gyöngyös fejékből a földig lehulló, finom fekete csipkefátyla főúri, vagy fejedelmi származásra utal. Arcán nem a gyász vagy a fájdalom tükröződik: mosolya azt a bizonyosságot tükrözi, hogy a halott mártírként üdvözülni. Ez a máriakék ruhát viselő rejtélyes nőalak éppúgy lehet történeti személy (Habsburg Mária), mint a Nemzet allegóriája.²²⁰² A nőalakokat – mint Toldy Ferencnek a festőhöz írt levelében olvashatjuk²²⁰³ – a kortársak sem tudták egyértelműen azonosítani. Orbán Pető a festmény debreceni kiállítása alkalmából írt kritikájában úgy vélte, hogy „a tetemet betakaró nőben a nőknek sajátíhoz tartozó gondot és gyöngédséget, az összeölelkező két hölgy alakjában a feljajduló fájdalom kinyomatát” látjuk.²²⁰⁴

Az bizonyos, hogy Orlai a bonyolult – talán kissé túl is bonyolított – szimbolikájú festmény elkészülését művészi pályája nagyon fontos állomásának érezte: „Jelenleg egy nagy kép készítésébe kezdtem, mely a Mohácson elesett Lajos király testének megtalálását [kiemelés Orlaitól, P. J.] ábrázolja, s 10 láb hosszú lesz, sikerülésétől függ majdnem egész jövőm.”²²⁰⁵ – írta egyik levelében.

A festmény – úgy tűnik – nem aratott a kortársak körében különösebb tetszést: „... műve csakugyan kevesebb tetszésben részesült mint kívántam, s reméltem is, hogy azonban felfogásom szerint igen hibás azoknak nézete kik ezt akár históriai akár psychologicus hibáknak tulajdonítják; mi az elsőket illeti tökéletesen osztom Kaulbach nézeteit, s ha megengedni is hogy valamely a jelenkorból festett tárgynál portrait hívség más hibákat eltakarhat, meg vagyok győződve arról is, hogy históriai hibák főképp oly csekélyek mint Ön mívében találhatók soha képnek hírének nem rontották meg; mikép az ó német iskolától kezdve Raphaelen keresztül Rubensig nem lenne egy historicus képünk, mellyet dicsérhetnénk.”²²⁰⁶ – írta Orlai pártfogója,

levele Orlainak Münchenbe, Pest, 1851. szeptember 16. SZM – MNG Adattár, ltsz.: MMA 2126/1927. Vö.: Sinkó 2018, 314.

²²⁰⁰ „A kiegészítő alakok: a holttesttől balra összeboruló két nő (akikkel a Krisztus-képeken megszokott három Mária is jelen van) ...”. Keserü 2013, 276.

²²⁰¹ Kuzmová 2018, 79.

²²⁰² „A történeti kontextus szerint ő kell, hogy legyen II. Lajos özvegye, Mária (akinek itt a történeti ábrázolása nem lehet hiteles, csakis akkor, ha az alakot allegóriaként kezeljük).” Csorba 2016, 171.

²²⁰³ „Sok azt kérdi hol veszik magokat a síró nők? Vajjon ki siratta Lajost?” Toldy Ferenc levele Orlainak Münchenbe, Pest, 1851. szeptember 16. SZM – MNG Adattár, ltsz.: MMA 2126/1927.

²²⁰⁴ Magyar Hírlap (4) 1852. szeptember 4. 861. szám, 4110.

²²⁰⁵ Orlai Petrics Soma levele Tóth Ferenchez. München, 1850. december 22. SZM – MNG. Adattár, ltsz.: MMA 2156/1927. Az 1851-ben a Pesti Műegyletben bemutatott festményt Orlai 1852-ben a város polgáraitól készített portréival együtt Debrecenben önálló kiállításon mutatta be, innen vásárolta meg a képet a Református Kollégium. Galamb 2011, 8, 74; Galamb 2018, 13, 96.

²²⁰⁶ Eötvös József levele Orlainak Münchenbe, Pest-Buda, 1851 október 16, SZM – MNG Adattár, ltsz.: MMA. 2123/1927. A kérdés a korban esztétikai vitákat is generált: „Ormós Zsigmond vagy Orlai Petrics Soma históriai festészetre vonatkoztatott esztétikai elveiben

Eötvös József. Eötvös ugyanakkor érti és értékeli a festménynek a történeti forrásokhoz való ragaszkodáson túlmutató allegorikus jelentését: „Azon alaknak értelme melly a' koronát mutatja fel. Egy azon eszmének képét fogja benne látni, hogy ha a' király elveszett is, a' korona, az az ország azért megmarad, már a' vad örömben mellyel a' korona felmutattatik, a' jövőnek jóslatát látja, első kitörését azon indulatnak, mellyel a' két párt, melly Lajos halála után támadott a' koronáért küzdve e szerencsétlen hazát széttépé. Az egyik mint a másik értelemnek rajzolása kétségen kívül a' művészetnek méltó tárgyát képezi, 's kik képében értelmet keresnek, kétségen kívül vagy az egyik vagy a' másikban fogták fel a' koronát felmutató alakot.”²²⁰⁷

Orbán Pető említett kritikájában – enyhe csúsztatással, vagy hiányos ismeretekkel – még a történeti hitelességet sem vitatja el a jelenettől: „És miután mint tudjuk, az ütközetet megelőző haditanácsban a korona Lajos fejére a harcosok buzdítása végett föltétezt (midőn mint a történet megjegyzi, a király még el is halványodott) a koronával fején nyargalt végig a csatakész sorok előtt: nagyon hihető, hogy még az ütközet perceiben is fején, vagy ha nem is, de mindenesetre a táborban volt az; s így nem vétett a művész a történet ellen, midőn a király megtalált fegyverzete és ruhái mellé a koronát is odarajzolta.”²²⁰⁸ A király fejére az ütközet előtt – mint Brodarics elbeszélésében láttuk – valójában nem a koronát, hanem a páncél sisakját tették fel, s ekkor sápadt el a király.²²⁰⁹ Orbán egyébként is hangsúlyozza, hogy Orlai híven követte Jászay Pál forrásként használt, 1846-ban megjelent, többször említett történeti munkáját. például abban is, hogy II. Lajost jól fejlett, erős testalkatú férfiként ábrázolta.²²¹⁰ Királyi klenódiumpok megtalálásáról P. Szathmáry Károly is írt 1854-es történelmi regényében: az uralkodó holttestének megtalálása után „... a királyi ékeket egyenként vonták elő a folyó iszapos partjai alól s a fegyverzetet tisztára mosták, míg egészen vissza nyerte a királyi fényt, mely azon előmlött volt.”²²¹¹

A *Remény* című, Vahot Imre által indított, rövidéletű szépirodalmi lapban a műgyeleti kiállításról közölt beszámolójában Jókai Mór is figyelmet fordított Orlai művének szokatlan részleteire, s megpróbálta értelmezni jelentésüket: „A patak parton borongós arcú csoportok keresik az elveszett király hulláját, hónapokkal a mohácsi vész után; egy helyen a fényes vizi viráglevelek közt rátalálnak, kiemelik, a halvány királyi halott sápadt fehéren fekszik az őt felemelő harcos karjain, egy ősz vitéz szótlan bánattal áll fölötte, elmerengve a korán született, korán öszült, korán meghalt áldozaton; mellette egymás nyakába borulva két hölgy zokog, az egyik vigasztalni látszik úrnőjét, míg ennek arczán oly költői valósággal van kifejezve a szívzaggató bánat, mely mutatja; hogy a siralom tárgya egy királynak, egy hazának halála. Egy harmadik hölgy gyöngéd részvétellel takarja be hermelin palásttal a kedves halottat, míg egy dalia, az árokból kilépve, magasra mutatja fel a királyra ismertető meglelt koronát, mely fényes diadémjával úgy tűnik fel a zivataros ég fenékszínén, mint egy boldogabb jövőnek eljegyző jelképe. Körül a halottak fekszenek a síkon.”²²¹² Szvoboda Gabriella szerint Jókai ezen írása

párhuzamos követelmény volt a történeti hitelesség, valamint a tárgy idealizált előadása.” Révész 2015, 274.

²²⁰⁷ Eötvös József levele Orlainak Münchenbe, Pest-Buda, 1851 október 16, SZM – MNG Adattár, ltsz.: MMA. 2123/1927. Orlai festményének allegorikus rétegeiről ld.: Sinkó 2001, 325. A festmény Münchenben is kedvező kritikát kapott. Veszprémi 2018, 307.

²²⁰⁸ Magyar Hírlap (4) 1852. szeptember 4. 861. szám, 4110.

²²⁰⁹ Brodarics 1528, 319;

²²¹⁰ Magyar Hírlap (4) 1852. szeptember 4. 861. szám, 4110. „... sugár termetű, kora felett magas, gyönyörű testállású király ...” olvashatjuk Jászaynál (Jászay 1846, 2).

²²¹¹ Szathmáry 1854, 255.

²²¹² A pesti múkiállítás. 1851. Remény (1) 1851. 2. félév. 3. füzet, 132. Idézi: Szvoboda 2007, 144; Szvoboda 2009, 136–137. Vö.: Keresü 1984, 36. A nőalakok azonosítására a kép legújabb elemzésében sem történt kísérlet. Papp – Király 2018, 312–315.

„mintha már felvetné a rejtett tartalom gondolatát ...”²²¹³ A nemzethalálét feltehetően: „egy királynak, egy hazának halála” a kép témája – írja Jókai –, s nem zárhatjuk ki, bár természetesen nem is bizonyíthatjuk, hogy a „kedves halott” talán utalás volt a jó barát, Petőfi halálára.²²¹⁴ Jókai egyébként az Eötvösnél említett kortársi véleményeknél jóval pozitívabban értékelt a festményt, igaz, talán nem teljesen mentesen a jóbaráti elfogultságtól: „Legbecesebb mű ránk nézve mindannyi közt II. Lajos holttestének föllelése, Petri Somától ... [...] ... A műnek mind fölfogása, mind elrendezése, mind kivitele művészi lélekre mutat. Óhajtható volna e művet museumunk számára megszerezni.”²²¹⁵

Úgy tűnik azonban, hogy a 19. században a történeti hitelesség iránti növekvő igény már egyre inkább felülírta az allegorikus, szimbolikus szemléletet. „S szabad-e, ha históriai képet festünk, a históriát annyira ignorálni, mint az itt történik? Hiszen Lajost komornika rég eltemette, elrejtette volt, mikor őt János király fölkerestette, s a mit Kd [Kegyed] festeni akart, az hat héttel L. halála után történt, mikor a test már rohadási penészekkel van elborítva; Lajosé azonkívül az által, hogy vagy két hétig vízben hevert, szükségkép fertelmesen fel volt puffadva s elidomtalánítva. Látott-e Kd [Kegyed] már hat hetes halottat? S Kd [Kegyed] egy gyönyörű szép, ép, tiszta, inkább alvó mint halotti ifjút fest – mert az ily cadaver nem csak nem ilyen színű, de nem is így hajlik stb. Rohadó cadavert kellett volna tehát festeni? Nem, e tárgy nem is festhető!”²²¹⁶ – írta szemrehányóan Orlai barátja, Toldy Ferenc a festőnek.

Bár Székely festményén jobban ragaszkodott a történeti forrásokhoz, mint Orlai, az emelkedettség, a holttestet körülállók szinte vallásos áhitata nála is fontos szerepet kap. Orlai II. Lajos holttestének megtalálását ábrázoló festményén némelyek „bizonyos Krisztus sírba tételének versióját állítják látni” – ismerték fel már a kortársak is,²²¹⁷ s ezekhez a képi hagyományokhoz kapcsolódtak Székely Bertalannak a festményhez készült első vázlatai – többek között egy 1857-es, ifjúkori naplójában található ceruzarajz,²²¹⁸ egy 1858-as ceruza- és szépiarajz,²²¹⁹ illetve egy 1859-es olajvázlat²²²⁰ – is. „A vázlatok tanúsága szerint azonban Székely fokozatosan elhagyja a pietá-motívumot, és nem a siratást, hanem a történelmi eseményt, a holttest megtalálásának pillanatát ábrázolja.”²²²¹ A festmény mindenesetre már a

²²¹³ Szvoboda 2009, 136. Jókai képleírása „a tragikus történeti sorsfordulóban sejtetni engedte a szabadságharcra utalást.” Keserü 2013, 280.

²²¹⁴ A festmény „aktuális-metaforikus értelmet kapott: Petőfi halálaként értelmezték.” – véli Szvoboda Dománszky Gabriella. Papp – Király 2018, 273. Vö.: Keserü 1984, 33, 35, 49. tétel; Szvoboda 2001a, 51.

²²¹⁵ A pesti műkiállítás. 1851. Remény (1) 1851. 2. félév. 3. füzet, 132.

²²¹⁶ Toldy Ferenc levele Orlainak Münchenbe, Pest, 1851. szeptember 16. SZM – MNG Adattár, ltsz.: MMA 2126/1927. „Továbbá tudva van (minden két íves históriában benne van) hogy Lajosnak ősz szakálla volt húsz éves korában: s higgye, a néző nem tűri, hogy a festő megcáfolni akarja biztos tudomását.” – írja Toldy ugyanitt.

²²¹⁷ Toldy Ferenc levele Orlainak Münchenbe, Pest, 1851. szeptember 16. SZM – MNG Adattár, ltsz.: MMA 2126/1927. Vö.: Sinkó 2000a, 601; Tóth 2012, 6; Sinkó 2018, 314; Veszprémi 2018, 307.

²²¹⁸ Bakó 1999, 15, Székely 1999, 102.

²²¹⁹ Székely Bertalan: II. Lajos holttestének feltalálása, 1858, ceruza, szépia, papír; 232x296 mm. J. n. Felirat a hátoldalon a művész kézírásával: auffindung der leiche Ludwigs II comp 1858 Brassó. SZM – MNG, ltsz.: 1917-355. In: Székely 1999, 21. tétel, 102.

²²²⁰ Bakó 1999, 15, 2. kép; Réthelyi 2005, IX-7. tétel, 270 (Basics Beatrix).

²²²¹ Székely Bertalan: Lajos holttestének feltalálása (vázlat), 1860 előtt, olaj, fa; 42,8 × 54,5 cm J. n. SZM – MNG, ltsz.: 6822. Vö.: Bakó 1982, 23–24; Nagy 1995, 234; Bakó 1999, 15; Székely 1999, 26. tétel, 105; Tóth 2012, 6. Bakó Zsuzsanna szerint bár adat nincs rá, valószínű, hogy „Orlai műve kompozíciós előképként szolgált Székely számára ...” Bakó 1982, 24. Mindkét 19.

kortársak körében tetszést aratott: „Óhajtasunk az, bár e szép kép mielőbb a nemzet tulajdona legyen, s jóllehet a közfigyelem napjainkban más életbevágó tárgyak felé van irányozva, bár e nagyreményű fiatal tehetségnek most is akadnának felkaroló maecénásai!” – olvashatjuk a *Vasárnapi Ujságban*.²²²²

Néhány évvel később egy másik újság már a kép múzeumba kerülésének történetéről számolt be: „Ez volt Székely Bertalan első műve, amelyet a pesti műtárlatban kiállított. A kép alakjai fél életnagyságúak, s az egésznek gazdag költészete, a nagyszerűen felfogott történeti momentum, az erőteljes csoportozás, az alakok hű jellemzése s a szerencsés ecsetkezelésnél fogva az ország legértelmesebbjeinek tetszését vívta ki, kik a kép kiállítása idején éppen az országgyűlés alkalmából Pesten valának összegyűlve, s ekkor azon óhajtas támadt, vajha e kép a nemzeti múzeum csarnokába jutna. Azonban a műegylet azt magas ára (2000 bajor tallér) mellett csekély jövedelme miatt nem vehette meg, s így báró Eötvös József megvásároltatására aláírást nyitott. E kép most múzeumunk egyik ékessége.”²²²³ Az újságíró tudósításában, amelyet a festményről Liczkó János fényképe után készült fametszet illusztrált, népszerűsítette Székely készülő új képét is: a fiatal művésztől „még igen kitűnő műveket várhatunk ..., melyek közt alkalmasint helyet fog azon nagy történeti képe is foglalni, melynek vázlatát műtermében már alkalmunk volt látni, s mely a magyar történet válságos pontját, a mohácsi csatát állítja elő.”²²²⁴ Közadakozásból került múzeumba – mint láttuk – Székely Bertalan Dobozija, 1868-ban pedig az Eger és Vidéke Olvasó és Jótékony Nőegylet vásárolta meg, majd ajándékozta a Nemzeti Múzeumnak a művész *Egri nők* című festményét.²²²⁵

A II. Lajos holttestének megtalálását ábrázoló jelenet szakralitását mind Orlai, mind Székely festményén elmélyíti, hogy az uralkodó holttestét – Sárffy Ferenc beszámolója nyomán, s nem adva teret Jászay kétségeinek – teljesen épnek, romlatlannak mutatták be. A korábban említett diskurzusba, amely Sárffy ezen megjegyzésének eredőjét keresi, s alapvetően egyfajta hagiográfiai kontextusban találja meg, Sinkó Katalin új szempontot hozott be: úgy vélte, hogy „Sárffy elbeszélésében nagy hangsúlyt kapott a holttest épsége, amit a középkori királytemetések hagyománya is magyaráz: az új király megválasztásáig ugyanis a királyi halott a királyság intézményének sértetlenségét, integritását testesítette meg, s ezért mindent elkövettek a hosszú temetési időszakban a holttest épségben tartásáért.”²²²⁶

A vallásos ikonográfiai hagyományhoz kapcsolódik az 1850-es évek egyik szélesebb hazai olvasóközönségnek szánt populáris kiadványa fametszetes címlapképe is, amelyen II. Lajos páncélos holttestének megtalálása látható.²²²⁷ Bár Orlai festményén II. Lajost meztelen felsőtesttel látjuk, a holttest felemelése kompozicionális hasonlóságot mutat Medve Imre kiadványának címlapképével. Hasonló ábrázolással találkozunk Than Mór 1873-ban festett, *Kun László a marchfeldi csata után az elesett Ottokár fiát a többi fogollyal együtt átadja Habsburg Rudolfnak* című monumentális történeti festményén is.²²²⁸ Az ábrázolás szakrális jellegét – Orlai és Székely II. Lajos-képéhez hasonlóan – itt is a lepellel félig letakart holttest

századi festmény „formai-stiláris előzmény”-ének tekinti a „J. A. Thelott festménye után készült 17. századi hasonló címet viselő metszet”-et. Bakó 1982, 24. Vö.: Rózsa 1959, 278, 5. kép.

²²²² Vasárnapi Ujság (8) 1861. július 7. 27. szám, 317–318.

²²²³ Hazánk s a Külföld (1) 1865. július 2. 27. szám, 425. Vö.: Révész 2000, 586.

²²²⁴ Hazánk s a Külföld (1) 1865. július 2. 27. szám, 425.

²²²⁵ Papp 2014, 340.

²²²⁶ Nagy 1995, 234. Vö.: Tóth 2012, 6.

²²²⁷ Medve 1857. Vö.: B. Szabó 2006, 505–506; B. Szabó – Farkas 2020, 621.

²²²⁸ A festmény elemzését újabban ld.: Papp – Király 2018, 546–548 (Király Erzsébet).

előtt térden állva imádkozó alak, Ottokár fia, illetve a két mögötte térdelő, gyászoló katona hangsúlyozza.²²²⁹

Szokatlan ábrázolási típust képvisel az a zalaegerszegi Göcseji Múzeumban őrzött kompozíció, amelyen – Dorffmaister mohácsi csataképehez hasonlóan – a valóságban egymástól időben elkülönülő eseményeket látunk: a király páncélos holttestét a még hevesen folyó csata közben húzzák ki a Csele-patakból.²²³⁰ A Hertelendy László műgyűjteményéből 1975-ben vásárlás útján a múzeumba került festmény dobozszerű keretének felső részébe egykor óra volt építve. A történeti festményeket ábrázoló óráképek a 19. század első felében, illetve közepén igen népszerűek voltak.²²³¹

II. Lajos holttestének megtalálását fiktív történetben beszélte el – mint láttuk – Bartók Lajos 19. század végi Mohács-drámája, amelyben a történeti forrásoktól eltérően Perényiné Kanizsai Dorottya csapata bukkan a holttestre. A jelenethez kapcsolódó három illusztráció egyikén a király kiterített, fehér lepellel letakart teste, s a mellette imádkozó nőalakok szintén a Krisztus siratása ábrázolásokat juttatják eszünkbe.²²³²

A II. Lajos holttestének megtalálása ikonográfiai típus népszerűségének okát abban is kereshetjük, hogy a 19. században – az 1820–1830-as évek almanachillusztrációitól kezdve – a képzőművészetben egyre inkább a nemzeti jellegű események és ezzel összefüggésben a nemzeti hősök ábrázolása került előtérbe.²²³³ A 17. század végén és a 18. században az 1526. évi mohácsi csata vagy Szigetvár 1566. évi ostromának ábrázolása például – mint láttuk – gyakran együtt szerepelt az 1680-as évek felszabadító háborújának győzelmeivel. Míg Philipp Heinrich Müller 1687-es említett emlékérmén, Dorffmaister István 18. század végi mohácsi képpárján vagy a szigetvári plébániatemplom kupolafreskóján a két – a vesztes és a győztes – csata egyforma súllyal jelent meg (Müller érmén értelemszerűen a felszabadító háborúk győztes csatájára esett a hangsúly), addig a 19. századi történeti festészetben a második mohácsi csatának vagy Szigetvár visszafoglalásának az emléke már elhalványult.²²³⁴ II. Lajos vagy Zrínyi Miklós a korábbi birodalmi hős helyett egyre inkább nemzeti hőssé válik, aki nem a Habsburgokért, hanem a hazáért és a nemzetért áldozta fel az életét.²²³⁵ A téma talán annak is köszönhető népszerűségét, hogy Orlai, majd Székely a korábban divatos „pikareszk jelenetek, izgalmas, de mellékes események helyett egy sorsfordítónak tekintett történelmi eseményt választott”²²³⁶ témául.

Ha ki is kell tehát igazítanunk Sinkó Katalint abban, hogy a II. Lajos holttestének megtalálása jelenetet Orlainál olyan újszerű mozzanatként jellemzi, „amelyet addig még soha

²²²⁹ Than festményéről legújabban ld.: Király Erzsébet: Than Mór: Kun László a marchfeldi csata után az elesett Ottokár fiát a többi fogollyal együtt átadja Habsburg Rudolfnak. In: Papp – Király 2018, 546–548. Vö. még: Történelem – kép 2000, 640–641; Korhecz Papp 2016, 15. kép, 19.

²²³⁰ Ismeretlen művész: II. Lajos halála, fémlemez, olaj, 78 × 104,5 cm. Zalaegerszeg, Göcseji Múzeum, ltsz.: 1976.1.27. <http://katalogus.gocsejmuzeum.hu/hu/record/-/record/GOCSEJMUSEUM113486>

²²³¹ Az egyik leggyakrabban felhasznált előkép Johann Peter Krafft (1780–1856) Zrínyi kirohanását ábrázoló festménye volt. Történelem – kép 2000, 530, 553, 554, 557, 558.

²²³² Vasárnapi Ujság (46) 1899. január 29. 5. szám, 77.

²²³³ Sinkó 2001, 320–321. Vö.: Veszprémi 2013, 262–263.

²²³⁴ Veszprémi 2013, 263. Hangsúlyozni kell ugyanakkor, hogy a kiegyezés körül ismét népszerűek lesznek az ún. „birodalmi” témák, elég, ha Benczúr Gyula (1844–1920) *Budavár visszavétele* című monumentális festményére, vagy a IV. (Kun) László és Habsburg Rudolf összefogásával lezajlott 1278. évi morvamezei (dürnkuti) csata ábrázolásaira gondolunk.

²²³⁵ Vö.: Papp 2017a.

²²³⁶ Veszprémi 2018, 307.

sem ábrázoltak”,²²³⁷ hiszen az ikonográfiai típussal – mint láttuk – már a 17. század végén találkozunk, abban egyetérthetünk vele, hogy 19. századi népszerűsége „valószínűleg kapcsolatba hozható az egyre inkább »szentnek« tartott nemzeti autonómia gondolatának megerősödésével ...”²²³⁸ Sinkó Katalin úgy vélte, hogy a 19. század közepén az „egykorú birodalmi patriotizmus szellemében született művek továbbra is a király bukásának jelenetét illusztrálták.”²²³⁹ Igaz, az általa említett példa, egy 1858-ban Lipcsében megjelent, Magyarország történetét bemutató ismeretterjesztő kiadvány²²⁴⁰ illusztrációja, amelyen „a sáros vízben lovának hasáig elmerülve látni a királyt...”,²²⁴¹ bár a *Ludwig's Tod*, vagyis *Lajos halála* címet viseli, éppen nem a bukás megalázó jelenetét ábrázolja, hanem a lován még szilárdan ülő, kezében kardot tartó páncélos királyt. Azt, hogy a szerzőnek feltehetően nem volt szándékában a „birodalmi patriotizmus” szellemének megfelelő illusztrációt közzétenni, az is jelzi, hogy a metszet először Boldényi János 1851-es párizsi kiadványában jelent meg.²²⁴² A német könyv „birodalmi” szemléletére utal ugyanakkor az illusztrációt magában foglaló fejezet címe: *Das Königsgrab in Mohacs und der Heldentod Zriny's* (109–113). II. Lajos és a szigetvári Zrínyi Miklós – mint az *Armamentarium Heroicum*ban található ábrázolásuk és életrajzuk is jelzi – egyaránt a Habsburg Birodalom hősi panteonjának szereplői voltak. Zrínyi még a 19. század eleji ún. „birodalmi patriotizmus” vezető ideológusa, Joseph von Hormayr által megjelentetett, *Oesterreichischer Plutarch* című, a birodalom legfontosabb történeti személyeit bemutató sorozatban is helyet kapott.²²⁴³ Bár Kimnach László 19. század végi, említett könyvillusztrációi egyike is a lováról lebukó, a hatalmas harci ménhez képest szinte gyermeknek tűnő, kétségbeesetten kapálódzó II. Lajost ábrázolta, itt már aligha számolhatunk a Sinkó Katalin által említett „birodalmi” szemlélettel, csupán egy borzongató, szenzációhajhász „riportképet” látunk.²²⁴⁴

2.5. Az 1526. évi mohácsi csata és II. Lajos halála helyszínének emlékezete

Míg a középkori csaták helyszínén gyakran emeltek kápolnákat vagy egyéb emlékjeleket, a koraujkortól az ütközetek helyét már inkább véletlenszerű tájnak tekintették, amelyek hamar integrálódtak a mezőgazdasági termelésbe. Emléküket leggyakrabban a képzőművészet csataábrázolásai őrizték meg. A nevezetes csaták helyszínének újrafelfedezése, emlékezetük világi vagy egyházi emlékművekkel történő megőrzése Európában nagyobb ütemben a 18. században indult meg, s napjainkig töretlenül folytatódik.²²⁴⁵

A helyi, illetve nemzeti jelentőségű csaták virtuális emlékezete gyakran több közösség (például az egymással egykor szembenálló népcsoportok, nemzetek) kulturális örökségének része, de lehet a közösségi identitás alkalmanként változó narratívái kialakításának vagy újraértelmezésének fontos eleme is, akár győztes (közösségi büszkeség), akár tragikus, vesztes csatáról (közösségi gyász) van szó. A hadi emlékművek többségét az elmúlt évszázadok során értelemeszerűen a győztesek állították, nem ritkák azonban – elég, ha a mohácsi csatához

²²³⁷ Sinkó 2018, 312.

²²³⁸ Sinkó 2001, 326–327. „A mezítelen kiterített, holt hős ábrázolása tehát ikonográfiai újításként jelenik meg 1850-ben, s váltja fel II. Lajos bukásának korábbi, mindenki által ismert formuláját ...”. Sinkó 2001, 326. Vö.: Tóth 2012, 5–6; Kuzmová 2018, 79–80.

²²³⁹ Sinkó 2001, 326–327.

²²⁴⁰ Körner 1858, 112.

²²⁴¹ Sinkó 2001, 327.

²²⁴² Boldényi 1851, 132.

²²⁴³ Hormayr 1807, 90–91. Vö.: Papp 2012, 348.

²²⁴⁴ Vasárnapi Ujság Regénytára 1898, 28. szám, 101.

²²⁴⁵ Vö.: Atherton – Morgan 2011; Papp 2021b.

kapcsolódó, a csata feltételezett helyszínén felállított emlékjelekre gondolunk – a legyőzötteknek a veszteségre vagy a hősi ellenállásra emlékeztető emlékművei, illetve a többnyire a későbbi megbékélés jegyében létesített, a csatákban meghalt ellenséges katonák vagy a csatát vezető hadvezérek emlékét őrző „közös” emlékművek sem, mint például a szigetvári Magyar–Török Barátság Park vagy az 1916-ban lezajlott verduni csata 1960-as években Franciaországban létrehozott, a csatában elhunyt francia és német katonák emléke előtt egyaránt tisztelettel adózó emlékmű.

Az a kérdés, hogy „vajon a veszteségek, vereségek, gyászesemények alkalmasak lehetnek-e önazonosságunk megteremtésére”²²⁴⁶, már Kölcsey Ferenc korábban keletkezett, de nyomtatásban csak 1835-ben jelent meg, az igenlő választ már címében – *Mohácsot-ünneplő* – is megelőlegező írásában²²⁴⁷ is felmerült. „A válasz határozott igen, azzal a feltétellel, hogy megfelelő funkcióban tartjuk a gyász emlékeztető emlékeztetőtörténetünkben, vagyis nem bénítja le jövőbeli cselekvésünket, hanem inkább aktivitásra sarkall.”²²⁴⁸ A mohácsi megemlékezések később is gyakran öltöttek népünnepély jellegűt: egy 1887-es beszámoló szerint az emlékűnnep délutánjának programján kutyaverseny, póznamászás, zsákban futás és ingyen bor osztása szerepelt.²²⁴⁹

2.5.1. Térképek

A 16. századi térképeken és látképeken gyakran találkozunk a fontosabb korabeli események rövid ismertetésével és többnyire sematikus ábrázolásával. Ezek a kiegészítések a korabeli illusztrált hírlevelekhez (Newe Zeyttung) hasonlóan hírközlő funkciót láttak el. Niclas Meldeman Bécs 1529. évi ostromáról készült, említett fametszetes panoráma-látképén például a törököknek a környéken elkövetett kegyetlenkedéseit ábrázoló jelenetek és rövid magyarázó szövegek tűnnek fel.²²⁵⁰ A Szigetvár 1566. évi török ostromát bemutató kortárs metszetek némelyikén is találunk rövidebb-hosszabb leírásokat, amelyek az ostrom fontosabb eseményeit – köztük Zrínyi Miklós hősi halálát – említették.²²⁵¹ A 16–17. századi Magyarország-térképeken²²⁵² ugyanakkor egy-egy helység neve mellett gyakran találunk korábbi – akár

²²⁴⁶ Kovács – Mester 2019, 304.

²²⁴⁷ Aurora hazai almanach. 1835. Tizennegyedik év. Folytatják többen. Pesten. 129–152.

²²⁴⁸ Kovács – Mester 2019, 304. „A’ boldog férj évről évre örömmel várja visszafordulni a’ napot, mellyen szeretett nejének az oltárnál hűséget esküvék. Férj és nő karöltve állanak a’ virággal hintett sírdombnál, hova egy év előtt a’ legelső, szép gyermeket eltemették ... Hasonlóul tesznek, ’s hasonló ösztönnek engednek a’ nemzetek is, midőn öröm és gyász napjaikat ünneplik. Ezért szentelt Róma a’ városalkotó Quirinusnak ünnepet; ezért szentel meg az áldozatra ment háromszáz Fabius elestének emlékeztetőt.

Szerencsés történetek felvirágoztathatják, dicsőségre emelhetik a’ nemzetet; de a’ bal sors csapásaiból is eredhetnek magas érzelmek. Szerencse hiúvá is teszen; szerencsétlenség, ha nem köz lelkét ért, magába szállást, önismerést, erő kifejlést hoz magával. Hányszor nem szült a’ veszteség hasonló lelkesedést a’ legragyogóbb győzelmekhez!” Aurora hazai almanach. 1835. Tizennegyedik év. Folytatják többen. Pesten. 132.

²²⁴⁹ Legújabbán ld. pl. Pap et al. 2018; B. Szabó – Farkas 2020; Papp 2019; Hasanović-Kolutác 2019, 598. Egy 1902-ben postára adott mohácsi képeslapon a II. Lajos-emlékmű körül összegyűlt embereket látjuk, akik az ünnepi beszédet hallgatják. <http://keptar.oszk.hu/html/kepoldal/index.phtml?id=16230>

²²⁵⁰ Scheutz 2020, 85–89, 105; Topkaya 2020, 245–246.

²²⁵¹ Vö.: Papp 2020a.

²²⁵² A 16–17. századi térképeknél alapvetően Plihál Katalin könyvének online változatát (Plihál 2020), a 18. századiaknál a Moravská zemská knihovna v Brně Bernhard Paul Moll

évszázadokkal előbb történt – eseményekre vonatkozó szöveges és vizuális említéseket is. Ezek az elsősorban a törökökkel vívott csatákra, várostromokra vonatkozó jelzések gyakran tovább is hagyományozódtak a térképeken, egyfajta történelmi kánont alakítva ki és konzerválva: szerepelt rajtuk például a nikápolyi csata (1395), Galambóc ostroma (1428), a várnai csata (1444), Nándorfehérvár sikertelen török ostroma (1456), Nándorfehérvár elfoglalása (1521), a mohácsi csata (1526), Buda elfoglalása (1541), Szigetvár ostroma (1566) stb. A térképeken továbbhagyományozódó jelzések a csaták helyszínének emlékezeti helyekként történő megjelölésére és kanonizálására is alkalmasak voltak. Mohács, illetve Szigetvár neve mellett számos térképen találunk II. Lajos, illetve I. Szulejmán ott bekövetkezett halálára történő utalást is. Az, hogy a térképeken Mohács neve mellett megjelenő magyarázatok túlnyomó többsége II. Lajos haláláról tesz említést, a csatában elhunyt fiatal király európai kultuszának jeleként is értelmezhető.

A páncélt viselő keresztény és a könnyűlovas oszmán katonák harcának népszerű képi toposzát felhasználva mutatja be a magyarok és a törökök összecsapását egy Mohács mellé helyezett sematikus csatajelenet Magyarország első ismert nyomtatott térképén, az 1528-ban kiadott, Lázár deák által készített *Tabula Hungariae*-n. **(95. kép)** A csatajelenet fölötti sorok Lajos királynak és „övéinek” Szulejmán általi lemészároltatásáról emlékeznek meg: „Hie bey dissin Kreutzlen ist Khünig Ludwig mit den seinen von Soley /manno magno / dem Zwelfftn Turkischen Kayser / erlegt wo denn. Anno 1526 die 29 Augusti.”

95. kép. A mohácsi csata. A *Tabula Hungariae* című térkép (1528) részlete. Országos Széchényi Könyvtár, Régi Nyomtatványok Tára.

A Lázár-féle térképnek a 16. században számos újabb kiadása, illetve változata jelent meg Európában, amelyek némelyikén találkozunk a mohácsi csatára történő vizuális és/vagy szöveges utalással. Zsámboky János 1566-ban, Bécsben kiadott, a Lázár-féle térkép alapján Donat Hübschmann által rézkarc technikával készített, említett *Tabula Hungariae*-ján Mohács közelében Lajos király 1526. évi siralmas pusztulásáról olvashatunk: „Miserob: clades Lódoui: R. 1526.” Zsámboky későbbi, 1571-ben és 1579-ben kiadott térképén (*Vngariae Loca Praecipua Recens emendata atqve edita, per Ioannem Sambocvm ...*) ezzel szemben Mohács neve mellett már nem találunk utalást a csatára.

A Lázár-térkép néhány későbbi kiadásán, változatán szintén nem találkozunk már a mohácsi csata képi és szöveges említésével: a Giovanni Andrea Valvassore (1495?–1572) által 1553-ban Velencében kiadott, nem a ma ismert egyetlen példány alapján készült *Tabula*

térképgyűjteményét feldolgozó honlapját (<https://mapy.mzk.cz/en/>) használtam. Köszönöm Danku Györgynek és Szalai Bélának kutatásaimhoz nyújtott szíves segítségét. Vö.: Szathmáry 1987; Szántai 1996; Papp-Váry 2002.

Hungariae-n²²⁵³ (*Nova descriptio totius Hungariae*), illetve Wolfgang Laziusnak (1514–1565) az 1528-as eredetivel szoros tartalmi kapcsolatban álló térképén²²⁵⁴ például a Galambóc ostromához kapcsolódó felirat (1409-es, téves évszámmal) és kép még szerepel, a mohácsi csatára vonatkozó utalások viszont már nem. A római Antonio Lafreri (1512–1577) műhelyében 1559-ben megjelent változaton (*Nova Descriptio Totius Hungariae*)²²⁵⁵ már sem Mohácsnál, sem Galambócnál nem szerepel kép vagy szöveg.

Képek és szövegek jelölik a korábbi török hódítások fontos állomásait (1521: Nándorfehérvár elfoglalása, 1526: Magyarországi győzelmek) a 2007-ben egy kompozit atlaszban felfedezett, *Descriptio expeditionis Turcicae contra Christianos Anno Domini MDXXIX videlicet quo apparatu bellico quantisque* című térképen. Az VNGARIA felirat alatt egy kezeiben jogart és országalmát tartó, koronás, palástos királyi alakot látunk – talán utalásként II. Lajos halálára, amit a térkép egyik felirata meg is említ.²²⁵⁶

Bár Matthias Zündt (1498–1572) *Nova totius Hungariae descriptio accurata et diligens desumpta ex pluribus aliorum ... / Ein Neüwe warhafftige beschreibung Des ganzen Ungerlandts mit Sündnerem fleÿss außs Anderen Lanthaffeln Zü samen gebracht ...* című, 1567-ben Nürnbergben megjelent térképe előképként elsősorban Lazius munkáját használta, ezen Mohács városától kicsit távolabb, a Dráva mellett találunk képi és szöveges utalást a mohácsi csatára, az ütközet dátumát azonban 1526 helyett tévesen 1520. augusztus 29-eként tüntették fel: „Kinig Ludwig ist geschlagen Von dem T. K. So. 1520 den 29 Aug. Und alls verheret wie lang die... gont.” A téves dátum később számos, Zündt munkája nyomán készült térképre is átkerült, bár néhányon a helyes évszám jelenik meg. Alexander Mair 1594-ben Augsburgban kiadott *Hungariae descriptionem multis priorum correctis erroribus accurate concin[n]atam ...* című térképén például 1526 szerepel: „Kunig Ludwig ist geschlagen Von dem T. K. So. 1526 den 29 Aug. Und alle verheret wie lang die gont.” A kissé torzult szövegben a hibás évszám jelent meg ugyanakkor például Nicander Philippus Fundanus 1595-ben Rómában napvilágot látott, *Nova et exactissima totius Hungariae descriptio ad praesentem rerum statum concinatta* című térképén: „kunig Ludwig ist geschlagen Um dem T. K. So. 1520. 29. Aug. und alls vecher wie langou gout.”

Mind Zündt, mind Mair, mind Fundanus térképén feltűnik Mohács mellett a keresztény és a török lovas csapatoknak a Lázár-térképen lévőhöz hasonló ábrázolása is. A Szigetvár neve mellett olvasható szövegeknek, hogy elveszett a vár, s itt halt meg 1566. szeptember 4-én (sic!) Szulejmán szultán, a Zündt-féle térképen a megjelenés előtt egy évvel történt események ismertetésével hírközlő funkciója is volt, Mair és Fundanus 1594-es, illetve 1595-ös térképén viszont már történeti visszatekintésnek számítottak.

Bár a Gerard Mercator (1512–1594) 1585-ös *Hungaria* térképének felhasználásával egy ismeretlen térképszerkesztő által 1594-ben, feltehetően Frankfurtban készített, *Noua totius Hungariae, Croatiae & partis Turcicae Chorographia / Cosmographische Beschreibung des Königreich Hungern auch Crabaten und eins theils in Thürckey darin die fürnembsten Staette Schloesser und Vestungen abgemessen und vorgebildet ...* című térképén az előképhez hasonlóan nem találunk a mohácsi csatára történő utalást, a térkép alatt olvasható magyarázat (*Kurtze Verzeichnüß der fuernembsten Schlachten Scharmüßel und eroberung zwischen den Türcken und Christen in Hungern und Crabaten*) a törökök és magyarok közötti legfontosabb csaták leírásakor megemlékezik az ütközetről, a keresztény áldozatokról és II. Lajos haláláról: „Anno 1526 den 29 Augstmonats thete er mit König Ludwischen in Hungern bey der Statt

²²⁵³ OSZK RNYT, App. M. 135.

²²⁵⁴ Regni Hungariae descriptio vera (Bécs, 1552, 1556) / Des Khünigreichs Hungern sampt seinen eingelebten Landen grüntliche und warhafftige [...] Beschreybung. Wien, [1556].

²²⁵⁵ OSZK RNYT, App. M. 137.

²²⁵⁶ Vö.: Meurer – Schilder 2009, 34.

Magatz an der Thonaw zwischen Offen und Griechischweissenburg eine Schlacht / und erlegte auff funffzehen tausent Christen / König Ludwig kam selbs auch in der Flucht in einem Sumpff jemmerlich umb / Nr. 8.”

1596-ban Nürnbergben jelent meg Levinus Hulsius (1546–1606) *Novum Opus Geographicum ex varijs geographicis tabulis praesentini ex M. L. Costaldi, G. Mercatoris, A. Ortel C. de Juidais ...* című Magyarország-térképe, amelyen gyalogos katonák lándzsákkal vívott harcát ábrázoló, szinte egyforma, sematikus jelenetekkel idézték fel a nikápolyi, a várnai csatát, Nándorfehérvár ostromát és a mohácsi ütközetet. Utóbbinál a „csatajelenet” alatt csupán az esemény évszáma szerepel. „An^o 1526”. Szigetvár ostromáról ez a térkép nem emlékezik meg.

Matthias Quad (1557–1613) kölni térképkészítő 1596-ban kiadott, a Lázár-féle térképet előképként használó Duna-térképén²²⁵⁷ Mohács környékén találkozunk egy stilizált csatajelenettel, a Lázár-féle térképnek a csatára vonatkozó rövid leírása azonban itt már nem szerepel. A csata dátuma – akárcsak Zündt térképén – helytelenül itt is 1520. A galambóci csatára utaló sorok Quad térképén a Lázár-féle térképhez hasonlóan szintén a téves, 1409-es évszámmal jelentek meg. A mohácsi csatáról és II. Lajos haláláról a lap alján található, Magyarország történelmét bemutató szövegben is olvashatunk: „Als der Turck widerumb in Ungern kam / zog Im König Ludwig entgegen /welcher die weil er dar zu genoritzet wardt / selbs persönlich mit zu felde zog / und gieng ein ungluckhaffte schlacht an uff S. Johann enthauptung tag von der Christen in die 19000 erschlagen / unnd vil grosse Herrn. Der König is elendig in der flucht seinem pferd in ein Moraß oder sumpff verschmotet.”

Wolfgang Meyerpeck nemrég felfedezett, 16. század végi rézmetszetű térképén, amelyet Balthasar Guerinus 1604-ből származó, Magyarország történetét feldolgozó, kiadatlan munkájához (*Histoire du royaume de Hongrie*)²²⁵⁸ mellékeltek, a mohácsi csatát ábrázoló sematikus csatajelenet mellett a következő, a térképre utólag – feltehetően Guerinus által – kézzel írt szöveg olvasható: „En ce lieu le roy Louys fut deffaiet par les Turcs l’an 1526.”

A korábbi magyarországi hadi eseményekre utaló szövegek és képek néhány 17. századi térképen is szerepelnek. A Nicolas Berey szerkesztésében 1664-ben Párizsban megjelent, *Carte de la Haute et Basse Hongrie Transylvanie Moldavie Valachie Sclavonie et Croatie depuis Vienne iusques a Costantinople ...* című térképen Mohács neve mellett lovaskatonák között zajló összecsapás sematikus ábrázolásával, illetve téves dátumot tartalmazó magyarázó szöveggel találkozunk: „Ludwig ist geschlagen Vendem 1520 den 29. Aoust.”

Jacob von Sandrart (1630–1708) 1664-ben Nürnbergben megjelent Magyarország-térképén (*Neue Land Tafel von Hungarn und dessen incorporirten Königreichen und Provinzen ...*) Mohács neve mellett, két egymást keresztező kard piktogramja alatt a következő magyarázatot találjuk: „Niderlag K. Ludwigs mit 22000 Christen 1526. 19. (sic!) Aug.” Szulejmán 1566. évi halálának említése Szigetvár mellett ezen a térképen is szerepel. Néhány térképen ugyanakkor Szulejmán haláláról olvashatunk, II. Lajosról viszont nem (Cornelis Danckerts: *Nova et recens emendata totius regni Ungariae una cum adjacentibus et finitimis regionibus*, Amsterdam, 1657; *R[ex] Ioseph Hungaria...*, Amsterdam, 1687. stb.)

A Sigmund von Birken szerkesztésében szintén 1664-ben, Nürnbergben megjelent Duna-térképen (*Danubius fluviorum Europae princeps cum omnibus accessoriis fluminibus, et quae allurit Regnis, Provinciis, Dynastiis, Urbibus ...*) Mohácsnál a harcra utaló két, egymást

²²⁵⁷ CELEBERRIMI TRACTUS DANUBIANI PARS PRAECIPUA AB AUSTRIAE VIENNA CONSTANTINOPOLIM USQUE SE PROTENDENS UNGARIAM TRANSILVANIAMQUE COMPLECTENS. Colonia//Köln, Petrus Querradt, 1596.

²²⁵⁸ Bibliothèque Nationale de France, Département des manuscrits, jelzete: Français 19877. A térkép a 249. lap után található. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b90638902/f150.item>. Vö.: Szalai 2021a, 14, 75, 113, 189.

keresztező kard mellett a II. Lajos és hadserege pusztulását említő magyarázatot találunk: „Perit Ludov. R. Hung: Clades Christianor. 22000 29. Aug. 1526.” A Szigetvár melletti Turbékánál, ahol az ostrom során elhunyt I. Szulejmán belső szerveit eltemették, a szultán haláláról olvashatunk: „Turbeck. Hic ob. Solimannus Turc. Imp. 1566 m.” A Turbék melletti magyarázó szöveg a Sandrart által javított, 1684-ben megjelent újabb kiadáson is – amelynek a brnói könyvtárban (Moravská zemská knihovna v Brně) található példányán több, az 1686–1688. évi eseményekre vonatkozó említést is találunk – szerepel.²²⁵⁹ Nicolaes Visscher (1618–1679) *Totius Regni Hungariae una cum Adjacentibus et finitimis Regionibus Delineatio* című, 1662-ben Amszterdamban kiadott térképén tévesen Pécs mellett, Pécsre vonatkozóan találunk utalást Szulejmán halálára: „1566. 4. Septemb: Solima: 12 Imp: Turc: obijt in opido quincque Ecclesiae.” Ugyanezzel a szöveggel találkozunk Wilhelm Pfann 1664-ben Nürnbergben megjelentetett térképén is (*Neüe und richtige abbildung deß gantzen Königreichs Ungern sampt denen daran stossenden Ländern Bey der zugleich heraußgegebenen neuen und kurtzen beschreibung dieses Königreichs nützlich zu gebrauchen Nova et exacta totius regni Hungariae delineatio A:1664) sculp.*). Egy ismeretlen szerző által a 17. század második felében készített, *Eigentliche Vorstellung des so berühmten König. Reichs Ungarn neben Siebenbürgen, Moldau, Wallachey, Bosnien, und andern Ländern mehr bis an Constantinopel* című térképen ezzel szemben a legtöbb korabeli térképhez hasonlóan a Szulejmán halálára vonatkozó információ Turbékánál szerepel („Turbek uti Solimannus ob A 1566”).

Frederick De Wit (1629 k.–1706)²²⁶⁰ 1686-ban Amszterdamban kiadott, *Regni Hungariae et regionum, quae ei quondam fuere unitae, ut Transilvaniae ...* című térképének újabb kiadásain a hadiesemények jelzését a török háború eseményeire reagálva folyamatosan bővítette. A legtöbb hadiesemény, 47 csata, illetve ostrom jele és felirata a 2. állapoton került a térképre. Az 1688. szeptemberi kiadáson (6. állapot) Mohácsnál az 1526. évi csata mellett már az 1687. évi második mohácsi (nagyharsányi) csatára vonatkozó utalással is találkozunk. A keresztények vereségét hozó első (1526), illetve győzelmével végződő második (1687) ütközet korabeli és későbbi gyakori üdvtörténeti összevetésének korai példajaként az első csata keresztény áldozatainak számát a második török halottjainak a számával hasonlítja össze: „Clad. 22000 Christ 1526. et Clad. 12000 Tur: A° 1687.” Az adatok a térkép 1710 körül Pierre (Pieter) Mortier (1661–1711) által megjelentetett újabb kiadásában (12. állapot) is szerepelnek.

Nicolas de Fer (1647 k.–1720) *Le Cours du Danube et des rivières qui s’y déchargent, où se trouvent les Frontières des Empires d’Allemagne et de Turquie ...* című, 1687-ben Párizsban megjelent térképén is – ahogy a cím is utal rá (*Dressé ... sur les Relations les plus nouvelles*) – találunk utalást a legfrissebb eseményekre. Mohácsnál az „Ou périt le Roy Louis, l’an 1526” szöveg alatt, Harsa Montagne (azaz a nagyharsányi hegy) mellett ezt olvashatjuk: „Lieu de la déffaitte des Turcs le 12 Aoust 1687”.²²⁶¹

Mindkét csata dátuma szerepel Marco Vincenzo Coronelli (1650–1718) 1687-ben Párizsban megjelent, *Le Royaume de Hongrie Divisé en Haute, et Basse Hongrie avec l’Esclavonie ...* című térképén, a második csatáé azonban két, eltérő évszámmal is. Az 1526-os dátum és egy kard rajza alatt a „Muhak, ou Mohatz Prise par les Im. 1686.” szöveg látható, míg a közeli Harsa (Nagyharsány) mellett egy kard és az 1687-es évszám. Mohácsot valójában 1688-ban foglalták vissza a törököktől. Coronelli más településeknél is hangsúlyosan

²²⁵⁹ Vö.: Pap et al. 2017, az 1684-es térkép említésével: 79–80.

²²⁶⁰ Carhart 2016.

²²⁶¹ Szigetvár 1566. évi bevételére (Sigeth Prise l’an 1566), illetve Szulejmán szultán itt bekövetkezett halálára (Turbek ou mourut Soliman l’an 1566) ezen a térképen is találunk utalást: Vö.: Pap et al. 2017, 80.

szembeállítja 16. századi török elfoglalásukat és a császáriak által történt 17. századi visszafoglalásukat: „Prise par Solim. 1545 par les Imp. 1686” – olvashatjuk Siklósnál, Pécsnél pedig ez szerepel: „pri par Solim. 1543 par les Im. 1686”.

Bár az 1689-ben Bécsben megjelent, *Parvus atlas Hungariæ sive geographica Hungariæ in 40. tabellas divisae descriptio ...* című zsebatlasz keletkezésének körülményei még nem teljesen tisztázottak – a „címoldala szerint az atlaszt a bécsi egyetemen Fabius Anton Colloredo (1672–1742) örgróf készítette Hevenesi Gábor (1656–1717) vizsgáztató tanárnál, matematikai vizsgafeladatként”²²⁶² –, az biztos, hogy Coronelli térképe nyomán készült. Az atlaszban, illetve a szelvényeiből összeállított térképen²²⁶³ ugyanakkor bár Mohács (Mohács) felett Coronelli térképéhez hasonlóan az 1526. évszámot és egy kard rajzát, Harsa és Versmarth (Veresmart) mellett pedig a kardot és az 1687-es dátumot látjuk, a Mohácsnak a császáriak által történt, 1686-os felszabadítására vonatkozó téves információ innen hiányzik. Coronelli 1691-ben Velencében kiadott *Corso del Danubio da Vienna Sin' à Nicopoli, e Paési Adiacenti* című térképén az 1526. évi mohácsi csatára nem találunk utalást, csupán a nagyharsányi ütközet 1687-es dátuma olvasható egy kard rajza alatt.

A korábbi, többnyire török vonatkozású történeti eseményekre utaló magyarázatokkal és ábrázolásokkal a 18. századi térképeken – a kartográfiai pontosság iránti igény növekedése mellett minden bizonnyal a török veszélynek a felszabadító háborúk utáni csökkenése miatt is – ritkábban találkozunk. Gerard van Keulen (1678–1726) 1720 körül készített, Jakob Keyser (1703–1747) által rézbe metszett, Amszterdamban kiadott térképén (*Nieuwe Accurate Kaert van een gedeelte van Hongarie, en Donau Stroom Vertonnende Belgrado en Peter Wardein alwaer de Batalje 15 Voor gevallen tussen de Kyser en Grootte Turk, den 5. Augustus 1716 als ook de Stad Temeswar nu door den Kyser ingenomen nevens de Daar omtrent geleegen Provintien en Steeden*) ugyanakkor még számos, a törökökkel vívott 15–17. századi csatára találunk utalást. Közéjük tartozik a már a Lázár-térképen is szereplő („Zenderin Capitur a Thurco Anno Do: 1439”) szendrői ostrom (Keulen térképén Senderow / Semendria mellett: „1441 Clad. Turcarum Duce Hunniade”).²²⁶⁴ Az 1720-as térképen két egymást keresztező kard piktogramja mellett szerepel a két mohácsi csata áldozatainak szembeállítása is: „Clad. 22000 Christ 1526 et Clad. 12000 Tur. 1687.” Az adattal – mint láttuk – már Frederick De Wit 1686-ban, szintén Amszterdamban megjelent térképén is találkoztunk.

Néhány 19. század eleji hazai térkép készítője kísérletet tett a csata helyszínének a korábbiaknál pontosabb megjelölésére. A Görög Demeter (1760–1833) és Márton József (1771–1840) által 1802 és 1811 között Bécsben kiadott *Magyar Átlás az az magyar, horvát és tót országok vármegyéji, s szabad kerületei ...* című atlasz Baranya vármegye térképén az 1526-os évszám, s a mellette lévő két, egymást keresztező kard nem Mohács mellett, hanem P. Földvár (Földvár-puszta), Sátoristye és N. Nyárad (Nagynyárad) közelében látható. Önálló térképen mutatta be a csatában részt vett szemtanú, Brodarics István visszaemlékezése alapján a mohácsi csata helyszínét – a *Magyar Átláshoz* hasonlóan Földvár, Kölked, Udvard, Majs, Nagynyárad közé helyezve – Fessler Ignác Aurél (1756–1839) *Die Geschichten der Ungern und ihrer Landsassen* című történeti sorozata 1823-ban Lipcsében megjelent hatodik kötetének

²²⁶² Papp-Váry 2002, 19.

²²⁶³ Az atlaszkötet szelvényeinek falitérképpé összeállított változata egyetlen ismert, egykor Bernhard Paul Moll (1697–1780) gyűjteményébe tartozó példányát ma a csehországi Brnóban (Moravská zemská knihovna v Brně) őrzik. <https://mapy.mzk.cz/mzk03/001/052/198/2619316462/>

²²⁶⁴ Szendrőt 1437-ben a törökök sikertelenül ostromolták, 1439-ben elfoglalták, majd 1444-ben ismét szerb kézre került.

(*Ungarn's Fall*) melléklete (*Situations Charte von der Schlacht bei Mohács am 29 August 1526*).²²⁶⁵

2.5.2. Útleírások

Magnus Gruber literátor 1531-ben készített, 2002-ig csak kéziratban ismert, a Dunáról írt ismertetésében (*Tractus Danubii*)²²⁶⁶ írt a mohácsi csatahely környékéről, a csatáról és II. Lajos haláláról.²²⁶⁷ Mohácsot és környékét a 16–17. században több külföldi utazó meglátogatta, s útbeszámolójában szinte mindegyikük megemlékezett a magyarok katasztrofális vereségével végződő ütközetről, illetve II. Lajos itt bekövetkezett haláláról. Hans Dernschwam kereskedő, a Fuggerek magyarországi képviselője, „faktora” saját költségén, két emberével csatlakozott ahhoz a Verancsics Antal pécsi püspök (1569-től esztergomi érsek)²²⁶⁸ és Zay Ferenc, a dunai naszádosok kapitánya által vezetett, 1553. június 22-én Bécsből induló, említett diplomáciai küldöttséghez, amely I. Ferdinánd utasítására I. Szulejmánhoz utazott Konstantinápolyba, hogy fegyverszünetről tárgyaljon.²²⁶⁹ A tárgyalások folytatására I. Ferdinánd magasrangú diplomatáját, Ogier Ghiselin de Busbecq-et is Konstantinápolyba küldte. Busbecq 1554 végén indult el Bécsből, és Budán keresztül Belgrádba, majd 1555. január 20-án Konstantinápolyba érkezett.²²⁷⁰ Mivel a szultán már 1553 nyarán hadjáratba indult a perzsák ellen,²²⁷¹ Busbecq Verancsicsal, Zayjal, illetve Dernschwammal együtt Kisásziába utazott a szultán után. A kiváló humanisták útjuk során figyelmet szenteltek az eléjük kerülő ókori emlékeknek, így fedeztek fel március 29-én Galatia provincia egykori székhelyén, Ancyrában (a mai Ankarában) egy épület falán Augustus császár (i. e. 63.–i. u. 14.) politikai végrendeletének (*Res Gestae Divi Augusti*) egyik kőbe vésett másolatát, a *Monumentum Ancyrantumot*, amelynek szövegét Dernschwam, Verancsics és Belsy János le is írta, bár csak később, Busbecq könyve nyomán lett ismert.²²⁷² A szultánnal 1555 áprilisában Amasiában folytatott tárgyalás során szigorú feltételek mellett hat havi fegyverszünetet sikerült elérniük.²²⁷³ A küldöttség 1555 júniusában visszatért Konstantinápolyba, egy részük pedig, köztük Dernschwam és Busbecq hazautazott: 1555 augusztusában Budán keresztül Bécsbe érkeztek.²²⁷⁴

Utazásáról Dernschwam részletes naplót készített, amelyben így számolt be 1555-ben, visszaútján tett mohácsi látogatásáról: „De láttuk a vigasztalan képet nyújtó Földvárt, ezt a

²²⁶⁵ Vö. további 19. század eleji példákkal: Polgár 2019, 395–396. A mohácsi csata helyszínéről készült, az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött két 19. századi (1823 után, 1882) térkép reprodukcióját közli: Farkas – Szebelédi – Varga 2016, 297, 305.

²²⁶⁶ OSZK K, Oct. Lat. 39. Vö.: Mikó 2002, a kézirat szövegének közreadásával (236–243).

²²⁶⁷ Mikó 2002, 241. Gruber beszámolt az 1526-ban Budáról elhurcolt Hercules-szoborról is, amelyet 1528-ban Habardanecz János portai követ Isztambulban látott. Mikó 2002, 234–235.

²²⁶⁸ Mikó 2008; Gyulai 2008, 163–168; Rausch 2009; Gyulai 2011, 129–130; Ács 2014, 269; Gyulai 2015, 94–95; Mikó 2015a, 21–22; Ács 2021, 64–72.

²²⁶⁹ Ács 2014, 269–273; Gausz 2015, 27.

²²⁷⁰ „Január 20-án értem Konstantinápolyba, ahol ismét összetalálkoztam fent említett társaimmal, Verancsics Antallal és Zay Ferencsel.” Gausz 2015, 38.

²²⁷¹ Dernschwam 1984, 174–175.

²²⁷² Dernschwam 1984, 54; Ács 2014, 270, 272; Ács 2021, 84–85.

²²⁷³ Gausz 2015, 38.

²²⁷⁴ Dernschwam 1984, 55, 455–504. Busbecq később ismét Konstantinápolyba utazott, ahol 1562-ig portai követként szolgált. Visszatérte után 1564-ig a bécsi császári és királyi könyvtárat vezette.

valaha hírneves mezővárost is templomostul. Itt volt Lajos király korábbi tábora és Sebeg, a nagy tábor, ahol a király is időzött.

Utána Mohács következett, mely korábban nagy mezőváros volt; benne kiégett templom ... Ezután a Csele-patak következett ...²²⁷⁵

1581-ben, illetve 1582-ben megjelent, jóval az utazás után megírt visszaemlékezéseiben mohácsi látogatásáról Busbecq is beszámolt: „Innen Mohácsra érkeztünk, Lajos, Magyarország királyának vereségéről gyászos helyre. Nem messze a várostól láttam a mély patakot a meredek partok között, melybe lovával együtt elmerült és úgy pusztult el. Nem tudom a boldogtalan ifjú, vajon oktalanságból vagy egy szerencsétlen tanács miatt merészelt szembeszállni Szulejmán nagyszámú és jól képzett seregével egy maroknyi, főként felfegyverzetlen parasztokból álló csapatával.”²²⁷⁶

Marcantonio Pigafetta itáliai utazó 1585-ben Londonban megjelent *Itinerariójában* 1567-es konstantinápolyi útvjáról tudósítva részletesen ír a csatáról és annak helyszínéről: „1526. augusztus 29-én csapott össze Mohács mezején Szulejmán, és II. Lajos magyar király. A király a seregére mért megsemmisítő csapás után a szokott úton Buda felé menekült, és belefutott egy olyan sekély mocsárba, ahol nyolc dögölt ló sem férne el. Ez az ingovány, vagy mocsár a csatától egy jó olasz mérföldnyire található, nem messze a Dunától, egy kis domb tövében. A domb és a Duna között, alig egy nyíllövésnyi távolságban több áthatolhatatlan mocsaras terület is van, amelyeken csakis egy igen keskeny, a mocsaras területeket összekötő, és a Duna felé vezető fahidacskán lehet keresztüljutni. A király, amikor át akart rajta haladni, látta, hogy tele van a csatából menekülő szekerekkel és egyéb akadályokkal, mégis megpróbált rajtuk áttörni nagy sietve, így a híd melletti mocsárba ugrott, de balszerencséjére lovával együtt belefűt. Azt mondják a törökök, hogy csak két nappal a nevezett nap után találtak rá, és hogy Szulejmán eltemettette egy templomban, amelyet láttunk is, nem messze.”²²⁷⁷

1573-ban David Ungnad (1535–1600) portai követségének tagjaként utazott Konstantinápolyba Stephan Gerlach (1546–1612) német teológus, akinek útinaplójában ezt olvashatjuk mohácsi látogatásáról: „Mivel volt még elég időnk, nagyságos uram egy jó fél mérföldes úton kocsival arra a helyre hajtatott, ahol az utolsó magyar király, Lajos, harmincötezer emberével háromszázezer törökkel megütközött. A csatát elvesztette és meghalt. Ez a hely most részben puszta, részben szántóföld. Amikor itt jártunk, telt kalászkok nőttek rajta. Még látni az árkokat, ahol az ágyúk álltak, és ahová a halottakat eltemették [...] Aztán megtekintettük a helyet, ahol Lajos király a csatából menekülve átlovagolt a mocsáron. Már átért, azonban lovával elesett, vízbe vészett, megfutott. Ezt egy öreg magyar mutatta meg nekünk, aki velünk utazott, és maga is részt vett a csatában.”²²⁷⁸

Salomon Schweigger a tübingeni egyetemen folytatott tanulmányai befejezése után, 1577-ben II. Rudolf követének, Joachim von Sintzendorffnak (David Ungnad utódjának) a kíséretében, úti prédikátorként (Stephen Gerlach utódként)²²⁷⁹ Bécsből Magyarországon keresztül III. Murad (1546–1595) szultánhoz utazott Konstantinápolyba, majd 1581-ben Egyiptomba (ide Stephan Gerlach társaságában) és a Szentföldre is ellátogatott.²²⁸⁰

²²⁷⁵ Dernschwam 1984, 492–493; Pap et al. 2018, 331; B. Szabó – Farkas 2020, 400.

²²⁷⁶ *Itinera Constantinopolitanum et Amasianum ab Augerio Gislenio Busbequio ad Solimannum Turcarum imperatorem C.M. oratore confecta. Eiusdem Busbequii de re militari contra Turcam instituenda consilium. Altera editio. Antverpiae, Ex officina Christophori Plantini. 1582. 70. Vö.: Gausz 2015, 39; B. Szabó – Farkas 2020, 431–432.*

²²⁷⁷ Farkas – Szebelédi – Varga 2016, 135–136, 220–221; B. Szabó – Farkas 2020, 433–434.

²²⁷⁸ Farkas – Szebelédi – Varga 2016, 219; B. Szabó – Farkas 2020, 427. Vö.: Pap et al. 2018, 331.

²²⁷⁹ Klein 2009.

²²⁸⁰ Balogh 2013, 196–197. Vö.: Farkas 2015, 394.

Kinttartózkodása során szerzett tapasztalatairól, élményeiről 1608-ban megjelent, 100 képpel illusztrált, említett útbeszámolója,²²⁸¹ amelyben ismertetéseket és képeket tett közzé a törökök életéről, vallási szokásairól, viseletéről, ceremóniáiról, stb. fontos hozzájárulás volt ahhoz az árnyaltabb törökképhez, amely a kegyetlen, barbár törökök propagandisztikus képével szemben a 16. század második felétől az Oszmán Birodalomról Európában kezdett teret nyerni. Mivel útján kiemelt figyelmet fordított a törökök fennhatósága alá került görög egyházra, útleírása fontos forrása az ausztriai és német lutheránus, illetve a keleti egyház 16. század végi kapcsolatának is.

Schweigger Budán járva meglátogatta az egykori királyi várat,²²⁸² s útinaplójában megörökítette a Mátyás király és II. Ulászló idején készült, még látható feliratokat,²²⁸³ illetve az egykori könyvtár mennyezetének asztrológiai témájú kifestését. Említést tesz I. (Szapolyai) János feleségének, Jagelló Izabellának az egyik szobában olvasható, falba karcolt jelmondatáról is: „Isabella regina. Sic fata volunt”.²²⁸⁴ A Buda leírásához csatolt, a 16. század első felének magyarországi eseményeit bemutató, *Das IX. Capitel. Von dem Zustand deß Ungarischen Reichs / was sich für krieg darinnen verlossen / biß der Türck sein mechtig worden* című fejezetben beszámolt a mohácsi csatáról és II. Lajos tragikus haláláról²²⁸⁵ is: „Diß Königreich hat sehr viel anstöß viel lange Jahr her von dem Türcken unnd von König Ferdinando erlitten / nach dem der letzt König Ludwig von Türcken umbkommen / dann im jahr Christi 1526 kam der Wütrich Solimannus mit 200000. starck zu Roß und Fuß in Ungern / da er sein gelegenheit ersehen / daß er etwas trefflichs möcht außrichten / weil König Ludwig noch ein junger Herr / unnd nur dem blossen Namen nach allein König war / seine Ständ aber machten alles nach ihrem gefallen / sie namen zu an Macht und Herrligkeit / da hingegen der König an Mannschafft und Gelt erschöpfft wurd / das wust Solimann gar wol / kompt derhalb / wie gemeldt / mit grosser Macht in Ungern / der König und das gantze Land erschracken sehr ab der zukunfft dieses schröcklichen Gasts / rüsteten sich so viel müglich / und so viel in eyl geschehen kunt / bringen bey 25000. zu roß unnd fus auff / der gute König zeucht dem Feind entgegen / welcher außzug nichts anders dann ein Leichgang war /dann ihrer wenig kamen wider heim / er stieß aber auff den Feind zwischen Ova unnd Griechischweissenburg / bey dem Flecken Muhatsch / an der Tonaw / da gieng es an ein treffen / und kam zu einer öffentlichen Feldschlacht / der Wüterich Solimann behelt das Feld / schlegt die Ungern all / daß ihrer wenig überblieben / König Ludwig versucht sein heyl mit der elenden flucht / kompt in ein Gemöß / und als er sich wolt heraus arbeiten / schlegt das Pferd mit ihm zuruck / und bleibt der arm König todt auff dem Platz. Ich hab von einem Teutschen Mamelucken gehört / man hab deß Königs Haupt dem Solimanno fürgebracht / darüber er hab angefangen zu weinen / und sich dabey deß wanckelbaren Glücks erinnert / daß dieser unfall auch ihme hett mügen begegnen.”²²⁸⁶ A történeti ismertetés után folytatja az útleírást. Déli irányba haladva november 21-én elérték „Altinium / Tolna” falut (Flecken), azaz Tolnát,²²⁸⁷ november 22-én pedig Bajára érkeztek. November 23-án az úttól balra megpillantották Haratßhan (Nagyharsány) magas hegyi várát, majd nem messze „von einem Flecken der Christen Vilischmar oder Velmohaz” éjszakai táborot vertek. Mohács szigeti oldali településrésze, Újmohács Felmohtatz néven már Lázár deák 1528-

²²⁸¹ Schweigger 1608. A könyv később több kiadást megért, pl. Schweigger 1664. Modern német kiadása: Schweigger 1986.

²²⁸² Popović 2011, 231–236. Magyarországi útjáról ld.: Németh 1996.

²²⁸³ Schweigger 1608, 21–22. Vö.: Mikó 2005a, 234.

²²⁸⁴ Vö.: Heroldt 1774, 96.

²²⁸⁵ Vö.: Farkas 2015, 394.

²²⁸⁶ Schweigger 1608, 26–27.

²²⁸⁷ Egyes nézetek szerint az ókori Altinium vagy Altinum a Mohácstól 4–5 km-re fekvő Kölked közelében volt, de például Wolfgang Lazius Tolna városával azonosította.

as *Tabula Hungariae*-jén, s számos későbbi térképen is – néha Felmozac Insula néven – szerepel. November 25-én Vukovárra érkeztek, ahonnan tovább folytatták útjukat Nándorfehérvár, majd Konstantinápoly felé. Schweigger tehát, bár járt Mohács közelében és útleírásában megemlékezik a mohácsi csatáról és II. Lajos haláláról, ismereteit nem helyszíni élményeiből, hanem történeti forrásokból²²⁸⁸ merítette.

Reinhold Lubenau (1556–1631) königsbergi gyógyszerész és utazó 1587-ben szintén konstantinápolyi útja során látogatta meg Mohácsot. „De mielőtt még megérkeztünk, az úr kikötötte [a hajót] és megparancsolta, hogy a törökök menjenek velünk. Azok a Dunától nem messze egy Mohács nevezetű faluhoz vezettek minket, és egy malom mellett megmutatták a helyet, ahol Szulejmán Lajos királyt 1526. augusztus 29-én megfutamította, a király hadi népét legyőzte, és a király a lovával a malom közelében a mohás helyen felbukott és a mocsárba fulladt.”²²⁸⁹ – olvashatjuk útbeszámolójában.

A malomnak a néphagyományban továbbélő toposza a képzőművészetben is megjelent. Dorffmaister Istvánnak a mohácsi csatát ábrázoló két említett festményén – a mohácsi püspöki nyaraló, illetve a szentgotthárdi apátság főapáti fogadóterme számára készített műalkotásán – az „ábrázolás hitelességét néhány pontosan felismerhető részletre bízta: balra a háttérben a kanyarodó Duna csíkjára, a nagyharsányi hegynek a horizont fölé magasodó kúpjára, a háttér távoli sátoztáborának, a szemben felsorakozó seregeknek elrendezésére, s balra az előtérben a csatatérre látogatóktól felkeresett malomra és a lovával a patakba zuhanó király alakjára.”²²⁹⁰ A malomról mint II. Lajos halálához kapcsolódó emlékezeti helyről 1797-es mohácsi utazásáról készült úti beszámolójában az ifjú Festetich László is írt: Esterházy László Pál püspök kiküldte őket „... azon helyre, a’ hol a közönséges vélekedés szerént veszett el Lajos király. Most azon patak egészen ki volt apadva a’ nagy szárosság miatt, egyébként malmot hajt ott a’ víz.”²²⁹¹ Csajághy Károly ezzel szemben néhány évtizeddel később nem tartja hitelesnek a hagyományt, amely szerint a Csele-patak melletti csárda-malom közelében volt a baleset helyszíne. Azt, hogy „a mohácsi püspöki lakban remek kézzel rajzolt csataképen (melly azonban sokkal későbbi)

²²⁸⁸ Lapszéli jegyzetben forrásként Paolo Giovióra hivatkozik, aki *Commentario de le cose de’ Turchi*. (Roma, 1531.) című, több kiadást és fordítást megért munkájában beszámolt a mohácsi csatáról és II. Lajos haláláról. A *Commentario*-t Szapolyai János király megbízásából Verancsics Antal fordított latinra, aki 1531-es római találkozásuk után baráti-szakmai levelezést folytatott Giovióval, informálva például Buda 1541-es török elfoglalásáról. Rausch 2009, 147 - 151; Ács 2021, 72.

²²⁸⁹ Farkas – Szebelédi – Varga 2016, 137, 221; B. Szabó – Farkas 2020, 439. Farkas 2015, 394. Uo. Id. a német nyelvű forrást: „Ehe wier aber dahin kamen, lies der Herr anlanden und befahl, den Turcken mit uns zu gehen. Die fuhreten uns nicht weidit von der Thona zu einem Dorf, Mohatsch genandt und zeigten uns bei einer Muhlen den Ohrt, da Konigk Ludowicus vom Solimanno, anno 1526 den 29. Augusti in die Flucht geschlagen, des Konigks Krigsvolck erleget und der Konigk mit seinem Pferde bei der Muhlen im Gemost gesturtzt und im Sumpf ersticket.” Farkas 2015, 395, 48. jegyzet. (Forrása: Lubenau 1912, 91.) Lubenau útjához vö.: Ilg 2013, 64; Busbecq útleírásának Lubenau beszámolójára gyakorolt hatását említi: Gausz 2015, 25–26. A budai királyi palota megmaradt Mátyás- és Jagelló-kor díszítéseiről, feliratairól – Schweigger említett útleírásához hasonlóan – Lubenau is beszámolt. Lubenau 1912, 84–85.

²²⁹⁰ Galavics 1997, 85.

²²⁹¹ OSZK K, Quart. Hung. 3695, fol. 6v; Takáts 1890, 61. Vö.: Galavics 1997, 84; B. Szabó 2006, 470; B. Szabó – Farkas 2020, 571. Péteri Takáts kéziratban maradt útleírásának nagy része elveszett, a megmaradtból 1873-ban a *Szabad Polgár* című újság közölt válogatást. Takáts 1890, 57.

épen az úgynevezett Cselelei csárda-malom mellé festé a képiró Lajos elvesztét” – azaz Dorffmaister István említett festményén – a horatiusi művészi szabadsággal indokolja.²²⁹²

A hagyomány 19. századi továbbélését jelzi, hogy 1865-ben a *Vasárnapi Ujság Cselepataki malom Mohács mellett (II. Lajos király sírja)* címmel közölt egy Marastoni Antal (1835–?) rajza nyomán Rusz Károly (1811–1899) által készített fametszetes illusztrációt.²²⁹³ **(96. kép)** „Az általános vélemény még mindig az, hogy a csata hevétől elragadott ifju király a hajdani mocsáros Csele patakban találta halálát. Ezt tartja mai napig a néphagyomány is Mohács tájékán, sőt ez tovább megy, s határozottan megjelöli azon helyet, melyben a szerencsétlen király sorsának áldozata lett. Ezen helyen épült volna az egykor bő vizű Csele partján azon malom, melynek rajzát egy művészbárátunk szívességéből e lapon közöljük. Vajjon nem másnemű emlékek kellene-e állani azon a helyen is?”²²⁹⁴ – olvashatjuk az újságban.

96. kép. Marastoni Antal – Rusz Károly: *Cselepataki malom Mohács mellett (II. Lajos király sírja)*. Fametszet. *Vasárnapi Ujság* 12 (1865) 8. szám február 19. 89.

Egy 1547-es összeírás szerint Mohácson tíz, feltehetően hajómalom üzemelt, 1613-ban azonban már csak öt működött. Míg az előbbieket a Felmohács városrészi Duna-szakaszon, az utóbbiak a Csele és Jenyei patakon voltak. A *Vasárnapi Ujság* illusztrációján látható malom a Csele-patakon volt, ma azonban már nincs meg. Jelenleg csupán egyetlen malom van a Csele-patak mentén, amely az utóbbi években lett helyreállítva, s most Szent Miklós Vízi- és Taposómalom néven magánkézben lévő turisztikai látványosság.²²⁹⁵

Lubenau útleírásában a korábban említett malomtól nem messze található helyi „emlékműről” is beszámolt. „Und ist nicht weidit davon eine alte, durre Eichen, umb welche vieler tausent Christen Knochen und Köpfe zum ewigen Gedechnus aufgestapelt, das fast die Eiche bedecket, das man sich nicht gnugk daruber verwundern kan. Ich habe von den Kopfen ein Haufen Mos gesamlet, welches ich mit mihr herausbracht und gutt ist, das Bludt mit zu stillen.”²²⁹⁶ Az utazó tehát az öreg, kiszáradófélben lévő tölgyfa alatt felhalmozott több ezer

²²⁹² Hirnök (6) 1842. március 31. 25. szám, o.n.

²²⁹³ *Vasárnapi Ujság* (12) 1865. február 19. 8. szám, 89. Vö.: Sinkó 2001, 326; B. Szabó 494; Farkas – Szebelédi – Varga 2016, 302.

²²⁹⁴ *Vasárnapi Ujság* (12) 1865. február 19. 8. szám, 89.

²²⁹⁵ Ferkov Jakab szíves közlése.

²²⁹⁶ Lubenau 1912, 91–92. A malomtól nem messze „... egy öreg, kiaszott tölgy van, amely köré sok ezer kereszténynek csontja és koponyája örök emlékezetül van felhalmozva

koponyát és csontot a csatában elhunyt keresztény harcosok „örök emlékezetül” létrehozott, ámulatba ejtő emlékművének tartotta. Az ereklyekultusz sajátos megjelenési formájaként értelmezhetjük kijelentését, amely szerint a koponyákról lekapart és összegyűjtött moha csillapítja a vérzést. Mivel az eredetileg gyógyszereszként tevékenykedő Lubenau mohát bizonyára otthona közelében is talált volna, az, hogy ezt az önmagában értéktelen és könnyen beszerezhető anyagot magával vitte Mohácstól Königsbergig, jelzi, hogy komolyan hihetett speciális, minden bizonnyal a mohácsi hősök emlékezetével összekapcsolódó gyógyító erejében.

Palóczy Edgár 1926-os írásában úgy vélte, hogy a csont- és koponyahalom 1573 és 1587 között keletkezhetett, mivel az 1573-ban ott járt Stephan Gerlach még nem említette.²²⁹⁷ Gerlach – mint láttuk – valóban megtekintette a helyet, ahol a helyiek szerint „Lajos király a csatából menekülve átlovagolt a mocsáron”, a malomról azonban nem írt. A koponya- és csonthalom keletkezésének körülményeiről – amennyiben a szemléletes leírás nem egy minden valóságálapot nélkülöző, valamilyen más emlékhelyhez kapcsolódó irodalmi toposz – csak találgatni tudunk. Palóczy Edgár feltevése, hogy ti. az „emlékmű” 1573 és 1587 között készült, nem tűnik megalapozottnak, hiszen az valószínűtlennek látszik, hogy az 1570-es években – az ütközet után fél évszázaddal – a mezőgazdasági művelés alatt álló, török fennhatóságú területen valakik szisztematikusan kiásták volna több ezer keresztény (!) katona holttestét azért, hogy csontjaikat kegyeletből elhelyezhessék a tölgyfa körül. Odakerülésüknek két lehetséges módját tudom elképzelni. Talán amikor a csata után a törökök eltemették az ütközet keresztény és muszlim halottait, egy részüket egy (talán több) félreeső helyre dobálták, s a véletlenül épp egy tölgyfa alá került holttestekből elporladásuk után csak a csontok maradtak meg. A törökök a csatamezőn – az időnként a költői túlzásoktól sem visszariadó oszmán történeti források szerint – hatalmas halmokat emeltek az ellenség holttesteiből: „A síkság felülete, a halmok teteje, magaslatok csúcsa és a völgyek nyílása véges-végig el volt borítva megcsontított hullákkal. A halmok, melyek a sátán cinkostársainak hulláiból emeltettek a mező területén, egészen az égboltozatig nyúltak fel.

A mező felületét holttestek borították,

A hullákból helyenként halmok emelkedtek.”²²⁹⁸ A Mohácsi Történelmi Emlékhely területén található, a törökök által készített tömegsírokban még „... koponyákból rakott piramisok is találhatóak ...”.²²⁹⁹ Az ugyanakkor ellentmond ennek a feltevésnek, hogy az iszlám vallás előírásai szerint a csata után néhány napon belül nem csak a saját, hanem az ellenséges katonákat is el kell temetni – ahogy azt Mohácsonál is láttuk a Kanizsai Dorottya történetét ismertető fejezetben –, elképzelhető tehát, hogy a holttesteket csak ideiglenes diadaljelekként halmozták fel. A gyors temetésre utal az is, hogy a Mohácson előkerült tömegsírokban nem találtak a csontokon állati harapásnyomokat.²³⁰⁰

Nem zárhatjuk ki azt sem, hogy a mezőgazdasági munkák közben előkerült csontokat, koponyákat a parasztok egy helyre gyűjtötték össze, hogy ne akadályozzák a föld művelését, s ezekből alakult ki a fél évszázad alatt a Lubenau által látott csonthalom. Az sem biztos, hogy valóban több ezer koponyát és csontot látott az utazó, hiszen néhány száz darabból is nagy

olyannyira, hogy szinte befedik a tölgyet ...”. Palóczy 1926, 5. Lubenau leírását említette: König – Pánya 2018, 25.

²²⁹⁷ Palóczy 1926.

²²⁹⁸ Kemálpasazáde: Mohácsnéme. In: B. Szabó – Farkas 2020, 336. Ld. még B. Szabó – Farkas 2020, 266.

²²⁹⁹ Perjés 1979, 427.

²³⁰⁰ Ennek a szokásnak ellentmondani látszik ugyanakkor, hogy a pusztamaróti csata után – ahogy azt Brodaricsnál láttuk – a holttestekből rakott halmok még sokáig láthatók voltak. Brodarics 1528, 322.

halmot lehet rakni. Nem zárhatjuk ki azt sem, hogy a mohácsi csata után törökök által végrehajtott tömeges kivégzések vagy egy későbbi környékbeli összecsapás áldozatainak a maradványait látta Lubenau, bár a koponyák és csontok nagy száma az utóbbinak ellentmondani látszik. Az mindenesetre rendkívül figyelemreméltó, hogy Lubenau emlékműként értelmezte a jelenséget, ismereteim szerint először adva hírt – még ha esetleg tévesen is – a csata helyszínéhez kapcsolódó, keresztény oldalról történő tudatos emlékműállítási törekvésről.

A csatáról szóló fejezetben – az 1528-ban keletkezett beszámolójában Magyarország topográfiáját röviden ismertető Brodarics István nyomán – Mohács és környéke, illetve a csata helyének leírásával (*Description de Mohacz et lieu de la bataille*) találkozunk Martin Fumée említett, Magyarország történetét bemutató, 1594-ben megjelent munkájában. Fumée írt Pécs, Bába, a Duna és a Dráva közelségéről, illetve a lakosok által Krassónak nevezett patakról (Karasica), a csata leírásakor pedig – szintén Brodarics alapján – ismertette a csata helyszínét (lieu de la bataille), a színházi nézőtér formájú dombot, a rajta lévő Földvár falut templomával együtt.²³⁰¹

Az 1606. évi zsitvatoroki béke után – amely megszüntette a Habsburg-uralkodóknak az Oszmán Birodalommal szemben 1547 óta fennálló, a királyi Magyarország birtoklásáért fizetendő adózási kötelezettségét – megelégnültek a Bécs és Konstantinápoly közötti diplomáciai kapcsolatok. 1608–1609-ben Adam von Herberstein (1577–1626) és Rimay János (1570 k.–1631) vezette²³⁰² azt a küldöttséget, amelynek a zsitvatoroki békekötés okmányainak kicserélése volt a feladata.²³⁰³ Az utazás körülményeiről a követség titkára, Maximilian Brandstetter útinaplóban számolt be, Mohács leírásakor megemlítve a csatát és II. Lajos halálát is. „Mohács, amint a romok mutatják, régen szintén nagy város volt, amely a historikusoknál Lajos magyar királynak Szulejmán török császártól 1526-ban elszenvedett nagy veresége miatt is híres lett, minek során a legelőkelőbb és legjobb magyar nemességgel együtt maga a király is a helyszínen maradt, aki egy kicsi, de mocsaras, Csele-pataknak nevezett folyóvízben fulladt meg, amelyen menekülés közben akart átkelni nehéz lovával. ... Étkezés után orátor úr néhány hintóval a Mohács melletti mezőkre látogatott, ahol a nevezett Lajos király és Szulejmán között az imént említett csata lefolyt és a táborok voltak, amelyeknek nyomai még megvannak. Meglátogattuk egyben azt a Dunába folyó patakot is, amelyben a király az életét vesztette.”²³⁰⁴ Brandstetter – mint látni fogjuk – Mohácsról egy akvarellképet is készített.

Edward Brown (Browne) (1644–1708) angol orvos magyarországi útleírásában a fontosabb hidak ismertetésekor megemlíti, hogy 1669 szeptemberében átkelt az eszéki hajóhídon, amelyet a törökök az után készítették, hogy a korábbi hidat Zrínyi Miklós gróf felgyújtotta. „By this Bridge the Turkish Forces pass into Hungary: and at this place the unfortunate King Ludovicus thought to have stopped the Turkish Army which marched under Solyman. And lately Count Serini undertook a long march to burn the same, to prevent supplies from coming to the Visier, who was with his Army in other parts of Hungary.”²³⁰⁵ Felsorol néhány szigetet is, köztük egy Moháccsal szemben lévő, itt azonban nem tesz említést az 1526. évi csatáról. Beszámol Mátyás király egykori pompás könyvtáráról, amelyből sok corvina a bécsi császári könyvtárba került, a budai várból Konstantinápolyba hurcolt bronzszobrokról,²³⁰⁶

²³⁰¹ Fumée 1594, 21r–22r, 30r.

²³⁰² Kovács 2005.

²³⁰³ Nehring 1983.

²³⁰⁴ Brandstetter 2001, 31. Vö.: Bertók – Polgár 2011,919; Kónig – Pánya 2018, 27.

²³⁰⁵ Brown 1673, 6; Brown 1685, 3.

²³⁰⁶ „And if the three most admirable Brass Statua’s which were placed et the entrance of Corvinus his Palace in Buda had not been carried away by Solyman, and cast into Ordnance at Constantinople; it is not improbable, they had been by this time at Vienna, about four hundred

s ír a koronáról is, amelyet a hiedelem szerint az angyalok hozták a mennyből Szent István számára. Brown a mohácsi csatát és II. Lajos halálát a 17–18. századi Európában népszerű toposz – hogy ti. a magyarok alkalmatlanok a kultúra művelésére, csak a hadi dolgokhoz értenek – kissé finomított verziója kapcsán is megemlíti: „Thought the *Hungarians* want not Ingenuity, Industry, and sufficient parts for Learning, and liberal Arts; yet have they been more addicted unto *Martial affairs*, than unto deep Learning: Even the *Bishops* and *Clergyman* proving stout Souldiers; and no less than six *Bishops* were stain, with their King Ludovicus, in that fatal Battle of *Mohatsch*.”²³⁰⁷

2.5.3. A török emlékmű

A mohácsi csata első helyi „emlékművét” (ha nem soroljuk ide a Lubenau által említett csonthalmot) ismereteink szerint a 17. században hozzák létre, mégpedig a győztesek. Az ókorban burgusként, őrtoronyként szolgáló, ma Törökdombként ismert halom tetején „Haszán budai beglerbég 1630–1631-ben kutat ásattott és fából valamiféle építményt emeltetett ...”²³⁰⁸ A faépületet a város 1687. évi visszafoglalása után „keresztény kápolnává alakították át és szentelték fel, ugyanakkor, amikor a Szigetvár melletti Turbékön is a muszlim szakrális létesítményeket. Nem ismert, hogy a kápolna meddig maradt fenn és hogyan használták, de a 18. századi térképeken még hosszabb ideig jelölik, mígnem az 1770-es évekre a jelölés a térképekről eltűnik.”²³⁰⁹

A dombot a faépítmény elkészülte előtt néhány évvel egy útbeszámoló már megemlítette. 1626-ban látogatta meg boszniai útja során álruhás császári megbízottként a hódoltság területét a Bécsben élő dalmát humanista, Athanasio Georgiceo (1590 k.–1640 után), aki tapasztalatairól kéziratban fennmaradt feljegyzést, jelentést készített.²³¹⁰ „Innen továbbindulva mindig a Duna partja mellett haladtunk, és másfél mérföldnyire egy nem túl nagy patakhoz értünk, amelyben Lajos király, akit legyőzött egy ottomán sereg, leesett lováról és a többi lovak utolérték és összetipták, és itt fejezte be életét. Erről a helyről fél mérföldnyire igen késő este érkezünk Muhachra ...” A mezővároson kívüli nagy templomtól „elindulva jobb oldalon nagyon szép tájat láttunk, bal oldalon pedig egy igen nagy tavat vízimadarakkal, bár csak kevés helyen volt benne víz. Ezt a tavat áradáskor a Duna fel szokta tölteni, és amikor pedig apad a folyó, bizonyos tavacsákban nagyon sok halat hagy hátra. E mellett a tó mellett, Mohácstól mintegy egy mérföldnyire volt egy kis domb, amelyet a janicsárok készítettek, amikor itt táborozott Szulejmán szultán, beásva magát, amint ma is meglátszik, amikor a népe legyőzte a nevezett Lajos királyt. Félmérföldnyire ettől a helytől bizonyos dombokon két templomot találtunk, romokban heverték, de igen szép helyen feküdtek, egymástól mintegy egy olasz mérföld távolságra.”²³¹¹

Books, the Reliques and refuse of the Library at Buda, were lately remainig there; where it was no easie matter, to have a fight of them; yet so carelesly kept by the Turks, that Wormes, Mice and Ratts were like to have the spoil thereof. But the Fire at Buda 1669, hath now consumed them all.” Brown 1673, 15–16. Az útleírás 1685-ben megjelent újabb kiadásában már azt is megemlíti, hogy a bronzszobrok Herculest, Apollót és Dianát ábrázolták. Brown 1685, 8–9.

²³⁰⁷ Brown 1673, 17; Brown 1685, 9.

²³⁰⁸ Pap et al. 2018, 344. Vö.: Palóczy 1926, 5–6 (a 16. századra datálva); Pesti 1982, 489–490; Barbarics-Hermanik 2014, 278–279 (I. Szulejmán által építtetett famecset említésével).

²³⁰⁹ Pap et al. 2018, 345.

²³¹⁰ Tóth 1998.

²³¹¹ Pap et al. 2018, 331; B. Szabó – Farkas 2020, 462. „A »beásva magát« formula ... minden biztonnyal arra a körülményre utal, amit többen is említenek a helyszínre látogatók közül: az emlékhelyet árkok vették körül.” Pap et al. 2018, 331.

Az emlékműről a pécsi születésű török történetíró, Ibrahim Pecsevi (1572 k.–1650) már az 1640-es években beszámolt. „Amint az iszlám boldogságos padisahja a mohácsi síkon álló, Szultándomb néven ismert magas dombhoz ért, lováról leszállt, a dombtetőre ment és egy trónszékre ült. Én, csekély értelmű szegény, az ezredik évet ... megelőzően ifjúi hévvel és héjavadászat ürügyén bejártam azt a vidéket, és a magasságos Isten a megmondhatója, kétszer vagy háromszor is felmáztam arra a dombra, mert azt gondoltam, hogy szerencsét hoz, hisz arról a helyről egy hitharcos padisah fohászokodott az éghez. Vagyis igen magas volt, és fáradságos volt megmászni. Mostanában, amikor a megboldogult zászlótartó, Haszán pasa volt a budai beglerbég, ... a dombtetőre fából egyszerű pavilonfélét készíttetett, mellette pedig kutat ásatott. A környező mezőből csak alig emelkedik ki; ebből is világosan megtapasztalhattuk, hogy ami biztos: az idő múlásával a világ sem állandó.”²³¹² – írta krónikájában.

Heinrich Ottendorff osztrák mérnökkari ezredes egy császári követség tagjaként 1662 végén – 1663 elején utazott Bécsből Budán keresztül Belgrádba. Útközben az olasz származású hadvezér, Raimondo Montecuccoli (1609–1680) megbízásából²³¹³ nemcsak feljegyezte az útjába kerülő városok, várak, erődök jellegzetességeit, hanem közülük számosról – köztük Mohácson is – vázlatrajzot is készített. Mohács mezőváros ismertetésekor Ottendorff is megemlékezik II. Lajos haláláról: „A Mohács körüli vidék igen sík és lapos föld. Ismert a szerencsétlen csata miatt, melyet Lajos magyar király Szolimán török császárral vívott itt. A folyó neve, melybe a király lovával belezuhant, Carassus; Mohácstól jó órányira folyik a Dunába, alig 20 láb széles, de igen agyagos és sáros. Száraz időben kiszárad, úgyhogy át lehet rajta menni és kocsizni, bár híd is van rajta.”²³¹⁴

Ottendorff Georgiceóhoz hasonlóan figyelmet szentelt a Törökdombnak, ő azonban – mivel ekkor már elkészült – megemlíti a rajta lévő, árokkal körülvett faépületet is, amelynek „emlékmű” funkcióját külön kiemeli: „Mohácson túl, fél mérföldre, közel a Dunához, kimagasló dombon, nagy deszkaépület áll, mint egy kéjlak, és árokkal van körülvéve. Közelében egy mély kút is van. Annak emlékére emelték, hogy Szolimán itt állította fel sátrát és első táborát, mikor Lajos király ellen hadba vonult és őt legyőzte.”²³¹⁵

A világotató és történetíró török Evlia Cselebi (1611–1682) szintén 1663-ban látogatta meg Mohácsot, Köprüli Ahmed seregével utazva,²³¹⁶ amelynek felügyelete alatt utazott vissza Ottendorff is.²³¹⁷ A csata leírása közben Cselebi megemlíti, hogy a dombon található faépület és kút – amelynek történetét is ismerteti – számára Szulejmán győzelme mellett a csatában meghalt török harcosok emlékét is őrzi: „Azt a helyet jelenleg Hünkár tepeszinek mondják. Mivel úgy tartják, hogy »az ima meghallgattatik«, felmennek rá és imádkoznak. Jelenleg a dombon egy fából készült kioszk van, melyet Haszán pasa budai vezír építtetett. Van egy bővíző kútja. Szulejmán kán e halmon imádkozott széttárt karokkal, s midőn az összes harcos áment mondott, láthatóvá váltak a hitetlen keresztések alakjai, s gázi Báli bég és Hüsrev bég előcsapatai a hitetlen sereggel csatázni kezdtek.” ... „A mi muszlim hitharcosaink közül vértanúvá lett negyven ezer mohamedán holttestét Szulejmán kán összegyűjtette, és a halotti imát a mohácsi vár közelében, az említett Szulejmán kán dombja néven ismert magas dombon mondták el felettük valamennyi hitharcos részvételével, és ott temették el őket. Jelenleg a zarándokok búcsújáráhelye. E zarándokhely tetején magas, fából készült pavilon áll; mellette életvizet adó kútforrás található, az összes jövő-menő ennek tiszta vizéből merítve úzi el

²³¹² Pecsevi 2016, 243; Pap et al. 2018, 331–332.

²³¹³ Ottendorff 1943, 15.

²³¹⁴ Ottendorff 1943, 54–55; Pesti 1982, 489; Farkas – Szebelédi – Varga 2016, 226; Pap et al. 2018, 332; B. Szabó – Farkas 2020, 479.

²³¹⁵ Ottendorff 1943, 55; Pap et al. 2018, 332; B. Szabó – Farkas 2020, 479.

²³¹⁶ Evlia Cselebi 1985, 202, 222–226.

²³¹⁷ Ottendorff 1943, 18.

szomjúságát, s közben a kerbelai sík ... és a mohácsi mező vértanúinak kíván örök nyugodalmat. E zarándokhely négy oldalán árok van, melyet a kegyes alapítványok patrónusa, Haszán pasa budai vezír ásátott, mondván: »Az itt eltemetett vértanúkat állatok ne rágiák össze.« Egyszóval, látogatásra érdemes hely. Sok száz kegyes muszlim látta, és tanúskodott róla, hogy péntek éjjelente, valamint a kadr, a berát és mirádsz ... éjszakáján sokszor világított fény e negyvenezer vértanú fölött.»²³¹⁸

Mind II. Lajos haláláról, mind a mohácsi „emlékmű”-ről megemlékezik Lord Henry Howard (1628–1684), Norfolk hatodik hercege I. Lipót (1640–1705) császár szolgálatában tett konstantinápolyi követi útját ismertető, 1671-ben Londonban megjelent beszámolójában²³¹⁹ John Burbury, a követ kísérelője: „A következő hely Baja volt, majd Mohács, ahonnan láttuk Szekcső várát, a kiváló Pálffy család ősi fészket. Ez utóbbi város nagyon végzetes volt Magyarország számára, itt veszett el ugyanis Lajos király, akinek a halála felől különböző dolgokat beszélnek.

A síkság, ahol a csatát megvívták, mintegy fél angol mérföldnyire van magától a helységtől, széles, nincsen rajta erdő és természeti akadályoktól is mentes, csak a szelíd Carassus folyik a közepén, oly lassan, hogy a felszíne szinte meg sem rezzen. Erre menekült a király, akinek az éjszaka sötétsége és az üldöző ellenségtől való félelem nem adott elég időt arra, hogy földerítse és kitapasztalja az ingoványos gázlót; lova belérohant és elesvén, megfojtotta a királyt fegyverzete súlyával. Azt mondják, hogy a nemesség nagy része, hat püspök, tízezer lovas és tizenkétezer gyalogos pusztult el ebben a csatában, amelynek emlékére Szulejmán, aki jelen volt, mint szemtanú, egy fából való alkotmányt emeltetett; ez ott áll mind a mai napig, de most már csupán arra szolgál, hogy menedéket nyújtson a nap hevétől menekülő állatoknak.»²³²⁰

Az itáliai utazó, Giovanni Francesco Gemelli Careri (1651–1725) 1689-ben Nápolyban kiadott, *Relazione delle Campagne d'Ungheria* című, a magyarországi törökellenes hadjáratokról is beszámoló könyvében úgy véli, hogy a famecsetet II. Lajos halálának és Szulejmán győzelmének emlékére építették fel. A szerző tudósított az emlék keresztény kápolnává átalakításáról is: „Mohácstól nem messze táboroztunk le, az ellenség pedig az általunk elhagyott helyen, az egykori famecsetből lett kápolna mellett, amit Szolimán emeltetett az elesett Lajos király és a maga győzelme emlékére, és a hamis próféta iránti hálájából elrendelte, hogy állandóan egy dervis imádkozzon ott.»²³²¹

Emlékhelyként írja le a dombon lévő építményt 1687-ben a magyarországi hadjáratban – köztük a nagyharsányi, azaz az ún. második mohácsi csatában, amelyben az V. Károly Lipót lotharingiai herceg által vezetett egyesült keresztény seregek legyőzték a török haderőt – részt vevő Heinrich Tobias von Hasslingen (1649–1713) vezérőrnagy, főszállásmester is: „Felderítettük továbbá, hogy a mocsár mellett egy dombon (ami X^m-nél látható) megemlékezésül egy fa sátor van felépítve, ugyanis ezen a helyen állott a török császár sátra, amikor Lajos királlyal megütközött.»²³²²

A törökök által létrehozott „emlékművet” Paul Rycout angol diplomata is megemléltette a törökök történetét ismertető, több kiadást megért népszerű munkájában: „... ezt a győzelmet éppen azon a helyen érték el, ahol Lajos, az utolsó magyar király elpusztult, és ahol seregét Nagy Szulejmán szultán legyőzte, aki ennek emlékére fából mecsetet emeltetett [ott], amit évi nyolcszáz korona jövedelemmel látott el, hogy a dervisek – akik a török szerzetesek egy

²³¹⁸ Pap et al. 2018, 332–333. Vö.: Palóczi 1926, 5–6; Pesti 1982, 489.

²³¹⁹ Burbury 1671.

²³²⁰ Farkas – Szebelédi – Varga 2016, 228; B. Szabó – Farkas 2020, 491–492. Vö.: Burbury 1671, 97–99.

²³²¹ Farkas – Szebelédi – Varga 2016, 229; Pap et al. 2018, 333; B. Szabó – Farkas 2020, 493.

²³²² Pap et al. 2018, 333; B. Szabó – Farkas 2020, 493.

csoportja – napi áhítataikat és imáikat végezzék azon a helyen.”²³²³ A hadiút mentén található mohácsi Törökdomb valóban „kiemelkedő szerepet töltött be azon oszmán emlékhelyek körében, melyek a szent háború sikereire és Szulejmán szultán tetteire emlékeztették az igazhívókat, és a korabeli »propaganda« alapvető üzeneteit hordozták.”²³²⁴

Rycaut-nak az 1687. évi nagyharsányi csatát említő leírásában találkozunk azzal a nézettel, amely ezt a második mohácsi csatát, a magyarok tragikus vereségét, a fiatal király halálát hozó első mohácsi csata „jövátételeként”, az isteni igazságszolgáltatás példajaként értékelte: „... giving Thanks to God for this so remarkable a Success, which was the more observable, because this Victory was obtained in that very Ground, where Lodowick, the laft of the Hungarian Kings was Slain, and his Army Roured by Sultan Soliman the Magnificent ...”²³²⁵ A szinte a második mohácsi csata időpontjától népszerű toposznak számos képi és irodalmi példáját ismerjük, mint például Philipp Heinrich Müller említett, az első és a második mohácsi csata emlékét egyszerre megelevenítő érmét, vagy Dorffmaister István mohácsi képpárját és szigetvári kupolafreskóját.²³²⁶

A török emlékműről még a 18. század végén és a 19. század elején is találunk történetírói említéseket. „Vályi András 1799-ben megjelent országleírásában a közeli Nagynyárad bemutatásához kapcsolódva megjelenik a Törökdomb is, mint »mái napig is a' sántzok, és kezek által felemeltetett Halom látszatik, (melly a' Tsászár sátora helyének mondatik)« ... Joseph von Hammer-Purgstall az Oszmán Birodalom történetéről 1828-ban kiadott munkájában említi a Földvár pusztja közelében, Sátorhelyen álló dombot, amelyen Szulejmán sátora állt. Közlése szerint a domb lábánál kiépített kutat a helyiek »Török-Kutyá«-nak nevezték, a domb tetején pedig ekkor még látszottak egy épületrom alapjai.”²³²⁷

*

II. Lajos halálának említésével találkozunk egy, az 1687. évre készült, széles körben terjesztett, illusztrált francia falinaptáron. A Buda előző évben történt visszafoglalásának szentelt lapon egy allegorikus nőalak táblát tart a kezében, amelyen a város rövid története olvasható Attila testvére által történt alapításától a Lotharingiai Károly vezette visszavételig. Mátyás király uralkodásáról a szöveg érdekes módon nem írt, a tévesen XI. Lajosként említett II. Lajos haláláról azonban igen: „/ SOLIMAN II. Empereur des Turcs, la prit en 1526. ou Louis XI (!) Roy d'Hongrie & de Boheme perit avec plus de 20000 homes.”²³²⁸

Egy 1688-as falinaptár az előző évi nagyharsányi, vagy második mohácsi csata emlékét örökítette meg („DEFAITES / De l'Armée des Turcs pres / de Mohats en Hongrie, par l'Armée Imperiale / Comandée par le Prince / Charles de Lorraine et / l'Electeur de Baviéie, / le 12. e jour d'Aoust. / 1687.”). A falinaptárt díszítő kis méretű látképek között szerepel a nagyharsányi hegy (Montagne de Harsa) is.²³²⁹ A nagyharsányi csata eseményeit mutatta be három másik, az 1688. évre készített francia falinaptár is.²³³⁰

²³²³ Pap et al. 2018, 333; B. Szabó – Farkas 2020, 493.

²³²⁴ Pap et al. 2018, 345.

²³²⁵ Rycaut 1700, 245

²³²⁶ Vö.: Papp 2019, 185–186.

²³²⁷ Pap et al. 2018, 333. Vö.: Pesti 1982, 489–490.

²³²⁸ Rózsa 1976, 50.

²³²⁹ Rózsa 1976, 55.

²³³⁰ „LA GRANDE VICTOIRE REMPORTÉE SVR LES TVRCS / EN HONGRIE, Entre Mohátz Et Ziclos le 12 e Aoust 1687 ...” Rózsa 1976, 59–60. (9. kép); „LA / SANGLANTE I DEFAITE / DES TURCS /Par l'Armée / IMPERIALE / Commandée I pas leurs Altesses/ de LORRAINE et BAVIERE I pres de la Ville de Siclos / au dessous de la Montagne / D'ARCSEA

Figyelemreméltó ugyanakkor, hogy bár az 1526. évi csata emlékezete a történetírásban, a helyi hagyományokban, illetve – alkalmanként a helyiek „idegenvezetése” alapján – a külföldi látogatók körében folyamatosan tovább élt, a városnak és a csata helyének a 17. század végéig kevés képi ábrázolását ismerjük. A Maximilian Brandstetter által 1608–1609-es konstantinápolyi utazása során 1608-ban készített, említett akvarellen a hajókkal teli Dunát, a háttérben a Duna melletti török palánkvárat, az előtérben pedig egy sátozó táborát látunk.²³³¹ A palánkvárat mutatta be Henrich Ottendorf 1663-ban készült, felülnézeti színezett rajza is.²³³²

A 16. század első felétől a hadieseményekről, várostromokról tudósító hírlevelek mellé gyakran mellékeltek sokszorosított grafikai illusztrációkat, Szigetvár 1566. évi török elfoglalásáról például – főleg német és itáliai mesterek munkájaként – már az ostrom évétől kezdve számos metszet készült.²³³³ 1800-ig kb. 100 látképet, csatajelenetet, ostromképet ismerünk Szigetvárról, amelyek egyötöde 1600 előtt készült. Ezzel szemben 1800-ig összesen három Mohácsot ábrázoló metszetet tartunk számon, ezeket is 1687, vagyis a város visszafoglalása utáni időkből. A mohácsi csatáról tudósító korabeli hírlevelek illusztrációinak többsége – mint láttuk – nem a csatát, vagy annak helyszínét mutatta be, hanem alkalmanként több kiadványban felhasznált, a kiadói készletekben megtalálható fametszetek voltak. Bár a közelmúltban felbukkant, a csata évében keletkezett ábrázolás²³³⁴ a korai illusztrációk közül a legrészletesebben jelenítette meg az ütközetet, hitelesnek ez sem mondható, hiszen az eseményt nagy valószínűséggel nem szemtanú rajzai alapján mutatta be.

2.5.4. Helyi megemlékezések és emlékműtervek

A mohácsi csata és II. Lajos halála emlékezetének fenntartásában a 18. században szerepet játszott a hazai iskolai színjátszás is. Bár a jezsuita és a piarista iskolai drámákban leggyakrabban Szent István, Szent László, Szent Imre, Hunyadi János, Mátyás király és a szigetvári Zrínyi Miklós alakjával találkozunk, néhány színdarab foglalkozott a mohácsi csatával is.²³³⁵ A piaristák 1752-ben Nyitrán Brodarics és Istvánffy leírása nyomán vitték színre a *Luctuosus Ludovici II. Hungarorum Regis ad Mohács occasus*-t, míg a kolozsvári jezsuiták *Ludovicus II. ad Mohatsium* címmel 1757-ben mutattak be egy darabot, amelynek forrása a fennmaradt program szerint Brodarics István leírása volt. Talán ezt a darabot játszották 1770-ben Kolozsvárott *Ludovicus secundus* címmel. 1766-ban Kőszegen adtak elő a jezsuiták egy *Ludovicus ad Mohacsium cum nobilitatis flore caesus* című iskoladrámát. a szegedi piaristák pedig 1768-ban a *Res gestae Ludovici secundi* című darabot mutatták be.²³³⁶ 1795-ből adatolható a Nemzeti Játékszínben bemutatott, *Mohácsi veszedelem* című szomorújáték, melynek forrása „Etédi Soós Márton Magyar Gyász (Pest, 1792, 1813) című eposza lehetett.”²³³⁷ Knapp Éva úgy véli, annak okát, hogy a mohácsi csatát más történeti témákhoz képest viszonylag kevés 18. századi iskoladráma dolgozta fel, abban kereshetjük, hogy a vesztes ütközet „következményei negatív események sorát indította el, és így – minden valószínűség szerint – alkalmatlannak tűnhetett fel az ifjúság nevelésére, a hősiesség vagy az

I le 12. Aoust 1687.” Rózsa 1976, 60–61 (10. kép); „LE TRIOMPHE DE LA RELIGION PAR LE ZELE DES PRINCES CHRESTIENS.” A csatajelenet alatt cím: „BATAILLE de MOHAS / gagné par les Imperiaux, / le 12 Aoust 1687.” Rózsa 1976, 62.

²³³¹ König – Pánya 2018, 24.

²³³² König – Pánya 2018, 25.

²³³³ Legújabbán ld. a korábbi irodalom részletes ismertetésével: Papp 2020a.

²³³⁴ Seláf – Tóvizi 2014, 261–271. Vö.: Papp 2019, 166–168.

²³³⁵ Staud 1986–1994; Varga – Pintér 2000, 132–135; Kuzmova 2018, 75; Knapp 2020.

²³³⁶ Varga – Pintér 2000, 133–135; Knapp 2020, 290.

²³³⁷ Knapp 2020, 303.

önfeláldozás bármely pozitív formájának bemutatására.”²³³⁸ Találunk ugyanakkor rá példát: az 1752-es nyitrai színrevitel esetében a „reprezentatívnek szánt, gondosan megformált történelmi dráma alkalmas volt emelkedő intenzitású, fokozódó érzelmek és elkötelezettség kifejezésére ... [...] ... a színlapon megörökített részletekkel a szerző igyekezett a mohácsi csatát mint végzetesnek bizonyult hadtörténelmi eseményt mintegy »elfedni«, és a vesztes ütközetet »felhasználni« a magyar hősiesség méltatására. A színpadon megjelenített eseményekkel nem egyszerűen a vereséget, egy országvesztő csatát vittek színre, hanem a megváltoztathatatlan sors történelmi példázatát mutatták be, melyet a harcban elesettek tudatosan, az ország történelmi múltjához méltón vállaltak fel.”²³³⁹

A mohácsi csata helyi közösségi emlékezetéről a 18. század végétől vannak adataink. Makay György mohácsi esperes plébános 1784-es végrendeletében rögzítette, hogy a csatában elesett vitézekért minden hónapban misét mondjanak.²³⁴⁰ A csata és a fiatalon elhunyt király emlékének megörökítésére irányuló törekvésként²³⁴¹ értékelhetjük Dorffmaister István Esterházy László Pál, illetve a szentgotthárdi cisztercita apátság által megrendelt, 18. század végi, említett festményeit.

A szakirodalomban eltérő nézeteket találunk annak a köreliefnek a keletkezési idejéről, amelyik az 1766–1770 között Klimó György (1710–1777) pécsi püspök támogatásával épült mohácsi belvárosi római katolikus Szent Mihály templom nyugati homokkő kapuportálja felett található és a lováról lezuhanó II. Lajost ábrázolja. Egy 1936-os tanulmány szerint „az érdekes körelief II. Lajos király lebukó alakját ábrázolja. 1826-ban készült ...”,²³⁴² s négy évtizeddel később Bauhoffer József is úgy tudta, hogy a dombormű a „templom 1826. évi restaurálásakor került a homlokzatra. 1926-ban Kolbe Mihály mohácsi festőművész ebből a motívumból tervezte meg az emlékpecsétet.”²³⁴³ Boros László 1993-ban ezzel szemben úgy vélte, hogy a II. Lajost ábrázoló homokkő relief 1926-ból származik.²³⁴⁴ Az 1926-os dátum szerepel egy nem sokkal későbbi mohácsi útikönyvben is.²³⁴⁵ Egy 2006-os tanulmány forrás nélküli adata szerint a Dorffmaister-festményeket is megrendelő Esterházy László Pál pécsi püspök az 1790-es évek végén helyeztette a bejárat fölé a köreliefet,²³⁴⁶ míg a legújabb kutatás keletkezésének idejét ismét 1826-ra teszi, jegyzetben megemlítve Boros László 1926-os datálását.²³⁴⁷ A relief készítésének idejét stílusa alapján – úgy vélem – inkább a 20. század első felére tehetjük.

²³³⁸ Knapp 2020, 291. „Egy történelmi, demográfiai és más következményeiben negatív, megmagyarázhatatlanul nagy véráldozatot követelő és a menekülő magyar király hősinek aligha nevezhető halálával végződő vesztes csatát nehéz lehetett iskolás diákokkal megértetni és színre vinni.” Knapp 2020, 303.

²³³⁹ Knapp 2020, 297.

²³⁴⁰ Hasanović-Kolutác 2019, 593.

²³⁴¹ A helyi emlékműállítási törekvésekről újabban ld.: Nyárs 2006; Veszprémi 2013; Barbarics-Hermanik 2014, 280–283; Hasanović-Kolutác 2019, 592–616; Papp 2021b; Papp 2021c.

²³⁴² Horváth 1936, 100 (ill.: 98).

²³⁴³ Bauhoffer 1976, 98.

²³⁴⁴ Boros 1993, 239.

²³⁴⁵ Lenkey – Tardos 1997.

²³⁴⁶ Nyárs 2006, 70.

²³⁴⁷ Hasanović-Kolutác 2019, 595. Vö.: Boros 1993, 239.

A mohácsi csata helyszínén a 19. század előtt elhelyezett emlékeztetőkről kevés és ellentmondásos információk van.²³⁴⁸ Batsányi János 1789-ben Virág Benedekhez írt versében említ egy emlékoszlopot:

„Harmatozó homály borúl a’ szemére,
Ha teként az Útas ez iszonyú térre;
Epedő szívvel dől oszlopod’ kövére,

Népünk’, ’s ditsőségünk’ temető-helyére!²³⁴⁹, s az adathoz lábjegyzetet is csatolt: „Oszlopot emeltek a’ Mohátsiak azon szerentsétlen helyre, a’ hol II-dik LAJOS Király, 1526. esztendőben, Kis-Asszony’ Hav. 29-dik napján, lovával eggyütt hanyatt a’ Tselye’ motsáros patakába lefordulván, életét vesztette.” A kutatás azonban a 20. század közepén úgy vélte, hogy a költő valójában tényleges információ és helyismeret nélkül, csak azért írhatta ezt, „mert fel sem tételezte, hogy ilyen jelentékeny nemzeti emlékhely jeltelen maradhatott.”²³⁵⁰ S. Varga Pál szerint is bár Batsányi többször foglalkozott Mohács témájával, csak 1824-ben tudta meg Juranits Lászlótól (1765–1850), hogy a csatamezőn „semmi emlékeztét nem látja ennek a gyászos esetnek” a látogató.²³⁵¹ Juranits levelében beszámol arról, hogy Király József pécsi püspök az emlékjel hiányától megdöbbenve 3000 forintos alapítványt tett misék tartására a mohácsi Kálvária-hegyen. „Batsányi egy (azóta elveszett) levelében az ominózus emlékoszlop felállítását is szorgalmazhatta, hiszen Juranits (fennmaradt) válaszában megnyugtatta, hogy a kápolnának az emlékmisék alkalmából történő feldíszítése betölti az emlékoszlop funkcióját. Batsányi mindenesetre törölte az oszlopra vonatkozó lábjegyzetet. (Az első emlékoszlop egyébként csak a század közepén készült el.)”²³⁵² Orbán László is úgy véli, hogy Batsányi, aki sohasem járt Mohácson, „véltetően tévedett abban, hogy II. Lajos halálának feltételezett helyét emlékoszlop jelölte meg.”²³⁵³

Úgy tűnik azonban, hogy a 18. század végén valamilyen emlékeztető jel mégis lehetett a helyszínen, az ifjú Festetich László 1797-es mohácsi utazásáról tudósító, említett naplójában ugyanis beszámolt arról, hogy a malom környékén, ahol a közvélekedés szerint II. Lajos meghalt, látni lehet még „az oszlopnak alsó Márvány követ, melly régenten a’ szomorú esetnek emlékeztetere volt emelve, ’s mellyet meg akar ujjítani ő Excellentiája.”²³⁵⁴

Emlékkőről ugyanakkor 1824-ben keletkezett, *Mohács* című emblematikus költeményében²³⁵⁵ Kisfaludy Károly már nem tud:

²³⁴⁸ A hagyomány szerint Štefan Lazarević (1377 k.–1427) szerb despota márvány emlékoszlopot állíttatott az 1389-ben a szerb erők vezette keresztény sereg és az Oszmán Birodalom hadai között lezajlott rigómezei (koszovopoljei) csata helyszínén. Vö.: Norbert Pap – Péter Reményi: Encounters Between Islam and Christianity: Mohács and Kosovo Polje. In: Gerry O’Reilly (ed.): Places of Memory and Legacies in an Age of Insecurities and Globalization. Cham, 2020.

²³⁴⁹ Batsányi 1790. Vö.: Batsányi 1953, 295; Debreczeni 2013, 210; B. Szabó – Farkas 2020, 563.

²³⁵⁰ Batsányi 1953, 296.

²³⁵¹ S. Varga 2013, 245. A tanulmányban Juranits Antal (1768–1837) neve szerepel, Batsányi azonban testvérével, Juranits Lászlóval levelezett.

²³⁵² S. Varga 2013, 245.

²³⁵³ Orbán Debreczeni Attilára hivatkozik, aki szerint „ilyen egykorú emlékoszlopról nem maradt fenn adat ...”. Orbán 2013, 233.

²³⁵⁴ OSZK K, Quart. Hung. 3695, fol. 6v–7r; Takáts 1890, 61. Vö.: Galavics 1997, 84; B. Szabó 2006, 470; Barbarics-Hermanik 2014, 281; B. Szabó – Farkas 2020, 571. Mohács temetőként való metaforizálásáról, „ami előtérbe állítja az emlékezés aktusát és az emlékállítás gesztusát ...” ld.: Debreczeni 2013, 224–225.

²³⁵⁵ A versről ld. újabban: S. Laczkó 2016; S. Laczkó 2019, 12–142.

„Mennyi nemes bajnok, méltó sok századot élni,
Fénytelen itt szunnyad s kő se' mutatja helyét!”

A csatater mellett Dorffmaister csataképeit is megtekintette 1821-es mohácsi látogatásakor Vörösmarty Mihály „az akkor már rendelkezésre álló kulturális emlékezeti minta, Kisfaludy Dobozyról szóló elbeszélő költeményének olvasásával ... Együtt jelenik meg tehát maga a történeti emlékhely és annak ábrázolása az irodalomban és a festészetben az emlékező számára, természetesen a jelenre vonatkoztatva.”²³⁵⁶

Feltehetően látogatásának emléke is felidéződik Vörösmarty 1830 előtt keletkezett, *Mohács* című költeményében:

1

Sír vagyok, elhullott magyaroknak sírja, Mohácsföld,
Mely vérből nevelek gyász telekimre mezőt;
De ne pirúlj, oh honfi, azért eljöni sikomra,
Had-gázolta határt látni s az árva Cselét:
Kart és férfigebelt vive itt a harcba magyar nép;
Sors erejű számmal győze az ozman erő.

2

„Mely föld ez, mi virágzó tér az öreg Duna partján,
Melyen sárga kalász rengedez és buja fű?”
Nyögve felel, s csak alig hallatva s keservesen a föld:
„Hír temetője Mohács, s a magyar átka nevem.”²³⁵⁷

Talán Kisfaludy panasza az emlékmű hiányáról visszhangzik Eötvös József 1836-ban keletkezett, *Bucsú* című versében is:

„S még áll Mohács, még áll! magasbra nőnek
Az új barázdán s régi hősökön
Kalászhai, erőt ad a mezőnek,
Bár rég lefolyt, a férfitér-özön.
Nincs kő határán, nincsen kúnhalom,
De áll a tér s nem vész a fájdalom.”

Ha Festetich László és Péteri Takáts József tehát 1797-ben látta is még az emlékoszlop maradványát, az 1810-es évek végére eltűnhetett, Király József pécsi püspök kezdeményezésének ugyanis – hogy tudniillik a csata napját nyilvánítsák városi ünneppé, s a csata feltételezett helyszínén épüljön egy emlékkápolna – egyik oka éppen az emlékmű hiánya volt: a „keserves emlékezetű mohácsi térséget, a melly mai napig mohácsi veszedelem mezejének nevezetik, keserves könnyhullajtással több ízben megjárván, és se azon szerencsétlen csatának, melly által 1526 esztendőben ... a pogány dühösséggel bíró törökség édes hazánkat nem csak szeretett, és örök emlékezetet érdemlő Királyától Lajostól, életének legvirágzóbb huszonöt esztendejében, (sic!) keservesen megfosztotta, hanem azon kívül dicső nemzetünknek legnevezetesebb eleit, virágát ... egy szerencsétlen ütközet által, tulajdon kiöntetett véreikből készített vér patakba, a szörnyű csata helyén elesett, hét megyés Püspökökkel együtt eltemette.

Sem pedig azon nagy isteni kegyelemnek, amelly által időjártával megsegítetvén a pogány iga alól 1687-dik esztendőben szerencsésen kiszabadítottunk, legkisebb emlékeztető jelét sehol nem találván, külömb külömbféle gondolatokra vetemedtünk.”²³⁵⁸ A két mohácsi

²³⁵⁶ Kovács – Mester 2019, 306–307. Vö.: Csorba 2013, 390.

²³⁵⁷ B. Szabó – Farkas 2020, 594.

²³⁵⁸ B. Szabó – Farkas 2020, 576–577. Vö.: Méltóságos és Fő Tisztelendő Király József Pécsi Püspök emléke. Tudományos Gyűjtemény (13) 1829. IV. kötet, 56–60.

csata összekapcsolásával, mint az isteni igazságszolgáltatás példájával tehát itt is találkozunk, a toposz néhány korábbi és korabeli megjelenésével ellentétben ugyanakkor a püspök nem említi a Habsburg-ház szerepét a felszabadító háborúban.

1816-ban, a csata 290. évfordulóján a Hétfájdalmú Szűz tiszteletére építtette Király József a katolikus temetőben az egyhajós, klasszicista Kálvária- vagy Csatatéri kápolnát, amely pápai engedéllyel zárandokhely lett.²³⁵⁹ Mivel a kápolnának a csatatérre néző kilátója a sok használatától megrepedt, 1856–1860 között Hild József (1789–1867) tervei szerint közadakozásból átépítették mai formájára. 1859-ben került ide Girk György (1793–1868) pécsi püspök ajándékként Dorffmaister két csataképe is, amelyek az első, illetve a második mohácsi csatát ábrázolták, illetve II. Lajos portréja. A kápolna tornyának mai formáját 1908-ban Pilch Andor (1877–1936) pécsi építész alakította ki.

A püspök 1817. március 1-én 3000 forint tőkájű alapítványt tett, amelynek kamataiból augusztus 29-én minden évben magyar, horvát és német nyelvű miséket kell tartani. Az 1817-ben tartott első misén Király József is részt vett.²³⁶⁰ „A nyomtatásban is fennmaradt szentbeszédék ..., amelyeket a csata emléknapiján tartottak, az 1526-os szörnyű vereségről nem mint a nemzet egészének haláláról szóltak, hanem intő példaként tekintették azt, mint „a vallásbeli versengés és gyűlölködések” következményét ... Ekkoriban ugyanis nem aktualizálták, ahogy Esterházy Pál László idején sem – minden tragikus mozzanata és következménye ellenére – Mohácsot.”²³⁶¹

A Király József halála után néhány évvel megjelent megemlékezés szerzője ugyanakkor már a kezdeményezésnek a helyi emlékezeten túlmutató, országos jellegű kiterjesztését sürgette: „Olly sok és nagy hazafiak közt, millyenekkel hazánk nem szűkölködött, a’ pogány Török kiűzése olta, valóban álmélkodva csudálom, hogy még Király Józsefnek jutott azon kérkedő szerencse, hogy ősei sirjára, ’s nemzete veszte helyére, tehetne emléket! melly bátor még kicsin is, de a’ nagy lelkű Király József’ követői által megnagyobbítható, és örökössé tehetendő! bátor illy köz gyász helyét, az egész Hazának szívéen hordozni illendő, ’s országos emléket tétetni dicséretes dolog volna!”²³⁶²

1837-ben jelent meg Kövér János *Mohács véres mezején, ama szerencsétlen ütközetnek forduló napján, mint néhai Király József pécsi püspöktől alapított nemzeti gyász ünnepén, 29. aug. 1837. tartott egyházi beszéd* című írása, Csajághy Károly *Egyházi gyászbeszéd, melyet a mohácsi vérmezőn, ama szerencsétlen Lajos-csata napján (aug. 29.) mondott* című gyászbeszéde pedig 1840-ben Pesten látott napvilágot.²³⁶³

A korábban domináló egyházi kezdeményezések mellett az 1830-as évektől a mohácsi csata és a király halála emlékének megörökítésére irányuló világi törekvésekkel is találkozunk, a század második felében pedig már ezekre tevődik át a hangsúly.²³⁶⁴ Mohács városa 1836. június 1-én beadványban fordult Baranya vármegye felé, hogy támogassa emlékműállítási kezdeményezésüket, tegyen közzé felhívást a környező megyékben is a tervezett emlékműre történő adakozásra és jelölje ki azt, aki az ügygel foglalkozna. Az irat a korábbi lokális megemlékezéseken túlmutatva az elvesztett csatát és a király halálát a „boldog Magyar Honnunk egyik, és leg nagyobb, de egyszersmind legszomorubb” veszedelmeként említi. A tágabb kitekintésre utal az is, hogy „az itten által kellő több nagy Tekéntetű Utazók, bennünket

²³⁵⁹ „A kápolna létrejöttét Makay György egykori mohácsi plébános szorgalmazta.” Nyárs 2006, 70; Vö.: Bauhoffer 1976, 99; Boros 1993, 251; Barbarics-Hermanik 2014, 283; Hasanović-Kolutác 2019, 593–594; Hóvári 2019, 541.

²³⁶⁰ Nyárs 2006, 70–71; B. Szabó: Mohács 2006, 479; Hasanović-Kolutác 2019, 593.

²³⁶¹ Sinkó 2001, 323.

²³⁶² Tudományos Gyűjtemény (13) 1829. IV. kötet, 60.

²³⁶³ Hasanović-Kolutác 2019, 595.

²³⁶⁴ Barbarics-Hermanik 2014, 297.

egy örök emlék szobor fel állítására” már többször felszólítottak.²³⁶⁵ A vármegye határozata a következő volt: „Ha a feltett célját a nevezett város elérni kívánja, azt annak útján önmaga kieszközölni törekedjen.”²³⁶⁶

Mohács 1836-os kérelmét az emlékmű létrehozására Baranya vármegye továbbíthatta néhány megyéhez. A város hivatalnokai szerint „e célra már több ns megyék (nevezetesen Esztergom) segílyt ígértek.”²³⁶⁷ Esztergom vármegye – mint a Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Megyei Levéltárában őrzött iratok, illetve közgyűlési jegyzőkönyvi bejegyzések mutatják²³⁶⁸ – valóban aktívan részt vett az emlékműállítási folyamatban. Mivel a vármegyékben rendezett gyűjtésben Esztergom lett a legsikeresebb, Mohács város tanácsa – mint a Bozzay Jánoshoz, Esztergom vármegye első alispánjához írt leveléből kiderül – kikérte a megyei Rendek véleményét arról, hogy hol és milyen formában valósuljon meg az emlékmű: „Tekintetes és Nagyérdemű Alispány Úr, Különösen Tisztelt Urunk!

Háladatos érzéssel vettük Tekintetes Alispány Urnak f. e. September 17éről hozzánk menesztett levelét és az ahoz mellékelt 233 ft. 26 xroat ... mint Tettes [Tekintetes] Nemes Esztergom Vármegye Rendei által a' mohácsi téren emelendő Oszlopra tett nagylelkű ajánlását, és valamint a' felállítandó Oszlop által a' Tettes Rendek meglegedését megnyerni tellyes ereinkből iparkodni fogunk: úgy más részről az eránt is a' Tettess Rendeknél mint illető költség viselőknél, kiknek rendeleteit mindenkor tiszteletben tartani köteleseknek érezzük magunkat, kérdést támasztani bátorkodunk, valjon melly helyen és milly alakban kívánnák a' kérdéses oszlop felállítását eszközölni, mivel e' tárgyban a' Vélemények két felé szakadnak, némellyek t. i. az emléket az ütközet helyén a' sík közepében épület formában, mellynek belsejében az ütközet lefestve légyen építetni kívánják, – mások ismét azon helyen, melyen II Lajos Király a' Csele Patakba a' helybeli Traditio szerint bele fulladott, és hol annak előtte egy már most öszve omlott Kápolna állott, Lajos Királynak a' lováról való leestét ábrázoló vasból öntendő szobrot fellállítatni óhajtnak. – Reménylvén, hogy T. Ns. Esztergom Vármegye mint ekkoráig legnagyobb adakozó e' részben is tanátsát az alóljegyzettekről megtagadni nem fogja. – Tekintetes Alispány Urnak tapasztaló hazafiui indulatiba ajánlott különözött tisztelettel öröklünk Mohácson 1841iki September 29én tartatott rendszerű Tanács ülésünkben.

Tekintetes Alispány Urnak alázatos szolgálja Moháts Városának Rendezett Tanátsa.”

A levéltári iratok tartalmazzák a mohácsi városi pénztár 1841. október 11-i, Szájevits Pál, „Szabadalmas Moháts Városa Pénztárnoka” által aláírt elismervényét is Esztergom vármegye 233 forint és 26 krajcár összegű befizetéséről. A közgyűlési határozat szerint az Esztergom megyei rendek egy újabb gyűjtést indítottak, amelynek során 190 forint és 40 krajcár gyűlt össze. Az összeg továbbítás céljából történt átvételét 1842. április 11-én Bozzay alispán

²³⁶⁵ Papp 2021c, 667–668. Vö.: „1836. évben Mohács esedezik a vármegyéhez, hogy szólítsa föl a szomszédos vármegyéket a Csele pataknál emelendő emlékre való adakozásra.” Fölker 1900, 60; Mérő 1962; Hasanović-Kolutác 2019, 595.

²³⁶⁶ Mérő 1962. Az ügyvel kapcsolatos iratok között, amelyek másolatát 2021-ben a Magyar Nemzeti Levéltár, Baranya Megyei Levéltártól megkaptam és közreadtam (Papp 2021c), ez az irat nem szerepelt.

²³⁶⁷ Hirnök (6) 1842. február 3. 10. szám, o. n.

²³⁶⁸ MNL KEML IV.1. b Esztergom Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai I. kútfő - Közigazgatási iratok. 2775/1841; u.o.: 637/1842., A jegyzőkönyvi határozat: MNL KEML IV.1.a Esztergom Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai I. kútfő a) állag -jegyzőkönyvek 2775/1841. kgy. sz. (Az 1843. évi mutató hiányzik). Köszönöm Kántor Klára szíves segítségét.

aláírásával igazolta. Az iratok között az újabb gyűjtés adakozóinak névsora is szerepel, az aláírásokkal együtt. Bár Esztergom vármegye közgyűlése – mint látni fogjuk – a csatamezei épületre szavazott, Mohács városa néhány évvel később II. Lajos lovasszobrának elkészíttetése mellett döntött. A levéltári iratokban egyébként – ahogy a Bozzay alispánnak írt levélben is – következetesen „a mohácsi téren felállítandó Oszlop tervezéséről” olvashatunk.

A helyi emlékműállítási kezdeményezéseket a Pozsonyban Balásfalvi Orosz József (1790–1851) által kiadott és szerkesztett, hazai és külföldi híreket tartalmazó *Hirnök* című „Politikai lap”-ban 1842-ben megjelent írások országosan is ismertté tették. A *mohácsi veszedelem emlékére emelendő oszlopról* című, Nemes m. t. k. aláírású cikk szerzője Mohács bírójával és hivatali kollégáival folytatott beszélgetésére hivatkozva közli, hogy a „határaikon történt országos veszedelem emlékére Ildik Lajos királyt lóháton vasból öntve, még pedig azon helyre, hol éltét vesztette, czéljuk volna felállítani.”²³⁶⁹ A terv egyik indoka az, hogy „a gőz ereje által, utazásra noszított tudós világnak, lehessen oka, esetéről világszerte híres városukat, gyakrabban is méltatni látogatásaikkal.”²³⁷⁰ A város képviselői már tárgyalásokat is folytattak hazai és külföldi vashámorokkal, de eddig nem találtak, „olgy vashámor birtokos, ki illy collossális szobor elkészítését felvállalná.”²³⁷¹

A szerző szerint a tervezett vállalkozás megvalósítása nemcsak a szobor gyorsan pusztuló anyaga, illetve óriási méretéből fakadó költségei miatt („a dús gazdag Bécs több óriási remekműve előtt is, megállván a criticus utazó, kérdéseket tehet; mit tehet ekkor az erőt Mohács!?”) (sic!) nem lenne szerencsés, hanem azért sem, mert semmi biztosat nem tudunk arról a helyről, ahol a királyt a halálos baleset érte. „Avvagy nincs e tudva a bíró ur és alkalmasint az egész mohácsi közönség előtt, hogy fáradságom s költségem nem kimélve, azon helynek kifürkészésére, hol a királyt lova agyonnyomta, mindent elkövetve, csak azzal kellett megelégednem, hogy a már bizonytalan, többen lévén különben is, azon vélekedésben, hogy ott most a Duna jár ...”²³⁷² A lovasszobor helyett a püspöki nyaraló mellett egy „csonka-torony forma épület felállítását” javasolja, amelynek belsejében a csatamezőn előkerült és később előkerülő „maradványokat” mutatnák be. „A terrassét veres márvánnyal szeretném borítva látni, s hasonló ülő padokkal környékezve, hol a középbe, a derék Ferenczi atyánkfiától²³⁷³ meghatározott illendő magasságú obeliscus a szerencsétlen eset, az eléggé ismert emlékpénzen levő modor szerint, szükséges magyar és német felírással vésetnék be.”²³⁷⁴

Az emlékpénz, amelyre a szerző utalt, feltehetően a Christoph Fuessl által 1531 körül Körmöcbányán készített, említett érem, amelyen csatajelenetet és a lovon ülő, páncélos királyt láthatjuk. Az emlékérem ismert lehetett itthon, hiszen illusztrációja és leírása megjelent Carl Gustav Heraeus és Schönvisner István (1738–1818) numizmatikai munkájában,²³⁷⁵ s a Nemzeti Múzeum Éremtárában is őriznek belőle négy példányt, amelyek a Széchényi Ferenc által adományozott alapgyűjteményből származnak. A szerző ismerhette az emlékérmét más hazai gyűjteményekből is, mivel, ahogy írta: „... valamint magam is ígértem a leendő conservatoriumba az említett sirhalmokból kikerült, számos fegyverdarabokat, s Lajos

²³⁶⁹ *Hirnök* (6) 1842. február 3. 10. szám, o. n.; B. Szabó – Farkas 2020, 605.

²³⁷⁰ *Hirnök* (6) 1842. február 3. 10. szám, o. n.; B. Szabó – Farkas 2020, 605.

²³⁷¹ *Hirnök* (6) 1842. február 3. 10. szám, o. n.

²³⁷² *Hirnök* (6) 1842. február 3. 10. szám, o. n. Vö.: B. Szabó – Farkas 2020, 605.

²³⁷³ Ferenczy István (1792–1856) szobrász.

²³⁷⁴ *Hirnök* (6) 1842. február 3. 10. szám, o. n. Vö.: B. Szabó – Farkas 2020, 605.

²³⁷⁵ Schoenvisner 1801, 260. V. tábla. Nr. 182., Nr. 183; Heraeus 1828, 39, Tafel XXVIII, 7f. Az emlékérméről újabban ld. (részletes irodalommal): Papp 2019, 175–178.

királynak néhány rendbeli kéziratát, úgy kezeskedem több ismerős jó hazafiakért is, hogy gyűjteményeikbe találtató, hasonló maradványokkal, örömmel fognak kedveskedni.”²³⁷⁶ Az obeliszk tetejére jeleket helyezhetnének el, amelyek informálnák az utazókat a csata török és magyar táborának egykori elhelyezkedéséről. A szerző nem kételkedik benne, hogy az emlékmű létrehozásához „a kegyes földesur, Scitovszky excája,²³⁷⁷ ... segédjobbát ne nyújtaná, holott a mohácsi község, az egész költséget alkalmasint, a maga erején is, kiállhatná.”²³⁷⁸

Az írásra néhány számmal később *Még valami a mohácsi emlékről* címmel reagáló Csajághy Károly szerint is bizonytalan II. Lajos halálának helye, s – mint láttuk – nem tartja hitelesnek a Dorffmaister csataképén is ábrázolt hagyományt, amely szerint a Csele-patak melletti csárda-malom közelében volt a baleset helyszíne.²³⁷⁹ Csajághy megemlíti a Király József által építtetett temetői emlékkápolnát, s írását azzal zárja, hogy a városban található püspöki nyaraló helyett inkább az egykori csatatéren, az emlékkápolna közelében kellene elhelyezni az emlékművet, hiszen az utazók „tán különben is örömebb sietnének hazánk e nagy temető helyére, hol nem léphetnek a nélkül, hogy viaskodva dicsőn elhunyt őseink nemzeti tiszteletre méltó hamvaikat lábaikkal ne illessék, hol minden porszem ereklje, minden fűszál gyászos emlék, szóval, *hol magyar csonton foly a patak vize s könnyektől sós annak ize!* Miért ne lenne tehát ugyan e vérmezőn az idők ércfogával daczolandó polgári emlék, hol már az egyházi emlék is létezik?!”²³⁸⁰ A szerző kitér Esztergom vármegye szerepére is: „Valóban kár, hogy legottan, vagy bár későbben, kik még közelebb voltak ama boldogtalan időszakhoz, bár mi emlékkal is nem jelelék e szerencsétlen helyet, így nem kellene a sötétben tapogatanunk, holott most minden fürkészésünknek vége csak sejdítgetés. — Végezetül mi az állítandó emlék helyét (alakjáról s mineműségéről nem szólok) illeti, csak azt mondom, hogy hitelesen nincs tudva. Lajos sírhelye, a hirszárnyalta terv szerint, semmi esetre se állíttassák a Csele csárdai kőhidra, hanem inkább a gyászos emlékü csatatérre, mint ezt Esztergom megye lelkes Rendei is indítványozák.”²³⁸¹

Csajághy Károly 1842-ben *A mohácsi szerencsétlen csata emlékére állítandó oszlop tárgyában némelly jegyzetek* címmel az országos terjesztésű *Hasznos Mulatságokban* újabb, az előzővel részben megegyező írást szentelt a tervezett emlékműnek. Megjegyzése, amely szerint „tán még közköltésen fog állítatni, hogy a nemzethez méltó emlék legyen, miután tekintetes Baranya megyének Rendei legutóbbi közgyűlésöken országos ügyként elhatározzák ajánlatni a közelgő hongyülésre ...” az emlékmű felállítását, nemcsak azt jelzi, hogy a vármegye immár felkarolta az ügyet, hanem azt is, hogy a tervnek a „közelgő hongyülésre” való felterjesztésével az emlékmű létrehozása országos, nemzeti programmá vált. Csajághy itt is megemlíti a csatamezőn az 1810-es években emelt kápolnát, Király József kezdeményezését az emlékmű

²³⁷⁶ Hirnök (6) 1842. február 3. 10. szám, o. n. Vö.: B. Szabó – Farkas 2020, 605.

²³⁷⁷ Scitovszky János (1785–1866), 1836-tól pécsi püspök, 1848-tól hercegprímás és esztergomi érsek.

²³⁷⁸ Hirnök (6) 1842. február 3. 10. szám, o. n. Vö.: B. Szabó – Farkas 2020, 605.

²³⁷⁹ Hirnök (6) 1842. március 31. 25. szám, o. n.

²³⁸⁰ Hirnök (6) 1842. március 31. 25. szám, o. n.

²³⁸¹ Hirnök (6) 1842. március 31. 25. szám, o. n.

tartására, s hogy a különböző ajkú és vallású népek azóta is megtartják évente augusztus 29-én az emléknapot a püspök rendelete szerint.²³⁸²

Mohács városának emlékműállítási törekvései 1846-ban – mint a Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltárában őrzött, sérült iratanyag²³⁸³ jelzi – konkrétabb formát öltöttek. A város Bartalits Mihállyal²³⁸⁴ (1808–1879) elkészíttette II. Lajos emlékművének tervét, s azt a „Tekintetes Nemes Vármegye felszólítására” be is mutatta. Az emlékmű ügyében Perczel Imre,²³⁸⁵ Baranya vármegye másod alispánjának elnökletével bizottságot hoztak létre, amelynek tagja volt többek között az emlékmű tervét a megye elé terjesztő Barthos Eduárd,²³⁸⁶ Mohács város főbírája is. A szobor a korábbi tervvel ellentétben, s talán éppen az 1842-ben a sajtóban is megfogalmazott bírálat hatására, nem vasból készült volna, hanem a „százados idő viszonyosságoknak daczolandó legkeményebb tiszta porzsa kőből²³⁸⁷ ...” faragná ki ezer ezüst forintért a pécsi szobrász. Mivel az emlékműre szánt adományokból még csak 400 pengő forint gyűlt össze, kéri a vármegyét, hogy a náluk lévő összeget küldjék el a városnak.²³⁸⁸

Talán véletlen egybeeséssel, talán a helyi emlékműállítási törekvések országos visszhangjával magyarázható, hogy a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1845. évi pécsi vándorgyűlése alkalmából a társaság tagjai Mohácsra is ellátogattak.²³⁸⁹ Az augusztus 8-án este az Árpád gőzessel megérkező látogatókat Dr. Hermann János és „Mohácsnak derék és gondos kapitánya Erdődy János ur” fogadta, akinek a nevével az emlékműállítási tervhez kapcsolódó iratokon is találkozunk.²³⁹⁰ A társaság másnap Dr. Hermann János és Kiss Károly nyugalmazott kapitány kalauzolásával ellátogatott „a mohácsi vérmezőre”, majd Kiss Károlynak a csata történetét bemutató hosszú előadása után a tudósok egy része a mohácsi püspöki palotába ment „a földszinti szobát nézni, melly, mint mondják, József császárnak itt utaztában hálószobája

²³⁸² Hasznos Multságok (26) 1842. 44. szám, 173–175. Vö.: B. Szabó 2006, 493–494; Barbarics-Hermanik 2014, 283; Hasanović-Kolutác 2019, 595; B. Szabó – Farkas 2020, 606–607.

²³⁸³ MNL BaML, IV.101.b. Baranya Vármegye Bizottmányának iratai 958/1848. Vö.: Papp 2021c.

²³⁸⁴ Bartalits legismertebb alkotása a pécsi székesegyház restaurálás előtti apostolszoborsorozata volt. Vö.: Sonkoly 1984.

²³⁸⁵ Perczel Imre (1805–1871) 1844-től a pécsi járás helyettes szolgabírója volt, 1848 januárjában a Baranya vármegyei közgyűlés másodalispánná választotta. 1849 után a vármegye törvényszéki elnöke, 1851-ben Szolnok vármegye megyefőnöke lett. Dobos 2001, 334–335.

²³⁸⁶ Barthos Eduárd, Baranya vármegye mohácsi járásának szolgabírája, 1848-tól főszolgabíró. MNL BaML, IV.19. Baranya Vármegye tisztviselői után maradt iratok, f) Barthos Eduárd mohácsi szolgabíró után maradt iratok, 1838–1847. Vö.: Mult és Jelen (5) 1845. 58. szám, 344; Pap 2003, 187–188.

²³⁸⁷ Porzsa kőnek a korban a homokkővet, egy könnyen faragható, de nem túl tartós, sárgás színű szobrászati alapanyagot nevezték. A II. Lajos-szobor elkészítésével megbízni tervezett Bartalits Mihály jól ismerte ezt az anyagot, hiszen éppen ebben az időben a budafai homokkőbányából hozatott kötömbökből faragta ki a pécsi székesegyház homlokzatát díszítő apostolszobrokat.

²³⁸⁸ Mérő 1962.

²³⁸⁹ A Magyar Orvosok 1846, 10–16. Vö.: B. Szabó 2006, 496; B. Szabó – Farkas 2020, 607–608.

²³⁹⁰ Erdődy János, 1841-től mohácsi „városkapitány”, azaz a városi pandúrok vezetője volt. Pesti Hírlap (1) 1841. 11. szám, 83. 1849-ben a kapitányi címet már más viseli, Erdődy városi tanácsnökként tevékenykedik. Figyelmező (2) 1849. 45. szám, 181.

volt. Ezen szoba két oldalát nagy képek foglalják el, mellyek közül egyik a szerencsétlen mohácsi ütközet, különösen Lajos király vesztét ábrázolja, a másik pedig a diadalmas mohácsi csatát 1687-ben. Mindkét kép, mellyet gróf Eszterházy püspök Dorfmeister által festetett, jó rajzolat, a festő nem rosszul fogá föl kitűzött feladatát, és érdemes volna ezeket kicsinben is levenni.”²³⁹¹ A kirándulás végén a résztvevők köszönetet mondtak Dr. Hermann János fáradozásaiért, illetve „Erdődy János városkapitány erélyességéért, ki mind a beszállászás, mind az előfogatok ügyében vendégeit várakozni pillanatig sem hagyá.”²³⁹² A látogatásról beszámoló tudósító megemlítette a korábbi helyi emlékműállítási törekvéseket is: „Azon a helyen, ahol a szerencsétlen csata állítólag befejeztetett, 1813-ban (sic!) vallásos emlék, szent kápolna, mely közönségesen kálváriának neveztetik, állítatott fel Király József volt pécsi püspök által, a szerencsétlen mohácsi ütközet emlékezetét évenként ünneplendő és a mellette elhaladó utast minden időben a múlt kor szomorú történeteire figyelmeztetendő ...”²³⁹³

Az emlékmű végül nem valósult meg: 1848. május 26-án az 1846-ban felállított bizottság úgy határozott, hogy a „terv létesítése jobb időkre hallasztatván, mostanra megszüntetik ...”, a célra összegyűlt pénzt „legcélyszerűbben, a’ közhaza oltárára teendő szabad adakozások közé” kell átcsoportosítani.²³⁹⁴

A csata helyi emlékezetének megőrzését célzó emlékállítási törekvésekre formai szempontból elsősorban Dorffmaister Istvánnak a 18. század végétől a mohácsi püspöki nyaraló „királyszobájá”-ban, az 1850-es évek második felétől pedig a mohácsi temetőkápolnában látható, említett festményei hathattak. Ahogy több visszaemlékezésből, útleírásból – Festetich Lászlóétól István nádorén (1817–1867) keresztül Albrecht főherceg 1853-as látogatásának²³⁹⁵ mohácsi plébániai feljegyzéséig – kiderül,²³⁹⁶ a püspöki palota azon terme, amelyben a két csatajelenetet és II. Lajos portréját elhelyezték, az érdeklődők számára látogatható volt, s egy 19. század végi illusztráció alapján azt is tudjuk, hogy a csatajelenetekkel együtt II. Lajos páncélos képmása is ki volt állítva a kápolnában.²³⁹⁷

Bartalits Mihály fennmaradt tervrajza jól szemlélteti Dorffmaister István csataképének 19. századi ismertségét és népszerűségét, amelyet – mint láttuk – az is jelez, hogy a fiatal Borsos József 1837-ben lemásolta azt. A „rajzolta Bartalits szobrász Pécssett 1846.” jelzésű ceruzarajz kompozíciója **(97. kép)** egyértelmű hasonlóságot mutat az olajfestmény II. Lajos halálát ábrázoló jelenetével. **(91. kép)** Úgy tűnik azonban, hogy Bartalits előképe nem csak Dorffmaister festménye lehetett. Buczászky Alajos Pozsonyban 1843-ban, tehát néhány évvel Bartalits rajzának elkészülte előtt kiadta Bedeő Pál magyar történetét.²³⁹⁸ A gazdagon illusztrált kötetek fametszeteit, s feltehetően az előképként szolgáló rajzokat is – mint a címlapképen, illetve későbbi kiadások címlapelőzékén olvashatjuk – Buczászky sokat foglalkoztatott

²³⁹¹ A Magyar Orvosok 1846, 16. A tudósító nem tudta, hogy a két festményről az akkor 15 éves Borsos József 1837-ben másolatokat készített, amelyek litografált változatai később nagy hazai népszerűségre tettek szert.

²³⁹² A Magyar Orvosok 1846, 16.

²³⁹³ A magyar orvosok 1846, 10–11. Vö.: B. Szabó 2006, 496; Barbarics-Hermanik 2014, 283; B. Szabó – Farkas 2020, 608.

²³⁹⁴ Papp 2021c, 672.

²³⁹⁵ A főherceg meglepődött a festmények gondatlan elhelyezésén. Boros 1976, 102.

²³⁹⁶ Várady 1897, 672 (István nádor látogatásáról); Boros 1961; Boros 1971; Boros 1974, 279–280; Boros 1976, 102 (számos látogatást és említést ismertetve); Galavics 1980, 165; Galavics 1997, 94; Veszprémi 2013, 264.

²³⁹⁷ Várady 1897, 372. Vö.: Galavics 1980, 165–166.

²³⁹⁸ Bedeő 1843, Bedeő 1943b.

illusztrátora, a pozsonyi Mihalovits János, „a tónusos fametszés legelső magyarországi mestere, s a teljes magyar történelmet illusztráló első metszetsorozat megalkotója”²³⁹⁹ készítette.

97. kép: Bartalits Mihály: *II. Lajos emlékművének terve*. Ceruzarajz, 1846. Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, Pécs.

Az ambiciózus mester a kor szokásától eltérően nem elégedett meg az uralkodóknak az 1664-ben Nürnbergben megjelent, Nádasdy-féle *Mausoleum* nyomán készített portréja közreadásával: a képmásokat több részre osztott, széles keretben helyezte el, amelyekben az ábrázolt életéhez kapcsolódó vedutákat, csatajeleneteket, eseményképeket látunk. Néhány király életrajzában – közéjük tartozik II. Lajos is – a portré mellett önálló jelenetet is találunk. II. Lajos halálos bukását az illusztrátor szokatlan módon a két kötetben különböző ábrázolásokkal tette szemléletessé. Míg a magyar nyelvűben található, J. Mihalovits jelzésű illusztráción a fiatal király a patakon átugrató lováról esik hátra, a német kiadásban²⁴⁰⁰ található fametszet kompozíciója nagyon nagy hasonlóságot mutat Dorffmaister festményének jelenetével: a páncélos, sisakos, sisakforgós, övében kardot viselő, jobb kezével a ló kantárszárát fogó király ugyanazzal a mozdulattal esik hátra felágaskodó lováról mindkét

²³⁹⁹ Kovács 1985, 7; Kovács 1989, 118. Az 1848-as német kiadást és Mihalovits „érdekes népies fametszetei”-t említi: Drescher 1934, 142. tétel.

²⁴⁰⁰ Bedeő 1843, 102; Bedeő 1843b, 103. A két kötetnek a címlapképe is különböző. A történeti munka néhány évvel későbbi kiadásában (Bedeő 1848, 105) egy harmadik, már nem II. Lajos bukását, hanem holttestének megtalálását ábrázoló jelenettel találkozunk. Ugyanez a jelenet tűnik fel egy Bucsánszky által két évvel korábban kiadott történeti munkában (Lányi 1846, 154), illetve egy szintén nála megjelent, említett könyv címlapján is: Medve 1857.

ábrázoláson, s a ló mellső lábainak és fejének tartása is megegyezik a képeken. **(98. kép)** Véleményem szerint kizárható a véletlen egybeesés, a Pozsonyban élő mester minden bizonnyal láthatta a Mohácson őrzött festményt vagy egy róla készült másolatot. Még nagyobb a hasonlóság Mihalovits fametszete és Bartalits ceruzarajza között. Az azonos kompozíción túl a két grafikai munkán olyan motívumegyezéseket találunk, amelyek eltérnek a festményen látható részletektől. Ilyen a király által viselt, medállal díszített nyaklánc (ez nincs a festményen) és annak elhelyezkedése a páncélon, a bal kezében tartott buzogány, amely a Dorffmaister kép ovális fejű, ékköves díszbuzogányával ellentétben mind Bartalits rajzán, mind a fametszeten egy tüskével megtűzdelt harci buzogány, illetve a lőtakaró geometrikus mintázatának feltűnő egyezése. Hasonló, a Dorffmaisterétől eltérő mintázatú a két képen a combvért is. Míg Dorffmaister festményén II. Lajos felismerhetően a 18. század végén Bécsben őrzött, az ő egykori tulajdonának tartott páncélt viseli, Bartalits rajzán és Mihalovits fametszetén a páncél ábrázolása stilizálttá vált. A könyvillusztráció (1843), illetve a ceruzarajz (1846) keletkezési idejéből arra következtethetünk, hogy Bartalits ismerhette a német nyelvű pozsonyi kiadványt, s a II. Lajos halálát ábrázoló illusztrációt előképként felhasználta emlékműterve elkészítésekor. II. Lajos Mihalovits mindkét fametszetén ugyanazt a páncélt viseli, s megegyezik a sisak formája, illetve a páncél elején található nyaklánc alakja és elhelyezkedése is, a magyar nyelvű kiadáshoz mellékelt képen azonban nem látjuk az uralkodó kezében a szöges buzogányt.

98. Mihalovits János: *II. Lajos halála*. Fametszet. In: [Bedeő Pál]: *Geschichte Ungarns mit Abbildungen der Anführer und Könige*. Preßburg, 1843. Verlag von Alois Bucsánsky. 103.

Az uralkodó mind Dorffmaister festményén, mind Mihalovits János fametszetén, illetve Bartalits ceruzarajzán bal kezében egy buzogányt tart. Buzogányt látunk a II. Lajosnak tulajdonított páncél jobb „kezében” azon az Anton Widter által készített fényképen is, amely a bécsi császári fegyvergyűjtemény legjelentősebb darabjait bemutató fotográfiákat tartalmazó

albumban szerepel.²⁴⁰¹ Míg azonban Widter fényképén egy gömbfejű buzogányt látunk, Dorffmaister 18. század végi portréján II. Lajos hasonló alakú, de ékkövekkel díszített díszbuzogányt tart – mintegy marsallbotként vagy jogarként felemelve – a jobbáiban. Ugyanezt a díszes buzogányt fogja a kezében a lováról lezuhanó fiatal király a soproni festőnek a mohácsi csatát ábrázoló két említett festményén is.

A felágaskodó lováról hátrahanyatló király képi toposzával találkozunk az 1848-ban megnyílt, II. Lajos királyhoz címzett mohácsi gyógyszertár ajtóbélletét díszítő, Bach Márton bolyi asztalos által feltehetően az 1860-as évek körül faragott egyik reliefen is.²⁴⁰² Holló Barnabásnak a lováról leeső II. Lajost ábrázoló 19. század végi bronzszobrának kompozícióját 1962-ben Mérő József összefüggésbe hozta Bartalits tervrajzával: „Magáról a képről kivetített felfogás joggal hasonlítható össze Holló Barnabásnak II. Lajos király vesztét megörökítő ércszobrával.”²⁴⁰³

2.5.5. A 19. századi emlékmű

A mohácsi csatának és II. Lajos halálának az emlékműve végül magánkezdeményezésből valósult meg. A tetején nyugvó oroszlánnal díszített, obeliszkszerű alakú emlékművet 1864-ben Turcsányi Soma (1814–1894), a szabadságharc leverése után – börtönéveket és bujdosást követően – Mohács környékén letelepedő huszárőrhadnagy állíttatta.²⁴⁰⁴ Halász Károly katonatiszt a *Hazánk s a Külföld* című folyóirat 1866. augusztus 26-i számában – tehát a csata napjának évfordulójához közel – megjelent, *A mohácsi gyásztér. (A gyásznapi emlékünnepe alkalmából)* című írása elején Kisfaludy Károlyt idézi, aki szerint a csatának „kö se' mutatja helyét!”. Megemlíti ugyanakkor a Király József által építtetett

²⁴⁰¹ Widter 1864. Vö.: Thomas 1960, 21. tétel, 19, 26 [Bruno Thomas: Gesammelte Schriften zur Historischen Waffenkunde, Wien, 1977. Bd. I. 78–95]. Köszönöm Stefan Krausének a bécsi Kunsthistorisches Museum könyvtárában lévő példányról adott információit.

²⁴⁰² Parádi 1980, 21; Hasanović-Kolutác 2019, 596. Az ajtóbéllet másik, II. Lajos holttestének megtalálását ábrázoló jelenete előképeül Székely Bertalan festménye szolgált. Habsburg Mária portréját Hans Maler von Schwaz (1490–1529 után) 1519-ben készült, a Kunstsammlungen der Veste Coburgban őrzött festmény, vagy annak másolata alapján készítette a fadaragó mester, míg II. Lajos arcképének előképe nagy valószínűséggel az *Armamentarium Heroicum* Giovanni Battista Fontana és Dominicus Custos rajza nyomán készült, említett egész alakos képének a fejrésze lehetett. Habsburg Mária portréjához vö.: Ausstellung 1969, 216. tétel, 55; Krause 2016, Nr. 6, 67–68 (Coburg, Kunstsammlungen der Veste Coburg, ltsz.: M.425.); Haag et al. 2018, 3.1. tétel, 120 (Dagmar Eichberger).

²⁴⁰³ Mérő 1962.

²⁴⁰⁴ Fölker 1900, 20; Horváth 1936a, 106–107; Bauhoffer 1976, 99; Sinkovics – Fischer – Ortutay 1976, o. n. (Fischer János ünnepi beszéde); Boros 1993, 254; Nyárs 2006, 71–72; Barbarics-Hermanik 2014, 287; B. Szabó 2016, 510. Vö.: Sinkó 2000, 108–109; Hasanović-Kolutác 2019, 596; Hóvári 2019, 541. Halász Károly 1866 augusztusában megjelent beszámolója, amely már ismerteti az emlékművet, ellentmondani látszik Hasanović-Kolutác Andrea adatának, amely szerint a Csele-patak melletti „emlékoszlopból 1868-ban lett valóság, amikor Turcsányi Soma állami útbiztos, volt 1848-as honvédtiszt saját költségén emeltetett egy emlékoszlopot, amelynek megépítéséhez a város telket és háromezer darab téglát adományozott.” Hasanović-Kolutác 2019, 596. Fenntartással kell kezelnünk Barbarics-Hermanik Zsuzsa állítását is, amely szerint az emlékművet díszítő képen egyértelműen kimutatható Székely Bertalan *II. Lajos holttestének megtalálása* című festményének a hatása (Barbarics-Hermanik 2014, 287), mivel – mint látni fogjuk – a festmény előképe Dorffmaister István mohácsi csatát ábrázoló monumentális alkotásának egyik részlete volt.

emlékkápolnát, „e nagyszerű helynek némely részben megfelelő” épületet.²⁴⁰⁵ 50 évvel korábban – írja – még semmi nem emlékeztetett Mohácson a csatára, „kivéve az országúton egy hidat, mely a Cselyye patakán emeltetett, s melyen valamely kontár által mázolja volt: mint küzdi itt a király, ki állítólag e helyeken hunyt volna el, a halál-harcot. De a régi híd már rombadőlt, s vele együtt a híd falára alkalmazott festvény is elenyészett. A jelenlegi hídon semmi nyoma valamely emlékeknek ...”.²⁴⁰⁶ Megemlíti a kápolnában elhelyezett két csataképet, s hogy „évenként, az aug. 29-iki gyászünnep alkalmával közszemlére kitétetni szokott II. Lajos magy. király arcképe; továbbá: amint II. Lajost az iszapsírból kiveszik.” Az arckép feltehetően Dorffmaister festménye volt, arra vonatkozóan azonban, hogy ez utóbbi ábrázolás mi lehetett, nem találtam adatot. A téma két legismertebb megfogalmazása, Orlai Petrics Soma és Székely Bertalan eredeti festménye, biztosan nem, hiszen az első Debrecenbe, a második a Nemzeti Múzeumba került. Talán közülük valamelyik képről készített festmény vagy metszetszólam, talán egy lappangó műalkotás lehetett.

Halász leírja a gyászünnepséget, amelyen a céhek zászlaik alatt vonulnak fel, s amelyet este a hazafias beszédek mellett táncmulatság koronáz meg, majd ismerteti a Turcsányi Soma által állított emlékművet: „Hol Lajos állítólagos iszapsírja volt, ott a most kicsinyke Cselyye-patak egy malomkereket hajt, mely malom előtt az országúton 3 ölnyi magas emlékoszlop emelkedik, egyes emberek buzgóságából, téglából épült négyszögben. Ennek egyik részén II. Lajos látható, amint fehér lováról lehanyatlik. A szobor felett kőből faragott oroszlán szunyad. A festett kép alatt márványba vésve e szavak állnak: „Itt vergőde Lajos rettentő sorsú királyunk” s erre következőleg egy aranyozott irányt mutató kéz.

Továbbá: „Bajnoki itt hunytak!” s végre:
 „És te virulj gyásztér a béke malasztos ölében,
 Nemzeti nagylétünk hajdani sírja, Mohács!”²⁴⁰⁷

Az emlékművet, s az azt díszítő, feltehetően fémre festett olajképet, amelyen – mint Halásznál is olvashatjuk – II. Lajost látjuk, amint fehér lováról lebukik, egy korabeli ábrázolásból is ismerjük. A *Magyarország és a Nagyvilág* című újság 1874. augusztus 30-án – tehát ismét az évforduló idején megjelent – számában *A mohácsi csata emlékszólam Mohács mellett* című, szerző nélküli írásához az emlékművet ábrázoló fametszetet mellékeltek.²⁴⁰⁸ **(99. kép)** A cikk részletesen beszámolt az emlékmű történetéről: „... Néhány évvel ezelőtt egy lelkes hazánkfia, az 1848-ki szabadságharc egyik vitéze: Turcsányi Soma maga vállalkozott rá, hogy addig is, míg a nemzet megemlékezik kegyeletes kötelességéről, ő a maga költségén fölállít egy egyszerű emlékkövet a mohácsi csatatéren. Az emlékkő a derék hazafi terve, felügyelete mellett és költségére 1866-ban csakugyan felállított s 1871-ben kijavított. Ezt mutatja mai rajzunk. De az idő azóta is már nagyon megrongálta s félig-meddig roskadozó állapotban áll ott. Több derék hazafi ott a helyszínén már régebben belátta, hogy e nagy emlékü helyen az országhoz méltóbb emlékkőnek kellene állani s Mohácson alakult is egy társaság, mely e cél valósítását tűzte ki főadatául s mely a hazai közönséget ismételten föl hívta adakozásra. Az egylet elnöke Kóbor Antal mohácsi prépost plébános, jegyzője Garay Alajos lelkész ur, kik buzgón elkövetnek mindent a kegyeletes cél biztosítására; azonban eddig még, fájdalom, működésüknek nem volt annyi eredménye, hogy az új, a nemzethez méltó emlékkő felállítása

²⁴⁰⁵ Az emlékkápolna látképét néhány évvel korábban Friedrich Körner említett kiadványa tette közzé. Körner 1858, 109.

²⁴⁰⁶ Vö.: Barbarics-Hermanik 2014, 281.

²⁴⁰⁷ Hazánk s a külföld (2) 1866. augusztus 26. 34. szám, 542–543. Vö.: B. Szabó 2006, 510; B. Szabó – Farkas 2020, 627–628.

²⁴⁰⁸ Magyarország és a Nagyvilág (9) 1874. augusztus 30. 35. szám, 427. Szöveg: 428–429. Vö.: B. Szabó 2006, 511.

közel jövőben várható lenne.”²⁴⁰⁹ A lokális megemlékezésen túlmutató, az országhoz, a nemzethez méltó emlékmű eszméje tehát itt is feltűnik. Az újság illusztrációján olvasható a festett tábla alatt elhelyezett szöveg is:

„Itt vergőde Lajos rettentő sorsú királyunk.
Bajnoki elhulltak, nincs ki feloldja szegényt.
És te virulj gyásztér a béke malasztos ölében,
Nemzeti létünk hajdani sírja Mohács!

1526 Augustus 29.”

A felirat eltér a mostani emlékművön olvashatótól:

„Itt vergőde Lajos rettentő sorsú királyunk.
Sülyedező lova ércz-himzetű terhe alatt.
Hasztalanul terjeszti kezét, nincs, nincs ki segítse!
Bajnoki elhulltak, nincs ki feloldja szegényt.
És te virulj gyásztér a béke malasztos ölében,
Nemzeti létünk hajdani sírja Mohács!

Kisfaludy Károly: Mohács”.

99. kép. A mohácsi csata emlékszóbra Mohács mellett. Fametszet. In: *Magyarország és a Nagyvilág*, 1874. augusztus 30.

Az illusztráción jól látszik, hogy az egykori festmény előképe nagyon nagy valószínűséggel Dorffmaister Mohácson őrzött csataképének a király halálát ábrázoló jelenete volt. A Dorffmaister festményén láthatóhoz hasonló mintázatú páncélt viselő II. Lajos ugyanazzal a mozdulattal hanyatlik a mocsárba felágaskodó lováról, ahogy azt a soproni festő képén és Bartalits ceruzarajzán látjuk, bár itt nincs a király kezében buzogány, a bal kezével a kantárszárat fogja. A Halász Károly által említett régi, 1866-ra már összedőlt hidat egykor

²⁴⁰⁹ *Magyarország és a Nagyvilág* (9) 1874. augusztus 30. 35. szám, 429.

díszítő, „valamely kontár által” készített, a „halál-harcot” vívó II. Lajost ábrázoló festményről ugyan, amelyet – úgy tűnik – a cikk szerzője még látott, nem találtam adatot, valószínűsíthető, hogy ez is a városban közismert ikonográfiai típust vette át.

Az emlékművet két rajzán Ujházy Ferenc (1827–1921) is megörökítette. Bár a Magyar Nemzeti Galériában őrzött rajz kelte a *Történelem – kép* című 2000-es kiállítás katalógusa szerint 1856,²⁴¹⁰ az emlékmű – mint láttuk – 1864-ben készült el, a ceruzával beszámozott lapokat tartalmazó kis vázlatfüzet első lapján pedig a „82-ből” felirat olvasható. A vázlatfüzet harmadik lapján látható, Csele patak feliratú rajz háttérében látszik az emlékmű, míg a negyedik oldal Mohács-Csele patak emlék feliratú rajza egészen közelről ábrázolja az obeliszket.²⁴¹¹ **(100. kép)** A feliratot tartalmazó tábla fölött (szövege nem olvasható) egy álló téglalap alakú, felül enyhe ívben záródó bemélyedést látunk, az azonban a rajz alapján nem állapítható meg, hogy 1882 körül volt-e még benne valamilyen ábrázolás. Annak oka, hogy a *Magyarország és a Nagyvilág* említett, 1874-es fametszetén egy arányaiban az Ujházy rajzán lévő bemélyedésnél nagyobb, körülbelül négyzet alakú táblát látunk, talán az volt, hogy a fametszet készítője pontosan akarta ábrázolni az akkor még jól látható festményt, s ehhez nagyobb felületen kellett azt bemutatni.

100. kép. Ujházy Ferenc: *A mohácsi emlékmű*. Ceruzarajz, 1882. SZM – MNG.

²⁴¹⁰ Sinkó 2000, 109. Ujházy Ferenc: *Vázlatkönyv*, 24 lappal, 1882. (Az Írók és Művészek Egyesületének kirándulásáról), 125 × 195 mm, ltsz: 1923-2027.

²⁴¹¹ Sinkó 2000, 109 (5. kép).

Az emlékművet láthatjuk azon a rajzon is, amelyet Cserna Károly (1867–1944) készített a Szilágyi Sándor által szerkesztett, *A magyar nemzet története* című millenniumi sorozat negyedik, a Hunyadiak és a Jagellók korát bemutató kötete számára, ezen azonban a felirat táblája fölött már csak az obeliszk hámló burkolatját látjuk.²⁴¹² Zelesny Károly fényképén is, amely a Baranya megye történetét ismertető 19. század végi monográfiában jelent meg,²⁴¹³ Cserna rajzához hasonlóan az emlékmű feliratos táblája fölött már csak a hámló vakolat látható.

A Turcsányi Soma által az 1860-as években állított obeliszk emléktáblája, amelyet feltehetően az 1896–1897-es átalakításkor távolítottak el, az 1970-es években előkerült. „Megtalálták azt a II. Lajos emléktáblát, melyet még Turcsánkai Turcsányi Soma 48-as honvéd huszárőrnagy állíttatott a Csele patak mellett a somberek útelágazásánál. Az alig hetven centiméter széles és ötven centi magas süttői kőlapot dr. Legányi Jenő egy mohácsi parasztház udvari kövezetében látta meg. A kőlapra Kisfaludy Károly *Mohács* című költeményének több sorát vésték. Az idézet nem szöveghű: »Itt vergőde Lajos rettentő sorsú Királyunk / Bajnoki elhulltak nincs ki feloldja szegényt / És te viruly gyásztér a béke malasztos ötében / Nemzeti nagy létünk hajdani sírja Mohács. «

Alatta egy irányt mutató kéz, amely valószínűleg a Cselére irányult.»²⁴¹⁴

A hivatalos emlékműállítási törekvések Turcsányi Soma kezdeményezésének megvalósulása után is folytatódtak. Az 1871-ben alakult, a *Magyarország és a Nagyvilágban* is említett emlékszoboregylet 1883-ban Stájevics Pál elnökletével újjászerveződött, új emlékmű felállítását azonban sem ez, sem az 1896-ban Kardos Kálmán főispán és Szily László alispán védnökségével létrejött, a „legkiterjedtebb országos gyűjtést” elindító – 1900-ig körülbelül 15 000 forint gyűlt össze – emlékműbizottság nem tudta elérni.²⁴¹⁵ Helyette 1896–1897-ben közadakozásból újjáépítették a Turcsányi-féle emlékművet. Az oroszlanos obeliszk Jiratko Albin (1849–1903) műve, az új bronzreliefet Kiss György (1852–1919) készítette.²⁴¹⁶ **(101. kép)** Az oszlop keleti oldalának szövege: „Magyarország ezeréves fennállásának emlékére az ország lakosainak hazafias adományából emelte Mohács város közönsége 1897.»²⁴¹⁷

²⁴¹² Fraknoi 1896, 506. oldal után: Cserna Károly: A mohácsi csatater. Vö.: Szendrei 2013, 299.

²⁴¹³ Várady 1897, 387. Vö.: Nyárs 2006, 72, 3. kép.

²⁴¹⁴ Füzes 1976.

²⁴¹⁵ Fölker 1900, 60; Hasanović-Kolutác 2019, 598.

²⁴¹⁶ Bucsky 1975, 161; Bauhoffner 1976, 98; Sinkó 2000, 114; Nyárs 2006, 71–72; Hasanović-Kolutác 2019, 596; Hóvári 2019, 541. Az emlékműről a korabeli sajtó is beszámolt. Pl. Új Idők (5) 1899. február 19. 8. szám, 173 (ill.: 169); Műcsarnok (2) 1899. március 5. 10. szám, 144; Vaasárnapi Ujság (46) 1899. április 23. 17. szám, 276 (ill.).

²⁴¹⁷ Füzes 1976.

101. Kiss György: *II. Lajos halála*. Bronzrelief a mohácsi csata emlékművén. 1895 körül, Mohács.

Úgy tűnik, Kiss György 19. század végi reliefjének az előképe is vagy az emlékmű korábbi, festett fémlemeze, vagy Dorffmaister festményének II. Lajos halálát ábrázoló jelenete lehetett, a kiváló akadémiai szobrász művének kvalitása azonban mindkét lehetséges előképét felülmúlja. Hasonlóságot találunk mind a felágaskodó ló, s a róla leeső király kompozíciójában, mind a páncél megmintázásában. A korabeli sajtó is hangsúlyozta, hogy a „Mohács közönsége” által megbízott szobrász reliefjén „históriailag értékes részleteket örökít meg, mert a király arcképét és vértzetét egykoru emlékek nyomán mintázta s az ily történeti témák e sokszor elnagyolt kellékének is híven megfelelt.”²⁴¹⁸ A dombormű másolata szerepelt az 1899-es nemzetközi műcsarnoki kiállításon is. „Kiss György derék régi szobrászunk a mohácsi csata emlékművének kisebb mintáját állította ki domborműben. II. Lajos király épen lehanyatlik a Csele patakba lovastól együtt. A sikerült szobrászati mű három méternyi nagyságban a mohácsi csatater új emlékművét fogja díszíteni. Gondosan kivitt, szép munka.”²⁴¹⁹ A három méteres nagyság valójában az egész emlékműre vonatkozik, a relief ennél jóval kisebb méretű. Kiss György domborműve szolgált előképül ahhoz a 83 × 58 mm nagyságú, Szeiler József által készített, préselt rézlemez plakethez, amely 1926-ban, a mohácsi csata 400. évfordulójára

²⁴¹⁸ Új Idők (5) 1899. február 19. 8. szám, 173.

²⁴¹⁹ Vasárnapi Ujság (46) 1899. április 23. 17. szám, 279. (ill.: 276).

készült, s amely értékesítésének teljes bevételét a tervezett fogadalmi templom javára fordították.²⁴²⁰

Az ágaskodó lováról leeső király képi toposzával találkozunk Holló Barnabás említett bronzszobrán²⁴²¹ is, **(8. kép)** amelynek előtérében a sással, náddal benőtt patakpart éppúgy feltűnik, mint Dorffmaister festményén vagy Kiss György reliefjén.²⁴²² **(14. kép)** Holló szobrán egyértelműen kimutatható Kiss György reliefjének hatása, valószínűnek tűnik tehát, hogy előképe nem közvetlenül Dorffmaister vagy Borsos festménye, hanem a bronzrelief volt.²⁴²³

2.5.6. Az 1926-os emlékmű terve

A csata 400. évfordulójára (1926) – a határozott kormányzati támogatással megrendezett emlékév²⁴²⁴ programjának részeként – Mohács központi részére tervezett, s csak részben kivitelezett építkezések fontos eleme lett volna az Árkay Bertalan (1901–1971) tervei szerint, de 1932-ig Árkay Aladár (1868–1932) vezetésével épülő, neobizánci stílusú Fogadalmi vagy Emléktemplom (Magyarok Nagyasszonya Plébániatemplom)²⁴²⁵ mellett elhelyezkedő emlékmű. „Ez tulajdonképpen egy, a templomhoz csatlakozó hatalmas árkádsor, amelynek baloldalán az 1529-iki (sic!) csata, jobboldalán az 1687-iki, u.n. II. mohácsi csata emlékét örökíti meg. A bal oldali árkádsor 25 oszlopon nyugszik, vagyis annyin, ahány vármegyéje van Csonka Magyarországnak ... Az árkádsor közepére, a hadvezérek elé kerülne II. Lajos király lovasszobra ...”²⁴²⁶ – olvashatjuk Horváth Kázmérnak, a mohácsi fogadalmi templom építőbizottsága titkárának a beszámolójában. Az árkádsorral a tervező a magyar hazafiságnak akart emléket állítani: bal oldalára a mohácsi csatában „hősi halált halt hét püspök és kilenc főúr domborműve, illetve egész alakos szobra került volna, ... a másik árkádsor szoboralakjai pedig a törökellenes harcok, de főleg az 1687-es győztes nagyharsányi csata vezéreit kívánták

²⁴²⁰ Új Dunántúli Napló (7) 1996. augusztus 29. 235. szám, 6.

²⁴²¹ Bauhoffer 1976, 98; Boros 1993, 256; Goda 2005, 407; Goda 2016, 16, 44, 47, 56, 92. Az eredeti szobor ismereteim szerint lappang, másolata a mohácsi Kanizsai Dorottya Múzeumban található. Vö.: Hasanović-Kolutác 2019, 612.

²⁴²² A szöveghagyomány 19. század végi továbbélését jelzik Bartók Lajos említett Mohács-drámája II. Lajos holttestének megtalálását leíró sorai is:

„Nézzétek, oh! a halvány homlokon mély

Vágás, koronás sisakja elgurult.

Sebektől tátong kis pánczélja, zöld sírt

(Mily csalfa színe itt élet s reménynek!)

Vetett neki a véréről kövér sás,

S föléje ingó buzogányt tűzött,

Úgy őrzé, ihszalaggal átkacsolva,

Alig téphettük ki ujjai közül

Ez anyaföld legárvább gyermekét,

Szegény királyát árva nemzetünknek!” Bartók 1898, 10.

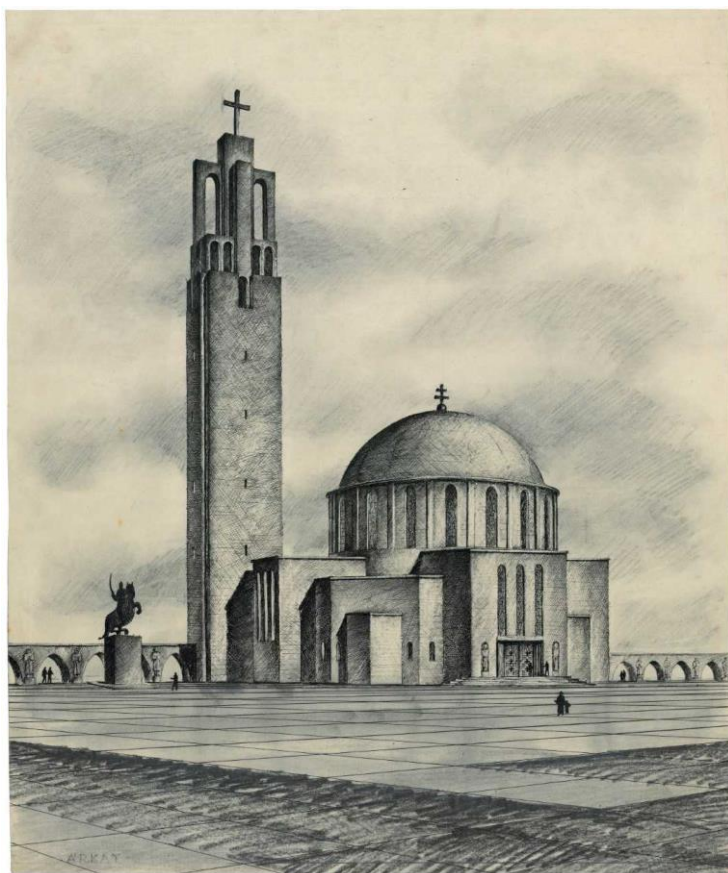
²⁴²³ A szobor másolata ki volt állítva a Kanizsai Dorottya Múzeum 1976–2006 között látogatható állandó kiállításán. Vö.: Hasanović-Kolutác 2019, 612.

²⁴²⁴ Hóvári 2019.

²⁴²⁵ Tihanyi 1950; Boros 1993, 255–256; Rózsás 1995; Ferkov 2008; Hajós-Baku 2018, 59–61; Benárd 2020, 136–140; Csáki 2020, 192–194. Az 1926. augusztus 29-i alapköletételen Horthy Miklós és Klebelsberg Kunó is részt vett.

²⁴²⁶ Horváth 1936a, 107–108. Vö.: Tihanyi 1956, 11; Nyárs 2006, 74; Hasanović-Kolutác 2019, 605; Hóvári 2019.

megjeleníteni.”²⁴²⁷ Az árkádsor városháza felőli homlokzatán 13 főúr, 12 birtokos nemes és 50 közvitéz nevét is megörökítették volna. A Paksy Balázs (?–1526) győri püspököt és Tomori Pál kalocsai érseket ábrázoló domborműveket már meg is rendelték, kivitelezésük azonban a világháború miatt elmaradt. A visszafoglaló háborúk emlékét megörökítő jobb oldali árkádsorba Lotharingiai Károly, Savoyai Jenő, Bajor Miksa, Badeni Lajos, Pálffy János, Zrínyi Ádám, Batthyány Ádám stb. kőből faragott reliefjei kerültek volna, az árkádsor homlokzatára pedig márványba vésve még 5 főúr, 10 köznemes, 20 közvitéz neve.²⁴²⁸ Mindkét árkádsorhoz csontkamrát terveztek, melyek közül a bal oldali szolgált volna II. Lajos lovasszobrának talapzataként.²⁴²⁹ Az árkádsor 1937-ben megépült, de a tervezett „címerek, reliefek és a lovasszobor nélkül.”²⁴³⁰ Fennmaradt ugyanakkor két vázlat, amelyek II. Lajosnak a bal oldali árkádsor előterébe tervezett, magas oszlop tetején álló lovasszobrát ábrázolják.²⁴³¹ **(102. kép)** Bár a rajzok nagyon vázlatosak, úgy tűnik, hogy II. Lajos itt még kivont karddal ül az ágaskodó ló nyergében, a kompozíció tehát nem a király bukását ábrázolta.²⁴³² Az emléktplomot 1940-ben felszentelték, tornya azonban máig sem épült meg.

102. Árkay Bertalan: *A mohácsi fogadalmi templom látványterve*. (Reprodukció: Hasanović-Kolutác 2019, 603., 15. kép.)

²⁴²⁷ Hasanović-Kolutác 2019, 605.

²⁴²⁸ Tihanyi 1956, 10–13; Barbarics-Hermanik 2014, 291–292; Hóvári 2019, 542–543.

²⁴²⁹ A bal oldali árkádsor „előterébe kerül majd II. Lajos király lovasszobra és a mohácsi csatából eredő csontok megőrzésére csontkamara művészi kivitelben.” Tihanyi 1956, 11.

²⁴³⁰ Nyárs 2006, 74; Csáki 2020, 193.

²⁴³¹ Rózsás 1995, 38; Nyárs 2006, 74, 6. kép; Hasanović-Kolutác 2019, 603, 15. kép.

²⁴³² Egy 1924-ben keletkezett színezett vázlaton a lovasszobor még nem szerepel (Benárd 2020, 137), egy gyurmavázlatról készült, a Kiscelli Múzeum Újkori Várostartörténeli Főosztályán őrzött fényképen pedig talán egy Szűz Mária szobor makettje látható (Benárd 2020, 140).

A vesztes első és a győztes második mohácsi csatának, illetve Szigetvár elestének és 1689. évi visszafoglalásának együttes ábrázolása – mint láttuk – a 17. század végén és a 18. században igen népszerű volt, részben az isteni igazságszolgáltatás példajaként, részben – egyfajta birodalmi szemlélettel – annak hangsúlyozásaként, hogy amit a Magyar Királyság elvesztett, azt a Habsburgok által vezetett egyesült európai seregek visszaszerezték. A 19. században azonban ez a gondolatkör visszaszorult, a második mohácsi csata, s általában a visszafoglaló háborúk eseményeinek képzőművészeti és irodalmi ábrázolásával alig találkozunk. Érdeemes lenne tehát megvizsgálni, hogy vajon miért kapott ilyen kiemelt hangsúlyt az 1926 körüli évek kultúrpolitikájában – az Osztrák-Magyar Monarchia széthullása után kevesebb mint egy évtizeddel – ismét az 1687. évi nagyharsányi csata. Azt, hogy az emlékmű koncepciójának kialakításában szerepet játszott a trianoni sokk, jelzi a bal oldali árkádsor 25 oszlopa, amelyek száma a korabeli értelmezés szerint – mint láttuk – megegyezett „Csonka Magyarország” vármegyéinek a számával.²⁴³³

Mohács és Trianon összevetésével találkozunk Lamperth Géza 1926-os emlékkötetében,²⁴³⁴ illetve Klebelsberg Kunónak az 1926-os mohácsi emlékkönyvben megjelent előszavában is. „Trianon után a mai magyar nemzedék hasonló helyzetben van, mint a XVI. század első felének nemzedéke volt Mohács után. De a mai helyzet mégis vigasztalóbb, mert míg ekkor hazánknak éppen a magyarságlakta részei, a Dunántúl és a Nagyalföld kerültek török uralom alá, addig Trianon után ez az áldott magyar föld megmaradt nekünk, amelyből erőt szívunk a regeneráció és a rekonstrukció nagy művéhez. De a nemzet hangulata komor és a Trianont átélt generáció, éppen a tragikus helyzet párhuzamos voltánál fogva, sokkal inkább meg tudja becsülni a mohácsi hősök áldozatkészségét, mint azok a korábbi nemzedékek, amelyek Nagy-Magyarországon jó módon és megalégedettségben élhettek. A világháború sokat szenvedett nemzedéke kegyeletes tisztelettel emlékszik meg a mohácsi harctér hősi halottairól.”²⁴³⁵ „A páncélat a magyar történelemnek legszomorúbb fejezetét, Mohácsot, az első magyar Trianont juttatja eszünkbe, és némán beszél a súlyos csapásról.” – olvashatjuk a II. Lajosnak tulajdonított páncél 1926-os leírásában is.²⁴³⁶

Ugyanezzel a szemlélettel találkozunk Fischer Béla Baranya vármegyei alispánnak az 1930-as évek elején felállított mohácsi világháborús emlékmű felavatására írt, a hősi halottak nevei fölé bevéselt költeményében:

„Vándor! Elestünkön ne ejtsél kishitű könnyet.
Vérünk hullása áldozat a honért,
Gyászemlékü Mohács örökébe jött Trianonnak
Átkai ellen fel az egekbe kiált . . .”²⁴³⁷

Az emlékműbizottság 1936-ban írt azoknak az európai királyi családoknak, akik rokonságban álltak a Jagellókkal, de vagy nem írtak vissza, vagy nem támogatták anyagilag a tervet. A szobor végül nem valósult meg.²⁴³⁸

2.5.7. A Mohácsi Történelmi Emlékhely (1976)

²⁴³³ Trianon és Mohács összekapcsolásáról az 1926-os emlékévkben ld.: Hóvári 2019, 540, 543, 548 stb.

²⁴³⁴ Lamperth 1926, 58–59.

²⁴³⁵ Lukinich 1926, [8–9]. Vö.: Róka 2013, 177–178.

²⁴³⁶ Hadtörténelmi emlékeink. In: Hadimúzeumi Lapok II. évfolyam 1926. január – március. 1–2. szám, 10.

²⁴³⁷ Horváth 1936a, 108. Vö.: Benárd 2020, 136.

²⁴³⁸ Hasanović-Kolutác 2019, 605.

A mohácsi Szepesi parkban 1931-ben állították fel a Lengyel hősök emlékművét a csatában életét áldozó kétezer lengyel katona emlékének megörökítésére,²⁴³⁹ 1976-ban, a 450. évfordulóra pedig elkészült az ütközet 20. századi emlékműve, a természetvédelmi területté nyilvánított Mohácsi Történelmi Emlékhely.²⁴⁴⁰ A Vadász György építész és Zalay Buda kertészmérnök tervei szerint létrehozott, temetőszerű emlékparkot az 1959–1960-ban folytatott ásások eredményei nyomán az egykori magyar tábor feltételezett helyén alakították ki. A 1960–1970-es években több tömegsírt – 1700 katona nyughelyét – is feltártak, melyek köré az emlékkertet építették. Az Emlékhely tízezernél is több, csontszerű elemből álló, kőburkolatú ívek alatt elhelyezett bronzkapuját, mely a csatában elesett áldozatokra utal, Pölöskei József készítette. Az átriumos épület udvarán elhelyezett, az ország három részre hullását szimbolizáló, törött virágot formázó szökőkút Illés Gyula, a csata helyét, a magyar és a török hadrendet, illetve az egykor Mohács körül lévő, elpusztult településeket bemutató, fordított tájolású *Térképő* pedig Bencsik István alkotása. A virágot formázó temetőkert kopjafái között II. Lajos, I. Szulejmán (kötélből font kosarában keresztények levágott fejével), **(103. kép)** Tomori Pál, Kanizsai Dorottya, Habsburg Mária és számos névtelen hős, illetve fegyverek, lófigurák fából faragott szobrát helyezték el, Kő Pál, Kiss Sándor, Király József, ifjabb Szabó István, Samu Géza munkáit. II. Lajos színezett szobrán a csupasz arcú, fiatal, barettes uralkodó nem visel páncélt, jobb kezében azonban a harcra utaló pajzsot tart, melyen a „II. Lajos király 1506 – 1526 Élt 20 évet Béke poraira” felirat olvasható. 1990-ben egy tíz méter magas fakereszttel bővítették az emlékhelyet, 2011-ben pedig a Szent Koronát formázó, egy kiállítóhelyiséget is magában foglaló épülettel. A park- és épületkomplexum 2012-ben Nemzeti Emlékhellyé vált.²⁴⁴¹

103. kép. Kő Pál: *I. Szulejmán szobra*. Színezett fa. 1976. Mohácsi Történelmi Emlékhely.

²⁴³⁹ Hasanović-Kolutác 2019, 609.

²⁴⁴⁰ Sinkovics – Fischer – Ortutay 1976.

²⁴⁴¹ Ld. pl. Tiszay 1979; Kovács – Papp 1980; Nyárs 2006, 75–77; Hasanović-Kolutác 2019, 610–611; Hóvári 2019.

II. Lajos tervezett emlékszobra csak 2006-ban készült el, de nem lovas-, hanem állószoborként. Varga Imrének (1923–2019) a fogadalmi templom melletti téren elhelyezett alkotásán a királyt páncélban, de sisak nélkül, halotti koronával a fején, buzogánnyal a kezében látjuk. A mellette álló, 12 méter magas keresztben a kifeszített koronázási palást kapott helyet.²⁴⁴²

3. Kitekintés

3.1. Várna és Mohács

Az első és a második mohácsi csatához hasonlóan az évszázadok folyamán szemléletváltozás következett be az 1444. évi várnai és az 1526. évi mohácsi csata jelentőségének megítélésében is. Mivel – úgy vélem – ez a változás befolyásolhatta a két tragikus esemény képzőművészeti megjelenítését, érdemes néhány példával rávilágítani a hangsúlyok eltolódásának folyamatára. Magnus Gruber a Dunáról írt, említett ismertetésében mind a várnai csatáról és a fiatal Jagelló uralkodó, I. Ulászló elestéről, mind a mohácsi csatáról és II. Lajos haláláról²⁴⁴³ megemlékezik. „Labacum, ... receptis in sese compluribus amnibus influit in Danubium.

Post Belgradum sequitur Galombecium ... oppidum, hinc Nicopolis ... Bulgariae metropolis. Ad haec oppida Sigismundus imperator cum Turcis infoeliciter confligit, ... tandem ad mare occurrit Varna, ad quam occubuit Ladislaus Hungariae et Poloniae rex.”²⁴⁴⁴ – olvashatjuk a várnai csatáról.

„Tolna ... civitas egregia subiecta praeposito Albensi, decem et quattuor miliaribus sita est a Buda, a Turcis combusta.

Batha ... oppidum complectitur abbatiam opulentam, illic in Danubium defluit fluvius Sarvisus...

Mohacz ... a Batha abest spatio duorum | 52v | miliarium, oppidulum hoc nobilitatum est anno MDXXVI. infoelici Ludouici Hungariae regis casu, haud secus ac Cannae²⁴⁴⁵ Apuliae vicus caede Romanorum ...

Infra Mohacz ad tercium fere lapidem vicus est ingens qui ab Hungaris Drasat ... dicitur eo, quod illic in Danubium influat fluvius Drauus.”²⁴⁴⁶ – írta Mohács kapcsán.

Philipp Lonicer *Chronicorum Turcicorum* című háromkötetes kiadványa első kötetében a török szultánok életét bemutató részben, I. Szulejmán uralkodásának leírásában a magyarországi hadjárat ismertetésekor találunk ugyan egy rövid leírást a mohácsi csatáról és

²⁴⁴² Vö.: M. Bugarszki Norbert: Tájékoztató a mohácsi Széchenyi térre tervezett II. Lajos emlékműről. A Várostörténeti füzetek különkiadása. Mohács 2002; Nyárs 2006, 77–81; Hasanović-Kolutác 2019, 608.

²⁴⁴³ „A király halálával terhelt csatavesztéseket minden nép nemzeti sorstragédiaként élte meg ... Mohács nemcsak a pusztulás rendkívüli mértéke miatt vált szimbólummá, hanem azért is, mert felidézte és felerősítette a török elleni vesztes csaták – Rigómező (1389), Nikápoly (1396), de különösen a várnai ütközet (1444) – régóta jelképpé, irodalmi toposzá emelt emlékét.” Ács Pál: *Apocalypsis cum figuris. A régi magyar irodalom történelemképe*. In: *Történelem – kép* 2000, 58.

²⁴⁴⁴ Mikó 2002, 241.

²⁴⁴⁵ Az i. e. 216. augusztus 2-án a karthágóiak és a rómaiak között lezajlott, a karthágóiak győzelmével végződő csata és a mohácsi ütközet 16. századi összekapcsolásának néhány példáját ld.: Papp 2019, 168–175.

²⁴⁴⁶ Mikó 2002, 241.

II. Lajos haláláról, a témához kapcsolódó kép azonban nem szerepelt a gazdagon illusztrált munkában.²⁴⁴⁷ A várnai csatáról a kiadvány második kötetében ezzel szemben hosszú, 83 oldalas önálló fejezetet – a lengyel királyi udvarban diplomataként szolgáló, két ízben Mátyás király udvarában is megforduló Callimachus Experiens (eredeti nevén Filippo Buonaccorsi) (1437–1496) leírását – illetve több illusztrációt találunk.²⁴⁴⁸ Az itáliai humanista költő és történétíró fő műve, a *Historia De Rege Vladislao, seu clade Varnensi* nyomtatásban először 1519-ben Augsburgban jelent meg. Elképzelhető, hogy Lonicer válogatásában – a második kötet számos korábban megjelent írást (köztük például Melchior Soiter *De Bello Pannonico* című, 1538-as, illetve Johann Martin Stellának az 1543–44. évi magyarországi eseményekről beszámoló munkáját)²⁴⁴⁹ tartalmazott – szempont volt a közölt művek elérhetősége, de az sem zárható ki, hogy a várnai csatáról szóló leírást azért válogatta be a források közé a szerkesztő, mert a korszak történelemszemléletében ez az ütközet kiemelkedő jelentőséggel bírt. 1578-ban pedig – mint láttuk – már a mohácsi csatáról is elérhető volt több nyomtatott beszámoló. Bár az újabb kutatás megkérdőjelezi, hogy a szemtanú, Brodarics István leírása a mohácsi csatáról²⁴⁵⁰ megjelent-e egyáltalán Zsámboky János 1568-as kiadása előtt nyomtatásban, Zsámboky kiadása nyomán Lonicer ezt a leírást is ismerhette. A várnai csata ismertetésében közölt, a kiadvány többi fametszetéhez hasonlóan Jost Amman rajzai nyomán készült illusztrációk egy részét ugyan Lonicer a kiadványban többször felhasználta, a tény, hogy a szövegben tíz (néha ismétlődő) képet, köztük több csatajelenetet helyezett el, az 1444. évi esemény jelentőségét hangsúlyozza. A kiadványt ismertető modern szakirodalomban (beleértve jelen írás szerzőjének egy korábbi tanulmányát is)²⁴⁵¹ a várnai csata ábrázolásaként meghatározott fametszetet²⁴⁵² **(104. kép)** ugyanakkor nem tekinthetjük az ütközet illusztrációjának, hiszen már Sigmund von Herberstein oroszországi útleírásának 1576-os frankfurti kiadásában, illetve Lonicer török krónikájának harmadik kötetében is találkozunk vele.²⁴⁵³

²⁴⁴⁷ Lonicer 1578 (I. kötet) 36v-37v. „A törökök történelmét, vallását, szokásait és az ellenük vívott harcok történetét összefoglaló munkákat” tartalmazó, a bőséges illusztrációs anyaga miatt is rendkívül népszerű kiadványról ld.: Történelem – kép 2000, IV–8. tétel, 289–290 (W. Salgó Ágnes).

²⁴⁴⁸ P. Callimachi Experiens de Vladislao Rege sive Clade Varnensi. Lib. I. In: Lonicer 1578 (II. kötet), 1–83.

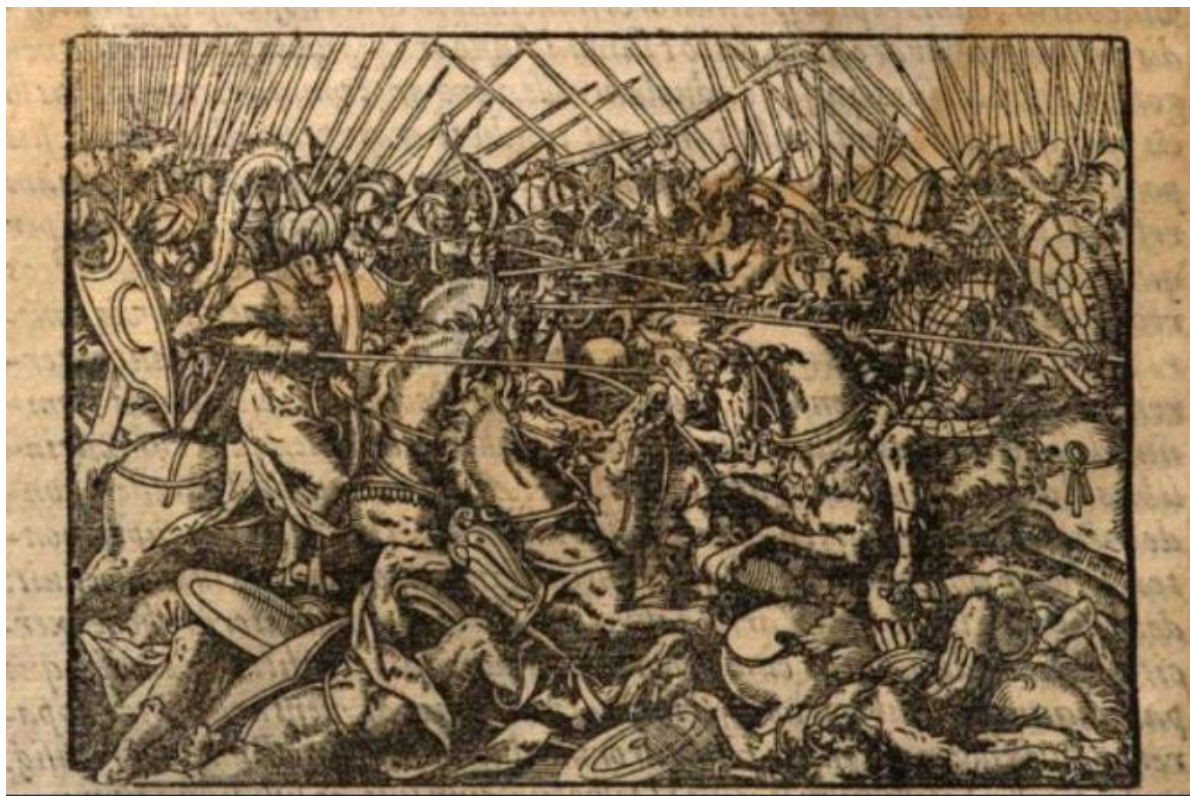
²⁴⁴⁹ Ioannis Martini Stellae L. L. Doct. De Turcarum in regno Hungariae anni MDXLIII & XLIII successibus, ad fratres Giulielmum & Muchaelem Martinum Stellam, Epistola. In: Lonicer 1578 (II. kötet), 226–246. Az először 1544-ben Antwerpenben megjelent munkáról legújabban ld.: Mehnert 2019, 151–152.

²⁴⁵⁰ Brodarics 1528. Vö.: Még az 1527-es megjelenés elfogadásával: Kasza 2007; Kasza – Pálffy 2011. Az 1527-es megjelenés megkérdőjelezésével: Kasza 2015.

²⁴⁵¹ Papp 2019b, 454.

²⁴⁵² Történelem – kép 2000, IV–8. tétel, 289–290 (W. Salgó Ágnes) (a metszet irodalmával); Pálosfalvi 2018, 135. Vö.: Lonicer 1578 (II. kötet), 80.

²⁴⁵³ Herberstein 1576, 66r, 83r, 120r) = Lonicer 1578 (II. kötet), 80, Lonicer 1578 (III. kötet), 130r, 152v, 216v. Vö.: Papp 2021f, 457–458.

104. kép. Csataábrázolás. In: [Philipp Lonicer]: *Chronicorum Turcicorum*. Tomus secundus. Frankfurt, 1578, 80.

Mind a várnai, mind a mohácsi csatáról olvashatunk egy rövid leírást Paul Eber 1550-ben megjelent történeti kalendáriumában.²⁴⁵⁴ A várnai csata említésre került abban a – mint Csermelyi Sándornak egy II. Lajos és a mohácsi csata emlékére készített éremmel foglalkozó írásában²⁴⁵⁵ láttuk – hosszú ideig tévesen Janus Pannoniusnak (1434–1472) tulajdonított epigrammában is, amely I. Ulászló fiktív epitáfiumának szövegeként a 19. századig mind itthon, mind külföldön népszerű volt: *Romulidae Cannas, ego Varnam clade notavi ... (Cannaet római vér, az enyim Várnát örökíté ...)*.²⁴⁵⁶ A valójában Christophorus Manlius (Christoph Männchen) (1546–1575) történetíró és költő által írt epigramma, amely nyomtatásban először 1612-ben a Janus Gruterus által összeállított *Delitiae poetarum Germanorum* című antológiában jelent meg, nem a római-pun háborúban szereplő Cannae-ra, hanem az i. e. 53-ban a rómaiak és a parthusok között lezajlott csata helyszínére, a mezopotámiai Carrhae-ra utalt: *Romulidae Carrhas: ego Varnam clade notavi...* (A rómaiak Carrhaet, én Várnát tettem ismertté vesztémmel...)²⁴⁵⁷

A törökök ellen harcoló hősök között mind I. Ulászló, mind II. Lajos szerepel Johann Nel említett rézmetszetén is.

²⁴⁵⁴ Eber 1550, 302. (mohácsi csata), 380. (várnai csata). Említésre méltó, hogy Eber kalendáriumának 1571-ben megjelent kiadásában már az 1566. évi szigetvári ostrom leírása is szerepel. *Calendarium Historicum Conscriptum a Paulo Ebero...* Vitebergae, 1571. 295.

²⁴⁵⁵ Csermelyi 1910, 20. tétel. 111.

²⁴⁵⁶ Kovács 1981, 194. A „Romulidae Cannas, ego Varnam clave notavi!” JANUS PANNONIUS mottó szerepelt Batsányi János *Első Ulászló Szegeden* című költeménye elején, illetve Jókai Mór regényes magyar történetének a várnai csatáról szóló leírásában. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Jokai-jokai-mor-osszes-muvei-1/a-magyar-nemzet-tortenete-regenyes-rajzokban-341BF/varna-347E0/>.

²⁴⁵⁷ Vö.: Kovács 1981, 182–183; Szentmártoni 2012.

„König Ladislaus der Höldt /

Hat auch getan das best im feldt /

Wiewol er nicht het vile glück.”²⁴⁵⁸ – olvashatjuk a metszethez kapcsolódó versben I.

Ulászlóról.

A várnai csata rövid leírásával, illetve egy hozzá kapcsolódó illusztrációval Andreas Lazarus von Imhof említett, többkötetes világtörténetében is találkozunk,²⁴⁵⁹ s a szerkesztő egy II. Lajos halálát bemutató ábrázolással hangsúlyozta a mohácsi csata jelentőségét is. Míg azonban a várnai csatát Imhof a 16–17. században rendkívül népszerű, gyakran felhasznált képi topossal, a páncélos keresztény és a turbános török lovas katonák közötti közelharccal illusztrálta, a mohácsi csatához egyedi, csak itt alkalmazható kompozíciót rendelt: a képen a lováról leeső királyt látjuk. A várnai és a mohácsi csatához kapcsolódó illusztráció szerepelt az Imhof sorozatának első köteteivel szinte egy időben, 1694-ben megjelent, *Die Neu-eröffnete Ottomanische Pforte* című, említett történeti munkában is.

A várnai és a mohácsi csata hasonló hangsúllyal szerepelt Johannes Vodnianus Campanus és Philippus Meyerus 16. század végi szultángenealógiájában,²⁴⁶⁰ s a várnai és a mohácsi csata említésével az I. Ulászlóról, illetve II. Lajosról írt epigrammában Babai Ferenc 1773-ban megjelent versgyűjteményében is találkozunk.²⁴⁶¹ „A várnai csatavesztést és az akkori király vesztét Babai nem tekintette olyan végzetes, a csata egész utókorát meghatározó történeti fordulópontnak, mint amennyire a mohácsit.”²⁴⁶² – hangsúlyozza Szörényi László. Bár az említett 18. század végi podolini kézirat „tankönyvben” szerepel egy vázlatos tollrajz a várnai csatáról (a képen a király lándzsára tűzött fejét és fej nélküli holttestét is láthatjuk), a II. Lajos bukását ábrázoló illusztráció sokkal hangsúlyosabb és részletesebben kidolgozott ennél.²⁴⁶³

A várnai és a mohácsi csata még a 18–19. század fordulójának hazai irodalmában – Ányos Pálnál (1756–1784),²⁴⁶⁴ Batsányi Jánosnál,²⁴⁶⁵ Etédi Sós Mártonnál,²⁴⁶⁶ Baróti Szabó

²⁴⁵⁸ Schrott 1581, 17r.

²⁴⁵⁹ Imhof 1695, 313.

²⁴⁶⁰ Szörényi 2019b, 214, 217–218.

²⁴⁶¹ Babai 1773, 34, 37.

²⁴⁶² Szörényi 2019a, 220.

²⁴⁶³ Heisler 1793. A várnai csata illusztrációja: 102r, II. Lajos bukásáé: 127v.

²⁴⁶⁴ „Ha pedig Várnának véres térségéről, Verset énekelnek Mohács mezejéről...” Ányos Pál összes költeménye. Szentendre, 2006, 43.

²⁴⁶⁵ „Vérbe merült idők! – Egek’ keménysége! – Ó Varna! Oh Mohács’ szomorú térsége! Ti-róllatok áradt Hazánk’ sok ínsége; Ti-rajtatok húnyt-el régi ditsőssége!,” – olvashatjuk 1789-ben Virág Benedekhez írt költeményében. Batsányi János: Székes-Fejér-Vári Professor Virág Benedek Úr’ Társunkhoz. Kassán, Karátson’ Havában, 1789. In: Magyar Museum, II. kötet, első negyed, 1790. 6–7. Egy változatát ld.: Batsányi János összes költeménye. Szentendre, 2006. 20. Vö.: Horváth 1976, 64; Debreczeni 2013, 210–213. Batsányi a témával foglalkozott *Varna és Mohács* című, 1808-ban keletkezett versében is:

„S tekintvén Európa változó sorsára,

Sírva nézz – majd Mohács téjére s Várnára.” (B. Szabó – Farkas 2020, 575) 1817-ben pedig ezt írta: „Vezesd onnan Varna s Mohács mezejére,

Hol öröl gyász borult hazátok egére.” (B. Szabó – Farkas 2020, 576).

²⁴⁶⁶ „Várnánál, Mohácsnál olly két tsapást tettek, / Mellyel a’ Törökök kevély szarvat vettek”. Debreczeni 2013, 215.

Dávidnál (1739–1819),²⁴⁶⁷ Szentjóni Szabó Lászlónál,²⁴⁶⁸ Kisfaludy Sándornál²⁴⁶⁹, Kelemen Jánosnál (1807–1834)²⁴⁷⁰ stb. – is gyakran együtt szerepelt, vagy egyenrangúként jelent meg.²⁴⁷¹

Több költőnél találkozunk Várna, Mohács, illetve a magyar hadak hagyományos gyülekezőhelyének, Rákos mezejének együttes említésével.²⁴⁷² Az utóbbi helyen döntöttek például három hónappal a mohácsi csata előtt a hadak táborba szállásáról.

„Várna, Mohács, Rákos Magyaroknak bús temetője,

Hol sok ezer Hősek nyugszanak hantok alatt ...”²⁴⁷³ – írta 1817-es fiatalkori versében Vörösmarty Mihály, s mindhárom helységnév szerepel Kölcsey Ferenc *Hazafiúság* című, 1821-ben megjelent költeményében.²⁴⁷⁴ Rákosi Székely Sándor is Mohács-eposzában „arra törekszik, hogy Mohácsot beillesse az ismert történelmi példatárba, amelynek Várna, Buda eleste ugyanúgy a részei, mint a magyar történelmen kívüli Kanna.”²⁴⁷⁵

Mind a várnai, mind a mohácsi ütközet szerepel a fiatalon elhunyt költő, Nagy Imre (1817–1840) 1846-ban posztumusz megjelent, *Háború* című versében,²⁴⁷⁶ s a költő Várnát és Mohácsot a *Vándor* című költeményében is összehasonlítja:

²⁴⁶⁷ „Szüntesd könyveidet, számtalan Őseink’

Vérében feredett Várna, ’s Mohács!” Debreczeni 2013, 217.

²⁴⁶⁸ „Várna sírhalmai még mind kékellettek,

Gyászos emlékezet lebegvén felettek.” – írta *Mohácsi veszedelem* című költeményében.

http://www.balassikiado.hu/BB/netre/netre_szentjobb/szentjobb.htm

²⁴⁶⁹ „Mert Mohácsnál elvész Lajos,

Mint Ulászló Várnánál;” – olvashatjuk *Somló* című költeményében. Kisfaludy Sándor: Regék a’ magyar elő-időből. Budán, 1807, 143. Vö.: S. Laczkó 2019, 119.

²⁴⁷⁰ B. Szabó – Farkas 2020, 581.

²⁴⁷¹ Debreczeni 2013, 210–223. Csak a várnai csata jelenik meg az 1790 körül megjelent *Egy szóra!* című Pántzél Dániel versben, Mohács nem. Debreczeni 2013, 213–214. A várnai és a mohácsi csata, illetve Rákos számos említését közli: Kovács 1981.

²⁴⁷² Mind Rákos, mind Mohács szerepel Eötvös József 1836-ban keletkezett, *Bucsu* című költeményében.

²⁴⁷³ Kovács 1981, 207.

²⁴⁷⁴ „...Oltárunk áll s nem füstölög

Rákos szent mezején,

A szablya függ, s nem hord vitézt

Hátán a büszke mén.

O Várna, Várna! füveid

Lengessék hús szelek,

Borítsa csendes nyugalom,

Király, emlékedet.

Vérkönyvet önt az utazó,

Mohács, virányidon,

Érzése mély, érzése szent,

Mert rajtad sír, o hon!” Szép-literatúrai Ajándék a’ Tudományos Gyűjteményhez. 1821. Pesten. 6. Vö.: Kovács – Mester 2019, 297.

²⁴⁷⁵ Kovács – Mester 2019, 296. Vö.: Rákosi Székely 1828.

²⁴⁷⁶ „... Mi onta vért, mi költe gyászt

Mohács! határidon,

Hol annyi ezret és királyt

Vesztett az árva hon.

És Várna, Várna! téged is

„Hon, melly veszély után
 Békét talált;
 Nép, melly kiszunnyadá
 A' nagy halált, –
 Halált, mit rá Mohács
 És Várna mért,
 És hajh! – de sorsa im

Virágot ért.”²⁴⁷⁷ Nagy Imre önálló költeményt szentelt Mohácsnak is, amelyben azt hangsúlyozta, hogy a magyaroknak inkább békét kellett volna kötniük a törökökkel, mint engedni harci vágyuknak.²⁴⁷⁸

Mindkét tragikus ütközetet megemlítette *Országgyűlésen* című, 1843-ban keletkezett versében Tárkányi Béla is:

„Hogy szent az eskü, Várna taníta meg,
 S Mohács — miként egy gyász temetési lap
 Beírva élénk vérbetűkkel —
 Int, hogy a visszavonást kerüljük.”²⁴⁷⁹

A 19. század első felében ugyanakkor megfigyelhető egy szemléleti változás, amelynek során a várnai csata fokozatosan kiszorult a köztudatból, s helyét egyértelműen a nemzeti emlékezhelyé, a „nemzeti nagylétet eltemető tragikus csatavesztés”²⁴⁸⁰ helyévé váló Mohács veszi át.²⁴⁸¹ A jelenség okára, hogy tudniillik ennek az ütközetnek a következménye lett az ország három részre szakadása, Kisfaludy Sándor is egyértelműen utal *Dobozy Mihály és hitvese* (1822) című regéjében Mohácsot említve:

„Te Várnával foghatsz kezet! /

Csakhogy akkor még örök / Nem lett nálunk a' török.”²⁴⁸²

A folyamat „elején Mohács, bár már jelképként szerepel, még csak egyike a példálózva felsorolt történelmi sorscsapásoknak, tragédiáknak, amelyeknek nem is feltétlenül mindegyike része a magyar történelemnek. Látszólag ugyanez a toposz jelenik majd meg az átalakulás végpontján úgy, mint a történelmünk további menetét hosszú időre meghatározó, a magyar történelmet az egymástól élesen elkülöníthető Mohács előtti és utáni korra osztó tragikus esemény, a magyar történelemben minden korábbinak a következménye és egyben minden

Mi dön-te-ronta-el –
 Te annyi hősök' hamvira
 Dőlt síri pusztá jel.
 Mi az, hogy Várna, tériden
 Vért izzad a' mező,
 És rút karóra tüzve áll
 Szentelt királyi fő.
 És téged óh Rákos! miért
 Jelölt ki vérkereszt?
 Mi lón pogány keresztelőd,
 Mi róttá vérrel ezt?” Nagy 1846, 108–109.

²⁴⁷⁷ Nagy 1846, 106.

²⁴⁷⁸ Nagy 1846, 40–43.

²⁴⁷⁹ Tárkányi 1857, 126.

²⁴⁸⁰ Debreczeni 2013, 210.

²⁴⁸¹ Debreczeni 2013, 210; S. Varga 2013, 244; Fodor–Varga 2019, 8–9.

²⁴⁸² Aurora 1822, 22. Vö.: Debreczeni 2013, 223. A várnai és a mohácsi csata együttsszerepléséről, illetve szétválásáról ld. még: Mezei 1958, 61–73; Szörényi 2019a, 220–221.

későbbinek az oka.”²⁴⁸³ A 19. század közepére választotta ki az alternatívák közül, dolgozta ki és rögzítette a hazai kulturális elit a Mohács-toposzt, egy olyan nemzeti tragédiát mutatva fel, „amely egyben – nem pusztán a történettudományban, hanem a magyar narratív identitásban is – alapvető korszakhatár.”²⁴⁸⁴ Fordulópontként értelmezte Mohácsot – Világoshoz hasonlóan – 1867-ben megjelent írásában a *Jó barát* című újság szerkesztője is: „... elmém megakadt két ponton, két sötét ponton, a melyek fordulóját képezték két ízben nemzetünk boldogságának, dicsőségének; a melyek gyászos következményeinek elhárítása annyi erőfeszítésébe került nemzetünknek ...”²⁴⁸⁵

Ehhez a folyamathoz kapcsolódhat az is, hogy Remellay Gusztáv említett, egy mohácsi témájú festményt ismertető írásában Várna már csak átmeneti epizód: „A várnai csapás, – a gyászos emlékü nap után, midőn – a főt, melyet sz. István koronája illetett, vad örömmel szúrta fel lándzsájára Riza jancsár, rövid idő múlva oly kor következett, mely a legnagyobb győzelmek szakadatlan láncolatát, a legmagasztosb jellemű férfiak egész csoportozatát tünteti elő ...”²⁴⁸⁶ A Mohácsnál győző Szulejmánt ezzel szemben az Isten arra jelölte ki, „hogy önásta sírjába döntse a magyar népet.”²⁴⁸⁷ Az „úr elfordult a magyar nemzettől s lesújtá reá villámát – s egy nagy sírrá, a magyar nemzet sírjává lőn a mohácsi mező ...”²⁴⁸⁸

A képzőművészetből is egyre inkább kikopott a várnai csata és I. Ulászló halálának emléke: míg a mohácsi csatát, II. Lajos halálát és holttestének megtalálását a 19. században számos történeti festményen, metszeten, könyvillusztráción ábrázolták, a várnai csatát jóval kevesebb művész választotta témául. Weber Henrik (1818–1866) sem a király halálát, hanem a törökökkel hősiiesen küzdő Hunyadi Jánost mutatta be a várnai csatáról készült munkáján, amelyről Marastoni József (1834–1895) reprezentatív, 58 × 41 cm nagyságú litográfiát készített.²⁴⁸⁹ Igaz, Boldényi János 1851-ben megjelent, Magyarország történetét ismertető, említett francia nyelvű munkájában mind a várnai csatáról, mind II. Lajos haláláról találunk illusztrációt, az 1444. évi csatáról egy egészoldalas, bekötött lapot, míg II. Lajosról egy szövegeközi képet.²⁴⁹⁰ Az illusztrációkkal a könyv 1853-as újabb francia kiadásában is találkozunk, míg az 1852-ben megjelent svéd nyelvű kötetben csak a várnai csata ábrázolása szerepelt.²⁴⁹¹ Egy 1913-as iskolai szemléltető sorozatban ugyanakkor, amely színes litográfiák segítségével mutatta be a hazai történelmet a honfoglalástól a 19. század második feléig, már nem volt a várnai csatát ábrázoló lap, míg a mohácsi ütközet – Székely Bertalan II. Lajos holttestének megtalálását bemutató festményének másolatával – szerepelt benne.²⁴⁹²

1879-ben a lengyel Jan Matejko egy fára festett olajvázlaton örökítette meg a várnai csatát, amelyet a Múcsarnok 1880. évi tavaszi tárlatán a hazai közönség is megtekinthetett. „A legjobb név: Matejko, a híres lengyel festő, kitől egy kisebb kép a várnai csata öldöklését tünteti

²⁴⁸³ Kovács – Mester 2019, 296.

²⁴⁸⁴ Kovács – Mester 2019, 305.

²⁴⁸⁵ Jó Barát (1) 1867. december 16. 6. szám, 162

²⁴⁸⁶ Pesti Hölgy-Divatlap (5) 1864. január 1. 1. szám, 2.

²⁴⁸⁷ Pesti Hölgy-Divatlap (5) 1864. január 15. 2. szám, 13.

²⁴⁸⁸ Pesti Hölgy-Divatlap (5) 1864. január 15. 2. szám, 14

²⁴⁸⁹ Ambrózy 1940, 131–132; Basics 1982, 48, Basics 1984, 97, 107, 7. tétel, 101.

²⁴⁹⁰ Boldényi 1851, 98–99. oldal közötti kép (várnai csata), 132 (II. Lajos halála).

²⁴⁹¹ Ungern i pittoreskt, historiskt, litterärt, artistiskt och monumentalt hänseende, tecknadt af ett sällskap litteratörer, under ledning af J. Boldényi. Stockholm, 1852. 84–85. oldal között. Az 1852-ben Pistojában megjelent olasz kiadásban (La Ungheria antica e moderna sua storia, arti, letteratura, monumenti) egyik illusztráció sem szerepel, a Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokában ugyanakkor található egy, a várnai csatát ábrázoló, olasz feliratú lap (Battaglia di Varna, MNM TKCS, ltsz.: T 4761), amelynek ábrázolása megegyezik a francia kiadáséval.

²⁴⁹² Basics 1993.

föl.”²⁴⁹³ – olvashatjuk a *Vasárnapi Ujság* áprilisi számában. A magyar állam által – ahogy szintén a *Vasárnapi Ujság*ból megtudjuk, a művész által leszállított áron²⁴⁹⁴ – megvásárolt festmény, amelynek nem ismerjük befejezett változatát, a Nemzeti Múzeumba, majd a Szépművészeti Múzeumba került.²⁴⁹⁵ A festményről a *Vasárnapi Ujság* 1893-ban, Matejko halálának alkalmából megjelent írásában ismét olvashatunk, s közreadták a kép reprodukcióját is.²⁴⁹⁶

A kutatásban felmerült a kérdés, hogy az emlékeztörténetben Várnát „legyőző” Mohács helyett miért nem Szigetvár vált a 19. század közepére a kitüntetett nemzeti emlékezhellyé, hiszen ez utóbbi is valós alternatíva volt: „A két Zrínyi, a szigetvári hős és a költő egymásban tükröződő, a kulturális emlékezetben egymást erősítő alakja, a hősies kirohanás és a szultán halála a vár bevételét követően már önmagában is igen erős narratívát vázol föl, amely kiváltképpen alkalmasnak tűnik arra, hogy beépüljön a nemzet történeti identitásába. Kétségtelenül be is épült, a megválaszolendő kérdés az, hogy miért nem ez lett Mohács helyett a magyar emlékeztörténet honfoglalás melletti legfontosabb emlékezhelye, holott a hősök alakja vonzóbb lehet, és a szultán halála elégtételként, az önfeláldozásnak a történelemben bizonyosságot nyert értelmeként mutatható föl.”²⁴⁹⁷ Kovács Gábor és Mester Béla úgy véli, hogy „Szigetvár a magyar hazafias hősiesség felemelő példája, amely azonban nem alkalmas arra, hogy a nemzeti önvizsgálat elemeként a reformokról szóló diskurzus része legyen. Példázatként elbeszélhető, kiemelkedő esemény, de semmiképpen sem képezhető belőle sorsforduló, korszakhatár.”²⁴⁹⁸

Bár mindkettő vesztes ütközet volt, Szigetvár 1566. évi ostromát Zrínyi Miklós és katonái hősies kirohanása miatt – a mohácsi csatával és II. Lajos szerepével ellentétben – a kezdetektől pozitívan ítélték meg. A Zrínyi-kultusz kialakítására, Zrínyi hősiességének kanonizálására irányuló erőteljes törekvések – mind az irodalomban, mind a képzőművészetben, mind a hazai, mind a nemzetközi szinten – az ostrom után szinte azonnal megindultak és folyamatosan jelen voltak. Zrínyi hősi halálát megemlézték az 1566-ban készített itáliai rézmetszetes ostromábrázolások magyarázó felirataiban,²⁴⁹⁹ s hősiességének családja is emléket állított.²⁵⁰⁰ 1587-ben Wittenbergben jelent meg az a dicsőítő írásokat és

²⁴⁹³ *Vasárnapi Ujság* (27) 1880. április 4. 14. szám, 228.

²⁴⁹⁴ „Matejkónak a »várnai csatát« feltüntető kisebb festményét, mely a műcsarnok kiállításából ismeretes, a nemzeti múzeum megvásárolta. A híres lengyel művész a kép árát tetemesen leszállította, mihelyt megtudta, hogy muzeumunk akarja azt megvásárolni.” *Vasárnapi Ujság* (27) 1880. június 20. 25. szám, 408.

²⁴⁹⁵ SZM – MNG, ltsz.: 102.B. Vö.: Fraknoi 1896, képmelléklet; Nagy 1995, 369–370 (Tóth Ferenc); Szendrei 2013, 296; Petneki 2018, 46–47.

²⁴⁹⁶ „Matejko «Várnai csata» című festménye azt a jelenetet ábrázolja, mikor a király tüzes paripán a csata tüzébe vágat, s a janicsár halálos csapást mér a királyra. Mellette áll a megrémült pápai követ, Julián bibornok, bíbornoki ruhában, a mint a jelenettől megiszonyodva fordul vissza, míg a királylyal szemben maradt szultán mintegy imádkozva emeli karjait az ég felé. A kép többi része a csata gomolygása. A festmény aránylag kis terjedelmű; annál bámulatosabb tehát, hogy Matejko ecsetje oly világos érthetőséggel s oly mesteri tökéletességgel tud ily csekély téren oly nagy eseményt elbeszélni.” – olvashatjuk a csata leírása után. *Vasárnapi Ujság* (40) 1893. november 19. 47. szám, 788–789.

²⁴⁹⁷ Kovács – Mester 2019, 306.

²⁴⁹⁸ Kovács – Mester 2019, 307. Találunk ugyanakkor példát – mint Friedrich Körner *Vaterländische Bilder aus Ungarn und Siebenbürgen ...* című, 1858-ban Lipcsében megjelent kiadványában is látni fogjuk – Mohács és Szigetvár együttes említésére.

²⁴⁹⁹ Újabban ld.: Papp 2020a.

²⁵⁰⁰ Galavics 1986, 14–16.

költeményeket tartalmazó latin nyelvű album (*De Sigetho, Hungariae propugnaculo*), amelynek magyarországi összeállítói meg akarták örökíteni és külföldön is ismertté tenni Zrínyi Miklós, illetve a szigetvári hősök hazaszeretétét és bátorságát. A Forgách Imrének (1540–1599), Zrínyi Miklós vejének költségén megjelent későhumanista kiadványban különböző nemzetiségű (magyar, szlovák, horvát, német) és vallású szerzők munkáit adták közre.²⁵⁰¹ A szigetvári Zrínyi hősiességét örökítette meg – számos 16–17. századi feldolgozás mellett – az 1651-ben nyomtatásban megjelent *Szigeti veszedelemben* (*Obsidio Szigetiana*) dédunokája, a költő és hadvezér Zrínyi Miklós is.

Szigetvár ostromának és Zrínyi Miklós és katonái hősi halálának története a 18. század végén és a 19. század első évtizedeiben is mind az irodalomban, mind a képzőművészetben – és nem csak a hazában – igen népszerű volt, elég ha Friedrich August Clemens Werthes (1748–1817) háromfelvonásos szomorújátékára (1790),²⁵⁰² illetve Theodor Körner (1791–1813) 1812-ben Bécsben bemutatott, ötfelvonásos Zrínyi-drámájára vagy Peter Krafft (1780–1856) Zrínyi kirohanását ábrázoló, a 19. század elejének hazai kulturális közéletét jelentősen megmozgató, monumentális festményére gondolunk.²⁵⁰³ Zrínyi Miklós – mint Joseph von Hormayr említett életrajzi sorozata jelzi – fontos szerepet töltött be a Habsburg Birodalom 19. századi hősi panteonjában is, amelyben II. Lajos – a 17. század eleji *Armamentarium Heroicum*mal ellentétben – már nem szerepelt. Bár a 19. századi történeti festészetben a Szigetvár ostromához kapcsolódó ábrázolásokkal is találkozunk – elég Barabás Miklós 1842-ben boltcégérnek készített, egész alakos Zrínyi portréjára (Kiscelli Múzeum) vagy Székely Bertalan *Zrínyi kirohanása* című monumentális festményére (1884–1885, Debrecen, Déri Múzeum)²⁵⁰⁴ utalunk –, a mohácsi csatának jóval több képzőművészeti feldolgozását ismerjük.

3.2. Mohács és Világos

II. Lajos és a mohácsi csata korabeli ambivalens megítélése miatt felmerül a kérdés, hogy vajon alkalmas volt-e a téma arra, hogy a 19. század közepén a kortárs tragikus eseményekre vonatkoztatható, mindenki által egyértelműen dekódolható szimbolikus többlettartalmat kapjon? A legújabb filozófiatörténeti kutatások erre egyértelmű választ adnak: Annak „a folyamatnak a leírása a feladat, amelynek során az addigra már részletesen kidolgozott Mohács-toposz Világos emlékezetének alapvető értelmező sémájává válik. Itt azt kell elsősorban elemezni, hogy melyek azok az elemek, amelyek a reformkori nemzeti emlékezetnek ezt a meghatározó alakzatát már jóval a forradalom előtt alkalmassá tették az akkor még csak nem is sejtett újabb nemzeti katasztrófa értelmezési és emlékezési sémájának a szerepére. Véleményünk szerint ez az a pontja a magyar emlékezettörténetnek, amikor tartósan, talán véglegesen beépült a nemzeti identitásba a vereség kultúrája, azzal a következménnyel, hogy a következő nemzeti tragédia, Trianon értelmezési és emlékezeti sémájává is magától értetődő módon válik Mohács (Világosra vetített) emlékezetete.”²⁵⁰⁵

²⁵⁰¹ Hasonmás kiadása: Budapest, Akadémiai kiadó, 1987 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 15). Ld. pl. Galavics 1986, 22–24; Szabó 2009.

²⁵⁰² Niklas Zrini oder die Belagerung von Sigeth, Ein historisches Trauerspiel in drey Aufzügen. Von Friedrich August Clemens Werthes. Wien, 1790.

²⁵⁰³ Újabban ld.: Papp 2017, Papp 2017a.

²⁵⁰⁴ Papp 2017, Papp 2017a; Papp – Király 2018, 549–552 (Papp Júlia).

²⁵⁰⁵ Kovács – Mester 2019, 287. „Mohács jellemzően úgy kerül elő a korabeli diskurzusban – mind a szépirodalmi ábrázolásban, mind az értekező prózában –, hogy valamilyen szempontból utalnak a célközönség számára jól ismert eseményre, villanásszerűen megjelenítenek egy-egy szereplőt vagy jelenetet, mindig világosan összekötve Mohács jelképpé vált helyszínét és eseményét saját koruk aktuális feladataival.” Kovács – Mester 2019, 305. Kovács Gábor már

Mohács és Világos 19. századi egymásra vonatkoztatásának kérdését a művészettörténetírás is vizsgálta. „Nemzeti nagylétünk nagy temetőjé»-nek újra idézése a múltat a jelennel összekötő drámai motívum, a Mohács – Világos analógia e korszakban szinte egyértelművé, ezáltal kedvelt témakörre vált. Petőfi már 1848 tavaszán az »új Mohács« vészjósló képével figyelmeztette honfitársait a veszélyre.”²⁵⁰⁶ – írta Ludányi Gabriella Kovács Mihály Perényinét ábrázoló festménye kapcsán. Szerinte a kép elkészülte után négy-öt évvel, „az önkényuralom újabb terrorakciói idején Tárkányi Béla verset írt a mohácsi csatatéren elesetteket eltemető Perényinéről. Gondoljuk el milyen óriási hatást, könnyes lelkesedést váltottak ki a közönségből ennek az országszerte színpadon is gyakran szavalt balladának az »igazság harczá«-ra való egyértelmű utalásai, vagy befejező fohászkodása: »Jó éjszakát, Mohács / Nagy Isten/ Add, hogy hamvain / Legyen feltámadás«. Tárkányi költeménye, a romantikus történeti tablóra készítő téma, a nemzeti gyász kifejezési lehetősége azonnal megragadta a festőt: szinte a verssel egy időben született meg bemutatott képünk ...”²⁵⁰⁷ Bár a vers – mint láttuk – valójában 1843-ban jelent meg, a festő 1849-től ismerte Tárkányit, aki nemcsak támogatója, hanem barátja is volt, s akivel kölcsönösen inspirálták egymást irodalmi és művészi tevékenységükben.²⁵⁰⁸

„Mohács például mindenki számára egyet jelentett Világossal, de a tatárjárás is erre célzott.”²⁵⁰⁹ – véli Basics Beatrix a nemzeti tragédiákat ábrázoló, 1848 után készült festmények kapcsán.²⁵¹⁰ „A szabadságharc bukása után a mohácsi csata tragédiája kifejezte a nemzeti függetlenség elvesztése miatt érzett közhangulatot. A két esemény, a mohácsi csata és a szabadságharc bukása közötti párhuzamot több mozzanat is alátámasztotta: így a nemesi részvétel és a nemzet függetlenségéért folytatott harc.”²⁵¹¹ – írta Bakó Zsuzsanna. „A szabadságharc után, az abszolutizmus légkörében jelennek meg a kiállítási nyilvánosságban azok az új szemléletű történeti képek, amelyek egy »nemzeti szenvedéstörténet« különböző stációit vetítik a néző elé. 1850-ben állítja ki Orlay Petrich Soma nagy méretű, komor képét, a II. Lajos holttestének feltalálását ...[...]... Noha ezek a művek konkrét történelmi mozzanatokot ábrázolnak, értelmük, példázatuk szoros kapcsolatba hozható a jelennel, az elbukott szabadságharc utáni elnyomással és a nemzeti megosztottság szomorú tapasztalataival ... [...] ... II. Lajos vagy Hunyadi László önmagukon túl a leverett nemzetet is szimbolizálják.”²⁵¹² – vélte Sinkó Katalin is. Szvoboda Gabriella szerint is Orlai festményén a „halott király, a mohácsi csatamező mindenki előtt Petőfi halálát, a nemzet halálát idézte fel, és ettől kezdve a vizuális

korábban is úgy vélte, hogy „Világos után felerősödött a Mohács-kép jelentősége.” Kovács 1996, 285.

²⁵⁰⁶ Ludányi 1987, 47–48.

²⁵⁰⁷ Ludányi 1987, 48. „A Mohács témakör reformkori irodalmunkban merült fel újra, majd az ötvenes években a leverett szabadságharc irodalmi és képzőművészeti ábrázolásához nyújtott analógiás lehetőséget.” – írta már korábban is. Szabó – Széphelyi 1981, 265. (Ludányi Gabriella).

²⁵⁰⁸ Ludányi 1987, 28.

²⁵⁰⁹ Basics 1982, 50.

²⁵¹⁰ A mohácsi csata és a hozzá kapcsolódó események (pl. Dobozi Mihály és felesége története) „1848-49 után a szabadságharc leverésének egyértelmű szimbólumává vált.” – olvashatjuk egy későbbi írásában is. Basics 1991, 65.

²⁵¹¹ Bakó 1999, 17.

²⁵¹² Történelem – kép 2000, 598 (Sinkó Katalin). Vö.: Tóth 2012, 5; Barbarics-Hermanik 2014, 286; Kuzmová 2018, 79. „A mohácsi csata ábrázolásáról – mivelhogy annak a világosi bukással kapcsolatos utalásait mindenki értette – érdekes vita folyt ezekben az években a pesti lapokban.” Sinkó 2001, 327. A vitáról ld.: Történelem – kép 2000, 604–605 (Révész Emese); Révész 2015, 274–281; Veszprémi 2018, 307–308.

metafora általános divattá lesz a kiállításokon, évtizedeken át.”²⁵¹³ „Orlai Petrics II. Lajos holttestének feltalálását ábrázoló művével a szabadságharc leverése utáni közérzületet, az ekkortájt gyakran emlegetett »nemzethalál« történelmi paraboláját teremtette meg ... [...] ... szimbólumalkotása sikeres volt. II. Lajos holttestének feltalálása, ha nem is Orlai Petrics kompozíciója révén, mely nem vált különösebben ismertté, de az ő nyomdokain járó Székely Bertalan hasonló tárgyú műve nyomán lett az egyik legközismertebb magyar történelmi jelenet, melynek szimbolikus rétegeit is mindenki érti.”²⁵¹⁴ – olvashatjuk a kép legújabb ismertetésében is. Révész Emese is úgy véli, hogy a „kortársak a mohácsi bukást a világosi tragédiával vonták párhuzamba. Than kompozíciója különösen kedvelt volt, mert a magyar seregek hőseit bukásuk ellenére dicsőségesen ábrázolta.”²⁵¹⁵ Bakó Zsuzsanna szerint Székely Bertalan *Mohácsi csata* című festményén a „szabadságharc bukása felett érzett személyes fájdalomát a teljes pusztulás képének megjelenítésével emeli egy egész nép számára fontos és érthető szimbólummá.”²⁵¹⁶ Az analógiával Székely Bertalan *Dobozijának* modern elemzésében is találkozunk: „Székely Bertalan képe, a II. Lajos holttestének megtalálása áttételesen ugyancsak az 1849-es nemzeti katasztrófára utalt azáltal, hogy a mohácsi csatavesztés történetének egyik kritikus eseményét ábrázolta. Egy másik jelentős alkotása, a Dobozi Mihály és hitvese (1861) pedig a túlerővel szembeszálló, a halált hitvesével együtt önként vállaló ember hősiességét örökítette meg, így állítva emléket a túlerő által elnyomott magyar szabadságharcnak.”²⁵¹⁷

Mohács témája azonban – mint láttuk – már korábban népszerű volt. A 18–19. század fordulóján megszorodott a mohácsi csatára és II. Lajosra emlékező költői alkotások száma, s Tárkányi Béla 1843-as, *Temetés* című versén, a Dobozi-történet számos irodalmi és képzőművészeti feldolgozásán kívül 1846-ban készült Than Mórnak a mohácsi csatát ábrázoló első festménye is, amelyen a festő még a hazáért hősiességgel harcolók bátorságát, s nem a szörnyű bukást hangsúlyozta. Orlai is dolgozott már 1848 előtt egy Mohácsi temetés témájú vázlaton. Bár Keserü Katalin is úgy véli, hogy az 1940-es évek óta a „művészettörténeti közmegegyezés szerint a mohácsi csata helyszínét és az ott meghalt ifjú királyt megjelenítő kép valójában a szabadságharc és Petőfi elvesztéséről szolt kora közönségének,”²⁵¹⁸ éppen amiatt, mert Orlai „már korábbi, bécsi tanulmányai idején, feltehetően még a forradalom előtt, de legkésőbb 1847–48-ban tervbe vette a téma megfestését”,²⁵¹⁹ nem tartja kizártnak, hogy inkább „a megelőző évtizedek költői nemzethalál-víziói ...”²⁵²⁰ voltak hatással témaválasztására. Veszprémi Nóra is úgy véli, hogy bár elképzelhető, hogy Orlai festménye „a szabadságharcra tett utalást is hordozhatott, és a festményt gyakran magától értetődően így is elemzi a

²⁵¹³ Szvoboda 2009, 136; Papp – Király 2018, 273 (Szvoboda Dománszky Gabriella). Vö.: Körösi 2005, 129–137.

²⁵¹⁴ Papp – Király 2018, 315 (Sinkó Katalin). Vö.: Sinkó 2001, 325; Keserü 2013.

²⁵¹⁵ Révész 2015, 277.

²⁵¹⁶ Bakó 1982, 32.

²⁵¹⁷ Szívós 2009, 228. Vö.: Aradi Nóra – Feuerné Tóth Rózsa – Galavics Géza – Marosi Ernő – Németh Lajos: *A művészet története Magyarországon*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1983. 362–365.

²⁵¹⁸ Keserü 2013, 275.

²⁵¹⁹ Keserü 2013, 275–276.

²⁵²⁰ Keserü 2013, 275–276, 280–281. Az 1984-es Orlai-monográfiában olvasható sorokat, hogy ti. Orlait „a mohácsi csata foglalkoztatta, a szabadságharcra és Petőfi halálával magyarázhatóan. Ezek kétségtelen összefüggésére Orlai romantikus érzemvilága és Petőfivel való szoros kapcsolata ad feleletet.” (Keserü 1984, 32–33.), fenntartással kell kezelnünk, hiszen a témához kapcsolódó festmény vázlatát Pap Gábor már 1848 közepén, tehát jóval Petőfi 1849. július 31-én bekövetkezett halála, illetve a szabadságharc bukása előtt látta Orlai műtermében.

szakirodalom ... [...] ... arról, hogy 1851-ben valóban így értelmezték volna a képet, nem rendelkezünk egyértelmű forrással, így a kérdéssel óvatosan kell bánni.”²⁵²¹

Arra, hogy Orlai festményének 1851-es pesti kiállításakor²⁵²² ez a szimbolikus tartalom még egyáltalán nem volt nyilvánvaló a kortársak számára, Toldy Ferenc többször említett leveléből is következtethetünk: „Hogy játszhatott Kd [Kegyed] oly kétes játékot? Egy műtől feltételezni egész jövődjét! s előre senki tanácsával nem élni. Én nem tudtam egyebet a dolgról, mint a „mohácsi temető”, s utóbb, mikor a mű már szinte kész volt, azt, hogy II. Lajos megtalálása! [...] ... a legnagyobb rész – fájdalom! meg nem kaptva az eszme által, egykedvűen tovább megy! Az istenért! barátom, hogy nem kérdezhetette magától: vajjon a közönségre mikép hathat e kép? Hisz a közönségnek festünk, nem magunknak. Továbbá, ily nagy képet! ily szegény időben! ...[...] ... S mely gazdag a magyar történet, a régi s az új, fontos jelenetekben! ... [...] ... B. Eötvös tűnődött mindenféle módokról; aláírás .. kijátszás.. de fájdalom, semmi kilátás, mert nincs egy kedvelője is a műnek. [...] Ez a nagy kép, mi közönségesen elismertetik, talentumot s nem mindennapi technikai ügyességet tanúsít: kiki sajnálja hogy lehetetlen tárgyra van elpazarolva.”²⁵²³ Toldy – s véleménye szerint a tárlatot látogató közönség – számára tehát Orlai festménye semmilyen szimbolikus, rejtett üzenettel nem bírt: „De ne semmi allegoricumot (mihezi hajlamát sajnálva tapasztaltam sokszor), s híven a históriához, az élethez. Válasszon Kd [Kegyed] talán Jósika v. Kisfaludy Károly munkáiból – melyek telisded tele vannak festhető scenákkal. [...] Abafi, Utolsó Bátor, Csehek (Mátyás kir.), vagy Kisf. [Kisfaludy Károly P. J.] Tihamérja, Stiborja, Szécsi Máriaja, sőt társalgási darabjai mennyi szebbnél szebb tárgyakat nyújtanak! ... Ha könyv kell, küldök postán.”²⁵²⁴

Hangsúlyozni kell ugyanakkor, hogy bár Toldy Ferenc 1851-ben nem talált az akkori jelenre vonatkozatható szimbolikus tartalmat Orlai II. Lajos-festményén, a mohácsi

²⁵²¹ Veszprémi 2018, 307.

²⁵²² Szvoboda 2007, 143–144; Szvoboda 2009, 136–137; Galamb 2011, 8, Galamb 2018, 13. A festmény müncheni kiállítása (Münchner Kunstverein) miatt feltehetően késve érkezett haza, mert a Pesti Műegylet 1851. évi kiállítási katalógusában nem szerepel. Vö.: Szvoboda 2007, 143–144.

²⁵²³ Toldy Ferenc levele Orlainak Münchenbe, Pest, 1851. szeptember 16. SZM – MNG Adattár, ltsz.: MMA 2126/1927. Keserü Katalin is úgy véli, hogy sem Toldy levelében, sem a kortárs recepcióban nem jelenik meg utalás az elbukott szabadságharcra és Petőfire, bár nem zárja ki, hogy esetleg csak a cenzúráról félve nem került ez az olvasat említésre a két Mohácstémájú kép ismertetéseiben. Keserü 2013, 279.

²⁵²⁴ Toldy Ferenc levele Orlainak Münchenbe, Pest, 1851. szeptember 16. SZM – MNG Adattár, ltsz.: MMA 2126/1927. A korabeli múzeumi vásárlások mechanizmusára, illetve a kiállítási nyilvánosság korabeli szerepére ezekben a vásárlásokban rávilágít Eötvös József Orlaihoz írt levele: „Mihent levelét vettem, Toldyval és Kubinyival a’ Museum igazgatójával értekeztem. Az utóbbinak értesítéséből tudom hogy a’ Nemzeti Képcsarnoknak összes értéke jelenleg 400 forintban áll, ’s hogy így ezen intézet, igazgatójának legjobb akarata mellett sem képes Kegyed mívének megvásárlására. A dolog ezen állásában hosszabb tanácskozás után az érintettekkel, arrul győződünk meg hogy képének megvásárlására akkor lehet legtöbb reményünk, ha az a’ Pesten nem sokára megnyitandó műkiállításra küldetik, minthogy, ha főképp Kaulbach ajánlata hozzá járul – kinek e célbul tegnap írtam – ’s mi részünkről az ügyet mozgásba hozzuk; igen valószínű hogy legalább annyit szerzünk lelkes hazafiaktól öszve, hogy a N. Képcsarnok említett 400 forintjával a’ kép megszerezhető.” – olvashatjuk a II. Lajos holttestének megtalálását ábrázoló festmény kapcsán. Eötvös József levele Orlainak Münchenbe, Buda, 1851. május 5. SZM – MNG Adattár, ltsz.: MMA 2121/1927. A festményt végül 1852-ben a Debreceni Református Kollégium vásárolta meg. Orlainak a képhez mellékelt bizonylatáról, amelyben igazolja, hogy képének forrása Jászay munkája volt: Keserü 1984, 73.

csatavesztést néhány kortárs bizonyosan az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc bukásának analógiájaként értelmezte.²⁵²⁵ A mohácsi csata és a szabadságharc bukása között Turcsányi Soma is párhuzamot vont, aki – mint láttuk – az ütközet 1864-ben felállított emlékművének kezdeményezője és finanszírozója volt: „Azt akarom, hogy a késő unokák sem feledjék soha, hogy csak az egész nemzet összetartozásával kerülhetjük el népünk tragédiáját, mert ez történt 1526-ban a mohácsi csatában, de szabadságharcunk is a széthúzás miatt bukott el.”²⁵²⁶ Ez a gondolat megkérdőjelezheti azt a véleményt, amely szerint az emlékmű létrehozása „valószínűleg csupán helyi következménye volt II. Lajos a század közepén, az abszolutizmus légkörében kialakuló országos kultuszának.”²⁵²⁷

„Amott semmivé tett a török, emitt kényszerülünk meghajolni az orosz előtt. Világost Mohács szülte; Mohácsot az egyenetlenkedés és rendetlenség.” – olvashatjuk *A mohácsi szerencsétlenség és a világosi fegyverletétel* című, 1867-ben megjelent, említett újságcikkben, amelyet Than Mór *Mohácsi csatájának* illusztrációja mellett a Világosi fegyverletétel fametszete tett szemléletessé.²⁵²⁸ Hasonlóképpen vélekedett a *Vasárnapi Ujság* szerzője is 1879-ben a II. Lajos páncélját ismertető írásában: „De aligha nincs igaza annak a mondásnak, hogy »a történelemből még soha egy nemzet sem okult, múltja szomorú eseményeiből soha nem merített annyi bölcseséget, hogy azokat a jövőben elkerülje«. Kivált ránk magyarokra alkalmazva igaz ez; mert ha nem volna igaz: hogyan következhetett volna ránk a muhi pusztá után Mohács, Mohács után Világos?”²⁵²⁹

A kiegyezés után ugyanakkor „a sajtó számára fokozatosan elveszti jelentőségét és vonzerejét mind az aktuális eseménykép, mind a történelmi ábrázolás. Helyébe az 1860-as évek végétől egy apolitikus polgári műfaj, az életkép lép.”²⁵³⁰ A történelmi festészet az 1870-es évektől a minisztériumi képzőművészeti megbízásokkal, falképprogramokkal, a történelmi évfordulók hivatalos ünneplésére megrendelt művekkel, tematikus pályázatokkal az állami emlékezetpolitika irányított, kontrollált részévé vált. A két tragikus esemény összekapcsolásának eszméje azonban tovább élt: Székely Bertalan „... a mohácsi csatában, a 48-ban leigázott nemzetre céloz ...” – írja 1906-ban Ernst Lajos.²⁵³¹ Az 1920-as évektől – mint

²⁵²⁵ Basics 1982, 53–54; Keserü 1984, 37; Farkas 2000, 463.

²⁵²⁶ Nyárs 2006, 71.

²⁵²⁷ Sinkó 2000, 108.

²⁵²⁸ Jó Barát (1) 1867. december 16. 6. szám, 162 (161–166), képek: 167–168, 169–170. Révész 2000, 589, 596; Révész 2015, 278.

²⁵²⁹ Vasárnapi Ujság (26) 1879. augusztus 31. 35. szám, 553. „A kunok miatt duzzogó hatalmas olygarchák nem segítették meg IV. Bélát a muhi pusztán, Zápolya nem II. Lajost Mohácsnál s a hagyományos nemzeti visszavonás hozta ránk azt a sötét napot, mely Világostól vette nevét.” – olvashatjuk ugyanott. „Augusztus 13-án üljük meg Világos emlékét, s 29-ike ime nyomába hozza Mohácsét. Nemzeti nagyság temetője mind a kettő.” – véli a cikk írója. Vasárnapi Ujság (26) 1879. augusztus 31. 35. szám, 553.

²⁵³⁰ Révész 2000, 584.

²⁵³¹ Róka 2013, 53 (185. jegyzet). A mohácsi csatához kapcsolódó 19. századi alkotások egyébként kiemelt helyet kaptak Ernst gyűjteményének múzeuma udvari frontja 14 termében berendezett kiállításán: „A hatodik, a török hódoltság korának termében a török háborúknak történelmi festmények által közvetített heroikus jelenetei kerültek középpontba. Orlai Petrics Soma és Székely Bertalan mohácsi vést ábrázoló képei, Székely II. Lajos holttestének megtalálása, Egri nők vázlata és Dobozi és hitvese éppúgy a magyarság hősiességének és Európa védelmében hozott áldozatának példái voltak, mint Székely Zrínyi kirohanása című vászna... [...] ... A tárlókban itt is a korszakra vonatkozó okleveleket helyeztek el, közöttük ... II. Lajos mohácsi vésszel kapcsolatos okmányát, egykorú városábrázolásokat és viseletképeket.” Róka 2013, 143.

az 1926-os mohácsi emlékműtervet ismertető fejezetben láttuk – gyakran voltak párhuzamot Mohács és Trianon között is.²⁵³²

Összegzés

A mohácsi csatához kapcsolódó, a 16–17. században nagyrészt külföldi megrendelésű és kivitelezésű ábrázolások vizsgálata számos területen – pl. a csataképfestészet (ezen belül elsősorban a topografikus-analitikus csataképek), a sokszorosított grafikák többszörös felhasználása, a 16–17. századi európai és magyarországi törökkép, az oszmán-török miniatúrákban kimutatható európai hatások, a keresztény Európa és az iszlám Oszmán Birodalom kapcsolata, a képzőművészeti propaganda stb. – a szoroson vett témánál jóval tágabb, átfogó kitekintést tett lehetővé. Kiemelt figyelmet fordítottunk közülük arra a jelenségre, hogy a 16 századi sokszorosított grafikai ábrázolások egy része – elsősorban az efemer kiadványok metszetei – egyértelműen a politikai propaganda szolgálatában állt. A társadalom széles rétegeihez viszonylag gyorsan eljutó lapok azért ábrázolták gyakran a mai szemlélő számára is megdöbbentő naturalizmussal a törökök brutalitását, hogy felerősítsék, elmélyítsék a törökökkel szembeni gyűlöletet, s ébren tartsák a permanens fenyegetettség érzését. A törökök kegyetlenségének bemutatásához tartoztak azok a lapok is, amelyeken rabszolgasorsra kényszerített európai lakosok szenvedését ábrázolták: európai rabszolgavásárt vagy rabszjira fűzött helyi lakosok menetét. A hazai történeti kutatásban eddig kevés figyelmet kapott ugyanakkor az a jelenség, hogy hadseregük harciasságának, könyörtelenségének, kegyetlenségének toposza – mint a „hitetlenek” elleni harc eszköze – az oszmánok énképének, identitásának is büszkén vállalt része volt, s hogy a törökök megsemmisítésének néha brutális ábrázolásával reprezentatív európai műalkotásokon is találkozunk, itt is a „hitetlenek” elleni harc szükségességével indokolva a „vitézi tettek” könyörtelenségét.

Kettősség figyelhető meg a 16. századi keresztény Európa és az iszlám vallású Oszmán Birodalom ellentmondásos kapcsolatában is. Bár az európai politikai – elsősorban az egyházi – propaganda törekvése az volt, hogy a két hatalmi tényezőt kibékíthetetlen ellenségként állítsa szembe egymással, a valóságban kapcsolatuk ambivalens volt, hiszen keresztény államokkal (köztük Magyarországgal) kötött alkalmi szövetségei révén az Oszmán Birodalom is az európai hatalmi rendszer részévé vált. Európa sugalmazni kívánt, a keresztény univerzalizmuson nyugvó szilárd iszlámellenes egysége valójában nem létezett, s az a korabeli narratíva sem fedti a valóságot, hogy az Oszmán Birodalom az európai kultúrától teljesen idegen, azt nem értő, ezért szétrombolni akaró műveletlen, barbár hatalom lett volna. A keresztény és az iszlám világ katonai, politikai, ideológiai konfrontációjának, illetve időszakos összekapcsolódásának vizsgálata – tágabb összefüggésben – segítheti a civilizációs konfliktusok sajátosságainak megértését.

Az európai propaganda által sugalmazni kívánt szigorú, dichotomikus megkülönböztetés és elhatárolódás ellen hatott, hogy a törököket ábrázoló sokszorosított grafikai lapok és könyvillusztrációk egy része az Oszmán Birodalom iránti európai érdeklődés kielégítését szolgálta. A keleti utazásokról beszámoló útleírásokban, országismertetésekben az érdeklődők olvashattak a törökök társadalmi berendezkedéséről, szokásairól, viseletéről, szórakozásairól, családi kapcsolatairól, építészetükről stb., s ezeket a sajátosságokat a kiadványok illusztrációi is bemutatták. Számos önálló lap jelent meg a török hadsereg tisztjeiről, katonáiról, zenészeiről is. Az Oszmán Birodalom történetét ismertető ún. török krónikák is sok illusztrációt – köztük szultánportré-sorozatokat – tartalmaztak.

²⁵³² Vö.: Kovács – Mester 2019, 310–317.

Míg a mohácsi csatáról megjelent korabeli hírlevelek többször felhasznált, a kiadói készletben található illusztrációi többnyire csak lazán, vagy egyáltalán nem kapcsolódtak az eseményhez, ismerünk olyan ábrázolásokat is, amelyek egyfajta korlátozott hitelességgel igyekeztek bemutatni az ütközetet. A legjelentékenyebb közülük az *Ehrenspegel des Hauses Österreich* című, a müncheni Bayerische Staatsbibliothekben őrzött, 1555–1559 körül a Fugger család számára összeállított, több száz miniatúrával illuminált, szépírásos krónikában található. Az illusztráció szemléletes példája történeti forrás és képzőművészeti alkotás szoros kapcsolatának, mivel a csatajelenet pontosan követi a mohácsi csatának a krónikában található, több korabeli történeti forrást felhasználó leírásának a részleteit. Az illusztráció a madártávlatból felvett, ún. topografikus-analitikus csataképek korai példája, amelyeken a dokumentatív jelleg dominált, mivel a művész nem az ütközet egy-egy részletéről, hanem egészéről adott átfogó képet, s egyfajta narratív előadásmóddal a csata kezdetét, illetve néhány későbbi eseményt is bemutatott. A mohácsi csatát és II. Lajost a győztes szemszögéből bemutató 16. századi oszmán-török miniatúrák többsége a szultán szolgálatában álló történetírók krónikáit illusztrálta. A magyarországi hadiesemények közül a legtöbb ábrázolás I. Szulejmán mohácsi és szigetvári győzelmét örökítette meg.

Számos képzőművészeti alkotás jelenítette meg az 1687. évi második mohácsi (nagyharsányi) csatát, amelyben a keresztény seregek legyőzték a törököket. Néhány emlékérmén, metszeten utalást találunk az első, vesztes csatára is: a képzőművészeti propaganda hangsúlyozta, hogy a Habsburg Birodalom tette lehetővé a másfél évszázadon keresztül megszállt területeken a keresztény és nemzeti identitás újjászűletését. Mohácsi csataként szerepelt a nagyharsányi ütközet a téma legreprezentatívabb képzőművészeti feldolgozásán, a győztes hadvezér, V. Lotharingiai Károly fia, I. Lipót herceg által megrendelt falikárpit-sorozat három darabján. A két mohácsi csata összevetésével, II. Lajos halálának említésével (DURCH LEOPOLD WIRD AUFGERICHT WAS LUDVIGS UNFALL LÄNGST VERNICHT) számos, a visszafoglaló háború után nagy számban készült emlékérmén is találkozunk.

A 18. századtól több nagy méretű festmény ábrázolta a mohácsi csatát, például egy mára elpusztult, a hazai szakirodalomban alig említett, 1724 körül készített freskó, amely a garamszentbenedeki bencés apátság ebédlőjének mennyezetét díszítette. Ez a kép, éppúgy, mint az a mohácsi csatát ábrázoló monumentális olajfestmény, amelyet az 1750-es években a bécsi Erdélyi Udvari Kancellária számára feltehetően August Rumel festett, a tragikus ütközet országos emlékezetét örökítette meg. Rumel ugyanakkor alkotásán nem a katasztrófális bukást, hanem a magyarok küzdelmének bátor, hősiessé voltát hangsúlyozta, egy olyan pillanatot mutatva be, amikor még nem dőlt el végérvényesen a harc. Új kutatási eredmény, hogy a Rumelnek tulajdonított festményen a központi jelenet jobb oldala hasonlóságot mutat Leonardo da Vinci csupán másolatokban fennmaradt művének, az *Anghiari csatának* a kompozíciójával: a reneszánsz csatajelenet előképül szolgálhatott a 18. századi festő számára.

A hazai szakirodalomban vita van arról, hogy Dorffmaister Istvánnak a mohácsi püspöki nyaralóba készült, az első és a második mohácsi csatát ábrázoló, 18. század végi pannói, illetve II. Lajost ábrázoló portréja megrendelése alapvetően lokális érdekekkel bírt, vagy tágabb történeti kitekintésű volt. Egyes kutatók szerint a festmények (a mohácsi mellett Dorffmaisternek a szentgotthári cisztercita apátság számára készített pannója is) már ekkor országos érdekű, a nemzet múltjának sorsfordító eseményeként ábrázolták az ütközetet, míg más vélemények szerint a mohácsi csata a nemzet történeti tudatában és kulturális emlékezetében igazából csak a 19. században foglalta el a ma is képviselt szimbolikus, mitikus helyét, ezért Dorffmaister festményei alapvetően még csak helyi jelleggel bírtak. Az bizonyos, hogy a megrendelő pécsi

püspök számára fontos lehetett a helyi eseményekhez való kötődés: a festményeket a mohácsi „emlékműállítási” törekvések korai példajaként említhetjük.

A 19. század második felében kiemelkedő hazai történelmi eseményeket – köztük a mohácsi csatát – ábrázoló festményekről újságok önálló, reprezentatív műmellékleteként, illetve sajtóillusztrációként széles körben terjesztett sokszorosított grafikák készültek, melyek népszerűsítették a történelmi festészetet, bővítették az olvasók történelmi ismereteit, s alakították történelmi tudatukat. Ez utóbbiban fontos szerepe volt a festményekről kialakult hírlapi vitáknak is, köztük például annak, amely 1857-ben Than Mór *Mohácsi csata* című alkotása kapcsán bontakozott ki. A vita szemléletesen rávilágít a csata, résztvevői (köztük a király) 19. századi megítélésében megfigyelhető jelentős ideológiai különbségekre. A csatában hősiesen küzdők emléke iránti tisztelet és megbecsülés mellett más hangokkal is találkozunk, melyek a csata elvesztését és a király elmenekülését szégyenletesnek tartották.

A 19. században népszerű volt a mohácsi csatához kapcsolódó két történet, Dobozi Mihály és felesége, illetve a legenda szerint Perényi Imréné Kanizsai Dorottya vezetésével lezajlott „mohácsi temetés” ábrázolása. Munkánk nemcsak ezek képzőművészeti reprezentációját mutatta be, hanem a motívumoknak a történetírásban, illetve az irodalomban való megjelenését is, elsőként téve közzé Giovanni Michele Bruto (Brutus) itáliai történetíró Dobozi-leírásának magyar fordítását. Brutusnak, illetve Zermegh Jánosnak a művészettörténelmi kutatásban eddig számon nem tartott 16. századi leírásai megcáfolják azt a korábbi nézetet, amely szerint Doboziné csak a 19. századi feldolgozásokban válik egyenrangú és cselekvő főszereplőjévé a történetnek. A szakirodalom eddig csak Istvánffy Miklós leírására támaszkodott, akinél az asszony valóban passzív szerepet játszott, a két humanista történetírónál azonban már a történések aktív résztvevőjeként maga alakítja sorsát, amikor az üldöző törökök elől menekülve leveti magát a lóról, hogy cselekvésre ösztönözze férjét. Ezzel a 16. századból eredő szemlélettel több 18–19. századi francia és német történelmi munkában és irodalmi feldolgozásban, illetve hazai képzőművészeti alkotáson is találkozunk. A Dobozi-történet megjelenik 19. század eleji hazai és külföldi irodalmi almanachban is. A női olvasókat is megcélzó hazai almanachokban kirajzolódó női nemzeti panteonban az erkölcsi tisztaságot Dobozi Mihály felesége jelenítette meg.

A magyar történelem női hősei között tartjuk számon Kanizsai Dorottyát is, aki a legenda szerint 400 jobbágyával eltemette a mohácsi csatamezőn elesett magyarokat. Bár a siklósi vár úrnőjéhez kapcsolódó kegyes tett emlékezete nemcsak a hazai köztudatban rögzült szilárdan, hanem a szakirodalomban is, a történelmi kutatások számos kérdést vetnek fel valóságtartalmát illetően. A csata halottainak eltemetésére vonatkozóan korabeli forrásokkal csak török oldalról rendelkezünk, s ezek alapján az tűnik valószínűnek, hogy az ütközet oszmán és keresztény halottainak az elhantolását a törökök végezték el, Kanizsai Dorottya legfeljebb menekülés közben meghaltakat, vagy vízben megtaláltakat temettethetett el. A művészettörténelmi kutatás eddig nem fordított figyelmet Bartók Lajos *Mohács után* című drámájára, amelynek fiktív története szerint Kanizsai Dorottya találta meg II. Lajos holttestét. A jelenettel a dráma 1898-as kiadásának illusztrációin is találkozunk.

*

Mivel II. Lajos alakja mind itthon, mind külföldön szorosan összekapcsolódott a mohácsi tragédiával, az 1526 után róla készült műalkotások legtöbbször megemlítik halála helyét, idejét és körülményeit. A király az ütközetet ábrázoló számos műalkotáson is megjelenik, a csata előtti magyar haditanácsot bemutató oszmán miniatúrától Székely Bertalannak az ütközetet ábrázoló 19. századi festményéig. Foglalkoznunk kellett ugyanakkor a fiatal király életében készült portréival is, hiszen alapvetően ezek voltak az előképei a

posztumusz képmásoknak. I. Miksa uralkodása alatt, az 1510-es években megélnékültek a Habsburg-Jagelló dinasztikus házassági törekvések, amelynek csúcspontját az 1515. évi bécsi fejedemtalálkozó és kettős eljegyzés (II. Lajos Habsburg Máriát, I. Miksa pedig jelképesen II. Ulászló lányát, Jagelló Annát jegyezte el) jelentette. Ez a jelentős képzőművészeti reprezentációval is kísért esemény alapozta meg – II. Lajosnak a mohácsi csatában bekövetkezett váratlan halála miatt – a Habsburg Birodalom cseh és magyar trónigényét. Habsburg Mária Magyarországra érkezése és a fiatal uralkodópár házasságkötése, illetve letelepedése után, az 1520-as években megélnékült a budai udvari művészet: udvari festőjük, Hans Krell például több portrét készített róluk. Cseh trónökösként, illetve királyként is több képmás ábrázolta életében II. Lajost, köztük például a csehországi křivokláti vár homlokzati zárterkélyét díszítő, feltehetően 1516 előtt készült félalakos relief, egy kályhacsempe, illetve Csehország első, 1518-ban Nürnbergben készített térképe.

Bár saját korában II. Lajos megítélése ambivalens volt, halála után a pozitív megítélés került túlsúlyba, s Európában hamarosan *miles Christi*-ként, *Martyr Christi*-ként kezdték tisztelni. Hazai és külföldi történetírók dicsőítették hősiességét, köztük az 1544-ben Krakóban megjelent *Pannoniae luctus* című versgyűjtemény. A II. Lajosról halála után készült portrék egy részét özvegye, Habsburg Mária rendelte meg, annak a folyamatnak a részeként, melynek során – részben érzelmi okokból, részben a Habsburg-ház magyar és cseh trónigényének a megerősítésére – irodalmi és képzőművészeti eszközökkel kialakították és kanonizálták a hazájáért életét feláldozó fiatal hős képét.

A régebbi és az újabb szakirodalomban II. Lajos számos tévesen számontartott, bizonytalan azonosítású ábrázolásával találkozunk. Még a legújabb szakirodalom is II. Lajos ábrázolásaként említi például azt a müncheni Alte Pinakothekben őrzött arcképet, amely valójában Johann von der Pfalz rajnai palotagrófot ábrázolja. Munkánkban először került ismertetésre az a lappangó, egész alakos II. Lajos-festmény, amelyről Sebastian Münster kozmográfiájának a müncheni Bayerische Staatsbibliothekben őrzött példányában található kézírásos bejegyzés tudósít, s amelyet az egykori possessor 1615-ben a vorarlbergi Feldkirchben található Schloss Amberg egyik szobájában látott. Az eddig tévesen II. Lajos ábrázolásának tartott vagy bizonytalan attribúálású alkotások kérdésének tisztázása elősegíti ezeknek a történeti kiadványokban, ismeretterjesztő filmekben, internetes honlapokon még ma is megtalálható tévedéseknek a korrigálását.

II. Lajos 16–19. századi képmásainak több ikonográfiai típusát különböztethetjük meg. Páncélos portréi közül a legismertebb a Nádasdy-féle *Mausoleum* (1664) ábrázolása, amelynek előképe a *Weisskunig* I. Miksa-portréja volt. A *Mausoleum* szinte megjelenésétől óriási hatást gyakorolt a hazai képzőművészetre: uralkodóábrázolásaival könyvillusztrációkon, önálló sokszorosított grafikai lapokon, falképeken, festménysorozatokon egyaránt találkozunk. Bár a *Mausoleum* portréinak nagy része fiktív volt, a 20. század elejéig meghatározta a hazai uralkodóábrázolásokat, köztük II. Lajosét is. Hiába emelte fel szavát a 19. század második felében a hivatalos történetírás az ellen, hogy ezeket a képeket hiteles történeti illusztrációkként használják, az iskolai tankönyvekben, népszerűsítő történeti munkákban nagyrészt velük találkozhattak az olvasók.

II. Lajosnak számos olyan 18–19. századi portróját ismerjük, amelyen – a *Mausoleum* fiktív páncéljától eltérően – egy valóban létező, a 20. század közepéig az ő egykori tulajdonaként számontartott díszvértben látható. Ismereteink szerint először Dorffmaister István ábrázolta a fiatal uralkodót ebben az ekkor Bécsben őrzött páncélban az 1780-as évek közepén a pécsi püspök megrendelésére készített festményén. A festő a látogatók előtt is nyitva álló Zeughausban láthatta az aranyozott vértet, s ezt viseli az uralkodó a mohácsi csatát ábrázoló festményén is, amint felágaskodó lováról a mocsárba zuhan. A díszvért a 19. században ismert

volt Magyarországon, mivel kétszer is bemutatták Budapesten: az 1876-ban a Károlyi-palotában rendezett jótékonyági kiállításon, illetve 1896-ban az Ezredéves Kiállításon. Fényképét több újság közreadta, s számos összefoglaló történeti munkában szerepelt II. Lajos korának illusztrációi között. A páncéllal a történeti és hadtörténeti kutatások is részletesen foglalkoztak, s ismertségét jelzi, hogy Holló Barnabás II. Lajost ábrázoló lovasszobra, Vasadi Ferencnek a Parlament dunai homlokzatát díszítő szobra mellett Bartók Lajos 1898-ban megjelent Mohács-drámájának, illetve a Vasárnapi Ujság regénymellékletének illusztrációin is feltűnik.

A 16. század végétől ismertek olyan képzőművészeti alkotások, amelyek II. Lajos halálához kapcsolódnak, s amelyeknek két, eltérő történetszemléletet tükröző ikonográfiai típusát különíthetjük el. Azok az ábrázolások, amelyeken a lováról a mocsárba zuhanó királyt látjuk, egyfajta kritikát is megfogalmaztak az ország akkori vezetésével szemben: nem tudták megvédeni a királyt a megalázó haláltól. A képeken az uralkodó végzetes bukása az ország bukását is megjelenítette. A Sírbatétel vagy a Levétel a kereszttről vallásos kompozíciókat megidéző másik típus, amely a király holttestének megtalálását ábrázolta, ezzel szemben azt sugallta, hogy II. Lajos hősi halálával az országért és a keresztény hitért életét áldozó mártírrá vált.

Kutatásaim fontos eredménye, hogy Dorffmaister Istvánnak az 1780-as években Esterházy László Pál pécsi püspök megrendelésére készült, a mohácsi csatát ábrázoló festményének a szakirodalomban eddig ismerteknél, számontartottnál jóval nagyobb közvetlen hatása volt a 19. századi hazai képzőművészetben és emlékműállításban. Azon a már korábban is ismert tényen túl, hogy 1837-ben a fiatal Borsos József megrendelésre lemásolta a Mohácson található két csataképet és II. Lajos portréját, egyértelmű motívumátvételt is kimutathatunk. Dorffmaister festményének egyik jelenetével, amely a szinte függőlegesen felágaskodó lováról hátraeső királyt ábrázolja, találkozunk egy 1843-ban megjelent történeti munka illusztrációján, egy 1846-ban készült emlékművázlaton, a II. Lajos királyhoz címzett mohácsi gyógyszerár ajtóbélletét díszítő, feltehetően az 1860-as évek körül faragott reliefen, az 1860-as években magánkezdeményezésből létrehozott mohácsi emlékművet díszítő, fémre festett képen, illetve Kiss György 19. század végi reliefjén is.

Bár II. Lajos holtteste megtalálásának jelenetével már egy 17. század végi augsburgi történeti munka illusztrációján találkozunk, 19. századi festményeken – elsősorban Orlai Petrics Soma és Székely Bertalan alkotásán – vált emblematikus ábrázolássá. Ezek a festmények „a hős halála” ikonográfiai típushoz tartoztak, amelynek a 19. századi európai akadémiai festészetben számos példáját ismerjük. A 19. században – a korábbi időszakoknak a 16. századi elitet, országvezetést hibáztató szemlélete helyett, amelynek vizuális megjelenítésével a király bukását bemutató ábrázolásokon találkozunk – egyre nagyobb hangsúly került a mohácsi csatában elesett „nemzeti hősök” helytállására, önfeláldozására. A törökök vereségével végződő, 1687. évi második mohácsi csatának vagy Szigetvár visszafoglalásának a bemutatása a 19. századi történeti festészetben egyre inkább visszaszorult, II. Lajost vagy Zrínyi Miklóst már nem birodalmi, hanem életüket a hazájukért feláldozó nemzeti hősként mutatták be.

Az emlékezhelyeknek az utóbbi időben itthon is széles teret nyert kutatási programjaihoz kapcsolódik a mohácsi csata és II. Lajos halála helyével kapcsolatos írott és képi források vizsgálata. A 16. századi európai térképeken és látképeken olvasható rövid eseményismertetések és többnyire sematikus ábrázolások a korabeli illusztrált hírlevelekhez hasonlóan hírközlő funkciót is elláttak. A 16–17. századi Magyarország-térképeken egy-egy helység neve mellett található, korábbi eseményekre – elsősorban a törökökkel vívott csatákra, várostromokra – vonatkozó szöveges és vizuális jelzések egyfajta történelmi kánont alakítottak ki és konzerváltak, s a jelzések emlékezeti helyekként kanonizálták a csaták helyszínét is. Mohács, illetve Szigetvár neve mellett több térképen találkozunk II. Lajos, illetve I. Szulejmán

halálának említésével. 17. századi térképek gyakran állítják szembe az 1526. évi ütközet keresztény áldozatainak számát a második, győztes mohácsi csata török halottailval.

A mohácsi csata helyszínének említésével a környéket meglátogató 16–18. századi utazók útleírásaiban is találkozunk. Közéjük tartozik egy 16. századi leírás, amelyet az újabb művészettörténeti, régészeti és történeti kutatás eddig figyelmen kívül hagyott, holott fontos adatot szolgáltat a csata emlékműveinek korai történetéhez. A német utazó szerint az ütközet helyszínén egy nagy fa alatt „örök emlékezetre” keresztény harcosok ezreinek csontjait és koponyáját halmozták fel. Bár elképzelhető, hogy nem tudatos emlékműállításról volt szó, hanem a halom a mezőgazdasági munkák során közben előkerült csontok, koponyák egy helyre gyűjtése során alakult ki, figyelemreméltó, hogy az utazó ámulatra méltó emlékműként értelmezte a jelenséget, ismereteim szerint először adva hírt – még ha esetleg tévesen is – a csata helyszínéhez kapcsolódó, keresztény oldalról történő tudatos emlékműállítási törekvéseiről. A mohácsi csata első helyi „emlékművét” (ha nem soroljuk ide a koponya- és csonthalmot) a 17. században a győztesek hozták létre. A ma Törökdombként ismert halom tetején emeltetett faépítmény török, illetve európai utazók beszámolóí szerint a muszlimok zarándokhelyévé vált.

A mohácsi csata és a fiatalon elhunyt király emlékének helyi megörökítését a 18–19. század fordulóján nagyrészt az egyház kezdeményezte, az 1830-as évektől azonban már megjelentek világi törekvések is, Mohács városa 1836-ban beadványban fordult Baranya vármegyéhez, hogy támogassa emlékműállítási kezdeményezésüket, s tegyen közzé felhívást a környező megyékben is a tervezett emlékműre történő adakozásra. A felhívás a korábbi lokális megemlékezéseken túlmutatva az elvesztett csatát és a király halálát már az egész nemzet legnagyobb és legszomorúbb veszteségeként említette, egy pozsonyi újságban megjelent írások pedig az akciónak is országos ismertséget szereztek.

Mohács városa 1846-ban Bartalits Mihály pécsi szobrásszal elkészíttette II. Lajos emlékművének tervét, az emlékmű azonban végül nem valósult meg. A helyi emlékműállítási törekvésekre formai szempontból elsősorban Dorffmaister István 18. század végi, a mohácsi csatát ábrázoló festménye, illetve II. Lajost ábrázoló páncélos portréja hatott. Bartalits Mihály fennmaradt tervrajzának előképe azonban nem csak Dorffmaister képe lehetett, egy 1843-ban Pozsonyban megjelent német nyelvű történeti munka fametszetes illusztrációjának kompozíciója ugyanis egyértelmű hasonlóságot mutat Dorffmaister festményének jelenetével, illetve Bartalits Mihály vázlatával. A két évtizeddel később, 1864-ben magánkezdeményezésből megvalósult, obeliszk alakú emlékművet díszítő, fémre festett olajkép, amely a lováról leeső II. Lajost ábrázolja, s amelynek kompozícióját egy 1874-es sajtóillusztrációból ismerjük, szintén egyértelmű rokonságot jelez Dorffmaister festményével, éppúgy, mint az a Kiss György által készített bronzrelief, amelyet az 1896–1897-ben közadakozásból újjáépített emlékművön helyeztek el. 1926-ban, a csata 400. évfordulóján rakták le a mohácsi Fogadalmi- vagy Emléktemplom alapkövét. Az épületegyüttes fontos eleme lett volna egy árkádsor, melynek közepére II. Lajos lovasszobra, fülkéibe pedig az első mohácsi csatában meghalt püspökök és főurak, illetve a törökellenes harcok hőseinek, illetve kiemelten az 1687-es második, győztes mohácsi csata hadvezéreinek szobrait helyezték volna el. Az árkádsor megépült, a lovasszobor, illetve a hősök szobrai azonban nem készültek el.

*

A mohácsi csatához, illetve II. Lajoshihoz kapcsolódó megmaradt, vagy csak forrásokból ismert 16–19. századi ábrázolások diakronikus elemzése lehetővé tette a képi motívumok átvételének, hagyományozódásának és megújulásának a vizsgálatát, s fontos adatokat

szolgáltatót a 19. századi hazai történeti festészet eredetének, sajátosságainak kutatásához. Az ikonográfiai típusok összevetése rávilágított azokra a szemléleti, ideológiai változásokra, amelyek a mohácsi csatának, II. Lajos szerepének vagy az első és a második mohácsi csata jelentőségének megítélésében az évszázadok alatt végbementek, s amelyekkel újabban a történeti mellett a filozófiatörténeti kutatások²⁵³³ is foglalkoznak. Az irodalomtörténészek és a történészek számára hasznos lesz számos 16–19. századi képzőművészeti alkotásnál azoknak az összegyűjtött történeti és irodalmi forrásoknak az összehasonlító elemzése, amelyekre az egykori alkotók támaszkodhattak. A monográfiát a mohácsi csatával foglalkozó szakértők, tudósok, a média és az érdeklődők, illetve a 2026-os országos emlékvé szervezői alapvető, pontos, megbízható adatokat tartalmazó szöveges és képi forrásgyűjteményként használhatják majd. A kutatás során összegyűjtött és elemzett műalkotások és előképek nemcsak a mohácsi csata és II. Lajos tervezett ikonográfiájához jelentenek alapvető forrást, hanem segítséget nyújtanak a hazai és esetleg külföldi múzeumoknak az emlékkiállítások anyagának az összeállításában is.

Válogatott bibliográfia

Rövidítések

BSB = München, Bayerische Staatsbibliothek
 KHM GG = Wien, Kunsthistorisches Museum, Gemäldegalerie
 KHM HJK = Wien, Kunsthistorisches Museum, Hofjagd- und Rüstkammer
 KHM KK = Wien, Kunsthistorisches Museum, Kunstammer
 SZM – MNG = Budapest, Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria
 MNL BaML = Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára
 MNL KEML = Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Megyei Levéltára
 MNM = Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum
 MNM TKCS = Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok
 MTA KIK = Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ
 OSZK = Budapest, Országos Széchényi Könyvtár
 OSZK K = Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár
 OSZK RNYT = Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Régi Nyomtatványok Tára
 ÖNB = Bécs, Österreichische Nationalbibliothek
 VD16 = Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts. <https://www.bsb-muenchen.de/kompetenzzentren-und-landesweitenedienste/kompetenzzentren/vd-16/>

A bécsi gyűjteményekből 1933 = A bécsi gyűjteményekből Magyarországnak jutott tárgyak kiállítása a Magyar Nemzeti Múzeumban. Budapest, 1933.

Abrudbányai 1913 = Abrudbányai Sándor: Mária, II. Lajos magyar király özvegye Németalföldön. Kolozsvár, 1913.

Acsády 1897 = Acsády Ignác: A Magyar Nemzet Története. V. kötet. Magyarország három részre oszlásának története 1526–1608. Budapest, 1897.

Adelung 1818 = Friedrich von Adelung: Siegmund Freiherr von Herberstein. Mit besonderer Rücksicht auf seine Reisen in Rußland. St. Petersburg, 1818.

²⁵³³ Kovács – Mester 2019.

- Alchin 2019** = Andrew Alchin: Bvda, Ofen, Pesto, Buda, Pest. The earliest views of Budapest. 15th and 16th century woodcuts, copperplates and paintings depicting Buda, Pest and Óbuda. [Szombathely], 2019.
- Aliyazıcıoğlu 2019** = Zeynep Inan Aliyazıcıoğlu: Avusturyalı Diplomat Sigismund von Herberstein ve Buda'da Osmanlı Elçiliğine Dair Anıları (1541) In: Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi - Journal of Turkish Researches Institute 2019, 611–631.
- Almond 2010** = Ian Almond: Representations of Islam in Western Thought. Sarajevo, 2010.
- Alte Pinakothek 1963** = Alte Pinakothek München. Katalog II. Altdeutsche Malerei. München, 1963.
- A magyar orvosok 1846** = A magyar orvosok és természetvizsgálók Pécssett tartott hatodik nagygyűlésének történeti vázлата és munkálatai. Pécs, 1846.
- Ambrózy 1940** = Ambrózy György: A magyar csatakép. Budapest, 1940.
- Andermann 2000** = Ulrich Andermann: Geschichtsdeutung und Prophetie. Kriesenerfahrung und -bewältigung am Beispiel der osmanischen Expansion im Spätmittelalter und in der Reformationszeit. In: Guthmüller – Kühlmann 2000, 29–54.
- Anders – Krull 1980** = Welt im Umbruch. Augsburg zwischen Renaissance und Barock. Bd. 1. Hrsg. von Ferdinand Anders, Ebba Krull. Ausstellungskatalog. Augsburg, 1980.
- Angenendt 2007** = Arnold Angenendt: Toleranz und Gewalt. Das Christentum zwischen Bibel und Schwert. Münster, 2007.
- Ankwicz 1916** = Hans von Ankwicz: Bernhard Strigel in Wien. Kunst und Kunsthandwerk. In: Monatschrift (19) 1916/Heft 8–9. 283, 286–290.
- Antoine 1958** = Michel Antoine: La tapisserie du Pillage de Buda et les ateliers lorrains du XVIII e siècle. In: Le pays Lorrain (39) 1958, 109–116.
- Antoine 1965** = Michel Antoine: Les manufactures de tapisserie des ducs de Lorraine au XVIII siècle (1698–1737). Nancy, 1965.
- Apponyi 1900** = Apponyi Sándor: Hungarica. Magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok. I. kötet. XV. és XVI. század. Budapest, 1900.
- Apponyi 1903–1927** = Alexander Apponyi: Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften. Band I–IV. München, 1903–1927.
- Archiv** = Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst. Wien, 1810–1822; Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst. Wien, 1823–1828.
- Armand 1883** = Alfred Armand: Les médailleurs italiens des quinzième et seizième siècles. Tome premier. Paris, 1883.
- Armand 1887** = Alfred Armand: Les médailleurs italiens des quinzième et seizième siècles. Tome troisième. Paris, 1887.
- Arnold 2005** = Herta Arnold (Hrsg.): Maximilian I. Triumph eines Kaisers. Herrscher mit europäischen Visionen. [Erscheint anlässlich der gleichnamigen Ausstellung in der Innsbrucker Hofburg, Winter 2005/2006]. Innsbruck, 2005.
- Arnold 2005a** = Herta Arnold (Hrsg.): Maximilian I. Triumph eines Kaisers. Herrscher mit europäischen Visionen. Kiállítási katalógus. Innsbruck, 2005.
- Arndt 1801** = Reisen durch einen Theil Teutschlands, Italiens und Frankreichs in den Jahren 1798 und 1799 von Ernst Moriz Arndt. Zweyter Theil. Bruchstücke aus einer Reise von Baireuth bis Wien im Sommer 1798. Leipzig, 1801.
- Atherton – Morgan 2011** = Ian Atherton – Philip Morgan: The battlefield war memorial: Commemoration and the battlefield site from the Middle Ages to the modern era. In: Journal of War & Culture Studies. (4) 2011/3, 289–304.

- Attwood 2003** = Philip A. Attwood: Italian Medals c. 1530–1600 in British Public Collections. Volume I. London, 2003.
- Auer 2002** = Alfred Auer: Werke für die Ewigkeit. In: Seipel 2002, 11–21.
- Augustyn – Teget-Welz 2018** = Wolfgang Augustyn – Manuel Teget-Welz (Hrsg.): Hans Burgkmair. Neue Forschungen zu einem Künstler der Deutschen Renaissance. Passau, 2018.
- Aurora 1822** = Aurora Hazai Almanach. Kiadá Kisfaludy Károly. Pesten, 1822.
- Ausstellung 1969** = Ausstellung Maximilian I. Innsbruck. Katalog. Innsbruck, 1969.
- Austin 1971** = Gabriel Austin: The Library of Jean Grolier. New York, 1971.
- „Az ország díszére” 2020** = Zsupán Edina (szerk.): „Az ország díszére”. A Corvina könyvtár budai műhelye. Kiállítási katalógus. Budapest, 2020.
- Az Osztrák–Magyar 1888** = Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben. Magyarország. I. kötet. Budapest, 1888.
- Ács 2010** = Ács Pál: „Pro Turcis” és „Contra Turcos”: Kuriozitás, tudomány és spiritualizmus Johannes Löwenklau (1541–1594) török történetében. In: Bubryák Orsolya (szerk.): „Ez világ, mint egy kert”. Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére. Budapest, 2010, 79–93.
- Ács – Székely 2012** = Ács Pál – Székely Júlia (szerk.): Identitás és kultúra a török hódoltság korában. Konferenciakötet. Budapest, 2012.
- Ács 2014** = Pál Ács: „The Good and Honest Turk”. A European Legend in the Context of Sixteenth Century Oriental Studies. In: Karner – Ciulisová – García 2014, 267–282.
- Ács 2015** = The Changing Image of Ottoman Turks in East-Central European Renaissance Literature. In: Born – Dziewulski 2015, 161–189.
- Ács 2019** = Pál Ács: Reformations in Hungary in the Age of the Ottoman Conquest. Göttingen, 2019.
- Ács 2021** = Pál Ács: Claiming Possession through Depiction. Hungarian Humanist Envoys in the Ottoman Empire. Holm – Rasmussen 2021, 63–93.
- Ágoston 2003** = Ágoston Gábor: Ideológia, propaganda és politikai pragmatizmus. A Habsburg-Oszmán nagyhatalmi vetélkedés és a közép-európai konfrontáció. In: Történelmi Szemle (45) 2003/1–2., 1–24.
- Ágoston 2007** = Gábor Ágoston: Information, ideology, and limits of imperial policy: Ottoman grand strategy in the context of Ottoman-Habsburg rivalry. In: Virginia H. Aksan (ed.): The early modern Ottomans. Remapping the Empire New York, 2006, 75–103.
- Ágoston 2014** = Ágoston Gábor: Európa és az Oszmán hódítás, Budapest, 2014.
- Ágoston 2022** = Az Oszmán hódítás és Európa. Budapest, 2022.
- Áldásy 1923** = Áldásy Antal: A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának címjegyzéke. II. Címereslevelek. 2. kötet, 1. füzet. Budapest, 1923.
- Árkay 2020** = Csáki Tamás (szerk.): Árkay. Egy magyar építész- és művészdinasztia. Budapest, 2020.
- Árverési Közlöny 1939** = Árverési Közlöny. XX. évfolyam, Budapest, január hó. 1. rendkívüli szám. A M. Kir. Postatakarékpénztár árverési csarnokának aukciója az Ernst-Muzeum ... kiállítási helyiségeiben. Budapest, 1939.
- Babai 1773** = Franciscus Babai: Ungariae reges eorum genealogia, acta item illustriore et fata compendio metrico deducta. Tynnaviae, 1773.
- Bachschweller 2012** = Karin Bachschweller: Barbara von Rottal. Der Versuch einer Biographie. Diplomarbeit (Universität Wien). Wien, 2012.
- Bajza 1835** = Bajza’ versei. Pest, 1835.
- Bakó 1982** = Bakó Zsuzsanna: Székely Bertalan (1835–1910). Budapest, 1982.
- Bakó 1994** = Bakó Zsuzsanna: A szépség festője. Lotz Károly 1833–1904. Budapest, 1994.

- Bakó 1999** = Bakó Zsuzsanna: Adatok a Székely Bertalan-életmű kutatásához. In: Székely 1999, 13–58.
- Bakó 2006** = Lotz Károly. Írta és összeállította Bakó Zsuzsanna. Budapest, 2006 (Újabb kiadás: 2009).
- Baktir 2015** = Hasan Baktir: The history of the present state of the Ottoman Empire. Christian-Muslim Relations 1500–1900, General Editor David Thomas. Online publikáció, 2015. http://dx.doi.org/10.1163/2451-9537_cmrii_COM_26982
- Balás Piri 1932** = Balás Piri László: A magyar történeti festészet a 19. században. Budapest, 1932.
- Balážová 2009** = Barbara Balážová: Renesančná medaila a medailérstvo na Slovensku v 16. storočí. In: *Renescancia* 2009a, 332–336.
- Balbin 1687** = Bohuslav Balbin: *Miscellaneorum historicorum Regni Bohemiae. Decadis I. Liber VII.* Pragae, 1687.
- Balbin 1735** = *Historia De Ducibus, Ac Regibus Bohemiae. In qua praecipua Gesta Ducum, ac Regum, tum Genealogiae omnium Familiarum apud nos imperitantium ... Authore Bohuslao Balbino ...* Pragae, 1735.
- Balogh 1940** = Balogh Jolán: Mátyás király arcképei. In: Lukinich Imre (szerk.): Mátyás király emlékkönyv (Mátyás király emlékkönyv születésének ötszázéves fordulójára). Budapest, 1940, 435–548.
- Balogh 1948** = Balogh Jolán: Tizian és Mária királyné. In: *Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts / Az O. M. Szépművészeti Múzeum Közleményei.* Nr. 2. Juin 1948. 55–57.
- Balogh 1966** = Balogh Jolán: A művészet Mátyás király udvarában. I. kötet. Adattár. II. kötet. Képek. Budapest, 1966.
- Balogh 2013** = *Ungarnbilder im 17. Jahrhundert. Studien und Editionen der Texte.* Jakob Vogel: „Vngrische Schlacht” (1626). Kapitel aus Martin Zeillers „Neue Beschreibung des Königreichs Ungarn” (1664), Salomon Schweiggers „Gezweyte neue nutzliche und anmuthige Reiß-Beschreibung” (1664) und aus Eberhard Werner Happels „Thesaurus Exoticorum” (1688). Hrsg. und ed. von András F. Balogh in Verbindung mit Orsolya Lénárt und Kinga Barbara Hajdú. Budapest, 2013.
- Bange 1922** = Ernst Friedrich Bange: *Die italienischen Bronzen der Renaissance.* Band II. Berlin – Leipzig, 1922.
- Baranyai művelődés 1976** = Baranyai művelődés. Mohács 1726–1976. 1976/II. A mohácsi csata áldozatainak emlékére. [Pécs], 1976.
- Barbarics 2000** = Barbarics Zsuzsa: „Türck ist mein Nahm in allen Landen ...“. Művészet, propaganda és a változó törökkép a Német-római Birodalomban a XVII. század végén. In: *Hadtörténeti Közlemények* (113) 2000/2., 329–378.
- Barbarics 2001** = Zsuzsa Barbarics: „Türck ist mein Nahm in allen Landen ...“ Kunst, Propaganda und die Wandlung des Türkenbildes im Heiligen Römischen Reich Deutscher Nation. In: *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae* (54) 2001/2–3., 257–317.
- Barbarics-Hermanik 2009** = Zsuzsa Barbarics-Hermanik: Reale oder gemachte Angst? Türkenangst und Türkenpropaganda im 16. und 17. Jahrhundert. In: Harald Heppner – Zsuzsa Barbarics-Hermanik (Hrsg.): *Türkenangst und Festungsbau. Wirklichkeit und Mythos.* Frankfurt am Main, 2009, 43–75.
- Barbarics-Hermanik 2013** = Zsuzsa Barbarics-Hermanik: Medien und Protagonisten im Kulturaustausch zwischen der Habsburgermonarchie und den Osmanischen Reich. In: Leuschner – Wunsch 2013, 253–266.
- Barbarics-Hermanik 2014** = Zsuzsa Barbarics-Hermanik: Türkengedächtnis in Ungarn. Die Rolle der Gedächtnisort Mohács und Szigetvár im Prozess der nationalen Identitätsbildung.

- In: Ein Raum im Wandel. Die osmanisch-habsburgische Grenzregion vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. Hrsg. von Norbert Spannenberger – Szabolcs Varga. Stuttgart, 2014, 275–298.
- Bardi 2009** = Bardi Terézia: A „Respublica Christiana” diadala falikárpitokon. Lotharingiai V. Károly herceg fiktív diadalmenete Budán, 1686-ban. In: Tanulmányok Budapest Múltjából (34) 2009, 7–32.
- Barkó 1908** = Barkó Dénes: Egy francia költő a magyar nők vitézségéről. In: Irodalomtörténeti Közlemények (18) 1908, 477–479.
- Barletius 1533** = Marinus Barletius: Des allerstreytparsten vnd theüresten Fürsten vnd Herrn Georgen Castrioten / genannt Scanderbeg / Hertzogen zu Epiro vnd Albanien etc. Ritterliche thaten / so er zu erhalten seiner Erbland / mit den Türckischen Kaysern in seinem leben / glücklich begangen. [Augsburg], 1533.
- Barta 2001** = Ilsebill Barta: Familienporträts der Habsburger. Dynastische Repräsentation im Zeitalter der Aufklärung. Wien – Köln, 2001.
- Bartha 1975–1976** = Bartha Lajos: Magyar csillagászok a középkortól a XX. század közepéig. In: Technikatörténeti Szemle (8) 1975–1976, 71–112.
- Bartha 1979** = Bartha Lajos: Régi magyarországi csillagászok listája. 2. In: Technikatörténeti Szemle (11) 1979, 169–179.
- Barthe 2016** = Pascale Barthe: French Encounters with the Ottomans, 1510–1560. London – New York, 2016.
- Bartos 1988** = Bartos György, II. Ulászló magyar és cseh király ikonográfiája. Szakdolgozat. Budapest, 1988. (ELTE Művészettörténeti Intézet Könyvtára)
- Bartók 1898** = Bartók Lajos: Mohács után. Történeti dráma. Papp Henrik rajzaival. Budapest, [1898].
- Bartsch 1808** = Adam von Bartsch: Le peintre graveur. Neuvième Volume. A Vienne, 1808.
- Basics 1982** = Basics Beatrix: A magyar történelemábrázolás problémái (1848–1867). In: Folia Historica (10) 1982, 45–82.
- Basics 1984** = Basics Beatrix: Weber Henrik történelmi tárgyú grafikái a Történelmi Képcsarnok gyűjteményében. In: Folia Historica (12) 1984, 93–108.
- Basics 1991** = Basics Beatrix: Pálffy Lipót rajzai a Történelmi Képcsarnok gyűjteményében. In: Folia Historica (15) 1991, 55–77.
- Basics 1993** = Basics Beatrix: Egy magyar történelmi faliképsorozat a Történelmi Képcsarnok gyűjteményében. In: Folia Historica (18) 1993, 213–222.
- Batizfalvi 1863** = Batizfalvi István: Magyar vezérek és királyok arczképcsarnoka. Rajzolta Vizkeleti Béla. 60 könyomatú arczképpel. Budapest, Nyomt. és kiadják Pollák testvérek, 1863.
- Batsányi 1790** = Batsányi János: Székes-Fejér-Vári Professor Virág Benedek Úr’ Társunkhoz. Kassán, Karátson’ Havában, 1789. In: Magyar Museum, II. kötet, első negyed, 1790, 3–11.
- Batsányi 1953** = Batsányi János Összes Művei. I. kötet. Versek. Sajtó alá rendezte Keresztury Dezső – Tarnai Andor. Budapest, 1953.
- Bauer 1980** = Rotraud Bauer: Veränderungen im Inventarbestand der Tapisseriesammlungen des Kunsthistorischen Museums in Wien. In: Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen in Wien (76) 1980, 133–171.
- Bauer 2000** = Rotraud Bauer: Lothringische Tapisserien des 18. Jahrhunderts. In: Zedinger 2000, 242–250.
- Bauhoffer 1976** = Bauhoffer József: A mohácsi csata helybeli művészeti emlékei. In: Baranyai művelődés 1976, 95–100.
- Bánfi 2019** = Bánfi Szilvia: A sokszorosított grafika szerepe Raphael Hoffhalter tipográfus tevékenységében. In: Művészettörténeti Értesítő (68) 2019/1–2., 5–31.

- Bánlaky 1939** = Bánlaky József: Az ország süllyedése a Jagellók alatt. A mohácsi katasztrófa (1490–1526). A magyar nemzet hadtörténelme. XII. kötet. Budapest, 1939.
- Bárány 1837** = Bárány Ágoston: A vándor titkai. V. levél. In: Társalkodó (6) 1837. november 15. 91. szám, 363–364.
- Bárány 2013** = Bárány Attila: Adalékok Mohács emlékezetéhez a Habsburgok államaiban: II. Lajos ábrázolásai a brüsszeli katedrálisban. In: S. Varga – Száraz – Takács 2013, 367–384.
- Bárány 2014** = Attila Bárány: Queen Maria, the Cult of Louis II and Hungary in the Low Countries. In: Bozzay Réka (szerk.): Történetek a mélyföldről. Magyarország és Németalföld kapcsolata a kora újkorban. Debrecen, 2014, 362–397.
- Bárány – Bozzay 2018** = Attila Bárány – Réka Bozzay (ed.): *The Image of States, Nations and Religions in Medieval and Early Modern East Central Europe*. Debrecen, 2018.
- Bártfai Szabó 1938** = Bártfai Szabó László: Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig. Budapest, 1938.
- Beaufort-Spontin – Pfaffenbichler 2005** = Christian Beaufort-Spontin – Matthias Pfaffenbichler: Meisterwerke der Hofjagd- und Rüstkammer (Kurzführer durch das Kunsthistorische Museum 3). Wien, 2005.
- Bedeő 1843** = [Bedeő Pál]: Magyarok' története a vezérek' és királyok' képeivel. Pozsonyban, 1843. Bucsánszky Alajos polg. könyvkötő költségén.
- Bedeő 1843b** = [Bedeő Pál]: Geschichte Ungarns mit Abbildungen der Anführer und Könige. Preßburg, 1843. Verlag von Alois Bucsánsky.
- Bedeő 1848** = Geschichte Ungarns mit Abbildungen der Anführer und Könige. Pesth, 1848. Verlag von Alois Bucsánsky.
- Beer 1683** = [Johann Christoph Beer]: Der Hertzogen und Königen in Hungarn. Leben / Regierung und Absterben [...] auch mit ihren warhafften Bildnissen/ ans Liecht gegeben. Nürnberg, In Verlegung Johann Hofmanns / Gedruckt bey Christina Sigm. Froberg, 1683 (újabb kiadása: 1684).
- Beer 1685** = Johann Christoph Beer: Der Herzogen und Königen in Böhmen Leben, Regierung und Absterben: Von dem ersten Herzog Czech an ... Nürnberg, 1685.
- Bellák 1989** = Bellák Gábor: Nemzeti hős vagy valami más? A Dobozi-téma értelmezéséhez. In: Sub Minervae Nationis Praesidio. Tanulmányok a nemzeti kultúra kérdésköréből Németh Lajos 60. születésnapjára. Budapest, 1989, 118–121.
- Belozerskaya 2005** = Marina Belozerskaya: *Luxury Arts of the Renaissance*. Los Angeles, 2005.
- Benárd 2020** = Benárd Aurél: Árkay Aladár sokszínű építészete. In: Árkay 2020, 81–147.
- Benda 1936** = Benda Kálmán: A keresztény közösség, Magyarország és a török hatalom a XV. században. In: A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történelemkutató Intézet évkönyve (VI) 1936, 3–31.
- Benda 1937** = Benda Kálmán: A magyar nemzeti hivatástudat története a XV–XVII. században. Budapest, 1937.
- Benda 1942** = Benda Kálmán: A törökör német újságirodalma. A XV–XVII. századi német hírlapok magyar vonatkozásainak forráskritikájához. Budapest, 1942.
- Bendel 1940** = Max Bendel: Tobias Stimmer. Zürich – Berlin, 1940.
- Benedek 2008** = Verena Benedek: Schloss Hernstein – Über Hansens historistische Räume, ihre Ausstattung und ihr Interieur. Diplomarbeit (Universität Wien). Wien, 2008.
- Benešová – Kubínová 2020** = Imago, Imagines: Výtvarné dílo a proměny jeho funkce ve středověku v českých zemích. I–II., Prag, 2020.
- Benkóczy 1911** = Benkóczy Emil: Kovács Mihály levelezése Tárkányi Bélával. Művészet (10) 1911/4., 187–189.

Benyóné 1988 = Benyóné Mojzsis Dóra: Régi magyar öltözködés. Viseletek dokumentumok és források tükrében. Budapest, 1988.

Bergmann 1844 = Joseph Bergmann: Medaillen auf berühmte und ausgezeichnete Männer des Oesterreichischen Kaiserstaates ... Erster Band. Wien, 1844.

Bertók – Polgár 2011 = Bertók Gábor – Polgár Balázs: A mohácsi csatater és a középkori Földvár falu régészeti kutatása. In: Hadtörténelmi Közlemények (124) 2011/3., 919–928.

Beschreibung 1852 = Beschreibung der bisher bekannten böhmischen Privatmünzen und Medaillen. Herausgegeben von dem Vereine für Numismatik zu Prag. Mit Abbildungen. Prag, 1852.

Bessenyei 1981 = 1504–1566 memoria rerum: a Magyarországon legutóbbi László király fiának legutóbbi Lajos királynak születése óta esett dolgok emlékezete (Verancsics-évkönyv). Kiadta Bessenyei József. Budapest, 1981.

Bethlen 2002 = Bethlen Farkas: Erdély története. II. A váradi békekötéstől János Zsigmond haláláig (1538–1571) II–IV. könyv. Ford.: Bodor András. Budapest – Kolozsvár, 2002.

Beyer-Thoma 2007 = Sigismund von Herberstein Rerum Moscoviticarum Commentarii. Synoptische Edition der lateinischen und der deutschen Fassung letzter Hand Basel 1556 und Wien 1557. Redigiert und herausgegeben von Hermann Beyer-Thoma. München, 2007.

Békési – Doppler 2017 = Sándor Békési – Elke Doppler (Hrsg.): Wien von oben. Die Stadt auf einen Blick. Ausstellungskatalog Wien Museum. Wien, 2017, 136–137.

Bhattacharya 2001 = Tapan Bhattacharya: Jost Amman. In: Historisches Lexikon der Schweiz. Version von 28.06.2001. <https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/019080/2001-06-28/>.

Białostocki 1982 = Jan Białostocki: A „kerettémák” és az archetipikus képek. In: Jan Białostocki: Régi és új a művészettörténetben. Budapest, 1982, 167–177.

Bietenholz 1994 = Peter G. Bietenholz: Historia and Fabula. Myths and Legends in Historical Thought from Antiquity to the Modern Age. Leiden – New York – Köln, 1994.

Birk 1883 = Ernst von Birk: Inventar der im Besitze des allerhöchsten Kaiserhauses befindlichen niederländer Tapeten und Gobelins. I. In: Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses (1) 1883, 213–248.

Birken 1668 = Sigmund von Birken: Spiegel der Ehren des Höchstlößlichstn Kayser- und Königlichen Erzhauses Oesterreich oder Ausführliche GeschichtSchrift von Desselben, und derer durch Erwählungs-, Heurat-, Erb, und Glücks-Fälle ihm zugewandter Käyserlichen HöchstWürde, Königreiche, Fürstentümer, Graf- und Herrschaften, Erster Ankunft, Aufnahme, Fortstammung und hoher Befreundung mit Kayser- König- Chur- und Fürstlichen Häusern ... Nürnberg, 1668.

Blair 1965 = Claude Blair: The Silvered Armour of Henry VIII in the Tower of London. In: Archaeologia (99) 1965, 1–56.

Bleyl 1990 = Matthias Bleyl: Der „einsame Leichnam”. Zur Darstellung toter Helden als Sonderform des Ereignisbilder. In: Historienmalerei in Europa. Paradigmen in Form, Funktion und Ideologie. Hrsg. v. Ekkehard Mai – Anke Repp-Eckert. Mainz, 1990, 369–388.

B. Nagy 1986 = B. Nagy Anikó: Metszetek Buda visszafoglalásának korából. In: Fenyvesi 1986, 60–68.

Bock 2011 = Hartmut Bock: Bebilderte Geschlechterbücher. In Emmendorffer – Záh 2011, 57–65.

Boda 2019 = Boda Mihály: A humanista háborús ideológia Magyarországon a 15–16. században. In: Hadtudomány (29) 2019/4., 100–109.

Bodnár 2005 = Bodnár Szilvia: I. Miksa császár megdicsőülése. Diadalmenet, Diadalkocsi és Diadalkapu. In: Dürer és kortársai. Művészóriások óriásmetszetei. I. Miksa császár diadala / Dürer und seine Zeitgenossen. Riesenholzschnitte hervorragender Künstler. Der Triumph

Kaiser Maximilians I. A kiállítást rendezte és a katalógust szerkesztette: Bodnár Szilvia. Budapest, 2005.

Boeheim 1888 = Wendelin Boeheim: Urkunden und Regesten aus der k. k. Hofbibliothek. I. In: Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses (7) 1888, XCI–CCCXIII.

Boeheim 1889 = Wendelin Boeheim: Urkunden und Regesten aus der k. k. Hofbibliothek. II. In: Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses (10) 1889, I–XIX.

Boeheim 1889a = Wendelin Boeheim: Führer durch die Waffen-Sammlung. Selbstverlag der kunsthistorischen Sammlungen. Wien, 1889.

Boeheim 1894 = Wendelin Boeheim: Album Hervorragender Gegenstände aus der Waffensammlung des Allerhöchsten Kaiserhauses. Wien, 1894.

Boeheim 1898 = Böheim Vendel: A Habsburgház múkincsei. In: Radisics – Szendrei 1898, 11–72.

Boeheim 1899 = Wendelin Boeheim: Die Waffenschmiede Seussenhofer. In: Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses (20) 1899, 283–320.

Boissard 1596 = Jean Jacques Boissard: Vitae et icones sultanorum Turcicorum, principum Persarum aliorumq[ue] illustrium heroum heroinarumq[ue] ab Osmane usq[ue] ad Mahometem II : ad vivum ex antiquis mettallis effictae, primum ex Co[n]sta[n]tinopoli D. Imp. Ferdina[n]do oblatae nunc descriptae & tetras[t]ichis succinctis illustratae. Frankfurt, Theodor de Bry, 1596.

Boldényi 1851 = La Hongrie ancienne et moderne. Histoire, arts, littérature, monuments / par une société de littérateurs sous la direction de M. J.[ános] Boldenyi. Paris, 1851.

Boner 1533 = [Hieronymus Boner]: Thucidides, der aller thewrest vnd dapfferest Historien schreiber, von dem Peloponnenser krieg. Jn[n] acht bücher gethailt, darinnen von wunderlichen seltzamen hendlen vn[d] kriegem, so die Griechen vnder jnen gehabt, begriffen ... Augspurg, Heynrich Stayner, 1533.

Bonfini 1581 = Antonio Bonfini: Ungerische Chronica, Das ist Ein gründtliche beschreibung deß aller mächtigsten und gewaltigsten Königreichs Ungern ... Franckfurt am Mayn, durch Peter Schmidt. In verlegung Sigmund Feyerabendts, 1581.

Boogert – Kerkhoff 1993 = Bob van den Boogert – Jacqueline Kerkhoff (red.): Maria van Hongarije. Koningin tussen keizers en kunstenaars, 1505–1558. Zwolle-Utrecht-'s-Hertogenbosch, 1993.

Boorsch – Marciari 2006 = Suzanne Boorsch – John Marciari: Master Drawings from the Yale University Art Gallery. New Haven, 2006.

Borkowska 2010 = Urszula Borkowska: Hofkultur der Jagiellonendynastie und verwandter Fürstenthäuser (The culture of the Jagellonian and related courts.) Ostfildern, 2010.

Born 2014 = Annick Born: The Moeurs et fachons de faire de Turcs. Süleyman and Charles V. Iconographic Discourse, Enhancement of Power and Magnificence, or Two Faces of the Same Coin? In: Karner – Ciulisová – García 2014, 283–302.

Born – Jagodzinski 2014 = Robert Born – Sabine Jagodzinski (Hrsg.): Türkenkriege und Adelskultur in Ostmitteleuropa vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. Ostfildern, 2014.

Born – Dziewulski – Messling 2015 = Robert Born – Michał Dziewulski – Guido Messling (ed.): The Sultan's World: The Ottoman Orient in Renaissance Art. Catalogue of the Exhibition at the Centre for Fine Arts, Brussels, 27 February – 31 May 2015, The National Museum in Kraków, 26 June – 27 September 2015. Ostfildern, 2015.

Born – Dziewulski 2015 = Robert Born and Michał Dziewulski (ed.): The Ottoman Orient in Renaissance Culture. Papers from the International Conference at the National Museum in Krakow June 26–27, 2015. Krakow, 2015.

Born 2021 = Robert Born: The Turks in East Central Europe with a Focus on Hungary,

the Romanian Principalities, and Poland. In: Holm – Rasmussen 2021, 95–135.

Boros 1961 = Boros László: Dorfmeister állítólagos mohácsi képei. In: Soproni Szemle (15) 1961/3., 257–258.

Boros 1974 = Boros László: Dorffmaister Baranyában. In: Művészettörténeti Értesítő (21) 1974/1., 269–284.

Boros 1976 = Boros László: Dorffmaister István két mohácsi csataképének irodalmi és művészettörténeti értékelése. In: Baranyai művelődés 1976, 101–105.

Boros 1993 = Boros László: Mohács építészeti és képzőművészeti emlékei In: Ódor Imre (szerk.): Tanulmányok Mohács történetéből. A település fennállásának 900. évfordulójára. Mohács, 1993, 237–260.

Boros 2004 = Boros László: Szőnyi Ottó, az első pécsi múzeumigazgató (1876–1937). In: Pécsi Szemle (7) 2004/1., 92–99.

Boublíková-Jahnová 2003 = Juliana Boublíková-Jahnová: Počátky medailérství v Čechách (Jáchymovské portrétní medaile hrabat Šliků). In: Acta Musei Nationalis Pragae – Historia Praha: Národní muzeum (57) 2003, 1–2. sz., 1–44.

Božić – Ćosić: 2021 = Mate Božić – Stjepan Ćosić: Hrvatski grbovi. Geneza, simbolika, povijest. Zagreb, 2021.

Börner 1866 = Ueber das Kupferstichwerk des Augustin Hirschvogel. Nach Aufzeichnungen des verstorbenen J. A. Börner in Nürnberg. In: Archiv für die zeichnenden Künste. Leipzig (X12) 1866/I–II. Heft, 73–100.

Boßmeyer 2015 = Christine Boßmeyer: Visuelle Geschichte in den Zeichnungen und Holzschnitten zum Weisskunig Kaiser Maximilians I. Ostfildern, 2015.

Böttcher 2019 = Hans-Joachim Böttcher: Die Türkenkriege im Spiegel sächsischer Biographien. Herne, 2019.

Brafman 2014 = David Brafman: Nicolas de Nicolay. In: David Thomas – John A. Chesworth (eds.): Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History. Volume 6. Western Europe (1500–1600). Leiden – Boston, 2014, 752–763.

Brandstetter 2001 = Maximilian Brandstetter: Utazás Konstantinápolyba (1608–1609). Budapest, 2001.

Brassat 1992 = Wolfgang Brassat: Tapisserien und Politik. Funktionen, Kontexte und Rezeption eines repräsentativen Mediums. Berlin, 1992.

Brassat 2003 = Wolfgang Brassat: Das Historienbild im Zeitalter der Eloquenz. Von Raffael bis Le Brun. Oldenbourg, 2003.

Bravo-Nieto 2016 = Antonio Bravo-Nieto: City, War and Drawing in the Sixteenth Century: from Tripoli to the Moroccan Atlantic. In: Alicia Cámara Muñoz (ed.): Draughtsman Engineers Serving the Spanish Monarchy in the Sixteenth to Eighteenth Centuries. Madrid, 2016. 221–245.

Bremm 2021 = Klaus-Jürgen Bremm: Die Türken vor Wien. Zwei Weltmächte im Ringen um Europa. Darmstadt, 2021.

Brodarics 1528 = Brodarics István: Igaz történet a magyarok és Szulejmán török császár mohácsi ütközetéről (Stephanus Brodericus: De conflictu hungarorum cum Solymano turcarum imperatore ad Mohach historia verissima). In: B. Szabó – Farkas 2020, 301–325.

Brown 1673 = A Brief Account of some Travels in Hungaria, Servia, Bulgaria, Macedonia, Thessaly, Austria, Styria, Carinthia, Carniola, and Friuli ... by Edward Brown. London, 1673.

Brown 1685 = A Brief Account Of some Travels in divers Parts of Europe ... Hungaria, Servia, Bulgaria, Macedonia, Thessaly, Austria, Styria, Carinthia, Carniola, and Friuli. Through a great part of Germany, And The Low-Countries ... The Second Edition with many Additions. By Edward Brown. London, 1685.

- Bruck 1961** = Guido Bruck: Die graphische Vorlage für die Darstellung des Schlacht von Pavia auf der Medaille des Concz Welcz. In: Mitteilungen der österreichischen numismatischen Gesellschaft (12) (Neue Folge) 1961, 3–5.
- Brugh 2019** = Patrick Brugh: Gunpowder, Masculinity, and Warfare in German Texts, 1400–1700. Rochester, 2019.
- Brutus 1867** = Brutus János Mihály Magyar históriája 1490–1552. Kiadja Toldy Ferenc (Monumenta Hungariae Historica Scriptores XIII). Pest, 1867.
- B. Szabó 2005** = B. Szabó János: A mohácsi csata és a „hadügyi forradalom”. II. rész. A magyar hadsereg a mohácsi csatában. In: Hadtörténelmi Közlemények (118) 2005/3., 573–632.
- B. Szabó 2006** = B. Szabó János: Mohács (Nemzet és emlékezet.) Budapest, 2006.
- B. Szabó 2006a** = B. Szabó János: A mohácsi csata. Budapest, 2006.
- B. Szabó 2010** = B. Szabó János: A honfoglalóktól a huszárokig. A középkori magyar könnyűlovasságról. Budapest, 2010.
- B. Szabó 2015** = B. Szabó János: Mohács. Régi kérdések, új válaszok. Budapest, 2015.
- B. Szabó 2016** = B. Szabó János: II. Lajos király a mohácsi csatában. In: Farkas – Szebelédi – Varga 2016, 55–68.
- B. Szabó 2019** = B. Szabó János: II. Lajos halálának helyszíne: táj és orális hagyomány. In: Hadtörténelmi Közlemények (132) 2019/2., 443–453.
- B. Szabó – Farkas 2020** = B. Szabó János – Farkas Gábor Farkas (szerk.): Örök Mohács: Szövegek és értelmezések. Budapest, 2020.
- Bubryák 2013** = Bubryák Orsolya: Családtörténet és reprezentáció. A galgóci Erdődy-várkastély gyűjteményei. Budapest, 2013.
- Bubryák 2015** = Bubryák, Orsolya: Nachbildung, Reproduktion, Kopie. Zum Phänomen der ‚Wiederholung‘ in der Porträtkunst des ungarischen Barock. In: Károly Csúri – Joachim Jacob (Hgg.): Prinzip *Wiederholung*. Zur Ästhetik von System- und Sinnbildung in Literatur, Kunst und Kultur aus interdisziplinärer Sicht. Bielefeld, 2015, 213–251.
- Buchanan 2008** = Iain Buchanan: The Tapestry Collection of Mary of Hungary. In: Federinov – Docquier 2008, 145–153.
- Buchanan 2014** = Iain Buchanan: The Conquest of Tunis. In: Cleland 2014, 320–331.
- Buchanan 2015** = Iain Buchanan: Habsburg Tapestries. Turnhout, 2015.
- Buchner – Burger – Musper 1956** = Rudolf Buchner – Heinz-Otto Burger – H. Theodor Musper: Kaiser Maximilians Weisskunig. I. Textband. II. Tafelband. Stuttgart, 1956.
- Bucsky 1975** = Bucsky Mihály: Kiss György. Pécs, 1975.
- Budai 1805** = Budai Ferenc: Magyar Ország polgári históriájára való Lexicon a’ XVI. század végéig. I–III. kötet. Nagyvárad, 1805.
- Burbury 1671** = John Burbury: A relation of a journey of the Right Honourable My Lord Henry Howard from London to Vienna, and thence to Constantinople, in the company of His Excellency Count Lesley, Knight of the order of the Golden Fleece, counsellour of state to His Imperial Majesty, &c. and extraordinary ambassadour from Leopoldus Emperour of Germany to the Grand Signior, Sultan Mahomet. London, 1671.
- Burkhard 1934** = Arthur Burkhard: Hans Burgkmair D. Ä. Mit 118 Abbildungen. Leipzig, 1934.
- Buzási 2008** = Buzási Enikő: Portrék, festők, mecénások. A portré történetéhez a 16–17. századi Magyar Királyságban. In: Mikó – Verő – Jávör 2008/II. 25–53.
- Buzási – Pálffy 2014** = Buzási Enikő – Pálffy Géza: A magyar korona eddig ismert legkorábbi autentikus ábrázolásának keletkezéséről. Művészettörténeti Értesítő (63) 2014/2., 217–264.
- Buzási – Pálffy 2015** = Enikő Buzási – Géza Pálffy: Augsburg – Wien – München – Innsbruck. Die frühesten Darstellungen der Stephanskronen und die Entstehung der Exemplare des

Ehrensiegels des Hauses Österreich. Gelehrten- und Künstlerbeziehungen in Mitteleuropa in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. Budapest, 2015.

Buzási 2016 = Buzási Enikő: Források a magyarországi, erdélyi, valamint magyar megrendelésre dolgozó külföldi művészek bécsi akadémiai tanulmányaihoz (1726–1810). Budapest, 2016.

Bůžek 2003 = Václav Bůžek: Erzherzog Ferdinand als Statthalter von Böhmen – Residenz, Hof, Alltagsleben und Politik. In: Seipel 2003, 283–295.

Büky 1962 = Büky Béla: Székely Bertalan hagyatéka a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának kéziratárában. Budapest, 1962.

Bülow 1860 = Joseph von Bülow: Memorabilien aus der Europäischen Geschichte für anziehende Weltbegebenheiten, ausgezeichnete Grossthaten, Würdigung der Verdienste von berühmten Männern etc. Aus mehreren Jahrhunderten gesammelt. 2 Bände. Mit insgesamt 96 getönten Federlithographien von Johann Nepomuk Geiger auf Tafeln. New York, 1860.

Bürklin 1971 = Heidi Bürklin: Franz Joachim Beich (1665–1745). Ein Landschafts- und Schlachtenmaler am Hofe Max Emanuels. München, 1971.

Büttner 2000 = Nils Büttner: Die Erfindung der Landschaft. Kosmographie und Landschaftskunst im Zeitalter Bruegels. Göttingen, 2000.

Büttner 2006 = Nils Büttner: Geschichte der Landschaftsmalerei. München, 2006.

Calvert 2018 = Albert F. Calvert: Spanish Arms and Armour. Frankfurt am Main, 2018.

Camerarius 1541 = Joachim Camerarius: Elementa Rhetoricae. Basileae, per Joannem Oporinum, 1541.

Camesina 1863 = Albert Camesina: Niclas Meldeman's Rundansicht der Stadt Wien während der Türkenbelagerung 1529. Wien, 1863.

Campanus 1652 = Czechias sive Bohemia Heneta Ducum et Regum, qui Veterum Boiorum sedes ab Henetis occupatos tenuerunt ... Studio M. Johann Campani ... Tobiae Hauschkonii T. B. nonnihil illustrata ... Gorlichii, 1652.

Campbell 1990 = Lorne Campbell: Renaissance Portraits. European Portrait-Painting in the 14th, 15th and 16th Centuries. New Haven, 1990.

Campbell 2002 = Thomas P. Campbell: Tapestry in the Renaissance. Art and Magnificence. New York, 2002.

Caprioli 1596 = Ritratti di cento capitani illustri intagliati da Aliprando Capriolo con li lor fatti in guerra da lui breuemente scritti. Roma, 1596.

Carhart 2016 = George Carhart: Frederick de Wit and the first concise reference atlas. Leiden – Boston, 2016.

Catalogus librorum 1990 = Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum, qui in Bibliotheca Nationali Hungariae Széchényiana asservantur. Editiones non Hungarice et extra Hungariam impressae. Az Országos Széchényi Könyvtár 16. századi nyomtatványainak katalógusa. Nem magyar nyelvű, külföldi kiadványok. Composuerunt Elisabetha Soltész, Catharina Velencei, Agnes W. Salgó. Budapestini, 1990.

Cederlöf 1967 = Olle Cederlöf: The Battle Painting as a Historical Source. An Inquiry Into the Principles. In: *Revue Internationale d'Histoire Militaire* (26) 1967, 119–144.

Cennerné 1957 = Cennerné Wilhelmb Gizella: Wilhelm Peter Zimmermann magyar vonatkozású rézkarc-sorozatai. In: *Folia Archeologica* (9) 1957, 187–203.

Cennerné 1962 = Cennerné Wilhelmb Gizella: Magyarország történetének képeskönyve 896–1849. Budapest, 1962.

Cennerné 1982 = Cennerné Wilhelmb Gizella: Than Mór. Budapest, 1982.

Cennerné 1997 = Cennerné Wilhelmb Gizella: A Zrínyi család ikonográfiája. Budapest, 1997.

Chiarelli 1688 = Benedetto Chiarelli SJ: Riflessi morali sopra tragici avvenimenti. Messina, 1688.

- Chmel 1838** = Joseph Chmel (Hrsg.): Joseph Grünpeck »Historia Friderici IV (sic!) et Maximiliani I.« In: Der österreichische Geschichtsforscher. Bd. 1. Wien, 1838, Nr. 4., 64–97.
- Chmel 1840** = Joseph Chmel: Die Handschriften der k. k. Hofbibliothek in Wien, im Interesse der Geschichte, besonders der österreichischen ... Erster Band. Wien, 1840.
- Çirakman 2021** = Asli Çirakman: The Image of the Turks in European Anglophone Intellectual Discourse. In: Holm – Rasmussen 2021, 137–152.
- Cleland 2014** = Grand Design: Pieter Coecke van Aelst and Renaissance Tapestry. Ed. Elizabeth A. H. Cleland et al. London – New Haven, 2014.
- Collas 1841** = Achille Collas: Trésor de numismatique et de glyptique, ou Recueil général de médailles, monnaies, pierres gravées, bas-reliefs, etc. tant anciens que modernes, les plus intéressants sous le rapport de l'art et de l'histoire ... Choix de médailles exécutées en Allemagne aux XVIe et XVIIe siècles. Paris, 1841.
- Crusafont I Sabater 2006** = Miguel Crusafont I Sabater: Medalles commemoratives dels Països Catalans i de la Corona catalano-aragonesa (S. XV–XX). Barcelona, 2006.
- Cuneo 1998** = Pia F. Cuneo: Art and politics in early modern Germany. Jörg Breu the Elder and the fashioning of political identity, ca. 1475–1536. Leiden, 1998.
- Cuneo 2002** = Pia F. Cuneo: Artful Armies, Beautiful Battles. Art and Warfare in Early Modern Europe. Boston, 2002.
- Cupperi et al. 2013** = Walter Cupperi, Martin Hirsch, Annette Kranz u.a. (Hrsg.): Wettstreit in Erz. Porträtmedaillen der deutschen Renaissance. Berlin, 2013.
- Cuspinianus 1735** = Diarivm Johannis Cvspiniani, De Congressu Maximiliani I. Caesaris, Cum Vladislao, Lvdo vico, et Sigismundo, Hungariae, Bohemiae ac Poloniae Regibvs ... (Diarivm Johannis Cvspiniani, De Congressu Caesaris Maximiliani I. & trium Regum, Hungariae, Bohemiae, Poloniae.) In: Adparatvs ad historiam Hungariae, sive collectio miscella, Monumentorum ineditorum partim, partim editorum sed fugientium. Conquisiuit ... Matthias Bel. Posonii, 1735, 280–302.
- Cuspinianus 2006** = Johannes Cuspinianus: Napló I. Miksa császár találkozásjáról Magyarország, Csehország és Lengyelország három királyával (1515). In: Krónikáink magyarul III/1. kötet. Válogatta és fordította: Kulcsár Péter. Budapest, 2006, 137–163.
- Custos 1600–1602** = Dominicus Custos: Atrium heroicvm Caesarvm, Regvm, aliarvmqve svmmatvm, ac procervm [...] imaginibus LXXXII. Illustr[at]um]. Pars 1–4. Augsburg, 1600–1602.
- Czerny 1888** = Albin Czerny: Der Humanist und Historiograph Kaiser Maximilians I, Joseph Grünpeck. In: Archiv für österreichische Geschichte (73) 1888/2., 315–364.
- Csáki 2020** = Csáki Tamás: Árkay Bertalan építészete 1925–1945. In: Árkay 2020, 167–214.
- Császár és király 2001** = Fazekas István – Ujváry Gábor (szerk.): Császár és király. Történelmi utazás: Ausztria és Magyarország, 1526–1918. A Collegium Hungaricum kiállítási katalógusa. Bécs, 2001.
- Csepregi 2006** = Csepregi Zoltán: Bújócskázó életrajz: Wernher György (1490?–1556) hányatott ifjúsága. In: Font Zsuzsa, Keserő Gizella (szerk.): Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus XXIX. (Eötvös Péter Festschrift) Szeged, 2006, 41–46.
- Cserei 1800** = Cserei Farkas: A magyar és székely asszonyok törvényei. Kolozsvár, 1800.
- Csermelyi 1910** = Dr. Csermelyi Sándor: Emlékérmek az Országos Ráth György-Múzeumból. In: Numizmatikai Közlöny (9) 1910/3–4. füzet, 104–112.
- Csernus 2017** = Sándor Csernus: Naissance d'un adage flexible et aujourd'hui de retour: «La Hongrie, rempart de la Chrétienté». In: EX Oriente Amicita. Mélanges offerts à Frédéric Barbier à l'occasion de son 65e anniversaire. Budapest, 2017, 17–41.

- Csillag 2011** = Csillag Katalin: Fotótörténeti ritkaságok az Országos Széchényi Könyvtárban. Fotótörténeti ritkaságok az Országos Széchényi Könyvtárban. In: Boka László – P. Vásárhelyi Judit (szerk.): Szöveg – Emlék – Kép. Budapest, 2011, 314–344.
- Csonki 2019** = Csonki Árpád: Etédi Sós Márton műve Mohácsról (1792). In: Fodor – Varga 2019, 259–277.
- Csorba 2004** = Csorba Csaba: A törökellenes harcok heraldikai emlékei. Levágott török fejcsímereink. In: Budapest Régiségei (38) 2004, 69–78.
- Csorba 2013** = Csorba Dávid: Az Angyalok kápolnája mint emlékezetes hely. In: S. Varga – Száraz – Takács 2013, 387–396.
- Csorba 2015** = Csorba Dávid: A Mohács-szindróma, avagy II. Lajos halála (1526) historiográfiai nézőpontból. In: Magyar Könyvszemle (131) 2015/4., 425–442.
- Csorba 2016** = Csorba Dávid: II. Lajos király halála historiográfiai nézőpontból. In: Farkas – Szebelédi – Varga 2016, 155–175.
- Csörsz Rumen 2019** = Csörsz Rumen István: A „mohácsi nóta” és közköltészeti rokonai a 18. században. In: Fodor – Varga 2019, 233–258.
- Csukovits 1997** = Csukovits Enikő: Liliom és holló. Az Árpád-ház kihalásától a mohácsi vészig. Budapest, 1997.
- Dachs-Nickel 2009** = Monika Dachs-Nickel: Franz Anton Maulbertsch als Chronist? Allegorie und Zeitgeschehen im Fresko der Verleihung des St. Stephansordens. In: Acta Historiae Artium (50) 2009/1., 107–118.
- Dannenberg – Donath 2015** = Lars-Arne Dannenberg – Matthias Donath (Hrsg.): Museum Mühlberg 1547. Essays und Katalog | Essays and catalogue. Berlin, 2015.
- Darling 1994** = Linda T. Darling: Ottoman Politics Through British Eyes. Paul Rycout’s the Present State of the Ottoman Empire. In: Journal of World History (5) 1994/1., 71–97.
- Davis 2003** = Robert C. Davis: Christina slaves, Muslim masters. White Slavery in the Mediterranean, the Barbary Coast, and Italy, 1500–1800. Basingstoke – New York, 2003.
- Dávid – Lakatos – Mikó 2020** = Dávid Géza – Lakatos Bálint – Mikó Árpád: Felix Petancius: Genealogia Turcorum imperatorum. In: „Az ország díszére” 2020, E10 tétel, 270–275. <https://corvina.hu/hu/corvina/virtualis-corvinak/codlat378-hu/>
- Dávid – Lakatos 2020** = Dávid Géza – Lakatos Bálint: Felix Petancius és a török szultánokról készített első európai családfa. In: Keletkutatás 2020 (tavasz), 47–88.
- Deák 1872** = Deák Farkas: Magyar emlékek Brüsszelben. In: Századok (6) 1872, 721–724.
- Debreceni 1728** = Debreceni Ember Pál: Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania ... nunc autem accessionibus multis locupletata et hoc ordine concinnata a Frid. Adolpho Lampe. Trajecti ad Rh., 1728.
- Debreczeni 2013** = Debreczeni Attila: Nemzeti nagylét, nagy temető és – Batsányi (Egy nemzeti narratíva formálódása). In: S. Varga – Száraz – Takács 2013, 208–226.
- Dehio 1980** = Dehio-Handbuch. Die Kunstdenkmäler Österreichs. Tirol. Wien, 1980.
- Dehio 1983** = Dehio-Handbuch. Die Kunstdenkmäler Österreichs. Vorarlberg. Wien, 1983.
- Delatour 1998** = Jérôme Delatour: Une bibliothèque humaniste au temps des guerres de religion. Les livres de Claude Dupuy. Paris, 1998.
- Deimann 2015** = Wiebke Deimann: Astrology in an Age of Transition. Johannes Lichtenberger and his Clients. In: Astrologers and their Clients in Medieval and Early Modern Europe. Ed. Wiebke Deimann, David Juste. Köln [etc.], 2015. (Beihefte zum Archiv für Kulturgeschichte 73) 83–104.
- Delacampagne 2004** = Christian Delacampagne: Die Geschichte der Sklaverei. Düsseldorf – Zürich, 2004.

- Demmin 1891** = August Demmin: Die Kriegswaffen in ihren Geschichtlichen Entwicklungen. Leipzig, 1891.
- Denicolò 2010** = Barbara Denicolò: Auftrag und Erkundung: Sigmund von Herberstein. *historia.scribere*, 2. 2010. 291–308.
- Denis 1782** = Michael Denis: Wiens Buchdruckergeschicht bis M.D.LX. Wien, 1782.
- Denis 1793** = Michael Denis: Nachtrag zu seiner Buchdruckergeschicht Wiens. Wien, 1793.
- Dernschwam 1984** = Hans Dernschwam: Erdély, Besztercebánya, Törökországi útinapló. Közreadja Tardy Lajos. Budapest, 1984.
- Der Weiss Kunig 1775** = Der Weiss Kunig. Eine Erzählung von den Thaten Kaiser Maximilian des Ersten. Von Marx Treitzsaurwein auf dessen Angaben zusammengetragen, nebst den von Hannsen Burgmair dazu verfertigten Holzschnitten. Herausgegeben aus dem Manuscripte des kaiserl. königl. Hofbibliothek. Wien, auf Kosten Joseph Kurzböckens ... 1775.
- Der Weisskunig 1888** = Der Weisskunig. Nach den Dictaten und eigenhändigen Aufzeichnungen Kaiser Maximilians I. Zusammengestellt von Marx Treitzsauerwein von Ehrentreitz. Herausgegeben von Alwin Schultz. In: *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses* (6)1888.
- Der Weiß Kunig 2006** = Der Weiß Kunig. Eine Erzählung von den Thaten Kaiser Maximilians des Ersten. Leipzig, 2006.
- Deutscher Humanismus 2008** = Deutscher Humanismus 1480–1520. Verfasserlexikon. Band 1. Berlin, 2008.
- De Winter 1984** = Patrick M. De Winter: A little-known creation of Renaissance decorative arts: the white lead pastiglia box. In: *Saggi e Memorie de Storia dell'Arte* (14) 1984, 7, 9–42, 103–131.
- Dictionnaire 1788** = Dictionnaire portatif, contenant les anecdotes historiques de l'amour, Depuis le commencement du monde jusqu'à ce jours. Paris, 1788.
- Dictionnaire 1811** = Dictionnaire contenant les anecdotes historiques de l'amour, Depuis le commencement du Monde jusqu'à ce jours. Car – Gen. Seconde edition. Tome II. Revue, corrigée et augmentée par l'Auteur. Troyes, 1811.
- Die Fugger 2010** = Die Fugger im Bild. Selbstdarstellung einer Familiendynastie der Renaissance. München, 2010.
- Diemer 2004** = Dorothea Diemer: Kaiser Maximilians Kenotaph in der Innsbrucker Hofkirche – seine Vorgeschichte, seine Entstehung und seine Künstler. In: *Haidacher – Diemer 2004*, 32–64.
- Diemer 2019** = Dorothea Diemer: Der Augsburger Bildschnitzer Jörg Muskat und Kaiser Maximilians Aufträge zu Bronzebüsten. In: *Lange-Krach 2019*, 137–145.
- Dillich 1600** = Wilhelm Dillich: Ungarische Chronica: darinnen ordentliche, eigentliche und kurtze Beschreibung ... Kassel, 1600.
- Diószei 2018** = Diószei György Antal: Adalékok Mátyás király tudósainak és Itália humanistáinak kapcsolattrendszereihez. In: *Aracs* (18) 2018. október 23. 4. szám, 87–95.
- Dlabač 1815** = Bohumír Jan Dlabač: Allgemeines historisches Künstler-Lexikon für Böhmen und zum Theil auch für Mähren und Schlesien. A – H. Band 1. Prag, 1815.
- Dobos 2001** = Dobos Gyula: A Perczelek. Szekszárd, 2001.
- Doering 1901** = Des Augsburger Patriciers Philipp Hainhofer Reisen nach Innsbruck und Dresden. Von Dr. Oscar Doering. (Quellenschriften für Kunstgeschichte und Kunsttechnik des Mittelalters und der Neuzeit. Neue Folge. X. Band) Wien, 1901.
- Dolinay 1883** = Dolinay Gyula: Magyar királyok és hősök arcképcsarnoka. Budapest, 1883 (reprint: Szeged, 1995).

- Dolinay 1886** = Dolinay Gyula: Történelmi arczképcsarnok. Budapest, 1886.
- Domanig 1896** = Karl Domanig: Porträtmedaillen des Erzhauses Österreich von Kaiser Friedrich III. bis Kaiser Franz II. Aus der Medaillensammlung des allerhöchsten Kaiserhauses. Wien, 1896.
- Domanovszky 1939** = Domanovszky Sándor (szerk.): Magyar művelődéstörténet. Második kötet. Magyar renaissance. Budapest, [1939].
- Domanovszky 1940** = Domanovszky Sándor (szerk.): Magyar művelődéstörténet. Harmadik kötet. A kereszténység védőbástyája. Budapest, [1940].
- Doosry 2014** = Von oben gesehen. Die Vogelperspektive. Ausstellung im Germanischen Nationalmuseum Nürnberg vom 20. November 2014 bis 22. Februar 2015. Hrsg. von Yasmin Doosry. Nürnberg, 2014.
- Doppelmayr 1730** = Johann Gabriel Doppelmayr: Historische Nachricht von den Nürnbergischen Mathematicis und Künstlern. Nürnberg, 1730.
- Döring 2011** = Karoline Dominika Döring: Rhetorik und Politik im 15. Jahrhundert. Die „Türkenreden“ und ihre Verbreitung im Druck. In: Rhetorik in Mittelalter und Renaissance. Konzepte – Praxis – Diversität. Hrsg. von G. Strack und J. Knödler. München 2011, 429–453.
- Döring 2013** = Karoline Dominika Döring: Türkenkrieg und Medienwandel im 15. Jahrhundert. Husum, 2013.
- Dressler 1973** = Helga Dressler: Alexander Colin. Karlsruhe, 1973.
- Drescher 1934** = Drescher Pál: Régi magyar gyerekkönyvek 1538–1875. Budapest, 1934.
- Drugulin 1863** = Wilhelm Eduard Drugulin: Historischer Bilderatlas. Verzeichnis einer Sammlung von Einzelblättern zur Cultur- und Staatengeschichte von fünfzehnten bis in das neunzehnte Jahrhundert. Erster Theil. Leipzig, 1863.
- Dukkon 2010** = Dukkon Ágnes: Kora újkori prognosztikonok és kalendáriumok az asztrológiáról, a szabad akaratról és a boldog életről. In: Corollarium, AAA Szeged Suppl. XIII. 2010, 44–49. http://acta.bibl.u-szeged.hu/32781/1/antiqua_suppl_013_044-049.pdf.
- Dukkon 2013** = Dukkon Ágnes: Miscellanea de rebus turcarum – Frölich Dávid kalendáriumainak török-képe. In: J. Újváry Zsuzsanna (szerk.): Az oszmán – magyar kényszerű együttélés és hozadéka. Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, Piliscsaba, 2013, 73–90.
- Dürriegl 1979** = Günter Dürriegl (Hrsg.): Wien 1529. Die erste Türkenbelagerung. Historisches Museum der Stadt Wien. Textband. Wien, 1979.
- Dürriegl 1979a** = Günter Dürriegl (Hrsg.): Wien 1529. Die erste Türkenbelagerung. Historisches Museum der Stadt Wien. Katalog. Wien, 1979.
- Dworschak 1925–1926** = Fritz Dworschak: Loy Hering als Medailleur. In: Archiv für Medaillen- und Plaketten-Kunde (V) 1925–1926, 148–157.
- Dworschak 1927** = Fritz Dworschak: Wiener Porträtmedaillen des XVI. Jahrhunderts. In: Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Stadt Wien (7) 1927, 91–104.
- Dybaś – Tringli 2019** = Bogusław Dybaś, István Tringli (Hrsg.): Das Wiener Fürstentreffen von 1515. Beiträge zur Geschichte der Habsburgisch-Jagiellonischen Doppelvermählung. Budapest, 2019.
- Eber 1550** = Paul Eber: Calendarium Historicum. Basileae, 1550.
- Egle 2012** = Steffen Egle: Wappenkunst und Schildhalterfiguren: Zur Geschichte einer noblen Kunstaufgabe. In: Kaulbach – Záh 2012, 33–43.
- Ehrenspiegel I–II** = Ehrenspiegel des Hauses Österreich. Augsburg, 1555–1559 körül. Kézirat. BSB. I. kötet: Cgm 895. 394 fólió, 505 × 380 mm, II. kötet: Cgm 896. 386 fólió, 505 × 380 mm.
- Eichberger 2018** = Dagmar Eichberger: Eine kluge Witwe mit Kunstverstand. Erzherzogin Margarete von Österreich (1480–1530). In: Haag et al. 2018, 25–35.

Eisenbeiß 2005 = Anja Eisenbeiß: Einprägsamkeit en gros. Die Porträts Kaiser Maximilians I. Ein Herrscherbild gewinnt Gestalt. Diplomarbeit. Heidelberg, 2005. https://archiv.ub.uni-heidelberg.de/artdok/5046/1/Eisenbeiss_Einpraegsamkeit_en_gros_Die_Portraets_Kaiser_Maximilians_2017.pdf; https://archiv.ub.uni-heidelberg.de/artdok/5046/2/Eisenbeiss_Einpraegsamkeit_en_gros_Die_Portraets_Kaiser_Maximilians_Abbildungen_2017.pdf.

Eisner-Braunsteiner – Mayer 2021 = Wir Friedrich III & Maximilian I. Ihre Welt und ihre Zeit. Hrsg. von Barbara Eisner-Braunsteiner und Kuno Erich Mayer. Benediktinerstift Admont, 2021.

E. Kovács 2003 = E. Kovács Péter: Ferdinánd főherceg és Magyarország (1521–1526). In: Történelmi Szemle (45) 2003/1–2., 25–44.

Elekes 1939 = Elekes Lajos: Királyi és főúri udvar. In: Domanovszky 1939, 241–307.

Emlékezhelyek 2012 = Emlékezhelyek. In: Studia Litteraria (LI) 2012/1–2. [Tematikus szám].

Emmendorffer – Záh 2011 = Christoph Emmendorffer – Helmut Záh (Hrsg.): Bürgermacht und Bücherpracht. Augsburger Ehren- und Familienbücher der Renaissance. Katalogband zur Ausstellung im Maximilianmuseum Augsburg vom 18. März bis 19. Juni 2011. Luzern, 2011.

Enchiridion 1966 = Enchiridion renatae poesis Latinae in Bohemia et Moravia cultae. I. A – C. Opus ab Antonio Truhlář et Carolo Hrdina inchoatum, Josef Hejnic et Jan Martínek continuaverunt. Praga, 1966.

Endródi 2000 = Endródi Gábor: Szent István I. Miksa császár síremlékén. In: Történelem – kép 2000, 196–220.

Enenkel 2008 = Karl A. E. Enenkel: Die Erfindung des Menschen. Die Autobiographik des frühneuzeitlichen Humanismus von Petrarca bis Lipsius. Berlin – New York, 2008.

Engel 1797 = Johann Christian von Engel: Geschichte des ungrischen Reiches und seiner Nebenländer. Erster Theil. Halle, 1797.

Engel 1809 = Johann Christian von Engel (edidit): Monumenta Ungrica. Viennae, 1809.

Engelen 2008 = Beate Engelen: Jacques Callot – Die Belagerung von Breda. Kunst über den Krieg als Apotheose und Sinnbild. In: Nowosadtko – Rogg 2008, 133–150.

Erdős 2014 = Erdős Zoltán: II. Lajos ikonográfiája a 16. században. Turul (87) 2014/4., 121–148.

Erdősi 1963 = Erdősi Laura: Wernher: De admirandis Hungariae aquis. In: Orvostörténeti Közlemények. (Az Országos Orvostörténeti Könyvtár közleményei) (29) 1963, 103–168.

Ernst 1910 = Ernst Lajos: A magyar történelmi festészet. Budapest, 1910.

Ernst 1912 = Ernst-Múzeum. A magyar történet, irodalom, színészet és zene emlékeinek gyűjteménye. Budapest, 1912. Az Ernst-Múzeum kiadása.

Ernst ideiglenes 1912 = [Ernst Lajos]: Ernst-Múzeum. A magyar történet, irodalom, színészet és zene emlékeinek gyűjteménye. Ideiglenes katalógus. Budapest, 1912. Az Ernst-Múzeum kiadása.

Ernst – Lázár 1921 = Az Ernst-Múzeum kiállításai. XLVII. Magyar remekművek. Első sorozat. Rendezte Ernst Lajos és Lázár Béla. Az Ernst-Múzeum kiadása. Budapest, 1921. évi május hó.

Ernst 1926 = Az Ernst-Múzeum kiállításai LXXXIV. Mohács emléke. Fiatal magyar művészek. Budapest, 1926. szeptember hó.

Ernst 1932 = Ernst Lajos magyar történeti gyűjteménye. Jegyzékbe vették és leírták Varjú Elemér és Hörlrlig József. Budapest, 1932.

Ettinghausen – Ipsiroglu – Eyuboglu 1961 = Ricgard Ettinghausen – M. S. Ipsiroglu – S. Eyuboglu: Turkey ancient miniatures (Unesco World Art Series). New York, 1961.

Europa Jagellonica 2012 = Jiří Fajt (ed.): Europa Jagellonica 1386–1572. Art and Culture in Central Europe under the Jagellonian Dynasty. Exhibition Guide. Kutná Hora, 2012.

- Evlia Cselebi 1985** = Evlia Cselebi török világotutató magyarországi utazásai, 1660–1664. Előszó, szómagyarázat, jegyz. átdolg. Fodor Pál, ford. Karácson Imre. Budapest, 1985.
- Ezredéves 1896** = 1896-iki Ezredéves Országos Kiállítás. A Történelmi Főcsoport hivatalos katalógusa. I. füzet. (Román és csúcsíves épület) (1–1984. számig). Budapest, 1896.
- Faber 2015** = Monika Faber (Hrsg.): Andreas Groll. Wiens erster moderner Fotograf 1812–1872. Wien, 2015.
- Fahlenbock 2011** = Fahlenbock, Michaela (Hrsg.): Inszenierung des Sieges – Sieg der Inszenierung. Interdisziplinäre Perspektiven. Innsbruck – Wien, 2011.
- Fajt et al. 2014** = Křivoklát-Pürglitz. Jagd, Wald, Herrscherrepräsentation. Hrsg von Jiří Fajt – Markus Hörsch – Vladislav Razím. Ostfildern, 2014.
- Fajt – Hörsch 2014** = Jiří Fajt – Markus Hörsch: Die Pürglitzer Burgkapelle – Baugeschichte, Nutzung, Künstler. In: Fajt et al. 2014, 63–85.
- Falk 1968** = Tilman Falk: Hans Burgkmair. Studien zum Leben und Werk des Augsburger Malers. Mit 48 Abbildungen. München, 1968.
- Falk – Biedermann 1973** = Tilman Falk – Rolf Biedermann: Hans Burgkmair 1473–1973. Das graphische Werk. Städtische Kunstsammlungen, Augsburg, 1973.
- Falkenstein 1839** = Beschreibung der königlichen öffentlichen Bibliothek zu Dresden von Karl Falkenstein. Dresden, 1839.
- Farbaky 2002** = Szatmári György, a mecénás. Egy főpap műpártoló tevékenysége a Jagelló-kori Magyarországon. Budapest, 2002.
- Farbaky 2008** = Farbaky Péter et al. (szerk.): Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban, 1458–1490. Budapesti Történelmi Múzeum. Kiállítási katalógus. Budapest, 2008.
- Farkas 2000** = Farkas Gábor Farkas: II. Lajos rejtélyes halála I. Magyar Könyvszemle (116) 2000/4., 443–463.
- Farkas 2001** = Farkas Gábor Farkas: II. Lajos rejtélyes halála II. Magyar Könyvszemle (117) 2001/1., 33–66.
- Farkas 2005** = Zsuzsanna Farkas: Die Rezeption des Malers und Fotografen József Borsos (1821–1883) einst und heute. In: Annales de la Galerie Nationale Hongroise / A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve 24/9. 2002–2004 (2005), 7–24.
- Farkas 2005a** = Farkas Zsuzsa: Festő-fényképészek 1840–1880. Kecskemét, 2005.
- Farkas – Papp 2007** = Farkas Zsuzsa – Papp Júlia: A műtárgyfényképezés kezdetei Magyarországon 1840–1885. Magyar Fotográfiai Múzeum, Budapest, 2007.
- Farkas 2015** = Farkas Gábor Farkas: Új kérdések II. Lajos rejtélyes halálával és temetésével kapcsolatban. Magyar Könyvszemle (131) 2015/4., 381–396.
- Farkas – Szebelédi – Varga 2016** = Farkas Gábor Farkas – Szebelédi Zsolt – Varga Bernadett (szerk.): „Nekünk mégis Mohács kell...” – II. Lajos király rejtélyes halála és különböző temetései. Budapest, 2016.
- Faroqhi 2015** = Suraiya Faroqhi: Cultural exchange between the Ottoman World and latinate Europe. In: Born – Dziejowski – Messling 2015, 29–35.
- Faus 2020** = Miguel Falomir Faus: Titian, Mary of Hungary and Venus and Psyche. In: Pérez 2020, 97–108.
- Fazekas 2011** = Fazekas István: A Habsburgok és Magyarország a 16. században. In: Császár és király 2011, 33–36.
- Fazekas 2021** = Fazekas István: A Magyar Udvari Kancellária és hivatalnokai 1527–1690 között. Budapest, 2021.
- Fazekas 2017** = Fazekas Sándor: „Jobb aranyat csinált a császárnál is”. A szebeni Nicolaus Melchiornak tulajdonított alkímiai mise és utóélete. Budapest, 2017.

- Federinov – Docquier 2008** = Bertrand Federinov – Gilles Docquier (ed.): Marie de Hongrie. Politique et culture sous la Renaissance aux Pays-Bas. (Monographies du Musée royal de Mariemont 17). Musée royal de Mariemont, 2008.
- Fehér 1971** = Fehér Géza: A mohácsi csata jelenete oszmán-török ábrázolásban. In: Művészet (12) 1971/7., 5–8.
- Fehér 1972** = Géza Fehér: The Battle of Mohács in Turkish Miniature of the Osmanli Period. In: The New Hungarian Quarterly (13) 1972/48., 201–204.
- Fehér 1973** = Ifj. Fehér Géza: Az 1543. évi hadjárat XVI. századi török forrása: Matrakcsi Nászház krónikája. In: Magyar Történelmi Szemle (4) 1973/1–2., 148–150.
- Fehér 1978** = Fehér Géza: Török miniatúrák a magyarországi hódoltság korából. Budapest, 1978².
- Fehér 1982** = Fehér Géza: A magyar történelem oszmán-török ábrázolásokban. Budapest, 1982.
- Felvinczi 1910** = Felvinczi Takács Zoltán (összeáll.): A Pápai Református Főiskola Dr Baldacci Antal-féle metszetgyűjteményének katalógusa. Budapest, 1910.
- Fenyvesi 1986** = Dr. Fenyvesi László (szerk.): Buda visszavívása 1686. Emlékkiállítás a Budapesti Történelmi Múzeumban. Budapest, 1986.
- Ferino-Pagden et al. 1991** = Sylvia Ferino-Pagden, Wolfgang Prohaska und Karl Schütz: Die Gemäldegalerie des Kunsthistorischen Museums in Wien. Verzeichnis der Gemälde. Mit 2341 Abbildungen. Wien, 1991.
- Ferkov 2008** = [Ferkov Jakab]: Mohács. In: Duczon Árpád (szerk.): Európai örökségünk: a pécsi és a djakovói egyházmegye bemutatkozik. Pécs, 2008, 100–104.
- Fiala 1891** = Eduard Fiala: Das Münzwesen der Grafen Schlick. In: Numismatische Zeitschrift (23) 1891, 195–288.
- Fischer 2009–2012** = Erik Fischer: Melchior Lorck, Vol. 1–5, Copenhagen, 2009–2012.
- Fischer 2009** = Erik Fischer with Ernst Jonas Bencard and Mikael Bøgh Rasmussen and a Contribution by Marco Iuliano, Melchior Lorck. Volume 3. Catalogue Raisonné. Part one: The Turkish Publication. Copenhagen, 2009.
- Fischer 2009a** = Erik Fischer with Ernst Jonas Bencard and Mikael Bøgh Rasmussen and a Contribution by Marco Iuliano, Melchior Lorck. Volume 2. The Turkish Publication, 1626 Edition. Facsimile of a Copy in The Royal Library of Copenhagen. Copenhagen, 2009.
- Fischer 2009b** = Erik Fischer with Ernst Jonas Bencard and Mikael Bøgh Rasmussen and a Contribution by Marco Iuliano: Melchior Lorck. Volume 1. Biography and Primary Sources. Copenhagen, 2009.
- Fitz 1957** = Fitz Jenő: Székesfehérvár. Budapest, 1957.
- Fitz – Császár – Papp 1966** = Dr. Fitz Jenő – Császár László – Papp Imre: Székesfehérvár. Budapest, 1966.
- Flacke 1998** = Monica Flacke (Hrsg.): Mythen der Nationen. Ein Europäisches Panorama. Berlin, 1998.
- Fleischer 1932** = Julius Fleischer: Das kunstgeschichtliche Material der geheimen Kammerzahlamtsbücher in den staatlichen Archiven Wiens 1705–1790. Quellenschriften zur Barocken Kunst in Österreich und Ungarn. Bd. 1. Hrsg. v. Anton Hekler. Wien, 1932.
- Fleischer 1943** = Julius Fleischer: Umbau und Innenausstattung des Palais Strattmann-Windischgrätz in Wien. In: Kunstgeschichtliche Studien. Dagobert Frey zum 23. April 1943. von seinen Kollegen, Mitarbeitern und Schülern. Hrsg.: Hans Tintelnot. Breslau, 1943, 45–61.
- Fodor 2004** = Fodor Pál: A 16. századi oszmán-perzsa háborúk hatása az oszmánok közép-európai politikájára. In: Ötvös István (szerk.): Variációk. Ünnepi tanulmányok M. Kiss Sándor tiszteletére. Piliscsaba, 2004, 19–30.

- Fodor 2014** = Fodor Pál: I. Szulejmán, a „Nagyszerű” és a „Törvényhozó” In: Fodor Pál: Szulejmán szultántól Jókai Mórig. Tanulmányok az oszmán–török hatalom szerkezetéről és a magyar–török érintkezésekről. Budapest, 2014, 11–26.
- Fodor 2016** = Fodor Pál: Hollók évadja. Gondolatok a mohácsi csatáról és következményeiről. In: Farkas – Szebelédi – Varga 2016, 7–17.
- Fodor 2017** = Pál Fodor: The Formation of Ottoman Turkish Identity (Fourteenth to Seventeenth Centuries). In: Fodor – Ács 2017, 19–54.
- Fodor – Ács 2017** = Pál Fodor – Pál Ács (eds.): Identity and Culture in Ottoman Hungary (Studien zur Sprache, Geschichte und Kultur der Turkvölker, Band 24) Berlin, 2017.
- Fodor – Varga 2019** = Fodor Pál – Varga Szabolcs: Több mint egy csata: Mohács. Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben. Budapest, 2019.
- Fodor 2020** = Fodor Pál: Előszó. In: B. Szabó – Farkas 2020, 7–15.
- Fodor 2021** = Fodor Pál: Oszmán–török ostromterv Nándorfehérvár elfoglalásához. In: Bácsország – Vajdasági Honismereti Szemle (97) 2021, 15–22.
- Forcher – Haidacher 2018** = Michael Forcher – Christoph Haidacher: Kaiser Maximilian I. Tirol, Österreich, Europa 1459–1519. Innsbruck – Wien, 2018.
- Forster 1905** = Forster Gyula: Magyarország műemlékei. Első kötet. A Műemlékek Országos Bizottsága Rajztárának Jegyzéke. Egybeállította dr. Gerecze Péter. Budapest, 1905.
- Fógel 1913** = Fógel József: II. Ulászló udvartartása. Budapest, 1913.
- Fógel 1917** = Dr. Fógel József: II. Lajos udvartartása. Budapest, 1917.
- Fölker 1900** = Fölker József: Mohács története. Mohács, 1900.
- Fraknoi 1876** = Fraknoi Vilmos: Második Lajos király számadási könyve, 1525. A Nemzeti Múzeum könyvtárában őrzött eredeti kéziratból közrebocsátja Fraknoi Vilmos. Budapest, Athenaeum, 1876.
- Fraknoi 1876a** = Fraknoi Vilmos: A mohácsi csatáról szóló egykorú újságlapok a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában. In: Magyar Könyvszemle (1) 1876/1. 8–14.
- Fraknoi 1876b** = Fraknoi Vilmos: II. Lajos és udvara In: Budapesti Szemle (X) 1876, 128–143, 390–416.
- Fraknoi 1877** = Fraknoi Vilmos: II. Lajos király számadási könyve. 1525. január 12 – július 16. In: Magyar Történelmi Tár (22) (2/10) 1877, 45–236.
- Fraknoi 1889** = Fraknoi Vilmos: Erdődi Bakócz Tamás élete. 1442–1521. Magyar történeti életrajzok. Budapest, 1889.
- Fraknoi 1896** = Fraknoi Vilmos: A Hunyadiak és a Jagellók kora. In: Szilágyi Sándor (szerk.): A magyar nemzet története. IV. kötet. Budapest, 1896.
- Franck 1883** = Jakob Franck: Lichtenberger, Johannes. In: Allgemeine Deutsche Biographie (18) 1883, 538–542.
- Francolin 1561** = Thurnier Buech Warhafftiger Ritterlicher Thate[n], so in dem Monat Junii des vergangnen LX. [1560] Jars in und ausserhalb der Statt Wienn zu Roß vnd zu Fuess, auff Wasser vnd Lannd gehalten worden ... durch Hannsen von Francolin ... beschriben. Gedruckt zu Wienn in Oesterreich durch Raphael Hofhalter, 1561.
- Francolin 1561a** = Rerum praeclare gestarum intra et extra moenia civitatis Viennensis ... Anni domini M.D.LX ... explicatio. per Joannem a Francolin Burgundium. Wien, [1561 k.].
- Frankenburg 1843** = Magyar életképek. Szerkeszti Adolf Frankenburg. Második kötet. Pesten, 1843.
- Frenzel 2003** = Monika Frenzel: Kenotaph – Das Hochgrab Kaiser Maximilians I. in der Hofkirche zu Innsbruck. Innsbruck, 2003.
- Frenzel 2005** = Monika Frenzel: Der Kenotaph und seine europäische Bedeutung. In: Arnold 2005a, 23–24.
- Frenzel 2005a** = Monika Frenzel: Jörg Kölderer. Hofmaler des Kaisers. In: Arnold 2005a, 16–20.

- Frey 1958** = Dagobert Frey: Die Kunstdenkmäler des politischen Bezirkes Feldkirch. (Österreichische Kunsttopographie. Band XXXII). Wien, 1958.
- Frimmel 1889** = Theodor Frimmel: Ergänzungen zu Burgkmair's Genealogie des Kaisers Maximilian I. aus der Bibliothek der kunsthistorischen Sammlungen des allerhöchsten Kaiserhauses. In: Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses (10) 1889, CCCXXV–CCCLII.
- Frodl 1989** = Geschichtsbilder aus dem alten Österreich. Unbekannte Historienmalerei des 19. Jahrhunderts. (Mai – Oktober 1989, Österreichische Galerie Wien, Schloß Halbturn) Red. Gerbert Frodl. Wien, 1989.
- Fronsperger 1565** = Leonhardt Fronsperger: Von Kayserlichem Kriegßbrechten Malefitz vnd Schuldhändlen, Ordnung vnd Regiment, sampt derselbigen vnd andern hoch oder niderigen Befehl, Bestallung, Staht vñ ämpter, zu Rossz vnd Fuß ... Frankfurt, 1565.
- Fronsperger 1573** = Leonhard Fronsperger: Kriegßbuch. Band I–III. Frankfurt, 1573.
- Fuchs 1542** = Leonhard Fuchs: De historia stirpium commentarii insignes. Basel, 1542.
- Fuchs – Réthelyi 2007** = Martina Fuchs – Orsolya Réthelyi (Hrsg.): Maria von Ungarn (1505–1558). Eine Renaissancefürstin. Münster, 2007.
- Fučíková 2015** = Eliška Fučíková: Kaiser Ferdinand I. und das Schicksal des Herrscherzyklus' im Alten Königspalast der Prager Burg. In: Historie – Otázky – Problémy (7) 2015/2., 135–141.
- Fučíková 2017** = Eliška Fučíková: Die Prager Burg unter Erzherzog Ferdinand II. Umbau und künstlerische Gestaltung. In: Sabine Haag – Veronika Sandbichler (Hrsg.): Ferdinand II. 450 Jahre Tiroler Landesfürst. Jubiläumsausstellung. Innsbruck, 2017, 47–48.
- Fuhrmann 1770** = Mathias Fuhrmann: Historische Beschreibung und kurz gefaßte Nachricht von der Römisch. Kaiserl. und Königlichen Residenz-Stadt Wien... Dritter Theil. Von den weltlichen Gebäuden... Wien, 1770.
- Fulton 1989** = Christopher B. Fulton: The Master IO.F.F. and the Function of Plaquettes. In: Studies in the History of Art (22) (Symposium Papers IX: Italian Plaquettes) 1989, 143–162.
- Fumée 1594** = Martin Fumée: Histoire des troubles de Hongrie. Paris, 1594.
- Fuxhoffer 1803** = Damian Fuxhoffer: Monasteriologia regni Hungariae, in qua libris V. Liber I. Veszprém, 1803.
- Fügedi 1986** = Erik Fügedi: Turniere in mittelalterlichen Ungarn. In: Josef Fleckenstein (Hrsg.): Das ritterliche Turnier im Mittelalter. Göttingen, 1986, 390–400.
- Fülemile 2015** = Fülemile Ágnes: Az „odaliszk”. Egy orientalizáló képzőművészeti téma jelentésének és recepciójának változásai. In: Ethno-Lore. Az MTA BTK Néprajztudományi Intézetének évkönyve. (32) 2015, 69–144, 525–530.
- Fülemile 2016–2017** = Fülemile Ágnes: The Odalisque. Changes in the Meaning and Reception of an Orientalising Fine Arts Theme in Europe and Hungary. In: Ungarn–Jahrbuch. Zeitschrift für interdisziplinäre Hungarologie. Herausgegeben von Zsolt K. Lengyel. (33) 2016–2017, 45–152.
- Füssel 2003** = Stephan Füssel: Kaiser Maximilian I. Die Abenteuer des Ritters Theuerdank. Kolorierter Nachdruck der Gesamtausgabe von 1517. Köln, 2003.
- Füssel 2006** = Die Funktionalisierung der „Türkenfurcht” in der Propaganda Kaiser Maximilians I. In: Franz Fuchs (Hg.): Osmanische Expansion und europäischer Humanismus. Wiesbaden, 2006, 9–30.
- Füssli 1810** = Johann Heinrich Füssli: Allgemeines Künstlerlexikon, oder: Kurze Nachricht von dem Leben und den Werken der Maler, Bildhauer ... Zweyter Theil ... Fünfter Abschnitt. N – Q. Zürich, 1810.
- Füzes 1976** = Füzes János: Megtalálták Mohácson II. Lajos emléktábláját. Dunántúli Napló (33) 1976. január 25. <https://www.kozterkep.hu/1124/ii-lajos-emlekmu>

Galamb 2011 = Orlai Petrics Soma (Mezőberény, 1822 – Budapest, 1880) Az ELTE Művészettörténeti Intézetének hallgatói és mezőberényi helytörténészek munkáiból. Szerkesztette Galamb Zsuzsanna. Vezető tanár Keserü Katalin. 2011. file:///C:/Users/jpapp/Downloads/adoc.pub_orlai-petrics-soma-mezbereny-1822-budapest-1880.pdf

Galamb 2018 = Galamb Zsuzsanna: Orlai Petrics Soma. Budapest, 2018.

Galavics 1971 = Galavics Géza: Program és műalkotás a 18. század végén. Egy festmény születése és fogadtatása (Művészettörténeti Füzetek 2). Budapest, 1971.

Galavics 1980 = Galavics Géza: A történeti téma. In: Szabolcsi Hedvig – Galavics Géza (szerk.): Művészet Magyarországon 1780–1830. Budapest, 1980, 63–71, 163–171.

Galavics 1984 = Géza Galavics: Barockkunst, höfische Representation und Ungarn. In: Gerda Mraz (Hrsg.): Maria Theresia als Königin von Ungarn (Jahrbuch für Österreichische Kulturgeschichte, X). Eisenstadt, 1984, 57–70.

Galavics 1986 = Galavics Géza: Kössünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet. Budapest, 1986.

Galavics 1988 = Galavics Géza: A mecénás Esterházy Pál (Vázlat egy pályaképhez). In: Művészettörténeti Értesítő (37) 1988/3–4., 136–161.

Galavics 1995 = Géza Galavics: The Hungarian Royal Court and Late Renaissance Art. In: Hungarian Studies (10) 1995, 307–332.

Galavics 1997 = Galavics Géza: Dorffmaister István történeti képei. In: Kostyál László, Zsámbéky Monika (szerk.): „Stephan Dorffmaister pinxit.” Dorffmaister István emlékkiállítás. Zalaegerszeg, 1997, 83–109.

Galavics 2000 = Galavics Géza: Ősök, hősök, szent királyok. Történelmünk és a barokk képzőművészet. In: Történelem – kép 2000, 63–72.

Galavics 2000a = Galavics Géza: Hősök és királyok a nagybiccsei vár árkádjai alatt. In: Történelem – kép 2000, VI–25. tétel, 390–391.

Galavics 2001 = Galavics Géza: A Habsburgok mint magyar királyok és a képzőművészeti reprezentáció. In: Császár és király 2001, 9–18.

Galavics 2004 = Galavics Géza: Magyar diákok 17.századi tézislapjai Közép-Európában. In: Művészettörténeti Értesítő (53) 2004/1–4., 53–80.

Galavics 2008 = Galavics Géza: Festők és metszetelőképek a késő reneszánsz Magyarországon. In: Mikó – Verő – Jávor 2008/II., 55–85.

Galavics 2016 = Galavics Géza: Hol keressük a Hesperidák kertjének földi mását? Esterházy Pál és a festő Carpofofo Tencalla „vitája” és a folytatás a kismartoni Esterházy-rezidencia dísztermének mennyezetképén (1674). In: Horn 2016, 279–361.

Galavics 2019 = Galavics Géza: Egy evangélikus főúr, Thurzó György árvai várkápolnája mint szakrális és reprezentációs tér. In: Kiss Erika, Zászkaliczky Márton, Zászkaliczky Zsuzsanna (szerk.): Ige-idők. A reformáció 500 éve. I. Tanulmányok. Budapest, 2019, 296–331.

Gamber 1975 = Ortwin Gamber: Kolman Helmschmid, Ferdinand I. und das Thun'sche Skizzenbuch. In: Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien (71) 1975 (Sonderheft. Nr. 241.), 9–38.

Gamber – Beaufort 1990 = Ortwin Gamber – Christian Beaufort: Katalog der Leibrüstammer. II. Teil. Der Zeitraum von 1530–1560 (Führer durch das Kunsthistorische Museum 39) Wien, 1990.

Garam 1994 = Garam Éva (szerk.): Nagy Szulejmán szultán és kora / Kanunî Sultan Süleyman ve çağı. Budapest, 1994.

Garas 1955 = Garas Klára: Magyarországi festészet a XVIII. században. I–II. kötet. Budapest, 1955.

Garas 1960 = Klára Garas: Franz Anton Maulbertsch 1724–1796. Graz, 1960.

Garas 1981 = Garas Klára: Olasz reneszánsz portrék. Budapest, 1981.

- Garas 1985** = Klára Garas: Geschichte und Historismus in der Malerei in Österreich und Ungarn um 1780. In: Österreich im Europa der Aufklärung. Kontinuität und Zäsur in Europa zur Zeit Maria Theresias und Josephs II. Internationales Symposium in Wien 20–23. Oktober 1980. Band 2. Wien, 1985, 623–636.
- Gausz 2015** = Gausz Ildikó: Transzitirodalom a koraújkori Magyarországról. Busbecq 1554–1555. évi úti impressziói hazánkról. In: Történeti tanulmányok (23) 2015, 22–40.
- Gaylard 2013** = Susan Gaylard: Hollow man. Writing, Objects, and Public Image in Renaissance Italy. New York, 2013.
- Gecsényi 1994** = Lajos Gecsényi: Von der Hofkanzlei zur ungarischen Botschaft. In: Hunkár 1994, 111–137.
- Geier 2004** = Wolfgang Geier: Russische Kulturgeschichte in diplomatischen Reiseberichten aus vier Jahrhunderten. Sigismund von Herberstein, Adam Olearius, Friedrich Christian Weber, August von Haxthausen (Studien der Forschungsstelle Ostmitteleuropa an der Universität Dortmund), Wiesbaden, 2004.
- Geissler 1965** = Paul Geissler: Hans Burgkmairs Genealogie Kaiser Maximilians I. In: Gutenberg Jahrbuch (40) 1965, 249–261.
- Geisberg 1974** = Max Geisberg: The German Single-leaf Woodcut. 1500–1550. I–IV. New York, 1974.
- Geldner 1975** = Ferdinand Geldner (Hrsg.): Türkenkalender. „Eyn Manung der Cristenheit widder die Durken“ Mainz 1454. Das älteste vollständig erhaltene gedruckte Buch Rar. 1. der Bayerischen Staatsbibliothek. Faksimile mit Kommentar. Wiesbaden, 1975.
- Genthon 1934** = Genthon István: Egy budai humanista aranycsészeje. In: Tanulmányok Budapest Múltjából (3) 1934, 138–144.
- Georgius de Hungaria 1977** = Georgius de Hungaria – a „Szászsebesi Névtelen”: Értekezés a törökök szokásairól, viszonyairól és gonoszágáról. Ford.: Kenéz Győző. In: Rabok, követek, kalmárok az oszmán birodalomról. Közreadja: Tardy Lajos. Budapest, 1977.
- Georgius de Hungaria 1993** = Georgius de Hungaria: Tractatus de moribus, conditionibus et nequicia Turcorum. Nach der Erstausgabe von 1481 herausgegeben, übersetzt und eingeleitet von Reinhard Klockow. Köln – Weimar – Wien, 1993.
- Gerat 2002** = Ivan Gerat: Das Epitaph des jagiellonischen Diplomaten in Preßburg: Jagiellonische Bildproduktion und Marienverehrung. In: Popp – Suckale 2002, 159–165.
- Gerat 2019** = Ivan Gerat: Kinderehe und Heiligenkulte? Eine Frage zur Darstellung der Wiener Doppelhochzeit. In: Dybaś – Tringli 2019, 429–438.
- Gerevich – Genthon 1935** = Gerevich Tibor – Genthon István: A magyar történelem képeskönyve. Budapest, 1935.
- Gerszi 1960** = Gerszi Teréz: A magyar kőrajzolás története a XIX. században. Budapest, 1960.
- G. Etényi 2002** = G. Etényi Nóra: A nürnbergi nyilvánosság és a Nádasdy Mausoleum. In: Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György (szerk.): Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Budapest, 2002, 122–130.
- G. Etényi – Horn 2005** = G. Etényi Nóra – Hern Ildikó (szerk.): Idővel paloták ... Magyar udvari kultúra a 16–17. században. Budapest, 2005.
- G. Etényi 2015** = G. Etényi Nóra: John Roger Paas, The German Political Broadsheet 1600–1700, Volume 12, (1686–1700), Harrasowitz Verlag, Wiesbaden, 2014. In: Magyar Könyvszemle (131) 2015/3., 367–372.
- Giovio 1531** = Commentario de le cose de' Turchi, di Paolo Iovio, vescovo di Nocera, a Carlo Quinto Imperadore Augusto. Roma, [1531].

- Giovio 1538** = Paolo Giovio: Ursprung des Türckhischen Reychs, biß auff den yetzigen Soliman, in Wälscher spraach geschriben, hernach auß dem Latein F. Bassianatis verteütschet durch Justum Jonam. Augsburg, 1538.
- Giovio 1551** = Pauli Iovii Novocomensis Episcopi Nucerini Elogia virorum bellica virtute illustrium: veris imaginibus supposita, quae apud musaeum spectantur Florentiae, Lorenzo Torrentino, 1551.
- Giovio 1552** = Pauli Iovii Nouocomensis episcopi Nucerini Historiarum sui temporis. Tomus secundus. Fiorentiae, 1552.
- Giovio 1554** = Gli elogi vite brevemente scritte d'huomini illustri di guerra, antichi et moderni, di Mons. Paolo Giovio ... In Fiorenza, Lorenzo Torrentino, MDLIII.
- Giovio 1575** = Pauli Iovii Novocomensis Episcopi Nucerini Elogia virorum bellica virtute illustrium ... Basil, 1575.
- Glomski 2007** = Jacqueline Glomski: Patronage and Humanist Literature in the Age of the Jagiellons. Court and Career in the Writings of Rudolf Agricola Junior, Valentin Eck, and Leonard Cox. Toronto – Buffalo – London, 2007.
- Goda 2005** = Goda Gertrúd: Holló Barnabás (1865–1917) élete és munkássága. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve (44) 2005, 401–419.
- Goda 2016** = Goda Gertrud: Holló Barnabás. Miskolc, 2016.
- Goffman 2002** = Daniel Goffman: The Ottoman Empire and Early Modern Europe. Cambridge, 2002.
- Gohl 1899** = Gohl Ödön: Budapest emlékérméi. 1. rész. Buda 1686-iki visszavételének emlékérméi. In: Budapest Régiségei (6) 1899, 37–108.
- Gohl 1900** = Gohl Ödön: Budapest emlékérméi. 1. rész (folytatás). Buda 1686-iki visszavételének emlékérméi. In: Budapest Régiségei (7) 1900, 115–162.
- Gontier de Faifve 1774** = Jean Theodor Gontier de Faifve: Almanach von Wien zum Dienste der Fremden, oder historischer Begriff der anmerkungswürdigsten Gegenstände dieser Hauptstadt. Samt dem richtigen Verzeichnisse der Gassen, numerirten Häuser, ihrer Innhaber, und Schilde. Mit vielen Kupfern. Wien, gedruckt bey Joseph Kurzböcken, 1774.
- Gozdzik é. n.** = Gozdzik Tadeusz: A Jagelló-házból származó magyar uralkodók ikonográfiája. (I. Ulászló, II. Ulászló, II. Lajos, Izabella). Budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Művészettörténeti és Keresztényrégészeti Intézet dolgozatai. Igazg. Gerevics (sic) Tibor. [Budapest] é. n.
- Gödölle 2014** = Gödölle Mátyás: A Szent István Rend alapításának képzőművészeti forrásai. In: Gödölle Mátyás – Pallos Lajos – Verő Mária (szerk.): Szent István Lovagjai. A legrangosabb magyar kitüntetés 250 éve. Budapest, 2014, 95–113.
- Gödölle 2017** = Gödölle Mátyás: Buda és Pest 1541/42. évi ostromainak ábrázolásai. In: Tanulmányok Budapest Múltjából (40) 2017, 165–196.
- Göllner 1961** = Carl Göllner: Turcica. Die europäischen Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts. Band. I. 1501–1550. Bucuresti – Berlin, 1961.
- Göllner 1978** = Carl Göllner: Turcica. Die Türkenfrage in der öffentlichen Meinung Europas im 16. Jahrhundert. Band III. Bukarest – Baden-Baden, 1978.
- Gratae 1560** = Gratae Posteritati Sigismundus Liber Baro in Herberstain Neyberg & Guettenhag ... Viennae, Raphael Hofhalter, 1560.
- Gratae 2014** = Matej Hriberšek – Jedert Vodopivec – Dejan Zadavec – Polona Vidmar (ed.): Gratae Posteritati Studijska izdaja. Ptuj, Knjižnica Ivana Potrča Ptuj, 2014.
- Gräf 2005** = Holger Th. Gräf: „Erbfeind der Christenheit“ oder potentieller Bündnispartner? Das Osmanenreich im europäischen Mächtesystem des 16. und 17. Jahrhunderts – gegenwartspolitisch betrachtet. In: Kurz – Scheutz –Vocelka – Winkelbauer 2005, 37–52.

- Grebe 2015** = Anja Grebe (Hrsg.): Maximilian I. Die ruhmreichen Taten des Ritters Theuerdank. Ein illustriertes Meisterwerk der frühen Buchdruckerkunst. Darmstadt, 2015.
- Green 2011** = Jonathan Green: Printing and Prophecy, Prognostication and Media Change 1450–1550 (Cultures of Knowledge in the Early Modern World). Ann Arbor, 2011.
- Greiselmayer 1996** = Volkmar Greiselmayer: Kunst und Geschichte. Die Historienbilder Herzog Wilhelms IV. von Bayern und seiner Gemahlin Jacobäa. Versuch einer Interpretation. Berlin, 1996.
- Grieb 2007** = Manfred H. Grieb (Hrsg.): Nürnberger Künstlerlexikon. Band 3. Nürnberg, 2007.
- Groß – Thomas 1936** = August Groß – Bruno Thomas: Katalog der Waffensammlung in der Neuen Burg. Schausammlung. Wien, 1936.
- Gröber 1928** = Karl Gröber: Kinderspielzeug aus aller Zeit. Eine Geschichte des Spielzeugs. Berlin, 1928.
- Größing 2002** = Sigrid-Maria Größing: Maximilian I. Kaiser – Künstler – Kämpfer. Wien, 2002.
- Grünpeck 1523** = Doctor Joseph Gruenpeck von Burckhausen entlicher beschluß vber die kunfftigen zúsamenf[ue]gung der planetē jm Visch Warnung gegen dē vnfellē so darauß jm. xxiiij. xxv. xxvj. erwachsen sollen vorauß wider die aufrüstung der Türcken. An König Ludwigen vnd frawen Mariam Königin zú Hungern vnd Beham. H. n., 1523.
- Grünpeck 1721** = Joseph Grünpeck: Lebens-Beschreibung Kayser Friedrichs des III. und Maximilians des I. Tübingen, 1721.
- Grünpeck 1891** = Die Geschichte Kaiser Friedrichs III. und Maximilians I. von Joseph Grünpeck. Übers. von Th. Ilgen. Leipzig, 1891.
- Gschwend – Eichberger 2018** = Annamarie Jordan Gschwend – Dagmar Eichberger: Eine begabte Kunstagentin mit Weitsicht. Königin Maria von Ungarn (1505–1558). In: Haag et al. 2018, 37–49.
- Gschwend 2020** = Annamarie Jordan Gschwend: Alessandro Nogarola's Rediscovered Vita of Mary of Hungary, Regent of the Netherlands. In: Pérez 2020, 59–75.
- Gulyás 2012** = Gulyás Borbála: A török elleni harc megjelenítése a Habsburgok udvari ünnepegein a 16. században. In: Ács – Székely 2012, 249–264.
- Gulyás 2013** = Gulyás Borbála: Egy elfeledett armális a 16. század második feléből. Gersei Pethő János címerbővítő oklevele (1572). In: *Ars Hungarica* (39) 2013/1., 61–66.
- Gulyás 2014** = Gulyás Borbála: Bocskay György kalligráfus antikva betűs síremlékfeliratai. All'antica reprezentáció I. Ferdinánd bécsi udvarában. In: *Művészettörténeti Értesítő* (63) 2014/2., 265–306.
- Gulyás 2014a** = „gegen den Bluedthunden und Erbfeindt der Christenhait”. Die Thematisierung der Türkengefahr in Wort und Bild im Rahmen der höfischen Feste der Habsburger in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. In: Born – Jagodzinski 2014, 217–236.
- Gulyás 2015** = Gulyás Borbála: Ünnepegek, palotások és mesterek a Jagelló-kori királyi udvarban. In: *Ars Hungarica* (41) 2015/4., 421–435.
- Gulyás 2016** = Borbála Gulyás: Previously Unknown Charters in Booklet Form by the Calligrapher George Bocskay. In: *Acta Historiae Artium* (57) 2016, 105–130.
- Gulyás 2017** = Borbála Gulyás: Die Turniere am Hof der ungarischen Könige im 16. Jahrhundert. In: Krause – Pfaffenbichler 2017, 131–153.
- Gulyás 2017a** = Borbála Gulyás: The Fight against the Ottomans in Hungary and the Court Festivals of the Habsburgs in the Sixteenth Century. In: Fodor – Ács 2017, 277–300.
- Gulyás 2018** = Borbála Gulyás: “Achtet Casten, darinnen allerleÿ Búecher”. Prints and Manuscripts in the Kunstkammer of Ferdinand of Tyrol. In: *Collecting Prints and Drawings*. Edited by Andrea M. Gáldy and Sylvia Heudecker. Newcastle upon Tyne, 2018, 105–120.

Gulyás 2019 = Borbála Gulyás: The Second Letters Patent (Grant of Barony) Issued to Nicolaus Olahus (1558–1560). In: Szilágyi 2019, 37–50.

Gulyás 2020 = Gulyás Borbála: Bocskay György kalligráfus művészete. Budapest, 2020.

Gulyás 2021 = Gulyás, Borbála: Festivities celebrating the coronations of the Habsburgs Maximilian and Rudolf as king of Hungary in Pozsony/Bratislava, 1563 and 1572. In: Eagles Looking East and West: Dynasty, Ritual and Representation in Habsburg Hungary and Spain (Habsburg Worlds, Volume 4) Turnhout, 2021, 77–95.

Gulyás 2021a = Gulyás Borbála: Donat Hübschmann magyarországi megrendelői. Négy metszet és négy miniatúra. In: Gulyás – Mikó – Ugrý 2021, I. kötet, 71–98.

Gulyás – Mikó – Ugrý 2021 = Gulyás Borbála – Mikó Árpád – Ugrý Bálint: Reneszánsz és barokk Magyarországon. Művészettörténeti tanulmányok Galavics Géza tiszteletére. I–II. kötet. Budapest, 2021.

Gulyás 2022 = Borbála Gulyás: Jousting under the Holy Crown. Tournaments at the Hungarian Royal Court in the Sixteenth Century. In: Stefan Krause (ed.): Tournaments. A Thousand Years of Chivalry. Wien, 2022, 66–81.

Gumowski 1906 = Maryan Gumowski: Medale Jagiellonow. Kraków, 1906.

Guthmüller – Kühmann 2000 = Bodo Guthmüller – Wilhelm Kühmann (Hrsg.): Europa und die Türken in der Renaissance. Tübingen, 2000.

Gyáni 2007 = Gyáni Gábor: Elbeszélhető-e egy csata hiteles története? Metatörténeti megfontolások. In: Gyáni Gábor: Relatív történelem. Budapest, 2007, 220–240.

Gyöngyössy 2007 = Márton Gyöngyössy: Königin Maria und die Kremnitzer Münzprägung. In: Fuchs – Réthelyi 2007, 161–177.

Gyöngyössy 2010 = Gyöngyössy Márton: A királyi Magyarország pénztörténete (1527–1608). Budapest, 2010.

Gyöngyössy – Winter 2007 = Márton Gyöngyössy – Heinz Winter: Münzen und Medaillen des Ungarischen Mittelalters 1000–1526. Wien, Kunsthistorisches Museum, 2007.

Györkös 2013 = Györkös Attila: Mohács és a török–francia szövetség, avagy a „Nyugat áruháza”-nak mítosza. In: S. Varga 2013, 339–351.

Gyóry 1933 = Gyóry János: A kereszténység védőbástyája. Magyarország képe a XVI. századi francia irodalomban. Budapest, 1933.

Gyulai 2008 = Gyulai Éva: Egy közép-európai tudós portréjához: Verancsics-ikonográfia. In: Czoch Gábor – Horváth Gergely – Pozsgai Péter (szerk.): Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára. Budapest, 2008, 162–186.

Gyulai 2011 = Gyulai Éva: Ense opus est – Verancsics Antal emblémaverse I. Szulejmán szultánról, 1558. In: Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica (16) 2011/2., 129–167.

Gyulai 2012 = Gyulai Éva: Von Sachen gros, von Angsicht klein – Zsámboky János verse Pozsonyról a Habsburg Miksa koronázásáról készült metszeten, 1563/1566. In: Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica (17) 2012, 125–151.

Gyulai 2015 = Gyulai Éva, Turcissare – Verancsics Antal török-képe. In: Békés Enikő – Kasza Péter – Lengyel Réka (szerk.): Humanista történetírás és neolatin irodalom a 15–18. századi Magyarországon. Budapest, 2015, 91–108.

Haag – Schmitz-Von Ledebur 2013 = Sabine Haag und Katja Schmitz-Von Ledebur (Hrsg.): Kaiser Karl V. erobert Tunis. Dokumentation eines Kriegszuges in Kartons und Tapisserien. Ausstellungskatalog. Wien, 2013.

Haag et al. 2014 = Sabine Haag – Alfried Wieczorek – Matthias Pfaffenbichler – Hans-Jürgen Buderer (Hrsg.): Kaiser Maximilian I. Der letzte Ritter und das höfische Turnier. Ausstellungskatalog. Mannheim – Regensburg, 2014.

Haag et al. 2018 = Sabine Haag – Dagmar Eichberger – Annemarie Jordan Gschwend (Hrsg.): Frauen, Kunst und Macht. Drei Frauen aus dem Hause Habsburg. Wien, 2018.

Haag – Sandbichler 2019 = Sabine Haag – Veronika Sandbichler (Hrsg.): Maximilian I. „Zu Lob und ewiger Gedachtnus.“ Ausstellungskatalog KHM Wien – Schloss Ambras Innsbruck. Wien, 2019.

Haag – Sandbichler – Klarer 2019 = Sabine Haag – Veronika Sandbichler – Mario Klarer (Hrsg.): Piraten und Sklaven im Mittelmeer. Innsbruck – Wien, 2019.

Haberditzl 1977 = Franz Martin Haberditzl: Franz Anton Maulbertsch 1724–1796. Wien, 1977.

Habich 1916 = Georg Habich: Die deutschen Medailleure des XVI. Jahrhunderts. Halle a. d. Saale, 1916.

Habich 1929 = Georg Habich: Die Deutsche Schaumünzen des XVI. Jahrhunderts. Erster Teil, Erster Band, Erster Hälfte. München, 1929.

Hackländer 1846 = Reise in den Orient von F. W. Hackländer. Zweite verbesserte Auflage der: Daguerreotypen. Erster Band. Stuttgart, 1846. (Documenta Arabica. Herausgegeben von Günter Meyer und Rudolf Sellheim. Teil 1. Reiseliteratur. Hildesheim – Zürich – New York, 2004).

Haug-Moritz – Pelizaeus 2010 = Gabrielle Haug-Moritz – Ludolf Pelizaeus (Hrsg.): Repräsentation der islamischen Welt im Europa der Frühen Neuzeit. Münster, 2010.

Häufler 1847 = Kleine historische Bilder-Gallerie aus Ungarns denkwürdiger Vorzeit. Pest, 1847.

Häufler 1854 = Buda-Pest, historisch-topographische Skizzen von Ofen und Pest und deren Umgebungen von J. V. Haeufler ... Andeutungen über die näheren und entfernteren Umgebungen von Ofen und Pest. Pest, 1854.

Hager 1939 = Werner Hager: Das geschichtliche Ereignisbild. München, 1939.

Haiczl 1913 = Haiczl Kálmán: A garamszentbenedeki apátság története. Budapest, 1913.

Haidacher 2004 = Christoph Haidacher: Maximilians Leben und Taten in 24 Bildern. Die Marmorreliefs am Grabdenkmal des Kaisers mit kunsthistorischen Beschreibungen der Reliefs von Dorothea Diemer. In: Haidacher – Diemer 2004, 81–188.

Haidacher – Diemer 2004 = Christoph Haidacher – Dorothea Diemer: Maximilian I. Der Kenotaph in der Hofkirche zu Innsbruck. Innsbruck – Wien, 2004.

Hajdu – Kajetán 1980 = Hajdu István – Kajetán Endre: Csataképek. A magyar hadtörténelem a festészet és a grafika tükrében. Budapest, 1980.

Hajós-Baku 2018 = Hajós-Baku Eszter Judit: Hagymány és újítás: A centralitás történeti hagymánya és korszerűsége a két világháború közötti magyar templomépítészetben. PhD Doktori értekezés. Budapest, 2018.

Hale 1990 = John R. Hale: Artists and Warfare in the Renaissance. New Haven – London, 1990.

Hammer 1828 = Geschichte des Osmanischen Reiches, grossentheils aus bisher unbenützten Handschriften und Archiven durch Joseph von Hammer. Vom Regierungsantritte Suleiman des ersten bis zum Tode Selims II., 1520–1574. Pest, 1828.

Hammerstein 1986 = Helga Robinson Hammerstein: The Battle in the Booklets. Prognostic Tradition and Proclamation of the Word in early sixteenth-century Germany. In: Paola Zambelli (ed.): 'Astrologi hallucinati'. Stars and the End of the World in Luther's Time. Berlin – New York, 1986, 129–151.

- Han 1686** = Paul Conrad Balthasar Han: Alt und Neu Pannonia oder Kurz-Verfaßte Beschreibung des Uralten Edlen Königreichs Hungarn. Nürnberg, 1686.
- Hankiss 1933** = Hankiss János: Az eröslelkű magyar nő példázata. In: Debreceni Szemle. Tudományos folyóirat (7) 1933, 362–366.
- Hanus 1976** = Hanus Erzsébet: Mohács a költészet tükrében. In: Baranyai művelődés 1976, 50–61.
- Hanzl-Wachter 2004** = Liselotte Hanzl-Wachter: Hofburg zu Innsbruck. Architektur, Möbel, Raumkunst; repräsentatives Wohnen in den Kaiserappartements von Maria Theresia bis Kaiser Franz Joseph. Wien – Köln – Weimar, 2004.
- Hanzl-Wachter 2005** = Lieselotte Hanzl-Wachter: Ausstattung und Einrichtung der Hofburg zu Innsbruck im späten 18. und 19. Jahrhundert. In: Heinz Noflatscher – Jan Paul Niederkorn (Hrsg.): Der Innsbrucker Hof. Residenz und höfische Gesellschaft in Tirol vom 15. bis 19. Jahrhundert. Wien, 2005, 109–121.
- Hanzl-Wachter 2015** = Liselotte Hanzl-Wachter: Die Neugestaltung der Innsbrucker Hofburg im 18. Jahrhundert. In: Renate Zedinger (Hrsg.): Innsbruck 1765. Prunkvolle Hochzeit, fröhliche Feste, tragischer Ausklang (Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts; Bd. 29). Bochum, 2015, 329–341.
- Harms 1992** = Wolfgang Harms: Feindbilder im illustrierten Flugblatt der Frühen Neuzeit. In: Franz Bosbach (dir.): Feindbilder. Die Darstellung des Gegners in der politischen Publizistik des Mittelalters und der Frühen Neuzeit. Bayreuth, 1992, 141–177.
- Harms – Schilling 2008** = Wolfgang Harms – Michael Schilling: Das illustrierte Flugblatt der frühen Neuzeit. Tradition, Wirkungen, Kontexte. Stuttgart, 2008.
- Harper 2011** = James G. Harper (ed.): The Turk and Islam in the Western Eye, 1450–1750. Visual Imagery Before Orientalism. Farnham – Burlington, 2011.
- Harsányi 1926** = Harsányi Pál: II. Lajos és a mohácsi csata emlékérmek. In: Lukinich 1926, 295–312.
- Hasanović-Kolutác 2019** = Hasanović-Kolutác Andrea: 1526 helye és szerepe a mohácsi identitásban. In: Fodor – Varga 2019, 563–617.
- Hauge zum Freistein 1534** = Hans Hauge zum Freistein: Der Hungern Chronica. [Nürnberg – Wien], 1534.
- Haupt 2007** = Herbert Haupt: Das Hof- und hofbefreite Handwerk im barocken Wien 1620 bis 1770. Ein Handbuch. Innsbruck – Wien – Bozen, 2007.
- Hayton 2007** = Darin Hayton: Astrology as Political Propaganda. Humanist Responses to the Turkish Threat in Early-Sixteenth-Century Vienna. In: Austrian History Yearbook (38) 2007, 61–91.
- Hayton 2015** = Darin Hayton: The Crown and the Cosmos. Astrology and the Politics of Maximilian I. Pittsburgh, 2015.
- Hazai 1987** = György Hazai: Türkenbild und Christenbild durch die Jahrhunderte. In: Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae (33) 1987/2–4., 169–175.
- Hámori 1986** = Hámori Katalin: Egykorú festmények Buda 1686-os visszafoglalásáról. In: Fenyvesi 1986, 51–57.
- Heenes 2003** = Volker Heenes: Antike in Bildern. Illustrationen in antiquarischen Werken des 16. und 17. Jahrhunderts. Stendal, 2003.
- Heidrich 1909** = Ernst Heidrich: Die Altdeutsche Malerei, 200 Nachbildungen mit geschichtlicher Einführung und Erläuterungen. Jena, 1909.
- Heilingsetzer 2003** = Georg Heilingsetzer: Ein Baustein zur Entstehung der Habsburgermonarchie. Die Hochzeit Erzherzog Ferdinands in Linz (1521) In: Seipel 2003, 67–75.

Heimb 1764 = Theophil Heimb: Notitia historica de ortu et progressu Abbatiae sacri ordinis Cisterciensis B. M. V. ad St. Gotthardum dicta et in inclyto Hungariae regno sitae e variis ... Viennae, 1764.

Heinz 1975 = Günther Heinz: Das Porträtbuch des Hieronymus Beck von Leopoldsdorf. In: Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien (71) 1975, 165–310.

Heinz – Schütz 1976 = Günther Heinz – Karl Schütz: Porträtgalerie zur Geschichte Österreichs von 1400 bis 1800. Kunsthistorisches Museum Wien, Gemäldegalerie. Wien, 1976.

Heisler 1793 = Heisler Glicér (a S. Joanne) SchP: Nova et Compendiosa Historiae Regum Hungariae Editio Notis Palmae illustrata, Podolini apus Scholas Pias, 1793. Podolin, 1793. OSZK K, Quart. Lat. 2572.

Helmstutler Di Dio 2020 = Kelley Helmstutler Di Dio: 'A Woman who is so much like a Man'. Mary of Hungary, Female Rulership, and Portraits by Leone Leoni. In: Pérez 2020, 109–122.

Hendrikman 2005 = Lars Hendrikman: Portraits and politics. Evolution in the depiction of King Christian II of Denmark during his reign and exile (1513–1531). In: Hanno Brand (ed.): Trade, Diplomacy and Cultural Exchange. Continuity and change in the North Sea Area and the Baltic c. 1350–1750. Hilversum, 2005, 186–210.

Henzlmann – Bubics 1876 = A magyarországi árvízkárosultak javára Budapesten gróf Károlyi Alajos palotájában 1876. évi májusban rendezett műipari és történelmi emlék-kiállítás tárgyainak lajstroma. Készítették: Henzlmann Imre és Bubics Zsigmond apát. Sajtó alá rendezte Szalay Imre. Budapest, 1876.

Heraeus 1828 = Carl Gustav Heraeus: Bildnisse der regierenden Fürsten und berühmter Männer vom vierzehnten bis zum achtzehnten Jahrhunderte in einer Folge von Schaumünzen. Wien, 1828.

Herberstein 1549 = Sigmund von Herberstein: Rerum Moscoviticarum Commentarii. In hijs comentarijs sparsim contenta habebis ... Russiæ, & que nunc eius Metropolis est, Moscouiæ breuissimam descriptionem ... Wien, 1549.

Herberstein 1557 = Moscouia der Hauptstat in Reissen / durch Herrn Sigmunden Freyherrn zu Herberstain ... Wien, 1557.

Herberstein 1576 = Die Moscouitische Chronica. Das ist Ein gründtliche beschreibung oder Historia / deß mechtigen vnd gewaltigen Großfürsten in der Moscauw / sampt derselben Fürstenthumb vnd Länder / auch deß trefflichen Landts zu Reussen / von jrem Herkommen / Religion / Sitten vnd Gebreuchen / deßgleichen jre Schlachten Krieg vnd mannliche thaten / auff das fleissigest zusammen gebracht / sehr schön vnnd gar nützlich zu lesen. Erstlichen durch den Hochgelerten Herrn Paulum Jouium / deßgleichen durch den Wolgebornen Herrn Sigmund Freyherrn zu Herberstein ... selbst persönlich erfahren/ vnd folgendts durch den ... Herrn Doctor Pantaleon/ ... auß dem Latein ins Teutsch gebracht. Sampt einem Vollkommenen Register/ dergleichen vor nie außgangen oder Gedruckt. Gedruckt zu Franckfurt am Mayn / durch Johannem Schmidt in verlegung Sigmund Feyerabends, 1576 (Utánnymás: 1579).

Herkenhoff 1996 = Michael Herkenhoff: Die Darstellung außer europäischer Welten in Drucken deutscher Offizinen des 15. Jahrhunderts. Berlin, 1996.

Hermann 1961 = Hermann Zsuzsa: Az 1515. évi Habsburg-Jagelló szerződés. Budapest, 1961.

Hermann 2009 = Hermann Zoltán: „Magyarentod”. Adalékok a Dobozy-témához. In: Csörsz Rumen István et al. (szerk.): Margonauták. Írások Margócsy István 60. születésnapjára. Budapest, 2009, 208–219.

Hermann 2017 = Hermann Róbert (főszerk.): Magyarország hadtörténete. I. kötet. Budapest, 2017.

- Heroldt 1774** = Matthaeus Heinrich Heroldt: Dem Münzvergnügen gewidmete Nebenstunden, oder Beschreibung von hundert Stück merkwürdiger und seltener Gold- und Silber-Münzen ... Nürnberg, 1774.
- Héri 1977–1978** = Héri Vera: Mária királyné érmei. In: Numizmatikai Közlöny (76–77) 1977–1978, 85–88.
- Héri 1982** = Héri Vera: II. Lajos magyar király és Mária királyné medaillon-arképei. In: Művészettörténeti Értesítő (31) 1982/3., 222.
- Héri 2009** = G. Héri Vera: A törökellenes háborúk emlékérméi. Budapest, 2009.
- Hilger 1969** = Wolfgang Hilger: Ikonographie Kaiser Ferdinands I. (1503–1564). Wien, 1969.
- Historienmalerei 1990** = Historienmalerei in Europa. Paradigmen in Form, Funktion und Ideologie. Hrsg. v. Ekkehard Mai – Anke Repp-Eckert. Mainz, 1990.
- Historische Schlachten 1976** = Historische Schlachten auf Tapissereien aus dem Besitz des Kunsthistorischen Museums Wien. Halbtorn, 1976.
- H. Kolba 1996** = H. Kolba Judit (szerk.): A Magyar Nemzeti Múzeum történeti kiállításának vezetője. 2. Budapest, 1996.
- H. Németh 2007** = H. Németh István: A magyarországi abszolutista várospolitikai első lépései (XVI–XVII. század). Az alsó-magyarországi bányavárosok központi igazgatásának kialakulása. In: Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények (5) 2007, 361–407.
- Hobson 1989** = Anthony Hobson: Humanists and Bookbinders. The Origins and Diffusion of the Humanistic Bookbinding 1459–1559, with a Census of Historiated Plaque and Medallion Bindings of the Renaissance. Cambridge – New York, 1989.
- Hobson 1999** = Anthony Hobson: Renaissance Book Collecting. Jean Grolier and Diego Hurtado de Mendoza, Their Books and Bindings. Cambridge – New York, 1999.
- Hoffmann 1927** = Hoffmann Edit: II. Ulászló egy ismeretlen arképe. In: Turul (41) 1927, 4–7.
- Hohensinner 2015** = Severin Hohensinner: Bibliografie historischer Karten und Literatur zu österreichischen Flusslandschaften. Wien, 2015.
- Hollstein 1954** = F. W. Hollstein: German Engravings, Etchings and Woodcuts ca. 1400–1700. Volume II. Altzenbach – B. Beham. Amsterdam, 1954.
- Hollstein 1957/IV** = F. W. Hollstein: German Engravings Etchings and Woodcuts ca. 1400–1700. Volume IV. Beischlag – Brosamer. Amsterdam, 1957.
- Hollstein 1957/V** = F. W. Hollstein: German Engravings Etchings and Woodcuts ca. 1400–1700. Volume V. Brucker – Coriolanus. Amsterdam, 1957.
- Hollstein 1984** = F. W. Hollstein: German Engravings, Etchings and Woodcuts 1400–1700. Volume XIII. A. Jacob van der Heyden to Nicolaus Hogenberg. Roosendaal, 1984.
- Hollstein 1978** = F. W. Hollstein: German Engravings, etchings and Woodcuts 1400–1700. Volume XXI. Georg Lang to Hans Leinberger. Amsterdam, 1978.
- Hollstein 1996** = F. W. Hollstein: German Engravings, Etchings and Woodcuts 1400–1700. Volume XLII. Gordian Sanz to Hans Schäfelein. Rotterdam, 1996.
- Hollstein 2000** = F. W. Hollstein: German Engravings, Etchings and Woodcuts 1400–1700. Volume XLVIII. Erhard Schön (continued). Rotterdam, 2000.
- Holm – Rasmussen 2021** = Bent Holm – Mikael Bøgh Rasmussen (ed.): Imagined, Embodied and Actual Turks in Early Modern Europe. Wien, 2021.
- Holzberg – Brunner 2020** = Niklas Holzberg – Horst Brunner: Hans Sachs. Ein Handbuch. Mit Beiträgen von Eva Klesatschke, Dieter Merzbacher und Johannes Rettelbach. Band 1. Berlin – Boston, 2020.

Hopp 1992 = Hopp Lajos: Az „antemurale” és „conformitas” humanista eszméje a magyar-lengyel hagyományban. Budapest, 1992.

Hormayr 1807 = Oesterreichischer Plutarch, oder Leben und Bildnisse aller Regenten und der berühmtesten Feldherren, Staatsmänner, Gelehrten und Künstler der österreichischen Kaiserstaates von Joseph Freyherrn von Hormayr. Wien 1807–1814. Siebentes Bändchen. Wien, 1807.

Horn 1989 = Hendrik J. Horn: Jan Cornelisz Vermeyen, Painter of Charles V and His Conquest of Tunis. Paintings, Etchings, Drawings, Cartoons & Tapestries, Volumes 1–2. Doornspijk, 1989.

Horn 2016 = Horn Ildikó et al. (szerk.): Művészet és mesterség. Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére. II. kötet. Budapest, 2016.

Horváth 1932 = Horváth Henrik: H. Heinrich Faust és a bécsi gobelinek. In: Tanulmányok Budapest Múltjából (1) 1932, 61–75.

Horváth 1936 = Horváth Kázmér: Mohács. In: Városkultura (9) 1936/9–10., 95–100.

Horváth 1936a = Horváth Kázmér: A mohácsi csata emlékműve. In: Városkultura (9) 1936/9–10., 106–108.

Horváth 1937 = Horváth Magda: A török veszedelem a német közvéleményben. Budapest, 1937.

Horváth 1976 = Horváth Tamás: Mit tanít Mohácsról a „Hármas kis tükör”? („’s Mohács, hol népünknek lön egykor nagy kára.”). In: Baranyai művelődés 1976, 62–66.

Hóvári 2019 = Hóvári János: A mohácsi csata két emlékéve: 1926 versus 1976. In: Fodor – Varga 2019, 539–562.

Höfer 1986 = Inge Höfer (Red.): Österreichische Kunsttopographie. Band XLVII. Die Kunstdenkmäler der Stadt Innsbruck. Die Hofbauten. Bearbeitet von Johanna Felmayer et al. Wien, 1986.

Höfert 1997 = Almut Höfert: Vom Antichrist zum Menschen. Der Wandel des westeuropäischen Türkenbildes in der frühen Neuzeit anhand des Traktats über die Sitten, die Lebensverhältnisse und die Arglist der Türken des Georgs von Ungarn. In: Jürgen Reulecke (Hrsg.): Spagat mit Kopftuch. Essays zur Deutsch-Türkischen Sommerakademie der Körber-Stiftung. Hamburg, 1997, 47–72.

Höfert 2003 = Almut Höfert: Ist das Böse schmutzig? Das Osmanische Reich in den Augen europäischer Beobachter des 15. und 16. Jahrhunderts. In: Historische Anthropologie (11) 2003, 176–192.

Höfert 2003a = Almut Höfert: Den Feind beschreiben. „Türkengefahr“ und europäisches Wissen über das Osmanische Reich 1450–1600. Frankfurt – New York, 2003.

Hölzl 2001 = Norbert Hölzl: Das goldene Zeitalter. Der Traum Kaiser Maximilians 1502–2002. Reith im Alpbachtal, 2001.

Hösch – Kämpfer – Frötschner 2002 = Edgar Hösch – Frank Kämpfer – Reinhard Frötschner (Hrsg.): 450 Jahre Sigismund Von Herbersteins Rerum Moscoviticarum Commentarii 1549–1999: Jubiläumsvorträge (Schriften Zur Geistesgeschichte des östlichen Europa). Wiesbaden, 2002.

Hubay 1948 = Hubay Ilona: Magyar és magyar vonatkozású röplapok, újságlapok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban 1480–1718. Budapest, 1948.

Huck 2001 = Anna Huck: Der Feldzug Kaiser Karls V. nach Tunis (1535). Der Versuch einer Deutung der propagandistischen Intention der Kartons Vermeyens bzw. der Tapisserien de Pannemakers. Diplomarbeit, Wien, 2001.

Hungaria Regia 1999 = Hungaria Regia (1000–1800). Fastes et défis. Ed.: Beatrix Basics – Johan Van der Beke. Turnhout, 1999.

Hunkár 1994 = Dénes Hunkár (Hrsg.): Das ungarische Palais in Wien. Die Botschaft der Republik Ungarn. Győr, 1994.

Husslein-Arco – Lechner 2014 = Martin van Meytens der Jüngere. Herausgegeben von Agnes Husslein-Arco und Georg Lechner. Wien, 2014.

Huszár 1927–1928 = Huszár Lajos: Körmöcbányái éremvésők és emlékérmek a XVI–XVII. században (1500–1650). In: Numizmatikai Közlöny (26–27) 1927–1928, 72–115.

Huszár – Procopius 1932 = Lajos Huszár – Béla Procopius: Die Medaillen und Plakettenkunst in Ungarn. Budapest, 1932.

Huszár 1972 = Huszár Lajos: Régi magyar emlékérmek katalógusa a legrégibb időktől 1850-ig. I. Történeti érmek. 1. Középkor (Az Éremgyűjtők Kiadványsorozata 5). Budapest, 1972.

Iby 2017 = Maria Theresa 1717–1780. Strategist Mother Reformer. Ed. by Elfiede Iby et al. Wien, 2017.

Ilg 1870 = Albert Ilg: Der Codex des Znaymer Stadtrechtes. In: Mittheilungen der K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale (15) 1870, 89–96.

Ilg – Boheim 1884 = Albert Ilg – Wendelin Boheim: Führer durch die k. k. Ambraser Sammlung. Wien, 1884.

Ilg 1885 = Dr. Albert Ilg: Das Spielbrett von Hans Kels. In: Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses (3) 1885, 53–78.

Ilg 2013 = Ulrike Ilg: Bebilderte Reiseberichte aus dem Osmanischen Reich in deutscher Sprache (16. bis 17. Jahrhundert). In: Leuschner – Wünsch 2013, 55–75.

Imhof 1695 = [Andreas Lazarus von Imhof]: Neu-eröffneten Historischen Bilder-Saals Vierdter Theil. Das ist: Kurtze, deutliche und unpassionirte Beschreibung Der Historiae Universalis ... Nürnberg / Zufinden bey Johann Leonhard Buggel / Buchhändler. Gedruckt bey Abraham Lichtenthaler / 1695.

Imre 1995 = Imre Mihály: „Magyarország panasza”. A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában (Csokonai Könyvtár 5). Debrecen, 1995.

Imre 1997 = Imre Mihály: A kereszténység védőbástyája (Egy irodalmi toposz XVI. századi változatai). In: Petercsák Tivadar (szerk.): Hagyomány és korszerűség a XVI–XVII. században – Studia Agriensia (17) Eger, 1997, 217–233.

Isom-Verhaaren 2011 = Christine Isom-Verhaaren: Allies with the Infidel. The Ottoman and French Alliance in the Sixteenth Century (Library of Ottoman Studies). London, 2011.

Isthvanfi 1622 = Nicolai Isthvanfi Historiarvm de rebvs Vngaricis libri XXXIV. Coloniae Agrippinae, Sumptibus Antonij Hierati. 1622.

Istvánffy 1962 = Istvánffy Miklós: A magyarok történetéből. Budapest, 1962.

Istvánffy 2001 = Istvánffy Miklós Magyarok dolgairól írt históriája. Tállyai Pál XVII. századi fordításában. 1/1. 1–12. könyv. Budapest, 2001.

Jakó 2012 = Jakó Zsigmond: Adatok a bécsi Erdélyi Udvari Kancellária barokk pannóinak későbbi sorsáról. In: Művészettörténeti Értesítő (61) 2012/2., 320–322.

Jansen 2019 = Dirk Jacob Jansen: Strada's Role in Projects Initiated by Emperor Ferdinand I. In: Dirk Jacob Jansen: Jacopo Strada and Cultural Patronage at The Imperial Court (Rulers & Elites 17). Leiden, 2019, 339–366.

Jászay 1846 = Jászay Pál: A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után. Első kötet. Pest, 1846.

Jászay 1996 = Jászay Magda: A kereszténység védőbástyája olasz szemmel. Olasz kortárs írók a XV–XVIII. századi Magyarországról. Budapest, 1996.

Jávor – Slavícek 2009 = Jávor Anna – Lubomír Slavícek (szerk.): Késő barokk impressziók, Franz Anton Maulbertsch (1724–1796) és Josef Winterhalder (1743–1807) (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai) Katalógus. Budapest, 2009.

Jávor 2013 = Jávor Anna: Rokokó idill vagy egy rossz házasság képei? Az edelényi kastély festményeinek programja. Tanulmányok Kelényi György tiszteletére. In: Művészettörténeti Értesítő (62) 2013/2., 259–271.

Jávor 2019 = Jávor Anna: Lieb Ferenc. Egy rokokó festő Felső-Magyarországon. Budapest, 2019.

Jelenits 1969 = Jelenits István: A latin nyelvű epigramma tizennyolcadik századbeli piaristák költői gyakorlatában. In: Irodalomtörténeti Közlemények (73) 1969/2–3., 176–197.

Jenkins 2019 = Catherine Jenkins et al.: The renaissance of Etching. New York, 2019.

Jensen 2005 = Jorgen Steen Jensen: Is the medal commemorating the battle of Mohács 1526 dated to 1531–32 by a danish coin? In: In Memoriam Ludovici Huszár. Budapest, 2005, 194–198.

Jernyei 2011 = Jernyei Kiss János: Egy delicióz allegória. Maulbertsch freskóciklusa a szombathelyi püspöki palotában. In: Művészettörténeti Értesítő (60) 2011/1., 23–52.

Jernyei 2018 = Jernyei Kiss János: Az erények nemessége. Toposzok, exemplumok, teleologikus történelemolvasat Dorffmaister szigetvári mennyezetképén. In: Ars Hungarica (44) 2018/1., 17–28.

Jordan 2005 = Annemarie Jordan: The Manufacture and Marketing of Flemish Tapestries in Mid-Sixteenth Century Brussels. Two Habsburg Patrons and Collectors: Mary of Hungary and Catherine of Austria. In: Ao Modo de Flandes. Disponibilidade, Inovação e Mercado de Arte (1415–1580). Eds. Bernardo J. García García and F. Grilo. Lisbon, 2005, 91–113.

Jókai 1854 = Jókai Mór: A magyar nemzet története regényes rajzokban. Pest, 1854.

Jókai 1895 = Jókai Mór: Hat nagy magyar történelmi festmény Bécsben. Ország-Világ (16) 1895. június 30, 26. szám, 402–403.

Junkelmann 2000 = Marcus Junkelmann: Das topographisch-analytische Schlachtenbild. In: Marcus Junkelmann: Theatrum Belli. Die Schlacht von Höchstädt 1704 und die Schlösser von Schleißheim und Blenheim (Arte & Marte. In Memoriam Hans Schmidt. Eine Gedächtnisschrift seines Schülerkreises. Band 1). Herzberg, 2000, 62–72.

Kagerer 2017 = Alexander Kagerer: Macht und Medien um 1500. Selbstinszenierungen und Legitimationsstrategien von Habsburgern und Fuggern. Berlin – Boston, 2017.

Kaiser Karl V. 2000 = Kaiser Karl V. (1500–1558) Macht und Ohnmacht Europas. Bonn – Wien, 2000.

Kalmár 1942 = Kalmár János: Dobzse László pápai díszkardja. In: Emlékkönyv Gerevich Tibor születésének hatvanadik fordulójára. Irták tanítványai. Budapest, 1942, 87–103.

Kalmár 1958 = Dr. Kalmár János: II. Ulászló pápai díszkardja 1509-ből. Budapest, 1958.

Kalmár 1971 = Dr. Kalmár János: Régi magyar fegyverek. Budapest, 1971.

Kalmar 2005 = Ivan Davidson Kalmar: Jesus Did Not Wear a Turban. Orientalism, the Jews, and Christian Art. In: Ivan Davidson Kalmar – Derek J. Penslar (eds.): Orientalism and the Jews. Waltham, 2005, 3–31.

Kammerer – Felvinczi 1907 = A Történelmi Képcsarnok műtárgyainak leíró lajstroma. (Bev. Kammerer Ernő. Szerk. Felvinczi Takács Zoltán.) Budapest, 1907.

Kanász 2020 = Kanász Viktor: Kanizsa és a mohácsi csata. In: Haramza Márk et al. (szerk.): Eke mentén, csata nyomában. A mohácsi csata kutatásának legújabb eredményei. Tanulmánykötet Szűcs József tiszteletére. Budapest, 2020, 93–105.

Karatay 1961 = F. E. Karatay: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi türkçe yazmalar kataloğu (A Top Kapu Szeráj Múzeum török kézírású könyveinek katalógusa). Istanbul, 1961.

Karner 2014 = Herbert Karner: Türkenköpfe ald Mittel Symbolisches Repräsentation. In: Born – Jagodzinski 2014, 317–329.

- Karner – Ciulisová – García 2014** = Herbert Karner – Ingrid Ciulisová – Bernardo J. García García. (eds.): *The Habsburgs And Their Courts In Europe, 1400–1700. Between Cosmopolitanism And Regionalism*. Wien, 2014.
- Kassal-Mikula 1979** = Renata Kassal-Mikula: *Architektur, Plastik und Malerei in Wien zur Zeit der ersten Türkenbelagerung*. In: *Dürriegl 1979*, 47–64.
- Kasza 2007** = Kasza Péter, „Mert látom, hogy [...] néhányan az eseményeket másképp mesélik, mint megtörténtek ...” *Megjegyzések Brodarics István Historia verissimájának keletkezéstörténetéhez*. In: *Irodalomtörténeti Közlemények (111) 2007/ 4–5.*, 323–342.
- Kasza 2011** = Kasza, Péter: *Néhány gondolat Zermegh János Commentariusáról*. In: *Acta historiae litterarum hungaricarum (30) 2011*, 242–248.
- Kasza – Pálffy 2011** = Kasza Péter – Pálffy Géza (összeáll.): *Brodarics-émlékkönyv: egy különleges pártváltás a mohácsi csata után, Brodarics István szerémi püspök búcsúlevele I. Ferdinánd királyhoz: 1527. március 18. Dévény. Budapest, 2011.*
- Kasza 2015** = Kasza Péter: *Egy elveszett kiadás nyomában. Brodarics István Históriajának első kiadásáról. On the Track of a Lost Edition. On the First Edition of Stephanus Brodericus' Historia*. In: Tóth Gergely (szerk.): *Clio inter arma. Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról (Magyar történelmi emlékek. Értekezések)*. Budapest, 2015, 39–64.
- Kasza 2016** = Kasza Péter: *Holttest a patakban*. In: *Farkas – Szebelédi – Varga 2016*, 69–83.
- Kasza 2017** = Kasza Péter: *Buda oppugnata 1541 – egy korszakváltó esemény új megközelítésben*. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából (42) 2017*, 7–28.
- Kasza 2017a** = Péter Kasza: *Camerarius und die Türkenfrage*. In: Thomas Baier (Hrsg.): *Camerarius Polyhistor (Neo Latina 27)*. Tübingen, 2017, 325–334.
- Kasza 2019** = Kasza Péter: *„Kézirat sosem ég el”*. Caspar Ursinus Velius mohácsi csatáról írott beszámolójának és egyéb töredékeinek kézirata az OSZK-ban. In: *Magyar Könyvszemle (135) 2019/1.*, 36-49.
- Katalog 1953** = *Katalog der Gedenkschau Augustin Hirschvogel*. Historisches Museum der Stadt Wien. Wien, 1953.
- Kathol 1998** = Peter Kathol: *Alles Erdreich ist Österreich Untertan. Studien zu genealogischen Konzepten Maximilians I. unter besonderer Berücksichtigung der „Fürstlichen Chronik” Jakob Mennels*. In: *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (106) 1998*, 365–376.
- Katona 1976** = Katona Tamás (szerk.): *Mohács emlékezete. A mohácsi csatára vonatkozó legfontosabb magyar, nyugati és török források. A csatahely régészeti feltárásának eredményei*. Budapest, 1976.
- Katona 1979** = Katona Tamás (szerk.): *Mohács emlékezete. A mohácsi csatára vonatkozó legfontosabb magyar, nyugati és török források. A csatahely régészeti feltárásának eredményei. Második kiadás*. Budapest, 1979².
- Katona 1987** = Katona Tamás (szerk.): *Mohács emlékezete. A mohácsi csatára vonatkozó legfontosabb magyar, nyugati és török források. A csatahely régészeti feltárásának eredményei. Harmadik, bővített kiadás*. Budapest, 1987³.
- Katz 1929** = Viktor Katz: *Kremniční řezači želez a medailéri Kryštof Füssl, Lukáš Richter a Abraham Eysker*. In: *Numismatický časopis československý (5) 1929*, 139–180.
- Katz 1930** = Viktor Katz: *Die Kremnitzer Medaillenreihen 1530 bis 1600*. In: *Numismatische Zeitschrift (63) 1930*, 109–116.
- Katz 1932** = Viktor Katz: *Die erzgebirgische Prägemedaille des XVI. Jahrhunderts*. Praha, 1932.
- Kaufmann 2008** = Thomas Kaufmann: *„Türkenbüchlein”. Zur christlichen Wahrnehmung „türkischer Religion”*. In: *Spätmittelalter und Reformation. Forschungen zur Kirchen- und Dogmengeschichte (Band 97)*. Göttingen, 2008.

Kaulbach 2012 = Hans-Martin Kaulbach: Der Stuttgarter Band (S). In: Kaulbach – Záh 2012, 191–218.

Kaulbach – Záh 2012 = Hans Martin Kaulbach – Helmut Záh: Das Augsburger Geschlechterbuch – Wappenpracht und Figurenkunst. Ein Kriegsverlust kehrt zurück. Stuttgart, 2012.

Kádár 2017 = Kádár Tamás: „Kis Mohács” a Gerecse szívében: a maróti csata (1526) In: Honismeret (45) 2017/1. (február), 47–52.

Kálnoky-Gyöngyössy 2015 = Kálnoky-Gyöngyössy Márton: Pénzverés és pénzforgalom Nyugat-Magyarországon (1387–1608). Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 2015.

Kántor 2022 = Kántor Klára: Dobozy Mihály esete a történeti hitelességgel. A hónap dokumentuma: 2022. június (Ismertetés a Magyar Nemzeti Levéltár – Komárom-Esztergom Megyei Levéltára honlapján

https://mnl.gov.hu/mnl/keml/hirek/dobozy_mihaly_esete_a_torteneti_hitelesseggel).

Kämpfer 1999 = Frank Kämpfer (Hrsg.): Das Rußlandbuch Sigismunds von Herberstein „Rerum Moscoviticarum commentarii” 1549–1999. Beiträge zu Ehren der internationalen Tagung im Oktober 1999 an der Universität Münster. Hamburg, 1999.

Kelchtermans 2018 = Leen Kelchtermans: Peter Snayers (1592–1667). Between Remembrance and Glorification. A Contextual Study of the Topographical Battle Paintings for the Habsburg Elite (Pictura Nova, Band 22). Turnhout, 2018.

Kelecsényi 2017 = Kelecsényi Kristóf: Az Országház szobrai. Budapest, 2017.

Kelényi 2012 = Kelényi György: A bécsi Magyar Nagykövetség palotájának építéstörténete. In: Ujváry 2012, 119–139.

Kellner – Webers 2007 = Beate Kellner – Linda Webers: Genealogische Entwürfe am Hof Kaiser Maximilians I. (am Beispiel von Jakob Mennels Fürstlicher Chronik). In: Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik (147) 2007, 122–149.

Kenczler 1910 = Dr. Kenczler Hugó: II. Lajos király arczképe a brüsseli képtárban. In: Archeológiai Értesítő (30) 1910/1., 9–14.

Kennel 2001 = Patrik Kennel: Joseph Grünpeck „Prodigiorum interpretatio”. Edition der Handschrift 314 der Universitätsbibliothek Innsbruck. Innsbruck, Diplomarbeit, 2001.

Kenner 1892 = Friedrich Kenner: Porträtsammlung des Erzherzogs Ferdinand von Tirol. Wien, 1892.

Kenner 1893–1898 = Friedrich Kenner: Die Porträtsammlung des Erzherzogs Ferdinand von Tirol. In: Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses (14) 1893, 37–186, (15) 1894, 147–259, (17) 1896, 101–274, (18) 1897, 135–261, (19) 1898, 6–146.

Kerkhoff 2007 = Jacqueline Kerkhoff: Die Hofhaltung Marias von Ungarn. In: Fuchs – Réthelyi 2007, 209–220.

Kerkhoff 2008 = Jacqueline Kerkhoff: Maria van Hongarije en haar hof (1505–1558). Hilversum, 2008.

Kerny 2006 = Kerny Terézia: Adorációs kép, dedikációs-kép, fogadalmi kép, supplikációs-kép (Kísérlet egy középkori ikonográfiai csoport műfaji szétválasztására). In: Barna Gábor (szerk.): Kép, képmás, kultusz (Szegedi vallási néprajzi könyvtár, 16). Szeged, 2006, 22–38.

Kerny 2010 = Kerny Terézia: Szent László hódolata Szűz Mária előtt (XIV–XIX. század). In: Csörsz Rumen István (szerk.): GHESAURUS. Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára. Budapest, 2010, 515–540.

Kertbeny 1880 = Kertbeny Károly: Magyarországra vonatkozó régi német nyomtatványok, 1454–1600. Budapest, 1880.

Keserü 1984 = Keserü Katalin: Orlai Petrics Soma. Budapest, 1984.

Keserü 2013 = Keserü Katalin: Mohácsról szól-e a Mohács-kép 1848/49 után? In: S. Varga – Száraz – Takács 2013, 274–284.

- Kilián 1974** = Kilián István: Törökverő magyarok az iskoladrámákban. In: Az Egri Múzeum Évkönyve (11–12) 1974, 171–192.
- Kilián 2002** = Kilián István: A piarista dráma és színjáték a XVII–XVIII. században. Budapest, 2002.
- Király 2017** = Király Erzsébet: Veszprémi Nóra: Fölfúj pipere és költői mámor. Romantika és művészeti közlés a reformkori Magyarországon. Határesetek 3. L'Harmattan Kiadó – Könyvpont Kiadó. Budapest, 2015. 240 oldal, 40 illusztráció. In: Művészettörténeti Értesítő (66) 2017/1., 177–188.
- Királyi Könyvek** = Királyi Könyvek (Libri Regii, Liber Regius) 1527–1918. 1. kötet. Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár.
https://archives.hungaricana.hu/en/libriregii/view/hu_mnl_ol_a057_01_0001/?pg=2&bbox=290%2C-1597%2C1367%2C-907.
- Kisfaludy 1831** = Kisfaludy Károly minden munkái. Öszveszedte Toldy Ferencz. 1–10. kötet. Budán, 1831.
- Kisfaludy 1843** = Kisfaludy Károly minden munkái. A Kisfaludy-Társaság megbízásából szerkeszté s kiadta D. Schedel Ferenc. Harmadik kiadás. Pest, 1843.
- Kisfaludy 1893** = Kisfaludi Kisfaludy Károly minden munkái. Hetedik bővített kiadás. 1–6. kötet. Sajtó alá rendezte Bánóczi József. Budapest, 1893.
- Kiss 2007** = Kiss Farkas Gábor: Politikai retorika a törökellenes irodalomban. In: Jankovits László – Orlovsky Géza (szerk.): A magyar irodalom története. I. Budapest, 2007, 204–216.
- Kissling 1964** = Hans Joachim Kissling: Türkenfurcht und Türkenhoffnung im 15/16. Jahrhundert. Zur Geschichte eines „Komplexes“. In: Südost-Forschungen (23) 1964, 1–18.
- Klein 2009** = Michael Klein: Zwei Lutheraner an der Hohen Pforte. Leben, Reisen und religionspolitisches Wirken der Tübinger Theologen Stephan Gerlach und Salomon Schweigger. In: Kommunikation über Grenzen. Hrsg. von Friedrich Schweitzer (Veröffentlichungen der Wissenschaftlichen Gesellschaft für Theologie, 33). Gütersloh, 2009, 533–552.
- Klöss 1876** = A magyarországi árvízkárosultak javára Budapesten gróf Károlyi Alajos palotájában 1876. évi májusban rendezett műipari és történelmi kiállítás kitűnőbb tárgyainak lajstroma. Fényképezte és kiadta: Klöss György. Budapest, 1876.
- Kluczycki 1835** = Jakub F. Kluczycki: Pamiątki polskie w Wiedniu i jego okolicach. Kraków, 1835.
- Knapp 2001** = Knapp Éva: „Gyönyörű volt szál alakja”. Szent István király ikonográfiája a sokszorosított grafikában a XV. századtól a XIX. század közepéig. Budapest, 2001.
- Knapp – Tüskés 2002** = Knapp Éva – Tüskés Gábor: Szent István király és a Szent Jobb együttes ábrázolása a sokszorosított grafikában. In: Rozsondai Marianne (szerk.): Jubileumi csokor Csapodi Csaba tiszteletére : tanulmányok. Budapest, 2002, 103–134.
- Knapp – Tüskés 2004** = Éva Knapp – Gábor Tüskés: Die Ikonographie des Königs Hl. Stephan I. In: Arbeitskreis Bild Druck Papier Tagungsband Budapest 2003 (Band 8) Hrsg. von Christa Pieske – Konrad Vanja – Sigrid Nagy. Münster, 2004.
- Knapp 2007** = Knapp Éva: Szent Imre? Szent László? II. Lajos? IV. Ferdinánd? Egy „befejezetlen” tézislap ikonográfiai meghatározásához. In: Művészettörténeti Értesítő (56) 2007/2., 281–292.
- Knapp 2020** = Knapp Éva: Iskoladrámák a mohácsi csatáról. In: Irodalomtörténeti Közlemények (124) 2020, 289–303.
- Knauz 1890** = A Garan-melletti Szent-Benedeki Apátság. I. kötet. A templom felszentelésének emlékére kiadja az Esztergomi Főkáptalan. Tizenhat képtáblával és a szöveg között több metszettel. Budapest, 1890.

- Knittler – Stangler – Zedinger 1990** = Adel im Wandel. Politik, Kultur, Konfession 1500–1700. Katalog der Niederösterreichischen Landesausstellung auf der Rosenburg vom 12. Mai bis 28. Oktober 1990. Redigiert von Herbert Knittler, Gottfried Stangler und Renate Zedinger. Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseums (Neue Folge 251). Wien, 1990.
- Kočíš 1974** = Kočíš, Josef: Bytčiansky zámok. Martin, 1974.
- Kollányi 1900** = Kollányi Ferencz: Esztergomi kanonokok 1100–1900. Esztergom, 1900.
- Konrad 2010** = Felix Konrad: Von der 'Türkengefahr' zu Exotismus und Orientalismus. Der Islam als Antithese Europas (1453–1914)? In: Europäische Geschichte Online (EGO), hrsg. vom Institut für Europäische Geschichte (IEG), Mainz 2010-12-03, <http://ieg-ego.eu/de/threads/modelle-und-stereotypen/tuerkengefahr-exotismus-orientalismus/felix-konrad-von-der-tuerkengefahr-zu-exotismus-und-orientalismus-1453-1914>
- Korda 1886/I** = Korda Dezső: A bécsi cs. kir. arsenal fegyvergyűjteményének magyar vonatkozású tárgyai. Első közlemény. A Ludovica Academia Közlönye. 1886. áprilisi füzet, 229–247.
- Korda 1886/II** = Korda Dezső: A bécsi cs. kir. arsenal fegyvergyűjteményének magyar vonatkozású tárgyai. Második közlemény. A Ludovica Academia Közlönye. 1886. májusi füzet, 329–350.
- Korhecz Papp 2016** = Korhecz Papp Zsuzsanna: Than Mór képesalbum (1828–1899). Óbecse, [2016].
- Kosztá 1995** = Kosztá László (szerk.): Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szeged, 1995.
- Kovachich 1805** = Martin Georg Kovachich: Sammlung kleiner, noch ungedruckter Stücke ... Erster Band. Ofen, 1805.
- Kovács 1976** = Dr. Kovács András: Kanizsai Dorottya. In: Baranyai művelődés 1976, 27–29.
- Kovács – Papp 1980** = Kovács Gergelyné – Papp Kálmán: Mohács-Sátorhely Történelmi Emlékhely (Tájak, Korok, Múzeumok Kiskönyvtár). Budapest, 1980.
- Kovács 1981** = Kovács Sándor Iván: Zrínyi epigrammáitól a „Magyar szonettek”-ig. In: Irodalomtörténet (13/63) 1981/1., 181–214.
- Kovács 1985** = Kovács I. Gábor: Bucsánszky Alajos útja a kalendárium- és ponyva-tömegtermeléshez. In: Magyar Könyvszemle (101) 1985/1., 1–17.
- Kovács 1989** = Kovács I. Gábor: Kis magyar kalendáriumtörténet. Budapest, 1989.
- Kovács 1994** = Kovács András: Oláh Miklós címereslevelei. In: Korunk (5) 1994/4., 103–108.
- Kovács 1996** = Kovács Gábor: A mohácsi történelmi emlékhely. Szimbolikus harc a történelmi emlékezetért. In: Hofer Tamás (szerk.): Magyarok Kelet és Nyugat közt. A nemzet tudat változó jelképei. Budapest, 1996, 283–303.
- Kovács 2000** = Kovács S. Tibor: II. Lajos király gyermekpáncélja és egy hajdúkapitány vértje. In: Folia Archaeologica (48) 2000, 155–172.
- Kovács 2005** = Kovács József László: „...Molesta mea peregrinatio” (Rimay János diplomáciai levele 1608-as követjárásáról). In: Irodalomtörténeti Közlemények (109) 2005/4–6., 543–554.
- Kovács 2010** = Kovács S. Tibor: Szablyák a késő középkori Magyarországon. In: Folia Archaeologica (54) (2008–2010), 2010, 267–296.
- Kovács 2017** = Kovács Gergely: Közös úton. Budapest és Krakkó a középkorban. Kiállítási katalógus. Szerk.: Benda Judit – Kiss Virág – Grazyna Lihonczak-Nurek – Magyar Károly. Budapesti Történelmi Múzeum, Budapest, 2016. 335 oldal, illusztrált. In: Művészettörténeti Értesítő (66) 2017/1., 165–176.
- Kovács – Mester 2019** = Kovács Gábor – Mester Béla: Mohács szerepe a modern magyar politikai eszmetörténetben. In: Fodor – Varga 2019, 279–335.
- Köblös – Süttő – Szende 2000** = Köblös József – Süttő Szilárd – Szende Katalin: Magyar békeszerződések 1000–1526. Pápa, 2000.

- Köhler 1735** = Ombraßische Helden-Rüst-Kammer, welche von Ferdinanden, Ertzhertzogen zu Oesterreich, herrlich angerichtet [...]. In Lat. Sprache, von Johann Engel berten Noyse von Campenhouten aber in Teutscher Übers. hist. beschrieben und in wiederholter Ausgabe erneuert worden von Johann David Köhlern. Nürnberg, Christoph Weigels Seel. Wittib., 1735.
- Köhler 1735a** = Armamentarium Heroicum Ambrasianum ... a Io. Davide Koelero. P. P. Nürnberg, Sumtibus viduae C. Weigelii, 1735.
- Köllő 2015** = Köllő Zsófia: A Nádasdy-Mausoleum újrahasznosítva. In: Bartók Zsófia Ágnes et al. (szerk.): kultúrjav. Írásbeliség és szóbeliség irodalma – újrahasznosítva. Fialatok Konferenciája 2014. Budapest, 2015, 93–107.
- Köpeczi 1983** = Köpeczi Béla: Egy felvilágosult magyar történelem. Claude-Louis-Michel de Sacy Histoire generale de Hongrie-ja. In: Irodalomtörténeti Közlemények (87) 1983/1–3., 225–237.
- Körner 1858** = Friedrich Körner: Vaterländische Bilder aus Ungarn und Siebenbürgen, der Woiwodina und dem Banat, Kroatien, Slavonien, der Militärgrenze, sowie Dalmatien. In Schilderungen aus Natur, Geschichte, Industrie und Volksleben (Das Vaterlandsbuch. Illustrierte geographische Bilder aus der Heimath. In Schilderungen aus Natur, Geschichte, Industrie und Volksleben). III. Band, 1. Hälfte. Leipzig, 1858.
- König – Pánya 2018** = König Frigyes – Pánya István: A mohácsi török palánkvár. In: Várak, kastélyok, templomok. Évkönyv 2018. 24–29.
- Körösi 2005** = Körösi Mihály: Képek Orlai Petrics Soma életéből. Mezőberény, 2005.
- Köszeghy 2015** = Köszeghy Péter: A Nádasdy-Mausoleum (Fatum Pannoniae). In: Jankovics József – Jankovits László – Szilágyi Emőke Rita – Zászkaliczky Márton (szerk.): Stephanus noster. Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára. Budapest, 2015, 315–327.
- Közös úton 2016** = Benda Judit et al. (szerk.): Közös úton. Budapest és Krakkó a középkorban. Kiállítási katalógus, Budapesti Történeti Múzeum – Muzeum Histoyczne Miasta Krakowa. Budapest, 2016.
- Kraft 2020** = Melanie Kraft: Historia, narratio, exemplum. Jörg Breu.d Ä. und die Historienbilder für das Herzoghaus München. Dissertation. Universitätsbibliothek Heidelberg, 2020. arthistoricum.net. <https://books.ub.uni-heidelberg.de/arthistoricum/reader/download/622/622-16-89165-1-10-20200605.pdf>
- Kramer – Reinkowski 2008** = Heinz Kramer – Maurus Reinkowski: Die Türkei und Europa. Eine wechselhafte Beziehungsgeschichte. Stuttgart, 2008.
- Krause 2011–2012** = Stefan Krause: Der Augsburger Druckgraphiker Daniel Hopfer (1471–1536) als Waffendekorateur. In: Jahrbuch des Kunsthistorischen Museums Wien (13/14) 2011–2012, 52–75.
- Krause 2014** = Stefan Krause: „zum staeten Andenken diesen dem Herze Oesterreichs unvergeßlichen Kaisers” – Zur Rezeption Kaiser Maximilians I. In: Haag et al. 2014, 185–202.
- Krause 2014a** = Stefan Krause: „die ritterspiel als ritter Freydalb hat gethon aus ritterlichem gmute” – Das Turnierbuch Freydal Kaiser Maximilians I. In: Haag et al. 2014, 173–186.
- Krause 2016** = Stefan Krause: Die Porträts des Malers Hans Maler – Bestandskatalog. In: Wissenschaftliches Jahrbuch der Tiroler Landesmuseen (9) 2016, 50–137.
- Krause 2017** = Stefan Krause: Turnierbücher des späten Mittelalters und der Renaissance. In: Krause – Pfaffenbichler 2017, 181–201.
- Krause – Pfaffenbichler 2017** = Stefan Krause – Matthias Pfaffenbichler (Hrsg.): Turnier. 1000 Jahre Ritterspiele. Wien, 2017.
- Krause – Döberl 2017–2018** = Stefan Krause – Mario Döberl: Ein Inventar der Wiener kaiserlichen Rüstkammer von 1678. In: Jahrbuch des Kunsthistorischen Museums Wien (19/20) 2017–2018, 147–228.
- Krause 2019** = Stefan Krause: Freydal. Medieval Games. Das Turnierbuch Kaiser Maximilians I. Köln, 2019.

- Krause 2022** = Stefan Krause (Hrsg.): Iron Men. Mode in Stahl. Ausstellungskatalog, Kunsthistorisches Museum. Wien, 2022.
- Krimm – Zerlin 1992** = Stefan Krimm – Dieter Zerlin (Hrsg.): Die Begegnung mit dem Islamischen Kulturraum in Geschichte und Gegenwart (Acta Hohenschwangau 1991). München, 1992.
- Krones 1871** = Franz Krones: Sigmund von Herberstein. Ein Lebensbild mit besonderer Rücksicht auf die Beziehungen Herberstein's zur Steiermark und seine Schriften. Graz, 1871.
- Kubíková 2015** = Blanka Kubíková: Adoption of Habsburg Portrait Models for Aristocratic Likenesses in the Czech Lands in the Reign of Ferdinand I. In: *Historie – Otázky – Problémy* (7) 2015/2., 219–235.
- Kubíková 2016** = Blanka Kubíková: Die Anfänge der Porträtgalerie in Böhmen und Mähren, die Sammlungen der Familien Neuhaus und Rosenberg. In: Ingrid Halászová (Hrsg.): *Die Noblesse im Bild. Die adeligen Porträtgalerien in der Frühen Neuzeit in den Ländern der ehemaligen Habsburgermonarchie* (Spectrum Slovakia Series, Band 13). Frankfurt am Main – Bratislava, 2016, 39–74.
- Kubíková – Dobalová – Hausenblasová 2017** = Blanka Kubíková – Sylva Dobalová – Jaroslava Hausenblasová (eds.): *Arcivévoda Ferdinand II. Habsburský*. Praha, 2017.
- Kubinyi 1995** = Kubinyi András: A királyi udvar élete a Jagelló-korban. In: *Kosztá 1995*, 309–335.
- Kubinyi 1995a** = András Kubinyi: Alltag und Fest am ungarischen Königshof der Jagellonen. 1490–1526. In: Werner Parravicini (Hg.): *Alltag bei Hofe*. 3. Symposium der Residenzen-Kommission der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Ansbach 28. Februar bis 1. März 1992 (Residenzenforschung, Bd. 5). Sigmaringen, 1995, 197–215. (Újráközlve: András Kubinyi: Alltag und Fest am ungarischen Königshof der Jagellonen 1490–1526. In: András Kubinyi: *König und Volk im spätmittelalterlichen Ungarn. Städteentwicklung, Alltagsleben und Regierung im mittelalterlichen Königreich Ungarn*. (Studien zur Geschichte Ungarns, Bd. 1), Herne, 1998, 184–206.)
- Kubinyi 2005** = Kubinyi András: A királyi udvar a késő középkori Magyarországon. In: *G. Etényi – Horn 2005*, 13–32.
- Kugler 2013** = Georg J. Kugler: Jan Cornelisz. Vermeyen. Der Maler als Kriegsberichterstatler und seine Vorlagen für den Tapissier Willem de Pannemaker. In: *Haag – Schmitz-Von Ledebur 2013*, 47–57.
- Kugler – Bauer 2013** = Georg J. Kugler – Rothaud Bauer: Die editio princeps für Kaiser Karl V., Brüssel 1548 – 1554, und weitere Tapisserien Willem de Pannemakers. In: *Haag – Schmitz-Von Ledebur 2013*, 59–106.
- Kulcsár 1981** = Kulcsár Péter: A Jagelló-kor. Budapest, 1981.
- Kulcsár 2008** = Kulcsár Péter: Berger Illés történeti művei. In: *Kulcsár Péter: Humanista történetírás Magyarországon*. Budapest, 2008, 184–199.
- Kunczer 1929** = Kunczer Gyula: Hormayr és az egykorú magyar irodalom. Pécs, 1929.
- Kunze 1975** = Horst Kunze: *Geschichte der Buchillustration in Deutschland*. Das 15. Jahrhundert. Textband. Leipzig, 1975.
- Kunze 1993** = Horst Kunze: *Geschichte der Buchillustration in Deutschland*. Das 16. und 17. Jahrhundert. Textband mit 353 zum Teil farbigen Abbildungen. Frankfurt – Leipzig, 1993.
- Kuripešić 1531** = Benedikt Kuripešić: Itinerarium Wegrayß Kün. May. potschafft gen Constantinopel zudem Türckischen keiser Soleyman. Anno xxx. [Augsburg], [Steiner], 1531.
- Kurz – Scheutz – Vocelka – Winkelbauer 2005** = Marlene Kurz – Martin Scheutz – Karl Vocelka – Thomas Winkelbauer (Hrsg.): *Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie in der Neuzeit. Akten des internationalen Kongresses zum 150-jährigen Bestehen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, Wien, 22.–25. September 2004 (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 48). Wien, 2005.

Kurzböck 1779 = Joseph von Kurzböck: Neueste Beschreibung aller Merkwürdigkeiten Wiens. Ein Handbuch für Fremde und Inländer. Wien, 1779.

Kurzböck 1792 = Joseph von Kurzböck: Neuester wienerischer Wegweiser für Fremde und Inländer, oder kurze Beschreibung aller Merkwürdigkeiten Wiens. Wien, 1792.

Kurzböck 1797 = Joseph von Kurzböck: Neuester wienerischer Wegweiser für Fremde und Inländer, vom Jahre 1797. Oder kurze Beschreibung aller Merkwürdigkeiten Wiens ... Wien, 1797.

Kurze 1956 = Dietrich Kurze: Johannes Lichtenberger. Leben und Werk eines spätmittelalterlichen Propheten und Astrologen. In: Archiv für Kulturgeschichte (38) 1956, 328–343.

Kurze 1958 = Dietrich Kurze: Prophecy and History. Lichtenberger's Forecasts of Events to Come (From the Fifteenth to the Twentieth Century), Their Reception and Diffusion. In: Journal of the Warburg and Courtauld Institutes (21) Jan. – Jun., 1958/1–2., 63–85.

Kurze 1960 = Dietrich Kurze: Johannes Lichtenberger († 1503). Eine Studie zur Geschichte der Prophetie und Astrologie (Historische Studien Nr. 379). Lübeck, 1960.

Kurze 1976 = Dietrich Kurze: Astrologie und Prophetie im spätmittelalterlichen Geschichtsdenken. In: Historische Studien zu Politik, Verfassung und Gesellschaft. Festschrift für Richard Dietrich zum 65. Geburtstag. Hrsg. von Anita Mächler [et al.]. Bern – Frankfurt a. Main – München, 1976, 164–186.

Kurze 1986 = Dietrich Kurze: Popular Astrology and Prophecy in the fifteenth and sixteenth Centuries: Johannes Lichtenberger. In: Paola Zambelli (ed.): 'Astrologi hallucinati' Stars and the End of the World in Luther's Time. Berlin – New York, 1986, 177–193.

Kuster 2005 = Thomas Kuster: Orient trifft Okzident. Eine osmanische Abordnung bei König Maximilian I. In: Arnold 2005a, 13–15.

Kuster 2019 = Thomas Kuster: „[...] mit den allergewaltigsten und fürnembsten Königen und Potentaten der Christenheit. Schwagerschaft und verwantnuß gemacht [...]“. Eine Zusammenschau maximilianeischer Familienpolitik. In: Haag – Sandbichler 2019, 23–37.

Kuthan 2010 = Jiří Kuthan: Královské dílo za Jiřího z Poděbrad a dynastie Jagellonců (Royal art under George of Poděbrady and the Jagiellonian dynasty). Praha, 2010.

Kuthen 1539 = Martin Kuthen ze Šprinsberka: Kronyka o Založenij Zemie Czeske, a prwnijch obywatelijch gegich ... Praga, 1539.

Kuthen 1540 = Catalogus Ducum Regumque Bohoemorum in quo summatis gesta singulorum singulis Distichis continentur. In super additae sunt eorum facies Iconicae, & ad vivum deliniatae. Authore Martino Cvtheno Bo: Anno MDXL.

Kuttner 1864 = Kuttner Sándor: Első oktatás a magyarok történetében kérdések és feleletekben. / Alexander Kuttner: Erster Unterricht in der ungarischen Geschichte in Fragen und Antworten. Pesten, 1864.

Kuttner 1870 = Kuttner Sándor: Első oktatás a magyarok történetében kérdések és feleletekben. Pesten, 1870.

Kuttner 1882 = Kuttner Sándor: Első oktatás a magyarok történetében kérdések- és feleletekben. Tizedik javított kiadás / Alexander Kuttner: Erster Unterricht in der ungarischen Geschichte in Fragen und Antworten. Zehnten verbesserte Auflage. Budapest, 1882.

Kuzmová 2018 = Stanislava Kuzmová: The memory of Jagiellonians in the Kingdom of Hungary, and in Hungarian and Slovak national narratives. In: Natalia Nowakowska (ed.): Remembering the Jagiellonians. London – New York, 2018, 71–100.

Kühnel 1967 = Harry Kühnel: Realienkunde des Mittelalters und der frühen Neuzeit. In: Festschrift zum 70. Geburtstag von Karl Lechner (Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich. Neue Folge 37). Wien, 1967.

- Ladner 1932** = Gerhart Ladner: Die Porträtsammlung des Erzherzogs Ferdinand von Tirol. Führer durch die kunsthistorischen Sammlungen in Wien. Herausgegeben vom Verein der Museumsfreunde. 17. Heft. Wien, 1932.
- Lakatos 2008** = Lakatos Bálint: *Pannoniae luctus* – egy humanista antológia és a törökellenes Habsburg–lengyel összefogás kísérlete, 1544. In: Irodalomtörténeti Közlemények (112) 2008/3., 259–286.
- Lakatos 2017** = Lakatos Bálint: Áttekintő jegyzék Andrea dal Burgo, Johann Schneidpeck és Sigmund von Herberstein követek jelentéseiről a magyar–cseh királyi udvarból (1521–1525). In: Acta Historica (142) 2017, 91–139.
- Lamperth 1926** = Lamperth Géza: Mohács. A mohácsi vész 400-dik évfordulójára. H. n. 1926. A magyar nemzeti szövetség kiadása.
- Lange-Krach 2019** = Heidrun Lange-Krach (Hrsg.): Maximilian I. 1459–1519. Kaiser. Ritter. Bürger zu Augsburg. Maximilian Museum. Augsburg, 2019.
- Lange-Krach 2019a** = Heidrun Lange-Krach: Konrad Peutinger und Kaiser Maximilian I. In: Lange-Krach 2019, 147–155.
- Lankheit 1988** = Klaus Lankheit: Revolution und Restauration 1785–1855. Köln, 1988.
- Laschitzer 1888** = Simon Laschitzer: Die Genealogie des Kaisers Maximilian I. In: Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses (7) 1888, 1–46.
- Laß 2017** = Heiko Laß: Das Zeughaus als Ort dynastischer Memoria. In: Peter-Michael Hahn, Matthias Müller (Hrsg.): Zeichen und Medien des Militärischen am Fürstenhof in Europa. Berlin, 2017.
- Lányi 1846** = Lányi Károly: Magyar nemzet története képekkel, a nép számára. Posonyban, 1846.
- László 2015** = László Anikó: Apokaliptikus államelmélet és világszemlélet a XVII. században. Doktori (PhD) értekezés. Budapest, 2015.
- Lázár 1912** = Dr. Lázár Béla: A művészi képzelet. In: Művészet (11) 1912/8., 312–318.
- Lázár 1918** = Dr. Lázár Béla: Bernhard Strigel: II. Ulászló és családjának arcképe. Az Ernst-Muzeum kiadása (Ernst-Muzeum. II). Budapest, 1918.
- Leber 1846/I.** = Friedrich Otto von Leber: Wien's Kaiserliches Zeughaus. Erster Theil (Rückblicke in Deutsche Vorzeit. II). Leipzig, 1846.
- Leber 1846/II.** = Friedrich Otto von Leber: Wien's Kaiserliches Zeughaus. Zweiter Theil (Rückblicke in Deutsche Vorzeit. III.) Leipzig, 1846.
- Le Blanc 1856** = Charles Le Blanc: Manuel de l'amateur d'estampes. Tome II. Paris, 1856.
- Leino 2013** = Marika Leino: Fashion, Devotion and Contemplation. The Status and Functions of Italian Renaissance Plaquettes. Oxford, 2013.
- Leitner 1866–1870** = Quirin Leitner: Die Waffensammlung des österreichischen Kaiserhauses im K. K. Artillerie-Arsenal-Museum in Wien. Wien, 1866–1870.
- Leitner 1880–1882** = Quirin von Leitner: „Freydal.“ Des Kaisers Maximilian I. Turniere und Mummereien. Mit einer geschichtlichen Einleitung, einem facsimilirten Namensverzeichnis und 255 Heliogravuren. Wien, 1880–1882.
- Leitner 1888** = Quirin von Leitner: Artistisches Quellenmaterial aus der gräfl. Thun-Hohenstein'schen Fideikommiss-Bibliothek in Tetschen. In: Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses (7) 1888 (II. Theil), I–VI.
- Leitsch 1958** = Walter Leitsch: Sigismund Freiherr von Herberstein. Ein österreichischer Forscher und Diplomat der Epoche Karls V. In: Alte und moderne Kunst (3) 1958, 30–34.
- Leitsch 1986** = Walter Leitsch: Siegmund von Herberstein (1486–1566). In: Pferschy – Krenn 1986, 539–542.
- Leitsch 1989** = Walter Leitsch: Probleme bei der Edition von Herbersteins *Moscovia*. In: Pferschy 1989, 165–178.

- Leman 1830** = [Rath Leman]: Tirolisches Künstler-Lexikon oder: kurze Lebensbeschreibung jener Künstler, welche geborne Tiroler waren, oder eine längere Zeit in Tirol sich aufgehalten haben. Von einem Verehrer der Künste. Innsbruck, 1830.
- Lenkey – Tardos 1997** = Lenkey István – Tardos Mária: Mohácsi séták. Mohács, 1997.
- Le Roux de Lincy 1866** = Antoine Le Roux de Lincy: Recherches sur Jean Grolier: sur sa vie et sa bibliothèque. Paris, 1866.
- Leuschner – Wunsch 2013** = Eckhard Leuschner – Thomas Wunsch (Hrsg.): Das Bild des Feindes. Konstruktion von Antagonismen und Kulturtransfer im Zeitalter der Türkenkriege. Ostmitteleuropa. Italien und Osmanisches Reich. Berlin, 2013.
- Lewis 1987** = Douglas Lewis: The Medallic Oeuvre of 'Moderno': His Development at Mantua in the Circle of „Antico”. In: Studies in the History of Art (21) 1987, 77–97.
- Lewis 1989** = Douglas Lewis: The Plaquettes of „Moderno” and His Followers. In: Studies in the History of Art (22) 1989, 105–141.
- Lewis 1993** = Bernard Lewis: Kaiser und Kalifen. Christentum und Islam im Ringen um Macht und Vorherrschaft. München, 1993.
- Lewis 2012** = Margaret Brannan Lewis: Infanticide in Early Modern Germany: the experience of Augsburg, Memmingen, Ulm, and Niirdlingen, 1500–1800. PhD disszertáció, University of Virginia.
- Lhotsky 1941–1945** = Alphons Lhotsky: Die Geschichte der Sammlungen. Erste Hälfte. Von den Anfängen bis zum Tode Kaiser Karls VI. 1740 (Festschrift des Kunsthistorischen Museums zur Feier des fünfzigjährigen Bestandes). Wien, 1941–1945.
- Lhotsky 1944** = Alphons Lhotsky: Apis Colonna. Fabeln und Theorien über die Abkunft der Habsburger. Ein Exkurs zur Chronica Austriae des Thomas Ebendorfer. In: Mitteilungen des Instituts für Geschichtsforschung und Archivwissenschaft in Wien. LV. Band, 1944, 171–245.
- Lhotsky 1946** = Alphons Lhotsky: Die Verteidigung des Österreichischen Kunstbesitzes (Nachtrag zu »Die Geschichte der Sammlungen«), 1946. 1–40.
- Libočan 1541** = Václav Hájek z Libočan: Kronyka česká. Praha, 1541.
- Lieb – Müller – Thiem 1955** = Norbert Lieb – Hannelore Müller – Dr. Gunther Thiem: Augsburger Renaissance. Augsburg, 1955.
- Linsboth 2020** = Stefanie Linsboth: Die Krönungsbilder in der Ungarischen Hofkanzlei in Wien. In: Telesko 2020, 323–328.
- Lonicer 1578** = Philipp Lonicer: Chronicorum Turcicorum. In quibus Turcorum origo, principes, imperatores, bella, praelia, caedes, victoriae, rei que militaris ratio ... Tomus primus. Francoforti ad Moenum, 1578; U.ő.: Chronicorum Turcicorum. In quibus diversorum regnorum, urbium, insularum, vastationes et occupationes a divesis autoribus exponuntur ... Tomus secundus. Francoforti ad Moenum, ex officina Georgium Coruinum, impensis Sigismundi Feyrabendij 1578.; U.ő.: Chronicorum Turcicorum. In quibus vita, indoles, et adversus turcas res gestae Georgii Castrioti, Epirotarum Principis ... Libris XIII describuntur a Marino Barletio, Scodrensi sacerdote. Tomus tertius ... Francoforti ad Moenum, 1578.
- Losontzi 1773** = Losontzi István: Hármás kis tükör, melly I. a' Szent Históriát, II. Magyar Országot, III. Erdély Országot, annak földével, polgári-állapotjával, és historiájával, gyenge elmékhez alkalmaztatott módon a' nemes tanulóknak, summásan, de világosan elő-adja és ki-mutatja. Pozsony, 1773.
- Löcher 1995** = Kurt Löcher: Der Maler Hans Krell aus Crailsheim in den Diensten des Markgrafen Georg von Brandenburg-Ansbach und König Ludwigs II. von Ungarn. In: Jahrbuch des Historischen Vereins für Mittelfranken (97) (1994–1995) 1995, 151–186.
- Löcher 1999** = Kurt Löcher: Barthel Beham. Ein Maler aus dem Dürerkreis. München – Berlin, 1999.
- Löcher 2005** = Kurt Löcher: Hans Krell – II. Lajos magyar király és Habsburg Mária udvari festője. In: Réthelyi 2005, 63–72.

- Lőkös – Tüskés 2008** = Péter Lőkös – Gábor Tüskés (Hrsg.): Obsidio Agriae anno 1552. Texte zur Rezeption eines ungarischen Geschichtsstoffes. Eger, 2008.
- Lubenau 1912** = Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau. Hrsg. von Wilhelm Sahn. Band I (Mitteilungen aus der Stadtbibliothek zum Königsberg i[n] Pr[eußen] IV). Königsberg, 1912.
- Luchner 1958** = Laurin Luchner: Denkmal eines Renaissancefürsten. Versuch einer Rekonstruktion des Ambraser Museums von 1583. Wien, 1958.
- Ludányi 1987** = Ludányi Gabriella: Kovács Mihály (1818–1892). Budapest, 1987.
- Ludiková 2006** = Zuzana Ludiková (szerk.): Mária Uhorská (1505–1558) 2. február – 30. apríl 2006. Slovenská národná galéria v Bratislave. Bratislava, 2006.
- Ludiková 2009** = Zuzana Ludiková: Zsámboky János röplapja Miksa magyar királlyá koronázásáról. In: Századok (143) 2009/4., 975–979.
- Lukácsné 2012** = Lukácsné Varga Eszter: A letűnt paraszti világ nyomában, Pilismaróton. Életmódtörténeti, néprajzi tanulmányok. Budapest, 2012.
- Lukinich 1926** = Lukinich Imre (szerk.): Mohácsi emlékkönyv 1526. Budapest, 1926.
- Lukinich 1940** = Lukinich Imre: A három részre szakított ország. In: Domanovszky 1940, 5–67.
- Lüken 1998** = Sven Lüken: Kaiser Maximilian I. und seine Ehrenpforte. In: Zeitschrift für Kunstgeschichte (61) 1998/4., 449–490.
- Macek 2010** = Bernhard A. Macek: Die Krönung Josephs II. zum Römischen König in Frankfurt am Main. Logistisches Meisterwerk, zeremonielle Glanzleistung und Kulturgüter für die Ewigkeit. Frankfurt am Main, 2010.
- Macek 2012** = Bernhard A. Macek: Der Krönungszyklus aus der Meytens-Werkstatt. In: Wolfgang Schmale (Hrsg.): Time in the Age of Enlightenment. 13th International Congress for Eighteenth-Century Studies. Le Temps des Lumières: XIIIe Congrès international d'étude du XVIIIe siècle. Zeit in der Aufklärung: 13. Internationaler Kongress zur Erforschung des 18. Jahrhunderts. Bochum, 2012, 213–226.
- Madar 2011** = Heather Madar: Dürer's depictions of the Ottoman Turks. A case of early modern Orientalism? In: Harper 2011, 155–184.
- Madersbacher – Pokorny 2019** = Lukas Madersbacher – Erwin Pokorny (Hrsg.): Maximilianus: Die Kunst des Kaisers. Berlin – München, 2019.
- Majer 2000** = Hans Georg Majer: Giovia, Veronese und die Osmanen. Zum Sultansbild der Renaissance. In: Gothmüller – Kühlmann 2000, 345–372.
- Majláth 1886** = Majláth Béla: A történelmi kiállítás kalauza. Budapest, 1886.
- Malcolm 2019** = Noel Malcolm: Useful Enemies. Islam and The Ottoman Empire in Western Political Thought, 1450–1750. Oxford, 2019.
- Marosi 1905** = Marosi Arnold: A múzeumok és Pécs. In: A ciszterci rend pécsi Róm. Kath. Főgimnáziumának Értesítője az 1904–1905-ik iskolai évről. Pécs, 1905, 1–28.
- Marosi 1976** = Emlék márványból vagy homokkőből. Öt évszázad írásai a művészettörténet történetéből. Vál. ford. és az előszót írta: Marosi Ernő. Budapest, 1976.
- Marosi 2000** = Marosi Ernő: A magyar történelem képei. In: Történelem – kép 2000, 11–33.
- Marosi 2016** = Marosi Ernő: Művészet Mátyás király és Gerevich Tibor udvarában. Jeges Ernő képe a Szentendrei Múzeumban. In: Horn 2016, 485–516.
- Martinic 1991** = Georg Clam Martinic: Österreichisches Burgenlexikon. Schlösser, Burgen und Ruinen. St. Pölten – Wien – Linz, 1991.
- Mathis 2014** = Andrea Sommer Mathis: 'Alla turca'. Türkische Elemente in Theater und Fest an den Habsburgerhöfen im 16. und 17. Jahrhundert. In: Karner – Ciulisová – García 2014, 303–335.

- Matrakçı 2017** = Matrakçı Nasuh, a 16. század géniusza. Kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban. 2017. november 23. – december 28. Budapest, 2017.
- Mazal 1997** = Otto Mazal: Einbandkunde. Die Geschichte des Bucheinbandes (Elemente des Buch- und Bibliothekswesens, 16). Wiesbaden, 1997.
- Máté 2016** = Máté Zsolt: A gödöllői kastély építése és helyreállítása. Gödöllő, 2016.
- Mátéfy 1996** = Mátéfy György: II. Rákóczi Ferenc festett útikárpitjának restaurálása. In: Műtárgyvédelem (25) 1996, 125–127.
- Medale polskie 2019** = Medale polskie i z Polską związane z okresu Pierwszej Rzeczypospolitej. Katalog zbiorów. t. 1. Juliusz W. Zacher, Grzegorz Śniezko, Michał Zawadzki przy współpracy Marty Męclewskiej. Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum. Warszawa, 2019.
- Medve 1857** = A mohácsi ütközet, vagy II. Lajos király elveszte. Írta Tatár Péter [Medve Imre]. 33. szám. Pest, Nyomatja s kiadja Bucsánszky Alajos, d. n. [1857].
- Mehnert 2019** = Gottfried Mehnert: Der Türk ist der Lutherischen Glück ... Die Reformation in Südosteuropa: Luther – der Papst – der Kaiser – der Sultan. Berlin, 2019.
- Meier 1994** = Hans Jakob Meier: Die Buchillustration des 18. Jahrhunderts in Deutschland und die Auflösung des überlieferten Historienbildes (Kunstwissenschaftliche Studien 60). München, 1994.
- Meighörner 1998** = Wolfgang Meighörner (Hrsg.): Barocke Weltenbilder – Franz Joachim Beich. Hofmaler der bayerischen Kurfürsten Max Emanuel. Friedrichshafen, 1998.
- Mende 1968** = Ursula Mende: Westeuropäische Bildzeugnisse zu Rußland und Polen bis 1700. Ein Beitrag zur historischen Bildkunde. Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Universität zu Köln. Bamberg, 1968.
- Merényi-Metzger 2002** = Merényi-Metzger Gábor: Az aradi címzetes prépostok onomasztikonja (1581–1945) In: Magyar egyháztörténeti vázlatok (Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia) (14) 2002/1–4., 171–196.
- Meserve 2000** = Margaret Meserve: Medieval Sources for Renaissance Theories on the Origins of the Ottoman Turks. In: Gothmüller – Kühlmann 2000, 409–436.
- Messerli 2008** = Alfred Claudius Messerli: Bilder verstehen, so gut man kann. Frühneuzeitliche Bildrezeption zwischen visueller Vorgabe und individuellem Erwartungshorizont. In: Matthias Bruhn and Kai-Uwe Hemken (ed.): Modernisierung des Sehens. Sehweisen zwischen Künsten und Medien. Bielefeld, 2008, 159–178.
- Messling 2003** = Guido Messling: Abklatsch, Umzeichnung und Miniatur zu einer Gruppe von Zeichnungen Jörg Breus d. J. und ihren Funktionen. In: Jahrbuch der Staatlichen Kunstsammlungen in Baden-Württemberg. Berlin – München (40) 2003, 7–32.
- Messling 2015** = Guido Messling: The northern View: Albrecht Dürer and the Ottomans. In: Born – Dziewulski – Messling 2015, 53–55.
- Metzger 2019** = Christof Metzger: Der Holzkaiser. Die Druckstöcke für Kaiser Maximilians I. Gedächtniswerk in der Albertina. In: Lange-Krach 2019, 121–135.
- Meurer – Schilder 2009** = Peter H. Meurer – Günter Schilder: Die Wandkarte des Türkenzuges 1529 von Johann Haselberg und Christoph Zell. In: Cartographica Helvetica (39) 2009, 27–42.
- Mezei 1958** = Mezei Márta: Történetiszemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában. Budapest, 1958.
- Mezler-Andelberg 1963** = Der steirische Landeshauptmann Siegmund von Dietrichstein (1480–1533). Beiträge zu seiner Biographie. Mit einer Würdigung Karl Eders von Alexander Novotny. Neu herausgegeben von Helmut J. Mezler-Andelberg (Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark, Bd. 21). Graz, 1963.
- Mérő 1962** = Dr. Mérő József: A mohácsi csata emlékerve. In: Dunántúli Napló (19) 1962. augusztus 26. 199. szám, 7.

- Mészáros 2018** = Mészáros Ágnes: Adalékok a 19. századi magyar festészet orientalista vonatkozásaihoz. Doktori disszertáció. Budapest, 2018.
- Michel 2015** = Eva Michel: zu ainer gedächtnuß hie auf Erden. Albrecht Altdorfers Triumphzug für Kaiser Maximilian. In: Müller – Ziegler 2015, 381–394.
- Michel – Sternath 2012** = Eva Michel – Maria Luise Sternath (Hrsg.): Kaiser Maximilian I. und die Kunst der Dürerzeit. München – London – New York, 2012.
- Mieris 1732** = Frans Van Mieris: Histori der Nederlandsche vorsten, uit de huizen van Beijere, Borgonje, en Oostenryk ... Eerste Deel. Graavenhaage, 1732.
- Mihályi 1916** = Mihályi Ernő: Dorfmeister és a barok képírás Sopronban. Sopron, 1916.
- Mikó 1988** = Mikó Árpád: Báthory István király és a reneszánsz művészet Erdélyben (1576–1586). In: Művészettörténeti Értesítő (37) 1988, 109–135.
- Mikó – Takács 1994** = Mikó Árpád, Takács Imre (szerk.): Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541. Budapest, 1994.
- Mikó 1997** = Mikó Árpád: A szentképek árulása. A magyar szent királyok ábrázolásai a zágrábi egyházmegye liturgikus nyomtatványában (1505-1525). In: Ars Hungarica (25) 1997, 133–144.
- Mikó 2000** = Mikó Árpád: Imago Historiae. In: Történelem – kép 2000, 34–47.
- Mikó 2000a** = Mikó Árpád: Csatajelenet János Zsigmond erdélyi fejedelem (†1571) gyulafehérvári síremlékéről. In: Történelem – kép 2000, IV–17. tétel, 299.
- Mikó 2000b** = Mikó Árpád: Csatajelenet Pálffy Miklós főkapitány (†1600) pozsonyi síremlékéről. In: Történelem – kép 2000, IV–18. tétel, 299.
- Mikó 2002** = Mikó Árpád: Magnus Gruber: Tractus Danubii (1531). Egy forrás nyomában. In: Művészettörténet – műemlékvédelem Détschy Mihály nyolcvanadik születésnapjára tanulmányok (Művészettörténet – műemlékvédelem 11) Budapest, 2002, 229–254.
- Mikó – Pálffy 2002** = Mikó Árpád – Pálffy Géza: A pozsonyi Szent Márton-templom késő reneszánsz és kora barokk síremlékei (16–17. század). In: Művészettörténeti Értesítő (51) 2002/1–2., 107–172.
- Mikó 2005** = Mikó Árpád: II. Lajos király címereslevelei. In: Réthelyi 2005, 78–85.
- Mikó 2005a** = Mikó Árpád: Stílus és felírat. Kőbe vésett klasszikus- és korai humanista kapitálissal írott felíratok a Mátyás- és Jagelló-kori Magyarországon. In: Művészettörténeti Értesítő (54) 2005/3–4., 205–244.
- Mikó 2008** = Mikó Árpád: Egy humanista mecénás a 16. század közepén Magyarországon: Verancsics Antal, a connaisseur. In: Mikó – Verő – Jávor 2008/I., 25–27.
- Mikó 2008a** = Mikó Árpád: Fejedelmi síremlékek a gyulafehérvári székesegyházban: Hunyadi Jánostól I. Rákóczi Györgyig. In: Mikó – Verő – Jávor 2008/I., 27–29.
- Mikó – Verő – Jávor 2008/I.** = Mikó Árpád, Verő Mária, Jávor Anna (szerk.): Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század) 1. kötet (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai 2008/3). Budapest, 2008.
- Mikó – Verő – Jávor 2008/II.** = Mikó Árpád, Verő Mária, Jávor Anna (szerk.): Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század) 2. kötet (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai 2008/4). Budapest, 2008.
- Mikó 2009** = Mikó Árpád: A reneszánsz Magyarországon. Budapest, 2009.
- Mikó 2011** = Mikó Árpád: A reneszánsz művészet története Magyarországon. Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 2011. http://real-d.mtak.hu/526/4/dc_139_10_doktori_mu.pdf.
- Mikó 2013** = Mikó Árpád: FánCSI Imre armálisa (1511) és két Budán illuminált, kottás díszkódex. In: Ars Hungarica (39) 2013/2., 163–173.
- Mikó 2013a** = Mikó Árpád: Pietro Ferrabosco számadása a Miksa magyar királlyá koronázására épített pozsonyi diadalkapukról (1563). In: Művészettörténeti Értesítő (62) 2013, 323–328.

- Mikó 2015** = Mikó Árpád: Reneszánsz művészet a Jagelló-kori Magyarországon, I. Az all'antica művészeti köznyelv kialakulása és elterjedése. In: *Ars Hungarica* (41) 2015/4., 363–420.
- Mikó 2015a** = Mikó Árpád: Egy humanista mecénás a 16. század közepén Magyarországon. Verancsics Antal (1504–1573), a műértő. In: *Korunk* (26) 2015/1., 17–27.
- Mikó 2018** = Mikó Árpád: Arckép és önarckép. Verancsics Antal (1504–1573) és a művészetek. In: *Művészettörténeti Értesítő* (67) 2018/1., 5–25.
- Miller 2018** = Gregory J. Miller: *The Turks and Islam in Reformation Germany*. New York, 2018.
- Mikó 2021** = Mikó Árpád: Címereslevelek a Jagelló-kori Magyarországon. Függetlenül a II. Ulászló és II. Lajos magyar királyok által adományozott címereslevelek jegyzékével (1490–1526). In: *Művészettörténeti Értesítő* (70) 2021/2., 257–303.
- Milwright 2006** = Marcus Milwright: So Despicable a Vessel. Representations of Tamerlane in Printed Books of the Sixteenth and Seventeenth Centuries. In: *Muqarnas. An Annual on the Visual Cultures of the Islamic World* (23) Leiden – Boston, 2006, 317–344.
- Mitchell 1994** = W. J. T. Mitchell (ed.): *Landscape and Power*. Chicago – London, 1994.
- Molinier 1886** = Émile Molinier: *Les bronzes de la renaissance. Les plaquettes catalogue raisonné. Tome premier*. Paris, 1886.
- Molinier 1886a** = Émile Molinier: *Les bronzes de la renaissance. Les plaquettes catalogue raisonné. Tome second*. Paris, 1886.
- Molnár 1971** = Molnár Zsuzsa: Borsos József fiataalkori művei. Egy festő indulása. In: *Művészet* (12) 1971/4., 7–8.
- Molnár 1976** = Molnár Imre: A mohácsi csata török szemmel. In: *Baranyai művelődés 1976*, 20–26.
- Moritz 2019** = Tilman G. Moritz: *Autobiographik als ritterschaftlichen Selbstverständigung. Ulrich von Hutten, Götz von Berlichingen, Sigmund von Herberstein*. Göttingen, 2019.
- Morrall 2001** = Andrew Morrall: Jörg Breu the Elder. Art, Culture, and Belief in Reformation Augsburg. Ashgate, 2001.
- Mraz 1994** = Gottfried Mraz: Das Palais der Ungarischen Hofkanzlei 1747–1848. In: *Hunkár 1994*, 38–110.
- Mroziwicz 2020** = Karolina Mroziwicz: Same Kings, Different Narratives. Illustrated Catalogues of Rulers of Poland, Bohemia and Hungary in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. In: *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung* (69) 2020/1., 27–67.
- Müller 2004** = Mathias F. Müller: Die Zeichnungen der Historia Friderici et Maximiliani. In: *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* (51) 2004, 9–28.
- Müller – Ziegeler 2015** = Maximilians Ruhmeswerk. Künste und Wissenschaften im Umkreis Kaiser Maximilians I. Hrsg. von Jan-Dirk Müller – Hans-Joachim Ziegeler. Berlin, 2015.
- Münster 1598** = Sebastian Münster: *Cosmographie: das ist, Beschreibung Aller Länder, Herrschafften vnd fürnemesten Stetten des gantzen Erdbodens, sampt ihren Gelegenheiten, Eygeschafften, Religion, Gebräuchen, Geschichten vnd Handtierungen ...* Basel, 1598.
- Münster 1628** = Sebastian Münster: *Cosmographia, das ist: Beschreibung der gantzen Welt darinnen Aller Monarchien ... Länderen, Stätten vnd Gemeinden; ... Vrsprung, Regiment, ... zusammen getragen: durch an den Tag gegeben ...* Basel, 1628.
- Nagler 1838** = Dr. G.[eorg] K.[aspar] Nagler: *Neues allgemeines Künstler-Lexicon oder Nachrichten von dem Leben und Werken ... Sechster Band*. Haspel – Keym. München, 1838.
- Nagler 1841** = Dr. G.[eorg] K.[aspar] Nagler: *Neues allgemeines Künstler-Lexicon oder Nachrichten von dem Leben und Werken ... Eilfter Band*. Passe, Simon de. – Powle, G. München, 1841.
- Nagler 1863** = Dr. G.[eorg] K.[aspar] Nagler: *Die Monogrammistinnen und diejenigen bekannten und unbekanntenen Künstler aller Schulen ... III. Band*. GK–IML. München, 1863.

Nagy 1846 = Nagy Imre versei. Kiadja Nagy János. Pesten, 1846.

Nagy 1934 = Nagy Zoltán: A magyar litográfia története a XIX. században. Budapest, 1934 (Reprint 2001).

Nagy 1972 = Nagy Lajos: A Buda visszafoglalását ábrázoló lotharingiai gobelinek kérdései. In: Tanulmányok Budapest Múltjából (19) 1972, 113–129.

Nagy 1995 = Nagy Ildikó (szerk.): Aranyérmek, ezüstkoszorúk. Művészkultusz és műpártolás Magyarországon a 19. században (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai 1995/1). Budapest, 1995.

Naredi-Rainer – Madersbacher 2007 = Paul von Naredi-Rainer – Lukas Madersbacher (Hrsg.): Kunst in Tirol. Von den Anfängen bis zur Renaissance. Band 1. Innsbruck – Wien, 2007.

Nátyi 2013 = Nátyi Róbert: A napbaöltözött asszony, mint a Patrona Hungariae ikonográfiai típusa. Doktori disszertáció. Budapest, 2013.

Necipoğlu 2012 = Gülru Necipoğlu: Visual Cosmopolitanism and Creative Translation: Artistic Conversations with Renaissance Italy in Mehmed II's Constantinople. In: Muqarnas. An Annual on the Visual Cultures of the Islamic World (29) Leiden – Boston, 2012, 1–82.

Nehring 1983 = Karl Nehring: Adam Freiherrn zu Herbersteins Gesandtschaftsreise nach Konstantinopel. Ein Beitrag zum Frieden von Zsitvatorok. 1606. München, 1983.

Nehring 1897 = Prof. Dr. Alfred Nehring: Über Herberstein und Hirsfogel. Beiträge zur Kenntnis ihres Lebens und ihrer Werke. Berlin, 1897.

Nehring 1897a = Prof. Dr. A. Nehring: Hirsfogel's Beziehungen zu Herberstein's Werken. In: Repertorium für Kunstwissenschaft. XX. Band. Berlin und Stuttgart, 1897, 121–129.

Nemes – Tolvaj 2014 = Nemes István – Tolvaj Balázs: II. Lajos magyar király (1506–1526) holttestének megtalálása. Az 1926-ban írt igazságügyi orvosszakértői vélemény elemzése és újraértelmezése. In: Orvosi Hetilap (155) 2014/12., 475–480.

Neumann 2010–2011 = Neumann Tibor: Békekötés Pozsonyban – országgyűlés Budán: A Jagelló–Habsburg kapcsolatok egy fejezete (1490–1492) (Első közlemény). In: Századok (144) 2010/2., 335–372. (Második közlemény). In: Századok (145) 2011/2., 293–347.

Neuwirth 1897 = Joseph Neuwirth: Der verlorene Cyklus böhmischer Herrscherbilder in der Prager Königsburg. In: Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Deutschen in Böhmen. (35) 1897, Prag, 22–82.

Nevinson 1959 = John L. Nevinson: Siegmund von Herberstein. Notes on 16th Century Dress. In: Waffen-und Kostümkunde, Dritte Folge (1–2), 1959, 86–93.

Nevinson 1967 = John L. Nevinson: Origin and Early History of the Fashion Plate. In: United States National Museum Bulletin 250. Contributions from The Museum of History and Technology. Paper 60, Washington, D.C., 1967, 65–92.

Nowakowska 2018 = Remembering the Jagiellonians. Edited by Natalia Nowakowska. London – New York, 2018.

Nemes – Nagy 1900 = Magyar viseletek története. Rajzolta és festette Nemes Mihály, szövegét írta Nagy Géza. Budapest, 1900.

Nendza 2017 = Elena Nendza: “Zerhaut, zerreißt, zerschmettert!” Der Bethlehemitische Kindermord – ein interkonfessionelles Bindeglied in den europäischen Künsten. In: Daphnis (45) 2017/1–2., 250–273.

Neue Deutsche 1966 = Neue Deutsche Biographie. Siebenter Band [Grassauer – Hartmann]. Berlin, 1966.

Németh 1996 = Németh S. Katalin: Salomon Schweigger útleírásának magyar vonatkozásai. In: Kecskeméti Gábor (szerk.): Tarnai Andor-émlékkönyv. Budapest, 1996, 189–200. (Újabb kiadása: Németh S. Katalin: Magyar dolgokról. Magyar–német kapcsolattörténeti tanulmányok [Historia litteraria, 31]. Budapest, 2014, 33–44.)

Nickel 1965 = Helmut Nickel: The Battle of the Crescent. In: The Metropolitan Museum of Art Bulletin. n. s. 24. November 1965, 110–128.

Nicolay 1567 = Les quatre premiers livres des navigations et peregrinations orientales, de N. de Nicolay ... avec les figures au naturel tant d'hommes que de femmes selon la diuersité des nations ... Lyon, 1567.

N. Ipoly 1977 = N. Ipoly Márta: A mohácsi csata és csatater megválaszolatlan kérdései. In: Hadtörténelmi Közlemények (24) 1977/2., 206–222.

Nowosadtko – Rogg 2008 = Jutta Nowosadtko – Matthias Rogg (Hrsg.): „Mars und die Musen”. Das Wechselspiel von Militär, Krieg und Kunst in der Frühen Neuzeit. Berlin [u.a.], 2008.

Nyárs 2006 = Nyárs Annamária: A mohácsi csata emlékművei a városban. In: Belvedere Meridionale (18) 2006/7–8., 70–82.

Nyulásziné 1987 = Nyulásziné Straub Éva: Öt évszázad címerei a Magyar Országos Levéltár címereslevelein. Budapest, 1987.

Nyulásziné 2000 = Nyulásziné Straub Éva: Címereslevelek jegyzéke (Második, javított, bővített kiadás) (A Magyar Országos Levéltár segédletei 7). Budapest, 2000.

O'Dell 1993 = Ilse O'Dell: Jost Ammans Buchschmuck-Holzschnitte für Sigmund Feyerabend. Zur Technik der Verwendung von Bild-Holzstöcken in den Drucken von 1563–1599. Wiesbaden, 1993.

Oelke 1992 = Harry Oelke: Die Konfessionsbildung des 16. Jahrhunderts im Spiegel illustrierter Flugblätter. Berlin, 1992.

Oppl 2004 = Ferdinand Oppl: Wien im Bild historischer Karten. Die Entwicklung der Stadt bis in die Mitte des 19. Jahrhunderts. Wien – Köln – Weimar, 2004.

Oppl 2013 = Ferdinand Oppl: Wien und die türkische Bedrohung (16.–18. Jahrhundert). Überlegungen und Beobachtungen zu Stadtentwicklung und Identität. In: Leuschner – Wünsch 2013, 183–197.

Oppl 2020 = Ferdinand Oppl: Am Schnittpunkt vielfältiger künstlerischer wie kartografischer Traditionen. Die Meldemansche Rundansicht. In: Oppl – Scheutz 2020, 109–146.

Oppl – Scheutz 2020 = Ferdinand Oppl – Martin Scheutz: Die Osmanen vor Wien. Die Meldeman-Rundansicht von 1529/30. Sensation, Propaganda und Stadtbild (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Band 74). Wien, 2020.

Orbán 2013 = Orbán László: Az útbaigazított emlékezet Kazinczynál (Identitásminták Kazinczy önéletrajzi szöveghálózatában – a kulturális emlékezhely gondolatának megjelenése). In: S. Varga – Száraz – Takács 2013, 227–239.

Ortiz – Godoy – Carretero 1991 = Antonio Domínguez Ortiz – Jose A Godoy – Concha Herrero Carretero: Resplendence of the Spanish Monarchy. Renaissance Tapestries and Armor from the Patrimonio Nacional. The Metropolitan Museum of Art. New York, 1991.

Ortvay 1914 = Ortvay Tivadar: Mária, II. Lajos magyar király neje 1505–1558 (Magyar Történelmi Életrajzok). Budapest, 1914.

Oselli – Terzio 1569–1573 = Gaspar Oselli – Francesco Terzio: Imagines Gentis Austriacae. Pars I–V. [Innsbruck], 1569–1573.

Ottendorff 1943 = Heinrich Ottendorff: Budáról Belgrádba 1663-ban. Ottendorff Henrik képes útleírása. Szövegét kiadta, magyarra fordította és bevezetéssel ellátta: Hermann Egyed. [Szekszárd], 1943.

Öhlinger 2017 = Walter Öhlinger: Kriegsbericht als Rundpanorama. In: Békési – Doppler 2017, 136–137.

Ötvös 2017 = Ötvös Péter: A Franck-kutatás aktuális eredményei és feladatai. In: Acta historiae litterarum hungaricarum (33) 2017, 37–44.

- Paas 1985–2014** = John Roger Paas: The German Political Broadsheet 1600–1700. Volume 1–12. Wiesbaden, 1985–2014.
- Palágyi 1910** = Palágyi Menyhért: Székely Bertalan és a festészet aestheticájája. Budapest, 1910.
- Palóczy 1926** = Palóczy Edgár: A mohácsi csatatér régi emlékművei és ereklyéi. In: Hadimúzeumi Lapok (2) 1926. november. 5–7. szám, 4–10.
- Pap 2003** = Pap József: Magyarország vármegyei tisztikara a reformkor végétől a kiegyezésig. Szeged, 2003.
- Pap et al. 2017** = Pap Norbert – Kitanics Máté – Gyenizse Péter – Hancz Erika – Bognár Zita – Tóth Tamás – Hámori Zoltán: Nagy Szulejmán szigetvári türbéje: történeti, geofizikai és régészeti vizsgálatok. In: Pap – Fodor 2017, 67–88.
- Pap – Fodor 2017** = Pap Norbert – Fodor Pál (szerk.): Szulejmán szultán Szigetváron. A szigetvári kutatások 2013–2016 között. Pécs, 2017.
- Pap et al. 2018** = Pap Norbert – Fodor Pál – Kitanics Máté – Morva Tamás – Szalai Gábor – Gyenizse Péter: A mohácsi Törökdomb. In: Történelmi Szemle (60) 2018/2., 325–345.
- Pap et al. 2020** = Pap Norbert – Gyenizse Péter – Kitanics Máté – Szalai Gábor: II. Lajos halálának helye. In: Történelmi Szemle (62) 2020/1., 73–109.
- Papp 1962** = Dr. Papp László: A mohácsi csata halottai. In: Orvostörténeti Közlemények. Palla Ákos (szerk.): Az Országos Orvostörténeti Könyvtár közleményei (24) 1962, 33–50.
- Papp 2000** = Papp Júlia: Egy adat a történeti festészet hazai kezdeteihez (Wándza Mihály Mátyás király bécsújhelyi táborozását ábrázoló festményének leírása 1806-ból). In: Ars Hungarica (28) 2000/1., 197–204.
- Papp – András 2004** = Papp Gábor György – András Edit (szerk.): A Magyar Tudományos Akadémia képzőművészeti kincsei. Budapest, 2004.
- Papp 2005** = Papp Júlia: Vénusz birtokában (Adatok az ókori Vénusz-szobrok európai recepciójának történetéhez). In: Művészettörténeti Értesítő (54) 2005/1–2., 93–108.
- Papp 2008** = A Podmaniczky-Vigyázó család és a Magyar Tudományos Akadémia. A kiállítást rendezte és a katalógust szerkesztette Papp Gábor György. Budapest, 2008.
- Papp 2012** = Papp Júlia: Könyv és kép a 19. század elején. Blaschke János (1770–1833) illusztrációinak katalógusa. I–II. kötet. Budapest, 2012.
- Papp 2014** = Papp Júlia: „... a nőket sehohsem látjuk valami vérengző foglalkozásban ...” Székely Bertalan Egri nők című festményének történeti forrásai. In: Művészettörténeti Értesítő (63) 2014/2., 325–344.
- Papp 2014a** = Papp Júlia: Donne Vngare. A magyar női vitézség toposzának 16. századi forrásaihoz. In: Irodalomtörténeti Közlemények (118) 2014/3., 385–392.
- Papp 2014b** = Papp Júlia: „Ti vagytok a’ polgári Erény ’s Nemzetiség védangyali ...” – Női olvasás a felvilágosodás és a kora reformkor időszakában. In: Papp Júlia (szerk.): A zsoldártól a rózsaszín regényig. Fejezetek a magyar női művelődés történetéből. Budapest, 2014, 141–161.
- Papp 2016** = Papp Júlia: A vitéz szigetvári nő(k) a 16–17. századi hazai irodalomban és történetírásban. In: Bitskey István et al. (szerk.): In via eruditionis. Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére. Debrecen, 2016, 384–393.
- Papp 2016a** = Júlia Papp: Female body – male body. The valiant Hungarian women of Eger and Szigetvár from the 16th century in historiography, literature and art. In: Cogent Arts and Humanities (3) 2016 (1147403, 17 Feb 2016)
- Papp 2017** = Papp Júlia: „Végy társadnak a harcza ...” A vitéz szigetvári nő(k) a 19. századi képzőművészetben. In: Művészettörténeti Értesítő (66) 2017/1., 35–51.
- Papp 2017a** = Júlia Papp: Reichshelden – Nationalhelden. Die tapfere ungarische Frau von Szigetvár in der Literatur und Kunst an der Wende des 18. und 19. Jahrhunderts in Wien und Pest-Buda. In: Wiener Geschichtsblätter (72) 2017/4., 347–365.

Papp 2017b = Papp Júlia: Szulejmán szultán halálának emlékezete a hazai képzőművészetben. In: Pap – Fodor 2017, 275–299.

Papp 2018 = Papp Júlia: A nemesi nemzet történelmi képei: az *Aurora*-kör. In: Papp – Király 2018, 141–147.

Papp – Király 2018 = Papp Júlia – Király Erzsébet (szerk.): A magyar művészet a 19. században. Képzőművészet. Budapest, 2018.

Papp 2019 = Papp Júlia: Az 1526. évi mohácsi csata 16–17. századi képzőművészeti recepciója. In: Fodor – Varga 2019, 149–193.

Papp 2019a = Papp Júlia: Egy 15. század végi illusztráció „újrahasznosítása” a mohácsi csatáról tudósító német hírlevelekben. In: Magyar Könyvszemle (135) 2019/3., 366–384.

Papp 2019b = Papp Júlia: II. Lajos halálának és holtteste megtalálásának ábrázolása 17. század végi könyvillusztrációkon. In: *Ars Hungarica* (45) 2019/4., 451–462.

Papp 2020 = Papp Júlia: II. Lajos magyar király fiktív páncélos ábrázolásai. In: *Ars Hungarica* (46) 2020/4., 425–442.

Papp 2020a = Papp Júlia: A szigetvári hadi táj képzőművészeti ábrázolása a 16–17. században. In: Pap Norbert (szerk.): Turbék. Szulejmán szultán zarándokvárosa. Budapest – Pécs, 2020, 451–534.

Papp 2020b = Papp Júlia: Adatok II. Lajos magyar király páncélos ábrázolásaihoz. In: *Művészettörténeti Értesítő* (69) 2020/2., 269–302.

Papp 2021 = Papp Júlia: Siegmund von Herberstein kiadványainak magyar vonatkozású illusztrációi. In: *Magyar Könyvszemle* (137) 2021/1., 1–38.

Papp 2021a = Júlia Papp: Die „Neuverwertung“ der Illustration eines astrologischen Buches vom Ende des 15. Jahrhunderts in den deutschen Neuen Zeitungen über die Schlacht bei Mohács (1526) und die Belagerung von Wien (1529) In: *Wiener Geschichtsblätter* (76) 2021/2., 115–133.

Papp 2021b = Papp Júlia: Az 1526. évi mohácsi csata helyszínének emlékezete. In: *Történelmi Szemle* (LXIII) 2021/3., 383–425.

Papp 2021c = Papp Júlia: A mohácsi II. Lajos-emlékmű tervének iratai 1836-ból és 1846–1848-ból In: *Lymbus. Magyarországtudományi Forrásközlemények* (19) 2021/1., 659–675.

Papp 2021d = Júlia Papp: The use of the same illustrations in different books in Sigmund Feyerabend's printing house in Frankfurt. In: *Knihy 2021. Zbornik o problémoch dejinách kniznej kultúry*. Martin, 2021, 37–54.

Papp 2021e = Júlia Papp: Illustrations related to Hungary in Siegmund von Herberstein's publications. In: *Radovi Instituta za Povijest Umjetnosti* (45) 2021, 61–76.

Papp 2021f = Papp Júlia: Szent István vagy Szkander bég halála Antonio Bonfini *Rerum Vngaricarum* Decades-e 1581-es kiadásában? Könyvillusztrációk többszörös felhasználása Sigmund Feyerabend frankfurti nyomdájában. In: *Magyar Könyvszemle* (137) 2021/4., 433–477.

Papp 2021g = Papp Júlia: Kié volt a páncél? Egy díszvért félezer éves története. In: *Rubicon* (31) 2021/7., 42–45.

Papp 2021h = Papp Júlia: A Habsburg–Jagelló kettős eljegyzés (1515) ábrázolása I. Miksa császár síremlékén. Adalékok az innsbrucki tumba 23. reliefjéhez. In: *Gulyás – Mikó – Ugrý* 2021, I. kötet, 101–122.

Papp 2021i = Papp Júlia: Adatok II. Lajos magyar király tévesen számontartott, bizonytalan azonosítású és lappangó ábrázolásaihoz. In: *Ars Hungarica* (47) 2021/4. 373–394.

Papp 2021j = Júlia Papp: On the Margin of Artwork Reproduction: Two Examples of the Use of Graphic Reproductions as Inspiration for Artworks in the Sixteenth Century. In: Júlia Papp

(ed.): Engraving, Plaster Cast, Photograph. Chapters from the History of Artwork
Reproduction. Budapest, 2021, 29–40.

Papp 2022 = Júlia Papp: „...pugnas honeste obiit...” The armor formerly in the Viennese Imperial Zeughaus attributed to Louis II of Hungary in the Hungarian cultural history In: Zeitschrift für historische Waffen- und Kostümkunde (64) 2022/1. 69–98.

Papp 2022a = Papp Júlia: II. Ulászló szobra az Országház főhomlokzatán. Megjelenés alatt.

Papp-Váry 2002 = Papp-Váry Árpád: Magyarország története térképeken. Budapest, 2002.

Paprocký 1602 = Bartoloměj Paprocký: Diadochos id est successio: Ginak Poslaupnost
Knijzat a Kraluw Czeskich. Praga, 1602.

Parades 2014 = Cecilia Paredes: The Confusion of the Battlefield. A New Perspective on the
Tapestries of the Battle of Pavia (c. 1525–1531). In: RIHA Journal 0102 | 28 December 2014
https://www.riha-journal.org/articles/2014/2014-oct-dec/paredes-battle-of-pavia/#_top

Parádi 1968 = Parádi Nándor: Két XVI. századi török miniatúra a mohácsi csata jelenetével.
In: Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (1967). Pécs, 1968, 175–181.

Parádi 1980 = A mohácsi csata. Vezető a Kanizsai Dorottya Múzeum kiállításához. A Janus
Pannonius Múzeum füzetek 19. szám. A vezetőt összeállította: Parádi Nándor. A kiállítást
rendezte: Parádi Nándor és Szakály Ferenc. Pécs, 1980.

Paret 1997 = Peter Paret: Imagined Battles. Reflections of War in European Art. Chapel Hill,
1997.

Paret 2008 = Peter Paret: Bemerkungen über den Krieg als Thema der Kunst in der Frühen
Neuzeit. In: Nowosadtko – Rogg 2008, 101–108.

Parshall 1982 = Peter W. Parshall: The Print Collection of Ferdinand, Archduke of Tyrol. In:
Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien (78) 1982, 139–184.

Paulinyi 1949–1950 = Paulinyi Oszkár: Adatok a körmöcbányai éremvésők és emlékérmek
kérdéséhez a 16. század első feléből. In: Numizmatikai Közlöny (48–49) 1949–1950, 35–40.

Patuzzi 1865 = Alexander Patuzzi: Geschichte Oesterreichs. II. Theil. Wien, 1865.

Pärr 2019 = Nora Pärr: „Die Stern und Einfluss mit irer Wirkung zu erkennen“. Astronomie
und Astrologie zur Zeit Maximilians. In: Katherina Kaska (Hrsg.): Kaiser Maximilian I. Ein
großer Habsburger. Salzburg – Wien, 2019, 182–184.

Pálffy 2011 = Pálffy Géza: A haditérképészet kezdetei a Habsburg Monarchiában. Az Angielini
várépítész-família rendszeres térképészeti tevékenysége a horvát-szlavón és a magyarországi
határvidéken. Budapest, 2011.

Pálffy 2015 = Géza Pálffy: Heraldische Repräsentation der Jagiellonen und der Habsburger.
Die Wappen des königlichen Oratoriums im Prager Veitsdom im mitteleuropäischen Kontext.
In: Historie – Otázky – Problémy (7) 2015/2., 176–190.

Pálosfalvi 2018 = Pálosfalvi Tamás: From Nicopolis to Mohács. A History of Ottoman-
Hungarian Warfare, 1389 – 1526. Leiden, 2018.

Pecsevi 2016 = Ibrahim Pecsevi leírása a mohácsi csatáról és II. Lajos király haláláról (ford.
Fodor Pál). In: Farkas – Szebelédi – Varga 2016, 236–256.

Peregriny – Pulszly 1894 = Peregriny János, Pulszky Károly (szerk.): A Magyar Történelmi
Képcsarnok lajstroma. Budapest, 1894.

Perjés 1979 = Perjés Géza: Mohács. Budapest, 1979.

Perrier 1638 = Francois Perrier: Segmenta nobilium signorum e statuaru, quæ temporis dentem
inuidium euasere Urbis æternæ ruinis erepta, typis æneis ab se commissa perptuæ uenerationis
monimentum. [Roma], 1638.

Pesti Hölgy-Divatlap 1864 = Pesti Hölgy-Divatlap (Közlöny a szépirodalom, művészet és
kiválólag a divat köréből) (V) 1864.

Pesti 1982 = Pesti János (szerk.): Baranya megye földrajzi nevei. II. kötet. Pécs, 1982.

Peters 1982 = Jane S. Peters (ed.): The Illustrated Bartsch 18. German Masters of the Sixteenth Century. New York, 1982.

Peters 1985 = Jane S. Peters (ed.): The Illustrated Bartsch 20. German Masters of the Sixteenth Century. New York, 1985.

Petneházi 2021 = Petneházi Gábor: Ellentétes narratívák fogságában. Gian Michele Bruto és a Rerum Ungaricarum libri. In: Latin nyelvű udvari kultúra Magyarországon a 15–18. században (Convivia Neolatina Hungarica 4). Szeged, 2021, 167–196.

Petneházi 2021a = Petneházi Gábor: Brutus az olvasóhoz. A *Rerum Ungaricarum libri* trentói kéziratának bevezetése. In: Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények (19) 2021/1., 297–336.

Petneki 1989 = Áron Petneki: Identificatio, Exemplum, Stimulus. Mode und Rolle der Ahnengalerie in Ostmitteleuropa. In: August Buck – Tibor Klaniczay – Katalin S. Németh (Hrsg.): Geschichtsbewusstsein und Geschichtsschreibung in der Renaissance. Leiden – New York, 1989, 47–56.

Petneki 2018 = Petneki Áron: „Oh az ecset nagy szónok! ” – Jan Matejko és a magyarok. [Göd], 2018.

Petritsch 1989 = Ernst Dieter Petritsch: Die diplomatischen Beziehungen Ferdinand I. mit den Osmanen. Techniken und Probleme. In: Pferschy 1989, 89–99.

Petrová-Pleskotová 1995 = Anna Petrová-Pleskotová: Dokumenty o umeleckej, umelecko-remeselníckej a stavebnej aktivite na panstve a objektoch grófa Františka Esterházyho z rokov 1738–1785. In: Ars (28) 1995/2–3., 219–250.

Pezzl 1807 = Johann Pezzl: Beschreibung und Grundriß der Haupt- und Residenzstadt Wien. Neue vermehrte Ausgabe. Wien, 1807.

Péter 2003 = Péter Katalin: Kanizsai Dorottya. In: Szentpéteri József (szerk.): Szürke eminenciások a magyar történelemben. Budapest, 2003, 46–49.

Péterfi 2015 = Péterfi Bence: Az 1515. évi belső-ausztriai parasztháború és magyarországi kapcsolatai. In: C. Tóth Norbert – Neumann Tibor (szerk.): Keresztesekből lázadók. Tanulmányok 1514 Magyarországról. Budapest, 2015, 333–375.

Pérez 2020 = Noelia García Pérez (ed.): Mary of Hungary. Renaissance Patron and Collector. Gender, Art and Culture. Brepols, 2020.

Pfaffenbichler 1987 = Matthias Pfaffenbichler: Das Schlachtenbild im ausgehenden 16. und 17. Jahrhundert. Dissertation, Universität Wien. Wien, 1987.

Pfaffenbichler 1993 = Matthias Pfaffenbichler: A barokk csatakép Közép Európában. In: Mojzer Miklós (szerk.): Zsánermetamorfózisok. Világi műfajok a közép-európai barokk festészetben. Budapest, 1993, 48–65.

Pfaffenbichler 1996 = Matthias Pfaffenbichler: Das barocke Schlachtenbild. Versuch einer Typologie. In: Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen in Wien (91) 1995. Wien, 1996, 37–110.

Pfaffenbichler 1998 = Matthias Pfaffenbichler: Das frühbarocke Schlachtenbild – vom historischen Ereignisbild zur militärischen Genremalerei. In: Klaus Bußmann – Heinz Schilling (Hrsg.): 1648 – Krieg und Frieden in Europa. Münster/Osnabrück 24.10.1998–17.01.1999 [Katalog zur 26. Europaratsausstellung]. Münster, 1998, 493–500.

Pfaffenbichler 2005 = Matthias Pfaffenbichler: Rüstungen Maximilians I. In: Arnold 2005a, 30–35.

Pfaffenbichler 2011 = Matthias Pfaffenbichler: Das Schlachtenbild als Medium der Siegespropaganda. In: Fahlenbock 2011, 199–211.

Pfaffenbichler 2017 = Matthias Pfaffenbichler: Die Turniere an den Höfen der österreichischen Habsburger im 16. Jahrhundert. In: Krause – Pfaffenbichler 2017, 155–170.

Pferschy – Krenn 1986 = Gerhard Pferschy – Peter Krenn (Hrsg.): Die Steiermark. Brücke und Bollwerk. Schloß Herberstein bei Stubenberg 3. Mai bis 26. Oktober 1986 (Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchivs. Band 16). Graz, 1986.

Pferschy 1989 = Siegmund von Herberstein. Kaiserlicher Gesandter und Begründer der Russlandkunde und die europäische Diplomatie. Hrsg. von Gerhard Pferschy (Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchivs). Graz, 1989.

Picard 1966 = Sigmund Freiherr von Herberstein: Beschreibung Moskaus der Hauptstadt Russlands samt des Moskowitischen Gebietes 1557. Hrsg. von Bertold Picard. Graz – Köln, 1966.

Picard 1967 = Bertold Picard: Das Gesandtschaftswesen Ostmitteleuropas in der frühen Neuzeit. Beiträge zur Geschichte der Diplomatie in der ersten Hälfte des sechzehnten Jahrhunderts nach den Aufzeichnungen des Freiherrn Sigmund von Herberstein (Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas, 6). Wien – Köln – Weimar, 1967.

Picard 1989 = Bertold Picard: Herberstein als habsburgischer Diplomat. In: Pferschy 1989, 101–116.

Pigler 1922 = Pigler Antal: A pápai plébánia templom. Budapest, 1922.

Pigler 1954 = Pigler Andor: Katalog des Staatlichen Museums für Schöne Künste. Budapest, 1954.

Pinchart 1856 = Alexandre Pinchart: Tableaux et sculptures de Marie d’Autriche, Reine douairière de Hongrie (1558). In: *Revue universelle des arts* (Paris) (3) 1856, 127–146

Plihál 2013 = Plihál Katalin: A Tabula Hungariae ... Ingolstadt, 1528. Térkép és utóélete az eddigi és a jelenlegi kutatások tükrében. Budapest, 2013.

Plihál 2020 = Plihál Katalin: Kard és térkép. Hadi események és propaganda a Magyarországról megjelölt térképeken. 1528–1718. Budapest, 2020. Online változat: <http://lazarus.elte.hu/kardesterkep/>

Poe 2000 = Marshall T. Poe: „A People Born to Slavery”. *Russia in Early Modern European Ethnography*, 1476–1748. New York, 2000.

Poe 2002 = Marshall Poe: Sigismund von Herberstein and the Origin of the European Image of Muscovite Government. In: Hösch – Kämpfer – Frötschner 2002, 131–172.

Pogány-Balás 1977 = Pogány-Balás Edit: Észrevételek a Corvin János-arc képekkel kapcsolatosan. In: *Művészettörténeti Értesítő* (26) 1977/1., 271–278.

Pokorny 2020 = Erwin Pokorny: Die Bildkorrekturen Kaiser Maximilians I. In: *Mitteilungen der Gesellschaft für Vergleichende Kunstforschung in Wien* (72) 2020/1–2., 1–4.

Polgár 2019 = Polgár Balázs: Az 1526. évi mohácsi csata régészete: Régi eredmények és újabb kutatási perspektívák. In: Fodor – Varga 2019, 381–411.

Polgár 2019a = Polgár Balázs: A második mohácsi csata mítosza és valósága. I. In: Fodor – Varga 2019, 413–444.

Pollak 2010 = Martha Pollak: *Cities at War in Early Modern Europe*. Cambridge, 2010.

Polleroß 2013 = Friedrich Polleroß: Gesandte im Bild. Repräsentationsformen der Diplomatie. In: Gunda Barth-Scalmani – Harriet Rudolph – Christian Steppan (Hrsg.): *Politische Kommunikation zwischen Imperien. Der diplomatische Aktionsraum Südost- und Osteuropa* (Innsbrucker historische Studien, 29). Innsbruck, 2013, 41–67.

Pollheimer 2005 = Marianne Pollheimer: Genealogie und Gedechnus Maximilian I. Jakob Mennel und die frühmittelalterliche Geschichte der Habsburger in der „Fürstlichen Chronik.” Diplomarbeit. Wien, 2005.

Ponten 1911 = Alfred Rethel *Des Meisters Werke in 300 Abbildungen*. Hrsg. von Josef Ponten. Stuttgart – Leipzig, 1911.

Popelka 1984 = Liselotte Popelka: Schlachtenbilder – Bemerkungen zu einer verachteten Bildgattung. In: *Schlachten, Schlachten, Schlachten. Eine Ausstellung der Gemäldegalerie mit dem Institut für Bildnerische Erziehung*. Hrsg. von Heribert Hutter. Wien, 1984, 5–17.

Pope-Hennessy 1965 = John Pope-Hennessy: Renaissance Bronzes From The Samuel H. Kress Collection. London, 1965.

Popović 2011 = Mihailo St. Popović: Reminiszenzen an König Matthias Corvinus in den Reiseberichten des Salomon Schweigger und Reinhold Lubenau. In: Matthias Corvinus und seine Zeit. Europa am Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit. Hrsg. von Christian Gastgeber. Wien, 2011, 231–236.

Popp – Suckale 2002 = Dietmar Popp – Robert Suckale (Hrsg.): Die Jagiellonen. Kunst und Kultur einer europäischen Dynastie an der Wende zur Neuzeit. Nürnberg, 2002.

Posselt-Kuhli 2015 = Christina Posselt-Kuhli: Kunst und Krieg. Semantiken der Inszenierung des „Kunsthelden“ am Beispiel des Armamentarium heroicum. In: Kunst und Krieg (3) 2015/2., 45–57.

Pócs 2003 = Pócs Dániel: L'affresco di Mattia Corvino a Campo de' Fiori. Quesiti stilistici e iconografici. In: Arte Lombarda (139) 2003/3., 101–109.

Pócs 2004 = Pócs Dániel: Mátyás király elpusztult freskója Rómában. In: Glatz Ferenc (szerk.): Mi végre a tudomány? Fialat Kutatók Fóruma 1. (2003) MTA Társadalomkutató Központ. Budapest, 2004, 85–112.

Póka 2016–2017 = Ágnes Póka: Ein Humanist in der Finanzverwaltung. Die Beamtenlaufbahn von Georg Wernher (1497?–1556). In: Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für interdisziplinäre Hungarologie. Herausgegeben von Zsolt K. Lengyel. (33) 2016–2017, 7–24.

Pötzl-Malikova 2015 = Maria Pötzl-Malikova: Franz Xaver Messerschmidt. Monografie und Werkverzeichnis. Monograph and Catalogue Raisonné. Wien – Weitra, 2015.

Prachar 2006 = Barbara Prachar: Zeremonienbilder aus der Werkstatt Martin von Meytens. Diplomarbeit. Wien, 2006.

Praschl-Bichler 2021 = Gabriele Praschl-Bichler: Ess- und Tafelkultur der Kaiser Friedrich III und Maximilian I. In: Eisner-Braunsteiner – Mayer 2021, 58–67.

Pray 1770 = Annales regum Hungariae ab anno Christi MDXVI ad annum MDLXIV ... Opera et studio Georgii Pray ... Pars V. Vindobonae, 1770.

Primisser 1777 = Johann Primisser: Kurze Nachricht von dem K. K. Raritätenkabinet zu Ambras in Tyrol mit 158 Lebensbeschreibungen, derjenigen Fürsten und Feldherrn, deren Rüstungen und Waffen darinn aufbehalten werden. Innsbruck, 1777.

Primisser 1812 = Gottfried Primisser: Denkmähler der Kunst und des Alterthums in der Kirche zum heiligen Kreuz zu in Innsbruck. Innsbruck, 1812.

Primisser 1819 = Alois Primisser: Die kaiserlich-königliche Ambraser-Sammlung. Mit 2 Steindruckblättern. Wien, 1819.

Prinzing 2009 = Günter Prinzing: Zu Jörg von Nürnberg, dem Geschützgießer Mehmeds II., und seiner Schrift „Geschicht von der Turkey“. In: Neslihan Asutay-Effenberger – Ulrich Rehm (Hrsg.): Sultan Mehmed II. Eroberer Konstantinopels – Patron der Künste. Köln – Weimar – Wien, 2009, 59–76.

Pukánszky 1926 = Pukánszky Béla: Mohács és az egykorú német közvélemény. In: Lukinich 1926, 277–294.

Purš – Kuchařová 2015 = Ivo Purš – Hedvika Kuchařová (ed.): Knihovna arcivévody Ferdinanda II. Tyrolského (1529–1595). Prag, 2015.

Purš 2017 = Ivo Purš: Die Bibliothek Erzherzog Ferdinands II. auf Schloss Ambras. In: Veronika Sandbichler (Hrsg.): Ferdinand II. 450 Jahre Tiroler Landesfürst. Jubiläumsausstellung. Innsbruck, 2017, 99–103.

Pühringer 2005 = Andrea Pühringer: Christen contra Heiden? Die Darstellung von Gewalt in den Türkenkriegen. In: Kurz – Scheutz – Vocelka – Winkelbauer 2005, 97–119.

- Pyhrr 1989** = Stuart W. Pyhrr: European Armor from the Imperial Ottoman Arsenal. In: Metropolitan Museum Journal (24) 1989, 85–116.
- Pyhrr 2012** = Stuart W. Pyhrr: Of Arms and Men. Arms and Armor at the Metropolitan 1912–2012. New York, 2012.
- Radisics – Szendrei 1894** = Radisics Jenő – Szendrei János (szerk.): Magyar műkincsek. I. kötet. Budapest, 1894.
- Radisics – Szendrei 1898** = Radisics Jenő – Szendrei János (szerk.): Magyar műkincsek. II. kötet. Budapest 1898.
- Radocsay 1964** = Dénes Radocsay: Österreichische Wappenbriefe des Spätgotik und Renaissance in Budapest. In: Zeitschrift des deutschen Vereins für Kunstwissenschaft (17) 1964, 91–106.
- Rasmussen 2015** = Michael Bøgh Rasmussen: European Renaissance artists in Constantinople. In: Born – Dziejowski – Messling 2015, 57–62.
- Rasmussen 2021** = Mikael Bøgh Rasmussen: The Truthful Image(s) of the Turk(s). In: Holm – Rasmussen 2021, 297–346.
- Rausch 2009** = Rausch Petra: „Igy kele az kincses Buda az Szolimán terek császár kezében” Verancsics Antal tanulmánya Buda ostromáról és elfoglalásáról (1541). In: Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica (14) 2009/2., 145–192.
- Rákosi Székely 1828** = Rákosi Székely Sándor: Mohács. Hősi költemény. Négy énekben. In: Koszorú. Szép-Literatúrai Ajándék a Tudományos Gyűjteményhez (8) 1828, 33–55.
- Rászlai 1994** = Rászlai Tibor: „Magyarország a kereszténység védőpajzsa”. A szállóige történetének egy évszázada. In: Magyar Szemle (3) 1994/1., 75–88.
- Reber 1904** = Katalog des Gemälde-Sammlung der Kgl. Älteren Pinakothek in München. Mit einer historischen Einleitung von Dr. Franz von Reber. München, 1904.
- Reindl 2006** = Isabel Reindl: Georg Lemberger. Ein Künstler der Reformationszeit. Leben und Werk. Dissertation. Bamberg, 2006.
- Reiter 2006** = Cornelia Reiter: Wie im Wachen Traume. Zeichnungen, Aquarelle, Ölskizzen der deutschen und österreichischen Romantik. Bestandskatalog des Kupferstichkabinetts der Akademie der bildenden Künste Wien. Salzburg, 2006.
- Reiter 2020** = Cornelia Reiter: Peter Johann Nepomuk Geiger und seine gezeichneten Geschichtsbilder. Kupferstichkabinett der Akademie der Bildenden Künste. Wien, 2020.
- Renda 2015** = Günsel Renda: Renaissance in Europe and sultanic portraiture. In: Born – Dziejowski – Messling 2015, 37–43.
- Renda 2021** = Günsel Renda: Changing Images and Cross-Cultural Encounters. Europe and the Ottoman Empire. In: Holm – Rasmussen 2021, 153–184.
- Renesancia 2009** = Renesancia. Umenie medzi neskorou gotikou a barokom. Dejiny slovenského výtvarného umenia. Ed. Ivan Rusina. Slovenská národná galéria. Bratislava, 2009.
- Renesancia 2009a** = Renesancia. Dejiny slovenského výtvarného umenia. Katalog výstavy. Ed. Zuzana Ludiková. Slovenská národná galéria v Bratislave, 17. december 2009 – 28. marec 2010. Bratislava, 2009.
- Rensing 1931** = Elfriede Rensing: Sigismund von Herberstein am Hofe König Ludwigs II. von Ungarn. In: Jahrbuch des Wiener Ungarischen Historischen Instituts. A bécsi Magyar Történetkutató Intézet évkönyve (1) 1931, 72–97.
- Restaurálási dokumentáció 2001–2002** = Restaurálási dokumentáció. Wenzel Pohl (-nak tartott?): *Mohácsi csata és Vajk megkeresztelése* című festményekről. Készítették: Szutor Katalin és T. Szabó Marianne restaurátorművészek. Budapest, 2001–2002.

Reusner 1586 = Nicolaus Reusner: Anathemata, sive Arca Sepulcrales ... familiae Salmensis ... Strassburg, 1586.

Rervm Germanicarvm 1717 = Rervm Germanicarvm Scriptorum varii, ... Tomvs Secvndvs ... Curante Burcardo Gotthelfffio Struvio, ... Argentorati, 1717.

Régi és mai 1927 = A régi és mai belga művészet kiállításának tárgymutatója. Rendezte az O. M. Képzőművészeti Társulat a Szinyei-Merse-Társaság közreműködésével. 1927 május, junius (sic!). Budapest, 1927.

Réthelyi 2005 = Réthelyi Orsolya et al. (szerk.): Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara 1521–1531. Kiállítási katalógus. Budapesti Történeti Múzeum. Budapest, 2005.

Réthelyi 2005a = Orsolya Réthelyi et al. (eds.): Mary of Hungary. The Queen and Her Court 1521–1531. Budapest, 2005.

Réthelyi 2007 = Réthelyi Orsolya: Főhercegnői udvarból királynéi udvar. Habsburg Mária királynéi udvartartásának kezdetei. In: Századok (141) 2007/5., 1193–1216.

Réthelyi 2007a = Orsolya Réthelyi: Die Anfänge der Ofener Hofhaltung der Königin Maria von Ungarn. In: Fuchs – Réthelyi 2007, 221–243.

Réthelyi 2008 = Orsolya Réthelyi: Ambiguous Loyalties? Mary as Queen of Hungary (1521–1526). In: Federinov Bertrand – Docquier Gilles (ed.): Marie de Hongrie. Politique et culture sous la Renaissance aux Pays-Bas. Mariemont, 2008, 13–24.

Réthelyi 2010 = Orsolya Réthelyi: Mary of Hungary in Court Context (1521–1531). PhD thesis in Medieval Studies. Budapest, 2010.

Réthelyi 2010a = Réthelyi Orsolya: Habsburg Mária királyné, mint közvetítő a kultúrák között. In: Pusztai Gábor – Bozzay Réka (szerk.): Debrecenről Amszterdamiig. Magyarország és Németalföld kapcsolata. Debrecen, 2010, 25–43.

Réthelyi 2016 = Orsolya Réthelyi: The Court of the King and Queen in Buda in the Jagiellonian Age. In: Balázs Nagy – C. Rady Martyn – Katalin Szende – András Vadas (ed.): Medieval Buda in Context. Royal Summits in and around Medieval Buda. Leiden – Boston, 2016, 452–471.

Réthelyi 2019 = Orsolya Réthelyi: Jagiellonian-Habsburg Marriage Policy and Cultural Transfer. The Question of Households and Court Ordinances. In: Dybaś – Tringli 2019, 349–367.

Réthy 1907 = Dr. Réthy László: Magyar egyetemes éremtár. II. kötet. Vegyesházi királyok kora (Corpus Nummorum Hungariae). Budapest, 1907.

Révész 2000 = Révész Emese: A történeti kép mint sajtóillusztráció 1850–1870. In: Történelem – kép 2000, 580–597.

Révész 2009 = Révész Emese: Virtuális panteonok. Grafikai arcképcsarnokok a 19. századi hazai populáris grafikában. In: Tanulmányok Budapest Múltjából (34) 2009, 109–134.

Révész 2009a = Révész Emese: A sajtókép mint kereskedelmi termék – az abszolutizmus kori illusztrált folyóiratok. In: Magyar Könyvszemle (125) 2009/4., 409–436.

Révész 2010 = Révész Emese: „A játékba hozott kép”. Kazinczy képi reprezentációja az 1859-es emlékévkben. In: Tanulmányok Budapest Múltjából (35) 2010, 55–91.

Révész 2014 = Révész Emese: A „magyar régészeti festészet úttörője”. Vizkelety Béla (1825–1864). In: Tanulmányok Budapest Múltjából (39) 2014, 331–378.

Révész 2015 = Révész Emese: Kép, sajtó, történelem. Illusztrált sajtó Magyarországon 1850–1870 között. Budapest, 2015.

Richardson 2017 = Thom Richardson: The Armour and Arms of Henry VIII – Royal Armouries Arms and Armour Series. Royal Armouries Museum in Leeds. Leeds, 2017.

Ridovics 2000 = Ridovics Anna: A történelmi téma a pipákon és pipaszárakon. Tárgyleírások. In: Haider Edit – Orgona Angelika – Ridovics Anna (szerk.): A magyar pipa története, történelem a magyar pipákon. Budapest, 2000, 74–91, 202–206.

- Ridovics 2011** = Ridovics Anna: Füstbe burkolt rajzolatok. Kisfaludy Károly relikviái a Magyar Nemzeti Múzeumban. In: Tóth Endre – Vida István (szerk.): *Corolla Museologica Tibor Kovács dedicata. Libelli Archeologici. Ser. Nov. No. IV. Régészeti füzetek új sorozat IV. szám.* Budapest, 2011, 433–468.
- Rill 1993** = Gerhard Rill: Fürst und Hof in Österreich von den habsburgischen Teilungsverträgen bis zur Schlacht von Mohács (1521/22 bis 1526). I. Außenpolitik und Diplomatie (Forschungen zur Europäischen und Vergleichenden Rechtsgeschichte, 7). Wien – Köln – Weimar, 1993.
- Rinner 1976** = Fridrun Rinner: Hungarikák Josef Hormayr „Taschenbuch für die vaterländische Geschichte” (1811–1849) című kiadványában. In: *Helikon – Világirodalmi Figyelő* (22) 1976/2–3., 225–231.
- Ripka 1896** = Ripka Ferencz: *Gödöllő a királyi család otthona.* Budapest, 1896.
- Ritoókné 2000** = Ritoókné Szalay Ágnes: Hunyadi János (†1456) gyulafehérvári síremlékének domborművei. In: *Történelem – kép 2000*, IV–16. tétel, 297–299.
- Ritoókné 2012** = Ritoókné Szalay Ágnes: Üzenet a kövön. A gyulafehérvári Hunyadi János-síremlék mint politikai manifesztum. In: Ritoókné Szalay Ágnes: *Kutak. Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből (Humanizmus és reformáció 33).* Budapest, 2012, 166–173.
- Rodini 2011** = Elisabeth Rodini: The sultan’s true face? Gentile Bellini, Mehmet II, and the values of verisimilitude. In: Harper 2011, 21–40.
- Rodriguez-Salgado 2020** = Maria José Rodriguez-Salgado: Challenging Images. Charles V’s Relationship with Art, Artists and Festivities. In: Pérez 2020, 23–41.
- Rogerson 2005** = Barnaby Rogerson: A Double Perspective and a Lost Rivalry. Ogier de Busbecq and Melchior Lorck in Istanbul. In: Gerald MacLean (ed.): *Re-Orienting the Renaissance. Cultural Exchanges with the East.* London, 2005, 88–97.
- Rohmann 2001** = Gregor Rohmann: „Eines Erbaren Raths gehorsamer amptman”. Clemens Jäger und die Geschichtsschreibung des 16. Jahrhunderts. Augsburg, 2001.
- Roland 2017** = Martin Roland: Ein Neufund von 1508/09, die Historia Friderici et Maximiliani und Albrecht Altdorfer. In: Tine Germ – Natasa Kavcic (Hrsg.): *Litterae pictae. Scripta varia in honorem Natasa Golob septuagesimum annum feliciter complentis.* Laibach, 2017, 313–332.
- Rostás 2001** = Rostás Péter: Egy helyiség helye. A Budavári Palota Hunyadi Mátyás-termének története. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából* (29) 2001, 487–538.
- Rozsondai 2000** = Rozsondai Marianne: Reneszánsz plakett- és kámeás kötések. In: *Történelem – kép 2000*, 261–264.
- Róka 2013** = Róka Enikő: *Nacionalizmus és modernizmus. Ernst Lajos gyűjteménye és az Ernst Múzeum.* Budapest, 2013.
- Rómer 1871** = Rómer Flóris: II. Ulászló király képmása. In: *Archaeologiai Értesítő* (5) 1871, 150–153.
- Rózsa 1959** = Rózsa György: A magyar történelmi festészet témáinak barokk feldolgozásai. In: *Művészettörténeti Értesítő* (8) 1959/4., 275–281.
- Rózsa 1961** = Rózsa György: A Magyar Történelmi Képcsarnok néhány újabb biedermeier képe. In: *Folia Archaeologica* (13) 1961, 291–297.
- Rózsa 1965** = Rózsa György: Romeyn de Hooghe és a magyarországi török háborúk. In: *Művészettörténeti Értesítő* (14) 1965, 17–24.
- Rózsa 1969** = Rózsa, György: Beiträge zur Entstehungsgeschichte der Wandmalereien von Schloß Nagybicse (Bytca). In: *Acta Historiae Artium* (15) 1969, 281–292.
- Rózsa 1972** = Georg Rózsa: Neue Angaben zum Leben und Werk Justus van der Nypoorts. In: *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* (23) 1972, 213–222.
- Rózsa 1973** = Rózsa György: *Magyar történetábrázolás a 17. században.* Budapest, 1973.

- Rózsa 1976** = Rózsa György: Magyarország XVII. századi képe a francia népies grafikában. In: *Folia Historica* (4) 1976, 35–90.
- Rózsa 1983** = György Rózsa: Die Typologie als Methode der Bearbeitung der alten ungarischen Veduten. In: *Lüneburger Beiträge zur Vedutenforschung*. Hrsg. von Eckhard Jäger. Lüneburg, 1983, 45–52.
- Rózsa 1987** = Rózsa György: Schlachtenbilder aus der Zeit der Befreiungsfeldzüge. Budapest, 1987.
- Rózsa 1989** = Rózsa György: Falikárpitok Lotharingiai Károly győzelmeiről. In: *Végyvár és társadalom a visszafoglaló háborúk korában (1686–1699)* (*Studia Agriensia*, 9). Eger 1989, 203–224.
- Rózsa 1990–1992** = Rózsa György: Une tapisserie Lorraine au Musée National Hongrois. In: *Acta Historiae Artium* (35) 1990–1992, 219.
- Rózsa 1995** = Rózsa György: Városok, várak, kastélyok. Régi magyarországi látképek. Budapest, 1995.
- Rózsa 1999** = Rózsa György: Budapest régi látképei. Alte Ansichten von Budapest (1493–1800). 2., átdolgozott kiadás. Budapest, 1999.
- Rózsa 2001** = Rózsa György: A budai Várpalota lotharingiai falikárpitjainak sorsa. In: *A Budavári Palota évszázadai. Tanulmányok Budapest Múltjából* (29) 2001, 361–369.
- Rózsás 1995** = Rózsás József: A mohácsi Fogadalmi emléktemplom. Mohács, 1995.
- Röttinger 1909** = Heinrich Röttinger: Das Holzschnittwerk Jörg Breus des Jüngeren. In: *Mitteilungen der Gesellschaft für vervielfältigende Kunst* (32) 1909/1., 1–11.
- Rumpf-Dorner 2019** = Solveigh Rumpf-Dorner: »Der Cristenheit zu nutz vnnd gut« Die Kreuzzugs-idee unter Friedrich III. und Maximilian I. In: *Katherina Kaska* (Hrsg.): *Kaiser Maximilian I. Ein großer Habsburger*. Salzburg – Wien, 2019, 148–165.
- Rupé 1923** = Hans Rupé: Hans Burgkmair the Elder as an Illustrator of Books. In: *Print Collector's Quaterly* (10) April 1923, 167–195.
- Rupp 1846** = Rupp Jakab: Magyarország ekkorig ismeretes pénzei II. A vegyes házakból királyok korszaka. Buda, 1846.
- Rupprich 1969** = Hans Rupprich: Das literarische Werk Kaiser Maximilian I. In: *Ausstellung 1969*, 47–55.
- Russell 1991** = Paul Albert Russell: Astrology as Popular Propaganda. Expectations of the End in the German Pamphlets of Joseph Grünpeck. In: *Antonio Rotondò* (ed.): *Forme e destinazione del messaggio religioso: aspetti della propaganda religiosa nel Cinquecento*. Firenze, 1991, 165–195.
- Ruzsás 1970** = Ruzsás Lajos: A nyugati közvélemény és Magyarország harca a török ellen. In: *Tanulmányok a Dél-Dunántúl történetéből*. Budapest, 1970, 63–76.
- R. Várkonyi 2007** = R. Várkonyi Ágnes: Történetírás, kritika és emlékezet. In: *Hadtörténelmi Közlemények* (120) 2007/2., 623–648.
- Rycaut 1666** = The history of the present state of the Ottoman Empire. Containing the maxims of the Turkish polity, the most material points of the Mahometan religion, their sects and heresies, their convents and religious votaries. Their military discipline, with an exact computation of their forces both by sea and land ... By Sir Paul Rycaut ... London, 1666.
- Rycaut – Sagredo 1694** = Paul Rycaut – Giovanni Sagredo: Die Neu-eröffnete Ottomanische Pforte. Augsburg, 1694.
- Rycaut 1700** = Paul Rycaut: The History of the Turks. Beginning with the Year 1679. Being a full relation of the last troubles in Hungary, with the sieges of Vienna, and Buda, and all the several battles both by sea and land, between the Christians, and the Turks, until the end of the year 1698, and 1699 ... London, 1700.

Rylands 1890 = W. Harry Rylands (ed.): *Pronosticatio in Latino. A Reproduction of the First Edition, Printed at Strasburg, 1488.* Manchester, 1890.

Sacken 1855 = Eduard Freiherr von Sacken: *Die K. K. Ambraser-Sammlung. Erster Theil.* Wien, 1855.

Sacken – Groll 1859 = *Die Vorzüglichsten Rüstungen und Waffen Der K. K. Ambraser Sammlung, in Original-Photographien. Herausgegeben und Beschrieben Nebst Biographischen Skizzen Von E. Von Sacken. Die Photographien Von A. Groll. Erster Band. Mit 72 Tafeln.* Wien, 1859.

Sacken – Groll 1862 = *Die Vorzüglichsten Rüstungen und Waffen Der K. K. Ambraser Sammlung, in Original-Photographien. Herausgegeben und Beschrieben Nebst Biographischen Skizzen Von E. Von Sacken. Die Photographien Von A. Groll. Zweiter Band. Mit 56 Tafeln.* Wien, 1862.

Sacy 1778 = *Histoire générale de Hongrie, Depuis la premiere invasion des Huns, jus-qu'à nos jours.* Par M. de Sacy ... Tome premier. Paris, 1778.

Sagredo 1673 = *Memorie istoriche de monarchi ottomani, di Giovanni Sagredo Cavaliere.* Venetia, 1673.

Şahin 2018 = Kaya Şahin: *Political Pragmatism, Humanist Ideals, and Early Modern Orientalism in Busbecq's Turkish Letters.* In: Marcus Keller – Javier Irigoyen-García (eds.): *The Dialectics of Orientalism in Early Modern Europe.* London, 2018, 33–49.

Sauer 1908 = August Sauer: *Kleist's Todeslitanei.* Prag, 1908.

Sauer 2010 = Benedikt Sauer: *Hofburg Innsbruck.* Wien – Bozen, 2010.

Savage 2018 = Elisabeth Savage: *Hans Burgkmair's Colour Woodcuts. An Overview.* In: Augustyn – Teget-Welz 2018, 333–366.

Saviello 2015 = Alberto Saviello: *Imaginationen des Islam. Bildliche Darstellungen des Propheten Mohammed im westeuropäischen Buchdruck bis ins 19. Jahrhundert.* Berlin – München – Boston, 2015.

Schallaburg 1982 = Dr. Gottfried Stangler et al. (Hrsg.): *Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn, 1458–1541. Schallaburg 82. Ausstellungskatalog.* Wien, 1982.

Schauerte 2001 = Thomas Ulrich Schauerte: *Die Ehrenpforte für Kaiser Maximilian I. Dürer und Altdorfer im Dienst des Herrschers.* München – Berlin, 2001.

Schauerte 2005 = Thomas Schauerte: *Die Ehrenpforte. Das grosse Druckgraphische Werk.* In: Arnold 2005, 18–23.

Schauerte 2012 = Thomas Schauerte: *Der Kaiser stirbt nicht. Transitorische Aspekte der Maximilianischen Gedechnus.* In: Michel – Sternath 2012, 37–47.

Schauerte 2015 = Thomas Schauerte: *Pour éternelle mémoire. Burgundische Wurzeln der Ehrenpforte.* In: Jan-Dirk Müller – Hans-Joachim Ziegeler (Hrsg.): *Maximilians Ruhmeswerk. Künste und Wissenschaften im Umkreis Kaiser Maximilians I.* Berlin, 2015, 107–130.

Scheicher – Gamber – Auer 1981 = Elisabeth Scheicher – Ortwin Gamber – Alfred Auer: *Die Rüstkammern auf Schloß Ambras.* Wien, 1981.

Scheicher 1986 = Elisabeth Scheicher: *Das Grabmal Kaiser Maximilians I. in der Innsbrucker Hofkirche.* Wien, 1986 (Sonderdruck aus: *Österreichische Kunsttopographie. Band XLVII, Die Denkmäler der Stadt Innsbruck. Die Hofbauten.* Wien 1986), 359–426.

Scheicher 1986a = *Das Brettspiel Kaiser Ferdinands I. (Das Meisterwerk 5)* Wien, 1986.

Schemper-Sparholz 2005 = Ingeborg Schemper-Sparholz: *Grab-Denkmäler der Frühen Neuzeit im Einflussbereich des Wiener Hofes. Planung, Typus, Öffentlichkeit und mediale Nutzung.* In: Mark Hengerer (Hrsg.): *Macht und Memoria. Begräbniskultur europäischer Oberschichten in der Frühen Neuzeit.* Köln – Weimar – Wien 2005, 347–380.

Scheutz 2020 = Martin Scheutz: Die Meldeman-Rundansicht als illustrierte „Zeytung“. Der Druckort Nürnberg und die kommunikative Strategie des Planes in seinen textlichen Mitteilungen. In: Oppl – Scheutz 2020, 85–107.

Schilling 1990 = Michael Schilling: Bildpublizistik in der Frühen Neuzeit. Aufgaben und Leistungen des illustrierten Flugblatts in Deutschland bis um 1700. Tübingen, 1990.

Schimmer 1849 = Karl August Schimmer: Ausführliche Häuser-Chronik der Stadt Wien. Wien, 1849.

Schimper 2013 = Arnold Schimper: Schloss Amberg als Ausgangspunkt einer historischen Exkursion. In: Vollversammlung 2013. Agrargemeinschaft Altgemeinde Altstadt. 20–47.
<http://www.agraraltstadt.at/files/Innenteil-2013.pdf>

Schirek 1896 = Carl Schirek: Ueber einige Wiener Künstler und Kunsthandwerker des 18. Jahrhunderts. In: Mitteilungen des K. K. Österreichischen Museums für Kunst und Industrie, (Neue Folge 11) 1896 [Monatsschrift für Kunst und Gewerbe (11) 1896/10], 202–205.

Schlégl 1968 = István Schlégl: Ein Beitrag zur Ikonographie König Ludwigs II. von Ungarn. In: Miscellanae Jozef Duverger. Bijdragen tot de kunstgeschiedenis der Nederlanden. Gent, 1968, 153–168.

Schmid 1984 = Karl Schmid: „Andacht und Stift“. Zur Grabmalplanung Kaiser Maximilians I. In: Karl Schmid – Joachim Wollasch (Hrsg.): Memoria. Das geschichtliche Zeugniswert des liturgischen Gedenkens (Münstersche Mittelalter-Schriften, 48). München, 1984, 750–786.

Schmidl 1837 = Adolph Schmid: Wien wie es ist. Der Kaiserstadt und ihre nächsten Umgebungen nach autenthischen Quellen ... 2. Aufl. Wien, 1837.

Schmitt-Vorster 2006 = Angelika Schmitt-Vorster: *Pro Deo et Populo*: Die Porträts Josephs II (1765–1790). Untersuchungen zu Bestand, Ikonographie und Verbreitung des Kaiserbildnisses im Zeitalter der Aufklärung. Disszertáció. München, 2006.

Schmitz-Von Ledebur 2013 = Katja Schmitz-Von Ledebur: Kaiser Karl V. und das Medium der Tapiserie. In: Sabine Haag – Katja Schmitz-Von Ledebur (Hrsg.): Kaiser Karl V. erobert Tunis. Dokumentation eines Kriegszuges in Kartons und Tapisseries. Ausstellungskatalog. Wien, 2013, 35–45.

Schmitz von Ledebur 2019 = Katja Schmitz von Ledebur: Der Tunis-Kriegszug Kaiser Karl V. Eine Dokumentation in Kartons und Tapisseries. In: Haag – Sandbichler – Klarer 2019, 57–63.

Schmitz von Ledebur 2019a = Katja Schmitz von Ledebur: Emperor Charles V Captures Tunis: a Unique Set of Tapestry Cartoons. In: *Studia Bruxellae* 2019/1. (N° 11), 387–404.
<https://www.cairn.info/revue-studia-bruxellae-2019-1-page-387.htm>

Schmitt 1957 = Annegrit Schmitt: Hanns Lautensack (Nürnberger Forschungen 4. Band). Nürnberg, 1957.

Schoenvisner 1801 = Stephano Schoenvisner: Notitia hungaricae rei numariae ab origine ad praesens tempus. Budaë, 1801.

Scholz 2000 = Birgit Scholz: Von der Chronistik zur modernen Geschichtswissenschaft. die Warägerfrage in der russischen, deutschen und schwedischen Historiographie. Wiesbaden, 2000.

Schönherr 1884 = David Ritter von Schönherr: Urkunden und Regesten aus dem k. k. Statthalterei-Archiv in Innsbruck. I. In: Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen der Allerhöchsten Kaiserhauses (2) 1884, I–CLXXII.

Schönherr 1890 = Dr. David Ritter von Schönherr: Urkunden und Regesten aus dem K. K. Statthalterei-Archiv in Innsbruck. II. In: Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses (11) 1890, LXXXIV–CCXLI.

Schönherr 1890a = Dr. David Ritter von Schönherr: Geschichte des Grabmals Kaisers Maximilian I. und der Hofkirche zu Innsbruck. In: Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses (11) 1890, 140–268.

Schönherr 1894 = Schönherr Gyula: Hunyadi Corvin János (1473–1504) (Magyar Történelmi Életrajzok). Budapest, 1894.

Schönherr 1896 = Dr. David Ritter von Schönherr: Urkunden und Regesten aus dem K. K. Statthaltereii-Archiv in Innsbruck. In: Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen der Allerhöchsten Kaiserhauses (17) 1896, I–CVIII.

Schöny 1957 = Heinz Schöny: Ein Holzschnitt Donat Hübschmanns nach einer Vorlage Augustin Hirschvogels? In: Studien aus Wien (Wiener Schriften, Heft 5) d. n. [1957]. Wien. 49–58.

Schramm 1932 = Albert Schramm: Der Bilderschmuck der Frühdrucke. Bd. XV. Leipzig, 1932.

Schramm 1937 = Albert Schramm: Der Bilderschmuck der Frühdrucke. Bd. XX. Leipzig, 1937.

Schreiber 1911 = Wilhelm Ludwig Schreiber: Manuel de l'amateur de la gravure sur bois et sur métal au XVe siècle. Volume 5/2. Berlin, 1911.

Schrenck 1601 = Jakob Schrenck von Notzing: Augustissimorum imperatorum, serenissimorum regum atque archiducum, illustrissimorum principum, nec non comitum, baronum, nobilium, aliorumque clarissimorum virorum, qui aut ipsi cum imperio bellorum duces fuerunt ... Oeniponte [Innsbruck], 1601.

Schrott 1581 = Martin Schrott: Wappenbuch des Heiligen Römischen Reichs und allgemeiner Christenheit in Europa. München, 1581.

Schulthess-Rechberg 1840 = Karl Gustav von Schulthess-Rechberg: Thaler-Cabinet: Beschreibung aller bekannt gewordenen Thaler, worin auch alle diejenigen Stücke aufgenommen wurden, welche in Madai's Thaler-Cabinet beschrieben worden sind. Erster Band. Kaiser und Könige. Wien, 1840.

Schulze 1978 = Winfried Schulze: Reich und Türkengefahr im späten 16. Jahrhundert. Studien zu den politischen und gesellschaftlichen Auswirkungen einer äußeren Bedrohung. München, 1978.

Schumann 1998 = Jutta Schumann: Das politisch-militärische Flugblatt in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts als Nachrichtenmedium und Propagandamedium. In: Wolfgang Harms – Michael Schilling (dir.): Das illustrierte Flugblatt in der Kultur der Frühen Neuzeit. Frankfurt am Main, 1998, 227–258.

Schütz 2002 = Karl Schütz: Die Porträtsammlung Erzherzog Ferdinands II. In: Seipel 2002, 19–23.

Schwarz 1917 = Karl Schwarz: Augustin Hirschvogel. Ein deutscher Meister der Renaissance. Berlin, 1917 (Reprint: New York, 1971).

Schweickard 2015 = Wolfgang Schweickard: Paul Rycaut, The Present State of the Ottoman Empire. Textual Tradition and Lexical Borrowing from Turkish. In: Studia Linguistica Universitatis Jagellonicae Cracoviensis (132) 2015, 187–196.

Schweigger 1608 = Salomon Schweigger: Ein neue Reyßbeschreibung auß Teutschland Nach Constantinopel und Jerusalem: darinn die Gelegenheit derselben Länder, Städt, ..., der innwohnenten Völcker Art, ... Religion und Gottesdienst etc. ; insonderheit die ... gestalt deß H. Grabs, der Stadt Jerusalem ... und deß Authoris Meinung hievon ; item ... was die Röm. Keys. Maj. ... dem Türckischen Keyser ... zur Praesent ... überlieffern lassen ... ; desgleichen deß Türckischen Reichs Gubernation ... und vielerley andern ... sachen ... mit 100 ... Figuren ... Nürnberg, 1608.

Schweigger 1664 = Salomon Schweigger: Gezweyte neue nutzliche und anmuthige Reiß-Beschreibung, Die Erste nach Constantinopel und Jerusalem. Nürnberg, 1664.

Schweigger 1986 = Heidi Stein (Hrsg.): Salomon Schweigger. Zum Hofe des türkischen Sultans. Leipzig, 1986.

Sebők 1995 = Sebők Ferenc: Fraknói Vilmos jelentősége a Jagelló-kor kutatásában. In: Koszta 1995, 431–443.

Secret 1968 = François Secret: Aspects oubliés des courants prophétiques au début du XVIe siècle. In: Revue de l'histoire des religions (173) 1968/2., 173–201.

Seidl 2012 = Edith Seidl: Die Künstler des Augsburger Geschlechterbuchs. Hans Burgkmair der Jüngere und Heinrich Vogtherr der Jüngere. In: Kaulbach – Záh 2012, 19–32.

Seipel 1998 = Wilfried Seipel (Hrsg.): Spielwelten der Kunst. Kunstkammerspiele. Kunsthistorisches Museum Wien. Wien, 1998.

Seipel 2000 = Wilfried Seipel: Der Kriegszug Kaiser Karls V. gegen Tunis. Kartons und Tapissieren. Wien, 2000.

Seipel 2002 = Wilfried Seipel (Hrsg.): Werke für die Ewigkeit. Kaiser Maximilian I. und Erzherzog Ferdinand II. Wien, 2002.

Seipel 2003 = Wilfried Seipel (Hrsg.): Kaiser Ferdinand I. 1503–1564. Das Werden der Habsburgermonarchie. (Ausstellungskatalog, Kunsthistorisches Museum 2003) Wien – Milano, 2003.

Seipel 2008 = Wilfried Seipel (Hrsg.): Meisterwerke der Sammlungen Schloss Ambras (Kurzführer durch das Kunsthistorische Museum 9). Wien, 2008.

Seláf – Tóvizi 2014 = Seláf Levente – Tóvizi Ágnes: Ismeretlen illusztrált röplap a mohácsi csatáról. In: Magyar Könyvszemle (130) 2014/2., 261–271.

Seláf 2016 = Seláf Levente: A mohácsi csata viszhangja kortárs tudósító énekekben. In: Farkas – Szebelédi – Varga 2016, 147–154.

Senft 1999 = Hilde und Willi Senft: Aufbruch ins Unbekannte. 50 österreichische Forscher und Entdecker von Herberstein bis Harrer. Graz, 1999.

Sennewald – Hrcirík 2018 = Roland Sennewald – Pavel Hrcirík: Pieter Snayers. Der Schlachtenmaler des 17. Jahrhunderts. Berlin, 2018.

Serfőző 2009 = Szabolcs Serfőző: Schloss Holitsch und die Wallfahrtskirche Sassin zur Zeit Franz Stephans von Lothringen. Szenen der Ablenkung, Repräsentation und Frömmigkeit. In: Zedinger – Schmale 2009, 315–339, 509–518.

Serfőző 2017 = Serfőző Szabolcs: Mária Terézia pozsonyi koronázásának képei. Festményciklus az egykori Magyar Udvari Kancellária bécsi palotájában. In: Rubicon (27) 2017/1–2., 48–71.

Serfőző 2020 = Szabolcs Serfőző: Themen und Formen der Repräsentation Maria Theresias in Ungarn. In: Telesko 2020, 311–322.

Serfőző 2021 = Serfőző Szabolcs: Az Erdélyi Udvari Kancellária bécsi palotájának magyar történeti tárgyú pannói 1756/1758-ból. In: Művészettörténeti Értesítő (70) 2021/2., 235–256.

Servantie 2013 = Alain Servantie: Sur la « Description de la Court du Grant Turc », de Peter Coeck d'Alost, in 14th International Congress of Turkish Art. Proceedings, Ed. Frédéric Hitzel, Collège de France, Paris, 2013, 705–711.
https://www.academia.edu/6318240/Description_de_la_court_du_Grand_Turc_par_Peter_Coecke_dAlost.

Servantie 2014 = Alain Servantie: Touçant les tapisseries, il faut trouver autre moyen de les vider: la mission de Peter Coecke d'Alost à Constantinople (De la mévente de tapisseries bruxelloises en Turquie aux "Façons de faire des Turcs" et à la « Description de la court du Grant Turc ») 2014.

https://www.academia.edu/6318222/Tou%C3%A7ant_les_tapisseries_il_faut_trouver_autre_moyen_de_les_vuider_la_mission_de_Peter_Coecke_dAlost_%C3%A0_Constantinople.

Seta 2004 = Cesare de Seta: Tra oriente e occidente ... In: Marco Iuliano: Costantinopoli Ottomana, 1559. Architetture e città nel panorama di Melchior Lorichs. Napoli, 2004, 78–92.

Siklóssy 1931 = Siklóssy László: A Mátyás kép problémája. In: Pásztortűz (17) 1931/24–25., 540–542.

Silver 2008 = Larry Silver: Marketing Maximilian. The Visual Ideology of a Holy Roman Emperor. Princeton – Oxford, 2008.

Silver 2011 = Larry Silver: East is East. Images of the Turkish nemesis in the Habsburg world. In: Harper 2011, 185–211.

Silver 2012 = Larry Silver: Der Papier-Kaiser. Burgkmair, Augsburg und das Bild des Kaisers. In: Michel – Sternath 2012, 91–99.

Silver 2014 = Larry Silver: Europe's Turkish Nemesis. In: Karner – Ciulisová – García 2014, 241–266. (Larry Silver: Europe's Turkish Nemesis. In: Barbara Fuchs – Emily Weissbourd (ed.): Representing Imperial Rivalry in the Early Modern Mediterranean. Toronto, 2015, 58–79.)

Simai 1905 = Simai Ödön: Mohács a magyar költészetben. Mohács, 1905.

Simon 1988 = Ekkehard Simon: The „Türkenkalender“ (1454). Attributed to Gutenberg and the Strasbourg Lunation Tracts. Cambridge, 1988.

Sinkovics – Fischer – Ortutay 1976 = Dr. Sinkovics István – Fischer János – Dr. Ortutay Gyula: A Mohácsi Történelmi Emlékhely. h. n., é. n. [1976].

Sinkó 1983 = Sinkó Katalin: A nemzeti emlékmű és nemzeti tudat változásai. In: Művészettörténeti Értesítő (32) 1983/4., 185–200.

Sinkó 1995 = Sinkó Katalin: Székely Bertalan: Egri nők 1867. In: Nagy 1995, 235–236.

Sinkó 2000 = Sinkó Katalin: Historizmus – Antihistorizmus. In: Történelem – kép 2000, 103–115.

Sinkó 2000a = Sinkó Katalin: A Mohácsnál elesett II. Lajos testének feltalálása, 1851, Orlay Petrich Soma (1822–1880). In: Történelem – kép 2000, 600–603.

Sinkó 2001 = Sinkó Katalin: Kontinuitás vagy a hagyomány újratemtése? Történeti képeink a XIX. században (Közgyűlési előadások, 2000. május: Millennium az Akadémián. Filozófiai és Történettudományok Osztálya). In: Glatz Ferenc (szerk.): A történeti helyzettudat alakváltozásai: kényszerpályák és alternatívák a magyar történelemben. 1. kötet. Akadémiai Műhely. Közgyűlési előadások. Budapest 2001, 317–330.

Sinkó 2018 = Sinkó Katalin: Orlai Petrics Soma: A mohácsnál elesett II. Lajos testének feltalálása. In Papp – Király 2018, 312–315.

Sipos – Hankiss 1933 = Sipos Lajos – Hankiss János: Dobozy Mihály és hitvese a francia irodalomban. In: Debreceni Szemle. Tudományos folyóirat (7) 1933, 25–32.

Sisa 2020 = Sisa József (szerk.): Az Országház építése és művészete. Budapest, 2020.

S. Laczkó 2016 = S. Laczkó András: „Új nap, régi fény”: Kisfaludy Károly Mohácsáról. In: Hansági Ágnes – Hermann Zoltán (szerk.): A két Kisfaludy. Tanulmányok (Tempevölgy könyvek, 21). Balatonfüred, 2016, 142–157.

S. Laczkó 2019 = S. Laczkó András: Új nap, régi fény. Mohács a reformkori magyar lírában. Pécs, 2019.

Slattery 2005 = Sarah Slattery: Astrologie, Wunderzeichen und Propaganda. Die Flugschriften des Humanisten Joseph Grünpeck. In: Klaus Bergdolt – Walther Ludwig (Hrsg.): Zukunftsvoraussagen in der Renaissance (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, Bd. 23). Wiesbaden, 2005, 329–347.

Smith 2014 = Charlotte Colding Smith: Images of Islam, 1453–1600. Turks in Germany and Central Europe. London – New York, 2014.

- Smith 2021** = Charlotte Colding Smith: Shifting Identities Over Time: Images of the Turk in Sixteenth-Century German Biblical Illustrations. In: Holm – Rasmussen 2021, 263–296.
- Solimani 1629** = Giulio Solimani: Elogia Ducum, Regum Inter-regum qui Boemis præfuerunt ad annum 1629. Pragæ, 1629.
- Soltész 1976** = Soltész Zoltánné: Johannes Lichtenberger Pronosticatiojának Mátyás királyra vonatkozó jóslata és illusztrációi. In: Magyar Könyvszemle (94) 1976/1–2., 25–41.
- Soltész 1976a** = Soltész Zoltánné: Magyar vonatkozású röplapok eddig ismeretlen nyomdászai. In: Magyar Könyvszemle (92) 1976/4., 321–332.
- Soltész 1981** = Soltész Zoltánné: Az augsburgi Steiner-nyomda impresszum nélkül kiadott nyomtatványai. In: Magyar Könyvszemle (97) 1981/1–2., 121–127.
- Soltész – Tóth – Pálffy 2016** = Soltész Ferenc Gábor – Tóth Csaba – Pálffy Géza: CORONATIO HUNGARICA IN NUMMIS. A magyar uralkodók koronázási érmei és zsetonjai (1508–1916). Budapest, 2016.
- Sommersberg 1730** = Friedrich Wilhelm von Sommersberg: Silesiacarum rerum scriptores aliquot adhuc inediti, accedunt Codicis Silesiae diplomatici specimen et diplomatarium Bohemo-Silesiacum. Lipsiae, 1730.
- Sonkoly 1984** = Sonkoly Károly: A pécsi székesegyház Bartalits Mihály készítette első apostolszobrai. In: Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (29) 1984, 257–301.
- Spekner 2007** = Enikő Spekner: Die Geschichte der Habsburgisch-jagiellonischen Heiratsverträge im Spiegel der Quellen. In: Fuchs – Réthelyi 2007, 25–46.
- Špoljarić 2015** = Luka Špoljarić: Feliks Petančić. In: Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History. Volume 7. Leiden, 2015, 50–57.
- Srodecki 2015** = Paul Srodecki: Antemurale Christianitatis. Zur Genese der Bollwerksrhetorik im östlichen Mitteleuropa an der Schwelle vom Mittelalter zur früheren Neuzeit. Husum, 2015.
- Staud 1986–1994** = Staud Géza: A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai. I–IV. Budapest, 1986–1994.
- Staud 1988** = Staud Géza: A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai III. 1561–1773. Budapest, 1988.
- Štefanec 2014** = Nataša Štefanec: Negotiating with the „Archenemy”: The Ethics of the Croatian and Slavonian Nobility at the Christian-Ottoman Border. In: Born – Jagodzinski 2014, 87–104.
- Stimmer 1577** = Tobias Stimmer: Eigentliche und gedenkwürdige Contrafacturen oder anbildungen wolverdienter unnd weitberümpter Kriegshelden auss des hochwürdigen Bischoffs Pauli Jovii Elogiis oder Rhumschriften gezogen ... Basel, 1577.
- Stollberg-Rilinger 2017** = Barbara Stollberg-Rilinger: Maria Theresia. Die Kaiserin in ihrer Zeit. Eine Biographie. München, 2017.
- Stimmer 1984** = Tobias Stimmer 1539–1584. Spätrenaissance am Oberrhein. Ausstellung im Kunstmuseum. Basel, 1984.
- Štroblová – Altová 2000** = Helena Štroblová – Blanka Altová (ed.): Kutná Hora. Praha 2000.
- Strohmeyer 2005** = Arno Strohmeyer: Das Osmanische Reich – ein Teil des europäischen Staatensystems der Frühen Neuzeit? In: Kurz – Scheutz – Vocelka – Winkelbauer 2005, 149–164.
- Sudár 2017** = Balázs Sudár: The Ottomans and the mental Conquest of Hungary. In: Fodor – Ács 2017, 55–67.
- S. Varga 2013** = S. Varga Pál: „... keressetek alkalmat a hajdanra visszanézhetni ...” Mohács emlékezethellyé válása a 19. század elejének magyar irodalmában. In: S. Varga – Száraz – Takács 2013, 240–249.

- S. Varga – Száraz – Takács 2013** = S. Varga Pál – Száraz Orsolya – Takács Miklós (szerk.): A magyar emlékezhelyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai (Loci Memoriae Hungariae II). Debrecen, 2013.
- Swoboda 2008** = Gudrun Swoboda: Die Wege der Bilder. Eine Geschichte der kaiserlichen Gemäldesammlungen von 1600 bis 1800. Wien, 2008.
- Symphonia Hungarorum 2001** = Symphonia Hungarorum. Magyarország zenekultúrájának ezer éve. Kiállítás a Budapesti Történeti Múzeumban 2001. március 30-október 29. Kiállítási katalógus. Budapest, 2001.
- Szabó 1888** = Szabó Károly: A vegyes házakbeli királyok kora. In: Az Osztrák-Magyar 1888, 91–137.
- Szabó 1940** = Szabó István: Pusztuló magyarság. In: Domanovszky 1940, 69–98.
- Szabó – Széphelyi 1981** = Szabó Júlia – Széphelyi F. György (szerk.): Művészet Magyarországon 1830–1870. Katalógus II. Budapest, 1981.
- Szabó 1985** = Szabó Júlia: A XIX. század festészete Magyarországon. Budapest, 1985.
- Szabó 2008** = Szabó András Péter: A magyar Hallerek nemzetségekönyve. Egy különleges forrás keletkezésének társadalomtörténeti háttere. In: Századok (142) 2008/4., 897–942.
- Szabó 2009** = Szabó András: Das ‘Zrínyi-Album’ (Wittenberg 1587) im Lichte der neueren Forschung. In: Militia et litterae. Die beiden Nikolaus Zrínyi und Europa, hrsg. Wilhelm Kühmann und Gábor Tüskés unter Mitarbeit von Sándor Bene. Tübingen, 2009, 151–158.
- Szabó 2021** = Szabó Noémi: Ilona Maróton. A maróti mészárlás 16. századi latin nyelvű históriáinkban. In: Latin nyelvű udvari kultúra Magyarországon a 15–18. században. Szerkesztette: Békés Enikő – Kasza Péter – Kiss Farkas Gábor (CONVIVIA NEOLATINA HUNGARICA 4.). Szeged, 2021, 231–242.
- Szabó Á. 2021** = Szabó Ágnes: *TURCA, SUBA ÉS A NEVETŐ HARMADIK*. Egy öltözék az itáliai–magyar diplomáciai forrásokban a 15. század második felében és a 16. század elején. In: Gulyás – Mikó – Ugry 2021, I. kötet, 143–158.
- Szakály 1975** = Szakály Ferenc: A mohácsi csata. Budapest, 1975.
- Szakály 1983** = Szigetvári Csöbör Balázs török miniaturái 1570. Szakály Ferenc tanulmányával. Budapest, 1983.
- Szakály 1986** = Szakály Ferenc (szerk.): Buda visszafoglalásának emlékezete 1686. Budapest, 1986.
- Szalai 2006/I** = Szalai Béla, Magyar várak, városok, falvak metszeteken 1515–1800. I. kötet. A mai Magyarország. Budapest, 2006.
- Szalai 2006/III** = Szalai Béla: Magyar várak, városok, falvak metszeteken 1515–1800. III. kötet. Összefoglalás. Budapest, 2006.
- Szalai 2015** = Szalai Béla: Buda várának első hiteles, keleti kinézetű, eddig ismeretlen látképe 1542-ből. In: Magyar Grafika (59) 2015/6., 59–61.
- Szalai 2020** = Szalai Béla: Ahasverus Rottenberger metszete Buda 1598. évi ostromáról. In: Művészettörténeti Értesítő (69) 2020/2., 257–268.
- Szalai 2020a** = Szalai Béla: Matthias Greischer. Egy rézmetsző Esterházy Pál nádor udvarában. Budapest, [2020].
- Szalai 2021** = Szalai Béla: Így tudták, így hitték, így képzeltek. A magyar történelem kortárs metszeteken 1514–1592. Budapest, 2021.
- Szalai 2021a** = Szalai Béla: A tizenöt éves háború metszeteken Budapest, 2021.
- Szalay 1854** = Szalay László: Magyarország története. 4. kötet. Lipcse, 1854.
- Szalay – Baróti 1896–1897** = Szalay József – Baróti Lajos: A magyar nemzet története. II. kötet. Magyarország a vegyes házakból származott királyok korában. Budapest, 1896–1897.

- Szamosközy 1876** = Szilágyi Sándor (szerk.): Szamosközy István történeti maradványai. I. 1566–1586 (Monumenta Hungariae Historica 2. Scriptorum 21). Budapest, 1876.
- Szamota 1891** = Szamota István: Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeteken. 1054–1717. Budapest, 1891.
- Szana 1901** = Szana Tamás: Száz év a magyar művészet történetéből 1800–1900. Budapest, 1901.
- Szathmáry 1854** = P. Szathmáry Károly: Sirály. Történeti regény. Harmadik kötet. Pesten, 1854.
- Szathmáry 1987** = Szathmáry Tibor: Descriptio Hungariae. Magyarország és Erdély nyomtatott térképei, 1477–1600. Budapest, 1987.
- Szádeczky – Boncz 1886** = A gróf Haller-család nemzetségekönyve. Czimertan, család-történet, művelődés-történet és viselettan szempontjából ismertetik Dr. Szádeczky Lajos és Dr. Boncz Ödön. Budapest, 1886.
- Szántai 1996** = Szántai Lajos: Atlas Hungaricus. Magyarország nyomtatott térképei. 1528–1850. I–II. kötet. Budapest, 1996.
- Szárász 2012** = Szárász Orsolya: A kereszténység védőbástyája. In: *Studia Litteraria* (51) 2012/1–2., 51–67.
- Szávai 2019** = Szávai Petra: „Idegen uralom alatt”. Az idegenség reprezentációi a Mohácsi Nemzeti Emlékhelyen. In: *IMÁGÓ* (8) 2019/1., 73–80.
- Szebelédi 2016** = Szebelédi Zsolt: A Sárffy-levél értelmezésének nehézségei filológus szemmel. In: Farkas – Szebelédi – Varga 2016, 85–95.
- Szekér – Koltai 2017** = Szekér Barnabás – Koltai András: Heisler Glicér képes magyar történelemkönyve. In: Koltai András et al. (szerk.): *Hitre, tudásra. A piaristák és a magyar művelődés, Kiállítási katalógus I. Piarista Rend Magyar Tartománya*. Budapest, 2017, 344–346.
- Szende 2016** = Szende László: Jagelló II. Ulászló. A kompromisszumok embere vagy a főurak bábja? In: *Rubicon* (27) 2016/5–6., május-június, 24–33.
- Szendrei 1891** = Szendrei János: Magyar viseletképek címerez leveleinkben. In: *Archaeologiai Értesítő* (11) 1891, 385–409.
- Szendrei 1893** = Szendrei János: Magyar hadtörténelmi emlékek a külföldi múzeumokban. Első közlemény. In: *Hadtörténelmi Közlemények* (6) 1893/1., 92–110.
- Szendrei 1896** = Szendrei János: Magyar hadtörténelmi emlékek az ezredéves országos kiállításon. Budapest, 1896.
- Szendrei 1898** = Dr. Szendrei János: Magyar hadi élet (Tartalomban: Magyar hadi emlékek). In: *Radisics – Szendrei* 1898, 73–158.
- Szendrei 2013** = Szendrei Ákos: „Mohács-kép” a Szilágyi Sándor szerkesztette millenniumi A magyar nemzet történetében. In: S. Varga – Szárász – Takács 2013, 287–300.
- Szent István lovagjai 2014** = Gödölle Mátyás – Pallos Lajos (szerk.): *Szent István lovagjai. A legrangosabb magyar kitüntetés 250 éve. Kiállítási katalógus*. Budapest, 2014.
- Szentesi 2000** = Szentesi Edit: Birodalmi patriotizmus. Történelemszemlélet, történetírás, történeti publicisztika és történeti témák ábrázolása az Osztrák Császárságban 1828-ig. In: *Történelem – kép* 2000, 73–91.
- Szentesi 2002** = Szentesi Edit: Az úgynevezett Fugger-féle Habsburg Ehrenspegel. In: Mikó Árpád (szerk.): *Jankovich Miklós (1772–1846) gyűjteményei. Kiállítási katalógus*. Budapest, 2002, 271. tétel, 291–293.
- Szentesi 2003** = Szentesi Edit: Birodalmi patriotizmus és honi régiségek. Az egykorú osztrák hazafias történeti festészetről szóló írások Josef Hormayr lapjában (1810–1828). I. Kísérlet a

hazafias történeti festészet megteremtésére az Osztrák Császárságban (1808–1813). Doktori értekezés. Budapest, 2003.

Szentesi 2010 = Edit Szentesi: First Meeting of the Betrothed Pair. A Habsburgian Iconographic Type. In: Livia Varga et al. (eds.): *Bonum ut pulchrum. Essays in Art History in Honour of Ernő Marosi on His Seventieth Birthday*. Budapest, 2010, 381–404.

Szentmártoni 2012 = Szentmártoni Szabó Géza: „Romulidae Cannas”, avagy egy ál-Janus Pannonius-vers utóélete, eredeti szövege és valódi szerzője. In: Békés Enikő – Tegye Imre (szerk.): *Convivium Pajorin Klára 70. születésnapjára*. Debrecen – Budapest, 2012, 183–194.

Szerémi 1857 = Szerémi György: Emlékirata Magyarország romlásáról 1484–1543. Kiadta Wenzel Gusztáv (*Monumenta Hungariae Historica. Scriptorum. I*). Pest, 1857.

Székely 1999 = Nagy Ildikó (szerk.): Székely Bertalan kiállítása (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai, 1999/2.) Budapest, 1999.

Szigeti 1984 = Szigeti Jenő: Luther és Werbőczy találkozója. In: *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből. Luther Márton születésének 500. évfordulójára*. Szerkesztette Fabiny Tibor. Budapest, 1984, 195–208.

Szilágyi 1989 = András Szilágyi: Variations on the Baroque approach to the Historical Past. A Thesis illustration and a Jesuit Stage Design from the 18th Century. In: *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae* (34) 1989, 167–176.

Szilágyi 1993 = Szilágyi András: „Halál és megdicsőülés”. Változatok a barokk hősi ideál képi megjelenítésére. In: Pintér Márta Zsuzsanna – Kilián István (szerk.): *Az iskolai színjáték és a népi dramatikus hagyományok*. 1. Debrecen, 1993, 125–136.

Szilágyi 2004 = Szilágyi András: Két humanista főpap az utókor emlékezetében. In: Bitskey István – Oláh Szabolcs (szerk.): *Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*. Debrecen, 2004, 83–98.

Szilágyi 2012 = Szilágyi Emőke Rita: Teucrisive Turci. Egy ideologikus elnevezés története a 15. századi latin nyelvű művekben. In: Ács – Székely 2012, 285–298.

Szilágyi 2017 = Emőke Szilágyi: In: Fodor – Ács 2017, 327–346.

Szilágyi 2019 = Emőke Rita Szilágyi (Hrsg.): *Nicolaus Olahus 450. Tagungsband der internationalen Konferenz zum 450. Todestag von Nicolaus Olahus (Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien Bd. XVII)*. Wien, 2019.

Szívós 2009 = Szívós Erika: *A magyar képzőművészet társadalomtörténete, 1867–1918*. Budapest, 2009.

Sz. Jónás 1997 = Sz. Jónás Ilona: P. Pierre Le Moyne, *Galerie des femmes fortes*. In: Kalmár János (szerk.): *Miscellanea fontium historiae Europaeae*. Emlékkönyv H. Balázs Éva történészprofesszor 80. születésnapjára. Budapest, 1997, 113–116.

Szovák 2010 = Szovák Kornél: Gersei Pethő János címerbővítő armálisa. In: *Turul* (83) 2010, 97–103.

Szovák 2020 = Szovák Márton: Magyar arckép olasz tükörben. In: Bajáki Rita – Báthory Orsolya (szerk.): *Itáliai hatások a régi magyar lelkiségben*. Budapest, 2020, 157–178.

Szörényi 2019 = Szörényi László: A mohácsi csata emlékezete a 18. századi magyarországi neolatin irodalomban. In: Fodor – Varga 2019, 209–232.

Szörényi 2019b = Szörényi László: Johannes Campanus cseh neolatin költő és a magyar történelem. In: *Antikvitás & Reneszánsz III*. Szeged, 2019, 209–230.

Szöke 1999 = Szöke Annamária: „...ostoba anygalkákkal játszik üres óráiban.” A kutató és elmélkedő Székely Bertalan-kép a kritikában és a művészettörténet-írásban. In: Székely 1999, 311–348.

Szuromi 2017 = Szuromi Kristóf: Az ellenségkép árnyékában: az oszmánkép európai aspektusai. Pozitív megközelítések a 16–17. században. Doktori értekezés. Budapest, 2017.

- Szvoboda 2001** = Az újkori Budavári Palota belső díszítése. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából* (29) 2001, 411–456.
- Szvoboda 2001a** = Szvoboda Dománszky Gabriella: Régi dicsőségünk ... Magyar történelmi képek a XIX. században. Budapest, 2001.
- Szvoboda 2007** = Szvoboda Dománszky Gabriella: A Pesti Műegylet története. A képzőművészeti nyilvánosság kezdetei a XIX. században Pest-Budán. Miskolc, 2007.
- Szvoboda 2009** = Szvoboda Dománszky Gabriella: Kakas Márton a műtárlatban. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából* (34) 2009, 135–148.
- Szvoboda 2019** = Szvoboda Dománszky Gabriella: A Pesti Műegylet sorsolási jegyzékei 1840–1866. In: *Ars Hungarica* (45) 2019/4., 483–500.
- Tabulae 1807** = *Tabulae numismatae pro catalogo numorum Hungariae ac Transylvaniae instituti nationalis Széchényiani*, Pest, 1807.
- Tabulae 1871** = *Tabulae codicum manuscriptorum praeter graecos et orientales in Bibliotheca palatina vindobonensi asservatorum*. Volumen V. Cod. 6501–9000. Vindobonae, 1871.
- Tafilowski 2015** = Piotr Tafilowski: Anti-Turkish Literature in 15th- 16th Century Europe. In: *Tarih İncelemeleri Dergisi* (XXX) 2015/1., 231–280.
- Takács 1955** = Takács Marianna: Mária magyar királyné újabb arcképe a Régi Képtárban (Un nouveau portrait de la reine Marie de Hongrie a la Galerie des Maîtres Anciens). In: *Bulletin de Musée Hongrois des Beaux-Arts* (7) 1955, 84–88 (35–41).
- Takáts 1890** = Takáts Sándor: Péteri Takáts József. Budapest, 1890.
- Takáts 1906** = Takáts Sándor: A magyar és az erdélyi udvari kancelláriák palotái Bécsben. In: *Századok* (40) 1906, 781–812.
- Takáts 1982** = Takáts Sándor: Régi magyar nagyasszonyok. Válogatta és sajtó alá rendezte: Réz Pál. Budapest, 1982.
- Talkenberger 1990** = Heike Talkenberger: *Sintflut. Prophetie und Zeitgeschehen in Texten und Holzschnitten astrologischer Flugschriften 1488–1528* (Studien und Texte zur Sozialgeschichte der Literatur, Bd. 26). Tübingen, 1990.
- Tanco 1577** = Vasco Diaz Tanco: *Türckische Chronica. Warhaffte einigentliche und kurtze Beschreibung der Türcken Ankunfft, Regierung, Königen und Keysern, Kriegen, Schlachten, Victorien und Sigen, wider Christen und Heyden ... Vormalß auß Italiänischer Sprach in unser Teutsche verdolmetscht durch ... Heinrich Müller*. Gedruckt zu Franckfurt am Mayn, 1577.
- Tárkányi 1857** = Tárkányi B.[éla] J. költeményei. A költő életrajzával Toldy Ferencz által. Pest, 1857.
- Teget-Welz 2019** = Manuel Teget-Welz: Hans Burgkmair, Gregor Erhart und Co. Augsburger Künstler im Dienst Kaiser Maximilians I. In: *Lange-Krach* 2019, 109–119.
- Telesko 2006** = Werner Telesko: *Geschichtsraum Österreich. Die Habsburger und ihre Geschichte in der bildenden Kunst des 19. Jahrhunderts*. Vienna, 2006.
- Telesko 2015** = Werner Telesko: Maria Theresias „Familia Augusta”. Zur Programmatik des „Riesensaals” in der Innsbrucker Hofburg. In: *Zedinger* 2015, 349–362.
- Telesko 2020** = Werner Telesko – Sandra Hertel – Stefanie Linsboth (Hrsg.): *Die Repräsentation Maria Theresias. Herrschaft und Bildpolitik im Zeitalter der Aufklärung*. Wien – Köln – Weimar, 2020.
- Temesváry 1982** = Ferenc Temesváry: *Waffenschätze, Prunkwaffen*. Budapest, 1982.
- Terbe 1936** = Terbe Lajos: Egy európai szállóige életrajza. In: *Egyetemes Philologiai Közlöny* (60) 1936, 297–350.
- Terjanian 2013** = Pierre Terjanian: The art of the armorer in late medieval and Renaissance Augsburg. The rediscovery of the Thun sketchbooks (Part 1) In: *Jahrbuch des Kunsthistorischen Museums Wien* (13–14) 2013, 299–395.

- Terjanian 2016** = The art of the armorer in late medieval and Renaissance Augsburg. The rediscovery of the Thun sketchbooks (Part 2) In: Jahrbuch des kunsthistorischen Museums Wien (17–18) 2016, 153–292.
- Terjanian 2019** = Pierre Terjanian (ed.): The Last Knight. The Art, Armor, and Ambition of Maximilian I. New York, 2019.
- Tersch 1998** = Harald Tersch: Österreichische Selbstzeugnisse des Spätmittelalters und der Frühen Neuzeit (1400–1650). Eine Darstellung in Einzelbeiträgen. Wien – Köln – Weimar, 1998.
- Tersch 1998b** = Harald Tersch: Joseph von Lamberg. In: Tersch 1998, 214–225.
- Teschler 1918** = Teschler Béla: Visszapillantás a lykavai m. kir. kincstári uradalom múltjába. Liptószentmiklós, 1918.
- Teszelszky 2015** = Kees Teszelszky: Elias Berger Historia Ungarica című művének keletkezése és háttere (1603/4–1645). In: Tóth Gergely (szerk.): Clio inter arma. Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról (Magyar történelmi emlékek. Értekezések). Budapest, 2015, 149–168.
- Thallóczy 1885** = Thallóczy Lajos: Csömöri Báró Zay Ferencz 1505–1570. Magyar Történeti Életrajzok. Budapest, 1885.
- The Jack and Belle Linsky 1984** = The Jack and Belle Linsky Collection in the Metropolitan Museum of Art. New York, 1984.
- The New Hollstein 2001–2003** = The New Hollstein German Engravings, Etchings and Woodcuts 1400–1700. Jost Amman. Ed. by Giulia Bartrum. Parts 1–13. Rotterdam, 2001–2003.
- The New Hollstein 2008/1** = The New Hollstein German Engravings, Etchings and Woodcuts, 1400 – 1700. Jörg Breu the elder and the younger. Part 1. Rotterdam, 2008.
- The New Hollstein 2008/2** = The New Hollstein German Engravings, Etchings and Woodcuts, 1400 – 1700. Jörg Breu the elder and the younger. Part 2. Rotterdam, 2008.
- Theilig 2011** = Stephan Theilig: The Change of Imaging the Ottomans in the Context of the Turkish Wars from the 16th to 18th Century. In: Cahiers de la Méditerranée (83) 2011, 1–10. <https://journals.openedition.org/cdlm/6081>
- Theobald 1621** = Zacharias Theobald: Hussiten Krieges. Dritter und Letzter Theil / Darinnen begriffen / Was sich bey der Regierung König Girschicks / König Wladislai / unnd König Ludovici / von dem 1458. biß auff das 1517 Jahr / im Land zu Böhheim in Fried und Unfried begeben ... Nürnberg, 1621.
- Thiele 1833** = J. C. v. Thiele: Das Königreich Ungarn. Ein topographisch-historisch-statistisches Rundemälde ... Zweiter Band. Kaschau, 1833.
- Thieme – Becker 1927** = Hans Vollmer (Hrsg.): Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart. Begründet von Ulrich Thieme und Felix Becker. Band 21. Leipzig, 1927.
- Thieme – Becker 1933** = Hans Vollmer (Hrsg.): Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart. Begründet von Ulrich Thieme und Felix Becker. Band 27. Leipzig, 1933.
- Thieme – Becker 1935** = Hans Vollmer (Hrsg.): Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart. Begründet von Ulrich Thieme und Felix Becker. Band 29. Leipzig, 1935.
- Thomas 1939** = Bruno Thomas: Der Knabenharnisch Jörg Seusenhofers für Sigmund II. August von Polen. In: Zeitschrift des deutschen Vereins für Kunstwissenschaft (6) 1939/4., 221–234.
- Thomas – Gamber 1954** = Bruno Thomas – Ortwin Gamber: Die Innsbrucker Plattnerkunst. Tiroler Landesmuseum Ferdinandeum. Innsbruck, 1954.

- Thomas 1960** = Bruno Thomas: Die Wiener kaiserlichen Rüstkammern. In: Revue Internationale d'Histoire Militaire (6) 1960/21., 12–27. (Bruno Thomas: Gesammelte Schriften zur Historischen Waffenkunde, Bd. I. Wien, 1977, 78–95).
- Thomas 1963** = Bruno Thomas: Das Wiener Kaiserliche Zeughaus in der Renngasse. In: Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (71) 1963, 175–193.
- Thomas 1971** = Bruno Thomas: Die Polonica der Wiener Waffensammlung. In: Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen in Wien (67) 1971, Sonderheft nr. 224, 47–104.
- Thomas – Gamber 1976** = Bruno Thomas – Ortwin Gamber: Katalog der Leibrüstkammer. I. Teil. Der Zeitraum von 500 bis 1530 (Führer durch das Kunsthistorische Museum, Nr. 13). Wien, 1976.
- Thomas 1981** = Jakob Schrenk von Notzing: Die Heldenrüstkammer (Armamentarium Heriocum) ... Facsimiledruck der lateinischen und der deutschen Ausgabe des Kupferstich-Bildinventars von 1601 und 1603. Hrsg. von Bruno Thomas. Osnabrück, 1981.
- Thomas 1984** = Bruno Thomas: Neues aus der Budapester Waffensammlung. Eine Ankündigung (Ferenc Temesváry: Waffenschätze, Prunkwaffen. Budapest 1982.) In: Waffen- und Kostümkunde (26) 1984/1., 53–63.
- Thomas – Chesworth 2014** = David Thomas – John A. Chesworth (eds.): Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History. Volume 6 Western Europe (1500–1600). Leiden – Boston, 2014.
- Thurnier Buch 1566** = Thurnier Buch: von Anfang, Vrsachen, Vrsprung vnd Herkommen der Thurnier im Heyligen Römischen Reich Teutscher Nation, wie viel öffentlicher Landthurnier von Keyser Heinrich dem Ersten dieses Namens an biss auff den jetztregierenden Keyser Maximilian den Andern ... vnd in welchen Stetten die alle gehalten ... Alles jetzunder von neuwem zusammen getragen, mit schönen neuwen Figuren, sonderlich auch der adelischen Wappen, auff's schönest zugericht ... Franckfurt am Mayn, 1566.
- Thúry 1893** = Thúry József: Török történetírók. I. kötet. Budapest, 1893.
- Thúry 1896** = Thúry József: Török történetírók. II. kötet. Budapest, 1896.
- Thury 1984** = Thury József fordításait válogatta, jegyzeteit bővítette Kiss Gábor: Török hadak Magyarországon 1526–1566. Kortárs török történetírók naplórészletei. Budapest, 1984.
- Thümmel 1980** = Hans Georg Thümmel: Bernhard Strigels Diptychon für Cuspinian. In: Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen in Wien (76, Neue Folge 40) 1980, 97–110.
- Tihanyi 1950** = Tihanyi János: A mohácsi Csataéri emlékkápolna és a Fogadalmi- vagy Emléktemplom története. Mohács, 1950.
- Tihanyi 1956** = Tihanyi János: Tájékoztató a mohácsi csataéri emléktáplomról. Budapest, 1956. <http://aszokfa.lapunk.hu/?modul=oldal&tartalom=1123573>
- Timkó 2005** = Timkó György: A magyar nyomdászattörténelem egyik fehér foltja: a könyomtatás. A magyarországi könyomdászat kezdete (Második rész). In: Magyar Grafika (49) 2005/4., 87–92.
- Tiszay 1979** = Tiszay László (szerk.): A mohácsi Történelmi Emlékhely. Pécs, 1979.
- Titus Livius 1568** = Titus Liuius, Vnd Lucius Florus. Von Ankunfft vnd Vrsprung deß Römischen Reichs, der alten Römer herkommen, Sitten, Weyßheit ... Auch von allerley Händeln vnd Geschichten, so sich in Fried vnd Krieg, zu Rom, in Italia, vnd bey andern Nationen ... fast innerhalb acht hundert jaren ... biß auff der ersten Römischen Keyser Regierung, verlossen vnd zugetragen... Durch Zachariam Müntzer. Mit schönen Figuren geziert, deßgleichen vorhin im Druck nie außgangen. Franckfurt am Mayn, 1568.
- Topkaya 2015** = Yiğit Topkaya: Augen-Blicke sichtbarer Gewalt? Eine Geschichte des ›Türken‹ in medientheoretischer Perspektive (1453–1529). Paderborn, 2015.
- Topkaya 2020** = Yiğit Topkaya: Eingekehrte Zeugen, auf den Kopf gestellte Märtyrer. Bilder des Grauens in Niclas Meldemans Rundansicht. In: Oppl – Scheutz 2020, 241–258.

- Tóth 1998** = Tóth István György: Athanasio Georgiceo áruhás császári megbízott útleírása a magyarországi török hódoltságból, 1626-ból. In: Századok (132) 1998/4., 837–858.
- Tóth 2012** = Zsuzsanna Tóth: The Hungarian Peculiarities of National Remembrance. Historical Figures with Symbolic Importance in Nineteenth-century Hungarian History Paintings. In: Hungarian Cultural Studies. AHEA: E-journal of the American Hungarian Educators Association, Volume 5 (2012): <http://ahea.net/e-journal/volume-5-2012>
- Tóth 2019** = Tóth Ferenc: A második mohácsi csata mítosza és valósága. II. In: Fodor – Varga 2019, 445–462.
- Tóth G. 2019** = Tóth Gergely: Bűnbakképzés és propaganda. Az 1526. évi török hadjárat és a mohácsi csata az újkori történetírásban (1. rész: a 16. század történetírása). In: Fodor – Varga 2019, 75–148.
- Tóth 2021** = Tóth Gergely: „Kik fegyvert viselnek, s török vért eresztnek, ezt azoknak csinálom”. Szerzői intenciók és a mohácsi csata értelmezési kísérletei Listius László Magyar Márs című művében (1653). In: Zrínyi Miklós és a magyarországi barokk költészet. Tudományos konferencia, Eger, 2020. szeptember 3–5. Szerkesztette: Bene Sándor és Pintér Márta Zsuzsanna. Eger, 2021, 337–356.
- Töll 2009** = Töll László: A harci vértetek története. A nyugat-európai hadviselésben alkalmazott testvédelmi rendszerek fejlődéstörténete a 10. századtól a 16. század első harmadáig. Doktori (PhD) értekezés. Debrecen, 2009.
- Történelem – kép 2000** = Mikó Árpád – Sinkó Katalin (szerk.): Történelem – kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatáról. Kiállítási katalógus, Magyar Nemzeti Galéria. Budapest, 2000.
- Traut 1543** = Veit Traut: Türkischer Kayser Ankunfft, Krieg, und Sig, wider die Christen, biß auff den Zwelfften yetzt Regierenden Tyrannen Soleymannum [...]. Augsburg, 1543.
- Tresp 2014** = Uwe Tresp: »Pro patria pugnando contra Turcam oppetiit.« Die Erinnerung an Graf Stefan Schlick (+1526 bei Mohács) als kulturelles Propagandainstrument. In: Born – Jagodzinski 2014, 125–140.
- Tringli 2009** = Tringli István: Mohács felé, 1490–1526 (Magyarország története 8). Budapest, 2009.
- Türck 1542** = Bernhardin Türck: Getrewe vnd wolmeinende kurtze erjnnerung, von der Türcken ordnung inn jren Kriegen vnnd Veldschlachten, An meinen gnädigsten Herrn Churfürstē, Marggraffen Joachim von Brandenburg [et]c. des heyiligen Reychs obristen Veldhauptmann [et]c. [Augsburg], 1542. (VD16, T 2188).
- Türkischer 1683** = Türkischer Estaats- und Krieges- Bericht, oder, Eine kurtze und gründliche Beschreibung des türckischen Käysers, Grosz- und anderer Veziers, Militz, Land und Leuten, Gewonheiten, Krieges- und Lebens-Arth, Gewehr, Kleydung ... Hamburg, 1683.
- Tüskés 2015** = Tüskés Gábor: A szigetvári és a költő Zrínyi Miklós képi ábrázolásai. In: Tüskés Gábor – Knapp Éva: A Fortunatustól a Törökországi levelekig. Válogatott tanulmányok. Budapest, 2015.
- Ugry 2015** = Ugry Bálint: Esterházy Pál nádor és Esterházy József tumbája a kismartoni családi kriptában. In: Ars Hungarica (41) 2015/4., 91–101.
- Ugry 2021** = Ugry Bálint: Hungariae regum vitae et effigies. Egy magyar uralkodósorozat a lotaringiai udvarból (1607). Előadás a Látkép 2021 Művészettörténeti Fesztiválon, 2021. szeptember 23.
- Ujváry 2012** = Ujváry Gábor (szerk.): A bécsi magyar nagykövetségi épület. Hivatal- és művészettörténeti tanulmányok. Bécs, 2012.
- Ulmer 1934** = Andreas Ulmer: Topographisch-historische Beschreibung des Generalvikariates Vorarlberg. Band I. Brixen, 1934.

- Unverferth 2001** = Gerd Unverferth: Gerissen und gestochen. Graphik der Dürer-Zeit aus der Kunstsammlung der Universität Göttingen. Göttingen, 2001.
- Urbach 1994** = Urbach Zsuzsa: Adalékok Miksa császár portré-ikonográfiájához. In: Művészettörténeti Értesítő (43) 1994/1–2., 19–25.
- Urbach 2015** = Susan Urbach: Early Netherlandish Paintings. Old masters' Gallery Catalogues. Szépművészeti Múzeum Budapest. Volume 2. London, 2015.
- Ursberg 1539** = Burchard von Ursberg: Ein Außerleßne Chronick von anfang der welt bis auff das ... Strassburg, 1539.
- Übersicht 1869** = [N. N.]: Übersicht des k. k. Hof-Waffen-Museums. Wien, 1869.
- Übersicht 1880** = [N. N.]: Übersicht des k. k. Hof-Waffen-Museums (Im k. k. Artillerie-Arsenal). Wien, 1880.
- Varga 2000** = J. János Varga: Europa und „Die Vormauer des Christentums“. Die Entwicklungsgeschichte eines geflügelten Wortes. In: Guthmüller – Kühlmann 2000, 55–64.
- Varga – Pintér 2000** = Varga Imre – Pintér Márta Zsuzsanna: Történelem a színpadon. Magyar történelmi tárgyú iskoladrámák a 17–18. században. Budapest, 2000.
- Varga 2018** = Varga Szabolcs: Genius loci: Az Istvánffyak Baranyában. In: Ács Pál – Tóth Gergely (szerk.): „A Magyar történet folytatója” Tanulmányok Istvánffy Miklósról. Budapest, 2018, 59–87.
- Varga 2020** = Varga Szabolcs: Megjegyzések II. Lajos király halálához. In: Történelmi Szemle (62) 2020/1., 57–71.
- Vargha 1961** = Dr. Vargha Károly: Mohács és környéke útikalauz. Pécs, 1961.
- Varjú 1933** = Varjú Elemér: A Bécsből hazakerült műkincsek kiállítása a Nemzeti Múzeumban. II. Iparművészeti tárgyak és fegyverek. In: Magyar Művészet (9) 1933, 267–288.
- Vayer 1942** = Vayer Lajos: Magyar uralkodók. Budapest, 1942.
- Vayerné 1967** = Vayerné Zibolen Ágnes: Kisfaludy Károly az Aurora képszerkesztője és illusztrátora. In: Művészettörténeti Értesítő (16) 1967/3., 151–176.
- Vayerné 1973** = Vayerné Zibolen Ágnes: Kisfaludy Károly. A művészeti romantika kezdetei Magyarországon. Budapest, 1973.
- Vályi 1796** = Vályi András: Magyar Országnek leírása. I. kötet. Budán, 1796.
- Várady 1897** = Várady Ferenc (szerk.): Baranya múltja és jelenje, II. kötet. Pécs, 1897.
- Vega – Carretero 1986** = P. Junquera de Vega – C. Herrero Carretero: Catalogo de Tapices del Patrimonio Nacional. Volumen I: Siglo XVI. Madrid, 1986.
- Velius 2020** = Kasza Péter (szerk.): Caspar Ursinus Velius: Lajos király haláláról és Magyarország bukásáról. Budapest, 2020.
- Venturelli 2002** = Paola Venturelli: Legature a placchetta per Jean Grolier, tesoriere generale di Luigi XII a Milano. Considerazioni sul maestro IO.F.F., in Franco Angeli (ed.), Milano e Luigi XII. Ricerche sul primo dominio francese in Lombardia (1499–1512). Milano, 2002. <http://www.braidense.it/bookbinding/essays/vent.htm>
- Veress D. – Siklósi 1990** = Veress D. Csaba – Siklósi Gyula: Székesfehérvár, a királyok városa. Budapest, 1990.
- Veselá 2017** = Lenka Veselá: Ritter und Intellektueller – Hieronymus Beck von Leopoldsdorf (1525–1596) und seine Bibliothek. Frankfurt am Main, 2017.
- Veszprémi – Szücs 2009** = Veszprémi Nóra – Szücs György (szerk.): Borsos József festő és fotográfus (1821–1883). Kiállítási katalógus (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai 2009/4). Budapest, 2009.
- Veszprémi 2013** = Veszprémi Nóra: A magyar történeti festészet kezdetei? (A mohácsi csata képi ábrázolásai a 18. század végén és a 19. század elején). In: S. Varga – Száraz – Takács 2013, 261–273.

- Veszprémi 2015** = Veszprémi Nóra: Fölfúj pipere és költői mámor. Romantika és művészeti közizlés a reformkori Magyarországon. Budapest, 2015.
- Veszprémi 2018** = Veszprémi Nóra: Történeti festészet (1840–1870). In Papp – Király 2018, 320–327.
- Veszprémy 2018** = Veszprémy Márton: Asztrológiai művek Mátyás király könyvtárában. In: Fábíán Laura [et al.] (szerk.): A könyv és olvasója. A 14–16. századi könyvkultúra interdiszciplináris megvilágításban. Budapest, 2018, 215–230.
- Veszprémy 2021** = Veszprémy Márton: V. László, I. Mátyás és II. Lajos magyar királyok horoszkópjai. In: Pontes (4) 2021, 302–322.
- Végh 2004** = Végh András: Matrakcsi Nászuh Buda ábrázolása (Budapest Régiségei XXXVIII). Budapest, 2004, 207–215.
- Végh 2017** = Végh András: Buda árnyékában. Pest város erődítése az 1540-es évek elején. In: Tanulmányok Budapest Múltjából (42) 2017, 141–148.
- Vidmar 2014** = Polona Vidmar: Diplomati in njegova imenitna oblačila: ilustracije v Herbersteinovih Gratae posteritati. In: Gratae 2014, 234–254.
- Vidmar 2019** = Polona Vidmar: Cæsari in mis omni hora fidelis servivi: The Portraits of Sigismund Herberstein and Walter Leslie in Diplomatic Robes. In: Radovi Instituta za povijest umjetnosti (43) 2019, 75–90.
- Vidmar 2021** = Polona Vidmar: Vorfahr oder König? Zur Rezeption der Porträts des 17. Jahrhunderts unter Franz Josef Fürst Dietrichstein (1767–1854). In: ACTA HISTORIAE ARTIS SLOVENICA (26) 2021/1., 81–111.
- Vignjevič 2008** = Tomislav Vignjevič: Darstellungen der drei Stände an der Schwelle zur Neuzeit. Zum Verhältnis von bildlicher Darstellung und gesellschaftlicher Realität. In: Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte (57) 2008/1., 31–50.
- Virág 1822** = Poétai Munkák. Írta Virág Benedek. Pesten, 1822.
- Viskolcz 2013** = Viskolcz Noémi: A mecénatúra színterei a főúri udvarban: Nádasdy Ferenc könyvtára (A Kárpát-medence Kora Újkori Könyvtárai, 8). Szeged – Budapest, 2013.
- Viszota 1903** = Viszota Gyula: Dobozy Mihály és hitvese történetének költői feldolgozásai. I-II. In: Irodalomtörténeti Közlemények (13) 1903/1., I. közl. 50–58; 1903/2., II. közl. 160–168.
- Vysloužil 1974** = Jan Vysloužil: Das älteste Ölgemälde, das die Hochzeit von Mitgliedern des Kärntner und Steiermärkischen Adels am Kaiserhof darstellt. In: Blätter für Heimatkunde (48) 1974, 52–65.
- Vogl 1835** = Balladen und Romanzen von Johann N. Vogl. Wien, 1835.
- Vogl 1841** = Balladen und Romanzen von Johann N. Vogl. Zweite durchgesehene Auflage. Wien, 1841.
- Vogl 1846** = Balladen, Romanzen, Sagen und Legenden von Johann N. Vogl. Dritte stark vermehrte Aulage. Wien, 1846.
- Vogl 1851** = Balladen, Romanzen, Sagen und Legenden von Dr. Johann Nepomuk Vogl. Dritte Auflage. Wien, 1851.
- Voit 2013** = Petr Voit: Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesanci. I. Praha, 2013.
- Vörösmarty 1833** = Vörösmarty Mihál' versei (Vörösmarty Mihál' munkái. Első kötet). Pesten, 1833.
- Waczulik 1937** = Waczulik Margit: A török korszak kezdetének nyugati történeti irodalma a XVI. században. Budapest, 1937.
- Wade 2015** = Mara R. Wade: From Flensburg to Constantinople: Cosmopolitanism and the Emblem in Melchior Lorck's Self-Portraits In: Tamar Cholcman, Assaf Pinkus (eds.): The Sides of the North. An Anthology in Honor of Professor Yona Pinson. Newcastle, 2015, 20–41.

Warburg 1920 = Aby Warburg: Heidnisch-antike Weissagung in Wort und Bild zu Luthers Zeiten (Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. 26. Abhandlung). Heidelberg, 1920.

Warnke 1992 = Martin Warnke: Politische Landschaft: Zur Kunstgeschichte der Natur. Munich – Wien, 1992.

Weber 1988 = Ingrid Weber: Die Medaille, ein wichtiges Medium der Propaganda während der Türkenkriege. In: Peter W. Schienerl (Hrsg.): Diplomaten und Wesire. Krieg und Frieden im Spiegel türkischen Kunsthandwerks. München, 1988, 50–56.

Weber-Unger 2011 = Simon Weber-Unger (Hrsg.): Gipsmodell und Fotografie im Dienste der Kunstgeschichte 1850–1900. Wien, 2011.

Welle 2017 = Rainer Welle: Ein unvollendetes Meisterwerk der Fecht- und Ringkampf literatur des 16. Jahrhunderts sucht seinen Autor. Der Landshuter Holzschneider und Maler Georg Lemberger als Fecht- und Ringbuchillustrator? Purkersdorf, 2017.

Weller 1872 = Emil Weller: Die ersten deutschen Zeitungen. Herausgegeben mit einer Bibliographie (1505–1599). Stuttgart – Tübingen, 1872.

Weiskern 1770 = Friedrich Wilhelm Weiskern: Beschreibung der k. k. Haupt- und Residenzstadt Wien, als der dritte Theil zur österreichischen Topographie. Wien, 1770.

Werner 1968 = 293 Renaissance Woodcuts for Artists and Illustrators. Jost Amman's Kunstbüchlin. With a new introduction by Alfred Werner. New York, 1968.

Werner 2015 = Elke Anna Werner: Kaiser Maximilians *Weißkunig*. Einige Beobachtungen zur Werkgenese der Illustrationen. In: Müller – Ziegeler 2015, 349–380.

West 2007 = Ashley West: The Exemplary Painting of Hans Burgkmair the Elder. History at the Munich Court of Wilhelm IV. In: Randolph Conrad Head – Daniel Eric Christensen (eds.): Orthodoxies and Heterodoxies in Early Modern German Culture: Order and Creativity, 1500–1750. Leiden – Boston, 2007, 197–225.

Weszerle 1873 = Weszerle József: Hátrahagyott érmészeti táblái. Pest, 1873.

Wetter 2006 = Evelin Wetter: Die Lausitz und die Mark Brandenburg. In: Jiří Fajt – Markus Hörsch – Andrea Langer (Hrsg.): Karl IV. Kaiser von Gottes Gnaden. Kunst und Repräsentation des Hauses Luxemburg 1310–1437. Ausstellungskatalog. München – Berlin, 2006, 340–355.

Widter 1858 = [Anton Widter]: Die Rüstungen der k. k. Ambraser Sammlung zu Wien 1858 (Harnische Österreichischer Fürsten und einiger fremden Regenten). Wien, 1858.

Widter 1864 = Die Rüstungen im kaiserlich königlichen Arsenal zu Wien. Photographisch aufgenommen von Anton Widter, Correspondent der k. k. Central-Commission für Erhaltung der Baudenkmale und Mitglied des Wiener Alterthum-Vereines. Wien, 1864.

Widter 1866 = Anton Widter: Ein Harnisch Ferdinand II. im k. k. Arsenal zu Wien. In: Berichte und Mitteilungen des Altertums-Vereines zu Wien (9) 1865 [1866], 87–92.

Wiesboeck 1867 = Carl L. Wiesboeck: Peter J. N. Geiger's Werke oder Verzeichniss saemmtlicher Radirungen, litographischen Feder- und Kreidezeichnungen ... Leipzig, 1867.

Wiesflecker 1986 = Hermann Wiesflecker: Kaiser Maximilian I. Das Reich, Österreich und Europa an der Wende zur Neuzeit. Band 5. Der Kaiser und seine Umwelt. Hof, Staat, Wirtschaft, Gesellschaft und Kultur. Wien, 1986.

Wiesflecker 1989 = Hermann Wiesflecker: Der Mensch Siegmund von Herberstein. In: Pferschy 1989, 3–15.

Winkler 1980 = Gerhard Winkler: Das Turnierbuch Hans Francolins. In: Wissenschaftliche Mitteilungen aus dem Niederösterreichischen Landesmuseum (1) 1980, 105–120.

Winter 2006 = Heinz Winter: Középkori magyar uralkodók emlékérméi a bécsi Kunsthistorisches Museum Éremtárában. Adalék a magyarországi portréérmek fejlődéséhez. In: Numizmatikai Közlöny (104–105) (2005–2006), 2006, 63–88.

- Winter 2013** = Heinz Winter: Die Medaillen und Schaumünzen der Kaiser und Könige aus dem Haus Habsburg im Münzkabinett des Kunsthistorischen Museums Wien. Wien, 2013.
- Wocel 1860** = Johann Erasmus Wocel: Die Erkerkapelle des wälschen Hofes zu Kuttenberg. In: Mittheilungen der k. k. Central-Kommission zur Erhaltung und Erforschung der Baudenkmale (5) 1860, Aprilheft, 120–122.
- Wunder 2003** = Amanda Wunder: Western Travelers, Eastern Antiquities, and the Image of the Turk in Early Modern Europe. In: Journal of Early Modern History (7) 2003/1–2., 89–119.
- Wurzbach 1874** = Constant von Wurzbach: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich enthaltend die Lebensskizzen der denkwürdigen Personen, welche 1750 bis 1850 im Kaiserstaate und in seinen Kronländern gelebt haben. Band 27. Wien, 1874.
- Wünsch 1913** = Joseph Wünsch: Der Wiener Maler und Formschneider Donat Hübschmann und sein Holzschnittwerk. In: Graphische Künste (36) 1913. Beilage (Mitteilungen der Gesellschaft für vervielfältigende Kunst) Nr. 1. 1–13.
- Wynants 1997** = B. Wynants: Maria van Hungarije in Medailles. In: Jaarboek van het Europees Genootschap voor Munt- en Penningkunde 1997, 173–221.
- Ybl 1926** = Ybl Ervin: A brüsszeli Sainte Gudule-templom magyar vonatkozású történelmi ablakai és II. Lajos két képmása. In: Magyar Művészet (2) 1926/7., 385–396. (Ybl Ervin: Mesterek és mesterművek. Budapest, [1938], 78–89.)
- Ybl 1981** = Ybl Ervin: Lotz Károly élete és művészete. Budapest, 1981.
- Yelce 2014** = Zeynep Yelce: The Ottoman Reception and Perception of János Szapolyai in 1529. In: Born – Jagodzinski 2014, 141–154.
- Zäh 2012** = Helmut Zäh: Beschreibung der Frühdruck-Exemplare der Augsburger Geschlechterbuchs sowie der Ausgabe von Wilhelm Peter Zimmermann. In: Kaulbach – Zäh 2012, 228–244.
- Zedinger 2000** = Renate Zedinger (Hrsg.): Lothringens Erbe. Franz Stephan von Lothringen (1708–1765) und sein Wirken in Wirtschaft, Wissenschaft und Kunst der Habsburgermonarchie. Ausstellung Schallaburg. St. Pölten, 2000.
- Zedinger 2008** = Renate Zedinger: Franz Stephan von Lothringen (1708–1765) Monarch – Manager – Mäzen. Wien – Köln – Weimar, 2008.
- Zedinger – Schmale 2009** = Renate Zedinger – Wolfgang Schmale (Hrsg.): Franz Stephan von Lothringen und sein Kreis. / L'empereur François Ier et le réseau lorrain / L'imperatore Francesco I e il circolo lorenese. Bochum, 2009.
- Zedinger 2015** = Renate Zedinger (Hrsg.): Innsbruck 1765. Prunkvolle Hochzeit, fröhliche Feste, tragischer Ausklang (Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts, Bd. 29). Bochum, 2015.
- Zedinger 2015a** = Renate Zedinger: Familie als Programm. Die Lothringer-Porträts in der Innsbrucker Hofburg. In: Zedinger 2015, 363–394.
- Zermegh 1662** = Historia rerum gestarum inter Ferdinandum et Ioannem Vngariæ Reges, usque ad ipsius Ioannis obitum, Auctore Ioanne Zermegh. Amstelædami, Apud Iacobum Leopidum. 1662.
- Zermegh 2007** = Zermegh János: Emlékirat a Ferdinánd és János, Magyarország királyai között történt dolgokról. In: Krónikáink magyarul III/2. Válogatta és fordította: Kulcsár Péter. Budapest 2007, 137–163.
- Zieger 1685** = Johann Zieger: Des uralten Herzogthum und Königreichs Böhmen, kurze Regenten Beschreibung. Nürnberg, 1685.
- Ziegler 1837** = Gallerie aus der Österreichischen Vaterlandsgeschichte in Bildlicher Darstellung. Verfaßt und herausgegeben von Anton Ziegler (Das Haus Habsburg). Wien, 1837.

Ziegler 1839 = Vaterländische Immortellen aus dem Gebiete der österreichischen Geschichte, der alten, mittleren, neuern und neuesten Zeit gesammelt ... Verfaßt und herausgegeben von Anton Ziegler. Wien, 1839.

Ziegler 1846 = Vaterländische Bilder-Chronik aus der Geschichte des österreichischen Kaiserstaates. Nach den besten Hilfsquellen bearbeitet und mit Original-Randzeichnungen ausgestattet von Anton Ziegler. Dritter Band. Wien, 1846.

Zimerman 1883 = Heinrich Zimerman: Urkunden und Regesten aus dem K.u.K. Haus-, Hof- und Staats-Archiv in Wien. In: Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses (1) 1883, I–LXXXV.

Zimerman – Kreydzi 1885 = Heinrich Zimerman – Franz Kreydzi: Urkunden und Regesten aus dem k. u. k. Reichs-Finanz-Archiv [1]. In: Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses (3) 1885, I–LXXXI.

Zimerman – Fiedler 1885 = Heinrich Zimerman – Joseph Fiedler: Urkunden und Regesten aus dem k. u. Haus-, Hof- und Staats-Archiv in Wien. In: Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses (3) 1885, LXXXII–CLII.

Zimmermann 1915 = Hildegard Zimmermann: Hans Burgkmair des Älteren Holzschnittfolge zur Genealogie Kaiser Maximilians I. In: Jahrbuch der Königlich Preussischen (sic!) Kunstsammlungen (36) 1915/1., Berlin, 39–64.

Zimmermann 1915a = Hildegard Zimmermann: Katalog der erhaltenen Probedrucke zu Hans Burgkmair des älteren Holzschnittfolge zur Genealogie Kaiser Maximilians I. In: Jahrbuch der Königlich Preussischen Kunstsammlungen (36) 1915. Beiheft. 1–20.

Zimmerman 1995 = T. C. Price Zimmerman: Paolo Giovio. The Historian and the Crisis of Sixteenth-Century Italy. New Jersey, 1995.

Zimmermann 2016 = Erik Zimmermann: Der Pfälzer Seher Johannes Lichtenberger (um 1426-1503) – ein Vorreformer? In: Bernhard H. Bonkhoff (Hrsg.): Die Anfänge der Reformation in der Pfalz. St. Ingbert, 2016, 215–232.

Zlinszkyné 1981 = Zlinszkyné Sternegg Mária: A Szentgotthárdi ciszterci apátság története és művészetének emlékei. In: Kuntár Lajos –Szabó László (szerk.): Szentgotthárd. Helytörténeti, művelődéstörténeti, helyismereti tanulmányok. Szombathely, 1981, 365–540.

Zombori 1987 = Zombori István: II. Lajos udvara – Szydłowiecki kancellár naplója alapján. In: R. Várkonyi Ágnes (szerk.): Magyar reneszánsz udvari kultúra. Budapest, 1987, 107–117.

Zombori 2003 = Zombori István: Az 1532-es török hadjárat és V. Károly. In: Aetas (18) 2003/2., 68–84.

Zombori 2004 = Zombori István (szerk.): Krzysztof Szydłowiecki kancellár naplója 1523-ból. Budapest, 2004.

Zombori 2005 = Zombori István: A magyar királyi udvar 1523-ban: Krzysztof Szydłowiecki lengyel követ beszámolója. In: G. Etényi – Horn 2005, 33–44.

Zöllner 1991 = Frank Zöllner: Rubens Reworks Leonardo: 'The Fight for the Standard'. In: Achademia Leonardi Vinci (4) 1991, 177–190.

Zuniga 1550 = Luis de Avila y Zuniga: Commentariorum de bello Germanico, a Carolo V. Caesare Maximo gesto, libri dua a Gulielmo Malinaeo Brugensi latine redditi, & iconibus ad historiam accommodis illustrati. Antverpiae, 1550.